

Branko Tošović, Arno Wonisch (ur.)

**Srpski pogledi na odnose
između srpskog, hrvatskog
i bošnjačkog jezika**

**Die serbische Sichtweise
des Verhältnisses zwischen
dem Serbischen, Kroatischen
und Bosniakischen**

I/1

Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz
Beogradska knjiga
2010

Branko Tošović – Arno Wonisch (ur.)

**SRPSKI POGLEDI
NA ODNOS IZMEĐU
SRPSKOG,
HRVATSKOG I
BOŠNJAČKOG
JEZIKA**

**Die serbische Sichtweise
des Verhältnisses zwischen
dem Serbischen, Kroatischen
und Bosniakischen**

I/1

Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz
Beogradska knjiga
2010

Die Publikation wurde gefördert von: Publikacija je finansirana od strane:

Für die Herausgeber – Za izdavače
Milan Tasić, Branko Tošović

Lektorat – Lektorisanje
Milan Tasić, Svetozar Lašin

Prelom – Satz
Milan Tasić, Arno Wonisch

Korice – Umschlaggestaltung
Branko Tošović

Verlag – Izdavač	
Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz	Beogradska knjiga
Merangasse 70	Miloša Pocerca 5
8010 Graz	11000 Beograd
www.uni-graz.at/slawa	www.beogradskaknjiga.co.rs
www.gewi.uni-graz.at/gralis	dmtasic@eunet.rs
Österreich/Austria	Srbija
Tel.: ++43 316/380 25 22	Tel. +381 11/264 63 20

Druck – Štampa	
Budućnost štamparija	21000 Novi Sad
Ulica Šumadijska	stamparijabuducnost@sbb.rs

Auflage	Tiraž
400	

Tošović, Branko; Wonisch Arno (ur.). Srpski pogledi na odnose između srpskog, hrvatskog i bošnjačkoga jezika. I/1. – Graz – Beograd: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Beogradska knjiga: 2010. 753 s.

© Branko Tošović, Arno Wonisch, Graz 2010
Alle Rechte vorbehalten. Sva prava zadržana.

Sadržaj – Садржај

<i>Predgovor – Предговор</i>	9
<i>I. Opšti aspekti – Општи аспекти</i>	13
Милош Јевтић (Београд). ПОГЛЕДИ ЛИНГВИСТА, КЊИЖЕВНИХ И НАУЧНИХ СТВАРАЛАЦА О ЈЕЗИЦИМА НА БАЛКАНСКИМ И ЈУЖНОСЛОВЕНСКИМ ПРОСТОРИМА	15
Branko Tošović (Graz). DER UNTERSCHIED	21
Branko Tošović (Graz). DIE UNTERSCHIEDE ZWISCHEN DEM BOSNISCHEN/BOSNIAKISCHEN, KROATISCHEN UND SERBISCHEN ALS PROJEKTGEGENSTAND	63
Branko Tošović (Graz). IDENTITET ↔ IDENTIČNOST ↔ RAZLIKA	89
Branko Tošović (Graz). SRPSKO-HRVATSKO-BOŠNJAČKE KORELACIJE	99
Branko Tošović (Graz). KONVERGENTNE I DIVERGENTNE STANDARDIZACIJSKE INTERAKCIJE	109
Бранко Тошовић (Грац). КОНТРАСТИВНО ИСТРАЖИВАЊЕ СРПСКОГ И ХРВАТСКОГ ЈЕЗИКА	137
Бранко Тошовић (Грац). ЛОЖНЫЕ ЯЗЫКОВЫЕ РАЗЛИЧИЯ	161
Branko Tošović (Graz). DIE KROATISCHE SPRACHPOLITIK (MIT EINEM VERGLEICH ZU SERBIEN UND BOSNIEN)	171
Branko Tošović (Graz). TROUGAO „RAZLIKA – SLIČNOST – IDENTIČNOST“ U TROUGLU „SRPSKI JEZIK – HRVATSKI JEZIK – BOŠNJAČKI JEZIK“ (RAZGOVOR SA MILOŠEM JEVTIĆEM)	191
Branko Tošović (Graz). THE DISTANCE BETWEEN STANDARD SLAVIC LANGUAGES	203
Branko Tošović (Graz). HOĆE LI ĆE SE SRBI I HRVATI RAZUMJETI ZA STO GODINA?	231
<i>II. Fonetika i fonologija – Фонетика и фонологија</i>	239
Maja Marković – Isidora Bjelaković (Novi Sad). KONTRASTIVNA AKUSTIČKA ANALIZA VOKALSKIH SISTEMA SRPSKOG I HRVATSKOG JEZIKA	241
Miloš Okuka (München). FONETSKO-FONOLOŠKE RAZLIKE IZMEĐU SRPSKOG, HRVATSKOG I BOSANSKOG (BOŠNJAČKOG) I NJIHOVO NORMATIVNO SANKCIONIRANJE	259
Milan Sečujski – Aleksandar Kupusinac – Darko Pekar (Novi Sad). ODREĐIVANJE TRAJANJA GLASOVA SRPSKOG JEZIKA U KONTEKSTU KORIŠĆENJEM STABALA ODLUKE	277

Бранко Тошовић (Грац). КОРРЕЛЯЦИОННЫЕ ФОНЕТИКО- ФОНОЛОГИЧЕСКИЕ СИСТЕМЫ РУССКОГО, СЕРБСКОГО, ХОРВАТСКОГО И БОШНЯЦКОГО ЯЗЫКОВ	289
Бранко Тошовић (Грац). ФОНЕТСКО-ФОНОЛОШКЕ И АКЦЕНАТСКЕ РАЗЛИКЕ ИЗМЕЂУ СРПСКОГ, ХРВАТСКОГ И БОШЊАЧКОГ ЈЕЗИКА (РАЗЛИКЕ У ПРОУЧЕНОСТИ И ПРОУЧЕНОСТ РАЗЛИКА)	311
Branko Tošović (Graz). FONETSKO-FONOLOŠKE RAZLIKE IZMEĐU BOSANSKOG/BOŠNJAČKOG, HRVATSKOG I SRPSKOG JEZIKA (STANDARDOLŠKA RJEŠENJA)	323
Бранко Тошовић (Грац). ФОНЕТСКО-ФОНОЛОШКЕ РАЗЛИКЕ ИЗМЕЂУ ТВ ДНЕВНИКА РТЦГ И РТС	343
Branko Tošović (Graz). PHONETISCH-PHONOLOGISCHE UNTERSCHIEDE ZWISCHEN DEM BOSNISCHEN/BOSNIAKISCHEN, KROATISCHEN UND SERBISCHEN	357
Branko Tošović (Graz). KORRELATIVE GRAMMATIK DES BOSNI(AK)ISCHEN, KROATISCHEN UND SERBISCHEN. TEIL 1: PHONETIK – PHONOLOGIE – PROSODIE	395
III. Prozodija – Прозодија	399
Милорад Дешић (Београд). АКЦЕНАТСКИ СИСТЕМ У СРПСКОМ И ХРВАТСКОМ СТАНДАРДНОМ ЈЕЗИКУ	401
Egon Fekete (Beograd). AKCENATSKE RAZLIKE IZMEĐU SRPSKOG, HRVATSKOG I BOŠNJAČKOG JEZIKA	411
Milan Sečujski (Novi Sad). EKSTRAKCIJA PROZODIJSKIH PARAMETARA IZ GOVORNOG KORPUSA NA SRPSKOM JEZIKU	423
Ljiljana Subotić (Novi Sad). POLOŽAJ ENKLITIKE U PISANOM TEKSTU U BOSANSKOM/BOŠNJAČKOM, HRVATSKOM I SRPSKOM JEZIKU – ŠTA O TOME PIŠE U GRAMATIKAMA	435
Милан Тасић (Београд). ОДСТУПАЊА ОД НОВОШТОКАВСКЕ АКЦЕНАТСКЕ НОРМЕ У СРПСКИМ И ХРВАТСКИМ ТЕЛЕВИЗИЈСКИМ ВЕСТИМА	447
Милан Тасић (Београд). НЕКЕ ИНТОНАЦИОНЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ СРПСКОГ, ХРВАТСКОГ И БОШЊАЧКОГ ЈЕЗИКА	453
Branko Tošović (Graz). AKZENTUELLE UNTERSCHIEDE ZWISCHEN DEM BOSNISCHEN/BOSNIAKISCHEN, KROATISCHEN UND SERBISCHEN	459
IV. Ortografija – Ортографија	485
Милорад Дешић (Београд). СРПСКИ И ХРВАТСКИ ПРАВОПИС – СЛИЧНОСТИ И РАЗЛИКЕ	487

Јасмина Дражић – Јелена Војновић (Нови Сад). ПРОБЛЕМИ У ПИСАЊУ СЛОЖЕНИЦА И ПОЛУСЛОЖЕНИЦА У СРПСКОМ И ХРВАТСКОМ ПРАВОПИСУ	495
Страхиња Степанов (Нови Сад – Грац). РАЗЛИКЕ И СЛИЧНОСТИ У СРПСКОМ И ХРВАТСКОМ ПРАВОПИСУ	507
V. <i>Leksika – Лексика</i>	525
Исидора Бјелаковић (Нови Сад). ГЕОГРАФСКА ТЕРМИНОЛОГИЈА У ДВАМА УЧБЕНИЦИМА ИЗ 19. ВЕКА	527
Милорад Дешић (Београд). ЈЕЗИК СРПСКИХ И ХРВАТСКИХ МЕДИЈА – ЛЕКСИЧКО-СЕМАНТИЧКИ АСПЕКТ	547
Goran Inјас (Novi Sad – Opole). О ИЗРАЖАВАЊУ POLITIЧKE KOREKTNOSTI KROZ JEZIK NA PRIMERU UPOTREBE ANGLICIZMA „GEJ“ I ODREDNICE „JUGOISTOЧNA EVROPA“ U SRPSKOM, HRVATSKOM I BOШNJАЧKOM JEZIKU	555
Милош Јевтић (Београд). ЛЕКСИЧКИ УВИД У РАЗГОВОРЕ СА НАУЧНИЦИМА И УМЕТНИЦИМА ИЗ СРБИЈЕ, ХРВАТСКЕ И БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ	569
Lјudmila Рorовић (Beograd). LEKSIЧKE INOVACIJE U ELEKTRONSKOM DISKURSU SRPSKOG I HRVATSKOG JEZIKA	575
Рада Стијовић (Београд). О ЛЕКСИЦИ СРПСКОГ КЊИЖЕВНОГ ЈЕЗИКА ПОСЛЕ РАСКИДА СРПСКОХРВАТСКЕ ЈЕЗИЧКЕ ЗАЈЕДНИЦЕ	597
Danko Šipka (Chandler). LEKSIЧKI STATUS NEPROMJENJIVIH ELEMENATA	605
Danko Šipka (Chandler). VARJANTSKE RAZLIKE U SEMANTIЧKOM DIFERENCIJALU	615
Danko Šipka (Chandler, Arizona). LEKSIЧKE PROMJENE DEVEDESETIH GODINA – DANAS	623
Branko Тошовић (Graz). LEKSIЧKA DISTANCA IZMEĐU BOSANSKOG/BOШNJАЧKOG, HRVATSKOG I SRPSKOG JEZIKA U GRALIS-KORPUSU	637
Branko Тошовић (Graz). KULINARISCHE UNTERSCHIEDE INNERHALB DES BOSNISCHEN/BOSNIAKISCHEN, KROATISCHEN UND SERBISCHEN	685
VI. <i>Frazeologija – Фразеологија</i>	699
Бранко Тошовић (Грац). ФРАЗЕОЛОШКЕ РАЗЛИКЕ ИЗМЕЂУ СРПСКОГ, ХРВАТСКОГ И БОШЊАЧОГ ЈЕЗИКА (ПРЕЛИМИНАРИУМ)	701
Izvori – Извори	723
Branko Тошовић – Arno Wonisch (Graz). DIE SERBISCHE SICHTWEISE DES VERHÄLTNISSSES ZWISCHEN DEM SERBISCHEN, KROATISCHEN UND BOSNIAKISCHEN I/1	725

<i>Inhalt</i> (Sadržaj na n/j/emačkom jeziku – Садржај на немачком/ њемачком језику)	741
<i>Content</i> (Sadržaj na engleskom jeziku – Садржај на енглеском језику)	745
<i>Содержание</i> (Sadržaj na ruskom jeziku – Садржај на руском језику)	749

Predgovor

Ova publikacija predstavlja rezultat četvrte faze naučno-istraživačkog projekta „Razlike između bosanskog/bošnjačkog, hrvatskog i srpskog jezika“ (Grac 2006–2010), koji finansira austrijski Fond za podršku naučno-istraživačkog rada (P-19158-G03). U njoj su objedinjeni prilozi srpskih autora (a) izašli u zbornicima tokom prve, druge i treće faze Projekta (2006–2009) ili (b) objavljeni u drugim zbornicima, časopisima i listovima (2006–2010).

Radovi su podijeljeni u dvije knjige. Prva sadrži sljedeće dijelove: 1. Opšti aspekti, 2. Fonetika i fonologija, 3. Prozodija, 4. Ortografija, 5. Leksika, 6. Frazeologija. U drugoj se nalaze: 7. Tvorba riječi, 8. Gramatika, 9. Sintaksa, 10. Stilistika, 11. Govorna kultura, 12. Korpus. Obje knjige donose ukupno 71 rad. Prva knjiga sadrži 43 priloga, a druga 28. Najveći dio tekstova napisan je na srpskom jeziku, manji na njemačkom, ruskom, hrvatskom i engleskom.

Autori dolaze iz različitih univerzitetskih centara Austrije (Graca), Poljske (Katovica i Opola), Sjedinjenih Američkih Država (Čandlera) i Srbije (Beograda i Novog Sada). Ukupno ima 26 autora.

Radovi su unificirani prema standardu koji je korišten za izradu zbornika iz prve, druge i treće faze istraživanja. U tekstove bez uvodnog apstrakta i završnog rezime uneseni su naknadno ti dijelovi. Ukoliko su u primarnom izvoru bile ključne riječi, one su izostavljene. Već objavljeni tekstovi su ponovo pregledani te nađene greške, propusti i slabosti otklonjeni bez mijenjanja sadržaja. U odeređenim slučajevima izvršene su manje modifikacije u prevodu citata, u spisku literature (recimo, unesene su propuštene bibliografske jedinice). Uz neke priloge dodate su autorske napomene. Radovi se objavljuju u pismu na kome su prvi put štampani. Samo u rijetkim slučajevima (radi lakšeg razumijevanja, zbog specifičnosti pravopisnih rješenja i sl.) neki citati dati su u drugom pismu.

U zborniku se prvi put cjelovito i sveobuhvatno prezentiraju pogledi srpskih stručnjaka na odnose između srpskog, hrvatskog i bošnjačkog jezika pa će biti od koristi svima onima koji se bave ovom problematikom kako na sistemskolingvističkom, tako i na sociolingvističkom planu.

Branko Tošović
Arno Wonisch

Vorwort

Diese Publikation bildet ein Ergebnis der vierten Phase des Projektes „Die Unterschiede zwischen dem Bosnischen/Bosniakischen, Kroatischen und Serbischen“ (Graz 2006–2010), das seitens des Wissenschaftsfonds FWF in Wien unter der Projektnummer P-19158-G03 gefördert wird. In diesem Buch befinden sich Arbeiten serbischer Autorinnen und Autoren, die in der ersten, zweiten und dritten Phase (2006–2009) verfasst und (a) entweder in den Projektpublikationen oder (b) in anderen Sammelbänden oder Zeitschriften (2006–2010) veröffentlicht wurden.

Die zwischen 2006 und 2010 entstandenen Arbeiten werden in zwei Büchern abgedruckt, wobei das erste folgende Kapitel beinhaltet: 1. Allgemeine Aspekte, 2. Phonetik und Phonologie, 3. Prosodie, 4. Orthographie, 5. Lexik und 6. Phraseologie. Im zweiten folgen sodann: 7. Wortbildung, 8. Grammatik, 9. Syntax, 10. Stilistik, 11. Sprachkultur und 12. Korpus. Beide Bücher beinhalten insgesamt 71 Arbeiten, davon der erste Band 43 und der zweite 28 Aufsätze.

Die insgesamt 26 Verfasserinnen und Verfasser der Aufsätze stammen aus verschiedenen universitären Zentren Österreichs (Graz), Polens (Katowice und Opole), den USA (Chandler) und Serbiens (Beograd und Novi Sad).

Die Beiträge wurden gemäß demjenigen Standard vereinheitlicht, der auch für die Sammelbände aus der ersten, zweiten und dritten Forschungsphase zur Anwendung gekommen war. Texte, die über kein Abstract und kein Resümee verfügten, wurden nachträglich damit versehen. In den ursprünglichen Versionen einzelner Aufsätze vorhandene Keywords fanden keinen Eingang in diese Publikation. Sämtliche Aufsätze wurden erneut durchgesehen, wobei angetroffene Fehler, Unklarheiten und Schwächen entfernt wurden, ohne dabei den Inhalt zu ändern. In bestimmten Fällen kam es zur Hinzufügung kleinerer Modifizierungen, etwa bei der Übersetzung von Zitaten oder im Literaturverzeichnis (fehlende bibliographische Einheiten wurden nachgetragen). Manche Arbeiten wurden mit Bemerkungen des Verfassers bzw. der Verfasserin versehen. Die Beiträge werden in demjenigen Alphabet veröffentlicht, in dem sie das erste Mal abgedruckt wurden. Nur in einigen Fällen wurden (aus Gründen der leichteren Verständlichkeit und spezifischer orthographischer Lösungen) einige Zitate in das andere Alphabet überführt.

Im Sammelband werden das erste Mal ganzheitlich und umfassend die Ansichten serbischer Fachleute zum Verhältnis zwischen der serbischen, kroatischen und bosniakischen Sprache dargelegt, sodass er für all jene Personen von Interesse sein möge, die sich mit diesen Sprachen in system- oder soziolinguistischer Hinsicht befassen.

Branko Tošović
Arno Wonisch

Општи аспекти – Opšti aspekti – Allgemeine Aspekte

Милош Јевтић (Београд)

Погледи лингвиста, књижевних и научних стваралаца о језицима на балканским и јужнословенским просторима

Од априла 1974. до ове 2007. године разговарао сам с преко 200 лингвиста, књижевника и других стваралаца, јужнословенских и страних – о језицима балканских, односно јужнословенских народа. Готово сви ти разговори су емитовани на таласима Радио Београда у једносатном циклусу „Гост Другог програма“. Такође, многи од тих разговора су штампани у едицији „Одговори“, у којој је до сада објављено преко 160 књига.

Тако сам о питањима језика разговарао и са Павлом Ивићем, Радославом Катичићем, Јосипом Бадалићем, Јанком Јуранчићем, Блажом Конеским, Велибором Глигорићем, Братком Крефтом, Петром Губерином, Харалампијем Поленаковићем, Иваном Клајном, Зораном Константиновићем, Мирославом Пантићем, Миланом Ђурчиновом, Бранком Тошовићем, Богданом Дабићем, Јованом Деретићем, Милом Стојнић, Миливојем Јовановићем, Предрагом Пипером, Михаилом Стевановићем, Милком Ивић, Слободаном Ж. Марковићем, Дарком Танасковићем, Фрањом Грчевићем, Егоном Фекете, Богданом Терзићем, Сретеном Марићем, Светозаром Кољевићем, Милорадом Дешићем, Милорадом Радовановићем, Новом Вуковићем и другима.

Разговарао сам о тим питањима и са страним славистима, међу осталима и с Никитом Толстојем, Станиславом Хафнером, Герхардом Невекловским, Ласлом Хадровићем, Пером Јакобсеном, Моше Алтбауером, Маријаном Јакубјецом, Иваном Дуридановом, Владиславом Лубашем, Лили Лашковом, Дионизом Ђуришином, Павелом Рудјаковом, Зузаном Тополињски, Жаном Деска, Ендрју Корином, Хелмутом Шалером, Ким Сонг Хваном, Иваном Доровским, Јозефом Шицом, Валеријем Мокиенком, Јацеком Балухом, Дејвидом Мекензијем, Дорином Гамулеску, Рајнхардом Лауером, Владимиром Гутковом, Албертом Лордом, Славомиром Волманом, Моником Партриц, Манфредом Јенихеном, Џоном Мајлсом Фолијем, Илијом Коневим, Кенетом Нејлором, Иштваном Њомаркајијем, Томасом Батлером, Лионелом Константињем, Вејлс Брауном и да овде застанем.

Разговарао сам и с више писаца – Ивом Андрићем, Мирославом Крлежом, Јосипом Видмаром, Маријаном Матковићем, Оскаром Давичом, Добришом Цесарићем, Матејом Бором, Данилом Кишом, Слободаном Селенићем, Љубомиром Симовићем, Есадом Мекулијем, Цирилом Космачем, Десанком Максимовић, Ранком Маринковићем, Јуром Каштеланом, Матијом Бећковићем, Скендером Куленовићем, Михаилом Лалићем, Ерихом Кошем, Мирком Божићем, Чедом Вуковићем, Изетом Сарајлићем, Весном Парун, Бранком Ћопићем, Шимом Вучетићем, Предрагом Степановићем, Колетом Чашуле,

Ћамилом Сијарићем, Антоном Инголичем, Миодрагом Павловићем, Милорадом Павићем и Цирилом Злобецом.

Дакле, радило се о разговорима у којима су значајни ствараоци у наукама и књижевности говорили о својим животним и професионалним путевима, али и о многим актуелним темама.

Једна од тих тема, као што сам већ истакао, била је и – **ј е з и ч к о п и - т а њ е**.

Разуме се, највећи део разговора сам водио у време постојања Југославије. Међутим, било је и каснијих сусрета, у време оснивања и, потом, развијања нових јужнословенских држава, дакле и у доба када се српскохрватско језичко стабло већ почело да дели у посебне језике. Отуда, у овој речи налазе се три врсте исказа:

Први су они који су се, барем у официјелном интервјуу, саглашавали да се у тадашњој југословенској држави говорило истим језиком.

Други искази, стварно, малобројнији, указивали су на потребу нових решења, при чему су неки саговорници, после деведесетих година прошлога века нарочито, већ говорили да су хрватски и српски посебни језици.

И трећи искази, који су изрицани од краја деведесетих година прошлога и до свих ових година овога века, имали су и сличан и другачији садржај... Било је и даље оних који су били уверени да и у ово време – научно осматрано – постоји један језик, који су називали или *српскохрватски* или *хрватскосрпски језик*.

Опет, више је било оних који су уважавали друштвену, односно социolingвистичку реалност, па су говорили и о постојању посебних језика.

Можда би, као збирни поглед, могло да послужи становиште академика Ивана Клајна, иначе председника Одбора за стандардизацију српског језика, који каже да би саветовао политичарима да јединствено прихвате Б-Х-С језик, односно бошњачки, хрватски, српски језик, и то као један језик с три назива.

Иначе, становишта да су језик Срба и Хрвата блиски, чак исти, најбоље могу да илуструју тадашњи ставови Иве Андрића и Мирослава Крлеже, дакле, писаца који су били, сумње нема, признати и познати, али и прихваћени у свим јужнословенским територијама, а вероватно и шире.

Крлежа је – разговарао сам с њим неколико недеља 1980. године – сматрао да је језик Хрвата и Срба близак, ако не и исти, па и јединствен.

После завршетка разговора Крлежа ми је још рекао да ће у језику, „у *нашем* језику“, баш је тако дословно казао, настати велике тешкоће када Тито буде преминуо.

Опет, Андрић је говорио – разговарали смо више пута средином седамдесетих година прошлога века – да сви ми (мислио је на Хрвате и Србе) говоримо истим језиком.

И Андрић и Крлежа су посебно указивали на *н е п о т р е б н о* (Андрић) и *н е д о з в о љ и в о* (Крлежа) мешање и утицање политике на језик.

Тако је Крлежа с готово нескривеним незадовољством говорио о Новосадском договору – као политичком чину, који је, будући да није успео да реши многе, иначе познате проблеме, и подстакао загребачку Декларацију о језику, коју, казао је још Крлежа, у Србији нису разумели, па су одговорили непотребним Предлогом за размишљање.

О заједничком језику су говорили – понављам, још у време Југославије – и Павле Ивић и Радослав Катичић, затим Петар Губерина и Михаило Стевановић, онда Десанка Максимовић и Весна Парун, па Ранко Маринковић и Оскар Давичо, и да не наводим све остале своје саговорнике.

Сви они су, при томе, истицали и постојеће разлике, које, изгледало је да тако верују, не умањују језичко јединство, већ га само, и то су подвлачили, богате.

Хтео бих да се присетим и једног дела разговора с Петром Губерином. На директно питање како објашњава својевремена настојања, баш негде уочи Другог светског рата, да истакне разликовања између хрватског и српског лексичког фонда, Губерина у интервјуу није одговорио. Истина, после снимања, казао ми је да се радило о политици, и додао је да је – када је у питању језик – увек у питању политика.

У то доба су и страни слависти били истог мишљења. И за њих је језик Срба и Хрвата био један, исти језик. И они су га звали скраћено – српски или хрватски. Рецимо, Никита Толстој је у усменој комуникацији користио термин – *српски*.

После деведесетих година прошлога века, мање сам се, разумљиво, срећао и разговарао са славистима из раније Југославије. Истина, било је прилика, као што су 1993. године – Међународни конгрес слависта у Братислави или 1994 – Конгрес МАПРЈАЛ-а у Регензбургу, односно београдски славистички скупови које је сваке јесени организовао Међународни славистички центар. Нажалост, поједини слависти, највише из Хрватске, нису тада били спремни за разговоре. Нисам сигуран да ли се радило о осетљивости питања или, можда пре, што су сматрали да није упутно говорити за београдске медије.

Опет, за разлику од „наших“ слависта, како сам називао слависте из Југославије, о језичким темама и тада су радо говорили страни слависти – из Русије, Аустрије, Пољске, Немачке, Украјине, Чешке, Словачке, Бугарске, Америке, Румуније, Италије, Енглеске и чак из Кореје.

У тим разговорима, које нисам водио само у Београду на међународним славистичким скуповима, највећи број тих научника је и даље сматрао да је научно заснован и одржив – *српскохрватски* односно *хрватскосрпски* језик. Ипак, напомињали су и да може доћи до удаљавања, највише захваљујући медијима, али и политичким одлукама.

Тек, на самом крају прошлога и првих година у овом веку, све је било јасније да ће се у славистичкој пракси, упркос стварним или наводним научним чињеницама, појавити – као посебни језици – *српски* и *хрватски*.

Разуме се, у разговорима је било све више речи и о језику становника Босне и Херцеговине.

Било је, још у току ратних сукоба, много једностраних настојања. Једно од њих је и неразумно, али, на срећу, краткотрајно залагање да сви Срби треба да говоре – *екавски*.

Слависти у Србији су, иначе, били на становишту да ће на тим просторима, просторима Босне и Херцеговине, Бошњаци говорити својим, Хрвати својим, а Срби својим језиком. И ту, изгледа, није било много спорова.

Спорова је било о називу језика Бошњака. У српској славистици, судећи по мојим саговорницима, једино је, донекле, прихватљив назив – *бошњачки*, никако – *босански* језик!

Занимљиво, и више страних слависта с којима сам разговарао имало је уверење – да у Босни и Херцеговини не треба да се ствара и да не може да се створи – јединствени босански језик.

Када је у питању *црногорски* језик, који се у последње време промовише, моји саговорници, и они из Србије и остали, с мање изузетака, верују да би, с обзиром на садржаје традиције и односе српског и црногорског народа, одвајање језика (црногорског од српског), било политичко, у првом реду политичко решење.

Недавно се у црногорском парламенту чуло да би било природно да свака држава, па и Црна Гора, треба с в о ј језик да назива по имену своје државе, дакле, црногорски. Управо у Аустрији, где се говори немачки, а не аустријски, таква мишљења су сасвим ретка и не делују сасвим уверљиво. Тако исто, да ли би то значило да би у Канади, Америци и другим државама требало преименовати језик у име државе?!

Моји саговорници су указивали и на потребу одговорности и опрезности када се ради о писмима, дакле о латиници и ћирилици, онда о изведеним и вештачким кованицама у актуелном лексичком фонду, затим о употребама, као и злоупотребама, страних речи и отпорима према тој појави, али и о неопходности сарадње језичких стручњака, како с јужнословенских и балканских терена, тако и из осталих земаља у којима се изучавају словенски језици.

И овај скуп у Грацу, и то баш са оваквом темом и са оваквим саставом, може да има велики значај и велику важност. Омогућава ретку прилику да се научници из разних земаља и различитих националности сретну, разговарају и почну да се заузимају за – н а у ч н о н а ј п о у з д а н и ј а р е ш е њ а !

И, на крају, готово сви моји саговорници су истицали да језик јесте основна суштина народа, али и да је наука услов унапређења језика.

Miloš Jevtić (Beograd)

Ansichten von Linguisten, Kulturschaffenden und Wissenschaftlern zu der Sprachensituation auf dem Balkan und in Südosteuropa

Von April 1947 bis ins Jahr 2007 fanden bislang über 200 Gespräche mit südslawischen aber auch aus anderen Ländern stammenden Linguisten, Literaten und Kulturschaffenden statt, die das Thema der Sprache der südslawischen Völker zum Inhalt hatten. Beinahe alle diese Gespräche wurden im Rahmen der Sendung „Гост Другог програма“ [Zu Gast im Zweiten Programm] auf Radio Beograd ausgestrahlt. Daneben kam es in der Reihe „Одговори“ [Antworten] auch zur Veröffentlichung von über 160 Gesprächen.

Милош Јевтић
Београд
Србија

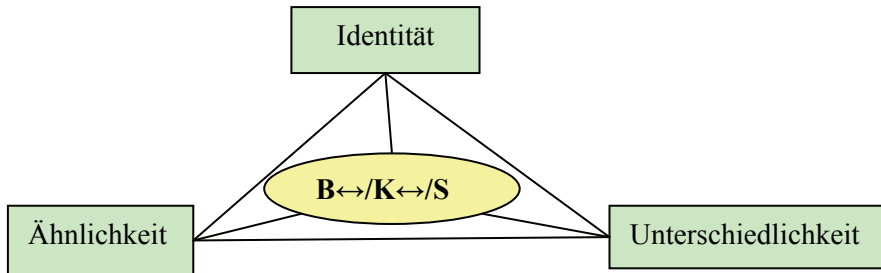
Branko Tošović (Graz)

Der Unterschied

Die vorliegende Analyse besteht aus vier thematischen Blöcken. Im ersten wird der Unterschied in Beziehung zu Identität und Ähnlichkeit gesetzt, im zweiten werden theoretische Aspekte des Unterschiedes als Beziehung, Begriff und Kategorie behandelt, der dritte untersucht die wesentlichen philosophischen und logischen Sichtweisen des Unterschiedes, und im abschließenden vierten Teil werden sprachliche und linguistische Aspekte des Unterschiedes erörtert.

I

0. Das Serbische, Kroatische und Bosniakische (B, K, S) bilden ein überaus komplexes System von Beziehungen, von denen drei als fundamental bezeichnet werden können: die Identität¹, die Ähnlichkeit und die Unterschiedlichkeit/der Unterschied². In der Interaktion dieser Sprachen erscheint jede der genannten Beziehungen als relativer Wert, denn Identität impliziert das Vorhandensein gewisser Ähnlichkeiten und Unterschiedlichkeiten, während andererseits die Unterschiedlichkeit die Präsenz bestimmter Identitäten und Ähnlichkeiten mit sich bringt.

1. Identität stellt somit einerseits eine homogene Beziehung dar, in der sich das Verhältnis von A in Bezug auf sich selbst (A) gemäß folgender Formel manifestiert: $A = A$, 'A ist gleich A', 'A ist dasselbe wie A', 'jedes Wesen stellt genau sich selbst dar, ist genau das, was es ist und nicht gleichzeitig etwas anderes', 'jedes Ding ist das, was es ist' (z. B. *Ein Baum ist ein Baum. – Eine Föhre ist eine Föhre. – Neu ist neu.*), wie auch 'ich bin ich', 'ich bin ein und derselbe'. Eine solche Beziehung wird als Autobeziehung oder Autoidentität bezeichnet, wobei manche auch von Gleichheit sprechen. Die Autobeziehung zeigt, dass jeder Gegenstand mit sich

¹ Der Begriff der Identität entspricht im Folgenden gemäß der üblichen philosophischen Terminologie dem Begriff der Gleichheit.

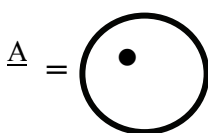
² Der hier aus Gründen des Bandtitels verwendete Begriff des Unterschiedes wird in der Philosophie meist als Differenz bezeichnet.

selbst identisch ist. Es handelt sich hierbei um eine reine, informativ vollkommen leere Tautologie, weil eine qualitative und quantitative Identität (Widerspiegelung) vorliegt. Legt man dies auf das **B**, **K**, **S** um, erhält man eine Aussage des Typs *Die serbische Sprache ist die serbische Sprache*. Dieser Satz trägt in semantischer Hinsicht keinerlei neue oder zusätzliche Bedeutung in sich und transportiert keine wesentliche Information, sodass es sich hier um eine Redundanz handelt. Will man jedoch den zu Grunde liegenden Gedanken hervorheben oder verstärken, kommt einer derartigen Aussage sehr wohl eine Berechtigung zu. Es mag Gründe für die Nennung einer solchen Tautologie geben, indem etwa die Eigenständigkeit, die Spezifität der serbischen Sprache in Bezug auf (eine) andere Sprache(n) in der Bedeutung 'Die serbische Sprache ist die serbische und nicht die kroatische oder bosniakische Sprache.' betont werden soll. Diese Aussage verlässt jedoch die Ebene der Autobeziehung, weil in ihr auch die Elemente **B**, **C**... **X** auftreten.

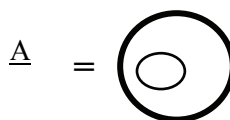
Neben der homogenen gibt es andererseits auch eine heterogene Beziehung (Reflexivitätsbeziehung), für die **A** gleich **B** bzw. **A** = **B** gilt. Das Gleichheitszeichen (=) steht dabei für 'das Gleiche wie etwas anderes', 'identisch, gleich etwas anderem', 'alles ist dasselbe' und 'alles ist aus ein und demselben zusammengesetzt'. Einen besonderen Typ bilden dabei Fälle, in denen **A** gleichbedeutend mit **B** (**A** ≡ **B**) ist. Eine heterogene Beziehung lässt sich durch Aussagen wie *Eine Föhre ist ein Baum*. *Eine Föhre ist eine Tanne*. zum Ausdruck bringen. Im ersten Falle stellt die *Föhre* ein Hyponym (eine Art) dar, während *Baum* ein Hyperonym (eine Gattung) bezeichnet. Im zweiten Satz *Eine Föhre ist eine Tanne*. tritt sodann eine Pseudoidentität zu Tage, weil es sich bei einer Föhre und einer Tanne zwar jeweils um Nadelbäume aus der Gattung der Bäume innerhalb des Pflanzenreiches, dabei allerdings um zwei unterschiedliche Arten von Bäumen handelt. Wahr ist somit, dass eine *Föhre* eine *Föhre*, eine *Tanne* eine *Tanne* ist und dass eine *Föhre* und eine *Tanne* (1) Arten von Nadelbäumen, (2) Baumarten, (3) Pflanzenarten und (4) Arten von Lebewesen darstellen. Im Falle des **B**, **K**, **S** entsteht auf diese Weise eine Relation des Typs: serbische Sprache = nichtserbische Sprache, serbische Sprache = kroatische Sprache, serbische Sprache = bosniakische Sprache, serbische Sprache = kroatische Sprache = bosniakische Sprache. Dieses Verhältnis stellt sich bei all jenen ein, die beweisen wollen, dass das Serbische und das Kroatische ein und dieselbe Sprache sind. Ein derartiges Verständnis bringt es mit sich, dass jede Erwähnung des Serbischen auch eine Erwähnung des Kroatischen (und in die entgegen gesetzte Richtung) bedeutet ('Die serbische Sprache ist dasselbe wie die kroatische Sprache', 'Die kroatische Sprache ist dasselbe wie die serbische Sprache', 'Das Serbische, Kroatische und das Bosniakische sind dieselben Sprachen'). Vertritt man die Meinung, dass das Serbische, Kroatische und das Bosniakische einen identischen Begriff darstellen (**A** ≡ **B** ≡ **C**), kommt es unweigerlich zum Entstehen einer Position, die einerseits eine logische Affirmation (sind dieselben) und andererseits eine logische Negation (sind nicht unterschiedlich) impliziert. Eine solche Haltung kann objektiv und wahrheitsgetreu (wenn dafür fundierte Argumente bes-

tehen), subjektiv (geht man von persönlichen Empfindungen, Wünschen, Bestrebungen u. Ä.) und auch falsch (wenn sie den realen Tatsachen widerspricht) sein. Es gibt Aussagen, die keinerlei Zweifel hervorrufen und unumstritten sind, wie etwa *Die serbische Sprache ist eine slawische Sprache*. Der Unterschied zwischen dieser Formulierung und einer anderen des Typs *Die serbische Sprache ist die kroatische Sprache* liegt darin, dass sich bei Ersterer das Prädikat auf der Ebene der Gattung bzw. eines Hyperonyms (*slawische Sprachen*) befindet und in zweiter Aussage das Niveau der Art bzw. eines Hyponyms/Kohyponyms (*kroatische Sprache*) beschritten wird. Dies bedeutet, dass, je weiter man sich in Richtung der Spitze des Kategorialsystems bewegt, das Problem der Feststellung des Charakters und des Grades an Identität geringere Ausmaße annimmt. Eine solche Untersuchung der Identität ist für eine Analyse der Beziehungen $\mathbf{B} \leftrightarrow \mathbf{K} \leftrightarrow \mathbf{S}$ jedoch nicht vordringlich, weil sie sich bloß in intrakorrelationaler Hinsicht manifestiert.

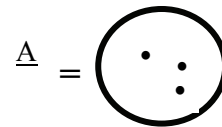
Wie aus Ausgeführtem hervorgeht, bieten im Lichte der Identität betrachtete Beziehungen mehrere Möglichkeiten zur Betrachtung der Interaktionen $\mathbf{B} \leftrightarrow \mathbf{K} \leftrightarrow \mathbf{S}$, weshalb auch von unterschiedlichen Typen von Identität gesprochen werden kann. Die hier vorliegende, präliminare Analyse zeigt, dass es zuallererst eine Differenzierung zwischen absoluter und relativer Identität vorzunehmen gilt. Die Suche nach einer absoluten Identität kann auf ontologischer Ebene vorgenommen werden, wobei dem philosophischen Postulat, dass es nicht zwei vollständig gleiche Gegenstände geben kann, Rechnung getragen werden muss. Denn erweist sich dieses als zutreffend, können $\mathbf{B}$, $\mathbf{K}$ und $\mathbf{S}$ ontologisch gesehen keine identischen Sprachen darstellen. In gnoseologischer Hinsicht jedoch manifestiert sich Identität als Form der Erkenntnis, wodurch ein Absolutheitsanspruch einer völligen Identität automatisch ausgeschlossen wird. Es kann davon ausgegangen werden, dass eine gnoseologische Identität drei grundlegende Arten von Identität umfasst, die durch die Attribute integral und partiell sowie als eine Identität der Elemente definiert werden können. Eine integrale Identität betrifft Fälle, in denen die Menge $\mathbf{A}$ der Menge $\mathbf{B}$ entspricht. Eine partielle Identität tritt dann auf, wenn ein Teil bzw. Teile der Menge $\mathbf{A}$ einem Teil bzw. Teilen der Menge $\mathbf{B}$ entspricht bzw. entsprechen. Eine Identität der Elemente liegt schließlich dann vor, wenn die Elemente der Menge $\mathbf{A}$ mit denjenigen der Menge $\mathbf{B}$ identisch sind. Dazu sei angemerkt, dass eine partielle und eine Identität der Elemente auf der Annahme beruhen, dass als identisch all jenes bezeichnet werden kann, was hinsichtlich der grundlegenden Merkmale Übereinstimmung aufweist und in allen Situationen unverändert bleibt.

integrale Identität

partielle Identität

Identität der Elemente

Alle drei Möglichkeiten könnten auf folgende Weise dargestellt werden: $A (a \text{ und/oder } b \text{ und/oder } c \text{ und/oder } d \dots \text{ und/oder } x) = B (b \text{ und/oder } c \text{ und/oder } d \dots \text{ und/oder } x)$. Jede einzelne dieser Möglichkeiten kann in binärer Beziehung als tatsächliche Identität (wenn Elemente, Teile oder die Menge A und B identisch sind) oder als falsche (falls nur eine scheinbare Übereinstimmung vorliegt oder eine solche zu sehen gewünscht wird) auftreten.

Die dargestellten Formen der Identität besitzen hinsichtlich ihres Isomorphismus (Vorliegen eines gewissen Maßes an Identität zweier oder mehrerer Gegenstände), Homomorphismus (Äquivalenz zwischen zwei Systemen von Objekten, bei der jedem Objekt des einen Systems ein Objekt des anderen Systems entspricht) und Automorphismus (Isomorphismus einer Struktur in sich selbst) unterschiedliche Werte.

Das Netz der Beziehungen zwischen dem B , K und S besteht aus (a) einer absoluten und relativen Identität, (b) einer ganzheitlichen, partiellen und einer Identität der Elemente und (c) einer tatsächlichen und Pseudoidentität, die in ihrer Gesamtheit das System des BKS-Integrals bilden, das mehrere theoretische Möglichkeiten bietet: $S = K$, $S = B$, $K = B$, $S = K = B$.

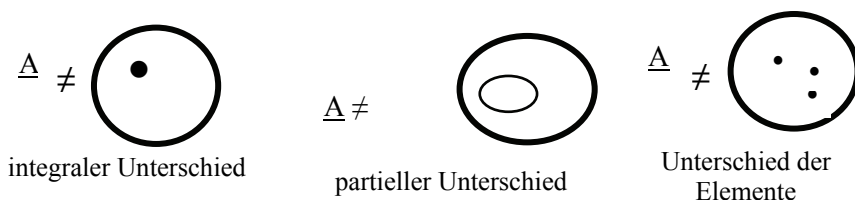
2. Ein Unterschied (eine Unterschiedlichkeit) stellt eine Beziehung zweier oder mehrerer Gegenstände zueinander dar, von denen die Eigenschaften eines Gegenstandes beim zweiten und/oder dritten weder auf der Ebene der Einheit noch auf jener des Teils oder der Menge anzutreffen sind. Alle Gegenstände, Erscheinungen, Prozesse, Eigenschaften, Zustände u. Ä., die zueinander in Beziehung gesetzt werden, können anhand einer kleineren oder größeren Differenzierung erkannt werden. Zur Darstellung einer solchen Beziehung wird das Zeichen $\neq$ verwendet, dem die Bedeutung 'ungleich', 'nicht identisch', 'unterschiedlich' zukommt. Ein Unterschied kann als „ $A \neq B$, $C \dots X$ “ bzw. „ A ist **nicht-B**, $C \dots X$ “ und „ A ist nicht identisch mit B , $C \dots X$ “ definiert werden. Doch angesichts dessen, dass Unterschiede meist nur durch einige Merkmale hervorgerufen werden, müsste die Formel wie folgt präzisiert werden: $A (a + b + c + \dots x) \neq B (a + b + c + \dots x)$. Dabei gilt es jedoch die Tatsache zu beachten, dass folgende Elemente als unterschiedlich angesehen werden können: (1) ausschließlich ganze Gegenstände, Gegenstände in ihrer Gesamtheit, (2) aus Teilen zusammengesetzte Gegenstände oder (3) Gegenstände als Bündel von Merkmalen.

Es gibt zwei grundlegende Arten von Unterschieden. Die einen treten in einer Autobeziehung, im Rahmen ein und desselben Gegenstandes gemäß dem Prinzip $A \neq A$ zu Tage, was bedeutet, dass 'A unterschiedlich von A' und 'A hinsichtlich sich selbst unterschiedlich' ist. So könnte man sagen: *Eine Föhre unterscheidet sich von einer Föhre*. Diese Aussage mag bestimmt paradox erscheinen, denn es ist wohl nur schwer vorstellbar, wie sich ein Gegenstand von sich selbst unterscheiden kann. Umgelegt auf die gegenständliche Sprachenfrage würde dies zur Behauptung

Die serbische Sprache unterscheidet sich von der serbischen Sprache. führen. Doch neben der scheinbaren Redundanz und Sinnlosigkeit einer derartigen Aussage lässt sich in ihr bei genauerem Hinsehen durchaus ein Sinn festmachen, der von der Tatsache der Inhomogenität der serbischen Sprache ausgeht und ihre Gliederung in Schichten impliziert. Das dem tatsächlich so ist, verdeutlicht ein Blick auf die funktional-stilistische, territoriale, soziale, geschlechter- und generationenspezifische Differenzierung der Sprache (siehe dazu Tošović 2002). Angesichts dessen, dass ein solcher Unterschied auf der intrakorrelationalen Ebene (im System der Beziehungen innerhalb einer Sprache) festzumachen ist, ist er für die Interaktion $B \leftrightarrow K \leftrightarrow S$ von nur sekundärer Bedeutung.

Ein weiterer Aspekt tritt in all jenen Fällen zu Tage, in denen zwei unterschiedliche Gegenstände entsprechend dem Prinzip $A \neq B$ ('A ist unterschiedlich von B.') in Beziehung treten, wie etwa im Satz: *Eine Föhre unterscheidet sich von einer Tanne.* Aussagen dieser Art sind als korrekt anzusehen und kommen auch häufig vor, weil Dinge mittels Vergleich und auf Basis von ihren Besonderheiten, Unterscheidungsmerkmalen und Charakteristiken in Bezug auf andere erlebt und beschrieben werden. Aus eben diesem Grund erweisen sich derartige Formulierungen in linguistischer Hinsicht als wesentlich, die im vorliegenden Falle etwa wie folgt lauten können: *Die serbische Sprache unterscheidet sich von der kroatischen Sprache.* – *Die serbische Sprache unterscheidet sich von der bosniakischen Sprache.* – *Die serbische Sprache unterscheidet sich von der kroatischen und bosniakischen Sprache.* Es sind gerade Aussagen dieser Art, die hinsichtlich des Verhältnisses zwischen den hier angeführten Sprachen in Diskussionen überaus häufig vernommen werden, wobei kroatische LinguistInnen besonderes Augenmerk auf die Unterschiedlichkeiten legen, während sich serbische SprachwissenschaftlerInnen nur ungern zu diesen äußern.

Jeder Gegenstand kann in Bezug auf (einen) andere(n) eine Differenzierung auf drei Ebenen erfahren: auf der Ebene des Elementes, des Teils und der Menge, weshalb auch im Falle des Unterschiedes drei grundlegende Arten ausgemacht werden können: integrale und partielle Unterschiede sowie Unterschiede der Elemente. Partielle und Unterschiede der Elemente stellen sich gemäß der Formel $A(a \text{ und/oder } b \text{ und/oder } c \text{ und/oder } d... \text{ und/oder } x) \neq B$ dar. So etwa liegt ein Unterschied der Elemente in folgenden Aussagen vor: *Eine Föhre (A) unterscheidet sich von einer Tanne (B) hinsichtlich der Merkmale a, b, c, d... x.* – *Die serbische Sprache (A) unterscheidet sich von der kroatischen (B) hinsichtlich der Merkmale a, b, c, d... x.* – *Die serbische Sprache (A) unterscheidet sich von der kroatischen (B) und der bosniakischen (C) hinsichtlich der Merkmale a, b, c, d... x.*

Neben diesen drei strukturellen Unterschieden trifft man auf zwei globale Arten der Nichtübereinstimmung – eine absolute und eine relative. Ein absoluter Unterschied besitzt in erster Linie ontologischen Charakter und gründet sich auf dem philosophischen Postulat, demzufolge jeder Gegenstand ein Unikat für sich darstellt und sich in Bezug auf (einen) andere(n) unweigerlich unterscheiden muss. Ein aus gnoseologischer Sichtweise betrachteter Unterschied beruht auf der Erkenntnis eines Gegenstandes, der in seiner Gesamtheit, in Segmenten oder in Details als unterschiedlich angesehen werden kann. Angesichts dessen, dass es sich hierbei um eine individuelle Beurteilung handelt, kann ein Unterschied aus gnoseologischem Blickwinkel nur relativen Charakter besitzen. Greift man das Beispiel der Föhre und der Tanne auf, so liegt der absolute Unterschied zwischen diesen beiden Bäumen darin, dass man nirgendwo auf der Welt zu 100 Prozent identische Vertreter dieser Baumarten antreffen wird. Hinsichtlich des Erkennens (bzw. der Erkenntnis) wird es dabei für einen Förster oder einen Botaniker bestimmt einfacher sein, diese beiden Baumarten zu unterscheiden als für Personen, die sich nicht mit Forstwirtschaft oder Botanik beschäftigen und in ihrem Leben nur geringe Berührungspunkte mit Bäumen aufweisen. Ein Lexikograph würde eine Föhre als Nadelbaum mit langen Nadeln beschreiben und für eine Fichte den Eintrag „Nadelbaum mit einer Höhe bis zu 40 Meter“ verfassen, woraus sich die Schlussfolgerung ziehen lässt, dass für die Sprachwissenschaft und die Lexikographie der grundlegende Unterschied zwischen diesen beiden Baumarten in der Länge der Nadeln und in der Höhe des Stammes liegt (Rečnik MS 2007: 103). Ein Botaniker würde im Gegensatz dazu wohl eine weitaus detailliertere Beschreibung vornehmen.

Dieses Beispiel betrifft auch die Relativität der Unterschiede zwischen dem **B**, **K**, und **S**, für die man eine äußerst breite Skala zur Erfassung aller Meinungen und Vorstellungen – angefangen mit der Sichtweise von Laien bis hin zu wissenschaftlichen Erklärungen – benötigen würde. Die Auffassungen der VertreterInnen von Extrempositionen besagen dabei, dass die Unterschiede riesengroß bzw. minimal, gänzlich vernachlässigbar oder solche überhaupt nicht vorhanden wären, weshalb zur Beschreibung der Unterschiede zwischen dem **B**, **K**, **S** eine wahrheitsgetreue und eine falsche Position bezogen werden kann. Eine wahrheitsgetreue Position fußt auf unbestreitbaren Beweisen, wogegen sich eine falsche durch ein bewusstes Leugnen der Wahrheit, das Stiften von Verwirrung, eine Irreführung, ein Verbreiten von Desinformationen, Betrug u. Ä. manifestiert. Das gesamte Beziehungsgeflecht besteht somit aus (a) absoluten und relativen Unterschieden, (b) partiellen,

ganzheitlichen und Unterschieden der Elemente sowie (c) wahrheitsgetreuen und falschen Unterschieden, die allesamt ein System bilden, das als BKS-Differential bezeichnet werden kann und mehrere theoretische Möglichkeiten in sich vereint: $S \neq K$, $S \neq B$, $K \neq B$, $S \neq K \neq B$.

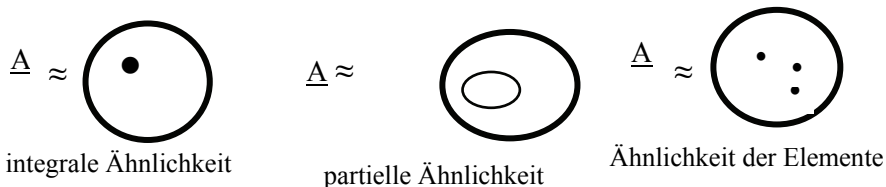
3. Wir können die Welt um uns herum nicht als rein bipolar, nicht rein anhand von Identität und Unterschied begreifen, befinden sich diese beiden Kategorien doch an den jeweils anderen Endpunkten einer Linie, auf deren Verlauf die intermediäre Erscheinung der **Ähnlichkeit** liegt. Als Ausgangsposition für deren Definition könnte man die Behauptung aufstellen, dass Ähnlichkeit überall dort anzutreffen ist, wo es keine 100-prozentige Identität und keine 100-prozentige Unterschiedlichkeit gibt. Ähnlichkeit bedeutet eine Annäherung zweier oder mehrerer Korrelate hinsichtlich einiger Eigenschaften oder Beziehungen und bildet sich durch die Formel $A(a + b + c + d \dots x) \sim B(b + c + d \dots x)$ ab. Ein großes Problem bereitet die Frage, wo ein Unterschied endet und die Ähnlichkeit beginnt, denn Letztere stellt einen kleinen, schwach ausgeprägten Unterschied oder eine nicht gänzliche Identität dar.

Für eine Definition von Ähnlichkeit bestehen zwei theoretische Möglichkeiten: Die erste entsteht auf Grundlage einer homogenen, auf einer Auto- beziehung fußenden Korrelation ($A \approx A$), einer Reflexivität bzw. einer rückverweisenden Beziehung eines Gegenstandes auf sich selbst: **A** ähnelt **A**. Diesen Sachverhalt drückt etwa die Aussage *Eine Föhre ähnelt einer Föhre*. – *Eine Föhre ist einer Föhre ähnlich*, wobei es hierbei zu einer Überlappung einer Beziehung von Selbstidentität und Ähnlichkeit kommt. Dies gilt auch für den Satz *Die serbische Sprache ähnelt der serbischen Sprache*. – *Die serbische Sprache ist der serbischen Sprache ähnlich*. Dieser hätte einen Sinn, eine Berechtigung und einen informationellen Wert, wenn man etwa die Tatsache anspricht, dass das Serbische an unterschiedlichen Orten auf unterschiedliche Weise (als bosnisch-serbisch, montenegrinisch-serbisch u. Ä.) realisiert wird. Konkret stellt sich dieses Verhältnis wie folgt dar: *Die bosnisch-serbische Sprache ähnelt der montenegrinisch-serbischen...* ($S_1 \approx S_2, \approx S_3$). Diese Art von Ähnlichkeit erweist sich jedoch für eine Erklärung der Beziehungen zwischen dem B, K, S als nicht relevant, weil auch sie die intrakorrelationale Ebene betrifft.

Die zweite Möglichkeit behandelt die heterogene Beziehung, bei der zwei unterschiedliche Gegenstände (**A** und **B**) in ein Ähnlichkeitsverhältnis gebracht werden und $A \approx B$ ergeben. Z. B.: *Eine Föhre ähnelt einer Tanne*, *Eine Föhre ist einer Tanne ähnlich*. Dieser Sachverhalt trifft auch auf den Satz *Die serbische Sprache ähnelt der kroatischen Sprache*. ($S \approx K$), *Die serbische Sprache ähnelt der bosniakischen Sprache*. ($S \approx B$), *Die serbische Sprache ähnelt der kroatischen und bosniakischen Sprache*. ($S \approx K, B$) zu. Eine derartige Sichtweise kann auf viele FürsprecherInnen verweisen, genauer gesagt auf all jene, die **B**, **K**, **S** als nicht

gänzlich identisch und nicht gänzlich unterschiedlich erachten, sondern eine Ähnlichkeit ausmachen.

Ähnlichkeit kann sich in drei Formen darstellen: als integrale Ähnlichkeit (wenn die Menge **A** der Menge **B** ähnlich ist), als partielle Ähnlichkeit (falls (ein) Teil(e) der Menge **A** (einem) Teil(en) der Menge **B** entspricht) und als Ähnlichkeit der Elemente (wenn eine Ähnlichkeit eines oder mehrerer Elemente der Menge **A** mit einem oder mehreren Elementen der Menge **B** vorliegt). In logischer Hinsicht kann es sich dabei um eine wahrhaftige oder Pseudoähnlichkeit handeln.

Ähnlichkeit tritt in Form einer Homologie auf (Ähnlichkeit der wichtigsten Eigenschaften, die das Wesen eines Gegenstandes ausmachen).

Das Geflecht der Beziehungen zwischen dem **B**, **K**, **S**, das von einer (a) absoluten und relativen, (b) integralen, partiellen und Ähnlichkeit der Elemente sowie (c) wahrhaftigen und Pseudoähnlichkeit gebildet wird, stellt ein System dar, das als BKS-Similar bezeichnet werden kann und mehrere theoretische Möglichkeiten aufweist: $S \approx K$, $S \approx B$, $K \approx B$, $S \approx K \approx B$.

4. Innerhalb der Interaktion zwischen Identität, Unterschiedlichkeit und Ähnlichkeit gibt es zahlreiche nur schwer begreifbare, verworrene und umstrittene Aspekte. Wenn etwa ein Grund dafür besteht, die Identität, Unterschiedlichkeit und Ähnlichkeit auf der Ebene einer Menge, eines Teils oder eines Elements zu betrachten, erhebt sich die Frage, wie sehr eine partielle Identität und eine partielle Unterschiedlichkeit mit einer partiellen Ähnlichkeit, eine Ähnlichkeit und eine Unterschiedlichkeit der Elemente mit einer Ähnlichkeit der Elemente übereinstimmen und wann dabei eine gegenseitige Neutralisierung eintritt. Um feststellen zu können, in welchem Ausmaße hier Korrelationen vorliegen, ist eine umfassende Analyse erforderlich.

Das Problem der Beziehungen zwischen dem **B**, **K** und **S** wird auch dadurch erschwert, dass kein einziges der vorgestellten Systeme (Integral, Differential, Similar) isoliert betrachtet werden kann, sondern wechselseitige Überlagerungen und Verkreuzungen vorliegen, sodass eine Darstellung einer Interaktion überaus komplex ist. Es könnte dies etwa in Form einer Tabelle geschehen, aus der hervorgeht, in welchem Ausmaße Identität, Ähnlichkeit und Unterschiedlichkeit auf der Ebene eines Elementes, Teils und einer Menge vertreten sind. Eine mögliche Variante einer solchen Tabelle könnte folgendes Aussehen besitzen:

Sprachen	Beziehung	Einheit	Teil(e)	Element(e)
B, K, S	=	+/-	+	+
	$\approx$	+	+	+
	$\neq$	+/-	+/-	+

Mithilfe einer derartigen Tabelle könnte man eine Antwort auf die Frage suchen, wie sehr die drei grundlegenden Positionen „B, K und S sind identisch“, „B, K und S sind ähnlich“ und „B, K und S sind unterschiedlich“ gerechtfertigt und zutreffend sind.

5. Identität und Unterschied stehen zueinander in einem besonderen Verhältnis der Reflexivität, in dem die Identität den Unterschied und der Unterschied die Reflexivität abbildet. In jedem Unterschied trifft man auch auf ein bestimmtes Maß an Identität, so wie auch die Identität automatisch einen Unterschied impliziert. Die Welt stellt eine Verbindung zwischen Unterschied und Identität dar, wobei diese aufeinander prallen, sich überkreuzen und gegenseitig neutralisieren. Diese beiden Erscheinungen können ohne die jeweils andere nicht existieren. Mit einer Zerstörung des Unterschiedes wird die Identität aktualisiert, potenziert und verstärkt. Gleiches gilt auch umgekehrt. Identität und Unterschied besitzen einen reversiblen Charakter: Wenn **A** gleich/unterschiedlich (von) **B** ist, dann ist auch **B** gleich/unterschiedlich (von) **A**. Das identische Verhältnis **a** (Autoverhältnis) beruht in vollem Umfang auf Symmetrie, während dem identischen Verhältnis **b** eine mehr oder weniger große Symmetrie zu Grunde liegt, die von identischen Elementen auf der linken und auf der rechten Seite gebildet wird. Der Unterschied hingegen stellt eine reine Assymetrie dar, indem man sämtliche Elemente der linken auch auf der rechten Seite und umgekehrt antrifft.

Was das Verhältnis von Absolutheit innerhalb des Dreieckes Identität ↔ Ähnlichkeit ↔ Unterschied betrifft, so kann unter Absolutheit verstanden werden, dass etwas zu 100 Prozent identisch oder unterschiedlich ist, während Ähnlichkeit impliziert, dass keine 100-prozentige Identität oder Unterschiedlichkeit vorliegt, sodass einzig Identität und Unterschied über absolute Werte verfügen können und Ähnlichkeit eine relative Kategorie (unter 100 Prozent) darstellt. An dieser Stelle gilt es jedoch zu beachten, dass Absolutheit und Relativität auch auf eine andere Weise betrachtet werden können, indem etwa z. B. fünf Prozent einer erhobenen Ähnlichkeit Absolutheitswert zukommt. Betrachtet man das **B**, **K** und **S** auf der Ebene des absoluten Wertes (100%), bieten sich drei Möglichkeiten: **B**, **K** und **S** sind zu 100% identisch.“, „**B**, **K** und **S** sind zu 100% ähnlich.“ und „**B**, **K** und **S** sind zu 100% unterschiedlich.“, wobei sämtliche vorliegenden Untersuchungen die erste und dritte Möglichkeit ausschließen. Somit liegt einzig eine absolute Ähnlichkeit bzw. ein Sachverhalt vor, der von niemandem bestritten werden kann, nämlich dass **B**, **K** und **S** in dieser oder jener Hinsicht zu einem bestimmten Grade

ähnlich sind. Würde man behaupten, dass die Ähnlichkeit bei 100 Prozent liegt, hätte man jede Art von Identität oder Unterschiedlichkeit kategorisch ausgeschlossen, zumal sich eine absolute Identität und eine absolute Ähnlichkeit gegenseitig ausschließen und niemals gemeinsam auftreten können.

Unter dem Begriff der Relativität versteht man einen Sachverhalt, bei dem ein Erreichen eines 100-prozentigen Wertes unmöglich ist, woraus sich für die untersuchten Sprachen drei Möglichkeiten ergeben: 1. „**B**, **K** und **S** sind nicht zu 100% identisch.“, 2. „**B**, **K** und **S** sind nicht zu 100% ähnlich.“ und 3. „**B**, **K** i **S** sind nicht zu 100% unterschiedlich.“ Für die erste und dritte Möglichkeit sprechen zahlreiche Untersuchungen, während die zweite These darauf hinzuweisen vermag, dass die Sprachen zu einem gewissen Prozentsatz vollkommen identisch oder gänzlich unterschiedlich könnten. Der erste und der zweite absolute Wert können dabei gemeinsam auftreten, wogegen der erste und der zweite relative Wert niemals gleichzeitig erscheinen.

6. Bei einer Erklärung der Interaktion $\mathbf{B} \leftrightarrow \mathbf{K} \leftrightarrow \mathbf{S}$ ist es wesentlich, Identität, Ähnlichkeit und Unterschiedlichkeit in Verbindung mit den Dominanten der Sprache zu setzen, d. h. mit all jenem, worauf sämtliche in den Sprachen vorhandene Elemente reduziert werden können. Als solche Elemente könnte man Form, Bedeutung, Funktion und Kategorie definieren, die allesamt durch die Beziehung als Überbegriff vereint werden. Die Interaktion „Identität, Unterschied, Ähnlichkeit $\leftrightarrow$ Form, Bedeutung, Funktion, Kategorie“ kann dabei als homogene oder heterogene Beziehung erscheinen. Homogenität impliziert eine Korrelation von Identität, Unterschied und Ähnlichkeit mit einem der Elemente Form, Bedeutung, Funktion oder Kategorie. Demgegenüber entsteht Heterogenität durch eine Korrelation von Identität, Ähnlichkeit und Unterschied mit einem mehrgliedrigen System an Dominanten. Dieses kann zweigliedrig (Form und Bedeutung, Form und Funktion, Form und Kategorie), dreigliedrig (1. Form, Bedeutung und Funktion, 2. Form, Bedeutung und Kategorie, 3. Bedeutung, Funktion und Kategorie) oder auch viergliedrig (Form, Bedeutung, Funktion und Kategorie) sein. Durch eine Vernetzung von Identität, Ähnlichkeit und Unterschiedlichkeit entstehen auf diese Weise in formaler Hinsicht drei Möglichkeiten: Identität, Ähnlichkeit und Unterschiedlichkeit der Form. Hinsichtlich der Heterogenität können **B**, **K** und **S** identische, ähnliche und unterschiedliche Formen aufweisen. Auf semantischer Ebene kann eine Identität, Ähnlichkeit und Unterschiedlichkeit der Elemente eintreten, wobei diese in funktionaler Hinsicht dem gleichen Zweck dienen, eine ähnliche Rolle besitzen und eine unterschiedliche Funktion ausüben können. Daneben kann sich jede sprachliche Funktion (struktureller oder extralinguistischer Natur) in diesen Sprachen auf unterschiedliche Art manifestieren. Eine davon ist die kommunikative, eine andere die symbolische usw. Angesichts dessen ist es überaus wichtig zu eruieren, ob einer BKS-Identität, Ähnlichkeit oder Unterschiedlichkeit die Funktion einer Vergrößerung oder Verringerung des Grades an Verständlichkeit zukommt. In ka-

tegorieller Hinsicht können **B**, **K** und **S** dieselben, ähnliche oder unterschiedliche Kategorien aufweisen, wobei innerhalb dieses Beziehungssystems eine Abgrenzung zwischen den Kategorien Art und Gattung, zwischen Hyponymie und Hyperonymie vordringlich ist.

7. Neben Identität, Ähnlichkeit und Unterschied sind für eine Darstellung der Interaktion $\mathbf{B} \leftrightarrow \mathbf{K} \leftrightarrow \mathbf{S}$ auch andere Korrelationen von Bedeutung, von denen vor allem die Homogenität ($\mathbf{A} \leftrightarrow \mathbf{A}$), Heterogenität ($\mathbf{A} \leftrightarrow \mathbf{B}$), Reflexivität: $\forall \mathbf{A} (\mathbf{A}=\mathbf{A})$, Transitivität ($\forall \mathbf{x}\mathbf{y}\mathbf{z} (\mathbf{x}=\mathbf{y} \wedge \mathbf{y}=\mathbf{z} \supset \mathbf{x}=\mathbf{z})$) und die Symmetrie ($\forall \mathbf{AB} (\mathbf{A}=\mathbf{B} \supset \mathbf{B}=\mathbf{A})$) sowie auch andere Prozesse, die eine der erwähnten Beziehungen herbeiführen – vor allem der Vergleich ($\mathbf{A} : \mathbf{B}$) und die Substitution ($\mathbf{AB} \rightarrow \mathbf{AC}$) von Bedeutung sind.

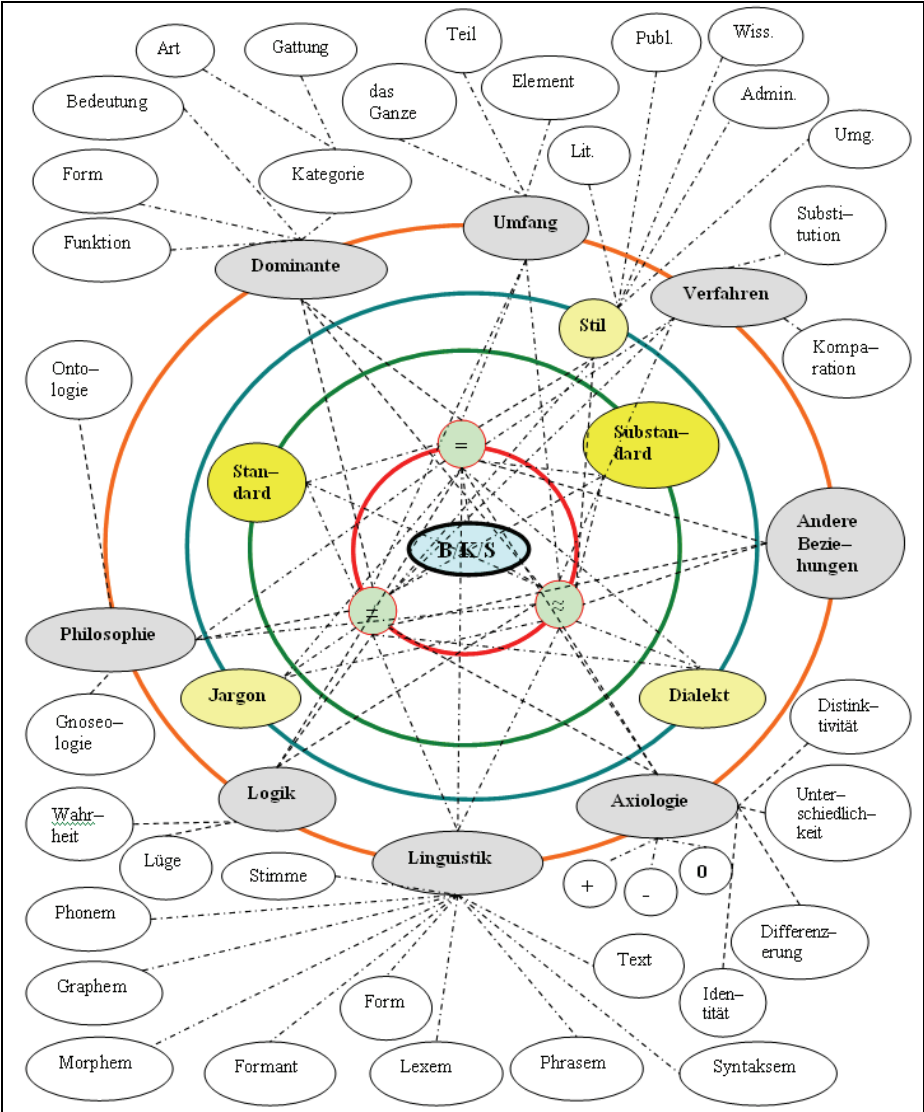
In einer heterogenen Beziehung treten unterschiedliche Korrelate gemäß der Formel $\mathbf{A} = \mathbf{B}, \mathbf{C} \dots \mathbf{X}$ auf. Es handelt sich dabei um eine Korrelation unterschiedlicher Gegenstände, die in gewissen Elementen Identität entsprechend dem Prinzip 'A ist dasselbe wie B, C...x' oder 'A ist identisch mit B, C...x' aufweisen. Auf intrakategoriemer Ebene (im Rahmen einer einzigen Sprache) kommt eine homogene Beziehung zum Tragen: $\mathbf{S}_1 \leftrightarrow \mathbf{S}_2 \leftrightarrow \mathbf{S}_x$; $\mathbf{K}_1 \leftrightarrow \mathbf{K}_2 \leftrightarrow \mathbf{K}_x$; $\mathbf{B}_1 \leftrightarrow \mathbf{B}_2 \leftrightarrow \mathbf{B}_x$. Bei einer Transitivität stehen zwei Gegenstände in Interaktion mit einem dritten, begleitet von einer wechselseitig wirkenden Beziehung. Identität stellt eine nahe Reflexivität dar (Übereinstimmung eines Gegenstandes mit sich selbst), wobei jeder Gegenstand gemäß der Formel $\forall \mathbf{x} (\mathbf{x}=\mathbf{x})$ in einer Beziehung mit sich selbst steht. Bei einer Symmetrie treten mehrere Gegenstände in Beziehung mit einem anderen oder dem gleichen Paar: $\forall \mathbf{xy} (\mathbf{x}=\mathbf{y} \supset \mathbf{y}=\mathbf{x})$. Hinsichtlich der Prozesse liegt der BKS-Interaktion eine Komparation zu Grunde, die mit dem Terminus *tertium comparationis* bezeichnet werden kann. Mittels einer Substitution kann die Beziehung $\mathbf{a}=\mathbf{b}$ dahingehend transformiert werden, dass **a** oder **b** ersetzt werden können, ohne dass sich dadurch der Wert (Sinn) ändert.

8. Das Serbische, Kroatische und Bosniakische bilden ein komplexes und schwer zu durchblickendes System von Interaktionen, das als bks-Korrelational bezeichnet werden kann und sich aus einem Intra-, Inter- und Extrakorrelational zusammensetzt. Das Intrakorrelational stellt eine spezielles System innerhalb einer Sprache dar, sodass auf diese Weise ein serbisches, kroatisches und bosniakisches Intrakorrelational vorliegen. Beim Interkorrelational handelt es sich um ein Netz von Beziehungen, das von einer Sprache mit zumindest zwei anderen Sprachen geflochten wird. Es kann dies eine zweigliedrige (serbisch-kroatisches Interkorrelational, serbisch-bosniakisches Interkorrelational und kroatisch-bosniakisches Interkorrelational) aber auch eine dreigliedrige Beziehung (mit allen drei Sprachen) sein. In beiden Fällen trifft man dabei auf einige Arten von Interaktionen. Die erste wird von Identität, Ähnlichkeit und Unterschied, die zweite von Homogenität und Heterogenität, die dritte von Transitivität, Reflexivität und Symmetrie u. a. gebildet. Das Extrakorrelational enthält eine Interaktion weniger verwandter Sprachen,

wie etwa **(a)** slawischer (z. B. serbisch und russisch) oder **(b)** nichtslawischer (z. B. serbisch und griechisch).

Im Rahmen des Extrakorrelational bilden das **B**, **K**, **S** einzeln, getrennt oder gemeinsam drei Beziehungssysteme mit genetisch mehr oder weniger nahen Sprachen. Das Wesen des Extrakorrelational äußert sich in erster Linie in Kontakten und Berührungspunkten mit anderen europäischen oder außereuropäischen Sprachen. Sollte dabei in zumindest einem Fall ein Kompatibilitätsverhältnis eintreten, kommt es zur Entstehung eines Kategorials. Unterschieden werden dabei ein Intra-kategorial (Kompatibilität innerhalb einer Sprache), ein Interkategorial (Kompatibilität zwischen zwei sehr nahe verwandten Sprachen) und ein Extrakategorial, im Rahmen dessen eine Kompatibilität a) weniger naher Sprachen (z. B. serbisch-russisches Kategorial) und b) genetisch unterschiedlicher Sprachen (z. B. serbisch-deutsches Kategorial) festgemacht werden kann.

Das komplette BKS-Korrelational können wir uns in der Form von vier Ringen vorstellen (siehe dazu das folgende Schema). Den ersten Ring bilden dabei die drei elementaren Beziehungen, in die das **B**, **K**, **S** eintritt, nämlich Identität, Unterschiedlichkeit und Ähnlichkeit, die in weiterer Folge mit allen wesentlichen Faktoren des zweiten, dritten und vierten Ringes in Beziehung gesetzt werden. Im zweiten Ring treten Identität, Unterschiedlichkeit und Ähnlichkeit des **B**, **K**, **S** in Bezug zu Standard und Substandard. Der dritte Ring betrifft die Interaktion von Identität, Unterschiedlichkeit und Ähnlichkeit des **B**, **K**, **S** mit den globalen Differenzierungen, von denen an erster Stelle die funktional-stilistische (entsprechend den funktionalen Stilen), die territoriale (nach Dialekten) und die soziale (nach Jargons) zu nennen wären. Der vierte und letzte Ring besteht aus einem oberen und einem unteren Teil, wobei im oberen Identität, Unterschiedlichkeit und Ähnlichkeit des **B**, **K**, **S** mit den sprachlichen Dominanten (Form, Bedeutung, Funktion und Kategorie), den unterschiedlichen Quantitäten (Menge, Teil, Element), Verfahren (Komparation, Substitution u. a.) und anderen wichtigen Beziehungen (Homogenität, Heterogenität, Symmetrie, Transitivität, Reflexivität, Reversibilität u. a.) in Interaktion treten. Im unteren Teil des vierten Ringes korrelieren Identität, Unterschiedlichkeit und Ähnlichkeit des **B**, **K**, **S** mit wissenschaftlichen Disziplinen, die sie zu erklären versuchen (Philosophie, Logik, Axiologie, Linguistik u. a.)

9. Der Kosmos stellt eine riesige, unüberschaubare Ansammlung von Unterschieden dar, was in gleichem Maße für die Menschheit gilt, die einzeln und in Gruppen eine Anhäufung von Unterschieden an und in sich trägt. Doch stellt dies keineswegs einen Nachteil dar, denn der wahre Wert der Welt liegt gerade in ihrer Unterschiedlichkeit, die eine Vielfalt mit sich bringt und somit eine grundlegende Eigenschaft der Natur, des Lebens, des Wirkens und letztendlich der Schönheit als höchsten ästhetischen Wert darstellt. Dies bedeutet, dass Unterschiede eine unumgängliche Notwendigkeit und eine überaus wichtige Eigenschaft jedes Ge-

genstandes darstellen. Denn es gibt nichts auf der Welt, was nicht als unterschiedlich angesehen werden kann. Aber gleichzeitig trägt jeder Unterschied auch eine weitere Komponente in sich, nämlich jene der Identität. In jedem Unterschied liegt auch ein bestimmtes Maß an Identität, genauso wie Identität auch einen Unterschied impliziert.

In der Logik wird der Begriff der Identität als Unmöglichkeit einer Unterscheidung von Gegenständen im Rahmen einer Sammlung von Charakteristiken und Eigenschaften interpretiert, wodurch eine Identität im Sinne einer Nichtunterscheidbarkeit vorliegt. (NFS 2001: 401). Es gibt ein Gesetz der Identität, das Folgendes besagt: Wenn eine Aussage wahr ist, dann ist sie wahr ($A \rightarrow A$), z. B.: Wenn der Apfel grün ist, dann ist er grün. Dieses Gesetz könnte man auch als tautologisches Gesetz bezeichnen, das auf der Wiederholung ein und desselben Inhaltes ohne Hinzufügung zusätzlicher Informationen beruht. In der Logik wird für die Darstellung der Identität das Symbol $=$ und für den Hinweis auf eine gleiche Bedeutung $\equiv$ benutzt, wobei das Gesetz der Gleichheit mit der Formel $a \equiv a$ zum Ausdruck gebracht wird. In der kategoriellen Logik (in der Kategorien mit dem Umfang an Begriffen gleichgesetzt werden) dient zum Ausdruck dieser Beziehung die Formel $A \equiv A$. Neben der homogenen gibt es andererseits auch eine heterogene Beziehung, in der unterschiedliche Korrelate entsprechend der Formel $A = B, C \dots X$ auftreten und in der es um die wechselseitige Beziehung von Gegenständen geht, die in irgendeiner Hinsicht gemäß dem Prinzip 'A ist dasselbe wie B, C...x' oder 'A ist identisch mit B, C...x' Gleichheit aufweisen. Der Beziehung der Identität ähnlich sind die Beziehungen der Äquivalenz, Reflektivität, Symmetrie, Transitivität und Substitution. In der Reflektivität steht jeder Gegenstand entsprechend der Formel $\forall x (x=x)$ in einer Beziehung zu sich selbst. In der Symmetrie befindet sich ein Paar von Gegenständen in Beziehung mit einem anderen oder einem gleichen Paar: $\forall xy (x=y \supset y=x)$. Bei der Transitivität treten zwei Gegenstände in Beziehung mit einem dritten, wobei auch hier das Verhältnis $\forall xyz (x=y \wedge y=z \supset x=z)$ anzutreffen ist. In der Substitution kann die Beziehung $a=b$ dahingehend transformiert werden, dass **a** oder **b** durch etwas anderes ersetzt werden, ohne dass sich dadurch der Wert (der Sinn) ändert. Angesichts dessen, dass ein Unterschied meist durch differenzierende Merkmale ausgemacht wird, müsste die Formel dafür wie folgt präzisiert werden: $A (a + b + c + \dots x) \neq B (a + b + c + \dots x)$. Diese Präzisierung muss dabei die Tatsache in Betracht ziehen, dass nur einige Gegenstände (etwa **D**, **L** und **P**) oder nur einige von deren Eigenschaften (**a**, **b**, **c**... **x**) als unterschiedlich angesehen werden können. Georg Klaus spricht von einer extentionalen intentionalen Identität und führt als Beispiel dafür Freges Begriffe „Morgenstern“ und „Abendstern“ an (Klaus 1959). Diese seien extentional identisch, weil sie den gleichen Inhalt ausdrückten (es handelt sich um den gleichen Himmelskörper – eine Feststellung, die für die Astronomie wohlgekannt etwas kurz greift). In intentionaler Hinsicht jedoch liegt ein Unterschied vor: Ein Stern steht am Morgen, der andere hingegen am

Abend am Himmel. Gilles Deleuze ist der Meinung, dass die hier vorliegende Unterscheidung eine reale (*distinctio realis*) sei, die nichts Numerisches und noch weniger Ontologisches an sich hätte, sondern vielmehr formal, qualitativ und semiologisch wäre (Deleuze 1998: 53). In letzter Zeit hat die Frage des Übergangs von Identität hin zu Unterschied, von Symmetrie zu Asymmetrie sowie von der Einheit der Symmetrie, Disymmetrie³ und Asymmetrie an Aktualität gewonnen. Zieht man dabei die Tatsache in Betracht, dass die Identität und der Unterschied die logische Basis der Definition des Begriffes Symmetrie und Asymmetrie bilden und die Kategorie konkrete Identität die logische Grundlage des dialektischen Prinzips der Einheit von Symmetrie und Asymmetrie ausmachen, so kann eine moderne Klassifizierung des Verhältnisses Identität und Unterschied mit zwei klar ausgeprägten Bezugsefeldern vorgenommen werden: einem quantitativen und einem qualitativen, die auf den Begriffen der Symmetrie, Antisymmetrie und Asymmetrie fußen. (Rotenfel'd 1989: 31).

2. Der Unterschied hat einen reversiblen Charakter, der sich wie folgt darstellt: Ist **A** unterschiedlich von **B**, dann ist auch **B** unterschiedlich von **A**. Ein identisches Verhältnis des Typs **a** (Autoverhältnis) basiert in vollem Umfang auf Symmetrie, während ein identisches Verhältnis des Typs **b** auf einer mehr oder wenig großen Symmetrie fußt, die durch identische Elemente von linker oder rechter Seite entstehen. Der Unterschied stellt demgegenüber eine reine Asymmetrie dar, wobei das, was sich auf der linken Seite befindet, auf der rechten Seite fehlt und umgekehrt. Ein identisches Verhältnis des Typs **a** (Autoverhältnis) besitzt einen obligatorischen Charakter (jeder Gegenstand muss sich selbst identisch sein), wogegen ein Verhältnis des Typs **b** fakultativen Charakters ist: 'A kann, muss aber nicht dasselbe wie **B**, **C**...**X** sein'. Wenn man es als Tatsache ansieht, dass es auf der Welt keine zwei Dinge gibt, die vollständig gleich sind, dann kann auch die Behauptung aufgestellt werden, dass ein Unterschied ein hohes Maß an Unabdingbarkeit im Sinne von 'A und B müssen sich zumindest in einem Punkt unterscheiden' aufweist. Alleine der Begriff der Identität ist dabei nicht mit einer einzigen Bedeutung behaftet. In einem Falle kann er gänzliche Übereinstimmung bedeuten, wie etwa im Ausdruck *Ein Wolf ist ein Wolf.*, in dem sich die Begriffe des Subjekts (*Wolf*) und des Prädikats (*Tier*) decken, daneben kommt ihm aber im Falle von *Ein Wolf ist ein Tier.*, teilweise Übereinstimmung zu, indem das Subjekt einen Teil des Prädikates bezeichnet.

Das identische Verhältnis **a** weist einen ausgeprägt binären Charakter auf. Auch ein Unterschied könnte binären Charakter besitzen, sofern die Möglichkeit für ein Verhältnis des Typs $A \neq A$ vorliegt. Doch ungeachtet des Vorkommens sol-

³ Bei Dissymmetrie handelt es sich um das Nichtvorhandensein von einigen Elementen der Symmetrie.

cher Fälle sind diese für eine Untersuchung der Natur des Unterschieds von nicht wesentlicher Bedeutung. Der Unterschied ist somit eine heterogene Beziehung, in der **A** zumindest in einem gewissen Punkt nicht mit **B**, **C**... **X** ($A \neq B$, $C \dots X$) übereinstimmt.

Gemäß manchen Kriterien können Gegenstände als identisch, anderen zufolge als unterschiedlich erlebt werden. Dieser Dualismus kommt besonders bei Art und Gattung zum Ausdruck, wobei sich bei der Gattung unterschiedliche Dinge entsprechend einem gemeinsamen Merkmal (z. B. Der Wolf, der Fuchs und der Bär sind Tiere.) und im Rahmen der Art nach spezifischen Merkmalen vereinen. Der erste, der auf den Unterschied betreffend Art und Gattung eingehender hinwies, war Aristoteles.

In der Kategorie der Bewegung kommt es zur Kreuzung und Vertauschung von Identität und Unterschied, wobei es zur Änderung und Transformation (Unterschiedlichwerdung) eines Gegenstandes kommen kann, bei der dessen grundlegende Merkmale jedoch unverändert bleiben. Ein Ändern, eine Änderung kann auf diese Weise zur Schaffung eines Unterschiedes führen, wobei nicht Stabilität impliziert wird, sondern Identität mit sich selbst. Mit anderen Worten könnte man sagen, dass eine Änderung nach Zerstörung der Identität strebt, wobei ein Unterschied vor allem bei Prozessen der Destruktion, Vernichtung und Annulierung zum Ausdruck kommt.

Auch die räumliche Dimension der Welt besitzt in dieser Hinsicht eine Besonderheit, die darin liegt, dass Dinge betreffend Quantität und Kontinuität identisch sein können, sich aber hinsichtlich ihrer räumlichen Lage unterscheiden können, wie etwa das linke Bein eine andere Lage als das rechte haben kann.

Identität und Unterschied befinden sich somit in einem besonderen Verhältnis von Reflexivität, bei dem die Identität den Unterschied und der Unterschied die Identität reflektiert. Diese Besonderheit wurde bereits von Hegel im Rahmen seiner Studien zur Reflexion (zwischen Identität, Unterschied und Widerspruch) erkannt.

In einigen Beziehungen weisen Identität und Unterschied eine ungleiche Position auf, wobei etwa die Disjunktion („entweder – oder“, $A \vee B$) auf dem Unterschied basiert und die Konjunktion („sowohl – als auch“) keine Potenzierung des Unterschiedes vornimmt.

11. In der Philosophie werden Identität und Unterschied als als zwei miteinander verbundene Kategorien verstanden. Dabei kommen zwei Prinzipien zur Anwendung, nämlich das Prinzip der Individualisierung (prinzipium individualitionis) und das Prinzip der Identität von Distinktivem (prinzipium identitatis indiscernibilium). Das Prinzip der Individualisierung behandelt das ontologische Problem der Identität (Identität von Dingen als solche oder von Dingen in sich selbst), bei der jedes Ding des Universums als Unikat angesehen wird, das einzigartige Züge besitzt, sodass auf diese Weise keine zwei unterschiedlichen Dinge bestehen, die ein

und dieselbe Sache darstellen. Die Frage, in welchem Grade Gegenstände als individualisiert anzusehen wären, betrifft ein gnoseologisches Problem. Die Identität realer Objekte wird auf Basis ihrer gemeinsamen Merkmale bestimmt, während der Unterschied zwischen diesen auf Grundlage des Vorhandenseins individueller Merkmale festgelegt wird. Dies bedeutet, dass zwischen den gleichen Objekten ein Verhältnis der Identität und der Unterschiedlichkeit hergestellt wird. Das von Leibniz begründete Prinzip der Identität von Nicht-Distinktivem impliziert eine Deutung unterschiedlicher Dinge als identische bzw. deren dahin gehende Betrachtung, wonach sie ein und dasselbe Ding darstellen (und sich nicht auf ein und derselben Ebene auf der Skala der Apstraktion unterscheiden). Auf der einen Seite befindet sich somit eine ontologische oder absolute Nichtdistinktivität (wenn sich **A** und **B** in keinem einzigen Merkmal unterscheiden), während man auf der anderen Seite auf eine gnoseologische oder relative Nicht-Distinktivität zweier Dinge trifft (wenn in unserer Empfindung **A** und **B** nicht unterschiedlich sind). Dies bedeutet, dass in ontologischer Hinsicht im Gegensatz zu einer gnoseologischen Sichtweise keine identischen Dinge bestehen. Oft kommt es vor, dass im alltäglichen Leben unterschiedliche Dinge als identisch aufgefasst werden, indem konkret unterschiedliche Dinge als abstrakte Identitäten, als Angehörige ein und derselben Gruppe, Kategorie, Art, Gattung oder Klasse begriffen werden. In unserer Empfindung geht somit keine Polarisierung, keine strikte Gegenüberstellung von Identität und Unterschied, sondern eher eine Neutralisierung vor sich.

Identität impliziert völlige Übereinstimmung; Unterschiedlichkeit eine vollständige oder teilweise Ungleichheit und Ähnlichkeit eine hohe Übereinstimmung sowie eine geringfügige Ungleichheit. Identisch ist all dies, was in allen Situationen stets dasselbe bleibt und all seine wesentlichen Merkmale beibehält. Ähnlichkeit erscheint in Form eines Isomorphismus (bestimmtes Maß an Identität in der Struktur zweier oder mehrerer Gegenstände), Homomorphismus (Äquivalenz zwischen zwei Systemen von Objekten, bei der jedem Objekt des einen Systems ein Objekt des anderen Systems entspricht), Automorphismus (Isomorphismus einer Struktur in sich selbst) und einer Homologie (Ähnlichkeit der wichtigsten Eigenschaften, die das Wesen eines Gegenstandes ausmachen), wobei es jedoch auch hier zum Problem der Abgrenzung von Identität und Ähnlichkeit kommt. Aristoteles erachtete als ähnlich all jenes, was gleich ist, all jenes, was ein höheres Maß an Gleichheit als an Unterschiedlichkeit aufweist und schließlich auch all jenes, was über die gleiche Qualität verfügt (Aristoteles 1976/1018a-15: 158). Gegenstände, die mehr identische als unterschiedliche Eigenschaften besitzen, werden von Aristoteles als ähnlich bezeichnet, wobei diese Ähnlichkeit etwa auf Zinn und Silber wie auch auf Gold und Feuer zutrifft, weil Letztere die Farbe gelb gemeinsam haben. Dinge sind sich einander ähnlich, wenn sie nicht in jeder Hinsicht identisch sind und in ihrem Wesen einen Unterschied aufweisen, wie etwa ein kleines Quadrat einem großen ähnlich, mit diesem aber nicht identisch ist (Ari-

stoteles 1976/1054b: 258). Ähnlich sein können einander auch Dinge mit gleicher Form, mit einer gleichen Eigenschaft (z. B. weiße Farbe), wenn diese in einem Fall weniger ausgeprägt ist. Manche sind der Meinung, dass Identität und Unterschied einen Teil der großen Kategorie der Ähnlichkeit ausmachen (FE 1960–1970/4: 459). In gnoseologischer Hinsicht stellt Ähnlichkeit eine Adäquatheit von Gegenständen, Abbildern und Originalen dar, wobei das elementare Merkmal in einer strukturellen Ähnlichkeit liegt (FE 1960–1970/5: 170). Der dialektische Materialismus begriff Ähnlichkeit als Spiegelbild oder sogar hieroglyphisches Abbild eines Objektes, wobei auch diesbezügliche Studien im Rahmen der Theorie des Abbildes vorgenommen wurden.

12. In der Logik versteht man unter Unterschied die Differenzierung eines Gegenstandes von anderen, indem dieser eine Gegenstand als etwas Selbstständiges und relativ Stabiles betrachtet wird, während als Ähnlichkeit all jenes gesehen wird, was zwei oder mehrere Gegenstände vereint, was sie zu einer Gruppe oder einer Kategorie zusammenschließt (Kondakov 1975: 509). Unterschied und Ähnlichkeit sind zwei miteinander verbundene Eigenschaften von Gegenständen, eine Erscheinung einer objektiven Welt (Kondakov 1967: 311). Andere wiederum vertreten die Meinung, dass man von Ähnlichkeit dann sprechen kann, wenn zwei Erscheinungen nur ein Merkmal oder eine Gruppe von Merkmalen gemeinsam ist und ihre Ähnlichkeit einzig auf diesen Merkmalen beruht (Logika 1956: 189–190). Eine weitere Lehrmeinung sieht Ähnlichkeit als Vorhandensein einiger gleicher Merkmale, wobei nur ähnliche Dinge miteinander verglichen werden können (*tertium conmarationis*) – FES 1999: 348. Aus diesem Grund spielt Ähnlichkeit eine Hauptrolle beim Prozess der Erkenntnis. Für eine andere Gruppe stellt Ähnlichkeit die Präsenz eines gemeinsamen Merkmals dar (Ivin/Nikiforov 1998: 326), wogegen Deleuze die Unterordnung des Unterschiedes unter die Ähnlichkeit als Illusion und nicht sinnvoll erachtet (Deleuze 1998).

13. Der Unterschied besitzt allgemeinen Charakter, weil er in allen Lebens- und der Tätigkeitssphären auftritt. Er wird mit zwei grundlegenden Begriffen – der Identität und der Ähnlichkeit in Zusammenhang gestellt, wobei man Identität, Ähnlichkeit und Unterschied streng genommen nicht als Kategorien, sondern als Beziehungen bezeichnen müsste (weshalb sie auch Aristoteles nicht in sein kategoriales System aufnahm).

14. Neben dem Unterschied trifft man auch auf die Distinktivität (Differenziertheit), mit der einzig solche Unterschiede beschrieben werden können, die zu einer tatsächlichen Differenzierung auf einer bestimmten Ebene führen. Eine wichtige Frage besteht darin, ob ein Unterschied automatisch auch eine Distinktivität bedeutet, wobei das für diese Ausführungen analysierte Material davon zeugt, dass Verschiedenes nicht immer etwas Unterschiedliches bezeichnen muss. So etwa lässt sich durch die beiden Lexeme *hljeb* und *kruh* 'Brot' kein genereller Unterschied zwischen dem Serbischen und Kroatischen festmachen (indem *hljeb*

ausschließlich im Serbischen und *kruh* nur im Kroatischen anzutreffen wäre), sondern vielmehr ein semantischer (*hljeb* existiert auch im Kroatischen in der Bedeutung 'Laib') und funktioneller (*kruh* findet sich im Serbischen in Redensarten wie etwa in *trbuhom za kruhom* 'auf der Suche nach Arbeit'), auch wenn das primäre und häufigere Lexem im Serbischen *hljeb* und im Kroatischen *kruh* ist. Formal gesehen sind *hljeb* und *kruh* unterschiedliche Wörter, die jedoch im Verhältnis serbisch – kroatisch nur in bestimmter Hinsicht distiktive Eigenschaft besitzen. An dieser Stelle sei ein weiteres Beispiel angeführt, das besagt, dass im Kroatischen neben dem primären *kvaliteta* 'Qualität' auch das typisch serbische *kvalitet* (mit besonderer Bedeutung, etwa im Schach, in der Mathematik u. a.) Verwendung findet. In Texten angetroffene Unterschiede zeigen oftmals keine zwischensprachliche Distinktivität. So etwa trifft man im mehrsprachigen Gralis-Korpus in der bosnischen/bosniakischen Version des Textes „Besplatan Wi-Fi u Tirani?“ auf den Satz *Meni je ovo od osnovne važnosti* 'Das ist für mich von wesentlicher Bedeutung'. In der kroatischen Version steht *Za mene je to od ključnog značaja*, und die serbische Variante bedient sich der Formulierung *Za mene je to od suštinskog značaja*. Würde man sich an die gewohnten Automatismen halten, könnte man die Feststellung treffen, dass sich das Bosnische/Bosniakische, Kroatische und Serbische hinsichtlich dieser Aussage dadurch unterscheiden, dass im Bosnischen/Bosniakischen *osnovni* im Kroatischen *ključni* und im Serbischen *suštinski* (alle drei: 'wesentlich, grundlegend') verwendet werden. Dies wäre jedoch eine falsche Herangehensweise, weil diese drei Adjektive in allen Sprachen in Gebrauch stehen, wenn auch mit unterschiedlicher Frequenz und in verschiedenen Verbindungen. Ein Blick in das Kroatische Nationalkorpus zeigt folgende Verteilung: *osnovni* 18.835, *ključni* 7842 und *suštinski* 221, womit sich ein Verhältnis von 70,02% : 29,15% : 0,82% zeigt (Kro-Kor). Im Korpus der modernen serbischen Sprache an der Mathematischen Fakultät der Universität Belgrad erscheinen 6266 Tokens von *osnovni*, 1919 von *ključni* und 958 von *suštinski*, sodass sich eine prozentuelle Verteilung von 68,53%: 20,99%: 10,48% ergibt (Ser-Kor). Somit lautet das primäre dieser drei Adjektive in beiden Korpora *osnovni* (70,02% und 68,53%), doch wurden in der kroatischen Version des oben genannten Textes *ključni* und in der serbischen *suštinski* (steht in Ser-Kor an zweiter Stelle) verwendet. In Kro-Kor erscheinen drei Verbindungen mit dem Adjektiv *ključni* – **a)** *ključni značaj* 'wesentliche Bedeutung, Rolle': [...] gdje se provode brojni projekti od *ključnog značaja* za razvoj ovog zaštićenog područja [...], [...] ova utakmica za nas je imala *ključni značaj*, bilo je to naše „biti ili ne biti“. – **b)** *ključna važnost* 'wesentliche Wichtigkeit' [...] u kojem je uloga Hrvatske kod SFOR-a bila od *ključne važnosti* [...], [...] navodnjavanje je od *ključnoga značaja* [...], [...] u čemu je položaj Njemačke bio od *ključne važnosti*. [...] a zaboravlja se *ključna važnost* koju glazbena edukacija ima za stvaralačko izražavanje djece. [...] je priključenje Srbije Europskoj uniji i Partnerstvu za mir od *ključne važnosti* za stabilnost i ekonomski prosperitet države

[...], [...] informacijskog društva u kojem *ključnu važnost* ima znanje [...], [...] iako se na svršetku filma pokaže da ta sekvencija ima *ključnu važnost* za zaokruživanje zapleta [...], [...] kada se radi o nestandardnoj metodi proizvodnje ili o metodi koja je od *ključne važnosti* za lijek [...], [...] je uspostava takve „političke koordinate“ između dvije zemlje od *ključne važnosti* glede uspostave mira i stabilnosti u regiji [...], [...] Znam da se već ponavljam s tom primjedbom, ali je ona za mene od *ključne važnosti*. – c) *ključno značenje* ‘wesentliche Bedeutung’ [...] na glavnom naftovodu i plinovodu, postrojenjima od *ključnog značenja* za američko-britanske napore radi obnove izvoza sirove nafte [...], ugrozila Montmirail, od *ključnog značenja* za manevar 2. njemačke armije [...], [...] VI. sočanska bitka, u kojoj je zauzet Sabotin (od *ključnog značenja* za obranu Gorice) [...], [...] U ovom trenutku to papirnato smeće postalo je od *ključnog značenja* za budućnost SAD-a [...]. Von den 1835 Tokens von *značaj* in Kro-Kor wird in bloß einem einzigen Fall die Verbindung *ključni značaj* genannt, wogegen sonst stets andere Attribute (*bitni, posebni, veliki, izuzetni...*) angeführt sind. Dem gegenüber erscheint in Ser-Kor von insgesamt 1833 Tokens von *značaj* 40 Mal *ključni* und nur einmal *osnovni*. Ein ähnliches Bild zeigt sich in folgenden Beispielen, in denen die drei Adjektive *osnovni, ključni* und *suštinski* als Attribut des Substantives *uloga* ‘Rolle’ dienen: Lociran na zapadnom kraju Panevropskog transportnog koridora VIII, Drač ima *osnovnu ulogu* u ekonomskom razvoju zemlje i regiona zapadnog Balkana, kažu iz EIB (bosnische/bosniakische Version des Textes „Albanija će obnoviti luku Drač“ ‘Albanien erneuert den Hafen Durrës’). – Smješten na zapadnom kraju Panevropskog transportnog koridora VIII, Drač ima *ključnu ulogu* u gospodarskom razvitku zemlje i regije zapadnog Balkana, ukazuje EIB (kroatische Version). – Lociran na zapadnom kraju Panevropskog transportnog koridora VIII, Drač ima *suštinsku ulogu* u ekonomskom razvoju zemlje i regiona zapadnog Balkana, ukazuje EIB (serbische Version). Man kann also die Schlussfolgerung ziehen, dass kein einziges dieser drei Adjektive (*osnovni, ključni, suštinski*) aus einer der drei Sprachen (bosnisch/bosniakisch, kroatisch und serbisch) wegzudenken ist und der Unterschied hinsichtlich der textuellen Verwendung vor allem unter den Gesichtspunkten der Frequenz und des stilistischen Wertes zu untersuchen ist.

15. Die angeführten Beispiele zeigen, dass Distinktivität eine typologische, systemimmanente und grundlegende Nichtübereinstimmung (z. B. zwischensprachlicher Natur) darstellt, wogegen es sich bei einem Unterschied um eine beliebige formale Nichtübereinstimmung handelt, die nicht automatisch auf eine typologische Distinktivität hinweist. All das, was unterschiedlich ist, muss nicht gleichzeitig distinktiv sein. Aus diesem Grund müssen in dieser Hinsicht Einheiten, die nur scheinbar distinktiv sind (Pseudodiffereme) von tatsächlichen distinktiven Einheiten (Differemen) unterschieden werden.

16. Es gibt zwei weitere, dem Unterschied nahe stehende Begriffe – Unterschiedlichkeit und das Unterscheiden. Während die Unterscheidung konkreter (explizi-

ter) ist, stellt Unterschiedlichkeit ein allgemeineres (impliziteres) Verhältnis dar, das dem Begriff der Verschiedenartigkeit nahe kommt. Siehe dazu: *razlika između programa* 'Unterschied zwischen den Programmen' – *različitost programa* 'Unterschiedlichkeit der Programme', *razlika u mišljenju* 'Unterschied in der Denkweise' – *različitost mišljenja* 'Unterschiedlichkeit der Denkweise', *razlika u visini tona* 'Unterschied in der Tonhöhe' – *razlikovanje visine tona* 'Unterscheidung der Tonhöhe', *razlika u vinu* 'Unterschied bei den Weinen' – *razlikovanje vina* 'Unterscheidung der Weine', *razlika u bojama* 'Unterschiede in den Farben' – *različitost boja* 'Unterschiedlichkeit der Farben'. Eine Aussage *Postoji velika razlika u bojama*. 'Es gibt einen großen Unterschied in den Farben.' bedeutet nicht das Gleiche wie *Postoji velika različitost boja*. 'Es gibt eine große Unterschiedlichkeit der Farben'. Im ersten Fall wurde hervorgehoben, dass ein großer Unterschied zwischen mehreren Farben (etwa weiß und rot, grün und rot) besteht, während in der zweiten Aussage auf das Vorhandensein mehrerer Arten von Farben hingewiesen und dadurch deren Kontrast hervorgehoben wurde. Angeführt sei ein weiteres reales Beispiel: Die chemische Zusammensetzung und damit auch die *različite vrste* 'unterschiedlichen Arten' und die *različitost boja* 'Unterschiedlichkeit der Farben' von Granit unterscheiden sich in Abhängigkeit vom Ort, an dem das Granit zu Tage gefördert wurde. (Boja-www). Das Unterscheiden ist ein operativer Begriff, da es sich dabei um ein Verfahren handelt, mit dessen Hilfe der Grad der Unterschiedlichkeit von Korrelaten vorgenommen werden kann. In der traditionellen Logik wird unter Unterscheiden ein Verfahren zum Austausch der Definitionen von Begriffen und der Hinweis auf den Unterschied zwischen einem bestimmten Begriff und einem anderen definierten Begriff verstanden, wobei diese Operation mithilfe disparater Bewertungen vorgenommen wird.⁴ (FE 1960–1970/2: 459).

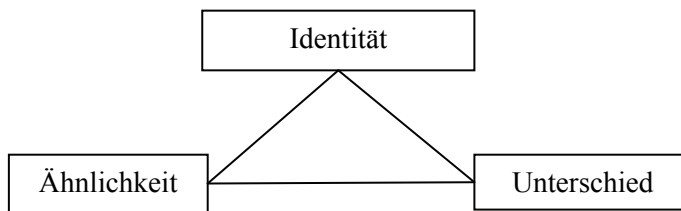
17. Der Unterschied steht in Verbindung mit der Heterogenität, denn alles, was anders, heterogen ist, korrespondiert mit Unterschiedlichem. Homogenität steht der Identität näher als dem Unterschied. Beim Prozess der Benennung (Herstellen eines Zusammenhanges zwischen Namen und Objekt) nahm die Identität vor allem in den Kennzeichnungstheorien Freges und Russells zur Denotation, Designa-

⁴ Das Adjektiv disparat definiert eine Unmöglichkeit des Vergleichens, wobei in der traditionellen Logik mit dem Terminus disparat Begriffe bezeichnet werden, die nicht der gleichen Gattung angehören und deshalb als nicht vergleichbar angesehen werden können (so etwa eine Ellipse und ein Quadrat, ein Buch und ein Schiff) (FE 1960–1970/2: 20). Disparate Begriffe schaffen eine Opposition zu Begriffen, die miteinander vergleichbar sind. Disparate Bewertungen sind distinktive Wertungen, mit denen sich der Unterschied zwischen Gegenständen erkennen lässt (FE 1960–1970/2: 20). So etwa unterscheidet sich Wasserstoff von Sauerstoff dadurch, dass er brennt, jedoch nicht brandfördernd ist. Daneben spricht man auch von disparaten Empfindungen (Empfindungen bestimmter Sinnesorgane, wie etwa in den Adjektiven grün und laut, süß und warm).

tion, gegenständlichen Bedeutung, Gleichbedeutung u. Ä. einen wichtigen Platz ein.

18. Ein Unterschied liegt jeder Typologisierung, Klassifizierung und Taxonomie zu Grunde, wobei das Verhältnis zwischen Identität, Ähnlichkeit und Unterschied am stärksten bei einer Klassifizierung zum Ausdruck kommt.

19. Im System der Makrokorrelationen erweist sich die Wechselbeziehung „Differenz – Ähnlichkeit – Identität“ als vorrangig. Der Ausgangspunkt in diesem Dreieck lautet: Jedes Objekt kann im Bezug auf ein anderes als etwas Unterschiedliches, Identisches oder Ähnliches betrachtet werden. Wenn man das philosophische Faktum berücksichtigt, dass Identität ohne Unterschied (und umgekehrt) nicht existieren kann, können wir sagen, dass ein Unterschied zweier oder mehrerer Objekte auch deren bestimmte Identität impliziert.

Die Ausgangsposition bei der Definition der Beziehung zwischen **A**, **B** und **C** lässt sich auf drei grundlegende Annahmen zusammenfassen: 1. **A**, **B**, **C** sind identisch, 2. **A**, **B**, **C** sind unterschiedlich und 3. **A**, **B**, **C** sind ähnlich. Halten wir die erste Position (sind identisch) für zutreffend, stellen wir die zweite Annahme (sind unterschiedlich) in Frage, während die dritte Position (sind ähnlich) eine Marginalisierung bzw. Neutralisierung erfährt. Stellt man die Behauptung auf, dass **A**, **B**, **C** unterschiedlich sind, wird die Identität bestritten und die Ähnlichkeit als überflüssiges Charaktersistikum angesehen. Konstatiert man eine Ähnlichkeit, wird gleichzeitig eine teilweise Identität und eine teilweise Unterschiedlichkeit impliziert. Die wesentliche Frage liegt nicht darin, ob **A**, **B**, **C** identisch, ähnlich oder unterschiedlich sind, sondern vielmehr darin, in welchem Grade diese Identität, Ähnlichkeit oder Unterschiedlichkeit zu Tage tritt.

II

20. Das Problem der Identität und des Unterschiedes stellt eines der am meisten erörterten Fragen in Philosophie, Logik und Mathematik dar. In der Philosophie vertritt man die Meinung, dass Identität und Unterschied zwei miteinander verbundene Kategorien darstellen und die Identität den Unterschied mit in sich einschließt. Unter einem Unterschied versteht man eine vergleichende Charakteristik von Objekten, wobei bei einem Objekt vorhandene Merkmale bei anderen

nicht anzutreffen sind. (FE 1960–1970/4: 459). Generall spricht man von zwei Arten von Unterschieden, einem ontologischen und einem gnoseologischen.

21. Plato unterschied fünf wesentliche Kategorien: das Sein, die Veränderung, die Beharrung, die Identität und die Anderheit (Platon 1999). Er beschritt auf diese Weise den Weg Plotins, und sein Schüler Porphyrios von Tyros unterschied in seinem Werk „Einführung in die Kategorien des Aristoteles“ Art, Gattung, artbildenden Unterschied, unwesentliches bzw. zufälliges und wesentliches Merkmal (FE 1960-1970/2: 472). Porphyrios unternahm den Versuch, die Beziehungen zwischen zwei Begriffen mithilfe eines speziellen Schemas darzustellen, das später die Bezeichnung *arbor porphyrii* (Baum des Porphyrios) erhalten sollte und mit dem das Verhältnis zwischen Gattungsbegriffen und Artbegriffen bei der dichotomischen Einteilung in graphischer Form aufbereitet wird. Mit diesem Modell lässt sich der Grad eines Unterschiedes zwischen zwei oder mehreren Begriffen anzeigen.

22. Die Tradition der Hervorhebung der Identität in Bezug auf den Unterschied nahm seinen Anfang mit Aristoteles, der eine Differenzierung zwischen Unterschied einerseits und Verschiedenartigkeit und Heterogenität (das, was anders ist) andererseits vornahm. Aristoteles tat sich mit der Betrachtung der Identität und des Unterschiedes im Rahmen des Kategoriensystems überaus schwer, weshalb auch die Identität trotz ihres synchronen Auftretens mit dem Unterschied keinen Eingang ins System der Kategorien fand. In der Metaphysik definiert Aristoteles den Unterschied im Kontext der Gegensätzlichkeit und der Negation, wobei er hervorhebt, dass man all jenes erkennen müsse, was anders, nicht ähnlich und ungleich sei (Aristoteles 1976/104a-15: 121). Er konstatiert, dass Gegensätzlichkeit eine bestimmte Art eines Unterschiedes darstellt und der Unterschied Heterogenität (griech. *heterotēs*) besitze. Weiters weist er darauf hin, dass die Wissenschaft auch das Wesen eines identischen, ähnlichen und gleichen Merkmals erkennen müsse (Aristoteles 1976/118a-5: 122). Unter Heterogenität versteht man all jenes, was gegensätzlich zur Identität ist: „Als unterschiedlich werden [1] Dinge benannt, die trotz ihrer Andersheit in gewisser Weise einander ähnlich sind und dies nicht nur hinsichtlich Zahl oder Art oder Gattung und [2] Dinge bezeichnet, die nicht der gleichen Art angehören [...] und in deren Wesen sich Heterogenität befindet (Aristoteles 1976/1018a-10: 158).

Demokrits Nennung dreier Arten von Unterschieden – nach Struktur oder Lage, Berührung oder Reihenfolge – wird von Aristoteles nicht anerkannt, weil er vom Vorhandensein von wesentlich mehr Unterschieden ausgeht und die Meinung vertritt, dass sich Dinge nach folgenden Kriterien charakterisieren lassen: durch ein Verbinden von Materie (durch Mischen u. Ä); durch deren Lage; zeitliche Dimension (Mittagessen und Frühstück); Richtung (Winde) und durch Perzeption (Härte oder Weichheit, Dichte oder Durchlässigkeit, Trockenheit oder Feuchtigkeit). Manche Dinge unterscheiden sich durch bloß einer dieser Eigenschaften, andere wiederum in allen, während einige Dinge durch Überfluss, andere durch Defizit oder

Mangel gekennzeichnet sind (Aristoteles 1976/1042b-10, 11: 224). Einige Dinge werden durch das Vorhandensein all dieser Unterschiede determiniert, weil sie zum Teil vermischt, zum Teil verbunden, zum Teil versteinert sind und zum Teil andere Unterschiede aufweisen (wie etwa Hand oder Fuß). An dieser Stelle kommt Aristoteles zum Schluss, dass man unbedingt [grundlegende] Gattungsunterschiede finden müsse, wie etwa den Unterschied zwischen einem höheren und niedrigeren Grad oder den Unterschied zwischen Dichte und Durchlässigkeit. „Wenn sich etwas durch Aussehen, Glätte oder Grobheit unterscheidet, so reduziert sich all dies auf den Unterschied zwischen Richtigem und Falschem [...]“ (Aristoteles 1976/1042b-35: 159). Aus diesem Grunde ist es unerlässlich, in diesen Unterschieden jenen Unterschied zu finden, der die Grundlage für das Vorhandensein jedes dieser Dinge ausmacht. Aristoteles ist dabei jedoch der Meinung, dass ein Unterschied nicht das Gleiche wie Heterogenität darstellt, da Dinge nicht in etwas Bestimmten heterogen sein müssten (jedes Wesen ist entweder etwas anderes oder etwas Identisches). „Der Unterschied unterscheidet sich durch etwas Bestimmtes von etwas Bestimmtem [...]“ (Aristoteles 1976/1054b-25: 259). Hier tätigt Aristoteles seine Definition des Gegensatzes auf Basis der Unterschiedlichkeit: „Wenn sich Wörter, die sich voneinander unterscheiden, in größerem oder kleinerem Ausmaße differenzieren lassen können, dann liegt der größtmögliche Unterschied vor, den ich als Gegensatz bezeichne“ (Aristoteles 1976/1055a-5: 259). Dieser Gegensatz stellt demnach den größtmöglichen Unterschied dar. Dinge, die sich voneinander hinsichtlich ihrer Gattung unterscheiden, gehen nicht ineinander über, sondern sind höchstgradig voneinander entfernt und nicht vergleichbar. Die Distanz zwischen Gegensätzen stellt somit also die größtmögliche aller Distanzen dar. Ein Gegensatz kann in Vollendung erscheinen, und Aristoteles untermauert diesen Gedanken mit der Feststellung, dass ein Gegensatz einen vollendeten Unterschied darstellt und als gegensätzlich all jene Dinge bezeichnet werden können, die sich innerhalb einer Gattung am meisten unterscheiden (Aristoteles 1976/1055a-25: 260). Als Gattung bezeichnet er all jenes, auf Grund dessen andere Dinge als identisch bezeichnet werden und all jenes, was in sich selbst keinen zusätzlichen Unterschied beinhaltet. Aristoteles stellt die Schlussfolgerung auf, dass Dinge, die sich hinsichtlich der Art unterscheiden, ein und derselben Gattung angehören müssen und dass ein Unterschied in der Art eine Heterogenität der Gattung voraussetzt (Aristoteles 1976/1055b-35: 259). Ein Unterschied ist seiner Meinung nach ein Gegensatz und ein Gegensatz, wie bereits ausgeführt, ein vollendeter Unterschied. Gegensätze unterscheiden sich nach der Art, nicht nach der Gattung, treten in Paaren innerhalb einer Kategorie auf und unterscheiden sich voneinander dadurch, dass sie niemals gemeinsam auftreten. Für Aristoteles bedeutet ein Anderssein hinsichtlich der Art eine Zugehörigkeit zu ein und derselben Gattung mit der Bedingung des Vorhandenseins eines Gegensatzes. Ein artbildender Unterschied stellt eine Form von Gegensatz dar, wobei ein derartiger Unterschied nur in all jenen Fällen besteht, in de-

nen eine Zugehörigkeit zu einer Gattung gegeben ist (Aristoteles 1976/1058a-30: 269). In seinem Werk „Topik“ nimmt Aristoteles auch eine weiterführende Definition des Unterschiedes vor, derzufolge ein Auffinden eines solchen als wesentlich für die Beziehung Identität – Unterschied sei. Denn, so Aristoteles, liegt ein Unterschied zwischen Gegenständen vor, so sei dies der Beweis dafür, dass sie nicht identisch sind (Aristoteles 1978-108b: 371).

Seit den Zeiten von Aristoteles werden fünf Arten von Merkmalen eines Begriffes differenziert, von denen sich der artbildende Unterschied an zweiter Stelle befindet: 1. Gattungsmerkmal (*genus proximum*), 2. artbildender Unterschied, 3. Art (*specium*), 4. wesentliches Merkmal (*proprium*), 5. unwesentliches bzw. zufälliges Merkmal (*accidens*). Ein artbildender Unterschied dient dabei zur Hervorhebung eines Begriffes aus einer Reihe von diesem ähnlichen Begriffen (z. B. ein großer Tisch, ein mittlerer Tisch, ein kleiner Tisch). Fügt man einem artbildenden Unterschied die Kennzeichnung Gattung hinzu, kommt es zum Entstehen einer Art.

23. Immanuel Kant unterschied als grundlegende Kategorien Identität, Unterschied, Widerspruch und Gegensatz. Er ist der Meinung, dass die „Unterscheidung“ einer Vorstellung von einer anderen noch nicht ein „Bewusstsein des Unterschiedes“ beider Vorstellungen ist (Eisler-www). Kant stellt die Verschiedenheit der Einerleiheit gegenüber: „Im Akt der transzendentalen Reflexion dient die Verschiedenheit als Reflexionskategorie dazu, Vorstellungen empirischer Gegenstände objektiv vergleichen zu können. Laut Kant sind zwei Tropfen Wasser auf Grund ihres Erscheinens zur gleichen Zeit an zwei verschiedenen Orten numerisch verschieden“ (Metzler 1999: 113).

24. Gottfried Wilhelm Leibniz begründete das Prinzip der Identität des Ununterscheidbaren, demzufolge ein Ding mit einem anderen identisch ist, wenn es dieselben Eigenschaften besitzt: „Die Identität des Ununterscheidbaren besagt, dass, wenn Dinge ununterscheidbar sind, sie auch identisch bzw. äquivalent sind: Sind sie nicht identisch, so muss es einen Unterschied zwischen ihnen geben. Zum Beispiel müssen sich zwei verschiedene Münzen, auch wenn sie absolut gleich aussehen, durch irgendetwas unterscheiden, etwa ihre Lage im Raum [...]. „Das Identitätsprinzip besagt, dass ein Gegenstand **A** genau dann mit einem Gegenstand **B** identisch ist, wenn sich zwischen **A** und **B** kein Unterschied finden lässt“ (Identitätsprinzip-www)

25. Den Grundstein für die Bestimmung der Beziehung zwischen der Identität und dem Unterschied legte Georg Wilhelm Friedrich Hegel. Er konstatierte die generelle Unmöglichkeit, von einem absoluten Unterschied zu sprechen und war der Meinung, dass es zwischen der Identität und dem Unterschied eine Zwischenstufe gebe. Hegel vertrat die Auffassung, (1) dass der Unterschied in der Identität unmittelbar vorhanden sei und die Identität an und für sich auf dem Unterschied fuße und (2) dass die volle Wahrheit nur in der Einigkeit der Identität und des Unterschiedes

liegt (Hegel-www 2006). Vom diesem Philosophen und Logiker wurde weiters hervorgehoben, dass alle Dinge unterschiedlich sind und dass es keine zwei Dinge gibt, die einander gleich sind (Hegel 2003: Die Verschiedenheit, Anmerkung). Von Hegel stammt auch folgende Feststellung. 1. Die Identität ist ein Verschiedenes⁵, der Ausdruck $A = A$ ist zunächst nichts weiter als der Ausdruck der leeren Tautologie⁶ „Wenn nämlich z. B. auf die Frage: ‘Was ist eine Pflanze?’ die Antwort gegeben wird: eine Pflanze ist – eine Pflanze, so wird die Wahrheit eines solchen Satzes von der ganzen Gesellschaft, an der er erprobt wird, sogleich zugegeben und zugleich ebenso einstimmig gesagt werden, dass damit Nichts gesagt ist“ (Hegel 2006: Identität, Anmerkung 2).

Denn im Ausdruck der Identität komme auch unmittelbar die Verschiedenheit vor (Hegel 2006: Identität, Anmerkung 2), während die Identität in Verschiedenheit zerfällt, „weil sie als absoluter Unterschied in sich selbst, sich als das Negative ihrer selbst setzt“ (Hegel 2006: Die Verschiedenheit). Die Wahrheit sei nur in der Einheit der Identität mit der Verschiedenheit vollständig (Hegel 2006: Identität, Anmerkung 2), und diese beiden zusammen würden schließlich den Unterschied ausmachen (Hegel 2003: Der absolute Unterschied). Nach Hegels Meinung ist der Unterschied ein an sich selbst bestimmter Unterschied. „Er ist nicht Übergehen in ein Anderes, keine Beziehung hin auf etwas Anderes außer zu ihm selbst; er hat sein Anderes, die Identität an ihm selbst; so wie diese, indem sie in die Bestimmung des Unterschieds getreten, nicht in ihn als ihr Anderes sich verloren hat, sondern in ihm sich erhält, seine Reflexion in sich und sein Moment ist“ (Hegel 2003: Der absolute Unterschied).” Der Unterschied vereine in sich beides – Identität und Unterschied. „Aber in diesem Gesetzsein ist jedes Beziehung auf sich selbst. Das eine, die Identität, ist unmittelbar selbst das Moment der Reflexion in sich; ebenso ist aber das andere, der Unterschied, Unterschied an sich, der reflektierte Unterschied. Der Unterschied, indem er zwei solche Momente hat, die selbst die Reflexionen in sich sind, ist Verschiedenheit“ (Hegel 2003: Der absolute Unterschied).

⁵ „Sie sehen nicht, dass sie schon hierin selbst sagen, dass die Identität ein Verschiedenes ist; denn sie sagen, die Identität sei verschieden von der Verschiedenheit; indem dies zugleich als die Natur der Identität zugegeben werden muss, so liegt darin, dass die Identität nicht äußerlich, sondern an ihr selbst, in ihrer Natur dies sei, verschieden zu sein“ (Hegel 2006: Identität, Anmerkung 2).

⁶ „Dieser Satz in seinem positiven Ausdrucke $A = A$, ist zunächst nichts weiter, als der Ausdruck der leeren Tautologie. Es ist daher richtig bemerkt worden, dass dieses Denkgesetz ohne Inhalt sei und nicht weiter führe. So ist die leere Identität, an welcher diejenigen fest hängen bleiben, welche sie als solche für etwas Wahres nehmen und immer vorzubringen pflegen, die Identität sei nicht die Verschiedenheit, sondern die Identität und die Verschiedenheit seien verschieden“ (Hegel 2006: Identität, Anmerkung 2).

Die Momente des Unterschiedes seien die Identität und der Unterschied selbst.⁷ Zwei Dinge seien insofern gleich, insofern nicht ungleich (Hegel 2003: Die Verschiedenheit, Anmerkung). Zwei Dinge seien demnach nicht vollkommen gleich⁸ und die Dinge verschieden voneinander.⁹

26. In Heraklits Lehre werden vier Beziehungen von Identität und Unterschied differenziert: 1. Einheit als neutrale und gleichartige Materie, aus der alle Dinge entstehen und in der alle Dinge vernichtet werden, 2. Einheit als Vorhandensein zweier substantiell identischer aber diametral entgegengesetzter Seiten, z. B. Tag und Nacht als Einheit, 3. Einheit als vier Pole, die untereinander zwei Gegensatzpaare bilden und etwa die Harmonie von Bogen und Lyra herbeiführen und 4. Einheit aus reinen Gegensatzpaaren, wie etwa Sommer – Winter, Krieg – Frieden, Überfluss – Hunger (zit. n. Rotenfel'd 1989: 26).

27. Der deutsche Philosoph Nicolaus Cusanus (Nikolaus von Kues) vertrat folgende Lehrmeinungen: 1. Identität und Unterschied können nicht unabhängig voneinander bestehen, 2. jeder betrachtete Unterschied ist kleiner als ein endloser, abstrakter Unterschied, 3. jeder Unterschied ist einzigartig, und jede Vielfältigkeit ist Identität, 4. wenn unsere „verstehende Seele“ nicht den heiligen Geist des Unterscheidens besäße, wären wir keine Menschen, 5. die ganze Welt setzt sich aus Gegensätzen zusammen (Nikolaus von Kues www). Er verwirft eine der vier Arten von Aristoteles' Gegensätzen, nämlich den Widerspruch. Nach der Meinung Niko-

⁷ „Verschiedene sind sie als in sich selbst reflektierte, sich auf sich beziehende; so sind sie in der Bestimmung der Identität, Beziehungen nur auf sich; die Identität ist nicht bezogen auf den Unterschied, noch ist der Unterschied bezogen auf die Identität; indem so jedes dieser Momente nur auf sich bezogen ist, sind sie nicht bestimmt gegen einander. – Weil sie nun auf diese Weise nicht an ihnen selbst unterschiedene sind, so ist der Unterschied ihnen äußerlich. Die Verschiedenen verhalten sich also nicht als Identität und Unterschied zu einander, sondern nur als Verschiedene überhaupt, die gleichgültig gegeneinander und gegen ihre Bestimmtheit sind“ (Hegel 2003: Die Verschiedenheit)

⁸ „Zwei Dinge sind nicht vollkommen gleich; so sind sie gleich und ungleich zugleich; gleich schon darin, dass sie Dinge oder zwei überhaupt sind, denn jedes ist ein Ding und ein Eins so gut als das andere, jedes also dasselbe, was das andere; ungleich aber sind sie durch die Annahme. Es ist somit die Bestimmung vorhanden, dass beide Momente, die Gleichheit und die Ungleichheit, in Einem und demselben verschieden, oder dass der außereinanderfallende Unterschied, zugleich eine und dieselbe Beziehung ist. Somit ist sie in Entgegensetzung übergegangen“ (Hegel 2003: Die Verschiedenheit, Anmerkung)

⁹ „Dass alle Dinge verschieden sind von einander, ist ein sehr überflüssiger Satz, denn im Plural der Dinge liegt unmittelbar die Mehrheit und die ganz unbestimmte Verschiedenheit. – Der Satz aber: es gibt nicht zwei Dinge, die einander vollkommen gleich sind, drückt mehr, nämlich die bestimmte Verschiedenheit aus“ (Hegel 2003: Die Verschiedenheit, Anmerkung)

laj Kuzanskijs geht ein maximaler Unterschied in sein Minimum – in seine Identität – über, wodurch ein Übergang eines anderen Minimums in sein Maximum bedingt wird (Kuzanskij 1979-www). Die Gegensätze Kuzanskijs können auf unterschiedliche Art und Weise interpretiert werden, wie etwa: weiß und schwarz als Überfluss oder Mangel von grau. Schwarz kann als Nichtvorhandensein von weiß verstanden werden und weiß als Fehlen von schwarz. Kuzanskij war der Meinung, dass der Übergang von Unterschied zu Identität und von Identität zu einem anderen Unterschied die Form eines Kreises besitzt, d. h. nach sinusoidem Prinzip erfolgt.

28. Einen Beitrag zur Erörterung der Beziehung zwischen Identität und Unterschied leistete auch Friedrich Wilhelm Joseph Schelling mit seiner Philosophie der Identität, bei der er die Identität der Strukturen des reinen Gedankenes und des reinen idealen „Ich“ zum Ausdruck brachte. Schellings Prinzip der Identität als absolutes Prinzip des Ganzen im Werk „Differenz des Fichteschen und Schellingschen Systems der Philosophie“ (1801) wurde von Hegel wie folgt kommentiert: „Im Schellingschen System fallen Philosophie und System zusammen; die Identität verliert sich nicht in den Teilen, noch weniger im Resultate. Dass absolute Identität das Prinzip eines ganzen Systems sei, dazu ist notwendig, dass das Subjekt und Objekt beide als Subjekt-Objekt gesetzt werden. Die Identität hat sich im Fichteschen System nur zu einem subjektiven Subjekt-Objekt konstituiert. Dies bedarf zu seiner Ergänzung eines objektiven Subjekt-Objekts, so dass das Absolute sich in jedem der beiden darstellt, vollständig sich nur in beiden zusammen findet, als höchste Synthese in der Vernichtung beider, insofern sie entgegengesetzt sind, als ihr absoluter Indifferenzpunkt beide in sich schließt, beide gebiert und sich aus beiden gebiert“ (Prinzip der Identität als Prinzip des Systems Schellings; Hegel 1801-www). Schelling nahm eine Überbetonung der Identität vor, wozu sich Hegel folgendermaßen äußert: „Bei ihm ist die Dialektik so breit erfasst, dass die Einheit über unterschiedliche Ebenen hinweg erfasst werden kann, so dass die Unterschiedlichkeit erhalten bleibt *und trotzdem* (und gerade deswegen) die Einheit erfasst wird“ (Schelling und Hegel www).

29. Zum Unterschied von der klassischen Philosophie, bei der man angesichts der universellen Gesetzmäßigkeit der Weltsicht von einer Philosophie der Identität sprechen könnte, stellt die Philosophie des Postmodernismus eine Philosophie der Unterschiedlichkeit (oder auch Philosophie des Unterschiedes) dar, die im Rahmen der postmodernistischen Philosophie mit eben diesem Namen versehen wurde. Sie übte Kritik an der klassischen Philosophie und erachtete diese als voll mit inneren Widersprüchen (Hegel selbst definierte in der Logik den Unterschied als Widerspruch – „Der Unterschied ist überhaupt ein Widerspruch in sich selbst.“). Zur Stärkung dieser Anschauung trug in erheblichem Maße der Strukturalismus bei, der zu einem Großteil auf dem Auffinden distinktiver Merkmale beruht. Während die Dominanten in der klassischen Philosophie Identität, Widerspruch und Negation

waren, wurden sie in der Philosophie des Postmodernismus vom Unterschied und der Wiederholung abgelöst.

Wesentliche Beiträge zur Erörterung der Thematik des Unterschiedes stammen von Jacques Derrida und Gilles Deleuze.

30. Jacques Derrida war einer der führenden Exponenten des Dekonstruktivismus (Derrida-www3) und entwickelte eine eigene Konzeption dieser philosophischen Strömung, deren Wesen in einer Hinterfragung und Revision klassischer westeuropäischer Ansichten zur Philosophie lag (Derrida-www1, Derrida-www2). Derridas Lehre orientiert sich an Husserl und Heidegger, wobei Hegels Identität vom Dekonstruktivismus besondere Aufmerksamkeit geschenkt wurde. Anstelle der Identität rückt Derrida den Unterschied ins Zentrum seiner Philosophie. „Ein zentraler Begriff der Philosophie Derridas ist ‘Differenz’. Er bildet hierfür das französische Kunstwort ‘Différance’ (im Deutschen ‘Differenz’). Es unterscheidet sich sowohl im Französischen wie im Deutschen nur in der Schreibweise, nicht im Klang vom ‘Original’. (Différence / Differenz).”¹⁰ Der Begriff der Differenz in seiner neographischen Form ‘Differänz’ stellt für Derrida Folgendes dar: (1) die grundlegende Wurzel aller oppositionellen Begriffe, die die Sprache markieren, (2) die einzige Bezeichnung für alle in Paaren auftretenden Sinnarten, (3) einen Begriff, der weder als Konzept noch als gewöhnliches Wort erscheint und zur Unterscheidung von Wörtern, Begriffen und Erscheinungen dient. Derrida ist der Meinung, dass die Autoidentität von Dingen, Begriffen und Erscheinungen das Ergebnis eines Unterscheidens von anderen Elementen darstellt. Jede Selbstidentität ist für sich allein unvorstellbar. Ehe man definiert, wodurch sich **A** von **B** unterscheidet, muss bekannt sein, was **A** ist, worin sich die Selbstidentität von **A** äußert. So etwa sieht Derrida die Zahl 5 als Ergebnis einer Differenzierung in Bezug auf die Zahlen 6 und 7. Dank eines Unterschiedes kommt es zur Herausbildung unterschiedlichster intrasemiotischer und intralinguistischer Oppositionen. Derrida stellt die Behauptung auf, dass es keine fundamentalen Prinzipien eines beliebigen Begriffes gebe, die nicht automatisch zur Generierung eines Unterschiedes führen würden.

31. Als Sonderform von Derridas Dekonstruktivismus ist das Wirken von Gilles Deleuze zu sehen, der die Meinung vertrat, dass der Unterschied ein wirkliches philosophisches Prinzip darstelle (Deleuze 1998). Seiner Meinung nach wäre es in

¹⁰ „Im Gegensatz zum Deutschen Wort ‘Differenz’ bedeutet das französische Wort ‘différence’ nicht nur ‘Unterscheidung’, sondern auch ‘Verschiebung’ und hat damit eine doppelte Bedeutung. [Was für einen Sprachphilosophen natürlich eine Einladung zum Nachdenken, zum Interpretieren, zur Haarspalterei, zum Philosophieren, aber auch zum -Phantasieren darstellt.] So bedeutet ‘différence’ in der Philosophie Derridas sowohl Unterschied, wie auch ‘Verschieben’, was Umweg, Aufschub, ökonomisches Denken beinhaltet“ (Derrida-www3)

der modernen Kultur undenkbar, die Philosophie in erster Linie als Philosophie der Identität zu betrachten. Die postmodernistische Abkehr von der Universalität des Logos und der universalen Lehre von der Welt sowie ein Betonen des generellen Chaos hätten in vielerlei Hinsicht zur Hinterfragung der Philosophie der Identität geführt. Die gesamte Konzeption von Deleuze ist (1) gegen Hegels Dialektik der Negation, Identität und des Unterschiedes gerichtet und zielt (2) auf die Schaffung einer objektiven Dialektik des „reinen Unterschiedes“ ab. „Hegels Kreis ist nicht die ewige Wiederkunft, sondern bloß die unendliche Zirkulation des Identischen im Durchgang durch die Negativität [...]. In jedem Fall bleibt die Differenz der Identität untergeordnet, aufs Negative reduziert, in der Gleichartigkeit und in der Analogie eingekerkert“ (Deleuze 1998: 71). Deleuze ist der Meinung, dass Hegels kontradiktorischer Gegensatz nur scheinbar zur Vollendung führt, doch in Wirklichkeit befinde man sich in einer Sackgasse, an deren Ende die Identität stehe. Deleuze behauptet nicht nur, dass der Unterschied kein Widerspruch „mehr“ sei, sondern dass er sich weder auf einen Widerspruch reduzieren lasse noch zu einem Widerspruch führe (Deleuze 1998: 71). Eine grundlegende Neuheit stellt die Behandlung des Unterschiedes ohne Negation und die Verbindung von Unterschied und Wiederholung dar. Im „Antihegelianismus“ von Deleuze nehmen Unterschied und Wiederholung den Platz der Identität, Negation und des Widerspruchs ein. Deleuze erachtet es als illusorisch, den Unterschied der Ähnlichkeit unterzuordnen und alles dem Unterschied Untergeordnete als negativ anzusehen. Er konstatiert, dass der Unterschied „seine Höhle verlassen“ müsse und „nicht länger ein Ungeheuer bleiben [...]“ dürfe (Deleuze 1998: 46). Nicht die Differenz setzt den Gegensatz voraus, sondern der Gegensatz die Differenz (Deleuze 1998: 73). Deleuze bestreitet das Vorhandensein von Universalien und verdeckter generativer Gesetzmäßigkeiten (wie in der generativen Grammatik von Noam Chomsky). Er geht von zwei Arten von Unterschieden aus, von denen einer der Unterschied als solcher und der andere ein konzeptueller ist. Seiner Meinung nach definiert sich ein tatsächlicher Unterschied als Unterschied zwischen Begriff und Intuition, wobei Deleuze zwischen Gattungs-, spezifischen und individuellen Unterschiede differenziert und hervorhebt, dass sich zwischen diesen „das Band eines geheimen Einverständnisses“ knüpfe (Deleuze 1998: 51, 58).

Bei der Definition des Unterschiedes bringt Deleuze eine dichotomische Differenzierung des Gedankens in einen nomadischen und einen sesshaften zur Anwendung, womit er sich gegen die klassische subjektiv-repräsentative Logik ausspricht. Weiters ist die Lehrmeinung der klassischen Philosophie seiner Meinung nach der Dominanz des Prinzips der Identität untergeordnet, während die nomadische Wissenschaft auf dem Unterschied, ja sogar einer Schizophrenie fußt und danach bestrebt ist, den Unterschied und die Vielheit der Begriffe überall dort zu bewahren, wo die von Deleuze kritisierte monarchische Wissenschaft eine Hierarchie schafft und alles auf ein einziges zentrales Subjekt reduziert.

32. Ein zentrales Thema Martin Heideggers stellte die Philosophie des ontologischen Unterschiedes (oder philosophische Ontologie des Unterschiedes) dar, wobei dies vor allem auf sein Werk „Identität und Differenz“ (Heidegger 1957) zutrifft. Einer der zentralen Begriffe seiner fundamentalen Ontologie ist die Destruktivität, unter der eine Reduktion oder eine Rückkehr zum Wesentlichen verstanden wird. Heidegger vertrat die Meinung, dass „nein“ keine Negation, sondern den Unterschied zwischen Wesen und Sein darstellen würde. Nach Heideggers Meinung sei jedes Wesen identisch mit sich selbst und aus diesem Grund auch mit allen anderen Wesen. Heidegger unterschied zwischen theologischer und transzendenter Differenz, wobei theologische Differenz aus der Seiendheit und aus dem Sein bestehen würde (Metzler 1999: 113).

33. Der russische Philosoph J. A. Rotenfel'd vertritt die Meinung, dass die Wechselwirkung Identität – Unterschied sämtliche Lebensbereiche durchdringe und zu Beziehungen von Beharrung und Bewegung, Symmetrie und Assymetrie führe (Rotenfel'd 1986: 3). Rotenfel'd geht davon aus, dass die Beziehungen zwischen Identität und Unterschied in der Natur nicht durch die Beziehungen zweier konkreter Unterschiede – gegensätzliche und orthogonale – begrenzt sind. Dazu wäre es seiner Meinung nach dadurch gekommen, als sich mikroskopisch kleine Objekte aneinander anzugleichen begannen und sich in manchen Interaktionen wie Teilchen und in anderen wie Wellen verhielten. „Dies bedeutet, dass die Begriffe Teilchen und Wellen zur gleichen Zeit sowohl identisch als auch unterschiedlich sein können und zwei gegensätzliche Seiten ein und derselben konkreten Einheit bilden“ (Rotenfel'd 1986: 13). Er trifft die Schlussfolgerung, dass konkrete Unterschiede auf der Basis empirischer Daten konkreter Wissenschaften klassifiziert werden könnten (Rotenfel'd 1986: 14). Als korrelative Begriffe nennt er identisch – gegensätzlich – orthogonal – zusätzlich und unterschiedlich (Rotenfel'd 1986: 14). Die Grundlage seines Lösungsansatzes für das Problem des Verhältnisses Identität und Unterschied bildet die Auffassung, dass Prozesse des Angleichens und Differenzierens durch die Rahmen der endgültigen Bedeutungen „abstrakte Gleichheit“ und „abstrakte Unterschiedlichkeit“ begrenzt sind (Rotenfel'd 1989: 22).

34. L. M. Navozova stellt die Behauptung auf, dass man weder von einer absoluten Identität noch von einem absoluten Unterschied sprechen könne (Navozova 1992: 82).

III

35. Im Rahmen der Sprache und der Sprachwissenschaft kommen dem Unterschied zwei Aspekte zu. (1) Es gibt intralinguistische und extralinguistische Unterschiede. Erstere betreffen nur eine Sprache, an zweiter Stelle genannte zwei oder mehrere Sprachen. (2) Es liegen Systemunterschiede vor: Form, Bedeutung, Funktion und Kategorie treten in Beziehungen ein und bilden ein vielfältiges und eng-

maschiges Netz. Dies betrifft die Onomasiologie, Semasiologie, Lexikologie (besonders bei Polysemie und Homonymie), die Grammatik (z. B. im Ausdruck adversativer Beziehungen) u. a. Unterschiede bewirken homogene (wenn nur die Formen oder nur die Bedeutungen nicht übereinstimmen) und heterogene Beziehungen (wenn sich Form und Bedeutung unterscheiden), weshalb eine wesentliche Aufgabe der Linguistik auch in der Suche nach unterscheidenden Merkmalen liegt.

Während man in der Philosophie auf die Philosophie des Unterschiedes (im Postmodernismus) und die Philosophie der Identität (in der klassischen Philosophie) trifft, ist in der Sprachwissenschaft nichts Vergleichbares auszumachen. Die Philosophie der Identität befindet sich nahe an den Theorien der sprachwissenschaftlichen Universalien, und die Philosophie des Unterschiedes könnte mit der sprachwissenschaftlichen Differenzierung verglichen werden, weil die Identität hauptsächlich mit den Universalien und der Unterschied mit den Originalitäten in Verbindung steht.

36. Dessen ungeachtet kommt dem Unterschied in der Sprache und in der Sprachwissenschaft eine wesentliche Bedeutung zu. Dies untermauert eine Aussage von Ferdinand de Saussure, der den gesamten Mechanismus der Sprache ausschließlich auf das Wechselspiel von Übereinstimmungen und Unterschieden zurückführte, wobei Letztere bloß die Rückseite von Ersteren darstellen würde. Nikolaj Trubeckoj erachtete die Idee des Unterschiedes als Voraussetzung für die Idee der Opposition (Trubetzkoy 1989). Nach Trubetzkoy sind Phoneme die kleinsten bedeutungsunterscheidenden lautlichen Einheiten einer Sprache, während Eugenio Coseriu den minimalen Unterschied zwischen Einheiten als unterscheidenden Zug bezeichnet: „Oder anders gesagt: das Sprachsystem besteht aus unterscheidenden Zügen, die Einheiten bilden“ (Coseriu 1976: 52).

De Saussures Position, wonach Unterschiede über keine positiven Ziele und über eine „ewige Negativität“ verfügten, wird von Deleuze kritisiert, der den Sachverhalt gänzlich umgekehrt sieht (Deleuze 1998: 251). „Wenn wir die Differenzen als negative und unter der Kategorie des Gegensatzes deuten, stehen wir dann nicht bereits auf Seiten desjenigen, der zuhört, der nicht einmal richtig verstanden hat, der zwischen mehreren möglichen aktuellen Versionen zögert, der sich darin ‘wiederzuerkennen’ versucht, indem er Gegensätze aufstellt, die kleine Seite der Sprache und nicht die Seite desjenigen, der spricht und den Sinn festlegt?“ (Deleuze 1998: 251). Andererseits nimmt Deleuze eine positive Bewertung des Werkes von Gustave Guillaume vor, das er bezüglich der Ersetzung des Prinzips der distinktiven Opposition durch das Prinzip der differentiellen Position als grundlegenden Beitrag erachtet (Deleuze 1998: 252). Deleuze nimmt auch eine positive Bewertung der Meinung von Gabriel Tarde vor, der die Opposition nicht als maximalen Unterschied, sondern als minimale Wiederholung in Bezug auf den Unterschied selbst ansieht (Deleuze 1998: 253).

IV

37. Es gibt tatsächliche und scheinbare Unterschiede, deren Verhältnis gerade bei einer Analyse nahe verwandter Sprachen wie bosnisch/bosniakisch, kroatisch und serbisch auf Grund der Identifizierung besonders aktuell erscheint. Sprechenden bieten sich diesbezüglich zwei Möglichkeiten: **(a)** als TrägerInnen der eigenen Identifizierung aufzutreten und **(b)** als BeobachterInnen und InterpretInnen der Identifizierung anderer zu fungieren. Erste Identifizierung soll dabei als intravertierte, zweite als extravertierte bezeichnet werden.

Im Rahmen der beiden erwähnten Arten gibt es richtige und falsche Identifizierungen. Letztere wollen wir Pseudoidentifizierung nennen, die sowohl intra-, inter- als auch extrakorrelativ sein können.

Bei einer intravertierten Pseudoidentifizierung wird eine sprechende Person mit einem differenzierenden Ausdruck identifiziert, wie etwa im Falle von *kafa/kava/kahva* 'Kaffee': *Kafa* ist typisch für das Serbische, *kava* für das Kroatische und *kahva* für das Bosnische/Bosniakische. Doch es kommt immer wieder vor, dass einige Angehörige der drei genannten Nationen auf Grund von Unwissenheit und schlechter Kenntniss der Norm eine falsche Auswahl treffen.¹¹ Solche Fälle seien als intravertierte Pseudodifferenzierung bezeichnet.

Bei der extravertierten Pseudoidentifizierung handelt es sich um falsche Beobachtungen und Einschätzungen der Unterschiede zwischen Sprachen. Eine solche Identifizierung kann sowohl spontanen als auch bewussten Charakter haben. Bei einer spontanen, unbewussten falschen Einschätzung befindet sich eine Person im Irrtum (sie denkt an Unterschiede, die es eigentlich nicht gibt) und stößt auf scheinbare Nichtidentitäten zwischen Sprachen. Bei einer bewussten Orientierung hingegen verfolgt eine Person das Ziel, andere in die Irre zu führen. Es versteht sich, dass ein derartiges Verhalten unstattdlich und tadelnswert ist, weil es einen Betrug eines mehr oder wenigen breiten Kollektives nach sich zieht.

Die Ausgangsposition bei der Erläuterung der introvertierten Pseudoidentifizierung manifestiert sich dadurch, (1) dass zwischen den Sprachen eine Identität, Ähnlichkeit und ein Unterschied existiert, (2) dass jede Person von der jeweiligen Situation abhängige Äußerungen tätigt, (3) dass man fremde Äußerungen positiv und negativ bewerten kann und (4) dass Einschätzungen wahrhaftig oder falsch sein können.

Innerhalb dieses Dreiecks erweist sich die Kategorie der Unterschied in seiner Wechselbeziehung mit den logischen Kategorien des Wahrheitsgehaltes und der

¹¹ Etwas Ähnliches bemerkt man auch in der so genannten Volksetymologie, wenn etwa eine Person ein bestimmtes Wort verwenden möchte und dieses aus Unwissenheit falsch wiedergibt (etwa im Falle von *okupacija* – *ukopacija*).

Falschheit als überaus interessant. Die Identität stützt sich dabei in erster Linie auf sich selbst, während die wesentlichere Rolle hierbei den beiden korrelativen Kategorien Unterschied und Ähnlichkeit zukommt.

Unter einer sprachlichen Identität verstehen wir das Gefühl der Zugehörigkeit zu einem bestimmten Kollektiv und zu einer bestimmten Sprache. Identität ist eine psychologische und soziologische Identifizierung des Individuums (1) mit etwas Identischem oder beinahe Identischem und/oder (2) mit etwas Dinstinktivem, wobei jede Person selbst bewertet, was für sie etwas Eigenes und was etwas Fremdes darstellt.

Es gibt zwei Typen der Identität, die man als zentripetale und zentrifugale Identität bezeichnen könnte. Zentripetal impliziert ein Überwiegen der Identität; zentrifugal sieht den Unterschied an prominenterer Stelle. Zentripetale Identität führt zu Konvergenz; zentrifugale zu Divergenz. Doch kommt es daneben häufig zu Vermengungen, weshalb der Begriff einer kodivergenten Identität angebracht erscheint. Jede Identität (konvergente, divergente und kodivergente) kann wahrhaftig und/oder falsch sein.

Die konvergente Identität entsteht in all jenen Fällen, wenn ein Individuum mit etwas Identischen identifiziert wird. Findet eine solche Identifizierung innerhalb des eigenen Kollektivs statt, entsteht eine intrakonvergente Identität. Demgegenüber bringt eine Orientierung auf ein nahe verwandtes Kollektiv, eine nahe verwandte Gesellschaft interkonvergente Identität mit sich. Richtet sich die Identifizierung auf eine nicht nahe verwandte Gesellschaft, kommt es zum Entstehen einer extrakonvergenten Identität. Eine falsche Identifizierung erscheint dann, wenn Sprechende nicht wissen, dass sie sich an falschen sprachlichen Ausdrücken ihres Kollektivs orientieren. Eine interkonvergente Identität bildet sich in jenen Fällen heraus, wenn sich z. B. ein(e) Bosniake/in vollständig oder teilweise mit der Sprache der KroatInnen identifiziert. Die Falschheit einer derartigen Orientierung kann sich durch die bewusste Verwendung von scheinbaren Kroatismen äußern, die tatsächlich eigentlich gar keine sind. Im Hinblick auf die Sprachen bosnisch/bosniakisch, kroatisch und serbisch ist eine derartige Orientierung auf Grund der Kriege der 1990er Jahre kaum anzutreffen, da die tragischen Ereignisse zu einem starken Anwachsen der Divergenz und einer erheblichen Schwächung der Konvergenz führten. Eine extrakonvergente Identität liegt dann vor, wenn z. B. KroatInnen oder SerbInnen mit der deutschen Sprache identifiziert werden (wie etwa durch den absichtliche Gebrauch von Germanismen wie *farba* 'Farbe', *cuker* 'Zucker', *hauzmajstor* 'Hausmeister' usw.).

Eine divergente Identität gründet sich auf dem Unterschied und trägt nicht selten zur Stärkung puristischer Elemente bei. Wie auch die zuvor genannte so kann auch diese Orientierung intra-, inter- und extrakorrelativen Charakter besitzen. Wird die Divergenz innerhalb eines Kollektivs geschlossen, entsteht eine in-

tradivergente Identität. Hebt man nun einen Unterschied in Bezug auf eine nahe verwandte Gesellschaft hervor, entsteht eine interdivergente Identität. Eine intradivergente Identität bildet sich in allen jenen Fällen heraus, wenn sich ein Individuum von allen oder einigen Sprechenden seiner Muttersprache abheben will (wenn z. B. BewohnerInnen Sarajevos es bewusst vermeiden, gleich wie die BewohnerInnen Mostars zu sprechen). Eine interdivergente Identität erscheint dann, wenn z. B. SerbInnen danach streben, ihre Sprache vom Kroatischen zu differenzieren. Als typisches Beispiel für eine extradivergente Identität kann die kroatische Norm dienen, in der die Unterschiede zum Serbischen besonders hervorgehoben werden. In manchen Diskussionen werden diesbezüglich mitunter auch radikale Vorschläge unterbreitet, wie etwa jener, möglichst viele englische Lexeme ins Kroatische aufzunehmen, nur um sich dadurch weiter vom Serbischen zu entfernen. Dabei kommt es auf Grund von Unkenntnis häufig zu falschen und unzulässigen Differenzierungsbestrebungen, wie etwa im Falle von *Spanien* und *spanisch*. Im Kroatischen wird dafür *Španjolska* und *španjolski* genannt und im Serbischen *Španija* und *španski*. In einigen festen Wortverbindungen wird jedoch auch im Kroatischen die Variante *španski* gebraucht: *špansko selo* 'spanisches Dorf'. In diesem Falle würde bei einer Verwendung von *španjolsko selo* im Kroatischen eine Pseudodivergenz eintreten.

Eine falsche interdivergente Identität tritt dann auf, wenn bei Vorhandensein identischer Formen in verschiedenen Sprachen stilistische Ebenen der einzelnen Sprachen vermengt werden. Diese Vermischung ist das Ergebnis der Vermeidung einer aus einer anderen Sprache bekannten Form, die jedoch als Sekundärform auch in der eigenen Sprache vorhanden ist. Im Folgenden seien Beispiele aus dem Wörterbuch Anić 2000 angeführt, in der entsprechend der nachstehenden Klassifizierung vor der Klammer die als serbisch empfundenen Lexeme und in der Klammer die „kroatischeren“ Äquivalente angeführt werden: **1.** Umgangssprache – *advokat* (ugs. iron. *branitelj u kakvoj prilici* 'Verteidiger, Schützer in bestimmten Situationen'), *apoteka* (ugs. iron. *mjesto gdje je sve skupo, gdje se prodaje po visokim cijenama* 'Ort an dem alles teuer ist, wo zu hohen Preisen verkauft wird'), *bek* (Sportspr. ugs. *branič* 'Verteidiger'), *bina* (*pozornica* 'Bühne'), *bokal* (*pehar, vrč* 'Kelch, Pokal'), *borik* (*šumica, gaj, četinara* 'Föhrenwald'), *bubašvaba* (reg. ugs. *žohar* 'Kakerlake, Küchenschabe'), *buđ* (*plijesan* 'Schimmel'), *cigla* (*opeka* 'Ziegel'),¹² *pumpa* (*crpka* 'Pumpe'), *cucla* (ugs. *duda, čuća* 'Schnuller'), *džigerica* (*jetr* 'Leber'), *farmerke* (*traperice* 'Jeans'), *fildžan* (*šalica* 'Kaffeeschale'), *fišek* (reg. ugs. *šiljast oblik papirnate vrećice, vrećica šiljasta oblika* 'Sack, Stanitzel'),

¹² Für das umgangssprachliche *cigla* 'Ziegelfabrik' wird kein einziges Äquivalent genannt, sondern einzig *tvornica cigala, mjesto gdje se izrađuju cigle* 'Ort, wo Ziegel hergestellt werden'.

flaša (*boca* 'Flasche')¹³, *frižider* (*hladnjak* 'Kühlschrank'), *gazdinstvo* (*gospodarstvo* 'Wirtschaft'), *gelender* (*rukohvat* 'Griff'), *pegla* (*glačalo* 'Bügeleisen'), *peglati* (*glačati* 'bügeln'), *pečurke* (ugs. reg. *gljive* 'Pilze'), *golman* (*vratar* 'Tormann'), *don* (*poplat* 'Sohle')¹⁴, *bodi* (ugs. jarg. *steznik* 'Mieder, Korsett'), **2.** Jargon – *bradonja* (*četnik* 'Tschetnik'), *brusthaler* (*grudnjak* 'Büstenhalter'), *centarhalf* (*srednji pomagač* 'Mittelfeldspieler'), *direktor* (ugs. jarg. *loza koja nije cijepljena, vino od takve loze* 'Wein einer nicht veredelten Rebe'), *gajba* (jarg. lokal. *košara ili plastični sanduk, krletka, kavez* 'Kiste, Korb aus Plastik, Käfig'), **3.** Expressivität im Allgemeinen – *brodolomnik* (*brodolomac* 'Schiffbrüchiger'), *buktinja* (*baklja* 'Fackel'), *čistota* (*svojstvo nematerijalnih činjenica, stanje bez neželjenih primjesa* 'Zustand ohne unerwünschte Zusätze'; wörtl. 'Sauberkeit'), *čvoruga* (*čvor, kvrga, izraslina* 'Knoten, Beule, Gewächs'), *debakl* (*slom* 'Zusammenbruch'), *dželat* (*krvnik* 'Henker'), *džin* (*div, gorostas* 'Riese'), *gnjev* (*velika ljutina, žestoko izražena srdžba; bijes, jarost* 'große Wut, grob geäußertes Missfallen; Zorn'), *grotlo* (*krater* 'Krater'), *hljeb* (1. expr. *kruh* 'Brot', 2. *okrugao oblik kruha* 'Brotlaib'), **4.** Regionalität – *alas* (*ribič, ribar na rijeci* 'Flussfischer'), *ašikovati* (reg. ugs. exps. *udvarati se djevojci, ljubovati* 'einem Mädchen schöne Augen machen; anbändeln'), *baglama* (*šarka* 'Gelenk, Scharnier'), *ben* (*madež* 'Muttermal'), *bostan* (1. *lubenica* 'Wassermelone', 2. *zajednički naziv za dinju i lubenicu* 'gemeinsame Bezeichnung für Wasser- und Zuckermelone', 3. *mjesto gdje raste bostan* 'Ort, an dem Melonen wachsen'), *brojanice, brokoli, burgija* (reg. ugs. *svrdlo* 'Bohrer'), *čik* (reg. ugs. *opušak* 'Zigarettenkippe'), *čvoka* (reg. ugs. *zvrčka, čvrga, frnjokula* 'schneller Verdienst'), *čorsokak* (*sporedna slijepa uličica, sokak bez izlaza na jednom kraju* 'Sackgasse'), *ćuran* (reg. expr. *puran* 'Truthahn'), *drum, dušek* (*madrac* 'Matratze'), *derdan* (reg. ethnol. *ogrlica* 'Halskette'), *đubrivo* (reg. ethnol. *gnojivo* 'Mist, Dünger'), *ekser* (reg. ugs. expr. *čavao, hljeb* (expr. *kruh* 'Brot'), **5.** Pejorativität – *balkanski* (*vrlo loše, tipično kao na Balkanu* 'sehr schlecht, wie auf dem Balkan'), **6.** Ungewöhnlichkeit – *brusač* (*brusitelj* 'Schleifer'), *ciglo* (*samo, jedino* 'nur, einzig'), *cipelar* (*postolar, obuçar* 'Schuster'), *degažman* (*oslobođenje ili prekidanje neke obveze vlastitom odlukom ili ispunjenjem kakva propisa, otpustom* u. Ä. 'Befreiung von einer Verpflichtung mittels persönlicher Entscheidung oder durch Befolgung einer Vorschrift'), *dostava* (*prijava, dojava, denuncijacija* 'Weiterleitung, Verrat, Zutragen, Denunziation'), *dostavljač* (*dojavljivač, potkazivač, denuncijant* 'Zuträger, Denunziant'), *gledalac* (*gledatelj* 'Zuschauer'), **7.** Neuheit (Neologismus) – *golf* (*zaljev* 'Golf, große Mee-

¹³ Das Verb *flaširati* 'in Flaschen abfüllen' ist mit keiner stilistischen Kennzeichnung versehen.

¹⁴ Beim Verb *doniti* 'besohlen, aufdoppeln' fehlt die Kennzeichnung. Gleiches gilt auch für die Verbindung *boli me don* 'ist mir egal, betrifft mich nicht'.

resbucht'), 8. Ironie – *apoteka* (bereits erwähnt), *dakati* (*stalno govoriti 'da', uočljivo često upotrebljavati 'da'* + Präs. anstelle des Infinitivs 'stängiges Wiederholen des Wortes *da* mit Präsens anstelle des Infinitivs'), *čedo* (ugs. iron. < *četnik* 'Tschetnik').

Günstige Bedingungen für die Entstehung einer falschen bosnischen/bosniakischen, kroatischen und serbischen Interdivergenz bieten sich auf der orthographischen und orthoepischen Ebene. Dazu kommt auch noch die Tatsache, dass drei verschiedene sprachliche Standards (bosnischer/bosniakischer, serbischer und kroatischer) existieren und es für jeden dieser Standards mehrere normative Handbücher gibt. Es sind dies für das Serbische drei [S-P/J/P 1995, S-Sim 1998, D-Deš 2002], für das Kroatische drei [H-A/S 2001, H-B/F/M 20005] und für das Bosnische/Bosniakische eines (B-Hal 1996). Die Wahrscheinlichkeit, ein unpassendes Lexem auszuwählen, wird durch das Vorhandensein einer Reihe von Dubletten und alternativen Formen erheblich erhöht. Ein illustratives Beispiel dafür ist die Vokalalternation des Typs *e/o* wie bei *petero/petoro* 'fünf Personen'. Im Serbischen werden die kollektiven Zahlwörter *fünf*, *sechs*, *sieben* usw. die von diesen abgeleiteten Substantive mit *o* (*petorka*, *petoro/petero*, *petoro-šestoro* 'fünf bis sechs Personen') und im Kroatischen mit *e* geschrieben – *četvero* 'vier Personen', *četverboj* 'Vierkampf', *četverokut* 'Viereck', *četverolist* 'vierblättriges Kleeblatt', *četveromjesečan* 'viermonatig' [H-A/S: 274], *peterodijelan* 'fünfteilig', *peterodnevan* 'fünftägig', *peterojezičan* 'fünfsprachig', *peterokatnica* 'fünfstöckiges Gebäude', *peterokut* 'Fünfeck', *peterostraničan* 'fünfsseitig' [H-A/S: 591]. Gleiches gilt auch für das Bosnische/Bosniakische – *četverica*, *četvero*, *četverogodišnji* 'vierjährig', *četverokatnica*, *četverougao* 'Viereck' [B-Hal: 190], *petero*, *peterokatnica*, *peterokut*, *peterostruk* 'fünffach' [B-Hal: 401]. Ein derartig variables Auftreten eines Vokals kann leicht Verwirrung stiften, noch dazu wenn man sich in sprachlich heterogener Umgebung wie etwa in Bosnien und Herzegowina aufhält. Von den oftmals falsch und ungenau vorgenommenen Erläuterungen dieser Formengestalten zeugen unter anderem auch Erfahrungen, die mit Studierenden aus verschiedenen Orten des ehemaligen Jugoslawiens gemacht wurden.

Auf phonetisch-phonologischer Ebene stellt sich ohne Zweifel der Jat-Reflex als komplexestes Problem dar. In den neuštokavischen Dialekten, die die Grundlage für den bosnischen/bosniakischen, kroatischen und serbischen Standard darstellen, werden drei Reflexe dieses Lautes unterschieden – *e*, z. B. *leto* ('Sommer', Ekavica), *je* (in der Silbe mit dem langen Jat – *iје*, vgl. *breg – brijeg* 'Ufer, Hügel'), z. B. *lјeto* ('Sommer', Ijekavica) und *i*, z. B. *lito* ('Sommer', Ikavica). Als grundlegend falsch ist dabei die oftmals getroffene Behauptung anzusehen, dass das Serbische einzig die ekavische Aussprache kenne und das Bosnische/Bosniakische sowie Kroatische nur die ijekavische, denn für die mehr als eineinhalb Millionen serbischen BewohnerInnen Bosniens und Herzegowinas ist einzig die ijekavische Aussprache evident. Auf Falschbehauptungen trifft man auch im Hinblick auf den Ge-

brauch der Alphabete, wonach etwa SerbInnen bloß die kyrillische Schrift und KroatInnen einzig die lateinische verwenden würden, obwohl die Lateinschrift auch eine serbische Schrift darstellt. Pseudodifferenzierung können daneben aber auch noch auf anderen Ebenen angetroffen werden, wie etwa auf der derivativen (z. B. Suffix **-telj/-lac**: *gledatelj – gledalac*), morphologischen (*putovi/putevi* ‘Wege, Straßen’), lexikalischen (*hljeb – kruh*), phraseologischen (*k vragu – do đavola* ‘zum Teufel’) und syntaktischen (Infinitiv vs. Konstruktion *da* + Präsens).

Das unkorrekte Erläutern der Unterschiede wird in gewissem Maße durch die Tatsache bedingt, dass dabei häufig Automatismen bedient werden und alles Verschiedene als Unterschied gesehen wird. Dem ist jedoch keineswegs so, denn es gibt Fälle, in denen ein Unterschied im Ausdruck, nicht aber ein Unterschied zwischen Sprachen vorliegt. Oftmals findet man sich über Übersetzungen ein und desselben serbischen und kroatischen Textes wieder, in denen die nicht übereinstimmenden Wörter, Ausdrücke und Konstruktionen kein Ergebnis von Systemunterschieden darstellen, sondern als Resultat eines eigentümlichen translatorischen Verfahrens oder einer individuellen Auswahl angesehen werden können. Nicht zuletzt aus diesem Grund ist es bei einer Beschäftigung mit hier untersuchtem Thema überaus wichtig, stets die Begriffe Unterschied (*razlika*) und Unterschiedlichkeit (*razlikovnost*) zu berücksichtigen und voneinander zu trennen. Anderenfalls kann es durch bewusste oder unbewusste Irreführung zu Äußerungen wie etwa im „Russisch-kroatoserbischen Sprachführer“ kommen, in dem behauptet wird: „Heute gibt es zwei Varianten der serbokroatischen Standardsprache: die östliche (serbische) und westliche (kroatische). Ungeachtet der gemeinsamen grammatikalischen Grundlage dieser beiden Varianten gibt es wesentliche Unterschiede (bis zu 80%) in Aussprache und Lexik“ (Russk-horv. razg. 2001: 3). Wie kann diese Irreführung, die eine glatte Lüge darstellt, erklärt werden: als Unwissenheit, absichtlicher Betrug oder etwas anderes? Eine Antwort darauf ist nur schwer zu finden, denn nicht einmal die größten FürsprecherInnen einer Differenzierung des Kroatischen vom Serbischen operieren mit derartigen Zahlen, wo doch die Unterschiede in der Lexik möglicherweise 20 Prozent nicht überschreiten und jene in Aussprache und Grammatik bedeutend geringer sind.

Die Hauptcharakteristik einer auf Betrug abzielenden Lüge manifestiert sich durch das Tendenziöse, wobei die Gründe für derartige Vorgehensweisen oftmals nicht wissenschaftlicher, sondern politischer Natur sind. Erklärungen der Identitäten, Ähnlichkeiten und Unterschiede stellen sich nicht selten paradox und absurd dar, und die Logik der Überlegungen, Argumentationsmuster und Schlussfolgerungen liegt manchmal näher an der Mutmaßung als an der wissenschaftlichen Redlichkeit.

Literatur

- Anić 20003: Anić, V. *Rječnik hrvatskoga jezika*. Zagreb: Novi Liber.
- Aristoteles 1976: Аристотель. *Сочинения в четырех томах*. Bd. 1: Метафизика. Москва: Мысль.
- Aristoteles 1978: Аристотель. *Сочинения в четырех томах*: Bd. 2.
- Aristoteles 1965: Grumach, E. (Begr.)/Flashar, H. (Hg.). *Aristoteles. Werke in deutscher Übersetzung*. 19 Bde. Berlin: Akademie Verlag.
- Bennington/Derrida 1994: Bennington, G./Derrida, J. *Derrida: ein Portrait*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- B-Hal 1996 – Halilović, S. *Pravopis bosanskoga jezika*. Sarajevo: Preporod.
- Boja-www:<http://www.google.com/search?q=razli%C4%8Ditost+boja&ie=utf-8&oe=utf-8&aq=t&rls=org.mozilla.ru:official&client=firefox-a>
- Coseriu 1976: Coseriu, E. *Das romanische Verbalsystem*. Tübingen: G. Narr, 1976.
- De Saussure 1989²: De Sosir, F. *Opšta lingvistika*. Beograd: Nolit.
- De Saussure 1967²: De Saussure, F. *Grundfragen der allgemeinen Sprachwissenschaft*. Berlin: de Gruyter. (Übersetzung der frz. Originalausgabe v. 1916).
- Deleuze 1992: Deleuze, G. *Differenz und Wiederholung*. München: Wilhelm Fink.
- Deleuze 1997: Gilles, D. *Differenz und Wiederholung*. (Taschenbuch). München: Wilhelm Fink.
- Deleuze 1998: Делиоз, Ж. *Различение и повторение*. Санкт-Петербург: Петрополис. Оригинал: *Deleuze G. Différence et répétition*. Paris 1968.
- Derrida 1972: Derrida, J. Die Struktur, das Zeichen und das Spiel im Diskurs der Wissenschaften vom Menschen. In: Derrida, J. Die Schrift und die Differenz. Frankfurt/M. S. 422–442.
- Derrida 1976a: Derrida, J. *Die Schrift und die Differenz*.
- Derrida 1976b: Derrida, J. *Randgänge der Philosophie*. Dt. Erstausg. Frankfurt/M et al.: Ilstein.
- Derrida-www1: Derrida, J. *Zum Vermächtnis des Denkers der Différance*.
- Derrida-www2: Derrida, J. Emergentes Gedankengut: <http://leiterschaft.de/emergentes/2006/08/02/jacques-derrida/>
- Derrida-www3: Derrida, J. In: <http://www.philolex.de/derrida.htm>
- Eisler-www: Eisler, R. Kant-Lexikon. In: <http://www.textlog.de/32745.html>
- FE 1960–1970: Константинов, Ф. В. (Hg.). *Философская Энциклопедия*. В пяти томах. Москва: Большая Советская Энциклопедия.
- FES 1999: Губский, Е. Ф. et al. (Hg.). *Философский энциклопедический словарь*. Москва: Инфра-М.

- Girndt 1965: Girndt, H. *Die Differenz des fichteschen und hegelschen Systems in der hegelschen „Differenzschrift“*. Bonn: Bouvier.
- H-A/S 2001: Anić, V./Silić, J. *Pravopis hrvatskoga jezika*. Zagreb: Liber.
- H-B/F/M 2000⁵: Babić, S. et al. *Hrvatski pravopis*. Zagreb: Školska knjiga.
- Hegel 1801-www: Hegel, G. F. W. Differenz des Fichteschen und Schellingschen Systems der Philosophie. In: <http://www.textlog.de/34482.html>
- Hegel 1965: Hegel, G. F. W. Wissenschaft der Logik. Erster Teil. Die objektive Logik. Mit einem Vorwort von Leopold v. Henning. Berlin 1841: Duncker & Humboldt.
- Hegel-www 2006: Hegel, G. F. W. Wissenschaft der Logik. In: [http://gutenberg.spiegel.de/hegel/logik1/logik1.htm\[/color\]\[b\]<vi0>N18618](http://gutenberg.spiegel.de/hegel/logik1/logik1.htm[/color][b]<vi0>N18618).
- Heidegger 1957: Heidegger, M. *Identität und Differenz*. Pfullingen: Günther Neske.
- Heidegger 1997: Хайдеггер, М. *Бытие и время*. Перевод с нем. Москва: Ad marginem.
- H-Enc. rj 2002: Jojić, Lj./Matasović, R. *Hrvatski enciklopedijski rječnik*. Zagreb: Novi Liber.
- Identitätsprinzip-www: [http://de.wikipedia.org/wiki/Identit%C3%A4t_\(Logik\)](http://de.wikipedia.org/wiki/Identit%C3%A4t_(Logik))
- Ivin/Nikiforov 1997: Ивин, А. А./Никифоров, А. Л. *Словарь по логике*. Москва: Владос.
- Klaus 1959: Klaus, G. *Einführung in der formale Logik*. Berlin: VEB.
- Kondakov 1967: Кондаков, Н. И. *Введение в логику*. Москва: Наука.
- Kondakov 1975: Кондаков, Н. И. *Логический словарь-справочник*. Москва: Наука.
- Kro-Kor: Hrvatski nacionalni korpus. <http://www.hnk.ffzg.hr/>
- Kuzanskij 1979-www: Кузанский, Н. Сочинения. Москва: Мысль. – Том 1-. 2. – http://www.krotov.info/libr_min/n/kuz/anez_00.htm
- Metzler Lexikon Philosophie 1999²: Precht, P./Burkard F.-P. (Hg.). *Metzler Lexikon Philosophie*. Stuttgart – Weimar: Verlag J. B. Metzler.
- Navozova 1992: Навозова, Л. М. Логико-гносеологическая оценка тождества и различия в языке науки (к проблеме синонимов). – In: *Закономерности научного познания*. Томск: Изд-во Томского ун-та.
- NFS 2001²: *Новейший философский словарь*. Минск: Интерпресервис – Книжный дом.
- Nikolaus von Kues www: Nikolaus von Kues. In: http://de.wikipedia.org/wiki/Nikolaus_von_Kues

- Nikolaus von Kues-www: Nikolaus von Kues. Von der Wissenschaft des Nichtwissens. In: <http://www.zeno.org/Philosophie/M/Nicolaus+von+Cues/Von+der+Wissenschaft+des+Nichtwissens>
- Platon 1999: Платон. *Законы*. Москва: Мысль.
- Rečnik MS 2007: Nikolić, M. (Hg.). *Rečnik srpskoga jezika*. Novi Sad: Matica srpska.
- Rotenfel'd 1986: Ротенфельд, Ю. А. *Диалектика тождества и различия в научном познании*. Москва: МГПИ им. В. И. Ленина.
- Rotenfel'd 1989: Ротенфельд, Ю. А. Проблема тождества и различия в античной и современной философии. In: *Философские науки*. Москва. Nr. 5. S. 22–31.
- Russk-horv. razg. 2001: О. А. Сарайкина, О. А. (Hg.) *Русско-хорватскосербский разговорник*. Москва: Астрель/АТС.
- Schelling 1999: Шеллинг, Ф. В. *Философия искусства*. Москва: Мысль.
- Schelling und Hegel www: Schelling und Hegel – in Einheit und Widerspruch. In: <http://www.thur.de/philo/as223.htm>.
- S-Deš 2002: Dešić, M. *Pravopis srpskog jezika*. Zemun: Nijansa.
- Ser-Kor: Korpus savremenog srpskog jezika na Matematičkom fakultetu Univerziteta u Beogradu. In: <http://www.korpus.matf.bg.ac.yu/prezentacija/korpus.html>
- S-P/J/P 1995: Pešikan, M. et al. (1995): *Pravopis srpskoga jezika*. Novi Sad – Beograd: Matica srpska/Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- S-Sim 1998: Simić, R. *Pravopisni priručnik srpskoga književnog jezika*. Beograd: Naučno društvo za negovanje i proučavanje srpskog jezika.
- Tošović 2002: Tošović, B. *Funkcionalni stilovi. Funkcionalne Stile*. Beograd: Beogradska knjiga.
- Trubetzkoy 1989⁷: Trubetzkoy, N. S. *Grundzüge der Phonologie*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Weimann 1991: Weimann, R. (Hg.). *Postmoderne, globale Differenz*.

Branko Tošović (Grac)

Razlika

U radu se razmatraju teoretski aspekti razlike kao odnosa, pojma i kategorije, to u filozofiji, logici, matematici i lingvistici.

Analiza se sastoji od četiri dijela. U prvom autor daje svoje viđenje razlike kao korelacije. On ističe se da razlika predstavlja odnos dvaju ili više predmeta u kome obilježja jednog od njih izostaje kod drugog, trećeg i da je ona, prije svega, odnos pa tek onda sve ostalo. To znači da razlika dolazi kao neka neminovnost, da je ona bitno svojstvo svake stvari i da nema ništa na svijetu što se ne može posmatrati kao različito. Ali svaka razlika podrazumijeva i nešto drugo – identičnost. Razlika ima reverzibilan karakter: ako je **A** različito od **B**, onda je i **B** različito od **A**. Po nekim obilježjima predmeti se doživljavaju i osmišljavaju kao identični, po drugima kao različiti. Taj dualizam posebno dolazi do izražaja u rodu i vidu. U rodu se objedinjavaju različite stvari po nekom opštem obilježju, a u vidu po specifičnim obilježjima. Autor konstatuje da svijet ne možemo posmatrati isključivo bipolarno – kao ono što je samo identično ili različito. Ove dvije kategorije nalaze se na suprotnim stranama linije na kojoj egzistira prelazna pojava – sličnost. Ona je, u suštini, manja, slabija razlika ili nepotpuna identičnost. U radu je učinjen pokušaj da se razgraniče dva veoma bliska pojma – razliku i razlikovnost, a takođe razlika u odnosu na različitost, razlikovanje i heterogenost.

U drugom dijelu prezentiraju se tumačenja razlike kao pojma i kategorije u filozofiji i logici. Pri tome se navodi osnovni pogledi na razliku od strane vodećih klasičnih i savremenih filozofa, počev od Platona i Aristotela, preko Kuzanskog i Hegela pa do Hajdegera, Deleuzea i Deloza.

U trećem dijelu autor uvodi jezik i lingvistiku u tumačenje razlike. Autor konstatuje da na lingvističkom planu razlika ima dva aspekta – jedan je intralingvistički, drugi ekstralingvistički. U jeziku i lingvistici ona igra značajnu ulogu. Koliko je ovaj problem važan pokazuje stav de Sosira, koji je isticao da se čitav mehanizam jezika bazira se isključivo na podudarnostima i razlikama.

Posljednji dio posvećen je razmatranju jezičke istinite i lažne identifikacije. U njemu se ističe da postoje prave i lažne razlike te da je ovaj saodnos značajan za tumačenje bosanskog/bošnjačkog, hrvatskog i srpskog jezika.

Autor izdvaja više vrsta lažne identifikacije, ali ih svodi na ekstravertnu i intravertnu pseudoidentifikaciju. On razlikuje dva tipa identiteta – centripetalni i centrifugalni. Njih dalje diferencira na (1) intra-, inter- i ekstrakonvergentni identitet i (2) intra-, inter- i ekstradivergentni identitet. Svaki od njih može biti istinski i lažni.

Branko Tošović
Institut für Slawistik
Karl-Franzens-Universität Graz
Merangasse 70
8010 Graz
Österreich
Tel.: +43/316/380 2522
branko.tosovic@uni-graz.at
<http://www-gewi.uni-graz.at/gralis/>

Branko Tošović (Graz)

Die Unterschiede zwischen dem Bosnischen/Bosniakischen, Kroatischen und Serbischen als Projektgegenstand

In dieser Arbeit werden die grundlegenden theoretischen und praktischen Aspekte, die Problemstellungen und Elemente des Forschungsprojektes „Die Unterschiede zwischen dem Bosnischen/Bosniakischen, Kroatischen und Serbischen“ thematisiert, das vom Fonds zur Förderung der wissenschaftlichen Forschung – FWF (P-19158-G06; 2006–2009) finanziert wird. Die Analyse gliedert sich in drei Teile, wobei in einem ersten die Sprachen bosnisch/bosniakisch, kroatisch und serbisch (B, K, S) behandelt werden, im zweiten der Stand der Forschung zu den Unterschieden zwischen diesen beleuchtet wird und im abschließenden dritten Teil schließlich eine Vorstellung des Projektes erfolgt.

I

0. Die Sprachen bosnisch/bosniakisch, kroatisch und serbisch (in weiterer Folge u. a.: B, K, S, B/K/S und BKS- als Substantiv oder Adjektiv in allen grammatischen Formen) zählen zur Gruppe der südslawischen Sprachen, fußen auf einer gemeinsamen dialektalen Grundlage, dem Neuštokavischen¹, aus dem sich die Standardsprache verschiedener Nationen (BosniakInnen bzw. bosnische Muslime/Innen, MontenegrinerInnen, KroatInnen und SerbInnen mit einer Gesamtzahl von etwa 17 Millionen Sprechenden)² ableitet und bilden die offiziellen Sprachen

¹ Dialekte des Neuštokavischen umfassen den größten Teil Bosnien und Herzegowinas, Kroatiens, Montenegros und Serbiens.

² Bei den BosniakInnen handelt es sich um ein südslawisches Volk islamischer Konfession, das rund vier Millionen Angehörige zählt. Lange Zeit wurden die Angehörigen dieses Volkes bosnische Muslime oder, noch weiter verkürzt, Muslime genannt (definierte dieser Name doch gleichzeitig Volksgruppe und Religion, wobei sich eine diesbezügliche Unterscheidung orthografisch manifestierte: Ein Angehöriger der Volksgruppe wurde mit großem **M** – Musliman geschrieben, wogegen auf einen Angehörigen des Islam mit kleinem **m** – musliman verwiesen wurde). Die Mehrheit der BosniakInnen lebt auf dem Staatsgebiet Bosnien und Herzegowinas, ein kleinerer Teil in Kroatien, Serbien und Montenegro (vor allem auf dem Gebiet des Sandžak in Serbien) wie auch in anderen Staaten. Neben der Bezeichnung Bosniake/Bosniakin trifft man auch auf den Begriff Bosanac/Bosanka (Bosnier/in), der die Staatszugehörigkeit zu Bosnien und Herzegowina zum Ausdruck bringt. Eine derzeit erörterte Frage besteht darin, ob die MontenegrinerInnen ein eigenes oder einen Teil des serbischen Volkes darstellen, wobei die MontenegrinerInnen in dieser Frage unterschiedliche Positionen vertreten. Ein Teil bezeichnet sich als SerbInnen, ein anderer als MontenegrinerInnen, was sich auch in den Ergebnissen der im Jahre 2003 in Montenegro durchgeführten Volkszählung widerspiegelt, bei der sich von den insgesamt 651.000 Bewohnern dieser Republik 267.669 Personen (43,16%) als MontenegrinerInnen und 198.414 Personen (31,99%) als SerbInnen definierten. Die Mehrzahl der KroatInnen lebt in Kroatien

der im Verlaufe der letzten 15 Jahre neu entstandenen Staaten Bosnien und Herzegowina, Kroatien, Montenegro und Serbien.³

SerbInnen, MontenegrinerInnen, KroatInnen und BosniakInnen verwenden zwei Alphabete – das lateinische und das kyrillische, wobei bei den KroatInnen und BosniakInnen ausschließlich das lateinische im Gebrauch steht, bei den SerbInnen hingegen eine Dualität anzutreffen ist, im Rahmen derer das kyrillische Alphabet als primäre serbische Schrift den Vorzug genießt. Daneben bestehen im B, K, S drei Aussprachevarianten, ekavisch, ijekavisch und ikavisch, die sich vom Reflex des altkirchenslawischen Lautes „jat“ (ĭ) herleiten.

Bis zum Jahre 1990 lautete die offizielle Bezeichnung der eigenen Sprache in den heutigen Staaten Bosnien und Herzegowina, Kroatien, Montenegro und Serbien serbokroatisch bzw. kroatoserbisch.⁴ Die Gründung der Staaten Kroatien, Bo-

(4,030.000), ein kleinerer Teil auf dem Gebiet Bosnien und Herzegowinas (600.000) und Serbien und Montenegros (135.000). In Österreich gibt es die autochthone Minderheit der Burgenländischen KroatInnen, deren Angehörige überwiegend auf dem Gebiet des Bundeslandes Burgenland siedeln. Die zahlenmäßig stärkste Gruppe unter den Völkern des ehemaligen Jugoslawien bilden die SerbInnen, die im Jahre 2001 11,000.000 Personen zählten (davon 6,134.470 in Serbien und Montenegro, 1,453.930 in Bosnien und Herzegowina und 201.631 in Kroatien). Anmerkung: Die in Fußnote 2 und Fußnote 3 angeführten Angaben entstammen unterschiedlichen Quellen.

³ Der Staat Bosnien und Herzegowina zählte im Jahre 2005 4,025.476 Einwohner, von denen 1,700.000 bosnisch/bosniakisch als ihre Umgangssprache angaben; die Zahl der Sprechenden dieser Sprache betrug in Serbien und Montenegro rund 245.000 Personen. Kroatien zählte 2004 4,400.000 Einwohner, von denen sich 3,977.171 (89,63%) als KroatInnen, 201.631 (4,54%) als SerbInnen, 20.755 (0,47%) als BosniakInnen und 4.926 (0,11%) als MontenegrinerInnen bezeichneten. Beinahe analog zur Volkszugehörigkeit stellte sich auch die Verteilung der Sprachen dar: kroatisch 4,265.081 (96,12%), serbisch 44.629 (1,01%), bosnisch/bosniakisch 9.197 (0,21%), kroatoserbisch 2054 (0,05%) und montenegrinisch 460 (0,01%) Sprechende. Serbien (ohne das Kosovo) zählte bei der letzten Volkszählung im Jahre 2002 7,498.001 EinwohnerInnen, davon 6,212.838 (82,86%) SerbInnen, 69.049 (0,92%) MontenegrinerInnen, 80.721 (1,08%) JugoslawInnen, 136.087 (1,82%) BosniakInnen, 70.602 (0,94%) KroatInnen, 20.012 (0,27%) „Bunjewatzen“ (B, K, S: Bunjevci) und 19.503 (0,26%) Muslime (als Volksgruppe). In Montenegro gab es im Jahre 2003 neben SerbInnen und Montenegrinern/Innen 48.184 (7,77%) BosniakInnen, 31.163 (5,03%) AlbanerInnen, 24.625 (3,97%) Muslime/Innen, 6811 (1,10%) KroatInnen, 2601 (0,42%) Roma und 41.271 (6,56%) Angehörige anderer Volksgruppen.

⁴ Der Begriff serbokroatisch wurde erstmals von Jacob Grimm im Vorwort zu dessen Übersetzung der Kleinen Serbischen Grammatik (1824) Vuk Stefanović Karadžićs verwendet. Im Jahre 1836 nannte Jernej Kopitar die Termini „serbochorvatica sive chorvatoserbi-ca“, im Jahre 1867 erschien die „Grammatica della lingua serbo-croato (illirica“) und 1877 die „Grammaire de la langue serbo-croate“ des Kroaten Dragutin Pančić.

snien und Herzegowina und der Bundesrepublik Jugoslawien (bestehend aus Serbien und Montenegro) zu Beginn der 1990er Jahre rief eine neue gesellschaftspolitische Situation hervor, die auch Änderungen auf sprachlicher Ebene nach sich zog. Kroatien erklärte offiziell das *Kroatische* zur Staatssprache, und die Bundesrepublik Jugoslawien benannte ihre Sprache *Serbisch* (mit der optionalen Verwendung des Serbokroatischen in bestimmten Situationen).⁵ In Bosnien und Herzegowina erklärten BosniakInnen (die sich seit den frühen 1990er so Jahren titulieren) das *Bosnische* zur Staatssprache, was bei KroatInnen und SerbInnen mit der Begründung, dass diese einzig auf mononationaler (bosniakischer) Grundlage standardisierte Sprache auch eine dementsprechende nationale Bezeichnung (*bosniakisch* und nicht *bosnisch* als territorial abgeleiteter Name) besitzen müsse, auf Widerstand stieß. Die bosnisch-herzegowinischen SerbInnen und KroatInnen bezeichnen ihre jeweilige Sprache als *serbisch* bzw. *kroatisch*. Im Oktober 2007 wurde vom montenegrinischen Parlament in der Verfassung Montenegros die montenegrinische Sprache als offizielle Staatssprache proklamiert.

Bis zum Zeitpunkt der Drucklegung dieses Bandes ist im einstmals serbokroatischen Sprachraum eine Normierung von drei Standardsprachen erfolgt: in Kroatien kroatisch, in Montenegro und Serbien serbisch und in Bosnien und Herzegowina bosnisch/bosniakisch, kroatisch (in den kroatisch besiedelten Gebieten der Kroatisch-Muslimischen Föderation) sowie serbisch (in der Republika Srpska). Daraus wird ersichtlich, dass die ohne Zweifel komplexeste Frage die Koexistenz der Sprachen serbisch, kroatisch und bosnisch/bosniakisch auf dem Gebiet des Staates Bosnien und Herzegowina betrifft, wobei man die heute anzutreffende Situation am ehesten als Prozess der Divergenz einerseits und als Prozess einer von außen verordneten Konvergenz andererseits charakterisieren könnte. Nunmehr darf man auch die Kodifizierung einer neuen Sprache, nämlich des Montenegrinischen, erwarten.⁶

II

1. Die phonetisch-phonologischen, akzentuellen, lexikalischen, idiomatischen, morphologischen und syntaktischen Unterschiede zwischen dem B, K, S sind nur unzureichend erforscht. Das größte Defizit liegt dabei im Fehlen einer komplexen,

⁵ Auszug aus dem Gesetz über den offiziellen Gebrauch von Sprache und Schrift in Serbien aus dem Jahre 1991: „In offiziellem Gebrauch steht die serbokroatische Sprache, die, wenn sie einen serbischen sprachlichen Ausdruck – ekavisch wie ijekavisch – bezeichnet, auch serbische Sprache genannt wird.“

⁶ Ebenso wie in der Frage ihrer nationalen Selbstdefinition sind die MontenegrinerInnen auch hinsichtlich der Bezeichnung ihrer Sprache geteilter Meinung, was in den Ergebnissen der Volkszählung von 2003, bei der sich 59,67% der Bevölkerung für die Bezeichnung ihrer Sprache als serbisch und 21,53% für montenegrinisch aussprachen, seinen Niederschlag findet.

allumfassenden und unbefangenen Untersuchung repräsentativen Materials. Während es über die strukturellen Unterschiede wenig wissenschaftlich fundierte Analysen gibt, wurde über die Beziehung zwischen B, K, S so manches publiziert – Arbeiten, die sich vor allem Fragestellungen widmen, ob es sich bei B/K/S um eine Sprache oder mehrere Sprachen handelt, ob die drei Sprachen eigene Standardsprachen bilden oder Ausprägungen ein und desselben Standards sind, ob sie dem Typ der polyzentrischen Sprachen oder etwas anderem angehören, in welcher Relation sie zur Dichotomie Abstandsprache – Ausbausprache stehen, welchen rechtlichen Status sie besitzen und wie sie zu benennen wären, wobei diese Fragestellungen allesamt keine adäquaten Voraussetzungen für eine fundierte und komplexe Untersuchung der Unterschiede darstellen. Als überaus negativ erwies sich auch die Tatsache, dass Diskussionen zu diesem Thema oftmals politische Dimension bekamen und mitunter nationalistisch und chauvinistisch gefärbt waren. Das Problem der mangelnden Erforschtheit liegt unter anderem auch darin begründet, dass das Bosnische/Bosniakische erst vor rund zehn Jahren in den Status einer Standardsprache erhoben wurde (in einem so kurzen Zeitraum konnte nicht zuletzt auf Grund des schweren Erbes des Krieges kein Entstehen tiefer gehender Analysen erwartet werden). Dazu wurden die Unterschiede meist nur von kroatischen LinguistInnen⁷ betont; von deren serbischen KollegInnen ignoriert oder wenig behandelt, und für bosnisch/bosniakische SprachwissenschaftlerInnen stellt die Thematik noch keinen Gegenstand umfassender Forschungen dar.⁸

2. Was den Stand der Forschung zu den Unterschieden auf den einzelnen Sprachebenen betrifft, wird bei Betrachtung sogleich unweigerlich eine Unausgewogenheit offenbar, denn im Mittelpunkt bisheriger Untersuchungen stand in erster Linie die Lexik, wogegen der Grammatik bislang weniger Beachtung beigemessen wurde. Einer der frühesten Versuche einer lexikographischen Bearbeitung geht auf Julije Benešić zurück, der ein Verzeichnis von 1300 unterschiedlichen Lexemen erstellte (Benešić 1937). Die erste ernst zu nehmende lexikologische Untersuchung

⁷ Eine besondere Position unter den kroatischen Linguisten nimmt Snježana Kordić ein. Ihre Haltung in dieser Frage lautet: „Zwischen der Standardsprache in Kroatien, Serbien, Bosnien und Herzegowina und Montenegro gibt es Unterschiede, aber ihr Anteil ist im Vergleich zu den Gemeinsamkeiten in der Standardsprache dieser Länder klein. Es handelt sich um für das System unwesentliche Unterschiede, die die gegenseitige Verständigung nicht erschweren und die Kommunikation nicht hemmen.“ (Kordić 2004/7–8: 258).

⁸ Alija Isaković, der Verfasser des Wörterbuchs der charakteristischen Lexik der bosnischen Sprache stellt die Behauptung auf, dass es zwischen dem Bosnischen, Kroatischen und Serbischen keine grundlegenden Unterschiede gäbe und ergänzt, dass die Struktur die gleiche und keine Übersetzung vonnöten sei (Isaković 1994a). Als Hauptcharakteristikum der bosnischen Sprache erachtet er den Laut **h** (Isaković 1994b).

und lexikographische Edition stellt die Arbeit Petar Guberinas und Kruno Krstićs mit dem Titel „Razlike između hrvatskoga i srpskoga književnoga jezika“ (Unterschiede zwischen der kroatischen und serbischen Standardsprache) dar (Guberina/Krstić: 1940: 89–216). Das bekannteste Wörterbuch der Unterschiede stammt von Vladimir Brodnjak und erschien in einer Voll- und Kurzversion (Brodnjak 1992). Für eine objektive Dokumentation der lexikalischen Unterschiede zwischen dem Kroatischen und Serbischen bietet dieses Werk jedoch nur begrenzte Möglichkeiten, weil es 1) streng genommen eigentlich kein Wörterbuch der Unterschiede ist, sondern eher ein Wörterbuch der (serbischen) Fremdwörter (vor allem Orientalismen), (Pranjković 1993: 166); und 2) auf heterogenen Kriterien basiert und auch Beispiele aufgenommen wurden, die mit ihrem lexikologischen Status innerhalb der Sprache verschiedenen Arten von Wörterbüchern oder sogar unterschiedlichen semantischen, stilistischen, kulturologischen, kontextuellen und zeitlichen Ebenen angehören müssten, weshalb ein Vergleich derartiger Lexeme unterschiedlicher Provenienz ein völlig falsches Bild der Unterschiede zwischen dem Serbischen und Kroatischen vermittelt (Peti 1994: 245–246).⁹ In Kroatien erschienen noch weitere Wörterbücher, die eher als eine Sammlung rohen, unbearbeiteten Materials (Verzeichnis von Wörtern) als ein ernst zu nehmendes lexikographisches Werk bezeichnet werden können. Ein typisches Beispiel dafür ist das „Razlikovni rječnik srpskoga i hrvatskoga nazivlja: Rječnik hrvatskih i srpskih inačica“ (Wörterbuch der kroatischen und serbischen Varianten; Šamija/Lukačić 1991). Auf serbischer Seite wurden zwei Wörterbücher der Unterschiede veröffentlicht. Ersteres stammt vom Publizisten Jovan Ćirilov (Ćirilov 1989, 1994) und zeigt bescheidene Ergebnisse. Das zweite von Mirjana Kovačević erschien erst vor kurzem und trägt den Titel „Hrvatsko-srpski rječnik razlika“ (Kroatisch-serbisches Wörterbuch der Unterschiede; Kovačević 2004). Es beinhaltet 10.000 Schlagwörter, denen Unterschiede zugeschrieben werden, doch ist sein wissenschaftlicher Wert umstritten, weil 1) es methodische Mängel aufweist; 2) die Kriterien für die Festlegung eines Unterschiedes nicht objektiv und im Empfinden der Verfasserin angelegt wurden; und 3) es nur in begrenztem Umfang Quellen heranzieht (Milosavljević 2005: 424). Außerhalb des BKS-Sprachraumes gab es nur wenige Versuche, die Unterschiede zwischen den drei Sprachen lexikographisch aufzubereiten. Ein Beispiel dafür wäre das „Słownik konfrontacyjny czasowników polskich, bośniackich, chorwackich, serbskich“ (Konfrontatives Wörterbuch der Verben des Polnischen, Bosniakischen,

⁹ Mirko Peti nimmt an anderer Stelle sogar eine ausnehmend negative Bewertung dieses lexikographischen Nachschlagewerkes vor: „Brodnjaks Wörterbuch der Unterschiede ist mehr schädlich als nützlich, weil es mit einer problematischen Darstellung eines Elementes der relevanten Beziehungen zwischen dem Serbischen und Kroatischen den Eindruck vermittelt, dass es sich um die Darstellung der gesamten Beziehungen zwischen diesen beiden Sprachen handelt“ (Peti 1994: 260).

Kroatischen und Serbischen); Cichońska 2004). Allen diesen genannten Wörterbüchern ist jedoch leider gemeinsam, dass sie keine analytische und objektive Bewertung des Funktionierens und der Anwendbarkeit des in ihnen abgedruckten Inhaltes geben können.

Die Frage, welche und wie viele Unterschiede in diesen lexikographischen und lexikologischen Untersuchungen nun festgemacht wurden, könnte am ehesten damit beantwortet werden, dass die gewonnenen Angaben äußerst unterschiedlich, widersprüchlich und umstritten sind. Dafür gibt es mehrere Gründe: Die Wahl der Quellen war nicht repräsentativ, die Resultate standen mitunter bereits von Anfang an fest, denn man beschritt entweder den Weg des Auffindens von Unterschieden um jeden Preis oder den des Ignorierens. Einige charakteristische Beispiele seien angeführt. Radoslav Bošković ist der Meinung, dass ein Wörterbuch der kroatisch-serbischen oder serbisch-kroatischen Sprache bis zu drei- oder viertausend Einträge umfassen könnte (Bošković 1935: 279, 280). Er vertritt die Auffassung, dass lexikalischen Unterschieden in vielen Fällen nur relative Bedeutung zukommt und viele Beispiele in ihrem Gebrauch eher mit einer Konnotation als Serbismus oder Kroatismus behaftet sind, denn einer der beiden Sprachen ausschließlich zuzuordnen sind. Ivan Branko Šamija und Dražen Lukačić stellen die Behauptung auf, dass es im Verband der etwa 4000 unterschiedlichen Wörter auch solche gäbe, die von Kroaten und Serben gleichermaßen verwendet würden (Šamija/Lukačić 1991: 4). Vladimir Brodnjak konstatiert, dass die Unterschiede in der serbischen und kroatischen Lexik bei einem Wert von 11,5 bis 16 Prozent liegen und davon etwa fünf Prozent auf den unterschiedlichen Jat-Reflex zurückgehen würden (Brodnjak 1992: XI). Nach Heinz Dieter Pohl betragen die Abweichungen im Wortschatz zwischen dem Kroatischen, Bosn(iak)ischen und Serbischen höchstens jeweils zehn Prozent (Pohl 1996: 219). Der offensichtlichste Unterschied besteht auf lexikalischer Ebene. „Man spricht von ungefähr 20.000–25.000 allgemein- und einzelsprachlichen Unterschieden“ (Hrvatski jezični savjetnik 1999: 9).

In der Beurteilung und Beschreibung der lexikalischen Unterschiede bestehen unterschiedliche Ansichten. Anto Knežević ist der Meinung, dass sich der kroatische Wortschatz vom serbischen unter anderem durch den rigoroseren Umgang mit Fremdwörtern unterscheiden würde (Knežević 1992: 14). Über die mit Fremdwörtern in Zusammenhang stehenden Unterschiede schrieb erstmalig Franjo Cipra (Cipra 1941). Bernhard Gröschel konstatiert, dass ein wichtiges Unterscheidungsmerkmal des Idioms der bosnischen Muslime die Turzismen (einschließlich ursprünglicher Arabismen und Persismen) bildeten (Gröschel 2001: 167). In der deutschen Version der Online-Enzyklopädie Wikipedia wird eine kurze Erklärung der lexikalischen und idiomatischen Unterschiede zwischen dem B, K, S gegeben, die in acht Punkten zusammengefasst werden kann (BKS-Wikipedia, 26.1.2006): **1.** Grundsätzlich gibt es im Kroatischen deutlich weniger Fremdwörter. Es werden kroatische Eigennamen bevorzugt. Dieser Trend war immer schon vorhanden, wur-

de aber in den 1990er Jahren aus politischen Gründen zusätzlich verstärkt. Die kroatische Umgangssprache hat aber deutlich mehr Fremdwörter aufzuweisen als die Schriftsprache (Germanismen und Hungarismen im Norden, venezianische Italianismen an der Küste). **2.** Bei Wörtern griechischer Herkunft ergeben sich Unterschiede, da das Kroatische (und großteils auch das Bosnische, bis auf einige wenige Ausnahmen) diese Wörter aus dem Mittellatein übernommen hat, Serbisch dagegen direkt aus dem (byzantinischen) Griechischen. **3.** Im Kroatischen erhalten Fremdwörter mit lateinischer Wurzel fast immer das Suffix **-rati**, im Serbischen kommen an dieser Stelle auch die Suffixe **-vati** und **-sati** vor. Zusätzlich ist Bosnisch von sehr vielen Turzismen gekennzeichnet. **4.** Unter den einzelnen Sprachen gibt es zahlreiche Mehrdeutigkeiten von einzelnen Begriffen bzw. werden zahlreiche Wörter unterschiedlich gebraucht (innerhalb der Kulturen sind Doppeldeutigkeiten eher selten). **5.** Im Hinblick auf einzelne Wörter mögen einem Laien keine besonders großen Unterschiede bewusst werden. **6.** Die kroatische Sprache hat im Gegensatz zur bosnischen oder serbischen Sprache z. T. sehr gravierende idiomatische Unterschiede aufzuweisen, die Sprechern des Serbischen oder Bosnischen zunächst gar nicht auffallen mögen. Dies ist auf die z. T. sehr großen kulturellen Unterschiede zwischen den Völkern und auf die Geschichte der einzelnen Völker zurückzuführen. Kroatien gehörte immer dem westlichen Kulturkreis an, während hingegen das Territorium von Bosnien und Serbien Jahrhunderte lang zum östlichen Kulturkreis gehörte. **7.** Gewiss gibt es auch viele Jargon- und Slang-Ausdrücke in den diversen Sprachen. **8.** Die bosnische Sprache übernimmt schlichtweg sehr viele Wendungen und Wörter aus dem Kroatischen (z. B. EU-Terminologie, Wirtschaftsausdrücke etc.).

3. Der Stand der Forschung auf dem Gebiet der Grammatik präsentiert sich bescheidener, so dass nur einige wenige Arbeiten angeführt werden können. In phonetischer Hinsicht finden Petar Guberina und Kruno Krstić 28 Unterschiede, wobei sie hinzufügen, dass einige Laute keinen ausschließlichen Besitz der kroatischen Standardsprache darstellen, sondern dieser in ihrer Gesamtheit typische Merkmale verleihen (Guberina/Krstić 1940: 27–28). Weiters stellen sie fest, dass unbedingt auf die akzentuellen Unterschiede hingewiesen werden muss: „Dieser Unterschiede gibt es so viele, dass man dafür eine eigene Analyse benötigen würde“ (Guberina/Krstić 1941: 29). Ihrer Meinung nach wäre es auch unbedingt erforderlich, die Satzmelodie zu untersuchen. Snježana Kordić vertritt die Meinung, dass die wenigen syntaktischen Unterschiede einzig mit der Frequenz in Zusammenhang stünden (Kordić 2001: 38). Barbara Kunzmann-Müller schreibt: „Insgesamt gesehen sind jedoch die Unterschiede, insbesondere im grammatischen Bereich, nicht gravierend und beeinträchtigen die Kommunikation nicht“ (Kunzmann-Müller 1994: 9). In der Enzyklopädie Wikipedia werden folgende phonologischen, akzentuellen, morphologischen und syntaktischen Unterschiede genannt (BKS-Wikipedia 25.1.2006): „**1.** Alle drei Sprachen verwenden dieselben Phone-

me. Die Verwendung des Buchstabens **h** ist im Bosnischen stärker ausgeprägt. Einige Wörter unterscheiden sich in ihrer lautlichen Form. **2.** Es gibt zahlreiche Unterschiede in der Akzentuierung sowohl einzelner Wörter als auch ganzer morphologischer Klassen. ‚Hierbei ist allerdings zu beachten, dass in großen Teilen des Sprachgebietes aller drei Sprachen, das in der normativen Grammatik kodifizierte neuštokavische Akzentsystem sowieso nicht vollständig normgemäß realisiert wird, da es für Sprecher, die als Muttersprache einen Dialekt mit anderer Akzentuierung sprechen, schwer zu erlernen ist, zumal die Betonung auch in der Schrift nicht wiedergegeben wird.‘ Jede Sprache hat eigene Betonungsunterschiede aufzuweisen. Die Betonungen variieren auch sehr stark von Region zu Region. **3.** Im Kroatischen wird nach modalen Hilfsverben mehrheitlich die Infinitivkonstruktion gewählt, die im Serbischen und Bosnischen oft mit *da* (dass) umschrieben wird. Im Bosnischen und Serbischen sind aber grundsätzlich beide Varianten zulässig. **4.** Einige wenige Begriffe unterscheiden sich im Genus und werden entsprechend auch anders dekliniert.“

4. Im Rahmen dieses Projektes werden alle angeführten und sonstige Meinungen in Betracht gezogen und ihre Begründetheit und ihr wissenschaftlicher Wert mithilfe des Parallelkorpus untersucht und überprüft.

Bei der Durchführung des Projektes wird mittels Umfragen, Tests u. Ä. auch der Versuch unternommen, objektiv festzustellen, **a)** wie hoch der Grad der Verständlichkeit bei grundlegenden Formen schriftlicher und mündlicher Kommunikation zwischen Sprechenden unterschiedlicher Sprachen des B, K, S ist; **b)** wann und in welchem Umfang eine Adaptierung oder Übersetzung eines Textes sinnvoll ist; und **c)** inwieweit ein Versehen von Filmen mit Untertiteln u. Ä. notwendig ist. Die Gründe für solche Untersuchungsschritte stellen sich wie folgt dar: In Analysen über den soziolinguistischen Status des B, K, S wurden hitzige Diskussionen über die Unterschiedlichkeit der drei Sprachen im Vergleich zur Unterschiedlichkeit zwischen anderen Sprachen geführt. Ranko Bugarski betont, dass nirgendwo sonst in der Welt zwei oder sogar drei Idiome mit einem derart hohen Grad an Gleichheit in linguistischer Hinsicht als unterschiedliche Sprachen betrachtet würden (Bugarski 1997a: 39). Snježana Kordić ist der Meinung, dass im Falle der serbokroatischen Sprache die Verständlichkeit zu 100 Prozent gegeben (Kordić 2003/1–2: 171, 188) und die Unterschiedlichkeit seiner Varianten ausnehmend klein sei, weil man kaum auf Wörter treffen würde, die in einer der beiden Varianten gänzlich unbekannt wären (Kordić, 2003/7–8: 180).¹⁰ Eine ähnliche Ansicht

¹⁰ Hingewiesen wird dabei auf die Gleichlautung der Zahlen von eins bis 100, wie auch auf die gleichen Formen der Personalpronomina und die Tatsache, dass entsprechend der Liste von Morris Swadesh von 100 grundlegenden Wörtern bei Serben und Kroaten alle identisch wären (Kordić 2003/7–8: 185).

vertritt auch Paul-Louis Thomas, der konstatiert, dass das hohe Maß an gegenseitiger Verständlichkeit unter Sprechenden des B, K, S das Verfassen eines herkömmlichen zweisprachigen Wörterbuches unmöglich mache¹¹ und an deren Stelle „Wörterbücher der Unterschiede“ mit einer Vielzahl an Fehlern erscheinen würden (Thomas 2003: 314). H. D. Pohl behauptet, dass über 90 Prozent aller Kroaten 90 Prozent aller typisch serbischen Wörter verstehen würden (was auch im Umkehrschluss gilt; Pohl 1996) und dass die Unterschiede zwischen dem Norddeutschen und dem Süddeutschen größer wären als jene zwischen dem Kroatischen und Serbischen (Pohl 1996).

Die Unterschiede zwischen dem B, K, S wurden auch auf dialektologische Aspekte hin untersucht. Im Zusammenhang damit stellt Thomas fest, dass die dialektalen Unterschiede zwischen der kroatischen und serbischen Variante kleiner als Unterschiede zwischen Dialekten innerhalb Kroatiens wären (z. B. zwischen dem Čakavischen und dem Kajkavischen; Thomas 2003: 314). In Kroatien wäre laut Thomas der Grad an gegenseitiger Verständlichkeit zwischen Sprechenden verschiedener Dialekte (kajkavisch, čakavisch, štokavisch) geringer als zwischen Sprechenden des kroatischen, serbischen oder bosniakischen Standards. Lili Laškova weist darauf hin, dass die gemeinsame Dialektbasis wenige Möglichkeiten für die Schaffung größerer Unterschiede böte, auch wenn PolitikerInnen dies wünschten (Laškova 2001: 20). In den Untersuchungen im Rahmen des Projekts wird auch die Frage eines bewussten und forcierten Schaffens von Unterschieden zwischen dem B, K, S erörtert werden.¹²

5. In Analysen zur Frage, ob B/K/S eine Sprache wäre oder Varianten einer Standardsprache bildeten, werden Parallelen zu anderen Sprachen gezogen. Dabei wird sehr oft deutsch mit seiner österreichischen Variante genannt und in der Regel darauf hingewiesen, dass die Unterschiede zwischen der österreichischen und de-

¹¹ Mirko Peti ist anderer Meinung (Peti 1994).

¹² Über das Schaffen von Unterschieden zwischen dem Kroatischen und Serbischen durch kroatische LinguistInnen schrieb Snježana Kordić: „Babić selbst sagt (2001: 94, 199), dass er an der Schaffung von Unterschieden arbeite: ‚Mir ist klar, dass [...] ich die Unterschiede zum Serbischen vergrößere‘, und er führt als Grund für das Eliminieren von Elementen aus der Sprache das Bestreben nach Herbeiführen eines Unterschiedes zum Serbischen an. Auch zahlreiche ausländische SlawistInnen bemerken in Kroatien ein intensives Schaffen von Unterschieden [...]“ (Kordić 2003/7–8: 194). Ein anschauliches Beispiel führt Josip Pavičić an: „Ein Kollege, der einmal beim kroatischen Fernsehen tätig war, vertrat die Meinung, dass man aus dem kroatischen Standard nicht nur Serbismen, sondern auch alles Übrige entfernen müsse, was die kroatische Sprache der serbischen zu ähnlich mache und dass man ins Kroatische Ausdrücke aus dem Englischen aufnehmen müsse, um es so weit wie möglich vom Osten zu entfernen und so nah wie möglich an den Westen heranzuführen“ (Pavičić 2001: 334).

utschen Variante bzw. zwischen dem österreichischen Deutsch und dem Deutsch in Deutschland größer als zwischen dem B/K/S wären (Thomas 2003: 314; Pohl 1996: 219; Kordić 2003/9–10: 195). Ein Typus gegenseitiger Verständlichkeit, der eine nicht nur völlig problemlose Kommunikation zwischen Sprechenden im Rahmen komplexer sprachlicher Zusammenhänge (und nicht bloß eines reinen Erfragens von Information) ermöglicht, sondern auch gewährleistet, dass Sprechende einer Variante in beinahe vollem Umfang eine mündliche (z. B. Medien) oder schriftliche (z. B. Zeitungen, Literatur) Quelle verstehen, besteht zwischen den Varianten des Standard-Englischen in Großbritannien, den USA, Australien und Kanada; zwischen den Varianten des Standard-Spanischen (Kastilischen) in Spanien und Lateinamerika, des Portugiesischen in Portugal und Brasilien, des Französischen in Frankreich, Belgien, Kanada und Afrika, des Deutschen in Deutschland und Österreich und auch zwischen den jeweiligen Standards des Serbischen, Kroatischen, Bosniakischen und Montenegrinischen, die geringere Unterschiede als die zuvor genannten Beispiele aufweisen (Thomas 2003: 314). „[...] die Unterschiede zwischen der kroatischen und serbischen Variante [...] sind auf allen Systemebenen kleiner als die Unterschiede zwischen der ‚holländischen‘ (nordniederländischen) und ‚flämischen‘ (südniederländischen) Variante der niederländischen Sprache. [...] auch sind die strukturellen Unterschiede zwischen der Sprache der weißen und schwarzen Bevölkerung in den großen Städten Nordamerikas – beide Sprachformen sind dabei nur Untervarianten des amerikanischen Englischen – größer als die Unterschiede zwischen dem Kroatischen, Bosnischen/Bosniakischen und Serbischen“ (Gröschel 2003: 33). Die kleine Zahl an Unterschieden stellt nicht nur kein Hindernis für die Kommunikation dar, sondern die gegenseitige Verständlichkeit zwischen Sprechenden dieser Varianten ist größer als jene zwischen Sprechenden von Varianten des Englischen, Französischen, Deutschen und Spanischen (Thomas 2003: 325).

6. Mit der Nennung des Begriffes „Unterschiede“ im Projekttitel „Die Unterschiede zwischen dem Bosnischen/Bosniakischen, Kroatischen und Serbischen“ soll keinerlei Affirmation in Bezug auf die Gleichheit gegeben, sondern vielmehr ein Fokussieren auf das Differenzierende vorgenommen werden. Aus diesem Grund ist es auch überflüssig zu erklären, dass eine Konzentration auf die Unterschiede nicht deren axiomatisch positive Seite, nicht deren Umfang und Qualität, sondern deren Relevanz als wissenschaftliches Problem impliziert. Man kann Unterschiede untersuchen und dabei einerseits zeigen wollen, dass es derer überhaupt keine gibt, man kann andererseits das Gegenteil zu beweisen versuchen, und man kann drittens weder nach dem einen noch dem anderen streben und einfach den Versuch unternehmen, die Natur der Unterschiede ohne im Vorhinein festgelegtes Ziel einer Hypostasierung von Übereinstimmungen und Differenzen zu bewerten. Unser Zugang und der Zugang im Rahmen dieses Projektes finden sich in der an letzter Stelle genannten Vorgangsweise wieder. Das Projekt ist überaus liberal konzipiert und bietet allen die Möglichkeit, Erkenntnisse und Positionen darzulegen.

7. Im Zusammenhang mit der Frage, weshalb im Projekttitel die Begriffe Übereinstimmung und Ähnlichkeiten fehlen, sei Folgendes angemerkt: All jene Personen, die die behandelten Sprachen lernen, finden sich in der Problematik oft nur schwer zurecht und zeigen sich in erster Linie an den Unterschieden interessiert. Angesichts dessen, dass diese Frage entscheidend für den Unterricht, für Übungen, Diplom- und andere wissenschaftliche Arbeiten über das BKS ist und auch Lehrende im Ausland interessiert, haben wir uns entschlossen, diese in vorliegendem Projekt in den Vordergrund zu rücken. Diese Entscheidung wurde auch dadurch erleichtert, dass keine umfassenden Forschungen zum Thema vorliegen.

Daneben dürfte auch all jenen Personen, die über die Problematik nur wenig Bescheid wissen, klar sein, dass es zwischen diesen Sprachen weniger Unterschiede als Ähnlichkeiten und Übereinstimmungen gibt. Denn für ein Forschungsprojekt von derartiger Größe und Bedeutung ist es allemal vordringlicher, all dies zu untersuchen, was in geringerem Ausmaße vertreten ist und für eine Analyse schwieriger und auch provokativer erscheint. Im Zusammenhang sei die Frage gestattet, was für BotanikerInnen denn wesentlicher erscheinen möge – eine Untersuchung, wie sehr sich Tanne, Fichte und Föhre ähneln oder gleichen oder wie sehr sie sich voneinander unterscheiden. Wir sind der Meinung, dass den Forschungsgegenstand nicht allgemein bekannte Tatsachen ausmachen sollten, sondern im Gegenteil all jenes, was strittig und schwer ergründbar ist und womit Manipulation zur Darstellung gegensätzlicher, radikaler Positionen betrieben werden kann, wie etwa jener, dass die Unterschiede zwischen B, K und S (a) riesig oder (b) minimal wären oder es sie (c) überhaupt nicht geben würde. Im Rahmen des Projektes soll jede individuelle Bearbeitung eines konkreten Themas qualitativ und quantitativ zeigen bzw. beweisen, welches Ausmaß an Unterschieden vorliegt, womit gleichzeitig auch dargestellt bzw. bewiesen werden kann, wo die Ähnlichkeiten und Übereinstimmungen liegen.

8. Die Ausgangsposition bei der Definition des Verhältnisses zwischen dem Bosnischen/Bosniakischen, Kroatischen und Serbischen manifestiert sich in drei Annahmen: **1.** Die Sprachen sind identisch, **2.** sie sind verschieden, und **3.** sie sind einander ähnlich. Spricht man von den differenzierenden Merkmalen, so gilt es stets die Tatsache zu bedenken, dass eine kategoriale Distanz zwischen Unterschied und Unterschiedlichkeit besteht. Das untersuchte Material zeigt, dass etwa Unterschiede zwischen bosnischen/bosniakischen, kroatischen und serbischen Texten gleichen Inhalts nicht automatisch Unterschiede zwischen diesen Sprachen darstellen. Der Grund dafür liegt darin, dass Texte von der Wahl des Sprachmaterials abhängig sind, wobei diese Wahl das Ergebnis einer individuellen Präferenz und nicht von zwischensprachlichen Nichtübereinstimmungen sein kann. Somit kommt es zu einer grundlegenden Differenzierung: gemäß der Unterschiedlichkeit des Materials (das, was in einer konkreten Realisierung nicht übereinstimmt), nicht aber entsprechend der Unterschiedlichkeit der Sprache (das, was Sprachen differenziert). Mit anderen Worten – eine Unterschiedlichkeit muss nicht einem Unterschied gleich-

hkommen. Aus diesem Grund muss folgende Differenzierung vorgenommen werden: (a) zwischen Elementen, die nur scheinbar einen Unterschied ausmachen (Pseudodiffereme) und eine Scheindifferenzierung darstellen und (b) tatsächlich differenzierenden Elementen (Differemen) im Rahmen einer echten Differenzierung.

9. Der Projekttitel will keinesfalls die Unterschiede an die prominenteste Stelle setzen, denn das Projekt bietet selbstverständlich die Möglichkeit aufzuzeigen und zu beweisen, dass es (a) überhaupt keine Unterschiede gibt und die Übereinstimmungen 100% ausmachen und (b) riesige Unterschiede gibt. Das Ziel des Projektes ist nicht vordefiniert (Affirmation der Unterschiede oder Beweis von deren gänzlicher Nichtexistenz), denn dies wäre sinnlos, zumal es sich um ein internationales Forschungsprojekt mit über 100 TeilnehmerInnen aus über zehn Staaten handelt. Eine im Vorab aufgestellte These über die systemimmanenten Unterschiede wurde zu keiner Zeit weder schriftlich noch mündlich postuliert (wohl wurde geschrieben, dass es Unterschiede gibt, doch erfolgten Äußerungen über deren Ausmaß mit dem größten Vorbehalt, weil diese Frage erst durch eine breite Untersuchung wie das Projekt beantwortet werden kann), und zudem wurde von keiner teilnehmenden Person verlangt, diese oder jene These zu beweisen bzw. darzulegen. Etwas Vergleichbares kommt in der Konzeption des Projektes nicht vor.

10. Das Projekt bietet unter anderem die Möglichkeit, die zwei Extrempositionen auf ihren Richtigkeitsgehalt hin zu überprüfen, nämlich (a) dass es zwischen dem Bosnischen/Bosniakischen, Kroatischen und Serbischen große Unterschiede gäbe und (b) zwischen ihnen keine wesentlichen systematischen Unterschiede vorliegen würden. Sowohl die eine wie auch die andere Position muss durch Argumente untermauert werden und darf nicht auf pauschalen Einschätzungen oder subjektiven Empfindungen basieren. In dieser Untersuchung steht allen teilnehmenden Personen die Möglichkeit offen, anhand konkreten Materials bestimmte Thesen darzulegen, unabhängig davon, wie radikal diese sein mögen oder wie sehr sie von anderen angelehnt werden.

11. Neben der seitens zahlreicher serbischer, kroatischer und bosniakischer LinguistInnen bekundeten Unterstützung gibt es gegenüber dem Projekt in jeder der drei Sprachgemeinschaften auch ablehnende Haltungen und Missfallensbezeugungen. Auf der serbischen Seite liegt der Hauptvorwurf darin, dass explizit auf die Unterschiede hingewiesen wird. In diesem Zusammenhang erscheint es interessant, dass es gerade serbische Linguisten waren, die, soweit mir bekannt, die ersten Arbeiten zu den Unterschieden verfassten. Der Verfasser der ersten dem Autor bekannten diesbezüglichen Publikation ist Đuro Daničić, der 1858 die Arbeit „Razlike između jezika srpskoga i hrvatskog“ (Die Unterschiede zwischen der serbischen und kroatischen Sprache) herausgab. Daničić war der Meinung, dass Serben und Kroaten unterschiedliche Sprachen hätten. Die zweite Arbeit aus dem Jahre 1935 entstammte der Feder von Radoslav Bošković und trug den Titel „O leksičkoj i stilskoj diferencijaciji hrvatskoga i srpskoga književnog jezika“ (Über die lexikalische

und stilistische Differenzierung der kroatischen und serbischen Literatursprache). Ab diesem Zeitpunkt kam es auf serbischer Seite zu einem jähen Nachlassen des Interesses an diesem Thema (vielleicht auch auf Grund der Rezension von Benešićs Grammatik durch Aleksandar Belić), doch waren es die Kroaten, die sodann in zwei Zeitabschnitten gesteigertes Interesse zeigten: während des Bestehens des Unabhängigen Staates Kroatien (NDH) und später nach dem Zerfall des ehemaligen Jugoslawien. Doch auch für die kroatische Seite ist das Projekt provokativ (was auch Kollege Ivo Pranjković in einem Gespräch wissen ließ). Es gibt vereinzelte Aussagen, wonach das Projekt tendenziös wäre und zeigen wolle, dass es zwischen dem Kroatischen und Serbischen keine Unterschiede gäbe. Auf bosniakischer Seite gilt der Missfallen unter anderem auch der Doppelnennung *bosnisch/bosniakisch*, die etwa in der Diskussion nach meinem Referat auf dem 1. Kongress der Wissenschaftler Bosnien und Herzegowinas im September 2006 in Sarajevo heftig kritisiert wurde, indem eine Reihe von DiskutantInnen in dieser Zweifachlösung ein Problem sah und darauf hinwies, dass es nur „bosnisch“ heißen dürfe. Von montenegrinischer Seite kamen ablehnende Haltungen von zwei Seiten: Die Befürworter einer eigenen montenegrinischen Sprache verlangten, dem Projekttitle auch montenegrinisch hinzuzufügen, doch wurde diesem Vorschlag nicht nachgekommen, weil es zum Zeitpunkt der Beantragung des Projektes und der ersten Arbeitsphase keine offizielle und kodifizierte montenegrinische Sprache im Range der im Projekttitle genannten Sprachen gab. Doch auch die andere linguistische Strömung in Montenegro begegnete den Forschungen keineswegs mit Begeisterung. Es sei darauf hingewiesen, dass eine Beschäftigung mit der montenegrinischen Frage von allem Anfang an geplant war, wobei diese vor allem im Lichte der serbisch-montenegrinischen Korrelationen durchgeführt werden soll. Summarisch kann festgehalten werden, dass ein mit einem derartigen Titel versehenes und solcherart konzipiertes Projekt einfach dazu angetan ist, positive und negative Reaktionen hervorzurufen.

III

12. Zu den Übereinstimmungen und Ähnlichkeiten des B, K, S wie auch zu den Unterschieden zwischen diesen Sprachen haben sich gegenteilige Meinungen und Positionen herausgebildet. Wird von manchen behauptet, dass die Unterschiede erheblich und umfassend wären, sind andere im Gegensatz dazu der Meinung, dass sich diese im Minimalbereich bewegen würden.¹³ Manchmal werden sogar

¹³ Es gibt eine Vielzahl an Werken und Arbeiten, die das Bestreben implizieren, die Unterschiede größer erscheinen bzw. werden zu lassen. So manche Linguisten sind bemüht, die Anzahl der lexikalischen Unterschiede zu vergrößern und streben nach einer möglichst weit reichenden Differenzierung (Milosavljević 2005: 423). Man spricht dabei unter anderem von einer „gewaltsamen Kroatisierung“ (Bašić 1994: 155–160). Im Buch „Hrvatski je-

von ein und demselben Autor gegensätzliche Positionen vertreten.¹⁴ Viele der bei Diskussionen zu diesem Thema angeführten Argumente besitzen ohne Zweifel oftmals politische Hintergründe und werden zum Beweis der Richtigkeit bestimmter politischer Überzeugungen, Ideen und Trends herangezogen. Auf der einen Seite wird dabei der Versuch unternommen, eindringlich auf Unterschiede hinzuweisen und die Gleichheiten möglichst gering erscheinen zu lassen, wogegen man auf der anderen Seite die Behauptung aufstellt, dass die drei Sprachen in Wirklichkeit eine wären und das Bestehen von drei (vier) unterschiedlichen Standards absurd und keinesfalls gerechtfertigt wäre. An derartigen Diskussionen beteiligen sich auch WissenschaftlerInnen anderer Muttersprachen, die ihre Positionen häufig in Abhängigkeit davon definieren, welche der drei Sprachen, Nationen und Staaten oder welches soziokulturelle Milieu ihnen fachlich und persönlich am nächsten steht. Für alle auf diesem Gebiet ausgetragenen verbalen Auseinandersetzungen ist stets charakteristisch, dass als Argumente bloß einzelne Beispiele angeführt werden, gibt es doch bis dato keine umfassende und wissenschaftlich fundierte Analyse, die zeigen könnte, worin und wie sehr sich die drei Sprachen bosnisch/bosniakisch, kroatisch und serbisch unterscheiden.

13. In Österreich besteht die Tendenz, den Umfang an wirtschaftlichen, politischen und kulturellen Verbindungen mit Bosnien und Herzegowina, Kroatien, Montenegro und Serbien erheblich auszuweiten und zu vertiefen. Auf Grund der Tatsache, dass jeder der genannten Staaten seine eigene Standardsprache proklamiert bzw. formiert hat und diese noch weiterentwickelt, sind PolitikerInnen, UnternehmerInnen u. a. dazu aufgerufen, in ihrer schriftlichen und mündlichen Kommunikation (vor allem auf Botschafts- und Konsulatsebene, aber auch in kulturellen und wirtschaftlichen Einrichtungen) die sprachlichen Unterschiede so gut wie möglich zu kennen und ihr diesbezügliches Wissen in der Praxis einzusetzen.

zik u političkom vrtlogu“ trägt ein Kapitel die Überschrift „Neopravdano stvaranje razlika“ [Ungerechtfertigtes Schaffen von Unterschieden] (Babić 1990: 117–118), wogegen ein in einem wesentlich früher verfassten Buch desselben Autors erschienenes Kapitel mit „Uklanjanje hrvatsko-srpskih jezičnih razlika“ [Beseitigung der kroatisch-serbischen Sprachunterschiede] (Babić 1964) betitelt wurde. Božidar Ćorić vertritt die Behauptung, dass man auf Grund der zu geringen Zahl an Unterschieden innerhalb der Standardsprache bestrebt sei, Unterschiede künstlich zu produzieren (Ćorić 1998: 559).

¹⁴ So etwa wird von Stjepan Babić an einer Stelle betont, dass das Kroatische und Serbische über die beinahe gleiche Zahl an Phonemen und Morphemen verfügen würden und nur „ein kleiner Prozentsatz an vor allem lexikalischen Unterschieden“ (Babić 2004: 11) bestehen würde. Einige Seiten weiter trifft man auf die Feststellung, dass es zwischen dem Kroatischen und Serbischen zahlreiche Unterschiede gäbe und sich deren Prozentsatz in Abhängigkeit von Texten und der Art der Analyse zwischen zehn und 20% bewegen würde (Babić 2004: 111).

Einige der wesentlichsten Ereignisse in der Entwicklung der Sprache, die heute die Bezeichnungen bosnisch/bosniakisch, kroatisch und serbisch trägt, geschahen auf dem Gebiet der Österreichisch-Ungarischen Monarchie, wobei an erster Stelle das Wiener Abkommen aus dem Jahr 1850 zu nennen wäre.¹⁵ Bedeutenden Sprachreformatoren, wie etwa dem Serben Vuk Karadžić und dem Kroaten Ljudevit Gaj, boten sich in der Habsburger-Monarchie günstige Voraussetzungen für ihre linguistischen Studien.

Heute kann B/K/S in Österreich an den Universitäten Wien, Graz, Innsbruck und Klagenfurt (in unterschiedlichem Umfang) studiert werden, wobei eine der häufigsten im Zuge des Ausbildungsprozesses an genannten Universitäten gestellten Fragen darin besteht, wo denn nun die Unterschiede zwischen den drei Sprachen lägen. Auf Grund der Tatsache, dass keine exakten und objektiven Angaben dazu vorliegen, kann die Beantwortung nur in Form allgemeiner und vom jeweiligen Lehrenden subjektiv empfundener Darstellungen und Beispiele erfolgen. Aus diesem Grund wäre es an den genannten Universitäten unbedingt erforderlich, die Unterschiede zwischen dem B, K, S genauer zu erklären, weil ja zudem auch nicht vorhersehbar ist, mit welcher der drei Sprachen die Studierenden der Slawistik in Zukunft zu tun haben werden. Eine Untersuchung, deren Ziel in einer objektiven und umfassenden Dokumentation und Festmachung der Unterschiede zwischen dem B, K, S liegt, kann daher nicht nur für die Grazer und österreichische Slawistik, sondern auch für alle slawistischen Zentren weltweit, an denen diese Sprachen angeboten werden, von großem Nutzen sein.

14. Bereits seit längerer Zeit gibt es in Bosnien und Herzegowina, Montenegro, Kroatien und Serbien Diskussionen und Auseinandersetzungen über die sprachlichen Unterschiede zwischen dem B, K, S. Der in den 1990er Jahren erfolgte Normierungsprozess der drei Sprachen hat bei manchen Sprechenden zu psychologischen Problemen geführt, von denen die am häufigsten anzutreffenden sicher in der Unsicherheit, wohl korrekt zu sprechen und zu schreiben, in Zweifeln bei der Wahl von Varianten und Synonymen und auch in Furcht vor möglichen Konsequenzen einer nicht adäquaten Ausdrucksart liegen. Diese psychologischen Schwierigkeiten resultieren zu einem großen Teil auch aus der unklaren und falschen Vorstellung über die Unterschiede zwischen den drei Sprachen.

15. Eine Untersuchung der Gleichheiten, Ähnlichkeiten und Unterschiede besitzt darüber hinaus auch einen rechtlichen, internationalen und einen auf den BKS-

¹⁵ Im Jahre 1850 unterzeichneten in Wien serbische und kroatische Philologen – Vuk Karadžić und Đuro Daničić auf serbischer, Ivan Kukuljević-Sakcinski, Dimitrije Demeter und Ivan Mažuranić auf kroatischer Seite im Beisein von Franc Miklošič – das Wiener Schriftsprachen-Abkommen, mit dem sie sich für einen gemeinsamen Standard des Serbischen und Kroatischen entschieden, als dessen Basis das Neuštokavisch-Ijekavische diente.

Sprachraum begrenzten, inneren Aspekt, wobei sich der internationale auf die Notwendigkeit von (Nachbar)Ländern und im Gravitationsfeld des Gebietes des Westbalkans liegende Länder (z. B. Österreich), von internationalen Organisationen, Vereinigungen sowie Institutionen (UNO, UNESCO, EU, NATO, Internationaler Gerichtshof in Den Haag u. a.) beziehen würde, sich mit den untersuchten Sprachen zu befassen. Es geht dabei um die Frage, wie die Sprachen zu behandeln und in schriftlicher wie mündlicher Kommunikation anzuwenden wären und wie dafür die beste, rationellste und am wenigsten schmerzhafteste Lösung gefunden werden könnte.

16. Die Sprachen B, K, S stellen eines der interessantesten Beispiele für eine typologische Abgrenzung genetisch verwandter Sprachen dar. Die Beziehung, in der diese drei Sprachen zueinander stehen, ist weltweit einzigartig, weil dazu noch keinerlei entsprechende gedankliche Schubladen bestehen – ein weiterer Grund, weshalb dieses Problem so schwer greif- und definierbar ist (Babić 2004:11).¹⁶ Dalibor Brozović hebt hervor, dass das Neuštokavische (die dialektale Basis des B, K, S) eine überaus ausgewogene dialektale Grundlage besitzt, wie sie in den europäischen und sogar in den Sprachen weltweit selten anzutreffen ist (Brozović/Ivić 1988: 3). Die drei Sprachen bieten umfassendes Material für allgemein sprachwissenschaftliche Studien, weshalb das Projekt Erkenntnisse für linguistische Studien allgemeiner Natur zu einer Analyse und Beschreibung der Differenzierung von Sprachen im globalen Kontext bietet. Eine objektive Analyse der Unterschiede könnte eine solide Basis zur Lösung zahlreicher soziolinguistischer theoretischer und praktischer Fragen legen, angefangen von Planung (Sprachpolitik) bis hin zur Funktionalisierung von Sprachen. Auch für die Systemlinguistik besitzt das Projekt besondere Bedeutung, wird dabei doch eine Untersuchung tatsächlicher sprachlicher Erscheinungen auf sämtlichen Ebenen (phonetisch-phonologisch, lexikalisch-semantisch, idiomatisch und grammatikalisch) vorgenommen und die Frage der Deutung und Abgrenzung verwandter allgemein theoretischer (philosophischer, logischer, allgemein linguistischer) Begriffe wie 1) Unterschied, Verschiedenheit, Differenziertheit, 2) Ähnlichkeit und 3) Gleichheit bzw. Identität erörtert.

IV

17. In sprachlicher und linguistischer Hinsicht stehen im Rahmen des Projektes zwei Aspekte im Zentrum: der soziolinguistische (sind B, K, S unterschiedliche Sprachen) und der strukturelle (wie sehr unterscheiden sich B, K, S). Ziel der Un-

¹⁶ Stjepan Babić stellt sogar die Behauptung auf, dass die Wissenschaft bislang noch nicht exakt definieren konnte, was die serbische und die kroatische Sprache nun eigentlich genau ausmache, obwohl sie dieser Fragestellung bereits mehr als ein Jahrhundert nachgehe: „Man muss sagen, dass es keine ernsthaften Versuche gab, weil die Realität nach keiner schnellen und klaren Lösung verlangt hat und die Slawistik andere, vordringlichere Aufgaben hatte.“ (Babić 2004: 22).

tersuchung ist es, strukturelle Unterschiede zu entdecken und zu analysieren, wobei soziolinguistische Aspekte nur in dem Ausmaße zu tragen kommen, um die strukturelle Natur und den Grad der Unterschiede bestimmen zu können. Das Projekt verfolgt das Ziel, in einer exakten wissenschaftlichen Analyse und mithilfe objektiver Indikatoren Antwort auf die Frage der Quantität und Qualität der lexikalischen, idiomatischen und grammatikalischen Unterschiede zwischen dem B, K, S zu geben. Dabei soll nicht nur bestimmt werden, ob die Sprachen in soziolinguistischer Hinsicht verschieden sind und es sich um unterschiedliche Sprachen handelt, sondern vielmehr der Grad der Gleichheit, Ähnlichkeit und Unterschiedlichkeit festgelegt werden (der Schwerpunkt liegt also nicht auf der Verschiedenheit, sondern auf dem Unterschied). Die Frage der Benennung der Sprachen ist dabei nicht Gegenstand der Untersuchungen.

18. Die Arbeit am Projekt erfolgt in fünf Forschungslinien.¹⁷ Im Rahmen der ersten Linie wird Material für das im April 2007 eröffnete Gralis-Korpus zusammengetragen. Weil ein Auffinden von Unterschieden, Gleichheiten und Ähnlichkeiten Ziel der Analyse ist, wird das Korpus ausschließlich aus parallelen Texten erstellt und zwecks Entwerfen eines vollständigen und objektiven Bildes die gesamte funktional-stilistische Varietät abdecken. Für eine Aufnahme eines Textes in das Korpus müssen zumindest zwei Varianten (bosnisch/bosniakisch und kroatisch, bosnisch/bosniakisch und serbisch, kroatisch und serbisch) vorliegen. Als theoretische Basis zur Bearbeitung der unterschiedlichen Arten von Texten dient das Buch „Die funktionalen Stile“ (Tošović 2002). Die Arbeiten am Korpus erfolgen parallel in zwei Schritten: Im Zuge des einen werden Texte gesammelt und grob bearbeitet, um ein nicht lemmatisiertes Korpus zu erstellen, das seit April 2007 allen am Projekt mitarbeitenden Personen in einem geschlossenen Internet-Forum (anfangs „BKS-Forum“, nunmehr „Wartekorpus“) zur Verfügung steht. Der nächste Schritt liegt in der Ausarbeitung eines lemmatisierten Korpus vor, wobei aus diesem die repräsentativsten Beispiele ausgewählt, elektronisch bearbeitet und im Internet als „Gralis BKS-Korpus“ präsentiert werden.¹⁸

Die zweite Forschungslinie steht mit der ersten in direktem Zusammenhang und hat die Anlegung einer lexikalischen und grammatikalischen Datenbank zum Ziel, auf deren Grundlage ein korrelatives Wörterbuch und eine korrelative Grammatik ausgearbeitet werden. Das Wörterbuch wird vom Projektleiter und vom Projektkoordinator gemeinsam mit einigen MitarbeiterInnen verfasst.

Die dritte Linie bildet die Mitarbeit von mehreren WissenschaftlerInnen und Staaten (Bosnien und Herzegowina, Bulgarien, Deutschland, Frankreich, Kroatien,

¹⁷ Siehe dazu die Aufsätze in den gleich oder ähnlich lautenden Kapiteln dieses Bandes.

¹⁸ Gralis ist das linguistische Slawistik-Portal der Universität Graz (<http://www-ge-wi.uni-graz.at/gralis/>).

Montenegro, Norwegen, Österreich, Polen, Russland, Serbien, Slowenien, Ukraine, USA, Weißrussland) und Universitäten, wobei eine individuelle Bearbeitung von mehr als 100 Themen (im ersten, zweiten und dritten Jahr) erfolgt. Die am Projekt mitarbeitenden Personen sind a) WissenschaftlerInnen, deren Muttersprache bosnisch/bosniakisch, kroatisch oder serbisch ist und b) SpezialistInnen auf diesem Forschungsgebiet mit bulgarischer, deutscher, englischer, französischer, norwegischer, polnischer, russischer, slowenischer oder ukrainischer Muttersprache. Die Struktur der Mitarbeitenden stellte sich zum Zeitpunkt des Verfassens dieses Bandes wie folgt dar: Die Mehrheit machen ordentliche und außerordentliche Professoren aus (58%), 78% aller Teilnehmenden sind habilitiert, der Frauenanteil liegt bei 42% und der der Forscher unter dem 50. Lebensjahr bei 44% (siehe Tabelle Nr. 4).

Jede Projektphase behandelt eine bestimmte dominante thematische Einheit: 1. Jahr: a) die allgemeinen und gesellschaftlichen Rahmenbedingungen der Differenzierung des Bosnisch/Bosniakischen, Kroatischen und Serbischen und b) die phonetisch-phonologischen, orthoepischen und orthographischen Unterschiede zwischen dem Bosnisch/Bosniakischen, Kroatischen und Serbischen; 2. Jahr: die lexikalischen, idiomatischen und derivativen Unterschiede zwischen dem Bosnisch/Bosniakischen, Kroatischen und Serbischen; 3. Jahr: die grammatikalischen Unterschiede zwischen dem Bosnisch/Bosniakischen, Kroatischen und Serbischen. Die Ergebnisse der Forschungen aus den einzelnen Phasen werden auf jährlich in Graz durchgeführten dreitägigen Symposien erörtert.

Die vierte Forschungslinie hat die Ausarbeitung eines Spracherkennungsprogramms des B, K, S mit dem Titel „BKS-Voice“ zum Ziel. Zweck des Programms wäre es, a) ein effizienteres, rationelleres und billigeres Sammeln mündlicher Quellen zu ermöglichen und b) eine möglichst objektive Bestimmung der Gleichheiten, Ähnlichkeiten und Unterschiede der drei Sprachen in phonetisch-phonologischer Hinsicht und in der gesprochenen Sprache zu erleichtern.

Die fünfte Forschungslinie bildet schließlich die Projektmitarbeit von Studierenden (im Sinne einer Karriereentwicklung), denen die Behandlung einzelner Themen in Form von Diplomarbeiten und Dissertationen, eine Mitarbeit am Korpus, an der Datenbank, den Publikationen und den jährlichen Symposien zukommt.

19. Im Verlaufe des vierten Jahres werden nach Abschluss des dreijährigen Projektes einige Publikationen erfolgen:

1) Lemmatisiertes, polyfunktionales Online-„Gralis BKS-Korpus“, das die Möglichkeit der Suche nach Lexemen, grammatikalischen Formen, Akzenten u. Ä. bietet.

2) Korrelatives Wörterbuch (in einer gedruckten und einer Online-Version). Dieses wird vom Projektleiter und vom Projektkoordinator gemeinsam mit einigen MitarbeiterInnen verfasst und beinhaltet das gesamte im Rahmen des Gralis-Korpus gesammelte lexikalische Material. Lexeme, die nicht in allen drei oder nicht

einmal in zwei Sprachen vorkommen und denen eine semantische, stilistische (expressiv – neutral), funktional-stilistische (welchem funktionalen Stil sind sie zuzuordnen), regionale (territoriale) und soziale Markierung (umgangssprachlich – ja/nein) zukommt, werden dabei durch bestimmte technische Lösungen (etwa durch Hervorhebung) gekennzeichnet. Wörter, die in allen drei Sprachen anzutreffen sind, würden eine bloß elementare Erklärung erfahren. Im zweiten Teil des Wörterbuches kommt es zur Nennung aller unterschiedlichen Wörter. Der dritte Teil wird aus einer Anführung der Lexeme entsprechend deren Einteilung nach den Typen der Differenzierung (funktional-stilistisch, territorial, sozial usw.) bestehen. Zudem soll diese Publikation abschließend auch noch ein Frequenz-Wörterbuch beinhalten, in dem sämtliche distinktiven Lexeme angeführt werden.

3) Korrelative Grammatik. Die Ausarbeitung dieser Monographie obliegt dem Projektleiter, und ihre theoretische Grundlage würden Arbeiten aus der Korrelationslinguistik, an erster Stelle die Monographie „Korelaciona sintaksa“ [Korrelative Syntax] (Tošović 2001), bilden. In dieser Grammatik wird es zur Untersuchung sämtlicher wesentlicher Aspekte und der Fragen der phonetisch-phonologischen, mit der Wortbildung im Zusammenhang stehenden, morphologischen und syntaktischen Relationen zwischen dem B, K, S im Rahmen zweier grundlegender Systeme kommen: des Korrelationalen (sämtliche Relationen, unterteilt in die drei Subsysteme Intra-, Inter- und Extrakorrelational); und des Kategorialen (System kompatibler Relationen).

4) Bei Sicherstellung der Finanzierung: drei nationale Monographien in den Staaten, in denen B, K, S gesprochen wird, mit folgenden Titeln: „Die Unterschiede zwischen dem Bosnischen/Bosniakischen, Kroatischen und Serbischen – die bosnische/bosniakische Sichtweise“ (in Sarajevo); „Die Unterschiede zwischen dem Bosnischen/Bosniakischen, Kroatischen und Serbischen – die kroatische Sichtweise“ (in Zagreb) und „Die Unterschiede zwischen dem Bosnischen/Bosniakischen, Kroatischen und Serbischen – die serbische Sichtweise“ (in Beograd oder Novi Sad). Die Finanzierung dieser Monografien würde in den jeweiligen Staaten erfolgen, wobei die Konzeption für alle drei identisch wäre. Jede Monographie hätte zwei Herausgeber, den Projektleiter und eine am Projekt mitarbeitende Person aus einem der drei Länder.

20. Auf Grund der Tatsache, dass am Projekt zahlreiche Mitarbeitende aus verschiedenen Instituten, Fakultäten, Universitäten und Staaten beteiligt sind, stellt es eine Form einer a) internationalen Zusammenarbeit von WissenschaftlerInnen aus über zehn Staaten; b) österreichischen interuniversitären Zusammenarbeit (Graz, Innsbruck); c) Zusammenarbeit von Fakultäten der Karl-Franzens-Universität Graz (Geisteswissenschaftliche Fakultät, Rechtswissenschaftliche Fakultät); d) Zusammenarbeit im Rahmen der Geisteswissenschaftlichen Fakultät der Universität Graz (Institut für Slawistik, Institut für allgemeine Sprachwissenschaft, Institut für Germanistik, Institut für Romanistik und Institut für Translationswissenschaft) dar.

Literatur

- Babić 1964: Babić, S. Uklanjanje hrvatsko-srpskih razlika. Zagreb: *Jezik*. Nr. XI. S. 65–71.
- Babić 1990: Babić, S. *Hrvatski jezik u političkom vrtlogu*. Zagreb: Ante i Danica Pelivan.
- Babić 2004 – Babić, S. *Hrvanja hrvatskoga: Hrvatski u koštacu sa srpskim i u klinču sa engleskim*. – Zagreb: Školska knjiga.
- Bašić 1994: Bašić, N. Nasilna kroatizacija. In: *Jezik*. Zagreb. Nr. XLI. S. 157–160.
- Belić 1940: Belić, A. Benešićeva gramatika. In: *Naš jezik*. Beograd. Jg. VII. Bd. 9–10. S. 257–268.
- Benešić 1937: Benešić, J. *Gramatyka języka chorwackiego czyli*. Warszawa.
- BKS-Wikipedia, 26. 1. 2006: http://de.wikipedia.org/wiki/Unterschiede_zwischen_der_kroatischen%2C_der_serbischen_und_der_bosnischen_Standardsprache
- Bošković 1935: Bošković, R. O leksičkoj i stilskoj diferencijaciji srpskoga i hrvatskoga književnog jezika. In: *Naš jezik*. Beograd. Jg. III. S. 227–282.
- Brodnjak 1992a: Brodnjak, V. *Razlikovni rječnik srpskog i hrvatskog jezika*. Zagreb: Školske novine.
- Browne 2002: W. *What is a standard language good for, and who gets to have one? Open and closed accent types in nouns in Serbo-Croatian*. Columbus: Dept. of Slavic and East European Languages and Literatures. Ohio State Univ.
- Browne 1993: , W. Serbo-Croat. In: B. Comrie and G. Corbett (Hg.). *The Slavonic Languages*. New York: Routledge. S. 306–387.
- Brozović 1970: Brozović, D. *Standardni jezik: Teorija. Usporedbe. Geneza. Povijest. Suvremena zbilja*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Brozović 2003d: Brozović, D. Genetskolingvistički i sociolingvistički kriteriji u sistematizaciji južnoslavenskih idioma, s posebnim obzirom na Bosnu i Hercegovinu. In: *Jezik*. Zagreb. Nr. L/1. S. 1–6.
- Brozović/Ivić 1988: Brozović, D./Ivić, P. *Jezik, srpskohrvatski/hrvatskosrpski, hrvatski ili srpski*. Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža“.
- Bugarski 1997a: Bugarski, R. *Jezik u društvenoj krizi*. Beograd: Čigoja štampa.
- Bugarski 1997b: Bugarski, R. A Problem of Language Identity: The Comparative Linguistics of Serbo-Croatian. In: Ahlqvist, A. (Hg.). *Dán do Oide: Essays in Memory of Conn R. Cleirigh, Eireann*. S. 67–73.
- Bugarski 1997c: Bugarski, R. Language-Internal Conflict and Language Dissolution. In: Wölck, W./De Houwer, A. (Hg.). *Recent studies in contact linguistics*. Bonn. S. 29–35.
- Cichońska 2004: Cichońska, M. *Słownik konfrontacyjny czasowników polskich, bośniackich, chorwackich, serbskich*. Katowice: Gnome.

- Cipra 1941: Cipra, F. Različiti odnošaj hrvatskog i srpskog jezika prema tudicama. In: *Novi list*. Zagreb. Jg. I. Nr. 133: 9.12.1941. S. 6.
- Ćirilov 1989: Ćirilov, J. *Srpsko-hrvatski rečnik varijanti*. Hrvatsko-srpski rječnik inačica. Beograd: Stilos.
- Ćirilov 1994²: Ćirilov, J. *Srpsko-hrvatski rečnik varijanata = Hrvatsko-srpski rječnik inačica*. Beograd: Bata – Orbis.
- Ćorić 1998: Ćorić, B. Anatomija naopake hrvatske jezičke politike. In: *Srpski jezik*. Nr. III/1–2. S. 551–552.
- Greenberg 2005: Greenberg, R. D. *Jezik i identitet na Balkanu: Raspad srpsko-hrvatskoga*. Zagreb: Srednja Europa.
- Gröschel 2001: Gröschel, B. Bosnisch oder Bosniakisch? Zur glottonymischen, sprachpolitischen und sprachenrechtlichen Fragmentierung des Serbokroatischen. In: Waßner, U. H. (Hg.). *Lingua et linguae. Festschrift für Clemens-Peter Herbermann zum 60. Geburtstag*. Aachen. S. 159–188.
- Gröschel 2003: Gröschel, B. Postjugoslavische Amtssprachenregelungen – Sozio-linguistische Argumente gegen die Einheitlichkeit des Serbokroatischen? In: *Srpski jezik*. Beograd. Nr. 8/1–2. S. 135–196.
- Guberina/Krstić 1940: Guberina, P./Krstić, K. *Razlike između hrvatskoga i srpskoga književnog jezika*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Hrvatski jezični savjetnik 1999: Barić, E. et al. *Hrvatski jezični savjetnik*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje – Pergamena – Školske novine.
- Hrvatski jezik 1998: Lončarić, M. *Hrvatski jezik. Komitet redakcyjny serii przewodniczący Stanisław Gajda*. Opole: Uniwersytet Opolski – Institut Filologii Polskiej.
- Isaković 1993: Isaković, A. *Rječnik karakteristične leksike u bosanskome jeziku*. Wuppertal: Bambi.
- Isaković 1994a: Isaković, A. Bosanski jezik: Interview. Radio Köln. 29.10.1994. 22.10 Uhr.
- Isaković 1994b: Isaković, A. Prednost narodnim izrazima. In: *Večernje novine*. Sarajevo. 3.10.2004. S. 9.
- Jezik i demokratizacija 2001: Mønnesland, S. (Hg.). *Jezik i demokratizacija*. Sarajevo: Institut za jezik.
- Jezik i nac. odnosi 1984: *Jezik i nacionalni odnosi*. Sveske Instituta za proučavanje nacionalnih odnosa. Sarajevo. Nr. 5–6.
- Jezik i nac. odnosi 1985: *Jezik i nacionalni odnosi II*. Sveske Instituta za proučavanje nacionalnih odnosa. Sarajevo. Nr. 9.
- Jezik u Bosni i Hercegovini 2005: Mønnesland, S. (Hg.). *Jezik u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo – Oslo: Institut za jezik u Sarajevu – Institut za istočnoevropske i orijentalne studije.

- Kačić 1997: Kačić, M. *Kroatisch und Serbisch: Irrtümer und Falsifizierungen*. Zagreb: Novi most.
- Katičić 1971: Katičić, R. *Jezikoslovni ogledi*. Zagreb: Školska knjiga.
- Katičić 1995: Katičić, R. Serbokroatische Sprache – Serbisch-kroatischer Sprachstreit. In: Lauer, R./Lehfeldt, W. (Hg.). *Das jugoslawische Desaster. Historische, sprachliche und ideologische Hintergründe*. Wiesbaden.
- Kloss 1987: Kloss, H. Abstandsprache und Ausbausprache. In: Ammon, U. et al. (Hg.): *Sociolinguistics/Soziolinguistik. An International Handbook of the Science of Language and Society*. Berlin – New York.
- Knežević 1992: Knežević, A. Brodnjakov rječnik – osnova za buduće rječnike. In: *Jezik*. Zagreb. Nr. L. S. 11–17.
- Kordić 2001: Kordić, S. Naziv jezika iz znanosti gledan. In: *Republika*. Zagreb. Nr. 1–2. S. 236–243.
- Kordić 2003/1–2: Kordić, S. Pogled unazad, pogled unaprijed (odgovor S. Damjanoviću i M. Grčeviću). In: *Književna republika*. Zagreb. Nr. 1/1–2. S. 150–178.
- Kordić 2003/7–8: Kordić, S. Demagogija umjesto znanosti (odgovor D. Brozoviću). In: *Književna republika*. Zagreb. Nr. 7–8. S. 176–202.
- Kordić 2003/9–10: Kordić, S. Jezik i nacionalizam (recenzija knjige R. Bugarskog, Nova lica jezika). In: *Književna republika*. Zagreb. Nr. 9–10. S. 224–228.
- Kordić 2004/7–8: Kordić, S. Autizam hrvatske filologije (odgovor I. Pranjkoviću). In: *Književna republika*. Zagreb. Nr. 7–8. S. 254–280.
- Kovačević 2004: Kovačević, M.[irjana]. *Hrvatsko-srpski rječnik razlika*. Banja Luka – Beograd: Besjeda/Ars Libri.
- Kristophson 2000: Kristophson, J. Vom Widersinn der Dialektologie. Gedanken zum Štokavischen. In: *Zeitschrift für Balkanologie*. Wiesbaden: Harrasowitz. S. 178–186.
- Kunzmann-Müller 1994: Kunzmann-Müller, B. *Grammatikhandbuch des Kroatischen und Serbischen*. Wien et al.: Lang.
- Kunzmann-Müller 2000: Kunzmann-Müller, B. Sprachliche Wende und Sprachwandel im Kroatischen/Serbischen. In: Kunzmann-Müller, B. (Hg.): *Die Sprachen Südosteuropas heute*. Wiesbaden: Harrasowitz. S. 42–65.
- Kunzmann-Müller 2003: Kunzmann-Müller, B. Novi standardni jezici u jugoistočnoj Europi i jezična tipologija. In: Neweklowsky, G. (Hg.). *Bosanski – hrvatski – srpski, Bosnisch – Kroatisch – Serbisch*. Wien: Wiener slawischer Almanach. Sonderband 57. S. 135–145.
- Laškova 1996: Laškova, L. On the Phenomenon of Slavic Languages in the Balkans. In: *Linguistique Balkanique*. Sofija. 38/3. S. 231–237.
- Laškova 2001: Лашкова, Л. *Сърбо-хърватска граматика: србски, хърватски, босненски*. Софија: Емас.

- Lehfeldt 1996: Lehfeldt, W. Serbokroatisch versus Kroatisch, Serbisch, Bosnisch...? In: *Bulletin der deutschen Slavistik*. Gießen. Nr. 2. S. 14–16.
- Lehfeldt 2000: Lehfeldt, W. Rezension zu L. Auburger, Die kroatische Sprache und der Serbokroatismus. In: *Zeitschrift für Slavische Philologie*. Heidelberg. S. 216–226.
- Matešić 1966: Matešić, J. *Rückläufiges Wörterbuch des Serbokroatischen*. Bd. I. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Matešić 1982: Matešić, J. *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Zagreb: Školska knjiga.
- Milosavljević 2005: Milosavljević, B./Kovačević, M.[irjana]. Hrvatsko-srpski rječnik razlika. In: *Stil*. Beograd. Nr. 4. S. 423–425.
- Muhr/Schrodt 1997: Muhr, R./Schrodt, R. (Hg.). *Österreichisches Deutsch und andere nationale Varietäten plurizentrischer Sprachen in Europa*. Wien: Holder-Pichler-Tempsky.
- Neweklowsky 2000: Neweklowsky, G. Soziolinguistische Forschung zum Serbokroatischen und seinen Nachfolgesprachen. In: Ammon, U. et al. (Hg.). *Sociolinguistica – Internationales Jahrbuch für Europäische Soziolinguistik*. Nr. 14: Die Zukunft der europäischen Soziolinguistik. Tübingen. S. 192–196.
- Norma i kodifikacija 2005: Nikčević, V. P. (Hg.). *Norma i kodifikacija crnogorskog jezika*. Cetinje: Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje.
- Okuka/Rehder 1999: Okuka, M./Rehder, P. *Eine Sprache – viele Erben: Sprachpolitik als Nationalisierungsinstrument in Ex-Jugoslawien*. Klagenfurt/Celovec – Wien – Ljubljana – Sarajevo: Wieser Verlag.
- Pavičić 1982: Pavičić, J. *Novogovor: Sociolingvistički ogledi iz svakodnevnog života jezika*. Zagreb: Stvarnost.
- Peti 1994: Peti, M. Nerazlikovnost razlika. In: *Rasprave Zavoda za hrvatski jezik*. Zagreb: Zavod za hrvatski jezik Hrvatskog filološkog instituta. S. 245–272.
- Peti 1995: Peti, M. *Jezikom o jezik: Stavljanja i suprot stavljanja*. Zagreb: Izdanja Antibarbarus.
- Pohl 1993: Pohl, H.-D. Die serbokroatische Schriftsprache. Ein Rückblick. In: *Die slawischen Sprachen*. Salzburg. Nr. 33. S. 67–79.
- Pohl 1996: Pohl, H.-D. Serbokroatisch – Rückblick und Ausblick. In: Ohnheiser, I. (Hg.). *Wechselbeziehungen zwischen slawischen Sprachen, Literaturen und Kulturen in Vergangenheit und Gegenwart*. Innsbruck: Verlag des Instituts für Sprachwissenschaft der Universität Innsbruck. S. 205–219.
- Pohl 1997: Pohl, H.-D. Gedanken zum Österreichischen Deutsch (als Teil der „pluriarealen“ deutschen Sprache). – In: Muhr, R./Schrodt, R. (Hg.). *Österreichisches Deutsch und andere nationale Varietäten plurizentrischer Sprachen in Europa*. Wien: Verlag Holder-Pichler-Tempsky. S. 67–87.

- Pohl 1998: Pohl, H.-D. Hochsprache und nationale Varietät: sprachliche Aspekte. In: Kettemann, B. et al. (Hg.). *Sprache und Politik*. Frankfurt am Main et al.: Lang. S. 7–29.
- Pranjković 1993 – Pranjković, I. Razlike između hrvatskog i srpskog jezika. In: Pranjković, I.: *Kronika hrvatskoga jezikoslovlja*. Zagreb: Matica hrvatska. S. 158–171.
- Radovanović 2003: Radovanović, M. *Sociolingvistika*. Novi Sad: Književna zajednica / Dnevnik.
- Radovanović 2004: Radovanović, M. *Planiranje jezika i drugi spisi*. Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižara Zorana Stojanovića.
- Raecke 1996: Raecke, J. Zum Problem einer „bosnischen Sprache“. In: *Bulletin der deutschen Slavistik*. Gießen. Nr. 2. S. 19–22.
- Rehder 2002: Rehder, P. Serbokroatisch. In: Janich, N./Greule, A. (Hg.). *Sprachkulturen in Europa: ein internationales Handbuch*. Tübingen: Gunter Narr. S. 263–268.
- Ressel 2000: Ressel, G. Zur sprachlichen Situation im alten und neuen Jugoslawien. In: Panzer, B. (Hg.). *Die sprachliche Situation in der Slavia zehn Jahre nach der Wende*. Wiesbaden: Harrassowitz. S. 225–241.
- Rožić 1913³: Rožić, V. „Barbarizmi“ u hrvatskom jeziku. Zagreb: Tisak i naklada knjižare L. Hartmana (St. Kugli).
- Samardžija 1993: Samardžija, M. *Jezični purizam u NDH. Savjeti Hrvatskoga državnog ureda za jezik*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Šamija/Lukačić 1991: Šamija, I. B./Lukačić, D. (Hg.). *Razlikovni rječnik srpskoga i hrvatskoga nazivlja: Rječnik hrvatskih i srpskih inačica*. Zagreb: Maxprint.
- Simpozijum o bosanskom jeziku 1999: Čedić, I. (Hg.). *Simpozijum o bosanskom jeziku*. Sarajevo: Institut za jezik.
- Šipka 2001: Šipka, M. *Standardni jezik i i nacionalni odnosi u Bosni i Hercegovini (1850–2000)*. Sarajevo: Institut za jezik.
- Škiljan 2002: Škiljan, D. *Govor nacije: jezik, nacija, Hrvati*. Zagreb: Golden marketing.
- Srpski jezik 1996: Radovanović, M. (Hg.). *Srpski jezik na kraju veka*. Beograd – Kraljevo: Institut za srpski jezik SANU – Slovo.
- Standardna novoštokavština 2005: Čedić, I. (Hg.). *Standardna novoštokavština i bosanskohercegovačka jezička situacija*. Sarajevo: Institut za jezik.
- Thomas 2003: Thomas, P.-L. Le serbo-croate (bosniaque, croate, monténégrin, serbe): de l'étude d'une langue à l'identité des langues. In: *Revue des études slaves*. Nr. 74/2–3. Paris. S. 311–325.

- Tošović 2001: Tošović, B. *Korelaciona sintaksa. Projekcional*. Graz: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz.
- Tošović 2002: Tošović, B. *Funkcionalni stilovi. Funktionale Stile*. Graz: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz.
- Völkl 1999: Völkl, S. D. Die Sprachensituation nach dem Zerfall Jugoslawiens. In: Ohnheiser, I. et al. (Hg.): *Sprachen in Europa: Sprachsituation und Sprachpolitik in europäischen Ländern*. Innsbruck: Innsbrucker Beiträge zur Kulturwissenschaft. Bd. 30 S. 319–334.
- Wingender 1998: Wingender, M. Standardsprachlichkeit in der Slavia: Eine Überprüfung des Begriffsapparates. In: *Zeitschrift für Slawistik*. Berlin: Akademie Verlag. Nr. 43/2. S. 127–139.
- Wingender 2003a: Wingender, M. Sprache als Politikum (mit Beispielen aus der historischen und aktuellen Slavia sowie dem Deutschen). In: Kempgen, S. et al. (Hg.): *Rusistika. Slavistika. Lingvistika*. Festschrift für Werner Lehfeldt zum 60. Geburtstag. München: Otto Sagner. S. 284–295.
- Wingender 2003b: Wingender, M. Überlegungen zur Weiterentwicklung der Theorie der Standardsprache. – In: Gladrow, W. (Hg.): *Die slawischen Sprachen im aktuellen Funktionieren und historischen Kontakt*. Frankfurt am Main et al.: Peter Lang. S. 133–152.

Branko Tošović

Razlike između bosanskog/bošnjačkog, hrvatskog i srpskog jezika

U prvom dijelu se govori o bosanskom/bošnjačkom, hrvatskom i srpskom jeziku, u drugom o stepenu proučenosti razlika između njih, a u trećem o međunarodnom projektu „Razlike između bosanskog/bošnjačkog, hrvatskog i srpskog jezika“, koji finansira austrijski Fond za naučna istraživanja ((P-19158-G06; 2006-2009).

Bosanski/bošnjački, hrvatski i srpski pripadaju grupi južnoslovenskih standardnih jezika koji se baziraju na jednoj dijalekatskoj osnovi (novostokavskim govorima) kojima se služe različite nacije (Bošnjaci, odnosno bosanski Muslimani, Crnogorci, Hrvati i Srbi) i koji predstavljaju zvanične jezike novostvorenih država Bosne i Hercegovine, Hrvatske, Zajednice Srbije i Crne Gore. U vezi sa podudarnostima, sličnostima i razlikama između njih formirala su se oprečna mišljenja. Jedni tvrde da postoje osjetne razlike, dok drugi smatraju da su one minimalne. Razgovori na ovu temu i argumenti koji se navode veoma često imaju političku pozadinu, jer služe kao dokaz određenih političkih stavova i trendova.

O odnosu između hrvatskog i srpskog dosta je pisano, prije svega na sociolingvističkom planu u okviru višestoljetnih rasprava o tome u kakvome se odnosu oni nalaze. Pošto je bosanski jezik ozvaničen tek nedavno (prije desetak godina), logično je da se u ovako kratkom periodu ispunjenom teškim i dugim ratom nije mogla očekivati neka šira i dublja analiza. Ovaj nesklad se odnosi i na jezičke nivoe: leksički nivo je mnogo više bio u centru

pažnje. Te razlike posebno je potencirala hrvatska strana pa je u posljednjih trideset godina izdano više rječnika u kojima se ukazuje na razlike između srpskog i hrvatskog.

Projekat ima za cilj da u strogoj naučnoj analizi i pomoću objektivnih (između ostalih kvantitativnih pokazatelja) utvrdi koliko su na leksičkom, idiomatskom i gramatičkom nivou različiti bosanski/bošnjački, hrvatski i srpski jezik

Istraživanje će odvijati se u pet pravaca. Prvi pravac možemo nazvati korpusnim. U njemu će se prikupljati građa za korpus koji će se staviti na raspolaganje svim učesnicima na projektu. Budući da se radi o nalaženju razlika, a takođe podudarnosti i sličnosti, korpus će biti sastavljen od paralelnih tekstova. Da bi se dobila cjelovita i objektivna predstava razlika, on će pokrivati svu funkcionalnostilsku raslojenost jezika. Drugi pravac je orijentisan na stvaranje leksičke baze podataka na osnovu koje treba da se izradi Korelacioni rječnik bosanskog/bošnjačkog, hrvatskog i srpskog jezika. Treći pravac ima individualan karakter i predstavlja parcijalnu obradu u okviru 1, 2. i 3. godine istraživanja. Svaka od njih ima svoju temu: 1. godina – a) opšti i društveni uslovi diferencijacije bosanskog/bošnjačkog, hrvatskog i srpskog jezika, b) fonetsko-fonološke, ortoepske i ortografske razlike između bosanskog/bošnjačkog, hrvatskog i srpskog jezika, 2. godina leksičke, idiomatske i tvorbene razlike između bosanskog/bošnjačkog, hrvatskog i srpskog jezika, 3. godina gramatičke razlike između bosanskog/bošnjačkog, hrvatskog i srpskog jezika. Nakon svake godine rezultati istraživanja prezentiraće se na trodnevnom simpozijumu u Gracu i objaviti u posebnoj monografiji na njemačkom jeziku u okviru edicije izdavačke kuće LitVerlag Wien „Slawische Sprachkorrelationen“. Četvrti pravac ima za cilj izradu programa za prepoznavanje bosanskog/bošnjačkog, hrvatskog i srpskog govora i njihovo bilježenje (BKS-Voice). Peti pravac je studentski. U njemu će studenti pripremati diplomske i magistarske radove iz problematike Projekta. Svih pet pravaca se realizuju tokom tri godine, a završavaju se sintezom u četvrtoj godini. Ona dolazi obliku izrade (1) korelacionog rječnika, (2) korelacione gramatike i (3) nacionalnih monografija (bosanske/bošnjačke, hrvatske i srpske), 4. BKS-konventora i 5. BKS-Voice.

Branko Tošović
Institut für Slawistik
Karl-Franzens-Universität Graz
Merangasse 70
8010 Graz
Österreich
Tel.: +43/316/380 2522
Fax: +43/316/380 9773
branko.tosovic@uni-graz.at
<http://www-gewi.uni-graz.at/gralis/>

Branko Tošović (Grac)

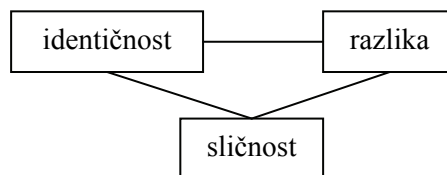
Identitet ↔ identičnost ↔ razlika

U radu se razmatra suodnos dviju homogenih, kompatibilnih kategorija (identiteta i identičnosti) i jedne nekompatibilne, heterogene (razlike) te je učinjen pokušaj da se na razini jezika odgovori na važno pitanje koliko identitet sadrži u sebi identičnost, a koliko razliku. Točnije razmotrit će se pitanje identiteta (1) kao isključivo identičnosti, (2) kao isključivo različitosti i (3) kao spoja identičnosti i različitosti.

1. I d e n t i t e t

1.1. **Identičnost – razlika – sličnost**

Identitet je fenomen koji je na različite načine povezan sa identičnošću, razlikom i sličnošću. Da bismo utvrdili u kakvom se odnosu nalazi identitet sa ovim pojmovima, neophodno ih je kratko definirati. Identičnost je odnos između **A**, **B**, **C...** **X** u kome **A** sadrži sva svojstva koje ima **B**, **C...** **X**, i obrnuto. Tražiti identičnost znači nalaziti ne samo rodovska nego i vidska obilježja koja postoje u svim korelatima (**A**, **B**, **C...** **X**). Razlika je odnos između **A**, **B**, **C...** **X** u kojem **A** nije jednako sa **B**, **C...** **X**, a **B** nije podudarno sa **A**, **C...** **X**, odnosno jedno od njih (**A**, **B**, **C** ili **X**) ima svojstvo (svojstva) koje (koja) nema drugo (druga). Tražiti razliku znači nalaziti obilježja koja postoje u samo jednom objektu (recimo u **A**), a ne postoje u drugom (recimo u **B**) ili u trećem (recimo u **C**). Različitost je obilježje koje dobivamo iz prethodnog odnosa, tj. iz razlike. Pojam različitosti više ističe grupnu, nego individualnu diferencijaciju. Razlika je kategorijalni pojam (suprotan od identičnosti i sličnosti), a razlikovanje operacionalni pojam (postupak kojim utvrđujemo koliko se netko razlikuje od drugog). Sličnost je odnos u kome je bar jedno obilježje **A** podudarno sa **B**, **C...** **X** i obrnuto. Tražiti sličnost (analogiju) znači nalaziti bar jedno zajedničko obilježje karakteristično za **A**, **B**, **C...** **X**. Budući da je sličnost puffer-zona (siva zona) između razlike i identičnosti, centralni odnos čini razlika – identičnost. Minimalan uvjet da se govori o identičnosti, sličnosti i razlici jest postojanje najmanje dvaju objekata, odnosno dvaju korelata.

Shema 1: *Identičnost – razlika – sličnost*

U trokutu **identičnost – razlika – sličnost** posljednja je kategorija najneuhvatljivija. Ako je, recimo, od deset obilježja bar jedno zajedničko, radi se o sličnosti. Time se automatski neutralizira mogućnost da takav slučaj nazovemo identičnošću

(povećavanjem broja korelata povećava se vjerojatnost da nešto bude relativna identičnost). To istovremeno znači da je lako razgraničiti identičnost i sličnost, ali je teško utvrditi gdje se završava sličnost, a gdje počinje različitost? I obrnuto: je li riječ o sličnosti ili različitosti u slučaju kada su od deset obilježja tri različita? Nameće se logički zaključak da ono što je više od 50% nepodudarno spada u različitost. Sličnost često dolazi u formi paušalne ocjene, posebno onda kada se ne može utvrditi koliko su predmeti konkretno različiti. Treba dodati da postoji samo teoretski apsolutna identičnost i apsolutna različitost.

1.2. Definicije identiteta

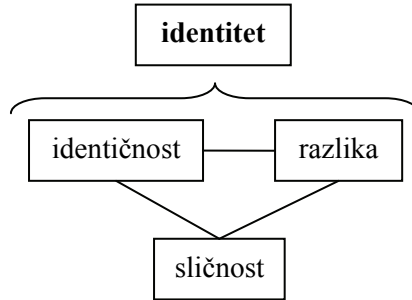
Budući da riječ *identitet* ima više značenja, precizirat ćemo da ovdje imamo u vidu 3. značenje koje navodi Anić: „osjećaj pripadnosti pokretu, grupi, organizaciji, religiji, naciji; prihvaćanje i isticanje te pripadnosti“.¹ U sociologiji identitet predstavlja spoznavanje samoga sebe kao ljudske ličnosti koja se razlikuje od drugih i koja se razvija tijekom odvajanja djeteta od roditelja i zauzimanja mjesta u društvu. To je zapravo samosaznanje, samopoistovječivanje – ono čime čovjek sebe spoznaje (i ono čime njega drugi spoznaju), s čime sebe poistovječuje i od koga se diferencira na socijalnom planu. Filozofsko tumačenje identiteta se svodi na isticanje jednakosti sebi, sa samim sobom.

1.3. Identitet = kompleksna interakcija identičnosti, sličnosti i različitosti

Identitet je kompleksna interakcija identičnosti, sličnosti i različitosti. U prilog ovom stavu idu Hegelove postavke da je identičnost takva jer je različita (Hegel 2003: 25), da ona postoji samo u spoju s razlikom (Hegel 2003: 27), da u identičnosti neposredno postoji razlika (Hegel 2003: 28). Slikovito kazano: identitet je le-gura u kojoj postoje primjese identičnosti, različitosti i sličnosti u omjeru koji varira od slučaja do slučaja. Sve što poimamo, osjećamo, doživljavamo mi spoznajemo kao nešto što je jednako, slično ili različito. U identitetu ne važi zakon isključivanja trećeg (po principu *ili – ili*, nema trećeg, svaka stvar ili postoji ili ne postoji; **A** jeste **A** ili **A** je ne-**A**, recimo „Ona je trudna.“ i „Ona nije trudna.“), već zakon isključivanja drugog (tuđeg). U logici se opravdano kaže: nijedna kompleksna stvar nije samo jedno ili drugo, nego je i jedno i drugo (Šešić 1962: 102). Pošto identitet podrazumijeva osjećaj pripadnosti nekom kolektivu na nekom području, on predstavlja psihološko i sociološko poistovječivanje (identifikaciju) pojedinca ili kolektiva (1)

¹ Ostala značenja su: 1. odnos po kojemu je u različitim okolnostima nešto jednako sebi, istovjetno sa samim sobom; odnos koji svaki objekt susreće isključivo sa samim sobom; potpuno isto, 2. ukupnost činjenica koje služe da se jedna osoba razlikuje od bilo koje druge (ime i prezime, opis itd.) [utvrditi ~], 4. mat. jednakost koja vrijedi za sve vrijednosti varijabli koje sudjeluju u toj jednakosti; istovjetnost, identična jednakost, 5. fil. osjećaj sebe sama i sklada ličnosti tijekom vremena [kriza ~a] (Anić 2000).

sa nečim što je identično (jednako) ili slično za neku većinu i(li), (2) što je diferencijalno (različito) za neku većinu. Nosilac identiteta procjenjuje, vrednuje da li je ovo ili ono njegovo ili nije.

Shema 2: Identitet = identičnost – razlika – sličnost

1.4. Jezični identitet

Jezični identitet je elastičan i varijabilan odnos prema jeziku zasnovan na privlačenju i odbijanju, u kome je privlačenje usmjereno na identičnost, ima centripetalni karakter i vodi ka konvergenciji, a odbijanje je usmjereno na različitost, vodi ka divergenciji i ima centrifugalni karakter. U identitetu (1) identičnost je konvergentan i centripetalan proces, (2) različitost je divergentan i centrifugalni proces, a (3) sličnost je čas jedno (konvergentna, centripetalna, privlačna), čas drugo (divergentna, centrifugalna, odbojna). Iz ovoga proizlazi da jezični identitet predstavlja konvergentan odnos prema identičnosti i divergentan odnos prema različitosti. On je, dakle, spoj dviju proturječnosti, kompromis suprotnih tendencija, kompleks identičnih različitosti (što je paradoksalno). Kao takav identitet obrazuje sistem odnosa – korelacional: sveukupno mrežu relacija (intra-, inter-, ekstra- i parakorelacional), od kojih neke čine podsistem kompatibilnih odnosa – kategorijal (intra-, inter-, ekstra- i parakategorijal).

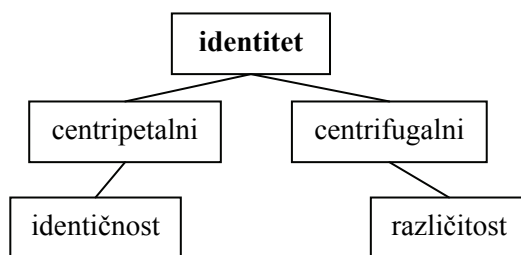
1.5. Interakcija identiteta i identičnosti

Interakciju identiteta, s jedne strane, i identičnosti, razlike i sličnosti, s druge, može se dovesti u vezi sa tumačenjima identiteta od strane Radoslava Katičića i Ranka Bugarskog. Prvi izdvaja tri vrste jezičnog identiteta: 1. opisni ili tipološki, 2. genetski ili rodoslovni, 3. vrijednosni (jezik kao nosilac vrijednosti) – Katičić 1986. U ovome modelu svaki jezik ima tri različita i u načelu nezavisna identiteta, pri čemu identitet sadrži u sebi sve tri komponente u različitom stupnju i omjeru (Katičić 1986: 57). Odnosi koji ih združuju nisu nužno jedno-jednoznačni. Isti identitet iz jedne skupine može se pridružiti više identiteta iz druge. Stoga je neodrživ jedno-jednoznačni identitet, trovidni identitet ili model jedinstvenog identiteta: da svaki jezik ima samo sebi svojstveno određenje u svakom od tri vida. Stoga Katičić

predlaže model složenog identiteta, po kome je jezik spoj najmanje triju različitih identiteta: tipološkog, tvorbenog i vrijednosnog (Katičić 1986: 55). Ranko Bugarski izdvaja iste aspekte identiteta, ali ih drugačije naziva: 1. strukturalni (kakav je), 2. genetski (kako je nastao) i 3. sociolingvistički (kako se vrednuje) – Bugarski 2002. Strukturalni i genetski suštinski još uvijek govore o jedinstvu, ali treći aspekt – vrednovanje (kad je u pitanju bivši srpskohrvatski jezik) ubrzava diversifikaciju (Bugarski 2002: 18). Bugarski predlaže još jednu podjelu – na „jaki“, „srednji“ i „slabi“ identitet (Bugarski 2002: 12). Modeli R. Katičića i R. Bugarskog nisu prikladni za tumačenje razlika između bliskih jezika kakvi su bosanski/bošnjački, hrvatski i srpski, jer njihovo diferenciranje nije relevantno na tipološkoj i genetskoj razini, već na strukturnoj i funkcionalnoj. Rješenje koje mi nudimo zasnovano je na interakciji identiteta, s jedne strane, i identičnosti, sličnosti i različitosti, s druge, interakciji u koju se može unijeti samo jedan element navedenog modela – vrijednosni, odnosno naš interakcijski četverokut (identitet: identičnost – sličnost – razlika) uključuje treći aspekt u spomenutom modelu (vrijednosni ili sociolingvistički). Mi bismo ovaj korelacional nazvali psiholingvističkim jer se radi o tome koliko se govornik psihološki poistovjećuje sa jezikom. Riječ je, dakle, o vrednovanju jezične građe kao obliku ispoljavanja i potenciranja identiteta. Lingvistički promatrano, identitet je izrazito sociolingvistički, a identičnost je velikim dijelom sistemskolingvistički fenomen. Osim toga, identitet je ekstralingvistički pojam, a identičnost intralingvistički (u okviru određenog jezika) i interlingvistički (u interakciji dvaju ili više jezika).

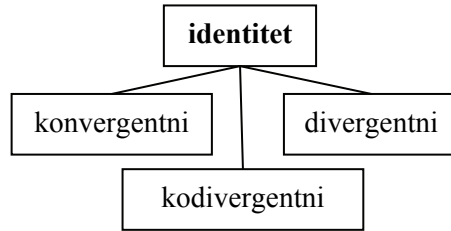
2. Tipovi i vrste identiteta

Globalno može se govoriti o **dva tipa identiteta – centripetalnom i centrifugalnom**.

Shema 3: Dva tipa identiteta

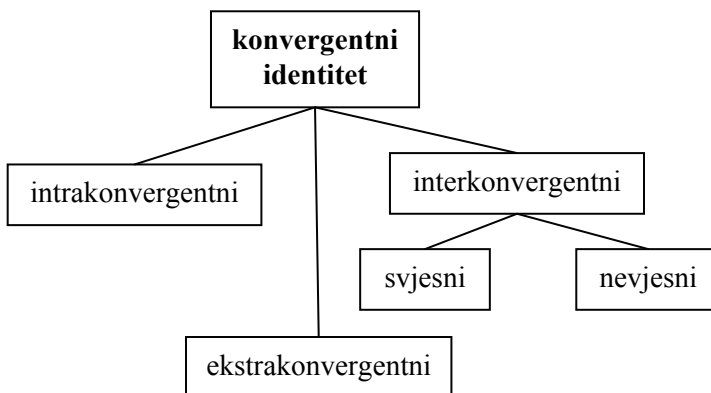
Prvi je orijentiran na identičnost, drugi na različitost. Usmjerenost na identičnost ima centripetalni karakter i vodi ka konvergenciji, usmjerenost na različitost ima centrifugalni karakter i vodi k divergenciji. U zavisnosti od toga koji od njih prevladava nastaju tri vrste identiteta: **konvergentni, divergentni i kodivergentni**.

Shema 4: Tri vrste identiteta

2.1. Konvergentni identitet

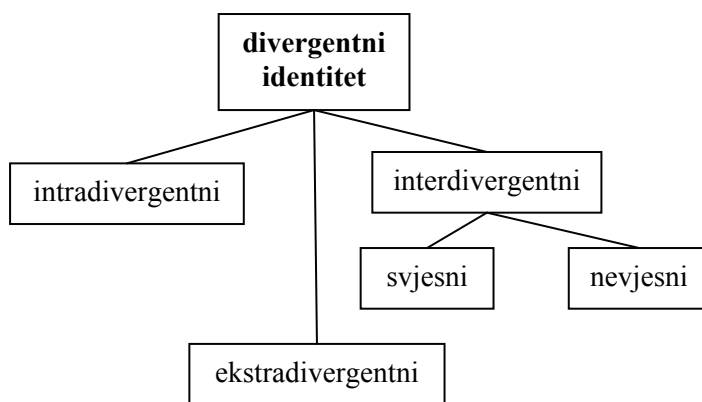
Konvergentni identitet se zasniva na identičnosti, tj. on nastaje u slučaju kada se pojedinac identificira sa nečim što je jednako ili slično u određenom kolektivu. Ako je identifikacija zatvorena u svoj vlastiti socium, pojavljuje se **intrakonvergentni identitet**. Ukoliko je poistovjećivanje orijentirano na bliski, srodni, socium, stvara se **interkonvergentni identitet**. Kada je poistovjećivanje orijentirano na nebliski, nesrodni, socium, stvara se **ekstrakonvergentni identitet**. Tako bi hrvatski intrakonvergentni identitet podrazumijevao da se nositelj hrvatskog jezika identificira sa svim govornicima ili većinom govornika na tom jeziku. Hrvatski interkonvergentni identitet bi se pojavio ako bi se govornik poistovjećivao sa jezičnim izrazom Bošnjaka ili Srba. Taj tip identičnosti može nastati i kao posljedica neosmišljene, spontane orijentacije (da govornik nije svjestan da se orijentira, recimo, na srpski ili bošnjački identitet) pa stoga treba razlikovati svjesni i nesvjesni interkonvergentni identitet. Ekstrakonvergentni hrvatski identitet bi postojao kada bi se govornik orijentirao na jezični izraz npr. Engleza.

Shema 5: Konvergentni identitet

2.2. Divergentni identitet

Divergentni identitet se bazira na različitosti i javlja se onda kada pojedinac gradi identitet na razlici/različitosti u odnosu na drugi jezik. Takav identitet može imati intra-, inter- i ekstrakorelacijski karakter. Recimo, hrvatski **intradivergentni identitet** mogao bi biti neprihvatanje onog što se naziva novogovorom, dok bi **interdivergentni identitet** nastao ako bi govornik inzistirao na razlici u odnosu na, recimo, srpski i(li) bošnjački. Svjesnim udaljavanjem od npr. njemačkog nastao bi **ekstradivergentni identitet**.

Shema 6: Divergentni identitet

2.3. Kodivergentni identitet

Kodivergentni identitet se pojavljuje ako postoji dvostruka, istovremena paralelna orijentacija i na identičnost i na različitost. To je vjerojatno najčešći slučaj – da identitet nastaje i na bazi identičnosti i na bazi različitosti. Što se tiče osmišljenosti takve interakcije, teoretski postoji više varijanata: 1. konvergencija svjesna – divergencija nesvjesna, 2. konvergencija nesvjesna – divergencija svjesna, 3. konvergencija i divergencija svjesne, 4. konvergencija i divergencija nesvjesne. U ovom tipu divergencija se može odnositi na srodni, bliski jezik (npr. srpski), a konvergencija na manje bliski, srodni i daleki jezik (npr. ruski, engleski). Primjer interdivergentnog identiteta (odbijanje npr. od srpskog) i ekstrakonvergentnog identiteta (npr. privlačenje engleskog kao protivteža srpskom) predstavlja prijedlog da se u hrvatskom upotrebljava što više engleskih riječi da bi se stvorila što veća razlika u odnosu na srpski.² Točnije ovdje se radi o primarnoj divergenciji i sekundarnoj konvergenciji, jer je osnovna orijentacija na divergenciji.

² „Neki smo dan, na neformalnoj proslavi 30. obljetnice Novinarske škole (generacija 68.), nastavili naše stare redakcijske razgovore i, naravno, zaustavili se i na temi na kojoj

2.4. Konvergem i divergem

Jedinicu koja nosi konvergentni identitet nazvat ćemo konvergem, a onu koja nosi divergentni – divergem. Postoje tri tipa konvergema: **intrakonvergem** (jedinica kojom se vrši identifikacija sa svojim kolektivom), **interkonvergem** (jedinica kojom se vrši identifikacija s bliskim, srodnim kolektivom, npr. sa srbizmom ili bošnjakizmom) i **ekstrakonvergem** (jedinica koja nosi identifikaciju s nebliskim, nesrodnim, nesusjednim kolektivom), npr. s anglicizmom. Da bismo odgovorili na pitanje koliko su i kako su hrvatski, srpski i bošnjački jezični identiteti orijentirani u ova tri pravca, koliko je, recimo, hrvatski identitet divergentan, konvergentan i kodivergentan, bilo bi neophodno izvršiti šire istraživanje. Neki odgovori će se dobiti u okviru međunarodnog projekta „Razlike između bosanskog/bošnjačkog, hrvatskog i srpskog jezika“, koji smo ove godine pokrenuli u Grazu.

2.5. Komponente jezičnog identiteta

Teoretski u jezičnom identitetu postoji **obligatorna** (primarna) i **fakultativna** (sekundarna, implicitna) komponenta. Obligatorna je identičnost, fakultativna razlika/različitost. Jezična identičnost predstavlja identifikaciju s jezikom zasnovanu na obligatornoj identičnosti (obaveznom poistovjećivanju s jezikom svoga kolektiva) i fakultativnoj različitosti (neobaveznom distanciranju od jezika bliskog, srodnog ili drugačijeg kolektiva) u formi konvergencije, divergencije i kodivergencije. Konkretna istraživanja potvrdit će ili opovrgnuti našu hipotezu da nema identiteta bez obligatorne identičnosti, ali ima identiteta bez obligatorne različitosti. U odnosu identiteta, s jedne strane, i identičnosti i različitosti, s druge, vlada konjunkcija (*ili – ili*), a ne disjunkcija (*i – i*), budući da različitost ne mora biti obligatorno obilježje identiteta. Postoje dva procesa u okviru identiteta: oblikovanje identiteta i potenciranje identiteta. U prvom je primarna orijentacija na identičnost, u drugom može doći do izražaja različitost.

2.6. Sociolingvistički aspekt

Na sociolingvističkom planu može se reći da postoji **proskriptivni** (kolektivni) identitet, koji se kolektivno nameće pojedincu u obliku jezičnih normi, i **funkcionalni** (kolektivni i individualni) identitet, koji se realizira u duhu tih normi ili suprotno njima. Proskriptivni identitet je vrlo često divergentan. Postoje propisi-vački i funkcionalni konvergemi i divergemi.

smo se uvijek voljeli zaustavljati, a to je hrvatski jezik. Kolega koji je nekad radio u rubrici RTV-radar zastupao je stajalište da iz hrvatskog standarda valja počupati ne samo srbizme, nego i sve ostalo što hrvatski jezik čini suviše sličnim srpskome te da u hrvatski treba unositi izraze iz engleskog jezika i tako ga što više udaljiti od Istoka i što više približiti Zapadu“ (Pavičić 2001: 334).

2.7. Identifikacija sa sličnošću

Identifikacija sa sličnošću znači **intrakonvergenciju** (poistovjećivanje sa nečim što ima bar jedno obilježje podudarno sa svojim kolektivom), **interkonvergenciju** (poistovjećivanje sa nečim što ima bar jedno obilježje podudarno sa bliskim, srodnim kolektivom) i **ekstrakonvergenciju** (poistovjećivanje sa nečim što ima bar jedno obilježje podudarno sa nebliskim nesrodnim kolektivom).

2.8. Identem = identitetski lingvem

Jezičnu jedinicu koja je nosilac identiteta nazvat ćemo **identemom** ili **identitetskim lingvemom**. Ona predstavlja marker, indikator, pokazatelj identiteta. Mogli bismo je označiti kao **poistovjetnica** (lingvem sa kojom se netko identificira i izražava, potencira jezični identitet). Ona može biti prava i lažna (fiktivna). Recimo, prave hrvatske poistovjetnice su nazivi mjeseci (čisti kroatizmi). Međutim, postoje slučajevi pogrešnog, lažnog poistovjećivanja pa takve jedinice svrstavamo u **identoidime**. Do njih često dolazi iz neznanja, nepoznavanja normi i sl. Karakteristične primjere dalo je nasilno uvođenje ekavice na srpskom ijekavskom govornom području u Bosni i Hercegovini (na osnovi Zakona o službenoj upotrebi jezika i pisama koji je krajem 1996. godine usvojila Narodna skupština Republike Srpske) kada su pojedinci automatski mijenjali sve što je imalo u sebi glas **j** pa je, recimo, *Bijeljina* postala *Beljina*, *Osijek* – *Osek*, *Sovjetski Savez* – *Sovetski Savez*, *Sjedinjene Američke Države* – *Sedinjene Američke Države*, *objekat* – *obekat*, *subjekat* – *subekat* i sl.

2.9. Neidentemi

Identitet ne nose (ili bar ne u istoj mjeri) sve jedinice. Postoje lingvemi koji zbog prirode, strukture ili funkcije nisu predodređeni da budu identemi. Takve su gramatičke riječi tipa veznika *i*, prijedloga *na*, *u*, zamjenice *ja* i sl. Na njima je dosta teško zasnivati, graditi i potencirati jezični identitet (bošnjački, hrvatski ili srpski). Jedinice za koje ne možemo utvrditi i dokazati da imaju identitetski karakter nazvat ćemo **neidentemima**.

2.10. Identotemi

Kada je u pitanju suodnos bošnjačkog, hrvatskog i srpskog jezika, na jednom primjeru pokazat ćemo koliko je složeno tražiti i nalaziti identoteme (poistovjetnice), posebno one koje bi imale apsolutnu vrijednost. To je tročlan naziv najrasprostranjenijeg toplog napitka – *kava*, *kafa*, *kahva*. Ove su tri riječi istovremeno identične (označavaju isti pojam), istovremeno slične (razlikuju se samo medijalnim suglasnicima **-h-**, **-v-**, **-f-**) i istovremeno različite (pripadaju različitim standardima). Koliko se ovdje može govoriti o identitetu? Točnije mogu li ovi leksemi biti bošnjački, hrvatski ili srpski identemi? Na to pitanje možemo odgovoriti tek ako

utvrdimo njihove normativne vrijednosti.³ Bez šire analize nameće se sljedeći odgovor: u hrvatskom identitetu *kava* je identem, intrakonvergem i interdivergem, *kafa* identoid (kad se misli da je ova riječ tipična za hrvatski jezik pa se stoga i upotrebljava), potencijalni interkonvergem (u odnosu na srpski jezik) ili ekstrakonvergem (u odnosu na, recimo, njemačko *Kaffe* ili englesko *coffee*), dok *kahva* nije ni identem ni identoid, ali može biti interkonvergem. Ali do valjanih zaključaka može se doći samo u analizi reprezentativnog uzorka.

3. Z a k l j u č a k

Jezični identitet može se promatrati iz dvije perspektive. Prva polazi od govornika (kako on gradi i potencira identitet), a druga od jezika (kako jezične jedinice izražavaju identitet). U vezi s posljednjim pristupom bitno je utvrditi koliko je jedna jezična jedinica identem, identoid ili neidentem. Na svakoj jezičnoj razini postoje prepoznatljive identemi. Za oznaku jezičnih identiteta na štokavskom govornom području mogu se iskoristiti izrazi *hrvatskost* (*hrvatnost*) za hrvatski identitet, *srpskost* za srpski identitet, *bošnjačkost* za bošnjački identitet. Recimo, bošnjakost se na fonetsko-fonološkom planu ističe glasom **h**, a na leksičkom orijentalizmima. Na sintatičkom planu hrvatskost se potencira infinitivnom konstrukcijom, a sprskost konstrukcijom *da* + prezent. Na tvorbenom planu hrvatski identitet je orijentiran na sufiks **-telj**, a srpski na **-lac** (*slušatelj* – *slušalac*).

³ Hrvatski standard propisuje *kava*, *kavana*, *kavaničica* (Anić/Silić 2001: 411), *kafedžija*, *kafedžijski*, *kafić* (Anić/Silić 2001: 411), *kava*, *kaveni*, *kavin*, *kavotočje* (Babić/Finka/Moguš 2000: 259), *kafić* (Babić/Finka/Moguš 2000: 257) i ne spominje *kahva*. U Hrvatskom nacionalnom korpusu zabilježili smo 2481 pojavnica sa korijenom **kaf-**: *kafa* (6 puta), *kafić* (najviše), *kafana*, *kafe*, *kafetjera*. Srpski standard normira lik *kafa* i dozvoljava oblik *kava*, ali ne i formu *kahva* (Pešikan/Jerković/Pižurica 1995: 224). Bosanski/bošnjački standard daje sljedeća rješenja: *kahva*, *kahva/kafana*, *kahvaji*, *kahvedžibaša*, *Kahvedžić* (prezime), *kahvedžija*, *kahvedžijin*, *kahvedžijka*, *kahvedžijski*, *kahveni*, *kahvenski*, *kahvenjak* (Halilović 1996: 285–286), *kafa* v. *kahva*, *kafana/kahva*, *kafanski*, *kafaz*, *Kafedžić* (prezime), *kafedžija* v. *kahvedžija*, *kafenisati* v. *kahvenisati*, *kafez*, *kafilacija*, ali ne i *kava* (Halilović 1996: 285–285). „Oblici sa suglasnikom **f** dobijenim uprošćavanjem grupe **hv** dijalekatskog su karaktera, javljaju se u bosanskome razgovornom jeziku, tj. nisu karakteristični za bosanski jezik“ (Jahić/Halilović/Palić 2000: 111). Dalje se ističe da se riječi *kafa*, *kafenisati*, *kafenik*, *kafenjaci* i sl. u bosanskom književnom jeziku pišu i izgovaraju sa grupom **hv**: *kahva*, *kahvenisati*, *kahvenik*, *kahvenjaci*. „Ali se zato uz književne oblike *kahva* (i u značenju *kafana*), *kahvedžija* (i *kafedžija*), *Kahvedžić* (i *Kafedžić*) javljaju i književni oblici sa kosonantnom **f**: *kafana* (a ne *kahvana*), *kafić* (a ne *kahvić*), *kafanski* (a ne *kahvanski*) i sl.“ (Jahić/Halilović/Palić 2000: 111).

Literatura

- Anić 20003: Anić, Vladimir. *Rječnik hrvatskoga jezika*. Zagreb: Novi Liber.
- Anić/Silić 2001: Anić, Vladimir; Silić, Josip. *Pravopis hrvatskoga jezika*. Zagreb: Liber.
- Babić/Finka/Moguš 2000: Babić, Stjepan; Finka, Božidar; Moguš, Milan. *Hrvatski pravopis*. Zagreb: Školska knjiga.
- Bugarski 2002: Bugarski, Ranko. *Nova lica jezika: sociolingvističke teme*. Beograd: Knjižara Krug (Čigoja Štampa).
- Halilović 1996: Halilović, Senahid. *Pravopis bosanskoga jezika*. Sarajevo: Preporod.
- Hegel 2003: Hegel, G. V. F. *Znanost logike*. Zagreb: Demetra.
- Jahić/Halilović/Palić 2000: Jahić, Dževad, Halilović, Senahid, Palić, Ismail. *Gramatika bosanskoga jezika*. Zenica: Dom štampe.
- Katičić 1986: Katičić, Radoslav. *Novi jezikoslovni ogledi*. Zagreb: Školska knjiga.
- Pavičić 2001: Pavičić, Josip. *Ispod jezika: komentari o jeziku i Hrvatima*. Zagreb: Naklada Pavičić.
- Pešikan/Jerković/Pižurica 1995: Pešikan, Mitar; Jerković, Jovan, Pižurica, Mato. *Pravopis srpskoga jezika*. Novi Sad, Beograd: Matica srpska – Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Šešić 1962²: Šešić, Bogdan. *Logika i naučna metodologija*. Beograd: Naučna knjiga.

Branko Tošović (Graz)

Identity ↔ Identicality ↔ Difference

The paper explores the correlation between two homogenous, compatible categories (identity and identicality) and a non-compatible, heterogeneous category (difference) in an effort to answer the important question about the extent to which, on the one hand, identity contains identicality, and on the other, difference on the level of language. The issue of identity is discussed as (1) exclusive identicality, (2) exclusive difference and (3) a conjunction of identicality and difference.

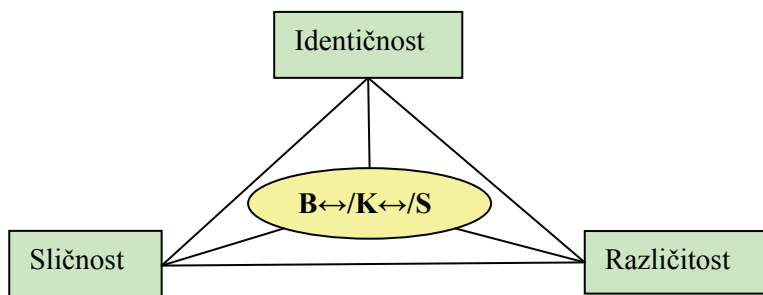
Branko Tošović
Institut für Slawistik
der Karl-Franzens-Universität Graz
Merangasse 70
8010 Graz
+43/316/3802522
branko.tosovic@uni-graz.at
www-gewi.kfunigraz.ac.at/gralis/

Branko Tošović (Grac)

Srpsko-hrvatsko-bošnjačke korelacije

U radu je učinjen pokušaj da se osmisli sistem odnosa koji stvaraju srpski, hrvatski i bošnjački jezik. Oni se dovode u vezu sa tri fundamentalne korelacije – identičnošću, sličnošću i različitošću i ukazuje na to koje postoje mogućnosti za stvaranja interakcijskog modela zasnovanog na prvoj, drugoj ili trećoj korelaciji. Zatim se tri jezika (srpski, hrvatski, bošnjački) i tri megaodnosa (identičnost, sličnost, različitost) razmatraju na nivou jezičkih dominantni – forme, značenja, funkcije i kategorije. Taj kompletan sistem autor naziva korelacionalom i razlikuje intrakorelacional, interkorelacional i ekstrakorelacional.

0. Srpski, hrvatski i bošnjački jezik (**B, K, S**) obrazuju veoma kompleksan sistem odnosa, od koji su tri fundamentalna: identičnost, sličnost i različitost/razlika: **B, K, S** su ili identični, ili slični, ili različiti. U interakciji ovih jezika svaki taj odnos uvijek dolazi kao relativna vrijednost jer identičnost implicira postojanje izvjesne sličnosti ili različitosti, a različitost postojanje određene identičnosti.

1. Identičnost je binarna veza koja se ispoljava na dva načina: **(1)** kao potpuna jednakost tipa *Bor je bor.*, u kome se podudara obim pojma subjekta (*bor*) i predikata (*bor*), **(2)** kao djelimična jednakost u izrazu kao što je *Bor je drvo.*, u kome subjekat (*bor*) čini dio opsega predikata (*drvo*).

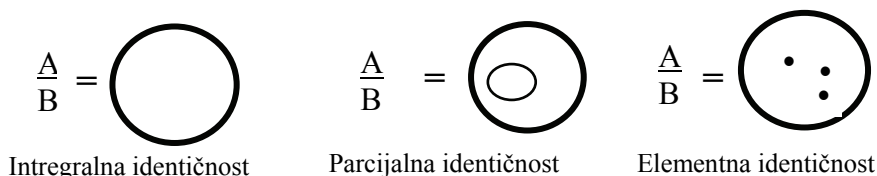
Dakle, s jedne strane, identičnost se realizuje kao homogeni odnos i to odnos **A** prema samome sebi **A** po formuli $A = A$, '**A** je jednako **A**', '**A** je isto što i **A**', 'svako je biće ono samo, ono što jeste, a ne nešto istovremeno drugo', 'svako biće je ono što jeste', 'svaka stvar je ono što jeste' (npr. *Drvo je drvo.* – *Bor je bor.* – *Novo je novo.*), a takođe „ja sam ja“, 'ja sam jedan te isti'. To mi nazivamo auto-odnosom, autoidentičnošću, a neki istošću. Autoodnos pokazuje da je svaka stvar identična samoj sebi. Ovdje se radi o čistoj tautologiji, koja je informativno prazna jer postoji i kvalitativno i kvantitativno podudaranje (preslikavanje po principu ogledala). Ako ovo primijenimo na **B, K, S**, dobićemo iskaz tipa *Srpski jezik je srpski jezik*. Semantički ove rečenice ne nose nikakvu novu ili dodatnu, a pogotovo suštinsku informaciju pa se radi o nepotrebnoj redundanciji. Međutim, takav izraz ima opravdanje ako se misao želi potencirati, pojačati, možemo nalaziti opravdanje

za takvu tautologiju kada se potencira samosvojnost, specifičnost srpskog jezika u odnosu na drugi/drugu u značenju 'Srpski jezik je srpski, a nije hrvatski ili bošnjački'. Međutim, to odmah izlazi izvan okvira autoodnosa $A = A$, jer se pojavljuje $B, C \dots X$.

S druge strane, identičnost dolazi kao heterogeni odnos (odnos refleksivnosti) u kome je A jednako B , odnosno $A = B$. Znak = znači 'isti kao nešto', 'identičan, jednak nečemu', 'sve je jedno', 'sve je iz jednog te istog sastavljeno'. Neki to nazivaju jednakošću. Poseban tip čine slučajevi kada je A istoznačno sa B ($A \equiv B$). Heterogeni odnos odaju iskazi tipa *Bor je drvo*. *Bor je jela*. U prvom slučaju *bor* dolazi kao hiponim (vrsta), a *drvo* kao hiperonim (rod). Međutim, u drugom iskazu *Bor je jela*, javlja se lažna identičnost, jer je radi o dvije različite vrste drveća, bor i jela su istoznačni u pogledu pripadnosti posebnoj vrsti stabala (zimzelenim), rodu (drveću) i živim bićima (biljkama). Dakle, istinito je da je bor bor, da je jela jela, da su i bor i jela (1) vrsta zimzelenih stabala, (2) vrsta drveća, (3) vrsta biljki i (4) vrsta živih bića. U slučaju B, K, S u ovom odnosu nastaju relacije tipa: srpski jezik = nesrpski jezik, srpski jezik = hrvatski jezik, srpski jezik = bošnjački jezik, srpski jezik = hrvatski jezik = bošnjački jezik. Ova pozicija javlja se kod onih koji dokazuju ili pokušavaju dokazati da su srpski i hrvatski jedan te isti jezik. Po takvom shvatanju govoriti o srpskom znači govoriti o hrvatskom i obrnuto ('Srpski jezik je isto što i hrvatski jezik', 'Srpski jezik je isto što i hrvatski jezik.', 'Srpski, hrvatski i bošnjački su isti jezici.'). Ako smatramo da srpski, hrvatski i bošnjački predstavlja ju identičan pojam ($A \equiv B \equiv C$), onda nastaje pozicija koja potencira logičnu afirmaciju (da su isti) i implicira logičku negaciju (da su različiti). Ovakav stav može biti objektivna i istinita (ako zaista postoje valjani argumenti), subjektivna (ukoliko se polazi od ličnog osjećanja, želja, nastojanja, težnji, pretenzija i sl.) i lažna (kada je u suprotnosti sa realnim činjenicama). Postoje i neki iskazi koji ne izazivaju nikakvu sumnju, recimo *Srpski jezik je slovenski jezik*. Razlika između njega i izraza tipa *Srpski jezik je hrvatski jezik*, jeste u tome što je predikat prvog na nivou roda, hiperonima (*slovenski jezici*), a drugog na nivou vrste, hiponima/kohiponima (*hrvatski jezik*). To znači: što se više penjemo ka vrhu kategorijalnog sistema problem utvrđivanja karaktera i stepena identičnosti se smanjuje. Međutim, takva identičnost nije bitna u razmatranju odnosa $B \leftrightarrow K \leftrightarrow S$, jer se ona nalazi na intrakorelacionom planu.

Kao što se vidi, odnos identičnosti nudi više mogućnosti za posmatranja interakcije $B \leftrightarrow K \leftrightarrow S$ pa se može govoriti o različitim tipovima identičnosti. Naša preliminarna deduktivna analiza pokazuje da prvo treba razlikovati apsolutnu i relativnu identičnost. Apsolutna identičnost može dolaziti samo na ontološkom planu i bazira se na filozofskoj postavci da ne postoje dva predmeta koja su potpuno ista. Ukoliko je tačna ova teza, to bi značilo da B, K i S ne mogu biti ontološki identični jezici. Međutim, na gnoseološkom planu identičnost dolazi kao vrsta spoznaje, što automatski isključuje apsolutizaciju identičnosti. U gnoseološkoj identičnosti, po

našem mišljenju, pojavljuju se tri važne vrste – jednu ćemo nazvati integralnom, drugu parcijalnom, a treću elementnom. Pod integralnom identičnošću podrazumijevamo slučajeve kada se cjelina **A** podudara sa cjelinom **B**. Parcijalna identičnost se javlja ukoliko se dio/dijelovi cjeline **A** podudara(ju) sa dijelom/djelovima cjeline **B**. Elementna identičnost dolazi u situacijama kada su jednaki elementi cjeline **A** i **B**. Parcijalna i elementna identičnost zasnivaju se na postavci da je identično ono što se podudara u svim suštinskim obilježjima i što oni u svim situacijama ostaju istu.

Sve tri mogućnosti mogle bi se izraziti na sljedeći način: **A** (**a** i/ili **b** i/ili **c** i/ili **d**... i/ili **x**) = **B** (**b** i/ili **c** i/ili **d**... i/ili **x**). Svaka od njih može na logičnom planu dolaziti u binarnom odnosu kao istinska identičnost (ako se elementi, dijelovi ili cjelina **A** i **B** jednaki) ili kao lažna identičnost (ukoliko su oni samo prividno takvi, ili se želi vidjeti i predstaviti kao takve).

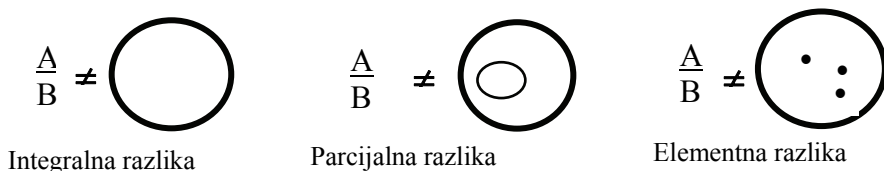
Ove vrste identičnosti imaju različite vrijednosti u izomorfizmu (odnosu s određenom mjerom identičnosti strukture dvaju ili više predmeta), homomorfizmu (ekvivalentnosti dvaju sistema u kome svakom objektu prvog sistema odgovara jedan objekat drugog sistema) i automorfizmu (izomorfizmu jedne strukture u sebi samoj).

Mreža odnosa između **B**, **K** i **S** sastavljena od (a) apsolutne i relativne, (b) elementne, parcijalne i cjelovite i (c) istinske i lažne identičnosti obrazuje sistem koji nazivamo BKS- integralom i u kome postoji više teoretskih mogućnosti: **S** = **K**, **S** = **B**, **K** = **B**, **S** = **K** = **B**.

2. Razlika (različitost) predstavlja odnos dvaju ili više predmeta u kome obilježje/obilježja jednog od njih izostaje/izostaju na nivou elementa, dijela ili cjeline. Svi predmeti, pojave, procesi, osobine, stanja i dr. koji se dovode u međusobnu vezu izdvajaju se i prepoznaju se po nekoj, manjoj ili većoj, diferencijaciji. Za prikazivanje takvog odnosa koristimo znak $\neq$, koji znači 'nije isto, nije identično' 'različito je'. Razliku možemo iskazati kao „**A** $\neq$ **B**, **C**... **X**“, odnosno „**A** je **ne-B**, **C**... **X**“, „**A** se ne podudara sa **B**, **C**... **X**“. Budući da nju najčešće čine samo neka diferencijalna obilježja, formulu bi trebalo precizirati na ovaj način: **A** (**a** + **b** + **c** + ...**x**) $\neq$ **B** (**a** + **b** + **c** + ...**x**). Pri tome se mora uzeti u obzir činjenica da se kao različiti mogu posmatrati **(1)** samo cjeloviti predmeti, predmeti kao cjelina, **(2)** predmeti sastavljeni od dijelovi ili **(3)** predmeti koje čine njihova obilježja.

Postoje dvije osnovne vrste razlike. Jedna se javlja u autoodnosu kada se razlika dolazi u okviru jednog te istog predmeta po principu $A \neq A$, što bi značilo 'A je različito od A.', 'A je različito u odnosu na samoga sebe (A).' Npr. *Bor je različit od bora*. Ovakav iskaz se doima kao paradoksalan, jer je teško shvatiti i zamisliti da se jedan predmet može od samog sebe razlikovati. U našem slučaju to bismo imali ako bismo kazali *Srpski jezik se razlikuje od srpskog jezika*. – *Srpski jezik je različit od srpskog jezika*. Međutim, takav iskaz imao bi smisla i opravdanja ukoliko bi podrazumijevao činjenicu da srpski jezik nije homogen, da se on raslojava. A to je zaista tako, jer u realizaciji svakog jezika dolazi do funkcionalnostilske, teritorijalne, socijalne, polne, generacijske i dr. diferencijacije (više v. Tošović 2002). Pošto se takva razlika nalazi na intrakorelacionom nivou (u sistemu odnosa unutar samo jednog jezika), ona nije relevantna za interakciju $B \leftrightarrow K \leftrightarrow S$.

Druga mogućnost dolazi u slučajevima kada u odnos stupaju različiti predmeti po principu $A \neq B$ ('A je različito od B.'). Npr. *Bor je različit od jele*. Ovakvi iskazi su potpuno korektni i veoma česti, jer se stvari primaju, doživljavaju i opisuju u međusobnom poređenju i na bazi njihove specifičnosti, nepodudarnosti, izdvojenosti u odnosu na druge. Stoga su takvi izrazi i na lingvističkom planu važni i korisni. U našem slučaju takvi bi bili izrazi tipa *Srpski jezik je različit od hrvatskog jezika*. – *Srpski jezik je različit od bošnjačkog jezika*. – *Srpski jezik je različit od hrvatskog i bošnjačkog jezika*. Ovakva pozicija se često pojavljuje u raspravama o odnosu između navedenih jezika. Na različitosti posebno insistiraju hrvatski lingvisti, dok srpski lingvisti nerado o njoj govore. Svaki se predmet može diferencirati u odnosu na drugi/druge na tri nivoa: na nivou elementa, dijela i cjeline. Stoga postoje elementne razlike, parcijalne razlike i integralne razlike. Elementne i parcijalne razlike dolaze po sistemu $A(a \text{ i/ili } b \text{ i/ili } c \text{ i/ili } d... \text{ i/ili } x) \neq B$, npr. elementnu razliku imamo ako kažemo *Bor (A) se razlikuje od jele (B) po obilježjima a, b, c, d... x.*, – *Srpski jezik (A) se razlikuje od hrvatskog (B) po obilježjima a, b, c, d... x.* – *Srpski jezik (A) se razlikuje od hrvatskog (B) i bošnjačkog (C) po obilježjima a, b, c, d... x.*

Pored ove tri strukturne razlike postoje dvije globalne vrste nepodudarnosti – apsolutna i relativna. Apsolutna razlika je, prije svega, ontološke prirode i zasniva se na filozofskoj postavci da nema jednakih predmeta, odnosno da je svaki predmet unikat za sebe i da mora biti različit u odnosu na drugi/druge. Gnoseološka razlika zasniva se na spoznaji predmeta – oni se poimaju u cjelini, segmentu ili detalju u kao različiti. Pošto se radi o procjeni, jasno je da spoznajna razlika može imati sa-

mo relativni karakter. Kada je, recimo, u pitanju odnos bora i jele, apsolutna razlika se sastoji u tome što se nigdje na zemaljskoj kugli ne može naći jedan bor i jedna jela koji bi bili 100% identični. Na spoznajnom planu botaničar ili šumar će više i lakše razlikovati te dvije vrste drveta nego onaj ko se ne bavi botanikom ili šumarstvom ili ko sa tim drvećem ima slab ili nikakav dodir. Leksikograf će, primjera radi, napisati da je bor rod četinarskih visokih drveta s dužim iglicama, a jela četinarsko drvo visine i do 40 metara, na osnovu čega ćemo zaključiti da je za nauku o jeziku i leksikografiju bitna razlika u dužini iglica i visini stabla (Rečnik MS 2007: 103). Botaničar će mnogo detaljnije pokušati da objasni šta je jedno, a šta drugo. Relativnost razlike između B, K i S je toliko izražena da je potrebna veoma široka skala na koju bi stala sva mišljenja, počev od laičkog tumačenja pa do naučnih pogleda. Krajnju poziciju zauzima stav da su razlike ogromne ili pak da su minimalne, potpuno zanemarljive ili čak da ih uopšte nema. Zbog svega toga u spoznaji i deskripciji razlike između B, K, S može se pojaviti istinska i lažna pozicija. Istinska je ona za koju postoje neoborivi dokazi, a lažna dolazi u formi svjesnog zaoblazjenja istine, unošenje zabune, dovođenja drugih u zabludu, plasiranja dezinformacija, prevara i sl. Ta mreža odnosa sastavljena od (a) apsolutne i relativne, (b) elementne, parcijalne i cjelovite i (c) istinske i lažne razlike čini poseban sistem koji nazivamo BKS-diferencijalom i u kome postoji više teoretskih mogućnosti: $S \neq K$, $S \neq B$, $K \neq B$, $S \neq K \neq B$.

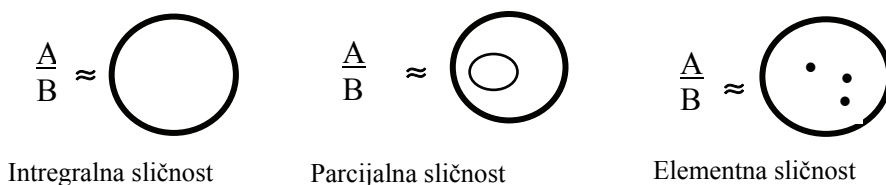
3. Svijet koji nas okružuje ne posmatra se isključivo bipolarno – kao ono što je samo identično ili samo različito. Identičnost i razlika se nalaze na suprotnim stranama linije na kojoj egzistira prelazna pojava – sličnost. Ona se pojavljuje tamo gdje nema stopostotne identičnosti ili stopostotne različitosti i podrazumijeva približavanje dvaju ili više korelata po nekim osobinama i odnosima, a prema formuli $A(a + b + c + d... x) \approx B$. Veliki problem predstavlja pitanje gdje se završava razlika, a gdje počinje sličnost. Sličnost je, u suštini, manja, slabija razlika ili nepotpuna identičnost. Identičnost implicira podudaranje, različitost nepodudarnost, a sličnost određen stepen podudarnosti i nepodudarnosti.

U tumačenju sličnosti postoje dvije teoretske mogućnosti.

Prva nastaje na bazi homogene korelacije koja se zasniva na autoodnosu ($A \approx A$), refleksivnosti, odnosu prema samome sebi: da je A slično A, da A liči na A. Takav slučaj dobili bismo iskazom *Bor je sličan boru. – Bor liči na bor.* Kao što se vidi, ovdje se prožima odnos samoidentičnosti i odnos sličnosti. Isto bismo imali u iskazu *Srpski jezik je sličan srpskom jeziku. – Srpski jezik liči na srpski jezik.* On bi imao smisla, opravdanja i informacijsku vrijednost ako bi se, recimo, imala u vidu činjenica da se srpski različito realizuje na različitim mjestima i u različitim okolnostima (kao bosanskosrpski, crnogorskosrpski, srbijanskosrpski itd.), konkretno: *Bosanskosrpski jezik liči na crnogorskosrpski, srbijanskosrpski...* ($S_1 \approx S_2, \approx S_3$). Ovakva vrsta sličnosti nije relevantna za tumačenje B, K i S, jer se nalazi na intrakorelacionom planu (koji obuhvata odnose samo u jednom jeziku).

Druga mogućnost dolazi u heterogenom odnosu kada se u odnos sličnosti dovode dva različita predmeta (**A** i **B**) pa se dobija $A \approx B$. Npr. *Bor je sličan jeli.*, *Bor liči na jelu*. Takav slučaj daju iskazi tipa: *Srpski jezik je sličan hrvatskom jeziku.* ($S \approx K$), *Srpski jezik je sličan bošnjačkom jeziku.* ($S \approx B$), *Srpski jezik je sličan hrvatskom i bošnjačkom jeziku* ($S \approx K, B$). Ova pozicija ima dosta pristalica, tačnije dosta onih koji smatraju da **B**, **K** i **S** nisu ni potpuno identični, ni potpuno različiti, već su u manjoj ili većoj mjeri slični.

Sličnost može dolazi u tri pojavna oblika: kao intergalna sličnost (kada je cjelina **A** slična cjelini **B**), kao parcijalna sličnost (ukoliko dio/dijelovi cjeline **A** liče na dio/dijelove cjeline **B**) i kao elementna sličnost (ako se radi o sličnosti elementa/elementa cjeline **A** i elementa/elementa cjeline **B**). Na logičkom planu one mogu manifestovati kao istinska i lažna sličnost.

Sličnost se ispoljava i u obliku homologije (sličnosti najvažnijih svojstava koja odražavaju suštinu predmeta).

Kompleks odnosa između **B**, **K** i **S** koji čini (a) apsolutna i relativna, (b) elementna, parcijalna i cjelovita, (c) istinska i lažna sličnost obrazuje sistem koji nazivamo BKS-similarom, u kome postoji više teoretskih mogućnosti: $S \approx K$, $S \approx B$, $K \approx B$, $S \approx K \approx B$.

4. U interakciji identičnosti, različitost i sličnosti ima dosta stvari teško dokučivih, zamršenih i spornih. Ako, recimo, ima razloga da se identičnost, sličnost i različitost posmatraju na nivou cjeline, dijela i elementa, postavlja se pitanje koliko se podudara parcijalna identičnost i različitost sa parcijalnom sličnošću, elementa identičnost i različitost sa elementnom sličnošću i kada dolazi do međusobne neutralizacije. Da bi se utvrdilo kako i koliko korelira parcijalna identičnost sa parcijalnom sličnošću, elementna različitost sa elementnom sličnošću itd., potrebno je izvršiti širu analizu.

Problem odnosa između **B**, **K** i **S** se komplikuje time što nijedan od navedena sistema (integral, diferencijal, similar) ne funkcionišu izolovano, već se međusobno prožimaju, ukrštaju. Povezati i predstaviti tu interakciju veoma je teško. Ona bi, recimo, mogla da izgleda u formi tabele u kojoj bi se pokazalo koliko je na nivou elementa, dijela i cjeline zastupljena identičnost, sličnost i različitost. Jedna od varijanata takve tabele imala bi sljedeći izgled.

Jezici	Odnos	Cjelina	Dio/Dijelovi	Element/i
B, K, S	=	+/-	+	+
	$\approx$	+	+	+
	$\neq$	+/-	+/-	+

Pomoću takve tabele mogao bi se tražiti odgovor na pitanje koliko su opravdane i utemeljene tri osnovne pretpostavke: “**B, K i S** su identični.“, “**B, K i S** su slični.“, “**B, K i S** su različiti.“

5. Identičnost i razlika nalaze se u svojevrsnom odnosu refleksivnosti, u kome identičnost odslikava/emituje razliku, a razlika refleksivnost. U bilo kojoj razlici postoji određena mjera podudaranja, isto kao što identičnost podrazumijeva razliku. Svijet je spojeni sud različitosti i identičnosti, u kome se one sudaraju, ukrštaju i neutralizuju. Te dvije pojave ne mogu jedna bez druge. Narušavanjem razlike aktualizuje se, potencira i pojačava identičnost. I obrnuto. Identičnost i različitost imaju reverzibilan karakter: ako je **A** isto/različito od **B**, onda je i **B** isto/različito od **A**. Identični odnos **a** (auto-odnos) zasnovan je u potpunosti na simetriji, a identični odnos **b** na manjoj ili većoj simetriji, koju čine podudarni elementi s lijeve i s desne strane. Razlika je čista asimetrija: ono što nalazimo s lijeve strane, ne nalazimo s desne i obrnuto.

6. Što se tiče odnosa apsolutnosti i relativnosti u trouglu identičnost ↔ sličnost ↔ razlika, pod apsolutnošću se mora podrazumijevati da je nešto potpuno, 100% identično ili različito, a pod sličnošću da nešto ne može biti 100% identično ili različito, što znači da samo identičnost i različitost mogu imati apsolutne vrijednosti (u ovome smislu), a da je sličnost uvijek relativna kategorija, jer nikad ne dolazi do 100%. Međutim, ovdje treba imati u vidu činjenicu da se apsolutnost i relativnost mogu posmatrati i na drugi način: recimo, da 5% utvrđene sličnosti može biti apsolutna, ontološka). Ako **B, K i S** posmatramo na nivou apsolutne vrijednosti (kada se radi o cifri 100%), nude se tri mogućnosti tumačenja: „**B, K i S** su 100% isti.“, „**B, K i S** su 100% slični.“, „**B, K i S** su 100% različiti.“. Sva istraživanja govore protiv prve i treće mogućnosti, što znači da na ovome planu možemo govoriti samo o apsolutnoj sličnosti, odnosno o činjenici koju niko ne može pobiti: da su **B, K i S** na ovaj ili onaj način, u ovome ili onome slični. Reći da su 100% slični značilo bi da su oni samo slični i nikako i nigdje identični i različiti. I još nešto: apsolutna identičnost i apsolutna različitost se međusobno isključuju pa ne mogu dolaziti istovremeno.

Kada je u pitanju relativnost, pod njome se podrazumijeva da nešto ne može dostizati stopostotnu vrijednost, što na ovom planu daje tri pretpostavke (mogućnosti): 1. „**B, K i S** nisu 100% isti.“, 2. „**B, K i S** nisu 100% slični.“, 3. „**B, K i S** nisu 100% različiti.“ U prilog prve i treće postavke govore brojna istraživanja. Što se tiče druge pretpostavke, takvo tumačenje može ukazivati na to da u nekom procen-

tu mogu biti potpuno identični (100% isti) ili potpuno različiti (100% nepodudarni). Prva i druga apsolutna vrijednost može dolaziti zajedno. Prva i druga relativna vrijednost nikako ne može dolaziti istovremeno.

7. U tumačenju identičnosti, sličnosti i različitosti između **B**, **K**, **S** ova tri odnosa treba dovesti u vezu sa dominantama jezika – sa onim na šta se može svesti sve što postoji u jeziku. Po našem mišljenju to je forma, značenje, funkcija i kategorija. Njih objedinjuje odnos kao fundamentalna pojava. Interakcija „identičnost, razlika, sličnost $\leftrightarrow$ forma, značenje, funkcija, kategorija“ može dolaziti kao homogeni i heterogeni odnos. Homogenost podrazumijeva korelaciju identičnosti, sličnosti i razlike samo sa formom, samo sa značenjem, samo funkcijom ili samo sa kategorijom. Heterogenost nastaje u korelaciji identičnosti, sličnosti i razlike sa dvočlanim sistemom dominanti (formom i značenjem, formom i funkcijom, formom i kategorijom), tročlanim sistemom (1. formom, značenjem i funkcijom, 2. formom značenjem i kategorijom, 3. značenjem, funkcijom i kategorijom) ili četvoročlanim (formom, značenjem, funkcijom, kategorijom) sistemom dominanti. Tako, dovodenjem u vezu identičnosti, sličnosti i različitosti na formalnom planu pojavljuju se tri mogućnosti: identičnost, sličnost i različitost formi. Kada je u pitanju heterogenost, **B**, **K** i **S** mogu imati identične forme, slične forme i različite forme. Na semantičkom planu njihove jedinice mogu biti semantički identične, slične i različite. Na funkcionalnom planu one mogu služiti u istu svrhu, imati sličnu ulogu i vršiti različitu funkciju. Osim toga, svaka funkcija jezika (strukturna ili vanjezička) može se u ovim jezicima različito manifestovati i izražavati. Jedna od njih je komunikativna, druga simbolička i sl. Na ovom planu vrlo je bitno da li BKS-identičnost, sličnost ili različitost služi u funkciji povećanja ili smanjivanja stepena razumljivosti. Na kategorijalnom planu **B**, **K**, **S** mogu imati iste, slične i različite kategorije. U ovome sistemu odnosa najznačajnije je razgraničavanje kategorije roda i kategorije vida, hiponimije i hiperonimije.

8. Pored identičnosti, sličnosti i različitosti za tumačenje interakcije **B**, **K** i **S** značajni su i druge korelacije, u prvom redu homogenost ($A \leftrightarrow A$), heterogenost ($A \leftrightarrow B$), refleksivnost: $\forall A (A=A)$, tranzitivnost ($\forall xyz (x=y \wedge y=z \supset x=z)$), simetričnost ($\forall AB (A=B \supset B=A)$), kao i postupci koji vode nekom od navedenih odnosa, prije svega, poređenje ($A : B$), supstitucija ($AB \rightarrow AC$). U heterogeni odnos stupaju različiti korelati po formuli $A = B, C \dots X$. Riječ je o korelaciji različitih predmeta koji su u nečemu identični po principu 'A je isto što i B, C...x' ili 'A je identično sa B, C...x'. U heterogeni odnos stupaju različiti predmeti, koji su u nečemu identični po principu 'A je isto što i B, C...x' ili 'A je identično sa B, C...x'. Na intrakategorijalnom nivou (u okviru samo jednoga jezika) dolazi do izražaja homogeni odnos: $S_1 \leftrightarrow S_2 \leftrightarrow S_x$; $K_1 \leftrightarrow K_2 \leftrightarrow K_x$; $B_1 \leftrightarrow B_2 \leftrightarrow B_x$, (homogeni odnos). U tranzitivnosti dva se predmeta nalaze u interakciji sa trećim, a takođe u međusobnoj relaciji. Identičnosti je bliska refleksivnost (jednakost predmeta samom sebi):

svaki se predmet nalazi u odnosu prema samome sebi po formuli $\forall x (x=x)$. U simetriji par predmeta stupa u odnos sa drugim ili istim parom: $\forall xy (x=y \supset y=x)$. Što se tiče postupaka, komparacija leži u osnovi BKS-interakcije. Ovdje je važan pojam tertium comparationis. Supstitucijom se odnos $a=b$ može transformisati tako da se zamijeni **a** ili **b** nečim drugim, a da se vrijednost (smisao) ne promijeni.

9. Srpski, hrvatski i bošnjački jezik obrazuju kompleksan i komplikovan interakcijski sistem koji mi nazivamo bks-korelacionalom. On se sastoji od intrakorelacionala, interkorelacionala i ekstrakorelacionala. Intrakorelacional predstavlja zasebni sistem veza unutar jednoga jezika pa postoji srpski intrakorelacional, hrvatski intrakorelacional, bošnjački intrakorelacional. Interkorelacional je mreža odnosa koju plete jedan jezik sa najmanje dva druga jezika. Njega može činiti, prije svega, dvočlana veza (srpsko-hrvatski interkorelacional, srpsko-bošnjački interkorelacional i hrvatsko-bošnjački interkorelacional), a takođe tročlana veza (u koju stupaju sva tri jezika). U svima njima nalazimo nekoliko vrsta interakcije. Prvu obrazuje identičnost, sličnost i različitost, drugu homogenost i heterogenost, treću tranzitivnost, refleksivnost i simetričnost itd. Ekstrakorelacional sadrži interakciju manje bliskih jezika, recimo (**a**) slovenskih (npr. srpskog i ruskog jezika) ili (**b**) neslovenskih (npr. srpskog i grčkog). U ekstrakorelacionalu **B**, **K**, **S** pojedinačno, odvojeno ili zajedno stvaraju tri sistema odnosa sa genetski manje bliskim ili dalekim jezicima. Suština ekstrakorelacionala najviše se ispoljava u kontaktima, dodirima sa evropskim i svjetskim jezicima. Ukoliko u bilo kome od njih dolazi do kompatibilnosti, nastaje kategorijal. Postoji intrakategorijal (kompatibilnost unutar jednoga jezika), interkategorijal (kompatibilnost između veoma bliskih jezika, npr. BKS-kategorijal), ekstrakategorijal – a) kompatibilnost manje bliskih (npr. srpsko-ruski kategorijal) i b) genetski različitih jezika (npr. srpsko-njemački kategorijal).

10. Kompletan sistem BKS-korelacionala možemo predstaviti u obliku četiriju prstenova (v. shemu). Prvi čine tri fundamentalna odnosa u koji stupa **B**, **K** i **S**: to su identičnost, različitost i sličnost. One se dalje dovode u vezu sa svim bitnim faktorima u okviru drugog, trećeg i četvrtog prstena. U drugom prstenu se identičnost, različitost i sličnost **B**, **K**, **S** se dovode u vezu sa standardom i supstandardom. U trećem prstenu identičnost, različitost i sličnost **B**, **K**, **S** stupaju u odnos sa vrstama globalne diferencijacije, prije svega funkcionalnostilske (funkcionalnim stilovima), teritorijalne (dijalektima) i socijalne (žargonima). Posljednji prsten ima dva dijela – gornji i donji. U gornjem se identičnost, različitost i sličnost **B**, **K**, **S** dovode u vezu sa jezičkim dominantama (formom, značenjem, funkcijom i kategorijom), kvantitetom/obimom (cjelinom, dijelom, elementom), postupkom (komparacijom, supstitucijom...) i drugim važnijim odnosima (homogenošću, heterogenošću, simetričnošću, tranzitivnošću, refleksivnošću, revezibilnošću i sl.). U donjem dijelu identičnost, različitost i sličnost **B**, **K**, **S** koreliraju sa disciplinama koje ih proučavaju (filozofijom, logikom, aksilogogijom, lingvistikom i dr.).

Literatura

Rečnik MS 2007: *Rečnik srpskoga jezika*. Redigovao i uredio Miroslav Nikolić. Novi Sad: Matica srpska.

Tošović 2002: Tošović, Branko. *Funkcionalni stilovi*. Beograd: Beogradska knjiga.

Бранко Тошович (Грац)

Сербско-хорватско-бошняцкије корелације

В настоящей статье сделана попытка рассмотреть систему отношений, создаваемую сербским, хорватским и бошняцким языками, которые автор соотносит с тремя фундаментальными отношениями – тождеством, сходством и различием. Он указывает на то, какие существуют теоретические возможности для создания модели, основанной на первом, второй или третьем, а также на их взаимодействии. В продолжение анализа соотносятся три языка (сербский, хорватский и бошняцкий) и три макроотношения (тождество, сходство и различие) с четырьмя языковыми доминантами – формой, значением, функцией и категорией. Всю эту систему автор объединяет и называет БКС-корреляционалом, в котором различает интракорреляционал, интеркорреляционал и экстракорреляционал.

Branko Tošović
Institut für Slawistik
der Karl-Franzens-Universität Graz
Merangasse 70
8010 Graz
+43/316/3802522
branko.tosovic@uni-graz.at
www-gewi.kfunigraz.ac.at/gralis/

Branko Tošović (Grac)

Konvergentne i divergentne standardološke interakcije (BKS-Korelacional)

1. Jezici se mogu dovoditi u vezu ne samo čisto sociolingvistički, nego mnogo kompleksnije i bez unaprijed zadanih veza. Osnovna vrijednost takvog pristupa jeste da se uzimaju u obzir svi odnosi, da se nijedan od njih ne favorizuje, da se svi posmatraju ravnopravno. U korelacionoj analizi u zadnji plan odlazi pitanje imenovanja jezika, njihovog statusa, da li se radi o standardnim jezicima, varijantama jednog jezika, opravdanosti postojanja i sl., a u prvi izbija pitanje kakav se sistem odnosa gradi.

2. Na interakcijskom planu jezici obrazuju tri podsistema: intrakorelacional, interkorelacional i ekstrakorelacional. Intrakorelacional predstavlja sistem veza unutar jednoga jezika (recimo, bošnjački interkorelacional, hrvatski intrakorelacional, srpski interkorelacional). Interkorelacional je mreža odnosa koju plete jedan jezik sa najmanje dva veoma srodna jezika (tako bosanski/bošnjački, hrvatski i srpski jezik¹ tvore bks-korelacional). Ekstrakorelacional sadrži interakciju nesrodnih, genetski različitih, prostorno raštrkanih, dislociranih jezika (npr. srpsko-njemački ekstrakorelacional) ili vremenski nesinhronizovanih jezika (hrvatsko-latinski ekstrakorelacional). Ukoliko u bilo kome od triju sistema dolazi do kompatibilnosti, nastaje kategorijal.

3. U korelacionim sistemima djeluju različiti procesi. Među njima posebno se izdvajaju dvije tendencije. Jedna vodi približavanju, ujednačavanju, sinhronizaciji, objedinjavanju, integrisanju, homogenizaciji, unifikaciji. Nazvaćemo je konvergencijom. Druga ima sasvim suprotnu usmjerenost – teži odbijanju, distanciranju, razlikovanju, diferencijaciji, nepodudaranju, razdvajanju, cijepanju, udaljavanju, disoluciji i stvara divergenciju. U intrakorelacionalu dominira konvergencija, u interkorelacionalu dolazi do izražaja i konvergencija i divergencija, a u ekstrakorelacionalu međusobno razmjenjivanje. Normiranje i kodificiranje jezika mogu se na ovome planu produktivno i svrsishodno analizirati. U standardizaciji interakcijski posmatranoj djeluju dvije tendencije – centripetalna i centrifugalna. Centripetalna vodi zbližavanju i usaglašavanju stadardâ te nastanku konvergentne standardizacije, a centrifugalna teži diferencijaciji i generiše divergentnu standardizaciju. Težište u konvergentnoj standardizaciji leži na identičnosti, a u divergentnoj na različitosti. Ukoliko se pak i jedna i druga tendencija ukrštaju i prožimaju, nastaje kodivergentna standardizacija. Ona se pojavljuje onda kada postoji dvostruka, istovreme-

¹ U daljem tekstu nazivi *bosanski/bošnjački*, *hrvatski* i *srpski* jezik daju se u formi skraćenice *BKS*, *B/K/S* ili *B*, *K*, *S*.

na paralelna orijentacija i na identičnost i na različitost. Da li je to najčešći slučaj (da standardizacija nastaje i na bazi identičnosti, i na bazi različitosti) treba utvrditi u istraživanju šire građe.

4. Konvergentna standardizacija može imati različite kategorijalne vrijednosti. Insistiranjem na onome čime se unutar jednoga jezika ili prostora postiže jedinstvo nastaje intrakonvergentna standardizacija. Ukoliko se normiranje orijentiše na kodifikaciju genetski bliskih jezika, stvara se interkonvergentna standardizacija. Kada je standardizacija usmjerena na nebliske, nesrodne jezike, nastaje ekstrakonvergentna standardizacija. Npr. hrvatska intrakonvergentna standardizacija podrazumijeva normativno objedinjavanje jezičkog izraza svih Hrvata. Hrvatska interkonvergentna standardizacija se pojavljuje ukoliko se norma centripetalno orijentiše na druge standardizacije iznikle iz bivšeg srpskohrvatskog jezika (srpsku i/li bošnjačku). Hrvatska ekstrakonvergentna standardizacija nastaje na bazi lingvoheterogene normalizacije u odnosu na jezik/jezike koji ne pripada/pripadaju bivšem srpskohrvatskom jeziku. Interakcija može nastati kao posljedica neosmišljene orijentacije (da se, recimo, onaj ko normira hrvatski jezik nesvjesno orijentiše na bošnjački ili srpski standard) pa zato treba razlikovati svjesnu i nesvjesnu konvergenciju i divergenciju. Stoga intencionalnost može imati više teoretskih kombinacija: 1. konvergencija svjesna, divergencija nesvjesna, 2. konvergencija nesvjesna, divergencija svjesna, 3. konvergencija svjesna, divergencija svjesna, 4. konvergencija nesvjesna, divergencija nesvjesna. Divergencija se može odnositi na lingvohomogenu (srodnu, blisku) standardizaciju (npr. hrvatsku u odnosu na srpsku), a konvergencija na lingvoheterogenu (manje blisku, srodnu, daleku) standardizaciju (npr. njemačku, rusku, englesku). I obrnuto. Divergencija i konvergencija se u standardnološkim rješenjima ne ekspliciraju (ne kaže se, recimo, u nekom pravopisu da se nešto propisuje zbog toga da bi ličilo na neki drugi standard ili bilo drugačije od njega), što otežava ovakvu vrstu analize. Stoga se o tome može suditi na osnovi prisutnih tendencija i ekspliciranih sudova i stavova.

5. Devedesetih godina prošlog stoljeća došlo je na području novih država (Bosne i Hercegovine, Crne Gore, Hrvatske i Srbije) do pojave triju standarda – srpskog, hrvatskog i bošnjačkog, koji su zamijenili dotadašnji, zajednički srpskohrvatski. Ti standardi koegzistiraju i prožimaju se na ovaj ili onaj način. U ovome relativno kratkom periodu od petnaestak godina razvijali su se procesi koji bi se interakcijski mogli svesti na divergenciju i konvergenciju. Budući da se ove megakorelacije zasnivaju na dvije osnovne zakonitosti – na privlačenju i odbijanju – stare i nove standardizacije našle su se u procijepu tih orijentacija. Pod uticajem društvenih okolnosti, ratnih sukoba, jačanje mržnje, etničke i religiozne netrpeljivosti, međunarodne frustracije... u prvi plan je izašlo odbijanje pa je divergencija postala dominantna. Veze koje se uspostavljaju između B, K, S pojedinačno ili u kompleksu tvore BKS-korelacional. U njemu treba tražiti odgovore na pitanje da li se, kako

i koliko navedeni jezici konvergentno i(li) divergentno ponašaju, međusobno utiču, prožimaju i ukrštaju. Tu postoje dva nivoa: jedan čine međusobni kontakti B, K, S (koji se, između ostalog, završavaju preuzimanjem određenih jedinica), a drugo uzajamno naslanjanje na standardološka rješenja ili pak distanciranje. U tome značajnu ulogu ima pripadnost određenom civilizacijskom krugu.

6. Intrakorelacional. Jezička identifikacija zatvorena u vlastitu sredinu i usmjerena ka sveukupnom objedinjavanju govornih realizacija i govornih lica istoga jezika razvija intrakonvergentnu standardizaciju (zasnovanu, recimo, na onome što bismo nazvali svehrvatskost, svesrpskost, svebošnjakost). Svaki jezik razvija odgovarajuću interakciju, koja može imati konvergentni i divergentni karakter.

7. Bošnjački konvergentni intrakorelacional koncentriše se na objedinjavanje, homogenizaciju jezika Bošnjaka koji žive u Bosni i Hercegovini i Srbiji (Sandžaku). „Bošnjake kao narod objedinjuje njihov zajednički jezik, koji oni nazivaju bosanskim, a tako ga nazivaju i sandžački Muslimani, mada oni u principu sebe ne smatraju ‘Bosancima’. Dakle, to je jezik jednog naroda, bez obzira kakve sve teritorijalno-etničke razlike postoje unutar samog tog naroda“ (Jahić 1999: 103). Vrijedilo bi teorijski i praktično razmotriti opravdanost sljedeće postavke: „Bošnjački narod ne može opstati bez svoga bosanskog jezika [...]“ (Jahić 1999: 269).

8. Suština hrvatskog konvergentnog intrakorelacionala sastoji se u tome da se standardizacijom obuhvate svi oni koji se izjašnjavaju kao Hrvati. Postoji više primjera takve pozicije. Takvu orijentaciju posebno snažno zastupa Ivo Škarić. On se zalaže za „opće svehrvatski jezik“, „opće prihvaćeni hrvatski idiom“ (Škarić 1994). U njegovom intrakorelacionalu se miješa i ukršta (1) konvergentni redukcionizam i minimalizam, čija je suština u tome (a) da se preferira „zajednički jezik s a - m o Hrvata“ (što bismo mogli nazvati kroatokonvergenicijom), (b) da se preporučuje jezički izraz koji pokriva više hrvatskih govora, a ne onaj koji je „štokavskiji“ (2) konvergentni maksimalizam, koji se ispoljava u tome što se insistira na tome da hrvatski jezik govore „sva hrvatska usta“, sa bitnom ogradom: „štokavski jezik u hrvatskim ustima“, još preciznije „u zapadnoštokavskim ustima“. U takvoj poziciji težište se pomjera sa „klasičnog“ hrvatskog standarda, „zatečenog hrvatskog standardnog jezika“, koji ne „reprezentira dobro hrvatsko dijasistemske obličje“, čak je „bliži prosječnom Muslimanu, Crnogorcu i Srbinu nego prosječnom Hrvatu“ (Škarić 1994: 100). Škarić smatra da hrvatski standardni jezik mora proći fazu destrukcije da bi se rekonstruisao. Ovaj primjer lijepo pokazuje kako dva suprotna procesa (konvergenicija i divergenicija) uvijek idu zajedno: direktno zalaganje za hrvatsku intrakonvergeniciju prati implicitno insistiranje na hrvatskoj intradivergeniciji u odnosu na postojeći standard, čime se autorova pozicija uklapa u onu treću struju koju sam izdvaja i naziva revolucionarnom: „Njoj je zatečeni hrvatski standardni jezik daleko od naravnog optimuma.“ (Škarić 1994: 99). Škarić se zalaže za promjenu u grafijskom sistemu u tom smislu što bi trebalo uvesti jednoznačno pisanje dvofone-

ma **je** i kratkog jata (*cvjet, ljep*), dok **č-ć** valja svesti na **č**, a **dž-d** na **đ**, jer je „za većinu Hrvata, napose urbanih, u općem jeziku već završena defonologizacija fonemske opreke **č-ć**, a pogotovu **đ-dž**, te da se nerazložno gubi energija pri opismenjavanju i trud oko ispravnosti pisanja **č-ć**, **dž-d**“ – Škarić 2001: 13. Realizacija ove ideje dovela bi do značajne interkorelacione bks-divergencije.

9. Neki se zalažu čak za „umjetni jezik, međuhrvatski esperanto“, koji bi obedinjavao „tri hrvatska jezika“: čakavski, kajkavski i štokavski (Bilić 1997: 17).

10. Posebnu vrstu hrvatskog konvergentnog intrakorelacionizma razvija Dalibor Brozović. Njegova konvergencija uglavnom je usmjerena na jezik Hrvata u Bosni i Hercegovini i predstavlja oblik totalne intrakonvergencije: „Postoji dakle samo jedan hrvatski jezik i ne može biti jedan za Hrvate u Republici Hrvatskoj i drugi za Hrvate u Bosni i Hercegovini“ (Brozović 1999: 15). Dalibor Brozović odbacuje ideju stvaranja neke posebne varijante ili poluvarijante hrvatskog jezika, tačnije protiv je bilo kakve intrahrvatske divergencije, protiv mogućnosti da jedan dio Hrvata izvan Hrvatske (u datom slučaju u Bosni i Hercegovini) stvori neki svoj hrvatski jezik: „Nisu neprihvatljivi samo pokušaji da se bošnjački jezik nametne bosanskohercegovačkim Hrvatima, bezuvjetno su neprihvatljive i eventualne tendencije da se ostvari nekakav autonomni bosanskohercegovački hrvatski standardni jezik. Takve tendencije nisu glasne, ali ima nekih sličnih nagovještaja“ (Brozović 1999: 15). Hrvatskom konvergentnom intrakorelacionalu značajan doprinos daju Hrvati u Bosni i Hercegovini, naročito u zapadnoj Hercegovini. Takva nastojanja izazivaju kod nekih drugačija razmišljanja. Recimo, Dževad Jahić smatra da „snažne tendencije izjednačavanja sa hrvatskim jezikom (koje su u posljednje vrijeme išle brzim tempom u zapadnoj Hercegovini) dovode u pitanje postojanje i uopće opstanak te eventualne bosansko-hercegovačke ‘poluvarijante’ hrvatskog jezika“ (Jahić 1999: 113). On konstatuje da je izgubljena nekadašnja svijest bosanskih Hrvata o pripadnosti Bosni kao svojoj etničko-jezičkoj matici.

11. Konvergentni intrakorelacionizam njeguje i Stjepan Babić. U prilog takve orijentacije ide, recimo, njegov stav da se Hrvati u BiH treba da drže hrvatske književnojezičke norme (Babić 1997: 29). Babić ističe da je važno da se hrvatski jezički priručnici upotrebljavaju „u cijelom hrvatskom narodu ma gdje živio“ i dodaje: „Po naravi stvari ti su priručnici nastali samo u Zagrebu, ali kako oni vrijede za cijelu Hrvatsku, normalno je da vrijede i za Hrvate u BiH“ (Babić 1997: 30). Autor dalje ističe da hrvatska jezička norma nikada nije bila određivana zagrebocentrično, nego kroatocentrično i dodaje: „A nije ni mogla biti zagrebocentrično jer je Zagreb na kajkavskome području, a on ne samo da nije nametao kajkavske osobine, nego se nesebično odrekao kajkavskoga kao književnoga jezik radi jedinstva svih Hrvata i time dao primjer u žrtvovanju svojih posebnosti radi cjelovitosti svoga naroda“ (Babić 1997: 30). Babić govori o „opće-hrvatskoj jezičnoj normi“ i upozorava da se u njoj ne smije zanemariti bosanskohercegovačka sastavnica (Babić 1997:

30). Ovakva norma treba da bude „obvezatna za sve Hrvate“, a u cilju „očuvanja jedinstvenoga hrvatskoga književnoga jezika u Hrvatskoj i BiH“ (Babić 1997: 33).

12. Srpski konvergentni intrakorelacional se prilično razlikuje od hrvatskog. I dok je hrvatski duboko prožet pitanjima standardizacije, srpski se najviše ispoljava na drugom planu – u težnji da se ukloni dvojtvo u refleksu praslovenskog jata, a u korist ekavskog i na štetu ijekavskog. Temelje srpske intrakonvergenције udario je Vuk Karadžić stavom o „jeziku Srba svijeh i svuda“. Belić je potencirao jezičko jedinstvo Srba i Hrvata (Belić 1997: 17). Nešto slično činio je Pavle Ivić govoreći o jedinstvu srpskohrvatskog književnog jezika (Ivić 1990: 321).

13. Godine 1993. izvršen je pokušaj/eksperiment da se ekavica uvede na jednom dijelu srpskog govornog područja – u Republici Srpskoj (ali ne i u Crnoj Gori). Poduhvat je propao, što se moglo i očekivati, jer se radilo o ishitrenom, brzo-pletom, nepromišljenom i sasvim pogrešnom potezu. Kao razlog za ovu vrstu srpske intrakonvergenције ističani su „ciljevi od opšteg značaja“, finansijski razlozi i sl. (Ivić 1999-www). Ivić piše da je rat u Bosni i Hercegovini, sam po sebi užasna nesreća, imao i pozitivne posljedice: učvrstio je među tamošnjim Srbima svijest o potrebi srpskog jedinstva (Ivić/Brborić 1995: 13). „Ujedinjene Srba, ali potpuno ne samo političko, već i privredno, kulturno, jezičko postalo je ideal naroda koji je shvatio da mu nema opstanka bez oslonca na maticu istočno od Drine“ (Ivić/Brborić 1995: 13). Radilo se, prema mišljenju Pavla Ivića, o istorijskoj šansi. Međutim, uvođenje ekavice dovelo bi do tri važna, ali nejednaka rezultata: do radikalne srpske intrakonvergenције (bilo bi ukinuto dvojtvo u izgovoru na teritoriji Srbije i Bosne i Hercegovine), do izrazite srpske intradivergenције (došlo bi do polarizacije između srbijanskog srpskog i bosanskog srpskog jezika, s jedne strane, i srpskog jezika u Crnoj Gori i Hrvatskoj) i do markantne bks-interdivergenције (ekavica bi pravila jasnu polarizaciju između srpskog, s jedne strane, i hrvatskog i bošnjačkog, s druge). S tim u vezi treba napomenuti da je Jovan Skerlić zastupao posebnu vrstu srpskohrvatske intrakonvergenције. On je, naime, 1913. godine predlagao da se ekavski izgovor izabere kao jedini izgovor, a latinica kao pismo. I na hrvatskoj strani javljala se ideja da se uvede ekavica. Jedan od njenih pristalica bio je Ante Starčević, koji je nastojao da se u Hrvatskoj govori ekavica. Starčevićeva ideja nije prihvaćena jer su prevladali hrvatski vukovci, koji su se zalagali za ijekavski izgovor. U posljednje vrijeme čuju se glasovi da se ikavica standardizuje, što nailazi na osudu nekih hrvatskih jezikoslovaca: „Jedni bi željeli vratiti standardnu ikavštinu više od sto dvadeset godina nakon njezina konačnoga napuštanja, i to kao jedini ili bar paralelni jezični standard. Zastupnike te ideje ne smeta što bi to bio kulturni prevrat kakav nije doživio nijedan europski jezik posljednjih stoljeća, a ako bi se radilo samo o obnavljanju ijekavsko-ikavske usporednosti, onda bi to značilo povratak jedne za standardni jezik načelno nepogodne situacije, jer je sam smisao svakoga standarda u uklanjanju nefunkcionalnih dvostrukosti i višestrukosti, u jezi-

ku i svagdje drugdje“ (Brozović 1998: 166–167). Neki se zalažu za ikavicu jer smatraju da je to „najhrvatski govor“. Stjepan Babić smatra da je ta struja veoma slaba „jer nakon 150 godina upotrebe jekavice za ikavicu je kasno“ (Babić 2004: 19). Uvođenje ikavice u hrvatski standard dovelo bi do značajne bks-interdivergencije.

14. U posljednje vrijeme u srpskoj lingvistici dolazi do pojave novih tonova. Najveći odjek imale su ideje Dragoslava Mihailovića usmjerene na ravnopravnost govora centralne Srbije a protiv povlašćenog ijekavskog govora manjine u Srbiji. Po njegovom mišljenju govor centralne Srbije je u značajnim naučnim djelima marginalizovan do dijalekta srpskohrvatskog jezika. On se zalaže za jačanje i afirmaciju jezika Srba iz Srbije. Snaženjem ove ideje došlo bi od izražene srpske intra-divergencije, tačnije do interakcijskih tenzija na pojedinim dijelovima srpskog govornog područja u okviru više novoformiranih država.

15. Posebnu vrstu srpske intrakorelacione divergencije predstavlja tendencija da se normativno prihvate brojna akcenatska odstupanja (skraćivanje, gubljenje postakcenatske dužine, pojava akcenta na krajnjem slogu i silaznih akcenata na unutrašnjim slogovima) i da tako nastanu dvojna rješenja – jedno, recimo za Srbiju (ili ekavski dio), a drugo za ostali prostor na kome se govori srpski jezik.

16. Bošnjački divergentni intrakorelacional ispoljava se (iako se radi o veoma kratkom vremenu standardizacije) u nastajanju posebnih varijanata bosanskog/bošnjačkog jezika. Dževad Jahić konstatuje da su se unutar bosanskog jezika već formirale dvije varijante – bosanska i sandžačka, odnosno zapadna i istočna (Jahić 1999: 269).

17. Hrvatski divergentni intrakorelacional predstavlja formu distanciranja od nečeg što se nameće kao opštehrvatsko. Tipičan primjer takve divergencije je odbojnost nekih prema novogovoru. U hrvatsku divergenciju treba uključiti i tendenciju izdvajanja posebnih varijanti hrvatskog jezika, za koju se zalažu neki lingvisti. Ivo Pranjković se, recimo, pita zašto ne bi i Hrvatima u BiH bilo dozvoljeno da kultivšu vlastitu varijantu unutar šire definisanog hrvatskog standarda budući da u okviru standardnog hrvatskoga jezika već sada egzistira pet varijanti: dubrovačka, dalmatinska, riječka, slavonska i zagrebačka (Pranjković 1997). S druge strane Miro Kačić, govoreći o inačicama ističe: „Naziv inačica može biti opasniji od tvrdnje o istosti. Jer može se govoriti o splitskoj, dubrovačkoj ili zagrebačkoj inačici hrvatskoga književnoga jezičnoga sustava. I svaka od njih pokazuje svoje višerazinske različitosti“ (Kačić 1995: 65). Brozović je, kao što smo rekli, protiv varijantske polarizacije hrvatskog jezika u Hrvaskoj i BiH.

18. O srpskom divergentnom intrakorelacionalu moglo bi se govoriti u sklopu konstatacije da je srpski jezik varijantno polarizovan. Postoji više onih koji razvijaju takvu ideju ali sa različitim rješenjima (najčešće se spominje istočna, zapadna i južna varijanta).

19. Interkorelacional. Ova mreža odnosa tiče se ne korelacija unutar jednog jezika (A ili B, ili C ili...), već obuhvata interakciju jezika A i jezika B, C... X. S tim u vezi B, K, S obrazuju veoma kompleksan i komplikovan interakcijski sistem (bks-korelacional). U njemu postoje i konvergentni i divergentni procesi. Oni se realizuju u tročlanim i dvočlanim korelacijama. U tim interakcijama može postojati uzajamni odnos (znak $\leftrightarrow$), jednosmjerni odnos (znak $\leftarrow$ ili $\rightarrow$) ili ne postojati nika kva veza (znak $\nleftrightarrow$ ili $\nrightarrow$). U konvergentnom sistemu jezik/jezici A, B, C ili pak samo neki od njih (A i B, A i C, B i C) stupa/stupaju u odnos zbližavanja, a u divergentnom jezik/jezici A, B, C ili pak samo neki od njih (A i B, A i C, B i C) ulaze u odnos distanciranja i udaljavanja. Na toj osnovi nastaje dvostruki interakcijski model jezika A, B i C. Prvi model je zasnovan na homogenoj korelaciji, u kojoj imamo jedan pravac djelovanja (označava $\leftarrow$, $\rightarrow$) ili ga uopšte nema (znak $\nleftrightarrow$, $\nrightarrow$): (a) $A \leftarrow [k]/[d] \rightarrow B \leftarrow [k]/[d] \rightarrow C$, (b) $A \nleftrightarrow [k]/[d] \nrightarrow B \nleftrightarrow [k]/[d] \nrightarrow C$, gdje [k] označava konvergenciju, a [d] divergenciju. U slučaju „a“ između sva tri jezika postoji konvergencija i(li) divergencija, a u slučaju „b“ između tri jezika ne postoji ni konvergencija ni divergencija. Drugi model je zasnovan na heterogenoj korelaciji, u kojoj se smjenjuju korelacioni pravci. U njemu postoji šest kombinacija: 3) $A \leftarrow [k]/[d] \rightarrow B \nleftrightarrow [k]/[d] \nrightarrow C$, 4) $A \leftarrow [k]/[d] \rightarrow C \nleftrightarrow [k]/[d] \nrightarrow B$, 5) $B \leftarrow [k]/[d] \rightarrow C \nleftrightarrow [k]/[d] \nrightarrow A$, 6) $A \nleftrightarrow [k]/[d] \nrightarrow B \leftarrow [k]/[d] \rightarrow C$, 7) $A \nleftrightarrow [k]/[d] \nrightarrow C \leftarrow [k]/[d] \rightarrow B$, 8) $B \nleftrightarrow [k]/[d] \nrightarrow C \leftarrow [k]/[d] \rightarrow A$. Strelice pokazuju gdje između A i B djeluje d/k, a gdje toga nema. Pošto prostor ne dozvoljava šire zadržavanje na ovom pitanju, nismo u mogućnosti da, koliko-toliko, razjasnimo ove kombinacije pa ćemo to ostaviti za neki drugi rad.

20. Naš model ima dodirne tačke sa „idealnim modelom“ planiranja jezika Milorada Radovanovića u obliku kruga od desetak faza, odnosno postupaka (a na materijalu srpsko-hrvatskog, tj. srpskog i hrvatskog standardnojezičkog slučaja/slučajeva), koje čini selekcija (= odabiranje), deskripcija (= opisivanje), preskripcija (= propisivanje), elaboracija (= razrađivanje), akceptacija (= prihvatanje), implementacija (= primenjivanje), ekspanzija (= širenje), kultivacija (= negovanje), evaluacija (= vrednovanje), rekonstrukcija (= prepravljanje). Taj krug se „prirodno zatvara“ preko segmenata neposredne deskripcije, preskripcije ili elaboracije novonastalih standardnojezičkih pojedinosti, leksičkih i gramatičkih (Radovanović 19997: 69). Sam Radovanović konstatuje da je ovaj model dosta kompatibilan onome koji je predložio Dubravko Škiljan, koji je u okviru poznatog Klosovog razvrstavanja segmente akceptacije, implementacije, ekspanzije i kultivacije uvrstio u „planiranje statusa“ (što bi Radovanović u još uopštenijem sistemu lingvističkih etiketa nazvao jezičkom politikom u užem smislu), dok je sve ostale predložene segmente (deskripciju, preskripciju, elaboraciju, evaluaciju i rekonstrukciju) svrstao u „planiranje korpusa“ (za Radovanovića planiranje jezika u užem smislu) – Škiljan

1988: 47–48. Radovanović smatra da su za standardne jezike, jednako mogući procesi integracije, odnosno varijacije, polarizacije, dezintegracije i promocije (varijeteta tipa etnički markiranih varijanata, prestižnih sociolekata, urbano regionalnih realizacija). Svoj model Radovanović proširuje sa pet „novih“ faza koje se direktno tiču bks-korelacionala: integracija, varijacija, polarizacija, dezintegracija i promocija. Grube okvire rasprostiranja osnovnih tendencija autor ovako predstavlja: prva polovina 19. vijeka integracija, druga polovina 19. vijeka varijacija, vrijeme od početka do šezdesetih godina 20. vijeka polarizacija, vrijeme od sedamdesetih do kraja osamdesetih godina 20. veka dezintegracija i devedesete godine 20. vijeka promocija (Radovanović 19997: 70). Ako bismo Radovanovićev „idealni“ model doveli u vezi sa našim korelacionim modelom, onda bismo konstatovali da je konvergentni bks-interkorelacional dominirao u prvoj polovini 19. stoljeća, divergentni od početka do šezdesetih godina 20. vijeka i od sedamdesetih do kraja osamdesetih godina 20. veka, dok je vrijeme devedesete godine 20. vijeka predstavljano kulminaciju divergencije.

21. U sadašnjoj situaciji srpska standardizacija ne ispoljava jaču težnju ka divergenciji (sudeći prema pedeset odluka Odbora za standardizaciju srpkog jezika; Srpski jezik 2006), dok se to ne može reći za hrvatsku i bošnjačku. Aktuelni srpska standardizacija je konvergentna, hrvatska uglavnom divergentna, dok bošnjačka sve više naginje divergenciji. Nije isključeno da u budućnosti srpski standardizacija dobije elemente divergencije, a da ona u hrvatskom i bošnjačkom splasne, ali ne prerastanjem u konvergenciju, već u sopstvenu neutralizaciju. Osnovni razlog za pretpostavku da će hrvatski divergocentrizam tokom vremena (ili kako reče Babić „kad prođe ovaj razlikovni val“ – Babić 2001: 175) slabiti leži u tome da će biti depasirano u standardizaciji izrazito se ugledati i orijentisati na drugu i zazirati od nje. I bošnjački divergocentrizam će se, vjerovatno, iz istih razloga smanjivati. Što se tiče srpskog standarda, moguće je napuštanje konvergocentrizma radikalizacijom jezičke politike. Globalno posmatrano, standardizacije će se, po svoj prilici, sve više razilaziti, a razlike povećavati. To su snažno potencirali divergentni procesi nakon raspada bivše Jugoslavije (koji se nastavljaju i koji će i dalje biti snažni), međusobna komunikacijska izolacija, posebno izazvana ratovima i dubokim zaziranjima. Da li će ulaskom država bivše Jugoslavije u Evropsku uniju doći do promjene (do jačanja konvergencije i slabljenja divergencije, ili obrnuto), teško je prognozirati. Nemalu ulogu igraće iracionalnost, toliko karakteristična za ovaj prostor.

22. Interakcija i posebno standardizacija B, K, S predstavljaju značajnu komponentu interkorelacionala, u kome djeluju dvije osnovne tendencije – konvergenција i divergenција.

23. Bošnjački konvergentni interkorelacional najviše dolazi do izražaja u ideji o neutralizaciji bh-trojezičnosti i stvaranju „jedinstvenog“, „glavnog“, „opšte-državnog“, „nadracionalnog jezika“ za čitavu Bosnu i Hercegovinu, čime se indi-

rektno teži radikalnoj transformaciji – pretvaranju bh-interkorelacionala u bosanski intrakorelacional. Bošnjake kao narod objedinjuje njihov zajednički jezik (Jahić 1999: 103). Oni svoj jezički identitet više vezuju za odrednicu Bosna nego za nacionalnu (jezički arhaičniju) odrednicu Bošnjak i u nazivu jezika „poistovjećuju svoje kulturno biće sa povijesnom teritorijalno-državnom maticom što se zove Bosna“ (Jahić 1999: 75). U Bosni se „naziv bosanski jezik nerijetko otima onom svome užem značenju (značenju jezika Bošnjaka), pa se hvata svoga šireg (mogućeg) značenja; značenja jezika svih Bosanaca, više sa regionalnim nego nacionalnim obilježjem“ (Jahić 1999: 89). Ideje „bošnjačke bosanske konvergenције“ i „bošnjačke bks-neutralizacije“ mogu se dovesti u vezi sa bošnjaštvom u širem smislu,² koje se (prema Jahić 1999: 98) zalaže za jedinstvenu Bosnu i Hercegovinu i cjelovit, jedinstven bosanski, odnosno bošnjački narod izdiferenciran po religijskoj pripadnosti. Tačnije: „Ideja bošnjaštva u širem smislu zastupa tezu da se u Bosni i Hercegovini govori i piše bosanskim, odnosno ‘bošnjačkim’ jezikom, koji je maternji jezik svih Bosanaca, odnosno Bošnjaka (dakle i bosanskih muslimana, i bosanskih pravoslavaca, i bosanskih katolika). Na taj način bosanski jezik dobija svoje nadnacionalno (tačnije nadreligijsko) obilježje, kao jezik ‘bosanskog naroda’, bez obzira na vjersku pripadnost“ (Jahić 1999: 98).

24. Bošnjačka konvergentnost se potencira stavom da savremenom bosanskom jeziku nije u interesu da se zatvara, mada to ‘zatvaranje’ treba preciznije definisati, lingvistički ga objasniti“ (Jahić 1999: 239). Po mišljenju ovog autora bosanski jezik je u principu tolerantan jezik, otvoren prema srbizmima i kroatizmima, mada postoje puristički i separatistički otpori, recimo prema fonetskim srbizmima kao što su ekavizmi. „Kako god bude, bosanskom jeziku ni lingvistički ni politički ne odgovara nikakvo zatvaranje, ni prema jednome jeziku s kojim dolazi u bilo kakav kontakt. Najmanje mu odgovara zatvaranje unutar same Bosne i Hercegovine. Znači ne odgovara mu zatvaranje ni prema bosanskim Hrvatima i hrvatskom jeziku, jer hrvatski je ipak ‘tranzitni’ jezik, na putu prema latiničnoj Evropi“ (Jahić 1999: 197). Bosanski jezik će se otvarati prema drugim jezicima ukoliko je sam od sebe otvoren („a to bosanski jezik jeste“) – Jahić 1999: 239. Dalje se ističe da pravopis bosanskog jezika prije svega mora voditi računa o zajedničkoj pravopisnoj tradiciji, jer je postojanje šire zajedničke ortografske norme u interesu „svih naših slavensko-balkanskih jezika, jer one omogućavaju da se pisana komunikacija odvija neometano, da se putem zajedničkih pravila pisanja također olakša općenje.“ (Jahić 1999: 208). Jahić dodaje: „Kod nas se radije pribjegava izvjesnim kozmetičkim doradama, tako da jezički sistemi u tim jezicima ostaju uglavnom isti.“

² Pod bošnjaštvom u užem smislu ima se u vidu bošnjaštvo kao nacionalni pokret ne svih naroda u Bosni i Hercegovini, već samo jednog, bošnjačkog (Jahić 1999: 99).

Sasvim drugu vrstu konvergencije zastupa Midhat Ridanović. On veoma oštro kritikuje postojeću vladajuću politiku i smatra da se u Bosni i Hercegovini govori samo jedan jezik: „Prema našoj vladajućoj fašistoidnoj politici, u našoj se zemlji govore tri različita jezika. Ja pak tvrdim da se primjenom svih mogućih naučnih, društvenih, istorijskih i kakvih vam Bog hoće kriterija mora doći do zaključka da se u BiH govori jedan jezik. Ali prije nego što neko krene da me ukoka, samo da kažem još jednu ‘sitnicu’: jezik kojim se prirodno govori u BiH može i treba da ima bar tri imena (prirodni jezik je maternji jezik, tj. onaj koji se naučio od matere; ovo je važno zato što su se mnogi kod nas iz politikantskih i drugih ‘promidžbenih’ razloga posvađali s materom (i to tek poslije rata, što li?) i ne govore jezik kojem ih je ona učila). Ima još jezika u svijetu sa dva ili tri imena; nama blizak primjer je jezik kojim govore Holandani kao i šest miliona stanovnika Belgije, koji se zovu Flamanci – taj jezik je u Holandiji Holandski, u Belgiji Flamanski [...] Jezik kojim govori skoro 500 miliona ljudi u Indiji i Pakistanu zove se Hindi u prvoj od ove dvije zemlje, Urdu u drugoj (Muslimani u Indiji ga također zovu Urdu). Može se navesti još ovakvih primjera, ali mi za njih nemamo ‘vremena’“ (Ridanović 2006). Autor ističe da radi „na Projektu popisa i opisa raznih jezika na teritoriji BiH“ i dodaje: „Moja je procjena da ćemo otkriti, kad svojski popišemo i opišemo sve naše jezike, da u BH ima preko 200 jezika“. Međutim, u Ridanovićevu pristupu ima i sasvim drugačijih tonova, recimo onih koji su usmjereni protiv identičnosti.³

25. O hrvatskom konvergentnom interkorelacionalu u sadašnjoj situaciji teško je govoriti, budući da standardizacija hrvatskog jezika ne teži približavanju, sinhronizaciji i objedinjavanju rješenja u odnosu na srpsku i/li bosansku/bošnjačku normalizaciju. Spominjati jedinstvo, neki zajednički jezik nije ni primarno, ni aktu-

³ „Još jedno čudo Božije kojim uveseljavamo bjelosvjetske sociolingviste jeste ‘podatak’ koji pokušavamo lansirati u svijet da je jedan naš jezik i s t i u dvije razne zemlje (kod nas i u Hrvatskoj). Dovoljno je samo malo prošetati Evropom da se uvjerimo da nema jezika koji je isti u dvije različite zemlje: Njemački je itekako drukčiji u Njemačkoj, Švajcarskoj i Austriji, Holandani prepoznaje Flamanca čim ovaj ‘zine’ iako ko đoja obojica govore istim jezikom, Talijanski u Švajcarskoj i talijanski Talijanski su veoma različiti, Engleski je drukčiji u svakoj od desetak zemalja u kojima se govori kao maternji jezik.“ Ridanović navodi i konkretan primjer: „Imao sam dobrog prijatelja Irca, kojem sam jednog dana rekao: ‘Ma šta vi to hoćete, što vam toliko smetaju Englezi? Izgubili ste svoj jezik i govorite samo Engleski, poprimili ste potpuno njihov način života (najgore je što sad povazan pijete čaj umjesto viski) – ma ja bih se na vašem mjestu odrek’o tog ‘Irstva’ i preš’o u Engleze.’ (Bože što ja znam bit’ nezgodan, jelde?) Nećete vjerovati šta mi je odgovorio: ‘Mi ne govorimo Engleski, mi govorimo Irski Engleski’ (!!). Ovo najozbiljnije. Ko poznaje ovakve činjenice neće insistirati na tome da se ljudi odriču jezika svoje matere da bi njihov jezik bio potpuno isti kao istoimeni jezik u drugoj zemlji.“

elno, ni konjunktorno, pa ni poželjno. Međutim, u prošlosti bilo je dosta takvih primjera. Najpoznatiji su pripadnici narodnog preporoda (Ljudevit Gaj i dr.) sa idejom jezičkog zajedništva, Juraj Štrossmayer i hrvatski vukovci. I kod nekih drugih prisutna je ova ideja. Recimo, u normiranju hrvatskog jezika pristalice zagrebačke filološke škole pazile su da norma zadrži svojstva što bliža ostalima slovenskim jezicima (Babić 2004: 133). U sadašnjim divergentnim strujama u okviru hrvatskog jezikoslovlja negativno se ocjenjuje gotovo svaka konvergencija, recimo: „Jedan od velikih grijeha hrvatskih vukovaca što su hrvatski književni jezik nastojali izjednačiti sa srpskim. Slavenski narodi koji su se našli u sličnim prilikama, nastojali su da svoj što više udalje od drugih bliskih. Tako su Slovaci svoj književni jezik u početku temeljili na zapadnoslovačkim govorima, a kad su vidjeli da je preblizu češkom, uzeli su srednjoslovačke govore kao podlogu. Isto su tako postupili i Makedonci. Nisu uzeli za svoj književni jezik govore na crti Skoplje – Gevgelija jer su bili preblizu bugarskomu, nego su uzeli govore na crti Prilep – Bitolja – Ohrid samo da budu što dalje od bugarskoga“ (Babić 2004: 133).

26. Srpski konvergentni interkorelacional predstavlja dominantni sistem odnosa u okviru srpske lingvistike prošlog stoljeća. Već na njegovom početku ton je zadao Jovan Skerlić idejom da radi jedinstva jezika Srbi treba da napuste ćirilicu i prihvate latinicu kao jedino pismo, a da Hrvati uzmu ekavicu kao jedini izgovor. Nakon proglašenja B, K, S za posebne i zvanične jezike 90. godina XX vijeka srpska konvergencija našla se u sasvim novoj situaciji: dok je do tada bila aktivna u okviru zajedničkog jezika (srpskohrvatskog), sada je ostala, na neki način, sama sa sobom. Srpska konvergencija odjednom se preselila iz intrakorelacionala u interkorelacional. Ako je prije konvergencija mogla da se stavlja, tumači, razmatra kao zajednička srpskohrvatska tema, sada se mogla njegovati i realizovati na mnogo užem prostoru i u okviru jednoga jezika (srpskog). Međusobni ratni sukobi još više su doprinijeli izolaciji konvergentnih ideja. U takvoj situaciji trebalo je tražiti rješenja za ono što je započeto kao konvergentno (konkretno imamo u vidu Rečnik SANU – postavilo se pitanje da ga dalje izdavati kao rječnik zajedničkog srpskohrvatskog jezika ili kao rječnik srpskog jezika pa je u februaru 1999. godine odlučeno da se zadrži dvočlani naziv).

U ovome vremenu došlo je do pojave radikalne intervencije u bks-odnose, kojom su se svjesno pomiješala/zamijenila dva kategorijalna podsistema: intrakorelacional i interkorelacional. Naime, grupa oko tzv. Slova je zauzela stav 1998. da je (1) srpski književni jezik jezik svih štokavaca, „jer je štokavsko narečje svojom celinom srpsko i ono obuhvata tri versko-kulturne zajednice srpskog naroda“ (2) „savremeni srpski jezik upotrebljavaju i Srbi katoličke i Srbi muslimanske veroispovesti“, (3) postoji „hrvatska“ (katolička) i „bošnjačka“ (islamska) varijanta srpskog književnog jezika, (4) hrvatski jezik je samo ono što se odnosi na čakavski („I Hrvati imaju svoj izvorni jezik koji se razlikuje od drugih naroda /čakavsko narečje/“; „Takozvani hrvatski književni jezik jeste zagrebačka varijanta srpskog knji-

ževnog jezika.“), a sve ostalo (štokavsko) je srpski jezik (Slovo o srpskom jeziku 1998: 10–11). Time je učinjen pokušaj da se izvrši radikalan zahvat u korelacionom sistemu i da se odnos srpskog i hrvatskog jezika prebaci iz intrakorelacionala u intrakorelacional. Sličan stav zauzet je i prema bosanskom/bošnjačkom jeziku, tačnije negirana je njegova interkorelacionalnost stavom da je bosanski književni jezik samo „sarajevska varijanta srpskog književnog jezika“ (Slovo o srpskom jeziku 1998: 11).

27. U okviru bks-interkorelacionala ukrštaju se i bore dvije suprotne tendencije – konvergencija i divergencija. U svakom pojedinačnom interkorelacionalu nalazimo u različitoj mjeri i jedno i drugo.

28. Divergentna standardizacija bazira se na diferencijaciji i javlja se onda kada se kodifikacija gradi na distanciranju u odnosu na drugu normu. Takva standardizacija može imati intra-, inter- i ekstrakorelacijski karakter. Recimo, hrvatska intradivergentna standardizacija mogla bi doći u formi neprihvatanja onoga što se naziva novogovorom, dok bi interdivergentna standardizacija nastala ako bi se normativno insistiralo na razlici u odnosu na, recimo, srpsku i(li) bošnjačku standardizaciju. Svjesnim udaljavanjem od lingvoheterogene standardizacije (npr. njemačke) nastala bi ekstradivergentna standardizacija.

29. Bošnjački divergentni interkorelacional izražava se na razne načine. Separatističke težnje unutar bosanskog jezika prije svega se mogu ogledati u nastojanju za što je moguće većim brojem razlika u odnosu na srpski i hrvatski jezik (Jahić 1999: 92). „One se prije svega mogu postići pretjeranom upotrebom turcizama, pokušajima vraćanja u život turcizama koji su svoje preživjeli i čiju je vitalnost nemoguće vratiti. Osim toga, može se insistirati i na drugim bosanskim regionalnim osobinama, tipičnim za neke bosanske govore, a koje se ne javljaju (ili su rijetke) u srpskom, odnosno hrvatskom jeziku“ (Jahić 1999: 92–93). Trebalo bi na konkretnom materijalu provjeriti da li se bosanski/bošnjački jezik (a) divergentno standardizira u odnosu na srpski i (b) konvergentno u odnosu na hrvatski. To što je bošnjački bliži hrvatskom jeziku objašnjava se zapadnim osobinama prvog (Jahić 1999: 107) i konstatuje da bosansko-hrvatska jezička bliskost nije nepoznata pojava (Jahić 1999: 197). „Što se tiče kroatizama, bosanski je u odnosu na njih popustljiviji (ili nam se to samo čini), jer su u pitanju neke stare veze zapadne štokavštine sa hrvatskim jezičkim nasljeđem.“ (Jahić 1999: 117). Tvrdnjom „Širenju nekih ‘hrvatskih’ osobina u bosanski jezik doprinio je na svoj način i kadar bošnjačke inteligencije školovan u Hrvatskoj.“ (Jahić 1999: 108) prećutkuje se činjenica da je jedan dio takođe školovan u Srbiji (među njima spada u Dževad Jahić). Ako se gleda Federalna televizija, dobija se utisak o velikoj bošnjačko-hrvastkoj konvergenciji. Što se tiče pravopisnih razlika, Jahić smatra da je bosanski jezik bliži srpskom nego hrvatskom (Jahić 1999: 2008). Na leksičkom planu isti autor zapaža bošnjačko-srpsku konvergenciju: „Bosanski se u većem broju slučajeva više primi-

če srpskom nego hrvatskom, mada je to 'primicanje' u stvari prividno: ne radi se ni o kakvom primicanju već o autohtonom rječničkom nasljeđu samoga bosanskoga jezika" (Jahić 1999: 108). U ovoj knjizi pobijaju se gotovo sve tvrdnje o ukrštanju srpskog i hrvatskog na području Bosne i Hercegovine. U bošnjačkom jeziku zapaža se snažna tendencija ka autentičnim njegovim vrijednostima i stremljenju da se one afirmišu i ozvaniče, da postanu gramatička norma (Jahić 1999: 96). Na kraju se izvlači zaključak o tome da je bolje odvojeno nego zajedno proučavati B, K, S: „Bliži smo jedni drugima kad se zasebno, odjelito proučavamo i kad se smatramo nacionalno autonomnim i autentičnim“ (Jahić 1999: 268), što zatim izdiže čak na nivo opštenaučnog postulata: „Bolje ne i naučnije baviti se našim 'zasebnim' nacionalnim kulturama (jer smo tada bliži jedni drugima i svjesni naše nerazdvoljivosti) nego da uporno forsiramo zajedništvo kao političku parolu i koncepciju, umjesto da stremimo zajedništvu u razlikama kao naučnoj tezi, trajnoj i nepodložnoj političkim hirovima“ (Jahić 1999: 269).

Divergentna pozicija prema srpskom jeziku naročito se odnosi na ekavicu, koja se smatra stranim tijelom u tkivu bosanskog jezika (Jahić 1999: 91) Ovdje bismo dodali da je ponekad u tretmanu samo jedne konkretne lekseme prisutna dvojna orijentacija, npr. izborom *pendžera* umjesto *prozora* dobija se bošnjačko-slovenska divergencija i bošnjačko-turska konvergencija. BKS-konvergenciju Jahić smatra nerealnom: „Svako nastojanje da se ti jezici među sobom ponovo zbliže bilo bi vraćanje unazad, značilo bi reinkarnaciju srpskohrvatskog (ili nekog drugog zajedničkog) jezika“ (Jahić 1999: 94). Kao argument protiv zbližavanja navodi se sljedeće: „A to znači ponovno osporavanje prava naroda na svoj jezik [...]“ (Jahić 1999: 94). On prognozira dalju divergenciju: „Predviđanja su, ipak, da će se ići u pravcu uvećavanja razlika“ (Jahić 1999: 94). Autor zaključuje da tim jezicima treba omogućiti samostalan razvoj.

Bošnjački konvergentni interkorelacional je u sadašnjoj situaciji usmjeren uglavnom na hrvatski jezik. Međutim, bošnjačka konvergencija u odnosu na hrvatski jezik izgleda da je otišla tako daleko da je počela da smeta jer je neki doživljavaju kao (nasilnu, pretjeranu, nepotrebnu...) kroatizaciju bosanskog jezika.

30. Hrvatska interdivergencija, odnosno hrvatska jezička centrifugalnost ispoljava se primarno u odnosu na srpski jezik. Ona se manifestuje u neprihvatanju „srbizama“, distanciranju od njih, insistiranju na što većim razlikama i na njihovom svjesnom uvećavanju. S tim u vezi indikativna je sljedeća konstatacija: „Mislim da ima malo hrvatskih jezikoslovaca koji bi smatrali da trebaju ostati vukovski i srpski nanosi, samo što ima manje sloga u onome što se može i što treba vratiti“ (Babić 2004: 161–162). U jednom od prvih tako orijentisanih radova iz 1927. godine stoji naslov „Koje nam beogradske riječi ne trebaju“ (Andrić 2001). Treća rečenica iz ovog rada vrlo metaforički odražava osnovnu ideju: „Gdje god čovjek osjeti, da mu se uvlači trn pod okat, treba da ga za vremena iščupa, jer će mu se inače prst za-

gnojiti i nokat otpasti“ (Andrić 2001: 452). Autor istupa protiv onoga što naziva ‘beogradskim jezikom’ i ‘beogradizmima’. Ilustrativan je primjer hrvatsko-srpske interdivergencije koja dolazi od jednog srednjoškolskog profesora hrvatskog jezika: „Zar je uzaludna moja radost kad za vrijeme sata učenik zatraži Razlikovni rječnik jer se sjetio neke riječi pa nije siguran, želi provjeriti? Posebno je važno da djeca uoče razliku jer bitno je razlikovati se od Srba u svemu“ (v. Pranjković 1997: 118–119). Bošnjačka standardizacija tek je nedavno stupila u interakciju sa hrvatskom i kao nova nije opterećena prošlošću.

Pojedini lingvisti zauzimaju čas jednu čas drugu poziciju. Tako Stjepan Babić piše 1964. godine o uklanjanju hrvatsko-srpskih jezičkih razlika, a posljednjih godina snažno se zalaže za njihovo svjesno povećavanje. On na jednom mjestu ističe (u vezi sa sufiksima **-telj** i **-lac**) kako mu je u podtekstu bila želja da poveća razlike prema srpskome (Babić 2001: 94). Babić piše: „Sada kada smo slobodni, izađimo već jednom iz njega [posvojnog genitiva]. Srbi nas na tome svilenom putu ne će moći slijediti pa ćemo imati jednu kategorijalnu razliku više. Dodatan razlog da svi učinimo taj mali, ali značajan napor, da ne ostanem vapijući u pustinji“ (Babić 2001: 199). „Da je i sasvim potisnut sufiks **-lac**, što nije, tu ne bi bilo nikakvoga moga grijeha, a dobili bismo jednu kategorijalnu razliku prema srpskome, koju bismo rado isticali [...]“ (Babić 2001: 94). Babić tvrdi da su srbizmi „danas jedan od najaktuelnijih problema hrvatskoga književnoga jezika i hrvatske jezične kulture“ (Babić 2001: 169). On konstatuje da je normalno nastojanje da se kod bliskih jezika naglašavaju razlike, ali da to „ne smije ići na štetu ni hrvatskoga sustava ni stabilizirane norme“ (Babić 2001: 175). „U slobodnoj Hrvatskoj moramo s više razumijevanja i širine prilaziti hrvatskomu jeziku, a ne dobar dio njegova rječničkoga blaga i stilskih vrijednosti jednostavno proglašavati srbizmima“ (Babić 2001: 180).

Dalibor Brozović ističe „posve suvišno opterećenje“ koje dolazi za hrvatski jezik iz srpskog jezika na gramatičkom planu: „Gotovo je ista takva sudbina nekih srpskih gramatičkih (tvorbenih, morfoloških) osobina koje imaju funkcionalno i značenjski identične parnjake u tradicijski hrvatskim oblicima, primjerice sufiksi **-ista**, **-ta** (kao *radiš ta*, *atleta*, *diplomata*) prema hrvatskima **-ist**, **-t** (dakle *radist*, *atlet*, *diplomat*), ili množinski nastavak nekih imenica, primjerice jednako *puževi* i *putevi*, hrvatski također *puževi*, ali *putovi*. Tu bi zadržavanje srpskih oblika bilo posve suvišno opterećenje – to jest dvostrukost u kojoj bi obje dublete imale posve istu značenjsku i stilsku vrijednost, što ne pogoduje normi. Smicalice o tome kako i takve dvostrukosti ‘obogaćuju’ jezik zaista su samo smicalice: razvijeni, izgrađeni i bogati jezici nisu se ‘bogatili’ na taj način. No problem nastaje onda kada spontane emocionalne reakcije zahvate i slučajeve kada su obje dublete u hrvatskoj tradiciji, ali s različitom stilskom vrijednosti, a često i s različitim nijansama u značenju“ (Brozović 1998: 165–166). Brozović unosi još jednu notu: iako je njegova divergentna pozicija u odnosu na srpski jasno izražena, on upozorava na „amaterska svjesna djelovanja“, posebno onih koji su „monomanski zainteresirani samo za iz-

vanjsku izvornost hrvatskoga jezika pod svaku cijenu, za njegovu demonstrativnu posebnost“, koji imaju „nekvalificirane ambicije potaknute krivo shvaćenom konjunkturom“. Međutim, ovu poziciju autor znatno ublažava isticanjem razumijevanja za takva nastojanje, jer, po njegovom mišljenju, ona teže da se „ponište ili bar ublaže posljedice forsiranoga i masovnoga jezičnog utjecaja ili pak i izravnog nametanja s istoka“. Brozović kritikuje neka divergentna rješenja ne zbog želje za konvergencijom, već zato što to nije u interesu hrvatskog jezika. Jedno od njih tiče se napuštanja novoštokavske akcentuacije i uvođenja novih slova na mjesto starih, o čemu Brozović kaže: „Ima još i drugih sličnih ideja, primjerice da se u standardu napusti novoštokavska akcentuacija, ili da se u grafiji dijakritička slova zamijene digramima po zapadnim uzorima (kao **ch**, **sh**, za **č**, **š** i slično). No u svakom slučaju, riječ je uvijek o snagama na rubu hrvatskoga društva i njihov je stvarni utjecaj zanemariv, koliko god inače bile glasne. Pravi je problem u tome što se neki krugovi u svijetu služe tim sporednim grupacijama radi kompromitiranja hrvatske jezične situacije i predstavljaju ih kao dominantne i tipične za Hrvatsku“ (Brozović 1998: 167).

Divergentne tendencije Brozović na jednom mjestu tumači kao revitalizaciju hrvatskih jezičkih značajki: „Uz djelovanje u leksičkoj problematici hrvatski lingvisti angažirani na pitanju jezičnoga standarda nastoje provesti stanovite zahvate i na području gramatičke norme (sintaktičke, tvorbene, morfološke) gdje se također očitovao utjecaj s istoka. I tu je riječ o *revitalizaciji hrvatskih jezičkih značajki*. Najzanimljivija su možda obična pitanja kao neke pojedinosti u zamjeničko-pridjevskoj deklinaciji, ali i u konjugaciji i imeničkoj deklinaciji, u oblicima nekih brojevni i zamjeničkih riječi i slično. Najmanje je pak napora uloženo u akcentološkim pitanjima jezične norme“ (Brozović 1998: 169). Na drugom mjestu on govori o rekroatizaciji jezika (Brozović 1998: 173).

Jedna Brozovićeva izjava izrazito potencira odbijanje od srpskog jezika: „Pri tome se ne smiju naivno prihvaćati lingvističke polemike o mjestu i prirodi hrvatskoga jezika. To nam Srbi neprestano nameću, a sigurno je da ništa što otamo dolazi, neće biti za nas dobro“ (Brozović 1994: 85). U odnosu na bošnjačku standardizaciju Brozović je mnogo liberalniji i ne zalaže se za forsirano distanciranje bošnjačkog od hrvatskog jezika: „Svaki narod, dakle i bošnjački, ima puno i neosporno pravo da svoj standardni jezik formira po svojoj volji i nikakvi ‘zahtjevi’ tu nisu dopustivi, zasnivali se oni i na inače istinitim podacima. Strah od nekakvih eventualnih hrvatskih ‘zahtjeva’ zaista nije opravdan, a ni ozbiljan, pa ne treba ništa prešućivati, važna je samo znanstvena istina“ (Brozović 2003: 5). On smatra da Bošnjacima ne treba postavljati zahtjeve u standardizaciji. Nenametanje rješenja on zastupa i na drugom mjestu, ali u odnosu na bosanske Hrvate: „Želim još jednom ponoviti: ako Bošnjaci žele izgrađivati svoj vlastiti standardni jezik, to je njihovo pravo, ali nitko nema prava nametati taj jezik bosanskohercegovačkim Hrvatima. Hrvatski jezik već postoji, on je standardni jezik za sve Hrvate i bosanskohercego-

vački dio hrvatskoga naroda ne će ga ni pod koju cijenu napustiti kako bi prihvatio koji drugi jezik“ (Brozović 1999: 14).

Brozović ističe kao nerealnu mogućnost ono što bismo nazvali totalnom hrvatsko-bošnjačkom konvergencijom: da Bošnjaci prihvate hrvatski standard. „Tvrdeći da su hrvatski i bošnjački govori na istim terenima uglavnom starinači i isti, mi samo iznosimo jednu znanstvenu istinu, a nipošto ne postavljamo neke zahtjeve tipa da ako su narodni govori isti, Bošnjaci bi trebali prihvatiti hrvatski standardni jezik. Kakav će biti bošnjački jezični standard i kakav standardni jezik žele izgraditi, ovisi isključivo o samim Bošnjacima. Razumije se, kada bi oni slučajno baš željeli uzeti standardni hrvatski jezik, mi bismo to morali prihvatiti, ali kako to oni ne žele, to je njihovo apsolutno pravo i nitko se ne smije u to miješati, ali naravno, može iznositi svoj sud o pojedinostima u konkretnom ostvarivanju toga prava“ (Brozović 1999: 14).

U vezi sa mogućnošću konvergencije bošnjačkog jezika u odnosu na srpski jezik Brozović upozorava Bošnjake: „Imamo pravo, primjerice, upozoriti Bošnjake da je, bar po našem mišljenju, njihova stvarna jezična perspektiva u onome što je nekada pisao Alija Isaković, a ne da se zavaravaju kako srpski jezik nema više šanse da bude opasnim takmacem, pa da je glavna opasnost s hrvatske strane te da se prvenstveno od hrvatskoga jezika treba braniti, makar neki birokrati i postupali u praksi tako kao da je hrvatski *općina*, a bošnjački *opština*. Ne bi smjelo doći do toga da u Sarajevu opet čujem kao prije mnogo godina kada sam na kolodvoru tražio kartu za brzi vlak, pa mi je činovnica na šaltera rekla: Kad je bio vlak, išao je u zrak, sad je opet voz, sada ide skroz“ (Brozović 1999: 15) Brozović nalazi i posebne elemente koji ne idu u prilog konvergenciji bošnjačkog i srpskog jezika i to kad su u pitanju orijentalizmi. Pri tome on potencira konvergenciju hrvatskog i bošnjačkog i divergenciju bošnjačkog i srpskog: „[...] bosanskohercegovački orijentalizmi razlikuju se od srbijanskih daleko više nego što to laici misle, a srbijanski su zaista neprihvatljivi i u glasovnom obliku i u značenjskom sadržaju [...]“ (Brozović 1999: 15).

Brozović se ne zalaže za stvaranje ravnoteže bošnjačkog jezika prema druga dva standarda: „Što se tiče odnosa prema hrvatskomu i srpskom standardnom jeziku u izgrađivanju bošnjačkoga standardnog jezika, treba se odlučivati prema potrebama i tradicijama samih Bošnjaka, a ne tražiti nekakvu ‘ravnotežu’ prema druga dva standarda niti forsirati treća rješenja, različita od obaju tih standardnih jezika. U tom je pogledu zanimljivo da postoji u javnosti razmjerno velika razlika između pisane jezične prakse većine filologa i kulturnih radnika s jedne strane, islamskih vjerskih i drugih publikacija s druge i većine novinstva i administracijske djelatnosti s treće strane“ (Brozović 2003: 5).

31. Čitava jedna knjiga Stjepana Babića ima u podnaslovu jasno izraženu poziciju: „Hrvatski u koštacu sa srpskim i u klinču s engleskim“ (Babić 2004). U

njoj se na nizu mjesta potencira divergencija hrvatskog jezika u odnosu na srpski. Recimo, na 13. strani ističe se „normalna težnja da se hrvatski očisti od srbizama“. Na sljedećoj stranici autor je malo suzdržaniji jer je zapazio neka pretjerivanja: „Iako je važno da se hrvatski jezik oslobodi nanosa koje je prihvatio pod prevlašću srpskoga jezika i unitarističkom prisilom, ipak se to mora činiti s mnogo više opreza i jezikoslovne promišljenosti“ (Babić 2004: 14). On takođe ističe da je „danas moderno sumnjati u hrvatskost mnogih hrvatskih riječi“ (Babić 2004: 198).

32. Interesantan je rad istoga autora objavljen 1964. godine, koji sudeći po naslovu „Uklanjanje hrvatsko-srpskih jezičnih razlika“ (Babić 2001) ima orijentaciju ka konvergenciji. Međutim, u naknadnim tumačenjima istog teksta Babić eksplicira sasvim suprotno – izrazitu orijentaciju ka divergenciji. U prvom radu on ističe da se jedna riječ ne može proglasiti provincijalizmom ili varvarizmom samo zato što se upotrebljava na jednoj strani, „nego se moraju iznositi znanstveni razlozi u prilog njena prihvatanja ili neprihvatanja“ (Babić 2001: 257). Stjepan Babić govori u prilog „jedinstva Srba i Hrvata“, konstatuje da je „jedinstveni jezik idealno rješenje“ (Babić 2001: 258) i daje devet pravila za uklanjanje razlika između varijanata, tačnije čemu dati prednost u odabiru riječi. Međutim, „kasni“ Babić sasvim drugačije tumači „ranoga“ Babića: „Ima tu formulacija po kojima se čini da sam otišao previše daleko, koje mogu zbuniti, kao ona o idealnome rješenju, ali je odmah jasno rečeno da je to rješenje nedostižno pa onda i nestvarno, ne trebamo se baviti zaludicama, kako bi rekao Pavle Ivić, ostanimo na stvarnome stanju. Kad se sve kritički razmotri, onda se vidi da je to samo finta. Svakomu tko ga tako čita, mora biti jasno da je naslov samo janjeća koža kojom sam prikrivao svoga vuka, ono što se tada nije smjelo otvoreno reći, morali smo se služiti ezopovskim jezikom“ (Babić 2001: 265). Babić dalje ističe da zapravo nije mislio što ondje piše, da je to bila samo taktička varka (Babić 2001: 265). I dodaje: „Sasvim je jasno da ja nipošto nisam želio da se nađe znanstveni kriteriji po kojem bi se objektivno uklanjale razlike, nego da spriječim takvo uklanjanje“ (Babić 2001: 271). Pavle Ivić je konstatovao da u časopisu Jezik, koji je vodio Stjepan Babić, već više od dvije decenije praktično sve preporuke idu ka razdvajanju (Babić 2001: 253).

33. Ivo Škarić se otvoreno zalaže za diferencijaciju i divergenciju u odnosu na srpski jezik. Govoreći o važnosti govornog sloja jezika, on piše: „Taj govorni sloj jezika zajedno s paralingvističkim podslojem mnogo izrazitije razlikuje četiri štokavska politički različita standardna jezika – bošnjačko-muslimanski, crnogorski, hrvatski i srpski, nego što ih razlikuju od govora neovisniji jezični slojevi. A i dobro je da ih nešto izrazitije razlikuje, jer jeziku nije u naravi samo da bude svojim govornicima dobar za komunikaciju, nego da se i što jasnije razlikuje od drugih jezika. Povijest je svakog jezika uvijek ispunjena nastojanjima da j e z i k b u d e i što savršeniji u sebi i što zasebniji“ (Škarić 2001: 12).

34. Ivo Pranjković sasvim drugačije u odnosu na Dalibora Brozovića, Stepana Babića i Iva Škarića tumači hrvatsko-srpsku divergenciju. On je, recimo, ranih devedesetih pisao da je u Hrvatskoj otvoren svojevrsni lov na srbizme (Pranjković 1997: 118), što je izazvalo oštre reakcije. Pranjković pravi razliku između dvije stvari: politike i jezika: „S tim u vezi moram reći da sam ratnim strahotama izravno pogođen kao i mnogi drugi. Svi su moji ‘očišćeni’ sa svojih ognjišta na kojima žive još od 17. stoljeća. U rodnoj mi kući sada stanuju Srbi. Bliži mi je rođak poginuo na fronti kod Požege. Ne mogu, a malo je vjerojatno da ću ikada više i moći, običi barem grob svoga oca. Međutim, za razliku od vas, gospodo, ja za sve to krivim počinitelje, a ne njihov *vazduh*. Njega ću i nadalje poštovati, i to bez obzira na to poštuju li oni moj *zrak*, naprosto zato što smatram da je to jedino civilizirano te zato što ničiji jezik nije ni vredniji ni bolji ni ljepši od bilo čijeg drugoga“ (Pranjković 1997: 119–120). Ovaj autor navodi i konkretni primjer lova na „(kva-zi)srbizme“ (što bismo nazvali pseudodivergencijom): u slučajevima kada neko odbacuje nešto što mu izgleda tuđim, a u stvari pripada njegovom jeziku. Pranjković piše: „Ako se međutim slažete sa mnom, tj. ako te riječi smatrate hrvatskima, onda bi bilo pošteno da se složite i s mojom tvrdnjom da jest otvoren lov na (kva-zi)srbizme, tim više što izdavač *J e z i č n o g p r i r u č n i k a* nije bilo tko, nego Hrvatska radio-televizija. Štoviše, mislim da ovakvim knjigama ta ustanova čini isto ono što je svojedobno činio i njezin bivši direktor, samo što sada vjekovne hrvatske riječi ne progone jugounitaristi i sljedbenici velikosrpske politike, nego mi sami ili, preciznije, oni među nama koji su previše sigurni u to da su veći Hrvati od ostalih“ (Pranjković 1997: 120). U tekstu „Žalosna prenja naraštajnog prenja“ Pranjković istupa protiv vještačke, ishitrene divergencije u odnosu na srpski jezik: „Kad je riječ o odnosu između hrvatskoga i srpskoga standardnog jezika, mislim da je sasvim dovoljno konstatirati što je različito, a što nije jer sve drugo vodi politikanstvu i jezičnim inženjerinzima [...] Umjetno povećavanje hrvatsko-srpskih jezičnih razlika posve je isti tip politikanškoga i nadristručnoga posla kao i uklanjanje tih razlika, samo sa suprotnim predznakom. Ne bude li se naša struka oslobodila takva politikanstva, sigurno joj se ne piše dobro.“ (Pranjković-web). Pranjković upozorava da se zaobilazi činjenica ili da se ona uopšte ne smatra činjenicom da je za osnovicu i srpskog i hrvatskog jezika odabran jedan (isti) dijalekt može nanijeti više štete nego što mu je nanijela prisilna unifikacija i unitarizacija. „Zanemarivanje i/li zaobilazanje spomenute činjenice danas najviše dolazi do izražaja u borbi protiv tzv. srbizama [...]“ (Pranjković 1997: 152).

35. Jedan od najoštrijih i najaktivnijih kritičara hrvatske jezičke politike, novogovora i divergencije u odnosu na srpski jezik je Snježana Kordić. Ona, recimo, zapaža vještačko udaljavanje dvaju jezika i tvrdi da nije istina da se u Hrvatskoj ne radi na pravljenju razlika prema jeziku u Srbiji (Kordić 2003/7–8: 193). „Zahvati s ciljem pravljenja razlika ne obaziru se na jezik kakav se u Hrvatskoj stvarno govori, nego govornicima pokušavaju pomoću cenzure nametnuti riječi i oblike koji

zvuče zastarjelo, neprirodno, nepoznato ili čak smiješno. Oni dovode do toga da jezik postaje, kako sam Brozović navodi, 'nešto patvoreno, neautentično, afektirano, nategnuto, ponekad i nametnuto. Uglavnom, nešto što nije prirodan jezik' (2003b, 6) [...] Ono što Hrvatsku izdvaja od drugih je iracionalno naglašeni purizam i jaka cenzura pomoću koje se on sprovodi. Taj purizam se očituje u velikom broju novotvorenica, zastarjelih riječi, umjetnih oblika i konstrukcija" (Kordić 2003/7–8: 193–194).

36. Pitanje nasilne kroatizacije problematizira Nataša Bašić i ističe: „Neki pogrešno misle da pohrvaćivanje označuje puko zamjenjivanje nehrvatskih, ili kako se danas čuje, manje hrvatskih riječi hrvatskim, odnosno hrvatskijima. Protiv tako primitivnoga i pojednostavljenog pristupa hrvatska je lingvistika uvijek ustajala [...]“ (Bašić 1994: 161)

37. Neki zapadni slavisti ukazuju na divergentne pojave na prostoru bivše Jugoslavije. Tako Joackim Racke primjećuje izrazitu arhaizaciju hrvatskog jezika i komentariše: „Ovo je pokušaj da se ide natrag. Arhaizacija. To znači ići 150 godina unazad, a sve pod geslom: što je slično srpskom, to nije hrvatski. Glupost je boriti se protiv jezične evolucije“ (cit. prema Babić 2004: 15). „I brojni strani slavisti zapažaju intenzivan rad u Hrvatskoj na pravljenju razlika, npr. Hetzer (1993, 39), Мезенко (1995, 95), Schubert (1997, 85, 88, 90–91), Wingender (1997, 372–373), Dabrowska (1998, 21–23, 28), Völkl (1999, 329–330), Kunzmann-Müller (2000, 51, 61), Ressel (2000, 233), Kirfel (2000, 120)“ – Kordić 2003/7–8: 193–194.

Standardizaciju hrvatskog jezika prate i pokušaji kažnjavanja svih onih koji se ne pridržavaju normi (Kramarić 1996: 12).

Prijedlozi za unificiranim pisanjem afrikata **č** i **ć**, **dž** i **đ** ili pisanje **č** kao **ch**, a **š** kao **sh**, ukoliko bi se prihvatili i ugradili u hrvatski standard, a u srpskom i bošnjačkom ostala stara rješenja, dovela bi do značajne bks-interdivergencije.

38. Srpski divergentni interkorelacional zbog dominacije konvergencije za sada nema izraženiji karakter, ali već postoje ideje u tom pravcu. Poseban slučaj predstavljaju tendencije i nagovještaji da se iz sastava srpskog jezika izdvoji crnogorski. Već 2005. godine Vojsilav Nikčević tvrdi da crnogorski posjeduje utvrđenu normu i kodifikaciju (Norma i kodifikacija 2005; 11), iako nam nije poznat nijedan zvaničan dokument nekog crnogorskog tijela ovlaštenog za ta pitanja koji je ozvaničio bilo kakvu posebnu crnogorsku jezičku normu.

Srpska divergencija se, prije svega, ispoljava u izbjegavanju kroatizama. O tom leksičkom sloju vrlo se malo piše. S tim u vezi ističe se rad Ivana Klajna (1996). Sa hrvatske o kroatizmima nalazimo ponešto kod Stjepka Težaka (1999: 35–37; 2002: 154–157). On konstatuje da se u Rječniku dviju matica (1967) htjelo pokazati da su i kroatizmi srpske riječi, kao što su i srbizmi hrvatske riječi i zaključuje da nisu jednostavna mjerila po kojima se sigurno utvrđuje šta je kroatizam, a

šta srbizam (Težak 1999: 36), a zatim dodaje: „A ne mora se ni hrvatski jezik odreći riječi koja se možda prije pojavila u srpskom nego u hrvatskom ako druge hrvatske riječi za određeni pojam nemamo“ (Težak 1999: 37).

Od svih jezičkih nivoa srpska interkorelaciona divergencija najviše se ispoljila u grafiji. Konkretno imamo u vidu, prije svega, prijedlog da se refleks jata piše drugačije: kao *ě*, kao *ĕ* ili da se uvede slovo „jat“ u ćirilicu, a *ě* u latinicu.⁴ Ova druga ideja je dvostruke korelacione prirode – **1.** radi se o ekspliciranoj srpskoj intrakonvergenciji kojom bi se **a)** „u pisanim tekstovima čvrsto povezala oba književna izgovora srpskog jezika“, **b)** ostvarila „horizontalna (tj. geografska cjelovitost srpskog jezika i srpske kulture, uz istovremeno ostvarivanje vertikalne (tj. istorijske) cjelovitosti srpske kulture i kontinuiteta njenoga jezika“, **c)** „Vasostavljjanje ‘jata’ jedan je od temeljnih programa srpskoga porketa koji oko etničkoga jezgra treba da objedini sve reflekske ‘jata’ u srpskom jeziku i sve vjeroispovijesti u srpskom narodu“ (Marojević 2001: 131–134), **2.** u pitanju je implicirana srpska interdivergenciji, jer bi se unijela značajna novina u odnosu na hrvatsku i bošnjačku grafiju (pod uslovom da one same ne razviju ista rješenja). Međutim, najradikalniji divergenti potez došao bi ukoliko bi se realizovala ideja da se u ono što se naziva „crnogorskim jezikom“ (ili tako propagira) uvedu tri posebna slova: u latinici *š*, *ž*, *ž*, a u ćirilici *ѣ* i *ѥ* sa akutom (Nikčević 2001: 19).⁵

39. Ekstrakorelacional. B, K, S, odnosno B/K/S pojedinačno i odvojeno stvaraju tri posebna sistema odnosa sa genetski manje bliskim ili nesrodnim jezicima. Suština ekstrakorelacionala najviše se ispoljava u kontaktima, dodirima sa B, K, S sa drugim evropskim i svjetskim jezicima. Najveći dio ekstrakorelacionih jedinica čine posuđenice/pozajmjenice. One ulaze u bosanski/bošnjački (**B**), hrvatski (**K**) i srpski (**S**) direktno iz jezika davaoca (**X**) ili indirektno preko **B**, **K**, **S** kao posrednika ($X \rightarrow S \rightarrow K$, $X \rightarrow S \rightarrow B$, $X \rightarrow K \rightarrow S$, $X \rightarrow K \rightarrow B$, $X \rightarrow B \rightarrow S$, $X \rightarrow B \rightarrow K$). Važan segment takvog ekstrakorelacionala čine slučajevi kada kao posrednik nastupa jedan od triju navedenih jezika. Što se tiče njihove uloge kao davaoca u touglu **S – K – B** ($S \rightarrow K$, $S \rightarrow B$, $K \rightarrow S$, $K \rightarrow B$, $B \rightarrow S$, $B \rightarrow K$), ona se realizuje u okviru interkorelacionala. Ako se govori o posuđenicama, onda u bks-slučaju treba razlikovati ekstrakorelaciono posuđivanje (infiltraciju, recimo, anglicizama u B, K, S) i interkorelaciono prožimanje (npr. ulazak srbizama u hrvatski i kroatizama u srpski).

⁴ O tome je među prvima pisao Jovan Skerlić: „Možda je bilo najbolje ono što je dr. Jovan Stejić predlagao 1849., a čega se Jovan Subotić držao još 1581., da treba zadržati slova *ѣ*, pa neka ga izgovara kako je ko naučio *i*, *je* ili *e*“ (Skerlić 1918: 32).

⁵ O fonetsko-fonološkim razlikama između B, K, S kao rezultatu različitih standardoloških rješenja v. Tošović 2006.

40. Ukoliko se B, K, S posmatraju u interakciji sa drugim evropskim i svet-skim jezicima, zapažaju se bitna diferencijalna obilježja i tendencije. U načelu hrvatski jezik je puristički usmjeren pa bilo koje tuđice nisu dobro došle, dok je srpski jezik internacionalno orijentisan (Ivić 1999-web), odnosno postoji naglašeni jezički internacionalizam na istoku („srpska varijanta“) i purizam na zapadu jezičke teritorije („hrvatska varijanta“) – Radovanović 1998: 61. Bosanski jezik u dokazivanju svoje posebnosti najpovoljniji izvor vidi u orijentalizmima.

Postoje tendencije koje vode dvojnoj inter- i ekstrakorelaciji, konkretno interdivergentnoj standardizaciji (recimo, odbijanje hrvatskog od srpskog) i ekstrakonvergentnoj standardizaciji (npr. privlačenje engleskog kao protivteže srpskom). Takav slučaj dala bi realizacija prijedloga da se u hrvatskom upotrebljava što više engleskih riječi kako bi se stvorila što veća razlika u odnosu na srpski: „Neki smo dan, na neformalnoj proslavi 30. obljetnice Novinarske škole (generacija 68.), postavili naše stare redakcijske razgovore i, naravno, zaustavili se i na temi na kojoj smo se uvijek voljeli zaustavljati, a to je hrvatski jezik. Kolega koji je nekad radio u rubrici RTV-radar zastupao je stajalište da iz hrvatskog standarda valja počupati ne samo srbizme, nego i sve ostalo što hrvatski jezik čini suviše sličnim srpskome te da u hrvatski treba unositi izraze iz engleskog jezika i tako ga što više udaljiti od Istoka i što više približiti Zapadu“ (Pavičić 2001: 334)

41. I dok je u interkorelacionalu divergentna standardizacija restriktivna prema onome što dolazi iz druga dva standarda (prije svega u interakciji hrvatskog i srpskog jezika), u ekstrakorelacionalu restriktivne mjere se preduzimaju samo u odnosu na riječi iz genetski manje srodnih ili nesrodnih jezika. Tako se na udaru hrvatskih čuvara jezika nalaze orijentalizmi, odnosno turcizmi (v. Babić 2004: 19). Prije je to posebno dolazilo do izražaja u odnosu na njemački: „Živeći u austrijskome carstvu od 1527. do 1918., živjeli smo u zajedništvu s njemačkim jezikom, i ne samo živjeli nego mu kao narod bili podređeni u mnogim pogledima, u pravnome, političkome, vojničkome, gospodarskome i kako li sve ne, i za tih smo 400 godina u svoj jezik primili oko četiri-pet tisuća njemačkih riječi, točnije u dijalekte i razgovorni jezik, što je i razumljivo, ali unatoč tomu u svoj književni jezik nismo primili ni četrdeset germanizama, što u takvim prilikama nije razumljivo“ (Babić 2004: 207). Autor smatra da se treba zamisliti „kako da se odupremo silnoj navali angлизama, kako da prema njima stvorimo gust filter jer mnogi ne vide opasnost da se hrvatski jezik utopi u engleskom, pa ako te opasnosti zaista nema, postoji opasnost da se pretvori u ružan hrvatski, u anglokrobotski jezik“ (Babić 2004: 209).

42. U srpskoj lingvistici postoje različiti stavovi u vezi sa uticajima iz ekstrakorelacionih jezika. S jedne strane, postoji zalaganje za organizovani otpor najezdi stranih riječi i izraza kojima se potiskuju iz upotrebe sasvim dobre domaće riječi (Šipka 2006: 172). S druge strane, pišu se čitave knjige protiv (nepotrebne, suviše) upotrebe stranih riječi (Medić 2000, 2004).

43. U raspravama o odnosima između B, K, S ponekad se sa interkorelacionala prelazi na ekstrakorelacional da bi se našli argumenti u prilog određene teze, postavke. Recimo, Ivo Pranjković u argumentovanju stava da je otvoren lov na srbizme kao dokaz uzima engleski jezik.⁶ U ovoj raspravi dolazi se čak do Kineza i Eskima.⁷

BKS-ekstrakorelacional je djelimično dotaknut od strane Milorada Radovanovića u tumačenju promjena koje su se dogodile u drugoj polovini XX vijeka u srpskom jeziku. Radovanović, naime ističe dva procesa na internoj i na eksternoj ravni – balkanizaciju i evropeizaciju (Radovanović 1998). Pod balkanizacijom na eksternoj ravni on podrazumijeva ono što mi nazivamo transformacijom intrakorelacionala u interkorelacional: usitnjavanje i umnožavanje broja južnoslovenskih (standardnih = „književnih“) jezika, što bi se teorijski tumačilo glotopolitičkom „promocijom varijanata standardnih jezika u odelite standardne jezike“ (= odranije „srpski“ [zatim: „srpskohrvatski“, „hrvatskosrpski“, „srpski ili hrvatski“, „hrvatski ili srpski“...], ali u najnovije vrijeme i „hrvatski“, i „bosanski“), uz „slovenački“, „bugarski“, i „makedonski“ i dr. (Radovanović 1998: 66). U evropeizaciju na eksternoj ravni nalaze se pojave koje mi svrstavamo u inter- i ekstrakorelacional: odbojnost prema purizmu, otvorenost prema internacionalizmu, otvorenost prema situacijama kultura u kontaktu, otvorenost prema situacijama jezika u kontaktu, otvorenost prema „stranoj“ leksici uopšte, otvorenost prema adaptaciji imena iz jezika svijeta. Ono što on nalazi u „evropeizaciji u internoj ravni“ predstavlja vrstu odnosa u okviru ekstrakorelacionala: aktuelna preplavljenost leksikona internacionalizmima, evropeizmima, a naročito anglicizmima, internacionalizacija terminologija, usložnjavanje i umnožavanje vokalskih i konsonantskih grupa u fonologiji pod uticajem tuđica prevashodno (tipa: *koautor*, *neeuklidski*, *radioaktivnost*, ..., *protestantstvo*, *kapitulantstvo*), koincidencija balkanizama i evropeizama (ima u vidu tvorbone obrasce za složenice u nazivima tipa *Sava centar*, *diskurs analiza*,

⁶ „Čudi se nadalje tome što sam spomenuo engleski jezik i činjenicu da je u nj importirana ogromna količina stranih leksema (pa to engleskome ipak ne smeta) ‘jer strane riječi u engleskom jeziku nisu niti će u bilo kojem slučaju moći ikada dovesti u pitanje uništenje engleskog jezika, dok naprotiv srbizmi u hrvatskom jeziku, koji se i dandanas sve više uvlače u nj, očito smišljeno, imaju isključivo za cilj potpuno uništenje hrvatskoga naroda, a time svakako i rušenje naše mlade države Hrvatske’. Posebno smatra da sam pretjerao kad sam izjavio da u hrvatskom jeziku ima npr. riječi koje su podrijetlom eskimske ili kineske, pa da ne vidim u čemu je tragedija ako ima i pokoja srpska“ (Pranjković 1997: 118)

⁷ „Treće pismo objavljeno je u Večernjem listu istoga dana, tj. 15. travnja 1993 (str. 31) pod naslovom *Z a r d o i s t a n i j e b i t n o ?*, a potpisao ga je neki profesor hrvatskoga jezika, i to inicijalima B. S. U njemu se autor također čudi mojim stavovima o srbizmima te kaže, između ostaloga, kako moramo znati ‘da Kinezi i Eskimi nisu vršili nasilje nad hrvatskim jezikom, a Srbi jesu’“ (Pranjković 1997: 118).

rok muzika, indeklinabilnost pridjeva tipa *super, maksi, instant, roze*, nepromjenljivost imenica tipa *madam, ledi, ser, mis...*).

Budući da ekstrakorelacional nije opterećen problemom genetske identičnosti i sličnosti (koje u interkorelacionalu jedna strana može da koristi i zloupotrebljava u cilju isticanja i nametanja konvergencije, a druga radi potenciranja divergencije, što izaziva značajan i opasan napon u sistemu), u njemu su odnosi manje zategnuti i podložni uzajamnim frustracijama na „rodbinskoj“ osnovi.

44. Kategorijal. Sve ono što je kompatibilno na prostoru B, K ili S obrazuje intrakategorijal. Jedinice zajedničke za sva tri jezika i/li njihova standarda vode nastanku bks-intrakategorijala. Tako hrvatski intrakategorijal obuhvata, između ostalog, kajkavske i čakavske jedinice koje se skladno uklapaju u štokavski jezički sistem, koje normalno funkcionišu i koje su razumljive svim govornicima ili većini. Hrvatski intrakategorijal zasniva se na koegzistenciji kakjavizama, čakavizama i štokavizama u štokavskom jezičkom tijelu. Na stvaranje takvog intrakategorijala posebno povoljno utiču intrakonvergentne tendencije, recimo zalaganje da se u hrvatski unese što više kajkavizama i/li čakavizama. Međutim, ova intrakonvergenција u nekim slučajevima ima samo sekundarni karakter, jer je primarna orijentacija Interkonvergenција, distanciranje u odnosu na srpski jezik (povećati broj kajkavizama ili čakavizama da bi se smanjio broj srbizama). U prilog tome ide ovakvo mišljenje: „A rječnik očistiti od mnoštva srbizama, nepotrebnih turcizama i helenizama i sve to nadoknaditi iz prebogatih rječnika dvaju zanemarenih hrvatskih jezika, čakavskoga i kajkavskoga“ (Bilić 1997: 17). Za sadašnju situaciju ne možemo reći da je povoljna za jačanje kompatibilnosti. Takva je tendencija najmanje izražena na hrvatskoj strani.

Kompatibilnost koja nastaje u dodiru B, K, S sa nekim evropskim ili svjetskim jezikom generiše kompleksni ili simpleksi ekstrakategorijal (s jedne strane, BKS-ekstrakategorijal, a s druge, B-ekstrakategorijal, K-ekstrakategorijal i S-ekstrakategorijal). Svaki pojedinačni jezik ima neki dominantni ekstrakorelacioni jezik: hrvatski – mađarski, italijanski..., srpski – grčki, turski, ruski..., bošnjački – turski... U današnje vrijeme kao dominantni izvor ekstrakategorijalne kompatibilnosti dolazi engleski. Ta interakcija je gotovo isključivo jednosmjerna: bosanski/bošnjački, hrvatski i srpski više primaju iz drugih jezika, nego što sami daju. Purizam pruža mnogo manje manevarskog prostora za „razmjenu dobara“, dok internacionalizam tome znatno doprinosi.

45. Za datu temu nije bez značaja utvrditi korelacionu prirodu jednog pojma koji se često spominje: standardna novoštokavština. Odnos između nje i standardnih jezika B, K, S je vrlo komplikovan. Prvo, ako se danas govori o standardnoj novoštokavštinu, postavlja se pitanje o kakvom se standardu radi ako se ima u vidu činjenica da je srpskohrvatski standard na svim područjima napušten. Ukoliko se ipak prihvati činjenica da on na neki način postoji, znači li to da i sada imamo je-

dan uopšteni standard (srpskohrvatski) i tri konkretna standarda (bošnjački, hrvatski i srpski). Ako se dobije pozitivan odgovor, onda se može reći da se standardna novoštokavština (kao apstrakcija, prema D. Brozoviću) i njene varijante nalaze u okviru intrakorelacionala, a standardni B, K, S u okviru interkorelacionala. Drugim riječima, bivša istočna i zapadna varijanta su intrakorelacioni fenomeni, a sadašnji standardni srpski i standardni hrvatski jezik interkorelacioni fenomeni. Apstraktni model standardizacije jednog jezika uvijek zahtijeva da se njene konkretne realizacije ostvaruju u istom kategorijalnom sistemu (intrakorelacionalu), dok se model apstraktne standardizacije (ako ona uopšte i postoji) i tri modela konkretne standardizacije (B, K, S) realizuju u različitim kategorijama (intra- i interkorelacionalu).

46. Standardološka konvergencija i divergencija ispoljavaju se i u odnosu na pojedine lingveme. Recimo, u divergenciju se uklapa nastojanje da se uklone dvostrukosti i višestrukosti. Posebno je u ovoj orijentaciji karakteristična borba protiv sinonimije, koju neki čak smatraju balastom, ne shvatajući da ona nije samo strukturnojezički, već i stilski/stilistički fenomen i da se pomoću nje postiže raznovrsnost i ljepota kazivanja.⁸ Radikalni divergentizam teži onome što je nezamislivo za prirodni jezik i što vodi ili može voditi njegovom uništenju – da se dobije sistem po principu 1:1 (jedna riječ : jedno značenje). U divergenciji i konvergenciji značajnu ulogu ima sve ono što čini konjunkciju (*i... i*) i disjunkciju (*ili... ili*).

47. Zaključak. B, K, S obrazuju veoma složen i kompleksan sistem unutrašnjih i spoljnih odnosa, koji se realizuju u okviru tri podsistema: intra-, inter- i ekstrakorelacionala. Standardizacija tih jezika odvija se u borbi dviju tendencija – konvergencije i divergencije. Postojanje jedne od njih izaziva gotovo uvijek pojavu druge. U pomenuta tri sistema B, K, S imaju različite kategorijalne vrijednosti. Kao varijante oni mogu dolaziti samo u okviru intrakorelacionala (što je bilo aktuelno sve do 90. godina prošlog stoljeća). Kao standardni jezici oni postoje u okviru interkorelacionala (što je sada realnost). Ovi jezici nalaze se i u ekstrakorelacionalu, ali ne u međusobnoj interakciji, nego u saodnosu sa manje srodnim ili genetski različitim jezicima. Interakcijski posmatrano (1) varijante su intrakorelacioni fenomen, (2) standardni jezici interkorelacioni fenomen, a (3) genetski manje bliski i različiti kontakti jezici ekstrakorelacioni fenomen. Na korelacionom planu postoje tri vrste jezika: intrakorelacioni, interkorelacioni i ekstrakorelacioni. Intrakorelacioni jezici su neinterakcijski, međusobno izolovani jezici, koji u svome sastavu mogu imati varijante. Takav je bio srpskohrvatski jezik. Takvi su sada tri posebno standardizovana jezika – bošnjački, hrvatski i srpski, u okviru kojih se već sada govori o različitim varijantama. O interkorelacionom jeziku radi se ukoliko određeni jezik stupa u homogenu interakciju sa

⁸ Neki hrvatski lingvisti (Babić, Brozović, Pranjković) vide u pretjeranoj i neargumentovanoj borbi protiv srbizama opasnost po stilsko bogatstvo i raznovrsnost hrvatskog jezika.

veoma bliskim jezikom, jezikom zasnovanom na potpuno istoj osnovi. Tako su B, K ili S tri interkorelaciona jezika. Ekstrakorelacioni jezik imamo u slučaju kada neki jezik stupa u heterogenu interakciju sa manje bliskim ili genetski različitim jezikom, recimo kada se B, K ili S nalaze u interakciji sa slovenačkim, makedonskim, engleskim, njemačkim, ruskim, kineskim... onda su B, K ili S ekstrakorelacioni jezici. U skladu s tim i drugi član jezičkog korelacionog para ima istu vrijednost (ako je **A** interkorelacioni ili ekstrakorelacioni jezik u odnosu na **B**, onda je i **B** interkorelacioni, odnosno ekstrakorelacioni jezik u odnosu na **A**).

Literatura

- Andrić 1927: Andrić, Nikola. Koje nam beogradske riječi ne trebaju. In: *Jezikoslovne rasprave i članci*. Priredio Marko Samardžija. Zagreb: Matica hrvatska. S. 452–463. Prvi put objavljeno: Hrvatsko kolo, Zagreb: 1927, VIII. S. 271–284.
- Babić 1997: Babić, Stjepan. Hrvatski književni jezik u Bosni i Hercegovini. In: *Jezik*. Zagreb. God. 45. S. 29–34.
- Babić 2001: Babić, Stjepan. Uklanjanje hrvatsko-srpskih jezičnih razlika. In: *Babić Stjepan. Hrvatska jezikoslovna prenja*. Zagreb: Globus. S. 257–271.
- Bašić 1994: Bašić, Nataša. „Nasilna kroatizacija“. In: *Jezik*. Zagreb. God. 41. S. 157–161.
- Belić 1951: Belić, Aleksandar. *Oko našeg književnog jezika: Članci. Ogledi i popularna predavanja*. Beograd: Srpska književna zadruka.
- Bilić 1997: Bilić, V. Hrvatski jezik. In: *Hrvatsko slovo*. Zagreb: 17. 9. 1997. S. 17.
- Brozović 1994: Brozović, Dalibor. Programska stajališta HDZ-a o hrvatskome jeziku. In: *Jezik*. Zagreb. God. 41. S. 83–85.
- Brozović 2003: Brozović, Dalibor. Aktualna kolebanja hrvatske jezične norme u slavenskome i europskome svijetlu. In: *Jezik*. Zagreb. God. 45. S. 161–176.
- Brozović 2003: Brozović, Dalibor. Genetskolingvistički i sociolingvistički kriteriji u sistematizaciji južnoslavenskih idioma, s posebnim ozbirom na Bosnu i Hercegovinu. In: *Jezik*. Zagreb. God. 50. S. 1–6.
- Brozović 2003: Brozović, Dalibor. Odnos hrvatskoga i bosanskoga odnosno bošnjačkoga jezika. In: *Jezik*. Zagreb. God. 47. S. 13–16.
- Isaković 1997: Isaković, Alija. Bosanski jezik. In: *Język wobec przemian kultury*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego. S. 68–80.
- Ivić 1990: Ivić, Pavle. *O jeziku nekadašnjem i sadašnjem*. Beograd – Priština: BIGZ – Jedinstvo.
- Ivić 1999-web: Ivić, Pavle. Jezičko planiranje u Srbiji danas. In: *Jezik danas*. Novi Sad. Br. 9. Takođe: http://host.sezampro.yu/jezikdanas/9-99/9-99_2.htm. Stanje 10. 6. 2007.

- Ivić/Brborić 1995: Ivić, Pavle; Brborić, Branislav. *Srpski jezik danas*. Priština: Narodna univerzitetska biblioteka Novi svet.
- Jahić 1999a: Jahić, Dževad. *Bosanski jezik u 100 pitanja i 100 odgovora*. Sarajevo: Ljiljan.
- Jonke 1964: Jonke, Ljudevit. *Književni jezik u teoriji i praksi*. Zagreb: Znanje.
- Kačić 1995: Kačić, Miro. *Hrvatski i srpski: Zablude i krivotvorine*. Zagreb: Zavod za lingvistiku Filozofskog fakulteta.
- Katičić 2004: Katičić, Radoslav. Hrvatski jezični standard. In: *Jezik*. Zagreb. God. 51. S. 49–60.
- Kordić 2003/1-2: Kordić, Snježana. Pogled unazad, pogled unaprijed. In: *Republika*. Zagreb, 2003/1–2. S. 150–178.
- Kordić 2003/7-8: Kordić, Snježana. Demagogija umjesto znanosti (odgovor D. Brozoviću). In: *Republika*. Zagreb 2003/7–8. S. 176–202.
- Kramarić 1996: Kramarić, I. Kazne za nasrtaje na hrvatski jezik. In: *Hrvatsko slovo*. Zagreb. 15. 3. 1996. S. 12.
- Lewandowski 1994⁶: Lewandowski, Theodor. *Linguistisches Wörterbuch*. Bd 1–3. – Heidelberg – Wiesbaden: Quelle & Meyer.
- Marojević 2001: Marojević, Radmilo. *Novi Rat za srpski jezik i pravopis: lingvistički ogledi iz fonologije i ortografije*. Beograd – Banja Luka – Podgorica: Trebnik – Media centar Prelom – Unireks.
- Medić 2000: Medić, Mile. *Naježda stranih reči na srpski jezik*. Beograd: Nolit.
- Medić 2004: Medić, Mile. *Obmane i zablude branitelja stanih riječi*. Ruma: Srpska knjiga.
- Metzler Lexikon Sprache 20002: *Metzler Lexikon Sprache*. Herausgegeben von Helmut Glück. Stuttgart – Weimar: Verlag J. B. Metzler.
- Nikčević 2001: Nikčević, Vojislav. *Gramatika crnogorskog jezika*. Podgorica: Dukljanska akademija nauka i umjetnosti.
- Norma i kodifikacija 2005: Nikčević, Vojislav P. (glavni i odgovorni urednik). *Norma i kodifikacija crnogorskog jezika*. Cetinje: Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje.
- Pranjeković 1997: Pranjeković, Ivo. O srbizmima. In: Pranjeković, Ivo. *Jezikoslovna sporenja*. Zagreb: Konzor. S. 117–121.
- Pranjeković 1997: Pranjeković, Ivo. Jezična politika u Bosni i Hercegovini. In: *Behar*. Zagreb: V–VI. S. 18–19.
- Pranjeković-web: <http://www.matica.hr/Vijenac/vij209.nsf/AllWebDocs/prenja?OpenDocument&Click=>. Stanje 15. 6. 2007.
- Radovanović 1998: Radovanović, Milorad. Planiranje jezika i jezička politika: principi i tendencije (na primeru srpsko-hrvatske relacije). In: *Jazykovedný časopis*. Praha. 49/1–2. S. 57–74.

- Riđanović 2006: Riđanović, Midhat. *Jezik naš nasušni*. Sarajevo: Naši dani. Br. 493.
- Skerlić 1918: Skrelić, Jovan. *Eseji o srpsko-hrvatskom pitanju*. Zagreb: Jugoslavensko nakladno dioničarsko društvo.
- Slovo o srpskom jeziku 1998: Marković, Angelina (ur.). *Slovo o srpskom jeziku*. Beograd: Fond istine o Srbima, 1998.
- Srpski jezik 1996: Radovanović, Milorad (redaktor). *Srpski jezik na kraju veka*. Beograd – Kraljevo: Institut za srpski jezik SANU – Slovo.
- Šipka 2006: Šipka, Milan. *Jezik i politika: sociolingvističke analize*. Beograd: Beogradska knjiga.
- Škarić 1994: Škarić, Ivo. Hrvatski jezik danas. In: *Jezik*. Zagreb. God. 41. S. 97–103.
- Škarić 1999: Škarić, Ivo. Sociofonetski pristup standardnom naglašavanju. In: *Govor*. Zagreb. XVI/2. S. 117–137.
- Škarić 2001: Škarić, Ivo. Razlikovna prozodija. In: *Jezik*. Zagreb. God. 48. S. 11–19.
- Škarić 2001: Škarić, Ivo. Kakav pravopis (između fonetike i fonologije). In: *Govor*. Zagreb. Br. 1. S. 1–31.
- Škarić 2002: Škarić, Ivo. Naglasci iz suprotstavljenih pravila. In: *Govor*. Zagreb. XIX/2. S. 117–137.
- Škiljan 1988: Škiljan, Dubravko. *Jezična politika*. Zagreb: Naprijed.
- Težak 1999: Težak, Stjepko. *Hrvatski naš (ne)zaboravljeni*. Zagreb: Tipex.
- Tošović 2006: Tošović, Branko. Fonetsko-fonološke razlike između bosanskog/bosnjačkog, hrvatskog i srpskog jezika. In: *Jezikovna predanost*. Maribor. Zora. S. 165–181.
- Tošović 2007: Tošović, Branko. Identitet ↔ Identičnost ↔ Razlika. In: Granić, Jagoda (ur.). *Jezik i identiteti*. Zagreb – Split: Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku. S. 651–660.
- Vajzović 2001: Vajzović, Hanka. Savremena jezička situacija u Bosni i Hercegovini: Komunikativna i simbolička funkcija jezika. In: *Jezik i demokratizacija*. Sarajevo: Institut za jezik. Posebna izdanja. Knj. 12. S. 79–93.
- Valjevac 2005: Valjevac, Naila. Standardna novoštokavšina i jezička situacija u Bosni i Hercegovini. In: *Standardna novoštokavšina i bosanskohercegovačka jezička situacija*. Sarajevo: Radovi Instituta za jezik. Knj. XVII. S. 4–111.

Branko Tošović (Graz)

Konvergente und divergente standardologische Wechselwirkungen (Das BKS-Korrelational)

In interaktioneller Hinsicht bilden Sprachen drei korrelative Subsysteme, nämlich ein intra-, inter- und extrakorrelationales. Das Intrakorrelational stellt ein System von Bezie-

hungen innerhalb einer Sprache dar (z. B. bosniakisches, kroatisches und serbisches Intra-korrelational). Das Interkorrelational bildet ein Netz von Beziehungen zwischen einer Sprache mit zumindest zwei sehr nahe verwandten Sprachen (so etwa bilden bosnisch/bosniakisch, kroatisch und serbisch das BKS-Korrelational). Das Extrakorrelational beinhaltet eine Wechselwirkung zwischen nicht verwandten, genetisch unterschiedlichen und in räumlicher (z. B. das kroatisch-deutsche Extrakorrelational) oder zeitlicher Hinsicht getrennten Sprachen (kroatisch-lateinischer Extrakorrelational). Tritt innerhalb eines der drei genannten Systeme Kompatibilität auf, kommt es zur Entstehung eines Kategorials.

In korrelativen Systemen wirken unterschiedliche Prozesse, bei denen sich vor allem zwei Tendenzen festmachen lassen. Die erste strebt nach einem Ausgleich, einer Synchronisierung, Annäherung, einer Integrierung, Homogenisierung, einer Unifizierung. Eine solche Tendenz bezeichnen wir als Konvergenz. Die zweite Tendenz geht in eine vollkommen andere Richtung und strebt nach einer Distanzierung, Unterscheidung, Differenzierung, Teilung, Entzweiung, Auflösung, Entfremdung, einer Disolution. Tendenzen dieser Art nennen sich Divergenz. Im Intra-korrelational dominiert eine Konvergenz, im Interkorrelational manifestieren sich eine Divergenz und eine Konvergenz, während es im Extrakorrelational zu einem gegenseitigen Austausch kommt.

Betrachten wir eine Standardisierung aus der Perspektive der Wechselwirkung heraus, können wir abermals zwei Tendenzen ausmachen, nämlich eine zentripetale und eine zentrifugale. Eine zentripetale Orientierung verfolgt eine Annäherung und einen Ausgleich der Standards sowie die Durchführung einer konvergenten Standardisierung. Eine zentrifugale Standardisierung strebt nach einer Differenzierung und erzeugt eine divergente Standardisierung. Bei einer konvergenten Standardisierung liegt der Schwerpunkt auf Übereinstimmung, wogegen er bei einer divergenten auf Unterschiedlichkeit basiert. Treffen nun die beiden Tendenzen aufeinander und vermischen sich gegenseitig, entsteht eine kodivergente Standardisierung. Diese tritt dann auf, wenn eine doppelte, gleichzeitig parallele Orientierung sowohl in Richtung Übereinstimmung als auch Unterschiedlichkeit vorliegt.

In dieser Arbeit unternimmt der Autor den Versuch, die Sprachen serbisch, kroatisch und bosniakisch und ihre jeweiligen Standardisierungen im Rahmen der oben genannten drei korrelativen Systeme (Intra-, Inter- und Extrakorrelational) zu betrachten.

Dabei ergab sich die allgemeine Schlussfolgerung, dass in allen drei Systemen bzw. Sprachen bzw. Standardisierungen die beiden Tendenzen Konvergenz und Divergenz in verschiedenen Ausprägungen bestehen.

Branko Tošović
Institut für Slawistik
der Karl-Franzens-Universität Graz
Merangasse 70
8010 Graz
+43/316/3802522
branko.tosovic@uni-graz.at
www-gewi.kfunigraz.ac.at/gralis/

Бранко Тошовић (Грац)

Контрастивно истраживање српског и хрватског језика

У раду се анализирају српски и хрватски прилози посвећени контрастивном истраживању српског и хрватског језика на интракорелационом, интеркорелационом, супракорелационом, суперкорелационом и екстракорелационом плану. Због ограничености простора и обиља материјала изостављено је контрастирање на појединим језичким нивоима, као и информација о актуелним контрастивним пројектима, зборницима и мнографијама, дипломским, магистарским и докторским радовима, паралелним електронским корпусима и универзитетској настави.

1. Фонетско-фонолошки, прозодијски, лексички, фразеолошки, морфолошки, творбени и синтаксички односи између српског и хрватског нису довољно проучени. Највише недостају комплексна, свеобухватна и непристрасна истраживања репрезентативне грађе. Док о структурним разликама има мало научно утемељених анализа, о социолингвистичком односу између српског и хрватског доста је писано. Постоје два периода контрастирања: до 90-их година XX вијека и од 90-их година тог столећа. Док је у првом раздобљу доминирао проблем варијаната, у другом су у тежишту пажње била питања да ли се ради о једном језику или више језика, да ли српски и хрватски припадају типу полицентричних језика или неком другом, у каквом су односу према дихотомiji *Abstandsprache* (језици на одстојању, са прихваћеном аутономијом, нпр. чешки и словачки) – *Ausbausprache* (блиски језици, језици у обликовању и са тежњом ка аутономији, каквим неки сматрају српски и хрватски). Изузетна политизација српско-хрватских језичких односа је у великој мјери ометала објективно, темељно и комплексно сагледање унутрајезичких корелација. Посебно се негативно одразила чињеница да су такве дискусије често биле националистички па и шовинистички обојене. Разлике су углавном потенцирали хрватски лингвисти, док су српски игнорисали и избјегавали ту тему. Са хрватске стране тежило се да се у контрастирању говори о језицима, а са српске о варијантама.

2. Због чињенице да се српски и хрватски језик не могу на исти начин контрастирати као, рецимо, српски и енглески, неопходно је имати систем који ће омогућити да се сучељава оно што има смисла, што је продуктивно, што није извјештачено и за шта постоји потреба. Из тих разлога чини се сврсисходним издвајање пет глобалних контрастних система у оквиру словенских језика које ћемо назвати интракорелационом, интеркорелационом, супракорелационом, суперкорелационом и екстракорелационом. Они су степенасто структурирани па први обухвата језике између којих постоји најмања дистанца, а пети језике са највећом дистанцом. Прва четири су међусловен-

ски системи, а пети је словенско-несловенски. Интракорелационо конфронтирање се јавља у случајевима када је један језик варијантски поларизован. Интеркорелационо контрастирање подразумева довођење у интеракцију двају структурно веома блиских језика. Супракорелационо контрастирање се заснива на сучељавању језика који нису толико блиски да би припадали интеркорелационалу, али спадају у исту територијалну групу, нпр. јужнословенску. Овдје, рецимо, долазе у однос српски језик са македонским, бугарским и словеначким. Суперкорелационо контрастирање тиче се односа језика који припадају територијално одвојеним словенским групама, нпр. јужнословенским и источнословенским или западнословенским. Екстракорелационим контрастирањем доводе се у везу језици генетски различити, рецимо словенски и германски. Наша анализа показује да се у првом периоду (до 90-их година XX в.) контрастирање српског и хрватског језика реализује највећим дијелом у интеркорелационалу и да од других система највише долази до изражаја екстракорелационал тачније процес преузимања, продора страних несловенских (највише енглеских) ријечи и израза.

3. Све оно што је у контрастирању српског и хрватског језика компатибилно, образује категоријал. Њега чине јединице заједничке за оба језика, односно њихове стандарде. За садашњу ситуацију не можемо рећи да је повољна за јачање компатибилности. Таква је тенденција најмање изражена на хрватској страни. Постоје примјери интеркорелационог одбијања језика (рецимо, хрватског од српског) и екстракорелационог привлачења (нпр. инсистирање на енглеском као противтеже српском или хрватском; такав случај дала би реализација приједлога да се у хрватском употребљава што више енглеских ријечи како би се створила што већа разлика у односу на српски, о чему пише Павичић 2001: 334).

4. И н т р а к о р е л а ц и о н о контрастирање представља сучељавање српског и хрватског језика као варијаната истог језика (српскохрватског), а такође међусобно довођење у везу регионалних варијаната српског/хрватског језика. Такво конфронтирање је временски маркирано поларизовано у том смислу што се до 90-их година контрастирала источна (српска) и западна (хрватска) варијанта српскохрватског језика и то са обе стране, а од 90-их година се контрастирају варијанте само са српске стране (тачније у једном дијелу српске лингвистике и то оне радикалне, који не признаје хрватском статус језика, већ га сматра само једном од варијанти српског језика), док је за хрватску, изгледа, завршена ствар са варијантским контрастирањем српског и хрватског језика¹ па преостаје сучељавање једино хрватских регионалних варијетета. Хрватски интракатегоријал обухвата, између осталог, кајкавске и

¹ Посебну позицију заузима Сњежана Кордић (о чему се касније бити говора).

чакавске јединице које се складно уклапају у штокавски језички систем, које нормално функционишу и које су разумљиве свим говорницима или већини. На стварање таквог интракатегоријала посебно повољно утичу интраконвергентне тенденције, рецимо залагање да се у хрватски унесе што више кајкавица и/ли чакавица са циљем да се тиме смањи број србизама. Међутим, ова тежња има секундарни карактер, јер је примарна оријентација – интерконвергенција, дистанцирање у односу на српски језик.²

5. У српском контрастирању варијаната више долазе до изражаја социolingвистички него интралингвистички аспекти. Доминанте српског приступа могле би се овако окарактерисати: ради се о јединственом језику који је варијантски поларизован, али са незнатним разликама. О овоме је питању дуги низ година најауторитативнија ријеч долазила од Александра Белића. Он је посебно инсистирао на центрима развитака – Београду и Загребу. У раду „Српски језик међу другим словенским језицима“ Белић не говори о разликама у оквиру српскохрватског језика, већ о његовом развоју по различитим центрима, при чему указује и на важност истакнутих књижевника, научника и културних радника (Белић 1951). У тексту „Срби и Хрвати и наш књижевни језик“ Белић истиче да „наш моћни савремени књижевни језик стоји на ретко уједначеној основици створеној самим унутрашњим развојем нашег народног језика и да има врло мало народа у свијету код којих би народно јединство било тако дубоко и тако потпуно оличено у јединству језика као што је случај са нашим народима“ (Белић 1951: 75). У раду „Из српскохрватске синонимике“ Белић дотиче српско-хрватске лексичке односе и разматра парове типа *архив – архива, безбедност – сигурност, берберин – бријач, погодба – уговор, услов – увјет, берза – бурза, час – сат* итд. У другом раду („Неколико начелних питања“, 151–178) Белић пише о пару *универзитет – свеучилиште, секретар – тајник, опћи – општи, језични – језички* и др. У више својих радова Белић истиче јединство језика којим говоре Срби и Хрвати, при чему избјегава ријеч *разлика*, а преферира *одступање, ограничење*. Он тврди да је јединство српскохрватског књижевног језика потекло отуда што се велики дио Хрвата и данас – у своме матерњем језику – ни у чему не разликује од Срба те да у Војводини, у Барањи, у знатном делу Славоније, у Босни и Херцеговини, у Далмацији, у Хрватској јужно од Купе, а нарочито у Лици и Крбави – Хрвати и Срби, који се налазе у сусједству, говоре заједничким, истим језиком (Белић 1951: 253). Он указује на то да Срби и Хрвати говоре или потпуно истоветним језиком или језиком са незнатним одступањима (Белић 1951: 255), „И код Хрвата, чији један део говори потпуно истим језиком као и Ср-

² У прилог томе иде овакво мишљење: „А рјечник очистити од мноштва србизама, непотребних турцизама и хеленизама и све то надокнадити из пребогатих рјечника двају занемарених хрватских језика, чакавскога и кајкавскога“ (Белић 1997: 17).

би, постепено је примљен Вуков књижевни језик, али са извесним, потпуно разумљивим, ограничењима“ (Белић 1951: 285).

Други значајан ауторитет у српском интракорелационом контрастирању је Павле Ивић, чија је једна од основних поставки да су српски и хрватски у социолингвистичкој перспективи „уистину два (веома блиска) стандардна језика“ (Ивић 2006: 273). Он констатује да је након сецесије Хрватске 1991. године дошла до изражаја хрватска политика језичког удаљавања. Што се тиче српског језика, није се појавила тенденција избацивања „веома малобројних“ кроатизама (Ивић 2006: 275). „Српски лингвисти сматрају да би таква врста пуризма осиромашила језик, тј. оштетила његову комуникативну моћ, и да би унела забуну у публику, од које би се тражило да заборави оно што је научила и да то замени нечим другим“ (Ивић 2006: 273). Контраст између понашања хрватских и српских лингвиста Павле Ивић тумачи различитим историјским наслеђем и актуелним политичким тежњама двају народа (Ивић 2006: 273). Он истиче да је послје стварања Југославије главни циљ хрватске језичке политике постало повећање разлика према српској варијанти заједничког књижевног језика. „Требало је доказати да су Хрвати и у језичком погледу различити од Срба, што се уклапало у сецесионистичке тежње, све израженије у хрватској јавности“ (Ивић 2006: 275). У књизи „О језику некадашњем и садашњем“ он пише да постоје неједнакости које се тичу понеке гласовне или граматичке појединости (нпр. *ко : тко, коме : кому*) и знатног броја речи, понајвише у области горњег, цивилизацијског слоја лексике (Ивић 1990: 321). Ивић даје напомену да су разлике између варијаната српскохрватског књижевног језика такве природе да је за сваку могуће наћи сличне случајеве у кругу разлика међу варијантама других књижевних језика (Ивић 1990: 321).

Милка Ивић је још шездесетих година указивала на неопходност проучавања варијантских разлика те истицала да су оне мале и неважне за структуру језика, али би их, ма колико оне биле од споредног значаја, требало увијек пажљиво регистровати у граматикама (Ивић 1997: 143–144). Ауторица посебно упозорава на опасност њиховог једностраног освјетљавања, али исто тако опасност да се оне (потпуно) игноришу: „Неосвјетљавањем проблема, за који сви знају да постоји, ствара се непотребно погрешан утисак о реалним чињеницама – лаицима се чини да су разлике веће него што заиста јесу и да се истина из ‘других разлога’ прећуткује“ (Ивић 1997: 143–144). По мишљењу Милке Ивић двије варијанте се између себе не разликују искључиво по изговору рефлекса старог јата. „Има ту још низ других разлика, првенствено у лексици (да би се човек потпуно у то уверио, довољно је само да узме у руке исти број листа ‘Борба’ који је истога дана објављен у Београду, у источној варијанти, и у Загребу, у западној)“ (Ивић 1997: 149). Ауторица, међутим, додаје да има ту још више хомогености у граматичкој структури обију варијаната, која је заједничка, вуковска.

На актуелно раслојавање српског језика у облику варијаната и субваријаната до њихових урбано-регионалних реализација указује Милорад Радовановић (Радовановић 2004: 139). Он запажа још једну разлику: практично не постоји српски језички инжењеринг, насупротив оном у хрватском. За српски језик није карактеристична ни турбулентност језичких процеса. Радовановић констатује да се „пређашњи процеси раслојавања једнога стандардног језика на његове варијанте сада замењују глотополитичким процесима промовисања тих варијаната у оделите стандардне језике“ (Радовановић 2004: 139). Аутор указује на могућно промовисање некадашњих субваријаната у могуће садашње варијанте (Радовановић 2004: 143). У самој српској језици он издваја „србијанску“ (србијанско-војвођанску), „црногорску“ (црногорско-источно-херцеговачку) и „босанску“ (крајишко-босанско-херцеговачку) варијанту (Радовановић 2004: 145–146), а у хрватској континентално-загребачку, далматинску, приморску, славонску, босанску...

Прије распада српскохрватског стандарда Милош Окука је писао да се не може говорити о српској и о хрватској варијанти као националним варијантама, јер постоји велики број Срба чији стандарднојезички израз није „српска варијанта“ и Хрвата чији стандарднојезички израз није „хрватска варијанта“ те да може бити ријеч само о источној и о западној варијанти као конкретним реализацијама српскохрватског стандардног језика у одређеним социокултурним срединама (Окука 1983: 14). За Босну и Херцеговину је констатовао да у њој не постоји мјешавина варијаната. Након стварања нових стандарда Окука запажа, слично Радовановићу (или по угледу на њега), трочлану варијантску поларизацију српског језика у форми источне (београдсконовосадске), западне (босанскокрајишке) и јужне (црногорске) варијанте (Окука 2008: 214).

Љубомир Поповић тврди да, захваљујући штокавској основици, српски и хрватски имају заједничко језгро. „Другим речима, та два књижевна језика се разликују као конкретни језички варијетети, али на апстрактном лингвистичком нивоу чине оно што се може звати књижевнојезичким дијасистемом на штокавској основици (или: штокавске провенијенције) или, просто, штокавским књижевнојезичким дијасистемом [...]“ (Поповић 2000: 285). Он сматра да се идентитет српског књижевног језика не може до краја одредити ако се не покаже његова социолингвистичка посебност у односу на паралелни хрватски књижевни језик. „А пошто однос ова два књижевна језика није био константан, морају се пружити три сукцесивна одређења. Свако одговара једној фази постанка и еволуције штокавског књижевнојезичког дијасистема, с тим што у оквиру тих фаза такође постоји еволуција и што се развојни процеси који доводе до промене јављају већ у претходној фази“ (Поповић 2000: 285). Аутор издваја следећа три периода: 1. илирски и постилирски хрватски књижевни језик, 2. вуковизацију хрватског књижевног језика, 3. новоштокавску аутентификацију норме хрватског књижевног језика. Последица ове по-

сљедње фазе, коју Поповић назива ревизијом, било је то да хрватски књижевни језик на плану кодификације више није био у контрадистинктивном односу према српском књижевном језику. „С друге стране, нити је постао идентичан са тадашњим српским књижевним језиком, нити је ћирилица преузета као хрватско писмо, нити је преузето српско име, нити се хрватска заједница стопила са српском“ (Поповић 2000: 286). Након констатације да се ни на српској ни на хрватској страни није сматрало да су вуковски и илирски, односно хрватски књижевни језик, страни језици, него да њихово постојање представља двојство језичког израза у српској и хрватској књижевности Љубомир Поповић уводи за такав однос књижевних језика термин *параглосија*, који стоји у опозицији према диглосији (она подразумијева постојање вишег и нижег језика), и то за напоредне књижевне језике са мање-више истом дијалекатском основицом, који се међусобно не искључују и који се могу обједињавати.

Иван Клајн истиче да је у послеријатној Југославији настављен процес спонтаног зближавања српске и хрватске варијанте, који је већ био у току и прије рата (Клајн 1996: 39). Рецимо, званична друштвено-политичка терминологија била је уједначена у све четири републике српскохрватског језика, без локалних разлика.

6. Са хрватске стране доста је писано о варијантама српскохрватског/хрватскосрпског језика које су контрастиране на готово свим језичким нивоима. Људевит Јонке истиче да између западне и источне варијанте, поред основне гласовне разлике у изговору старог јата, има и приличан број лексичких и акценатских варијаната (Јонке 1965: 190). У другом тексту Јонке извлачи закључак да „наш књижевни језик са својим двјема варијантама“ има у знатној мјери и двије норме (Јонке 1965: 447).

О проблемима варијаната српскохрватског језика доста је писао Далибор Брозовић. Он је сматрао да треба разликовати, с једне стране, варијанте стандардног језика као изграђене јединице с комплексним језичким и нарочито „изнадјезичним особинама“, с функцијама које иначе врши сам стандардни језик у национално хомогеним језицима, а с друге стране, недефинисане, на којима се укрштају разне особине варијаната (Босна и Херцеговина), или дефинисане употребом појединачних језичних особина самог стандардног језика (ијекавска и екавска) (Брозовић 1965: 36). Даље се констатује да стандардни идиоми којима се служе Бошњаци, Црногорци, Хрвати и Срби имају материјалну, сировинску дијалектну основицу која је у фонолошком, граматичком и основнолексичком погледу новоштокавска, с размјерно незнатним разликама (Брозовић 2002: 3). Аутор истиче да је социolingвистичка ситуација на словенском југу веома сложена и по неким показатељима јединствена на планетарном плану те да је „стандардна новоштокавштина по многоме јединствен феномен“ (Брозовић 2003а: 3). Он сматра да се „стандардноновошто-

кавски“ случај разликује од свих осталих управо тиме што се увијек радило о развојима одвојеним и временски и просторно и фактографски па је, по његовом мишљењу, сасвим нетачно (а помало и неукусно) говорити о разбијању, растављању, раздвајању некада тобоже јединственога језика. Брозовић истиче да стандардни идиоми којима се служе Бошњаци, Црногорци, Хрвати и Срби имају материјалну, „сировинску“ основу која је у фонолошком, граматичком и основнолексичком погледу новоштокавска, с размјерно незнатним разликама, особито на линији исток – запад. Он додаје да се случај са стандардно-новоштокавским варијантама разликује врло одређено од свих осталих варијантских односа и да разлика постоји у самом настанку конкретних варијантских верзија у оквиру некога апстрактног стандардног језика (Брозовић 2002: 7). Брозовић сматра да су хрватски и српски процеси језичне стандардизације текли независно један од другог, да је сама стандардизација започинјала и у појединим се својим фазама одвијала у различитим периодима, да се избор новоштокавштине и у Хрвата и у Срба за основу стандарда догодио не зато што је то једини заједнички дијалектни тип обају тих народа, него зато што је то било у датим околностима најбоље рјешење за оба народа (Брозовић 2002: 7).

Далибор Брозовић проблематизира критериј међусобног разумијевања као основни критериј за разликовање језика и дијалеката и тврди да ни у генетској лингвистици то није основни критериј. „Сви су штокавски говори међусобно разумљиви и они заиста припадају једном дијасистему у рангу језика, али њему припадају и кајкавски бедњански и чакавски вишки говор, гдје нема разумијевања ни међусобно ни у односу на штокавске говоре. Дакле тај критериј није поуздан ни у генетској лингвистици, а када је ријеч о стандардним језицима, једноставно је бесмислен“ (Брозовић 2002: 3).

Посебну позицију међу хрватским лингвистима заузима Сњежана Кордић. Њено тумачење уклапа се у интракорелационо контрастирање, јер јој је основна позиција да и данас постоје варијанте српскохрватског језика – српска и хрватска. Она је један од најоштријих и најактивнијих критичара хрватске језичке политике и новоговора. Кордић, рецимо, запажа вјештачко удаљавање двају језика и тврди да није истина да се у Хрватској не ради на прављењу разлика према језику у Србији (Кордић 2003б: 193). Сњежана Кордић сматра да Срби, Хрвати, Бошњаци и Црногорци говоре истим језиком и да то не угрожава ни нације ни државе, нити има било каквих негативних посљедица за говорнике. „Напротив, има чак позитивних јер се не морају мучити око превођења као кад се сретну с говорницима неког страног језика“ (Кордић 2005а: 87). Она тврди да су разлике између варијанти српскохрватског језика чак мање него између варијанти других језика. Ауторица констатује да без обзира на покушаје кроатизирања „језичнопартикуларистичких“ лингвиста у Хрватској идиоми Хрвата и Срба су као и прије узајамно разумљиви и то ста-

тистички у далеко већој мјери него што је то случај између блиско сродних језика (Кордић 2003в: 190). Кордић признаје да између стандардног језика у Хрватској, Србији, БиХ и Црној Гори постоје разлике, али је њихов удио мален наспрам свега онога што је једнако у стандардном језику тих земаља. „Надаље, ради се о системски небитним разликама, које не ометају међусобну разумљивост, не спречавају споразумијевање“ (Кордић 2004: 258). Она тврди да је узајамна разумљивост потпуна, 100% (Кордић 2003в: 171, 188), а Брозовићеву изјаву о три страна језика у Босни и Херцеговини те да Хрвати у њој стварно морају учити бошњачки и српски, или плаћати преводиоце како би се некако споразумјели с Бошњацима и Србима ауторица овако тумачи: „Но, стварност је другачија: Хрвати, Бошњаци и Срби не требају преводиоце да би се споразумјели и не морају учити све те ‘стране’ језике, довољан им је њихов властити матерински језик за међусобно споразумијевање“ (Кордић 2003б: 197). Она додаје да су разлике између дијалеката унутар Хрватске далеко веће од разлика између стандардног језика у Хрватској, Србији, БиХ и Црној Гори (Кордић 2003б: 177). Разликовност варијаната изузетно је мала па се једва могу наћи ријечи које би у једној варијанти биле сасвим уобичајене, а у другој потпуно непознате (Кордић 2003б: 180). Она такође констатује да су главни бројеви од један до сто једнаки, да су личне замјенице исте, да су према познатој Свadeshовој листи од сто основних ријечи такође све ријечи идентичне (Кордић 2003б: 185). На више мјеста Кордић тврди да се у Хрватској ради на стварању разлика према језику у Србији. „Захвати с циљем прављења разлика не обазире се на језик какав се у Хрватској стварно говори, него говорницима покушавају помоћу цензуре наметнути ријечи и облике који звуче застарјело, неприродно, непознато или чак смијешно“ (Кордић 2003б: 194). За Бабићеву тврдњу да Хрвати и Срби имају два различита језична система па стога и два различита језика Сњежана Кордић каже да није тачна и да је лингвистички у питању само један језични систем који се јавља у неколико варијаната. „Јер да би се радило о различитим стандардним језицима, морају постојати и битне разлике међу њима. Такве разлике код варијанти не постоје па се зато и говори о варијантама једног стандардног језика“ (Кордић 2005б: 227). Ауторица сматра да није довољно констатовати да разлике постоје, потребно је погледати и колика је количина тих разлика, колики је њихов удио наспрам свега онога што је једнако у језику. „Треба погледати и јесу ли те разлике системски важне, јесу ли такве да ометају међусобну разумљивост, спречавају ли споразумијевање“ (Кордић 2004: 304).

7. У српској лингвистици постоји струја која искључује из контрастивног истраживања српски и хрватски као посебне језике и на тај начин прихвата/подржава интракорелационо контрастирање. Један од присталица такве позиције је Радмило Маројевић. Он говори о српском књижевном језику и његовим историјски регионално-конфесионалним варијететима (Маројевић 2004),

односно о конфесионалним варијантама (Маројевић 2008: 20). По његовом мишљењу хрватски књижевни језик је стандардизовани облик ијекавског српског језика којим се служе Хрвати или чакавци, Новохрвати или кајкавци и Срби или штокавци католичке вјероисповијести те има религиозно-конфесионално обиљежје (Маројевић 2004: 432). Он употребљава и други назив – загребачки регионално-конфесионални варијетет српског књижевног језика (у загради додаје „тзв. хрватски књижевни језик“).³ Аутор сматра да покушај стварања тзв. хрватског књижевног језика на српској дијалекатској основи и српској књижевној традицији представља јалов посао те наставља: „Тзв. хрватски књижевни језик није ништа друго до западна варијанта српског књижевног језика, при чему варијантна разуденост обогаћује и модификује стилски репертоар овога језика. Таквим стилским могућностима и ми смо се користили [...], као што се њиме користе аутори публицистичких текстова (хрватски *тисак* и сл.). У свим таквим случајевима лексички и творбени ‘хрватизми’ уносе стилско обиљежје регионалности и ироничности“ (Маројевић 2008: 75).

У тексту „О разликовању српског и хрватског језика“ Петар Милосављевић пише како је неспорна чињеница да Хрвати и на чакавском, као и на кајкавском, имају литературу стару више стотина година и да сама та чињеница јасно говори да се Срби и Хрвати и језички и етнички могу јасно разликовати (Милосављевић 2000: 339). По његовом мишљењу, настојања да се хрватски језик изједначи са ијекавским изговором штокавског лишена су основа као што су лишена основа настојања да се за хрватски језик прогласи „хрватски новогвор“ на основи штокавског ијекавског, јер се о тој појави може говорити само као о српском језику у хрватској варијанти. „Мада разликовање српског и хрватског језика није ни тешко ни немогуће, не треба очекивати да ће то разликовање бити лако прихваћено, посебно са хрватске стране. У питању је нездрава амбиција која се до сада за Хрвате показивала као плодносна: ширење језичког и етничког простора на рачун Срба, чиме се овима одузимају и људи, и језик и књижевност“ (Милосављевић 2000: 339).

У књизи „Хрватска језичка беспућа“ Слободана Јарчевића постоји одломак под насловом Хрватски филолози и српски језик (Јарчевић 2007: 9–22), у коме се говори о одбаченом хрватском језику (кајкавском дијалекту), који, по ауторовом мишљењу, није ништа друго него хрватски језик, док је штокавски дијалект српски језик. О односу хрватског и српског језика он пише: „Да поједноставимо – хрватски језик (‘кајкавски дијалект’) и српски језик (‘штокавски дијалект’) су међусобно удаљенији него, рецимо, српски и бугарски и

³ Ова позиција се наслања на тумачење у тзв. *Слову о српском језику*, посебно у његовом дијелу „Издавање ‘књижевних језика’ на конфесионалној основи“ и „Српски језик и његове варијанте“ (Слово 1998: 9–11).

исто толико су удаљенији колико: српски и чешки, српски и словачки, српски и словеначки...” (Јарчевић 2007: 14). На основу овога он закључује да није рјеч о дијалектима – „у питању су два језика словенске језичке позиције: српски језик и хрватски језик“. Што се тиче чакавског дијалекта, Јарчевић тврди да је „можда у питању посебан језик, или је то дијалект једног од два језика – српског, или хрватског“. Аутор даље истиче да је у Хрватској за књижевни језик проглашен српски језик („штокавски дијалекат“) те да су Хрвати одбацили свој матерњи језик (кајкавски) и узели српски (Јарчевић 2007: 14, 22). У наставку анализе аутор под хрватским језиком подразумева само кајкавски дијалекат и све што се уноси као новогovor назива кварење српског језика, а не хрватског. За Јарчевића то представља погрешно коришћење појмова из српског језика.

У проблематику српско-хрватског контрастирања површно улази Лазо Костић, при чему заузима став да су Хрвати усвојили српски језик (Костић 1964). Њему посебно смета језичка изолација и пурификација од српског језика. Он говори о приближавању двају језика у једном периоду: „Несумњиво је у току времена и *via facti* настало све веће приближавање два језика, јер су до скоро, до друге Југославије, Хрвати ипак преузимали све више српских израза и српског начина писања (српске синтаксе и стилистике), али је било и опирања томе, па чак враћања на старе начине писања“ (Костић 1964: 78).

Милош Ковачевић указује на то да српски књижевни (стандардни) језик има два стандардна изговора (екавски и ијекавски) и два писма (ћирилицу и латиницу) па је, с те стране, као и српскохрватски, хиперординиран „хрватском и босанском“, јер се оба из њега могу извести, док обрнуто није могуће. „И не само да је по тим особинама, које му се у актуелној кроатистици и боснистици по правилу одричу (јер се системом опозиције према српском језику показује постојање тих ‘језика’) него и по највећем броју лексичких особина које се у назови анализама дијеле на српске и хрватске, а које (те лексичке особине) цјелином припадају стандарду српскога језика (као нпр.: *одгојити* – *васпитати*, *окретан* – *виспрен*, *папир* – *хартија*, *растресен* – *расејан/расијан*, *чеп* – *запушач*, *подијењивати* – *ниподаштавати*, *пропук* – *промаја*, *радознао* – *знатижељан*, *небодер* – *облакодер/солитер*, *судјеловати* – *учествовати*, *осигурати* – *обезб(и)једити*, *дјеловање* – *дејство*, *прилагодиши* (*усклади* *ти*) – *саобразити*, *зрак* – *ваздух*, *жиг* (*печат*) – *штамбиљ*, *под* – *патос*, *рубље* – *веш*, *станарина* – *кирија*, *вал* – *талас*, *дјелотворан* – *ефикасан*, и многе, многе друге од којих хрватски лингвисти само једну из пара, ону другу, проглашавају српском особином)“ (Ковачевић 2004: 35–36).

8. И са хрватске стране неки указују на тенденцију издвајања посебних регионалних варијанти у оквиру савременог хрватског језика. Иво Прањковић се, рецимо, пита зашто не би и Хрватима у БиХ било дозвољено да култи-

вишу властиту варијанту унутар шире дефинисаног хрватског стандарда будући да у оквиру стандардног хрватског језика већ сада егзистира пет варијанти: дубровачка, далматинска, ријечка, славонска и загребачка (Прањковић 1997). С друге стране, Далибор Брозовић је против варијантске поларизације хрватског језика. Он одбацује идеју стварања неке посебне варијанте или полуваријанте, тачније против је могућности да један дио Хрвата изван Хрватске (у датом случају у Босни и Херцеговини) створи неки свој хрватски језик: „Нису неприхватљиви само покушаји да се бошњачки језик наметне босанскохерцеговачким Хрватима, безувјетно су неприхватљиве и евентуалне тенденције да се оствари некакав аутономни босанскохерцеговачки хрватски стандардни језик. Такве тенденције нису гласне, али има неких сличних наговјештаја“ (Брозовић 1999: 15).

9. **Интеркорелационо** контрастирање представља сучељавање језичких система генетски веома блиских језика. У овом типу истраживања српски и хрватски се доводе не као варијанте једног језика, већ као посебни стандардни (књижевни) језици. На српској страни преовладава став да се ради о генетски идентичном језику, док ту идентичност неки/многи хрватски лингвисти свјесно прећуткују, игноришу, нерадо спомињу или пак проблематизирају.

10. У српској лингвистици запажа се постепени (можда и све већи) прелазак са интракорелационог контрастирања на интеркорелационо контрастирање српског и хрватског језика (прелазак са конфронтирања српског и хрватског као варијаната на конфронтирање српског и хрватског као посебних/стандардних језика), док је хрватска истраживачка позиција интеркорелационо цементирана и усмјерена. Пошто оријентација неких српских лингвиста постепено еволуира од интракорелационала ка интеркорелационалу, тешко је провући строге границе између једног и другог приступа, посебно код неких језикословаца.

Ранко Бугарски истиче да, колико он зна, нигдје у свијету не постоје два – а још мање три – идиома са толиким степеном истоветности који би се лингвистички третирали као засебни језици (Бугарски 1997: 39). Он тврди да су хрватски, а у мањој мјери босански, подвргнути својеврсном лингвистичком инжењерингу са циљем да се учине видно различитим и међусобно, а у првом реду од српског. „Хрватски се удаљава релативно брзо замењивањем ‘србизама’ и интернационализама хрватским регионализмима, архаизмима и неологизмима, док се босански одваја спорије и у другом правцу, наглашавањем свог оријенталног наслеђа“ (Бугарски 2004: 502–503).

На материјалу српско-хрватског, тј. српског и хрватског стандарднојезичког случаја развио је Милорад Радовановић „идеални модел“ планирања језика у облику круга од десетак фаза, односно поступака, које чини селекција (=

одабирање), дескрипција (= описивање), прескрипција (= прописивање), елаборација (= разрађивање), акцептација (= прихватање), имплементација (= примењивање), експанзија (= ширење), култивација (= неговање), евалуација (= вредновање), реконструкција (= преправљање) (Радовановић 1998). Тај круг се „природно затвара“ преко сегмената непосредне дескрипције, прескрипције или елаборације новонасталих стандарднојезичких појединости, лексичких и граматичких (Радовановић 1998: 69). Аутор сматра да су за стандардне језике једнако могући процеси интеграције, односно варијације, поларизације, дезинтеграције и промоције (варијетета типа етнички маркираних варијаната, престижних социоеката, урбано регионалних реализација). Радовановић у модел уноси пет „нових“ фаза: интеграцију, варијацију, поларизацију, дезинтеграцију и промоцију. Грубе оквири распрострањања основних тенденција аутор овако представља: прва половина 19. вијека интеграција, друга половина 19. вијека варијација, вријеме од почетка до шездесетих година 20. вијека поларизација, вријеме од седамдесетих до краја осамдесетих година 20. вијека дезинтеграција и деведесете године 20. вијека промоција (Радовановић 1998: 70).

Милан Шипка пише о томе да су варијанте српскохрватског стандардног језика издигнуте на ранг посебних стандардних језика (Шипка 2006б). На питање имају ли Срби, Црногорци, Хрвати и Муслимани/Бошњаци један језик, или сваки свој посебан, одговара двозначно: „а) да имају један, заједнички језик (у генетсколингвистичком смислу) и б) три посебна стандардна језика, у врло високом проценту подударна“ (Шипка 2006б: 69). Даље истиче да не треба занемаривати високи проценат подударности „наших националних језичких стандарда“. Милан Шипка сматра да су за аутономно функционисање језичког стандарда (ранга стандарднојезичке варијанте или посебног стандардног језика, свеједно) битна четири основна услова: 1) постојање критичне масе разлика које одређују лингвистичку физиономију тога стандарда, по којој је он препознатљив и разликује се од других сродних језичких стандарда, 2) постојање експлицитне норме и посебних нормативних приручника, 3) постојање друштвеног колектива који тај стандард прихвата као свој и њиме се служи у различитим областима друштвенога животога и 4) постојање посебног комуникацијског простора, односно посебне територије на којој тај стандард функционише (то су обично државне територије, или територије ужих, али јасно омеђених, државно-административних јединица, односно ‘социокултурних средина’) – Шипка 2006: 100. Овај се лингвист дотиче и разлика између српског и хрватског језичког стандарда и констатује да њихов квантум и карактер још нису ваљано испитани. На постојање разлика између српског и хрватског стандарда утицали су, по мишљењу Милана Шипке, различити центри стандардизације. Милан Шипка се зауставља и на „синдрому малих разлика“, које добијају посебну актуелност у контексту покушаја прево-

ђења са српског на хрватски језик: „Тзв. ‘синдром малих разлика’ условио је и неке друге екстремне поступке (нпр. екстремни пуризам у хрватском стандарду [...])“ (Шипка 2006б: 102). Аутор извлачи закључак да су социолингвистичке околности условиле постојање стандардних идиома тих нација, њихову структурну подударност и заједнички општи новоштокавски лексички фонд, на једној, и разлике у цивилизацијско-језичкој надградњи, на другој страни, као и ‘синдром малих разлика’ с посљедицама у сфери норме и праксе: екстремни пуризам и антипуризам, третирање стандардних идиома, „који би се свугдје у свијету иначе сматрали варијантама једног стандардног језика“, као посебних стандардних језика (Шипка 2006б: 102).

Егон Фекете истиче да нема нити је било иједног озбиљнијег научног ауторитета који би могао доказати да су језици српски, хрватски, босански/бошњачки, црногорски или др. посебни, аутохтони језици (Фекете 2006: 4–5). Он тврди да се постојеће посебности (махом у лексици) исказују као одлике подсистема истог језика. У тексту „Шта је хрватски књижевни језик“ Егон Фекете признаје да није могуће негирати постојање хрватског књижевног језика, али је друго питање како тај језик треба именовати, при чему је основно питање какав је тај језик, односно разликује ли се он системски у односу на друге или не (Фекете 2002: 19).

По мишљењу Драга Ћупића сва литература која је настала на српском, хрватском или тзв. бошњачком језику од времена номинације ових језика последије одустајања од заједничког имена (српскохрватског или хрватскосрпског) говори о томе да се ради о једном језику, који има иста средства изражавања, само су имена различита (Ћупић 2002). Да би Хрвати, наставља Ћупић, формирали хрватски који не би био исто што и српски, тј. који не би био оно што му даје штокавска основа, било би им потребно да нађу другу језичку основу, попут оне чакавске или кајкавске, и тек би онда могли да граде посебне језике (Ћупић 2002: 15). „Па и језик који би се градио на чакавској или кајкавској основи имао би врло много елемената заједничких са српским језиком, и тешко би га било могуће изградити до нивоа језика којему би за српског говорника, или писца, био потребан преводац“ (Ћупић 2002: 15). Аутор закључује да је језик Срба и Хрвата у лингвистичком смислу и даље један језик, а у социолошком смислу у њему егзистира више именовања, обиљежених национално или конфесионално.

Српско-хрватске језичке односе у оквиру система словенских језика и, посебно, појаве нових језика разматра Предраг Пипер. Он констатује да је дошло до сужавања територије на којој се говори српски језик, на шта је веома утицао „распад српскохрватског језичког стандарда у форми језичког отцепљења (појава без преседана у историји и теорији књижевних језика) и стварања ‘клонираних’ језика с посебним називом, стандардом и законском регулативом“ (Пипер 2003: 33). Пипер констатује да су два државно-територијал-

но одвојена језика (хрватски и бошњачки) углавном исте структуре и састава, али друкчијег званичног назива, друкчијег уставноправног статуса и друкчијег стандарда те да су морала бити прихваћена и у српској лингвистици, или бар у њеном највећем делу, као нешто што је истовремено и апсурдно и реално (Пипер 2003: 33).

11. Значајна компонента хрватске интеркорелационе позиције је неприхватање „србизама“, дистанцирање од њих, инсистирање на што већим разликама и на њиховом свјесном увећавању. С тим у вези индикативан је исказ Стјепана Бабића: „Мислим да има мало хрватских језикословаца који би сматрали да требају остати вуковски и српски наноси, само што има мање слоге у ономе што се може и што треба вратити“ (Бабић 2004: 161–162), као и изјава једног средњошколског професора хрватског језика: „Зар је узалудна моја радост кад за вријеме сата ученик затражи Разликовни рјечник јер се сјетио неке ријечи па није сигуран, жели провјерити? Посебно је важно да дјеца уоче разлику јер битно је разликовати се од Срба у свему“ (Прањковић 1997а: 118–119).

Поједини лингвисти заузимају час једну час другу позицију. Тако Стјепан Бабић пише 1964. године рад о уклањању хрватско-српских језичких разлика (говори у прилог „јединства Срба и Хрвата“ и констатује да је „јединствени језик идеално рјешење“, Бабић 2001: 258), а посљедњих година снажно се залаже за њихово свјесно повећавање. Он на једном мјесту истиче (у вези са суфиксима **-тељ** и **-лац**) како му је у подтексту била жеља да повећа разлике према српскоме (Бабић 2001: 94). „Да је и сасвим потиснут суфикс **-лац**, што није, ту не би било никаквога мога гријеха, а добили бисмо једну категоријалну разлику према српскоме, коју бисмо радо истицали [...]“ (Бабић 2001: 94). У вези са присвојним генитивом Бабић пише: „Сада када смо слободни, изађимо већ једном из њега [посвојног генитива]. Срби нас на томе свиленом путу не ће моћи слиједити па ћемо имати једну категоријалну разлику више. Додатан разлог да сви учинимо тај мали, али значајан напор, да не останем вапијући у пустињи“ (Бабић 2001: 199) Бабић тврди да су србизми „данас један од најактуелнијих проблема хрватскога књижевнога језика и хрватске језичне културе“ (Бабић 2001: 169). Он констатује да је нормално настојање да се код блиских језика наглашавају разлике, али да то „не смије ићи на штету ни хрватскога сустава ни стабилизираних норми“ (Бабић 2001: 175). Читава једна књига Стјепана Бабића има у поднаслову јасно изражену позицију: „Хрватски у коштацу са српским и у клинчу с енглеским“ (Бабић 2004). У њој се на низу мјеста потенцира различитост хрватског језика у односу на српски. На 13. страни он каже да је нормална тежња да се хрватски очисти од србизама.

За дивергенцију у односу на српски језик отворено се залаже Иво Шкарић. При томе он указује на важност говорног слоја језика, који заједно са па-

ралингвистичким подслојем много изразитије разликује “четири штокавска политички различита стандардна језика” – бошњачко-муслимански, црногорски, хрватски и српски, него што их неовиснији језични слојеви разликују од говора, а затим додаје: „А и добро је да их нешто изразитије разликује, јер језику није у нарави само да буде својим говорницима добар за комуникацију, него да се и што јасније разликује од других језика. Повијест је сваког језика увијек испуњена настојањима да је з и к б у д е и што савршенији у себи и што засебнији“ (Шкарић 2001: 12).

По мишљењу Ива Прањковића највећи број разлика произилази из чињенице да су хрватски и српски стандардни језик имали два посве различита процеса стандардизације (Прањковић 1997б: 54). Бројне разлике произилазе и из чињенице да се Хрвати и Срби неједнако односе према стандардном језику; мање су бројне, али изразите на вјерској основи; врло бројне разлике потичу што су ова два језика били изложени утицајима различитих страних језика; једна од најуочљивијих разлика је последица рефлекса јата; у хрватском стандарду посуђенице су се знатно мање прилагођавале него у српском; у српском језику много су чешћи случајеви уједначавања облика; за разлику од хрватског српски је знатно отворенији утицајима балканског језичког ареала итд. (Прањковић 1997б: 54–59). Иво Прањковић је писао и о томе да је у Хрватској отворен својеврсни лов на србизме (Прањковић 1997а: 118). У тексту „Жалосна прења нараштајног прењца“ Прањковић иступа против вјештачког, исхитреног удаљавања од српског језика (Прањковић-www). Прањковић упозорава да се заобилази чињеница или да се она уопште не сматра чињеницом да је за основицу и српског и хрватског језика одабран један (исти) дијалект и да игнорисање тога може нанијети више штете него што му је нанијела присилна унификација и унитаризација. „Занемаривање и/ли заобилажење споменуте чињенице данас највише долази до изражаја у борби против тзв. србизама [...]“ (Прањковић 1997а: 152).

12. С у п е р к о р е л а ц и о н о контрастирање представља сучељавање језика једне словенске територијалне скупине са језиком/језицима друге (источне, јужне и западне). Када су у питању српски и хрватски језик, контрастирање посебно долази до изражаја у односу на руски језик, прије свега у оквиру српске лингвистике. Такав приступ запажамо код Милана Шипке, који пише: „Срби су примили и доста русизама, као што су: *извинити се, извињење, виновник* (поред *кривац*), *подржавати, прибјежавати, снабдијевати*, па чак и непотребно и замјењиво *пренебрегавати, превазилазити, превасходно* и сл., док Хрвати имају више бохемизама: *дражба, личило, наклада, накладник, обзор, покус, ступањ, строј, тлак, тлакомјер, устрој* итд. (уз одређен број таквих позајмљеница које су, преко хрватског, ушле и у српски језички стандард: *часопис, наслов, обред, околност, повод, предмет, слог, спис, успјех, завод, збирка* и сл.)“ (Шипка 2006б: 87). Било би добро провјерити нашу прет-

поставку да се свјесним удаљавањем хрватског од српског први несвјесно приближава руском.

13. Е к с т р а к о р е л а ц и о н о контрастирање представља довођење у везе језика који припадају генетски различитим групама, рецимо словенској и несловенској. Овај истраживачки правац обухвата два нивоа посматрања. Први је фокусиран на бинарни однос који чине језик **А** и језик **Б**. Рецимо, такав случај образују српски/хрватски језик и енглески језик). Други је трочлан и подразумејева корелацију између двају или више језика једне групе у односу на језик издвојен из друге групе ($A_1, A_2 \dots A_x - B$), рецимо сучељавање српског и хрватског у односу на енглески. Са екстракорелационалом су инкомпатибилни појединачни покушаји са хрватске стране да се у тој средини српски третира као страни језик типа енглеског или њемачког, чиме се врши радикалан захват у корелациони систем и српско-хрватско контрастирање пребацује из интеркорелационала. При томе се игнорише чињеница да (готово) потпуна разумљивост и огроман заједнички лексички фонд и граматички систем не омогућују да се извлаче релевантни екстракорелациони закључци. Док у интеркорелационалу превођење за свакодневно општење није неопходно, у екстракорелационалу је таква комуникација немогућа без тога. Материјал из паралелног Гралис-Корпуса (<http://www-gewi.kfunigraz.ac.at/gralis>) показује да садржајно идентичне хрватске верзије српских текстова и обрнуто више долазе као резултат модификације, а не превођења, што сугерише закључак да је интегрално превођење инкомпатибилно са интеркорелационалом. Ако односи између српског и хрватског језика припадају интеркорелационалу, онда није неопходно интегрално превођење, већ парцијално, више у форми модификација. Покушаји превођења српских филмова на хрватски језик и негативне реакције стручњака и јавности (углавном) потврђују оваква размишљања. На то указују и нека истраживања српско-хрватског превођења, у којима се говори о недостатку јасних показатеља различитости хрватског и српског језика (Јеласка/Хржица 2002, Јеласка 2005), и анализирају додири хрватског са другим језицима, међу којима нема српског (Сочанац 2005), а такође размишљања српских лингвиста (в. приједлог кодекса употребе српског стандардног језика – Шипка 2006).

Компатибилност која настаје у додиру српског и хрватског језика са неким европским или свјетским језиком генерише екстракатогеоријал. Сваки појединачни језик има неки доминантни екстракорелациони језик: хрватски – мађарски, италијански..., српски – грчки, турски, руски..., бошњачки – турски... У данашње вријеме као основни извор екстракатогеоријалне компатибилности долази енглески. Та интеракција је готово искључиво једносмјерна: српски и хрватски више примају из других језика, него што сами дају. Пуризам пружа много мање маневарског простора за то, док интернационализам знатно доприноси. Ако се говори о посуђеницама, онда у српско-хрватском

случају треба разликовати екстракорелационо посуђивање (инфилтрацију, рецимо, англицизама у српски и хрватски), интеркорелационо посуђивање (преузимање српских елемената у хрватски и обрнуто) и интракорелационо прожимање (инфилтрацију елемената једне варијанте у другу). Уколико се хрватски и српски посматрају у интеракцији са другим европским и светским језицима, запажају се битна диференцијална обиљежја и тенденције. У начелу хрватски језик је пуристички усмјерен па било које туђице нису добро дошле, док је српски језик интернационално оријентисан (Ивић 1999-*web*), односно постоји наглашени језички интернационализам на истоку („српска варијанта“) и пуризам на западу језичке територије („хрватска варијанта“) – Радовановић 1998: 61. И док је у интеркорелационалу хрватска страна рестриктивна према ономе што долази са српске стране, у екстракорелационалу рестриктивне мјере се предузимају само у односу на ријечи из генетски мање сродних или несродних језика. Тако се на удару хрватских чувара језика налазе оријентализми, односно турцизми (Бабић 2004: 19). Прије је то посебно долазило до изражаја у односу на њемачки.

14. У српској лингвистици појављују се у посљедње вријеме покушаји који су доста слични онима који долазе са хрватске стране: да се посуђенице и стране ријечи што више потисну из употребе и да се створи неки српски новогвор као пандан хрватском новогвору. Типичан примјер су ставови које заступа Раде Дацић. У тексту „Одбрана српског језика од страних речи“ он истиче да се данашња употреба страних ријечи сатире српски језик, да он губи природу језика насталог творачком снагом народног генија и најнапреднијих појединаца (Дацић 2004: 29) па предлаже да се „део превеликог туђишта у нашем језику делом истисне а делом потисне“ (Дацић 2004: 35). Још један српски аутор бавио се страним ријечима – Миле Медић. У књизи „Најезда страних речи на српски језик“ он констатује да српском језику данас ништа не пријети више од страних ријечи, ништа га не угрожава толико колико оне и да се тај самоубилачки ход српског језика мора зауставити (Медић 2001: 8).

15. У контрастирању српског и хрватског језика запажају се још неколико типова. Један од њих настаје према томе да ли се тежи налажењу што више разлика (максималистичко контрастирање). Други, напротив, настоји да покаже да су разлике врло мале (минималистичко контрастирање). Између њих налази се онај који није оријентисан ни на једно ни на друго, већ покушава да без унапријед задатог квантифицираног циља објективно сагледа подударности сличности и разлике између српског и хрватског. Што се тиче првог и другог приступа, запажа се јасна поларизација: максималистичко контрастирање долази до изражаја у хрватској лингвистици, а минималистичко у српској лингвистици. Тачније, значајан дио хрватских контрастивних анализа усмјерен је на тражење што већих разлика, док значајан дио српских лингви-

ста сматра и покушава да докаже да су разлике минималне. Трећи приступ долази до изражаја, између осталог, у међународним пројектима који окупљају српске, хрватске и друге језикословце на неутралном терену с циљем да се објективно и у аргументованом научном дијалогу дође до праве слике. Такав се приступ највише испољио у међународном пројекту „Разлике између босанског/бошњачког, хрватског и српског језика“, који је започет 2006. на Универзитету у Грацу и који се завршава у септембру 2010. године. Овај пројекат је тежио и успио да не упадне у прву (максималистичку) и другу (минималистичку) замку. То потврђују и три објављена зборника за скупова одржаних 1997, 1998. и 1999. године (више в. Тошовић 2008а, 2008, 2009), а посебно паралелни Гралис-Корпус са текстовима на српском, хрватском и бошњачком језику (<http://www-gewi.kfunigraz.ac.at/gralis>).

16. Постоји један специфичан тип контрастирања српског и хрватског језика, који бисмо назвали едукативно-савјетодавним. Ријеч је о сучељавању ових језика у публикацијама из области говорне културе, а понајвише у тзв. језичким савјетницима. Наша анализа показује да су хрватски језички савјетници више него српски оријентисани на контрастирање.

17. Још се о једном виду контрастирања може говорити –диференцијалном. Он је искључиво оријентисан на тражење разлика између српског и хрватског језика у форми тзв. разликовних рјечника и спискова. Један од најранијих покушаја диференцијалног контрастирања предузео је Јулије Бенешкић, сачинивши списак од 1.300 лексема које разликују хрватски и српски језик (Бенешкић 1939). Други значајни покушај представља рад Петра Губерине и Круна Крстића „Разлике између хрватскога и српскога књижевнога језика“ (Губерина/Крстић 1940: 89–216). Најпознатији хрватски разликовни рјечник припремио је Владимир Бродњак у широј верзији (Бродњак 1992а) и ужој (Бродњак 1992б). У Хрватској је објављено још неколико рјечника који више представљају збирку сировог, необрађеног материјала (попис ријечи), него озбиљнији лексикографски подухват. Типичан примјер је „Разликовни рјечник српскога и хрватскога називља“ Бранка Шамије и Дражена Лукачића (Шамија/Лукачић 1991).⁴ Са српске стране постоје два диференцијална рјечника. Први је написао публициста Јован Ћирилов: „Српско-хрватски речник варијаната = Хрватско-српски рјечник иначица“ (Ћирилов 1989, 1994), а други се појавио тек недавно: „Хрватско-српски рјечник разлика“ (Ковачевић 2004).

⁴ Рјечнике Бродњак 1992 и Шамија/Лукачић 1991 доста је негативно оцијенио Божо Ћорић (Ћорић 1998: 551–552).

Литература

- Бабић 2001: Бабић, Стјепан. *Хрватска језикословна прења*. Загреб: Глобус.
- Бабић 2004: Бабић, Стјепан. *Хрвања хрватскога: Хрватски у коштацу са српским и у клинчу са енглеским*. Загреб: Школска књига.
- Белић 1940: Белић, Александар. Бенешићева граматика. *Наш језик*. Београд. Год. VII, св. 9–10. С. 257–268.
- Белић 1951: Белић, Александар. *Око нашег књижевног језика: Чланци. Огледи и популарна предавања*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Бенешић 1939: Бенешић, Јулије. *Gramatyka języka chorwackiego czyli serbskiego*. Warszawa.
- Билић 1997: Билић, В. Хрватски језик. *Хрватско слово*. Загреб. 17. 9. С. 17.
- Бродњак 1992а: Бродњак, Владимир. *Разликовни рјечник српског и хрватског језика*. Загреб: Школске новине, [шире издање].
- Бродњак 1992б: Бродњак, Владимир. *Рјечник разлика између хрватског и српског језика*. Загреб: Школске новине. [Уже издање]
- Брозовић 1965: Брозовић, Далибор. О проблемима варијаната. In: *Језик*. Загреб. Бр. 2. С. 33–46.
- Брозовић 2002: Брозовић, Далибор. Лингвистички називи на средњојужлославеском подручју. In: *Језик*. Загреб. Бр. 1/49. С. 1–9.
- Брозовић 2003а: Брозовић, Далибор. Генетсколингвистички и социолингвистички критерији у систематизацији јужнославенских идиома, с посебним обзиром на Босну и Херцеговину. In: *Језик*. Загреб. Бр. 1/XL. С. 1–6.
- Брозовић 2003б: Брозовић, Далибор. Однос хрватског и босанског односно бошњачког језика. In: *Језик*. Загреб. Год. 47. С. 13–16.
- Бугарски 1997: Бугарски, Ранко. *Језик у друштвеној кризи*. Београд: Чигоја.
- Бугарски 2004: Бугарски, Ранко. Рестандардизација српскохрватског у светлу социолингвистичке теорије. In: *Живот и дело академика Павла Ивића*. Суботица – Нови Сад – Београд: САНУ и др. С. 449–506.
- Губерина/Крстић 1940: Губерина, Петар; Крстић, Круно. *Разлике између хрватског и српског књижевног језика*. Загреб: Матица хрватска.
- Дацић 2004: Дацић, Раде. *Незавршена књига о речима: одбрана српског језика од страних речи*. Београд: Просвета.
- Ивић 1990: Ивић, Павле. *О језику некадашњем и садашњем*. Београд: БИГЗ.
- Ивић 1997: Ивић, Милка. *О Вуковом и вуковском језику*. Београд: Чигоја штампа.

- Ивић 2006: Ивић, Павле. Језичко планирање у Србији данас. In: Брборић, Бранислав, Вуксановић, Јован: Гачевић, Радојко (ур.). *Српски језик у нормативном огледалу*. Београд: Београдска књига. С. 273–280.
- Ивић 2008: Ивић, Павле. Језичко планирање у Србији данас. In: *Језик данас*. Нови Сад. Бр. 9. Веб: http://host.sezamprou.yu/jezikdanas/9-99/9-99_2.htm. 25.10.2008.
- Јарчевић 2007: Јарчевић, Слободан. *Хрватска језичка беспућа*. Београд: Космос.
- Јеласка 2005: Јеласка, Зринка. *Хрватски као други и страни језик*. Загреб: Хрватска свеучилишна наклада.
- Јеласка/Хржица 2002: Јеласка, Зринка; Хржица, Гордана. Потешкоће у учењу сродних језика: превођење са српског на хрватски. In: *Језик*. Загреб. Год. 49. С. 91–104.
- Јонке 1965²: Јонке, Људевит. *Књижевни језик у теорији и пракси*. Загреб: Знање.
- Клајн 1996: Клајн, Иван. Лексика. Радовановић, Милорад (ур.). *Српски језик на крају века*. Београд: Институт за српски језик САНУ – Службени гласник. С. 37–86.
- Ковачевић 2004: Ковачевић, Милош. *Српски језик и српски језици*, Београд: СКЗ – БИГЗ.
- Ковачевић 2004а: Ковачевић, Мирјана. *Хрватско-српски рјечник разлика*, Бања Лука – Београд: Бесједа, Арс Либри.
- Кордић 2003а: Кордић, Сњежана. Поглед уназад, поглед унапријед. In: *Република*. Загреб /. Бр. 1–2. С. 150–178.
- Кордић 2003б: Кордић, Сњежана. Демагогија умјесто знаности (одговор Д. Брозовићу). In: *Република*. Загреб. Бр. 7–8. С. 176–202.
- Кордић 2003в: Кордић, Сњежана. И даље један језик. In: *Сарајевске свеске*. Сарајево, 2005а. Бр. 10. С. 83–89.
- Кордић 2003г: Кордић, Сњежана. Митови језичних идеолога (одговор С. Бабићу, Л. Аубургеру, С. Дамјановићу и В. Грубишићу). In: *Књижевна република*. Загреб. Бр. 11–12. С. 176–200.
- Кордић 2004: Кордић, Сњежана. Језична политика и језични национализам (приказ књиге: Daniel Blum: Sprache und Politik, Ergon, Heidelberg 2002). In: *Књижевна република*. Загреб. Бр. 7–8. С. 301–305.
- Кордић 2005б: Кордић, Сњежана. Коментар изјаве ХАЗУ. In: *Књижевна република*. Загреб. Бр. 3–4. С. 226–231.
- Костић 1999: Костић, Лазо К. *Краћа српског језика: културно-историјска студија*. Нови Сад: Арт принт.

- Крмпотић 2001: Крмпотић, Маријан. *Хрватски језични приручник*. Клоштар Иванић: Агапа.
- Маретић 1924: Маретић, Томо. *Хрватски или српски језични савјетник: за све оне, који желе добро говорити или писати књижевним нашим језиком. Допуна Броз-Ивековићеву Рјечнику хрватскога језика*. Знанствена дјела за опћу наобразбу. Загреб: ЈАЗУ.
- Маројевић 2004: Маројевић, Радмило. Српски књижевни језик и његови историјски и регионално-конфесионални варијетети. In: *Српски језик*, , Београд. Бр. IX/1–2. С. 427–437.
- Маројевић 2008²: Маројевић, Радмило. *Српски језик данас*. Београд – Бањалука: Бард-фин, Романов.
- Медић 2001: Медић, Миле. *Најезда страних речи на српски језик*, Београд: Нолит.
- Милосављевић 2000: Милосављевић, Петар. *Српски филолошки програм*, Београд: Требник.
- Милосављевић 2005: Милосављевић, Бојана. Приказ: Мирјана Ковачевић, Хрватско-српски рјечник разлика, Бесједа, Бања Лука, Арс Либри, Београд, 2004, стр. 174. In: *Стил*, Београд. Бр. 5. С. 423–425.
- Московљевић 2000: Московљевић, Милош. *Речник савременог српског књижевног језика с језичким саветником*, Београд: Гуливерова галаксија.
- Николић 1999: Николић, Павле. *Ружење српског језика*, Београд: Санимекс.
- Окука 1983: Окука, Милош. *Језик и политика*. Сарајево: Ослобођење Издавачка дјелатност, Марксистички студијски центар ГК СКБиХ Ђуро Пуцар Стари.
- Окука 2008: Окука, Милош. Од Ниша, Београда и Новог Сада до Бања Луке и Подгорице. In: *Језичка ситуација у Црној Гори – норма и стандардизација*. Остојић, Бранислав (ур.). Подгорица: Црногорска академија наука и умјетности. С. 203–229.
- Павичић 2001: Павичић, Јосип. *Испод језика: коментари о језику и Хрватима*. Загреб: Наклада Павичић.
- Пети 1994: Пети, Мирко. Неразликовност разлика. In: *Расправе Завода за хрватски језик*. Загреб, св. 20. С. 245–272.
- Пипер 2003: Пипер, Предраг. *Српски између великих и малих језика*, Београд: Београдска књига.
- Поповић 2000: Поповић, Љубомир. Српски књижевни језик. In: *Списи одбора за стандардизацију III*. Београд. С. 284–286.
- Прањковић 1993: Прањковић, Иво. *Кроника хрватскога језикословља*. Загреб: Матица хрватска.

- Прањковић 1997а: Прањковић, Иво. О србизмима. In: *Језикословна спорења*. Загреб: Конзор. С. 117–121.
- Прањковић 1997б: Прањковић, Иво. Хрватски стандардни језик и српски стандардни језик. In: Tokarz, Emil (red.). *Język wobec przemian kultury*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego. С. 50–60.
- Прањковић 2006: Прањковић, Иво. *Жалосна прења нараштајног прењца*. In: <[http://www.matica.hr/Vijenac/vij209.nsf/AllWebDocs/prenja?](http://www.matica.hr/Vijenac/vij209.nsf/AllWebDocs/prenja?OpenDocument&Click=>) OpenDocument&Click=> 26.3.2006.
- Радовановић 1998: Радовановић, Милорад. Планирање језика и језичка политика: принципи и тенденције (на примеру српско-хрватске релације). In: *Jazykovědný časopis*. Praha, 49/1–2. С. 57–74.
- Радовановић 2004: Радовановић, Милорад. *Планирање језика и други списи*. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Слово 1998: Марковић, Ангелина (ур.). *Слово о српском језику*. Београд: Фонд истине о Србима.
- Сочанац 2005: Сочанац, Лелија. *Хрватски језик у додиру с еуропским језицима: Прилагодба посуђеница*. Загреб: Глобус.
- Тошовић 2008: Тошовић, Бранко (ур.). *Die Unterschiede zwischen dem Bosnischen/Bosniakischen, Kroatischen und Serbischen*. – Wien – Münster – Berlin: LitVerlag. [Reihe Slawische Sprachkorrelationen 1]
- Тошовић 2008b: Тошовић, Бранко. Der Unterschied. In: *Branko Tošović (Hg.). Die Unterschiede zwischen dem Bosnischen/Bosniakischen, Kroatischen und Serbischen*. – Wien – Münster – Berlin: LitVerlag, S. 143–185.
- Тошовић 2009а: Тошовић, Бранко (ур.). *Die Unterschiede zwischen dem Bosnischen/Bosniakischen, Kroatischen und Serbischen: Lexik – Wortbildung – Phraseologie*. – Wien – Münster – Berlin: LitVerlag. [Reihe Slawische Sprachkorrelationen 2]
- Тошовић 2009б: Тошовић, Бранко (ур.). *Die Unterschiede zwischen dem Bosnischen/Bosniakischen, Kroatischen und Serbischen: Grammatik*. – Wien – Münster – Berlin: LitVerlag. [Reihe Slawische Sprachkorrelationen 3]
- Ћирилов 1989: Ћирилов, Јован. *Српско-хрватски речник варијанти. Хрватско-српски рјечник иначица*. Београд: Стилос.
- Ћирилов 1994: Ћирилов, Јован. *Српско-хрватски речник варијаната = Хрватско-српски рјечник иначица*. Београд: Бата – Орбис.
- Ћорић 1998: Ћорић, Божо. Анатомија наопаке хрватске политике. In: *Српски језик*. Београд. Бр. 3/1–2. С. 551–559.

- Ћупић 2002: Ћупић, Драго. Српски језик данас. In: Ћупић, Драго; Фекете, Егон; Терзић, Богдан. *Слово о језику: језички поучник*. Књ. 2. Београд: Партенон. С. 13–17.
- Ћупић/Фекете/Терзић 2002: Ћупић, Драго; Фекете, Егон; Терзић, Богдан. *Слово о језику: језички поучник*. Књ. 2. Београд: Партенон.
- Фекете 2006: Фекете, Егон. Самобитност српског националног језика. In: *Политика*, 17. јуни. С. 4–5.
- Хрватски језични савјетник 1999: *Хрватски језични савјетник*: У редакцији извршног уредништва Лане Худечек, Милице Михаљевић и Луке Вукојевића. Загреб: Институт за хрватски језик и језикословље.
- Шапија/Лукачић 1991: Шапија, Бранко; Лукачић, Дражен. *Разликовни рјечник српскога и хрватскога називља: Рјечник хрватских и српских иначица*. Загреб: Махprint.
- Шипка 2006: Шипка, Милан. За кодекс употребе српског стандардног језика. In: *Српски језик у нормативном огледалу*. Приредили Бранислав Брборић, Јован Вуксановић, Радојко Гачевић, Београд: Београдска књига. С. 294–313.
- Шипка 2006б: Шипка, Милан. *Језик и политика: социолингвистичке анализе*, Београд: Београдска књига.
- Шкарић 2001: Шкарић, Иво. Какав правопис (између фонетике и фонологије). In: *Говор*. Загреб. Бр. 1. С. 1–31.

Branko Tošović (Graz)

Kontrastive Analyse des Serbischen und Kroatischen

In dieser Arbeit werden Interpretationen serbischer und kroatischer Autoren bezüglich kontrastiver Untersuchungen zum Serbischen und Kroatischen gegeben, die sich auf der intra-, inter-, supra-, super- und extrakorrelativen Ebene bewegen. Diese Ebenen sind graduell strukturiert, wobei erstere Sprachen umfasst, zwischen denen eine überaus kleine Distanz besteht, und die fünfte Ebene Sprachen behandelt, die eine maximale Distanz aufweisen. Die ersten vier Ebenen beschreiben interslawische Systeme, während die fünfte die Korrelation slawisch vs. nichtslawisch zum Thema hat. Ein Intrakorrelational tritt dann auf, wenn eine Sprache in unterschiedliche Varianten aufgegliedert werden kann (wie etwa das frühere Serbokroatische, aus dem unter anderem regional das Serbische und Kroatische hervorgegangen sind). Eine interkorrelative Gegenüberstellung versteht sich als Wechselbeziehung zweier strukturell sehr nahe verwandter Sprachen (z. B. Serbisch, Kroatisch, Bosniakisch und Montenegrinisch). Im Rahmen einer suprakorrelativen Konfrontation fungiert als Thema eine Behandlung von Sprachen, die einander nicht ausreichend nahe stehen, um einem Interkorrelational anzugehören, wobei sie jedoch einer gemeinsamen arealen Grup-

pe, wie etwa der südslawischen, gezählt werden können. Hierbei liegt der Fokus auf dem Verhältnis zwischen dem Serbischen/Kroatischen und Bulgarischen, dem Mazedonischen und dem Slowenischen. Ein superkorrelativer Vergleich betrifft die Beziehungen zwischen Sprachen territorial verschiedener slawischer Areale, z. B. des süd- und ostslawischen oder des westslawischen (z. B. Serbisch/Kroatisch und Russisch). Auf extrakorrelativer Ebene erfolgt schließlich eine Konfrontation von Sprachen genetisch unterschiedlicher Sprachfamilien, wie im Falle des Slawischen und Germanischen (etwa Serbisch/Kroatisch und Englisch).

Branko Tošović
Institut für Slawistik
der Karl-Franzens-Universität Graz
Merangasse 70
8010 Graz
+43/316/3802522
branko.tosovic@uni-graz.at
www-gewi.kfunigraz.ac.at/gralis/

Бранко Тошович (Грац)

Ложные языковые различия

В анализе ложных языковых различий в центре внимания находятся близкородственные языки, какими являются является сербский, хорватский и бошняцкий.¹ Целью нашего анализа является рассмотрение теоретических и практических вопросов когда, как и почему говорящий (будем его называть дифференциатором) занимает ложную позицию по отношению к этим различиям.²

0. Если учитывать глобальные аспекты, можно сказать, что у говорящего существуют две возможности: **(а)** выступать носителем собственной идентификации, **(б)** быть наблюдателем и толкователем другой идентификации и различий между языками. Первую идентификацию назовем интровертной, вторую экстравертной.

1. В интровертной псевдодифференциации говорящий идентифицирует-ся с, на его взгляд, дифференцирующим выражением, которое по сути дела не может быть таковым. Здесь часто речь идет о тенденциозной идентификации: не важно, каким является высказывание, важно, что оно относится или не относится к другому, чужому языку. Скажем: русскому слову *кофе* в сербском языке соответствует *kafa*, в хорватском *kava*, а в бошняцком *kahva*. Но некоторые их сербов, хорватов и бошняков (в первую очередь в Боснии и Герцеговине), особенно неграмотные и не владеющие литературными нормами, неправильным выбором подчеркивают национальную принадлежность (скажем серб использует слово *kava*, думая что оно является сербским, хотя для сербского языка типичной является форма *kafa*³).⁴ Такие случаи порождают интровертную псевдодифференциацию.

¹ Язык мусульман-славян, проживающих в Боснии Герцеговины, имеет два названия – *боснийский* (которое предпочитают бошняки) и *бошняцкий* (которое некоторые хорваты и почти все сербы используют).

² Различие является одной из фундаментальных языковых корреляций. Не случайно де Соссюр сказал, что в языке нет ничего, кроме различий.

³ В сербском языке нормативным считается *kafa* (*kava*) и эксплицитно не рекомендуется *kahva* (S-P/J/P: 224). Хорватская норма предусматривает формы *kava*, *kavana*, *kavaničica* (H-A/S: 411), *kafedžija*, *kafedžijski*, *kafić* (H-A/S: 411), *kava*, *kaveni*, *kavin*, *kavotočje* (H-B/F/M: 259), *kafić* (H-B/F/M: 257). Бошняцкий стандарт допускает дубликаты: *kahva*, *kahva/kafana*, *kahvaji*, *kahvedžibaša*, *Kahvedžić* (prezime), *kahvedžija*, *kahvedžijin*, *kahvedžijka*, *kahvedžijski*, *kahveni*, *kahvenski*, *kahvenjak* (B-Hal: 285-286), *kafa* см. *kahva*, *kafana/kahva*, *kafanski*, *kafaz*, *Kafedžić* (prezime), *kafedžija* см. *kahvedžija*, *kafenisati* v. *kahvenisati*, *kafez*, *kafilacija* (B-Hal: 285-285).

⁴ Нечто подобно наблюдается в так. наз. народной этимологии, когда говорящий ошибочно толкует и использует определенное слово (ср. *гульвар* – *бульвар*).

2. В эстравертной псевдодифференциации в центре внимания находятся ложные наблюдения и оценки различий между языками (причем может идти речь и не о родном языке), не касающиеся собственного индивидуального языка. Такая идентификация может иметь спонтанный и сознательный характер. В неосознанной, непреднамеренной ложной оценке дифференциатор находится в заблуждении (он думает, что речь идет о различии, которого по сути дела нет) и находит мнимые несовпадения между языками. В сознательной ориентации дифференциатор желает, старается ввести в заблуждение другого или других. Такая позиция является коварной и отвратительной, так как она очень часто направлена на обман более широкого коллектива (социума).

3. Интровертная псевдодифференциация связана с идентичностью. Мы попробуем разобраться в том, что такое идентичность и как она взаимодействует с ложностью. Нашей исходной позицией является то, (1) что между языками существует тождество, сходство и различие, (2) что каждый говорящий в зависимости от ситуации делает упор на идентичное или различное, (3) что чужие высказывания можно расценивать положительно и отрицательно и (4) что оценки могут быть истинными или ложными.

В этом треугольнике нас интересует лишь одна понятийная категория – различие в ее взаимоотношении с логическими категориями истинности и ложности. Идентичность базируется, в первую очередь, на тождестве, но немалую роль играют две другие соотносительные категории – различие и подобие.⁵

4. Под языковой идентичностью мы подразумеваем чувство принадлежности к определенному коллективу и к определенному языку. Идентичность является психологической и социологической идентификацией индивидуума (1) с чем-нибудь тождественным или почти тождественным для большинства своих и/ли/ чужих, (2) с чем-нибудь дифференциальным (различительным) по отношению к внутреннему (своему) и внешнему (коллективному). Носитель идентичности оценивает, является ли то или другое его собственным или нет, и занимает соответствующую позицию.

Существуют два типа идентичности – центростремительная и центробежная. В первой господствует тождество, во второй – различие.

Центростремительная идентичность ведет к конвергенции, центробежная – к дивергенции. Но часто происходит их смешение, поэтому необходимо говорить и о кодивергентной идентичности.

Любая идентичность (конвергентная, дивергентная и кодивергентная) может быть истинной и ложной.

⁵ Образно говоря, идентичность является не чистым металлом, а сплавом с примесями и тождества, и различия, и подобия.

Конвергентная идентичность возникает в случае, когда индивид идентифицируется с чем-нибудь одинаковым с другим или подобным ему. Если такая идентификация замыкается в собственный коллектив, социум, возникает интраконвергентная идентичность. В случаях ориентации на близкий, родственный социум появляется интерконвергентная идентичность. Когда идентификация направлена на неблизкий, неродственный социум, создается экстраконвергентная идентичность. В частности, русская интраконвергентная идентичность возникает, когда носитель русского языка идентифицируется с говорящими на этом языке. Ложная идентификация появляется тогда, когда говорящий на языке знает, что он ориентируется на неправильное языковое выражение своего коллектива. Интерконвергентная идентичность зарождается, если, скажем, русский отождествляется, полностью или частично, с языком украинцев. Ложность такой ориентации может быть вызвана сознательным введением украинизмов, которые по сути не являются таковыми. Когда речь идет о сербском, хорватском и бошняцком языках, данная позиция в настоящее время не так актуальна из-за последней войны, которая очень усилила дивергенцию и ослабила конвергенцию. Экстраконвергентная идентичность проявляется в случаях, когда идентифицируется, скажем, хорват или серб с языком немцев (преднамеренным употреблением германизмов типа *farba, cuker, hauzmajstor* и т. п.). Псевдопозиция возникает и в неправильном выборе типичных слов неродственного языка.

Дивергентная идентичность базируется на различии, и в ней делается упор на дифференциацию по отношению к другому или к другим. Здесь часто „пахнет“ пуризмом. Как и предыдущая, эта ориентация может иметь интра-, интер- и экстракорреляционный характер. Если дивергенция замыкается в свой собственный коллектив, возникает интрадивергентная идентичность. Когда различие потенцируется по отношению к близкому, родственному социуму, возникает интердивергентная идентичность. Если дивергенция направлена на неблизкий, неродственный социум, возникает экстрадивергентная идентичность. Интрадивергентная идентичность зарождается, когда индивид отталкивается от всех или некоторых говорящих на его родном языке (скажем, когда петербуржцы стремятся говорить не как москвичи). Ложность позиции может состоять и в том, что данное лицо плохо разбирается в глобальном расслоении родного языка и, скажем, просторечное выражение принимает за нормативное, разговорное за книжное, диалектное или жаргонное за литературное и т. п. Особый случай возникает, когда дивергатор, отталкиваясь от языкового выражения большинства или определенной части своего коллектива, выражает протест против инноваций типа назойливого идеологического, политического... языка, новояза и т. п. Интердивергентная идентичность появляется, если, напр., серб стремится дифференцироваться своим языком от языка хорватов, и наоборот. Типичным примером экстрадивергентной

идентичности является хорватская литературная норма, которая делает сильный упор на различия по отношению к сербскому языку. В хорватских дискуссиях по этому поводу выдвигаются иногда самые радикальные решения. Скажем, некоторые предлагают вводить как можно больше слов английского языка, чтобы максимально удалиться от сербского языка. Ложность проявляется и в незнании того факта, что форма, расцениваемая сербом как хорватизм, или хорватом как сербизм, оказывается не такой. Подобную псевдопозицию могут вызвать единицы, которые существуют в данном языке, но говорящему это не известно. Напр., в хорватском *Испания*, *испанский* гласит – *Španjolska*, *španjolski*, а в сербском *Španija*, *španski*, но в некоторых устойчивых сочетаниях в хорватском используется вариант *španski*: *španska sela* ‘то, что кому-либо совсем неизвестно, незнакомо’. В данном случае псевдодивергенция появляется, когда хорват начинает говорить *španjolska sela*.

Ложная интердивергентная идентичность выступает на первый план и в случае, когда дифференциатор при наличии одинаковой формы в разных языках путает стилистические пласты своего языка и языка, от которого он отталкивается. Ошибочность его позиции чаще всего состоит в том, что он избегает первичную форму другого языка и не знает, что она существует в его родном языке, но как вторичная. Мы можем (на материале словаря Anić 2000) привести ряд комбинаций стилистических, территориальных и социальных различий сербской нейтральной формы и хорватской окрашенной формы: **1.** разговорной – *advokat* (razg. iron. branitelj u kakvoj prilici), *apoteka* (razg. iron. mjesto gdje je sve skupo, gdje se prodaje po visokim cijenama), *bek* (sport. razg. branič), *bina* (pozornica), *bokal* (pehar, vrč), *borik* (šumica, gaj, četinara), *bubašvaba* (reg. razg. žohar), *buđ* (plijesan), *cigla* (opeka),⁶ *pumpa* (crpka), *cucla* (duda, ćuća razg.), *džigerica* (jetra), *farmerke* (traperice), *fildžan* (šalica), *fišek* (reg. razg. šiljast oblik papirnate vrećice, vrećica šiljasta oblika), *flaša* (boca)⁷, *frižider* (hladnjak), *gazdinstvo* (gospodarstvo), *gelender* (rukohvat), *pegla* (glačalo), *peglati* (glačati), *pečurke* (razg. reg. gljive), *golman* (vratar), *đon* (poplat)⁸, *bodi* (razg. žarg. steznik), **2.** жаргонной – *bradonja* (četnik), *brusthaler* (grudnjak), *centarhalf* (srednji pomagač), *direkor* (razg. žarg. loza koja nije cijepljena, vino od takve loze), *gajba* (žarg. lokal. košara ili plasnični sanduk, krletka, kavez), **3.** экспрессивной вообще – *brodolomnik* (brodolomac), *buktinja* (baklja), *čistota* (svojstvo nematerijalnih činjenica, stanje bez neželjenih primjesa), *čvoruga* (čvor, kvrga, izra-

⁶ Но для слова *cigla* ‘кирпичный завод’, имеющего разговорный характер, нет одного лексического эквивалента, а только словосочетание: *tvornica cigala, mjesto gdje se izrađuju cigle*.

⁷ Глагол *flaširati* не сопровождается стилистической пометой.

⁸ У слова *doniti* отсутствует помета (*pođoniti*), а также в сочетании *boli me don* (но не *poplat*) в значении ‘мне все равно, мне это не касается’.

slina), *debakl* (sлом), *dželat* (krvnik), *džin* (div, gorostas), *gnjev* (velika ljutina, žestoko izražena srdžba; bijes, jarost), *grotlo* (krater), *hljeb* (1. ekspr. kruh, 2. okrugao oblik kruha), 4. региональной – *alas* (ribič, ribar na rijeci), *ašikovati* (reg. razgr. ekspr. udvarati se djevojci, ljubovati), *baglama* (šarka), *ben* (madež), *bostan* (1. lubenica, 2. zajednički naziv za dinju i lubenicu, 3. mjesto gdje raste bostan), *brojanice*, *brokoli*, *burgija* (reg. razg. svrdlo), *čik* (reg. razg. opušak), *čvoka* (reg. razg. zvrčka, čvrga, frnjokula), *čorsokak* (sporedna slijepa uličica, sokak bez izlaza na jednom kraju), *ćuran* (reg. ekspr. puran), *drum*, *dušek* (madrac), *đerdan* (reg. etnol. ogrnilica), *đubrivo* (reg. etnol. gnojivo), *ekser* (reg. razg. ekspr. čavao, hljeb (ekspr. kruh)), 5. уничижительной – *balkanski* (vrlo loše, tipično kao na Balkanu), 6. необычной – *brusač* (brusitelj), *ciglo* (samo, jedino), *cipelar* (postolar, obučar), *degažman* (oslobođenje ili prekidanje neke obveze vlastitom odlukom ili ispunjenjem kakva propisa, otpustom i sl.), *dostava* (prijava, dojava, denuncijacija), *dostavljač* (dojavljivač, potkazivač, denuncijant), *gledalac* (gledatelj), 7. новой (неологизм) – *golf* (zaljev), 8. ироничной – *apoteka* (već spomenuto), *dakati* (stalno govoriti da, uočljivo često upotrebljavati da + prez. na mjestu infinitiva), *čedo* (razg. iron. < četnik).

Благоприятные условия для создания ложной интердивергенции в сербском, хорватском и бошняцком языках предоставляет орфографический и орфоэпический уровни. Этому способствует тот факт, что существуют три различных языковых стандарта (сербский, хорватский и бошняцкий), в рамках которых выделяются различные нормативные пособия – для сербского три (S-P/J/P 1995, S-Sim 1998, D-Deš 2002), для хорватского два (H-A/S 2001, H-B/F/M 2000⁵) и для бошняцкого одно (B-Hal 1996). Вероятность ложности выбора усиливает наличие ряда дублетов и вариантных форм. Иллюстративным примером является чередование *е/о* типа *petero/petoro*. В сербском языке собирательные числительные *пјатеро*, *шестеро*, *семеро* и т. д. и образованные от них существительные пишутся через *о* (*petorka*, *petoro/petero*, *petoro-šestoro*), в хорватском через *е* – *četvero*, *četverobroj*, *četverokut*, *četverolist*, *četveromjesečan*, *četveromoto*, *rčetveronoške*, *četverosjed* (H-A/S: 274), *peteročlan*, *peterodijelan*, *peterodnevan*, *peteroježican*, *peterokratan*, *peterokatnica*, *peterokut*, *peterokutnik*, *peterolistan*, *peterosložan*, *peterostraničan*, *peterovrstan* (H-A/S: 591), а также в боснийском – *četverica*, *četvero*, *četveročlan*, *četverogodišnji*, *četverokatnica*, *četverougao* (B-Hal: 190), *peterica*, *petero*, *peteročlan*, *peterokatnica*, *peterokut*, *peterostruk*, *peterozub* (B-Hal: 401). Такое варьирование только одного гласного можно с трудом понять и легко перепутать, особенно в смешанной среде, какой является Босния и Герцеговина. В том, что эти формы часто неправильно толкуются, мы убедились и в работе с студентами из различных мест бывшей Югославии.

Приведем еще один пример. Существуют различные нормативные решения для факультативной гласной *а* в именительном падеже сущ. м. р. с

нулевым окончанием типа. *aspekt* и *aspekat* (второе довольно редко, S-P/J/P: 174) – *aspekt* (Anić 2000)⁹; *dijalekat* и *dijalekt* (S-P/J/P: 199) – *dijalekt* (H-A/S: 290, H-B/F/M: 198) – *dijalekt/dijalekat* (B-Hal: 204); *perfekat/perfekt* (S-P/J/P: 268) – *perfekt* (Anić 2000) – *perfekat/perfekt* (B-Hal: 400); *projekat/projekt* (S-P/J/P: 282) – *projekt* (Anić 2000) – *projekt* (B-Hal: 460), которые можно легко перепутать. В особых случаях в качестве стандарта выбирается только гласная **а** (сущ. ж. р.), или же гласная **а** и нулевое окончание (сущ. м. р.), скажем *fonema* (сербский язык)¹⁰ – *fonem* (Anić 2000) – *fonema* – *fonem/fonema* (B-Hal: 233); – *leksema* (сербский язык)¹¹ – *leksem* (Anić 2000) – *leksem/leksema* (B-Hal: 312); *minut/minuta* (S-Sim 1998: 27)¹² – *minuta* (H-B/F/M: 283; Anić 2000) – *minut/minuta* (B-Hal: 330); *osnov/osnova* (сербский язык)¹³ – *osnova* (Anić 2000) – *osnov/osnova* (B-Hal: 386). Интересным является пара *kvalitet/kvaliteta*, *kvantitet/kvantiteta*. Первая форма относится к сербскому и бошняцкому стандарту (B-Hal: 309)¹⁴, вторая к хорватскому, хотя хорватский словарь (H-Enc. rj.: 649) указывает на семантическую разницу: *kvaliteta* ‘существенное свойство, качество, атрибут чего-л.’, *kvalitet* – в философии ‘одно из диалектических противопоставлений...’ и в шахматной игре ‘разница между легкой и тяжелой фигурами’.

Показательным примером является слово *august/avgust*. Ни один их вариантов не является типичным для хорватского языка, так как в нем используется домашнее слово *kolovoz*. В сербской норме предусмотрена форма *avgust*, а в бошняцкой *august* (B-Hal: 163), хотя в практике используется и то и другое (Isaković 1993: 54–55).

На фонетико-фонологическом уровне самое большое заблуждение вызывает рефлекс **ять**. На территории новоштокавских говоров, которые легли в основу сербского, хорватского и бошняцкого языков, существуют три замены этого звука – **е**, напр., *leto* (так. наз. екавица), **је** (в слоге в долгим **ять** – **ije**, ср. *breg* – *brijeg*), напр., *ljet* (екавица) и **и**, напр., *lito* (икавица). Ошибочным является часто встречающееся утверждение, будто сербский – язык экавский или только экавский, а хорватский и бошняцкий екавские языки, хотя, например, для более полутора миллиона сербов в Боснии Герцеговины екавица является литературным произношением.

⁹ Нет в B-Hal.

¹⁰ Эта форма не упоминается ни в одном сербском орфографическом пособии (S-P/J/P, S-Deš, S-Sim).

¹¹ Данного слова нет в сербских орфографических пособиях (S-P/J/P, S-Deš, S-Sim).

¹² Нет в S-P/J/P, S-Deš.

¹³ Их не упоминает ни одно сербское орфографическое пособие (S-P/J/P, S-Deš, S-Sim).

¹⁴ Нет в S-P/J/P.

Ложную позицию можно занять и в графике. Очень часто нам приходится прочесть или услышать, что сербы используют кириллицу, а хорваты латиницу, хотя, латиница является и сербским письмом.

Условия для псевдодифференциации создают и другие уровни – деривационный (ср. суффикс **-telj/-lac**: *učitelj* vs. *gledatelj* – *gledalac*), морфологический (*nema Pere/Pera, putovi/putevi*), лексический (*hljeb* – *kruh*), фразеологический (*k vragu* – *do đavola*), синтаксический (инфинитив – конструкция *da* + настоящее время).

Кодивергентная идентичность объединяет конвергенцию и дивергенцию. Создание идентичности на основе и тождества и различия, является, пожалуй, преобладающим типом. Другой вопрос – в каком объеме они сочетаются и взаимодействуют.

5. При рассмотрении различий между языками следует иметь в виду и тот факт, что существует сознательная и неосознанная, спонтанная позиции. Напр., в кодивергентной идентичности напрашиваются следующие теоретические возможности: 1. сознательная конвергенция и неосознанная дивергенция, 2. неосознанная конвергенция и сознательная дивергенция, 3. сознательная и конвергенция и дивергенция, 4. неосознанная и конвергенция и дивергенция.

Ложность толкования различий может быть обусловлена и тем фактом, что к ним применяется автоматизм и все, что является различным, считается различием. Но это отнюдь не так. Существуют случаи, когда есть разница в выражении, но нет разницы между языками. Нам часто попадали переводы одного и того же текста на сербский и хорватский языки, в которых несовпадающие слова, выражения и конструкции являются результатом не системных различий, а следствием (а) своеобразного переводческого приема, (б) индивидуального отбора и т. п. Поэтому в сербохорватской терминологии используют два понятия: *razlika* 'различие' i *razlikovnost* 'различительность'.

6. Суть ложной экстравертной дифференциации состоит в том, что индивид неправильно находит и толкует различия между языками. Такая позиция выступает в форме собственного заблуждения или в форме обмана другого/других. При собственном заблуждении неосознанно и неправильно расцениваются и толкуются различия. При обмане других сознательно, преднамеренно они вводятся в заблуждение. Последняя ориентация нам кажется особенно губительной для науки и для жизни вообще. Проблема здесь в том, что иногда трудно определить, о чем собственно речь идет: о самообмане или о направленном обмане. Приведем пример. В „Русско-хорватско-сербском разговорнике“ написано: „В настоящее время существуют два варианта литературного сербохорватского языка: восточный (сербский) и западный (хорватский). Несмотря на единую грамматическую основу, между этими двумя

вариантами имеется существенная разница (до 80%) в произношении и лексике“ (Русск. хорв. разг. 2001: 3). Чем можно объяснить эту ложь – незнанием, преднамеренным обманом или чем-нибудь третьим? У нас нет ответа.¹⁵ Дело в том, что самые ярые сторонники удаления хорватского от сербского вообще не упоминают такие большие цифры – в лексике не превышают двадцати процентов, а в произношении и в грамматике намного меньше.

Основная характеристика лжи, направленной на обман других, является тенденциозность. Авторы такой позиции стремятся (1) необоснованно максимально увеличить или (2) минимизировать различия. Что касается упомянутых языков, первое более характерно для хорватов, второе – для сербов.¹⁶ Целями такой ориентации являются, очень часто, не научные, а политические мотивы. Толкования совпадений, сходств и различий зачастую являются абсурдными и парадоксальными. В одном случае речь идет о полном отклонении от истины, во втором о фантазии, в третьем о настоящей фальсификации. Логика размышлений, аргументации, выводов по этому поводу иногда ближе к догадкам, чем к серьезному подходу. Результатом таких исследований является обман, заблуждение.

Литература

- Русск. хорв. разг. 2001: *Русско-хорватско-сербский разговорник*. Переводчик О. А. Сарайкина. Москва: Астрель – АТС.
- Anić 2000³: Anić, Vladimir. *Rječnik hrvatskoga jezika*. Zagreb: Novi Liber.
- B-Hal 1996: Halilović, Senahid. *Pravopis bosanskoga jezika*. Sarajevo: Preporod.
- Brodnjak 1992: Brodnjak, Vladimir. *Razlikovni rječnik srpskog i hrvatskog jezika*. Zagreb: Školske novine.
- H-A/S 2001: Anić, Vladimir; Silić, Josip. *Pravopis hrvatskoga jezika*. Zagreb: Liber.
- H-B/F/M 2000⁵: Babić, Stjepan; Finka, Božidar; Moguš, Milan. *Hrvatski pravopis*. Zagreb: Školska knjiga.
- H-Enc. rj. 2002: Matasović, Ranko; Jojić, Ljiljana (urednici). *Hrvatski enciklopedijski rječnik*. Zagreb: Novi Liber.
- S-Deš 2002: Dešić, Milorad. *Pravopis srpskog jezika*. Zemun: Nijansa.

¹⁵ Купив этот разговорник и прочитав цитируемое, мы хотели связаться автором, чтобы выяснить, откуда появилась такая нелепость, но нам не удалось, так как автор вообще нигде не упоминается, а лишь приводится ссылка на переводчика.

¹⁶ Одним из типичных примеров является „Словарь различий между сербским и хорватским языками“ Владимира Бродняка (1992).

- S-P/J/P 1995: Pešikan, Mitar; Jerković, Jovan; Pižurica Mato. *Pravopis srpskoga jezika*. Novi Sad – Beograd: Matica srpska – Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- S-Sim 1998: Simić, Radoje. *Pravopisni priručnik srpskoga književnog jezika*. Priredila Pravopisna komisija. Beograd: Naučno društvo za negovanje i proučavanje srpskog jezika.

Branko Tošović (Graz)

Lažne jezičke razlike

U analizi lažnih jezičkih razlika u centru pažnje nalaze se veoma srodni jezici kakvi su srpski, hrvatski i bošnjački. Cilj analize je tumačenje teoretskih i praktičnih pitanja kada, kako i zašto govornik (koga autor naziva diferencijatorom) zauzima lažnu poziciju u odnosu na te razlike. Autor smatra da govorno lice ima dvije mogućnosti: da bude nosilac vlastite identifikacije i da bude posmatrač i tumač druge identifikacije i razlika između jezika. Prvu identifikaciju on naziva introvertnom, drugu ekstravertnom. U radu se govori o dvije vrste identičnosti – centripetalnoj i centrifugalnoj te se konstatuje da svaka identičnost može biti istinita i lažna. Moguće je takođe razlikovati konvergentnu i divergentnu identičnost, a u njihovom okrilju lažnu identičnost.

Branko Tošović
 Institut für Slawistik
 der Karl-Franzens-Universität Graz
 Merangasse 70
 8010 Graz
 +43/316/3802522
 branko.tosovic@uni-graz.at
 www-gewi.kfunigraz.ac.at/gralis/

Branko Tošović (Graz)

Die kroatische Sprachpolitik (mit einem Vergleich zu Serbien und Bosnien)

Im Kontext des Themas „Frankreich als Vorbild? Sprachsituation und Sprachgesetzgebung in europäischen Ländern“ stellt sich die Lage in all jenen Staaten, in denen einstmalig serbokroatisch gesprochen wurde und wo man nun bosnisch/bosniakisch, kroatisch, montenegrinisch und serbisch spricht, als eine überaus spezifische dar. Man kommt dabei zu dem Schluss, dass das französische Modell einer Sprachpolitik eine weitaus größere Rolle in der kroatischen Sprachpolitik spielt, als dies in der bosniakischen, montenegrinischen und serbischen der Fall ist.

1. Im Gegensatz zu Frankreich, das ein eigenes Sprachgesetz mit einer langen Tradition besitzt, trifft man in Bosnien und Herzegowina, Kroatien, Montenegro und Serbien keine derartigen Gesetze an, doch werden Sprachfragen in diesen Ländern in grundlegenden legislativen Dokumenten, z. B. in den Verfassungen oder in anderer Form, geregelt. Während in der französischen Verfassung seit 1992 das Französische als „Sprache der Republik“ festgeschrieben wird (Art. 2 (1)), findet man im Artikel 12 der Verfassung der Republik Kroatien (Republika Hrvatska) folgende Formulierung:

„In der Republik Kroatien steht die kroatische Sprache und das lateinische Alphabet in offiziellem Gebrauch [u služebnoj uporabi]. In einzelnen regionalen Einheiten können neben der kroatischen Sprache und dem lateinischen Alphabet auch eine andere Sprache und das kyrillische Alphabet sowie auch eine andere Schrift gemäß den gesetzlich geregelten Bedingungen offiziell verwendet werden“ (Verfassung der Republik Kroatien 2001).

In Artikel 15 geht es um die Sprache der nationalen Minderheiten:

„Angehörigen aller nationalen Minderheiten wird die Freiheit des Bekenntnisses der nationalen Zugehörigkeit, der freier Gebrauch der eigenen Sprache und Schrift sowie kulturelle Autonomie gewährleistet.“

Die Verfassung der Republik Serbien (Republika Srbija) aus dem Jahr 2006 äußert sich zur Sprachfrage wie folgt:

„In der Republik Serbien stehen die serbische Sprache und das kyrillische Alphabet in offiziellem Gebrauch [u službenoj upotrebi]. Ein offizieller Gebrauch anderer Sprachen und Alphabete wird auf der Basis der Verfassung gesetzlich geregelt“ (Verfassung der Republik Serbien 2006).

In der Verfassung Bosniens und Herzegowinas (Bosna i Hercegovina), die Annex 4 des Friedensvertrages von Dayton (1995) bildet, trifft man auf keine expliziten Bestimmungen zur/zur Staatssprache(n), wohl aber in den Verfassungen der

beiden Entitäten (Föderation Bosnien und Herzegowina [Federacija Bosne i Hercegovine] und Republika Srpska) des Gesamtstaates In Artikel 6 der Verfassung der Föderation Bosnien und Herzegowina findet sich folgende Formulierung:

„(1) Die offiziellen Sprachen der Föderation sind die bosnische und die kroatische Sprache. Das offizielle Alphabet ist das lateinische.

(2) Die übrigen Sprachen können als Kommunikationsmittel und im Unterricht eingesetzt werden.

(3) Weitere Sprachen können durch eine Stimmenmehrheit in jeder Kammer des Parlaments der Föderation zuzüglich einer Stimmenmehrheit unter den bosniakischen und kroatischen Abgeordneten in der Volkskammer zu offiziellen Sprachen ernannt werden.“ (Verfassung der Föderation Bosnien und Herzegowina 1994)

Artikel 7 der Verfassung der Republika Srpska schreibt Folgendes vor:

„In der Republik stehen die serbische Sprache ijekavischer und ekavischer Aussprache¹ in kyrillischem Alphabet und daneben auch das lateinische Alphabet gemäß der per Gesetz getroffenen Regelung in offiziellem Gebrauch [u službenoj upotrebi]. In Gebieten, in denen andere Sprachgruppen leben, stehen auch deren Sprachen und Alphabete gemäß der per Gesetz getroffenen Regelung in offiziellem Gebrauch“ (Verfassung der Republika Srpska).

Im LXXI. Beschluss über Änderungen und Ergänzungen zur Verfassung der Republika Srpska aus dem Jahre 2002 findet sich folgende Formulierung:

„Die offiziellen Sprachen der Republik sind: die Sprache des serbischen Volkes, die Sprache des bosniakischen Volkes und die Sprache des kroatischen Volkes. Die offiziellen Alphabete sind das kyrillische und das lateinische“ (Änderung der Verfassung der Republika Srpska 2002)

In der Verfassung der Republik Montenegro (Republika Crna Gora) vom Oktober 2007 wird unter Artikel 13 Folgendes ausgeführt:

„Die offizielle Sprache [službeni jezik] in Montenegro ist das Montenegrinische. Das kyrillische und das lateinische Alphabet sind gleichberechtigt. In offiziellem Gebrauch stehen auch das Serbische, Bosnische, Albanische und Kroatische“ (Verfassung der Republik Montenegro 2007).

¹ Die Bezeichnungen Ijekavisch und Ekavisch gehen auf die phonetisch unterschiedliche Realisierung von urslaw. jat als **e** bzw. **ije** in verschiedenen Dialektarealen zurück. – Anm. d. Herausgeber.

Unter den gesetzlichen Vorschriften muss auch das kroatische Gesetz über Unterricht und Ausbildung in Sprache und Schrift der nationalen Minderheiten erwähnt werden, das von der Abgeordnetenkammer des kroatischen Sabor (Parlament der Republik Kroatien) im Jahr 2000 beschlossen wurde. Artikel 1 dieses Gesetzes besagt Folgendes:

„Die nationalen Minderheiten in der Republik Kroatien haben entsprechend der Verfassung und den Bestimmungen dieses Gesetzes Recht auf Unterricht und Ausbildung in ihrer Sprache und Schrift [...]“ (Gesetz über Unterricht und Ausbildung in Sprache und Schrift der nationalen Minderheiten).

In letzter Zeit nahmen in Kroatien die Diskussionen darüber zu, ob ein Sprachgesetz verabschiedet werden sollte. In diesem Zusammenhang wurde seitens der „Kroatischen philologischen Gesellschaft“ (Hrvatsko filološko društvo) auf ihrer Jahreshauptversammlung 2006 der Beschluss gefasst, der Regierung den Vorschlag zu unterbreiten, ein Gesetz über die kroatische Sprache zu verabschieden. Ein entsprechendes Dokument wurde von Ivo Škarić unterzeichnet, der als einer der radikalsten Fürsprecher der Einführung eines Sprachgesetzes gilt. In der „Kroatischen philologischen Gesellschaft“ wurde diesbezüglich nämlich die Meinung vertreten, dass es ohne gesetzliche Präzisierung nicht ausreichend klar wäre, worum es sich beim Begriff „offizieller Gebrauch“ (službena uporaba) handelt und wie sich dieser zu dem Begriff „öffentlichem Gebrauch“ (javna uporaba) verhält, weshalb die verfassungsmäßigen Bestimmungen (vgl. oben) eine gesetzliche Präzisierung erforderlich machen, um allfällige unterschiedliche Interpretationen auszuschließen. Der kroatische Premierminister Ivo Sanader leitete das ihm zugesandte Schriftstück zwecks Durchsicht an den zuständigen Minister Dragan Primorac weiter (vgl. dazu: Diskussion 2 – 2007).

Erst nach der Veröffentlichung dieses Dokuments (Inicijativa 2006) sollte das darin behandelte Thema erhöhte Aktualität erlangen und eine breite öffentliche Diskussion beginnen. So wurde zum Beispiel vom „Kroatischen Kulturrat“ (Hrvatsko kulturno vijeće) am 13.6.2007 eine Diskussionsrunde unter dem Titel „Brauchen wir ein Gesetz über die kroatische Sprache?“² einberufen, an der die Sprachwissenschaftler Stjepan Babić, Dalibor Brozović und Tomislav Ladan teilnahmen. Stjepan Babić stellte dabei die Frage nach dem Verhältnis der Begriffe „offizieller Gebrauch“ und „öffentlicher Gebrauch“ (vgl. oben). Seiner Meinung nach gibt es in dieser Hinsicht eine rechtliche Unklarheit, die geregelt werden müsse. Als es um die generelle Frage ging, ob ein Sprachgesetz zu verabschieden sei, erwies sich Babić weder als klarer Fürsprecher noch als Gegner und fügte hinzu, dass ein Gesetz überflüssig sei, wenn man sich nicht daran halte, wie man im täglichen Leben an

² „Treba li nam Zakon o Hrvatskom jeziku?“.

anderen Beispielen sehen könne. So führte er das „Gesetz über die Handelsgesellschaften“ an, in dem [in Artikel 20] einleitend klar formuliert sei, dass die Firma einer Handelsgesellschaft einen kroatischen Namen tragen müsse. Diese Bestimmung werde jedoch, so Babić, in Abs. 2 sogleich ausgehöhlt. Dort heiße es nämlich, dass der Firmenname auch einzelne Wörter in einer Fremdsprache enthalten könne, wenn diese einen integralen Bestandteil des Namens oder eines in der Republik Kroatien gesetzlich geschützten Warenzeichens oder Dienststempels bzw. einer in der Republik Kroatien registrierten Gesellschaft darstellen oder wenn diese in der kroatischen Sprache gebräuchlich seien oder in der kroatischen Sprache kein äquivalentes Wort vorhanden sei oder wenn es sich um Wörter aus einer toten Sprache handle.³ Selbst ein Sprachwissenschaftler könne sich in einer solchen Formulierung nicht zurechtfinden. „Alle unsere Bemühungen werden vergeblich sein, wenn die Durchführung des Gesetzes nicht gewährleistet wird“, so Babić (Diskussion 1 – 2007).

Dalibor Brozović setzte sich auf der oben genannten Veranstaltung dafür ein, Frankreich als Vorbild heranzuziehen, und führte im Zusammenhang mit dem Dilemma, ob man sich am englischen oder französischen Sprachmodell orientieren solle, Folgendes aus:

„Die Engländer gehen ziemlich unsystematisch vor, indem sie die restliche Welt gering schätzen: so haben sie sich auch gegenüber den diakritischen Zeichen geäußert, die ihrer Meinung nach nur primitive bzw. drittrangige Sprachen besitzen.⁴ Dies würde aber auch die französische und spanische wie auch eine der am höchsten entwickelten Sprachen auf dem europäischen Kontinent, das Tschechische, betreffen, das viele diakritische Zeichen hat, und auch wir haben mit der Gajica⁵ einen erheblichen Teil dieser Zeichen in unsere kroatische Sprache übernommen. Es ist dies eine primitive, respektlose Aussage der englischen Seite. Eine andere Sache ist es, wie sich die Franzosen gegenüber der Sprache verhalten, doch würde ich

³ Vgl. den Wortlaut des Gesetzes unter www.poslovniforum.hr/zakoni/zakon_o_trgovackim_drustvima.asp. Unter der Überschrift „Jezik tvrtke“ heißt es in Artikel 20: „1) Tvrtka trgovačkoga društva mora biti na hrvatskom jeziku. 2) Tvrtka trgovačkoga društva može sadržavati pojedine strane riječi ako one čine ime, odnosno tvrtku člana društva ili robni ili uslužni žig člana, odnosno njegova društva registriranog u Republici Hrvatskoj, ili ako su uobičajene u hrvatskom jeziku, ili ako za njih nema odgovarajuće riječi u hrvatskom jeziku, ili ako se radi o riječima na mrtvom jeziku. 3) Tvrtka se može upisati u sudski registar i u prijvodu na jedan ili više stranih jezika.“

⁴ Brozović führt jedoch keine Quelle für diese Aussage an. – Anm. d. Herausgeber.

⁵ Orthographie des kroatischen Schriftstellers, Politikers und Literaten Ljudevit Gaj, die er in Anlehnung an das Tschechische für das Kroatische adaptierte. – Anm. d. Vf.

dabei nicht sagen, dass sie nicht auf eine andere Weise respektlos sind, doch sie haben seit langer Zeit ihr Gesetz über die französische Sprache als verlässliches Instrument der eigenen Zivilisation“ (Diskussion 1 – 2007).

Brozović zweifelte nicht an der Sinnhaftigkeit eines Gesetzes über die kroatische Sprache⁶, dem das französische Gesetz als Vorbild dienen könnte. Zur Untermauerung dieser Ansicht führte er Folgendes an:

„Die kroatische Sprache wurde über Jahrhunderte hinweg herausgebildet, hat ihren heutigen Standard im 18. Jahrhundert erhalten, und wir sind verpflichtet, ihr reiches Erbe zu achten, das wir – ohne jemanden gering zu schätzen – nicht mit jenem der serbischen oder mazedonischen Sprache vergleichen können, die erst vor etwa 100 bzw. 50 Jahren entstanden sind“ (Diskussion 1 – 2007).

Tomislav Ladan (Direktor des Lexikographischen Institutes) sprach sich nicht für ein Sprachgesetz aus, sondern präferierte die Idee der Herausgabe eines Regelwerks, das – angesichts des Vorhandenseins von vier bis fünf Rechtschreibungen [i.S.v.: Orthographievarianten] – den aktuellen Erfordernissen besser entspreche (Diskussion 1 – 2007).

An der Diskussion zum Thema „Brauchen wir ein Sprachgesetz“ beteiligten sich in unterschiedlichen Medien auch eine Reihe weiterer kroatischer Linguisten, wobei ersichtlich wurde, dass die Meinungen zur Verabschiedung eines Sprachgesetzes geteilt sind (vgl. Diskussion 2 – 2007).

Dunja Brozović Rončević, Direktorin des Institutes für die kroatische Sprache und Sprachwissenschaft, wandte sich nicht prinzipiell gegen ein Sprachgesetz, meinte aber, dass ein solches gegenwärtig keine Priorität für die kroatische Sprachwissenschaft darstelle. Unter Bezug auf Meinungen, ein solches Gesetz noch vor dem EU-Beitritt Kroatiens beschließen zu müssen, wies sie darauf hin, dass alle Sprachen der Mitgliedsländer den (bislang unumstrittenen) Status von offiziellen Sprachen besitzen. Sollte es zu einer Begrenzung der Zahl der offiziellen Sprachen in der Europäischen Union kommen und das Kroatische bei einer solchen „Rationalisierung“ in eine so genannte BKS⁷-Gruppe gelangen, könnte laut Dunja Brozović Rončević ein Sprachgesetz keine zusätzliche Hilfe bieten, sei doch der Status der kroatischen Sprache als offizielle Sprache der Republik Kroatien bereits durch die Verfassung festgelegt. Weiters vertrat Brozović Rončević die Meinung, dass der Status des Kroatischen durch verschiedene Gesetze bereits ausreichend geschützt

⁶ „Die Sprache muss gesetzlich geschützt werden, denn sie ist Träger und Ausdruck unserer Zivilisation, die auf einem unbestritten höheren Niveau als die anderen Zivilisationen in unserer Nachbarschaft steht“ (Diskussion 1 – 2007).

⁷ BKS = Bosnisch-Kroatisch-Serbisch – Anm. d. Herausgeber.

sei und das „Problem der Nichteinhaltung der bestehenden Gesetze ein Problem des Funktionierens der Gerichte“ darstelle. (Diskussion 2 – 2007)

Sanda Ham äußerte die Ansicht, dass man mit einem Gesetz und damit verbundenen Bestimmungen und Strafen keine sprachlichen Schwierigkeiten lösen könne. Sie räumte jedoch ein, dass auf der Grundlage eines solchen Gesetzes eine staatliche normative Instanz geschaffen werden könne, die Kriterien und Richtlinien aufstellt, die nationale Sprachpolitik bestätigt und diese verbindlich gestaltet. Eine ähnliche Instanz bestehe bereits – der „Rat für die Normierung der kroatischen Standardsprache“⁸, der jedoch keine legislativen Vollmachten besitze und nur einzelne Fragen, nicht jedoch die gesamte nationale Sprachpolitik lösen könne. Generell erachtete Sanda Ham ein Sprachgesetz als notwendig.

Barbara Matejčić glaubte, die Reichweite eines Sprachgesetzes noch nicht erkennen zu können, obwohl bereits von Geldstrafen für jene gesprochen wurde, die etwa in Abhängigkeit davon, welche Variante als die korrekte festgelegt wird, *sport* oder *šport* schreiben (Diskussion 2 – 2007).

Zu jenen, die andere Meinungen vertraten, gehörte Branka Tafra:

„Die kroatische Sprache wird nicht durch ein spezielles Gesetz, sondern nur durch ihre Sprecher geschützt werden können. Die Diskussionen um ein Sprachgesetz erinnern an das Gesetz über die Abtreibung. Wir brauchen es bloß zu verabschieden, und alles wird gut! Mit den bestehenden Gesetzen werde ohnehin bereits viel geregelt. So dürfte z. B. das Handelsgesetz keine Firmennamen ohne passenden kroatischen Namen registrieren, und so sollte es eigentlich keine dieser missgestalteten Firmennamen mehr geben. In den Gesetzen zum Grund- und Mittelschulwesen gibt es Bestimmungen zur Sprache, die im Bedarfsfalle ergänzt werden könnten. Bleibt das Gesetz über wissenschaftliche Betätigung und höhere Bildung, in welches Bestimmungen über die Sprache aufgenommen werden müssten, weil das Kroatische in der Wissenschaft und im Hochschulwesen oftmals und auch unbegründet in den Hintergrund gerückt wird. Und auch in einigen anderen Gesetzen kann man dort, wo es notwendig ist, den Gebrauch der kroatischen Sprache genauer festlegen“ (Diskussion 2 – 2007).

Im Zusammenhang damit berührte Branka Tafra – nicht ohne einen gewissen Sarkasmus – die Frage, wie Verstöße gegen ein Sprachgesetz geahndet werden sollten:

„Es müsste bevollmächtigte Sprachinspektoren geben. Diese könnten sofort mit der Ausstellung von Strafen beginnen und solche etwa dem Wissenschaftsministerium zukommen lassen, das offizielle Schreiben in nicht

⁸ „Vijeće za normu hrvatskoga standardnoga jezika“.

korrekter kroatischer Sprache verschickt, ebenso Rezensenten und Herausgeber, die die Publikation ernst zu nehmender Bücher mit zahlreichen sprachlichen und orthographischen Fehlern zulassen, Politikern, die aus dem Sabor [dem Parlament] heraus eine sprachliche Unkultur verbreiten, auch Professoren, die ihre Vorlesungen nicht in kroatischer Standardsprache halten, und einige Journalisten und Übersetzer könnten sogar mit einem Kündigungsschreiben bedacht werden“ (Diskussion 2 – 2007).

Eine ähnliche Position vertrat Mate Kapović, der sich die Frage stellte, ob ein Sprachgesetz überhaupt regulierende Kraft besitzen könne.

„Wenn man, analog zum französischen Sprachgesetz, den Gebrauch des Kroatischen in den Medien, offiziellen Dokumenten und öffentlichen Institutionen vorschreiben möchte, so scheint dies überflüssig, weil in diesen Bereichen ohnehin Kroatisch verwendet wird. Will dieses Gesetz dann also vorschreiben, was in der Sprache ‚richtig‘ und was ‚falsch‘ ist? Es ist unglaublich, dass man zu Beginn des 21. Jahrhunderts solche Behauptungen nicht nur von Laien, sondern auch von Sprachwissenschaftlern vernimmt. Ebenso unglaublich ist es, dass man noch immer ständig davon spricht, dass ‚die Leute nicht mehr richtig sprechen können‘. Es ist doch vielmehr klar, dass die Leute in ihrer Sprache sehr wohl zu sprechen wissen. Gerechtfertigt ist es dagegen, darüber zu diskutieren, ob eine bestimmte sprachliche Erscheinung der Standardsprache zugerechnet werden kann, während eine Debatte über ‚Korrektheit‘ auf der Ebene der Alltagssprache keinen Sinn hat. Man kann niemandem verbieten, Sorgen hinsichtlich der Anglizismen zu haben, die in die kroatische Sprache eindringen, aber genauso wenig kann niemandem verboten werden, diese Anglizismen zu verwenden [...] Ist die Idee einer Bestrafung von Personen auf Grund einer Verwendung des Wortes *sport* lächerlich, so ist Škarićs Idee eines Rechtschreibreferendums – ob wir *neću* oder *ne ću*, *greška* oder *grješka*, *zadaci* oder *zadatci*⁹ schreiben sollen – zum Himmel schreiend. Woher sollen wir denn das Geld für Referenden über solche Kleinigkeiten nehmen?“ (Diskussion 2 – 2007).

In den anderen Staaten, in denen bosnisch/bosniakisch, kroatisch und serbisch gesprochen wird, gab es Versuche einer Regulierung der Sprachproblematik mittels besonderer Gesetze. So wurde im Amtsblatt der Republika Srpska vom 8. Juli 1996

⁹ Die angeführten Beispiele rekurren auf Regelungen der Getrennt- bzw. Zusammenschreibung von Negationspartikel und Verb, die Festlegung auf eine regionale Variante (**e** oder **je**) und auf die etymologische bzw. phonetische Orthographie (Sing. *zadatak* ‚Aufgabe‘ – Plur. bisher *zadaci* = Verschmelzung von **t** und **c** < **k** vor **i**). – Anm. d. Herausgeber.

das Gesetz über den offiziellen Gebrauch der Sprache veröffentlicht, mit dem die verpflichtende Verwendung der ekavischen Aussprache und des kyrillischen Alphabetes festgeschrieben wurde. Dieses Gesetz rief zahlreiche Proteste unter der Allgemeinheit und bei Personen aus dem kulturellen und öffentlichen Leben hervor, sodass es wenig später abgeändert wurde. Milan Šipka (2006: 167–194) schlug die Schaffung eines Kodex zur Verwendung der serbischen Sprache vor und unterbreitete auch eine entsprechende Konzeption. Im ersten Artikel heißt es:

„Mit diesem Kodex wird der öffentliche und offizielle Gebrauch der serbischen Standardsprache definiert und die Regeln bei der Wahl von Dubletten (ekavische und ijekavische Aussprache, kyrillische und lateinische Schrift), seine durch die Norm bestimmte Vielfalt sowie das Verhältnis gegenüber verwandten [...] Standards (Kroatisch und Bosniakisch) bei der Übernahme von Texten aus diesen Standardsprachen festgelegt“ (a.a.O.: 182–183).

Dieser Vorschlag fand jedoch keine größere Unterstützung.

2. In Bezug auf die Verwendung von Wörtern aus Fremdsprachen kommt der französischen Position die kroatische am nächsten, die sich überaus strikt gegenüber Lehnwörtern verhält. Der Unterschied zwischen der französischen und kroatischen Haltung liegt vor allem darin, dass die französische Sprachpolitik zu keinem Zeitpunkt durch ein Verhältnis zu einer verwandten romanischen (Standard-)Sprache (z. B. Italienisch, Spanisch, Portugiesisch) belastet war und dies auch heute nicht ist, wogegen sich das Kroatische über einen langen Zeitraum hinweg und bis zum heutigen Tage stets in dominierender Weise mit den kroatisch-serbischen Sprachbeziehungen konfrontiert sah und sich die kroatische Sprachpolitik in den vergangenen zwei Jahrhunderten intensiv dieser Frage widmete. Die Änderungen, die sich in der französischen Sprachpolitik nach 1996 vollzogen (Professionalisierung der Terminologiekommissionen, Dezentralisierung der Entscheidungsträger, der Staat tritt in den Hintergrund, die Akademie wird als Entscheidungsträger aufgewertet – vgl. Braselmann in diesem Band), können teilweise auch in der kroatischen Sprachpolitik beobachtet werden, bei deren Ausformung der Kroatischen Akademie der Wissenschaften und Künste mit einem Linguisten (Milan Moguš) an der Spitze die Hauptrolle zukommt. Ähnlich wie in Frankreich wurden auch in Kroatien nach der Erlangung der staatlichen Unabhängigkeit im Jahre 1991 entscheidende Schritte zur Schaffung einer effizienten und ziemlich strengen Kontrolle der sprachlichen Prozesse unternommen, wobei dies vor allem den Gebrauch von Fremdwörtern betrifft. Einige Kritiker einer solchen Politik sprechen von einer Sprachzensur, einer Vergewaltigung der Sprache u.ä. Der Hauptunterschied zwischen der französischen und kroatischen Position beim Schutz der Sprache liegt dabei darin, dass die Aktivitäten in Frankreich in erster Linie auf die Abwehr von Anglizismen abzielen, wogegen in Kroatien all jenes abgewehrt

wird, was von kroatischen Linguisten als Serbismen bezeichnet wird. In letzter Zeit jedoch tritt auch in den kroatischen Diskussionen über die Sprache zunehmend das Problem der Anglizismen und Amerikanismen in den Vordergrund, wobei sich in dieser Frage einige Autoritäten und „Schöpfer“ der Sprachpolitik hervortun, vor allem Stjepan Babić. Es kann angenommen werden, dass die durch die serbische Sprache und Sprachpolitik hervorgerufene kroatische Frustration in Zukunft abnimmt, wodurch wahrscheinlich auch die kroatische Sprachpolitik weniger von der kroatisch-serbischen Interaktion belastet sein wird und es (ähnlich wie in der französischen Sprachpolitik) viel eher um das Verhältnis gegenüber Wörtern aus dem Englischen gehen dürfte. Ein weiterer Unterschied besteht darin, dass die kroatische Sprachpolitik auf Grund der kleinen Zahl an Sprechenden des Kroatischen¹⁰ nicht den Status einer internationalen Sprache anstreben kann, wie ihn das Französische noch immer besitzt und um dessen Erhalt die französische Sprachpolitik bemüht ist. In noch viel geringerem Maße kann die radikale Orientierung umgesetzt werden, einen kroatischen Monolingualismus zu schaffen.

3. Es muss festgehalten werden, dass die kroatische Sprachpolitik eines der interessantesten Beispiele für eine Sprachplanung im Rahmen der Slavia darstellt. Sie zeichnet sich durch einen ausgeprägten Purismus aus, der auf eine lange Geschichte zurückblickt und der als Konstante in der kroatischen Sprache angesehen wird (Samardžija 2004: 197). In der gegenwärtigen Situation verfügt keine andere slawische Sprache – soweit uns bekannt ist – über eine ähnlich ausgeprägte puristische Orientierung. In der kroatischen Sprachtradition leben puristische Elemente des so genannten austroslawischen Typus, der sich früher vor allem gegen Germanismen wandte (Brozović 1998: 170), an deren Stelle nun Serbismen und Anglizismen (Amerikanismen) getreten sind. In den 1990er Jahren kam es zu einem starken Aufleben puristischer Tendenzen, vor allem im Wortschatz, wobei allein im letzten Jahrzehnt des vergangenen Jahrtausends zwanzig sprachliche Ratgeber und so genannte Differenzwörterbücher (s. unten) veröffentlicht wurden – eine Situation, die innerhalb slawischsprachiger Länder einzigartig ist.

Was die kroatischen sprachlichen Normen betrifft, kann man generell die Feststellung bestätigen, wonach entsprechende Konzeptionen noch nicht ausgereift sind, dass es noch Unklarheiten und strittige Fragen gibt und auch die bisherigen Ergebnisse nicht zufriedenstellend sind.

4. Bezüglich der kroatischen Standardsprache bestehen unterschiedliche Positionen. Ivo Škarić (1994: 99–100) macht z. B. dabei drei Strömungen fest. Die erste, die er als kryptojugoslawisch bezeichnet, betrachtet den kroatischen Standard als kroatoserbisch („jugoslawisch“) in seiner „westlichen Variante“. Für diese

¹⁰ Bei der Volkszählung im Jahr 2001 hatte Kroatien 4,437.460 Einwohner.

Strömung sind die Ideen dreier Abkommen noch aktuell: des Wiener Abkommens (1850)¹¹, des Skerlić-Abkommens¹² und des Abkommens von Novi Sad (1954)¹³.

Die zweite Strömung, die die meiste Autorität besitzt, wird von Ivo Škarić als konservative bezeichnet. Ihr zufolge war die kroatische Standardsprache bereits vor der Verselbständigung Kroatiens ideal ausgebaut, und man müsse die Sprache jetzt nur mehr „in aller Ruhe“ weiter entwickeln. Im Unterschied zur ersten Strömung, die der Sprachenbezeichnung „Kroatisch-Serbisch“ und „Kroatisch oder Serbisch“ nahe steht, kennt die zweite Strömung einzig die Bezeichnung „Kroatische Standardsprache“. Anhänger dieser wie auch der erstgenannten Strömung vertreten die Meinung, dass Kroatisch und Serbisch linguistisch gesehen eine Sprache sind, der kroatische Standard jedoch unter politischem und funktionellem Aspekt eine eigene Standardsprache darstelle. Beide Strömungen werden von Škarić folgendermaßen beurteilt:

„Blickt man auf das bestehende standardisierte Material, so unterscheiden sich jene, die das kroatische Standardidiom als westliche Variante der gleichen Sprache betrachten, nur in Details von denjenigen, die es in funktional-politischer Hinsicht als eigene Sprache ansehen (beliebt ist der Vergleich zweier selbstständiger Menschen, die gleichzeitig eineiige Zwillinge sind). Langfristig würden diese beiden Strömungen vollkommen klar erkennbare, unterschiedliche Standards ergeben, weil die einen zur Konvergenz und die anderen zur Divergenz tendieren. All jene, die zur Konvergenz neigen, hätten es gerne, wenn das normative Prinzip zur Anwendung käme, dem zufolge von zwei sprachlichen Möglichkeiten normativ diejenige gewählt wird, die der einen und der anderen Seite gemeinsam ist (und weil die Serben gewöhnlich den kroatischen Ausdruck nicht kannten und

¹¹ Das Wiener Literatur(sprachen)abkommen („Bečki književni dogovor“) wurde von kroatischen und serbischen Sprachwissenschaftlern und Literaten und dem Slowenen Fran Miklosich in Wien mit der Absicht unterzeichnet, sich für eine gemeinsame Sprache und Literatur einzusetzen. Der Text enthält jedoch keine Sprachbezeichnung für diese gemeinsame Sprache, sondern führt nur „južno narečje“ (südlicher [i.S.v. südslawischer] Dialekt) bzw. „naš zajednički jezik“ (unsere gemeinsame Sprache) an. – Anm. d. Herausgeber.

¹² Tatsächlich handelte es sich um eine von Jovan Skerlić 1912 initiierte Umfrage in der Zeitschrift „Srpski Književni glasnik“ („Serbischer Literaturbote“) zur Einführung der Lateinschrift bei den Serben. – Anm. der Herausgeber.

¹³ Grundlage des Abkommens von Novi Sad war die deklarierte sprachliche Homogenität der Volkssprache und der auf deren Basis entwickelten Literatursprache der Serben, Kroaten und Montenegriner. Im Abkommen wurden sowohl Serbokroatisch (Eka-wisch) als auch Kroatischoserbisch (Ijekawisch) als gleichberechtigte Varianten bezeichnet. Zugunsten der jeweiligen Originalvariante wird von einer „schädlichen eigenmächtigen Übersetzung“ untereinander abgeraten. – Anm. d. Herausgeber.

die Kroaten unvermeidbarerweise sehr wohl mit dem serbischen vertraut waren, ist es klar, dass die kroatische Richtung hin zur serbischen führen würde und der Prozess in die andere Richtung vernachlässigbar klein wäre). Die divergente Strömung vertritt das Prinzip, dass die Standardisierung von einer inneren sprachlichen Logik motiviert wird, die vom kroatischen Textkorpus bestätigt wird.“

Die dritte Strömung, die sich Škarić zufolge linguistisch noch nicht voll entfalten konnte, zeige die größte Vitalität – sie sei revolutionär und folge der Logik der bedeutenden historischen Ereignisse der letzten Jahre: „Für sie ist der momentane kroatische Standard weit von einem natürlichen Optimum entfernt. Diese Strömung nennt das kroatische Standardidiom einfach kroatische Sprache.“ Auf die Frage „Wie soll es mit der Normierung weitergehen?“ antwortet er: „Die kroatische Standardsprache muss sicherlich eine Phase der ständigen Destruktion durchlaufen, um rekonstruiert werden zu können“ (ebd.).

Nach Brozović (1998: 164) gründen die heutigen Ereignisse in der kroatischen Sprachpraxis und Sprachwissenschaft auf zwei unterschiedlichen Prozessen:

„Das eine sind spontane Reaktionen auf die unpopuläre sprachliche Vergangenheit, wonach alles, was in der Vergangenheit offen oder unterschwellig aufgezwungen wurde, aus der Sprache entfernt werden soll. Alles, was nicht im Einklang mit der kroatischen Sprachtradition steht und dem kroatischen Sprachgefühl steht. Die andere Seite sind bewusste Bemühungen, den kroatischen Standard zu umfassen und systemimmanent zu stabilisieren, die Normen zu präzisieren und modernisieren. Es versteht sich, dass es im Falle von beiden Prozessen Abwehrhaltungen gibt, die oftmals laut vorgebracht werden, in der kroatischen Gesellschaft und Sprachwissenschaft jedoch marginale Bedeutung und vernachlässigbaren Einfluss besitzen.“

5. Die aktuelle kroatische Sprachpolitik wurde von folgenden Prozessen, Erscheinungen und Tendenzen wesentlich mitgestaltet:

5. 1. In graphematischer Hinsicht gab es eine Bestrebung, die Diakritika **č**, **š** durch die Digramme **ch**, **sh** zu ersetzen, doch – soweit uns bekannt ist – konnte dafür keine Unterstützung gefunden werden. Vorschläge für eine Änderung oder Unifizierung der Schreibweise der Affrikaten **č** und **ć**, **dž** und **đ** würden, soweit sie Eingang in den kroatischen Standard finden, bei einer Beibehaltung der herkömmlichen Schreibweise im bosnischen/bosniakischen und serbischen Standard zu einer starken Interdivergenz im Bosnischen, Kroatischen und Serbischen führen. Ivo Škarić (2001: 13) setzt sich für eine Änderung im graphematischen System ein und schlägt vor, das Doppelphonem **je** und das kurze **jat** einheitlich zu schreiben (*cvjet*, *ljep*) und **č** und **ć** zu **č** sowie **dž** und **đ** zu **đ** zusammenzufassen,

weil bei der Mehrheit der Kroaten, vor allem in den Städten, die Dephphonologisierung der Phonemopposition **č-ć** und vor allem **đ-dž** abgeschlossen sei und die Differenzierung und der unnötige Energieverlust bei einer korrekten Schreibung von **č-ć**, **dž-đ** vermieden werden.

In phonetisch-phonologischer Hinsicht gab es die Idee, von der ijekavischen Basis abzugehen und erneut die Ikavica¹⁴ zu übernehmen, die vor über 120 Jahren aufgegeben wurde. Dies stieß auf keine größere Unterstützung, was wahrscheinlich auch in Zukunft nicht der Fall sein wird. Auch die andere Idee – die Neutralisierung des Unterschiedes zwischen **č** und **ć**, **dž** und **đ**, die in erster Linie Ivo Škarić vertritt (vgl. oben), hat momentan nicht die erforderliche Unterstützung, um umgesetzt zu werden.

In den 1990er Jahren wurde die Frage einer Reform der prosodischen Normen aufgeworfen, denn die usuelle Norm weicht in vielerlei Hinsicht von der kodifizierten ab. Manche schlagen vor, die kodifizierte Norm der usuellen anzupassen, während andere der Meinung sind, die usuelle Norm als Basis der kodifizierten Norm heranzuziehen (Škarić I., Škarić Đ., Varošane-Škarić 1997, Vukušić 1989, 1992). Die Idee, die neuštokavische Akzentuierung aufzugeben, ist in Diskussionen über eine Umstrukturierung der Normen der kroatischen Sprache nicht dominant. Die kroatische prosodische Situation können wir gleichsam als *Matt-Position* bezeichnen.

Was die orthographischen Normen betrifft, so werden die Hauptauseinandersetzungen um das Prinzip geführt, worauf diese basieren soll: (a) auf dem phonologischen Prinzip, das gegenwärtig gültig ist, eine über 100-jährige Tradition besitzt und auf der Rechtschreibung von Broz aus dem Jahre 1892 fußt, oder (b) auf dem morphologischen (etymologischen) Prinzip, das zu Zeiten des Quisling-Regimes des Unabhängigen Staates Kroatien (NDH) von 1941 bis 1945 Gültigkeit besaß. Aussagen von Hauptexponenten der kroatischen Sprachpolitik zufolge sollte es hier zu keinen radikalen Änderungen kommen, sodass die phonologische Rechtschreibung weiterhin in Kraft bleiben wird.

5. 2. Im Falle der Lexik waren von puristischen Tendenzen vor allem Serbismen und Internationalismen betroffen – bei letzteren in erster Linie Anglizismen bzw. Angloamerikanismen. Untersuchungen zeigen, dass heute z. B. *brzjav* häufiger als *telegram* 'Telegramm', *dužnosnik* häufiger als *funkcionar* 'Funktionär', *gospodarstvo* häufiger als *ekonomija* 'Wirtschaft' vorkommen, *ozračje* häufiger als *atmosfera* (in der Bedeutung von 'Stimmung'), *povjerenstvo* häufiger als *komisija* 'Kommission', *sustav* häufiger als *sistem* 'System' und *uljudba* häufiger als *civilizacija* 'Zivilisation' (Samardžija 1999: 228). Es kam zur Bele-

¹⁴ Eine weitere Variante der Realisierung von urslaw. *jat* – in diesem Falle als *i*. Vgl. auch Fußnote 1 zu Ijekavisch und Ekavisch. – Anm. d. Herausgeber.

bung alter und vergessener Wörter des Typs *glede* ‚hinsichtlich‘, *izvješće* ‚Bericht‘, *nazočan* ‚anwesend‘, *nazočnost* ‚Anwesenheit‘, *tijek* ‚Lauf‘. Eine der am stärksten ausgeprägten Erscheinungen stellt die Wiedereinführung traditioneller kroatischer Termini dar, vgl. z. B. in der juristischen und administrativen Terminologie: *domovnica* ‚Reisepass‘, *skrbnik* ‚sorgende Person, Betreuer, *tvrtka* ‚Firma‘ u.a. Zu wesentlichen Änderungen kam es auch in der militärischen Terminologie, vor allem durch die Aktivierung von Wörtern, die im 19. Jahrhundert entstanden waren: *bojna* ‚militärische Einheit‘, *bojnik* ‚Kämpfer, aber auch: Einheitskommandant‘, *časnik* ‚Offizier‘, *satnija* ‚Brigade‘, *satnik* ‚Hauptmann‘, *stožer* ‚Stab‘, *vojarn(ic)a* ‚Kaserne‘.

In Bezug auf die Lexik besteht eine starke Unterstützung für die Position von Brozović (1998: 167), der zufolge aus jedem Standard nichtfunktionelle Zwei- und Mehrdeutigkeiten entfernt werden sollten. In diesem Zusammenhang ist vor allem der Kampf gegen die Synonymie charakteristisch, die einige sogar als Ballast betrachten, ohne zu verstehen, dass diese nicht nur ein strukturell-sprachliches, sondern auch ein stilistisches und ästhetisches Phänomen darstellt.¹⁵ Mag die Eliminierung von Varianten/Synonymen in terminologischer Hinsicht berechtigt sein, so stellt die Reduzierung der aktiven Lexik auf ein System „1:1“ – „ein Wort für eine Bedeutung“ – eine erhebliche Verarmung und auch eine Zerstörung der Sprache dar. Während in der Terminologie die Disjunktion „entweder – oder“ wichtig ist, so ist in der nichtterminologischen Lexik die Konjunktion „sowohl – als auch“ relevant. Eine unkritische und lineare Umsetzung des Prinzips „Ein Wort für eine Bedeutung“ besitzt einen ganz wesentlichen negativen Aspekt: Sie trifft genau das, was den Reichtum und die Vielfältigkeit jeder Sprache ausmacht, nämlich die Synonymie.

5. 3. In grammatikalischer Hinsicht gibt es weitaus weniger radikale Ideen und Eingriffe, weil die Grammatik das Fundament eines sprachlichen Systems ausmacht und als solches am wenigsten ideologischen, politischen und generell extralinguistischen Interventionen ausgesetzt werden kann.

6. Global gesehen könnte man für die aktuelle kroatische Sprachsituation festhalten, dass es Ende des 20. Jahrhunderts, Anfang des 21. Jahrhunderts zu einer radikalen Intervention in den Sprachstandard und seine Ausprägungen kam. Weil es sich dabei um einen extralinguistischen Prozess handelt, wird eine solche Intervention als äußere bezeichnet und unterschiedlich bewertet.

Einerseits erachtet man eine Intervention als völlig gerechtfertigt, notwendig und zielführend, weil die unterbrochene kroatische Tradition wieder aufgenommen und alles, was von außen wie ein Fremdkörper in die kroatische Sprache einge-

¹⁵ Diese Bestrebungen gehen einher mit der Abgrenzung vom Serbischen bzw. von lexikalischen Varianten, die dem serbischen Standard näher stehen.

drungen ist, entfernt wird. Diese Position stellt die Grundlage der offiziellen kroatischen Sprachpolitik und ihrer führenden Vertreter dar, allen voran Radoslav Katičić, Dalibor Brozović und Stjepan Babić.

Andererseits sehen manche in dieser äußeren Intervention einen unnötigen Extremismus. Ihre Hauptkritikerin ist Snježana Kordić (2004a: 255–256). Sie geht davon aus, dass das Ziel jeder Intervention von außen darin liegen sollte, die gegenseitige Verständlichkeit in der Standardsprache zu verbessern und Schwierigkeiten in der Kommunikation bei Sprechenden aus verschiedenen Regionen abzubauen. Die Aktivitäten der aktuellen kroatischen Sprachpolitik zielten dagegen darauf ab, Schwierigkeiten in der Kommunikation zu schaffen, die es vorher nicht gab. „Sogar einige Vertreter nationalistischer Herangehensweise geben zu, dass die Sprache schon vor 100 Jahren standardisiert wurde und heutige Eingriffe nur zu einer Destabilisierung des bestehenden Standards führen.“ An anderer Stelle (Kordić 2004b: 222) finden sich auch überaus scharfzüngige Bewertungen und Qualifizierungen wie die folgende in Bezug auf Stjepan Babić: „Es ist überhaupt nicht überzeugend, dass er gegen eine angebliche [äußere] sprachliche Vergewaltigung an den Kroaten vorgeht, wo er doch selbst genau dies praktiziert, indem er die Kroaten daran hindert, so zu sprechen, wie sie es ihr ganzes Leben lang getan haben.“ Weiters spricht sie über Versuche, mithilfe von Vorschriften, Kontrolle und Zensur den Sprechern einen neuen Standard aufzuzwingen.

7. In der kroatischen Sprachpolitik stellt sich als einer der wesentlichen Faktoren das Verhältnis zur serbischen und bosnischen/bosniakischen Sprache dar.

Auf korrelationaler Ebene bilden das Bosnische/Bosniakische, Kroatische und Serbische ein System, das als BKS-Korrelationale bezeichnet werden kann. Unter dem Begriff des Korrelationals werden sprachliche Wechselbeziehungen auf intra-, inter- und extrakorrelationalem Niveau verstanden. Innerhalb des BKS-Korrelationals gehen die genannten Sprachen drei Subsysteme ein, die Intrakorrelational, Interkorrelational und ein Extrakorrelational genannt werden. Das Intrakorrelational stellt ein System innerhalb einer Sprache dar (in gegebenem Fall das Kroatische in Bezug auf den bosniakischen und serbischen Intrakorrelational). Das Interkorrelational ist ein Netz von Beziehungen, das eine Sprache zu mindestens zwei sehr nah verwandten Sprachen knüpft (so bilden z. B. die kroatische, serbische und bosnische/bosniakische Sprache das BKS-Korrelational). Das Extrakorrelational umfasst nicht verwandte, genetisch verschiedene, territorial voneinander entfernte Sprachen (z. B.: serbisch-deutsches Extrakorrelational) oder in zeitlicher Hinsicht asynchrone Sprachen (kroatisch-lateinisches Extrakorrelational). Sollte es schließlich innerhalb einer der drei Systeme zu einer Kompatibilität kommen, entsteht ein Kategorial.¹⁶

¹⁶ So haben z. B. alle drei Sprachen die gleichen Kardinalzahlen von 1 bis 999.

8. Die kroatische Sprachpolitik wird charakterisiert durch eine intrakorrelative und interkorrelative Umorientierung. Im Hinblick auf die intrakorrelative Ebene bemerkt man eine stürmische Umstrukturierung, und hinsichtlich der interkorrelativen ist eine Distanzierung von der serbischen Sprache ausgeprägt. Den Grund für die intrakorrelative Umorientierung bildet die Rückkehr zur sprachlichen Tradition, und auf interkorrelativer Ebene erfolgt ein Abgehen von all jenem, was der ehemaligen gemeinsamen serbokroatischen Sprache ähnlich ist, und betrifft vor allem die Abstoßung von Serbischem.

Das Wesen der kroatischen Umorientierung besteht darin, dass die Betrachtung der kroatischen Sprache als Varietät einer Position Platz gemacht hat, die das Kroatische als eigene Sprache erachtet. In theoretischer Hinsicht bedeutete dies ein Zurückdrängen des dominierenden Themas „Varietät“ und ein Fokussieren auf eine andere Dominante – die Standardsprache. Auf praktischer Ebene beinhaltete diese Umorientierung das Suchen und Finden von Beweisen für die These über das Kroatische als eigene Sprache. Gleichzeitig impliziert dies die Notwendigkeit zu beweisen, dass die kroatische Sprache von der serbischen verschieden ist. Als Resultat dieser Orientierung wurden differenzierende Wörterbücher und Sprachleitfäden („Savjetnici“) mit jeweils großem serbisch-kroatischen Teil publiziert (vgl. z. B. Barić et al. 1999, Dulčić 1997).

9. Die serbische Sprachpolitik ist gekennzeichnet durch eine intrakorrelative Einzementierung und eine interkorrelative Desorientierung. Unter Einzementierung verstehen wir einen Zustand, in dem frühere standardologische Prinzipien und Lösungen bestätigt und nur verbessert, präzisiert und konkretisiert werden. Der serbische Standard wurde im Zeitraum der gewaltigen Transformationen in seiner Umgebung nur geringfügig geändert.

Lösungen, die die serbische Sprachstandardisierung anbietet, wurden in erster Linie nicht durch eine Orientierung auf das Bosnische/Bosniakische und Kroatische hervorgerufen, was man für das Kroatische und Bosnische/Bosniakische nicht behaupten kann.

Die serbische Orientierungslosigkeit entstand als Widerspiegelung von Ergebnissen, die als Folge der Auflösung der ehemaligen serbokroatischen Sprache entstanden waren. Sie waren fast alle negativ in Bezug auf das, wofür sich die damalige serbische Sprachpolitik eingesetzt hat. Eines ihrer grundlegenden Prinzipien über die gemeinsame Sprache wurde in den vergangenen 15 Jahren völlig zerstört, weil anstatt der serbokroatischen Sprache mehrere Nachfolger auf den Plan treten – Serbisch, Kroatisch, Bosnisch/Bosniakisch und im Oktober 2007 auch Montenegrinisch¹⁷. Diese Tatsache war nicht leicht zu akzeptieren, vor allem wenn sie tief im

¹⁷ Entsprechend der Verfassung der Republik Montenegro (vgl. oben).

Bewusstsein und in der Seele der Menschen sowie im kollektiven Gedächtnis verankert war.

Der Krieg, das Embargo, die Wirtschaftskrise und die Isolation haben das Ihre dazu beitragen, um diese Situation noch traumatischer erscheinen zu lassen, denn unter solchen Voraussetzungen tritt jedes Problem noch stärker zum Vorschein.

10. Die bosniakische Sprachpolitik könnte man als intrakorrelative Fundamentalisierung und interkorrelative Observierung bezeichnen. Fundamentalisierung drückt dabei keinen politischen Begriff aus, sondern bezeichnet die Schaffung der Grundlagen für einen neuen Standard. Die Observierung betrifft eine Orientierung, in der standardologische Lösungen in Kroatien und Serbien beobachtet und berücksichtigt werden.

11. Im BKS-Korrelational betrifft eine der umstrittensten Fragen die Benennung der Sprachen. Dieses Problem lässt sich auf drei unterschiedlichen Ebenen festmachen – auf einer intrakorrelativen, interkorrelativen und extrakorrelativen.

11. 1. In intrakorrelativer Hinsicht ist keine einzige Nomination der einzelnen Sprache für die meisten ihrer Sprechenden umstritten oder fraglich: Für Bosniaken heißt ihre Sprache Bosnisch („bosanski“), für Kroaten Kroatisch („hrvatski“) und für Serben Serbisch („srpski“).

11. 2. Probleme entstehen auf der interkorrelativen Ebene, auf der im Rahmen des BKS-Korrelational eine Position zu bestimmten Glottonymen eingenommen wird:

Von Kroaten wird z. B. die Benennung der serbischen Sprache als „Serbisch“ nicht in Frage gestellt, doch wird in Bezug auf die Sprache der Bosniaken eine doppelte Position vertreten: Einige sind der Meinung, dass diese Sprache als „Bosniakisch“ („bošnjački“) bezeichnet werden müsste (am entschiedensten vertritt diese Ansicht Dalibor Brozović), andere wiederum haben nichts dagegen einzuwenden, dass diese Sprache als „Bosnisch“ („bosanski“) genannt wird.

Auf serbischer Seite ist die Situation am kompliziertesten, weil in Bezug auf beide Glottonyme (Kroatisch und Serbisch) unterschiedliche Positionen bestehen. Die radikale, nationalistische Strömung, die sich in erster Linie um das so genannte „Slovo o srpskom jeziku“¹⁸ schart, meint, dass der Name „kroatische Sprache“ nur auf das Kajkavische und Čakavische bezogen werden kann, während das Štokavische in Kroatien für sie ausschließlich Serbisch ist.¹⁹ Jene Serben, die diese Posi-

¹⁸ „Wort [i. S. v. Deklaration] über die serbische Sprache“ (Slovo 1998).

¹⁹ Kajkavisch, Čakavisch, Štokavisch – Bezeichnungen für Dialekt-(Varietäten-)areale – nach der unterschiedlichen Realisierung des Fragepronomens „was“ (*kaj, ča, što*) – Anm. der Herausgeber.

tion nicht teilen und das Štokavische in Kroatien als Kroatisch akzeptieren, haben mehr oder weniger keine Scheu davor, es als kroatische Sprache zu bezeichnen. In Bezug auf die Sprache der Bosniaken meint nicht nur der Großteil der serbischen Linguisten, sondern auch die offizielle serbische Sprachpolitik, dass diese Sprache entsprechend der Nationalität, also als „Bosniakisch“ (bošnjački) bezeichnet werden müsste. Es ist symbolisch und auch nicht zufällig, dass der erste Beschluss des Komitees für die Standardisierung der serbischen Sprache aus dem Jahr 1998 genau diese Frage betrifft: Es heißt darin explizit, dass die Sprachbezeichnung unbedingt „Bosniakisch“ lauten müsse. Dieser Beschluss hat aber auch ein zweites, noch weiter reichendes Element: Mit ihm wird implizit anerkannt, dass diese Sprache existiert, was viele noch immer nicht akzeptieren oder nicht akzeptieren wollen.

Von keiner Seite jedoch wird das Glottonym „Serbokroatisch“ (srpskohrvatski) als offizielle Bezeichnung verwendet.²⁰

11. 3. Im BKS-Extrakorrelational (also außerhalb der betreffenden Länder) werden die Positionen, dass Kroaten ihre Sprache als Kroatisch, Serben die ihre als Serbisch und Bosniaken ihre Sprache als Bosnisch bezeichnen, nicht problematisiert, doch befindet sich auch das Glottonym serbokroatische Sprache noch immer im Umlauf. Hier gibt es allerdings Unterschiede zwischen einzelnen Ländern (etwa zwischen Deutschland und Russland), Universitäten, wobei die historischen Beziehungen, kulturelle, wirtschaftliche und politische Kontakte, Traditionen usw. eine wesentliche Rolle spielen. An einigen Universitäten, im Besonderen in Deutschland, wird noch immer der Name *serbokroatische Sprache* gebraucht. In Österreich wird Bosnisch/Kroatisch/Serbisch verwendet, wobei der Parallelname Bosnisch/Bosniakisch am deutlichsten an der Universität Graz präsent ist und dies wohl besonders auf Grund des dreijährigen internationalen Forschungsprojektes „Razlike između bosanskog/bošnjačkog, hrvatskog i srpskog jezika“ – „Die Unterschiede zwischen dem Bosnischen/Bosniakischen, Kroatischen und Serbischen“, das ich 2006 begonnen habe und an dem über 100 Wissenschaftler/inn/en aus 14 Ländern mitwirken.

12. Im BKS-Korrelational kam es zu elementaren Änderungen bei der Position der Varietäten. Der Prozess des Abbaus der ehemaligen serbokroatischen Sprache ist mit dem Entstehen der neuen Sprachen nicht abgeschlossen, sondern geht auf innerer Ebene weiter. In diesem kurzen Zeitraum des selbstständigen Bestehens der serbischen, kroatischen und bosnischen/bosniakischen Sprache spricht

²⁰ Spricht man über die gemeinsamen Eigenschaften der serbischen, kroatischen und bosnischen/bosniakischen Sprache, so entstehen neue Nominationen, die auf dialektale bzw. regionale Merkmale rekurren, wie z. B. *standardna novoštokavština* („Standardneuštokavisch“), *srednjejužnoslovenski/slavenski jezik* („zentral-süd-slawische Sprache“).

man immer öfter über die Notwendigkeit, die Polarisierung auf die einzelnen Varietäten des Serbischen, Kroatischen und Bosnischen/Bosniakischen zu berücksichtigen und anzuerkennen.

Die lautesten Stimmen kommen dabei aus der serbischen Linguistik, in der die einen bezüglich des Serbischen drei Varietäten (Serbisch in Serbien, in Bosnien und Herzegowina sowie in Montenegro) und andere vier Varietäten²¹ unterscheiden.

In der kroatischen Linguistik ist die Differenzierung nach Varietäten kein sehr beliebtes Thema. Während es manche befürworten (Ivo Pranjković), wird es von anderen marginalisiert (Brozović).

In der bosnischen Sprachwissenschaft trifft man in letzter Zeit auf Äußerungen über die Varietätengliederung der bosnischen Sprache, vor allem in Bosnien und Herzegowina, in Serbien (Sandžak) und in Montenegro.

Abschließend kann festgehalten werden, dass die kroatische Sprachplanung mehr als jede andere südslawische Sprachpolitik an der französischen Anleihe nimmt, wobei der kroatische Sprachpurismus zu dieser Lage einen erheblichen Teil beiträgt. In der bosnischen/bosniakischen und serbischen Sprachsituation sind hingegen weitaus weniger Übereinstimmungen und Ähnlichkeiten zum französischen Modell zu finden.

Literatur

- Barić et al 1999: Barić, Eugenija et al. *Hrvatski jezični savjetnik*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- Brozović 1998: Brozović, Dalibor. Aktuelna kolebanja hrvatske jezične norme u slavenskome i europskome svjetlu. In: *Jezik*. Zagreb. XLV/1. S. 161–176.
- Diskussion 1 (2007): Treba li nam Zakon o Hrvatskom jeziku? Portal Hrvatskog Kulturnog Vijeća – O tribini HKV-a „Treba li nam zakon o hrvatskom jeziku?“. 13.6.2007. In: hakave.org/index.php?option=com_content&task=view&id=1004&Itemid=143
- Diskussion 2 (2007): Treba li nam zakon o jeziku? 5.4.2007.
- Dulčić 1997: Dulčić, Mihovil. *Jezični savjeti*. Zagreb: Hrvatski radio – Naprijed.
- Hrvatski Portal v Švicarskoj = www.croatia.ch/tjedan/070405.php. Stand: 29. 3. 2007.
- Inicijativa 2006: Inicijativa Odjela za metodiku nastave hrvatskoga jezika i književnosti da se Hrvatskomu saboru predloži donošenje Zakona o hrvatskome

²¹ So z. B. auf dem Internationalen wissenschaftlichen Symposium „Die sprachliche Situation in Montenegro – Norm und Standardisierung“. Podgorica, 24.–25.5.2007.

- jeziku na 56. godišnjoj skupštini Hrvatskoga filološkoga druta. In: www.hfiloskod.hr/index.php?cid=9000&page=0&rowid=1452&show=article. Stand 16. 3. 2007.
- Kordić 2004a: Kordić, Snježana. Autizam hrvatske filologije (odgovor I. Pranjkoviću). In: *Književna republika*. Zagreb. 7–8. S. 254–280.
- Kordić 2004b: Kordić, Snježana. Lice purizma (odgovor Stjepanu Babiću). In: *Književna republika*. Zagreb. II/5–6. S. 217–226.
- Samardžija 2004²: Samardžija, Marko. *Iz triju stoljeća hrvatskoga standardnog jezika*. Zagreb: Hrvatska Sveučilišna Naklada.
- Šipka 2006: Šipka, Milan. *Jezik i politika: Sociolingvističke analize*. Beograd: Beogradska knjiga.
- Škarić 2001: Škarić, Ivo. Kakav pravopis (između fonetike i fonologije). In: *Govor*. Zagreb. 1. S. 1–31.
- Škarić 1994: Škarić, Ivo. Hrvatski jezik danas. In: *Jezik*. Zagreb. XLI/4. S. 97–103.
- Škarić/Varošaneć-Škarić/Škavić 1997: Škarić, Ivo; Varošaneć-Škarić, Gordana; Škarić, Đurđa. O naglašavanju posuđenica – još jednom nakon Vukušića In: *Jezik*. Zagreb. 44. S. 66–73.
- Slovo 1998: Marković, Angelina (ur.). *Slovo o srpskom jeziku* [Deklaration über die serbische Sprache]. Beograd: Fond istine o Srbima.
- Vukušić 1989: Vukušić, Stjepan. Naglasno normiranje. In: *Jezik*. Zagreb. 37/2. S. 48–57.
- Vukušić 1992: Vukušić, Stjepan. Opreznije s novim naglasnim modelima. In: *Jezik*. Zagreb. 40/1. S. 1–4.

Gesetze/Verfassungen

- Gesetz über die Handelsgesellschaften [Kroatien] = Zakon o trgovačkim društvima 1993: In: www.poslovniforum.hr/zakoni/zakon_o_trgovackim_drustvima_v_05.asp. Stand 10.3. 2007.
- Gesetz über Unterricht und Ausbildung in Sprache und Schrift der nationalen Minderheiten [Kroatien] = Zakon o odgoju i obrazovanju na jeziku i pismu nacionalnih manjina (19.5.2000). In: www.nn.hr/clanci/sluzbeno/2000/1129.htm. Stand 10.3. 2007.
- Verfassung der Föderation Bosnien und Herzegowina 1994 = Ustav Federacije Bosne i Hercegovine. In: www.parlamentfbih.gov.ba/hrv/parlament/o_parlamentu/ustavfbih.html. Stand 15.7. 2007.
- Verfassung der Republik Kroatien = Ustav Republike Hrvatske 2001. In: www.nn.hr/clanci/sluzbeno/2001/0705.htm. Stand 12.3. 2007.

Verfassung der Republik Montenegro = Ustav Crne Gore 2007. In: www.skupstina.cg.yu/files/downloads/Ustav%20CG.doc. Stand 14.3. 2007.

Verfassung der Republik Serbien 2006 = Ustav Republike Srbije. In: www.ustavni.sud.sr.gov.yu/akti/lat_index.php. Stand 10.3. 2007.

Verfassung der Republika Srpska = Ustav Republike Srpske 1992. In: www.kfunigraz.ac.at/suedosteuropa/verfassung/Bosna%20i%20Hercegovina/Ustav%20Republike%20Srpske.pdf. Stand 12.3. 2007.

Änderung der Verfassung der Republika Srpska 2002 = Odluka o izmjenama i dopunama Ustava Republike Srpske: In: www.ohr.int/print/?content_id=7477. Stand 16.3. 2007.

Branko Tošović (Graz)

Hrvatska jezička politika (u poređenju sa politikom u Srbiji i Bosni)

Rad je pripremljen u kontekstu teme „Francuska kao uzor? Jezička situacija i jezičko zakonodavstvo u evropskim zemljama“. Autor na početku ukazuje na razlike u pravnom rješavanju jezičkog pitanja u Francuskoj, s jedne strane, i Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori, Hrvatskoj i Srbiji, s druge. Zatim se analiziraju diskusije o potrebi donošenja zakona o jeziku u Hrvatskoj. Slijedi tumačenje aktuelne hrvatske jezičke politike, koja, po autorovom mišljenju, predstavlja jedno od najinteresantnijih na području slovenskih jezika, posebno zbog izrazitog purizma. Dio analize posvećen je pozicijama najpoznatijih hrvatskih lingvista, koji obrazuju tri glavne struje. Pri tome se ukazuje na osnovne procese, pojave i tendencije u rješavanju jezičkih pitanja. Na kraju se upoređuje hrvatska jezička politika sa srpskom i bošnjačkom.

Branko Tošović
Institut für Slawistik
der Karl-Franzens-Universität Graz
Merangasse 70
8010 Graz
+43/316/3802522
branko.tosovic@uni-graz.at
www-gewi.kfunigraz.ac.at/gralis/

Branko Tošović (Grac)

**Trougao „razlika – sličnost – identičnost“ u trouglu
„srpski jezik – hrvatski jezik – bošnjački jezik“
(razgovor sa Milošem Jevtićem)**

U ovom tekstu dat je dio razgovora koji su Miloš Jevtić (publicista iz Beograda) i Branko Tošović vodili 2006. godine. Isječak iz intervjua odnosi se na upravo tada započeti projekat „Razlike između bosanskog/bošnjačkog, hrvatskog i srpskog jezika“ (Grac, 2006–2010) i problematiku srpskih, hrvatskih, bošnjačkih i crnogorskih jezičkih odnosa.

M i l o š J e v t i ć

I dalje ostajemo u vremenu između dva razgovora.

Sada želimo da Vas podstaknemo da nam ukažete na glavne datume svoje naučne i stručne delatnosti u ovom razdoblju ...

Kojim ste novim idejama, sadržajima i knjigama ispunili te godine?

Koji su se sve slavistički centri upisali u Vaše slavističke mape? Da li u njih odlazite i redovnije, kao što je slučaj sa Zagrebom ili uglavnom da biste učestvovali na naučnim skupovima?

Uopšte, kako održavate kontinuitete, naučne i stručne?

B r a n k o T o š o v i ć

Ako je u prethodnom periodu u centru pažnje bila stilistika i kontrastivna istraživanja, u ovome je došlo do znatne preorijentacije. Zbog sazrijevanja novih ideja, drugačijih uslova rada i zahtjeva sredine težište naučnog rada palo je zanosio – odnosom. Naime, došao sam do zaključka da se sve što postoji u jeziku može svesti na četiri dominante: formu, značenje, funkciju i kategoriju i da nijedna od njih nije izolovana, već se nalaze u različitim interakcijama. U ovome periodu pokušao sam da ukažem na značaj pravca koji kao predmet ima te fenomene pa sam se koncentrisao na korelacionu lingvistiku, posebno korelacionu gramatiku. Iz ove oblasti objavio sam priličan broj radova, između ostalog knjigu Korelacionu sintaksu (2001) i zbornik Gramatičke korelacije (1999). Od drugih knjiga jedna mi je posebno draga – o ujaku Simu Tepavčeviću (koga smo spominjali u prvom razgovoru). Nakon dugih godina uspio sam da je objavim 2003. godine. U ovom vrijeme izašlo je drugo izdanje Funkcionalnih stilova u Beogradu (ćirilična verzija) i Gracu (latinična verzija), koje je u odnosu na sarajevsko iz 1988. godine imalo gotovo dvije trećine novog materijala.

Što se tiče planova za budućnost, u narednih četiri godine posvetiću se istraživanju globalne diferencijacije jezika, funkcionalnostilskog raslojavanja jezika, kontrastivnog proučavanja slovenskih jezika, korelacije kao ključnog opštelingvističkog problema i načina vršenja glagolske radnje. Težište će biti na utvrđivanju podudarnosti, sličnosti i razlika između srpskog, hrvatskog i bošnjačkog jezika u okviru trogodišnjeg međunarodnog projekta „Razlike između bosanskog/bošnjačkog, hrvatskog i srpskog jezika“, koji sam pokrenuo u jesen 2005. godine i za koja je austrijski Fond za naučna istraživanja odobrio u julu 2006. značajna sredstva. Za ovakvu (novu) orijentaciju odlučio sam se iz više razloga.

Prvo, u vezi sa podudarnostima, sličnostima i razlikama između pomenutih jezika formirala su se oprečna mišljenja. S jedne strane, tvrdi se da postoje osjetne razlike i nastoji po svaku cijenu naći što više takvih primjera. Pri tome pojedini lingvisti zauzimaju čas jednu čas drugu poziciju. Tako je Stjepan Babić pisao 1964. godine o uklanjanju hrvatsko-srpskih jezičkih razlika, a posljednjih godina snažno se zalagao za njihovo svjesno povećavanje. Ilustrativan primjer navodi Josip Pavičić 2001. godine: „Kolega koji je nekad radio u rubrici RTV-radar zastupao je stajalište da iz hrvatskog standarda valja počupati ne samo srbizme, nego i sve ostalo što hrvatski jezik čini suviše sličnim srpskome te da u hrvatski treba unositi izraze iz engleskog jezika i tako ga što više udaljiti od Istoka i što više približiti Zapadu“. Postoji i veoma neutemeljeni stavovi da su razlike ogromne i da dostižu čak cifru od 80% (kako se to konstatuje u Hrvatsko-srpskom konverzijskom priručniku, objavljenom 2001. godine u Moskvi). S druge strane, iznosi se tvrdnja da se radi o jednome jeziku, da je postojanje triju (četiriju) standardnih jezika apsurd te se teži dokazati kako su razlike minimalne ili gotovo nikakve. Razgovori na ovu temu i argumenti koji se navode veoma često imaju političku pozadinu, jer služe kao dokaz određenih političkih stavova, ideja i trendova. U ove diskusije uključuju se i strani stručnjaci, koji zauzimaju jednu ili drugu poziciju, često u zavisnosti od toga koja im je nacija, država, sociokulturna sredina bliža po struci i orijentaciji. Za sve ovakve rasprave karakteristično je da se kao argument navode sporadični primjeri, jer ne postoji cjelovita, naučno utemeljena analiza koja bi egzaktno pokazala u čemu se i koliko se razlikuju tri navedena jezika.

Drugi razlog su pitanja koja mi više od petnaest godina, koliko predajem u inostranstvu, postavljaju studenti, pitanja koja su dolazila bilo gdje da sam državo nastavu (u Moskvi, Manhajmu, Lajpcigu, Gracu, Zagrebu...) – kakve su i kolike stvarne razlike. Dok sam se u prethodnim periodima maternjim jezikom povremeno bavio, u Gracu sam posljednjih deset godina kao redovni profesor paralelno izvodio nastavu iz srpskog, hrvatskog bošnjačkog, ruskog i, djelimično, slovenačkog (u obliku seminara posvećenih tipološkim specifičnostima slovenskih jezika). Kao što sam rekao, u Zagrebu sam tri školske godine (2002–2005) držao nastavu iz gramatike srpskog jezika. Prije toga sam četiri godine radio kao lektor srpskohrvatskog jezika na Moskovskom državnom univerzitetu (1985–1988, 1992/1993), dvije

godine predavao stilistiku i govornu kulturu srpskohrvatskog jezika na Odsjeku za žurnalistiku Fakulteta političkih nauka u Sarajevu (1990. do 1992), tri godine izvodio nastavu iz srpskog i hrvatskog jezika kao gostujući profesor u Manhajmu (1993–1996) i Lajpcigu (ljetnji semestar 1995). Osim toga napisao sam jedan udžbenik srpskohrvatskog jezika (koautorstvo, Gdanjsk 1992), nekoliko monografija (Korelaciona sintaksa 2001, Funkcionalni stilovi 2002, dio Sintakse proste rečenice srpskog jezika – koautorstvo, 2005...), jedan zbornik (Jezik i stil sredstava informisanja 1991) te niz radova. Sve to davalo mi je osnova da zasnujem ovakav projekt.

Treći razlog za pokretanje inicijative leži u učenju srpskog, hrvatskog i bošnjačkog jezika u inostranstvu. Pošto se ne može prognozirati s kojim će od njih biti povezana profesionalna djelatnost svršenih studenata slavistike, smatrao sam neophodnim da se tokom studija što više objašnjavaju razlike između srpskog, hrvatskog i bošnjačkog jezika. Istraživanje čiji je cilj objektivno i sveobuhvatno sagledavanje i utvrđivanje bošnjačko-hrvatsko-srpske identičnosti, sličnosti i različitosti može biti od velike koristi za sve slavističke centre u kojima se predaju ovi jezici. Blizina područja na kome se govori srpski, hrvatski i bošnjački jezik, široki i raznovrsni kontakti saradnika Instituta za slavistiku u Gracu sa stručnjacima sa ovog područja, postojeći kadrovski i materijalni resursi u Institutu (prije svega, bogata biblioteka) i činjenica da su srpski, hrvatski i bošnjački studijski jezici bile su bitne pretpostavke da se ovakvo istraživanje započne u Gracu. Još jedan element potencira opravdanost ovog projekta – u jednom dijelu Austrije govori se gradišćanskohrvatski jezik (oko 20.000 stanovnika Gradišća). Gradišćanski Hrvati nastanjeni su takođe u zapadnoj Mađarskoj, jugozapadnoj Slovačkoj i južnoj Češkoj.

Razlog za izbor razlika kao centralne istraživačke teme ima, između ostalog, filozofsku pozadinu. Problem identičnosti i razlike zauzimao je jedno od vodećih mjesta u filozofiji, logici, matematici. Aristotel je imao teškoće da identičnost i razliku svrsta u kategorije. U filozofiji se smatra da su identičnost i razlika dvije uzajamno povezane kategorije, da identičnost sadrži u sebi razliku i da one uopšte ne postoje jedna izvan druge – identičnost podrazumijeva razliku, a razlika identičnost. Ruski filozof iz XV vijeka Nikolaj Kuzanski zastupao je dva stava: 1. identičnost i razlika ne mogu postojati odvojeno jedna od druge, 2. svaka posmatrana razlika je manja od beskrajne, apstraktne razlike. Temelje za utvrđivanje odnosa između identičnosti i različitosti uradio je Hegel. Ovaj klasični filozof potencirao je stav da su sve stvari različite i da ne postoje dvije stvari koje su jednake jedna drugoj. On je isticao da ni o apsolutnoj identičnosti ni o apsolutnoj razlici ne može biti govora i da između njih postoji međustepen. Hegel je tvrdio da u identičnosti neposredno postoji razlika i da se identičnost sama po sebi raspada na razliku. Za ovaj Projekat bitna je Hegelova konstatacija da u identičnosti neposredno postoji razlika i da je istinitost potpuna samo u jedinstvu identičnosti i razlike. Početna pozicija u tumačenju odnosa između srpskog, hrvatskog i bošnjačkog jezika daje tri osnovne pretpostavke: 1. oni su identični, 2. oni su različiti, 3. oni su slični. Ako prihvatimo

prvu poziciju (da su identični), onda osporavamo drugu poziciju (da su različiti) i marginaliziramo, efemeriziramo, neutraliziramo treću (da su slični). Ukoliko tvrdimo da su različiti, onda osporavamo da su identični i ističemo suvišnost ukazivanja na sličnost. Kada konstatujemo da su slični, impliciramo da su djelimično identični i djelimično različiti. Suštinsko pitanje nije da li su oni identični, slični ili različiti, već koliko su identični, slični ili različiti. Između srpskog, hrvatskog i bošnjačkog jezika postoji velik stepen podudarnosti, priličan broj sličnosti, ali i određene razlike. Bez obzira na to koju od ovih triju osobina stavimo u fokus promatranja, uvijek ćemo objašnjavati ono drugo i/li treće. Koliko je ovaj problem važan pokazuje stav de Sosira koji je isticao da se čitav mehanizam jezika bazira se isključivo na podudarnostima i razlikama, pri čemu su posljednje samo obratna strana prvih: „Sve što prethodi svodi se na tvrđenje da u jeziku postoje samo razlike. Još više: jedna razlika pretpostavlja obično pozitivne termine između kojih se ona uspostavlja, dok u jeziku postoje samo razlike bez pozitivnih termina.“

Ako se govori o diferencijalnim obilježjima srpskog, hrvatskog i bošnjačkog jezika, mora se imati u vidu činjenica da postoji razlika i različitost. Materijal koji sam istraživao pokazuje da, recimo, razlike u srpskim, hrvatskim i bošnjačkim tekstovima identičnog sadržaja nisu automatski i razlike između srpskog, hrvatskog i bošnjačkog jezika. Razlog je u tome što se tekstovi grade na različitom izboru jezičkog materijala, izboru koji može biti rezultat individualne orijentacije, a ne međujezičke nepodudarnosti. Stoga dolazi do bitne diferencijacije: različito je ono što se ne podudara u nekoj konkretnoj realizaciji, razlikovno je ono što diferencira jezike. Drugim riječima, ono što je različito ne mora biti i razlikovno. Stoga na ovom planu izdvajam (a) jedinice koje su prividno razlikovne (pseudodifereme) i koje dolaze u okviru pseudodiferencijacije i (b) prave razlikovne jedinice (difereme) u okviru istinske diferencijacije.

Ovaj projekat pruža mogućnost da se, između ostalog, provjere dvije krajnje pozicije: (a) da između srpskog, hrvatskog i bošnjačkog postoje velike razlike, (b) da između njih nema nikakvih suštinskih razlika. I jedno i drugo mora se dokazivati argumentima, a ne paušalnim procjenama, političkim floskulama ili subjektivnim zapažanjima. Drugim riječima, daje se mogućnost da svaki učesnik na Projektu dokaže svoju tezu bez obzira na to koliko ona bila radikalna, svidala se nekome ili ne.

Nikako se ne mogu složiti sa tendencioznim izjavama pojedinaca da je projekat afirmativnog tipa (nalaženje samo razlika), budući da se u njemu pruža prilika da se pokazuje i dokazuje da (a) nema ama baš nikakvih razlika, odnosno da je podudarnost 100%, (b) da su razlike kolosalne. Cilj projekta nije unaprijed zadan: da se po svaku cijenu traže razlike (kako jedni zlonamerno tumače) ili da se dokaže da njih uopšte nema (kako drugi komentarišu), jer bi bilo besmisleno da se može tako i toliko manipulirati sa međunarodnom istraživačkom projektu sastavljenim od šezdesetak učesnika iz desetak zemalja, od kojih su mnogi internacionalno priznati stručnjaci. Ako bi neko bio u stanju da takvom velikom i respektabilnom kolektivu

(u kome nema nijednog ko zagovara krajnje pozicije) nametne jednu ili drugu ekstremnu orijentaciju, on bi bio pravi genijalac, a oni koji bi u njemu učestvovali predstavljali bi obične marionete. S tim u vezi jedan od najapsurdnijih razloga za odustajanje na ovom projektu dobio sam elektronskom poštom 2. novembra 2006: „Očekivala sam da će se realizacija projekta zasnivati na naučnim argumentima o realnoj situaciji i stanju na donedavno zajedničkom jezičkom prostoru, gde su osim manje relevantnih razlika (uglavnom nesistemskih) evidentnije sistemske sličnosti. Međutim, kako sam shvatila, koncepcija Projekta je zasnovana na unapred određenoj tezi o sistemskim razlikama koje se moraju dokazivati i pokazivati, i to ne na osnovu jezičkih argumenata nego nekih drugih koji su relevantniji za finansijere Projekta i za sadašnje političke prilike.“ Unaprijed određenu tezu o sistemskim razlikama nikad nisam imao, niti sam je pismeno ili usmeno iznosio (govorio sam i pisao da postoje razlike, ali sam se o njihovom obimu suzdržavano izjašnjavao jer na to pitanje može da adekvatno odgovori samo šire istraživanje kao što je pokrenuti projekat), a pogotovo nisam tražio od učesnika na projektu da dokazuju i pokazuju tu tezu. Izlišno je govoriti da toga nema ni u koncepciji Projekta (koju je, uzgred, pomenuta osoba nešto ranije prihvatila, čak poslala svoju saglasnost a onda povukla). Međutim, sa onima koji su odustajali od projekta nisam želio polemisati, iznositi argumente, dokazivati, jer mi se to, nakon njihove donesene odluke, činilo besmislenim, nesvrshodnim i deplasiranim pa sam samo uljudno izražavao sažaljenje (onima koji su se kolebali nastojao sam da što bolje iznesem svoju poziciju i razjasnim dileme). U proteklom periodu bilo je i drugih prilika da stupim u polemiku, ali sam se od samog početka između dviju mogućnosti (a) da dokazujem da sam u pravu, ali da stojim u mjestu, (b) da ne ulazim u rasprave koje oduzimaju dragocijeno vrijeme, ali da idem naprijed, odlučivao za ovu posljednju. Tako bih želio da bude i u buduću. Bitno je da se karavan kreće.

Jedna od zamjerki Projektu odnosi se na pitanje zašto u naslovu nema identičnosti i(li) sličnosti. Postoji niz razloga za to. Kao što sam već rekao, više od jedne decenije u mojoj nastavi srpskog, hrvatskog i bošnjačkog jezika koju sa držao u Rusiji, Njemačkoj i Austriji gotovo uvijek se postavljalo pitanje kakve su i kolike razlike između njih. Oni koji u inostranstvu uče date jezike teško se snalaze u toj problematici pa ih, prije svega, razlike i interesuju. Budući da je ovo pitanje ključno za moja predavanja, seminare, vježbanja, diplomatske i druge radove, a pretpostavljam i za sve one koji ove jezike predaju u inostranstvu, smatrao sam da ga treba staviti u prvi plan u istraživačkom projektu koji sam pokrenuo. Činjenica da ne postoje objektivna, cjelovita i sveobuhvatna istraživanja date teme, podsticala me je da zasnujem jedan takav projekt. I najvećem laiku za ovu problematiku jasno je da je razlika između ovih jezika mnogo manja nego što je sličnost i identičnost. A za naučni projekat, pogotovo ovakve veličine i značaja, relevantnije je ono što je manje zastupljeno, a pogotovo ono što je teže i provokativnije za analizu. S tim u vezi upitao bih da li je za botaničare važnije da istražuju koliko su bor, jela i omorika

slični i identični ili je relevantnije čime se i koliko međusobno razlikuju. Smatram da predmet istraživanja ne treba da budu opšte poznate činjenice, već ono što je sporno, teže dokučivo, ono čime se manipuliše i dokazuje (pravi projekti se ne baziraju na dezinfikovanim idejama i destilovanim koncepcijama), i to sa potpuno suprotnih pozicija: (a) da su razlike ogromne, (b) da su one minimalne ili gotovo nikakve. U okviru projekta svaka individualna obrada konkretne teme treba da kvalitativno i kvantitativno pokaže/dokaže kolika je razlika, čime će se istovremeno pokazati i dokazati kolika je sličnost ili podudarnost.

U sistemu makrokorelacija postoji tročlana interakcija „razlika – sličnost – identičnost“. Budući da je sličnost pufer-zona (siva zona) između razlike i identičnosti, centralni odnos čini razlika $\leftrightarrow$ identičnost. Moja početna pozicija u pripremi Projekta je glasila: svaki objekt može se u odnosu na drugi objekat (druge objekte) posmatrati kao nešto različito, kao nešto identično i kao nešto slično. To znači da se i tročlani saodnos srpski jezik $\leftrightarrow$ hrvatski jezik $\leftrightarrow$ bošnjački jezik može tretirati na isti način. Ukoliko pođemo od filozofske činjenice da identičnost ne može bez razlike, i obrnuto, tačnije da nema identičnosti bez razlike, da se razlika uvijek nalazi u identičnosti i da unutar razlike postoji identičnost, možemo kazati da tumačenje razlika između srpskog, hrvatskog i bošnjačkog jezika podrazumijeva i tumačenje njihove identičnosti. Smiješno je objašnjavati da se fokusiranjem razlike ne implicira njena aksiološka strana, njen obim i kvalitet. Ovdje se radi o izboru perspektive, ugla posmatranja (kao što se kupovina može razmatrati kao prodaja, tako se i razlika može tumačiti kao identičnost, s tim što je 100% kupljena stvar istovremeno i 100% prodana stvar, a odnos različitosti i jednakosti varira od slučaja do slučaja, npr. ako su dva objekta 10% različiti, oni su 90% identični). Oni koji optužuju izbor razlike kao istraživačke teme faktički sugerišu da se ona uopšte ne proučava, da se ignoriše, a u krajnjem slučaju i zabrani za proučavanje. Ili pak da se uvijek obavezno eksplicira identičnost.

Jedni mogu istraživati razliku da bi pokazali da nje uopšte nema, drugi da bi dokazali sasvim suprotno, a treći se neće zanositi ni jednim ni drugim, već će pokušati da bez unaprijed zadanog cilja utvrde njenu prirodu. Moj pristup je zasnovan su upravo na posljednjoj orijentaciji. Projekt je veoma liberalno koncipiran pa pruža mogućnosti i jednim, i drugim, i trećim da u trogodišnjem istraživanju prezentiraju, objasne, opravdaju ili demantuju svoje postavke i pozicije.

Četvrti razlog za pokretanje Projekta leži u relevantnosti razlika između srpskog, hrvatskog i bošnjačkog jezika za opštu lingvistiku, posebno za opštu diferencijaciju jezika, teoriju varijanata i standardnih jezika. To je važno i zbog toga što se srpsko-hrvatsko-bošnjačka korelacija dovodi u vezu sa drugim u Evropi i svijetu. Za Austriju je bitna ova problematika i zbog diskusija o diferencijaciji njemačkog jezika, o odnosu jezika u Austriji i jezika u Njemačkoj u kojima se prave paralele sa drugim jezicima, kao što su srpski, hrvatski i bošnjački. Tako austrijski lingvist H.-D. Pol (Pohl) tvrdi 1996. da su razlike između sjevernonjemačkog i ju-

žnonjemačkog veće od razlika između hrvatskog i srpskog. U ove rasprave uključuju se kao argument i drugi jezici. Francuski slavist Paul-Luis Toma (Paul-Louis Thomas) konstatuje 2003. godine da (1) međusobna razumljivost onih koji govori srpski, hrvatski i bošnjački osigurava ne samo gotovo savršenu komunikaciju između govornika u okviru složene razmjene (a ne samo jednostavno traženje informacije) nego osigurava i da govornici jedne varijante skoro potpuno razumiju usmenu produkciju (medije...) ili pisanu (novine, književnost...) druge varijante i da (2) srpski, hrvatski, bošnjački i crnogorski standard pokazuju manje razlike nego (a) varijante standardnog engleskog u Velikoj Britaniji, Sjedinjenim Američkim Državama, Australiji i Kanadi, (b) varijante standardnog španskog (kastiljanskog) u Španiji i Latinskoj Americi, portugalskog u Portugalu i Brazilu, francuskog u Francuskoj, Belgiji Kanadi i Africi, njemačkog u Njemačkoj i u Austriji. Toma ističe da su leksičke razlike između hrvatske i srpske varijante bitno manje od leksičkih razlika između dijalekata unutar Hrvatske (npr. između čakavskog i kajkavskog). U Hrvatskoj je, tvrdi on, međusobna razumljivost manja između govornika različitih dijalekata (kajkavskog, čakavskog i štokavskog) nego između govornika hrvatskog, srpskog i bošnjačkog standarda. Snježana Kordić konstatuje iste godine da je u slučaju sa srpskohrvatskim jezikom razumljivost potpuna (100%), da je razlikovnost njegovih varijanata izuzetno mala jer jedva da se mogu naći riječi koje bi u jednoj varijanti bile sasvim uobičajene, a u drugoj potpuno nepoznate. Bernard Grošelj (Gröschel) iz Munstera ističe 2003. godine da su razlike između hrvatske i srpske varijante na svim sistemskim razinama manje od razlika između 'holandske' (sjevernonizozemske) i 'flamanske' (južnonizozemske) varijante nizozemskog jezika. Čak su, po njegovom mišljenju, strukturne razlike između jezika bijelaca i jezika crnaca u velikim gradovima na sjeveru Amerike (podvarijanata varijante američkog engleskog) veće od onih između srpskog, hrvatskog i bošnjačkog. Zbog važnosti opštelingvističkih aspekata interakcije srpskog, hrvatskog i bošnjačkog jezika predviđena je mogućnost da se u okviru Projekta (posebno u sklopu tzv. studentske linije), pored razlika između srpskog, hrvatskog i bošnjačkog jezika, istražuju slavistički aspekti diferencijacije njemačkog jezika (naročito razlike između njemačkog u Njemačkoj i njemačkog u Austriji), razlike između bliskih slovenskih jezika (bugarskog i makedonskog, češkog i slovačkog i sl.) te opštelingvistički, sociolingvistički i psiholingvistički aspekti identičnosti, sličnosti i različitosti između neslovenskih jezika, posebno bliskih.

Peti razlog za zasnivanje Projekta dolazi iz zemalja u kojima se govori srpski, hrvatski i bošnjački jezik. Budući da se o jezičkim razlikama već dugo raspravlja u Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori, Hrvatskoj i Srbiji i pošto je jezička diferencijacija predmet interesovanja ne samo lingvista, nego i političara, partija, udruženja, ustanova, ovakvo istraživanje može poslužiti za zauzimanje objektivnih, cjelovitih i utemeljenih društvenih, političkih, pravnih (ustavnih) pozicija o ovim jezičkim pitanjima. Proces normiranja devedesetih godina XX stoljeća izazvao je kod nekih

nosilaca jezika i psihološke problema, od kojih je najizrazitiji neuvjerenost da li se pravilno govori i piše, nesigurnost pri izboru, strah od mogućih posljedica zbog neadekvatnog načina izražavanja. Ovi problemi velikim dijelom dolaze i zbog nejasne ili pogrešne predstave o razlikama između pomenutih jezika. Sredine u kojima se oni govore imaju svoj interes za sveobuhvatno i objektivno sagledavanje nepodudarnosti. Ovo je pitanje posebno zaoštreno u Bosni i Hercegovini, u kojoj su u zvaničnoj upotrebi sva tri jezika. Temeljito i svestrano utvrđivanje razlika koje će se razmatrati u okviru ovog projekta može pomoći u rješavanju konkretnih problema, npr. da li prevoditi filmove, tačnije da li ih (a) u potpunosti prevoditi, (b) djelimično prevoditi, (c) adaptirati ili (d) ostaviti neizmijenjenim.

Cilj projekta je da se na reprezentativnom materijalu u širokoj i dubokoj stručnoj analizi utvrde i objasne sistemske fonetsko-fonološke, ortografske, ortoepske, leksičke, idiomatske, morfološke i sintaksičke razlike između srpskog, hrvatskog i bošnjačkog jezika. Rad na projektu odvijace se u pet istraživačkih pravaca. U okviru prvog pravca prikupljace se građa za paralelni korpus (Gralis BKS-Korpus), koji će pokrivati svu funkcionalnostilsku raslojenost srpskog, hrvatskog i bošnjačkog jezika. Drugi pravac je direktno povezan sa prvim i orijentisan je na stvaranje leksičke i gramatičke baze podataka na osnovu koje treba da se izradi korelacioni rječnik i korelaciona gramatika. Treći pravac obuhvata aktivnost istraživača iz različitih zemalja, koji će samostalno proučavati određene tematske cjeline: u prvoj godini (a) opšte i društvene uslove diferencijacije pomenutih jezika, (b) fonetsko-fonološke, ortoepske i ortografske razlike, u drugoj godini leksičke, idiomatske i tvorbene razlike, a u trećoj gramatičke razlike. Na svim navedenim nivoima posebna pažnja biće posvećena stilskom i stilističkom aspektu. Četvrti pravac ima za cilj izradu programa za prepoznavanje i bilježenje bosanskog/bošnjačkog, hrvatskog i srpskog govora („BKS-Voice“). Peti pravac čine istraživanja studenata Instituta za slavistiku u Gracu, koji će obrađivali pojedine teme u formi diplomskih i doktorskih radova, učestvovati u pripremi korpusa, baze podataka, publikacija i godišnjih simpozija. Rezultati istraživanja razmatraće se na trodnevnim godišnjim simpozijima u Gracu i prezentirani u odgovarajućim monografijama u okviru edicije izdavačke kuće LitVerlag iz Beča „Slawische Sprachkorrelationen“ – tom 2007/1: Opšti pogled na razlike između bosanskog/bošnjačkog, hrvatskog i srpskog jezika“, tom 2007/2: Fonetsko-fonološke, ortoepske i ortografske razlike između bosanskog/bošnjačkog, hrvatskog i srpskog jezika, tom 2008: Leksičke, idiomatske i tvorbene razlike između bosanskog/bošnjačkog, hrvatskog i srpskog jezika, tom 2009: Morfološke i sintaksičke razlike između bosanskog/bošnjačkog, hrvatskog i srpskog jezika. Kao oblik međunarodne saradnje i podrške ovom projektu od strane prijavljenih iz zemalja u kojima se govore pomenuti jezici predviđeno je da se izdaju tri nacionalne monografije: Bosanski/bošnjački pogledi na razlike između bosanskog/bošnjačkog, hrvatskog i srpskog jezika (u Sarajevu), Hrvatski pogledi na razlike između bosanskog/bošnjačkog, hrvatskog i srpskog jezika (u Zagrebu ili Ri-

jeci), Srpski pogledi na razlike između bosanskog/bošnjačkog, hrvatskog i srpskog jezika (u Beogradu ili Novom Sadu). Postoji ideja da se odvojeno objave i crnogorski pogledi o tome. Za navedene nacionalne monografije sredstva bi trebalo da budu obezbijeđena u datim sredinama. Istraživačka aktivnost u okviru trećeg pravca biće potpuno odvojena od ostalih: proučavaće se teme koju je svaki učesnik po svojoj želji i orijentaciji izabrao i predložio, biraće se potpuno slobodno korpus za obradu, a takođe jezik koji će se proučavati (bošnjački, hrvatski i/li srpski) i jezik na kome će rezultate biti objavljeni. Paralelni korpus biće dostupan svim saradnicima na projektu, ali nikog neće obavezivati da se njime koristi. Svaki učesnik u projektu moći će da se po svojoj želji, na ovaj ili onaj način (a u dogovoru sa rukovodiocem projekta), uključi u neki drugi pravac.

Projekt nije ni politički, ni sociolingvistički usmjeren, već ima intralingvističku orijentaciju: cilj je da se istraži ono što je u jeziku/jezicima, a ne ono što je oko jezika/jezikâ. On je otvoren za sve one koji žele da objektivno, svestrano i pošteno razmotre i osvijetle razlike između pomenutih jezika. U njemu će učesnici imati mogućnost da na godišnjim simpozijumima i u seriji monografija pokažu koliko je ko sposoban i kompetentan da se uhvati u koštac sa datom temom. Sud o kvalitetu daće, prije svega, recenzenti (jedan iz „svoje“ sredine, a drugi sa strane, izvan matične zemlje) i međunarodni eksperti, koji će valorizovati (evaluirati, kako se to ovdje kaže) kompletne publikacije.

Neki smatraju da će projekt pokazati samo jednu stranu i da je poželjan nacionalistima. Pri tome se navode i imena za koja nikad ne bih rekao da tu spadaju. Na spominjanje Predraga Pipera i Iva Pranjkovića nisam mogao a da reagujem: „Ako su Piper, sa kojim se družim više od 30 godina, i Pranjković, sa kojim komuniciram nešto manje, nacionalisti, onda ne znam ko to još nije u srpskoj i hrvatskoj lingvistici.“. Ali ovim ne tvrdim da Projekat neće pokušati, prije svega, nacionalisti da problematiziraju i dovedu u pitanje. Na sreću, on je tako zasnovan da ne zavisi ni od koga.

I pored izražene podrške Projektu od strane mnogih srpskih, hrvatskih i bošnjačkih lingvista, u svakoj sredini postoje otpori i zaziranja. **(a)** U srpskoj osnovne zamjerke odnose se na to da se u prvom planu nalaze razlike. S tim u vezi interesantno je da su, koliko mi je poznato, prvi srpski lingvisti pisali o njima. Autor prvog meni poznatog rada je Đuro Daničić, a on glasi „Razlike između srpskoga i hrvatskog jezika“. Drugi je došao iz pera Radoslava Boškovića „O leksičkoj i stilskoj diferencijaciji hrvatskoga i srpskoga književnog jezika“ (1935). Od tada kod Srba naglo opada entuzijazam da se bave ovom temom, ali zato se pojačava i kulminira zainteresovanost Hrvata, i to u dva perioda – u vrijeme Nezavisne države Hrvatske i nakon raspada bivše Jugoslavije (oni koji danas traže odgovor na pitanje o razlikama imaju uglavnom na raspolaganju hrvatske izvore, što može da dovesti do jednostranih zaključivanja). **(b)** Na hrvatskoj strani ispoljavani su znaci suzdržanog i odbojnog stava zbog nacionalne pripadnosti rukovodioca Projekta (s tim u vezi u

nekim ustanovama najodgovornija lica davala su neprihvatljive kvalifikacije). Osim toga, za Hrvate naziv Projekta je takode u određenoj mjeri provokativan (što je i Ivo Pranjković konstatovao u jednom razgovoru sa mnom). Indikativna je izjava jednog poznatog hrvatskog lingviste, koji je u pauzi nakon moga referata o akcenatskim razlikama na Riječkim filološkim danima novembra 2006. godine rekao da sam hrabar, što me je iznenadilo (ne mislim da je tako) i potaklo na razmišljanje. Neki daju izjave da se Projektom želi pokazati kako između srpskog i hrvatskog nema nikakve razlike. S tim u vezi sam imao i neugodne razgovore. **(c)** Sa bošnjačke strane primjetna su zaziranja nekih glavnih kreatora jezičke politike. Pojedincima iz ove sredine posebno smeta što u naslovu stoji dvojni naziv *bosanski/bošnjački jezik*. On je prilično oštro kritikovan na 1. Kongresu naučnika Bosne i Hercegovine u Sarajevu septembra 2006. godine, kada je niz diskutiranih problematizirao to rješenje i ukazivao da je trebalo da stoji *bosanski jezik*. U dužoj diskusiji iznio sam svoje razloge i nisam se složio sa kritikama. **(d)** I u Crnoj Gori prisutna su zaziranja jedne i druge struje. Od strane pristalica posebnog crnogorskog jezika traženo je da se u naslov Projekta unese i taj jezik, ali sam prijedlog odbio sa motivacijom da on nije ni ozvaničen, ni kodifikovan, niti je u rangu srpskog, hrvatskog i bošnjačkog jezika. Sve ovo rezimirao bih ovako: Projekat ovako naslovljen i koncipiran nije mogao a da ne izazove pozitivne i negativne reakcije. Svjestan sam da će tako biti tokom čitave njegove realizacije.

Što se tiče imenovanja jezika, od početka sam se dvoumio da li da upotrijebim zvanične nazive (bosanski/bošnjački, hrvatski, srpski) ili pak nazive po naciji (jezik Bošnjaka, Crnogoraca, Hrvata i Srba). Odlučio sam se za prvu varijantu jer sam pretpostavljao da druga neće biti prihvaćena u nekim za Projekat važnim sredinama (što su moji razgovori i potvrdili). U ovome istraživanju postoji potpuna sloboda: svako može da bira bilo koji naziv (bosanski, bošnjački, hrvatski, srpski, srpskohrvatski, hrvatskosrpski, srpski ili hrvatski, standardna novoštokavština...) i svakome se pruža šansa da dokaže svoje teze i pobije tuđe.

Od samog početka smatramo sam da je centralno pitanje Projekta – stvaranje objektivnog i na svim osnovama uravnoteženog paralelnog korpusa srpskih, hrvatskih i bošnjačkih tekstova. Stoga sam u pripremnom periodu dosta izgubio vremena na osmišljavanju i oblikovanju korpusa, a u prvoj fazi (u jesen 2006) to je maksimalno došlo do izražaja. Pošto se radilo o obimnom, kompleksnom i složenom poslu, odlučio sam da ljetni semestar 2006. godine posvetim korpusnoj lingvistici i izradi tog korpusa. Kao jedna od značajnih aktivnosti u tom pravcu trebalo je da budu gostovanja u Gracu (1) najpoznatijih stručnjaka za slovensku korpusnu lingvistiku, prije svega za jezike koji se u Gracu uče – srpski, hrvatski, bošnjački, ruski i slovenački i (2) onih koji su izrazili spremnost da učestvuju u izradi Korpusa. Tako su u pomenutom semestru gostovali Damir Čavar (Zadar), Dmitrij Dobrovoljski (Moskva), Tomaž Erjavec (Ljubljana), Bernard Keteman (Kettemann, Grac), Cvetana Krstev (Beograd), Stefan Šnajder (Schneider, Grac), Marko Tadić

(Zagreb) i Duško Vitas (Beograd). Na početku nisam korpus definisao, a pogotovo ga omedio (da me niko ne može optužiti da imam unaprijed zadane teze i ciljeve). Prvo je trebalo utvrditi ko je uopšte spreman da istražuje ovu temu, zatim je valjalo obaviti konsultacije sa svim zainteresovanim (što sam uradio u mnogobrojnim pismenim i usmenim kontaktima u Zagrebu, Novome Sadu, Beogradu, Sarajevu, Mostaru...), zaokružiti koncepciju uz konsultacije sa onim koji su se prijavili i, najzad, zatražiti finansijsku podršku. Smatrao sam dobronamjernom i opravdanom napomenu da nije dobro istraživati samo „cenzurisani jezik medija“. S tim u vezi odlučio sam da pripremim korpus koji će obuhvatiti sve funkcionalne stilove (vjerovao sam da će moje teoretsko i praktično poznavanje ove problematike pomoći da se izbjegne zamka prikupljanja i obrade jednostranog i tendencioznog materijala, koji može, kako su neki opravdano slutili, dovesti do falsifikovanja stvarnosti).

Oni koji su isticali čuđenje da sam se prihvatio ovakvog teškog poduhvata i isticali da me na to niko nije tjerao bili su potpuno bili u pravu. Prvo, ovo je tako složen i nezahvalan projekat da je jedan od tri međunarodnih eksperata napisao u recenziji: ako se ovaj projekat realizuje, biće to životno djelo njegovog pokretača. Drugo, svi koji su Projekat pripremali i neposredno u Gracu pratili njegov rađanje i razvijanje, posebno koordinator Projekta Arno Voniš (Wonisch), mogu potvrditi da iza inicijative za ovakvo istraživanje stoji isključivo jedan pojedinac (Branko Tošović) i da se iza nje ne nalazi nikakva institucija, posebno ne austrijska Vlada ili Evropska zajednica (što se zlonamjerno protura u nekim sredinama). U procesu sazrijevanja i pokretanja projekta nije bilo ni suflera koji bi podsticali na to. Da projekat predstavlja zamisao nekog sa strane, onda bih, kao njegov izvršilac, trebalo bar da dobro zaradim. A kako se to može desiti ako za ovaj projekat neću dobiti ni centa (jedino se može platiti poneko putovanje). Što se ovaj projekat pojavio ne treba kriviti i optuživati ni Austriju (tobože spremnu da finansira razbijanje drugog prostora, ali ne i svog), ni evropske institucije (zbog zavjere prema jednom narodu ili zemlji), ni Univerzitet u Gracu, već isključivo Branka Tošovića. Odgovornost za sve što je u ovoj inicijativi loše, pogrešno, tendenciozno... leži isključivo na njemu.

Koliko poznavanje razlika između srpskog, hrvatskog i bošnjačkog postaje realnost i potreba u evropskim okvirima pokazuje konkretan primjer. Jedna koleginića koja je radila kao prevodilac na Sudskom procesu u Hagu trebalo je da ide na testiranje iz simultanog prevođenja za dobijanje posla u institucijama Evropske zajednice. Koleginića se veoma obradovala, jer je osjetila da ima dobru šansu, pa se počela pripremati. Trebalo je da se obavi testiranje prevođenja s engleskog na nemački i sa hrvatskog na njemački, što za nju nije bio nikakav problem. Ali bilo je potrebno prevoditi i sa njemačkog na hrvatski. Ona nije odmah imala informaciju o tome da li prevod mora baš biti strogo na hrvatskom. Kada je, mjesec dana prije testa, dobila potvrđan odgovor, odustala je od konkursa jer je za nju to bila nepremostiva prepreka: jednostavno nije govorila hrvatski. U e-mailu koji sam od nje dobio stoji ovakvo objašnjenje: „Ma koliko bih se trudila da govorim ijekavicom i uba-

cim po koju hrvatsku reč, to bi kao prvo odnelo previše koncentracije, kao drugo: i dalje bi se naravno po mom izgovoru, tj. po fonetici, njihovom karakterističnom izgovoru slova *č, ž, ć* itd. osetilo da to nije hrvatski, po gramatici naravno takodje, u pisanom obliku imate vremena da razmislite hoćete li staviti *bit će* ili *biće*, *razgovarat ćemo* ili *razgovaraćemo*, *koncentrirati* ili *koncentrisati* itd., ali u usmenom i još simultanom to sve nije moguće. I tako je došlo do apsurdna da ja nisam otišla. Prevod sa hrvatskog na nemački bi bio besprekoran, ali šta vredi kada bi rekli za hrvatski da to nije hrvatski i – padnem na testu.“. Ona zaključuje: „Ono što je u Hagu bio jedan jezik, to u EU nije, pa tako ja više ne znam kakva je uopšte tendencija? U EU svaki narod ima pravo na svoj jezik. I zato se insistira da su različiti.“.

U razgovoru o Projektu dodao bih, na kraju, da se tokom sazrijevanja ideje o njegovom pokretanju, u procesu njegove pripreme i u početnoj fazi istraživanja desilo toliko interesantnih, ponekad neočekivanih i čudnih stvari, da bi se već sada mogla napisati knjiga pod naslovom Izazovi projektantskih radova.

Branko Tošović (Graz)

**Das Dreieck „Unterschied – Ähnlichkeit – Gleichheit“
im Dreieck „Serbisch – Kroatisch – Bosniakisch“
– Gespräch mit Miloš Jevtić –**

In diesem Text wird ein Teil des Gespräches abgedruckt, das im Jahre 2006 von Miloš Jevtić (Publizist aus Belgrad) und Branko Tošović geführt wurde. Die hier angeführten Auszüge aus dem Interview betreffen das im Jahre des Gesprächs begonnene Projekt „Die Unterschiede zwischen dem Bosnischen/Bosniakischen, Kroatischen und Serbischen“ (Graz 2006–2010) und die Problematik der sprachlichen Beziehungen zwischen dem Serbischen, Kroatischen, Bosniakischen und Montenegrinischen.

Branko Tošović
Institut für Slawistik
der Karl-Franzens-Universität Graz
Merangasse 70
8010 Graz
+43/316/3802522
branko.tosovic@uni-graz.at
www-gewi.kfunigraz.ac.at/gralis/

Branko Tošović (Graz)

The distance between standard Slavic languages

Diese Arbeit setzt sich aus vier Teilen zusammen, wobei der erste eine Betrachtung der Distanz aus theoretischem Blickwinkel vornimmt. Der zweite Teil beschreibt die Methodologie der Messung der Distanz zwischen den slawischen Standardsprachen. Nach Meinung des Verfassers würde sich für die Durchführung einer solchen Untersuchung eine Heranziehung elektronischer Parallelkorpora bestens eignen. Im dritten Teil wird ein Überblick über gegenwärtig vorhandene Korpora zu den einzelnen Sprachen gegeben. Abschließend erfolgt im letzten Teil eine Auseinandersetzung mit psycho- und soziolinguistischen Aspekten.

0. The concept of distance is understood as the relationship between object A and object B, referring to the degree of separation as well as the space between these two objects. Accordingly, language A may possess characteristics that create distance as well as a space between itself and the languages B, C, X, etc. Every language occupies a specific position on a scale from close“ to distant“ The unit of measurement to be used to measure this amount of separation will be referred to as distance – which, among other things, will comprise a certain number of structural features such as quality, quantity, intensity, level, degree, cause, and direction (**A → B, B → A, A ↔ B**).

There are different kinds of distance – such as structural, discipline-specific distance (be it intellectual, cultural, mathematical, mathematical-linguistic, political, psychological, socio-linguistic, ethnic, etc.); quantitative distance (be it minimal, imperceptible, insignificant, minute, large, huge, etc.); intentional distance (be it purposeful, progressive, or regressive); or, inter alia, evaluative distance (be it analytical, relevant, noticeable, optimal, predicted, divergent, convergent, real, perceptive, convenient vs. inconvenient, expected vs. unexpected, anticipated vs. unanticipated, measurable vs. immeasurable, etc.). Accompanied by two forces – namely, centrifugal and centripetal force – distance is associated with various processes. Among those processes, acceleration, deceleration, attraction and repulsion, as well as convergence and divergence are especially noteworthy. Distance influences the level of difficulty in acquiring a new language as well as the threshold of intelligibility between speakers of different languages.

William Mackey differentiates between several different types of distance between languages: (1) the distance between language systems and the distance in discourse; (2) static distance (which paradigmatically seems to distinguish the differences between elements and constructions of different languages) vs. dynamic distance (which syntagmatically represents the results of concrete speech acts); (3) distance as the discrepancy between two language systems (or subsystems) vs. distance as the conversion from one langue into another; (4) taxonomic vs. integral distance; (5) distance in form and content (the same form

can have different meanings); and (6) distance in intensity (diversity, intensity, and efficiency of linguistic differentiation), as some categories are more strongly differentiated in some languages than in others (Mackey 1971: 105–106). The measurement of distance and the previously mentioned distinctions allow (1) judgements on the contrastive relationships between languages in contact as well as (2) indirect predictions about the difficulty and distance in communication between speakers of the respective languages to be made (Mackey 1971: 106–107). Additionally, Mackey cites examples illustrating possible ways of determining the amount of distance with the aid of calculations based on a quantitative indicator.

In his definition of polycentric languages, Ulrich Ammon distinguishes between three types of linguistic distance: little distance (which is typical in standard variations of polycentric languages, such as the distance between Austrian Standard German and its German counterpart); medium distance (which denotes minimal linguistic distance between standard variations of different languages, so-called „Ausbausprachen“ or „languages by development“ such as the distance between Luxembourgish and Germany’s Standard German); and great distance (which is observable between any variations that constitute different languages, also known as *Abstandsprachen* – Ammon 2005: 1538). Analogous to the scheme outlined above, Ammon also differentiates between the different degrees of influence that distance has on mutual comprehension. For example, a large distance allows for no comprehension, a medium amount allows for understanding with considerable difficulties, and a small distance allows for problem-free communication.

S. E. Jachontov is of the opinion that linguistics, especially sociolinguistics, is in need of its own scale for measuring similarities between languages based on practical implications for speakers and researchers (Jachontov 1980). Such a model would consist of five levels: (a) speakers of different idioms communicate freely with one another; (b) speakers of different idioms communicate with each other without great effort, even if some individual items are not understood; (c) speakers of different idioms cannot converse freely; (d) communication is not possible; and (e) only experts can discover the relationship between the two idioms.

1. Relying on corpus-based analysis, the distance between the following languages should be examined: Bosnian/Bosniak (Bs), Bulgarian (Bg), Croatian (Hr), Macedonian (Mk), Montenegrin (Mo), Polish (Pl), Russian (Ru), Serbian (Sr), Slovene (Sl), Slovak (Sk), Sorbian (Ls), Czech (Cs), Ukrainian (Uk), and Belarusian (Be). The relationship of these languages to German (De) would also be examined. Additionally, should it prove to be feasible, so-called Slavic microlanguages – such as Burgenland Croatian (Hg), Kashubian (Ks), and Rusyn (Rs) – would also be integrated into the study.

2. The distance between SSL covers a broad spectrum of values – ranging from cases where there is very little distance between languages (such as between

Bs, Hr, Mo and Sr as well as between Mk and Bg) to cases where two languages are occupying polarised positions in relation to one another. Light can also be shed on differences in opinion concerning the sociolinguistic classification of SSLs: are the languages (a) entirely separate languages, (b) variations of a polycentric language, (c) dialects of a national language, (d) one language with various (politically determined) names, etc.? The lack of concrete research that would reveal the relationships between SSLs and provide relevant information to clarify all fundamental questions encourages subjective and biased interpretations of those relationships as well as politically tinged explanations of interlinguistic correlations – a phenomenon in which not only linguists, but also non-experts in the field, especially politicians, get involved. In the 1990s, with the military conflicts in south-eastern Europe and the fall of three federal Slavic states (the USSR, Czechoslovakia, and Yugoslavia), the linguistic circumstances grew more intense. The situation was exacerbated by differing interpretations regarding the legitimacy or illegitimacy of the official designation and codification of several SSLs in the 20th century (take for instance Mk in the 1940s and Bs, Hr, and Sr in the 1990s). The change in status of several SSLs made interslavic linguistic relationships more complicated. Thus, languages of former autonomous republics within larger states – such as (a) Cs and Sk, (b) Be and Uk, and (c) Sl – became the national languages of newly founded nations. On the other hand, Ru lost its status as a language of interregional communication in Belarus and the Ukraine, leaving the Russian-speaking population of these states in a conflict situation, in which tendencies towards the complete repression of Ru in nearly all spheres of communication were intensified. By the same token, Serbo-Croatian also lost its status as the lingua franca of the former Yugoslavia, giving rise to three separate codified languages (Bs, Hr, and Sr) and a fourth (Mo), which was extolled in the framework of the 2007 Montenegrin constitution and is currently in the process of being standardised. By contrast, several of the so-called microlanguages in the newly established nations demand a change in their status (such as Ru in the Ukraine).

Moreover, with the fall of several nations, some SSLs became languages of national minorities (such as Hr in Serbia or Sr in Croatia). A certain, and in some cases substantial, portion of Russian-speakers found themselves outside the borders of the Russian Federation and, with the expansion of the European Union (in the nations of Estonia, Latvia, and Lithuania), entered into the EU.

Currently, there are five SSLs represented in EU member states: Bg, Cs, Pl, Sk, and Sl. Hr will soon gain that status; and Bs, Mk, Mo, Sr as well as others are also moving in that direction, which means that there could soon be ten SSLs represented in the EU. Hence, it is worth noting that a considerable number of languages in countries trying to enter into the EU can be classified into groups of closely related languages whose speakers can communicate freely without the help of an interpreter (Bs, Hr, Mo, and Sr representing a typical example of such a relationship). For this

very reason, discussions are currently taking place as to whether the provision of translation services between those languages would be sensible.

Additionally, there is an array of linguistic studies examining the distance between specific languages. One such study was carried out by O. Revzina, who set out to measure the distance between related systems of Slavic languages (Revzina 1970). According to the amount of distance between them, Revzina divided the languages into five main groups of related systems: a Polish group (including Upper Sorbian and Slovak); a Russian group (including Ukrainian); a Serbian group; a Slovene group; and a Czech group. According to Revzina, the sharpest contrast made itself evident between the Polish type and the Russian type.

It is interesting that the Czech type goes only slightly in the direction of the Polish type, while the two South Slavic types – namely Slovene and Serbian – occupy a relatively symmetrical position between the Polish and Russian types, the Slovene type diverges further than the other two types [...] With regard to gender (masculine, feminine, or neuter), a relatively symmetrical position with considerable deviations is characteristic of the Serbian and Czech languages, which developed no new genders. For the Polish and Russian types – languages in which the decomposition of the old genders and the corresponding expansion of their inventories have progressed the most – not only is asymmetrical positioning of the genders in the system typical; so is a reduction in the distance between the genders (Revzina 1970: 30).

In a comparison of Serbo-Croatian and Russian, Pavle Ivić carried out an analysis of the genetic distance between Slavic languages on a phonological level (Ivić 1998: 66–67). To accomplish this, he set out to analyse the following monosyllabic words of Ur-Slavic origin that form part of the languages' common lexical heritage: *sin* – *сын*, *list* – *лист*, *lek* – *лек*, *red* – *ряд*, *led* – *лед*, *naš* – *наш*, *luk* – *лук*, *bok* – *бок*, *san* – *сон*, and *lan* – *лен*. In his research, Ivić came to the conclusion that a sound system of 10 vowels could nearly cover the entire stock of late Ur-Slavic phonemes.

In a study published in 2007, Ginsburgh, Ortuño-Ortín and Weber analysed the distance between languages in relation to the usefulness of learning them, whereby the usefulness of learning languages increased with the distance between them. In addition, the difficulty of acquiring languages was depended solely on the distance between them: the less distance between languages, the less difficulty speakers would have learning one another's languages. The authors also ascertained that distance between languages also influences success in learning.

US linguist Morris Swadesh elaborated a 100-word comprehensive list of core lexical elements, which originally consisted of 215 words, and was of the opinion that the upper limit would be around 300 elements (Swadesh 1999, Swadesh_lists1-www). The following elements were included as part of this lexical

core: pronouns, numbers, names of body parts, geographic features and certain rudimentary natural phenomena as well as activities particular to humans that are of universal meaning and are expressed in every society and language. Not to be overlooked, terms for *I, you (all), we, this, that, who, what, no/not, and everything* were also included. Swadesh hoped to create a directory usable for all languages, which would prove to be impossible.

The basics of Swadesh's theoretical approach can be summarised as follows: (1) in a dictionary of any given language, there is a certain part which includes the basic, everyday terms and can be viewed as rudimentary and stable; (2) in any given language, there are ideas that are categorically expressed with words from this inventory. By comparing the percentage of words from this central stock, Swadesh attempted to estimate the amount of time that had passed since the two languages had parted ways. In doing so, he deduced that this fundamental, core stock of vocabulary has changed continually at a steady pace. This contradictory method was especially popular in the 1960s and 70s and has even recently been taken up again, as researchers attempt to develop new concepts based on this very method. For example Kromer (2004, 2005) examined the regularities named by Swadesh in consultation with his own specifying methods.

Kromer's concept consists of four points. First of all, in addition to the factor of divergence among dictionaries and in accordance with Swadesh's postulates, it is assumed that words from the stock of fundamental vocabulary are simultaneously and erratically replaced. This modified method thereby makes it possible to examine Pidgin as well as Creole languages. In that same way, it became possible to reconstruct a language or multiple languages for every language group – which were likewise defined according to this new method – leading directly to protolanguage(s) for each group. The results garnered thus far show that, amongst Celtic languages, Breton is closest to the protolanguage; amongst the Germanic languages, Danish and German occupy this position; and amongst the Slavic languages, Slovene is the closest to the protolanguage. With regard to linguistic tree diagrams, it can be maintained that not only divergence, but also convergence can make a second measurement necessary. Kromer's second point is that it is necessary to clarify de facto distortions in linguistic tree diagrams because, in practice, mixed languages are also drawn upon to a greater or lesser extent.

The distance between languages was also examined with regard to interference. In line with this approach, some specialists are of the opinion that a smaller amount of typological distance between related languages, that is to say a high degree of similarity with minimal differences, is more likely to lead to interference. In this way, a greater amount of distance – such as between genetically unrelated languages – would reduce not only the frequency of errors but also the frequency of the automatic acquisition of new vocabulary experienced by learners (Dmitrijeva-www).

In order to evaluate the distance between languages on a semantic level as well as to measure assessment of the message of lexical units, Osgood's differential (Osgood et al. 1957) can be used as confirmed by Šipka's analysis (2008), in which this method was used to determine differences between Hr and Sr with regard to speakers' interpretation of words as being either foreign or part of their own native tongue.

Primarily dedicated to explaining differences between closely related languages as well as between variations of standard languages, sociolinguistics also deals with linguistic distance. The work of Ulrich Ammon is especially noteworthy, particularly his work dealing with genetic, typological, and linguistic distance (1987b). According to Ammon, genetic distance is important for genetic classification, while linguistic distance (that is to say distance based on grammar) is crucial for typological classification.

Expressed heterogeneously in the distinct SSLs, purism also has a great impact on the amount of distance between SSLs. Some SSLs such as (Bg, Ru and Sr) show no pronounced purist tendencies, while marked purism is traditionally inherent in other SSLs (such as Hr and Sl), which promotes an increase in the amount of distance between languages. Unfortunately, in the current literature on the subject, purism is generally only examined intralinguistically, that is to say within the context of one single language, without considering its influence on other languages. Traditional norms as well as rules of linguistic etiquette are generally also thereby assigned essential roles.

Even in exact sciences, there is an array of methods for measuring the distance between languages. One such method is based on so-called editing distance, indicating the amount of work required to translate a string of characters from one language into another. Levenshtein distance (Levenshtein 1965), which is also based on the conversion of one string of characters into another, is considered the simplest and most prevalent form of calculating distance. With this method, three operations – namely, erasing, replacing and adding – are used. Distance is determined based on the number of operations that have to be carried out in order to transform the string of characters into another. For example, in order to transform the Russian noun *диалог* (dialogue) into *одеяло* (cover), the following steps are necessary: add **о**, replace **и** with **е**, replace **а** with **я**, and erase **г**, yielding a Levenshtein distance of four. It is advisable to write the words phonetically in order to evaluate the actual linguistic distance independently, not on the basis of differences in traditional orthography. Levenshtein's method is primarily used to measure the distance between dialects in the field of dialectometry, in which Wilbert Heeringa's dissertation (2004) and his joint article together with Charlotte Gooskens (2004) are particularly noteworthy.

The Wagner-Fischer distance model can be used to achieve a more in-depth evaluation of the distance between languages. Using this method, the process of

transformation is further defined by the distance between the original phonemes and the phonemes replacing them. For example, the replacement of a vowel by another vowel represents a less drastic transformation than the replacement of a vowel by a consonant (Bērziņš 2006). Using the Wagner-Fischer distance method, an eight-part phonetic model for all phonemes of Latgalian and Latvian was developed (Bērziņš/Grigorjevs 2007). All Slavic phonemes could also be classified within this system.

In the categorisation of texts, William Cavnar and John Trenkle suggested citing sequences of characters within the framework of an n-gram model (Cavnar/Trenkle 1994). In accordance with Zipf's law, characters, consonant clusters (blends), and words, among other things, can be ordered according to the frequency of their occurrence. The aforementioned researchers recommend establishing frequency lists and n-grams for different texts so that the category in which the text belongs can be determined based on those lists and n-grams. In using such a method, the language, coding, and topic of a text can be determined with high recall. Bērziņš also suggests using frequency lists and n-grams to measure the distance between languages (2004a, 2004b). In such cases, source data is provided by random, unmarked text corpora from the languages under examination. Though still unpublished, Bērziņš has obtained positive results in assessing linguistic distance by means of phonograms. Untranscribed, multilingual audio recordings of numerous speakers are drawn upon and analysed using the Hidden-Markov model. Furthermore, a number of researchers rely on n-grams (for example, Cavnar/Trenkle 1994, Cavnar/Vayda 1992, Cavnar/Vayda 1993, Kondrak 2005).

In 1992, to analyse the distance between 95 European languages, a distance matrix of 200 basic terms with common roots was set up (Dyen/Kruskal/Black 1992). The distance between De und Ru was valued at 0.76. The distances between De and other SSLs are listed as follows: Sl at 0.73; Cs and Sk at 0.74; Pl at 0.75 and Uk at 0.76. The distance between Ru and other SSLs looked considerably different: Sl at 0.39; Cs and Sk at 0.26; Pl at 0.27 and Uk at 0.22. With regard to European languages, the distance between De and Dutch (162), Danish (293), Swedish (305), and English (422) was minimal, while the distance between De and Finnish (1000) and Greek (812) was at a maximum. The distance between De and French (756), Spanish (747), Portuguese (753) and Italian (735) is moderate.

Stecjuk suggests a specific method by which all the shared characteristics between the two languages in a language pair are assessed (Stecjuk-www). Using a formula from the field of logic, the linguistic distance between two languages is compared. From the analysis of language pairs separated by great linguistic distance (such as De-Ru) to the analysis of language pairs separated by much less linguistic distance (such as Ru-Uk), this method is particularly interesting in analysing Slavic and non-Slavic relations, revealing the number of shared features within Germanic-Slavic and Slavic-Slavic language pairs.

The methods used in Arapov and Cherc's attempt at determining the age of individual languages in the 1970s proved to be similar to the methods used in measuring the distance between languages (Arapov/Cherc 1974). Both researchers took on the task of developing a model of the changes in dictionary inventories on the basis of which the dependence of the point in time at which a word emerged and its position in a frequency dictionary could be garnered (Arapov/Cherc 1974:3).

Yet another method, which is based on a lexical database and includes a semantic matrix, aims to calculate an algorithm determining the distance between two Russian words connected with their English equivalents. The number of English equivalents that can be assigned to both words at the same time is thereby determined (Potemkin-www).

In literature in the field of contact linguistics, interpretations regarding loan words and linguistic interference prove useful. In these examinations in particular it is pointed out that, with regard to distance, the presence or lack of direct or indirect contact is of crucial significance. Closer and more intense contact naturally leads to a lowering of the threshold of intelligibility.

Publications dedicated to psycholinguistic aspects of linguistic distance also prove to be important, especially those exploring the perception and comprehension of languages that are first and foremost closely related. Weinreich ascertained that linguistic contact could only be understood in a broader psychological and culturological context (Weinreich 1953). He is of the opinion that meaningful results are to be expected when efforts are made on the part of representatives from diverse disciplines, integrating Linguistics, Psycholinguistics, Sociolinguistics, etc. in an interdisciplinary approach.

3. Currently, there is only small number of parallel corpora available for SSLs. In view of its general structure and scope, the Gralis-Corpus (Gralis-Korpus-www) – developed in the course of the FWF Project P19158-G03 (2006–2009) and used in the analysis of Bs, Hr, and Sr – represents one such corpus (Tošović 2008a, 2008b). This corpus comprises not only written texts in the form of a text corpus, but also spoken language in the form of a speech corpus. In the text corpus (Wonisch 2008b), texts of all functional styles – including literary-artistic, publicity, academic, and administrative texts (see Tošović 2002) – were incorporated. As of February 2009, this corpus contained around three million tokens. The texts were furnished with basic metalinguistic and grammatical annotations.

The speech corpus is subdivided into three subcorpora – namely, a word corpus, a fix corpus, and a free corpus (Forić 2008, Wonisch/Just 2008). The word corpus represents a selection of individually pronounced words. The fix corpus consists of audio recordings of shorter texts that present no lexical or grammatical differences between Bs, Hr, and Sr – such as the text *Jutro*“, which contains 18

sentences. Meanwhile, the free corpus contains about 300 recordings of free and spontaneous spoken language. On a related note, the comparable Russian-Slovak parallel corpus is also worth mentioning.

With respect to Russian-non-Slavic parallel corpora, the English-Russian parallel corpus in the collection of the „National Corpus of the Russian Language“ (Ruscorpora), which is currently in the early stages of development, is worth mentioning. On a smaller scale, original literary works and their translations are incorporated into this corpus. In the framework of investigation by the name of „Opus“, a collection of freely accessible parallel texts (including technical documentation, a corpus of subtitles, etc.) was set up. The multilingual corpus with translations from the Old Russian text „The Tale of Igor’s Campaign“ and „Lilabar“ (Lilabar-www), an English-Russian corpus of parallel sentences with 8,500 sayings and 130,000 phrases, are also worth mentioning here. At the School of Modern Languages and Translation Studies at Tampere University (Finland), another notable corpus was developed by the name of „ParRus“, which consists of artistic, Russian-Finnish parallel texts. With around 1.5 million tokens for each language, the Russian-English corpus of 19th and 20th century Russian literary works and their English translations presents an even larger volume of resources. Also worth mentioning, the Institute of Slavic Studies at the University of Regensburg (Germany) is home to the „Regensburg Parallel Corpus (RPC)“ (RPC-www) – which includes not only English and German texts, but also texts composed in several Slavic languages, including Bg, Be, Bs, Cs, Hr, Pl, Ru, Sk, Sr and Uk. Within the framework of the „National Corpus of the Russian Language“, a Russian-German and a German-Russian corpus is in the same stage of development along with a Russian-German corpus of parallel texts within the Austrian Academy Corpus from the Austrian Academy of Sciences, which contains only one single novel (F.M. Dostoevsky’s „The Idiot“ from 1868–1869) together with its German translation. Another German-Russian corpus by the name of „Traumdeutung“ („Dream Interpretation“), which consists of Sigmund Freud’s text by the same name and its translation, is also currently being prepared (Traumdeutung-www).

Among the non-Slavic parallel corpora, the „Europarl Parallel Corpus“ (EPC-www) is noteworthy. It includes subcorpora for the following language pairs: Danish-English, German-English, Greek-English, Spanish-English, Finnish-English, French-English, Italian-English, Dutch-English, Portuguese-English, and Swedish-English. At the Centre for Translation Studies at the University of Leeds (Great Britain), the „Leeds Corpus“ was developed. It consists of the following languages: Chinese, German, English, French, Italian, Japanese, Russian, and Spanish. Developed at the University of Augsburg (Germany), the „MAASTR“ parallel corpus contains the English as well as the Dutch version of the Maastricht Treaty. The Franco-German Project „Collocations in Context“ to the development

of a corpus containing not only German texts with their French translations but also French texts with their German translations. Last but not least, yet another corpus to be added to the list is the freely accessible „Parallel Corpus of Portuguese and English“, which is available online (Compara-www).

The first system of correlations, the intercorrelational system, only includes relationships within one of the examined languages. The current analysis investigates not only (a) dynamic processes, but also (b) static processes. Over the last 40 years – from 1970 to 2010, a time period which, for the purposes of this study, would be further subdivided into two shorter time periods of 20 years each (1970 to 1990 and 1991 to 2010 respectively) – linguistic changes have occurred in all the languages to be examined.

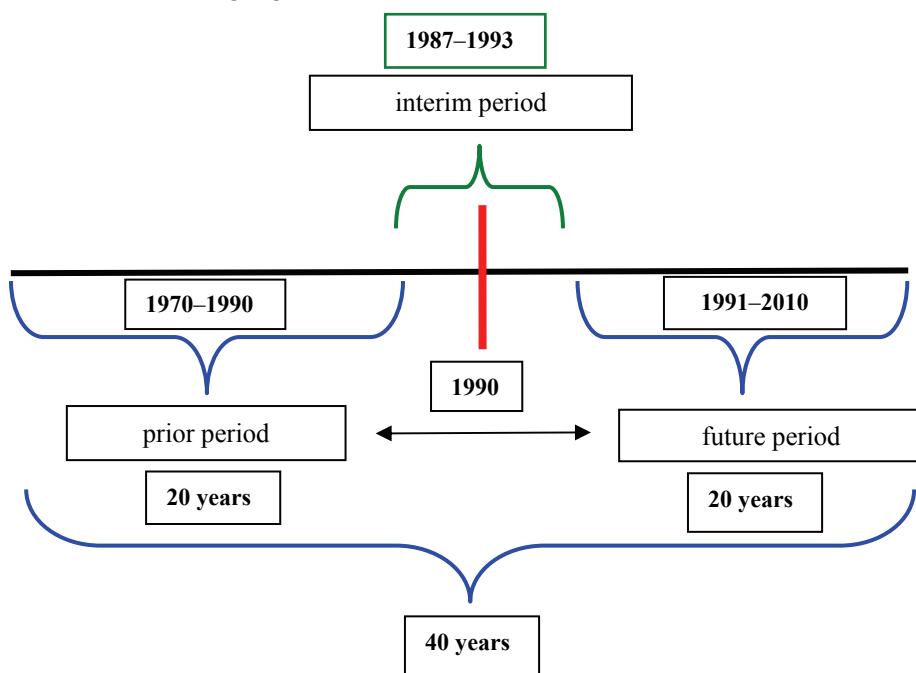

Fig. 1: The intercorrelational system

Dynamic processes are analysed by assessing the degree to which these changes have influenced interlingual distance and what other concrete effects they may have. Moreover, these changes can be expressed as either an increase or a decrease in distance. They can lead to a lack of understanding of neologisms or a change in the perception of the respective languages (whether positive or negative). They can also raise or lower the threshold of intelligibility between the speakers of different languages. As previously mentioned, static processes are also to be examined in this study. Furthermore, special attention would be given to the

assessment of the degree to which structural-typological characteristics that arose before the period of time in question affect interlingual distance.

The corpus material could be compiled in two phases. First of all, (a) monolingual texts from the two examined time periods (1970–1990 and 1991–2010) would be selected, unveiling changes that have influenced (or could have influenced) the amount of distance between the examined languages. Secondly, (b) the following data would be gathered: the character of the discovered changes; the reason and nature of their occurrence (considering contributing factors such as the efficiency of expression, spontaneity or purposefulness, political agendas, linguistic convergence, etc.); and the nature of the processes that produced these changes (whether relevant, coincidental, spontaneous, planned, purposeful, etc.).

In the intracorrelational system, for each language examined, a year in which certain events of particular linguistic significance took place should serve as a temporal break. For Be, Ru, and Uk, this break was marked by the fall of the Soviet Union in 1989; for Cs and Sk, it was the collapse of Czechoslovakia in 1993; for Bs, Hr, Mo, and Sr, it was the fall of the former Yugoslavia in 1991. For De, it was the reunification of Germany in 1990. In cases where such pivotal events did not occur during the given time span, other points in time would be used to separate the periods of time to be analysed. For example, 1993 would be used for the West Slavic languages Pl and Ls, while 1992 would be used for the South Slavic language Bg. Thus, the temporal dividing line, which could be used to help assess the influence that linguistic changes in one language had on interlingual distance, is to be drawn between 1989 and 1993. In order to determine intracorrelational distance occurring due to changes in Slavic languages from 1970 to 2010, translations from each of the examined languages existing in two versions – one produced between 1970 and 1990 and one produced between 1991 and 2010 – could be examined.

The second correlation system, the intercorrelational system, describes the relationship between very closely related SSLs such as (a) Bs, Hr, Mo, and Sr; (b) Bg and Mk; as well as (c) Cs and Sk. Research previously carried out on group (a) gives testimony to the fact that the process of diversion between Bs, Hr, Mo, and Sr was greatly intensified after the fall of the former Yugoslavia (Tošović 2008a). This divergence was intensified in particular by radical purist tendencies in the individual nations; by the growing tension created by some social processes (such as growing nationalism and chauvinism as well as the breakout of armed conflict, etc.); and by emotional factors (such as hatred towards other people and languages). On this level of analysis, the objective would not be to investigate the distance between SSLs within each individual intercorrelation system (in other words, within a, b, and c), but to determine the distance between the three previously mentioned groups – that is to say, to determine which distance is greater: the distance between Hr and Sr, the distance between Bg and Mk, or the distance between Cs and Sk.

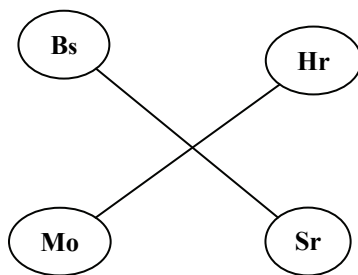

Fig. 2: Intercorrelational

The supracorrelation system is defined as the relationship between geographically close SSLs. It is divided into three parts: (a) East (Be, Ru, and Uk); (b) West (Cs, Ls, Pl, and Sk); and (c) South (Bg, Bs, Hr, Mk, Mo, and Sr). The goal of analysing the supracorrelations would be to determine the distance between languages within the same relationship system (a, b, or c), such as the distance between Ls, Pl, Sk, and Cs, for example.

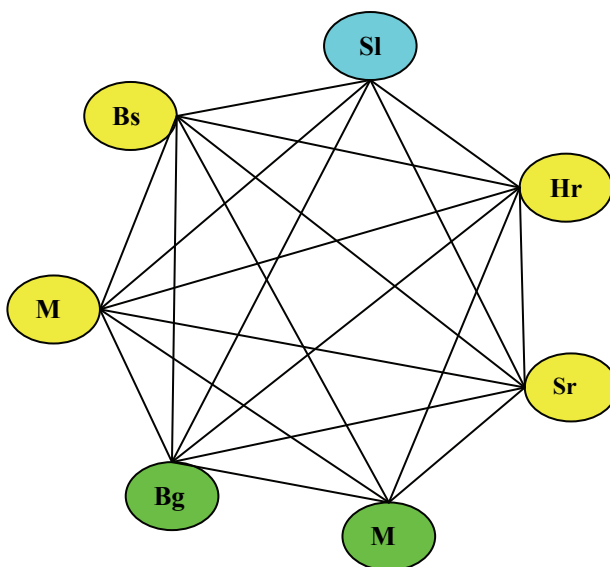

Fig. 3: Supracorrelation

On this level, the question is raised as to whether languages from a certain supracorrelation are closer to each other or closer to languages from another supracorrelation, as seen in the following comparisons: Bg, Mk $\leftrightarrow$ Cs, Sk; Cs, Pl $\leftrightarrow$ Ru, Uk; Be, Ru $\leftrightarrow$ Mk, Sl.

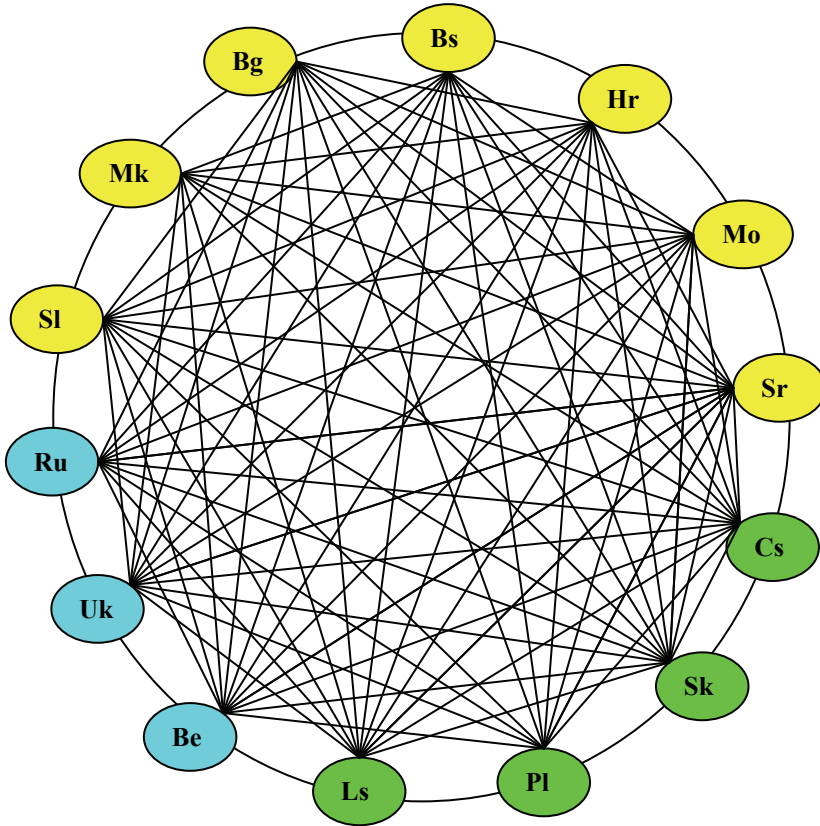

Fig. 4: Supracorrelation

Within the supercorrelation system, SSLs belonging to different language groups and territories would be compared. Firstly, East and West Slavic languages are to be compared in two groups: (a) Be, Ru, and Uk and (b) Ls, Pl, Sk, and Cs. The same is true for East and South Slavic languages: (a) Be, Ru, and Uk and (b) Bg, Bs, Hr, Mk, Mo, Sl, and Sr. Last but not least, the same also applies to West and South Slavic Languages: (a) Cs, Ls, Pl, and Sk and (b) Bg, Bs, Hr, Mk, Mo, Sl, and Sr. A unique feature of the analysis carried out in this system lies in the following question: to what extent do intercorrelational changes influence supercorrelational distance? In this context, it seems sensible to test the accuracy of the hypothesis that an increase in intercorrelational distance influences the character of supercorrelational distance. Analysis carried out as described above can provide information revealing whether some processes in Hr – namely, processes leading to conscious movement away from Sr in the form of an increase

in intercorrelational distance – lead to convergence between Hr and Ru in the form of a reduction in supercorrelational distance.

In order to determine inter-, supra-, and supercorrelational distance, texts are compiled that, if possible, are translated into all the examined languages or at least into the most possible. However, not every Slavic language is as well represented as it should be.

In the extracorrelation, De and the SSLs enter into a special system of relationships. Special attention is to be given to the distance between De and the SSLs in the form of intercorrelations (Bs, Hr, Mo, Sr, etc.); supracorrelations (Cs, Ls, Pl, Sk, etc.); and supercorrelations (Sl and Uk, Pl and Be, Mk and Cs, etc.). This part of the research investigates which SSL is closest to De and which is separated by the greatest distance. In this way, the assumption that direct geographic contact in the form of common borders has an effect on the reduction of distance between the languages can also be verified. In order to determine the extracorrelational distance between the examined languages, two sets of texts are to be drawn upon: (a) Slavic texts together with their German translations (that would have already been incorporated into the corpus in order to ascertain inter-, supra-, and supercorrelational distance) and (b) German texts together with their translations into SSLs.

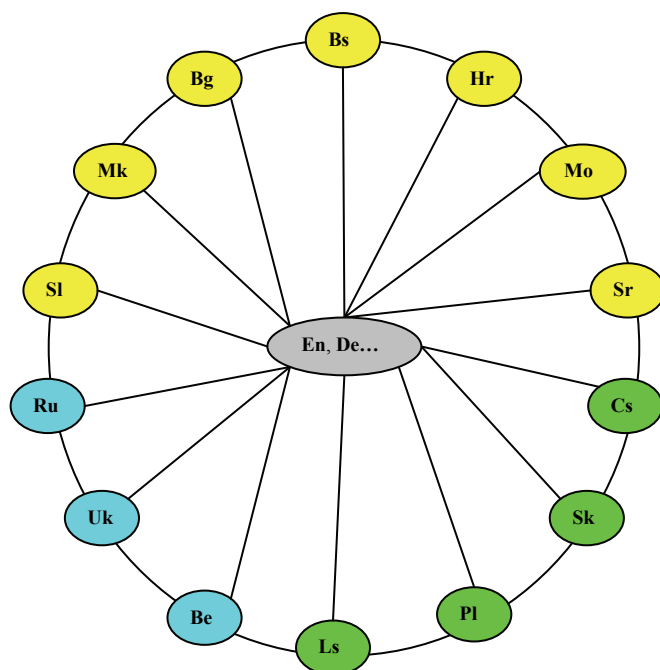

Fig. 5: Extracorrelational

Drawing upon translations produced between 1970 and 2010, linguistic distance within the framework of the entire system of correlations would be investigated. At least one of the two or more translations of any given text must originate from the examined time frame. Furthermore, in the process of selecting texts, it would be taken into consideration which texts are translated into the examined languages most often. Relying upon translations of works of prose, the linguistic distance between different literary-artistic styles would be assessed. Texts with shared content from online sources (such as „The Southeast European Times“, „Deutsche Welle“, and „The Voice of America“ among others) would be used in the analysis of distance within the genre of publicity texts. Given that these texts are only available in some of the examined languages, translations covering those languages lacking representation would have to be produced by research team members. In order to examine the distance in academic style, translations from strictly academic publications would be used, whereby the time of publication (between 1970 and 2010) and the number of languages in which translations are available (the more, the better) must also be considered. In order to analyse the distance in administrative style, different versions of basic documents from international organisations – such as the United Nations; the European Union; and the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO) – are to be used.

In order to be able to analyse colloquial style, a „SlavSpeech-Corpus“ with voice recordings of spoken speech is planned. The corpus is to consist of three parts: a word corpus, a fix corpus and a free corpus. Both the word corpus and the fix corpus are intended to be used in phonetic and prosodic analysis. The word corpus is to consist of recordings of individual words shared by all SSLs. Audio files containing coherent strings of words and sentences that are the same in all SSLs or have a similar structure could be incorporated into the fix corpus. These entries should generally be short (not longer than 20 sentences). The third subcorpus, the free corpus, is planned to be used in analysing distance on a textual and stylistic level and is to include spontaneous statements about certain topics, which should make it possible to measure distance independently of external factors (such as censorship). Test persons would be presented with drawings or sequences of pictures and would then be asked to describe what they have seen in their own words. A program by the name of „Gralis-Akzentarium“, which is based on a relational database, is to serve as the basic component of the speech corpus and is to be used in the analysis of distance in relation to prosody (for more information on the structure for Bs, Hr, and Sr, see Tošović 2008a: 770–776).

Two methods are to be used in the analysis of oral language materials: (1) an auditory method and (2) an acoustic method. With the aid of programs such as „Praat“, basic parameters such as the length of spoken sounds, changes in intonation, and the distance between the examined languages can be measured.

Each of the previously explained correlational systems should have its own subcorpora: intra-cor for one language, inter-cor for very closely related languages, supra-cor for languages that belong to the Slavic-speaking world, super-cor for languages from different language families, and extra-cor for SSLs and De. Only the first subcorpus (intra-cor) is to be monolingual. This corpus is to consist of parallel texts, which should illustrate the development of the languages within the given time frame. All the remaining subcorpora are to have standardised content and are to be functionally aligned, in order to make possible the analysis of distance in all the systems of relationships previously cited (inter-, supra-, super-, and extracorrelational) within the framework of all elementary elements.

The line of research concerning the development of the corpus comprises the gathering, processing, and annotating of materials. In doing so, the main task is to create a parallel corpus for all the languages in question. The material is to be processed in three phases.

In the first phase, texts in every SSL are to be prepared by adding metalinguistic, lexical-semantic, and grammatical annotations. Metalinguistic annotations would consist of information on the source such as author(s), chapter, pages, place and year of publication, publisher, and information about translations. Lexical-semantic annotations are used to record essential lexical and semantic characteristics of the words at hand. Grammatical annotations are solely used to indicate what exist with other words on a sentence and syntagmatic level. Given that the research required in this investigation (to find information in versions of the texts composed in all given language) demands entirely standardised annotations, these annotations have to be adapted as specifically as possible to the peculiarities of the languages in question. Previous experience as well as the steps in the procedure that have been realised thus far in the process of preparing the parallel corpus for Bs, Hr, and Sr (-corpus) provide testimony for the case that the „Multext-East“ corpus (Multilingual Texts and Corpora for Eastern and Central European Languages – multilingual dataset for language engineering research and development: Erjavec 2004, 2006), which was developed as a standard by a group of researchers led by Tomaž Erjavec in 2004, is best suited for this investigation. For the Multext-East corpus, a system of morphosyntactic annotations was developed for (only) some Slavic languages (including Bg, Cs, Hr, Ru, Sl, and Sr) with the idea that, in the course of the research, the corpus and its annotation system could be expanded to include all SSLs.

After the process of annotation has been completed, the second phase would begin. In this phase, texts could be subdivided into sentences, resulting in a system of sentences clustered together with their corresponding translations in languages a, b, c, etc. Should a paragraph in one language consist of five sentences in one language while consisting of only three sentences in another paragraph, it is necessary to compensate for this imbalance. In order to automate this process, either (a) previously existing strategies (perhaps from other studies) would be

borrowed and/or adapted or (b) new programs can be developed. In the third phase, lists of linguistic units are extracted from the corpus texts, which are then converted into relational databases using the program „MySQL“, so that different types of dictionaries can be produced as a result.

In generating the corpus, „IMS Corpus Workbench (CWB)“ would be used as software and the web-based workflow manager „Asset Management Systems (AMS)“ would be relied upon for modelling the information. IMS Corpus Workbench is a multifunctional tool used in the administration, preparation, and realisation of searches in large text corpora with linguistic annotations. The main component of this workbench consists of the user-based, comprehensive browser CWB (Corpus Query Processor), which included the following elements: tools for coding, indexing, contracting, decoding and presenting frequencies; a complete register, in which all the information about the corpus (name, attributes, location) is saved; and the browser CQP with its syntax from regular expressions.

In addition to preparing texts and annotating metadata in XML-format, data materials in audio formats (mp3, wav, etc.), which would be used to measure linguistic distance on a phonetic as well as on prosodic level, also have to be gathered in the course of creating the corpus. The Asset Management System provides the processed data a central IT-structure and thus makes it possible to archive those materials in way that is sustainable and can be adjusted and modulated. The Open Source Project „Fedora“ (Flexible Extensible Digital Object Repository Architecture), could be used as a central tool in transferring the materials and administrating as well as protecting web resources.

In addition to various linguistic questions and aspects, the influence of language policy, standardisation, and codification as well as their impact on increasing or decreasing the distance between the examined languages would be discussed in the analysis of the corpus as well. In doing so, special attention could be dedicated to purism and loan words. „Gralis-Akzentarium“ – an online program for creating, carrying out, and processing surveys, which was developed in the course of the FWF Project P19158-G03 (Thomann 2008) – would be used as an additional tool in the collection and analysis of linguistic data.

Based on the written and spoken language material as well as the materials gathered in the corpus, the following question can be addressed: can the degree of verbal communication possible between speakers of these different languages and the distance between them be quantified? The criteria of comprehension as well as the influence of distance on code switching are central to this analysis. Furthermore, not only mere comprehension, but also the level (or degree) of comprehension as indicated on a set scale would be treated with special attention.

4. Various methods must be used in order to assess the distance between the SSLs examined on different levels. Phonetic-phonological distance is to be

measured using lists of phonemes and databases extracted out of the spoken language corpus. In the course of the study, the results of the analysis of phonetic distance between different languages and dialects would be considered (Wildgen 1977, Nerbonne/Hinrichs 2006, Nerbonne/Heeringa 1997, Tambovtsev 2002). On the lexical level, semantic distance (that is to say, the assessment of meaning and semantic similarity), which is typically only examined with one single language, would take center stage (see Osgood et al. 1957, Wildgen 1977). Osgood's semantic differential can be used to determine the semantic distance between two or several languages, assessing the subjective evaluation of the content of a lexical unit (Osgood et al. 1957). Danko Šipka put this method to the test by using it to determine the differences between Hr and Sr based on the classification of words as familiar (forming part of one's native language) or foreign. Grammatical annotations are to be used in order to carry out the grammatical analysis portion of the study. On the basis of the grammatical annotations, lists of all tokens would be generated automatically, facilitating the determination of interlingual distance. Additionally, at the outset, a database of all the tokens of each and every language would be set up, which serves as the basis for the paradigmatic and syntagmatic analyses. In the course of the paradigmatic analysis, the frequency of individual tokens would be assessed. Meanwhile, in the course of the contextual analysis, the objective would be to assess distance on a sentence level between two or more languages. In doing so, empirical and expert knowledge from previous studies would be taken into account (especially Nerbonne/Hinrichs 2006, Nerbonne/Wiersma 2006).

In the course of the orthographic analysis, the current spelling rules for the examined languages would be recorded in a database by the name of „Gralis-Präskriptarium“. Using an interface in this program – which is subdivided according to language, rules, and keywords (such as „comma“) – searches for specific rules can be carried out in all the sets of spelling rules. If for any one given language there are multiple authorities on spelling rules, the one which seems most relevant would be relied upon. Sociolinguistic as well as psycholinguistic aspects would be analysed on the basis of annotations in the corpus and online surveys.

Literature

- Ammon 1987: Ammon, Ulrich. Language – Variety/Standard Variety – Dialect. In: Ammon, Ulrich et al. (ed.). *Sociolinguistics. An International Handbook of the Science of Language and Society*. Vol. 1. Berlin – New York. S. 316–335.
- Ammon 2005: Ammon, Ulrich. Pluricentric and Divided Languages. In: Ammon, Ulrich et al. (ed). *Sociolinguistics*, Vol. 2, Berlin/New York. S. 1536–1543.
- Арапов/Cherc1974: Арапов, М. В.; Херц М. М. *Математические методы в исторической лингвистике*. Moskau.
- Bērziņš 2004a: Berzinch, A. A. La comparaison de typologie traditionnelle et de typologie phonolexique, basée sur la méthode des n-grammes, dans les dialectes baltes. In: *Identification des langues et des variétés dialectales par les humains et par les machines*. Paris. S. 103–104.
- Bērziņš 2004b: Берзиньш, А. А. Сравнение балтийских языков методом n-грамм. In: *Труды международной конференции „Корпусная лингвистика“ – 2004*. Sankt Peterburg. S. 65–71.
- Bērziņš/Grigorjevs 2007: Берзиньш, А. А.; Grigorjevs J. Latviešu izloksnēs sastopamo fonēmu telpa. In: *Iesniegts publicēšanai Linguistica Lettica 2007. gadā*. Rīga. In: <http://ansis.lv/raksti/endz2007.pdf>
- Bosák 1998: Bosák, Jan. *Slovenský jazyk*. Opole.
- Cavnar/Trenkle 1994: Cavnar, William B.; Trenkle, John M. Ngram-based text categorization. In: *Proceedings of SDAIR-94. 3rd Annual Symposium on Document Analysis and Information Retrieval*. Las Vegas. S. 161–175.
- Cavnar/Vayda 1992: Cavnar, William B.; Vayda, Alan J. Using superimposed coding of N-gram lists for Efficient Inexact Matching. In: *Proceedings of the Fifth USPS Advanced Technology Conference*. Washington D.C.
- Cavnar/Vayda 1993: Cavnar, William B.; Vayda, Alan J. Ngram-based matching for multi-field database access in postal applications. In: *Proceedings of the 1993 Symposium on Document Analysis and Information Retrieval*. Las Vegas: University of Nevada.
- Dmitrijeva-www: Дмитриева, Ю. В. *Проблемы двуязычия и интерференции*. In: <http://nakhodka.wl.dvgu.ru/forum/section7/7-08.htm>
- Dimitrova 1997: Dimitrova, Stefana (ed.). *Български език*. Opole.
- Duličenko 1981: Дуличенко, А.Д. *Славянские литературные микроязыки: Вопросы формирования и развития*. Tallinn.
- Dyen/Kruskal/Black 1992: Dyen, Isidore; Kruskal, Joseph B.; Black, Paul. An Indo-European Classification: a Lexicostatistical Experiment. In: *Transactions of the American Philosophical Society*. Nr. 82 (5).

- Erjavec 2004: Erjavec, Tomaž. Multext-East Version 3: multilingual morphosyntactic specification, lexicons and corpora. In: Lino, Maria Teresa; Xavier, Maria Francisca (ed.). *Fourth international conference on language resources and evaluation*. Lisbon, 26th, 27th & 28th May 2004. Proceedings: held in memory of Antonio Zampolli. Paris. S. 1535–1538.
- Erjavec 2006: Erjavec, Tomaž. Multext-East Morphosyntactic specifications and XML. In: Slavcheva, Milena; Simov, Kiril, Angelova, Galia. *Readings in multilinguality: selected papers for young researchers*. Sofia. S. 41–48.
- Faska 1998: Faska, Helmut. *Serbsčina*. Opole.
- Forić 2008: Forić, Sandra. Das Gralis Speech-Korpus. In: Tošović, Branko (ed.). *Die Unterschiede zwischen dem Bosnischen/Bosniakischen, Kroatischen und Serbischen*. Münster et al. S. 755–764.
- Gajda 1998: Gajda, Stanisław. *Język polski*. Opole.
- Gajda 2000: Gajda, Stanisław (ed.). *Komparacja systemów i funkcjonowania współczesnych języków słowiańskich*. Opole.
- Gladrow 1989: Gladrow, Wolfgang. *Russisch im Spiegel des Deutschen*. Leipzig.
- Ginsburgh/Ortuño-Ortin/Weber 2007: Ginsburgh, Victor; Ortuño-Ortin, Ignacio; Weber, Shlomo. Why do People Learn Foreign Languages? In: *Journal of Economic Behavior and Organizations*. Nr. 64 (3). S. 337–347.
- Gladková/Likomanova 2002: Гладкова, Хана; Ликоманова, Искра. *Языковая ситуация: истоки и перспективы (болгарско-чешские параллели)*. Prag.
- Gooskens/Heeringa 2004: Gooskens, Charlotte; Heeringa, Wilbert. Perceptual evaluation of Levenshtein dialect distance measurements using Norwegian dialect data. In: *Language Variation and Change*. 16(3). S. 189–207.
- Gutschmidt 2002: Gutschmidt, Karl. *Möglichkeiten und Grenzen der Standardisierung slavischer Schriftsprachen der Gegenwart*. Dresden.
- Heeringa 2004: Heeringa, Wilbert J. *Measuring Dialect Pronunciation Differences Using Levenshtein Distance*. Rijksuniversiteit Groningen. [Univ.-Dissertation]
- Hinrichs 1999: Hinrichs, Uwe (ed.). *Handbuch der Südosteuropa-Linguistik*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Hinrichs/Gerdemann/Nerbonne-www: Hinrichs, Erhard; Gerdemann, Dale; Nerbonne, John. Measuring linguistic unity and diversity in Europe. In: <http://www.sfs.uni-tuebingen.de/dialectometry/docs/VW-dialect-proposal.pdf>. 31. 1. 2008.
- Ivić 1998: Ivić, Pavle. *Rasprave, studije članci*. 1. *O fonologiji*. Sremski Karlovci – Novi Sad.
- Jachontov-www: Яхонтов, С. Е. Оценка степени близости родственных языков. In: Теоретические основы классификации языков мира. Moskau 1980. S. 148–157. In: www.philology.ru/linguistics1/yakhontov-80.htm.

- Jermolenko 1999: Jermolenko, Svitlana. *Українська мова*. Opole.
- Koch/Oesterreicher 1985: Koch, Peter; Oesterreicher, Wulf. Sprache der Nähe – Sprache der Distanz. Mündlichkeit und Schriftlichkeit im Spannungsfeld von Sprachtheorie und Sprachgeschichte. In: *Romanistisches Jahrbuch* 36. S. 15–43.
- Kofler/Wonisch 2008: Kofler, Stefan; Wonisch, Arno Das Gralis-Rezensarium. In: Tošović, Branko (ed.). *Die Unterschiede zwischen dem Bosnischen/Bosniakischen, Kroatischen und Serbischen*. Münster et al. S. 803–806.
- Kondrak 2005: Kondrak, Grzegorz. N-gram similarity and distance. In: *Proceedings of the Twelfth International Conference on String Processing and Information Retrieval (SPIRE 2005)*. Buenos Aires. S. 115–126.
- Kořenský 1998: Kořenský, Jan (ed.). *Český jazyk*. Opole.
- Kromer 2004: Кромер, В. В. Глоттохронологическая ретрогностика языковой системы. In: *Проблемы лингвистической прогностики*. Voronež. S. 136–144.
- Kromer 2005: Кромер, В. В. Об одном методе оценивания степени смешанности языков. In: *Актуальные проблемы компьютерной лингвистики*. Минск. S. 104–110.
- Kunzmann-Müller 2000: Kunzmann-Müller, Barbara et al. (ed.). *Die Sprachen Südosteuropas heute. Umbrüche und Aufbruch*. Frankfurt am Main.
- Laškova 1996: Laškova, Lili. On the Phenomenon of Slavic Languages in the Balkans. – In: *Linguistique Balkanique*. Sofija. 38/3. Pp. 231–237.
- Lehner 2008: Lehner, Olga. Die technische Entwicklung des Gralis Speech-Korpus. In: Tošović, Branko (ed.). *Die Unterschiede zwischen dem Bosnischen/Bosniakischen, Kroatischen und Serbischen*. Münster et al. S. 777–779.
- Levenshtein 1965: Levenshtein, Vladimir I. Binary codes capable of correcting spurious insertions and deletions of ones. In: *Problems of Information Transmission* 1(1). S. 8–17.
- Ljubešić/Nives/Boras-www: Ljubešić, Nikola; Mikelić, Nives; Boras, Damir. Language identification: how to distinguish similar languages? In: http://infoz.ffzg.hr/ljubestic/nlnmdb_iti07.pdf
- Lončarić 1998: Lončarić, Mijo. *Hrvatski jezik*. Opole.
- Lukašanec et al. 1998: Lukašanec, Aljaksandr. *Беларуская мова*. Opole.
- Mackey 1971: Mackey, William F. *La distance interlinguistique*. Quebec: Les Presses de l'Université Laval.
- Magocsi 2004: Magocsi, Paul Robert. *Русинський язык*. Opole.
- Marti 2000: Marti, Roland. Slavische Standardsprachen im Kontakt. Das Neben-, Mit- und Gegeneinander slavischer Standardsprachen. In: Zybatow, L. N. (ed.). *Sprachwandel in der Slavia*. Teil 2. S. 527–541.
- Minova-Đurkova 1998: Minova-Đurkova, Liljana. *Македонски јазик*. Opole.

- Mokienko/Walter 2008: Mokienko, Valerij; Walter, Harry (ed.). *Komparacija systemów i funkcjonowania współczesnych języków słowiańskich*. Bd. 3: Frazologia. Opole.
- Multext-East-www: Multext East. In: <http://nl.ijs.si/ME/V3/>.
- Nerbonne/Heeringa 1997: Nerbonne, John; Heeringa, Wilbert. Measuring dialect distance phonetically. In *Proceedings of SIGPHON-97: 3rd Meeting of the ACL Special Interest Group in Computational Phonology*. Madrid. S. 11–18.
- Nerbonne/Hinrichs 2006: Nerbonne, John; Hinrichs, Erhard. Linguistic Distances. In: Nerbonne, John; Hinrichs, Erhard (ed.). *Linguistic Distances Workshop at the joint conference of International Committee on Computational Linguistics and the Association for Computational Linguistics* Sydney. S. 1–6.
- Nerbonne/Wiersma 2006: Nerbonne, John; Wiersma, Wybo. Measure of Aggregate Syntactic Distance. In: Nerbonne, John; Wiersma, Wybo (ed.). *Linguistic Distances Workshop at the joint conference of International Committee on Computational Linguistics and the Association for Computational Linguistics*. Sydney. S. 82–90.
- Neščimenko 2003: Нещименко, Г. П. *Языковая ситуация в славянских странах. Опыт описания. Анализ концепций*. Moskau.
- Nikitevič 2003: Никитевич, А. В. К сопоставлению деривационных подсистем глагола в славянских языках. In: *Мовознаўства. Літаратура. Культуралогія. Фалькларыстыка. XIII Міжнар. з'езд славістаў* (Любляна, 2003). Minsk. S. 144–158.
- Ohnheiser 2003: Ohnheiser, Ingeborg (ed.). *Komparacija systemów i funkcjonowania współczesnych języków słowiańskich*. Bd. 1: Słowotwórstwo/Nominacija. Opole.
- Osgood et al 1957: Osgood, Charles E. et al. *The measurement of meaning*. Urbana: University of Illinois Press.
- Potemkin-www: Потемкин, С. Б. Лексическая база данных с наложенной семантической метрикой. In: <http://www.philol.msu.ru/~rlc2004/files/sec/19.doc>
- Radovanović 1996: Radovanović, Milorad. *Српски језик*. Opole.
- Revzina 1970: Ревзина, О. Г. *Типологический анализ грамматической категории рода. (На материале славянских языков)*. Moskau. [Univ.-Dissertation; Zusammenfassung, AKD]
- Sawicka 2007: Sawicka, Irena (ed.). *Komparacija systemów i funkcjonowania współczesnych języków słowiańskich*. Bd. 2: Fonetyka/Fonologia. Opole.
- Šipka 2008: Šipka, Danko. Varijantske razlike u semantičkom diferencijalu. In: Tošović, Branko (ed.). *Die Unterschiede zwischen dem Bosnischen/Bosnia-kischen, Kroatischen und Serbischen*. Münster et al. S. 130–142.

- Širjaev 1997: Širjaev, Evgenij. *Русский язык*. Opole.
- Stecjuk-www: Стецюк, Валентин. *Лексика как материал для реконструкции истории языка*. In: <http://www.inauka.ru/blogs/article/71407.html>
- Stigler 2008: Stigler, Hubert. XML-Frameworks im Korpusmanagement. In: Tošović, Branko (ed.). *Die Unterschiede zwischen dem Bosnischen/Bosniakischen, Kroatischen und Serbischen*. Münster et al. S. 617–629.
- Swadesh 1952: Swadesh, Morris. Lexico-statistic dating of prehistoric ethnic contacts. In: *Proceedings of the American philosophical society*. Nr. 36. S. 452–463.
- Tambovtsev 2002: Tambovtsev, Yuri. Comparative typological study of language distances based on the consonants in sound chains of various languages. In: Elliot, John (ed.). *The 5th National Colloquium for Computational Linguistics in the UK. Proceedings of the Conference*. 8–9 January. Leeds: University of Leeds. S. 77–80.
- Tambovcev 2002: Тамбовцев, Ю. А. Фонологическая схожесть и фонологические расстояния. In: *Гуманитарные проблемы миграции: социально-правовые аспекты адаптации соотечественников в Тюменской области*. Tjumen'. S. 274–277.
- Thomann 2008: Thomman, Robert. Das Gralis Anketarium. In: Tošović, Branko (ed.). *Die Unterschiede zwischen dem Bosnischen/Bosniakischen, Kroatischen und Serbischen*. Münster et al. S. 796–802.
- Tošović 2001: Tošović, Branko. *Korelaciona sintaksa. Projekcional*. Graz.
- Tošović 2002: Tošović, Branko. *Funkcionalni stilovi. Funktionale Stile*. Graz.
- Tošović 2008a: Tošović, Branko (ed.). *Die Unterschiede zwischen dem Bosnischen/Bosniakischen, Kroatischen und Serbischen*. 1/3. Münster et al. Reihe Slawische Sprachkorrelationen. Bd. 1.
- Tošović 2008b: Тошович, Бранко. Сопоставительное изучение славянских языков при помощи многоязычного „Гралис-Корпуса“. In: Stanković, Bogoljub (ed.). *Izučavanje slovenskih jezika, književnosti i kultura kao inoslovenskih i stranih*. Beograd. S. 336–340.
- Vidovič-Muha 1998: Vidovič-Muha, Ada. *Slovenski jezik*. Opole.
- Vojvodić 1997: Vojvodić, Dojčil. О еллиптичним конструкцијама у словенским језицима. In: *Славистика*. Књ. I. S. 7–14.
- Wagner/Fischer 1974: Wagner, Robert A.; Fischer, Michael J. The string-to-string correction problem. In: *Journal of the Association for Computing Machinery*. Nr. 21(1). S. 168–173.
- Weinreich 1953: Weinreich, Uriel. *Languages in Contact*. The Hague.

- Wildgen 1977: Wildgen, Wolfgang. *Differentielle Linguistik. Entwurf eines Modells zur Beschreibung und Messung semantischer und pragmatischer Variation*. Tübingen.
- Wingender 1998: Wingender, Monika. Standardsprachlichkeit in der Slavia. In: *Zeitschrift für Slawistik*. Bd. 43. S. 127–139.
- Wonisch 2008a: Wonisch, Arno. Das Gralis Personalium. In: Tošović, Branko (ed.). *Die Unterschiede zwischen dem Bosnischen/Bosniakischen, Kroatischen und Serbischen*. Münster et al. S. 813–821.
- Wonisch 2008b: Wonisch, Arno. Das Gralis Text-Korpus. In: Tošović, Branko (ed.). *Die Unterschiede zwischen dem Bosnischen/Bosniakischen, Kroatischen und Serbischen*. Münster et al. S. 724–749.
- Zieniukowa 1992: Zieniukowa, J. (ed.) *Procesy rozwojowe w językach sowiaskich*. Warschau.
- Zybatow 1998: Zybatow, Lew N. Zu neuen Horizonten der slavistischen Sprachkontakt und Sprachinselforschung. In: *Die Welt der Slawen*. Jg. XLIII/2. München. S 323–338.

Parallel (multilingual) corpora

- Compara-www: <http://www.linguatca.pt/COMPARA/index.php>
- EPC-www: <http://www.statmt.org/europarl>
- Gralis-Korpus-www: <http://www-gewi.kfunigraz.ac.at/gralis/0.Projektarium/Gralis-Korpus/korpus.html>
- Kollokation-www: <http://www.kokken.go.jp/public/world/mirror/www.ids-mannheim.de/gra/kollokation.html>
- Leeds-www: <http://corpus.leeds.ac.uk>
- Lilabar-www: <http://lilabar.com/index.php>
- Maastr-www: <http://www.philhist.uni-augsburg.de/lehrstuehle/anglistik/sprachwissenschaft/mitarbeiter/stoll/elekhilf>
- RPC-www: http://www.uni-regensburg.de/Fakultaeten/phil_Fak_IV/Slavistik/RPC
- Ruscorpora-www: <http://ruscorpora.ru>; <http://ruscorpora.ru/search-para.html>
- SPI-www: <http://nevmenandr.net/slovo>
- Traumdeutung-www: http://www.aac.ac.at/lab_parallel_freud.html

Sources

Deutsche Welle: <http://www2.dw-world.de>

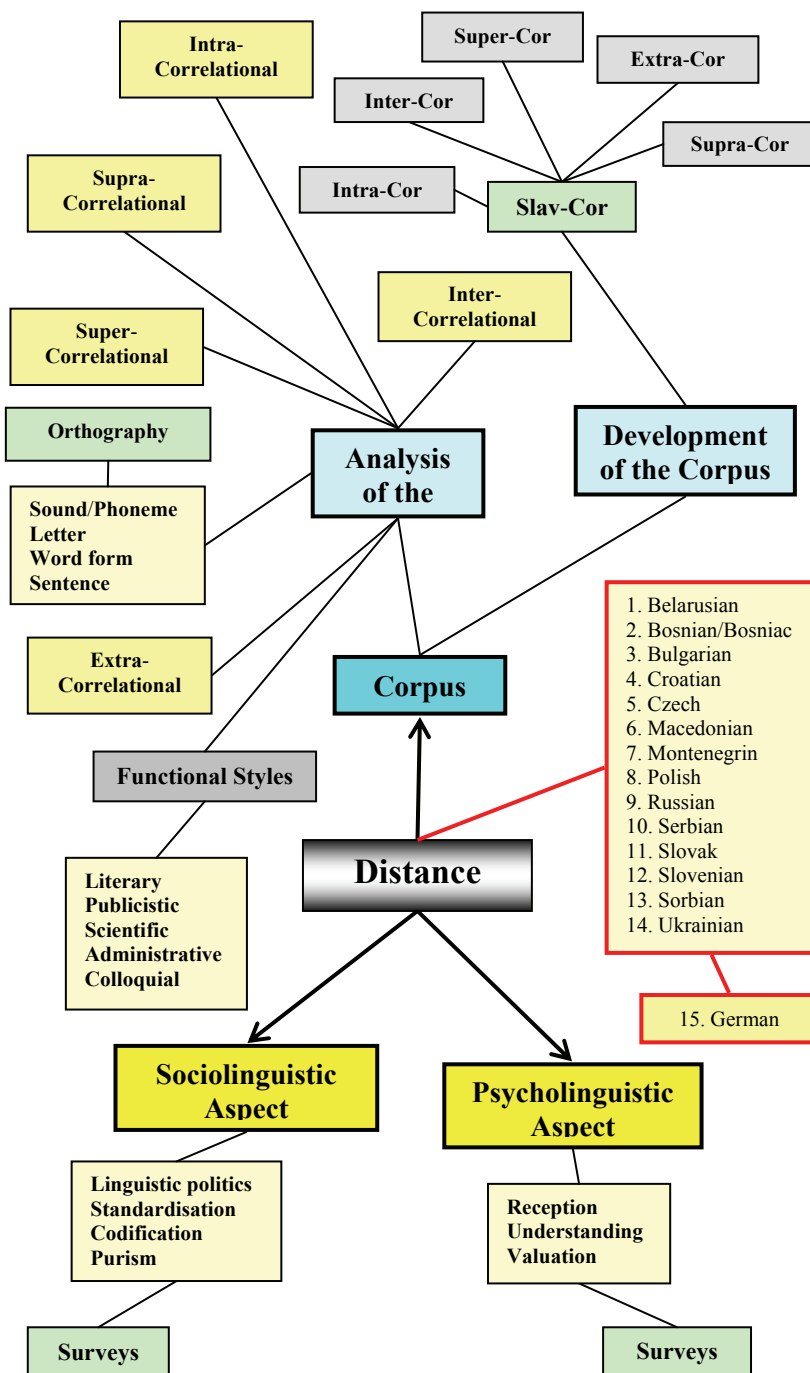
Glas Amerike: <http://www.voanews.com/serbian/>

Gralis-www: <http://www-gewi.uni-graz.at/gralis/>

Southeast European Times <http://www.setimes.com>

Abbreviations

Be – Belarusian, Bg – Bulgarian, Bs – Bosnian/Bosniac, Cs – Czech, De – German, Hg – Burgenland Croatian, Hr – Croatian, Ks – Kashubian, Mk – Macedonian, Mo – Montenegrin, Pl – Polish, Rs – Rusyn, Ru – Russian, Sk – Slovak, Sl – Slovenian, Sr – Serbian, So – Sorbian, Uk – Ukrainian; SSL – standard Slavic languages

Branko Tošović (Graz)

Distanz zwischen den slawischen Standardsprachen

Diese Arbeit setzt sich aus vier Teilen zusammen, wobei der erste eine Betrachtung der Distanz aus theoretischem Blickwinkel vornimmt. Unter der Distanz versteht der Autor dabei das Verhältnis zwischen einem Objekt **A** und einem Objekt **B**, indem auf den Grad von denen Nähe/Entfernung wie auch auf den zwischen den Objekten liegenden Raum hingewiesen wird. Der zweite Teil beschreibt die Methodologie der Messung der Distanz zwischen den slawischen Standardsprachen. Nach Meinung des Verfassers würde sich für eine solche Untersuchung einer Heranziehung elektronischer Parallelkorpora bestens eignen. Im dritten Teil wird ein Überblick über gegenwärtig vorhandene Korpora zu den einzelnen Sprachen gegeben. Abschließend erfolgt im letzten Teil eine Auseinandersetzung mit psycho- und soziolinguistischen Aspekten.

Branko Tošović
Institut für Slawistik
der Karl-Franzens-Universität Graz
Merangasse 70
8010 Graz
+43/316/3802522
branko.tosovic@uni-graz.at
<http://www-gewi.kfunigraz.ac.at/gralis>

Branko Tošović (Graz)

Hoće li se Srbi i Hrvat razumjeti za sto godina? – Intervju za Glas Istre –

U ovom tekstu daje se razgovor novinara Glasa Istre iz Pule Zorana Angeleskog sa Brankom Tošovićem koji su vodili u Puli 29. maja 2009. Intervju se odnosi na projekat „Razlike između bosanskog/bošnjačkog, hrvatskog i srpskog jezika“ (Grac, 2006–2010), srpske, hrvatske, bošnjačke i crnogorske jezičkih odnose, prevođenje srpskih tekstova na hrvatski i obrnuto, jezik Iva Andrića, jezik kao nacionalno obilježje, naziv jezika i dr.

„Moja je procjena da će upravo zbog različitog kodificiranja tih jezika razlike u normi biti veće i nije isključeno da za nekih sto godina dođe i do problema u komunikaciji, da se jednostavno smanji stupanj razumljivosti.“ (Prof. dr. sc. Branko Tošović, cijenjeni lingvist s Instituta za slavistiku Sveučilišta u Grazu)

Razgovarao Z o r a n A n g e l e s k i

Prof. dr. sc. Branko Tošović redovni je profesor na Institutu za slavistiku Sveučilišta u Grazu. Cijenjen je lingvist, autor brojnih stručnih knjiga iz područja znanosti o jeziku, a predavao je tri godine i na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Autor je knjiga Funkcionalni stilovi (dosad objavljena u 88 izdanja!), Stilistika glagola, Nobelovac Ivo Andrić u Grazu; publicirao je brojne znanstvene radove, od kojih smo mi pročitali one objavljene u zbornicima Hrvatskog društva za primijenjenu lingvistiku u Splitu te u HAZU-ovom izdanju Filologije.

Razgovarali smo s prof. Tošovićem nakon njegovog zanimljivog predavanja pulskim studentima naslovljenog Razlike između hrvatskog, srpskog i bosansko/bošnjačkog jezika. Tako glasi i naziv trogodišnjeg projekta Instituta za slavistiku u Grazu čiji je voditelj dr. Tošović, i čiji je cilj, mimo svake politizacije, stvoriti relevantne baze podataka za buduća istraživanja odnosa među tri jezika. Na neutralnom terenu u Grazu na ovom su projektu sudjelovali brojni južnoslavenski lingvisti.

– Težište nije na pitanju jesu li razlike ogromne ili ih nema, već objektivno i argumentirano utvrditi koje su to razlike između ta tri jezika, naglašava dr. Tošović.

– **Mnogi su rat na ovim prostorima tumačili razlikama, ponajviše vjerskim, no zavodljiva je teza onih koji su problem ovih naroda nalazili u njihovoj prevelikoj sličnosti, a posebno njihovih jezika. Čini se kao prokletstvo: previše slični da bi bili različiti i previše različiti da bi bili isti.**

– Ni sličnost ni identičnost ni različitost ne bi trebale stvarati probleme. Obično se smatra, ako se govori o identičnosti i sličnosti, da se na taj način objedinjuje-

mo. Međutim, moja je teza drugačija. Smatram da razlike ne moraju biti smetnja u nalaženju zajedničkog jezika, u kontaktiranju – čak i razlika može biti nešto što ljuđe objedinjava. To je malo paradoksalno, ali mnogobrojni primjeri u životu to pokazuju. Bio je taj period u vrijeme bivše Jugoslavije kada je jedna strana inzistirala na monolitnosti i jezičnom unitarizmu; druga je strana težila da se razlike ne ignoriraju i dokazivala ih. Jezično pitanje je izuzetno politizirano.

– Koliko je jezik bio primarno političko oružje?

– Jezik je u nekim slučajevima bio samo u službi politike odnosno bio je sredstvo da se dođe do političkih ciljeva. Politizacija jezika je na neki način bazirana na međunacionalnim, pa i vjerskim odnosima. Mislim da su tu dosta krivi lingvisti upravo zbog toga što su morali naći neku mjeru odnosno shvatiti da jezik nije samo ono što se govori o jeziku, nego da je jezik sama materija koja služi za komunikaciju. No, lingvisti nisu isključivi krivci za to što je jezična problematika toliko politizirana. To je vrijeme jedne konfliktne situacije i u toj situaciji su svi vukli na svoju stranu. Ja sam bježao od te teme; došao sam u Graz 1996. Niz godina su mi predlagali da držim predavanja iz te oblasti, to sam odbijao. Bavio sam se sociolingvistikom; napisao sam niz radova iz sociolingvistike, ali sam u zbivanjima 90-ih godina došao do zaključka da je sociolingvistika najprljavija lingvistička disciplina! I to upravo zbog toga što je bila pod jakim utjecajem ideologizacije, politizacije i što su se tu faktički istresale najprljavije stvari, čak i ono što se nije moglo provući kroz službene i neslužbene tokove i tendencije. U takvoj situaciji jedino je ispravno baviti se jezikom kao sistemom, dakle konkretnom materijom. Što god vi napisali, vi ste u tom trenutku nepodobni za jednu ili drugu stranu, ne zbog toga što ste objektivni i argumentirani, nego jednostavno ne žele prihvatiti ono što je istina.

– Na predavanju ste rekli da za ova tri jezika nije potreban prevoditelj jer su sličnosti velike, iako postoje razlike. U čemu su glavne razlike između ova tri jezika?

– Razlike ne postoje samo između službenih jezika, razlike postoje i u okviru tih jezika. Recimo, u okviru hrvatske lingvistike govori se o varijantnoj polarizaciji hrvatskog jezika, govori se i o varijantnoj polarizaciji srpskog jezika, čak i u bosanskom odnosno bošnjačkom jeziku govore da sad postoje sandžačka varijanta itd. Dakle u okviru jednog jezika možete naći masu razlika. Besmisleno je tvrditi da tih razlika između ova tri jezika nema, ali je bitno utvrditi kakve su to razlike, utječu li one na sporazumijevanje, na razumljivost. Ako se kao kriterij uzme stupanj razumljivosti, a neki lingvisti inzistiraju na tom kriteriju, onda nije potrebno prevoditi. Toliko su slični da nije potrebno prevoditi.

– To je jedna razina, međutim na političkoj razini neki će reći da je to onda isti jezik.

– I neki hrvatski lingvisti otvoreno govore, recimo prije dvije godine u jednom intervjuu profesor Ivo Pranjković izjavio je da je to genetski jedan jezik. Po struk-

turi je jedan jezik, osnova je novoštokavska, ali razlika je u tome što ta tri jezika imaju tri različite norme; oni se dakle na različite načine standardiziraju i kodificiraju. I ako govorimo o razlikama, razlike jesu i bit će u rješenjima koja se propisuju, od fonetsko-fonološkog do gramatičkog plana. Na fonetsko-fonološkom planu, dakle na planu izgovora, mi možemo nalaziti razlike između ta tri standardna jezika, kao i unutar svakog pojedinog od tih jezika. Sva ta tri jezika imaju jednak broj samoglasnika, imaju jednak broj suglasnika, s time što su ekavica i ijekavica tipični za jednu ili drugu jezičnu sredinu. No ekavica i ijekavica ne diferenciraju ta dva jezika budući da je srpski jezik i ijekavski i ekavski. Ekavski se govori u Srbiji, ijekavski govore Srbi u Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori pa i u Hrvatskoj. Na planu suglasnika, recimo, ako govorimo o najnižoj razini, u izgovoru *č* i *ć* griješi se i u ovoj i u drugim jezičnim sredinama, negdje više, negdje manje. Kad je u pitanju akcent, negdje se gubi dužina, negdje se one čuvaju. Druga razina je leksička. Tu su razlike najveće, ali one nisu tolike da se ne mogu razumjeti. Moja je procjena da će upravo zbog različitog kodificiranja tih jezika razlike u normi biti veće i nije isključeno da za nekih sto godina, možda prije, možda kasnije, dođe i do problema u komunikaciji, da se jednostavno stupanj razumljivosti smanji upravo zbog te divergencije u propisivanju normi. Na gramatičkom planu razlike su mnogo manje. Jer, ne možete vi sad izmisliti neki novi padež ili neko novo vrijeme. U gramatički sistem je najteže ući, dok se u leksički dio, među riječi, može provući i politika pa kazati „nemojte tako govoriti jer je više srpsko, više hrvatsko, više bošnjačko“.

– Rekli ste na predavanju da nema prijevoda Krleže na srpski jezik, kao ni Nušića na hrvatski, no da je bilo pokušaja koje je kulturna javnost osudila. Da je danas Krleža živ i da piše, bi li se danas prevodio na srpski?

– Sumnjam da bi Krleža, da je danas živ, bio prevoden na srpski jezik jer je pozicija i tradicija srpske lingvistike da se ne prevodi s hrvatskog jezika. Druga je stvar ako je sve napisano na kajkavskom dijalektu, logično je da to treba prevesti. Bile su recimo ideje da se Andrić prevede na hrvatski, da se stvori hrvatska verzija *Na Drini ćuprija* i, koliko ja znam, ta ideja nije podržana.

– Kojim jezikom je pisao Andrić?

– Postoji više razdoblja u stvaralaštvu Ive Andrića. Rani Andrić počeo je pisati na hrvatskom i taj njegov, da kažem, ijekavski period, period koji se može uklopiti u ono što se zove hrvatski jezik, završava otprilike s tim gračkim razdobljem. On je 1923. i 1924. bio u Grazu, tamo je obranio doktorsku disertaciju, radio je kao konzul i od tog razdoblja, koliko sam ja mogao zapaziti, on sve više i više prelazi na ekavicu. Morate znati da su u to vrijeme i drugi hrvatski pisci, kao Krklec i drugi, pisali ekavicu. To je bilo kao neka moda.

– Andrić je kasnije pisao na ekavici, ali može li se reći da je pisao na srpskom jeziku?

– Andrić je rođen u Bosni kao Hrvat, kao katolik, no sve što je poslije napisao, praktički je napisao na srpskom jeziku. Ako promatramo roman *Na Drini ćuprija* i

ako ga usporedimo s tri standarda, s bosanskim/bošnjačkim, hrvatskim i srpskim, nema dvojbe da je taj Andrićev jezik i stil najbliži srpskom jeziku. Ali pazite, to za lingviste, za znanstvenike nije bitno pitanje. Za mene je važnije pitanje koliko je on umjetnik, a sporenje oko Andrića, kome pripada, na neki je način možda i nepotrebno. On na neki način pripada i jednoj i drugoj i trećoj sredini. On je po rođenju Hrvat katolik, po mjestu življenja i po onome što je opisao on je Bosanac, a s druge strane on pripada i srpskoj kulturi. I on nije jedini slučaj. Sličan je slučaj s Mešom Selimovićem, u Njemačkoj je to slučaj s Kafkom.

– No ipak, jezično pitanje uvijek je i prirodno političko pitanje. Andrić i Selimović odredili su se kasnije nacionalno kao Srbi.

– Selimović se izričito tako odredio, Andrić je govorio da pripada srpskoj kulturi. On se 1941. vratio u Beograd, praktički se zatvorio, nije želio komunicirati, niti ulaziti u bilo kakve političke vode, nego je te četiri godine iskoristio da završi Travničku kroniku.

– Jezik je, hoću reći, nacionalno obilježje?

– Da, prema definiciji nacije jezik je značajna komponenta, ali nije obvezujuća. Recimo, engleskim jezikom govore Amerikanci; njemačkim i Austrijanci i Švicarci i onda nije obilježje nacionalnog. Na Balkanu se ta stvar malo više potencira.

– Bilo je puno nasilja zbog jezika. „Kriva riječ“ značila je često na prostoru bivše Jugoslavije i dobivanje batina, a mogao se i izgubiti život. Sam po sebi jezik je nevin, ali u komunikaciji će biti iznimno opasan. Recimo, sjećam se predratnog Zagreba: ako bih rekao *izvini*, onda je moda bila da ti čistunci odgovaraju *od toga puca kičma*, kaže se *oprosti*“. E sad, iritantno je bilo što ti „veliki Hrvati“ nisu umjesto *kičme* govorili *kralježnica*. Ti su čistunci često nepismeni.

– Najveći je problem netolerancija, a do toga je došlo zbog slabe ili nedovoljne razine jezične kulture i ne samo jezične, nego i opće kulture. Nije mi jasno da se takvi strašni zločini mogu dogoditi u jednoj sredini koja bi imala jedan normalni kulturni život, meni se čini da su takve stvari tipične za društva bez tolerancije.

– Kakve su bile reakcije lingvista koji nisu uključeni u vaš projekt?

– Kad sam počeo s ovim projektom, imao sam dosta problema i na jednoj i na drugoj i na trećoj strani. Imao sam i vrlo neugodnih razgovora s lingvistima. Na srpskoj strani su dvije pozicije, jedna je radikalna da ne postoji ni hrvatski, a pogotovo bošnjački jezik, a da ne govorimo o crnogorskom jeziku, već da je sve to jedan jezik i da tu nema nikakvih razlika.

– Vuk Karadžić?

– Vuk Karadžić nije imao tu poziciju. Vuk je govorio u jednom vremenu što je bilo prihvatljivo za sve. Ali ako vi sada kriterijima 21. stoljeća promatrate nešto što se dogodilo u 16. ili 17. stoljeću, onda vi činite strašnu grešku.

– Zar nije govorio da je to jedan jedinstveni jezik, a da su različite samo ijekavica i ekavica.

– Pa i sad se govori o tome da je to genetski jedan jezik koji ima različite norme, različite standarde. Kad vi promatrate genetsku strukturu, ako imate sedam padeža, ako imate leksički fond koji je u velikom postotku identičan, vi morate reći da ta tri jezika pripadaju toj grupi, a ne grupi kojoj pripadaju slovenski i makedonski jezik.

– Kakogod tu grupu nazvali?

– Kakogod je nazvali. Ne možete pobjeći od toga da su to novoštokavski jezici, zasnovani na ijekavici i ekavici, i ikavici koja nije standardni izgovor. Ta radikalna srpska struja, dakle, smatra da ne postoji ni hrvatski ni bošnjački/bosanski jezik, što nisam mogao prihvatiti niti sad prihvaćam jer moramo gledati realnost. O jeziku kao sredstvu sporazumijevanja jedne zajednice možemo govoriti ako taj jezik ima normativnu gramatiku, pravopis i ako postoji rječnik. Apsurdno je govoriti da hrvatski nije poseban jezik, a kad pogledate bosanski/bošnjački jezik, svidalo se to vama ili ne, taj jezik ima sada gramatiku, ima pravopis i rječnik, dakle on ima normu. Mnogi tvrde da nema nikakvih razlika među ta tri jezika, a razlike postoje između dva grada, primjerice između Zagreba i Splita, a da ne govorimo o dva jezika koja se različito normiraju, to su dva standarda. Vi možete bilo što negirati, ali vi ne možete negirati postojanje normi! Ako postoji norma, onda je to jedna realnost.

– Kako su Vam projekt osporavali lingvisti s hrvatske strane?

– S hrvatske je strane bilo zaziranja zbog toga što je jedna struja zainteresirana maksimalno naći razliku. Izradom razlikovnih rječnika htjelo se pokazati da su razlike ogromne.

– A otpori u Bosni?

– Bilo je otpora zbog naziva projekta, protivljenja nazivu „bošnjački/bosanski“. Bosanski narod ima potpuno pravo nazvati svoj jezik kako želi, kao što to pravo pripada Srbima i Hrvatima. Postoji bojazan Srba i Hrvata da se pod tim „bosanskim jezikom“ ne proglasi i ne podrazumijeva jezik Bosne i Hercegovine, a taj je standard napravljen ne na osnovi nekih hrvatskih ili srpskih karakteristika, nego je standardiziran prema materijalu koji je tipičan za jezik Bošnjaka. I sada je malo i nelogično taj jezik nuditi Srbima i Hrvatima u Bosni i Hercegovini (doduše ne svima), koji već imaju standard. U hrvatskoj lingvistici su dvije pozicije: jedna je ona Dalibora Brozovića koji tvrdi da se taj jezik treba zvati bošnjački, a s druge strane jedan dio hrvatskih lingvista prihvaća ime bosanski jezik. Recimo profesor Ivo Pranjković upotrebljava termin bosanski jezik.

– Koji je Vaš maternji jezik?

– Moj je maternji srpski.

– A nije bosanski? Rođeni ste u Bosni?

– Bosanski jezik kao jezik ne postoji. Postoji sad bošnjački jezik. Moj maternji jezik nije jezik standarda koji pripada bošnjačkom narodu. Rođen sam u Bosni, do 1992. u službenoj je upotrebi bio naziv srpsko-hrvatski i hrvatsko-srpski. I za mene je maternji jezik tada imenovan srpsko-hrvatski jezik. Raspadom bivše Jugoslavije stvorena je nova situacija. Zvali ga bosanski ili bošnjački, to je jezik normiran kao jezik treće nacionalnosti. To je standard tipičan za treću nacionalnost koja nije srpska i koja nije hrvatska. Da su oni standardizirali jezik na neki drugi način, odnosno da su dali ime bošnjački jezik, onda bi postojala mogućnost da vam ja kažem da sad govorim bosanski. Znači, govorim kao stanovnik Bosne i Hercegovine, ali ako je to standard bošnjačkih Muslimana, onda je nelogično da se netko izjašnjava da govori tim jezikom ako ne pripada tom entitetu.

– **Zeznuto?**

– Da. Nije baš jednostavno.

– **Kako gledate na Brodnjakov Razlikovni rječnik hrvatskog i srpskog jezika?**

– Smatram da je u taj rječnik uložen velik trud, prikupljen veoma dobar materijal koji je Brodnjak, koji je radio kao lektor, godinama prikupljao, ali rječnik ima tendenciju naći što više razlika, pa i razlike koje nisu na razini neutralnog, nego obojanog leksika, kao što su arhaizmi. Tako da ja, kojemu je materinji jezik srpski, mnoge srpske riječi u tom rječniku ne mogu razumjeti, a stranac dobiva tu knjigu i, kad to pogleda, reći će da su to kolosalne razlike. A razlike između hrvatskog, srpskog i bošnjačkog jezika su manje nego što su razlike između austrijskog i njemačkog te njemačkog i njemačkog jezika.

– **Njemačkog i njemačkog?**

– Njemački se govori u Njemačkoj, Austriji, Švicarskoj i dijelom u Nizozemskoj.

– **Na pulskom predavanju, s vašeg projektnog web portala Gralis, slušali smo snimljene glasove jednog studenta iz Čakovca, jedne studentice iz Bihaća i jednog iz Novog Sada koji su svi čitali jedan tekst s uvodnom rečenicom „Jutros su me vrlo rano ptice probudile“. Vi imate 250 takvih snimaka odnosno govornika. Što mogu vaši studenti i svi zainteresirani saznati kroz tih 250 snimaka istog teksta?**

– Akcent, intonacija, kako se izgovara č i ć, dž i đ, itd. To sve služi za fonetsku analizu, pa tako u govornom korpusu imamo i jedan moj razgovor s mojim ujakom i to se klikom na internetu može poslušati.

– **Je li vaš portal Gralis otvoren za sve?**

– Zasad samo za one koji sudjeluju u projektu i za sve studente, ali je intencija da portal uskoro otvorimo za sve. Pokušavamo to učiniti ne za uski krug ljudi u kabinetima, već za širu javnost, za učenje, edukaciju i istraživanje.

– U predgovoru svog razlikovnog rječnika Vladimir Brodnjak govori i o smišljenom srbiziranju jezika u Bosni i Hercegovini i kao argument nudi rad Alije Isakovića koji je analizirao list Oslobođenje od 1945. do 1950. i koji je utvrdio da je 1945. odnos između riječi *nogomet* i *fudbal* bio 9:1 za *nogomet*, a da je onda s vremenom brzo nestajao i da danas postoji samo riječ *fudbal*.

– Morao bih to pročitati da bih mogao komentirati. Tu srbizaciju trebalo bi istražiti na konkretnom materijalu i ja se nadam da će biti takvih projekata. Ovako paušalno, nisam se bavio time da bih vam mogao o tome konkretno kazati. Da li su bile tendencije? Pazite, jezik administracije bio je tada pod velikim utjecajem prijestolnice, a tada je prijestolnica države bio Beograd. Jasno je da je ta pozicija bila dominantna u diplomaciji, politici itd. i bilo bi glupo to negirati. Koliko je svjesno, nesvjesno, spontano, to bi trebalo istražiti, a u svakom slučaju primjer je interesantan.

– Čitate li višejezične deklaracije s proizvoda, primjerice sa šampona?

– Ne da čitam, nego imam bogato skupljen materijal. Gdje god sam išao, po Zagrebu, Beogradu, Sarajevu, po Mostaru, kupovao sam sve proizvode koji imaju prijevode na te jezike. U najvećem broju slučajeva to je neprofesionalno učinjeno, tek komercijalno, u želji da prodaju vlastiti proizvod.

Branko Tošović (Graz)

Werden sich Serben und Kroaten in 100 Jahren verstehen?

– Interview für die Zeitung „Glas Istre“ –

In diesem Artikel wird ein Gespräch des für die in Pula erscheinende Tageszeitung „Glas Istre“ tätigen Journalisten Zoran Angeleski mit Branko Tošović abgedruckt, das am 29. Mai 2009 in Pula geführt wurde. Das Interview bezieht sich auf das Projekt „Die Unterschiede zwischen dem Bosnischen/Bosniakischen, Kroatischen und Serbischen (Graz 2006–2010), das Verhältnis zwischen den Sprachen Serbisch, Kroatisch, Bosniakisch und Montenegrinisch, die Übertragung serbischer Texte ins Kroatische und umgekehrt, die Sprache Ivo Andrićs, Sprache als nationales Merkmal, Sprachbenennungen u. a.

Branko Tošović
Institut für Slawistik
der Karl-Franzens-Universität Graz
Merangasse 70
8010 Graz
+43/316/3802522
branko.tosovic@uni-graz.at
www-gewi.kfunigraz.ac.at/gralis/

Фонетика и фонологија
Fonetika i Fonologija
Phonetik und Phonologie

Maja Marković – Isidora Bjelaković (Novi Sad)

Kontrastivna akustička analiza vokalskih sistema srpskog i hrvatskog jezika

U radu su prikazani rezultati kontrastivne akustičke analize akcentovanih vokala u srpskom i hrvatskom jeziku. Istraživanje je rađeno na osnovu snimljenog korpusa u produkciji ispitanika obaju jezika. Ispitanici su snimani studijski ili diktafonom, a snimljeni materijal podvrgnut je spektrogramskoj analizi u programu Praat i statistički obrađen. Vrednosti dobijene na osnovu pozicije prva dva formanta na spektrogramu prikazane su tabelarno i grafički i međusobno upoređene. U ovom pilot istraživanju dobijene vrednosti prvog i drugog formanta vokala e, o u srpskom jeziku pokazuju da se kvalitet ovih vokala u znatnoj meri razlikuje prema stepenu aperture u dugom i kratkom akcentovanom vokalu. U hrvatskom jeziku, s druge strane, razlika između duge i kratke realizacije vokala e, o uglavnom se ispoljava u vrednostima drugog formanta. Prosečne vrednosti prvog formanta vokala e i o hrvatskog jezika u proseku su slične vrednostima dugog i kratkog vokala u srpskom jeziku. Prema rezultatima istraživanja, vokali i, u, a u vokalskom sistemu srpskog jezika zauzimaju periferniju poziciju nego u hrvatskom.

1. Uvod

Vokalski sistemi srpskog i hrvatskog jezika sadrže pet distinktivnih fonema, simetrično raspoređenih u vokalskom prostoru. S obzirom na to da je akustička analiza vokala relativno novo područje fonetike i fonologije, u literaturi ne postoje detaljni podaci o svim aspektima vokala srpskog i hrvatskog jezika u pogledu akustičkih karakteristika. Pored toga, kontrastivna istraživanja praktično i nisu sprovedena. Temeljnu akustičku analizu vokalskog sistema srpskog jezika sprovedli su šezdesetih godina dvadesetog veka P. Ivić i I. Lehiste (Lehiste/Ivić 1963, Ivić/Lehiste 1967, Ivić 1996). Eksperimentalna akustička istraživanja sa stanovišta lingvistike počela su da uzimaju maha tek u novije vreme, te su njihovi rezultati postali osnov novijih fonetskih udžbenika (Petrović/Gudurić, u štampi). U hrvatskom jeziku lingvistička akustička fonetska analiza ima utemeljenu tradiciju, a njeni rezultati mogu se naći u udžbeniku „Povijesni pregled, glasovi i oblici hrvatskoga književnoga jezika“ (Škarić 1991), kao i u radovima J. Bakrana (Bakran 1984, 1989, 1996; Bakran/Stamenković 1990). Brojni aspekti akustičkog opisa vokala u oba jezika, ipak, i dalje ostaju široko polje budućih fonetskih istraživanja.

2. Predmet i zadaci istraživanja

Predmet ovog rada jeste kontrastivna analiza vokala u akcentovanom položaju u izgovoru 19 ispitanika sa govornog područja standardnog srpskog i 16 ispitanika¹

¹ Budući da je dostupnost predstavnika hrvatskog standardnog jezika bila daleko slabija, broj ispitanika sa ovog govornog područja manji je u odnosu na snimljene predstavnike srpskog jezika.

sa govornog područja hrvatskog jezika.² Posebna pažnja prilikom izbora ispitanika posvećena je polu kako bi se uočile eventualne razlike u pogledu vokalskog kvaliteta i s obzirom na ovaj parametar (8 muških i 11 ženskih predstavnika standardnog srpskog jezika i 6 muških i 10 ženskih predstavnika standardnog hrvatskog jezika). Sa srpskog govornog područja analiziran je govor ispitanika iz Novog Sada, Beograda, Šapca, Loznice, Užica i Srpskog Itebeja: (N. P. /ž, 1938/, M. Č. /ž, 1947/, V. R. /ž, 1951/, I. A. /ž, 1962/, M. M. /ž, 1967/, J. A. /ž, 1974/, I. B. /ž, 1975/, N. K. /ž, 1977/, J. M. /ž, 1983/, D. R. /ž, 1984/, D. L. /ž, 1985/, V. P. /m, 1938/, M. N. /m, 1955/, M. A. /m, 1973/, I. Č. /m, 1974/, V. M. /m, 1976/, M. A. /m, 1976/, M. B. /m, 1977/, S. S. /m, 1982/). Sa hrvatskog govornog područja analiziran je govor ispitanika iz Zagreba, Bjelovara, Poreča, Rijeke i Graca.³ Pored Gralis BKS-korpusa načinjeni su i snimci troje ispitanika iz Zagreba (I. S. /ž, 1984/, I. M. /ž, 1974/, R. D. /m, 1970/) i jednog ispitanika iz Osijeka (Ž. G. /m, 1972/).

Ovo pilot istraživanje vrši se s ciljem da se ispita uticaj akcenata i kvantiteta na kvalitet vokala kako bi se precizno akustički opisali i uporedili sistemi vokala pod akcentom u srpskom i hrvatskom jeziku.

3. Metode i korpus istraživanja

Usled nemogućnosti snimanja odgovarajućeg broja hrvatskih ispitanika, analiza je sprovedena na različitim korpusima. Za srpski jezik korpus su predstavljale reči, sistematizovane prema vokalima pod svim akcentima. U pitanju su bili minimalni parovi u kojima je opozicija zasnovana na akcentu ili, ukoliko to nije bilo moguće, reči u kojima se analizirani vokal nalazi u istom ili sličnom konsonantskom okruženju.⁴ Za hrvatski jezik analizirane su pojedine reči iz navedenog korpusa⁵, odgovara-

² Kao što je poznato, i srpski i hrvatski standardni jezik formirani su na osnovi štokavskog narečja (Radovanović et al. 1996: 169). Za osnovicu standardnog srpskog jezika uzet je šumadijsko-vojvođanski dijalekat i pojas istočnohercegovačkog dijalekta u zapadnoj Srbiji (Radovanović i dr. 1996: 89; Stanojčić/Popović 2005:12). Hrvatski standardni jezik nastao je na temelju novoštokavskog ijekavskog govora krajem devetnaestog veka, kada su prihvaćeni Vukovi standardološki postulati (v. Trask 2005: 336–337; Horga et al. 2007).

³ Budući da je prilikom analize vokala hrvatskog jezika poslužio i Gralis Fix-korpus BKS projekta, dostupan na sajtu BKS projekta (www.gewi.uni-graz.at/gralis/), za pojedine ispitanike utvrđen je samo pol, mesto i godina rođenja, i mesto boravka: Bjelovar (ž, 1960; ž, 1962; ž, 1977; ž, 1983; m, 1960; m, 1975), Grac (ž, 1983; ž, 1985), Poreč (ž, 1983; m, 1984), Rijeka (ž, 1981), Zagreb (m, 1979).

⁴ Ovaj korpus obuhvata ukupno 163 reči: 43 reči u kojima se analizira vokal a, 26 reči sa vokalom e, 30 sa vokalom i, 41 sa vokalom o, 23 sa vokalom u. Registar ovih reči objavljen je u Marković/Bjelaković 2006.

⁵ Tom prilikom posebno je vođeno računa o tome da u rečima u kojima se analizira vokal e nije bio jat u etimološkom položaju. Tako su, umesto reči vek, brest, lep, reka, lepiti,

juće reči dostupne na Gralis Fix-korpusu i deo baze sa projekta za govornu sintezu Alfanum Fakulteta tehničkih nauka u Novom Sadu. Analiziran je kvalitet vokala pod sva četiri akcenta.

Ispitanici srpskog govornog područja snimani su u studiju Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, a hrvatskog govornog područja – pomoću diktafona (Olympus). Snimci su načinjeni u vidu digitalnih datoteka u programu Sound Forge, a potom su spektrogramski analizirani u programu Praat (verzija 4.3.36, Boersma and Weenink 2005). U ovom programu merene su vrednosti prva tri formanta⁶ za svakog snimljenog govornika. Vrednosti formanata merene su u središnjem, (relativno) stabilnom delu vokala pomoću opcije Formant listing programa Praat i procene istraživača,⁷ a potom su unošene u program Excel. U ovom programu rađena je statistička obrada podataka, kojom su dobijene prosečne vrednosti formanata za svakog ispitanika i podaci o standardnoj devijaciji, ali zbog ograničenog prostora ovde su prikazane samo prosečne vrednosti za muške i ženske ispitanike srpskog i hrvatskog jezika. Prema formantskim vrednostima vokali su klasifikovani i načinjeni su vokalski dijagrami za svaki pol.

4. Rezultati istraživanja

Pored razlika u formantskoj strukturi vokala prilikom izgovora istog vokala u drugačijem konsonantskom okruženju, trebalo bi napomenuti i očekivano postojanje individualnih razlika među ispitanicima koje je uslovljeno različitim faktorima (pol, boja glasa).⁸ Valja, takođe, napomenuti da je raznolikost korpusa u slučaju hrvatskog govora doprinela izvesnim odstupanjima, budući da su neki od vokala analizirani u kontekstu rečenice te je uticaj koartikulacije suviše izražen. Kako bi rezultati bili validni, vokali kod kojih je odstupanje bilo veoma izraženo nisu bili analizirani.

Premda rezultati spektrogramske analize u nekim aspektima pokazuju sličnosti srpskog i hrvatskog jezika, u drugima se znatno razlikuju, što ukazuje na specifičnosti vokalskog kvaliteta u srpskom i hrvatskom jeziku.

zadremati, leti, analizi hrvatskog vokalskog sistema podvrgnute reči red, vez, led, vezati, u redu, podrediti, leđa, lednik, veza, nešto, tekst.

⁶ Pod formantom se podrazumeva koncentracija akustičke energije, koja odražava način na koji vazduh iz pluća vibrira u glasovnom traktu dok menja oblik (Kristal 1998: 104).

⁷ Pod stabilnim delom vokala podrazumeva se vokalski segment posle konsonantskih tranzicija, gde prva tri formanta uglavnom zauzimaju horizontalni položaj (up. Hayward 2000: 146). Budući da su analizirani naglašeni vokali, u analiziranom korpusu uglavnom nije bio problem odrediti stabilni središnji deo.

⁸ Budući da grupa ispitanika nije homogena u pogledu dijalekatskog porekla, može se reći da je dijalekat takođe uticao na različite pozicije formanata.

Rezultati ukazuju na znatan uticaj kvantiteta na kvalitet vokala, ali se ovo na različite načine ispoljava u srpskom i hrvatskom jeziku. Pravac tona (silazni ili uzlazni) ne utiče znatno na vrednosti prva dva formanta ni u srpskom ni u hrvatskom jeziku.

Dalje u radu prikazane su prosečne vrednosti formanata svakog pojedinačnog vokala analizirane u istraživanju.

Vokal a

Prosečni rezultati za ukupnu ispitanu populaciju srpskog jezika prikazani su u tabeli 1, a hrvatskog u tabeli 2.

a – ŽENE	F1	F2	F3
DUGOSILAZNI	940,11	1457,37	2687,89
DUGOUZLAZNI	920,19	1411,51	2691,54
PROSEK DUGIH AKCENATA	930,2	1434,4	2689,7
KRATKOSILAZNI	933,77	1464,11	2595,21
KRATKOUZLAZNI	904,66	1470,28	2629,97
PROSEK KRATKIH AKCENATA	919,2	1465,7	2612,6
a – MUŠKARCI	F1	F2	F3
DUGOSILAZNI	767,33	1308,37	2426,25
DUGOUZLAZNI	764,27	1281,62	2451,07
PROSEK DUGIH AKCENATA	765,8	1295,0	2438,7
KRATKOSILAZNI	758,59	1331,74	2425,98
KRATKOUZLAZNI	748,56	1337,23	2925,75
PROSEK KRATKIH AKCENATA	753,6	1334,5	2425,7

Tabela 1. Vokal **a** u srpskom jeziku

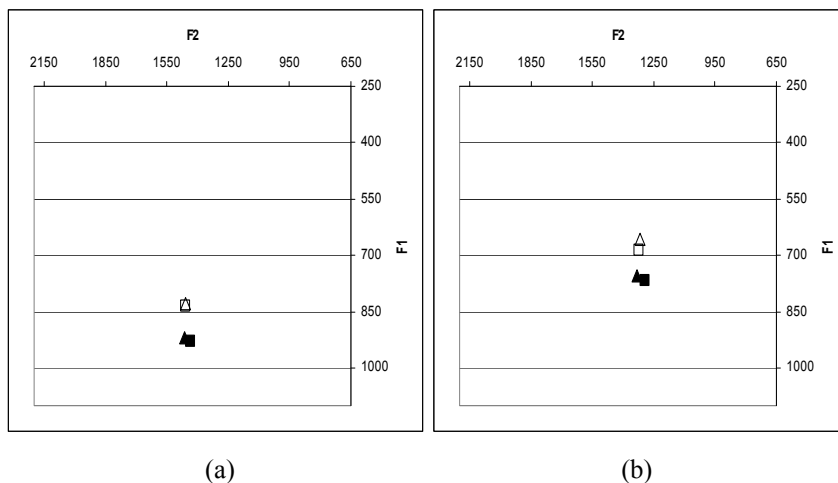
a – ŽENE	F1	F2	F3
DUGOSILAZNI	818,3	1460,9	2811,9
DUGOUZLAZNI	828,9	1458,8	2748,2
PROSEK DUGIH AKCENATA	823,6	1459,8	2780,0
KRATKOSILAZNI	816,9	1454,9	2776,3
KRATKOUZLAZNI	837,2	1463,5	2851,2
PROSEK KRATKIH AKCENATA	827,0	1459,2	2813,8
a – MUŠKARCI	F1	F2	F3
DUGOSILAZNI	690,4	1372,5	2476,1
DUGOUZLAZNI	682,2	1269,2	2415,4
PROSEK DUGIH	686,3	1320,9	2445,7

AKCENATA			
KRATKOSILAZNI	661,0	1305,9	2432,7
KRATKOUZLAZNI	653,9	1328,4	2459,0
PROSEK KRATKIH AKCENATA	657,5	1317,2	2445,9

Tabela 2. Vokal **a** u hrvatskom jeziku

U srpskom jeziku, u obe grupe ispitanika, vokal **a** neznatno je jače centralizovan u slogu pod kratkim akcentom nego pod dugim (niže vrednosti prvog formanta – 10–15 herca i više vrednosti drugog formanta – 30–60 herca pod kratkim akcentom) što ne utiče značajno na kvalitet vokala. U izgovoru hrvatskih ispitanika jedina razlika, takođe veoma blaga (približno 30 Hz u F1) uočena je kod ispitanika muškog pola te se može tvrditi da ni u hrvatskom jeziku kvantitet ne utiče značajno na kvalitet vokala **a**. Uporede li se pak vrednosti ispitanika oba pola srpskog i hrvatskog jezika, zapaža se da je u hrvatskom vokal **a** donekle zatvoreniji. Ovo se očituje u nižim vrednostima prvog formanta kod hrvatskih ispitanika oba pola, pri čemu razlika iznosi približno 100 herca kod žena, a 90 herca kod muškaraca.

Na sledećim slikama dat je grafički prikaz ukrštenih vrednosti prvog i drugog formanta vokala **a** pod dugim i kratkim akcentom u srpskom i hrvatskom jeziku, u izgovoru žena (grafikon a) i muškaraca (grafikon b).⁹

Slika 1. Grafički prikaz ukrštenih vrednosti F1 i F2 vokala **a** u srpskom i hrvatskom jeziku, u izgovoru žena (a) i muškaraca (b).

⁹ U ovom vidu predstavljanja vokalskog prostora, apscisa označava vrednosti drugog formanta (F2), a ordinata prvog formanta (F1), s tim što se vrednosti kreću iz gornjeg desnog ugla. U vezi s razvojem ovog načina predstavljanja, koji je u današnjoj fonetskoj literaturi u veoma širokoj upotrebi, v. Ivić/Lehiste 1967: 58.

Legenda:¹⁰

- – vokal pod dugim akcentom u srpskom jeziku
- ▲ – vokal pod kratkim akcentom u srpskom jeziku
- – vokal pod dugim akcentom u hrvatskom jeziku
- △ – vokal pod kratkim akcentom u hrvatskom jeziku

Vokal e

Analiza vokala **e** u srpskom jeziku pokazala je znatan uticaj akcenatskog kvantiteta na kvalitet vokala. Prosečne vrednosti prva tri formanta vokala **e** u srpskom jeziku prikazane su u tabeli 3, a u hrvatskom u tabeli 4.

e – ŽENE	F1	F2	F3
DUGOSILAZNI	462,73	2427,34	3034,68
DUGOUZLAZNI	446,40	2440,41	3029,54
PROSEK DUGIH AKCENATA	454,56	2433,87	3032,11
KRATKOSILAZNI	720,69	2060,89	2907,02
KRATKOUZLAZNI	674,47	2093,77	2916,02
PROSEK KRATKIH AKCENATA	697,58	2077,33	2911,02
e – MUŠKARCI	F1	F2	F3
DUGOSILAZNI	450,34	2011,06	2569,68
DUGOUZLAZNI	449,19	2053,88	2593,75
PROSEK DUGIH AKCENATA	449,76	2032,47	2581,71
KRATKOSILAZNI	616,13	1742,43	2500,38
KRATKOUZLAZNI	587,71	1790,28	2504,62
PROSEK KRATKIH AKCENATA	602,14	1766,35	2502,50

Tabela 3. Vokal **e** u srpskom jeziku

e – ŽENE	F1	F2	F3
DUGOSILAZNI	578,3	2103,7	2814,4
DUGOUZLAZNI	562,7	2131,4	2856,8
PROSEK DUGIH AKCENATA	570,5	2117,5	2835,6
KRATKOSILAZNI	578,8	2042,9	2828,7
KRATKOUZLAZNI	561,0	2063,1	2835,7
PROSEK KRATKIH AKCENATA	569,9	2053,0	2832,2

¹⁰ Isti sistem simbola upotrebljavan je u svim dijagramima.

e – MUŠKARCI	F1	F2	F3
DUGOSILAZNI	476,5	1897,0	2560,8
DUGOUZLAZNI	497,2	1831,9	2493,2
PROSEK DUGIH AKCENATA	486,9	1864,4	2527,0
KRATKOSILAZNI	487,6	1750,3	2701,5
KRATKOUZLAZNI	482,9	1674,3	2525,1
PROSEK KRATKIH AKCENATA	485,3	1712,3	2613,3

Tabela 4. Vokal e u hrvatskom jeziku

U srpskom jeziku vokal e pod kratkim akcentom znatno je otvoreniji nego pod dugim, što se ogleda u višem F1 kratkog vokala. Prosečna razlika između F1 vokala e pod dugim i kratkim akcentom iznosi čak 243 herca u izgovoru žena, a 152 herca u izgovoru muškaraca. Pored toga, centralizacija otvorenog vokala e vezana je i za pomeranje artikulacije unazad u vokalnom traktu, što se ogleda i u znatnom padu F2 u kratkom vokalu. Razlika između prosečne vrednosti F2 kratke i duge realizacije vokala e iznosi 356 herca kod žena, a 266 herca kod muškaraca.

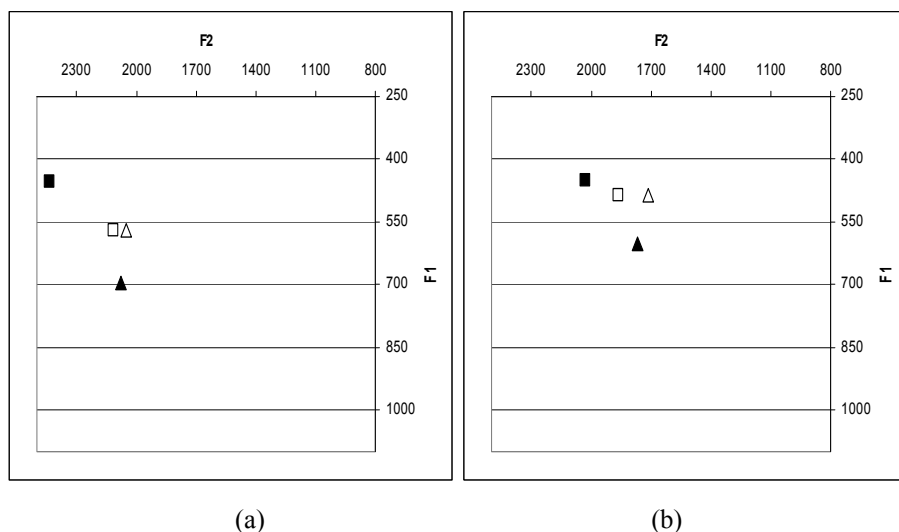
Iako razlika između vrednosti F1 i F2 vokala e pod dugim i kratkim akcentom postoji kod svih govornika srpskog jezika, ona je приметно veća među govornicima sa teritorije Vojvodine.

U izgovoru vokala e hrvatskih ispitanika, s druge strane, ne uočava se ovakva tendencija. Dok drugi formant vokala e u hrvatskom ima više vrednosti pod dugim nego pod kratkim akcentom (približno 60 herca kod žena i 150 kod muškaraca), prosečne vrednosti ne ukazuju na znatno pomeranje prvog formanta.¹¹ Pored toga, uočava se da prvi formant vokala e u hrvatskom jeziku približno ima vrednosti između prvog formanta vokala e srpskog jezika u dugom i kratkom slogu.

Ovakve razlike u vrednostima formanta znatno utiču na razlike u auditivnom kvalitetu vokala dvaju jezika. Vrednosti vokala e pod dugim akcentom u srpskom jeziku takoreći ukazuju na difuzni vokal, koji je po svom kvalitetu veoma sličan vokalu i, dok je isti vokal pod kratkim akcentom znatno otvoreniji od hrvatskog vokala e.

Na sledećoj slici prikazan je grafikon ukrštenih vrednosti prvog i drugog formanta vokala e pod dugim i kratkim akcentom, za žene i muškarce:

¹¹ U analiziranom materijalu uočene su izvesne individualne razlike u pogledu prvog formanta, a najizrazitija razlika između duge i kratke realizacije uočena je u izgovoru M. V, koja je po profesiji glumica. Međutim, čak i kod nje prosečna razlika F1 dugog i kratkog vokala e iznosi svega 50 herca.

Slika 2. Grafički prikaz ukrštenih vrednosti F1 i F2 vokala *e* u srpskom i hrvatskom jeziku, u izgovoru žena (a) i muškaraca (b).

Kao što se na osnovu dijagrama uočava, otvorena i zatvorena realizacija vokala *e* u srpskom jeziku međusobno su veoma udaljene u vokalskom prostoru. Centralizacija kratkog vokala u hrvatskom se, s druge strane, ogleda u pomeranju vokala ka centralnom delu vokalskog prostora na osi prednji-zadnji.

Vokal *i*

Prosečne vrednosti prva tri formanta vokala *i* u srpskom jeziku date su u tabeli 5, a u hrvatskom u tabeli 6.

i – ŽENE	F1	F2	F3
DUGOSILAZNI	343,88	2725,58	3439,90
DUGOUZLAZNI	339,31	2704,97	3437,56
PROSEK DUGIH AKCENATA	341,6	2715,3	3437,7
KRATKOSILAZNI	354,08	2643,49	3261,34
KRATKOUZLAZNI	355,00	2634,77	3224,85
PROSEK KRATKIH AKCENATA	354,5	2639,1	3243,1
i – MUŠKARCI	F1	F2	F3
DUGOSILAZNI	311,95	2274,62	2950,05
DUGOUZLAZNI	294,16	2279,50	2995,82
PROSEK DUGIH AKCENATA	303,1	2277,1	2972,9
KRATKOSILAZNI	312,84	2221,31	2901,83

KRATKOUZLAZNI	298,30	2239,22	2917,38
PROSEK KRATKIH AKCENATA	305,6	2230,3	2909,6

Tabela 5. Vokal **i** u srpskom jeziku

i – ŽENE	F1	F2	F3
DUGOSILAZNI	407,8	2523,6	2956,2
DUGOUZLAZNI	402,7	2520,8	2885,2
PROSEK DUGIH AKCENATA	405,3	2522,2	2920,7
KRATKOSILAZNI	433,2	2402,0	2967,4
KRATKOUZLAZNI	382,0	2269,5	2848,2
PROSEK KRATKIH AKCENATA	407,6	2335,7	2907,8
i – MUŠKARCI	F1	F2	F3
DUGOSILAZNI	395,2	2083,5	2596,9
DUGOUZLAZNI	372,9	2123,7	2742,7
PROSEK DUGIH AKCENATA	384,1	2103,6	2669,8
KRATKOSILAZNI	371,7	1993,5	2658,2
KRATKOUZLAZNI	376,1	2003,4	2569,9
PROSEK KRATKIH AKCENATA	373,9	1998,5	2614,0

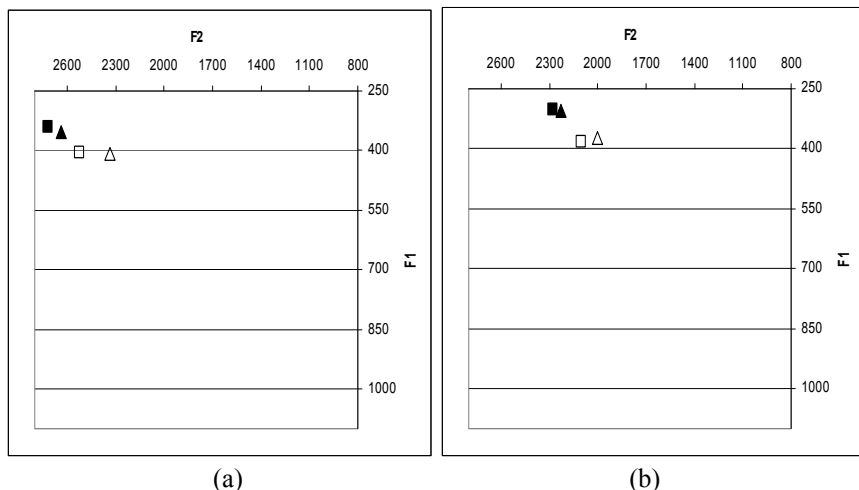
Tabela 6. Vokal **i** u hrvatskom jeziku

U srpskom jeziku vokal **i** pod dugim i pod kratkim akcentom ne razlikuje se u vrednostima F1 kod muškaraca, dok je kod žena ta razlika neznatna – vokal pod kratkim akcentom ima za oko 10 herca više vrednosti, čime se on blago otvara. F2 donekle je niži u kratkoj realizaciji vokala – 75 herca u izgovoru žena, a oko 45 herca u izgovoru muškaraca. Ovakva razlika u vrednosti F2 ukazuje na veoma blagu centralizaciju, ali samo u vidu neznatnog povlačenja artikulacije kratkog vokala unazad na osi prednji-zadnji.

U vokalu i hrvatskog jezika zapaža se slična tendencija u kratkom slogu. Dok se F1 duge i kratke realizacije ne razlikuje u velikoj meri, rezultati ukazuju na veće razlike drugog formanta nego u srpskom jeziku. Kod ispitanica ženskog pola F2 je viši za približno 190 herca u dugom slogu, dok je u izgovoru muškaraca on viši za 105 herca.

Poređenjem vrednosti formanta u srpskom i hrvatskom jeziku uočava se da je kod ispitanika oba pola u srpskom jeziku F1 niži nego kod ispitanika u hrvatskom jeziku, dok F2 ima više vrednosti. Ovakvi nalazi govore o perifernijem izgovoru vokala **i** u srpskom jeziku nego u hrvatskom.

Ova razlika veoma je uočljiva na dijagramu ukrštenih vrednosti F1 i F2 vokala i prikazanom na slici 3.

Slika 3. Grafički prikaz ukrštenih vrednosti F1 i F2 vokala **i** u srpskom i hrvatskom jeziku u izgovoru žena (a) i muškaraca (b).

Vokal **o**

Prosečne vrednosti dobijene analizom vokala **o** u srpskom jeziku date su u tabeli 7, a u hrvatskom u tabeli 8.

o – ŽENE	F1	F2	F3
DUGOSILAZNI	503,92	913,75	2767,91
DUGOUZLAZNI	466,45	869,78	2743,81
PROSEK DUGIH AKCENATA	485,2	891,8	2755,9
KRATKOSILAZNI	663,90	1086,42	2673,29
KRATKOUZLAZNI	635,72	1099,49	2635,08
PROSEK KRATKIH AKCENATA	649,8	1092,9	2654,2
o – MUŠKARCI	F1	F2	F3
DUGOSILAZNI	479,61	842,75	2388,93
DUGOUZLAZNI	479,94	833,28	2479,87
PROSEK DUGIH AKCENATA	479,8	838,0	2434,4
KRATKOSILAZNI	616,36	987,98	2483,92
KRATKOUZLAZNI	594,42	973,53	2378,24
PROSEK KRATKIH AKCENATA	605,4	980,8	2431,1

Tabela 7. Vokal **o** u srpskom jeziku

o – ŽENE	F1	F2	F3
DUGOSILAZNI	586,3	983,1	2755,8
DUGOUZLAZNI	577,9	964,7	2731,2
PROSEK DUGIH AKCENATA	582,1	973,9	2743,5
KRATKOSILAZNI	606,8	1136,3	2774,2
KRATKOUZLAZNI	582,7	1141,3	2787,8
PROSEK KRATKIH AKCENATA	594,8	1138,8	2781,0
o – MUŠKARCI	F1	F2	F3
DUGOSILAZNI	484,5	972,2	2258,0
DUGOUZLAZNI	466,0	952,1	2284,7
PROSEK DUGIH AKCENATA	475,3	962,1	2271,3
KRATKOSILAZNI	497,8	1022,7	2346,1
KRATKOUZLAZNI	499,3	1072,0	2571,6
PROSEK KRATKIH AKCENATA	498,5	1047,4	2458,9

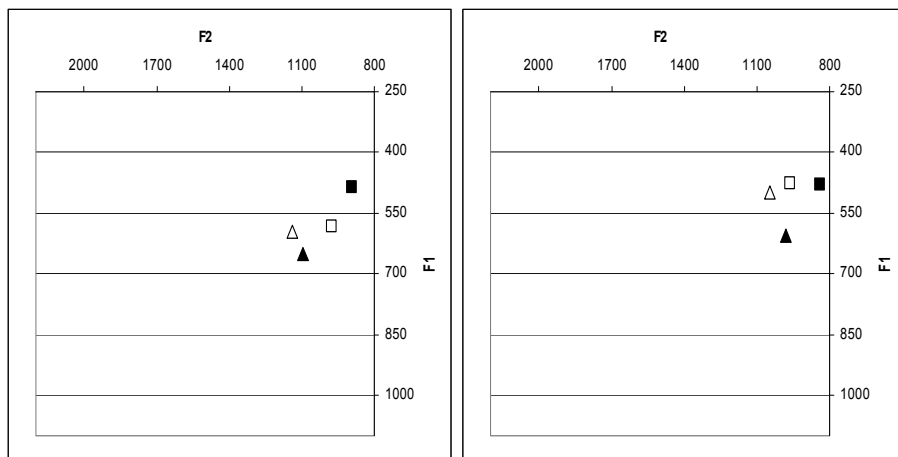
Tabela 8. Vokal **o** u hrvatskom jeziku

Dobijeni rezultati ponovo ukazuju na veoma veliku centralizaciju i povećanje aperture u izgovoru kratkog vokala, kako kod ženske, tako i kod muške ispitanice populacije u srpskom jeziku. Razlika u realizaciji dugog i kratkog vokala **o** ekvivalentna je razlici kod vokala **e**, premda su razlike u vrednostima F1 i F2 kod **e** veće. F1 vokala **o** pod kratkim akcentom u proseku je viši približno za 165 herca kod žena, a za 110 herca kod muškaraca. F2 viši je za 200 herca kod žena, a kod muškaraca za 140 herca.

Iako razlika između vrednosti F1 i F2 vokala **o** pod dugim i kratkim akcentom postoji kod svih govornika srpskog jezika, ona je приметно veća među govornicima sa teritorije Vojvodine.

Kod hrvatskih ispitanika, s druge strane, prvi formant vokala **o** ima neznatno više vrednosti F1 pod kratkim akcentom nego pod dugim, kako kod ispitanika ženskog, tako i muškog pola. Drugi formant, međutim, приметно je viši u vokalu pod kratkim akcentom. Kod ispitanica ženskog pola ova razlika iznosi približno 150 herca, dok kod muškaraca ona dostiže približno 80 herca.

Odnosi zabeleženi u našem istraživanju jasno se vide u grafikonima ukrštenih vrednosti prva dva formanta, prikazanim na slici 4.

(a)

(b)

Slika 4. Grafički prikaz ukrštenih vrednosti F1 i F2 vokala **o** u srpskom i hrvatskom jeziku u izgovoru žena (a) i muškaraca (b).

Vokal **u**

U tabeli 9 date su prosečne vrednosti dobijene za vokal **u** u srpskom jeziku, dok su rezultati za hrvatski prikazani u tabeli 10.

u – ŽENE	F1	F2	F3
DUGOSILAZNI	379,89	709,80	2873,21
DUGOUZLAZNI	357,45	685,52	2846,28
PROSEK DUGIH AKCENATA	368,7	697,7	2860,7
KRA TKOSILAZNI	386,17	787,95	2855,59
KRA TKOUZLAZNI	367,06	791,22	2832,28
PROSEK KRA TKIH AKCENATA	376,6	789,6	2843,9
u – MUŠKARCI	F1	F2	F3
DUGOSILAZNI	351,66	759,63	2529,27
DUGOUZLAZNI	353,48	709,60	2478,75
PROSEK DUGIH AKCENATA	352,6	734,6	2504,0
KRA TKOSILAZNI	372,30	812,54	2468,26
KRA TKOUZLAZNI	373,05	786,85	2473,40
PROSEK KRA TKIH AKCENATA	372,7	799,7	2470,9

Tabela 9. Vokal **u** u srpskom jeziku

u – ŽENE	F1	F2	F3
DUGOSILAZNI	428,2	846,9	2998,1
DUGOUZLAZNI	445,0	866,8	2749,0
PROSEK DUGIH AKCENATA	436,6	856,9	2873,6
KRATKOSILAZNI	428,5	879,6	2937,2
KRATKOUZLAZNI	415,5	823,0	2898,0
PROSEK KRATKIH AKCENATA	422,0	851,3	2917,6
u – MUŠKARCI	F1	F2	F3
DUGOSILAZNI	407,7	757,5	2209,7
DUGOUZLAZNI	409,1	808,7	2244,4
PROSEK DUGIH AKCENATA	408,4	783,1	2227,0
KRATKOSILAZNI	413,4	829,3	2213,8
KRATKOUZLAZNI	414,1	838,4	2258,0
PROSEK KRATKIH AKCENATA	413,8	833,8	2235,9

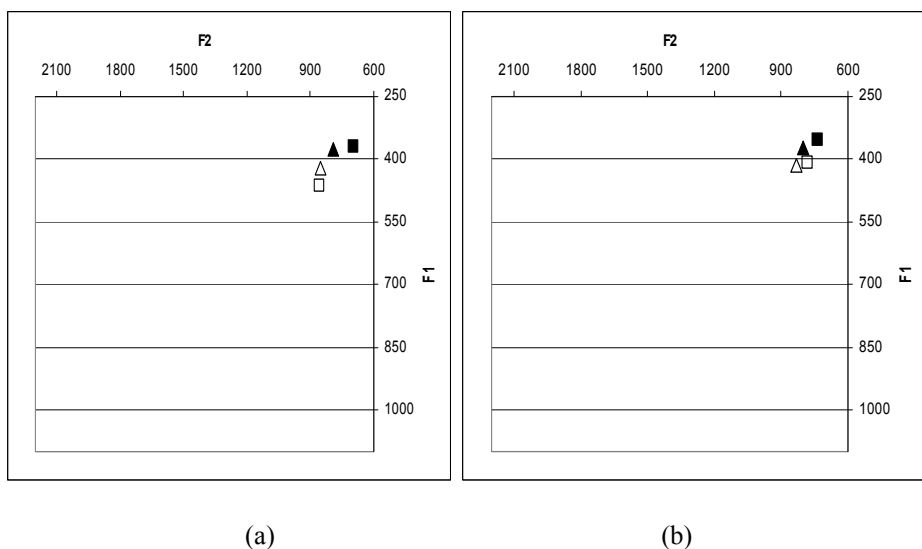
Tabela 10. Vokal **u** u hrvatskom jeziku

U srpskom jeziku kod vokala **u** F1 je zanemarljivo viši u kratkoj realizaciji nego u dugoj (8 herca kod žena i 20 herca kod muškaraca). F2 je viši u kratkoj realizaciji vokala, i to oko 90 herca u izgovoru žena, a 65 herca u izgovoru muškaraca. Iako ovakva razlika u vrednosti F2 ukazuje na blagu centralizaciju kratkog **u**, ona ne utiče znatno na razliku u kvalitetu dveju realizacija.

U hrvatskom se slična tendencija zapaža samo kod ispitanika muškog pola, u čijem izgovoru vokal **u** pod kratkim akcentom ima viši drugi formant za 50 herca.

Poređenjem rezultata ispitanika srpskog i hrvatskog ponovo se uočava da vokal **u** u izgovoru srpskih ispitanika oba pola ima donekle periferniju poziciju nego kod hrvatskih ispitanika, što se ogleda u nižim vrednostima prvog i drugog formanta.

Na sledećoj slici prikazana je pozicija vokala **u** u vokalskom prostoru pod dugim i kratkim akcentom u dijagramu ukrštenih vrednosti F1 i F2 za ispitanice i ispitanike obaju jezika:

Slika 5. Grafički prikaz ukrštenih vrednosti F1 i F2 vokala *u* u srpskom i hrvatskom jeziku u izgovoru žena (a) i muškaraca (b).

5. Diskusija i zaključci

Prikazani rezultati kontrastivne akustičke analize naglašenih vokala srpskog i hrvatskog jezika, premda rađeni na osnovu izgovora relativno ograničenog broja ispitanika, pokazuju izvesne razlike na osnovu kojih se mogu ustanoviti generalizacije u pogledu vokalskih sistema dvaju jezika.

Najizrazitije razlike ustanovljene su u pogledu dejstva kvantiteta na vokalski kvalitet. U fonetsko-fonološkoj literaturi poznata je činjenica da dugi vokali teže ka perifernijim pozicijama, dok kratki imaju centralniji položaj u vokalskom prostoru. Naša analiza pokazuje da u vokalskom sistemu srpskog jezika, posebno u nekim govorima, dolazi do izrazitog razdvajanja vokala *e* i *o* pod kratkim i dugim akcentom. Ova razlika ispoljava se kako u vrednostima prvog formanta, kao pokazatelja stepena aperture, tako i u vrednostima drugog formanta, koji pokazuje kretanje na osi prednji-zadnji u vokalnom traktu. U hrvatskom jeziku, s druge strane, ovakva tendencija nije izražena u tolikoj meri. Prosečne vrednosti prvog formanta vokala *e* i *o* hrvatskog jezika u proseku su slične srednjim vrednostima dugog i kratkog vokala u srpskom jeziku. Ova činjenica ukazuje na veći stepen aperture obe realizacije hrvatskih vokala *e* i *o* nego u istim vokalima pod dugim akcentom u srpskom jeziku, a manji stepen aperture nego u kratkim realizacijama u srpskom jeziku.

Isti par vokala, međutim, i u hrvatskom govoru pokazuje najviši stepen centralizacije među svim vokalima, ali samo u vidu kretanja ka centralnijoj poziciji u vokalnom traktu na osi prednji-zadnji, što se ogleda u vrednostima drugog formanta.

Ostali vokali, prema rezultatima našeg istraživanja, ne ispoljavaju veliku razliku u kvalitetu u zavisnosti od kvantiteta.

Uočene su još neke opšte tendencije u pogledu vokalskih fonema dvaju jezika. Vokali **i**, **u**, **a** u analiziranom korpusu zauzimaju perifernije pozicije u vokalskom prostoru srpskog jezika nego u hrvatskom. Ovakvi nalazi donekle su neočekivani u pogledu vokala **i**, **u** ako se imaju u vidu podaci iz postojeće literature o hrvatskom jeziku (up. Bakran 1996: 42–43, 242). Prema ovom izvoru formantske vrednosti vokala **i**, **u** u hrvatskom jeziku sličnije su vrednostima srpskih vokala nego što je naše istraživanje pokazalo. U pogledu niskog vokala **a**, naši rezultati slični su navedenom izvoru. Mogući razlog neslaganja jeste u nedostatku temeljnih i sistematičnih istraživanja kojima bi u kontrolisanim eksperimentima bila obuhvaćena znatno veća populacija ispitanika.¹² S druge strane, posmatrano iz perspektive ukupnog vokalskog sistema oba jezika, ovakvi nalazi ne iznenađuju. S obzirom na to da je u srpskom jeziku došlo do znatne diferencijacije srednje visokog prednjeg vokala **e** i zadnjeg vokala **o**, kretanje vokala **i**, **u**, **a** ka sasvim perifernim pozicijama nastupa kao logičan sled kako bi se očuvala vokalska distinkcija između svih vokalskih fonema, kako u pogledu artikulacije, tako i na perceptivnom nivou.

Nalaze do kojih smo došle u ovom pilot istraživanju svakako treba proširiti uključivanjem većeg broja ispitanika, koji će biti klasifikovani prema regijama iz kojih potiču, te će se na taj način doći do preciznijeg opisa regionalnih izgovora kako srpskog, tako i hrvatskog jezika. Verujemo da će poređenje prikazanih nalaza sa rezultatima novih fonetsko-fonoloških istraživanja hrvatskog jezika znatno doprineti rasvetljavanju ovde pokrenutih pitanja.

Literatura

- Bakran 1996: Bakran, J. *Zvučna slika hrvatskoga govora*. Zagreb: Ibis grafika.
- Bakran 1984: Bakran, J. *Model vremenske organizacije hrvatskog standardnoga govora*. Zagreb: Univ. Dissertartion.
- Bakran 1989: Bakran, J. Djelovanje naglaska i dužine na frekvencije formanata. In: *Govor*. Časopis za fonetiku. Zagreb, 1989. Nr. VI/2. S. 1–12.
- Bakran/Stamenković 1990: Bakran, J./Stamenković, M. Formanti prirodnih i sintetiziranih vokala hrvatskoga standardnoga govora. In: *Govor*. Časopis za fonetiku. Zagreb, 1990. Nr. VII/2 119–138.

¹² Bakran (1996: 241) navodi da „nema istraživanja s hrvatskim govorom koja bi se mogla citirati [u kontekstu varijabiliteta formantskih frekvencija u zavisnosti od konsonantskog okruženja].“ Isti autor (ibid.) ističe i to da je uticaj naglaska i tempa artikulacije najmanje istraživani izvor varijacija akustičkog vida govora pa i rasporeda formanata.

- Hayward 2000: Hayward, K. *Experimental Phonetics: An Introduction*. London: Longman.
- Horga 2007: Horga, D. Fonetski opis segmentalne razine hrvatskoga jezika. Vortrag auf dem 1. Symposium „Die phonetisch-phonologischen, orthoepischen und orthographischen Unterschiede zwischen dem Bosnischen/Bosniakischen, Kroatischen und Serbischen.“ Graz 12.–14.4.2007.
- Ivić 1996: Ivić, P. *Prozodija reči i rečenice u srpskohrvatskom jeziku*. Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Ivić/Lehiste 1967: Ivić, P./Lehiste, I. Prilozi ispitivanju fonetske i fonološke prirode akcenata u savremenom srpskohrvatskom jeziku. In: *III. Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku*. Novi Sad. Nr. X. S. 55–95.
- Kristal 1998²: Kristal, D. *Enciklopedijski rečnik moderne lingvistike*. Beograd: Nolit.
- Lehiste/Ivić 1963: Ivić, P./Lehiste, I. Prilozi ispitivanju fonetske i fonološke prirode akcenata u savremenom srpskohrvatskom književnom jeziku. In: *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku*. Novi Sad. Nr. VI. S. 31–73.
- Marković/Bjelaković 2006: Marković, M./Bjelaković, I. Neke akustičke karakteristike vokala u govoru Novog Sada. In: *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*. Novi Sad. Nr. XXXI. S. 327–346.
- Petrović/Gudurić: Petrović, D./Gudurić, S. *Fonetika srpskog jezika*. Novi Sad: Zavod za izdavanje udžbenika. (In Druck).
- Radovanović et al. 1996: Radovanović, M. et al. *Srpski jezik na kraju veka*. Beograd: Institut za srpski jezik SANU.
- Stanojčić/Popović 2005: Stanojčić, Ž./Popović, Lj. *Gramatika srpskog jezika*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Škarić 1991: Škarić, I. Fonetika hrvatskoga književnoga jezika. In: Babić, S. et al. (1991): *Povijesni pregled, glasovi i oblici hrvatskoga književnoga jezika*. Zagreb: HAZU/ Nakladni zavod Globus. S. 61–377.
- Trask 2005: Trask, R. L. *Temeljni lingvistički pojmovi*. Zagreb: Školska knjiga.

Maja Marković – Isidora Bjelaković (Novi Sad)

Contrastive acoustic analysis of vowels in Serbian and Croatian

The paper presents the results of the contrastive acoustic analysis of stressed vowels in Serbian and Croatian. The research was based on recordings of speakers of both languages. Spectrographic analysis was done with the Praat program for speech analysis, and the results were statistically analyzed. The values of F1 and F2 are presented in tables and in plotted F1-F2 graphs. The results of the Serbian vowel measurements show considerable differences of F1 and F2 of **e** and **o** in long and short syllables, the short realizations being significantly more open than long ones. In Croatian, on the other hand, these vowels exhibit the difference mainly in terms of F2. The overall results show that the vowels **i**, **u**, **a** occupy more peripheral positions in the vocalic system of Serbian than in Croatian.

Isidora Bjelaković
Maja Marković
Filozofski fakultet Univerziteta u Novom Sadu
ul. Dr Zorana Đindića 2
21000 Novi Sad
Srbija
Tel.: (Bjelaković): 021/459-626 (posao)
E-mail: (Bjelaković): nsdora1@yahoo.com

Miloš Okuka (München)

Fonetsko-fonološke razlike između srpskog, hrvatskog i bosanskog (bošnjačkog) i njihovo normativno sankcioniranje

Danas u slavistici vladaju uglavnom dva oprečna mišljenja o profilima triju južnoslovenskih standarda – srpskom, hrvatskom i bosanskom (bošnjačkom). Po prvome, jezik Srba, Hrvata, Bošnjaka i Crnogoraca policentričan je jezik s nacionalnim varijantama, isto onako kao što su to npr. engleski ili njemački jezik. Razlike unutar varijanata, bez obzira na to koliko su one proizvodom i nacionalnog jezičkog inženjeringa, u osnovi ne otežavaju njegovu komunikativnu funkciju i međusobno sporazumijevanje govornika pojedinih etnija. Po drugom mišljenju, umjesto nekadašnjeg zajedničkog, varijantski raslojenog standardnog jezika, postoje tri odjelita, samosvojna, internacionalno priznata nacionalna standardna jezika (hrvatski, srpski i bosanski), s mogućnošću uspostavljanja i četvrtog štokavskog standarda (crnogorskog), koji se (ti standardni jezici) razlikuju ne samo u jezičkoj nadgradnji nego i u jezičkoj supstanci, i to na svim nivoima jezičke strukture – fonetsko-fonološkoj, morfološkoj, tvorbenoj i sintaksičkoj.

1. Uvodne napomene

Sticajem posebnih povijesnih okolnosti i turbulentnih geopolitičkih promjena na srpskohrvatskim jezičkim prostorima krajem 20. vijeka, ovo drugo shvatanje sve više dobija prevagu u sociolingvistici.¹ Tako su bivše standardnojezičke varijante jednoga policentričnog jezika, političkom voljom njegovih govornika, promovirane u posebne standardne jezike. Tako se od 90tih godina prošlog stoljeća zasebno standardiziraju srpski, hrvatski i bosanski jezik.

Međutim, principi standardizacije i usvajanja (ili nametanja) standardnojezičkih normi bitno se razlikuju u pojedinim sociokulturnim sredinama (nacionalnim državama). Neke od njih držale su se, prije svega, kontinuiteta, s minimalnim izmjenama postojećih normativnih odredaba, a neke su jače zasijecale u jezičko tkivo i/ili počinjale od početka.

Uglavnom se može reći to da se oni, ti principi, kreću na relaciji od propisa stvarnog stanja jezičkih pojava do vrlo izražene težnje stvaranja zamišljenog, zacrtanog nacionalnog modela standardnog jezika. U svemu tome temeljnim polazištem u standardizaciji bili su nacionalni i razlikovni kriteriji.

Tako su nacionalne filologije posljednjih 15-ak godina proizvele ne samo važnije normative, raznih i neusaglašenih profila, nego i mnoge razlikovnike, kojima se nastojalo dokazati samostalnost vlastitog idioma, na jednoj, i razlike između srpskog, hrvatskog i bosanskog (bošnjačkog) jezika na svim nivoima jezičke strukture,

¹ Ovdje treba izdvojiti tzv. crnogorski slučaj. „Crnogorski jezik“ ne postoji kao standard, to je južna varijanta srpskog jezika (up. Okuka 2000, Radovanović 2004).

na drugoj strani. Pri tom se polazilo ne samo od lingvističkih činjenica nego i od ideoloških uvjerenja. Pri tom su se miješali standardnojezički i dijalektalni kriteriji. Na taj način bila je često potvrđena nit koja odjeljuje organsko od neorganskog, dijalekt i sociolekt od standarda. Tako je došlo i do izmišljanja razlika, čak i do prisvajanja pojedinih jezičkih kategorija proglašavajući ih samo svojim i nacionalnim, bez obzira na stvarno stanje u srodnim standardnojezičkim idiomima. U stvari, u mnogim slučajevima slijedio se princip opozitiva „mi“ i „oni drugi“ i određivale jezičkokomunikativne granice prema vlastitom i, često, proizvoljnom nahođenju.

Pri konfrontaciji standardnojezičkih idioma na relaciji Srbi – Hrvati (i Bošnjaci) uglavnom se polazilo od toga da je srpski jezik samo ekavski standard kojemu je osnovicom šumadijsko-vojvođanski dijalekt, a hrvatski jezik (i)jekavski standard kojemu je osnovicom ne samo istočnohercegovačko-krajiški dijalekt nego i drugi hrvatski dijalekti.²

Na osnovu toga krupnog diferencijalnog obilježja uspostavljanje su onda razlike između tih dvaju standarda. Tako se potpuno ignorirala činjenica da je srpski jezik u stvari policentričan jezik koji se realizira svojim varijantama, i s t o č n o m (ekavskom, beogradskonovosadskom), z a p a d n o m (ijekavskom, bosanskokrajiškom) i j u ž n o m (ijekavskom, crnogorskom) i da je svima njima osnovicom istočnohercegovačko-krajiški dijalekt (izuzev kontinuanata jata koji se u istočnoj varijanti temelje na šumadijsko-vojvođanskom dijalektu). Strana lingvistika je, nažalost, gotovo potpuno prihvatila tu ijekavsko-ekavsko podjelu kao hrvatsko-srpsku podjelu, pa se tako lažno formirala slika i o srpskom i o hrvatskom jeziku. Po-

² Up.: „U književnome je jeziku hrvatskome sedam samoglasnika (**a, o, e, i, u, r, iē**) i dvadeset pet suglasničkih glasova (**p, b, f, t, d, c, s, ć, ž, š, k, g, h, m, n, ņ, l, j, r, v, j**). U književnome jeziku srpskome nema glasa /iē/. Naizgled neznatna razlika u popisu glasova uvjetovala je razvitak dviju glasovnih predaja: ijekavsku štokavštinu kao književni jezik Hrvata – ekavsku štokavštinu kao književni jezik Srba“ (Kačić 1995: 122–123); „[...] najuočljivija razlika između srpskog i bosanskog jezika [...] [je] u zamjeni jata: srpski je ekavski, a bosanski ijekavski. To je najfrekventnija razlika između ova dva jezika“ (Jahić 1999: 105–106); „[...] crnogorski je standardni iekavizam, srpski je književno autohton ekavizam“ (Nikčević 1997: 44); „Prema odrazu staroga glasa jat, Srbi u književnom jeziku rabe ekavicu, a Hrvati iekavicu“ (Krmptić 1992: 12); „[...] u hrvatskome standardu [je] /i/je-kavski a u srpskome ekavski (npr. *vrijeme – vreme, sijevati – sevati, pjesma – pesma, tjerati – terati, dio – deo, vidio – video* itd.). Istina, u srpski se standard deklarativno uključivala i iekavica (zbog Srba u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini te Crnogoraca), ali su se njome u praksi (npr. u Beogradu) služili samo povremeno neki jezikoslovci, podrijetlom iekavci“ (Pranjeković 1997: 55); „Organski su govori koji su poslužili kao osnovica hrvatskoga standardnog jezika (i)jekavski, a organski govori koji su poslužili kao osnovica srpskoga standardnog jezika ekavski: hrv. *cvijet – srp. cvet*, hrv. *lijep – srp. lep*, hrv. *liječiti – srp. lečiti* itd.“ (Silić 2001: 151), itd., itd.

gleda li se, međutim, činjenicama u oči, kriterij kontinuanata jata u razgraničavanju nacionalnih standarda nikako ne smije biti razlikovnim, jer srpski književni jezik ima čak d v i j e ijekavske književnojezičke varijante, bosanskokrajišku i crnogorsku. I među njima dvjema postoje razlike, isto tako kao što postoje razlike između njih i hrvatskog (i)jekavizma.

2. Pitanje fonetsko-fonološkog inventara

U vezi s novim sociolingvističkim stanjem na područjima novoštokavskih standarda i sa navedenim principima standardizacije nacionalnih idioma, postavilo se pitanje i cjelokupnog fonološkog inventara triju etničkih standarda. Dok se u srpskom i bosanskom (bošnjačkom) standardu ostalo pri ranijem shvatanju o strogo određenom broju fonoloških jedinica, hrvatska standardologija je pošla od toga da u hrvatskom jeziku pored klasičnih pet vokalskih fonema postoji i fonema – dvoglasnik *ie*, „koji se piše sa *ije*“. S tim u vezi je razvijena čitava teorija o tom „dvoglasniku“ kao značajnom diferencijalnom obilježju u odnosu na druge novoštokavske standarde, srpski i bosanski. Ona je onda i oficijelno sankcionirana u hrvatskoj standardologiji (u važećem pravopisu i u većini školskih gramatika).

Tako u Hrvatskoj gramatici grupe autora (Barić et al. 1997: 44–45, 49), koja je izmijenjena i prilagođena prema novim nacionalnim shvatanjima o književnom jeziku, stoji da hrvatski jezik ima 32 glasa, od kojih je 6 s vokalskom vrijednošću (*i*, *e*, *a*, *o*, *u*, i *ie*). Pri izgovoru dvoglasnika *ie*, koji je „ravan diftong“, kaže se da su govorni organi „najprije u položaju sličnom kao pri izgovoru glasa *i*, a onda postupno prelaze u položaj za izgovor glasa *e*“. Isto stoji i u školskoj „Gramatici hrvatskoga jezika“ Stjepka Težaka i Stjepana Babića (Težak/Babić 2005: 50), s napomenom da je dvoglasnik *ie*, „kao *i* i *e*, prednji otvornik“.

Da li je to stvarno moguće? I da li se ovaj slijed glasova može ovako izgovoriti bez nekog, makar reduciranog, elementa foneme *j*? I da li hrvatski književni jezik ima jednu fonemu više nego srpski književni jezik?

O tome u hrvatskoj standardologiji do danas nije postignut konsenzus, iako je oficijelno sankcionirano shvatanje o postojanju dvoglasnika *ie* kao posebne foneme.³ Podrobno su, naime, razmijenjeni argumenti „za“ i „protiv“. Pri tom se uglavnom previđala činjenica da je pitanje kontinuanata jata morfofonološki, a ne fonološki problem. To znači da „dvoglasnik *ie*“ obavezno alternira s drugim kontinuantama jata (npr. *živio*, *grijati*, *bregovi*) i da su alternacije *i* i *e* poziciono uslovljene.

³ To se već duže uči u osnovnim i srednjim školama Hrvatske, ili pak na sveučilištima (ovo posljednje zavisno od shvatanja pojedinih sveučilišnih nastavnika; tako npr. u gramatici Josipa Silića i Ive Pranjkovića iz 2005 (Silić/Pranjković 2005), kojoj u podnaslovu stoji „za gimnazije i visoka učilišta“, nema govora o dvoglasniku *ie* kao fonemi).

To dalje znači da „kraćenje bilo kojega skupa samoglasnika“ nema za „rezultat fonemski skup“, da se ne mogu uspostaviti takvi minimalni parovi koji bi „dvoglasnik *ie*“ stavili u istu ravan sa drugim vokalima (npr. *o* ili *u*), da je on posve okamenjen, tj. da je vezan samo za neke leksičke morfeme slovenskog porijekla, a nema ga „u posuđenicama i prilagođenicama“ niti pak u tzv. slobodnoj distribuciji, itd. itd. (Pranjeković 1998: 194; v. i Badurina 1996: 30; Silić 1999: 23).

Koliko, onda, hrvatski standard ima fonoloških ili, s ortoepskog stanovišta, fonetskih jedinica? I da li se njegov sistem⁴ razlikuje od srpskog ili bosanskog (bošnjačkog)?

Odgovor na to pitanje je nedvosmislen: sva tri standarda imaju i s t i fonološki sistem.

3. Koji tip razlika postoji?

Postoje razlike koje su na nivou jezičke strukture i one koje su na nivou jezičke nadgradnje. Prve su lingvističke, a druge sociolingvističke naravi.

Na prvoj ravni fonetsko-fonološke razlike su nastale u suodnosu organskog i neorganskog (tj. govora i standarda). One su, u stvari, dio sistema u cjelini, ali su pojedini etnički standardi odabirali neke od postojećih varijeteta, alternacija. Na drugoj ravni razlike su proizvodom crkvenslovenskog nasljeđa i kontakta sa stranim jezičkim idiomima (grčkim, latinskim, turskim, njemačkim, francuskim, engleskim i dr.). U osnovi, dakle, n e m a s i s t e m s k i h (lingvističkih) razlika među trima standardima nego samo sociolingvističkih. One, ove posljednje, čine pojedine standarde osobenima, samosvojnima.

Razlike na ortoepsko-ortografskoj razini proizvodom su različitih tradicija (ovdje se to odnosi na srpsku i hrvatsku pravopisnu tradiciju, bošnjačke normativističke tradicije nema, ona se izvodi iz ovih dviju posljednjih, odnosno ona preuzima rješenja jedne ili druge, ili ih kombinira).

U vezi s tim bitno je naglasiti različito shvatanje norme u pojedinim sociokulturnim sredinama. Hrvatska preskriptivistika drži se uglavnom d i s j u n k t i v n e

⁴ Postoji i mišljenje (i to, navodno, eksperimentalnim fonetskim istraživanjem i dokazano) da fonološki sistem hrvatskog jezika, koji se „razvijao i gotovo spontano dovršio svoj tronarječni hibridni temelj“, ima 29 fonema (sa nekim „srednjim“ *č* i *đ*, umjesto opreka *č/ć* i *đ/dž*, i dvofonemskim slijedom *je* umjesto i kratkog i dugog jata), zatim „tri naglasaka – dva duga različita tona i jedan kratki“ (od dugih jedan je akut), da nema „zanaglasnih dugih slogova“ i „obvezatnoga pomicanja silaznih naglasaka s nepočetnih slogova“ (Škarić 2006: 5 i dalje). Za Sandu Ham iz toga „logično [...] slijedi i veliko pospremanje hrvatskoga fonološkog ustrojstva“, jer je hrvatskom jeziku krajem 19. stoljeća nametnuta vukovska norma, koja ga „i danas donekle drži u jarmu“ i koju za svagda valja odbaciti „bez obzira na dubinu reza i snagu posljedice“.

norme (*ili/ili*, tj. daje prednost jednoj od dvostrukosti *i/ili* pak trostrukosti), težeći ka apsolutnom usustavljanju, a srpska *k o n j u n k t i v n e* norme (*i/i*, tj. uglavnom ne daje prednost nijednom dubletu *i/ili* tripletu).

Bošnjačka preskriptivistika je nekonzekventna, uglavnom se drži konjunktivne norme, kao srpska, ali nastoji da svjesnim intervencijama, u suprotnosti s običajnom normom i vlastitom jezičkom praksom, smanji postojeće dublete ili triplete, odnosno da ih se vremenom i oslobodi. S tim u vezi, često (i nekritično) preuzima hrvatska normativna rješenja.

4. Razlike iz sistema: alternacije

4.1. Razlika ovoga tipa najviše je u kontinuantama stare foneme *jat*. No, budući da srpski književni jezik ima i dvije ijekavske varijante (bosanskokrajišku i crnogorsku),⁵ u ovoj domeni se ne mogu povući takvi distinktivi kao u drugim kategorijama. Tu se jednostavno mora isključiti srpski ekavski sistem, a paralele povući između dvaju srpskih ijekavizama, na jednoj strani, i između hrvatskog ijekavizma, na drugoj strani. Ijekavizam bošnjačkog standarda stoji na sredokračić tih antipoda, s tim što se više podudara s prvim dvama realizacijama (prije svega s bosanskokrajiškim srpskim).

4.2. Najkrupnije razlike pojavljuju se u složenicama s prefiksom **prě-** u trima standardima.

Hrvatska norma preferira likove s ijekavskom zamjenom *jata*, ali u pojedinim slučajevima dozvoljava i dublete (*pregib* i *prijegib*, *pregled* i *prijegled*, *prekid* i *prijekid*, *preskok* i *prijeskoc*, *preplet* i *prijeplet*, *prerez* i *prijerez*). Izolovano se pojavi i samo jedan lik (*prepad*, *prepjev*, *premaz*).⁶

⁵ Pokušaj iz 90-ih godina prošlog stoljeća da se ujednači srpski književni jezik na ekavskoj osnovi završio je potpunim neuspjehom. Naime, u Republici Srpskoj bio je zvanično uveden ekavski (beogradski) tip jezika kao obavezan (javni) jezik. U Zakonu o službenoj upotrebi jezika i pism(am)a bile su predviđene i drastične kazne za kršenje ekavskih normi u (ijekavskoj) praksi. Tome je u srbistici pružen snažan otpor (v. „Status (i)jekavice u standardnom jeziku“, tematski zbornik nikšićkog časopisa „Vaspitanje i obrazovanje“ 3/1994; Miloš Kovačević, „U odbranu jezika srpskoga – i dalje“, Beograd 1997: 99–100; Okuka 2006: 304–312 i dr.). Na inicijativu Društva nastavnika srpskog jezika Republike Srpske Ustavni sud Republike te zakonske propise 1998. proglasio je neustavnim, tj. nevažećim (v. „Završen progon ijekavice“, Srpski jezik III/1–2, 1998: 653–656).

Istovremeno s nastojanjem ujedinjenja svih Srba na jednom tipu književnog jezika više srpskih lingvista i filologa zalagalo se i za ortografsku reviziju tako što bi se pisanje kontinuanata *jata* obilježavalo jednim znakom (tzv. rogatim latiničkim ě). I ta ideja je propala.

⁶ AniĆ/Silić 2001 imaju samo *pregled*, *prepjev*, *prerez*.

Bošnjačka norma slijedi hrvatsku, često u suprotnosti s vlastitom jezičkom praksom (*prijekop, prijelom, prijenos, prijesjad, prijetop, prijetvor, prijevjes, prijevod, prijevoj, prijevoz*) ili daje dubletna rješenja preferirajući ijekavske oblike (*priječnik/prečnik, prijegled/pregled, prijekid/prekid, prijeklop/preklop, prijelaz/prelaz, prijelaznica/prelaznica, prijelet/prelet, prijemaz/premaz, prijeplet/preplet, prijeraz/prerez, prijesjek/presjek, prijeskok/preskok, prijevara/prevara, prijezir/prezir* i dr.).

Srpska norma preferira likove sa **pre-** (*prevod, prevoz, prevoj, preglas, pregon, pregor, predlog, preklop, prekop, prekup, prelaz, prelom, prenos, prepjev, prepis, preplet, preskok, prestup, pretop, prevez, prevjes, pregon, prekor, prevoj, preglas, predlog* i dr.), ali kaže da se „priznaje“ i *prijevod, prijevoz, prijevez, prijevor, prijegon, prijekor, prijepis, prijeskok*. Obavezno su *previd, pregib, predio, predmet, prezir, prekip, prelet, preliv, preljub, premaz, premjer, premet, premor, prepad, pretok, prepis, prepjev*. Za likove *prebol, pregled, prezir, prekid, prerez, presjek* kaže se da ih treba samo tako upotrebljavati „jer su likovi sa **prije-** vrlo neobični, iako su zasvedočeni u P odnosno RMS“⁷ „Kolebanja“ srpski pravopisci vide u „*prevara (prievara); predsjednik, predstojnik; prednost, prednosni; prećipredem (priećipriedem); prelazni (prijelazni), neprelazan; prestupna (prijestupna) godina; presto prestolje, prestonica i prijesto, prijestolje, prijestonica* (ali samo *prestonasljednik, prestolodržac*, jer je tu *pre-* kratak slog). U P je dato samo *prijestupna godina i prijeslo(I)* i sl., što nije u skladu sa izražajnim običajem“. Samo sa **prije-** navode se neke samonikle riječi kod kojih se izgubio glagol i koje su razvile specijalno značenje: „*prijeklad, prijevor, prijesjek* (sanduk za žito, a u običnim značenjima *presjek*), *prijemet* (vrsta vina), *prijepek* (prepečenica) i dr. To su po pravilu reči nevelike učestalosti, i njihovo pisanje dobro reguliše oslonac na jezičko osećanje onih koji ih upotrebljavaju“ (Pešikan et al. 1994: 133).⁸

⁷ Tj. u novosadskom pravopisu (Pravopis 1960) i u Rečniku Matice srpske.

⁸ Ove odredbe su donošene bez stvarne slike u južnoj i zapadnoj varijanti srpskog jezika. Uz to, često nema jasno određenih pravila nego se jezičke pojave više (naširoko) opisuju nego propisuju.

R. Simić (2006: 63–64) pokušao je ovdje naći neko pravilo tako što je dužinu uzeo kao kriterij. Tamo gdje je dužina „dosledno očuvana, onda se u arhajičnijim i lokalnim rečima izgovara **prije-**“ (*prijëvor, prijëklad, prijëkor, prijëkornik, prijëkôst, prijëkrst, prijëlog, prijëmët, prijëpon, prijëpor, prijësad, prijësadnica, prijëtvor, prijëtrok, prijëtrop, prijëhod, prijësadnî, prijëtvdôran*), a u „ostalim rečima ravnopravno se izgovara **prije-/pre-**“ (*prijëboj/ préboj, prijëvoz/ prévoz, prijëvjes/ prévjes, prijëvod/ prévod, prijëvoz/ prévoz, prijëvoj/ prévoj, prijëvojak/ prévojak, prijëvojnica/ prévojnica, prijëgled/ prégleđ, prijëgon/ prégon, prijëgor/ prégor, prijëkladnik/ prékladnik, prijëklet/ préklet, prijëkov/ prékov, prijëkop/ prékop, prijëlaz/ prélaz, prijëlom/ prélom, prijënos/ prénos, prijëpis/ prépis, prijëstô/ préstô, prijëstôlje/ préstôlje, prijëstônica/ préstônica, prijëstup/ préstup, prijëstupnik/ préstupnik, prijëtupni-*

4.3. Iza ovoga dolaze jatove kontinuantе iza tzv. pokrivenog **r**. Dok se u srpskom jeziku ostalo prema ranijim rješenjima (greška, pogreška), hrvatski normativi su pošli novim putem. Babić/Finka/Moguš u 5. izdanju „Hrvatskog pravopisa“ (Babić et al. 2000) imaju *pogriješka, grješnica, grješničin, grješnički, grješnik, grješnikov, grješnost*, a u izdanju iz 2005. (sa Sandom Ham umjesto Božidara Finke – Babić et al. 2005) *grjehota, grješan, grješić, grješnik, grješnost, grješina* (uv. od *gri-jeh*), *grješnica, grješnički, bezgrješan, bezgrješnica, bezgrješnički, bezgrješnik, bezgrješno, Bezgrješno začće Blažene Djevice Marije, trješčica, trjezniji, trježnoća, trjezven, uvrjeda, uvrjedljiv, uvrjedljivost, crjepast, crjepić, crjepina, crjepovlje, vrjedniji, vrjednica, vrjednik, vrjednoća, vrjednota, vrjednovati, drjemežljiv, drjemljiv, drjemljivac, drjemljivica, drjemljivost, drjemuckati, drjenčić, drjenić, drjenov, istrjebljivati, istrjebljenje, istrješnjenje, krjepak, krjepilo, krjepkoća, krjepkost, krjeposnica, krjeposnik, krjepost, krjepostan, naprječac, oprječan, okrjepa, potkrjepljenje, okrjepljiv, okrjepljivost, oprječnost, strjeljivo, strjelast, strjelica, strjeličast, strjelimice, strjelimičan, strjelišni, strjelište, strjelost, strjeljač, strjeljačnica, strjeljana, ždrjebad, ždrjebanje, ždrjebećak, ždrjebance, ždrjebešće, ždrjebetina* (meso), *ždrjebica, ždrjebovi, ždrjepčina*.

Međutim, u „Hrvatskom jezičnom savjetniku“ (Barić et al. 1999: 69–70) ostalo se „od pisanja slijeda **je** u kratkim slogovima iza pokretnoga **r**. S jednim izuzetkom: tvorbeni porodica riječi *gri-jeh*, riječi iz religijsko-moralnoga leksičkog kruga, jer je to duga i neprekinuta hrvatska tradicija“. Te forme su tamo izjednačene sa onima bez **j** i navedene su sve riječi: *bezgrešan i bezgrješan, bezgrešnica i bezgrješnica, bezgrešničin i bezgrješničin, bezgrešnički i bezgrješnički, bezgrešnik i bezgrješnik, bezgrešno i bezgrješno, bezgrešnost i bezgrješnost, grehota i grjehota, grešan i grješan, greščić i grješčić, greška i grješka, grešnica i grješnica, grešničin i grješničin, grešnički i grješnički, grešnji i grješnji, grešnik i grješnik, ne-*

cal/préstupnica, prijevāran/prēvaran, prijevājnī/prēvojnī, prijevāran/prēgoran, prijevālo-man/prēloman, prijevāstunī/prēstunī, prijevāstunīčkī/prēstunīčkī). I na kraju, tamo gdje je „dužina nedosledna, dosledan je izgovor **pre-**“ (*prēgib/prēgib, prēgibak/prēgibak, prēdjel/prēdio/prēdjel/prēdio, prēdložak/prēdložak, prēdmet/prēdmet, prēdsjednik/prēdsjednik, prēdsōblje/prēdsōblje, prēmaz/prēmaz, prēmjer/prēmjer, prēmor/prēmor, prēmōst/prēmōst, prēpad/prēpad, prēpjevl/prēpjevl, prētip/prētip, prēplet/prēplet, prērez/prērez, prēsjek/prēs-jek, prēsip/prēsip, prēsok/prēsok, prēsol/prēsol, prēzid/prēzid, prēzir/prēzir, prēzir-nōst/prēzirnōst, prēkid/prēkid, prēkidnik/prēkidnik, prēkup/prēkup, prēlet/ prēlet, prēliv/prēliv, prēljub/prēljub, prēgledan/prēgledan, prēziran/prēziran, prēkidan/prēkidan, prēkup-nī/prēkūpnī, prēlazan/prēlazan, prēlivnī/prēlivnī, prēpadnī/prēpadnī*). (Odvje treba naglasiti to da Simić u prvoj grupi navodi oblike južne [crnogorske] varijante srpskog jezika; u zapadnoj [bosanskokrajiškoj] varijanti redovno je akcenatski odnos **pré-/prije-** prema prvome **pré-/prije-**, tj. *prévoz/prijevōz, prēkor/prijevōr, prēstupnica/prijevstupnica, prēloman/prijev-loman* itd.).

pogrešan i nepogrešan, nepogrešiv i nepogrešiv, nepogrešivost i nepogrešivost, nepogrešnot i nepogrešnost, pogrešan i pogrešan, pogrešivost i pogrešivost, pogreška i pogreška.

Bošnjačka norma ima dublete *grešan/grješan, grešćica/grješčica, greška/grješka, greškom/grješkom, grešnica/grješnica, grešnicin/grješnicin, grešnički/grješnički, grešno/grješno, grešnost/grješnost.*

4.4. Pitanje tzv. ekavizama izvan pokrivenog *r* u ijekavskim standardima i varijantama nema neko značenje. Svi normativi se opredjeljuju za likove tipa *nekad, neki, nekoliko, nešto, slezena, sreća* i dr. No oblik *ogrev* srpski pravopis navodi kao *ogrijev*, a hrvatski kao *ogrjev*. Bosanski ima oba lika, s tim što se daje prednost je-kavskome (*ogrjev*). U zapadnoj varijanti srpskog jezika isto je stanje kao i u hrvatskome i u bosanskome.

4.5. Normativi se različito odnose prema negiranom pomoćnom glagolu *jesam*. Srpska norma neprecizno kaže da se oblik *nisam* upotrebljava i u ekavskom i u ijekavskom, a *nijesam* u ijekavskom. U stvari, istočna i zapadna varijanta srpskog jezika imaju oblike *nisam*, a južna *nijesam*. U hrvatskom standardu se protežira oblik *nisam* (*nijesam* se upućuje na *nisam* [*nijesam* > *nisam*]). Isto je i u bošnjačkom (uz oblik *nijesam* navodi se oznaka „stil.“).

4.6. Tu sada dolazi pitanje odnosa „ikavizama“ i „ekavizama“ u radnom glagolskom pridjevu. Srpska i bošnjačka norma se podudaraju (*vreo/vrio, zreol/zrio*)⁹, a hrvatska ima *vreo/vrio* i *zreo*.

Nasuprot tome, kod Srba stoji i *sio* i *sjeo*, kod Hrvata *sjeo* (*sio*), a kod Bošnjaka samo *sjeo*. U Srba je tu stanje donekle izdiferencirano: zapadna varijanta ima *sjeo*, a južna i *sjeo* i *sio*, s prevlašću ove posljednje. Isto tako je zbrka u dvojstvu *cio/cijel*: u hrvatskom je *cio* i *cijel*, u srpskom *cio* (*cijel*), a u bošnjačkom *cijel/cio*. Slično je i s likom *nasljeđe* (srpski), *naslijeđe* i *nasljeđe* (hrvatski) i *naslijeđe* (bosanski) te *uslijed* (hrvatski), *uslijed* i *usljed* (srpski) i *usljed/uslijed* (bosanski). Sve četiri ijekavice imaju *dio, dioba, vidio, vrtio, zavidio, obolio, živio, sijati, stariji, tresijah* i dr.

4.7. U posebnu kategoriju spadaju dubletne forme u srpskom jeziku: *dejsstvovati/djejsstvovati, dejstvo/djejsstvo, delovati/djelovati, delovanje/djelovanje, otmen/otmjen, nemušti/njemušti, mezimac/mjezimac, mezimica/mjezimica* (gdje se očito daje prednost ekavskim formama). Tu su pomiješane pozajmljenice i domaće riječi, koje naravno nisu na istoj razini. S tim u vezi, pored *istovetan* tolerira se i „ijekavizam“ *istovjetan*. „Hrvatski Pravopis“ uvodi obilježenu riječ *bedastoća*, koja je

⁹ U crnogorskoj jezičkoj praksi „redovno su u upotrebi naizmjenični likovi: *odsio/od-sjeo, zasio/zasjeo, presrio/presreo, susrio/susreo, uzavrio/uzavreo, prevrio/prevreo*“ (Ostojčić 1996: 153).

svojstvom drugog lingvističkog sistema. Bosanski pravopis ga, kao i u mnogim drugim slučajevima, slijedi pa donosi čak i riječ *bedak*.¹⁰

4.8. Ostale razlike odnosno alternacije iz sistema, koje su ne samo fonološke nego i morfonološke naravi, a koje su vrijedne pomena, jesu sljedeće:

4.8.1. *Supstituenti glasa /h/*. Sva tri standarda drže se u osnovi principa da se ovaj glas piše (upotrebljava) tamo gdje mu je po etimologiji mjesto. Taj princip se, međutim, narušava u svim normama, iz različitih pobuda i s različitim rješenjima.

„Substandardnih“ formi je najmanje u hrvatskom jeziku. Tamo je npr. redovno: *suh, kuhati, snaha, protuha* itd., ali se pojavljuju i dubleti *aždaja/aždaha, buzdovan/buzdohan, proja/proha, marva/marha*. Uz to, sankcionirane su i forme sa **h** izpred vokalnoga **r** koje nisu systemske: *hrđa, zahrđati, hrzanje, hrvati se, hrvač* itd.

Srpski standard je opterećen substandardnim formama, ali onima koje su iz sistema. To znači da se pored izvornih često toleriraju i „nove“ forme sa tzv. prelaznim glasovima tako što se priznaju „i usvojeni oblici (nekad kao opšte pravilo a nekad kao dubleti) u kojima je **h** izostalo ili je zamenjeno suglasnikom **v** i **j**“ (Pešikan et al. 1994: 72). Tako se pored oblika tipa *ruho, sluh, duh, zaduha* itd. javljaju i dubleti *suh/suv, muha/muva, kijati/kihati, kuhati/kuvati*,¹¹ ali *snaja, proja, promaja, aždaja*¹², *duvan, duvati* i sl.¹³ Uz to, samo je *rđa, trulo* i sl.

¹⁰ U južnoj varijanti srpskog jezika česti su ekavizmi tipa *rečica, rečit, rečnik, ređi, rešenje, rešavanje, starešina, goreti, koreniti, ostareli, zanovet, celivati, sledeći, usled, redosled, nasleđe, naslednik, poslednji, sledeći* i dr. (Pešikan et al. 1994: 128, Jovanović 2005), ali oni nisu normativno sankcionirani. Ostojić (1996: 115, 137) kaže da bi trebalo „normativno priznati i likove bez je (starešina, rečnik, rečit, rešenje, rešavati, rešiv, korenčić, koreniti)“ te oblike *goreti, narečje, rečnički, rečca, rečkati se, starešina, ogrev, ogrevni*.

¹¹ Sva tri standarda imaju oblike *kuhinja, kuhinjski*.

¹² Uz oblik *aždaha* stoji da se on uglavnom čuje u muslimanskoj sredini.

¹³ Simić et al. (1993) imaju mnogo više dubletnih formi (*kuvati/kuhati, kuvar/kuhar, duvan/duhan, puvati/puhati, protuva/protuha, gluv/glu, suv/suh* i dr.). Dešić (1995: 27–28) registruje samo forme sa **v**: *duvati, buva, muva, gluv, suv, duvan, buzdovan, marva, tvor, zevati* (ekavski) / *zijeovati* (ijekavski), *ismevati* (ekavski) / *ismijevati* (ijekavski), te sa **j**: *aždaja, proja, promaja*. Međutim, dopušta dublete *uvo/uh* ili „*kuhinja*, ali *kuvar, kuvati; kihnuti*, ali *kijati, kijavica*.“ Pešikan et al. (1994: 140), uglavnom iz ugla istočne varijante srpskog jezika, iskazuju normativni stav na sljedeći način: „U sociokulturnom i nacionalnom razlikovanju srpskohrvatskog jezičkog standarda u svemu izloženom dubletizmu za srpsku jezičku kulturu i običajnu normu karakteristični su oblici bez **h**, ali to nikako ne znači isključenost ili osporavanje varijanata sa **h**. I u srpskom standardnom izrazu sasvim je običan npr. oblik *uho*, koji se naslanja i na svoju množinu *uši* i pridev *ušni*. Dosta su obični i likovi *suh* i *gluh* (*suhomesnati, zagluhnuti* i sl.), koji su u obličkom skladu sa *sušiti, zaglu-*

I u hrvatskoj i u srpskoj normi samo je *lak(o)*, *mek(o)* i *sat*.

Bošnjačka norma je najviše opterećena substandardom i u njoj je prisutna „stanovita nesistematičnost, ali i neusklađenost s govornom tradicijom i lingvističkom praksom“ (Valjevac 2005: 76). Provedeno je naime pravilo da se glas **h** piše i upotrebljava svugdje tamo gdje mu je ne samo po etimologiji mjesto nego i gdje se izgovara u muslimanskim lokalnim govorima. Tako su normativni status, pored izrazitih bošnjakizama tipa *lahko*, *mehko* i *kahva*,¹⁴ dobili i likovi *hlupati*, *ohlupina*, *ishlapiti*, *hurnik*, *hudovac*, *nahuditi* i sl. koji se i u Bošnjaka doživljavaju „kao izraziti ruralizmi kojima nema mjesta u standardnom jeziku“ i koji „ni do danas u normativnoj praksi nisu prihvaćeni“ (Valjevac 2005: 75). Uz to, redovno je tzv. sekundarno **h** u *hrđa*, *hrvač*, *hlopta*, *vehnut*, *izmalehna*, *odmalehna* i dr., kao i *bahsus*, *bahsuli*, *bahsuznica* i sl. Ali se dozvoljavaju i dubleti tipa *dihati/disati*, *dihanje/disanje* i sl. te *lakom/lahkom*, *hlavavo/labavo*, *natenane/natehnane*, *zabadava/zabadihava*, *bada-va/badihava*, *hlupiti/lupiti*, *hurlik/urlik*, *udovac/hudovac*, *udovica/hudovica*, *podobrahno/podobraho*, *nahuditi/nauditi*, *ohlupina/olupina*, *zijekati/zijekati* i dr.

4.8.2. V o k a l i z a c i j a f i n a l n o g -l. Srpski književni jezik prepoznatljiv je po zamjeni **-l** > **-o**, a hrvatski (uglavnom) njegovim očuvanjem (*bivo* prema *bivol*, *so* prema *sol*, *soko* prema *sokol*, *sto* prema *stol* itd.). No u oba standarda propisani su i dubleti: *cijel/cio*, *topao/topal* (srpski), *topal/topao* (hrvatski, te *cijel/cio*, *prijesto/prijestol* u AniĆ/Silić, kod Pešikana/Jerkovića/Pižurice i dr. samo *prijesto*). Bošnjački standard uglavnom slijedi srpski (*bivo*, *so*, *soko*, *sto*, *vo* odnosno *cijel/cio*, *topal/topao*).

4.8.3. F i n a l n o -r. I po odsustvu odnosno prisustvu finalnoga **-r** u nekim leksemama prepoznatljivi su srpski i hrvatski standard (*veče* prema *večer*, *juče* pre-

šiti, *oglušiti se*. S druge strane, potpuno su izvan običaja varijante *mušji*, *bušji* (samo *muvlji*, *buvlji*), pa i *gluši*. Neobične su, izuzevši slikovite stilizacije, i varijante *duhan*, *kuhati*, *kuharica*; međutim, u opštem običaju je oblik *kuhinjski*, a pored *kujna* dosta je obično i *kuhinja*. U normativnom usmeravanju treba uvažavati realni izražajni običaj, ali nikako ne i suzbijati varijante sa **h**, niti ih ičim ograničavati, u meri u kojoj se javljaju spontano i po izboru pisaca teksta“ (v. i Jaroszewicz 2004: 276).

¹⁴ Ovdje se radi o pozajmljenici. U hrvatskom standardu redovno je *kava* i *kavedžija*, a u srpskom *kafa* i *kafedžija*. Babić et al. pominju još i riječi *kaveni*, *kavin* i *kavotočje*, ali i *kafić*. AniĆ/Silić 2001 imaju *kava*, *kavana*, *kavaničica*, ali i *kafedžija*, *kafedžijski*, *kafić*. (Treba naglasiti i to da su i u srpskim i u hrvatskim istočnohercegovačkim govorima prisutne samo forme *kava*, *kavedžija*). Bošnjački pravopisni normativ navodi *kahva*, *kahvedžija*, *kahvaji*, *kahvedžijski*, *kahveni*, *kahvenisati*, *kahvenjak*, forma *kafa* se upućuje na *kahvu*, *kafedžija* na *kahvedžija*, *kafenisati* na *kahvenisati*, dubletne su *kafana/kahvana*, a od formi samo sa **f** su *kafanski*, *kafaz*, *Kafedžić* (prezime), *kafez*, *kafilerija*. U Jahić et al. (2000: 111), međutim, književnima se smatraju *kafana* (a ne *kahvana*), *kafić* (a ne *kahvić*), *kavanski* (a ne *kahvanski*).

ma *jučer, takođe* prema *također*). Bošnjački pravopis navodi obje forme, ali preferira one sa **-r** (*juče* v. *jučer*, *veče* v. *večer*).

4.8.4. U složenicama s **protiv(u)/protu-** hrvatski standard je unificiran (*proturječiti*, *protuobrana*, *protuudar* itd.). Bošnjački ima **protiv-/protu-** (*protivdokaz/protudokaz*, *protivmjera/protumjera* itd.), a srpski **protiv-/protivu-** (*protivrečan/protivurečan*, odnosno *protivrječan/protivurječan*, ali samo *protivreformacija*).¹⁵

4.8.5. U izolovanom primjeru alternacije **a/o** hrvatski se razlikuje od srpskog i bošnjačkog (*obveza* prema *obaveza*).

4.8.6. I u alternaciji **tko/ko** hrvatski se odvaja od srpskog i bošnjačkog. „Oblike na **k** (*ko*) hrvatska norma dopušta u razgovornom stilu“ (Silić 2001: 151).

4.8.7. Bošnjačka norma se razlikuje od hrvatske i srpske u sankcioniranju prijevoda od imenica na **-ica** (*bludnicin*, *domaćicin*, *plivaćicin*, *plesaćicin* itd. prema *bludničin*, *domaćičin*, *plivačičin*, *plesačičin* itd.). Uz to, iz nejasnih razloga, uvedeni su dubleti *grobље/greblje*. Ni jedno ni drugo u Bošnjaka nije opšteprihvaćeno (Valjevac 2005: 82; Tošović 2006: 178).

5. Razlike sociolingvističke naravi

Razlike sociolingvističke naravi između srpskog i hrvatskog jezika proizvedom su povijesnog razvoja njihovih standarda. Hrvatski jezik dolazio je u kontakt, prije svega, s jezicima mediteranskog kruga, a srpski s jezicima grčkovizantijskog kruga (Silić 2001: 149). Uz to, u nekim osobinama različito su primljeni crkvenoslovenski elementi, na jednoj, i rusizmi, na drugoj strani, te forme iz drugih jezika (npr. iz francuskog, njemačkog, engleskog). Rezultat tih kontakata jest uspostavljanje stanovitih razlika u civilizacijskoj nadgradnji tih dvaju književnih jezika na fonološkoj, morfonološkoj, sintaksičkoj i leksičkoj razini, razlika koje te književne jezike čine osobenima, autonomnima.

5.1. U srpskom jeziku je primljeno **ti** iz klasičnogričkog, a u hrvatskom **ci** iz srednjovjekovnolatinskog (*aristokratija* – *aristokracija*, *demokratija* – *demokracija*, *birokratija* – *birokracija* itd.).

5.2. Srpski je **i** preuzeo iz novogričkog, a hrvatski dugo **ē** iz klasičnogričkog (*amin* – *amen*, *Atina* – *Atena*, *karantin* – *karantena*, *Krit* – *Kreta* itd.).

5.3. U srpskom je **v** iz novogričkog, a u hrvatskom **b** iz klasičnogričkog (i klasičnolatinskog, npr. *lavirint* – *labirint*, *Vavilon* – *Babilon*, *Vizant* – *Bizant*, *varva(rin)* – *barba(rin)* itd.).¹⁶

¹⁵ Simić et al. (1993) imaju **protu-** i **protiv-**.

¹⁶ Pešikan et al. (1994) navode i forme *Bizant*, *Babilon*, *Betlehem*, *Abraham*, *barbarin*, *kerubim*, s oznakom „hs.“ (tj. hrvatskosrpski). Simić et al. (1993) u srpskom jeziku dozvoljavaju dublete tipa *barbarstvo/varvarstvo*, *kerubimski/heruvimski*, *labirint/lavirint*.

5.4. Umjesto glasa **ch** srpski ima **h**, a hrvatski **k** (*anahronizam – anakronizam, haos – kaos, hrom – krom, hemija – kemija, melanholija – melankolija, hor – kor, hlor – klor, Hrist – Krist* i dr.).

5.5. Skupine **ce** i **ci** srpski je preuzeo kao **ke** i **ki**, a hrvatski kao **ce** i **ci** (*kedar – cedar, okean – ocean, Kipar – Cipar* itd.).

5.6. Diftonzi **au** i **eu** u srpskom su prešli u **av** i **ev**, a u hrvatskom su ostali **au**, **eu** (*avgust – august, Evropa – Europa, Zevs – Zeus* itd., ali i u srpskom: *Euripid*).

5.7. U srpskom dugo romansko **ō** primljeno je kao **o**, a u hrvatskom kao **u** (*baron – barun, milion – milijun, Brioni – Brijuni* itd.).

5.8. Vidljiva razlika između srpskog i hrvatskog jezika jeste u preuzimanju (odnosno nepreuzimanju) latinskoga **ir**. Hrvatski jezik ga je dosljedno naslijedio, a srpski jezik je preuzeo grčko **is** ili **ir** nadomjestio slovenskim **ova** (hrvatski: *adresirati, eksperimentirati, korigirati, dirigitirati, ignorirati, štrajkati, diskutirati* itd.; srpski: *eksperimentisati, korigovati, dirigovati, ignorisati, štrajkovati, diskutovati* itd.). No srpski standard u tome nije unificiran. Postoji veliki broj glagola na **-irati** (ili kao dubleti ili samo u tom obliku), npr. *adresirati, evocirati, evaluirati, preferirati, kopirati, varirati, telefonirati, iritirati, skandirati, skenirati, parirati, urgirati, preparirati, koketirati, profitirati* itd. Oficijelni srpski pravopis navodi niz glagola na **-irati** (npr. *kapitulirati, karikirati, kastrirati, klonirati, koegzistirati, konfrontirati, korespondirati, korumpirati* itd.). Tu postoje i razlike između varijanata srpskog jezika. Istočna i južna imaju više formi sa **isa** i **ova**, a u zapadnoj je mnogo više dubleta ili formi sa **ira**. U srpskom pravopisu ti se dubleti ponekad navode jedni pored drugih (npr. *balsamovati/balsamirati, glorifikovati/glorificirati, koketovati/koketirati, koncipovati/koncipirati* itd.). Stav pravopisaca je taj da je njihov „izbor prema jez. osećanju“. Pokušaj da se u novije vrijeme u upotrebu uvedu forme tipa *adresovati/adresisati, telefonovati/telefonisati, urgovati/urgisati, evaluisati/evaluovati, klonovati/klonisati* itd. samo su dio jezičke egzotike.¹⁷

5.9. Srpski jezik ima *ofanziva, aktuelan, manuelan, santimetar* prema francuskom, a hrvatski *ofenziva, aktualan, manualan, centimetar* prema latinskom. (Istina, u zapadnoj varijanti srpskog jezika češće je *centimetar* nego *santimetar*).

5.10. Srpski jezik ima *sport*, a hrvatski (prema njemačkom izgovoru) *šport*.¹⁸ Nasuprot tome, hrvatski ima *shema*, a srpski dublete *shema/šema*.

¹⁷ I u jednoj odluci Odbora za standardizaciju srpskog jezika (Odluka br. 55 od 3. 12. 2006) srpski normativci u svom metajeziku imaju oblik *dekliniše* („menjati prema načinu promene odakle je ličnost čije se ime dekliniše“, up. Vuksanović et al. 2007: 118). Da li je to u skladu sa običajnom srpskom normom?

¹⁸ Tako je u (novoj, usvojenoj) normi. Anić/Silić imaju samo *sport, sportaš, sportašica, sportski*.

5.11. U srpskom standardu se daje prednost likovima *balsam* („*balzam*, v. *bal-sam*“), a u hrvatskom obrnuto („*balsam* > *balzam*“) (Tošović 2006: 177). Redovna je opreka *Jerusalim* – *Jeruzalem*. U hrvatskom je samo *bazen*, a u srpskom i *bazen* i *basen*. Srpski oficijelni pravopis (Pešikan et al. 1994) ima oblike *konsekventan*, *konsultacija*, *kosmos*, *kosmički*, *kosmonaut*, *Persija*, *persijski*, s napomenom da su „hs.“ (tj. hrvatskosrpski) oblici *konzekventan*, *konzultacija*, *kozmos*, *kozmički*, *kozmonaut*, *Perzija*, *perzijski*. Propisuju se forme tipa *konzervativan*, *osmoza*, *protoplazma*, *averzija*, *filozof*, *kriza*. Pravopis Simića i dr. (1993) dozvoljava dublete (*kosmičan/kozmičan*, *konsultant/konzultant*, *konsekventan/konzekventan*, ali *filozof*, *konzervativan* itd. Dešić (2005) ima samo *pauza*, *filozofija* i *kriza*.

5.12. U srpskom jeziku upotrebljava se *narandža*, *pomorandža*, a u hrvatskom *naranča*.

5.13. Srpski standard ima *koral*, a hrvatski *koralj*.

5.14. Srpski priručnici navode dublete tipa *afekt/afekat*, *dijalekt/dijalekat*, *subjekt/subjekat* itd., a hrvatski bez nepostojanog *a* (*afekt*, *subjekt*, *dijalekt*, *dokument* itd.).

5.15. Kao izraziti kroatizmi smatraju se likovi *točan* i *točka*, a srbizmi *tačan* i *tačka*. Rusizam *točan*, međutim, upotrebljavao se i kod Srba, a u hrvatski jezik on je ušao upravo preko srpskog filtera (Keipert 2006).

5.16. Srpski standard ima iz crkvenoslovenskog pravoslavnog nasljeđa likove *sveštenik*, *opština*, *opšti*, *uopšte*, a hrvatski prema narodnom izgovoru (*svećenik*, *općina*, *opći*, *uopće*, *općenito*). U hrvatskom je samo *Uskrs*, *uskrsnuće*, a u srpskom i *Uskrs*, *uskrnuće* i *Vaskrs*, *vaskrsnuće*.

6. Dodatna napomena

Bosanski (bošnjački) standard na sociolingvističkoj ravni nema nikakvih posebnosti u odnosu na srpski i hrvatski standard kad je u pitanju fonetsko-fonološka (i morfofonološka) razina jezika.¹⁹ Sve što se nalazi u nadgradnji i u njenoj realiza-

¹⁹ Postoji, istina, jedna pojedinost, ali je ona (orto)grafijske naravi. Norma naime sankcionira „geminantni izgovor“ sonanata u svim riječima orijentalnog porijekla u kojima je „u osnovi *Allah*“, u riječima u „kojima je u osnovi riječ *Muhammed* (pejgamber)“, u riječima „iz samog Kur’ana“ (npr. *sunnet*, *tehijjetul-mesdzid*, *džennet*, *ummet* i dr.) te (i nekih drugih konsonanata) u arapskim imenima i u imenima „naših ljudi koji su u prošlosti imali takva izvorna arapska imena i prezimena: *Ebn Zerr Džundub*, *Šeddad Ibn Eis*, *Zekerija Ebn Ej-jub*“ i dr. Nasuprot tome, bošnjačka imena pišu se fonetski (*Muhammed*, *Abdulah* i dr.), riječi koje su vezane za muslimanski vjerski život (*džehenem*, *dženetski*, *nanijetiti* i dr.) te riječi *dženaza*, *džemat*, *Meka*, *mekanski* itd. (Jahić et al. 2000: 115, v. i Tošović 2006: 178). U prvom slučaju se radi, u stvari, o sankcioniranju tzv. naučne transkripcije stranih imena i pojmova, a ne o izvornom pisanju (niti o „geminatskom izgovoru“) u onom smislu kao što je

ciji prisutno je i/ili u srpskom i/ili u hrvatskom jeziku. Prema tome, bosanski (bošnjački) jezik u toj oblasti n i j e samosvojan, autonoman. On se izvodi iz jednoga ili iz drugoga jezika. Zato su bošnjački kodifikatori bili prinuđeni da se odlučuju ili za hrvatska ili za srpska standardnojezička rješenja.

U većini slučajeva oni su se – često i u suprotnosti s ranijom praksom – priklonili hrvatskoj književnojezičkoj tradiciji ili su donosili dubletna rješenja. Tako su sankcinirane forme: a) *opći, općina, svećenik*; b) *barbarin, barbarizam, barbarstvo, barbarski*; c) glagole na *-irati* (dopuštajući u nekim slučajevima i drugačija rješenja); d) forme tipa *projekt, subjekt*; e) *shema* i dr. Iz srpske pravopisne tradicije zadržali su: a) *tačan, tačka*; b) *hor, hemija*; c) *ofanziva, berza* i još neke pojedinosti. Ostalo su stavili naporedo, dajući uglavnom prednost hrvatskim likovima (npr. *birokracija/biokratija, bazen/basen, balzam/balsam, naranča/narandža, konzultacija/konsultacija, koral/koralj, bajonet/bajunet* itd.). Katkad su težili ka semantičkim diferencijacijama, npr. *Atina* (glavni grad Grčke), *Atena* (Božica), ili su pak od više mogućnosti birali jednu, npr. *bašča* (hrvatski: *bašća* i *bašča*, srpski: *bašta*). Itd.

Literatura

- Anić 2000: Anić, V. *Rječnik hrvatskoga jezika*. Zagreb: Novi Liber.
- Anić/Silić 2001: Anić, V./Silić, J. *Pravopis hrvatskoga jezika*. Zagreb: Novi Liber/Školska knjiga.
- Babić et al. 2000⁵: Babić, S. et al. *Hrvatski pravopis*. Zagreb: Školska knjiga.
- Babić et al. 2005: Babić, S et al. *Hrvatski školski pravopis*. Zagreb: Školska knjiga.
- Babić 1991: Babić, S. et al. *Povijesni pregled, glasovi i oblici hrvatskoga književnoga jezika*. Zagreb: HAZU/Nakladni zavod Globus.
- Badurina 1996: Badurina, L. *Kratka osnova hrvatskoga pravopisanja. Metodologija rada na pravopisu*. Rijeka: Izdavački centar Rijeka.
- Barić et al. 1997: Barić, E. et al. *Hrvatska gramatika*. Zagreb: Školska knjiga.
- Barić 1995: Barić, E. et al. *Hrvatska gramatika*. Zagreb: Školska knjiga.
- Barić et al. 1999: Barić, E. et al. *Hrvatski jezični savjetnik*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje/Pergamena/Školske novine.
- Brozović 1997: Brozović, D. O „pravopisu“ i dvoglasniku „ije“. In: *Jezik*. Zagreb. Nr. 45/1. S. 37–40.

to slučaj u hrvatskoj pravopisnoj tradiciji u vezi sa imenima i pojmovima iz modernih evropskih jezika pisanim latinicom (što je bošnjačka normativistika takođe preuzela od Hrvata napuštajući vlastitu, gotovo 150-godišnju transkripciju stranih vlastitih imena). U drugom slučaju se zadržavaju ranija pravopisna rješenja.

- Čedić 2007: Čedić, I. Neke osobine jezičkih normi bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika. In: *Književni jezik*. Nr. 23/1. S. 42–49.
- Dešić 1995: Dešić, M. *Pravopis srpskog jezika – Pravopisni priručnik*. Zemun – Nikšić – Beograd.
- Gustavson 2002–2003: Gustavson, S. How to Recognise a 'Modern Central South Slavic Text' as Serbian, Croatian or Bosnian. In: *International Journal of Slavic Linguistics and Poetics*. Nr. XLIV–XLV. S. 211–226.
- Halilović 1996: Halilović, S. *Pravopis bosanskoga jezika*. Sarajevo: Preporod.
- Jahić 1999: Jahić, Dž. *Bosanski jezik u 100 pitanja i 100 odgovora*. Sarajevo: Linguos.
- Jahić et al. 2000: Jahić, Dž. et al. *Gramatika bosanskoga jezika*. Zenica: Dom štampe.
- Jaroszewicz 2004: Jaroszewicz, H. *Nowe tendencje normatywne w standardowych językach chorwackim i serbskim*. Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego.
- Jovanović 2005: Jovanović, M. Ekavski refleksi jata u crnogorskim govorima i književnom jeziku. In: Crnogorska akademija nauka i umjetnosti (Hg.): *Šesti lingvistički skup „Boškovićevi dani“*. Podgorica. Bd. 23. S. 83–89.
- Kačić 1995: Kačić, M. *Hrvatski i srpski. Krivotvorine i zablude*. Zagreb: Zavod za lingvistiku.
- Keipert 2006: Keipert, H. Milaković-Montenegrinisch in zeitgenössischer Zagreber Wahrnehmung. In: *Мукрорязыки. Языки. Интерьяыки*. In honorem professori Alexandro D. Dulicenko. Tartu. S. 194–203.
- Krmpotić 1992: Krmpotić, M. *Jezični priručnik*. Zagreb.
- Mønnesland 2005: Mønnesland, S. (Hg.). *Jezik u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo – Oslo: Institut za jezik u Sarajevu – Institut za istočnoevropske i orijentalne studije.
- Nikčević 1997: Nikčević, V. *Crnogorski pravopis [Pravopis crnogorskog jezika]*. Cetinje.
- Okuka 2000: Okuka, M. Serbische Standardsprache in Theori und Praxis. In: *Die Welt der Slaven*. München: Verlag Otto Sagner, 2000. Nr. XLV/2. S. 233–248.
- Okuka 2006: Okuka, M. *Srpski na kriznom putu (Povjesnica, ideologija, jezička zbilja)*. Novo Sarajevo.
- Ostojić 1996: Ostojić, B. *Kolebanja u normi srpskog jezika*. Podgorica.
- Pešikan et al. 1994: Pešikan, M. et al. *Pravopis srpskoga jezika*. Novi Sad: Matica srpska.
- Pranjković 1997: Pranjković, I. Hrvatski standardni jezik i srpski standardni jezik. In: Tokarz, E. (Hg.): *Język wobec przemian kultury*. Katowice, 1997. S. 50–60.

- Pranjeković 1998: Pranjeković, I. Je li dugi refleks jata fonem ili morfonem? In: *Jezik*. Zagreb, 1998. S. 45/5. S. 192–195.
- Pravopis 1960: Matica srpska/Matica hrvatska (Hg., 1967–1976): *Rečnik srpskohrvatskoga književnog jezika*. Bd. 1–6. Novi Sad – Zagreb.
- Radovanović 2004: Radovanović, M. *Planiranje jezika i drugi spisi*. Sremski Karlovci – Novi Sad.
- Radovanović 2006: Radovanović, M. Srpski jezik danas : glavne teme. In: *Glas Srpske akademije nauka i umetnosti CDV. Odeljenje jezika i književnosti*. Nr. 22. S. 59–78.
- Rečnik Matice srpske – Matica srpska/Matica hrvatska (Hg., 1967–1976): *Rečnik srpskohrvatskoga književnog jezika*. Bd. 1–6. Zagreb – Novi Sad.
- Silić 1999: Silić, J. Dostojanstveno se odnosimo prema svome jeziku. In: *Vijenac*. Nr. 136. S. 23.
- Silić 2001: Silić, J. Hrvatski i srpski jezik. In: *Zbornik Zagrebačke slavističke škole: trideset godina rada: (1972–2001)*. Filozofski fakultet Zagreb. S. 147–155
- Silić/Pranjeković 2005: Silić, J./Pranjeković, I. *Gramatika hrvatskoga jezika za gimnazije i visoka učilišta*. Zagreb: Školska knjiga.
- Simić 2006: Simić, R. *Srpski pravopis*. Beograd.
- Simić et al. 1993: Simić, R. et al. *Pravopis srpskoga jezika sa rečnikom*. Beograd – Nikšić.
- Škarić 2006: Škarić, I. *Hrvatski govorili!* Zagreb.
- Stanojčić/Popović 1995: Stanojčić, Ž./Popović, Lj. *Gramatika srpskoga jezika. Udžbenik za I, II, III i IV razred srednje škole*. Beograd.
- Težak/Babić 2005¹⁵: Težak, S./Babić, S. *Gramatika hrvatskoga jezika. Priručnik za osnovno jezično obrazovanje*. Zagreb.
- Tošović 2006: Tošović, B. Fonetsko-fonološke razlike između bosanskog/bošnjačkog, hrvatskog i srpskog jezika (standardološka rješenja). In: Jesenšek, M./Zorko, Z. (Hg.). *Jezikovna predanost. Akademiku prof. dr. Jožetu Toporišiču ob 80-letnici*. Maribor. S. 165–181.
- Valjevac 2005: Valjevac, N. Standardna novoštokavština i jezička situacija u Bosni i Hercegovini. In: *Radovi Instituta za jezik u Sarajevu*. Bd. XVII. S. 4–111.
- Vončina 1992: Vončina, J. Hrvatski jekavski dugi jat. In: *Forum*. Nr. 65. S. 357–383.
- Vuksanović et al. 2007: Vuksanović, J. et al. *Spisi Odbora za standardizaciju srpskog jezika IX*. Beograd.

Miloš Okuka (München)

Phonetisch-phonologische Unterschiede zwischen dem Serbischen, Kroatischen und Bosniakischen (Bosniakischen) und ihr normativer Niederschlag

Phonetisch-phonologische Unterschiede zwischen dem serbischen, kroatischen und bosnischen/bosniakischen Standard bestehen auf zweierlei Ebenen: a) innerhalb des Systems und zwar dahingehend, dass (gemeinsame) Dubletten (Alternationen) unterschiedlich verwendet und gemäß den verschiedenen standardsprachlichen Traditionen bzw. der unterschiedlichen Auffassung der Norm (disjunktive oder konjunktive oder Kombination beider) festgeschrieben werden und b) Unterschiede soziolinguistischer Natur (d. h. Unterschiede im sprachlichen Überbau), die eine Folge der historischen Entwicklung der einzelnen Standards bzw. auch des Kontaktes mit anderen Sprachen und Kulturen sind (einerseits vor allem aus dem byzantinischen Bereich, andererseits aus dem mediterranen Raum).

Den im Folgenden zuerst genannten Unterschieden (z. B.: *sjeo/sio*, *nisam/nijesam*; *sol/sol*; *muha/muva*; *veče/večer*; *lako/lahko* u. a.) kommt keine größere Bedeutung zu, weil es sich bei ihnen um optionale Lautungen im Rahmen organischer Idiome handelt. Es sei festgehalten, dass alle drei bestehenden Standards über e i n gemeinsames phonetisch-phonologisches System verfügen (obwohl in die kroatische Norm ein „neues“ Phonem, der Diphthong *ie*, der eigentlich kein Phonem ist, aufgenommen wurde). Am deutlichsten treten die Unterschiede beim jat-Reflex zu Tage, doch können diese nicht als Opposition angesehen werden, weil der serbische Standard über Varianten verfügt, von denen zwei, die westliche und die südliche, jekavisch sind.

Folgende Unterschiede (z. B.: *aristokratija/aristokracija*; *varvarin/barbarin*; *hemija/kemija*; *konsekvetno/konzekventno*; *afekat/afekt*; *uskrs/vaskrs* u. a.) besitzen größere Bedeutung für die Identität der jeweiligen Standards und manifestieren sich als Opposition zwischen dem serbischen und kroatischen. Der bosniakische Standard weist in dieser Hinsicht keine Autonomie auf. Alles, was im bosniakischen Überbau und in dessen Realisierung vorhanden ist, kann auch im Serbischen und/oder Kroatischen angetroffen werden.

Miloš Okuka
Institut für Slavische Philologie
Ludwig-Maximilians-Universität München
Geschwister-Scholl-Platz 1
80539 München
Deutschland
Telefon: ++49 (0)89 2180-2373
Telefax: (089) 2180-6263
milos.okuka@slavistik.uni-muenchen.de
milosokuka@web.de

Milan Sečujski – Aleksandar Kupusinac – Darko Pekar (Novi Sad)

Određivanje trajanja glasova srpskog jezika u kontekstu korišćenjem stabala odluke

U okviru istraživanja prikazanog u ovom radu ispituje se mogućnost da se trajanja pojedinih fonetskih segmenata, parametar od velikog značaja sa stanovišta automatske sinteze govora na osnovu teksta, dobije na osnovu analize obimnog govornog korpusa čija je priprema u toku. Estimacija trajanja pojedinih segmenata u odgovarajućem kontekstu izvodi se korišćenjem klasifikacionih, odnosno, regresionih stabala (CART). Na ovaj način je, bez eksplicitnog matematičkog modelovanja uticaja relevantnih faktora na trajanje segmenata, ipak moguće odrediti potrebno trajanje fonetskog segmenta u datom kontekstu. Adekvatnost tako dobijenih trajanja fonetskih segmenata potvrđuje se njihovim korišćenjem kao ulaznog parametra u automatskoj sintezi govora na osnovu teksta. Istraživanje je izvedeno u sklopu projekta razvoja govornih tehnologija za srpski i druge srodne južnoslovenske jezike na Fakultetu tehničkih nauka u Novom Sadu, u okviru kog je do sada razvijeno nekoliko veoma značajnih govorno-jezičkih resursa srpskog i drugih srodnih jezika.

1. Uvod

U radu je predstavljeno aktuelno istraživanje mogućnosti automatskog određivanja trajanja fonetskih segmenata u govoru na srpskom jeziku na osnovu obimnog korpusa snimljenog govora i algoritma zasnovanog na primeni klasifikacionih, odnosno regresionih stabala (eng. Classification and Regression Trees – CART). Na Katedri za telekomunikacije i obradu signala Fakulteta tehničkih nauka u Novom Sadu već više od 10 godina se, u okviru projekta AlfaNum, proučavaju i razvijaju govorne tehnologije (Delić et al. 2006; Delić 2007). Krajnji cilj ovog projekta je uspostavljanje govorne komunikacije između čoveka i računara, na isti način i podjednako fleksibilno kao što je to slučaj sa govornom komunikacijom između ljudi. To je moguće razvojem komunikacije sa računarom u oba smera – na osnovu tehnologije automatskog prepoznavanja govora (engl. Automatic Speech Recognition – ASR), kao i tehnologije sinteze govora na osnovu teksta (engl. Text-to-Speech Synthesis – TTS). Zadatak automatske sinteze govora na osnovu teksta jeste da proizvoljan tekst konvertuje u govor koji bi bio razumljiv slušaocu i koji bi zvučao što prirodnije (u idealnom slučaju, kao da je izgovoren od strane osobe, a ne sintetizovan od strane računara). Da bi govorni signal bilo moguće sintetizovati tako da bude što približniji prirodnom ljudskom govoru, neophodno je reprodukovati i trajanja pojedinih fonetskih segmenata (glasova), što je približnije moguće, odnosno odrediti ih automatski, na osnovu analize teksta. S obzirom na to da su lingvistički faktori koji utiču na trajanje svakog glasa u odgovarajućem kontekstu u rečenici mnogobrojni, te da je međusobni uticaj tih faktora jednih na druge veoma kompleksan i nedovoljno ispitan, za predikciju trajanja fonema u specifičnom kontekstu u rečenici nameće se tehnika poput CART, koja omogućuje predikciju trajanja bez

eksplicitnog modelovanja uticaja svakog od lingvističkih faktora pojedinačno (Lazaridis et al. 2007).

2. Klasifikaciona i regresiona stabla

Klasifikacione i regresione tehnike zasnovane na strukturi stabla dosad su korišćene u mnogim oblastima (Breiman et al. 1984). Za razliku od mnogih drugih statističkih procedura, ove tehnike su svoj puni procvat doživele razvojem računarske tehnologije, odnosno porastom procesorske moći i memorijskih kapaciteta savremenih računara. Svrha klasifikacione, odnosno regresione analize može biti konstrukcija adekvatnog klasifikatora, odnosno prediktora neke nepoznate veličine, ali i dublje proučavanje međusobnih uticaja određenog broja faktora koji utiču na traženu veličinu, ali su i sami međusobno zavisni. Pored klasifikacije, odnosno predikcije, ovi algoritmi, dakle, nude i bolji uvid i razumevanje prediktivne strukture podataka.

Sušтина klasifikacionih i regresionih algoritama jeste da se na osnovu obuke na određenom skupu uzoraka prognozira nepoznata veličina na novom uzorku, koji se u opštem slučaju u potpunosti ne podudara ni sa jednim uzorkom prisutnim u skupu za obuku, ali pripada populaciji uzoraka sa istom statističkom raspodelom na osnovu koje je skup za obuku konstruisan. Osnovna razlika između klasifikacionih i regresionih algoritama je u tome što klasifikacioni algoritmi na osnovu vrednosti merljivih obeležja novog uzorka pokušavaju da ga svrstaju u neku od konačno mnogo klasa kojima pripadaju i uzorci iz skupa za obuku, dok regresioni algoritmu na osnovu vrednosti merljivih obeležja novog uzorka pokušavaju da predvide nepoznatu kontinualnu vrednost koju ima određeno obeležje novog uzorka. Na osnovu klasifikacionih stabala u okviru pilot istraživanja na projektu AlfaNum do sada su vođena istraživanja u vezi sa mogućnošću predviđanja položaja akcenta u jezicima sa udarnim akcentom na osnovu klasifikacionih stabala (Sečujski et al. 2009), a u okviru ovog istraživanja se primenjuju regresiona stabla, s obzirom na to da je potrebno predvideti kontinualnu vrednost – trajanje fonema u odgovarajućem kontekstu.

S matematičke tačke gledišta, predikcija regresionim stablom može se posmatrati na sledeći način. Neka prostor X predstavlja skup mernih vektora $X = \{\mathbf{x}_1, \mathbf{x}_2, \dots\}$, kojim se sistematizuje sve znanje o uzorcima. U ovom prostoru svakom uzorku odgovaraju merni vektor $\mathbf{x} = (x_1, x_2, \dots, x_n)$, koji sadrže vrednosti unapred specificiranih n obeležja, kao i vrednost određenog obeležja y , koja može biti bilo koji realan broj. Regresiono stablo se formira na osnovu analize skupa uzoraka kod kojih su vrednosti svih obeležja x_i , kao i vrednost obeležja y poznate (na osnovu analize **skupa za obuku**). Nakon što je regresiono stablo formirano, njegov zadatak je da odredi vrednost obeležja y za uzorke koji pripadaju **skupu za testiranje**, i kod kojih su vrednosti obeležja x_i poznate, ali vrednost obeležja y nije.

Svi podaci imaju standardnu strukturu, što znači da su svi vektori iste dimenzionalnosti i da njihova odgovarajuća obeležja imaju isto značenje. Pri tome se mogu razlikovati numerička i kategorička obeležja, odnosno koordinate. Za neku koordinatu x_i , $i = 1, 2 \dots n$ kaže se da je numerička ako uzima vrednosti iz skupa realnih brojeva, a kategorička ukoliko uzima vrednosti iz nekog konačnog skupa V , tj. $x_i \in V$, gde je $V = \{v_1, v_2, \dots, v_M\}$, gde je M neki prirodan broj.

Pri konstrukciji regresionog stabla koristi se skup za obuku $L = \{(x_1, y_1), (x_2, y_2), \dots, (x_N, y_N)\}$, gde $x_i \in X$ i $y_i \in \mathbf{R}$, za $i = 1, 2 \dots N$. Svaki element skupa za obuku je uređeni par čiji je prvi element merni vektor, a drugi element vrednost obeležja y . Regresiono stablo dobija se sukcesivnim podelama skupa X na disjunktne podskupove, tako da svaki čvor stabla reprezentuje neki podskup skupa L . U čvoru se na osnovu određenog kriterijuma donosi odluka o načinu podele tog čvora. Podelom skupa koji je predstavljen datim čvorom dobijaju se dva disjunktna podskupa, i na taj način se stablo dalje razgranava. Svaki od disjunktih podskupova dodeljuje se čvorovima potomcima, dok se ne stigne do tzv. terminalnih čvorova, čija dalja podela više nije moguća.

Podela svakog čvora vrši se na osnovu kriterijuma koji se odnosi na vrednost jedne ili više koordinata svakog od mernih vektora x koji odgovaraju uzorcima u tom čvoru. Ključna pitanja koja se odnose na tok grananja stabla su: kako odabrati odgovarajući kriterijum podele čvora; kako proceniti da li proglašiti čvor terminalnim ili nastaviti sa podelama; koju vrednost izlaznog obeležja y dodeliti terminalnim čvorovima? Primera radi, pitanje po kome bi neki čvor mogao da bude podeljen na dva moglo bi glasiti „Da li je vrednost koordinate x_4 (koja, primera radi, predstavlja prethodni glas u posmatranoj govornoj celini) v o k a l ?“, pri čemu bi svi uzorci kod kojih je odgovor na postavljeno pitanje „da“ bili dodeljeni levom čvoru potomku, a svi uzorci kod kojih je odgovor na postavljeno pitanje „ne“ desnom čvoru potomku. Pitanje po kom će biti izvršena podela bira se iz skupa svih dozvoljenih pitanja po kriterijumu maksimalnog umanjenja ukupne nečistoće čvorova u stablu, pri čemu se pod nečistoćom čvora podrazumeva stepen međusobnog odstupanja vrednosti obeležja y među pripadnicima čvora. Drugim rečima, svaki čvor deli se na osnovu onog pitanja koje će razdeliti uzorke koji pripadaju čvoru na dva što je moguće „čistija“ podskupa. Ukoliko se na osnovu nijednog pitanja iz tzv. standardnog skupa pitanja ne može umanjiti ukupna nečistoća stabla, zaključuje se da je dati čvor nemoguće podeliti i on se proglašava terminalnim.

Kada je stablo konstruisano, predikcija vrednosti obeležja y novog uzorka svodi se na njegovo propuštanje kroz stablo, pri čemu će uzorak, na osnovu odgovora na pitanja na koja usput bude nailazio, završiti u jednom od terminalnih čvorova stabla. Tu će mu biti dodeljena vrednost obeležja y izračunata na osnovu vrednosti istog obeležja svih uzoraka iz skupa za obuku koji su, prilikom formiranja stabla, završili u tom čvoru. Prediktivna sposobnost regresionog stabla može se proceniti izračunavanjem npr. srednje kvadratne greške u odnosu na tačne vrednosti obeležja y

za nove uzorke (pri tome se, naravno, podrazumeva da su te vrednosti poznate, ali da nisu korišćene u procesu obuke, već da se pri obuci smatralo da su nepoznate).

Stablo konstruisano na ovaj način ima tendenciju da se previše orijentiše na tačnu procenu y za konkretne uzorke iz skupa za obuku, dok nije u stanju da u zadovoljavajućoj meri opiše statistiku ukupne populacije iz koje je uzet skup za obuku. Zbog toga je poželjno ne razgranavati stablo do samih terminalnih čvorova, već prestati ranije, u nekom trenutku kada se to pokaže opravdanim. Matematički je, međutim, opravdaniji pristup da se stablo razgrana do kraja, a da se zatim pristupi *potkresivanju stabla* (eng. pruning), te da se sa potkresivanjem prestane u nekom trenutku kada se to pokaže opravdanim. Potkresivanje stabla predstavlja proces obrnut od razgranavanja, i u tom procesu se čvorovi potomci ponovo spajaju u jedinstveni roditeljski čvor. Postoje različiti kriterijumi za prestanak razgranavanja, i opisani su u standardnoj literaturi (Breiman et al. 1984; Stone 1977).

2.1. Klasifikaciona i regresiona stabla u kontekstu predikcije trajanja glasova u govoru

U kontekstu predikcije trajanja pojedinih fonetskih segmenata odnosno glasova, vrednost nepoznatog obeležja y je trajanje fonetskog segmenta koje treba odrediti, dok obeležja x_i mogu predstavljati bilo koja od obeležja za koja je u literaturi utvrđeno da utiču na trajanje pojedinih fonetskih segmenata u govoru. Štaviše, tehnike klasifikacije i regresije na osnovu stabala omogućavaju uvođenje čak i obeležja za koja ne postoji definitivno dokazan uticaj na veličinu od interesa – klasifikaciona i regresiona stabla uspešno ignorišu ovakva obeležja i to ne umanjuje njihovu tačnost predviđanja (mada uvećava broj potrebnih izračunavanja, te samim tim i vreme potrebno za predikciju). Dodatna mogućnost koja se pruža jeste i određivanje relativnog značaja pojedinih faktora, kao i otkrivanje efekata maskiranja jednog faktora drugim (jedan faktor može biti manje ili više značajan u zavisnosti od toga da li se u isto vreme posmatra i određeni drugi faktor ili ne).

Za razliku od klasifikacionih stabala, kod regresionih stabala predviđa se kontinualna veličina, tako da praktično uvek dolazi do određene greške, koju je važno držati u dovoljno uskim granicama. Ako se predviđaju trajanja fonetskih segmenata, onda bi bilo sasvim dovoljno grešku držati ispod diferencijalnog praga opažaja trajanja u ljudskom govoru. U literaturi se navode različite vrednosti, za koje nije sistematski ispitano u kojoj su meri zavisne od jezika, ali je svakako veoma značajan uticaj konkretnih uslova eksperimenta u okviru kog su izmerene. U Bakran 1996 navodi se vrednost od 10%, dok se u Hardcastle et al. 1999 u zavisnosti od raznih uslova i metodologije određivanja, kreće u granicama od 5% do 15%. S druge strane, u van Santen 1993 navodi se da se, kada govornik ponavlja istu rečenicu istim tempom, dešava da individualni fonetski segmenti promene trajanje i do 15%, tako da je tačna vrednost granice greške nejasna, ali je jasan red veličina u kom bi greška trebalo da se kreće.

Prema literaturi (van Santen et al. 1990; van Santen 1992; Bakran 1996; Gros 2000), na trajanje pojedinih glasova utiče barem 20 faktora, pri čemu se za barem 8 pokazuje da postoji zavisnost koja je autentična (ne može se pomešati sa nekim drugim faktorom), statistički značajna i dovoljno izražena da se ne sme zanemariti u sintezi govora (van Santen, 1993). Među najznačajnijim faktorima pominju se:

- identitet glasa (identitet određuje i n h e r e n t n o t r a j a n j e glasa – mada glas nikad nema upravo to inherentno trajanje, pa je i pitanje da li se o inherentnom trajanju može govoriti kao o nekoj veličini u milisekundama, već se ono radije posmatra kao „ono što određuje razliku između trajanja različitih glasova u istom kontekstu“, odnosno, ono se u strogom smislu više smatra za f a k t o r nego za v e l i č i n u (Bakran 1996; Gros 2000), što i odgovara načinu njegovog korišćenja u kontekstu regresione predikcije;

- trenutni tempo govora (obično definisan kao broj slogova u sekundi – zavisi od broja slogova u akcenatskoj celini odnosno stopi, njenom položaju u odnosu na granicu između pojedinih sintaksno-prozodijskih celina u rečenici, kao i brzini govora uopšte);

- koji se glasovi nalaze ispred i iza posmatranog glasa (najizraženiji je uticaj glasova koji se nalaze neposredno ispred i iza posmatranog glasa, pri čemu je, primera radi, poznato da na trajanje vokala mnogo više utiče konsonant koji za njim sledi nego konsonant koji mu prethodi);

- da li je glas akcentovan (ako je vokal), a ako nije, gde se nalazi u odnosu na akcentovan vokal u okviru posmatrane stope (ispred ili iza, i koliko slogova);

- da li se glas nalazi u blizini akcentovanog vokala (ako je konsonant), i gde tačno (ispred ili iza, i koliko glasova/slogova);

- da li se glas nalazi u blizini granice između pojedinih sintaksno-prozodijskih celina u rečenici, i gde tačno (ispred ili iza, i koliko glasova/slogova);

- koliko je konsonanata u slogu, odnosno konsonantskoj grupi;

- gde se glas nalazi u odnosu na granicu između slogova;

- gde se glas nalazi u odnosu na granicu između reči;

- da li je u pitanju reč koja se svojim značenjem ili funkcijom naročito ističe u rečenici (u pozitivnom ili negativnom smislu – u pozitivnom ako je rečenični naglasak na njoj, a u negativnom ukoliko je, primera radi, u pitanju funkcionalna reč koja je izgovorena s nedovoljno izraženim akcentom).

Svi ovi faktori (i mnogi drugi) mogu se uzeti u obzir za predikciju trajanja fonetskih segmenata u govoru, pod uslovom da se raspolaze reprezentativnim korpusom snimljenog govora u kome su obeležene granice između fonema, granice između reči, slogova, pojedinih sintaksno-prozodijskih celina u rečenici, kao i svi drugi podaci od interesa (tip akcenta na svakom vokalu, rečenični fokus – pozitivan

ili negativan – na nivou reči i dr.). Reprezentativnost korpusa ne može se unapred garantovati, pogotovo za faktore koji se manifestuju na velik broj različitih načina ili se manifestuju relativno retko.

U svrhu tačnije predikcije trajanja fonetskih segmenata prethodno se izračunava srednja vrednost i devijacija trajanja svakog fonetskog segmenta. Okluzije i eksplozije ploziva i afrikata u tu svrhu su tretirane kao posebni fonetski segmenti. Regresiono stablo ne vrši direktnu predikciju trajanja za svaki fonetski segment, već predikciju broja standardnih devijacija od srednje vrednosti (eng. z-score). U literaturi (Campbell et al. 1991; Black et al. 1997) pokazano je da ova modifikacija originalnog postupka doprinosi tačnosti. Nakon predikcije, trajanje svakog segmenta izračunava se na osnovu obrasca:

$$\text{trajanje} = \text{srednja\_vrednost} + (\text{z\_score} * \text{standardna\_devijacija}).$$

3. Priprema govornog korpusa

Radi unapređenja kvaliteta sinteze govora do sada postignutog u okviru projekta AlfaNum, trenutno se privodi kraju obrada govornog korpusa u trajanju od 10 časova. Prvenstvena namena ovog korpusa jeste direktno korišćenje u sintezi govora (s obzirom na to da današnji sintetizatori govora po pravilu koriste povezivanje unapred snimljenih segmenata govora kao tehniku za generisanje govornog signala). Svih 10 časova govora obuhvata glas jedne govornice, profesionalne televizijske spikerke sa Radio-televizije Vojvodina. Rezultati dobijeni na osnovu analize ovog korpusa predstavljaju, dakle, doprinos istraživanju govora Novog Sada, ali se predložena metoda podjednako može primeniti i na bilo koju drugu etničku (i regionalnu) varijantu srpskohrvatskog, pa i bilo kojeg drugog jezika.

Govornica je za potrebe snimanja ovog korpusa čitala fragmente iz morfološki anotiranog AlfaNum tekstualnog korpusa, koji trenutno sadrži oko 200.000 reči, u odgovarajućem zvučno izolovanom studiju namenjenom snimanju govora. Morfološka anotacija izvršena je korišćenjem morfološkog anotatora koji se trenutno koristi u okviru AlfaNum sintetizatora govora i trenutno postiže tačnost od približno 92% na nepoznatom tekstu (Sečujski 2006). Preostale greške ispravljene su ručno, tako da se može smatrati da se radi o korpusu koji je potpuno tačno anotiran (osim u slučajevima ljudske greške, kao i u izuzetno retkim slučajevima kada su čak i različite osobe na različit način interpretirale rečenicu). Pomenuti morfološki anotator oslanja se na akcenatski rečnik srpskog jezika u elektronskom obliku, realizovan u okviru projekta AlfaNum (Sečujski 2002), koji trenutno sadrži preko 90.000 osnovnih oblika reči, čemu odgovara oko 3 miliona unosa (izvedenih oblika reči), tako da ujedno obavlja i akcentuaciju teksta, a greške u akcentuaciji otklonjene su ručno, uporedo sa greškama morfološke anotacije.

Zahvaljujući paralelnom postojanju morfološki anotiranog teksta u elektronskom formatu i govorne baze koja obuhvata taj tekst, omogućeno je veoma efika-

sno prenošenje oznaka iz tekstualnog korpusa u govorni. Naime, osnovna obrada govorne baze namenjena sintezi govora na osnovu teksta obuhvata inicijalno postavljanje granica između pojedinih glasova u rečima i rečenicama. Ovaj postupak obavlja se automatski i zasniva se na korišćenju sistema za automatsko prepoznavanje govora (Pekar et al. 2002). Sistem, umesto da prepozna šta je rečeno, ovog puta zna šta je rečeno (raspolaze tekstom koji je izgovoren), i njegov jedini zadatak u ovom slučaju jeste da odredi u kojim trenucima se završava jedan glas, a počinje drugi, odnosno vrši tzv. *vremensko poravnavanje*. Ovo je moguće obaviti sa relativno visokom tačnošću, ali je ipak neophodno da se čitava govorna baza „ručno” proveri, i to je moguće uraditi na relativno efikasan način zahvaljujući alatu SpeechLabel, realizovanom u okviru projekta AlfaNum (Pekar et al. 2001). Ovom prilikom se u govornoj bazi posebnim oznakama obeležavaju i segmenti govora artikulisani na neispravan način, čije bi korišćenje u sintezi govora dovelo do smanjenja razumljivosti i prirodnosti. Ovako obeleženi segmenti ne koriste se pri samom procesu sinteze, ali se, osim u slučaju da to nije posebno naznačeno, mogu koristiti za obučavanje sistema za predikciju trajanja fonetskih segmenata ili drugih prozodijskih karakteristika neophodnih za sintezu govora koji bi trebalo da zvuči prirodno (promena osnovne učestanosti glasa u vremenu, promena energije/glasnosti govora u vremenu). Treba napomenuti da ovim nisu obuhvaćeni slučajevi kada je neki glas loše artikulisan zbog specifičnog konteksta u kom se nalazi (primera radi, asimilacija koja se javlja kada se neki parovi konsonanata nađu u kontaktu), već su takvi slučajevi obeleženi drugom vrstom oznake, koja omogućuje njihovo korišćenje u procesu sinteze govornog signala, ali samo u istom fonetskom kontekstu, gde to zvuči prirodno. Primera radi, konsonant *j* u intervokalskoj poziciji, pogotovo kada je prvi vokal naglašen, a drugi nenaglašen, može biti izrazito redukovan, i korišćenje takvog fonetskog segmenta za sintezu glasa *j* u nekom drugom kontekstu, u kome bi glas *j* trebalo da ima pretežno konsonantske karakteristike (npr. u rečenici *Jutros su otišle*), moglo bi dovesti do smanjenja razumljivosti i prirodnosti. Međutim, korišćenje redukovano glasa *j* u kontekstu u kome se očekuje da on upravo bude redukovan na taj način može samo doprineti prirodnosti sintetizovanog govora. U dosadašnjoj verziji AlfaNum sintetizatora govora (Sečujski et al. 2002) isto, neredukovano *j* korišćeno je u svakom kontekstu – npr. na oba mesta u rečenici *Ja sam mašina koja zna da čita*, dok je korišćenje redukovano *j* bilo izbegavano u potpunosti, odnosno sve pojave izrazito redukovano *j* u govornoj bazi obeležavane su kao oštećenja govornog signala. Ovakav pristup dovodio je do toga da, primera radi, u pomenutoj rečenici *j* u reči *ja* zvuči veoma prirodno, ali da reč *koja* zvuči neprirodno artikulisano.

Uporedo sa određivanjem granica između pojedinih glasova u govoru, u bazu podataka koja sadrži podatke o tim granicama uneti su i podaci o rečima preuzeti iz morfološki anotiranog tekstualnog korpusa, uključujući podatke o osnovnom obliku reči, podatke o vrednostima odgovarajućih morfoloških kategorija, kao i podat-

ke o akcentuaciji svake reči i, eventualno, njenom izgovoru u slučaju da on odstupa od principa „jedno slovo – jedan glas“ (kao što je to slučaj sa brojnim stranim rečima nad kojima nije izvršena transkripcija prema izgovoru, ili skraćenicama koje u praksi imaju nestandardan način čitanja).

Određene modifikacije alata SpeechLabel koje su izvršene u međuvremenu dozvoljavaju da se u podatke preuzete iz morfološki anotiranog tekstualnog korpusa po potrebi unesu i ručne izmene. Ovo je neophodno u sledećim slučajevima:

- Govornica je izgovorila neki drugi niz fonema od onog koji stoji u tekstu (npr. nepažnjom je, umesto *je bio* pročitala *bio je*). U velikoj većini ovakvih slučajeva snimanje je ponavljano, ali je bilo neizbežno da u 10 časova snimljenog govora bude i nečega što odstupa od napisanog. Način čitanja brojeva (npr. *trideset pet* ili *trideset i pet*) bio je unapred strogo definisan, jer je svaki broj u tekstu bio proširen u ortografsku reč ili niz reči, a slično se odnosi i na skraćenice – pored svake je u tekstu bio posebno obeležen način čitanja (*BiH* [bê–i–hâ]).

- Govornica je izgovorila neku reč ili grupu reči sa drugim akcentom u odnosu na onaj koji je bio naveden u tekstu. U tekstu koji je govornica čitala bile su akcentovane one reči za koje je ocenjeno da bi ih govornica tokom snimanja mogla akcentovati drugačije u odnosu na akcentuaciju naznačenu u morfološki anotiranom korpusu – uglavnom se tu radilo o akcenatskim dubletima. Neobeležavanje akcenata u tekstu imalo bi za posledicu često odstupanje akcenta u govornoj bazi od akcenta navedenog u morfološkom korpusu, što bi dovelo do velikih komplikacija pri ručnom unošenju ispravki u podatke preuzete iz morfološkog korpusa. Uprkos obeležavanju akcenta u tekstu, pri snimanju je ipak dolazilo do odstupanja, i to uglavnom iz tri razloga: dešavalo se (1) da je već u morfološkom korpusu bilo pogrešnih akcenata, a da je govornica datu reč pročitala pravilno; (2) da je u pitanju akcenatski dublet, koji ili nije obeležen u tekstu, ili je obeležen ali ga je uprkos tome govornica izgovorila prema svom osećaju; (3) da govornica nije uvek bila dosledna u korišćenju prokliza (*na njih* ili *nà njih*). Kao referenca za „tačnu“ akcentuaciju pojedinih reči korišćen je (RMS 2007), a u veoma retkim slučajevima, kada je jezički osećaj svih učesnika snimanja značajno odstupao od onoga što je navedeno u rečniku, procenjeno je da akcentuacija navedena u rečniku verovatno ne odgovara savremenom govornom jeziku, ili da se radi o štamparskoj grešci. Ipak, da bi se izbegla mogućnost ljudske greške, u svim spornim slučajevima zatražen je i spoljni savet. Pri ovome treba podsetiti na to da je govornica profesionalna televizijska spikerka sa dugogodišnjim iskustvom i veoma dobrim poznavanjem akcenatske norme srpskog jezika.

- Govornica je relativno slobodno postavljala granice između prozodijskih celina u rečenici, pa je bilo potrebno u govornoj bazi obeležiti tip svake od tih granica i mesto na kome se granica našla. Ove granice naznačavane su produžavanjem trajanja fonetskih segmenata, podizanjem osnovne učestanosti glasa i/ili umetanjem

eksplicitne pauze. Zbog pretpostavke da govornica neće uvek postavljati ove granice tamo gde su i granice između sintaksičkih celina u rečenici (što se pokazalo tačnim), u morfološkom korpusu nisu ni obeležavane granice između sintaksičkih celina, već je kompletno obeležavanje granica izvršeno na govornom korpusu.

- Govornica je izgovarala neke reči sa pojačanim rečeničnim naglaskom, s obzirom na njihovu specifičnu funkciju ili značenje u rečenici. Iako je imala instrukcije da nastoji da izbegava „prezenterski“ stil čitanja teksta i ne daje nijednoj reči preteran naglasak, već da naglašava reči otprilike podjednako (osim klitika), to se ipak nije moglo izbeći u potpunosti. Dakle, neke reči u govornoj bazi izgovorene su veoma izražajno, nešto glasnije i nešto sporije (npr. *To je već treći put da...*). S druge strane, bilo je dosta slučajeva i da su reči koje nisu klitike izgovorene uz nedovoljno preciznu artikulaciju, nešto tiše i nešto brže od ostalih reči, zbog svog specifičnog statusa u rečenici (u pitanju su vrlo česte funkcionalne reči ili reči koje su maskirane drugim, u konkretnoj situaciji važnijim rečima). Dobri primeri za ovo su odnosna zamenica *koji*, kao i rečca *samo* ispred broja (ovaj drugi primer karakterističan je za konkretnu govornicu). U oba slučaja – i kod reči koje se ističu u pozitivnom smislu i kod onih koje se ističu u negativnom smislu – potrebno je taj njihov status posebno obeležiti u govornom korpusu, da bi se pri obuci regresionog stabla i taj podatak po potrebi mogao uzeti za jedan od ulaznih parametara.

4. Evaluacija

Potpuna i sistematična evaluacija parametara dobijenih regresionom analizom podrazumevala bi njihovo poređenje sa poznatim parametrima koji nisu korišćeni za obuku regresionog stabla, već se u fazi obuke smatralo da su nepoznati (Breiman et al. 1984). Međutim, u kontekstu predikcije trajanja pojedinih fonetskih segmenata ovakav način poređenja nije sasvim opravdan, pošto postoje mnogobrojne realizacije iste govorne celine (čak i od strane istog govornika) u kojima trajanja pojedinih segmenata mogu da odstupaju u relativno širokim granicama, a koje su sa perceptivnog stanovišta podjednako prihvatljive (npr. odgovaraju različitim brzinama govora ili različitim semantičkim interpretacijama rečenice). Uz to, već je pomenuto da se kod istog govornika pri izgovoru iste rečenice istom brzinom mogu javiti razlike u trajanju pojedinih fonetskih segmenata i do 15%. Iz tog razloga, kad bi se jedan deo govornog korpusa koristio za testiranje regresionog stabla tako što bi se prediktovane vrednosti direktno uporedile sa stvarnim, dobili bi se neopravdano loši rezultati.

Najprihvatljiviji (ali, nažalost, ne i najobjektivniji) način za evaluaciju tačnosti predikcije vrednosti trajanja pojedinih fonetskih segmenata u ovim uslovima jeste njihova upotreba u okviru sinteze govora na osnovu teksta. Pri tome je potrebno koristiti kvalitetan sintetizator, kako veštački prizvuk u sintetizovanom glasu i grube greške u sintezi ne bi maskirali greške u prediktovanim vrednostima trajanja ko-

je bi inače mogle da se percipiraju. Drugim rečima, pomoću lošeg sintetizatora govora vrlo je teško uporediti dva različita pristupa u generisanju nekog obeležja sintetizovanog govora (u ovom slučaju trajanja fonetksih segmenata), jer ih greške u generisanju drugih obeležja delimično ili u potpunosti maskiraju.

Evaluacija rezultata regresione predikcije biće izvršena korišćenjem AlfaNum sintetizatora govora, gde će u okviru testova slušanja slušaoci imati prilike da kažu da li opažaju razliku između rečenice sintetizovane na osnovu trajanja dobijenih postojećim heurističkim algoritmom (Sečujski et al. 2002) i rečenice sintetizovane na osnovu trajanja dobijenih regresionom metodom. Kompletna evaluacija još uvek nije izvršena zbog toga što je obeležavanje govornog korpusa u pogledu nekih obeležja, kao što su granice između prozodijskih celina i rečenični naglasak, još uvek u toku, ali se očekuje jasan pomak u kvalitetu sintetizovanog govora, pogotovo u pogledu njegove prirodnosti.

5. Zaključak

Zbog nedovoljnog poznavanja procesa artikulacije govora kod čoveka, kao i mentalnih procesa koji su sa njime povezani, eksplicitno modelovanje uticaja lingvističkih faktora na neka prozodijska obeležja govora može biti veoma težak i složen zadatak. S druge strane, postoji jasna potreba da se u okviru sistema govornih tehnologija prozodijska obeležja ipak nekako modeluju. Stabla odluke u tom pogledu pružaju veoma široke mogućnosti, pošto postižu relativno dobre rezultate u prediktivnom smislu a da pri tom ne zahtevaju eksplicitno modelovanje ni proučavanje svakog od faktora za koje se pretpostavlja da utiču na nepoznatu veličinu. Potrebni su, ipak, veoma obimni lingvistički resursi, kao što je govorna baza podataka, anotirana u pogledu svih faktora čiji se uticaj na trajanje fonetskih segmenata želi uzeti u obzir.

U okviru sistema govornih tehnologija, stabla odluke koriste se i za predikciju mnogih drugih prozodijskih obeležja, kao što su naglašenost vokala, kretanje osnovne učestanosti glasa i položaj granica između prozodijskih celina u rečenici. Istraživanje opisano u ovom radu ispituje mogućnost predikcije trajanja glasova u sintetizovanom govoru u sklopu nastojanja da se unapredi kvalitet sinteze govora na srpskom jeziku.

Literatura

- Bakran 1996: Bakran, J. *Zvučna slika hrvatskoga govora*. Zagreb: Ibis grafika.
- Black et al. 1997: Black, A.; Taylor, P. *The Festival Speech Synthesis System: System Documentation*. Technical Report HCRC/TR-83. Edinburgh: University of Edinburgh.

- Breiman et al. 1984: Breiman, L.; Friedman, J. H.; Olshen, R. A.; Stone, C. J. *Classification and Regression Trees*. Boca Raton – London – New York – Washington D.C.: Chapman & Hall/CRC.
- Campbell et al. 1991: Campbell, N.; Isard, S. Segment Durations in a Syllable Frame. In: *Journal of Phonetics*. Elsevier. 19. S. 37–47.
- Delić et al. 2006: Delić, V.; Sečujski, M.; Pekar, D.; Jakovljević, N.; Mišković, D. A Review of AlfaNum Speech Technologies for Serbian, Croatian and Macedonian. In: *IS-LTC*. Ljubljana. S. 257–260.
- Delić 2007: Delić, V. A Review of R&D of Speech Technologies in Serbian and Their Applications in Western Balkan Countries. In: *SPECOM*. Moskva. S. 64–83.
- Dutoit 1997: Dutoit, T. *An Introduction to Text-to-Speech Synthesis*. Dordrecht – Boston – London: Kluwer Academic Publishers.
- Gros 2000: Gros, J. *Samodejno tvorjenje govora iz besedil*. Ljubljana: Založba ZRC.
- Hardcastle et al. 1999: Hardcastle, W. J.; Laver, J. *Handbook of Phonetic Sciences*. Wiley-Blackwell.
- Lazaridis et al. 2007: Lazaridis, A.; Zervas, P.; Fakotakis, N.; Kokkinakis, G. A CART Approach for Duration Modeling of Greek Phonemes. In: *SPECOM*. Moskva. S. 287–292.
- Lemmetty 1999: Lemmetty, S. *Review of Speech Synthesis Technology*. Helsinki: Laboratory of Acoustics and Audio Signal Processing. Univ.-DA.
- Obradović et al. 1999: Obradović, R.; Pekar, D.; Krčo, S.; Delić, V.; Šenk, V. A Robust Speaker Independent CPU-Based ASR System. In: *Eurospeech*. Budapest. S. 2881–2884.
- Pekar et al. 2001: Pekar, D.; Obradović, R. C++ Library for Digital Signal Processing – slib. In: *TELFOR*. Beograd.
- Pekar et al. 2002: Pekar, D.; Obradović, R.; Delić, V. Programski paket AlfaNum-CASR – sistem za prepoznavanje kontinualnog govora. In: *DOGS*. Bečej. S. 49–56.
- RMS 2007: Vujanić, M.; Gortan-Premk, D.; Dešić, M.; Dragičević, R.; Nikolić, M.; Nogo, Lj.; Pavković, V.; Ramić, N.; Stijović, R.; Tešić, M.; Fekete, E. *Rečnik srpskoga jezika*. Novi Sad: Matica srpska.
- Sečujski 2002: Sečujski, M. Akcenatski rečnik srpskog jezika namenjen sintezi govora na osnovu teksta. In: *DOGS*. Bečej. S. 17–20.
- Sečujski et al. 2002: Sečujski, M.; Obradović, R.; Pekar, D.; Jovanov, Lj.; Delić, V. AlfaNum System for Speech Synthesis in Serbian Language. In: *TSD*. Brno. S. 237–244.

- Sečujski 2006: Sečujski, M. A Software Tool for Semi-Automatic Part-of-Speech Tagging and Sentence Accentuation in Serbian Language. In: *IS-LTC*. Ljubljana. S. 226–229.
- Sečujski et al. 2009: Sečujski, M.; Kupusinac, A. Određivanje položaja akcenta u govornoj bazi podataka primenom stabala odluke. In: *INFOTEH*. Jahorina, Bosna i Hercegovina.
- Stone 1977: Stone, C. J. Cross-validation: a review. In: *Mathematische Operationsforschung und Statistik. Series Statistics*. 9. S. 127–139.
- van Santen et al. 1990: van Santen, J. P. H.; Olive, J. The Analysis of Contextual Effects on Vowel Duration. In: *Computer, Speech & Language*. Elsevier. S. 359–390.
- van Santen 1992: van Santen, J. P. H. Contextual Effects on Vowel Duration. In: *Speech Communication*. Elsevier. S. 513–546.
- van Santen 1993: van Santen, J. P. H. Timing in Text-to-Speech Synthesis. In: *EUROSPEECH*. Berlin.

Milan Sečujski – Aleksandar Kupusinac – Darko Pekar (Novi Sad)

**Estimation of durations of phonemes in Serbian language
in the context of using Decision trees**

The paper presents a study in prediction of durations of particular phonetic segments in continuous speech, which is a parameter of utmost importance for speech synthesis systems. This parameter is estimated based on a large speech corpus whose preparation is under way. Estimation of duration of phonetic segments in specific contexts is carried out using the CART (Classification and Regression Trees) technique. In this way one can determine the duration of a particular phonetic segment in a particular context without the need for explicit mathematical modelling of the influence of relevant linguistic factors. Accuracy of durations obtained in such a way is evaluated through their use as input parameters in automatic text-to-speech synthesis. The research presented in this project is part of an ongoing research and development project at the Faculty of Engineering, University of Novi Sad. Within this project a number of valuable speech and language resources for Serbian and some other kindred languages have been developed so far.

Milan Sečujski, Aleksandar Kupusinac, Darko Pekar
Fakultet tehničkih nauka
Trg Dositeja Obradovića 6
21000 Novi Sad
Srbija

Бранко Тошович (Грац)

Корреляционные фонетико-фонологические системы русского, сербского, хорватского и бошняцкого языков

В анализе фонетико-фонологических систем русского, сербского, хорватского и бошняцкого языков автор различает лингвальный и структурный корреляционал. Первый охватывает отношения между славянскими языками и состоит из интра-, интер-, супра-, супер- и экстракорреляционала. В состав второго входят отношения формальных, семантических, категориальных и функциональных единиц отдельного языка или корреляционных языков.

0. Тема данного доклада требует ответа на вопросы (1) в чем отличаются сербский (Sr), Hr (хорватский), BS (бошняцкий) языки между собой, с одной стороны, и от русского языка (Ru) – с другой, (2) насколько отдельно взятые Sr, Hr, BS близки к Ru или далеки от него и (3) насколько экстракорреляционные отношения Sr, Hr, BS $\leftrightarrow$ Ru влияют на интеркорреляционные отношения Sr $\leftrightarrow$ Hr $\leftrightarrow$ BS.

1. Чтобы понять, какие фонетико-фонологические системы образует Ru и BKS¹, необходимо исходить из общего комплекса взаимодействий в семье славянских языков. Сеть таких отношений мы называем корреляционалом. Она состоит из лингвальной мегасистемы (комплекса языков) и структурной мегасистемы (комплекса языковых единиц). В первом случае речь идет об отношении между языками (лингвальный корреляционал), во втором – между их единицами (структурный корреляционал).

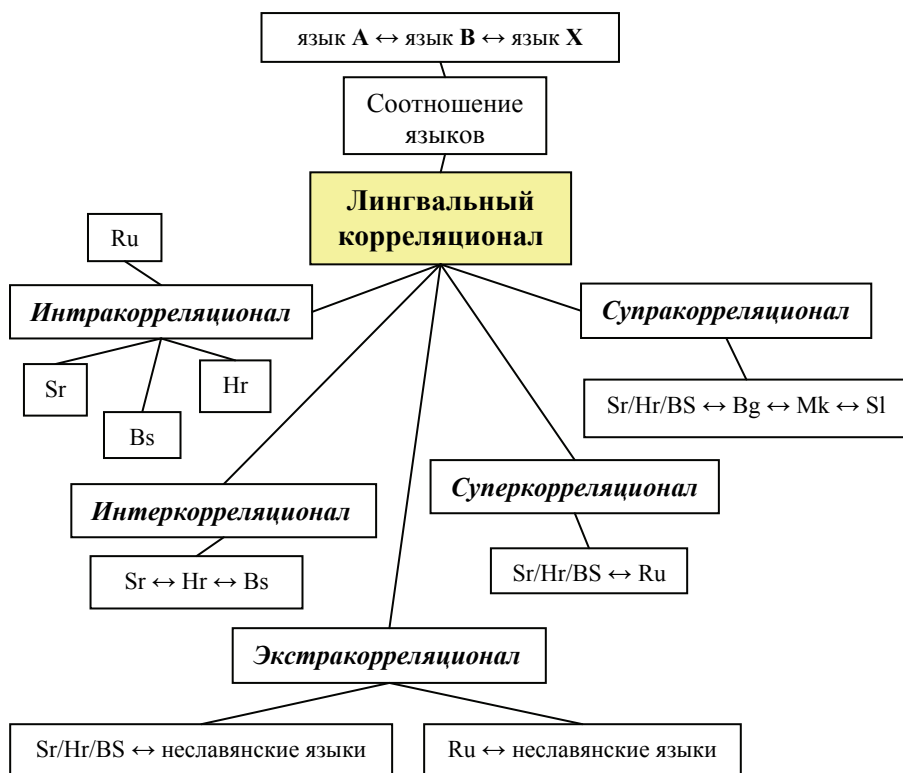

Схема 1: Корреляционал

2. Существуют различные членения славянских языков, учитывающие территорию (восточнославянские, западнославянские, южнославянские языки), особенности фонетико-фонологической системы (вокалические и консонантные).

¹ Если Sr, Hr и Bs рассматриваются вместе, используется сокращение BKS (от немецкого Bosnisch, Kroatisch, Serbisch).

нантические языки), морфологические свойства (аналитические и синтетические языки, – языки с грамматическим членом и без него, – языки с полным, частичным или совсем утраченным склонением) и т. п. Для данного анализа немаловажную роль играют изменения в каждом из языков, влияющие на степень взаимной близости/отдаленности. Исходя из этого, можно выделить пять межъязыковых систем в рамках лингвального корреляционала: интракорреляционал, интеркорреляционал, супракорреляционал, суперкорреляционал и экстракорреляционал.

Sr – сербский, Hr – хорватский, Bs – бошняцкий, Ru – русский,
Bg – болгарский, Mk – македонский, Sl – словенский

Схема 2: Лингвальный корреляционал

3. В состав лингвального интракорреляционала входят отношения в рамках одного славянского языка, в данном случае Ru, Sr, Hr и Bs в отдельности, особенно отношения их региональных вариантов. Здесь важным вопросом является то, насколько внутренние изменения в одном языке (например, в Ru) влияют на внешние отношения двух или больше языков (например, Ru и Sr). Лингвальный интеркорреляционал охватывает связи между генетически оче-

нь близкими языками, какими являются Sr, Hr и Bs. В состав лингвального супракорреляционала входят языки одной и той же территориальной группы (например, южнославянской или восточнославянской), но не интракорреляционные. Супракорреляционными являются, например, сербский/хорватский/бошняцкий, с одной стороны, и болгарский, македонский и словенский – с другой. Славянские языки, относящиеся к территориально различным группам (напр., к южнославянской и восточнославянской), образуют лингвальный суперкорреляционал. Гласные сербского, хорватского и бошняцкого языков входят в две корреляционные системы – восточную и западную. Сюда относятся отношения между сербским, хорватским и бошняцким и восточнославянскими языками: русским, украинским и белорусским. Связи славянских языков с неславянскими входят в состав лингвального экстракорреляционала. Все элементы и явления, которые являются совместимыми, включаются в лингвальный категориал. Кроме синхронного аспекта, славянские языки взаимодействуют и на диахроническом уровне, и такие связи относятся к лингвальному ретрокорреляционалу.²

² Например, на фонетико-фонологическом уровне существует различие между русским и BKS, с одной стороны, и старославянским – с другой. Русский язык и BKS имеют намного меньше гласных, чем старославянский. Против шести гласных в русском (а, о, е, и, у) и пяти в BKS (а, о, е, и, у) в старославянском находим 12: а) гласные переднего ряда, обозначаемые графемами *е, ю, и, ѣ, ѣ, ѣ, ѣ, ѣ, ѣ, ѣ, ѣ*, б) гласные заднего ряда, передаваемые буквами *о, ѡ, ѡ, а, ж, оу*. Знак *ѣ* выражает (очень) редуцированный гласный переднего ряда и *ѡ* (очень) редуцированный гласный заднего ряда. В современном русском языке знак *ѣ* выполняет только графическую функцию – указывает на мягкость предыдущих согласных (*пить*). Редуцированный гласный заднего ряда *ѡ* существует в болгарском (*български*), в то время как в русском языке он является только графемой, которая стоит между приставкой и корнем (*объём, объехать*). Болгарское *ѡ* произносится между русским *а* и *ѡ*, например: *дѡб* ‘дуб’, *гѡлѡбъ* ‘голубь’, *вѡрѡба* ‘ива’, *Алѡксѡндѡр*, *Пѡѡѡр* (Maslov 1982: 44). В редких случаях *ѡ* может появляться также в начале слова: *ѡгѡл* ‘угол’. Старославянский гласный *у/ѣ* (графема *ѣ*) имеют в настоящее время русский (*быть, мыло*), украинский (графема *и*) и белорусский, а также западнославянские языки (графема *у*). Старославянские согласные с функцией гласных *г* и *л* были не только твердыми [г], [л], но и мягкими [г’], [л’].

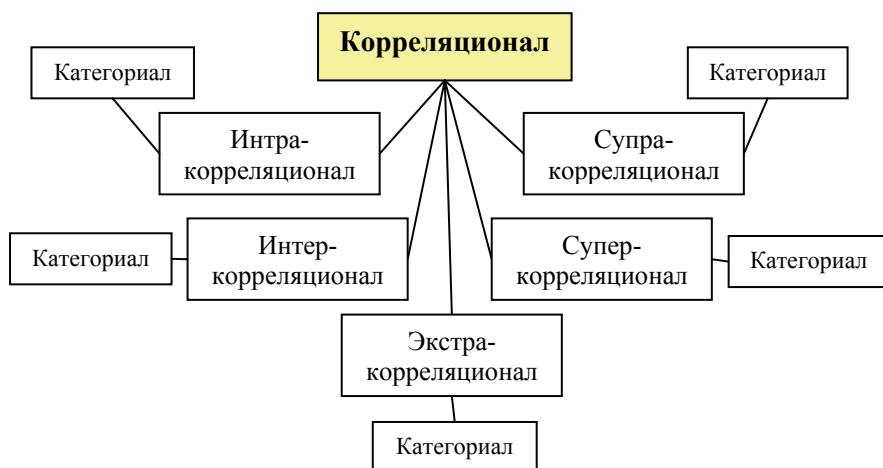

Схема 3: Корреляционал

4. Фонетико-фонологические отношения между Ru, Sr, Hr и Bs входят в состав суперкорреляционала. Если исходить из того, что расстояние, в том числе и фонетико-фонологическое, между интеркорреляционными языками (в данном случае к ним относятся Sr, Hr и Bs) является минимальным, а между суперкорреляционными (Sr, Hr и Bs, с одной стороны, и Ru – с другой) – максимальным, то следует вывод, что интеркорреляционные языки намного меньше отличаются друг от друга, чем суперкорреляционные.

5. Структурный корреляционал охватывает отношения формальных, семантических, категориальных и функциональных единиц отдельного языка или корреляционных языков. На фонетико-фонологическом уровне выделяются две основные системы – система гласных и система согласных. Они образуют свой интракорреляционный, интеркорреляционный, супракорреляционный, суперкорреляционный и экстракорреляционный комплексы.

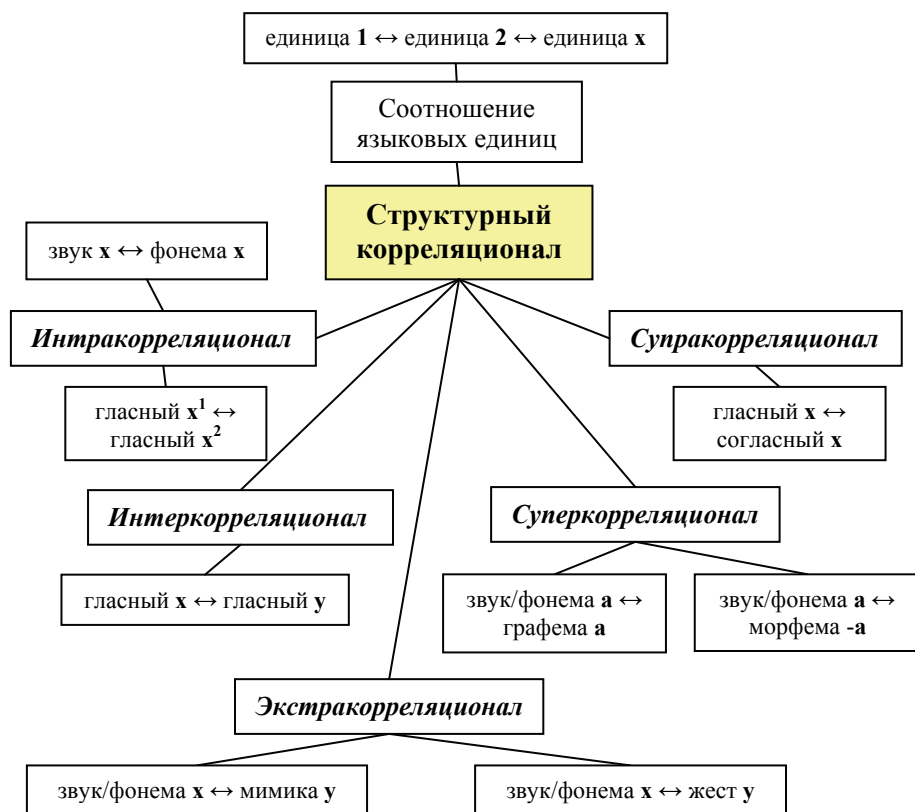

Схема 4: Структурный корреляционал

Фонетико-фонологический интракорреляционал включают отношения а) звука и фонемы, б) вариантов (аллофонов) одного и того же звука/фонемы. Так как речь идет об артикуляционных и функциональных разновидностях одного и того же звука/фонемы, такая система охватывает все типы варьирования одного звука/фонемы (скажем, открытое – закрытое **е**, ударное и безударное **е**, редуцированные и нередуцированное **е**, твердый и мягкий шипящий и т. д.). Здесь основное несовпадение между Sr, Hr и Bs, с одной стороны, и Ru – с другой наблюдается в редукции безударных гласных **а**, **е**, **о** в Ru и их четком произношении в Sr, Hr и Bs.

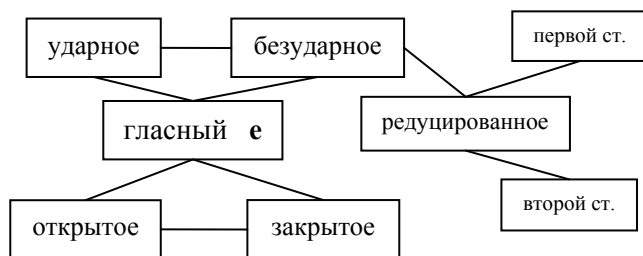

Схема 5: Структурный интракорреляционал гласного е

Фонетико-фонологический интеркорреляционал состоит отношений между единицами определенного языка, относящихся к одной и той же фонетико-фонологической подкатегории, например к системе гласных ($\mathbf{a} \leftrightarrow \mathbf{e}$, $\mathbf{o} \leftrightarrow \mathbf{u} \dots$) или к системе согласных ($\mathbf{s} \leftrightarrow \mathbf{\check{s}}$, $\mathbf{t} \leftrightarrow \mathbf{d} \dots$).

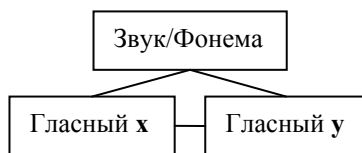

Схема 6: Структурный интеркорреляционал

В состав фонетико-фонологического супракорреляционала входят отношения между фонемами/звуками и просодическими единицами, какими являются ударение, интонация, пауза, ритм и т. п.

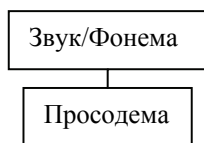

Схема 7: Структурный супракорреляционал

Фонетико-фонологический суперкорреляционал охватывает отношения различных уровней единиц – фонетических, фонологических, морфологических и т. п., например, 1. фонем и морфем, что (особенно морфонологические чередования) изучается в составе морфонологии, 2. звуков/фонем и графем.

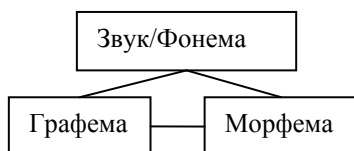

Схема 8: Структурный суперкорреляционал

Фонетико-фонологический экстракорреляционал образуют единицы языка, которые относятся к различным гиперкатегориям. Таким образом, мы имеем дело с отношением: фонетико-фонологические единицы $\leftrightarrow$ единицы, не являющиеся фонетико-фонологическими (морфологические, лексические, словообразовательные, синтаксические и т. п. единицы).

Схема 9: Структурный экстракорреляционал

6. Каждый славянский язык имеет свой набор гласных.³ Среди них Ru, Sr, Hg и Bs имеют минимальное количество. Вместе с македонским они относятся к „вокалическим“ славянским языкам, т. е. к языкам со слабо выраженным консонантизмом (Korytowska/Sawicka 2007: 202).

№	Язык	Гласные
1	Словацкий	11
2	Старославянский	11
3	Чешский	10
4	Словенский	9
5	Польский	7
6	Нижнелужицкосербский	7
7	Верхнелужицкосербский	7
8	Украинский	6
9	Белорусский	6
10	Болгарский	6
11	Македонский	6
12	Русский	5/6
13	BKS	5

Табл. 1: Число гласных в славянских языках

7. Милан Решетар находит богатство в сербохорватском языке на другом уровне – в очень частом использовании гласных: „Сербохорватский язык – красивейший из славянских языков, потому что он обладает исключительным богатством гласных: почти каждый второй звук в потоке речи – это один

³ Korytowska/Sawicka 2007: 200 приводит следующее число гласных в славянских языках: словацкий 15, словенский 13, другие языки 10–11, лужицко-сербский 8, русский, украинский, белорусский, польский, болгарский 5–6, македонский 5.

из пяти гласных **а, е, і, о, u**. При этом светлые гласные (**а, е, і**) встречаются намного чаще, чем темные (**о, u**); в сербохорватском также отсутствуют затемненные гласные и группы твердых согласных, которые нередко встречаются в остальных славянских языках. В результате, сербохорватское произношение отличается ясностью и четкостью, нечеткие или проглоченные звуки практически отсутствуют. Гармоничное звучание сербохорватскому придает и музыкальное ударение, которое из всех славянских языков наблюдается только в словенском, хотя и не в такой степени, как в хорватском. В целом же музыкальное ударение из всех европейских языков наиболее характерно для сербохорватского“ (Rešetar 1922: 7).

В русском языке корреляционную сферу образует пять (**а, е, і, о, u**) либо шесть гласных фонем (**а, е, і, о, u, y**). Ленинградская фонологическая школа (Л. В. Щерба, Л. Р. Зиндер, А. В. Гвоздев, Л. В. Бондарко) считает **y** (графема **ы**) фонемой, в то время как московская (Р. И. Аванесов, А. А. Реформатский) отрицает ей этот статус и относит ее к вариантам фонемы **і**.

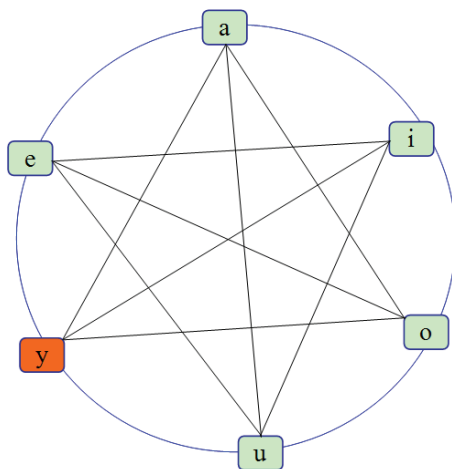

Схема 10: Русский s-интеркорреляционал гласных

В BKS помимо пяти гласных (**а, е, і, о, u**) существует вокалическое **г** – (согласный **г**, выполняющий функцию гласного). Таким образом, русский язык имеет на один гласный больше, чем BKS – это **y** (**і**), графически **ы**. При его артикуляции задняя часть языка поднимается к среднему небу, кончик языка не касается нижних зубов, а поднимается вверх.

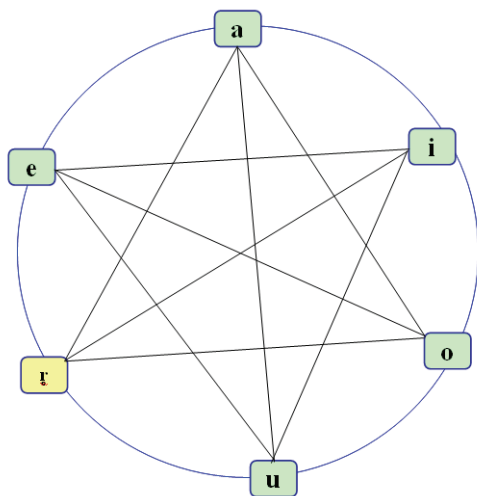

Схема 11: BKS s-интеркорреляционал гласных

Произношение русских безударных гласных существенно отличается от соответствующих в BKS. Их артикуляция позиционно обусловлена – под ударением они произносятся четко, а в безударных слогах сокращаются. В безударных слогах артикуляция является нечеткой, мутной и более неопределенной. Существуют две степени редукции – первая и вторая. Первая степень появляется в первом предударном слоге и в начале слова: *водá* [vǎdá] ‘voda’, *онá* [ǎná] ‘ona’, *пóле* [pol’ь] ‘polje’. Вторая степень возникает во всех других позициях: *сковородá* [skǔvǔrǎdá] ‘tava’.

Существуют два типа ударения: динамическое (экспираторное) и мелодическое (музыкальное). В динамическом ударении выделяется один слог силой произношения. Такое ударение имеет русский язык. Мелодическое ударение отличается изменением тона (повышением ↗ или понижением ↘). Такое ударение имеют BKS и словенский языки. Различается также устойчивое и свободное ударение. Устойчивое ударение закрепляется за одной позицией (первый, второй, последний, предпоследний... слог). Свободное ударение, наоборот, может находиться на любом слоге. К языкам с устойчивым ударением относятся чешский (ударение на первом слоге), польский (ударение на пеникульти) и македонский (ударение на антепеникульти). Подвижное ударение может варьировать в различных грамматических формах, что наблюдается и в русском, и в BKS (ср. им. п. ед. ч. *голова́* – *го́лову*, *gláva* ‘голова’ – вин. п. ед. ч. *glávu*). В русском языке подударным может быть любой слог, в то время как в BKS правила не разрешают ударение на последнем слоге.

В отличие от Ru в Sr, Hr и Bs различаются четыре ударения – два восходящих (долгое и краткое) и два нисходящих (долгое и краткое). Кроме того, существует и заударная долгота, так что просодическую систему BKS составляют пять компонентов. Она является комбинацией продолжительности тона и его качественного изменения, т. е. повышения и понижения.

№	Ударение	Aksenat	Знак	Пример
1	долгое восходящее	dugouzlazni	ˊ	<i>májka</i>
2	краткое восходящее	kratkouzlazni	ˋ	<i>rúka</i>
3	долгое нисходящее	dugosilazni	ˆ	<i>sǎn</i>
4	краткое нисходящее	kratkosilazni	˝	<i>nòga</i>
5	заударная долгота	dužina	-	<i>mного žénā</i>

Табл. 2: Система ударения в BKS

Два ударения имеют отдельные штокавские диалекты BKS (в областях Зета и южный Санджак). Системой из трех ударений отличается словенский язык, чакавский и кайкавский диалекты. Чакавский диалект часто сохраняет старые позиции ударения: *selò* ‘село’, *ženà* ‘жена’, *rūkà* ‘рука’, *přāti* ‘просить’, *dēsēti* ‘десятый’ и этим близок к русскому и старославянскому языку. Данный диалект имеет также т. наз. „кановацкое ударение“ („kanovački akcen/a/t“)⁴ – долгое восходящее ударение вместо краткого восходящего, если последний слог является кратким (*žéna* ‘жена’, *séstra* ‘сестра’, *ótac* ‘отец’) – Peco/Stanojčić 1972: 52.

8. Что касается рефлекса звука ять, в BKS существуют три результата – **е**, **је/іје** и **і**, а в русском языке только один – **е**: *белый*, *место*. В других славянских языках ситуация такова: в белорусском языке появляется **е**: *белы* ‘белый’, *снег*, в украинском **і**: *білий* ‘белый’, *місто* ‘место’, *літо* ‘лето’, *сніг* ‘снег’, в польском вместо ять перед твердыми согласными **а**: *biały* ‘weiß’, перед мягкими согласными – **е**: *bieli* ‘белый’, *dział* ‘отдел’ – *dzielić* ‘делать, работать’, в чешском **і** (от долгого ять) – *bílý* ‘белый’, *sníh* ‘Снег’ и **е** после **n, t, d** (*těsto* ‘тесто’), в словацком **іе** от долгого ять (*biely* ‘белый’, *viera* ‘вера’) и **е** от краткого ять (*mesto* ‘место’, *sneh* ‘снег’), в лужицко-сербском **ě** – гласный между **і** и **е** (*věra* ‘вера’, *město*, устар. *město* ‘место’, *běly* ‘белый’).

⁴ В сербской области Шумадия также существует данное ударение на пенультиве у двух- и трехсложных слов, если за таким слогом не следует долгий слог: *vòda* > *vóda* – ‘вода’, *lepòta* > *lepóta* ‘красота’, *sèstra* > *séstra* ‘сестра’, *visok* > *visók* ‘высокий’, *Milan* > *Milan*. Название „kanovački“ происходит от слова *kanom* (*bato*), что является часто используемым словом-паразитом (из-за чего жителей этого региона называют *kanovci*).

9. Фонетико-фонологический супракорреляционал образуют отношения единиц различных фонетико-фонологических подкатегорий, например гласных и согласных.

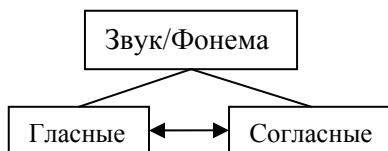

Схема 12: Структурный супракорреляционал

Существуют два вида отношений гласных и согласных. Один является фонетическим, второй – фонологическим. Фонетическая корреляция возникает при произношении и подразумевает артикуляционное влияние гласного на согласный и наоборот, в результате чего происходит приспособление одного из них. Такая корреляция является синтагматическим, линейным отношением, которое реализуется в двух комбинациях: гласный + согласный, согласный + гласный. В первом случае последующий согласный влияет на характер предыдущего гласного, в первую очередь на его открытость/закрытость. Во втором случае последующий гласный воздействует на произношение предыдущего согласного. Самым типичным примером такого приспособления является мягкость согласных перед гласными переднего ряда, которая наблюдается в русском – **p : p', b : b', v : v', f : f', t : t', d : d', m : m', n : n', l : l', r : r', s : s', z : z', k : k', g : g' и h : h'**. В ВКС мягкость позиционно не обусловлена и с твердостью образует только четыре пары – **l : l', n : n', ʒ : ʒ, ʈ : ʈ**. Например: *пил – пыл, бить – быть, мило – мыло*. При произношении мягких согласных артикуляция переносится вперед, причем передняя и средняя спинка языка поднимаются к твердому небу.

Корреляционная система русских согласных состоит из двух колец – в одном находятся твердые согласные (21), во втором – мягкие (16), всего 37.

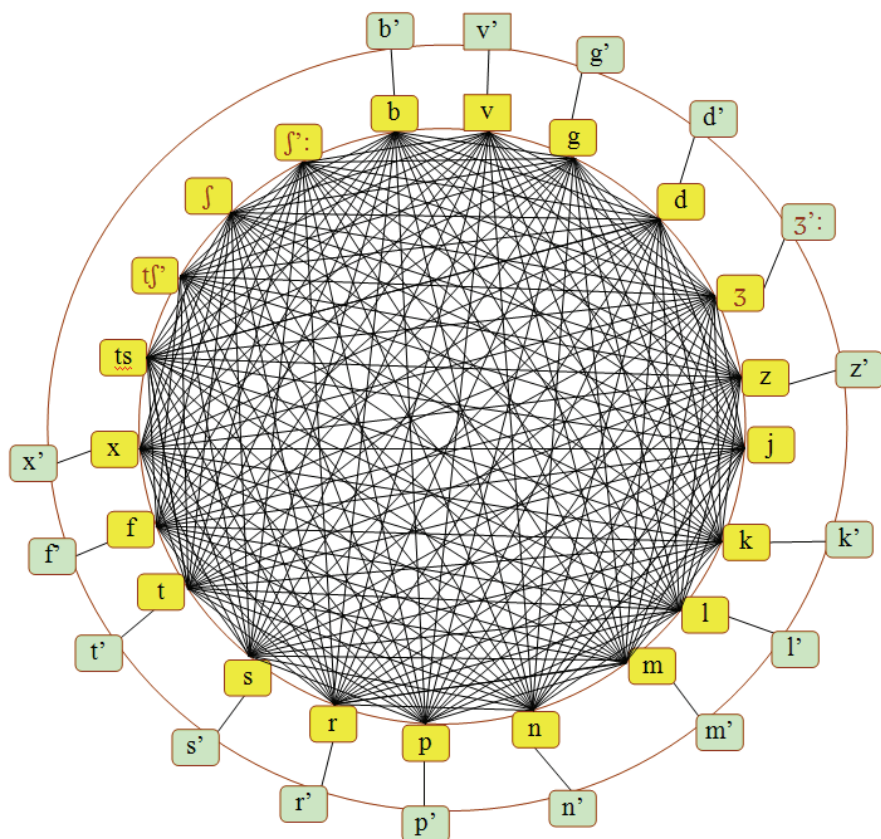

Схема 13: Интракорреляционал согласных в Ru ($21 + 16 = 37$)

Так как в системе согласных BKS существует только четыре пары твердых и мягких согласных, ее можно представить в форме одного кольца (25 согласных).

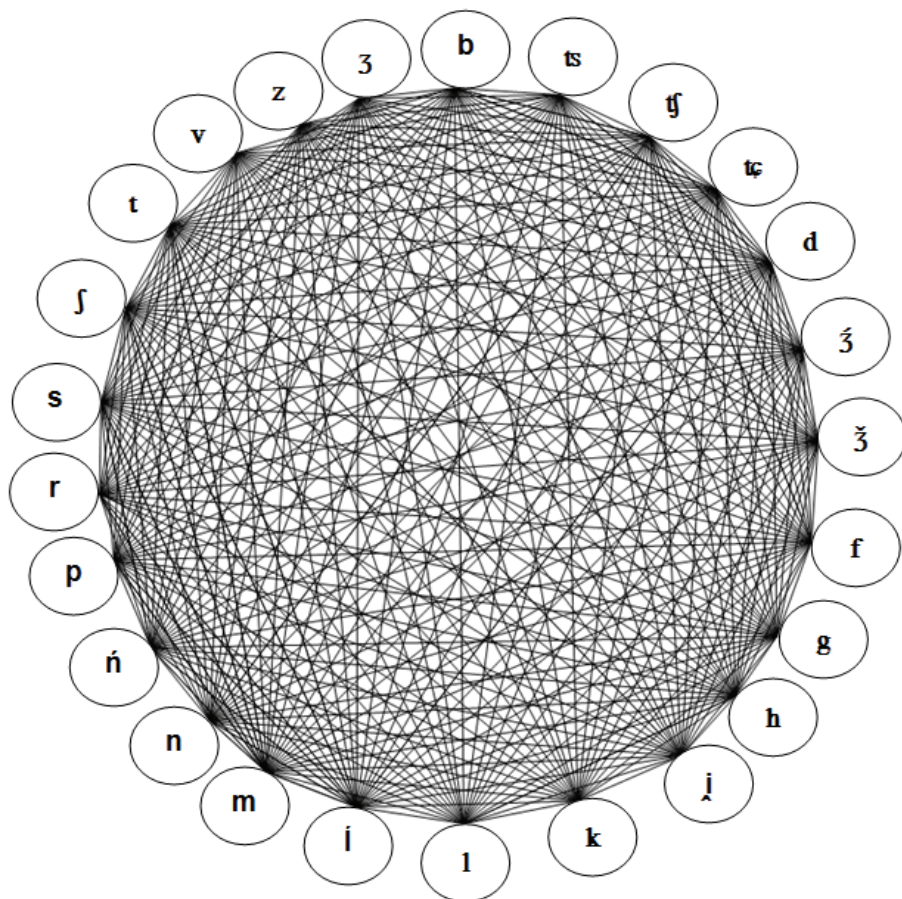

Схема 14: Интракорреляционал согласных в BKS (25)

Фонологическая корреляция – это парадигматическое отношение гласного и согласного, выполняющее смысловоразличительную функцию: заменой гласного на согласный и наоборот меняется значение слова. Сюда относятся пары а) в русском: *кто – это, рост – роса, кость – коса, морг – море, горб – горе*, б) в BKS: *kad – kao* ‘когда – как’, *iako – tako* ‘хотя – так’, *umak – smak* ‘соус – гибель’, *eto – što* ‘вот – что’, *Mara – mart* ‘Мара – март’, *mak – Mao* ‘мак – Мао’, *brak – arak* ‘брак – авторский лист’ и т. п.

10. Внутри фонологической системы славянских языков есть универсальные, специфические и эксклюзивные фонемы. Универсальными называются те фонемы, которые встречаются во всех славянских языках. Специфические фонемы присутствуют только в некоторых языках, тогда как эксклюзивные фонемы есть только в одном языке.

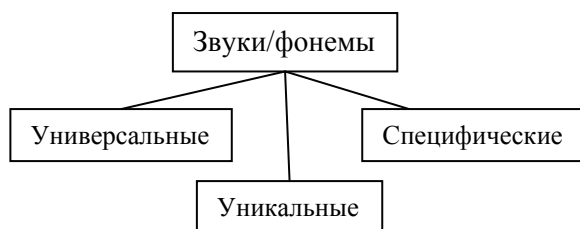

Схема 15: Межъязыковые единицы

Универсальными звуками/фонемами являются те, которые существуют во всех славянских языках. К таким относятся 24: 1) **a, o, e, i, u**, 2) **b, ts, ʦ, d, f, g, x, i, k, l, m, n, p, r, s, ʃ, t, v и z**. Некоторые из них имеют своеобразие в произношении типа открытости/закрытости, мягкости, особой артикуляции (**ʦ** и **ʃ**). **Sr, Ng** и **Bs** не отличаются от **Ru** наличием/отсутствием таких гласных/фонем. Их универсальность касается (а) других неславянских языков и (б) индоевропейских языков. Необходимо различать фонемы 1-го и 2-го ранга, обозначаемые как славянские универсальные экстрафонемы. К числу славянских универсальных экстрафонем 1-го ранга относятся те фонемы, которые встречаются и в других языках мира (напр., в славянских языках и в языках американских индейцев). Славянскими универсальными экстрафонемами 2-го ранга являются фонемы, используемые в славянских и индоевропейских языках (к их числу относится большинство гласных и согласных).

Специфические славянские фонемы характерны только для некоторых славянских языков. И эти фонемы можно рассматривать в их отношении (1) к прочим неславянским языкам и (2) к индоевропейским языкам, что вновь позволяет различать специфические славянские фонемы 1-го и 2-го ранга. Те славянские фонемы, которые появляются и в других языках мира, обозначаются как славянские специфические интерфонемы. Они могут быть фонемами 1-го ранга (если они встречаются в некоторых славянских языках и в других языках мира, например в африканских) и фонемами 2-го ранга (если они существуют в некоторых славянских языках и в некоторых индоевропейских языках).

К специфическим относятся те звуки/фонемы, которые встречаются не во всех славянских языках. Таковыми являются мягкие согласные **b', d', f', g', k', l', m', n', p', r', s', t', v', z', b', ʒ'**, которые обнаруживаются в восточнославянских языках и частично в болгарском. К специфическим относятся старославянские носовые **ǫ (ѡ), ę (Ѧ)** – *pъka* [rǫka] > *rûka* – *pyka*, *maso* [męso] > *mêso*, мясо), а также польские носовые (графически **ą, ę**: *książka*, *mięso*), гласный заднего ряда **y (ы)** в старославянском, русском, украинском и белорусском

(напр., ст.-сл. *быти* > *bŭi*, русск. *мыло* укр. *мило*, белорусск. *мытник* – бкс. *sa-rin*) и редуцированный гласный заднего ряда **ѣ** (**ѣ**) в старославянском (*sъnъ* > *sân*, *сон*) и болгарском (*българин* – *Bugarin*, *болгарин*). В наличии/отсутствии мягких согласных больше всего различаются Sr, Hr и Bs, с одной стороны, и Ru, с другой.

Уникатами или эксклюзивными фонемами считаются те фонемы, которые находим только в одном славянском языке. Для эксклюзивных славянских фонем (уникатов) характерно, что каждая из них присутствует только в одном славянском языке. Их эксклюзивность может носить внутренний и внешний характер. Внешняя эксклюзивность проявляется в том случае, если эксклюзивная славянская фонема являет собой уникат в отношении всех языков мира (1-й ранг) или в отношении других индоевропейских языков (2-й ранг). Таких единиц не так много. Сюда относятся старославянский ять **ѣ** (**ѣ**) – *mъsto* [mĕsto] ‘место, m/j/esto’, редуцированные гласные (полугласные) переднего ряда **і** (**і**) *днь* [dĕnʲ] ‘день, dan’ и заднего ряда **ѣ** (**ѣ**). В системе современных славянских языков самым типичным примером является чешское **ř**. Ru, Sr, Hr, BS не имеет уникальных звуков/фонем.

По числу согласных русский язык занимает третье место в системе славянских языков, а BKS девятое. Из-за этого русский язык можно назвать консонантическим языком. Больше всего согласных имеет польский и украинский, следует белорусский и болгарский. В середине находится нижнелужицкосербский, верхнелужицкосербский, словацкий) и чешский. Меньше всего согласных существует в македонском, BKS и словенском.

11. На суперкорреляционном уровне восточнославянские языки имеют больше согласных, чем BKS. Самое маленькое расстояние существует между BKS и русским (-12), а самое больше между BKS и украинским (-19). Среднюю позицию занимает отношение BKS и белорусского (-14). Отличия в BKS-восточнославянском экстракорреляционале являются значительно большими, чем в южнославянском супракорреляционале (македонский -1, словенский -4). Только расстояние между BKS и болгарским больше, чем расстояние между BKS и русским (-13 : -12).

12. Русский язык имеет больше согласных, чем BKS (37 : 25). Согласные **b, p, m, v, f, d, t, z, s, g, k** произносятся в BKS и русском (почти) одинаково. Русское **ts** является более твердым, а **l, r, ʒ, ʃ, x** проявляют значительные различия.

Специфическими согласными в BKS являются шипящий **ʃ**, мягкие согласные **ń, ĩ, ʃ, ʒ, ʈ, ʈ̣, ʃ̣, ʒ̣**.

Различие в артикуляции согласных русского и BKS состоит в следующем. При произношении русского **l** верх языка касается верхних зубов и частично альвеол, средняя часть языка опускается, а задняя часть поднимается к мягкому небу. Наоборот, при произношении **l** в BKS кончик языка полностью соприкасается с альвеолами и частично с верхними зубами, язык в середине немножко опущен и вытянут вперед. Ср. *лук* – *lúk*, *лом* – *lóm*. Русское **l** является более твердым, чем **l** в BKS. Русское **r** произносится так, что кончик языка поднимается к задней части альвеол и к началу твердого неба, в то время как в BKS кончик языка тяготеет к нижним зубам и деснам. Ср.: *рок* – *rók*, *рука* – *ruka*. При артикуляции **з** и **ж** в русском языке опускается средняя часть языка, а в BKS она является относительно ровной, поэтому русские **з** и **ж** являются более твердыми: *муж* – *miž*, *наш* – *naš*. Русское **х** произносится так, что задняя часть языка поднимается к мягкому небу, в то время как в BKS она растягивается назад, причем канал является более узким, и поэтому шум становится более сильным: *дух* – *dùh*. В русском языке вместо двух BKS-согласных **ʃ** и **ʈ** существует только один, а именно **ʃ'**. Артикуляционно русское **ʃ'** лежит между **ʃ** и **ʈ** в BKS. BKS-фонема **ʃ'** является более твердой, чем русская **ʃ'**, ср. *час* – *čăš*. „Наше [сербскохорватское] [ч] является более твердым (оно сплавлено из твердого [т] и твердого [ш], в то время как русское [ч'] является мягким (оно сплавлено из элементов [т'] и [ш'])). При артикуляции сербохорватского [ч] и русского [ч'] передняя часть языка прикасается к альвеолам, причем у русского [ч'] поверхность соприкосновения значительно бóльшая. Кроме того, у русского [ч'] передняя часть языка выше поднимается к твердому небу. Таким образом сокращается резонатор, и сам тон является более высоким. На акустическое впечатление 'твердости' сербохорватского [ч] влияет и вытягивание губ при его артикуляции“ (Jazić 1966: 52). BKS-фонема **ʈ** не совпадает с русским **t'** (*nâci* – *найti*): при артикуляции русского **t'** кончик языка касается верхних зубов, и слышится слабый добавочный тон, похожий на **s'**. В отличие от BKS в русском языке отсутствует дифференциация между **ʃ** и **ʈ**. Для русского языка является типичным оглушение, которое отсутствует в BKS, напр.: *nârod* – *наро́д*, *nôž* – *нож*.

По отношению к BKS своеобразием являются (1) все позиционно мягкие согласные в русском, украинском и белорусском, (2) твердое **ɟ** и мягкое **ɟ'** в украинском и белорусском, (3) три заднеязычных в белорусском: **g'**, **g'**, **g''**, а также в украинском: **х**, **ɦ**, **ɦ'**, и (4) согласный **ʝ** в белорусском. В рамках BKS-восточнославянского экстракорреляционала специфичными являются BKS-

согласные **ts** и **ʒ**. Польское **l** звучит подобно русскому твердому **l** (графема **л**) в слове *лошадь* (Hasen/Karnowski 2004: 46).

13. Что касается отношения звук/фонема ↔ графема, Ru и BKS, а также все другие славянские языки, образуют сложную сеть отношений. Славянская графическая система охватывает в общей сложности 437 букв (с учетом старославянского – около 490). Это число является относительным, поскольку некоторые славянские языки используют одинаковые буквы (как латинемы, так и кириллемы). Абсолютное число (без пересечений) составляет 107.⁵

Славянская кириллическая система охватывает 245 относительных графем, из которых 54 не встречается в современных славянских языках (речь идет о старославянских графемах). Славянская латинская система охватывает 246 относительных графем и 63 абсолютные графемы. Число букв в разных славянских языках весьма различно. Меньше всего букв в словенском (25), в сербской кириллице и в латинице Sr, Hg и Bs содержится по 30 знаков. Максимальное число букв имеет старославянский (до 54). Среди живых языков на первом месте словацкий (46), за ним следуют чешский (42), верхне- и нижнелужицкий (35 и 36 соответственно).

В славянские графические системы входят буквы трех типов: универсальные, специфические и эксклюзивные (эксклюзивы, уникаты). Универсальные славянские графемы – это буквы, общие для всех славянских систем (латинских или кириллических).⁶ В славянских графических системах существу-

⁵ Таким образом, только 24,7% из 437 славянских букв являются абсолютными графемами. Из них на славянскую латиницу приходится 61 абсолютная буква, а на кириллицу – 46. Для некоторых славянских языков количество букв может оцениваться по-разному: например, в польском насчитывают 32, 39 или 42 буквы (мы различаем 42); особенно сильны разногласия в отношении старославянского (мы исходим из числа 54).

⁶ Универсальность может быть экстракатегориальной, интеркатегориальной или интракатегориальной. Экстракатегориальная универсальность охватывает одинаковые знаки, используемые в различных графических гиперкатегориях. К числу гиперкатегорий (экстракатегорий) относятся буквенное письмо (письмо, в котором слова передаются с помощью букв), слоговое письмо или словесное письмо (письмо, знаки которого обозначают слоги) и картиночное письмо (письмо, образные знаки которого отображают слова, понятия или мысли) – Duden Grammatik 1984. Экстракатегориальной универсальной графемой является, например, символ „сердце“ в картиночном и буквенном письме. Интеркатегориальная универсальность возникает в рамках различных графических гипокатегорий. К числу гипокатегорий (интеркатегорий) относятся латиница и кириллица. Универсальными интеркатегориальными графемами являются, например, **a**, **o**, **e**, потому что они присутствуют в обеих славянских графических системах (в латинице и в кириллице). Интракатегориальная универсальность

ет 44 универсальные интракатегориальные буквы, т. е. буквы, которые есть во всех славянских языках. Кириллица обнаруживает большую универсальность (23 буквы), чем латиница (21 буква).⁷ Специфические славянские графемы – это буквы, характерные только для нескольких (как минимум двух) славянских языков. В славянских языках выделяются 43 специфические буквы, которые более типичны для латиницы (29), чем для кириллицы (14). Специфические кириллемы особенно характерны для русского языка, где их встречается десять (**ѐ, и, й, щ, ъ, ы, ь, э, ю, я**). На втором месте – белорусский с восьмью специфическими кириллемами (**ѐ, й, ъ, ы, ь, э, ю, я**), далее следуют украинский (**и, й, і, щ, ь, ю, я**) и болгарский (**и, й, щ, ъ, ь, ю, я**), где имеется по семь специфических кириллем. Меньше всего таких букв в македонском и в Sr, Hг и Bs, где их только четыре: **и, љ, њ** и **ц**. Эти буквы отсутствуют в восточнославянской графической системе, тогда как в южнославянских языках нет типичной для русского и белорусского буквы **ѐ**.⁸ Больше всего специфических графем имеется в словацком – 16 (**á, č, dz, dž, é, í, ě, ō, ř, š, ť, w, y, ý, ž**). Далее идет чешский – 15 (**á, č, d', é, ě, í, ě, ō, ř, š, ť, w, y, ý, ž**), польский – 13 (**ć, ch, cz, dz, ł, ó, (rz), ś, (sz), w, y, ź**), нижнелужицкий – 12

возникает в том случае, если две и более буквы в графической гипокатегории идентичны (например, прописное и строчное **p** в латинице). К числу интракатегорий относятся некоторые подсистемы славянских графических систем, например, чешская латиница или русская кириллица.

⁷ При сравнении доли универсальных графем в различных языках с кириллическим шрифтом получаем следующие отношения: русский и белорусский 23 : 33 = 69,7 %, украинский и македонский 23 : 32 = 71,87 %, болгарский и BKS 23 : 30 = 76,67 %. Таким образом, графические системы болгарского и BKS оказываются наиболее универсальными среди кириллических систем. Эту корреляцию можно рассматривать также и частично. Тогда выяснится, что система универсальных графем содержит только четыре гласные буквы (**а, е, о, у**) и 19 согласных букв (**б, в, г, д, ж, з, к, л, м, н, п, р, с, т, ф, х, ц, ч, ш**).

На интеркатегориальном уровне имеются универсальные для латиницы и кириллицы графемы. Некоторым из них (**а, о, е**) присущ изоморфизм формы и содержания. Другие графемы, хотя и имеют одинаковую форму, выражают различное содержание (ср. **p, b, c, u** в латинском и в кириллическом алфавите).

⁸ В кириллической графической системе буква **и** наименее специфична, поскольку она присутствует во всех языках с кириллической графикой, кроме белорусского, в котором есть **і** и **ы**. К группе высокоспецифичных графем относятся следующие семь букв: а) **ѐ** (русский и белорусский), **ѡ** (русский и болгарский), **ы** (русский и белорусский) и **э** (русский и белорусский), а также б) **љ, њ** и **ц** (BKS и македонский). Промежуточное положение занимают графемы, которые есть только в четырех языках: **й, щ, ь, ю, я** (русский, белорусский, украинский и болгарский).

(**ć, č, ĺ, ń, ó, ř, ś, š, w, y, ź, ż**) и верхнелужицкий – 11 (**ć, č, ĺ, ń, ó, ř, ś, š, w, y, ź**). Немного специфических графем (8) в BKS-латинице (**ć, č, ģ, ž, dž, ĺj, ńj, ś, ź**). Три наименее специфические графемы (**č, š, ź**) встречаются в BKS, словенском, словацком, чешском и в обоих лужицких языках.⁹ Пять графем имеют следующие языки: **ć** – BKS, польский, верхнелужицкий, нижнелужицкий, **ě** – чешский, верхнелужицкий, нижнелужицкий, **ĺ, ń, ś** – польский, верхнелужицкий, нижнелужицкий. Максимально специфичные графемы представлены в двух языках.¹⁰

Э к к л ю з и в н ы е славянские графемы (эксклюзивы, уникалы) – это буквы, которые типичны для графической системы только одного языка.¹¹ Славянские графические системы обнаруживают в общей сложности 19 уникалов (считая вместе с польскими комбинациями графем – 22).¹²

Проведенный анализ дает следующие результаты: в славянских языках содержится 44 универсальные и 44 специфические графемы, а также 19 уникалов. В кириллице больше универсальных букв (23 : 21), чем в латинице, а в латинице больше специфических графем (33 : 14) и уникалов (10 : 9).

Латинский алфавит Sr, Ng и Bs состоит из 30 букв, 27 из которых являются монографемами (**a, b, c, č, ć, d, đ, e, f, g, h, i, j, k, l, m, n, o, p, r, s, š, t, u, v, z**,

⁹ В пяти языках (польский, чешский, словацкий, верхне- и нижнелужицкий) встречаются следующие совпадающие графемы: **ch, ó, w, y**.

¹⁰ К этой группе относятся 12 букв: **á** (чешский, словацкий), **d'** (чешский, словацкий), **dž** (польский, словацкий), **dž** (BKS, словацкий), **é** (чешский, словацкий), **í** (чешский, словацкий), **ň** (чешский, словацкий), **ř** (словацкий, нижнелужицкий), **ř** (чешский и верхнелужицкий), **ř'** (чешский, словацкий), **ý** (чешский, словацкий) и **ż** (польский, нижнелужицкий).

¹¹ Эти графемы тоже могут иметь экстра-, интер- и интракатегориальный характер. Экстракатегориальные эксклюзивы (уникалы) – это уникальные знаки в различных графических гиперкатегориях (экстракатегориях), например в буквенном и картиночном письме. Интеркатегориальные эксклюзивы (уникалы) – это уникальные буквы в различных гипокатегориях, напр. польская буква **ą** в латинице и белорусская буква **ў** в кириллице. Существуют экстракатегориальные уникалы (буквы, которые встречаются только в одной языковой семье мира, например в индоевропейской), макрославянские уникалы (буквы, которые характерны только для славянских графических систем) и микрославянские (буквы, которые присутствуют только в одном славянском языке).

¹² Кириллица содержит девять эксклюзивных интракатегориальных графем (уникалов), а латиница – одиннадцать (считая с польскими сочетаниями букв – 14). Наибольшее число уникалов (от 4 до 6) содержит польский язык, далее следуют словацкий (4), македонский и украинский (по 3) и BKS (2). По одному уникалу есть в белорусском и в чешском. Эксклюзивы отсутствуют в русском, болгарском, словенском и лужицком.

ž), а три – диграфами (**lj**, **nj**, **dž**). Пять графем включают в свой состав диакритики (**č**, **ć**, **dž**, **š**, **ž**), которые пишутся по образцу чешских букв, разработанных Яном Гусом. Только графема **ď** представляет собой особенность Sr, Hr и Bs.

К числу универсальных славянских графем относится 21 латинская буква (латинема): **a, b, c, d, e, f, g, h, i, j, k, l, m, n, o, p, r, s, t, u, z**. В латинице Sr, Hr и Bs есть только несколько специфических графем (9): **ć, č, ď, ž, dž, lj, nj, š, ž**. Три минимально специфичные латинемы в Sr, Hr и Bs – это **č, š, ž**, которые встречаются ещё в пяти языках: в словенском, в чешском, в словацком, в верхнелужицком и в нижнелужицком. Графему **ć** используют BKS, польский, верхнелужицкий и нижнелужицкий. К числу эксклюзивных славянских графем в Sr, Hr и Bs относится только графема **ď**. К числу универсальных славянских графем относятся четыре кириллические гласные буквы (**а, е, о, у**) и 19 согласных букв (**б, в, г, д, ж, з, к, л, м, н, п, р, с, т, ф, х, ц, ч, ш**).

В Sr, Hr и Bs имеется только четыре специфические кириллемы: **и, љ, њ** и **џ**; они существуют также и в македонском.

Сокращения

Bg – болгарский, *BKS* – бошняцкий, хорватский, сербский, *Bs* – бошняцкий язык, *Hr* – хорватский язык, *Mk* – македонский, *Ru* – русский язык, *Sl* – словенский, *Sr* – сербский язык

Литература

- Bąk 1977: Bąk, Piotr. *Gramatyka języka polskiego: Zarys popularny*. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Belić 1999: Belić, Aleksandar. *Istorija srpskog jezika: fonetika, reči sa deklinacijom, reči sa konjugacijom*. Beograd: Zavod za izdavanje udžbenike i nastavna sredstva. [Izabrana dela, t. 4]
- Bošković 1985: Bošković, Radosav. *Osnovi uporedne gramatike slovenskih jezika II. Morfologija*. Nikšić: Univerzitetaska riječ.
- Duden Grammatik 1984⁴: *Duden Grammatik der deutschen Gegenwartssprache*. Herausgegeben und bearbeitet von Günther Drosdowski. Mannheim – Leipzig – Wien – Zürich: Dudenverlag.
- Hansen/Karnowski 2004: Hansen, Björn; Karnowski, Paweł (zum Druck vorbereitet). *Grammatik der Polnischen*. München: Verlag Otto Sagner.
- Jazić 1966: Jazić, Đorđe. *Osnovi fonetike ruskog jezika: Ruski glasovni sistem u poređenju sa srpskohrvatskim*. Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika SRS.

- Karolak/Wasilewska 1977: Karolak, Stanisław. *Учебник польского языка*. Warszawa: Wiedza powszechna.
- Korytowska/Sawicka 2007: Korytowska, Anna; Sawicka, Irena, Bałkańskie odstępstwa od słowiańskiego sandhi. In: Sawicka, Irena (redaktor naukowy). *Fonetyka/Fonologia*. Opole: Uniwersytet Opolski – Instytut Filologii Polskiej. S. 183–190.
- Maslov 1982: Маслов, Ю. С. *Грамматика на българския език*. София: Наука и изкуство.
- Miletić 1933: Miletić, Branko. *Izgovor srpskohrvatskih glasova (eksperimentalno-fonetska studija)*. Beograd: Štamparija Slovo.
- Peco/Stanojčić 1972: Peco, Asim; Živojin, Stanojčić (redaktori i urednici). *Srpskohrvatski jezik: Enciklopedijski leksikon*. Beograd: Interpres.
- Rešetar 1922: Rešetar, Milan. *Elementar-Grammatik der Kroatischen (Serbischen) Sprache*. Zagreb: Mirko Breyer's Verlagsbuchhandlung.
- Šwela 1952: Šwela, Bogumił. *Grammatik der niedersorbischen Sprache*. Bearbeitet und herausgegeben von Frido Měšk. Bautzen: Domowina-Verlag.
- Tošović 1988: Tošović, Branko. *Ruska gramatika u poređenju sa srpskohrvatskom*. Sarajevo: Svjetlost.
- Tošović 2009: Tošović, Branko. *Korrelative Grammatik des Bosni(aki)schen, Kroatischen und Serbischen. Teil 1: Phonetik – Phonologie – Prosodie*. Münster: LIT.

Branko Tošović (Graz)

**Korelacioni fonetsko-fonološki sistemi
ruskog, srpskog, hrvatskog i bošnjačkog jezika**

U ovome radu razmatraju se korelacioni fonetsko-fonološki sistemi ruskog, srpskog, hrvatskog i bošnjačkog jezika. Predmet analize čine tri pitanja: 1. u čemu se na fonetsko-fonološkom planu razlikuju pomenuti jezici, 2. koliko su oni međusobno bliski i 3. koliko ekstrakorelacioni odnosi utiču na interkorelacione. Autor razlikuje lingvalni i strukturni korelacional. Prvi obuhvata odnose između slovenskih jezika. On se sastoji od lingvalnog intra-, inter-, supra-, super- i ekstrakorelacionala. U sastav drugog ulaze odnosi između formalnih, semantičkih, kategorijalnih i funkcionalnih jezika jednog jezika ili korelacionih jezika. Na fonetsko-fonološkom planu postoji fonointrakorelacional, fonointerkorelacional, fonosuprakorelacional, fonosuperkorelacional i fonoekstrakorelacional.

Branko Tošović
Institut für Slawistik
der Karl-Franzens-Universität Graz
Merangasse 70
8010 Graz
+43/316/3802522
branko.tosovic@uni-graz.at
www-gewi.kfunigraz.ac.at/gralis/

Бранко Тошовић (Грац)

Фонетско-фонолошке и акценатске разлике између српског, хрватског и бошњачког језика (разлике у проучености и проученост разлика)

У раду се разматрају два проблема: колико је проучен фонетско-фонолошки и акценатски систем српског, хрватског и бошњачког језика и колико су истражене фонетско-фонолошке и акценатске разлике између поменутих језика.

0. Фонетско-фонолошки систем српског, хрватског и бошњачког језика различито је проучен. Он је био предмет ширих истраживања у оквиру научно-истраживачких пројеката, докторских и магистарских радњи. Такође је објављен значајан број чланака. У анализи 289 таквих издања фонетика и фонологија се налазе на 2. мјесту са 17,5% (фонетика 12%, фонологија 5,5), али оне знатно заостају за водећом дисциплином – граматиком (64%). Готово сва издања долазе са подручја српске и хрватске лингвистике (95%); проценат бошњачких радова је минималан (5%). Српска истраживања су бројнија од хрватских (51% : 44%). Публикације из фонетике преовладавају у односу на оне из фонологије (75% : 25%). У српској лингвистици већи је несклад у проучености фонетике и фонологију (82% : 18%), него у хрватској (64% : 36%). Број српских фонетских издања већи је од фонолошких (40 : 27), док је у хрватској лингвистици обрнуто (9 : 15). У српској лингвистици фонетика је најзаступљенија у граматичким приручницима и лексиконима (20 издања), слиједи фонетски приручници (5), радови о ијекавском изговору (3), фонетици и ортографији (3), историјској фонетици (2), фоностилици (2), фонетици других језика (2), деривационој фонетици (1). У хрватским издањима фонетика се такође најчешће појављује у граматичким приручницима и лексиконима (15), слиједи фоностилистика (6), фонетика и ортографија (3), фонетска периодика (1) и фонетика других језика (1). Бошњачке публикације имају овакву структуру: фонетика у граматичким приручницима и лексиконима (3), фонетски приручници (1), фоностилистика (1). Што се тиче фонологије, српска лингвистика има 9 издања, и то из ових области: фонолошки приручници (4), фонологија у граматичким приручницима и лексиконима (2), фонетика и фонологија (1), фонологија и ортографија (1), дијалектолошка фонологија (1). Хрватска лингвистика дала је 15 издања, од тога су 9 фонолошки приручници, слиједи фонологија у граматичким приручницима и лексиконима (3), фонетика и фонологија (1), генеративна фонологија (1), поредбена фонологија (1).¹

¹ Због ограничености простора принуђени смо за изоставимо списак посебних издања које смо овдје анализирали.

1. Фонетско-фонолошке разлике између српског, хрватског и бошњачког језика готово да нису проучене. Постоји више разлога за такву ситуацију. На то се, прије свега, одразила чињеница да су све донедавно и у једном дужем временском периоду српски, хрватски и бошњачки језик третирани као један стандардни језик (српскохрватски/хрватскосрпски) па проблем идентичности, сличности и различитости није било ни превише актуелан, нити се форсирао. О разликама се повремено говорило и писало, углавном у вези са варијантама (источном или српском и западном или хрватском), уз узимање у обзир двију реализација стандардног језика у Босни и Херцеговини и Црној Гори, које нису називане варијантама, већ босанскохерцеговачким и црногорским стандарднојезичким изразом. Након распада бивше Југославије појавио се низ радова, и то у оквиру хрватске лингвистике, од којих су неки били тенденциозни и усмјерени на проналажење разлика у по сваку цијелу и у што већем броју.

Колико нам је познато, први рад о фонетским разликама написао је Ђуро Даничић. Његов прилог носи наслов Разлике између српског и хрватског језика (Даничић 2002: 301–304). Он констатује да су три „најглавније разлике“ између српског и хрватског језика: 1. „што Срби имају глас **ђ**, а Хрвати га немају него место њега **ј**“, 2. „што Срби глас **ј** који у наставку **-иј** постаје од **и** с гласовима иза којих дође прелијевање у друге, а Хрвати не“, 3. „што Срби глас **л** на крају слога претварају у **о**, а Хрвати не“. Даничић закључује: „[...] ово је троје потребно и довољно да се може најпоузданије разазнати је ли што написано српски или хрватски“ (Даничић 2002: 302–303). Затим је наступио дужи временски период обиљежен slabим интересовањем за подударности, сличности и разлике, да би пред сам други свјетски рат ова проблематика дошла у први план и била потенцирана радикалном политиком Независне државе Хрватске. Петар Губерина и Круно Крстић објавили су 1940. године књигу са рјечником „Разлике између хрватског и српског књижевног језика“. Њен посебан дио посвећен је фонетским разликама. Аутори наводе 28 разлика:

„1. Hrv. knjiž. jezik: **-ije, je, i**, sr. knjiž. jezik: **-e: mlijeko – mleko, djeca – deca, bio – beo.**² Hrvati poznaju ekavicu samo u dijalektu, ali ta je ekavica različita od srpske: i po kvantiteti, i po akcentu i po melodiji. 2. Tamo, gdje hrv. knjiž. jezik ima u sredini i na kraju **h**, srp. knjiž. jezik ima vrlo često **v**: *gluhoća – gluvoća, duhan – duvan, gluh – gluv, suh – сув*. Pojava je to zanimljivija, što i mnogi Hrvati upotrebljavaju u dijalektu glas **v** u sredini i na kraju riječi, ali književni hrvatski jezik ne poznaje oblike sa **v**, dok ih srpski književni jezik smatra pravilnim i običnim. Tako ono, što za Hrvata označuje u nekim slučajevima familijarni govor, i što bi hrvatskome piscu

² Маркирање примјера је у нашем раду унифицирано јер различити аутори дају различита обиљежавања.

moglo poslužiti u stilističke svrhe, to u srpskom književnom jeziku ima obično, osjećajno indiferentno, značenje (str. 53). 3. Hrv. knjiž. jezik kod mnogih imena, koja dolaze iz grčkog i hebrejskog jezika, ima glas **b**, a srpski **v**: *Babilon – Vavilon, Baltazar – Valtazar, Benjamin – Venjamin, Abraham – Avraam*. 4. Hrv. knjiž. jezik ima glas **t**, a srpski **ć**: *piletina – pilećina, samotovati – samoćovati, teletina – telećina, proljetni – prolećni*. Ima i obratnih slučajeva kao u: *čistoća – čistota, palača – palata*. 5. Hrv. **d**, a srp. **đ**: *redati – ređati, govedina – goveđina*. I obratno: hrv. **đ**, a srpski **d**: *luđak – ludak, ludakinja – ludakinja*. 6. Hrv. **c**, a srpski **t**: *garancija – garantija, demokracija – demokratija, diplomacija – diplomatija*. 7. Hrv. **n**, a srpski **nj**: *lijen – lenj, tuljan – tulanj, ljetni – letnji*. 8. Hrv. **š**, a srp. **ć** (**č**): *šutjeti – ćutati, šutljiv – ćutljiv, škiljiti – čkiljiti*. 9. Hrv. **h**, sr. **j**: *dihanje – dijanje, kihanje – kijanje*. 10. Hrv. **h**, srpski **k**: *drhtati – drktati, drhtanje – drktanje*. 11. Hrv. **z**, a srp. **s**: *filozofija – filosofija, Perzija – Persija, konzul – konsul*. 12. Hrv. knjiž. jezik ima **c**, a srpski **s**: *jinancije – finansije, centimetar – santimetar, decimetar – desimetar*. 13. Hrv. knjiž. jezik ima **l**, a srpski **lj**: *plosnat – pljosnat*. 14. Hrv. **lj**, srp. **j**: *sviraljka – svirajka*. 15. Hrv. knjiž. jezik ima konzonantsku skupinu **č**, a srpski **št**: *općina – opština, svećenik – sveštenik, opći – opšti*. Međutim: postoji **št** u hrvatskom, a **ć** u srpskom. 16. Hrv. knjiž. jezik ima asimilaciju na kraju sloga, a srpski nema: *obrana – odbrana, obraniti – odbraniti, oklada – opklada*. 17. U sredini i na kraju riječi hr. knjiž. jezik ima često **h**, a srpski nema: *čahura – čaura, hrapav – rapav, hladan – ladan, hren – ren, hrskavica – rskavica, hrptenica – rptenica*. 18. Hrv. **k**, a srp. **h**: *kirurg – hirurg, kor – hor, kršćanin – hrišćanin, kemija – hemija*. 19. Hrv. knjiž. jezik ima **nj**, a srpski nema: *grižnja – griža*. 20. Hrv. knjiž. jezik nema **n**, a srpski ima: *manšeta – manšetna, moguće – mogućno*, i obratno hrv. knjiž. jezik ima **n**, a srpski nema: *kratkovidnost – kratkovidost, maternica – materica*. 21. Hrv. knjiž. jezik ima **š**, a srpski nema: *škropiti – kropiti, škropionica – kropionica*. 22. Hrv. **l**, a srpski bez **l**: *prijestolnica – prestonica*. 23. Hrv. knjiž. jezik nema **v**, a srpski ga ima: *gruda – grudva*. 24. Hrv. knjiž. jezik u nekim konzonantskim grupama ima **v**, dok ga u srpskom u tim slučajevima nema: *močvaran – močaran, čuvstvo – čustvo*. 25. Hrv. knjiž. jezik ima **i**, a srpski **e**: *bilješka – beleška, grijanje – grejanje, medicina – medecina, koliba – koleba, pionir – pioner*. 26. Hrv. knjiž. jezik ima **e**, a srpski **i**: *metropolita – mitropolit, getsemanski – getsirnanski*. 27. U hrvatskom književnom jeziku ima **u**, a u srpskom **va**: *uš – vaš, uzduh – vazduh, uspostaviti – vaspоставiti, uskrsnuti – vaskrsnuti*. 28. Hrv. knjiž. jezik ima **a**, a srpski **e**: *uzajamni – uzajemni, prijamni – prijemni, jamčiti – jemčiti*“ (Губерина/Крстић 1940: 26–27).³

³ Низ наведених примјера не одговара актуелном стању нити се може узети као ваљан аргумент за утврђивање разлика између српског и хрватског језика. Нажалост,

Они изводе следеће закључке:

„Navedene razlike u glasovima stvaraju posebnu cjelinu, i one čvrsto karakteriziraju hrvatski književni jezik. I to ne zbog toga, što bi neki glasovi bili isključivo vlasništvo hrvatskog književnog jezika, nego, jer oni cjelini hrvatskog jezika daju tipične oznake. Tako na pr. konzonantsku skupinu **št** nalazimo i u riječi *pošten*, ali ta ista skupina dijeli srpsku riječ *sveštenik* od hrvatske *svećenik*. Iako hrvatski oblik uključuje stariji oblik sa **št**, ta povijesna činjenica niti što oduzima niti dodaje našem osjećaju za te riječi. S druge strane riječ *kolebati* ima glas *e* kao i u srpskom književnom jeziku, a po zakonima naše fonetike ta bi riječ morala glasiti *koljebat*. Ipak riječ *kolebati* ne osjećamo ni malo ekavskom, jer ona spada u naš književni jezik, prema kojemu se je razvio naš jezični osjećaj. Ne valja misliti, da se hrvatski književni jezik razlikuje glasovno od srpskoga zato, što tobože srpski književni jezik ima razvijeniji glasovni razvitak. Naprotiv mi nalazimo srpskih riječi, u kojima nema konzonantske asimilacije na kraju sloga, dok je u hrvatskom nalazimo. Srpske su riječi: *odbrana*, *opklada*, a hrvatske: *obrana*, *oklada*, što znači, da su hrvatske riječi u fonetskom pogledu išle dalje od srpskih. Sve to pokazuje, da povijesno gledište ne može biti odlučno za današnji jezik. A kad proučavamo glasovne razlike sa stajališta današnjega jezika, onda ih moramo proučavati tako, da uspoređujemo glasove jedne riječi s nekom drugom, koja ima isto povijesno ishodište, a drugačiji rezultat u današnjem jeziku“ (Губерина/Крстић 1940: 27–28).

Маријан Крмпотић у дијелу „О гласовним и рјечотворбеним разликама“ налази, прије свега, разлику у употреби екавице и ијекавице те истиче: „Razlika između hrvatskoga i srbskoga vidi se već i u priobćajnim prednostima iekavice“ (Крмотић 2001: 136). У његовом раду, поред поменутог, налазимо и ове примјере: 1. **е/и** испред **о** (*цео* – *цио*), 2. уметање самогласника у сугласничку skupinu (*несаломљив* – *несломљив*, *обавеза* – *обвеза*), 3. црквенословенско **шт** (*опште* – *опште*), 4. грчко **х** (*хлор* – *клор*), 5. **б** у ријечима грчког и хебрејског поријекла (*варвар* – *барбар*), сугласници **к/ц** испред **е**, **и**, **у** у грчким ријечима које су дошле из латинског (*Кинар* – *Цинар*, *океан* – *оцеан*), 6. промјена **л** у **о** на крају ријечи (*сто* – *стол*, *го* – *гол*)⁴, 6. **в** у српским ријечима из руског језика, „jerbo te su riječi u hrvatski došle iz zapadnoeuropskih jezika“ (*Август* –

због ограничености простором нисмо у могућности да то и покажемо па ћемо то урадити у другом раду.

⁴ Чудно је да овај аутор налази разлику и о томе што се у српском језику сматра погрешним: „Srbi mienjaju **л** у **о** i kada nije na kraju sloga osobito u dodatcima **-lac**; na pr. – *čitaos*, *čitaoca* (hrv. = *čitatelj*, *čitatelja*); – *rukovodioc*, *rukovodioca* itd.; (v. rtb)“ (Крмпотић 2001: 139).

Аугуст, европеизација – еуропеизација, псевдо – псеудо), 7. у неким туђицама хрватски има **з**, а српски **с** (*дезерт – десерт, козмос – космос*), 8. **р** на крају ријечи (*јуче – јучер, такође – такођер*), 9. **са-** у српском и **су-** у хрватском (*сарадник – сурадник*), 10. „*Хрвати радије рабе не-*, гдје Срби рабе *пriedлог без- или бес-*“ (*бесаница – несаница, бесвестица – несвјестица*), 11. у сложеницама за ознаку двојности или једнакости „*Хрвати рабе поглавито прилог исто-*, а Срби радије рабе *прилоге једно- или једнако- (једнакобројан – истобројан, једнакосмјеран – истосмјеран, једнородан – истородан, једнозначан – истозначан)*“, 12. „У хрватском може довести до неспоразума употреба спојника **-о-** јербо *шестгодишњи* и *шестогодишњи* у хрватском не значе исто [...] (*шестогодишњи дечак* = *хрв. се каже шестогодишњи дјечак*, тј. дјечак који има шест година, јербо нема *дјеџака од шесто година*“, 13. у множини именица женског рода у хрватском језику нема сибилације (*бајка – бајки, биљка – биљки, мајка – мајки, нога – ноге, рука – руке, шака – шаке*), 14. у сугласничке групе **-кт-, -нт-, -рт-, -пт-, -дт-** већине именица туђег поријекла у хрватском се не умије не постојано **-а-** за разлику од српског (*агенат – агент, акценат – акценат, дијалекат – дијалект, концепат – концепт, моменат – момент*), 14. мјесто грчког „дочетка“ **-тиа** у хрватском је **-циа** (*демократија – демокрација*), 15. латинске именице на **-иум** добивају у хрватском „дочетак“ **ј** (*критеријум – критериј, територијум – териториј*), 16. у номинативу једине именица мушког рода у српском се појављује **а** (*активиста – активист, терориста – терорист*) – Крмпотић 2001: 136–139.

Илија Протуђер налази такође низ разлика између српског и хрватског. Рецимо: у српском језику се употребљава приједлог *ка*. „Тај се приједлог у хрватскоме језику раби у примјерима када ријеч почиње сугласницима **к, г, х**, али због српске обојености и у тим примјерима нестaje. Тако ћемо рећи: – *Идем кући*, а не *Идем ка кући*. – *Одлази гробљу*, а не *Одлази ка гробљу*“ (Протуђер 2004: 16). Стога није правилно *Идем ка сестри*. – *Идем ка брату*. – *Дођи ка мени*. У раду „Благозвучно **а**“ Стјепан Бабић полемизира са његовим ставом да је *сребрен* српски, а *сребрн* хрватски и закључује: „*Важно је да настојимо да се хрватски што више разликује од српскога језика*,⁵ али је још важније да при томе на нарушавамо структуру хрватскога књижевна језика“ (Бабић 1996а: 38). Исти аутор је написао посебан чланак „Сребрена улица у Загребу“, у коме је поново полемизирао са Крмпотићем: „*Не знам на основу каквих је потврда Крмпотић дошао до таква закључка јер кад се оне погледају, тада се види да су се одувијек употребљавала оба лика, само што је сребрн увијек био нешто чешћи. Но на нову употребу сигурно је утицао Драгутин Боранић са својим првотислом јер је у њему изразу предност дао пријеву сребрн*“ (Бабић 1996б: 147). Бабић истиче да се не може рећи да је *сребрен* српски и да таква оштра пола-

⁵ Истакао Б. Т.

ризацијска оцјена нема правог темеља, „a kako ima dovoljno hrvatskih pisaca i govornika koji upotrebljavaju *srebren*, moramo se složiti sa Slavkom Pavešićem i suautorima koji u svom Jezičnom savjetniku kažu da je dobro i *srebren* i *srebrn*“ (Бабић 1996б: 147).

2. У бошњачкој лингвистици интересантан је рад Наиле Ваљевац о фонетско-фонолошким разликама на подручју Босне и Херцеговине (Ваљевац 2005). У њему она констатује да је окренутост босанске стандарднојезичке норме ка западу „већ психички дотакла бошњачко језичко биће и његов језички идентитет“ и да су у јавности су све гласнија негодовања против такве оријентације актуелне босанске језичке норме (Ваљевац 2005: 66).

3. О различитим стандардолошких рјешењима фонетско-фонолошких појава у српском, хрватском и бошњачком језику објавили смо недавно један рад (Тошовић 2006). У вокалском систему тежиште анализе ставили смо на рефлекс јата и показали да он не диференцира српски, хрватски и бошњачки језик. Такође смо тумачили алтернације типа **а/о е/а, е/о, е/у, е/и, и/у, о/у, а/ѓ**, вокализацију и факултативне вокале **а, е, у**. У консонантском систему анализирали смо саоднос **ф/в/хв, с/ф, в/х, х/ј, гњ/њ, шт/ћ, с/ш, с/т, т/ц, с/з, ц/ч, х/к**.

4. Број посебних издања из акцентологије је мањи у односу на фонетику и фонологију, али је ипак значајан: од 305 радова које смо анализирали 16 се односи на акцентологију, што чини 5%. Српске публикације су нешто бројније у односу на хрватска (10 : 6, процентуално 62% : 38%).

5. Прву и једну од најзначајнијих студија о акценту написао је Ђуро Даничић (у Бечу 1851, која је прештампана у Земуну 1925. године). У српској лингвистици акцентима су се највише бавили Павле Ивић, Михаило Стевановић и Асим Пецо. Темеље хрватској акценатској школи ударио је Стјепан Ившић. Посебно је значајна његова студија Прилог за славенски акценат (препађена дисертација), која је, према неким оцјенама, први рад посвећен искључиво словенском акценту. О акценту су објавили посебна издања Јосип Матешић, Стјепан Вукушић и Зоран Зоричић. Важно је напоменути да су се српскохрватским акцентом бавили много познати слависти као што је Аугуст Лескин, Роман Јакобсон и др.

6. О акценатским разликама не постоји за сада ниједан посебан рад. Стога нам остаје да укратко укажемо на неке тенденције у тумачењу и рјешавању акценатских проблема српског, хрватског и бошњачког језика.

7. Садашња акценатска ситуација је веома дифузна и компликована, како на подручју језика који се називају српски, хрватски и босански/бошњачки, тако и на појединим њиховим дијеловима. У српској и хрватској лингвистици запажамо читав низ подударности, рецимо: 1. не доводи се у питање

новоштокавска акцентуација као основа стандардног изговора, 2. нико не спори да је садашња ситуација у много чему другачија од времена Вука и Даничића, 3. готово на свим подручјима постоји нарушавање норми, прије свега, кад је у питању појава силазних акцената на унутрашњим слоговима и ултимим те обавезност преношења акцента на проклитику. Постоји изражена тежња да се норма што више усагласи са реалном праксом. Такође све се више чују позиви да се преиспитива оправданост оријентације на народни језик.

У одређивању и мијењању акценатске норме не мали значај игра људски фактор. На теоретско и практично разматрање акценатских проблема важан утицај има ситуација у којој су главни ноциоци српске и хрватске акцентологије сишли са сцене средином и крајем прошлог столећа (са српске, прије свега, имамо у виду Александра Белића, Павла Ивића и Михаила Стевановића, а са хрватске Стјепана Ившића) или се налазе у таквој животној доби да данас нису у стању да се активно и интензивно баве акценатског проблематиком (са српске стране Асим Пецо, са хрватске Далибор Брозовић, Иво Шкарић, Стјепан Вукушић). То што су велики, познати и признати акцентолози завршили своју активну каријеру прати негативна појава: занимања у српској, хрватској и бошњачкој лингвистици за акценатске проблеме није више тако снажно као прије па се сада на прсте могу пребројати они који данас дају значајани допринос на овоме плану. Хрватским правим акцентолозима назвали бисмо Ивана Зоричића и Блаженку Мартиновић, прозодолозима покојног Ивана Иваса, Марка Ликера и Еленмари Плетикос, а у оне којима акцентологија није примарна оријентација (који се, између осталог, баве и акцентима или су понешто о њима писали и написали), спада, рецимо, Дамир Хорга, Булчу Ласло, Крешимир Мићановић, Иво Прањковић, Марко Самарџија и Јосип Силић. У српској лингвистици у праве акцентологе могли бисмо убројити Милорада Дешића, у прозодологе Јелицу Михајлов-Јокановић, а у трећу групу Драгољуба Петровића, Егона Фекетеа, Радослава Ђуровића, Слободана Реметића и др. У бошњачкој лингвистици није нам познат нико ко би се данас могао окарактерисати као прави акцентолог.

8. Данас је централно питање како ће и колико три стандарда ићи дубоко и широко у реформи акценатског система. Садашњу нормативну акценатску констелацију можемо упоредити са шахом и казати да се српска ситуација може окарактерисати као пат-позиција, хрватска као мат-позиција, бошњачка као старт-позиција, а црногорска као блок-позиција. Покушаћемо да укратко објаснимо шта имамо у виду.

Хрватска лингвистика је најдаље отишла у преиспитивању акценатске норме, и ако игдје дође до радикалнијих реформи, биће то у Хрватској. У њој се много више и отвореније говори о превазиђености старе норме, потреби

напуштања старих позиција и прихватања реалног стања.⁶ Сама социolingвистичка ситуација даје томе значајан допринос (посебно изразита тенденција да се хрватски језик што више разликује од српског језика и тежња ка повратку на рјешења која су била прије постојања српскохрватског језика). Углавном, сада је створена ситуација из које могу да изникну радикалнија акценатска рјешења. У прилог овоме говори и податак, за који не знамо колико је поуздан, али је илустративан: да је нагласна норма највећим дијелом утврђена и да је остало спорног „свега“ 20–30% случајева (Мартиновић 2004). Стога смо то и назвали мат-позицијом: хрватски лингвисти налазе се у ситуацији када могу да повуку заврши потез. Ако ову ситуацију даље асоцијативно вежемо за шах, рекли бисмо да се не ради о брзопотезној игри (јер интензивна дискусија о акценатској преоријентацији траје више од пола вијека), а поготово не о симултанци, већ је у питању игра на неколико плоча, у којој се као саиграчи или секунданци појављују, прије свега Далибор Брозовић, Иво Шкарић, Стјепан Вукушић и Зоран Зоричић. Глобано, игра се врти око три концепта, које је Марко Самарџија овако назвао: 1. традиционална концепција, која тежи што мањим промјенама, 2. концепција која заговара преобразбу прозодијске норме према стању у западном новоштокавском идиому, 3. концепција која афирмише урбане идиоме, прије свега загребачки (Самарџија 1999: 333). Хрватску мат-позицију карактерише (1) спремност да се озваниче (признају као нормативни) силазни акценти на унутрашњим слоговима и на ултими, (2) настојање да се искључи обавезност преношења силазних акцената на проклитику, (3) толерисања нестајања поста акценатских дужина, (4) разумијевање за помјерање акцента улијево, (4) примарна или значајна оријентација на употребну норму. Индикативно је да актери мат-позиције (иако неки од њих заговарају врло радикална рјешења) избегавају да повуку заврши потез, што говори о томе да и они схватају озбиљност и далекосежност таквог чина. Опрезност у завршници посебно је необична код Далибора Брозовића, јер у његовим радовима (нама доступним) не налазимо чисту позицију, јасно изјашњавање.

⁶ „Karadžić-Daničićev naglasni sustav, koji je preuzeo i Tomo Maretić, uzrokovao je naglasnonormativna previranja u XX. st. ne samo u hrvatskome standardnom jeziku nego i u srpskome standardnom jeziku, no opseg i posljedice prijepora nisu isti na jednoj i na drugoj strani. Odmaci od preskriptivne naglasne norme u srpskome standardnome jeziku govore o samosvojnome razvoju hrvatske naglasne norme, i obratno, pa ih se ne smije zanemariti u povijesnome pregledu naglasnoga normiranja [...] Jezikoslovci, koji su se bavili prozodijom hrvatskoga standardnog jezika, bili su suglasni u jednome: jezična uporaba (najčešće zvana uporabna ili uzusna norma) razlikuje se od zapisane, klasične norme, tzv. Karadžić-Daničić-Maretićeve, i jedino je ona stvarno funkcionirala i funkcionira u hrvatskome jeziku“ (Мартиновић 2007). Иво Прањковић тврди да је хрватска ортоепска норма већ дуго најпроблематичнија норма хрватског стандардног језика и да је маретићевска акцентуација страна већини говорника (Прањковић 2001: 304).

У српској лингвистици много је мање изражена жеља да се акценатска норма радикално мијења. Од читавог низа разлога посебно бисмо истакли дуализам који влада на српском говорном подручју. Наиме, на великом дијелу српскога језика чува се четвороакценатски систем са правилима која се углавном поштују. На другом дијелу дошло је до знатног нарушавања акценатске норме, које се огледа, прије свега, у појави силазних акцената на унутрашњим слоговима и ултими, у факултативности проклIZE и губљењу дужина. Први модел Драгољуб Петровић назива источним, а други и западним (Петровић 1999). Будући да су они у великој мјери супротстављени и некомпатибилни, веома је тешко наћи неко рјешење које би одговарало стању и на једном и на другом подручју. Другим ријечима, српски лингвисти имају везане руке, они су спутани да предложe неко рационално, па и компромисно рјешење. Из тих смо разлога такву ситуацију назвали пат-позицијом. Ову метафору изразито потенцира став да ће српски језик морати још задуго да толерише двије стандардне прозодијске нормe (Петровић 1999). У тој српској пат-позицији запажа се неколико нових појава. Једна од њих се састоји у напуштању истраживања нештокавских дијалеката (чакавског и кајкавског). Највећи српски акцентолози Александар Белић и Павле Ивић интензивно су се бавили нештокавским акцентом, а то су нешто мање чинили и други истраживачи (Радослав Бошковић, Асим Пецо и Михаило Стевановић). У савременој српској акцентологији готово да се не примјећује таква заинтересованост.⁷ У њој је дошло до смјене генерација, која није довела до квалитативних помака, већ обрнуто: има негативан тренд. Данашња српска акцентологија је далеко од тога да има ауторитете формата Александра Белића или Павла Ивића. У српској пат-позицији добија се утисак да значајан фактор представљају они који обликују глобалну оријентацију, а не вуку јавне потезе. Овдје је значајна улога Милке Ивић. Колико нам је познато, она у последње вријеме није објављивала посебне радове о акценатској проблематици, али директно или индиректно утиче на обликовање ставова и рјешења, која могу бити далекосежна за српску акцентологију.

У вези са српско-хрватским акценатским саодносима интересантна су запажања Блаженке Мартиновић, која је анализира одступања од проскриптивне акценатске нормe у ова два језика (Мартиновић 2007). Она је дошла до сљедећих закључака:

„Odmaci u hrvatskome i u srpskome standardnom jeziku od ‘klasične’ naglasne norme imaju isti uzrok – razilaženje propisa i uzusa. U dvadesetome

⁷ Истина, и на хрватској страни се запажа слична оријентација: у штокавском дијалекту њих углавном интересује оно што је битно за хрватске дијалекте и хрватски стандардни језик.

stoljeću hrvatski su jezikoslovci prvo upozoravali na razlike od preskriptivne norme (preuzete i u priručnicima često prepisivane tzv. Karadžić-Daničić-Maretićeve norme) – koje nisu bile rezultat razvoja jezika nego zanemarivanja zapadnonovoštokavskih značajki. Istovremeno su akcentolozi gradili (hrvatsku) kodifikacijsku normu (koja je izrastala iz jezične uporabe) te krajem prošloga stoljeća sve više ukazivali na odmake od te kodificirane norme – kao razvojni rezultat (npr. utjecaj organskih idioma i posuđivanja na standard vidan je u silaznih naglasaka nepočetnoga sloga koji se sve više čuju u boljoj jezičnoj praksi te se nalaze i u normativnim priručnicima s oznakom ‘razgovorno’). S druge strane, srpski su jezikoslovci cijelo prošlo stoljeće gradili kodifikacijsku normu koja je počivala na istočnonovoštokavskim značajkama, i s vremenom upozoravali na odmake – posljedicu razvoja jezika, pojednostavljivanja (npr. pojava analogijskih naglasaka) te njegova kontakta s drugim idiomima (koji nisu bili i osnovicom Karadžić-Daničićeva naglašavanja). Posljedice su, dakle, bile u mnogome različite u hrvatskome i u srpskome standardnom jeziku te njihova standardna naglašavanja (temeljena na svojim osnovicama) nastavljaju samosvojan razvoj“ (Мартиновић 2007: 13).

9. Бошњачку акценатску позицију назвали смо старт-позицијом јер је стандардизација бошњачког језика још увијек на почетку па тако сложена проблематика каква је акценатска захтијева доста времена и напора да се размотри и евентуално мијења. Што се тиче црногорске блок-позиције, она је таква због опште социолингвистичке ситуације коју одликује јака поларизација на двије струје. Рјешавање акценатске проблематике је блокирано чињеницом што питање назива језика и његове стандардизације још увијек није ријешено. Све док се Црногорци не определијеле у ком ће правцу креирати језичку политику у новонасталој самосталној држави акценатска проблематика налазиће се у блок позицији.

Цитирана литература

- Бабић 1996а: Бабић, Стјепан. Благозвучно а. In: *Бабић Стјепан. Хрватски јучер и данас*. Загреб: Школске новине. С. 36–38.
- Бабић 1996б: Бабић, Стјепан. Сребрена улица у Загребу. In: *Бабић Стјепан. Хрватски јучер и данас*. Загреб: Школске новине. С. 146–148.
- Даничић 1925: Даничић, Ђуро. *Српски акценати*. Београд – Земун: Графички завод „Макарије“.
- Даничић 2002: Даничић, Ђуро. Разлике између језика српскога и хрватског. In: Милосављевић, Петар. *Срби и њихов језик: Хрестоматија*. Београд: Требник. С. 301–304.

- Губерина/Крстић 1940: Губерина, Петар; Крстић, Круно. *Разлике између хрватскога и српскога књижевног језика*. Загреб: Матица хрватска.
- Крмпотић 2001: Крмпотић, Маријан. *Хрватски језични приручник*. Клоштар Иванић: Агапа.
- Мартиновић 2007: Мартиновић, Блаженка. *О наглашавању двају јужнословенских стандардних језика*. У штампи.
- Петровић 1999: Петровић, Драгољуб. Две српске акценатске норме. In: *Актуелни проблеми граматике српског језика*. Суботица – Београд: Градска Библиотека Суботице – Народна библиотека Србије – Институт за српски језик САНУ. С. 227–231.
- Прањковић 2001: Прањковић, Иво. За демократизацију хрватске ортоепске норме. In: *Језик и демократија*. Сарајево: Институт за језик. Посебна издања. Књ. 12. С. 299–306.
- Протуђер 2004: Потуђер, Илија. *Правилно говорим хрватски 3: Практични језични савјетник*. Сплит: Наклада Протуђер.
- Тошовић 2006: Тошовић, Бранко. Фонетско-фонолошке разлике између босанског/бошњачког, хрватског и српског језика (стандардношко рјешење). In: Jesenšek, Marko; Zorko, Zinka (ur.). *Jezikovna predanost: Akademiku prof. dr. Jožetu Toporišiču ob 80-letnici*. Maribor: Zora. С. 165–181.
- Ваљевац 2005: Ваљевац, Наила. Стандардна новоштокавщина и језичка ситуација у Босни и Херцеговини. In: *Радови Института за језик*. Сарајево. Књ. XVII. С. 1–110.

Бранко Тошовић (Грац)

Фонетико-фонологические и просодические различия между сербским, хорватским и бошняцким языками (различия в изученности и изученность различий)

В настоящей работе рассматриваются два вопроса: 1. насколько изучена фонологическая, фонетическая и просодическая системы сербского, хорватского и бошняцкого языков, 2. насколько изучены фонологические, фонетические и акцентологические различия между упомянутыми языками.

Автор констатирует, что фонологическая, фонетическая и просодическая системы сербского, хорватского и бошняцкого языков являются предметом различных исследований в рамках научных проектов, докторских и кандидатских диссертаций. Об этом также опубликовано значительное количество работ в периодике. Фонетика и фонология занимают второе место (17,5%) в системе языковых дисциплин (фонетика 12%, фонология 5,5%). Почти все отдельные издания опубликованы в рамках сербского и хорватского языкознания (95%). Сербские издания более многочисленны,

чем хорватские (51% : 44%). Издания по фонетике преобладают по отношению к фонологии (75% : 25%). В сербском языкознании более выражен разрыв между фонетикой и фонологией (82% : 18%), чем в хорватском (64% : 36%). Фонетические различия не изучены на материале более широкого материала, и этим занимались почти исключительно хорватские языковеды.

Число отдельных изданий по акцентологии значительно уступает числу изданий по фонетике и фонологии, но все-таки существует довольно много исследований: из 305 анализируемых публикаций 16 относится к акцентологии (5%). Сербские издания более многочисленны, чем хорватские (10 : 6, в процентах 62% : 38%). О просодических различиях между сербским, хорватским и бошняцким языками нет ни одной отдельной работы. Поэтому автор вкратце указывает на общие тенденции в толковании и исследовании акцентологической системы этих языков. Нынешнюю акцентологическую ситуацию он сравнивает с шахматами и сербскую ситуацию называет пат-позицией, хорватскую – мат-позицией, бошняцкую – старт-позицией, а черногорскую блок-позицией.

Branko Tošović
Institut für Slawistik
der Karl-Franzens-Universität Graz
Merangasse 70
8010 Graz
+43/316/3802522
branko.tosovic@uni-graz.at
www-gewi.kfunigraz.ac.at/gralis/

Branko Tošović (Grac)

Fonetsko-fonološke razlike između bosanskog/bošnjačkog, hrvatskog i srpskog jezika (standardološka rješenja)

U radu se razmatraju različita normativna rješenja pojedinih fonetsko-fonoloških pojava. U vokalskom sistemu težište analize je na refleksu jata. Takođe se tumače alternacije **a/o e/a, e/o, e/u, e/i, i/u, o/u, a/ø**, vokalizacija i fakultativni vokali **a, e, u**. U konsonantskom sistemu autor razmatra saodnose **f/v/hv, s/f, v/h, h/j, gnj/nj, št/ć, s/š, s/t, t/c, s/z, dž/č, h/k**.

V delu so predstavljene različne normativne rešitve posameznih fonetično-fonoloških pojavov. V samoglasniškem sestavu je težišče analize na refleksu jata, obdelane pa so tudi premene **a-o, e-a, e-o, e-u, e-i, i-u, o-u, a-o**, vokalizacija **l > o** in neobvezni vokali **a, e, u**. V so-glasniškem sestavu avtor preučuje soodnose **f-v-hv, s-f, v-h, h-j, gnj-nj, št-ć, s-š, s-t, t-c, s-z, dž-č, h-k**.

In dieser Arbeit werden verschiedene normative Lösungen für die einzelnen phonetisch-phonologischen Erscheinungen betrachtet. Im vokalischen System steht im Zentrum der Aufmerksamkeit die Frage der Reflexe des Jat. In diesem Teil wird auch die Alternation **a/o e/a, e/o, e/u, e/i, i/u, o/u, a/ø**, die Vokalisierung **l > o** und die fakultativen (beweglichen) Vokale **a, e** und **u** analysiert. Im konsonantischen System verweist der Autor auf verschiedene normative Lösungen für die Alternation **f/v/hv, s/f, v/h, h/j, gnj/nj, št/ć, s/š, s/t, t/c, s/z, dž/č** und **h-k**.

0. Kada se govori o razlikama između bosanskog/bošnjačkog, hrvatskog i srpskog jezika (u daljem tekstu B/K/S, odnosno B, K, S), obično se uzimaju primjeri iz leksike, jer su oni najbrojniji i najtipičniji. Međutim, na drugim nivoima problematika nije manje interesantna, važna i složena. Jedan od njih je fonetsko-fonološki. On nudi velik broj podudarnosti i sličnosti, ali pokazuje i znatna međujezička odstupanja, prije svega normativna.

1. Postoje dvije vrste fonetsko-fonoloških razlika – standardološke i funkcionalne. Prve nastaju kao rezultat (a) standardizacije, normiranja, a druge dolaze u praktičnoj primjeni, realizaciji normi. Što se tiče preskripcije, nejednaka rješenja se javljaju zbog različitih standardoloških postupaka. Naime, postoji centripetalna i centrifugalna standardizacija. Prva je orijentisana na identičnost (ono što je jednako za većinu govornika datoga jezika), druga na različitost (potenciranje razlike u odnosu na drugi standard). Na ovoj osnovi nastaju tri standarda – konvergentni, divergentni i kodivergentni. Svaki od njih može imati intra-, inter- i ekstralingvistički karakter. Intralingvistički orijentisani standard nastaje ukoliko je potpuno, isključivo usmjeren na dati jezik, interlingvistički se dobija orijentacijom i na standarde srodnih, bliskih jezika, a ekstralingvistički oslanjanjem na standarde nesrodnih, nebliskih jezika. Recimo, intralingvistički konvergentni standard normira jezičke pojave isključivo prema unutrašnjem stanju datog jezika, bez obzira na to da li je to isto, slično ili različito u drugom standardu ili drugim standardima. Interlingvistič-

ka divergentna standardizacija propisuje rješenja koja su svjesno različita u odnosu na druge standarde. Kodivergentna standardizacija je zasnovana i na konvergeniciji i na divergenciji. Sva tri tipa su na ovaj i na onaj način zastupljena u B, K i S. Standardnološka, normativna rješenja u praksi se realizuju na tri načina: 1. potpuno se prihvataju i dosljedno primjenjuju, 2. djelimično se prihvataju, 3. potpuno se odbijaju. I upotrebna norma može biti u različitoj mjeri konvergentna, divergentna i kodivergentna. Za objektivno sagledavanje stanja u B, K, S, neophodno je utvrditi koliko su razlike sistemske, a koliko slučajne, individualne. Zbog ograničenosti prostora u ovome radu biće govora isključivo o prvom tipu razlika (normativnom)¹, dok ćemo na drugom mjestu razmotriti (na bazi šireg materijala) kako B/K/S-norme funkcionišu u praksi i kolike su razlike između jezika u konkretnoj realizaciji.

2. U vokalskoj sistemu B/K/S dominira problem zamjene jata (**e, je, ije, i**) i pitanje da li ona predstavlja diferencijalno obilježje. Ako se uzmu u obzir konkretne činjenice, dolazi se do zaključka da se ne može prema refleksu jata praviti razlika između standardnog B, K i S, ali se može na osnovu refleksa jata diferencirati (1) ekavska Srbija od ijekavske Bosne i Hercegovine, Crne Gore i Hrvatske, (2) ijekavski hrvatski i bosanski/bošnjački jezik od srbijanskog srpskog, ali ne i od srpskog jezika u Bosni i Hercegovini, Crnog Gori i Hrvatskoj (jer, recimo, srpskim ijekavskim jezikom govori milion i po Srba u Bosni i Hercegovini). Stoga možemo konstatovati da su Petar Guberina i Kruno Krstić neopravdano smatrali zamjenu jata diferencijalnim obilježjem hrvatskog i srpskog jezika (Guberina/Krstić 1940: 26). Treba voditi računa i o tome da postoje hrvatski štokavci ekavci (Težak 2000). Npr. donjomiholjački govor je ekavski, hrvatski ekavski govori nalaze se, između ostalog, jugozapadno od Vinkovaca. U istočnoj Slavoniji i Sremu se može čuti *mleko, lep, seno, vera*.² Dakle, od tri jezika dva su ijekavska (bosanski/bošnjački i hrvatski), a jedan ekavski i ijekavski (srpski). U srpskom jeziku oba se izgovora smatraju standardnim. „I posebno uzet srpski književnojezički izraz, ili srpski jezik, zasniva se na dvojstvu književnog narečja, tj. na ekavskom i ijekavskom izgovoru, te treba poznavati njihov sistemski odnos“ (S-P/J/P: 64–65). Međutim, krajem juna

¹ Pod standardnim jezikom (kraće: standardom) podrazumijevamo preskriptivna rješenja za fonetsko-fonološka variranja, izgovor i pisanje glasova koja daju normativni priručnici (pravopisi, rječnici i gramatike) navedeni u popisu literature. Neki od njih imaju posebna poglavlja tipa Izgovor i pisanje glasova (S-Sim 1998: 31–46), Glasovi u kontaktu (S-Sim 1998: 51–59). Ekavski i jekavski izgovor (S-Deš 1998: 15–24), Alternacija **ije/je/e/i** (H-A/S: 132–133), Glasovi i glasovni skupovi (H-B/F/M: 24–42), Jednačenje glasova (H-B/F/M: 49–55), Glasovi i glasovni skupovi (B-Hal: 113–138).

² Porijeklo hrvatske ekavice tumači se na dva načina. Jedni smatraju da su slavonski ekavni govori zasnovani na nekadašnjoj kajkavštini kojom se govori u cijeloj Slavoniji (Pavičić 1953). Drugi su tvrdili da podravska štokavšina predstavlja prirodni nastavak arhaičnog štokavskog govora u Slavoniji (Ivšić 1913, Hamm 1949).

1996. godine u Republici Srpskoj je preko noći uveden ekavski kao obavezan. Tada je Narodna skupština Republike Srpske usvojila Zakon o službenoj upotrebi jezika i pisama. Pošto su bile predviđene visoke novčane kazne za narušavanje i nepridržavanje zakona (koje su dostizale i nivo prosječne mjesečne plate) svi su morali preći na ekavicu, što je dovelo do tragikomičnih situacija (posebno na radiju i televiziji). Neki su automatski mijenjali sve što je imalo u sebi glas **j** pa je, recimo, *objekat* postao – *obekat*, *subjekat* – *subekat*, *Bijeljina* – *Beljina*, *Osijek* – *Osek*, *Sovjetski Savez* – *Sovetski Savez*, *Sjedinjene Američke Države* – *Sedinjene Američke Države* i sl.³ Protiv ove odluke ustali su mnogi javni i kulturni radnici, kao ijekavci, tako i ekavski.⁴ Izgnanstvo ijekavice iz Republike Srpske poznata pjesnikinja Mira Alečković je nazvala pogrešnim potezom i odricanjem od bogatstva (Novosti, Beograd, 17. avgust 1996, s. 28).⁵

3. Pored nastojanja da se potisne ijekavica, sa srpske strane došlo je posljednjih godina do još jednog pokušaja unitarizacije. Naime, više lingvista i filologa predložilo je da se pisanje zamjene jata ujednači na taj način što će se uvesti latinska transkripcijska oznaka tog glasa – *ġ* (da se, recimo, piše *mlġko*, *vġra*, *mġsto*, *snġg*, čak da se vrati staroslovensko jat **ĭ**). Međutim, te ideje nisu naišle na veće razumijevanje. Za ijekavce to ne bi bio problem, jer uglavnom znaju izabrati pravilni refleks jata, dok za ekavce ne bi bilo uvijek lako razgraničiti riječi bez jata i sa jatom.⁶

³ Pojedini voditelji na radiju i televiziji počeli su da se šale u vezi s tim pa je, recimo jedan od njih popularnu folk-pjevačicu *Lepu Brenu* najavio kao *Lijepu Brijenu* (Novosti, Beograd; 15. avgust 1996, s. 18).

⁴ Tako je pjesnik iz Banjaluke Ranko Risojević izjavio: „Umjesto ujedinjenja vaskolikog srpstva, evo gdje se uništava i posljednja oaza lijepog narodnog izgovora; gledam televiziju, slušam radio i krstim se lijevom i desnom rukom. Kojim to jezikom govore spikeri? Kada se uključi TV Beograd, čuje se pravi ekavski govor, njegovan i lijep. Kada krenu 'naši' (TV Pale i Banjaluka) užas i kaos od govora. Voditelj Dnevnika muči se kao đak na nekadašnjoj maloj maturi. Dok govori, strijepim za njega kao što sam strijepio u cirkusu da hodač po žici ne padne i slomi kičmu“ (Novosti, 15. avgust 1996, s. 18).

⁵ Neki pisci ijekavci koji su živjeli u Beogradu služili su se i jednim i drugim izgovorom. Tako je Meša Selimović pokušao da piše ekavicom, ali je od toga odustao. Desanka Maksimović je ponekad svjesno upotrebljavala ijekavizme (u njenoj poeziji može se, recimo, naći riječ *zđjela*). Pojedini lingvisti ijekavci predavali su na ekavskom, a govorili ijekavski (Mihailo Stevanović).⁵

⁶ Da pitanje izgovora može dobiti i političke dimenzije, pokazuje sljedeći primjer. Jedan od optuženih od strane Haškog suda Vojislav Šešelj podnio je zahtjev da se objelodanjivanje materijala tužilaštva vrši u pisanom obliku i na srpskom jeziku (Predmet br. IT-03-67-PT). Okrivljeni je tvrdio da tokom istražnog postupka nije mogao da razumije pismene ili usmene argumente, između ostalog, zbog upotrebe određenih riječi na ijekavici. Haško tužilaštvo je odgovorilo na sljedeći način: „Optuženi netačno tvrdi da '... hibridni jezik BHS optuženom prof. dr Vojislavu Šešelju predstavlja prepreku, pošto u pisanom materija-

4. U hrvatskoj lingvistici je pozicija refleksa jata različito tumačena. Još šezdesetih godina isticano je da duga zamjena jata daje fonemu *je* (Brozović 1968, 1973, 1991). Međutim, na jednom se mjestu interpretira *je* kao zasebna dvoglasna fonema („Diftong *ije* mogao bi se interpretirati kao bifonemska sekvenca fonetski identična s /*je*/.“ – Brozović 1968: 31), a na drugom kao fonema *i* kao sekvenca foneme /*ȳ*/ + /*ē*/ (Brozović 1968: 32). U hrvatskoj gramatici duga zamjena jata je tretirana kao samoglasnik i dvoglasnik, odnosno diftong (Hrvatska gramatika 1995: 31). Ivo Škarić jednom govori o fonemi *ije* (Škarić 2001: 1), a drugi put konstatuje da u „općem svehrvatskom jeziku“ to nije zaseban fonem, nego je dvofonemska skupina /*j//e*/ (Škarić 2001: 14). Refleks dugog starog jata je, po njegovom mišljenju, dvofonem /*je*/ jednako kao i kratkog jata pa stoga predlaže da se oni pišu na isti način: *cvjet*, *cvjetni*, *ljep*, *ljepši*, odnosno zagovara da se potpuno odustane od dugog jata (*ije*).

5. Što se tiče konkretnih trojezičnih standardoloških rješenja, posebno je složena i zamršena situacija sa prefiksom **pre-**. Up.: *pregib* (ekavski i ijekavski, S-P/J/P: 276) – *pregib* i *prijegib* (H-B/F/M),⁷ *pregib* (B-Hal: 438); *preglas* (ekavski) – ijek. *preglas* (*prijeglas*) S-P/J/P: 276 – *prijeglas* (H-A/S: 674; H-B/F/M: 368) – *prijeglas* (B-Hal: 450); *pregled* (ekavski i ijekavski; nerealno *prijegled* S-P/J/P: 279) – samo *pregled* (H-A/S); *pregled* i *prijegled* (H-B/F/M) – *pregled/prijegled* (B-Hal: 438); *prekid* (ekavski i ijekavski S-P/J/P: 279) – *prekid* i *prijekid* (H-B/F/M),⁸ *prekid/prijekid* (B-Hal: 439); *prelet* (ekavski i ijekavski S-P/J/P: 279) – *prelet* (H-A/S; H-B/F/M) – *prelet/prijelet* (B-Hal: 440); *premaz* (H-B/F/M),⁹ *premaz/prijemaz* (B-Hal: 441); *prepad* (ekavski i ijekavski S-P/J/P: 279) – *prepad* (H-B/F/M),¹⁰ *prepis* (ekavski), ijekavski *prepis* (*prijepis*) S-P/J/P: 279 – *prijepis* (H-

lu na tom jeziku postoji veliki broj reči koje nisu iz srpskog jezika, te praktično prevođenje oduzima dragoceno vreme’. Pre toga, optuženi navodi da ima teškoća sa razume neke reči koje koriste simultani i/ili pismeni prevodioci MKSJ-a, što jednostavno nije tačno. Optuženi je odrastao i studirao u Sarajevu, Bosna i Hercegovina. Tokom tih formativnih godina, optuženi je živeo, radio i studirao na ijekavici, jednoj od dve jezičke varijante srpskohrvatskog jezika. Druga varijanta srpskohrvatskog jezika zove se ekavica i više se koristi u Srbiji, gde je optuženi proveo najviše vremena kao odrasla osoba. Razlike u pisanju i izgovoru između ijekavice i ekavice tako su minorne da svako ko govori jednu jezičku varijantu lako može da funkcioniše na drugoj. Prema tome, apsurdna je tvrdnja optuženog da u toku ovog postupka ne može da razume pismene ili usmene argumente zbog upotrebe određenih reči na ijekavici, kada se vrši pismeno ili usmeno prevođenje s engleskog jezika na BHS“ (Haški sud www.ohr.int).

⁷ Nema u H-A/S.

⁸ Nema u H-A/S.

⁹ Nema u H-A/S.

¹⁰ Nema u H-A/S i B: Hal.

A/S: 675; H-B/F/M: 368) – *prijepis* (B-Hal75); *prepjev* (nema S: PJP) – *prepjev* (H-A/S; H-B/F/M) – *prepjev/prijepjev* (B-Hal: 442); *preplet* (ekavski), ijekavski *preplet* (*prijeplet*) u opštem značenju, *prijeplet* (na opanku) S-P/J/P: 279 – *preplet* – samo *preplet* (H-A/S), *preplet* i *prijeplet* (H-B/F/M) – *preplet/prijeplet* (B-Hal: 443); *prerez* (ekavski i ijekavski, malo vjerovano *prijerez*; S-P/J/P: 279) – samo *prerez* (H-A/S), *prerez* i *prijerez* (H-B/F/M) – *prerez/prijerez* (B-Hal: 440); *preskok* (ekavski), ijekavski *preskok* (*prijeskoko*) S-P/J/P: 279 – samo *preskok* (H-A/S), *preskok* i *prijeskoko* (H-B/F/M) – *preskok/prijeskoko* (B-Hal: 444).

U srpskom ijekavskom standardu dozvoljava se i **pre-** i **prije-**, s tim što se daje prednost prvom obliku. Samo **prije-** imaju u ijekavici neke samonikle reči ako se osnovni glagol izgubio ili ako je imenica razvila specijalno značenje; npr. *prijeklad*, *prijevor*, *prijesjek* ‘sanduk za žito’ (u običnom značenju ‘presjek’), *prijemet* ‘vrsta vina’ (S-P/J/P: 68). U hrvatskom jeziku u Bosni i Hercegovini je posljednjih decenija u većini riječi prefiks **pre-** ustupio mjesto prefiksu **prije-** (recimo mostarski *Autoprevoznik* postao je *Autoprijevoznik*), instistira se na oblicima tipa *prijevod* (umjesto *prevod*) i sl. U bosanskom/bošnjačkom jeziku situacija je kompleksa i prilično nejasna. „Složenice izvedene s prefiksima **pre-** i **pred-** u bosanskom jeziku normativno se kolebaju. Prema pravopisnoj normi standardni su samo oblici: *prijekop*, *prijelom*, *prijenos*, *prijesad*, *prijetop*, *prijetvor*, *prijevjes*, *prijevod*, *prijevoj*, *prijevoz* (nema *prekop*, *prelom*..., *prevoz*); a dubletni: *priječnik/prečnik*, *prijegled/pregled*, *prijekid/prekid*, *prijeklop/preklop*, *prijelaz/prelaz*, *prijelaznica/prelaznica*, *prijelet/prelet*, *prijemaz/premaz*, *prijeplet/preplet*, *prijerez/prerez*, *prijesjek/presjek*, *prijeskoko/preskoko*, *prijevara/prevara*, *prijezir/prezir* itd.“ (Valjevac 2005: 71). Dalje se konstatuje da su u hrvatskom standardu (na koji se orijentišu Hrvati u BiH) oduvijek preferirani likovi s ijekavskom zamjenom jata, ali nisu posve zaobidjeni ni oblici sa **pre-**, što je potvrđeno i sadašnjom normom hrvatskog jezika. „U Bosni i Hercegovini takve se norme strogo pridržavaju hrvatski novinari i spikeri (*naknada za prijevoz*, *za prijevod*). Iako lingvistički opravdana, inovacija ovoga tipa u bosanskom jeziku dobila je, ima li se na umu i već spomenuta ‘kroatizacija’, ne bezrazložnu, negativnu psiholingvističku konotaciju. Sudeći po brojnosti i frekvenciji ekavskih formi ovih riječi u razgovornom i neoficijelnom medijskom govoru, prohrvatska okrenutost bosanske norme i pored spomenutih konstatacija, nema općebošnjačku podršku“ (Valjevac 2005: 71–72).

6. Postoje različita normativna rješenja za glagole teći i taći. U hrvatskom i bosanskom jeziku propisano je a) prema teći *dotjecati* – *dotjecanje*, *istjecati* – *istjecanje*, *natjecati* (*se*) – *natjecanje* – *potjecati* – *potjecanje*, *prijecati*, *protjecati*, *stjecati*, *utjecati*, *zatjecati*, b) prema taći *doticati* – *doticanje*, *isticati* – *isticanje*, *naticati* – *naticanje*, *poticati* – *poticanje*, *priticati*, *proticati*, *sticati*, *uticati*, *zaticati* (H-A/S; H-B/F/M). U srpskom jedan glagol preuzima obje funkcije: *isticati* (prema *istaći* i *isteći*), *doticati*, *isticati*, *naticati*, *poticati*, *priticati*, *sticati*, *uticati*, *zaticati*. Ovaj jezik se po ovoj osobini normativno bitnije odvaja od bosanskog/bošnjačkog i

hrvatskog, jer su za oba glagola propisani samo oblici sa *i*: *doticati*, *isticati* i sl. (S-P/J/P: 67). U hrvatskom i bošnjačkom se razlikuje uticaj (od glagola *uticati*) i *utjecati* (od glagola *utjecati*), dok se u srpskom koristi samo *uticaj*. U vezi sa ovim primjerom u bosanskom/bošnjačkom dolazi do nesklada između propisane norme i govorne prakse.¹¹

Ekavskom negiranom pomoćnom glagolu *nisam* odgovara u srpskoj ijekavici *nisam* i *nijesam* (tipično, prije svega, za istočnu Hercegovinu i Crnu Goru). U S: PJP se ističe kao poseban leksički slučaj odnos *nisam* (u ekavskom i ijekavskom) i *nijesam* (u ijekavskom), ali se ne objašnjava o čemu se zapravo radi. U hrvatskom standardu je *nisam*, s tim što se navodi i *nijesam*, ali se upućuje na *nisam: nijesam* > *nisam* (H-B/F/M: 305).¹² U bosanskom/bošnjačkom standardu je *nisam*, a *nijesam* ima oznaku „stil.“ (B-Hal: 363).¹³

¹¹ „U svakodnevnoj upotrebi, bez obzira na eksplicitno normativno i semantičko razgraničenje ovih dviju riječi, one se među korisnicima bosanskog jezika najčešće upotrebljavaju samo u jednom obliku i u oba značenja (*određeni utjecaji*), neovisno od koga se glagola riječ izvodi. Ranije preferiran govornom praksom fonetizam *uticaj* još uvijek se, i pored normativnog ograničenja (kad se gradi prema glagolu *teći* on glasi *utjecaj*), često čuje i na bh. medijima, a pogotovo u svakodnevnoj govornoj praksi. Među korisnicima bosanskog jezika bližih hrvatskoj granici i u većinskom hrvatskom sociokulturnom okruženju, dominira fonetizam *utjecaj*. Upravo taj oblik među Bošnjacima se najčešće doživljava kao knjiška, stilski markirana riječ. U razgovornom jeziku ostalih Bošnjaka, posebno onih koji životni prostor dijele sa Srbima, frekventniji je oblik *uticaj*. Miješanje jednog i drugog fonetizma u programima bh. radijskih i televizijskih stanica, s obzirom na raznovrsnost učesnika u njima, obično je, logično, očekivano i prihvatljivo. Ima ga čak i u govoru iste osobe. U vezi s ovom pojavom slično je stanje i među korisnicima hrvatskog jezika u Bosni i Hercegovini, ali pod uticajem hrvatske norme u njihovom je komuniciranju preferiran fonetizam *utjecaj*. Kolebanja ovog tipa među Hrvatima su običnija ukoliko žive u većinskom bošnjačkom ili srpskom okruženju.

Standardnojezičko distanciranje jednih od drugih u svim bh. jezicima gdje god je to bilo moguće nije bilo na isti način motivisano, ali su njegovu ishitrenost, bez obzira na motivisanost, svi gotovo podjednako osjetili. Propisane norme, koje zahtijevaju napuštanje ranije govorne prakse, teško se usvajaju. Pokazalo se jezička inercija važan konsolidacioni faktor. Razdvajanje razgovornog od zvaničnog standardnog jezika ima smisla kad za to postoje lingvistički razlozi, kad korisnici toga jezika govore različitim, ponekad i međusobno nerazumljivim dijalektima (npr. kajkavski, čakavski i štokavski u Hrvatskoj ili novoštokavski i staroštokavski u Srbiji i Crnoj Gori). Takvih razloga u Bosni i Hercegovini, pogotovo među korisnicima bosanskog jezika, nikada nije bilo“ (Valjevac 2005: 73).

¹² H-A/S ne spominje ni *nisam* ni *nijesam*.

¹³ „Karakteristična je upotreba odričnog oblika *nijesam* koji je u toj formi čest u istočnohercegovačkom govoru (Peco, 1964: 9), pa je, npr. kod Ljubušaka skoro zanemarljiv broj potvrda za *nisam*, *nisi* (Čedić, 1989: 35), Bašagić skoro dosljedno bilježi: *nijesam*, *nijesi* i

Različite ijekavske standarde imaju iterativi obrazovani od glagola *liti*. U srpskom standardu naporedo egzistiraju *nalijevati/nalivati* (Pešikan, Jerković Pižurica 1995: 67), u hrvatskom samo *nalijevati* (H-A/S; H-B/F/M), ali je zato *nalivajući*. U bosanskom/bošnjačkom standardu dozvoljavaju se oba oblika, a *nalijevati* se nalazi na prvom mjestu (B-Hal). Ekavski glagoli *bdeti*, *vreti*, *zreti* glase u hrvatskom *bdjeti*, *vreti*, *zreti* (H-B/F/M)¹⁴, a u bosanskom/bošnjačkom *bdjeti*, *vreti*, *zreti* (B-Hal). Međutim u glagolskom pridjevu radnog muškog roda jednine od tih glagola postoje dubletni oblici: *vreo/vrio*, *zreo/zrio* (S: PJP, B-Hal), *vreo/vrio*, *zreo* (H-B/F/M), dok se u H-A/S oni ne spominju. Za ekavsko *ogrev* u srpskom ijekavskom standardu je propisan *ogrjev* (*ogrev*) – S-P/J/P: 258, u hrvatskom *ogrjev* (H-A/S: 550), (H-B/F/M: 315), u bosanskom/bošnjačkom *ogrjev*, ali se u posljednjem dozvoljava i *ogrev* sa upućivanjem na *ogrjev*: *ogrev* v. *ogrjev* (B-Hal: 377). Pridjevsko dvojstvo *cijel/cio* različito se normira: u srpskom *cio* (*cijel*) – S-P/J/P: 69, u hrvatskom *cijel* i *cio* (H-B/F/M: 179) i *cijel* – odr. obl. *cijeli*; *cio* (žen. *cijela*) – odr. oblik *cijeli* (H-A/S: 260-261), a u bosanskom/bošnjačkom *cijel/cio* (B-Hal: 182). U odnosu na ekavsko *prodrevši*, *umrevši* u hrvatskoj normi se dozvoljavaju dubleti *prodrv(ši)*, *umrv(ši)* – H-B/F/M, s tim što H-A/S stavlja na prvo mjesto *prodrvši*, *umrijevši*. U bosanskom/bošnjačkom standardu se takođe tolerišu dubleti, ali drugačiji: *prodrijevši/prodrvši*, *umrijevši/umrvši* (ovi drugi su mnogo više obilježje narodnih govora). Ekavska riječ *nasleđe* ima kao ekvivalent u hrvatskom standardu *naslijede* (Anić/Sić 2001: 499), *naslijede* i *nasljeđe* (H-B/F/M: 296), u bosanskom/bošnjačkom *naslijede* (B-Hal: 350), a u ijekavskom srpskom *nasljeđe* (S-P/J/P: 250). Ekavizmu *usled* odgovara u srpskom ijekavskom standardu *uslijed* i *usljed* (S: PJP), u hrvatskom *uslijed* ‘poradi, s, zbog’ (H-A/S; H-B/F/M), a u bosanskom/bošnjačkom *usljed/uslijed* (B-Hal). U srpskoj ijekavici pojavljuju se dubleti *mrzjeti* i *mrziti* (S-P/J/P: 245), u hrvatskom *mrziti* (H-B/F/M: 288),¹⁵ a u bosanskom/bošnjačkom oba oblika (B-Hal: 337). U odnosu na ekavski radni glagolski pridjev *seo* od *sesti* u srpskoj ijekavici postoje dvostruki oblici – *sio* i *sjeo*, u hrvatskom standardu daje se naporedo *sjeo/sio* (H-A/S: 766), *sjeo* (*sio*) – H-B/F/M: 406), a u bosanskom/bošnjačkom samo je *sjeo* (B-Hal: 505). U sva tri standarda ijekavski oblik od *blesak* je *blijesak*, iako se u čuje i *bljesak*.

7. U srpskoj, hrvatskoj i bosanskoj/bošnjačkoj ijekavici postoje ekavizmi, odnosno riječi u kojima se zadržalo *e* nastalo od *jata*. Lekseme tipa *mezimac*, *mezim-*

samo u stihovima ima nekoliko puta *nisam*, *nisu* (Nakaš, 2003: 27), kod Pamučine su naporedo *nijesam* i *nisam* (Čedić, 1984:133), a Dučić redovno *nijesam* (Okuka, 2003:164). Oblike *nijesam*, *nijesi* upotrebljava i Martić, ali kod njega pretežu likovi sa *i* (Čedić, 2003: 242). Jukić dosljedno upotrebljava oblike sa *i* (Kuna, 1983: 46), a tako i Kočić koji se time diferencira od situacije u njegovom maternjem govoru (Šipka, 1987: 112)“ (Čedić 2005: 121).

¹⁴ Anić/Silić ne navode *vreti* i *zreti* (H-A/S).

¹⁵ H-A/S ne spominju ovaj glagol.

če, *mezimica* imale su izvorno jat (S-P/J/P: 240). Srpski ijekavski standard dozvoljava i oblik *mjezimac*. U hrvatskom standardu predviđeno je *mezimac*, *mezimčad*, *mezimče* (H-A/S: 465; H-B/F/M: 282), *mezimčev* (H-A/S: 465). U bosanskom/bošnjačkom standardu dopušteni su dubleti: *mezimac/mjezimac*, *mezimčad/mjezimčad*, *mezimica/mjezimica*, *mezimicin/mjezimiricin* (B-Hal: 329).

Među češće srpske ijekavske ekavizme spada *nedelja* (*nedeljni*, *ponedeljak*), *dejstvo* i *dole*, koji su posebno frekventni u bosansko-hercegovačkom srpskom jeziku. Iako su frekventni i fonološki opravdani (zbog disimilacije suglasnika), u bosanskom/bošnjačkom jeziku nisu dobili standardnojezički status (Valjevac 2005: 72). U srpskom ijekavskom standardu dozvoljavaju se dubleti *dejstvovati/djejsstvovati*, *dejstvo/djejsstvo*, *delovati/djelovati*, *delovanje/djelovanje*; *otmen/otmjen*, *nemušti/njemušti*, *mezimac/mjezimac*, *mezimica/mjezimica* (S-P/J/P: 70–71). Pored *istovetan* toleriše se i *istovjetan*, iako ovdje jata nije bilo, ali je u ijekavskom mnogo običnija sekvenca *vje-*. U posebnom značenju dopušta se *prvijenac* 'časnik u svatovima, prva rakija iz kazana'. Kao stilističko sredstvo priznaju se likovi *kisjelo* mlijeko, *ukisjeliti*.

U srpskoj ijekavici normirana je samo *greška* (S-P/J/P: 194), u hrvatskom *greška* (H-A/S: 349) i *grješka* > *pogrješka*, *grješnica*, *grješničin*, *grješnički*, *grješnik*, *grješnikov*, *grješnost* (H-B/F/M: 233), a u bosanskom/bošnjačkom *grešan/grješan*, *greščica/greščica*, *greška/grješka*, *greškom/grješkom*, *grešnica/grješnica*, *grešnicin/grješnicin*, *grešnički/grješnički*, *grešnik/grješnik*, *grešno/grješno*, *grešnost/grješnost* (B-Hal: 243).

U ijekavske ekavizme spada i *bedak* (koji, recimo, spominje B-Hal: 168), *bedastoća* (navodi H-B/F/M: 163), *breza*, *bregovi*, *bregovit*, *ceriti se*, *gore* ('naviše'), *grešan*, *krepkost*, *mreža*, *nekad*, *neki*, *nekoliko*, *nešto*, *obećavati*, *prelaziti*, *prepisati*, *preskočiti*, *rezati*, *slezena*, *sreća*, *sretan/srećan*, *srednji*, *sredina*, *tres*, *tresak*, *treska*, *treskati*, *vreća*, *vredniji*, *vreti*, *vrijeme* – *vremena*, *vremenski*.

8. U trojezičnoj ijekavici standardiziran je niz ikavizama, na primjer: *bio* (*bijel*), *bionjača*, *blijedio*, *bolio*, *cio*, *cio*, *dio*, *dioba*, *docniti*, *grijati*, *letio*, *miliji*, *mrzio*, *mudriji*, *noviji*, *obolio*, *odolio*, *predio*, *razdio*, *sijati*, *sjedio*, *smijati se*, *stariji*, *tresijah*, *vidio*, *volio*, *vtio*, *zavidio*, *zvizdan*, *živio*.¹⁶ U svim standardima je *svijetao* (S-P/J/P: 292 – *svijetao* (H-A/S: 803, H-B/F/M: 426) – *svijetao* (B-Hal: 534).

¹⁶ Između nekih ijekavizama u sva tri standarda postoji semantička razlika: *bijeliti* (činiti bijelim) – *bijeljati* (postajati bijel), *crveniti* (činiti crvenim) – *cvrenjeti* (postajati crven), *oslabiti* (učiniti slabim) – *oslabjeti* (postati slab). U nekim slučajevima različito je značenje riječi sa bivšim jatom i bez njega: *besan* (život) – *bijesan* (ljut), *deva* (kamila) – *djeva* (djevojka, djeвица), *ljevak* (čovjek) – *lijevak* (pribor za lijevanje), *meden* (sladak) – *mjeden* (od imenice *mjed* 'mesing'), *mesni* (doručak) – *mjesni* (ured), *razređivati* (svrstavati u redove) – *razrjeđivati* (činiti rjeđim, rijetkim), *sjedjeti* (na klupi) – *sijedjeti* (postajati sijed), *svet* (re-

9. Pojedini geografski nazivi imaju ekavsko-ikavsku varijantu (npr. *Beograd* u Srbiji i *Biograd* u Hrvatskoj) i ekavsko-ijekavsku (u srpskom je *Srem*, a u hrvatskom *Srijem*).

10. Niz glasovnih alternacija¹⁷ dobio je različita standardološka rješenja. Navešćemo neke.

a) Alternacija **a/o** tipa *tačka/točka*. U bosanskom/bošnjačkom i srpskom standardu je normirano *tačka, tačno, tačnost*, a u hrvatskom *točka, točno, točnost*.

b) Alternacija **a/u** tipa *saradnik/suradnik*. U srpskom standardu su propisani likovi *saradnik, saglasnost, usaglašenost*, a u hrvatskom *suradnik, suglasnost, usuglašenost*. U bosanskom/bošnjačkom dopuštaju se obje mogućnosti: *saradnica/suradnica, saradnicin/suradnicin, saradnički/suradnički, saradnik/suradnik, saradništvo/suradništvo, saradnja/suradnja, sarađivati i surađivati* (B-Hal: 495).

c) Alternacija **e/a** tipa *aktuelan/aktualan*. U srpskom standardu normirano je *aktuelan, aktuelnost*, a u hrvatskom *aktualan, aktualnost*. U bosanskom/bošnjačkom daje se prednost hrvatskim oblicima – *aktualan/aktuelan, aktualni/aktuelni* (B-Hal: 158). „Uz sličnu orijentaciju na drugim segmentima jezičke strukture, ovakva okrenutost bosanske standardnojezičke norme ka zapadu već je psihički dotakla bošnjačko jezičko biće i njegov jezički identitet. U javnosti su sve glasnija negodovanja protiv takve orijentacije aktuelne bosanske jezičke norme“ (Valjevac 2005: 66).¹⁸

lig., npr. *sveti otac*) – *svijet* (npr. čitav *svijet*), *telešce* (malo tele) – *tjelešce* (malo tijelo), *treska* (buka, larva, lom) – *trijeska* (otpadak od otesanog drveta), *zvizda* (pejorativni naziv za ženu) – *zvijezda* (nebesko tijelo). Neki od njih pripadaju različitim vrstama riječi, npr. *korenje* (od glagola *koriti*) – *korijenje* (od imenice *korijen*), *redak* (u tekstu, imenica) – *rijedak* (koji nije čest, pridjev), *vreo* (pridjev i glagol) – *vrio* (glagol), *zreo* (pridjev i glagol) – *zrio* (glagol).

¹⁷ U ovom radu pod alternacijom se podrazumijeva zamjena jednog glasa drugim u dva ili tri standarda, tačnije sva vokalska i konsonantska variranja u riječima istog korijena ili osnove (ono što se, recimo, u ruskom naziva *чередование*). U radu nisu posebno razgraničene fonološke alternacije (uslovljene prirodom glasova) i morfološko-tvorbene (uslovljene oblicima promjene riječi).

¹⁸ Naila Valjević tu ovako komentariše: „I dok se u hrvatskom jeziku protežiraju jedni, a u srpskom drugi, ranije varijantno polarizovani fonetizmi, u bosanskom jeziku, kao i u ranijem bh. standardnojezičkom izrazu, njihova naporednost je obična, normirana i funkcionalna. Iako izbor jednog ili drugog oblika u bosanskom jeziku nije normom ograničen, dozvoljena su oba, nakon 1992. godine primjetna je ekspanzija tzv. kroatizama, naročito u njegovom pisanom obliku, iako su tzv. srbizmi ranije kod istih korisnika jezika bili dominantniji. Takva upotreba permutacija u bosanskom jeziku odraz je psihičkog doživljavanja jezika. Ona označava svjesno distanciranje od srpskog jezika, u oblicima gdje postoji mogućnost izbora, jer su govornici toga jezika među Bošnjacima

U srpskom i bosanskom/bošnjačkom standardu normirano je *ofanziva*, a u hrvatskom *ofenziva*.

d) Alternacija *e/o* tipa *petero/petoro*. Kod brojeva od četiri pa nadalje u srpskom se daje prednost vokalu *o* (*petorka, petoro/petero, petoro-šestoro*) u hrvatskom vokalu *e* – *četvero, četverobroj, četverokut, četverolist, četveromjesečan, četveromoto, rčetveronoške, četverosjed* (H-A/S: 274), *peteročlan, peterodijelan, peterodnevan, peteroježican, peterokratan, peterokatnica, peterokut, peterokutnik, peterolistan, peterosložan, peterostraničan, peterovrstan* (H-A/S: 591), a takođe u bosanskom/bošnjačkom – *četverica, četvero, četveročlan, četverogodišnji, četverokatnica, četverougao* (B-Hal: 190), *peterica, petero, peteročlan, peterokatnica, peterokut, peterostruk, peterozub* (B-Hal: 401). „U primjerima tipa *četverica, peterica, šesterica, sedmerica, osmerica, deveterica, devedeseterica* itd. (nema *čtvorica, petorica, devedesetorica*) takođe je riječ o svojevrsnom ruraliziranju i arhaiziranju bosanskog standardnog jezika uvođenjem u njegovu normu bošnjačkih dijalekatizama. Takva 'inovacija' je u vrijeme standardno-jezičkih razgraničenja unutar Bosne i Hercegovine iskorištena kao važna, iako sistemski nebitna razlika bosanskog prema hrvatskom i srpskom jeziku“ (Valjevac 2005: 67). Ali je zato u svim standardima *čtvorka, petorka, šestorka*. U bosanskom/bošnjačkom standardu je

počinili genocid koji govornici ne žele zaboraviti. Ali to nije i jedini razlog prohrvatske orijentacije razvoja bosanskog jezika. On je uz to i produžetak tradicionalne dobrosusjedske bošnjačko-hrvatske kulturne saradnje i bliskosti, ali i podsvjesna okrenutost Bošnjaka ka Evropi u koju žele ući i na ovaj način“ (Valjevac 2005: 66). „Dok se između hrvatskog jezika, na jednoj, i srpskog jezika, na drugoj strani, vrše preciznija standardnojezička razgraničenja, hrvatski jezik je po prirodi stvari otvoreniji prema latinskom, a srpski prema grčkom jezičkom uticaju, u bosanskom jeziku i formalno i praktično međusobno su ravnopravni i jedni i dragi oblici. Druga je stvar što je njihova današnja upotrebnost psiholingvistički utemeljena i sociolingvistički određena ukupnim ratnim i poratnim zbivanjima, te se u bosanskom jeziku radije, čak i po cijenu da se žrtvuje vlastiti idiolekt, prihvataju oni oblici koji su i u hrvatskom jeziku propisani. Tome doprinosi i već spomenuta tradicionalna kulturološka veza Bošnjaka i Hrvata. Uvijek su bili bliži jedni drugima negoli i jedni i drugi sa Srbima. Osim toga, ova dva naroda i danas žive u zajedničkom bh. entitetu, a na dijalekatskom nivou imaju mnogo dodirnih i zajedničkih jezičkih obilježja.

U nedostatku vlastite prevodilačke djelatnosti, Bošnjaci se između srpske i hrvatske literature radije služe hrvatskom. To je razlog više njihovom standardno jezičkom približavanju i zbližavanju. Otuda u bosanskom jeziku tako mnogo tzv. kroatizama tipa *suglasnosti* i *saradnje, aktualnog i aktualnosti*. Iako je dobro što jezički izraz Bošnjaka nije zatvoren u unutarbosanske granice, stoje i dalje ostao otvoren prema pozitivnim vanjskim jezičkim uticajima, postoji opasnost da se u toj pretjeranoj okrenutosti zapadu, «kroatiziranjem» vlastitog jezika, nazovemo li tako izbor između bosanskih višestrukosti koji se podudara sa onim u hrvatskom jeziku, ne izgubi vlastiti jezički identitet i bosanska standardnojezička autonomnost“ (Valjevac 2005: 68–69).

peterica, a u hrvatskom *petorica* (H-A/S: 592). Ovaj tip alternacije nalazimo i u paru *greblje* – *groblje*. U srpskim i hrvatskim standardološkim priručnicima (v. literaturu) normativno je samo *groblje*, a *greblje* se uopšte ne spominje, dok se u bosanskom/bošnjačkom standardu dozvoljavaju dubleti: *groblje/greblje* (B-Hal: 243).

e) Alternacija **e/u** tipa *berza/burza*. U srpskom i bosanskom/bošnjačkom standardu je *berza* (S-P/J/P: 179; B-Hal: 169¹⁹), u hrvatskom *burza*, s tim što se *berza* tumači kao rijetka riječ, i to srpska (H-Enc. rj.: 161)²⁰.

f) Alternacija **i/e** tipa *Atina/Atena*. U srpskom standardu isključivo je propisana *Atina* (boginja i glavni grad Grčke S-P/J/P: 174), u hrvatskom isključivo *Atena* (božica i glavni grad Grčke, H-Enc. rj.: 67), dok se u bosanskom/bošnjačkom alternacijom **i/e** vrši semantička diferencijacija: ako se radi o glavnom gradu Grčke, propisuje se *Atina*, ukoliko je u pitanju božica, predviđa se *Atena* (B-Hal: 162). Ovu alternaciju nalazimo i u korijenu naziva ostrva *Krit* (srpski i bosanski/bošnjački B-Hal: 304) – *Kreta* (hrvatski)²¹.

g) Alternacija **o/u** tipa *bajonet/bajunet(a)*. U srpskom standardu je *bajonet*, u hrvatskom *bajunet* i *bajonet*, *bajuneta* i *bajoneta* (H-Enc. rj.: 82), *bajuneta* (H-B/F/M: 161),²² dok se u bosanskom/bošnjačkom oni tretiraju kao dubleti: *bajonet/bajunet* (B-Hal: 165). Za par *krompir/krumpir* rješenja su ovakva: *krompir* u srpskom i bosanskom/bošnjačkom standardu (S-P/J/P: 231; *krompir*, *krompirača*, *krompirić* – B-Hal: 305), a *krumpir* u hrvatskom (H-B/F/M: 269; H-Enc. rj.: 636). U srpskom jeziku je tipično riječ *boranija*, u bosanskom standardu se navodi *boranija/buranija* (B-Hal: 176), dok se u hrvatskom daje samo *boranija*, sa napomenom da je to botanički izraz regionalnog karaktera i da je uz to srbizam – bot. reg. (+srp.), v. H-Enc. rj.: 137.²³

h) Alternacija **a / o** tipa *obaveza/obveza*. U srpskom i bosanskom/bošnjačkom normirano je **a** (*obaveza*), a u hrvatskom **o** (*obveza*).

i) Vokalizacija **l > o** na kraju nekih riječi. Oblici na **o** su tipični za srpski, a na **l** za hrvatski jezik. Up.: *bivo* (S-P/J/P: 178) – *bivol* (H-B/F/M: 168)²⁴ – *bivo* (B-Hal: 515); *cijel/cio* (S-P/J/P: 319, H-A/S: 261, *cijel/cio* (B-Hal: 182)²⁵; *prijesto* (S-P/J/P: 280), *prijesto* – *prijestol* (H-A/S: 675) – *prijesto* (B-Hal: 96: 451); *so* (S-P/J/P: 297,

¹⁹ U ovom priručniku se daje i *burza*, ali se samo upućuje na *berza* (B-Hal: 181).

²⁰ Ovu riječ ne navode H-A/S i H-B/F/M.

²¹ Oblik *Krit* se označava kao srpska riječ (H-Enc. rj.: 628).

²² Nema u H-A/S.

²³ Ni jedno ni drugo ne spominju H-A/S i H-B/F/M.

²⁴ Nema u H-A/S.

²⁵ U bosanskoj/bošnjačkoj gramatici se takođe tretiraju kao dubleti (Bosanska gramatika 200: 156).

B-Hal: 514) – *sol* (H-A/S: 779, H-B/F/M: 413); *soko* (S-P/J/P: 297, B-Hal: 515) – *sokol* (H-Enc. rj: 1215), *sto* (B-Hal: 523); *topao/topal* (S-P/J/P: 305) – *topal/topao* (H-B/F/M: 438)²⁶ – *topal/topao* (B-Hal: 534); *vo* (B-Hal: 96: 592).

11. Postoje različita standardološka rješenja za fakultativni vokal **a** u nominativu jednine imenica muškog roda na nulti nastavak. Npr. *aspekt* i rijetko *aspektat* (S-P/J/P: 174) – *aspekt* (Anić 2000)²⁷; *dijalekat* i *dijalekt* (S-P/J/P: 199) – *dijalekt* (H-A/S: 290, H-B/F/M: 198) – *dijalekt/dijalekat* (B-Hal: 204); *perfekat/perfekt* (S-P/J/P: 268) – *perfekt* (Anić 2000) – *perfekat/perfekt* (B-Hal: 400); *projekat/projekt* (S-P/J/P: 282) – *projekt* (Anić 2000) – *projekt* (B-Hal: 460). U jednim slučajevima standardizuje se riječ sa vokalom **a** (imenice ženskog roda), a u drugom sa nultim nastavkom (imenice muškog roda), recimo *fonema* (srpski jezik)²⁸ – *fonem* (Anić 2000) – *fonem/fonema* (B-Hal: 233); *leksema* (srpski jezik)²⁹ – *leksem* (Anić 2000) – *leksem/leksema* (B-Hal: 312); *minut/minuta* (S-Sim 1998: 27)³⁰ – *minuta* (H-B/F/M: 283; Anić 2000) – *minut/minuta* (B-Hal: 330); *osnov/osnova* (srpski jezik)³¹ – *osnova* (Anić 2000) – *osnov/osnova* (B-Hal: 386). Interesantan je par *kvalitet/kvaliteta*, *kvantitet/kvantiteta*. Prva varijanta je odlika srpskog i bosanskog/bosnjačkog standarda (B-Hal: 309)³², druga hrvatskog, mada H-Enc. rj.: 649 kod prvog para pravi semantičku razliku: *kvaliteta* ‘bitna i istaknuta značajka; svojstvo, atribut čega’, *kvalitet* – filozofski ‘jedna od dijalektičkih opreka...’ i šahovski ‘razlika u vrijednosti između lake i teške figure’. Fakultativni vokal **a**, **e**, **u** dolazi ponekad kod pridjeva i zamjenica u genitivu i dativu jednine tipa *jednog/jednoga*, *jednom/jednome/jednomu*.³³

²⁶ Nema u H-A/S.

²⁷ Nema u B: Hal.

²⁸ Ne spominje nijedan srpski pravopis (S-P/J/P, S-Deš, S-Sim).

²⁹ Ne spominje nijedan srpski pravopis (S-P/J/P, S-Deš, S-Sim).

³⁰ Nema u S-P/J/P, S-Deš.

³¹ Ne spominje nijedan srpski pravopis (S-P/J/P, S-Deš, S-Sim).

³² Nema u S-P/J/P.

³³ O razlici u upotrebi pokretnih vokala pisala je Naila Valjevac: „Bosanski jezik, kao i druga dva, u svojoj gramatičkoj strukturi ima pokretne vokale **a** (*mog/moga*, *jednog/jednoga*, *dobrog/dobroga*, *bosanskog/ bosanskoga*), **e** (*mom/mome*, *jednom/jednome*, *dobrom/dobrome*, *bosanskome/ bosanskome*) i **u** (*mom/momu*, *jednom/jednomu*, *dobrom/dobromu*, *bosanskom/ bosanskomu*), koji su poznati i bh. narodnim govorima. Pa ipak, vidna je razlika između hrvatskog, na jednoj, i bosanskog i srpskog jezika, na drugoj strani. Dok su sva tri pokretna vokala u hrvatskom jeziku istovremeno obilježje i standardnojezičke prakse u Hrvatskoj, bh. standardni jezici, ukoliko nisu pažljivo usklađeni s pisanom normom (ako prije čitanja nisu lektorisani), imaju manju frekvenciju pokretnih vokala. Pokretni vokali su češći u brojevima i zamjenicama nego u pridjevima. Izrazita je prednost pokretnog

12. U okviru vokalsko-konsonantskih alternacija ilustrativan je primjer *august/avgust*. Nijedna varijanta nije tipična za hrvatski budući da se u njemu koristi domaća riječ *kolovoz*. U srpskom standardu je propisan *avgust*, a u bosanskom/bošnjačkom jeziku je registrovana upotreba i jednog i drugog (Isaković 1993: 54-55), ali je normiran samo *august* (B-Hal: 163).

U srpskom jeziku je normirano **protiv(u)**:- *protivrednost, protivreformacija, protivrečan, protivurečan* (ek.), *protivrječan* (*protivrečan*), *protivurječan* (S-P/J/P: 282), u hrvatskom **protu**:- *protudjelovanje, protufašistički, protukandidat, protukršćanski, protumjera, protunapad, protuobrana, protuoptužba, protupožarni, protupravni, protuprijedlog, protupritisak, proturječiti, protutlačni, protutužba, protuudar, protuzakonito* (H-A/S: 703-705), a u bošnjačkom **protiv**- i **protu**:- *protivavionski/protuavionski, protivbošnjaštvo/protubošnjaštvo, protivdokaz/protudokaz, protivmjera/protumjera, protivmuslimanstvo/protumuslimanstvo* (B-Hal: 465).

U nizu leksema (*također, večer, jučer...*) finalno **r** predstavlja obilježje hrvatskog jezika, dok se u srpskom primarnim smatra oblik bez **r**, a u bosanskom/bošnjačkom se čuje i jedno i drugo. Up.: *takođe* (*također*) S-P/J/P: 303 – *također* (H-B/F/M: 433) – *takođe/također* (B-Hal: 545); *juče* (*jučer, ne jučera*) S-P/J/P: 222 – *jučer* (H-B/F/M: 256) – *juče v. jučer* (B-Hal: 545); *veče* (S-P/J/P: 185) – *večer* (H-A/S: 867) – *veče v. večer* (B-Hal: 545).

U paru *milion/milijun* prva riječ je karakteristična za srpski i bosanski/bošnjački (iako se u posljednjem može čuti **u**), a druga za hrvatski.

13. I u konsonantskom sistemu postoje diferencijalna standardološka rješenja. Navešćemo karakteristične primjere.

a) Alternacija **f/v/hv**. U srpskom je standardizovana *kafa* (*kava*) i eksplicitno se ne preporučuje *kahva* (S-P/J/P: 224). Hrvatski standard propisuje *kava, kavana, kavaničica* (H-A/S: 411), *kafedžija, kafedžijski, kafić* (H-A/S: 411), *kava, kaveni, kavin, kavotočje* (H-B/F/M: 259), *kafić* (H-B/F/M: 257) Bosanski/bošnjački standard daje sljedeća rješenja: *kahva, kahva/kafana, kahvaji, kahvedžibaša, Kahvedžić*

a u odnosu na druga dva (**e** i **u**), pri čemu je pokretno *e* frekventnije od pokretnog **u**. Sva tri pokretna vokala su u bosanskom jeziku stilistički markirana. U stilski neutralnom jezičkom izrazu pokretni vokali su, naročito u pridjevima, rijetki (*iz Sarajevskog kantona, o Sarajevskom kantonu, u Zeničko-dobojskom kantonu, o bosanskom jeziku i sl.*). Zvaničnu upotrebu bosanskog jezika neki njegovi korisnici smatraju automatski stilski markiranom, naspram stilski neutralnog nezvaničnog govora, te se u njihovom jezičkom izrazu pokretni vokali u toj funkciji javljaju češće (*pravopis bosanskoga jezika, iz visočkoga kraja, o bosanskome jeziku i sl.*). U bosanskom hrvatskom jeziku pokretni vokali su rjeđi nego u Hrvatskoj, ali češći nego u bosanskom i srpskom (*kapital svakoga trgovačkoga društva*). Srpski jezik u tom smislu najmanje se razlikuje i od ranije norme ali i od sadašnje govorne prakse u Bosni i Hercegovini“ (Valjevac 2005: 67).

(prezime), *kahvedžija*, *kahvedžijin*, *kahvedžijka*, *kahvedžijski*, *kahveni*, *kahvenski*, *kahvenjak* (B-Hal: 285-286), *kafa* v. *kahva*, *kafana/kahva*, *kafanski*, *kafaz*, *Kafedžić* (prezime), *kafedžija* v. *kahvedžija*, *kafenisati* v. *kahvenisati*, *kafez*, *kafilacija* (B-Hal: 285-285).³⁴

b) Alternacija **s/f** tipa *filosofija/filozofija*. U srpskom standardu je normirana *filozofija*, a oblik *filosofija* prati odrednica „ne“ (S-P/J/P: 313). Lik *filosofija* se ne spominje u hrvatskom i bosanskom/bošnjačkom standardu, već se samo navodi *filozof*, *filozofirati*, *filozofski* (H-B/F/M: 224; B-Hal: 232).

c) Alternacija **v/h** tipa *duvan/duhan*. U srpskom standardu su predviđene obje mogućnosti (S-P/J/P: 203), ali je za srpski jezik tipično *duvan*. U hrvatskom standardu je isključivo propisan *duhan* (H-A/S: 310; H-B/F/M: 212), a u bosanskom/bošnjačkom se dozvoljavaju obje varijante: *duhan...* *duvan* v. *duhan*, *duvaniti* v. *duhaniti*, *duvanski* v. *duhanski* (B-Hal: 218). Inače, srpski jezik preferira fonemu **v**, a hrvatski **h**, dok se bosanski/bošnjački priklanja čas jednom, čas drugom. To se, recimo, odnosi na sljedeće riječi: *buva* – *buha*, *kuvati* – *kuhati*, *kuvar* – *kuhar* (sva tri jezika imaju samo *kuhinja*, *kuhinjski*), *kuvanje* – *kuhanje*, *kuvar* – *kuhar*, *kuvatica* – *kuharica*, *kuvarski* – *kuharski*.

d) Alternacija **h/j** tipa *kihati* – *kijati*. U srpskom standardu je *kijati* i *kihati* (S-P/J/P: 225), u hrvatskom *kihati* (H-B/F/M: 259).³⁵ H-Enc. rj. ukazuje na semantičku razliku između oblika sa **h** i sa **j**: *kihati* 'eksplozivno izbacivati zrak...' – *kijati* 'tiho sniježiti'. U srpskom jeziku je propisana *aždaja* sa napomenom da se *aždaha* čuje uglavnom u muslimanskim sredinama (S-P/J/P: 170). U hrvatskom standardu je *aždaja* (H-A/S: 234, H-B/F/M: 160), a u bosanskom/bošnjačkom *aždaha* sa upućivanjem lika *aždaja* na *aždaha*: *aždaja*, v. *aždaha* (B-Hal: 164).

e) U bošnjačkom standardu posebno se insistira na glasu **h**, pri čemu se u nizu slučajeva dozvoljavaju dubleti: 1. na početku riječi (*h*)*aber*, (*h*)*ajvan*, (*h*)*alka*, (*h*)*alva*, (*h*)*amajlija*, (*h*)*amam*, (*h*)*atar*, (*h*)*izmet*, (*h*)*rsus*, 2. u sredini riječi *aždaha* – *aždaja*, *čahura* – *čaura*, *buzdohan* – *buzdovan*, *mehlem* – *melem*, *duhan* – *duvan*, *mahrma* – *marama*. I u slovenskim riječima glas **h** se pojavljuje u sredini riječi:

³⁴ U Gramatici bosanskog jezika daje se sljedeće objašnjenje (2000: 111): „Oblici sa suglasnikom **f** dobijenim uprošćavanjem grupe **hv** dijalekatskog su karaktera, javljaju se u bosanskome razgovornom jeziku, tj. nisu karakteristični za bosanski jezik: [*kafa*, *kafenisati*, *kafenik*, *kafenjaci*, *ufatiti*, *pofatali*, *fala*, *pofaliti*, *zafatiti*, *prifatiti*]. Te se riječi u bosanskom književnom jeziku pišu i izgovaraju sa grupom **hv**: *kahva*, *kahvenisati*, *kahvenik*, *kahvenjaci*, *uhvatiti*, *pohvatiti*, *hvala*, *pohvaliti*, *zahvatiti*, *prihvatiti*. Ali se zato uz književne oblike *kahva* (i u značenju *kafana*), *kahvedžija* (i *kafedžija*), *Kahvedžić* (i *Kafedžić*) javljaju i književni oblici sa kosekantom **f**: *kafana* (a ne *kahvana*), *kafić* (a ne *kahvić*), *kafanski* (a ne *kahvanski*) i sl.“ (Bosanska gramatika 2000: 111).

³⁵ Nema u H: A/S.

lahak, lahko, mehak, mehko, mehkoća, plaho, truhlež, truhnuti, uho – uvo, vehnuti, promaha – promaja (propuh). Manje ga ima na kraju riječi (*sabah*), *duh, kruh, gluh – gluv, grah* (pasulj), *orah, suh – suv, tih, pastuh*. Glas **h** dolazi i tamo gdje mu po etimologiji nije mjesto: *hastal, sahat, sevdah*. Ponekad dubletni oblici imaju različito značenje: *avlija* (dvorište) – *havlija* (marama koja se stavlja ispod feredže), *izmet* (nečist) – *hizmet* (njega, njegovanje, pažnja).

f) Alternacija **gnj/nj** tipa *jagnjel/janje*. Za srpski jezik je tipičan lik *jagnje*, a *janje* je „manje obično“ (S-P/J/P: 220). U hrvatskom se upotrebljava *janje* ((H-B/F/M: 254, H-Enc. rj.: 521), a u bosanskom/bošnjačkom daje se prednost *janjetu* („jagnje, v. janje“, B-Hal: 279). To se odnosi i na *jagnjetinu/janjetinu*.³⁶

g) Alternacija **št/ć** (kao rezultat jotovanja grupe **pt**) tipa *opšti/opći*. U srpskom standardu primarnim se smatra oblik sa **št**, a sekundarni sa **ć**: *opšti (opći), opština (općina)* – S-P/J/P: 262. Hrvatski standard dozvoljava isključivo lik sa **ć**: *opći, općina* (H-A/S: 557, H-B/F/M: 317). U bosanskom/bošnjačkom jeziku čuje se i jedno i drugo, ali su propisani oblici sa **ć**: *opći, općina* („opšti, v. opći, opština v. općina, B-Hal: 383).

h) Alternacija **s/š** tipa *sport/šport*. U srpskom jeziku koristi se *sport*, a u hrvatskom *sport* i *šport*. Naime, jedan hrvatski standard propisuje samo *sport, sportaš, sportašica, sportski* i uopšte ne spominje oblike sa **š** (H-A/S: 782), a drugi opet daje tim likovima prednost („*sport* > *šport*, *sportaš* > *športaš*, *sportašica* > *športašica*, *sportski* > *športski*, H-B/F/M: 415). U bosanskom/bošnjačkom standardu nalazimo mješavinu – *sport, sportist/sportaš, sportistica/sportašica, sportski* (B-Hal: 517).

i) Alternacija **s/t** tipa *sintaksičar – sintaktičar*. Za srpski jezik tipično je *sintaksičar, sintaksički*, a za hrvatski *sintaktičar, sintaktički*. U bosanskom upotrebljava se i jedno i drugo (*sintaksičar/sintaktičar, sintaksički/sintaktički*, B-Hal: 502).

j) Alternacija **t/c** tipa *birokratija – birokracija*. Srpski oblik je *birokratija*, a hrvatski *birokracija*. Bosanski standard se odlučio za dvojno rješenje: *birokracija/birokratija* (B-Hal: 173).

k) Alternacija **s/z** tipa *balsam/balzam*. U srpskom standardu na prvom mjestu je *balsam* („*balzam*, v. *balsam*“, S-P/J/P: 175), u hrvatskom obrnuto („*balsam* > *balzam*“, H-B/F/M: 161)³⁷, a u bosanskom/bošnjačkom dublet *balsam/balzam* (B-Hal: 166). U srpskom standardu dozvoljava se *bazen* i *basen* (S-P/J/P: 175), u hrvatskom samo *bazen* (H-B/F/M: 162)³⁸, a u bosanskom/bošnjačkom nalazimo dvojno rješenje: *basen/bazen* (B-Hal: 167).

³⁶ Putujući ove godine po Bosni i Hercegovini primijetili smo da se na reklamnim natpisima *jagnjetina* nudila od Sarajeva do Jablanice, a *janjetina* od Jablanice do Mostara.

³⁷ Nema u H-A/S.

³⁸ Nema u H-A/S.

l) Alternacija **dž/č** tipa *narandža* – *naranča*. Srpski standard ne spominje ovaj slučaj, ali je za srpski jezik tipična *narandža*, a za hrvatski *naranča* (H-A/S: 497, H-B/F/M: 295). U bosanskom/bošnjačkom je dublet: *naranča/narandža* (B-Hal: 350).

m) Alternacija **h/k** tipa *hemija/kemija*. Prvi lik je karakterističan za srpski jezik, a drugi za hrvatski. Bosanski/bošnjački standard se odlučio za oblike *hemija*, *hemijski*, *hemičar* (B-Hal: 250).

14. Specifičnost bosanskog/bošnjačkog standarda je geminacija (udvajanje) suglasnika.³⁹

15. Poseban slučaj čini nejednako normiranje palatalizacije. Recimo, u bosanskom/bošnjačkom standardu propisana je nulta palatalizacija ispred nastavka **-i** kod prisvojnih pridjeva tipa *bakicin* (B-Hal: 165), *bludinicin* (175), *brijačicin* (178), *djevojčicin* (207), *osvetnicin* (387), *pobornicin* (407), *pobunjenicin* (407), *prodavačicin* (458), *spahinicin* (515), *učesnicin* (560), *ušljivicin* (577), *zatočenicin* (613).

³⁹ Ova se pojava objašnjava na sljedeći način: „1. U bosanskome jeziku je najčešći geminantni izgovor sonanta **l** u svim onim riječima orijentalnog porijekla kojima je u osnovi riječ *Allah*, u svim izvedenicama i prisvojnim pridjevima od te riječi: *Allah*, *Allaha*, *Allahu*, *Allahov*, *Allahova*, *Allahovi*, *Allahu ekber*, *Allah raziola*, *Allah rahmetile*, *Allah selamet*, *Allah birum*, *resulullah*, *mdšallah*, *subhanallah*, *elhamdulillah*, *estagfirullah*, *allahraziola*, *allahunuma*, *bismillah*, *ibadullah*, *jallah*, *vallahi*, *Amentu billahi*, *ejvallah*, *subhndallah*, *hdlla-halla*. 2. Sve riječi kojima je u osnovi riječ *Muhammed* (pejgamber), izvedenice i prisvojni pridjevi od ove riječi javljaju se sa udvojenim sonantom **m (mm)**: *Muhammed*, *Muhammeda*, *Muhammedu*, *Muhammedov*. 3. Sa geminatnim glasovima javljaju se i sve one riječi koje su značenjski ili etimološki vezane za islam ili su riječi iz samog Kur’ana: *sunnet*, *sunnetiti*, *džennet*, *džennetom*, *džehennem*, *džehennema*, *džellešanuhu*, *millet*, *tehijetulmesdžid*, *evvel*, *ševval*, *ummet*, *muttefekun alejhi*, *muharrem*, *saffer*, *zekkum*, *sunnetul umekede*. 4. Sa geminacijom se javljaju izvorna imena iz arapskog jezika, imena iz Kur’ana, ili lična imena i prezimena Arapa, pa i naših ljudi koji su u prošlosti imali takva izvorna arapska imena i prezimena: *Ebn Zerr Džundub*, *Šeddad Ibn Eis*, *Zekerijja*, *Ebn Ejjub*, *Omer b. Hattab*, *Abdullah b. Mesud*, *Sirri*. 5. Bošnjačka imena arapskoga porijekla nemaju geminaciju, već se izgovaraju i pišu sa jednim glasom, bez obzira na njihove izvorne oblike u arapskom jeziku (koji su sa geminacijom): *Abdulah*, *Alema*, *Alamek*, *Fadulah*, *Muhamed*, *Umi-hana*, *Abdurezak*, *Zekerijah*, *Abdulatif*, *Fejzulah*. 6. Bez geminacije javljaju se i ostale riječi iz arapskog, ali koje nisu vezane za vjerski život: *belek čoha*, *bensilah*. 7. Bez geminacije su prisvojni pridjevi i druge izvedenice od riječi iz vjerskog života čiji su osnovni oblici sa geminacijom: *džehenemli*, *džehenemluk*, *džehenemski*, *dženetska*, *dženetski*, *sunećenje*, *sunetiti*, *sunetluk*, *osunetiti se*, *nanijetiti*. 8. Također su bez geminacije i druge riječi koje je ni u arapskom jeziku nemaju: *dženaza*, *džemat*. 9. U najčešće upotrebljavanom geografskom nazivu iz arapskog (i u izvedenim i prisvojnim pridjevima od toga naziva), ne upotrebljava se geminacija suglasnika **k**: *Meka*, u *Meki*, *Mekom*, iz *Meke*, *mekanski*“ (Jahić/Halilović/Palić 2000: 115).

Ova norma nema opštembosansku podršku pa tako Ismet Smailović predlaže da se preuzme rješenje koje nudi hrvatski i srpski standard (Valjevac 2005: 82).

16. U tri standardna nalazimo još niz osobenosti. Npr. u bosanskom/bošnjačkom pored oblika *vaza* dozvoljava se i *vazna* (B-Hal: 585). Specifičnost samo (jednog) hrvatskog standarda je riječ *uvrjeda* (H-B/F/M: 461)⁴⁰. Srpski standard pored *shema* dopušta i *šema* (S-P/J/P: 302), dok hrvatski i bosanski/bošnjački nude samo jedno rješenje – *shema* (H-A/S: 760, H-B/F/M: 403, B-Hal: 500). Srpski propisuje *bašta* (S-P/J/P: 176), hrvatski *bašča* i *bašća* (H-B/F/M: 162)⁴¹, a bosanski/bošnjački *bašća* (B-Hal: 237). U srpskom standardu je *konsultacija* (S-P/J/P: 228), a u hrvatskom i bosanskom/bošnjačkom *konzultacija* i *konsultacija* (H-Enc. rj: 609, B-Hal: 298). Samo bosanski/bošnjački standard dozvoljava *bagrem* i *bagren* (B-Hal: 165). Za srpski jezik je tipičan (prema našem materijalu) oblik *koral*,⁴² hrvatski standard propisuje *koralj* (H-B/F/M: 265, H-A/S: 427), a bosanski/bošnjački *koral* i *koralj* (B-Hal: 299). U srpskom standardu su oblici tipa *varvarizam*, *varvari* primarni a *barbari*, *barbarizam* sekundarni (S-P/H/P: 184), u hrvatskom se nudi isključivo *barbarski* (H-A/S: 237), *barbarin* (H-B/F/M: 162), a u bosanskom/bošnjačkom *barbarin*, *barbarizam*, *barbarski*, *barbarstvo* (B-Hal: 166). U srpskom jeziku koristi se *porijeklo*, a u hrvatskom *podrijetlo*. U bosanskom/bošnjačkom standardu prednost se daje liku *porijeklo* (B-Hal: 423), ali se upućuje i na *podrijetlo* (*porijeklo* v. *podrijetlo*, B-Hal: 411).

Citirana literatura

- Anić 20003: Anić, Vladimir. *Rječnik hrvatskoga jezika*. Zagreb: Novi Liber.
- Brozović 1968: Brozović, Dalibor. O fonološkom sustavu suvremenog standardnog hrvatskosrpskog jezika. In: *Radovi Filozofskog fakulteta*, Razdio lingvističko-filološki (4) 1965/1966, 1967/1968. Zadar. 7/7. S. 20–39.
- Brozović 1973: Brozović, Dalibor. O ortoepskoj vrijednosti dugoga i produženoga ijekavskog jata. In: *Jezik*. Zagreb. XX/3: 65–74, XX/4: s. 106–118, XX/5. S. 142–149.
- Brozović 1991: Brozović, Dalibor. Fonologija hrvatskoga književnog jezika. In: *Povijesni pregled: Glasovi i oblici hrvatskoga književnog jezika*. Zagreb: HA-ZU – Globus. S. 379–452.
- Čedić 2005: Čedić, Ibrahim. Pisana riječ i jezičke norme u Bosni i Hercegovini. In: *Radovi Instituta za jezik*. Sarajevo. XVII. S. 111–173.

⁴⁰ U u drugom hrvatskom standardu je samo *uvreda* (H-A/S: 862)

⁴¹ Nema u H-A/S.

⁴² Ovo riječ ne spominje S-P/J/P.

- Guberina/Krstić 1940: Guberina, Petar; Krstić, Kruno. *Razlike između hrvatskoga i srpskoga književnog jezika*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Hamm 1949: Hamm, Josip. Štokavština Donje Podravine. In: *Rad JAZU*. Zagreb. Knj. 275. S. 5–70.
- Haški sud www: <http://www.un.org/icty/bhs/cases/seselj/documents/docpros/sespros041123b3.htm>. Stanje 20. 5. 2007.
- Isaković 1993: Isaković, Alija. *Rječnik karakteristične leksike u bosanskome jeziku*. Wuppertal: Bambi.
- Ivšić 1913: Ivšić, Stjepan. Današnji posavski govor. In: *Rad JAZU*. Zagreb. 196, 122–254. Knj. 197. S. 113–162.
- Jahić/Halilović/Palić 2000: Jahić, Dževad; Halilović, Senahid; Palić, Ismail. *Gramatika bosanskoga jezika*. Zenica: Dom štampe.
- Pavičić 1953: Pavičić, Stjepan. Podrijetlo naselja i govora u Slavoniji. In: *Rad JAZU*. Zagreb.
- Škarić 2001: Škarić, Ivo. Kakav pravopis (između fonetike i fonologije). In: *Govor*. Zagreb. Bre. XVIII/1. S. 1–31.
- Težak 20002: Težak, Stjepko. Hrvatski štokavski ekavci. In: *Težak, Stjepko. Hrvatski naš osebniji*. Zagreb: Školske novine. S. 40–43.
- Valjevac 2005: Valjevac, Naila. Standardna novoštokavština i jezička situacija u Bosni i Hercegovini. In: *Radovi Instituta za jezik*. Sarajevo. Knj. XVII. S. 1–110.

Skraćenice u citiranju

- B-Hal: Halilović, Senahid. *Pravopis bosanskoga jezika*. Sarajevo: Preporod, 1996.
- D-Deš: Dešić, Milorad. *Pravopis srpskog jezika*. Zemun: Nijansa, 2002.
- H-A/S: Anić, Vladimir; Silić, Josip. *Pravopis hrvatskoga jezika*. Zagreb: Liber, 2001.
- H-B/F/M: Babić, Stjepan; Finka, Božidar; Moguš, Milan. *Hrvatski pravopis*. Zagreb: Školska knjiga, 2000⁵.
- H-Enc. rj.: Matasović, Ranko; Jojić, Ljiljana (urednici). *Hrvatski enciklopedijski rječnik*. Zagreb: Novi Liber, 2002.
- S-P/J/P: Pešikan, Mitar; Jerković, Jovan; Pižurica, Mato. *Pravopis srpskoga jezika*. Novi Sad, Beograd: Matica srpska – Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1995.
- S-Sim: Simić Radoje. *Pravopisni priručnik srpskoga književnog jezika*. Priredila Pravopisna komisija. Beograd: Naučno društvo za negovanje i proučavanje srpskog jezika, 1998.

Branko Tošović (Graz)

**Die phonetisch-phonologischen Unterschiede
zwischen dem Bosn(iak)ischen, Kroatischen und Serbischen
(normative Lösungen)**

In dieser Arbeit werden verschiedene normative Lösungen für die einzelnen phonetisch-phonologischen Erscheinungen betrachtet. Im vokalischen System steht im Zentrum der Aufmerksamkeit die Frage der Reflexe des Jat. In diesem Teil wird auch die Alternation **a/o e/a, e/o, e/u, e/i, i/u, o/u, a/ø**, die Vokalisierung **l > o** und die fakultativen (beweglichen) Vokale **a, e** und **u** analysiert. Im Rahmen der vokalisch-konsonantischen Alternationen wird die Beziehung von finalem **r** und dem Nullvokal untersucht. Im konsonantischen System weist der Autor auf verschiedene normative Lösungen für die Alternation **f/v/hv, s/f, v/h, h/j, gnj/nj, št/ć, s/š, s/t, t/c, s/z, dž/č, h/k** hin.

Branko Tošović
Institut für Slawistik
der Karl-Franzens-Universität Graz
Merangasse 70
8010 Graz
+43/316/3802522
branko.tosovic@uni-graz.at
<http://www-gewi.kfunigraz.ac.at/gralis/>

Бранко Тошовић (Грац)

Фонетско-фонолошке разлике између ТВ дневника РТЦГ и РТС

Тема овако насловљена дотиче два глобална питања: језичке односе у Србији и Црној Гори и језичку природу њиховог централног информативног медија – тв дневника.

1. У расправама везаних за актуелну језичку ситуацију у Црној Гори углавном се дискусије воде око језика, а мање о самоме језику, тачније више се расправља у оквиру политике или са политичких позиција, што науку и научне аргументе потискује у задњи план. Међутим, црногорско-српски језички односи су примарно системсколингвистички проблем. На жалост, на тој равни има врло мало анализа. У овом тексту покушаћемо да назначену проблематику анализирамо искључиво на конкретној грађи да бисмо утврдили колико се двије ударне информативне емисије међусобно разликују на једном нивоу – фонетско-фонолошком.

2. Телевизијски информативни програм има низ специфичности како у оквиру публицистичког стила тако и унутар његовог информативно-аналитичког жанра. ТВ дневник је доминантни медиј и најгледанија информативна емисија. Из ових разлога он је важан социолошки, језички и лингвистички феномен. Дневник служи као значајна полуга за интеракцију социјума и његових институција (посебно државних и политичких), с једне стране, и друштвених слојева, групација и појединаца, с друге. Лингвистички он представља значајну јавну реализацију потенцијала језика (фонетско-фонолошког, ортографског, ортоепског, лексичко-семантичког, граматичког, стилистичког и др.). Ова емисија је привлачан предмет истраживања готово свих језичких дисциплина, посебно социалингвистике (због заинтересованости да у њој фокусирају стандарднолошки, нормативни аспекти) и функционалне стилистике (коју највише занима функционална вриједност). За стратусне дисциплине (фонетику, фонологију, лексикологију, граматику и др.) дневник нуди богат и разноврстан материјал.

3. Као узорак за анализу узели смо црногорски и српски тв дневник емитован 7. маја (понедељак) 2007. године. Ради поређења додали смо и дневнике Хрватске Радио Телевизије (ХРТ) у 19,30 и Дневник Федерације БиХ у 19,30. Укупан снимљени материјал износи 125 минута, од чега највећи дио отпада на ТВ Дневник РТС (ДневРТС) – 38 минута, а најмањи ТВ Дневник ХРТ (ДневХРТ) – 24 минута. Српски дневник је тога дана најдуже трајао збор кризе око формирања нове владе Републике Србије.

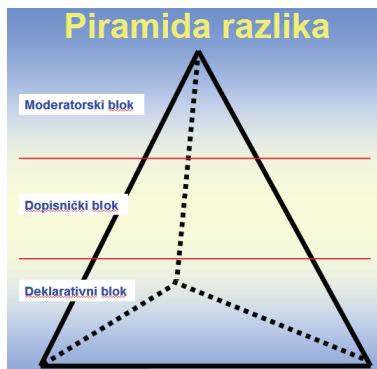
TV dnevници 7. maja (ponedjeljak) 2007. godine		
1. Srpski TV dnevnik	19.30 38 min.	
2. Crnogorski TV dnevnik	19.30 33 min.	
3. Bosanski TV dnevnik	19.00 30 min.	
4. Hrvatski dnevnik	19.30 24 min.	
		125 min.

4. Будући да је тв дневник веома комплексна полифонијска структура и да пружа веома разнородну информацију, која на језичком плану води реализацији индивидуалних и колективних специфичности, неопходно је ради објективности анализе издвојити основне сегменте. За овакво истраживање релевантна је подјела на три блока: модераторски, дописнички и декларативни.

Blokovi TV dnevnika

1. **Moderatorski blok**
2. **Dopisnički blok**
3. **Deklarativni blok**

Модераторски блок чини говор водитеља дневника и/ли спикера који чита/читају одређену информацију или управља/управљају тв-комуникацијом. Дописнички блок долази у форми емитовања извјештаја са лица мјеста (из неког другог студија, одакле се нешто догађа и сл.). Декларативни дио садржи изјаве оних са којима водитељ, спикер или дописник ступа у контакт. Ова се три блока могу представити у облику пирамиде на чијем се врху налази модераторски блок, а на дну декларативни.

5. У анализи ДневРТС дошли смо до закључка да је највећи декларативни блок (42%), најмањи модераторски (22,8%), а средњу позицију заузима дописнички (35%). Овакво сегментирање је посебно важно због тога што се фонетско-фонолошке разлике морају посматрати у оквиру постојеће норме и одступања од ње. На овом плану сва три сегмента имају своју специфичност. Модераторски блок је најнормативнији дио емисије: ако неко треба да служи као говорни узор, онда то би требало да буду водитељи и спикери. Реализацију норми омогућује не само чињеница да се ради о школованим говорницима, него и то што се највећи дио изговореног односи на текстове који су већ лекторисани и потпуно усклађени са нормом. Дописнички дио не разликује се од претходног мањом језичком квалификацијом (јер се подразумева да дописници, као и водитељи и спикери одлично владају стандардним језиком), већ околностима у којима наступају: најчешће је то директно, спонтано обраћање са мјеста гдје се нешто збива па не постоји могућност да се чита унапријед припремљени текст, већ се наступа спонтано, импровизира. Због тога има мање времена да се размишља о језичкој правилности. Декларативни дио је нормативно најколоритнији. С једне стране, у њему се појављују говорници који одлични владају нормама језика (универзитетски професори, јавни и културни радници, студенти, политичари, и др.), а с друге они у чијем говору долази до различите врсте диференцијације (прије свега, територијалне у форми дијалектизама и регионализама те социјалне у облику жаргонизама).

Br.	Blok	%	Broj blokova
1.	Moderatorski	22,8	13
2.	Dopisnički	35,01	20
3.	Deklarativni	42	24
	Svega	99,81	57

Према томе, ако говоримо о разликама између двају тв дневника, мора се водити рачуна о којој врсти телевизијског блока се ради. Оправданост оваквог приступа потврђују и резултати наше анализе: између ДневРТС и ДневРТЦГ најмање су разлике у модераторском блоку, нешто израженије у дописничком, а највеће у декларативном.

6. За фонетско-фонолошку анализу двају, односно четирију дневника неопходно је било примијенити сљедеће процедуре: 1. истог дана снимити емисије, 2. добијени материјал преслушати и транскрибовати, тј. направити текстуалну верзију, 3. ТВ-формат (сателитски) прекодирати у формат m2v i mp2, 4. дневнике сегментовати на видео и аудио блокове, а затим их даље рашчланити на аудио и видео елементе до нивоа реченице, 5. процедуре забиљежити као Screenshot, 7. извршити анализу у WavLabu и Praatu, 8. текстуал-

не, аудио и видео структуре повезати (линковати) и унијети Гралис-Корпус (<http://www-gewi.kfunigraz.ac.at/-gralis>). На тај је начин сакупљена, разврстана и примарно обрађена веома богата грађа, од чега је за ову анализу искориштен само мањи дио.

7. У фонетско-фонолошкој структури тв дневника релевантна је (1) заступљеност самогласника и сугласника, њихов однос и дистрибуција, (2) акустичка вриједност гласова и говора (трајање, интензитет, фреквенцију, брзину, паузе) те (3) прозодијска структура самогласника. Због ограниченог простора размотрићемо само прво питање.

8. У четири дневника регистровали смо 17.291 појавница (енгл. токе, рус. словоформа).

Leksička struktura TV dnevnika 7. maja 2007.		
Br.	TV Dnevnik	Broj oblika
1.	SRS	5.546
2.	RTCG	4.360
3.	TV BH1	3.973
4.	HRT	3.412
Svega		17.291

Њих највише има ДневРТС, а најмање ДневХРТ, што у потпуности одговара дужини трајања сваке емисије. Сви дневници заједно имају 93.569 фонема, највише у ДневРТС, а најмање у ДневХРТ.

Fonološka struktura TV dnevnika 7. maja 2007.		
Br.	TV Dnevnik	Broj fonema
1.	SRS	28.920
2.	RTCG	24.609
3.	TV BH1	22.095
4.	HRT	17.945
Svega		93.569

Ако поредимо ДневРТС и ДневРТЦГ, запажамо да су самогласници чешћи у ДневРТС, него у ДневРТЦГ (44,19%: 42,53%). На првом мјесту је самогласник **а** са незнатним варирањима у корист ДневРТС (11,74%: 11,84%). Међутим, друга позиција прави разлику у том смислу што је у ДневРТС заузима

самогласник **е** (9,24%), а у ДневРТЦГ самогласник **и** (9,15%). И треће место је различито: у ДневРТС је **о** (9,18%), а у ДневРТЦГ **е** (8,85%). Потпуна подударност постоји у употреби самогласника **у** – он је најмање фреквентан, али је нешто чешћи у ДневРТС (4,22%: 3,81%).

Samoglasnička struktura TV dnevnika 7. maja 2007.						
Br.	Vokal	CG	RTS	HRT	BH	%
1.	a	11,74	11,84	11,9	11,28	11,69
2.	i	9,15	9,24	9,77	9,7	9,43
3.	e	8,85	9,71	8,88	9,71	9,33
4.	o	8,98	9,18	9,14	9,12	9,1
5.	u	3,81	4,22	4,01	4,03	4,03
Svega		44,19	42,53	43,7	43,84	43,58

Дакле, у оба дневника одступања су незната и крећу се у распону од 0,09 до 0,41: **а** 0,10, **и** 0,09, **е** 0,14, **о** 0,20, **у** 0,41. Најмања су код **и** (0,09), а највећа код **у** (0,41). На последњи податак вјероватно је највише утицала ијекавска замјена јата: док у екавском увијек имамо само **е** (типа *млеко*), у ијекавском, тачније у дугој замјени јата, поред **е**, појављује се **и** (*млијеко*). Ако саберемо ове резултате, добићемо просјечну цифру неподударности, која износи 0,19%.

Упоредимо ли резултате добијене у анализи ДневРТЦГ и ДневРТС са резултатима анализе ДневХРТ и ДневТВБиХ1, доћи ћемо до закључка да су и овдје одступања минимална у односу на средњу вриједност (43,58%): ДневХРТ +0,12, ДневТВБиХ1 +0,14, ДневРТЦГ +0,61, ДневРТС -1,05. Дакле, максимални одмак је 1,05, а минималан 0,24. Разлика у односу на просјечну вриједност између њих мања је од једног процента и износи 0,48. Једино ДневРТС има мањи број самогласника у односу на просјечну вриједност четири анализирана дневника (0,93).

Samoglasnici: CG, RTS			
Br.	Vokal	CG	RTS
1.	a	11,74	11,84
2.	i	9,15	9,24
3.	e	8,85	9,71
4.	o	8,98	9,18
5.	u	3,81	4,22
Svega		44,19	42,53

Када ове податке сучељимо са оним које је нашао Иво Шкарић за хрватски језик (нажалост, он не указује на број и врсту испитаника),¹ запажамо да је у односу на наведену просјечну вриједност његова цифра незнатно већа (43,58%: 44,12%), што значи да разлика износи 0,54.

Br.	Fonema	SRS	HRT	BH	CG	Svega	%	Škarić
1.	a	3423	2137	2493	2889	10942	11,69	11,64
2.	i	2672	1753	2143	2253	8821	9,43	9,34
3.	e	2809	1593	2146	2178	8726	9,33	9,61
4.	o	2654	1640	2016	2209	8519	9,1	8,98
5.	u	1220	720	891	938	3769	4,03	4,55
Svega		12.778	7.843	9.689	10.467	40.777	43,58	44,12

Резултате можемо довести у вези и са подацима добијеним у анализи говора Сима Тепавчевића објављеној у књизи Ујак². Поређење има своју вриједност и у томе што се број самогласника у четири дневника и у говору Сима Тепавчевића готово подудара: 40.777 : 40.608, без обзира на то што се ради о два различита жанра (информативном и наративном). Разлика је у томе што код Ујака налазимо више самогласника (46,57%: 43,58%). То се може објаснити чињеницом да је у питању приповиједање. Неподударност у језику четирију дневника и Ујака постоји и у редосљеду самогласника – код Ујака на другом мјесту је **o**, а на трећем **и**.

¹ Babić Stjepan, Brozović Dalibor, Moguš Milan, Pavešić Slavko, Škarić Ivo, Težak Stjepan. Povijesni pregled, glasovi i oblici hrvatskoga književnog jezika. Nacrt za gramatiku. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 1991.

² Тошовић Бранко. Ујак. Београд: Београдска књига, 2003.

Ујак Симо Тепавчевић		
Самогласник	Број	%
/a/	11.500	13,16
/o/	9.867	11,29
/i/	8.319	9,52
/e/	7.488	8,57
/u/	3.434	3,93
Свега	40.608	46,47

Кад је у питању замјена јата, у ДневРТЦГ запазили смо екавски облик *предлог* (али не и *приједлог*) у синтагмама *предлог закона*, *о предлогу резулације*. За *предлог* Војсилава Никчевића тврди да је некњижевни: „Ако су у књижевном језику црногорском префикси **пре-** и **пред-** [...] обично у именица и придјева дуги, онда је замјена **Ѣ** у њима **ије** (двосложна) правилна, тј. у складу с реченим главним правилом: *пријевод*, *пријевоз*, *приједлог* [...] А њихови дублетни облици с једносложном вриједношћу **е** као замјеника **Ѣ** у томе језику такође представљају дијалектизме, некњижевни су.“³

9. У консонантском систему црногорског дневника постоји 55,8% сугласника, у а српском 57,48%, што значи да је разлика 1,68%. У хрватском дневнику сугласници дају 56,27%, а у босанском (федералном) 56,13%. Удио сугласника код Шкарића је нешто мањи – 55,55%. У сва четири дневника најфреквентније је **н** (однос између ДневРТЦГ и ДневРТС је 6,0%:5,79%), а и код Шкарића је иста ситуација. Затим долази **р**, у чијој употреби нема већих одступања између ДневРТЦГ и ДневРТС (5,6%:5,3%), с тим што је у црногорском дневнику једнако заступљено **п**. На трећем мјесту налази се **с** (4,9% : 5,47 %), а слиједи **т** (4,39%:5,03%). На петој позицији је **д** (3,99%:4,66%), затим долази **ј** (3,82% : 3,05%) и **в** (3,35% : 3,66%). Код **п** запажа се разлика од готово 2% (5,6% : 3,04%). Фреквенција **к** је скоро идентична у оба дневника (3,39% : 3,43%), а то се односи и на **м** (3,04% : 3,12%). Сугласник **л** даје саоднос 2,56% : 2,71%. Сви остали сугласници не прелазе цифру од 2%: **з** (1,85%:1,74%), **г** (1,49%: 1,36%), **б** (1,37% : 1,62%), **ц** (1,08% : 0,74%), **ш** (1,01% : 1,03%), **ч** (0,86% : 0,82%), **ћ** (0,67% : 0,76%), **њ** (0,63% : 0,58%). Врло се ријетко сусреће **х** (0,5% : 0,48%), **ж** (0,43% : 0,59%), **љ** (0,43% : 0,34%), **ф** (0,3% : 0,21%) и **ђ** (0,22% : 0,2%). Најмање је фреквентан **џ** (0,004% : 0,07 %).

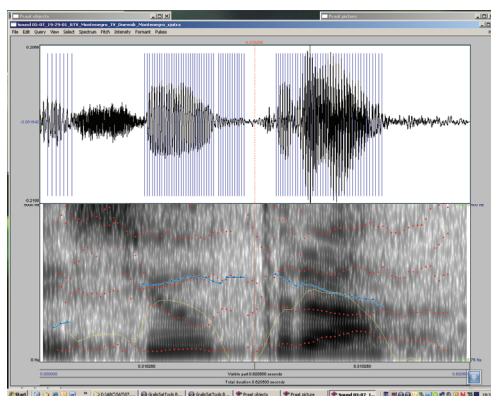
³ Никчевић, Војислав. Граматика црногорског језика. Подгорица: Дукљанска академија наука и умјетности, 2001. С. 88–89.

Suglasnici							
Br.	Fonema	CG	SRS	HRT	BH	%	Škarić
1.	r	5,6	5,3	5,28	5,32	5,4	4,79
2.	b	1,37	1,62	1,33	1,71	1,52	1,44
3.	ɾ (c)	1,08	0,74	0,86	1,13	0,94	0,88
4.	ʃ (č)	0,86	0,82	0,86	1,03	0,9	0,81
5.	ʒ (ć)	0,67	0,76	0,88	0,76	0,76	0,75
6.	d	3,99	4,66	3,89	3,88	4,15	3,56
7.	ʒ̣ (đ)	0,22	0,2	0,19	0,21	0,21	0,19
8.	ʒ̣̣ (dž)	0,004	0,07	0,00	0,03	0,01	0,015
9.	f	0,3	0,21	0,32	0,38	0,3	0,14
10.	g	1,49	1,36	1,49	1,57	1,35	1,6
11.	x (h)	0,5	0,48	0,54	0,75	0,57	0,71
12.	j (i)	3,82	3,05	4,27	3,63	3,62	4,16
13.	k	3,39	3,43	3,32	3,07	3,31	3,44
14.	l	2,56	2,71	2,66	2,48	2,61	2,89
15.	ʎ (lj)	0,43	0,34	0,59	0,57	0,47	0,66
16.	m	3,04	3,12	3,32	3,31	3,18	4,03
17.	n	6,0	5,79	5,98	6,34	6,1	5,44
18.	ɲ (nj)	0,63	0,58	0,57	0,51	0,58	0,7
19.	p	5,6	3,04	2,99	3,02	3,7	2,69
20.	s	4,9	5,47	5,28	5,01	5,17	4,97
21.	ʃ̣ (š)	1,01	1,03	0,83	0,8	0,93	1,2
22.	t	4,39	5,03	4,84	4,85	4,78	4,55
23.	v	3,35	3,66	3,78	3,74	3,62	3,51
24.	z	1,85	1,74	1,73	1,57	1,73	1,79
25.	ʒ̣̣̣ (ž)	0,43	0,59	0,47	0,46	0,49	0,63
Svega		55,8%	57,48%	56,27%	56,13%	56,4%	55,545%

Ако ове податке доведемо у вези са оним из друга два дневника (ХРТ и ТВБХ1), запазићемо да нема већих одступања. То се исто односи и на резултате добијене у књизи Ујак: и овдје је на првом мјесту **н**, али је на другом сугласник **м**. Слиједи **т** и **д**. Код Ујака налазимо једну специфичност: сугласник **с'**, које смо забиљежили на 33 мјеста – најчешће у временском прилогу *с'утра*, глаголском облику *с'еди* и прилошком изразу *с'утри* дан. Слиједе: *с'едем*, *с'ерачке*, *пос'ети*, *с'еде*, *с'еднем*, *с'ела*, *с'ео*, *с'ете*, *с'ећ*, *с'ећам*. Ово

наводимо јер присталице посебног црногорског језика често истичу да је њихова специфичност глас *ś* (како га пише Војислав Никчевић) и при томе узимају у обзир само однос: ијекавски изговор у Црној Гори – екавски изговор у Србији, а игноришу и заобилазе чињеницу да се на ијекавском српском подручју чује такође *с'*, што значи да би се и у српском ијекавском изговору он могао нормирати (друго је питање да ли је то сврсисходно). У црногорском ТВ дневнику нисмо могли запазити *с'*, али се изговара секвенца *сј* у ријечима *сјутра*, *сјутрашњи*, нпр.: у Црној Гори *сјутра* претежно сунчано, од *сјутра* ће бити на сајту владе од *сјутра*, на *сјутрашњем* засједању.

Ево како изгледа акустичка слика ријечи *сјутра*:

Код Ујака регистровали смо још једну појаву коју неки истичу као посебност црногорског језика. Наиме у његову говору јављају се различити дијалекатски видови јотовања. Најтипичније је *ђ*, које се обично сусреће у прилогу *ђе* и ријечима образованим од њега (*неђе*, *ниђе*, *овђе*, *пођеђе*, *свуђе*), често у облицима *ђеца*, *ђевојка*, *ђед*, *виђети*, *виђеше*. У другим ријечима *ђ* се мање сусреће (*ђеверуша*, *међед*, *неђеља*). Међутим, у црногорском дневнику нисмо запазили ниједан сличан примјер.

Ујак

/n/	5.080	5,81
/m/	4.197	4,80
/t/	3.627	4,15
/d/	3.524	4,03
/j/	3.488	3,99
/s/	3.402	3,89
/x/	3.350	3,83
/k/	3.166	3,62
/l/	2.557	2,93
/v/	2.520	2,88
/b/	1.823	2,09
/p/	1.996	2,28
/g/	1.455	1,67
/ʃ/ (š, ш)	1.374	1,57
/z/	1136	1,30
/tʃ/ (ć, ħ)	708	0,81
/tʃ/ (č, ч)	637	0,73
/ʒ/ (ž, ж)	609	0,70
/c/ (ц)	542	0,62
/dʒ/ (đ, ħ)	406	0,46
/nʃ/ (nj, њ)	395	0,45
/lʃ/ (lj, љ)	312	0,36
/h/	192	0,22
/f/	162	0,19
/dʒ/ (dž, џ)	68	0,08
/sʃ/	37	0,04
Свега	46.763	53,5

Други тип новијег јотовања даје **ħ** и обухвата, прије свега, групу **ст**, која развија **ħ**. Код Ујака ова гласовна промјена најчешће се јавља у глаголском коријену **тјера-**: а) *доћера, доћерај, доћерају, доћерали, доћерало, доћерат, доћераше*, б) *наћера, наћеро, б) оћера, оћерај, оћерали, оћеран, оћерани, оћерано оћерат, оћеро*, ц) *поћерај, поћерају, поћерале, поћерали*, г) *проћера*, затим у глаголима *летјети (излећели, излећеше), улећети (улеће)* и *утјерати (ућера)*. Најмлађе јотовање рјеђе обухвата друге сугласнике, нпр. **ц**: *ћепаница*. Сугласник **ħ** појављује се и при претварању споја **к + ħ** у **шħ** у ријечима типа *ићер, ићери, ићерка, ићерком*. Као резултат јотовања група **хт** понекад прелази у **шħ**: *ићели, ићело, Шћено*. Међутим, у ДневРТИЦГ нисмо нашли ниједан такав или сличан примјер, иако су у црногорским говорима чести. Такође нисмо регистровали глас **дз**, који Војислав Никчевић пише као **з** (типа *бронза*) и за који каже да је обичан.⁴ Ни „обично и нешто рјеђе“ меко **з** (код Ник-

⁴ Никчевић, Војислав. Правопис црногорског језика. Цетиње: Црногорски Пен Центар, 1997. С. 54.

чевића **џ**) типа *иџлица* нисмо чули. Дакле, гласови *ś, ź, ʒ*, који по мишљењу Војислава Никчевића, обезбјеђују црногорском језику најизразитију структуралну и типолошку специфичност у односу на српски језик, нису присутни у анализираној ударној емисији Телевизије Црне Горе. Ако они праве основну разлику између српског и црногорског језика, како тврде присталице самог сталног црногорског језика, онда би логично било да праве и основну фонетско-фонолошку разлику између српског и црногорског дневника. Међутим, наш материјал и наша анализа то не потврђују. Дакле, анализирани црногорски тв дневник овако конципиран и реализован није створио повољне услове за појаву наведених гласова и јачање фонетско-фонолошке диференцијације српског језика и онога што неки називају црногорским језиком.

Од специфичности које налазимо у ДневРТСГ издвајају се облик *нијесам* и редуковани број *шесет* од *шездесет* (члан *шесет* четири). С друге стране, у ДневРТС запазили смо фоноплазму *дваест*.

10. На прозодијском плану (који ћемо овдје само споменути јер није предмет разматрања и захтијева посебну анализу, јер нуди богат и сложен материјал) у црногорском дневнику издвају се следеће појаве: скраћивање дугих акцената (у бази *пѡдатака*, *предсједник свѣх* Француза, за 10. *ју̑н*, *кратак рѡк*, *приоритѣта*, *рѡд* полиције, *пѣтања*), појава силазних акцената на непочетним слоговима (*амандмѡн*), различито изговарање француских презимена – акценат у презимену новог предсједника није на крају (*Саркози*), што је у супротности са изговором у српском дневнику (*Саркози*), док је у осталим ријечима на ултимима (*Ширѡк*, *Санголен Роајѡл*, *Мишела Жороѡ*), помјерање акцента за један слог унапријед (*очекујемо пѡлитичку вољу*) или уназад (*ост-вѡрен*), изговарање исте ријечи са различитим нагласком (*парлѡменту* – *парламѣнта*). Посебна се издваја црногорска интонација (*Полиција је многе ствари потпуно прецизно идентификовала*). Прозодијске специфичности углавном долазе у декларативном дијелу.

У ДневРТС изражено је скраћивање дугих акцената у полудуге или кратке (*ѡѡћу*, *магистарски пѣт*, *више шкѡле*), чест и значајан губитак постацкентских дужина (*ѡбићу*, *пѣтању*, *до тих кућа*, *неколико гѡдина*, *у кошарци*; *Гледали сте најважније вѣсти*), претварање краткоузлазног акцента у дугоузлазни (*прѡшлог*, *пѣтнаестог*, *дѣветој*, *рѡђен*, *без пѡсла*), краткосилазног у дугоузлазни (*никада*, *у спѡрту*) или дугосилазни (*И прѣлазимо на спѡрт*), дугосилазног у краткоузлазни (први *пѣт*), дугоузлазног у краткосилазни

(националном *савету*) или краткоузлазни (*из 12. вјека*), помјерање акцента удесно (*забаван, унуџади*, за нашу *телевизију*, за шведску *телевизију*). Неке од ових појава запазили смо и у говору водитељице дневника Маје Жежељ.

11. З а к љ у ч а к . Извршена анализа показује да су фонетско-фонолошке разлике између српског и црногорског дневника минималне. Оне су најмање у модераторском дијелу, а највеће у декларативном. Диференцијација је мање фонетско-фонолошке, а више прозодијске природе и долази као рефлексција различитих дијалекталних особина Црне Горе и Србије. У вокалском систему неподударност износи 0,19%, а у консонантском 1,68%. Најфреквентније је **н** (однос између ДневРТЦГ и ДневРТС је 6,0%:5,79%), затим долази **р** без већих одступања (5,6%:5,3%), а на трећем мјесту је **с** (4,9%:5,47%). Специфичност ДневРТЦГ је изговор ријечи *сјутра, сјутрашњи*. Оно што присталице засебног црногорског језика истичу као основну разлику у односу на српски језик – гласови који неки обиљежавају као **š, ž, z** – не прави разлику између црногорског и српског тв дневника, јер их у овој емисији нисмо запазили, као што двије емисије не диференцира ни јотовање типа *ђевојка, ћера-ти*. То значи да фонетска структура овог црногорског тв дневника не потврђује неопходност мијењања фонолошке структуре језика у Црној Гори и увођења чак трију нових фонема (**š, ž, z**, како то предлаже Војислав Никчевић), чиме би се свјесно и са далекосежним посљедицама направила значајна разлика не само у односу на језик Срба, него и на језик Хрвата и Бошњака, па би језик неколико стотина хиљада Црногораца имао три фонеме више од језика десетак милиона говорника српског, хрватског и бошњачког језика. Ако се као критериј значајан за увођење радикалних језичких новина узима рационалност (која на простору Балкана није баш на цијени), онда се мора водити рачуна да таква фонолошка измјена повлачи за собом измјену на другим плановима (рецимо, на графичком, па би било неопходно за релативно мален број корисника створити посебну тастатуру са три нова знака) и значајан прекид у традицији. Осим тога, велико је питање да ли би такав фонолошки систем био функционалнији (у том случају заиста би новина имала смисла). Ако би наведене фонеме биле фреквентне, било би неких разлога за њихово увођење. И још нешто: није нам познат примјер да је један језик, под овим или оним именом, са дугом традицијом и потпуно изграђеном и врло функционалном нормом тако радикално мијењао фонолошку структуру (историја показује да се то обично дешава на почетку стандардизације и кодификације) због реноминације и/ли мањих козметичких захвата. Научно посматрано, бесмислено је уводити нешто само да би се направила разлика у односу на другог/друге, да би се постигао политички циљ или оствариле индивидуалне или

групне амбиције. Такав ирационализам може бити контрапродуктиван и кратког даха.

Branko Tošović (Graz)

Phonetisch-phonologische Unterschiede in den TV-Nachrichten von RT Montenegro (RTCG) und RT Serbien (RTS)

In diesem Referat werden zwei globale Fragen behandelt: die Sprachsituation in Serbien und in Montenegro und die Sprachmanifestation in TV-Nachrichten. Der Autor unternahm den Versuch, die Sprachproblematik anhand konkreten Materials zu untersuchen, um dadurch festzustellen, wie sehr sich diese Informationssendungen auf einer Ebene – der phonetisch-phonologischen – voneinander unterscheiden. Als Muster für die Analyse dienten dabei die am 7. Mai (Montag) 2007 ausgestrahlten TV-Nachrichten. Zu Vergleichszwecken wurde zudem auch Material aus den Nachrichten des Kroatischen Fernsehens (HRT) und des Fernsehens der Bosnisch-herzegowinischen Föderation (TVBiH1) herangezogen. Alle Nachrichtensendungen zusammen setzen sich aus 93.569 Phonemen zusammen. Vokale treten häufiger in den Nachrichten von RTS als in jenen von RTCG auf (41,19% : 42,53%). Die durchschnittliche Nichtübereinstimmung bei der Verwendung von Vokalen in den Nachrichten von RTS und jenen von RTCG liegt bei 0,19%. Im Zuge eines Vergleichs der bei der Analyse der Nachrichtensendungen von RTCG und RTS gewonnenen Ergebnisse kam der Autor zur Schlussfolgerung, dass die Abweichungen im Verhältnis zum Mittelwert minimal sind (43,58%): HRT +0,12, TVBiH1 +0,14, RTCG +0,61, RTS -1,05. Es zeigt sich somit, dass die maximale Abweichung bei 1,05 liegt und die minimale bei 0,24. Der Unterschied in Bezug auf den Mittelwert liegt bei RTCG und RTS unter einem Prozent und beträgt 0,48. Einzig RTS verfügt in Bezug auf den Mittelwert über eine geringere Zahl an Vokalen (0,93). Ein Vergleich dieser Ergebnisse mit den Angaben von Ivo Škarić für das Kroatische zeigt, dass sein Wert geringfügig höher liegt (43,58% : 44,12%), womit der Unterschied 0,54 beträgt. Innerhalb des Konsonantensystems weist **n** die höchste Häufigkeit auf (das Verhältnis zwischen RTCG und RTS liegt bei 6,0% : 5,79%), gefolgt von **r** (5,6% : 5,3%) und **s** (4,9% : 5,47%).

In prosodischer Hinsicht treten bei der montenegrinischen Nachrichtensendung folgende Erscheinungen zu Tage: Kürzung langer Akzente, Auftreten steigender Akzente ab der zweiten Silbe, kein Vorziehen des Akzents auf das Proklitikon, Betonung der Perultima im Nachnamen des neuen französischen Präsidenten in der Form *Sarkôzi* (bei gleichzeitiger Betonung der Ultima in Nachnamen des Typs *Širāk*, *Sangolen Roajāl*, *Mišela Žoroā*) im Unterschied zur serbischen Betonung (*Sarkozi*), Verlegung des Akzentes um eine Silbe nach vor oder zurück und Aussprache desselben Wortes mit unterschiedlichem Akzent. In RTS ausgeprägt ist eine Kürzung langer Akzente zu halblangen oder kurzen, häufig kommt es auch zum Verlust der posttonalen Länge, zum Ersatz eines kurz steigenden Akzentes durch einen lang steigenden, Umwandlung eines kurz fallenden Akzentes zu einem lang fallenden oder lang steigenden, eines lang fallenden zu einem kurz steigenden, eines lang steigenden zu einem kurz fallenden oder kurz steigenden und zur Verlegung des Akzentes nach links.

Der Autor gelangt zur Schlussfolgerung, dass die phonetische Struktur der montenegrinischen TV-Nachrichten keine Notwendigkeit für eine Modifikation der phonologischen Struktur der Sprache in Montenegro und für eine Einführung drei neuer Phoneme (ś, ź, 3, wie von Vojislav Nikčević vorgeschlagen) zeigt, wodurch bewusst und mit nachhaltigen Folgen ein wesentlicher Unterschied nicht nur in Bezug auf die Sprache der Serben, sondern auch auf jene der Kroaten und Bosniaken geschaffen würde und die Sprache von einigen hunderttausend Montenegrinern über drei Phoneme mehr verfügen würde als die Sprachen von zehn Millionen Sprechenden des Serbischen, Kroatischen und Bosniakischen.

Branko Tošović
Institut für Slawistik
der Karl-Franzens-Universität Graz
Merangasse 70
8010 Graz
+43/316/3802522
branko.tosovic@uni-graz.at
www-gewi.kfunigraz.ac.at/gralis/

Branko Tošović (Graz)

Phonetisch-phonologische Unterschiede zwischen dem Bosnischen/Bosniakischen, Kroatischen und Serbischen

Im ersten Teil dieser Arbeit wird der Stand der Forschung auf dem Gebiet der Phonetik und Phonologie in den Sprachen bosnisch/bosniakisch, kroatisch und serbisch behandelt. Der zweite Teil beinhaltet typische und interessante Sichtweisen auf die phonetisch-phonologischen Unterschiede zwischen den genannten Sprachen. Im dritten Teil werden schließlich die wesentlichen Unterschiede betreffend die Standardisierung phonetisch-phonologischer Erscheinungen aufgezeigt.

0. Das phonetisch-phonologische System innerhalb der serbischen, kroatischen und bosnischen/bosniakischen Sprache (im weiteren Text: B/K/S, bzw. B, K, S) weist einen unterschiedlichen Untersuchungsgrad auf. Es ist in Bezug auf die einzelnen Sprachen Gegenstand umfassender Analysen im Rahmen von Forschungsprojekten, Dissertationen und Habilitationsschriften. Daneben werden auch zahlreiche Artikel veröffentlicht. Eine Analyse von insgesamt 289 Publikationen zeigt, dass Phonetik und Phonologie im Rahmen der Linguistik mit 17,5% (Phonetik 12%, Phonologie 5,5%) den zweiten Platz belegen und auf diese Weise gleich auf die Grammatik (63%) folgen. Beinahe alle Veröffentlichungen entstammen dabei der serbischen und kroatischen Sprachwissenschaft (95%; davon serbisch 51% und kroatisch 44%), wogegen der Anteil von Arbeiten aus der bosniakischen Linguistik minimal ist (5%). Publikationen aus der Phonetik überwiegen im Vergleich zu jenen aus der Phonologie (75% : 25%), wobei in der serbischen Linguistik ein größeres Ungleichgewicht zwischen Phonetik und Phonologie (82% : 18%) als in der kroatischen Linguistik (64% : 36%) bemerkbar ist. Die Zahl der serbischen phonetischen Veröffentlichungen ist größer als jene der phonologischen (40 : 27), während es in der kroatischen Sprachwissenschaft umgekehrt ist (9 : 15). In der serbischen Sprachwissenschaft ist die Phonetik am häufigsten im Rahmen grammatikalischer Lehrbücher und Lexiken vertreten (20 Ausgaben); es folgen phonetische Lehrbücher (5), Arbeiten über die ijekavische Aussprache (3), Phonetik und Orthographie (3), historische Phonetik (2), Phonostilistik (2), Phonetik anderer Sprachen (2) und schließlich Arbeiten zur derivativen Phonetik (1). Auch in kroatischen Publikationen ist die Phonetik meistens in grammatikalischen Lehrbüchern und Lexika anzutreffen (15); es folgen Werke zu Phonostilistik (6), Phonetik und Orthographie (3); phonetische Periodika (1) eine Arbeit zum Thema Phonetik anderer Sprachen. Bosniakische Veröffentlichungen weisen folgende Struktur auf: Phonetik in grammatikalischen Lehrbüchern und Lexika (1), phonetische Lehrbücher (1) und Phonostilistik (1). Was die Phonologie betrifft, so weist die serbische Sprachwissenschaft neun Publikationen auf, die sich wie folgt verteilen: phonologische Lehrbücher (4), Phonologie in grammatischen Lehrbüchern und Lexiken (2), Phonetik und Phonologie (1), Phonologie und Orthographie (1) und dialektologische

Phonologie (1). Die kroatische Sprachwissenschaft besitzt 15 Publikationen, davon neun phonologische Lehrbücher, Phonologie in grammatikalischen Lehrbüchern und Lexika (3), Phonetik und Phonologie (1), generative Phonologie (1) und vergleichende Phonologie (1).¹

Die phonetisch-phonologischen Unterschiede zwischen dem Bosnischen/Bosniakischen, Kroatischen und Serbischen sind im Gegensatz zu oben angeführter, monolingualer Aufstellung hingegen nur unzureichend untersucht. Als Grund dafür können mehrere Ursachen angeführt werden. Primär lässt sich vor allem die Tatsache festmachen, dass bis vor nicht allzu langer Zeit die serbische, kroatische und bosnische/bosniakische Sprache als eine Standardsprache (Serbokroatisch/Kroato-serbisch) betrachtet wurden und das Problem der Gleichheit, Ähnlichkeit und Unterschiede nicht aktuell erschien und auch keinen Forschungsgegenstand darstellte. Zwar wurden Differenzen gelegentlich erwähnt, wobei diese Untersuchungen im Wesentlichen die Varianten (östliche bzw. serbische und westliche bzw. kroatische) betrafen. Berücksichtigung fanden dabei auch die zwei Erscheinungen der Standardsprache in Bosnien und Herzegowina und Montenegro, die nicht als Varianten, sondern als „bosanskohercegovački i crnogorski standardnojezički izraz“ („bosnisch-herzegowinischer und montenegrinischer standardsprachliche Ausdruck“) bezeichnet wurden. Nach dem Zerfall des ehemaligen Jugoslawien wurde gerade im Rahmen der kroatischen Sprachwissenschaft eine Reihe von Publikationen veröffentlicht, von denen einige tendenziösen Charakter besaßen und versuchten, Unterschiede um jeden Preis hervorzuheben und in größtmöglichem Maße darzustellen.

Die erste Arbeit über die phonetischen Unterschiede wurde von Đuro Daničić verfasst. Sie trägt den Titel „Razlike između srpskoga i hrvatskog jezika“ („Unterschiede zwischen dem Serbischen und Kroatischen“), und in ihr erwähnt der Verfasser die drei „wichtigsten Unterschiede“ zwischen der serbischen und kroatischen Sprache: 1. „die Serben haben den Laut **đ** und die Kroaten nicht, sie schreiben stattdessen **j**“, 2. „die Serben haben den Laut **j** und Kroaten nicht, wenn es sich um eine Verschmelzung wie bei der Endung **-ij** handelt“, 3. „die Serben wandeln den Laut **l** am Ende der Silbe in **o** um und die Kroaten nicht“. Đuro Daničić kommt zum Schluss, dass „[...] diese drei Dinge notwendig und ausreichend sind, um am sichersten zu erkennen, ob etwas auf Serbisch oder Kroatisch geschrieben ist“ (siehe Milosavljević 2002: 302–303). Daraufhin begann ein längerer Zeitraum, der von einem nur geringen Interesse an Gleichheit, Ähnlichkeit und Unterschieden gekennzeichnet war, und erst nach dem Ersten Weltkrieg trat diese Problematik erneut in den Vordergrund, bis sie schließlich mit der radikalen Politik des Unabhängigen Staates Kroatien (NDH) ihren Höhepunkt erreichte.

¹ Auf Grund des begrenzten Raumes sind wir gezwungen, die Liste der hier betrachteten Publikationen einzugrenzen.

Petar Guberina und Kruno Krstić gaben im Jahre 1940 ein Werk mit dem beigefügten Wörterbuch „Razlike između hrvatskoga i srpskoga književnog jezika“ („Die Unterschiede zwischen der kroatischen und serbischen Standardsprache“) heraus, wobei ein Kapitel den phonetischen Unterschieden gewidmet wurde. Die Autoren erwähnen insgesamt 28 Unterschiede: „1. Kroat. Standardsprache: **-ije, je, i**, serb. Standardsprache: **-e**: *mlijeko* – *mleko* ‘Milch’, *djeca* – *deca* ‘Kinder’, *bio* – *beo* ‘weiß’. Kroaten kennen die Ekavica nur in Dialekten, doch unterscheidet sich diese Ekavica von der serbischen sowohl hinsichtlich der Quantität als auch durch den Akzent und die Melodie. 2. Dort, wo die kroat. Standardsprache in der Mitte und am Ende **h** aufweist, hat die serb. Standardsprache sehr oft **v**: *gluhoća* – *gluvoća* ‘Taubheit’, *duhan* – *duvan* ‘Tabak’, *gluh* – *gluv* ‘taub’, *suh* – *suv* ‘trocken’. Diese Erscheinung wird dadurch noch interessanter, dass viele Kroaten im Dialekt den Laut **v** in der Mitte und im Wortauslaut verwenden, die kroatische Standardsprache jedoch keine Formen mit **v** kennt, wogegen diese in der serbischen Standardsprache regulär und üblich sind. Somit also hat dies, was für Kroaten in einzelnen Fällen familiäre Rede darstellt und für einen kroatischen Schriftsteller zu stilistischen Zwecken dienen könnte, in der serbischen Standardsprache eine als üblich empfundene, indifferente Bedeutung (Guberina/Krstić 1940: 53). 3. Die kroat. Standardsprache hat bei vielen Namensentlehnungen aus dem Griechischen und Hebräischen den Laut **b**, das Serbische hingegen **v**: *Babilon* – *Vavilon* ‘Babylon’, *Baltazar* – *Valtazar* ‘Baltasar’, *Benjamin* – *Venjamin* ‘Benjamin’, *Abraham* – *Avraam* ‘Abraham’. 4. Die kroat. Standardsprache hat den Laut **t** und das Serbische **ć**: *piletina* – *pilećina* ‘Hühnerfleisch’, *samotovati* – *samoćovati* ‘sich in Einsamkeit befinden, in Zurückgezogenheit leben’, *teletina* – *telećina* ‘Kalbfleisch’, *proljetni* – *prolećni* ‘Frühlings-’. Es gibt auch gegensätzliche Fälle, so wie etwa in: *čistoća* – *čistota* ‘Sauberkeit’, *palača* – *palata* ‘Palast’. 5. Kroatisch schreibt man **d** und serbisch **đ**: *redati* – *ređati* ‘reihen’, *govedina* – *goveđina* ‘Rindfleisch’. Dies gilt auch umgekehrt, nämlich kroatisch **đ** und serbisch **d**: *luđak* – *ludak* ‘der Verrückte’, *luđakinja* – *ludakinja* ‘die Verrückte’. 6. Kroatisch besitzt **c** und serbisch **t**: *garancija* – *garantija* ‘Garantie’, *demokracija* – *demokratija* ‘Demokratie’, *diplomacija* – *diplomatija* ‘Diplomatie’. 7. Kroatisch zeigt ein **n** und serbisch ein **nj**: *lijen* – *lenj* ‘faul’, *tuljan* – *tulanj* ‘Seehund, Seebär’, *ljetni* – *letnji* ‘sommerlich’. 8. Kroatisch hat **š** und serbisch **ć** (**č**): *šutjeti* – *ćutati* ‘schweigen’, *šutljiv* – *ćutljiv* ‘schweigsam’, *škiljiti* – *ćkiljiti* ‘schielen’. 9. Kroatisch hat **h** und serb. **j**: *dihanje* – *dijanje* ‘das Atmen’, *kihanje* – *kijanje* ‘das Niesen’. 10. Kroat. besitzt **h** und serbisch **k**: *drhtati* – *drktati* ‘zittern’, *drhtanje* – *drktanje* ‘das Zittern’. 11. Kroat. ist **z** und serb. **s**: *filozofija* – *filosofija* ‘Philosophie’, *Perzija* – *Persija* ‘Persien’, *konzul* – *konsul* ‘Konsul’. 12. Die kroatische Standardsprache besitzt ein **c** und die serbische ein **s**: *financije* – *finansije* ‘Finanzen’, *centimetar* – *santimetar* ‘Zentimeter’, *decimetar* – *desimetar* ‘Dezimeter’. 13. Die kroat. Sprache hat ein **l** und die serbische ein **lj**: *plosnat* – *pljosnat*. 14. Kroatisch besitzt ein **lj**, serb. ein **j**: *sviraljka* – *svirajka*

‘Hirtenflöte’. 15. Die kroat. Standardsprache zeigt die Konsonantengruppe **ć** und die serbische **št**: *općina* – *opština* ‘Gemeinde’, *svećenik* – *sveštenik* ‘Priester’, *opći* – *opšti* ‘allgemein’. Aber es gibt **št** auch im Kroatischen, und **ć** auch im Serbischen. 16. Die kroat. Standardsprache hat eine Assimilation am Ende der Silbe und das Serbische nicht: *obrana* – *odbrana* ‘Verteidigung, Abwehr’, *obraniti* – *odbraniti* ‘verteidigen, schützen’, *oklada* – *opklada* ‘Wette’. 17. In der Mitte und im Wortauslaut hat die kroat. Standardsprache oft **h** und das Serbische nicht: *čahura* – *čaura* ‘Schutzhülle’, *hrapav* – *rapav* ‘rauh’, *hladan* – *ladan* ‘kalt’, *hren* – *ren* ‘Kren’, *hrskavica* – *rskavica* ‘Knorpel’, *hrptenica* – *rptenica* ‘Wirbelsäule’. 18. Kroat. hat **k**, serb. **h**: *kirurg* – *hirurg* ‘Chirurg’, *kor* – *hor* ‘Chor’, *kršćanin* – *hrišćanin* ‘Christ’, *kemija* – *hemija* ‘Chemie’. 19. Die kroat. Standardsprache zeigt **nj** und die serbische nicht: *grižnja* – *griza* ‘Härmen, Grämen’. 20. Die kroat. Standardsprache hat im Gegensatz zur serbischen kein **n**: *manšeta* – *manšetna* ‘Manschette’, *moгуće* – *moгуćno* ‘möglich’, und auch umgekehrte Fälle, in denen die kroat. Standardsprache **n** besitzt, die serbische hingegen nicht: *kratkovidnost* – *kratkovidost* ‘Kurzsichtigkeit’, *maternica* – *materica* ‘Gebärmutter’. 21. Die kroat. Standardsprache hat **š**, die serbische nicht: *škropiti* – *kropiti* ‘sprengen’, *škropionica* – *kropionica* ‘Weihwasserbecken’. 22. Kroatisch zeigt **l**, serbisch nicht: *prijestolnica* – *prestonica* ‘Hauptstadt’. 23. Die kroat. Standardsprache hat ein **v**, die serbische nicht: *gruda* – *grudva* ‘Klumpen, Scholle, Ball’. 24. Die kroat. Standardsprache besitzt in einzelnen Konsonantengruppen **v**, während es im Serbischen in diesen Fällen fehlt: *močvaran* – *močaran* ‘sumpfig, morastig’, *čuvstvo* – *čustvo* ‘Gefühl’. 25. Die kroat. Standardsprache hat **i**, die serbische **e**: *bilješka* – *beleška* ‘Notiz’, *grijanje* – *grejanje* ‘Heizung’, *medicina* – *medecina* ‘Medizin’, *koliba* – *koleba* ‘Hütte’, *pionir* – *pioner* ‘Pionier’. 26. Die kroat. Standardsprache hat **e** und das Serbische **i**: *metropolita* – *mitropolit* ‘Metropole’, *getsemanski* – *getsimanski* ‘zu Gethsemane gehörig’. 27. Die kroat. Standardsprache hat **u** und die serbische **va**: *uš* – *vaš* ‘Laut’, *uzduh* – *vazduh* ‘Luft’, *uspostaviti* – *vaspostaviti* ‘wiederherstellen’, *uskrsnuti* – *vaskrsnuti* ‘auferstehen’. 28. Die kroat. Standardsprache hat **a** und das Serbische **e**: *uzajamni* – *uzajemni* ‘gegenseitig, wechselseitig’, *prijamni* – *prijemni* ‘Aufnahme-’, *jamčiti* – *jemčiti* ‘garantieren’“ (Guberina/Krštić 1940: 26–27).² Die Autoren kommen angesichts dessen zu folgendem Schluss: „Die erwähnten Lautunterschiede bilden eine eigene Gesamtheit und kennzeichnen die kroatische Standardsprache stark. Und dies nicht angesichts der Tatsache, dass einzelne Laute ausschließlich Eigentum der kroatischen Standardsprache sind, sondern weil sie als typische Merkmale im Ganzen der kroatischen Sprache gelten. So z. B. finden wir die Konsonantengruppe **št** auch im Wort *pošten* ‘ehrlich’, doch differenziert dieselbe Kon-

² Eine Reihe der erwähnten Beispiele entspricht nicht dem aktuellen Sprachzustand und wird nicht auch als zuverlässiges und rechtgültiges Argument für die Erfassung von Unterschieden zwischen dem Serbischen und Kroatischen herangezogen.

sonantengruppe das serbische Wort *sveštenik* 'Priester' von kroatischem *svećenik*. Obwohl die Form mit **št** die ältere darstellt, nimmt diese historische Tatsache keinen Einfluss auf unser Gefühl für diese Wörter. Andererseits besitzt das Wort *kolebati* 'schwingen' wie auch in der serbischen Standardsprache den Laut **e**, obwohl nach den Gesetze unserer Phonetik dieses Wort *koljebati* lauten müsste. Trotzdem nehmen wir das Wort *kolebati* nicht als ekavisch wahr, weil es zu unserer Standardsprache gehört, aufgrund derer sich unser Sprachgefühl entwickelt hat. Man darf nicht denken, dass sich die kroatische Standardsprache lautlich vom Serbischen unterscheidet, weil die serbische Standardsprache angeblich ein weiter entwickeltes System hat. Vielmehr treffen wir bei einigen serbischen Wörtern auf ein Fehlen der konsonantischen Assimilation am Ende der Silbe, wogegen diese im Kroatischen vorhanden ist. Diese serbischen Wörter sind *odbrana* 'Verteidigung, Abwehr', *opklada* 'Wette', denen die kroatischen *obrana*, *oklada*, gegenüberstehen, was bedeutet, dass die phonetische Entwicklung bei den kroatischen Wörtern weiter als die bei den serbischen gegangen ist. Alles weist darauf hin, dass die historische Position nicht entscheidend für die heutige Sprache sein kann. Und wenn wir die lautlichen Unterschiede aus der Sicht der modernen Sprache untersuchen, dann müssen wir so vorgehen, dass wir die Laute eines Wortes mit denjenigen eines anderen Wortes vergleichen, denn dieses hat den gleichen historischen Ausgangspunkt, wohl aber ein anderes Ergebnis in der heutigen Sprache" (Guberina/Krstić 1940: 27–28).

Marijan Krmpotić findet in seinem Kapitel „O glasovnim i rječotvorbenim razlikama“ („Über die lautlichen und derivativen Unterschiede“) Differenzen vor allem im Gebrauch der Ekavica und Ijekavica und hält Folgendes fest: „Den Unterschied zwischen dem Kroatischen und Serbischen bemerkt man schon in den kommunikativen Vorteilen der Ijekavica“ (Krmpotić 2001: 136). In seiner Arbeit finden wir neben Erwähntem auch die folgenden Beispiele: 1. **e/i** von **o** (*ceo* – *cio* 'ganz'), 2. die Einfügung des Vokals in der Konsonantengruppe (*nesalomljiv* – *neslomljiv* 'unzerstörbar', *obaveza* – *obveza* 'Pflicht, Verpflichtung'), 3. altkirchenslawisches **št** (*opšte* – *opšte* 'allgemein'), 4. griechisches **h** (*hlor* – *klor* 'Chlor'), 5. **b** in Wörtern griechischen und hebräischen Ursprungs (*varvar* – *barbar* 'Barbar'), die Konsonanten **k/c** vor **e**, **i**, **y** in griechischen Wörtern, die über das Lateinische Eingang fanden (*Kipar* – *Cipar* 'Zypern', *okean* – *ocean* 'Ozean'), 6. **l** und **o** im Wortauslaut (*sto* – *stol* 'Tisch', *go* – *gol* 'nackt')³, 6. **v** in serbischen Wörtern russischer Herkunft, „weil diese Wörter im Kroatischen aus westslawischen Sprachen gekommen sind“ (*Avgust* – *August*, 'August' *evropeizacija* – *europaizacija* 'Europäisierung', *psevdo* – *pseudo* 'pseudo'), 7. in einzelnen Fremdwörtern zeigt das

³ Bemerkenswert erscheint, dass vom Autor auch unkorrekte Formen genannt werden: „Die Serben wandeln **l** in **o** nicht nur am Ende der Silbe um, sondern vor allem auch in der Endung **-lac**; z. B. – *čitaoc* [sic!], *čitaoca* (hrv. = *čitatelj*, *čitatelja*) 'Leser'; – *rukovodioc* [sic!], *rukovodioca* 'Leiter' usw. [...]“ (Krmpotić 2001: 139).

Kroatische **z** und das Serbische **s** (*dezert* – *desert* 'Dessert, Nachtsch', *kozmos* – 'Weltall, Kosmos'), 8. **r** im Wortauslaut (*juče* – *jučer* 'gestern', *takođe* – *također* 'auch'), 9. **sa-** im Serbischen und **su-** im Kroatischen (*saradnik* – *suradnik* 'Mitarbeiter'), 10. „die Kroaten verwenden gerne **ne-**, während die Serben die Präposition **bez-** oder **bes-** gebrauchen“ (*besanica* – *nesanica* 'Schlaflosigkeit', *besvestica* – *nesvestica* 'Ohnmacht'), 11. in Komposita für die Bezeichnung der Gleichheit „verwenden die Kroaten vor allem das Adverb **isto-**, wogegen die Serben gerne die Adverbien **jedno-** oder **jednako-** gebrauchen (*jednakobrojan* – *istobrojan* 'von gleicher Zahl', *jednakosmjernan* – *istosmjernan* 'gleichgerichtet', *jednorodan* – *istorodan* 'gleichartig', *jednoznačan* – *istoznačan* 'gleichbedeutend')“, 12. „Die Verwendung des Infixes **-o-** kann im Kroatischen ein Missverständnis verursachen, weil *šestogodišnji* und *šestogodišnji* 'sechsjährig' in der kroatischen Sprache Unterschiedliches bezeichnet [...]“ (serbisch *šestogodišnji dečak* ist im Kroatischen ein *šestogodišnji dječak*, d. h. ein sechs Jahre alter Junge ist, weil es naturgemäß keinen *dječak od šesto godina* 'der Junge, der 600 Jahre alt ist' geben kann“, 13. im Plural mancher weiblicher kroatischer Substantive fehlt die zweite Palatalisierung (*bajka* – *bajki* 'Märchen', *biljka* – *biljki* 'Pflanze', *majka* – *majki* 'Mutter', *noga* – *nogi* 'Fuss', *ruka* – *ruki* 'Hand', *šaka* – *šaki* 'Faust'), 14. bei den Konsonantengruppen **-kt-**, **-nt-**, **-rt-**, **-pt-**, **-dt** fügt man im Kroatischen im Unterschied zum Serbischen bei entlehnten Substantiven meist kein bewegliches **-a-** hinzu (*agenat* – *agent* 'Agent', *akcenat* – *akcent* 'Akzent', *dijalekat* – *dijalekt* 'Dialekt', *koncepat* – *koncept* 'Konzept', *momenat* – *moment* 'Moment'), 15. die griechische Endung **-tia** erscheint im Kroatischen als **-cia** (*demokratija* – *demokracija* 'Demokratie'), 16. lateinische Substantive auf **-ium** erhalten im Kroatischen die Endung **-j** (*kriterijum* – *kriterij* 'Kriterium', *teritorijum* – *teritorij* 'Territorium'), 17. im Nominativ Singular männlicher Substantive kommt im Serbischen **a** (*aktivista* – *aktivist* 'Aktivist', *terorista* – *terorist* 'Terrorist') – Krmpotić 2001: 136–139).

Ilija Protuder findet ebenfalls eine Reihe von Unterschieden zwischen dem Serbischen und Kroatischen. So z. B. verwendet man im Serbischen die Präposition *ka*. „Diese Präposition wird im Kroatischen in denjenigen Fällen gebraucht, in denen das darauf folgende Wort mit den Konsonanten **k**, **g**, **h** beginnt, doch auch in diesen Fällen verschwindet die Präposition wegen der serbischen Färbung. So sagen wir also: – *Idem kući* und nicht *Idem ka kući*. 'Ich gehe nachhause.' – *Odlazi groblju* und nicht *Odlazi ka groblju*. 'Er/Sie geht auf den Friedhof.'“ (Protuder 2004: 16). So sagen wir auch nicht *Idem ka sestri*. 'Ich gehe zur Schwester' – *Idem ka bratu*. 'Ich gehe zum Bruder' – *Dođi ka meni*. 'Komm zu mir.' In seiner Arbeit „Blagozvučno **a**“ ('Wohlklingendes **a**') vertritt Stjepan Babić die Meinung, dass *srebre* serbisch und *srebrn* kroatisch sei und kommt dabei zum Schluss: „Wichtig ist, dass wir uns bemühen, das Kroatische so weit wie möglich vom Serbischen zu differenzieren,⁴ doch noch wichtiger ist es dabei, die Struktur der kroatischen Standardsprache nicht zu verletzen“ (Babić 1996a:

⁴ Vom Verfasser hervorgehoben.

38). Vom selben Autor stammt auch ein Artikel namens „Srebrena ulica u Zagrebu“ (‘Die Silberstraße in Zagreb’), in dem er sich an Marijan Krmpotić wendet und diesen wissen läßt: „Ich weiß nicht, aus welchen Gründen Krmpotić zu seinem Schluss kam, denn bei einer Betrachtung stellt man fest, dass stets beide Formen verwendet wurden, bloß kam *srebrn* dabei immer etwas häufiger vor. Die neue Verwendung wurde von Dragutin Boranić und seiner Rechtschreibung beeinflusst, weil er in dieser dem Adjektiv *srebrn* den deutlichen Vorzug gab“ (Babić 1996b: 147).

Babić konstatiert, dass man nicht sagen könne, dass *srebren* serbisch wäre, diese starke Polarisierung auf keinen soliden Fundamenten basierte und vertritt weiters die Meinung, dass wir „auf Grund der Tatsache, dass es genug kroatische Schriftsteller und auch Sprecher des Kroatischen gibt, die *srebren* verwenden, mit Slavko Pavešić und seinen Mitautoren einverstanden sein müssen, die in ihren ‘Jezični savjetnik’ (‘Sprachlicher Ratgeber’) festhalten, dass sowohl *srebren* als auch *srebrn* zutreffend ist“ (Babić 1996b: 147).

1. Für die bosniakische Sprachwissenschaft von Interesse ist ein Artikel von Naila Valjevac über die phonetisch-phonologischen Unterschiede auf dem Staatsgebiet von Bosnien und Herzegowina (Valjevac 2005). In dieser Arbeit stellt sie fest, dass die Westorientierung der bosnischen standardsprachlichen Norm „bereits psychisch in das bosnische sprachliche Wesen und in seine sprachliche Identität eingegriffen hat“ und in der Öffentlichkeit immer lauter Proteste gegen eine solche Orientierung der aktuellen bosnischen sprachlichen Norm laut werden würden (Valjevac 2005: 66).

2. Wenn man von den Unterschieden zwischen bosnischer/bosniakischer, kroatischer und serbischer Sprache spricht, werden in der Regel Beispiele aus der Lexik herangezogen, weil diese die häufigsten und auch am plakativsten darstellbar sind. Doch ungeachtet dessen stellt sich die Problematik in anderen linguistischen Disziplinen keineswegs weniger interessant, wichtig oder komplex dar. Auf dem Gebiet der Phonetik und Phonologie trifft man auf eine große Anzahl von Übereinstimmungen und Ähnlichkeiten, doch erfolgt parallel dazu stets auch der Hinweis auf Unterschiede, die sich vor allem in normativer Hinsicht manifestieren.

3. Generell kann man von zwei Arten von phonetisch-phonologischen Unterschieden sprechen, nämlich von standardisierten und funktionalen. Erstere stellen (a) ein Resultat von Standardisierung und Normierung dar, wogegen zweit genannte (b) die tatsächliche Realisierung der Normen in der Praxis betreffen. Ungleiche Lösungen in der Schreibung sind das Ergebnis verschiedener Standardisierungsprozesse, wobei zwischen zentripetalen und zentrifugalen Standardisierungsmustern unterschieden wird. Zentripetalität bedeutet eine nach innen gekehrte Orientierung, bei der es zur Hervorhebung und Berücksichtigung der Gemeinsamkeiten kommt, wogegen eine zentrifugal vor sich gehende Standardisierung ihren Schwerpunkt auf eine größtmögliche Differenzierung in Bezug auf einen anderen Standard legt. Auf diese Weise kommt es zur Herausbildung von drei Standards, die wir als Kon-

vergenz, Divergenz und Kodivergenz bezeichnen wollen. Jeder dieser Standards kann über einen intra-, inter- und extralinguistischen Charakter verfügen. Ein intralinguistisch orientierter Standard entsteht im Falle einer vollkommenen Orientierung an die eigene Sprache, ein interlinguistischer ist das Ergebnis einer Anlehnung an verwandte Sprachen, während ein extralinguistischer Standard seine Bezugspunkte in nicht verwandten und weit entfernt liegenden Sprachen sucht. So etwa läuft der Prozess der Normierung bei einem intralingualen konvergenten Standard dahingehend ab, dass sprachliche Erscheinungen ausschließlich nach dem internen Zustand der eigenen Sprache reflektiert werden. Eine interlinguistische divergente Standardisierung schreibt Lösungen vor, die sich vorsätzlich von anderen Standards unterscheiden. Demgegenüber basiert eine kodivergente Standardisierung sowohl auf Konvergenz als auch auf Divergenz. Alle drei genannten Typen lassen sich auf die eine oder andere Weise im B, K und S antreffen. Standardisierte, normative Lösungen werden in der Praxis auf drei Arten realisiert: 1. Sie werden in ihrer Gesamtheit akzeptiert und regelgerecht zur Anwendung gebracht, 2. sie werden teilweise akzeptiert und 3. gänzlich abgelehnt. Die angewandte Norm kann somit in verschiedenen Ausmaßen konvergent, divergent und auch kodivergent sein. Für eine objektive Beurteilung des tatsächlichen Zustandes im B, K, S ist es von wesentlicher Bedeutung festzustellen, in welchem Grade Unterschiede einerseits systematischer und andererseits zufälliger, individueller Natur sind. In vorliegender Arbeit wird explizit vom ersten Unterscheidungstypus (normativer Typus) die Rede sein,⁵ wobei an der einen oder anderen Stelle (auf Grund umfangreicheren Materials) auch von funktionalen B/K/S-Normierungen in der Praxis und von den Unterschieden zwischen Sprachen am Beispiel konkreter Realisierungen gesprochen werden wird.

4. Die grundlegende Problematik innerhalb des Vokalsystems des B/K/S stellt der Jat-Reflexes (**e**, **je**, **ije**, **i**) dar, wobei sich die Frage erhebt, ob dieser als differenzierendes Merkmal herangezogen werden kann. Geht man dabei von den konkreten Fakten aus, so kommt man unweigerlich zum Schluss, dass dies nicht der Fall ist und anhand des Jat-Reflexes keine Differenzierung zwischen den Standards

⁵ Unter Standardsprache verstehen wir präskriptive Lösungen für die phonetisch-phonologischen Variationen, die Aussprache und die Schreibung von Lauten, so wie diese in normativen Regelwerken (Rechtschreibungen, Wörterbücher und Grammatiken) dargestellt werden. Einige dieser Bücher besitzen eigene diesbezügliche Kapitel wie Izgovor i pisanje glasova 'Aussprache und die Schreibung der Laute', Ekavski i ijekavski izgovor 'Ekavische und ijekavische Aussprache' (S-Sim 1998: 31–46) und Glasovi u kontaktu 'Laute im Kontakt' (ibid, 51–59). Weiters trifft man auf Ekavski i ijekavski izgovor 'Ekavische und jekavische Aussprache' (S-Deš 1998: 15–24), Alternacija **ije/je/e/i** 'Die Alternation von **ije/je/e/i**' (H-A/S: 132–133), Glasovi i glasovni skupovi 'Laute und Lautgruppen' (H-B/F/M: 24–42), Jednačenje glasova 'Lautassimilation' (ibid: 49–55) und Glasovi i glasovni skupovi 'Laute und Lautgruppen' (B-Hal: 113–138).

von B, K und S vorgenommen werden kann. Sehr wohl ist es allerdings möglich, zwischen (1) dem *ekavischen* Serbien und den *ijekavischen* Staaten Bosnien und Herzegowina, Montenegro und Kroatien zu differenzieren (*ijekavisch* sprechen auch die 1,5 Millionen Serben in BiH). (2) Das *ijekavische* Kroatische und Bosnische/Bosniakische unterscheidet sich von der *serbischen* Sprache in Serbien, nicht jedoch vom Serbischen in Bosnien und Herzegowina, Montenegro und Kroatien. Auf Grund dieses Sachverhaltes lässt sich die Schlussfolgerung ziehen, dass Petar Guberina und Kruno Krstić zu Unrecht behaupteten, dass der „Jat“-Laut als differenzierendes Merkmal zwischen dem Serbischen und Kroatischen herangezogen werden könne (Guberina/Krstić 1940: 26). Weiters gilt es in Betracht zu ziehen, dass es auch kroatische *ekavische* Što-Sprechende gibt (Težak 2000). Dies trifft etwa auf den Dialekt von Donji Miholjac („donjomiholjevački govor“) zu, der ebenso wie einige andere slawonische Idiome südwestliche von Vinkovci *ekavisch* ist. In Ostslawonien und in der Srijem (Syrmien) kann man auf diese Weise Wörter wie *mleko*, *lep*, *seno* oder *vera* hören.⁶ Zusammenfassend sei gesagt, dass von vier Sprachen drei *ijekavisch* (bosnisch/bosniakisch, kroatisch und montenegrinisch), jedoch nur eine sowohl *ekavischen* als auch *ijekavischen* Jat-Reflex aufweist (serbisch), wobei im Serbischen beide Aussprachevarianten als Standard angesehen werden. „Die serbische Hoch- bzw. Standardsprache basiert auf einer Dualität ihrer hochsprachlichen Mundarten bzw. auf einer Dualität *ekavischer* und *ijekavischer* Aussprache, wodurch eine Kenntnis von deren systematischer Relation inkludiert wird“ (S-P/J/P: 64–65). Ende Juni 1996 trat in der in Bosnien und Herzegowina gelegenen Republika Srpska ein vom Parlament in Banjaluka abgezeichnetes Gesetz in Kraft, das als einzig gültige Aussprachevariante das *Ekavische* vorsah. Verstöße gegen dieses Gesetz sollten mit hohen Geldstrafen geahndet werden (etwa in der Höhe eines durchschnittlichen Monatsgehaltes), weshalb sich sämtliche öffentlichen Institutionen gezwungen sahen, auf das *Ekavische* umzusteigen, was vor allem bei TV- und Radiosendern unweigerlich zu tragikomischen Situationen führte. Reflexartig wurde der Laut *j* aus allen möglichen Wörtern entfernt, sodass etwa aus *objekt* ‘Objekt’ *obekt* entstand, *subjekat* ‘Subjekt’ zu *subekat*, *Bijeljina* zu *Beljina*, *Osijek* zu *Osek*, *Sovjetski Savez* ‘Sowjetunion’ zu *Sovetski Savez* und *Sjedinjene Američke Države* ‘Vereinigte Staaten von Amerika’ zu *Sedinjene Američke Države* usw. wurden.⁷ Dieser sprachpoli-

⁶ Der Herkunft der kroatischen Ekavica wird auf zweierlei Art interpretiert. Manche sind der Meinung, dass die slawonischen ekavischen Mundarten auf der ehemaligen kajkavština (kajkavische Sprache) basieren, die einst in ganz Slawonien gesprochen wurde (Pavičić 1953). Andere dagegen behaupten, dass die Podravska štokavština (štokavisch im Bereich des Flusses Drau) eine natürliche Fortsetzung des archaischen štokvischen Dialektes in Slawonien darstellt (Ivšić 1913, Hamm 1949).

⁷ Einige Radio- und Fernsehmoderatoren trieben mit dem Gesetz ihre Scherze und kündigten etwa in Umkehr der neu entstandenen Norm die populäre Volkssängerin *Lepa Brena* als *Lijepa Brijena* an (Novosti, Belgrad; 15. August 1996: 18).

tische Eingriff rief vor allem im öffentlichen und kulturellen Bereich massive Proteste hervor, die sowohl von *ijekavisch* als auch *ekavisch* Sprechenden vorgebracht wurden.⁸ Die Tilgung des *Ijekavischen* in der Republika Srpska wurde etwa von der angesehenen Schriftstellerin Mira Alečković als falscher Zug und Lossagung von einem Reichtum bezeichnet (Novosti, Belgrad, 17.08.1996: 2)⁹

5. Neben diesem Bemühen, das *Ijekavische* zu verdrängen, kam es auf serbischer Seite auch zu unitaristischen Bestrebungen. So etwa wurde von Linguisten und Phonologen vorgeschlagen, die Schreibung des „Jat“ entsprechend der lateinischen Transkription dieses Lautes als *ě* zu realisieren (*mlěko, věra, sněg*) oder sogar auf das altslawische „Jat“ zurückzugreifen. Doch all diese Ideen stießen letztendlich auf kein größeres Verständnis. Es sei angemerkt, dass für Personen mit *ijekavischer* Aussprache eine „Ekavisierung“ kein allzu großes Problem darstellen würde, weil sie im Regelfall mit der Setzung der „Jat“-Reflexe vertraut sind, doch hätten andererseits *ekavisch* sprechende Personen in vielen Fällen sehr wohl große Mühe, Wörter mit „Jat“ eindeutig zu erkennen.¹⁰

⁸ Von Ranko Risojević, Schriftsteller aus Banjaluka, stammen folgende Worte: „Statt der Einigung aller Serben wird hier die letzte Oase der guten Volksaussprache vernichtet; ich sehe Fernsehen, höre Radio und bekreuzige mich mit der linken und rechten Hand. Na! Welche Sprache sprechen Ansager? Wenn man das Belgrader Fernsehen einschaltet, hört man die echte ekavische Aussprache – gepflegt und schön. Wenn die unsrigen Moderatoren (in TV Pale und Banjaluka) ertönen, umfängt einen Grauen und Chaos. Der Moderator der serbischen Nachrichten quält sich wie ein Schüler bei einer mittleren Reifeprüfung. Während er seinen Text verliest, beginne ich mich um ihn zu sorgen, so wie ich mich einst im Zirkus um den Seiltänzer gesorgt habe, dass er nicht abstürzen und sich die Wirbelsäule brechen möge.“ (Novosti, 15. August 1996: 18)

⁹ Von einigen in Belgrad ansässigen *ijekavischen* Schriftstellern wurden beide Aussprachen verwendet. So Meša Selimović hat versucht, *Ekawisch* zu schreiben, aber hat er davon abgesagt. Desanka Maksimović hat manchmal bewusst *Ijekawismen* (in ihre Poesie kann man z. B. finden das Wort *zdzela* 'Schüssel') benutzen. Einige Sprachwissenschaftler haben *ekawisch* unterrichtet und *ijekawisch* gesprochen (Mihailo Stevanović).

¹⁰ Die Tatsache, dass Fragen der Aussprache auch politische Dimensionen erlangen können, zeigt sich am Beispiel des vor dem Internationalen Militärtribunal in Den Haag angeklagten Vojislav Šešelj, der vor Gericht einen Antrag auf Vorlegung sämtlicher schriftlicher Dokumente auf Serbisch einbrachte (Gerichtsgegenstand IT-03-67-PT). Der Beschuldigte argumentierte, dass er im Laufe des Verfahrens manche schriftlichen oder mündlichen Wörter auf Grund der *ijekavischen* Aussprache nicht verstehen könne. Das Tribunal von Den Haag begegnete diesem Antrag wie folgt: „Der Angeklagte stellt die unrichtige Behauptung auf [...], dass die hybride Sprache BKS dem Angeklagten Prof. Dr. Vojislav Šešelj Probleme bereiten würde, weil in schriftlichem Material dieser Sprache eine große Zahl an Wörtern vorkomme, die er nicht verstehen könne, doch würde eine Übersetzung derer wertvolle Zeit in Anspruch nehmen.[1] Zuvor teilte der Angeklagte mit, dass er Probleme hätte,

6. In der kroatischen Linguistik wird der „Jat“-Reflex unterschiedlich gedeutet. So etwa wurde bereits in den 1960er Jahren darauf hingewiesen, dass die lange Realisierung des „Jat“ das Phonem *i* um das Phonem *e* erweitert (Brozović 1968, 1973, 1991). Auch wurde das *ie* mitunter als selbstständiger Diphthong interpretiert („Den Diphthong /ije/ könnte man als bi-phonemische Sequenz interpretieren, die in phonemischer Hinsicht mit /je/ identisch ist.“ – Brozović 1968: 31), an anderer Stelle jedoch als Phonem und Sequenz der Phoneme /j/ + /ē/ ausgewiesen (Brozović 1968: 32). In der kroatischen Grammatik ist der lange „Jat“-Reflex generell als Vokal und Diphthong zu verstehen (Hrvatska gramatika 1995: 31), wobei etwa Ivo Škarić einmal über das Phonem *ije* (Škarić 2001, I: 1) spricht und an anderer Stelle die Feststellung tätigt, dass es in der „allgemeinen kroatischen Sprache“ kein derartig abgesondertes Phonem gibt, sondern dieses eine Phonemgruppe (/j/, /e/) bildet (Škarić 2001, I: 14). Nach Škarićs Meinung ist der Reflex des langen alten „Jat“-Lautes, das Biphonem /je/, gleichzusetzen mit dem kurzen „Jat“-Laut, weshalb auch eine Schreibung des Types *cvjet* ‘Blume’, *cvjetni* ‘Blumen-’, *ljep* ‘schön’, *ljepši* ‘schöner’ vorzuziehen sei. Weiters vertritt er die Idee, auf das lange „Jat“ gänzlich zu verzichten.

Hinsichtlich der konkreten standardisierten Lösungen erweisen sich die angebotenen Lösungen vor allem in Bezug auf das Präfix **pre-** als besonders komplex und verworren. Vgl. dazu: *pregib* ‘Biegung; Faltstelle (auf Papier)’ (ekavisch und ijekavisch, S-P/J/P: 276) – *pregib* und *prijegib* (H-B/F/M), *pregib* (B-Hal: 438),¹¹ *preglas* ‘Umlaut’ (ekavisch) – ijekavisch. *preglas* (*prijeglas*) S-P/J/P: 276 – *prijeglas* (H-A/S: 674; H-B/F/M: 368) – *prijeglas* (B-Hal: 450); *pregled* ‘Untersuchung, Durchsicht’ (ekavisch und ijekavisch; wenig real *prijegled* S-P/J/P: 279) – einzig *pregled* (H-A/S); *pregled* und *prijegled* (H-B/F/M) – *pregled/prijegled* (B-Hal: 438); *prekid* ‘Unterbrechung, Pause’ (ekavisch und ijekavisch S-P/J/P: 279) –

einige Wörter der Simultandolmetscher oder Übersetzer des Gerichtshofes zu verstehen, was schlichtweg unrichtig ist. Der Angeklagte verbrachte seine Jugend in Sarajevo, Bosnien und Herzegowina, wo er auch studierte. Während dieser prägenden Jugendjahre lebte, arbeitete und studierte der Angeklagte auf Ijekavisch, das eine der beiden Varianten der serbokroatischen Schriftsprache darstellte. Die andere Variante wird als ekavisch bezeichnet und wird mehrheitlich in Serbien verwendet, wo der Angeklagte als Erwachsener die meiste Zeit verbrachte. Die gesprochenen und geschriebenen Unterschiede zwischen der Ekavica und der Ijakavica sind indes derart minimal, dass jeder Sprecher einer Variante sich auch leicht in der anderen zurechtfindet. Angesichts dessen ist die Behauptung des Angeklagten absurd, dass er im Verlaufe dieser Verhandlung die schriftlichen und mündlichen Argumente auf Grund der Verwendung bestimmter ijekavischer Wörter nicht verstehen könne, wenn schriftlich oder mündlich aus dem Englischen ins BKS übersetzt wird.“ (Haški sud wwv)

¹¹ Kommt in H-A/S nicht vor.

prekid und *prijekid* (H-B/F/M), *prekid/prijekid* (B-Hal: 439);¹² *prelet* 'Flug' (ekavisch und ijekavisch S-P/J/P: 279) – *prelet* (H-A/S; H-B/F/M) – *prelet/prijelet* (B-Hal: 440); *premaz* 'Aufstrich' (H-B/F/M), *premaz/prijemaz* (B-Hal: 441);¹³ *prepad* 'Überfall' (ekavisch und ijekavisch S-P/J/P: 279) – *prepad* (H-B/F/M);¹⁴ *prepis* 'Abschrift, Kopie' (ekavisch), ijekavisch *prepis* (*prijepis*) S-P/J/P: 279 – *prijepis* (H-A-S: 675; H-B/F/M: 368) – *prijepis* (B-Hal: 175); *prepjev* (nicht existent S: PJP) – *prepjev* 'Nachdichtung' (H-A/S; H-B/F/M) – *prepjev/prijepjev* (B-Hal 442); *preplet* (ekavisch), ijekavisch *preplet* (*prijeplet*) 'Geflecht' in allgemeiner Bedeutung, *prijeplet* (*na opanku* – auf einem Riemenschuh) S-P/J/P: 279 – *preplet* – nur *preplet* (H-A/S), *preplet* und *prijeplet* (H-B/F/M) – *preplet/prijeplet* (B-Hal: 443); *prerez* 'Schnitt, Querschnitt' (ekavisch und ijekavisch, wahrscheinlich nicht *prijerez*; S-P/J/P: 279) – nur *prerez* (H-A/S), *prerez* und *prijerez* (H-B/F/M) – *prerez/prijerez* (B-Hal: 440); *preskok* 'Sprung über etwas hinweg' (ekavisch), ijekavisch *preskok* (*prijeskok*) S-P/J/P: 279 – nur *preskok* (H-A/S), *preskok* und *prijeskok* (H-B/F/M) – *preskok/prijeskok* (B-Hal: 444).

Im serbischen ijekavischen Standard sind sowohl das Präfix **pre-** als auch **prije-** gleichermaßen vertreten, doch wird erstgenannte Form als primär ausgewiesen. Mithilfe des Präfixes **prije-** kam es in der der I j e k a v i c a zum Entstehen mancher unikaler Lexeme, wenn etwa das Stammverb verloren ging oder ein Substantiv eine besondere Bedeutung entwickelte, so z. B. *prijeklad*, *prijevoj* 'Ablaut', *prijesjek* 'Getreidetruhe'; sanduk za žito (in der eigentlichen semantischer Bedeutung 'Durchschnitt, Querschnitt') oder auch *prijemet* (eine Weinsorte (S-P/J/P: 6). In der kroatischen Sprache in Bosnien und Herzegowina wurden im Verlaufe der letzten Jahrzehnte in den meisten Fällen das **pre-** durch **prije-** ersetzt (*mostarski Autoprevoznik* 'Verkehrs- und Transportunternehmen aus Mostar' wurde auf diese Weise zu *Autoprijevoznik*), wobei auf solchen Änderungen oftmals auch bestanden wird, wie z. B. bei *prijevod* 'Übersetzung' (statt *prevod*). Die Situation in der bosnischen/bosniakischen Sprache ist komplex und relativ unklar. Es lässt sich jedoch feststellen, dass Wortzusammensetzungen mit den Präfixen **pre-** und **pred-** zusehends in ein normatives Wanken geraten. Gemäß den Rechtsschreibungsregeln entsprechen die im folgenden angeführten Formen dem Standard: *prijeklop* 'Klappe, Schalter', *prijenos* 'Übertragung', *prijelom* 'Bruch, Umbruch', *prijesad* 'Setzling, Spross', *prijetop* 'Umschmelzen, Assimilieren', *prijetvor* 'Verstellung', *prijevjes* 'Umfang', *prijevod* 'Übersetzung', *prijevoj* 'Ablaut, Gebirgssattel', *prijevoz* 'Transport' (*prekop* 'Durchstich, Graben'; *prelom* und *prevoz* werden nicht genannt). Daneben gibt es in einigen Fällen auch Dubletten: *priječnik/prečnik* 'Querstange, Querbrett', *prijegled/pregled*, *prijekid/prekid*, *prijeklop/prekop*, *prijelaz/prelaz*, *prijelaznica/prelaznica* 'Überfahrt', *prijesjek/presjek* 'Abteilung, Fach', *prije-*

¹² Kommt in H-A/S nicht vor.

¹³ Kommt in H-A/S nicht vor.

¹⁴ Kommt in H-A/S und B-Hal nicht vor.

let/prelet, prijemaz/premaz, prijeplet/preplet, prijerez/prerez, prijeskok/prskok, prijevarena/prevara 'Betrug', *prijezir/prezir* 'Verachtung' usw. (Valjevac 2005: 71).

Oftmals wird die Behauptung aufgestellt, dass gemäß dem kroatischen Standard (an dem sich auch die Kroaten in Bosnien und Herzegowina orientieren) bereits seit jeher ijekavische Varianten in Verwendung standen, doch wird auch das Vorhandensein mancher Formen mit den Präfix **pre-** nicht kategorisch ausgeschlossen. „In Bosnien und Herzegowina werden solche Normen von den Journalisten und Sprechern strengstens befolgt (im Gegenzug für *prijevoz* und *prijevod*). Wenn auch linguistisch gerechtfertigt, wird eine solche Innovation [das Vordringen des Präfixes **prije-**] in der bosnischen Sprache angesichts der bereits erwähnten „Kroatisierung“ nicht ohne Grund als negative psycholinguistische Konnotation angesehen. Angesichts der zahlreichen ekavischen Formen in der Umgangssprache und nichtoffiziellen Sprache der freien Medien hat diese pro-kroatische Wendung in der bosnischen Norm keine allgemeine bosniakische Unterstützung gewonnen.“

7. In Bezug auf das Verhältnis der Verben *teći* 'fließen, laufen' und *taći* 'berühren, antasten' lassen sich in der kroatischen und bosnischen Norm folgende Formen finden:

a) *teći*: *dotjecati* 'zufließen'– *dotjecanje* 'Zufließen', *istjecati* 'ausfließen' – *istjecanje* 'Auslaufen, Ausfließen', *natjecati* (se) 'an einem Wettkampf teilnehmen, wetteifern' – *natjecanje* 'Wettkampf', *potjecati* '(ab)stammen' – *potjecanje* 'Anregen, Antreiben', *pritijecati* 'zufließen', *protjecati* '(durch)fließen', *stjecati* 'erlangen', *utjecati* 'beeinflussen', *zatijecati* 'erwischen, ertappen';

b) *taći*: *doticati* 'berühren, zufließen'– *doticanje*, *isticati* 'ablaufen, ausfließen'– *isticanje* 'Hervorhebung, Ausfließen', *naticati* 'anziehen'– *naticanje* 'Anziehen', *poticati* 'anregen'– *poticanje* 'Anregen', *priticati* 'zufließen', *proticati* 'durchfließen', *sticati* 'erlangen', *uticati* 'beeinflussen, einfließen', *zaticati* 'erwischen, ertappen' (H-A/S; H-B/F/M).

Im Serbischen kommen im Unterschied zum Bosnischen/Bosniakischen und Kroatischen einem Verb zwei Bedeutungen zu: *isticati*, *doticati*, *naticati*, *poticati*, *priticati*, *sticati*, *uticati*, *zaticati*. Dieses Charakteristikum stellt ein Unterscheidungsmerkmal zwischen serbischer einerseits und bosnischer/bosniakischer und kroatischer Sprache andererseits dar, weil im Serbischen einzig die Form mit **i** zulässig ist: *doticati*, *isticati* usw. (S-P/I/P: 67). Im Kroatischen und Bosniakischem wird hingegen zwischen *uticaj* 'Einfluss' (vom Verb *uticati* 'beeinflussen') und *utjecaj* 'Einfluss' (vom Verb *utjecati* 'beeinflussen') unterschieden, wobei man in im Serbischen ausschließlich *uticati* verwendet. Im Zusammenhang mit diesem Beispiel treten im Bosnischen/Bosniakischen Unstimmigkeiten zwischen vorgeschriebener und tatsächlich realisierter Norm zu Tage.¹⁵

¹⁵ „Im tagtäglichen Gebrauch werden diese beiden Wörter von Sprechenden der bosnischen Sprache ungeachtet ihrer expliziten normativen und semantischen Abgrenzung

Der ekavischen Negation des Hilfsverbs *nisam* 'ich bin nicht' entsprechen in der serbischen Ijekavica die Formen *nisam* und *nijesam* (letztenannte typisch für die Ost-Herzegowina und Montenegro). In S-PJP wird das Verhältnis zwischen *nisam* (im Ekavischen und Ijekavischen) und *nijesam* (im Ijekavischen) erwähnt, eine Erklärung, wie sich dieses Verhältnis konkret darstellt, bleibt allerdings aus. Im kroatischem Standard lautet die übliche Form *nisam*, wobei sekundär auch auf *nijesam* verwiesen wird (H/B/F/M: 305).¹⁶ Im bosnischen/bosniakischen Standard ist *nisam* vorgeschrieben, doch wird auf die stilistische Expressivität von *nijesam* verwiesen (B-Hal: 363).¹⁷

meist nur in einer Form für beide Bedeutungen verwendet (*određeni utjecaji* 'bestimmte Einflüsse'), unabhängig davon, von welchem Verb das Wort abgeleitet wird. Das früher in der Sprechpraxis bevorzugte *uticaj* wird ungeachtet der normativen Einschränkung (entsprechend dem Verb *teći* kommt es zu Bildung von *utjecaj*), noch häufig in bosnisch-herzegowinischen Medien und in erster Linie in der alltäglichen Sprechpraxis angewandt. Bei Sprechenden des Bosnischen, die nahe an der kroatischen Grenze und in einer kroatisch geprägten soziokulturellen Umgebung leben, dominiert der Phonetismus *utjecaj*. Gerade diese Form wird von Bosniaken als schriftsprachliche Form empfunden. In der Umgangssprache der übrigen Bosniaken – vor allem jener, die häufig mit Sprechenden des Serbischen kommunizieren – weist die Form *uticaj* größere Frequenz auf. Die gemischte Verwendung der beiden Lexeme in bosnisch-herzegowinischen Radio- und Fernsehsendungen erscheint somit angesichts der zahlreichen Beteiligten als logisch, voraussehbar und zulässig. Es kommt auch vor, dass ein und dieselbe Person beide Formen verwendet. Im Zusammenhang mit dieser Erscheinung lässt sich ein ähnlicher Sachverhalt bei Sprechenden des Kroatischen in Bosnien und Herzegowina feststellen, wenn auch unter dem Einfluss der kroatischen Norm, in der *utjecaj* der Vorzug gegeben wird. Eine Verwendung beider Formen lässt sich bei häufiger bei Kroaten antreffen, die in bosnischer oder serbischer Umgebung leben.

Die standardsprachliche gegenseitige Distanzierung aller Sprachen in Bosnien und Herzegowina war durch unterschiedlicher Faktoren motiviert, deren Findigkeit ungeachtet der Motivation alle beinahe gleichermaßen zu spüren bekamen. Die vorgeschriebenen Normen, die ein Verlassen der früher üblichen Sprechpraxis verlangen, können nur schwer verinnerlicht werden. Es kam zu einer sprachlichen Trägheit, die sich als wichtiger Konsolidierungsfaktor erwies. Eine Trennung von realisiertem und offiziellem Standard hat Sinn, wenn dafür linguistische Gründe vorliegen, wenn die Sprechenden einer Sprache unterschiedliche und mitunter schwer verständliche Dialekte sprechen (wie z. B. kajkavisch, čakavisch und štokavisch in Kroatien oder neu- und altštokavisch in Serbien in Montenegro). Derartige Gründe lagen in Bosnien und Herzegowina und vor allem auch innerhalb des Bosnischen zu keiner Zeit nicht vor.“ (Valjevac 2005: 73).

¹⁶ InH-A/S wird keine der beiden Formen angeführt.

¹⁷ „Die Verwendung der Negation *nijesam* ist charakteristisch für osterherzegowinische Dialekte (Peco 1964: 9), sodass etwa in der Umgebung von Ljubuški die Zahl der Erhebungen *nisam*, *nisi* 'ich bin nicht, du bist nicht' vernachlässigbar klein ist (Čedić 1989: 35), und Bašagić erfasste *nijesam*, *nijesi*, wogegen *nisam*, *nisu* nur in Gedichten einige wenige Male

Unterschiedliche ijekavische Standards besitzen vom Verbum *liti* 'gießen, schütten' abgeleitete Iterative. Der serbische Standard verweist auf *nalijevati/nalijevati* 'wiederholt eingießen, einfüllen' (Pešikan et al. 1995: 67), der kroatische hingegen einzig auf *nalijevati* (H-A/S; H-B/F/M), daneben aber auf das Partizip *nalijevajući*. Im bosnischen/bosniakischen Standard sind beide Formen zulässig, wobei *nalijevati* primär genannt wird (B-Hal). Ekavische Verben des Typs *bdeti* 'wachen', *vreti* 'gären', *zreti* 'reifen' lauten im Kroatischem *bdjeti, vreti, zreti* (H-B/F/M),¹⁸ was auch für das Bosnische/Bosniakische mit *bdjeti, vreti, zreti* gilt (B-Hal). Daneben gibt es auch Dubletten: *vreo/vrio* 'heiß', *zreo/zrio* 'reif' (S: PJP, B-Hal), *vreo/vrio, zreo* (H-B/F/M), wobei diese bei H/S nicht erwähnt werden. Für das ekavische *ogrev* 'Heiz-, Brennmateriale' gilt im serbisch ijekavischem Standard *ogrijev (ogrev)* – S-P/J/P: 258, im Kroatischem *ogrijev* (H-A/S: 500), (H-B/F/M: 315), im Bosnischen/Bosniakischen *ogrjev*, wobei daneben auch *ogrev* zulässig ist: *ogrev* v. *ogrjev* (B-Hal: 377). Der adjektivische Dualismus des Typs *cijel* 'ganz' und *cio* wird unterschiedlich normiert: im Serbischen *cio (cijel)* – S-P/J/P: 69, im Kroatischem *cijel* und *cio* (H-B/F/M: 179), wobei die bestimmten Form *cijel* – *cijeli*; *cio* (Fem. *cijela*) und *cijeli* (H-A/S: 260–261) sowie im Bosnischen/Bosniakischen *cijel/cio* (B-Hal: 182) lauten. In Bezug auf das ekavische *prodrevši, umrevši* werden in der kroatischen Norm Dubletten *prodrv(ši), umrev(ši)* erlaubt – H-B/F/M, wobei an erster Stelle *prodrvši* und *umrvši* steht. Im bosnischen/bosniakischen Standard werden ebenso Dubletten toleriert, wenn auch mit etwas anderer Gestalt: *prodrijevši/prodrvši, umrijevši/umrvši* (zweitere stellen eine Charakteristik der Volkssprache dar). Das ekavische Lexem *nasleđe* 'Erbe' besitzt als Equivalent im kroatischem Standard das Wort *naslijede* (Anić/Silić 2001: 499), *nasliježe* und *nasljeđe* (H-B/F/M: 296) und im Bosnischen/Bosniakischen *naslijede* (B-Hal: 350), im serbisch ijekavischem Standard hingegen *nasljeđe* (S-P/J/P: 250). Dem Ekavismus *usled* 'inmitten' entspricht im ijekavischem Standard *uslijed* und *usljed* (S: PJP), im kroatischen *uslijed* (H-A/S; H-B/F/M), und im bosnischen/bosniakischen *usljed/uslijed* (B-Hal). In der serbischen Ijekavica trifft man auf die Dubletten *mrzjeti/mrziti* 'hassen' (S-P/J/P: 245), im Kroatischem auf *mrziti* (H-B/F/M: 288)¹⁹, während im bosnischen/bosniakischen beide Formen gleichermaßen vertreten sind (B-Hal: 337). Hinsichtlich des ekavischen Partizipiums aktiv *seo* 'geses-

verzeichnet wurde (Nakaš 2003: 27). Bei Pamučina erscheinen *nijesam* und *nisam* gleichberechtigt (Čedić 1984:133), während Dučić nur *nijesam* notiert (Okuka 2003:164). Die Formen *nijesam, nijesi* werden auch von Martić verwendet, wenn auch bei ihm die Anzahl der Formen mit *i* überwiegt (Čedić, 2003:242). Jukić gebraucht konsequent Lautungen mit *i* (Kuna 1983: 46), wobei Gleiches auch für Kočić gilt, der sich damit von seinem muttersprachlichen Idiom abhebt. (Šipka 1987:112).“ (Čedić 2005: 121).

¹⁸ In Anić/Silić erfolgt keine Nennung von *vreti* und *zreti* (H-A/S).

¹⁹ H-A/S erwähnen dieses Verb nicht.

sen' von *sesti* sind in der serbischen Ekavica zwei Formen verzeichnet – *sio* und *sjeo*; Gleiches gilt auch für den kroatischen Standard – *sjeo/sio* (H-A/S: 766), *sjeo* (*sio*) – (H-B/F/M: 406), wogegen im bosnischen/bosniakischen einzig *sjeo* aufscheint (B-Hal: 505). In allen drei Standards ist die ijekavische Form von *blesak* – *blijesak* 'Blitz' vertreten, wobei man daneben auch auf *bljesak* treffen kann.

8. In der serbischen, kroatischen und bosnischen/bosniakischen Ijekavica existieren einige Ekavismen, d. h. Wörter, in denen sich das aus dem „Jat“ hervorgegangene *e* erhalten hat, wie etwa Lexeme *mezimac*, *mezimče*, *mezimica* 'alle drei: Liebling, Günstling' (S-P/J/P: 240). Der serbische ijekavische Standard erlaubt daneben auch *mjezamac*. Gemäß dem kroatischen Standard lauten die zulässigen Formen *mezimčad* (Pluralform von *mezimac*), *mezimac*, *mezimče* (H-A/S: 465; H-B/F/M: 282), *mezimčev* (Adjektiv zu *mezimac*) – H-A/S: 465. Im bosnischen/bosniakischen Standard werden Dubletten genannt: *mezimac/mjezamac*, *mezimčad/mjezimčad*, *mezimica/mjezimica*, *mezimicin/mjezimicin* (B-Hal: 329).

Zu den häufigeren serbisch ijekavischen Ekavismen gehören *nedelja* 'Sonntag, Woche' (*nedeljni* 'Wochen-, Sonntag-', *ponedjeljak* 'Montag'), *dejstvo* 'Wirkung. Leistung' und *dole* 'unten', die daneben auch in der bosnischherzegowinischen Sprache besonders häufig vertreten sind. Ungeachtet ihrer auf Grund der Dissimilation der Konsonanten phonologisch korrekten Lautung haben sie jedoch keinen normativen Eingang in die bosnische/bosniakische Sprache gefunden (Valjevac 2005: 72). Im serbisch ijekavischen Standard sind folgende Dubletten erlaubt: *dejstovati/djejestovati* 'wirken', *dejstvo/djejestvo*, *delovati/djelovati* 'wirken', *delovanje/djelovanje* 'Wirken', *otmen/otmjnjen* 'vornehm, nobel', *nemušti/njemušti* 'stumm', *mezimac/mjezamac*, *mezimica/mjezimica* (S-P/J/P: 70 – 71). Neben *istovetan* 'gleichwertig' ist auch *istovjetan* vorgesehen, denn obwohl es sich hier um keinen „Jat“-Reflex handelt, wurde im Ijekavischen dennoch die Sequenz **vje** übernommen. Mit einer besonderen semantischen Bedeutung wird *prvijenac* versehen ('Trinkgefäß der Trauzeugen, auch: frisch gebrannter Schnaps'), und als stilistisches Merkmal sind auch die Lexeme *kisjelo mlijeko* 'Sauermilch, Buttermilch', *ukisjeliti* 'einsäuern' zugelassen.

In der serbischen Ijekavica ist einzig *greška* 'Fehler' nominiert (S-P/J/P: 194), im Kroatischen *greška* (H-A/S: 349) und *grješka* > *pogrješka*, *grješnica* 'Sünderin', *grješničin* 'zur Sünderin gehörig', *grješnički* 'sündig', *grješnik* 'Sünder', *grješnikov* 'zum Sünder gehörig', *grješnost* 'Sündhaftigkeit' (H-B/F/M: 233), wogegen im Bosnischen/Bosniakischen *grešan/grješan* 'sündig', *greščica/greščica* 'kleiner Fehler, kleine Sünde', *greška/grješka*, *grešnica/grješnica*, *grešnicin/grješnicin*, *grešnicki/grješnicki*, *grešno/griješno* 'sündig', *grešnost/ grješnost* 'Sündhaftigkeit' genannt werden (B-Hal. 243).

Zur ijekavischen Ekavismen zählen auch *bedak* 'dummer Kerl' (B-Hal: 168), *bedastoća* 'Dummheit' (H-B/F/M: 163), *breza* 'Birke', *bregovi* 'Hügel, Pl.', *brego-*

vit 'hügelig, bergig', *ceriti se* 'grinsen', *gore* 'oben', *grešan/grješan*, *greščica/greščica*, *greška/grješka*, *greškom/grješkom* 'durch einen Fehler', *grešnica/grješnica*, *grešnicin/grješnicin*, *grešnički/grješnički*, *grešnik/grješnik*, *grešno/grješno*, *grešnost/grješnost*.

9. In der dreisprachigen Ijekavica trifft man auch auf standardisierte Ikavismen, wie etwa in den Wörtern *bio* (*bijel*) 'weiß', *bionjača* 'Hornhaut', *blijedio* 'er ist erblasst', *bolio* 'es hat geschmerzt, mask.', *cio* 'ganz', *dio* 'Teil', *dioba* 'Teilung', *docniti* 'verspäten', *grijati* 'heizen, wärmen', *letio* 'er ist geflogen', *miliji* 'lieber, teurer', *mrzio* 'er hat gehasst', *mudriji* 'weiser, schlauer', *noviji* 'neuer', *obolio* 'er ist erkrankt', *odolio* 'widerstehen, überwinden', *predio* Gegend, Landschaft, *razdio* 'Abteil, Abteilung', *sijati* 'säen', *sjedio* 'er ist gesessen', *smijati se* 'lachen', *stariji* 'älter', *tresijah* 'er, sie, es hat gezittert, Impf.', *vidio* 'er hat gesehen', *volio* 'er hat geliebt', *vrtio* 'es hat sich gedreht, mask.', *zavidio* 'er hat beneidet', *zvizdan* 'mit Sternen bedeckt', *živio* 'er hat gelebt'. In allen Standards heißt es *svijetao* 'hell, leuchtend' (S-P/J/P: 292, H-A/S: 803, H-B/F/M: 426, B-Hal: 534).

Zwischen manchen, in allen drei Standards vorkommenden Ijekavismen bestehen semantische Unterschiede, wie etwa bei: *bijeliti* 'weiß machen, bleichen' – 1) '(einen Stoff) bleichen', 2) '(Wände) weißen', *crveniti* 'röten' – *cvrenjeti* 'rot werden', *oslabiti* 'schwächen' – *oslabjeti* 'schwach werden'. In einigen Fällen offenbart sich Unterschied, der durch das Vorhandensein eines Jat-Reflexes in einem von zwei Lexemen bedingt ist: *besan* 'schlaflos' – *bijesan* 'wütend, grimmig', *deva* 'Kamel' – *djeva* 'Mädchen', *ljevak* 'Linkshänder' – *lijevak* 'Ausguss, Trichter', *meden* 'honigsüß, honigartig' – *mjeden* 'aus Messing gefertigt', *mesni* 'Fleisch-' – *mjesni* 'Orts-, Lokal-', *razređivati* 'einordnen, einreihen' – *razrjeđivati* 'verdünnen, ausdünnen', *sjedjeti* 'sitzen' – *sijedjeti* 'ergrauen, grau (weiß) werden', *svet* 'heilig' – *svijet* 'Welt', *telešce* 'kleines Kalb' – *tjelešce* 'kleiner Körper', *treska* 'Knall, Krach' – *trjeska* 'Holzspan, Hobelspan', *zvizda* ('pejorative Bezeichnung für eine Frau' – *zvijezda* 'Stern'. Einige dieser Lexeme gehören unterschiedlichen Wortarten an, z. B. *korenje* (vom Verb *koriti*) 'tadeln, rügen' – *korijenje* (vom Substantiv *korijen*) 'Wurzel, Pl.', *redak* 'Zeile' – *rijedak* 'selten', *vreo* 'heiß' – *vrio* (vom Verb *vreti*) 'gären, kochen, brauen, brodeln', *zreo* (Adjektiv und Verb) 'reif' – *zrio* 'er ist gereift'.

10. Gewisse Toponyme verfügen über eine ekavisch/ikavische Variante, so etwa die serbische Hauptstadt *Beograd* und die norddalmatinische Küstenstadt *Bio-grad*, andere wiederum treten in einer ekavischen und ijekavischen Version auf, wie etwa die Region Syrmien, die im Serbischen als *Srem* und im Kroatischen als *Srijem* bezeichnet wird.

11. Lautliche Alternationen, d. h. Ersatz eines Lautes auf Grund vokalischer oder konsonantischer Variation in Wörtern gleichen Stammes und gleicher Wurzel, führen zu unterschiedlichen Lösungen, die auch in normativen Werken ihren Nie-

derschlag finden. wobei an dieser Stelle. An dieser Stelle seien einige phonologische wie auch morphologisch-derivative Alternation (die hier gemeinsam behandelt werden) angeführt:

a) Alternation **a/o** in den Lexemen *tačka/točka* 'Punkt'. Im bosnischen/bosniakischen Standard trifft man auf *tačka*, *tačno*, *tačnost* 'Genauigkeit' und im kroatischen auf *točka*, *točno*, *točnost*.

b) Alternation **a/u** in den Wörtern *saradnik/suradnik* 'Mitarbeiter'. Im serbischen Standard werden die Formen *saradnik*, *saglasnost* 'Einverständnis, Zustimmung', *usaglašenost* 'Übereinstimmung' und im kroatischen *suradnik*, *suglasnost*, *usuglašenost* angeführt, während der bosnische/bosniakische Standard auf beide Möglichkeiten verweist: *saradnica/suradnica* 'Mitarbeiterin', *saradničín/suradničín* 'zur Mitarbeiterin gehörend', *saradnički/suradnički* 'Mitarbeits-', *saradnik/suradnik*, *saradništvo/suradništvo* 'Mitarbeit', *saradnja/suradnja*, *sarađivati* 'mitarbeiten' und *surađivati* (B-Hal: 495).

c) Alternation **e/a** in den Lexemen *aktuelan/aktualan* 'aktuell'. Im serbischen Standard ist *aktuelan*, *aktuelnost* 'Aktualität' und im kroatischen *aktualan*, *aktualnost* normiert. Im bosnischen/bosniakischen Standard wird den kroatischen Formen der Vorzug *aktualan/aktuelan*, *aktualni/aktuelni* gegeben (B-Hal: 158). „Neben einer ähnlichen Orientierung in anderen Segmente der sprachlichen Struktur wird eine solcherart vorgenommene bosnische Standardisierung der sprachlichen Norm, die sich nach dem Westen richtet und das bosniakische Sprachwesen und seine Identität beeinflusst, in der Öffentlichkeit nicht gut geheißt“ (Valjevac 2005: 66).²⁰

²⁰ Naila Valjevac kommentiert dies wie folgt: „Und während auf kroatischer Seite die einen und auf serbischer Seite andere, früher Varianten zugeschriebene Phonetismen propagiert werden, ist deren paralleles Vorkommen in der bosnischen Sprache so wie auch früher im bosnisch-herzegowinischen standardsprachlichen Ausdruck gänzlich normal, der Norm entsprechend und auch funktional. Obwohl die Wahl sowohl der einen wie auch der anderen Form im Bosnischen nicht durch die Norm eingeschränkt wird und beide erlaubt sind, ist seit 1992 vor allem in der geschriebenen Sprache ein Vordringen so genannter Kroatismen zu beobachten, obwohl bei denselben Sprechenden früher die so genannten Serbismen vorrangig waren. Eine derartige Neuorientierung der bosnischen Sprache ist das Ergebnis des psychischen Erlebens der Sprache. Dieses manifestiert sich in einer bewussten Distanzierung von der serbischen Sprache in all jenen Fällen, in denen eine Wahlmöglichkeit besteht, denn Sprecher dieser Sprache führten an den Bosniaken einen Völkermord durch, den diese nicht in Vergessenheit geraten lassen wollen. Doch ist dies nicht der einzige Grund für die pro-kroatische Entwicklungsrichtung der bosnischen Sprache. Vielmehr kommt hier auch noch Fortsetzung der traditionellen gutnachbarschaftlichen bosniakisch-kroatischen kulturellen Zusammenarbeit und Nähe hinzu, ebenso wie auch eine unterbewusste Hinwendung der Bosniaken nach Europa, in das man sich auf diese Weise Eintritt verschaffen möchte.“ (Valjevac 2005: 66). „Während zwischen der kroatischen Sprache einerseits und der serbischen Sprache andererseits

In dem serbischen und bosnischen/bosniakischen Standard wird *ofanziva* 'Offensive', und im kroatischen *ofenziva* nominiert.

d) Alternation *e/o* wie in *petero/petoro* 'fünf (Personen)'. Bei Zahlsubstantiven von Vier aufwärts wird im Serbischen dem Vokal *o* der Vorrang eingeräumt (*petorka* 'fünf (Personen)', *petoro/petero*, *petoro-šestoro* 'fünf bis sechs (Personen)'), wogegen im Kroatischen *e* überwiegt, siehe: *četvero* 'vier (Personen)', *četverobroj* 'Vierkampf', *četverokut* 'Viereck', *četverolist* 'Vierblatt', *četveromjesečan* 'viermonatig', *četveromotorni* 'viermotorig', *četveronoške* 'vierbeinig', *četverosjed* 'Vierersitz' (H-A/S: 274), *peteročlan* 'fünfköpfig', *peterodijelan* 'fünfteilig', *peterodnevnan* 'fünftägig', *peterojezičan* 'fünfsprachig', *peterokrakan* 'fünfeckiger (Stern)', *peterokatnica* 'fünfstöckiges Gebäude', *peterokut* 'Fünfeck', *peterokutnik* 'fünfeckiger (Gegenstand)', *peterolistan* 'fünflättrig', *peterosložan* 'fünffach einig', *peterostraničan* 'fünfseitig', *peterovrstan* 'fünffartig' (H-A/S: 591). Im Bosnischen/Bosniakischen wird ebenfalls *e* präferiert – *četverica* 'Gruppe von vier Personen', *četvero*, *četveročlan* 'vierköpfig', *četverogodišnji* 'vierjährig', *četverokatnica* 'vierstöckiges Gebäude', *četverougao* 'Viereck' (B-Hal: 190), *peterica* 'Gruppe von fünf Personen', *petero*, *peteročlan*, *peterokatnica*, *peterokut*, *peterostruk* 'fünffach', *peterozub* 'fünzfahrig' (B-Hal: 401) verwendet. Bei den Beispielen

präzise standardologische Abgrenzungen vorgenommen werden und das Kroatische von seiner Natur her eher dem Lateinischen und das Serbische dem griechischen sprachlichen Einfluss zugetan ist, besteht in der bosnischen Sprache eine formelle und praktische Gleichberechtigung der einen wie der anderen Formen. Eine andere Sache ist deren gegenwärtiger usueler Status, der in psycho- und soziolinguistischer Hinsicht durch die gesamten Kriegs- und Nachkriegsereignisse bestimmt wird, was dazu führt, dass man sich in der bosnischen Sprache auch um den Preis der Aufgabe des eigenen Ideolekts lieber derjenigen Formen bedient, die im Kroatischen normiert sind. Auf diese Weise wird die bereits erwähnte traditionelle kulturologische Verbindung zwischen Bosniaken und Kroaten weiter gestärkt, denn diese standen sich zu allen Zeiten gegenseitig näher als dies der Fall gegenüber Serben gewesen wäre. Zudem leben diese beiden Völker auch heute in einer gemeinsamen bosnisch-herzegowinischen Entität und können auf dialektaler Ebene auf zahlreiche gemeinsame sprachliche Merkmale zurückgreifen.

Angesichts des Fehlens einer eigenen Übersetzungstätigkeit bedienen sich Bosniaken bevorzugt der kroatischen Literatur, was sich in einer standardsprachlichen Annäherung äußert. Aus diesem Grund trifft man in der bosnischen Sprache auch auf zahlreiche so genannte Kroatismen des Typs *suglasnost* 'Einverständnis, Zustimmung', *suradnja* 'Mitarbeit', *aktualan* 'aktuell' und *aktualnost* 'Aktualität'. Obwohl es von Vorteil ist, dass der sprachliche Ausdruck der Bosniaken nicht innerhalb innerbosnischer Grenzen verharret und weiterhin gegenüber positiven äußeren sprachlichen Einflüssen offen ist, besteht dennoch die Gefahr, dass die bosnische Sprache in dieser übertriebenen Anlehnung am Westen, in dieser „Kroatisierung“ der eigenen Sprache – wenn man die Wahl der kroatischen Varianten im Rahmen der bosnischen Vielfalt so bezeichnen möchte – ihre eigene sprachliche Identität und bosnisch-standardsprachliche Autonomie verliert.“ (Valjevac 2005: 68–69).

len *četverica*, *peterica*, *šesterica* 'Gruppe von sechs Personen', *sedmerica* 'Gruppe von sieben Personen', *osmerica* 'Gruppe von acht Personen', *deveterica* 'Gruppe von neun Personen', *devedeseterica* 'Gruppe von 90 Personen' etc. (*četvorica*, *petorica*, *devedesetorica* werden nicht genannt) wird auf eine eigentümliche Form von Ruralismus und Archaismus im bosnischen Standard hingewiesen, durch den bosniakische Dialekte ihre normative Sanktionierung erfahren würden. Eine derartige „Innovation“ wäre in der Zeit der standardsprachlichen Ausgrenzungen als wichtig empfunden worden, wenn auch die systematischen Unterschiede hinsichtlich des Kroatischen oder Serbischen nicht von größerer Bedeutung wären (Valjevac 2005: 67). In allen Standards vorgeschrieben sind *četvorka* 'Gruppe von vier Personen', *petorka* 'Gruppe von fünf Personen' und *šestorka* 'Gruppe von sechs Personen'. Im bosnischen/bosniakischen Standard wird vorgeschrieben *peterica* 'Gruppe von fünf Personen' und im kroatischen Standard *petorica* (H-A/S: 592) normiert. Diesen Typus der Alternation finden wir auch bei *greblje* – *grobļje* 'Friedhof'. In serbischen und kroatischen normierenden Handbüchern trifft man einzig auf *grobļje*, während *greblje* nirgendwo erwähnt wird, im Bosnischen/Bosniakischen aber sehr wohl zugelassen ist, wobei die Dublette *grobļje/greblje* genannt wird (B-Hal: 243).

e) Alternation **e/u** des Typs *berza/burza* 'Börse'. Im bosniakischen Standard ist *berza* (S-P/J/P: 179; B-Hal: 169²¹), im kroatischen *burza* normiert, wobei *berza* als seltenes und dazu serbisches Wort dargestellt wird (H-ENC. rj.: 161)²².

f) Alternation **i/e** bei *Atina/Atena* 'Athen, Pallas Athene'. Im serbischen Standard wird für beide Bedeutungen ausschließlich *Atina* (S-P/J/P: 174), im kroatischen einzig *Atena* (H-ENC. rj.: 67) genannt, wogegen im bosniakischen Standard mit der Alternation **i/e** eine semantische Differenzierung vorgenommen wird: Wenn es um die Hauptstadt Griechenlands geht, wird *Atina* präskribiert, im Falle der Göttin ist *Atena* normiert (B-Hal: 162). Diese Alternation finden wir auch in der Wurzel von *Krit* ('Kreta' – serbischer und bosniakischer Standard B-Hal: 304) und *Kreta* (kroatischer Standard)²³.

g) Alternation **o/u** des Typs *bajonet/bajunet(a)* 'Bajonett'. Im serbischen Standard treffen wir auf *bajonet*, im kroatischen auf *bajunet* und *bajonet* wie auch auf *bajuneta*, *bajoneta* (H-ENC. rj.: 82) und *bajuneta* (H-B/F/M: 161),²⁴ während im bosniakischen Standard folgende Dublette vorliegt: *bajonet/bajunet* (B-Hal: 165). Zu *krompir/krumpir* 'Kartoffel, Erdapfel' gibt es folgenden Lösungen: *krompir* im ser-

²¹ Dieses Handbuch nennt auch *burza*, wenn auch nur mit dem Verweis auf *berza* (B-Hal: 181).

²² Fehlt bei H-A/S i H-B/F/M.

²³ Die Form *Krit* wird als serbische bezeichnet (H-ENC. rj.: 628).

²⁴ Fehlt in H-A/S.

bischen und bosniakischen (S-P/J/P: 231; *krompir*, *krompirača*, *krompirić* – B-Hal: 305), jedoch *krumpir* im kroatischen Standard (H-B/F/M: 269; H-Enc. rj.: 636). Im Serbischen ist das Wort *boranija* typisch, im bosniakischen Standard wird *boranja*/*buranija* (B-Hal: 176) genannt, während im kroatischen Standard nur *boranija* erwähnt und mit der Bemerkung versehen wird, dass (1) es sich um einen regionalen botanischen Ausdruck handelt und (2) es einen Serbismus darstellt – „bot. reg. (+ srp.)“, s. H-Enc. rj.: 137.²⁵

h) Alternation **a** / **o** des Typs *obaveza/obveza* ‘Pflicht, Verpflichtung’. Im serbischen und bosnischen/bosniakischen Standard ist **a** (*obaveza*) und im kroatischen Standard **o** (*obveza*) normiert.

i) Vokalisierung **l** > **o** im Wortauslaut einiger Wörter. Die Formen auf **o** sind für das Serbische und jene auf **l** für das Kroatische typisch. Vgl.: *bivo* ‘Büffel’ (S-P/J/P: 178) – *bivol* (H-B/F/M: 168)²⁶ – *bivo* (B-Hal: 515); *cijel/cio* ‘ganz’ (S-P/J/P: 319, H-A/S: 261, *cijel/cio* (B-Hal: 182)²⁷; *prijesto* ‘Thron’ (S-P/J/P: 280), *prijesto* – *prijestol* (H-A/S: 675) – *prijesto* (B-Hal: 96: 451); *so* ‘Salz’ (S-P/J/P: 297, B-Hal: 514) – *sol* (H-A/S: 779, H-B/F/M: 413); *soko* ‘Falke’ (S-P/J/P: 297, B-Hal: 515) – *sokol* (H-Enc. rj: 1215), *sto* ‘Tisch’ (B-Hal: 523); *topao/topal* ‘warm’ (S-P/J/P: 305) – *topal/topao* (H-B/F/M: 438)²⁸ – *topal/topao* (B-Hal: 534); *vo* ‘Ochse’ (B-Hal: 96: 592).

12. Für den fakultativen Vokal **a** im Nominativ Sg. mask. bei Substantivs mit Ø-Endung existieren unterschiedliche standardisierte Lösungen, wie etwa: *aspekt* ‘Aspekt’ und selten *aspekt* (S-P/J/P: 174) – *aspekt* (Anić 2000); *dijalekat* ‘Dialekt’ und *dijalekt* (S-P/J/P: 199) – *dijalekt* (H-A/S: 290, H-B/F/M: 198) – *dijalekt/dijalekat* (B-Hal: 204); *perfekat/perfekt* ‘Perfekt’ (S-P/J/P: 268) – *perfekt* (Anić 2000) – *perfekat/perfekt* (B-Hal: 400); *projekat/projekt* ‘Projekt’ (S-P/J/P: 282) – *projekt* (Anić 2000) – *projekt* (B-Hal: 460). In manchen Fällen werden Wörter mit dem Vokal **a** (Substantiv, Femininum) und in andern Situationen Wörter mit einem Nullsuffix standardisiert, so etwa: *fonema* ‘Phonem’ (serb.) – *fonem* (Anić 2000) – *fonem/fonema* (B-Hal: 233); *leksema* ‘Lexem’ (serb.) – *leksem* (Anić 2000) – *leksem/leksema* (B-Hal: 312); *minut/minuta* ‘Minute’ (S-Sim 1998: 27) – *minuta* (H-B/F/M: 283; Anić 2000) – *minut/minuta* (B-Hal: 330); *osnov/osnova* ‘Grundlage, Fundament’ (serb.) – *osnova* (Anić 2000) – *osnov/osnova* (B-Hal: 386). Von Interesse stellt sich ist das Paar *kvalitet/kvaliteta* ‘Qualität’, *kvantitet/kvantiteta* ‘Quantität’ dar. Die an erster Stelle genannte Variante ist charakteristisch für den ser-

²⁵ In H-A/S und H-B/F/M wird keine der beiden Formen erwähnt.

²⁶ Fehlt in H-A/S.

²⁷ In der bosnischen/bosniakischen Grammatik werden sie auch als die Dubletten behandelt (Bosanska gramatika 200: 156).

²⁸ Fehlt in H-A/S.

bischen und bosnischen/bosniakischen Standard (B-Hal: 309), und die zweite für das Kroatische, auch wenn Auch H-Enc.rj.: 649 bei erstem Paar eine semantische Unterscheidung ins Treffen führt: *kvaliteta* – ‘wichtige und hervorgehobene Charakteristik; Eigenschaft, attributive Bedeutung’, *kvalitet* – philosophisch ‘ein dialektaler Gegensatz...’ und im Schach der ‘Unterschied zwischen einer schweren und leichter Figur’. Die fakultativen Vokal **a**, **e** und **u** kommen manchmal auch bei Adjektiven und Pronomina im Genitiv und Dativ vor (*jednog/jednoga*, *jednom/jednomo/jednomu*, ‘zu *jedan*: eins, einer’).

13. Im Rahmen der **v o k a l - k o n s o n a n t i s c h e n A l t e r n a t i o n** soll das Beispiel *avgust/avgust* ‘August’ genannt werden. Keine der beiden Varianten entspricht dem kroatischen Standard, weil in diesem anstelle des Internationalismus das Wort *kolovoz* genannt wird. Im serbischen Standard wird *avgust* vorgeschrieben, während man im bosnisch/bosniskischen Standard beide Formen gebraucht, von denen nur *avgust* (B-Hal: 163) nominiert ist.

Im der serbischen Sprache ist **protiv(u)-** nominiert: *protivrednost* ‘Gegenwert’, *protivreformacija* ‘Gegenreform’, *protivrečan* ‘widersprüchlich’, *protivurečan* (ekavisch), *protivrječan* (*protivrečan*), *protivurječan* (S-P/J/P: 282), im Kroatischen hingegen **protu-**: *protudjelovanje* ‘Gegenwirkung’, *protuofašistički* ‘profaschistisch’, *protukandidat* ‘Gegenkandidat’, *protukršćanski* ‘antichristlich’, *protumjera* ‘Gegenmaßnahme’, *protunapad* ‘Gegenangriff’, *protuobrana* ‘Gegenwehr’, *protuoptužba* ‘Gegenanklage’, *protupožarni* ‘feuerverhütend’, *protupravni* ‘illegal, ungesetzlich’, *protuprijedlog* ‘Gegenvorschlag’, *protupritisak* ‘Gegendruck’, *proturječiti* ‘widersprechen’, *protutlačni* ‘Gegendruck-’, *protutužba* ‘Gegenklage’, *protuudar* ‘Gegenschlag’, *protuzakonito* ‘ungesetzlich’ (H-A/S: 703-705) und im Bosnischen/Bosniakischen sowohl **protiv-** als auch **protu-**: *protivavionski/protuavionski* ‘Fliegerabwehr-’, *protivbošnjaštvo/protubošnjaštvo* ‘Antibosniakentum’, *protivdokaz/protudokaz* ‘Gegenbeweis’, *protivmjera/protumjera* ‘Gegenmaßnahme’, *protivmuslimanstvo/protumuslimanstvo* ‘antimuslimische Haltung’ (B-Hal: 465).

In einer Reihe von Lexemen (*također*, *večer*, *jučer*...) stellt das finale **-r** eine Charakteristik der kroatischen Sprache dar, während im Serbischen Formen ohne **-r** nominiert sind und man im Bosnischen/Bosniakischen beide Formen antrifft. Vgl.: *takođe* ‘auch’ (*također*) S-P/J/P: 303 – *također* (H-B/F/M: 433) – *takođe/također* (B-Hal: 545); *juče* ‘gestern’ (*jučer*, ne *jučera*) S-P/J/P: 222 – *jučer* (H-B/F/M: 256) – *juče* v. *jučer* (B-Hal: 545); *veče* ‘Abend’ (S-P/J/P: 185) – *večer* (H-A/S: 867) – *veče* v. *večer* (B-Hal: 545).

Im Paar *million/milijun* ‘Million’ repräsentiert das an erster Stelle genannte Wort eine Charakteristik der serbischen und bosnischen/bosniakischen Sprache, wogegen das zweite ein Charakteristikum der kroatischen Sprache darstellt.

14. Innerhalb des **K o n s o n a n t e n s y s t e m s** stößt man auf unterschiedliche standardisierte Lösungen, von denen einige an dieser Stelle genannt seien.

a) Alternation **f/v/hv**: Im Serbischen wird *kafa* (*kava*) 'Kaffee' standardisiert und explizit empfohlen (S-P/J/P: 224). Der kroatische Standard kennt *kava*, *kavana* 'Kaffeehaus', *kavaničica* 'kleines Kaffeehaus' (H-A/S: 411), *kafedžija* 'Kaffeeleibhaber', *kafedžijski* 'Kaffeeleibhaber-', *kafić* 'Café' (H-A/S: 411), *kava*, *kaveni* 'Kaffee-', *kavin* 'Kaffee-', *kavotočje* 'Kaffeeausschank' (H-B/F/M: 259), *kafić* (H-B/F/M: 257). Der bosnische/bosniakische Standard bietet folgende Lösungen: *kahva* 'Kaffee', *kahva/kafana*, *kahvaji* 'Kaffee-', *kahvedžibaša* 'Kaffeehändler', *Kahvedžić* (Familiennamen), *kahvedžija*, *kahvedžijin*, *kahvedžijka* 'Kaffeerösterin', *kahvedžijski*, *kahveni*, *kahvenski*, *kahvenjak* 'Kaffeegeschirr' (B-Hal: 285-286), *kafa* s(iehe) *kahva*, *kafana/kahvana*, *kafanski* 'Kaffeehaus-', *Kafedžić* (Nachnahme), *kafedžija* s(iehe) *kahvedžija*, *kafenisati* 'sich dem Kaffegenuss hingeben' s(iehe) *kahvenisati*, *kafez* ' ', *kafilacija* (B-Hal: 285-285).²⁹

b) Alternation **s/f** des Typs *filosofija/filozofija* 'Philosophie'. Im serbischen Standard ist *filozofija* normiert, und die Form *filosofija* als nicht korrekt ausgewiesen (S-P/J/P: 313). Die Form *filosofija* wird im kroatischen und bosnischen/bosniakischen Standard nicht erwähnt, sondern bloß *filozof* 'Philosoph', *filozofirati* 'philosophieren', *filozofski* 'philosophisch' (H-B/F/M: 224; B-Hal: 232).

c) Alternation **v/h** bei *duvan/duhan* 'Tabak'. Im serbischen Standard sind beide Möglichkeiten vorgesehen (S-P/J/P: 203), und für das Serbische ist auch *duvan* typisch. Im kroatischen Standard ist ausschließlich *duhan* vorgeschrieben (H-A/S: 310; H-B/F/M: 212), wogegen in der bosnischen/bosniakischen Sprache beide Varianten erlaubt sind: *duhan...* *duvan* s(iehe) *duhan*, *duvaniti* 'Tabak rauchen' s(iehe) *duhaniti*, *duvanski* 'Tabak-' s(iehe) *duhanski* (B-Hal: 218). In Allgemeinen präferiert die serbische Sprache das Phonem **v** und das Kroatische **h**, während die bosnische/bosniakische Sprache variiert. Dies betrifft z. B. die folgenden Lexeme: *buva* – *buha* 'Floh', *kuvati* – *kuhati* 'kochen', *kuvar* – *kuhar* 'Koch' (alle drei Sprachen kennen jedoch nur *kuhinja* 'Küche', *kuhinjski* 'Küchen-'), *kuvanje* – *kuhanje* 'Kochen', *kuvar* – *kuhar*, *kuvarica* – *kuharica* 'Köchin', *kuvarski* – *kuharski* 'Koch-'.²⁹

²⁹ In der Grammatik der bosnischen Sprache wird dafür folgende Erklärung gegeben (2000: 111): „Formen mit dem durch eine Kontraktion der Gruppe **hv** entstandenen Konsonanten **f** sind dialektalen Charakters und treten in der bosnischen Umgangssprache auf, d. h. sind nicht charakteristisch für die bosnische Sprache: [*kafa*, *kafenisati*, *kafenik*, *ufatiti* 'ergreifen, schnappen', *posfati* 'einfangen', *fala* 'danke', *posfati* 'danken', *zafatiti* 'ergreifen', *prifatiti* 'annehmen']'. Diese Wörter werden in der bosnischen Standardsprache mit der Gruppe **hv** geschrieben und auch so ausgesprochen: *kahva*, *kahvenisati*, *kahvenik*, *kahvenjaci*, *uhvatiti*, *pohvatiti*, *hvala*, *pohvaliti*, *zahvatiti*, *prihvatiti*. Doch treten aus diesem Grund neben den standardsprachlichen Formen *kahva* (auch in der Bedeutung von *kafana*), *kahvedžija* (und *kafedžija*), *Kahvedžić* (und *Kafedžić*) auch normierte Formen mit dem Konsonanten **f** auf: *kafana* (und nicht *kahvana*), *kafić* (und nicht *kahvić*), *kafanski* (und nicht *kahvanski*) u. Ä.“ (Bosanska gramatika 2000: 111)

d) Alternation **h/j** des Typs *kihati* – *kijati* ‘niesen’. Im serbischen Standard trifft man auf *kijati* und *kihati* (S-P/J/P: 225), im kroatischen nur auf *kihati* (H-B/F/M: 259).³⁰ H-Enc. rj. verweist auf einen semantischen Unterschied zwischen der Formen mit **h** und jenen mit **j**: *kihati* ‘explosiv Luft nach außen befördern’ – *kijati* ‘still niesen’. In der serbischen Sprache wird *aždaja* ‘Drache’ vorgeschrieben, wobei angemerkt wird, dass das Wort *aždaha* vor allem in muslimischer Umgebung anzutreffen ist (S-P/J/P: 170). Im kroatischen Standard ist *aždaja* (H-A/S: 234, H-B/F/M: 160) und im bosnischen/bosnikaischen *aždaha* mit Hinweis auf die Form *aždaja* normiert (B-Hal: 164).

e) Im bosniakischen Standard wird oftmals auf die besondere Rolle des Lautes **h** verwiesen, wobei in gewissen Situationen Dubletten zulässig sind: 1. im Anlaut (*(h)aber* ‘Nachricht’, *(h)ajvan* ‘Vieh’, *(h)alka* ‘Ring, Kettenglied’, *(h)alva* ‘Halwa, orientalische Süßigkeit’, *(h)amajlija* ‘Amulett’, *(h)amam* ‘Bad(ehaus)’, *(h)atar* ‘Gemeindegebiet’, *(h)izmet* ‘Pflege, Dienst’, *(h)rsus* ‘Dieb’, 2. im Inlaut *aždaha* – *aždaja*, *čahura* – *čaura* ‘Hülle’, *buzdohan* – *buzdovan* ‘Keule’, *mehlem* – *melem* ‘Pflaster’, *duhan* – *duvan*, *mahrama* – *marama* ‘Tuch’. Auch in Wörtern slawischer Herkunft kommt der Laut **h** wiederholt im Inlaut vor, wie etwa bei *lahak*, *lahko* ‘leicht’, *mehak*, *mehko* ‘weich’, *mehkoća* ‘Weichheit’, *plaho* ‘scheu’, *truhlež* ‘Fäulnis’, *truhnuti* ‘faulen’, *uho* – *uvo* ‘Ohr’, *vehnuti* ‘welken’, *promaha* – *promaja* ‘Durchzug’. Im Wortauslaut ist **h** allerdings nur selten vertreten: *duh* ‘Geist’, *kruh* ‘Brot’, *gluh* – *gluv* ‘taub’, *grah* ‘Erbse, Bohne’, *orah* ‘Nuss’, *suh* – *suv* ‘trocken’, *tih* ‘still’, *pastuh* ‘Hirte’. Darüber hinaus kommt dieser Laut auch an Stellen vor, an denen er in etymologischer Hinsicht nicht stehen dürfte: *hastal* ‘Tisch’, *sahat* ‘Zeit, Uhr’, *sevdah* ‘Liebe’. In manchen Fällen kommen **h** semantisch differenzierende Funktion zu: *avlija* ‘Hof’ *dvorište*) – *havlija* ‘Schleier’, *izmet* ‘Kot, Dreck’ – *hizmet* ‘Pflege, Dienst’.

f) Alternation **gnj/nj** des Typs *jagnje/janje* ‘Lamm’. Für die serbische Sprache ist *jagnje* typisch und *janje* nur „wenig üblich“ (S-P/J/P: 220). Im Kroatischen steht *janje* in Gebrauch (H-B/F/M: 254, H-Enc. rj.: 521), und im Bosnischen/Bosniakischen wird *janje* als primär genannt („*jagnje*, s(iehe) *janje*“, B-Hal: 279). Dies betrifft auch die Formen *jagnjetina/janjetina* ‘Lammfleisch’.³¹

g) Alternation **št/ć** (als Ergebnis der Jotation der Konsonantengruppe **pt**) bei *opšti/opći* ‘allgemein’. Im serbischen Standard lautet die primäre Form **št** und die sekundäre **ć**: *opšti* (*opći*), *opština* (*općina*) – S-P/J/P: 262. Der kroatische Norm erlaubt hingegen alleine die Form mit **ć**: *opći*, *općina* (H-A/S: 557, H-B/F/M: 317).

³⁰ Fehlt in H: A/S.

³¹ Bei Reisen durch Bosnien und Herzegowina im Jahre 2006 wurde vom Verfasser festgestellt, dass entlang der Straße von Sarajevo bis Jablanica auf den Speisekarten von Restaurants *jagnjetina* angepriesen wurde, das die Neretva abwärts zwischen Jablanica und Mostar von der Bezeichnung *janjetina* abgelöst wurde.

Im Bosnischen/Bosniakischen trifft man auf beide Lautungen, obwohl normativ einzig Formen mit *ć* vorgesehen sind: *opći, općina* ‘Gemeinde’ („*opšti, s(ie)he opći, opština* ‘Gemeinde’ s(ie)he *općina*, B-Hal: 383).

h) Alternation **s/š** des Typs *sport/šport* ‘Sport’. In der serbischen Sprache verwendet man *sport*, während im Kroatischen sowohl *sport* als auch *šport* anzutreffen sind. Dies begründet sich dadurch, dass in einem kroatischen Standard nur *sport, sportaš* ‘Sportler’, *sportašica* ‘Sportlerin’, *sportski* ‘Sport-’ vorgeschrieben sind und Formen mit *š* nicht erwähnt werden (H-A/S: 782), wogegen ein anderer Standard den Vorrang den Formen mit *š* einräumt („*sport > šport, sportaš > šport-aš, sportašica > športašica, sportski > športski*, H-B/F/M: 415). Im bosnischen/bosniakischen Standard liegt eine Mischung vor – *sport, sportist/sportaš, sportistica/sportašica, sportski* (B-Hal: 517).

i) Alternation **s/t** in Lexemen wie *sintaksičar – sintaktičar* ‘Syntaktiker’. Für das Serbische typisch sind *sintaksičar, sintaksički* ‘syntaktisch’, wogegen das Kroatische Formen mit **t** ausweist: *sintaktičar, sintaktički*. Auch hier liegen im Bosnischen Dubletten vor (*sintaksičar/sintakstičar, sintaksički/sintaktički*, B-Hal: 502).

j) Alternation **t/c** des Typs *birokratija – birokracija* ‘Bürokratie’. Die serbische Form lautet *birokratija*, die kroatische *birokracija*, und die bosnische/bosniakische bietet auch in diesem Fall eine Dualität in der Gestalt von *birokracija/birokratija* (B-Hal: 173).

k) Alternation **s/z** wie im Lexem *balsam/balzam* ‘Balsam’. Im serbischen Standard wird primär *balsam* („*balzam s(ie)he balsam*“, S-P/J/P: 175) genannt, während im kroatischen der umgekehrte Sachverhalt vorliegt („*balsam > balzam*“, H-B/F/M: 161)³² und im bosnischen/bosniakischen die Dublette *balsam/balzam* (B-Hal: 166) vorgeschlagen wird. Auf gleiche Formen im bosnischen/bosniakischen und serbischen Standard treffen wir im Falle von *bazen* und *basen* ‘Schwimmbad, Schwimmbecken’ (B-Hal: 167) bzw. (S-P/J/P: 175)³³, wogegen im Kroatischen nur *bazen* ausgewiesen wird (H-B/F/M: 162).

l) Alternation **dž/č** des Typs *narandža – naranča* ‘Orange’. Die serbische Norm erwähnt diese Dublette nicht, da für das Serbische nur *narandža* typisch ist, während für das Kroatische *naranča* (H-A/S: 497, H-B/F/M: 295) angegeben wird. Im Bosnischen/Bosniakischen wird auf die Dublette *naranča/narandža* hingewiesen (B-Hal: 350).

m) Alternation **h/k** wie bei *hemija/kemija* ‘Chemie’. Die erste Form stellt die typisch serbische dar, die zweite ist primär im Kroatischen. Die bosnische/bosniakische Norm besitzt die Formen *hemija, hemijski* ‘Chemie-’, *hemičar* ‘Chemiker’ (B-Hal: 250).

³² Fehlt in H-A/S.

³³ Fehlt in H-A/S.

15. Eine Besonderheit des bosnischen/bosniakischen Standards liegt in der Geminat (Verdoppelung) der Konsonanten.³⁴

16. Unterschiedliche Normierungslösungen lassen sich bei der Palatalisierung antreffen, in der z. B. im bosnischen/bosniakischen Standard die Nullpalatalisierung der Endung *-i* bei possessiven Adjektiven des Typs *bakicin* 'Großmutter-' (B-Hal: 165), *bludinicin* 'Dirnen-' (175), *brijačicin* 'Friseurinnen-' (178), *djevojčicin* 'Mädchen-' (207), *osvetnicin* 'Rächerinnen-' (387), *pobornicin* 'Verfechterinnen-' (407), *pobunjenicin* 'Aufständischen-' (407), *prodavačicin* 'Verkäuferinnen-' (458), *spahinicin* 'Grundbesitzerinnen-' (515), *učesnicin* 'Teilnehmerinnen-' (560), *ušljivicin* 'Lausemädchen-' (577), *zatočenicin* 'Vertriebenen-' (613) angetroffen

³⁴ Diese Erscheinung wird wie folgt interpretiert: „1. Die häufigste geminate Aussprache des Sonanten l tritt in der bosnischen Sprache bei all jenen Wörtern orientalischer Herkunft auf, denen das Lexem *Allah* zu Grunde liegt: *Allah* 'Allah', *Allaha* 'Genitiv zu Allah', *Allahu* 'Dativ zu Allah', *Allahov* 'Allah-, mask.', *Allahova* 'Allah-, fem.', *Allahovi* 'Allah-, mask. Pl.', *Allahu ekber* 'Gelobt sei Allah', *Allah raziola*, *Allah rahmetile*, *Allah selamet*, *Allah birum*; *resulullah*, *mdšallah*, *subhanallah*, *elhamdulillah*, *estagfirullah*, *allahraziola*, *allahunuma*, *bismillah*, *ibadullah*, *jallah*, *vallahi*, *Amentu billahi*, *ejvallah*, *subhdnallah*, *hdlla-halla*. 2. Alle Wörter, die auf Muhammed (Name des Propheten) basieren, treten als Ableitungen und Possessivadjektive mit verdoppeltem Sonanten *m* (*mm*) auf: *Muhammed*, *Muhammeda* 'Genitiv zu Muhammed', *Muhammedu* 'Dativ zu Muhammed', *Muhammedov* 'Muhammed-'. 3. Geminante Laute kommen auch in all jenen Wörtern vor, die semantisch und etymologisch mit dem Islam zu tun haben oder dem Koran entstammen: *sunnet* 'Beschneidung', *sunnetiti* 'beschneiden', *džennet* 'Paradies', *džennetom* 'Instrumental zu Paradies', *džehennem* 'Hölle', *džehennema* 'Genetiv zu Hölle', *džellešanuhu*, *millet*, *tehijjetul-mesdžid*, *evvel*, *ševval*, *ummet*, *muttefekun alejhi*, *muharrem*, *saffer*, *zekkum*, *sunnetul umekkede*. 4. Mit Geminat treten auch Originalnamen aus dem Arabischen auf, daneben Bezeichnungen aus dem Koran oder Namen von Arabern wie auch Namen von Angehörigen unseres Volkes, die in der Vergangenheit solche ursprünglich arabische Vor- oder Familiennamen besaßen: *Ebn Zerr Džundub*, *Šeddad Ibn Eis*, *Zekerijja*, *Ebn Ejjub*, *Omer b. Hattab*, *Abdullah b. Mesud*, *Sirri*. 5. Bosniakische Namen arabischer Herkunft treten ohne Geminat auf, sondern werden unabhängig von ihrer arabischen Ursprungsform mit bloß einem Laut ausgesprochen und geschrieben: *Abdulah*, *Alema*, *Alamek*, *Fadulah*, *Muhammed*, *Umihana*, *Abdurezak*, *Zekerijah*, *Abdulatif*, *Fejzulah*. 6. Ohne Geminat erscheinen auch sonstige Wörter aus dem Arabischen, die nicht mit dem religiösen Leben im Zusammenhang stehen: *belek čoha*, *bensilah*. 7. Keine Geminat haben auch Possessivadjektive und andere Ableitungen von Wörtern aus dem religiösen Leben, deren ursprüngliche Formen Doppelkonsonanten besaßen: *džehenemli*, *džehenemluk*, *džehenemski*, *dženetska*, *dženetski*, *sunećenje*, *sunetiti*, *sunetluk*, *osunetiti se*. 8. Ebenfalls ohne Geminat treten andere Wörter auf, die diese auch im Arabischen nicht aufweisen: *dženaza*, *džemat*. 9. Bei den am häufigsten vorkommenden geographischen Bezeichnungen aus dem Arabischen (wie auch in von diesen abgeleiteten und possessiven Pronomina) erfolgt keine Geminat des Konsonanten *k*: *Meka* 'Mekka', *u Meki* 'in Mekka', *Mekom* 'Mekka, Instr.', *iz Meke* 'aus Mekka', *mekanski* 'Mekka-'.“ (Jahić et al. 2000: 115).

wird. Diese Norm besitzt jedoch keine allgemeine bosniakische Unterstützung, weshalb Ismet Smailović vorschlägt, die im kroatischen und serbischen Standard angebotenen Lösungen zu übernehmen (Valjevac 2005: 82).

17. In den drei Standards finden wir noch eine Reihe von Eigentümlichkeiten wie z. B. jene, wonach im Bosnischen/Bosniakischen neben der Form *vaza* auch *vazna* 'Vase' erlaubt ist (B-Hal: 585). Ein Spezifikum nur eines (des kroatischen) Standards liegt in der normativen Sanktionierung des Wortes *uvrjeda* 'Beleidigung, Kränkung' (H-B/F/M: 461).³⁵ Im serbischen Standard wird neben *shema* auch *šema* 'Schema' erlaubt (S-P/J/P: 302), während der kroatische und bosnische/bosniakische Standard einzig *shema* anbieten (H-A/S: 760, H-B/F/M: 403, B-Hal: 500). Im serbischen Standard ist *bašta* 'Garten' vorgeschrieben (S-P/J/P: 176), im kroatischen *bašča* und *bašća* (H-B/F/M: 162)³⁶ und im bosnischen/bosniakischen alleine *bašča* (B-Hal: 237). Bei einem weiteren Beispiel lautet die serbische Norm *konsultacija* 'Konsultierung' (S-P/J/P: 228), während sowohl die kroatische als auch die bosnische/bosniakische *konzultacija* und *konsultacija* vorsehen (H-Enc. rj: 609, B-Hal: 298). Einzig der bosnische/bosniakische Standard erlaubt *bagrem* und *bagren* 'Akazie' (B-Hal: 165). Eine Dreiteilung liegt bei (dem eingesehenen Material zufolge) serbisch *koral* 'Koralle' vor,³⁷ das kroatisch als *koralj* (H-B/F/M: 265, H-A/S: 427) normiert wird und im Bosnischen/Bosniakischen sowohl *koral* als auch *koralj* lauten kann (B-Hal: 299). Im serbischen Standard sind Formen des Typs *varvarizam* 'Barbarei', *varvari* 'Barbaren' die primäre und *barbari*, *barbarizam* die sekundären (S-P/H/P: 184), wogegen der kroatische Standard einzig *barbarski* 'barbarisch' (H-A/S: 237), *barbarin* 'Barbar' (H-B/F/M: 162) und der bosnische/bosniakische *barbarin*, *barbarizam*, *barbarski*, *barbarstvo* 'Barbarei' kennt (B-Hal: 166). Im Serbischen steht *porijeklo* 'Herkunft, Abstammung' im Gebrauch und im Kroatischen *podrijetlo*. Im bosnischen/bosniakischen Standard wird der Form *porijeklo* der Vorrang eingeräumt (B-Hal: 423), doch wird auch auf *podrijetlo* verwiesen (*porijeklo* s(iehe) *podrijetlo*, B-Hal: 411).

18. Spricht man über die phonetisch-phonologischen Unterschiede, so ist es überaus wichtig, auch die sprachliche Frage in Montenegro zu berücksichtigen.

19. In Diskussionen über die aktuelle Sprachsituation in diesem neu entstandenen Staat werden in der Regel Fragen rund um die Sprache herum erörtert, weniger jedoch stellt die Sprache selbst den Untersuchungsgegenstand dar, d. h. man bewegt sich eher im Rahmen der Politik oder argumentiert aus der Sichtweise bestimmter politischer Positionen, wodurch die Wissenschaft und wissenschaftliche Argumente ins Hintertreffen geraten. Doch es sei darauf hingewiesen, dass das mon-

³⁵ Im zweiten kroatischen Regelwerk steht einzig *uvreda* (H-A/S: 862).

³⁶ Fehlt in H-A/S.

³⁷ Fehlt in S-P/J/P.

tenegrinisch-serbische sprachliche Verhältnis vielmehr ein systemlinguistisches Problem darstellt, auch wenn es auf dieser Ebene leider nur sehr wenige Untersuchungen gibt. An dieser Stelle sei der Versuch unternommen, die Problematik ausschließlich anhand konkreten Materials zu beleuchten, um dadurch festzustellen, wie sehr sich zwei wesentliche Informationssendungen in phonetisch-phonologischer Hinsicht unterscheiden.

20. Nachrichtensendungen im Fernsehen besitzen eine Reihe von Besonderheiten, die sich sowohl innerhalb des publizistischen Stils bewegen aber auch das informativ-analytische Genre betreffen. TV-Nachrichten sind ein dominantes Medium und die meistgesehene Informationssendung. Aus diesem Grund stellen sie ein wesentliches soziologisches, sprachliches und linguistisches Phänomen dar. Nachrichten dienen einerseits als entscheidendes Medium für Interaktionen zwischen dem Sozium und seinen Institutionen (vor allem staatliche und politische) und andererseits als Schnittstelle hin zu Gesellschaftsschichten, Gruppierungen und schließlich dem einzelnen Menschen. Linguistisch gesehen sind TV-Nachrichten eine bedeutende Form der öffentlichen Realisierung des Potentials der Sprache (in phonetisch-phonologischer, orthographischer, orthoepischer lexikalisch-semantischer, grammatikalischer und stilistischer Hinsicht). Sendungen dieser Art stellen ein beliebtes Untersuchungsobjekt für beinahe sämtlichen linguistischen Disziplinen dar, was nicht zuletzt auch auf die Soziolinguistik (auf Grund des Fokussierens auf standardologische und normative Aspekte) und die Funktionalstilistik (die sich in erster Linie dem funktionellen Wert widmet) zutrifft. Für die Stratusdisziplinen (Phonetik, Phonologie, Lexikologie, Grammatik u. a.) bieten Nachrichtensendungen reiches und unterschiedlichstes Material.

21. Als Muster für die Analyse wurden in unserem konkreten Falle die zeitgleich um 19.30 Uhr ausgestrahlte montenegrinische und serbische TV-Nachrichtensendung vom 7. Mai (Montag) 2007 herangezogen. Im Interesse eines weiterführenden Vergleichs wurden auch die Nachrichten des kroatischen Rundfunks (HRT) und jene des Rundfunks der bosnisch-herzegowinischen Föderation analysiert. Die Gesamtdauer des aufgenommenen Materials beträgt 125 Minuten, von denen mit 38 Minuten der größte Teil auf die TV-Nachrichten des serbischen Rundfunks RTS entfällt (DnevRTS) und die kürzeste Frequenz mit einer Länge von 24 Minuten die TV-Nachrichten von HRT darstellen (DnevHRT). Die serbische Informationssendung wies diese überlange Dauer auf Grund der Krise bei der Suche nach einer neuen Regierung der Republik Serbien auf.

22. Angesichts dessen, dass sich TV-Nachrichten durch eine überaus komplexe polyphone Struktur auszeichnen und unterschiedlichste Informationen bieten, die in sprachlicher Hinsicht eine Realisierung individueller und kollektiver Besonderheiten mit sich bringen, ist es aus Gründen der Objektivität der Analyse unbedingt erforderlich, die wesentlichen Segmente herauszustreichen. Für eine derartige

Analyse relevant ist auch eine Teilung in drei Blöcke: einen Moderations-, Korrespondenz- und einen Deklarativblock.

Den Moderationsblock bilden die Aussagen der/des Sprechenden, die/der bestimmte Informationen verliest oder die TV-Kommunikation leitet. Der Korrespondenzblock stellt sich in Form von Berichterstattungen von diversen Schauplätzen (aus einem anderen Studio u. Ä.) dar. Der Deklarativblock beinhaltet Aussagen derjenigen Personen, mit denen die Moderatorin/der Moderator in Kontakt tritt. Diese drei Blöcke können in Form einer Pyramide erscheinen, auf deren Spitze sich der Moderationsblock und auf deren Grund sich der Deklarativblock befindet.

23. Bei der Analyse des DnevRTS ergab sich die Schlussfolgerung, dass den größten Teil der Deklarativblock ausmacht (42%), gefolgt vom Korrespondenz- (35%) und vom Moderationsblock mit (22,8%). Eine derartige Segmentierung ist deshalb besonders wichtig, weil phonetisch-phonologische Unterschiede im Rahmen der bestehenden Norm und hinsichtlich Abweichungen von dieser untersucht werden müssen und weil schließlich jeder der drei Blöcke über seine Besonderheiten verfügt. Der Moderationsblock stellt den normativsten Teil der Sendung dar, denn wenn es ein als Vorbild dienendes Sprechmuster geben soll, so obliegt diese Rolle naturgemäß den moderierenden Personen. Dazu sei angemerkt, dass einer größtmöglichen Realisierung der Norm nicht nur dadurch Rechnung getragen wird, dass es sich bei den ModeratorInnen um geschulte SprecherInnen handelt, sondern dass es sich bei den getätigten Aussagen mehrheitlich um bereits zuvor lektorierte und mit der Norm in Einklang gebrachte Texte handelt. Der Korrespondenzblock unterscheidet sich vom eben genannten weniger durch eine eventuelle geringere sprachliche Qualifikation (es ist klar, dass auch KorrespondentInnen die Standardsprache ebenfalls perfekt beherrschen), sondern vielmehr durch die Umstände der Entstehung: Meistens handelt es sich bei Beiträgen aus diesem Block um direkte, spontane Einschaltungen von Orten, an denen etwas geschieht, weshalb es auch nicht möglich ist, einen vorgefertigten Text zu verlesen, sondern ein spontaner, oft improvisierter Auftritt erfolgen muss. Deshalb gibt es auch weniger Zeit, um sich der sprachliche, Korrektheit zu widmen. Der Deklarativteil ist schließlich der in normativer Hinsicht bunteste. Einerseits treten in ihm Personen auf, die die sprachlichen Normen perfekt beherrschen (UniversitätsprofessorInnen, Personen aus dem öffentlichen Leben, Kulturschaffende, Studierende, PolitikerInnen u. a.), andererseits aber treten in diesem Block auch verschiedene Arten von Differenzierungen zu Tage (vor allem territoriale in Form von Dialektismen und Regionalismen sowie soziale in Form von Jargonismen).

Aus eben diesen angeführten Gründen gilt es bei einer Analyse der Unterschiede zwischen Nachrichtensendungen stets im Auge zu behalten, um welchen Block es sich handelt. Die Richtigkeit einer solchen Herangehensweise bestätigen auch die Ergebnisse unserer Analyse: Zwischen DnevRTS und DnevRTCG treten die kleinsten Unterschiede im Moderationsblock auf, etwas ausgeprägter sind sie im Korrespondenz- und erwartungsgemäß am größtem im Deklarativblock.

24. Für eine phonetisch-phonologische Analyse der zwei bzw. vier Nachrichtensendungen gilt es folgende Arbeitsschritte durchzuführen: 1. Aufnehmen der Sendungen am selben Tag, 2. Anhören und Transkription des aufgenommenen Materials, d. h. Anfertigung einer textuellen Version, 3. Dekodierung des TV-Formats in die Formate m2v und mp2, 4. Splitten der Nachrichtensendungen in Video- und Audioblöcke mit darauf folgender weiterer Segmentierung der Audio- und Videoelemente auf Satzebene, 5. Festhalten der Arbeitsschritte durch das Anfertigen von Screenshots, 7. Durchführen der Analyse in den Programmen WaveLab und Praat und 8. Verbinden der textuellen, Audio- und Videostruktur (Verlinken) sowie Einspeisung in das Gralis-Korpus (<http://www-gewi.kfunigraz.ac.at/gralis>). Auf diese Weise entsteht ein umfangreiches, aufgegliedertes und primär bearbeitetes Material, von dem für die vorliegende Analyse nur ein kleiner Teil herangezogen wurde.

25. Betreffend die phonetisch-phonologische Struktur von TV-Nachrichten ist es relevant, (1) die Zahl von Vokalen und Konsonanten, deren gegenseitige Beziehung und Verteilung zu erheben, (2) den akustischen Wert von Lauten und Sprache (Dauer, Intensität, Frequenz, Tempo, Pausen) zu eruieren und (3) die prosodische Struktur der Vokale zu untersuchen. Auf Grund des beschränkten Platzangebotes soll hier nur die erste Frage behandelt werden.

26. In den vier Nachrichtensendungen wurden insgesamt 17.291 Tokens erhoben, die die höchste Zahl in DnevRTS und die geringste in DnevHRT aufwiesen, was gänzlich der unterschiedlichen Dauer der Informationssendungen am Analysetag entspricht. Alle Nachrichtensendungen gemeinsam haben 93.569 Phoneme, wobei deren Zahl abermals der jeweiligen Dauer der Sendungen entspricht.

Vergleichen wir nun DnevRTS und DnevRTCG, so stellen wir fest, dass Vokale häufiger in DnevRTS als in DnevRTCG vertreten sind (44,19%: 42,53). An erster Stelle steht der Vokal **a** mit leicht höherem Vorkommen in DnevRTS (11,74%: 11,84%). An zweiter Stelle erblicken wir einen Unterschied, der sich dadurch manifestiert, dass in DnevRTS der Vokal **e** (9,24%) der zweithäufigste ist und in DnevRTCG der Vokal **i** (9,15%). Auch die dritte Stelle wird von unterschiedlichen Vokalen belegt, nämlich von **o** in DnevRTS (9,18%) und **e** in DnevRTCG (8,85%). Übereinstimmung besteht bei der Verteilung von **u**, das in beiden Nachrichtensendungen am seltensten vorkommt **u**, dabei etwas häufiger in DnevRTS (4,22%: 3,81%) vertreten ist.

Dies bedeutet, dass die Abweichungen in beiden Nachrichtensendungen minimal sind und sich zwischen 0,09 und 0,41 bewegen: bei **a** 0,10, **i** 0,09, **e** 0,14, **o** 0,20 und bei **u** 0,41. Am geringsten sind sie im Falle des Vokals **i** (0,09) und am größten beim Vokal **u** (0,41). Diese Abweichungen lassen sich wohl vor allem durch den unterschiedlichen Jat-Reflex erklären, denn während im Ekavischen in allen Fällen **e** vorliegt (Typ *mleko* 'Milch'), führt ein ijekavischer bzw. langer Reflex des Jat neben **e** auch zu gehäuften Vorkommen des Vokals **i** (*mlijeko* 'Milch'). Fassen wir nun diese Ergebnisse zusammen, erhalten wir einen durchschnittlichen Nichtübereinstimmungskoeffizienten von 0,19%.

Eine Gegenüberstellung der bei der Analyse von DnevRTCG und DnevRTS gewonnenen Ergebnisse mit jenen der Analyse von DnevHRT und DnevTVBiH1 lässt die Schlussfolgerung zu, dass auch in zweitem Falle die Unterschiede in Bezug auf den durchschnittlichen Wert (43,58%) minimal sind: DnevHRT +0,12, DnevTVBiH1 +0,14, DnevRTCG +0,61, DnevRTS -1,05. Dies bedeutet, dass die maximale Abweichung bei 1,05 liegt und die minimale 0,24 beträgt. Der Unterschied bezüglich des Mittelwertes zwischen den Nachrichtensendungen liegt bei weniger als einem Prozent und beträgt 0,48. Einzig DnevRTS verfügt über eine geringere Zahl an Vokalen in Bezug auf den durchschnittlichen Wert der vier analysierten TV-Nachrichten (0,93).

Ein Vergleich dieser Ergebnisse mit denjenigen, die Ivo Škarić für das Kroatische ermittelte (leider werden keine Angaben zu Zahl und Status der befragten Personen getätigt), lässt den Schluss zu, dass seine Zahl hinsichtlich des angeführten Mittelwertes geringfügig höher lag (43,58%: 44,12%), wodurch der Unterschied bei 0,54 liegt.

Die Ergebnisse können auch mit denjenigen Angaben in Verbindung bringen, die eine Analyse der Sprache von Simo Tepavčević zeigte und die im Buch „Ujak“ (Onkel) veröffentlicht wurden. Ein solcher Vergleich ist nicht zuletzt deshalb auch angebracht, weil sich die Zahl der Vokale in den vier Nachrichtensendungen fast exakt mit den bei Simo Tepavčević deckt: 40.777 : 40.608, auch wenn es sich um zwei unterschiedliche Genres handelt (informativ vs. narrativ). Die Tatsache, dass man im „Ujak“ auf eine etwas höhere Zahl an Vokalen (46,57%: 43,58%) trifft, kann dadurch erklärt werden, dass es sich dabei um eine Erzählung handelt. Ein Unterschied in der Sprache der vier Nachrichtensendungen und von „Ujak“ liegt in der Reihenfolge der Vokale, indem bei „Ujak“ in der zweiten Stelle **o** und an dritter **i** liegt.

Hinsichtlich des Jat-Reflexes kann man in DnevRTCG die ekavische Form *predlog* ‘Vorschlag’ (und nicht *prijedlog*) hören, wo wie etwa in den Syntagmen *predlog zakona* ‘Gesetzesvorschlag’, *o predlogu rezolucije* ‘über den Vorschlag einer Resolution’. In Bezug auf *predlog* hält Vojislav Nikčević für das Montenegrinische fest, dass diese Form nicht dem Standard entspreche: „Wenn in der montenegrinischen Standardsprache die Präfixe **pre-** und **pred-** [...] gewöhnlich bei Substantiven und Langformen von Adjektiven gebraucht werden, dann lautet der Jat-Reflex bei diesen korrekterweise **ije** (zweisilbig), d. h. entsprechend den erwähnten Grundregeln: *prijevod* ‘Übersetzung’, *prijevoz* ‘Transport’, *prijedlog* ‘Vorschlag’ [...], wobei deren Parallelformen mit einsilbigem **e** als Jat-Reflex in dieser Sprache Dialektismen darstellen und nicht dem Standard entsprechen.“

27. In den montenegrinischen Nachrichten kommen 55,8% Vokale vor, während die serbischen 57,48% aufweisen, d. h. der Unterschied liegt bei 1,68%. In den kroatischen TV-Nachrichten machen Konsonanten 56,27% aus und in den bosnischen (TV der Föderation) 56,13%. Der Anteil der Konsonanten bei Škarić liegt mit 55,55% etwas darunter. In allen vier Nachrichtensendungen lautet der häufigste Konsonant **n** (Verhältnis zwischen DnevRTCG und DnevRTS: 6,0% :

5,79%), wobei dies auch bei Škarić der Fall ist. An zweiter Stelle folgt **r**, bei dessen Häufigkeit keine größeren Unterschiede zwischen DnevRTCG und DnevRTS (5,6%:5,3%) vorliegen, wobei in den montenegrinischen Nachrichten **p** die gleiche Vorkommensfrequenz aufweist. Dritter Vokal ist **s** (4,9%:5,47 %), gefolgt von **t** (4,39%:5,03%). An fünfter Position befindet sich **d** (3,99%:4,66%), an sechster **j** (3,82%:3,05%), gefolgt von **v** (3,35%:3,66%). Im Falle von **p** liegt ein Unterschied von knapp 2% (5,6%:3,04%) vor. Die Frequenz von **k** ist in beiden Informationssendungen beinahe identisch (3,39%:3,43%), wobei dies auch für **m** gilt (3,04%:3,12%). Der Konsonant **l** zeigt ein Verhältnis von 2,56%:2,71%. Die Frequenz sämtlicher übriger Konsonanten liegt unter 2%: **z** (1,85%:1,74%), **g** (1,49%:1,36%), **b** (1,37%:1,62%), **c** (1,08%:0,74%), **š** (1,01%:1,03%), **č** (0,86%:0,82%), **ć** (0,67%:0,76%), **nj** (0,63%:0,58%). Überaus selten trifft man auf **h** (0,5%:0,48%), **ž** (0,43%:0,59%), **lj** (0,43%:0,34%), **f** (0,3%:0,21%) und **đ** (0,22%:0,2%). Die geringste Frequenz weist **dž** auf (0,004%:0,07 %).

Stellen wir nun eine Verbindung dieser Konsonanten mit jenen aus den beiden anderen Nachrichtensendungen her (HRT i TVBH1), können wir keine größeren Abweichungen erkennen. Dies betrifft auch die aus dem Buch „Ujak“ gewonnenen Ergebnisse: Auch hier liegt **n** an erster Stelle, gefolgt jedoch von **m**, **t** und **d**. Bei „Ujak“ treffen wir auf eine Besonderheit, nämlich auf den Konsonanten **s'**, der insgesamt 33mal erfasst wurde – am häufigsten beim Temporaladverb *s'utra* 'morgen', der Verbalform *s'edi* 'er, sie es sitzt' und der Verbalkonstruktion *s'utri dan* 'am morgigen Tag'. Es folgen *s'edem* 'ich sitze', *s'eračke* 'ein Toponym', *pos'eti* 'er sie, es besucht', *s'ede* 'sie sitzen', *s'ednem* 'ich setze mich', *s'ela* 'sich setzen, fem.', *s'eo* 'sich setzen, mask.', *s'ete* 'setzen Sie sich!', *s'ec* 'hacken, schneiden', *s'ecam* 'ich erinnere mich'. Der Grund, warum all diese Beispiele hier genannt werden, liegt darin, dass Fürsprecher einer eigenen montenegrinischen Sprache häufig darauf hinweisen, dass der Laut **š** (Schreibweise von Vojislav Nikčević) ein Charakteristikum der Sprache in Montenegro sei, wobei man allerdings einzig vom Verhältnis zwischen ijekavischer Aussprache in Montenegro und ekavischer Aussprache in Serbien ausgeht und die Tatsache, dass auf ijekavischem serbischen Sprachgebiet ebenfalls **s'** vorkommt, ignoriert oder ausklammert. Man könnte demnach auch in serbisch-ijekavischer Aussprache diesen Laut normieren, wobei es eine andere Frage ist, ob dies zielführend wäre. In den montenegrinischen TV-Nachrichten konnte **s'** nicht angetroffen werden, doch tritt die Sequenz **sj** in Wörtern wie *sjutra* 'morgen', *sjutrašnji* 'morgiger' auf, wie etwa: u Crnoj Gori *sjutra* pretežno sunčano 'in Montenegro morgen überwiegend sonnig', od *sjutra* će biti na sajtu vlade [...], 'ab morgen wird auf der Website der Regierung [...]', na *sjutrašnjem* zasjedanju 'auf der morgigen Sitzung'.

Bei „Ujak“ konnte eine weitere Erscheinung angetroffen werden, die ebenso von manchen als Besonderheit der montenegrinischen Sprache dargestellt wird. Diese betrifft die unterschiedlichen Arten der Jotierung, wobei **đ**, das meist im Adverb *đe* 'wo' und in von diesem gebildeten Wörtern auftritt, am typischsten ist

(*neđe* 'irgendwo', *nide* 'nirgendwo', *ovđe* 'hier', *pođeđe* 'mancherorts', *svuđe* 'überall'). Daneben gibt weitere Formen dieser Jotierung in den Lexemen *đeca* 'Kinder', *đevojka* 'Mädchen', *ded* 'Großvater', *viđeti* 'sehen', *viđeše* 'sehen, Impf.'. In anderen Wörtern tritt *đ* seltener auf (*đeveruša* 'Brautjungfer', *meded* 'Bären-', *nedelja* 'Sonntag, Woche'). Doch in den gesamten montenegrinischen TV-Nachrichten konnte kein einziges solches Beispiel angetroffen werden.

Eine andere Form der neueren Jotierung ergibt *ć* und umfasst in erster Linie die Gruppe **st**, die zu *ć* umgestellt wird. In „Ujak“ tritt dieser Lautwechsel meistens im Zusammenhang mit der Verbalwurzel **tjera-** auf: a) *doćera* 'er, sie, es schaffen heran', *doćeraj* 'schaffe heran!', *doćeraju* 'sie schaffen heran', *doćerali* 'wir, ihr, sie haben/habt herangeschafft', *doćeralo* 'es hat herangeschafft, neutr.', *doćerat* 'heranschaffen, verkürzter Inf.', *doćeraše* 'heranschaffen, Impf.', b) *naćera* 'er, sie, es treibt an, drängt', *naćero* 'hat angetrieben, mask.', c) *oćera* 'er, sie, es treibt weg', *oćeraj* 'treibe weg!', *oćerali* 'wir, ihr, sie haben/habt weggetrieben', *oćeran* 'weggetrieben, mask. Sg.', *oćerani* 'weggetrieben, mask. Pl.', *oćerano* 'weggetrieben, neutr. Sg.', *oćerat* 'wegtreiben, verkürzter Inf.', *oćero* 'hat weggetrieben, mask.', c) *poćeraj* 'jage nach!', *poćeraju* 'sie jagen nach', *poćerale* 'wir, ihr, sie sind/seid nachgejagt', *poćerali* 'wir, ihr, sie sind/seid nachgejagt', g) *proćera* 'er, sie, es vertreibt', weiters in den Verben *letjeti* 'fliegen' (*izlećeli*, *izlećeše*), *ulećeti* (*uleće*) i *utjerati* 'hineintreiben' (*ućera*). Die jüngste Jotierung umfasst seltener andere Konsonanten, siehe dazu z. B. *c: ćepanica* 'Holzspan'. Der Konsonant *ć* tritt bei einer Umstellung der Konsonantengruppe **k + ć** hin zu **šč** wie etwa in den *ščer* 'Tochter', *ščeri* 'Tochter, Gen., Dat., Lok. Sg.; Nom., Gen. Akk. Pl.', *ščerka* 'Tochter, diminutiv', *ščerkom* 'Tochter, Instr.' auf. Als Ergebnis der Jotierung der Gruppe **ht** entsteht in einigen Fällen **šč**: *ščeli* 'wir, ihr, sie wollten/wolltet', *ščelo* 'es wollte, neutr.', *Šćepo* 'Koseform für *Stjepan*'. In DnevRTCG konnten wir jedoch keines dieser Beispiele und nicht einmal ein ähnliches vernehmen, obwohl diese in montenegrinischen Dialekten häufig sind. Ebenfalls nicht erfasst wurde der Konsonant **dz**, der von Vojislav Nikčević als **ʒ** (*bronzā* 'Bronze') geschrieben wird und über den er behauptet, dass er völlig normal vorkäme. Auch das „übliche und etwa seltenere“ weiche **z** (bei Nikčević **ž**) wie in *iželica* 'Vielfraß' wurde nicht vernommen. Somit kann festgehalten werden, dass die Laute **ś**, **ž** und **ʒ**, die laut Vojislav Nikčević der montenegrinischen Sprache eine überaus ausgeprägte strukturelle und typologische Besonderheit in Bezug zur serbischen Sprache verleihen, in der analysierten Informationssendung zur Hauptsendezeit nicht vorkommen. Sollten diese Laute den Hauptunterschied zwischen der serbischen und montenegrinischen Sprache ausmachen, so wie dies von Fürsprechern einer eigenen montenegrinischen Sprache behauptet wird, dann erschiene es nur allzu logisch, dass sie auch den grundlegenden phonetisch-phonologischen Unterschied zwischen der serbischen und montenegrinischen Nachrichtensendung ausmachen. Unser Material und unsere Analyse haben dies jedoch nicht bestätigt. Die auf diese Weise konzipierte und ausgestrahlte montenegrinische Informationssendung verfügte somit nicht

über die entsprechenden Bedingungen für das Vorkommen der angeführten Laute und für eine Vergrößerung der phonetisch-phonologischen Differenzierung zwischen der serbischen und montenegrinischen Sprache.

Von den tatsächlich in DnevRTCG angetroffenen Besonderheiten sei die Form *nijesam* 'ich bin nicht' und die reduzierte Zahlenangabe *šeset* von *šezdeset* 'sechzig' (*član šeset četiri* 'Artikel 64') erwähnt. In DnevRTS konntrn andererseits das Phonoplasma *dvaest* 'zwanzig' vernommen werden.

28. Die durchgeführte Analyse zeigt, dass die phonetisch-phonologischen Unterschiede zwischen der serbischen und montenegrinischen Nachrichtensendung minimal sind und sie am allerwenigsten den Moderationsteil und am meisten den Deklarativteil betreffen. Die Differenzierung ist weniger phonetisch-phonologischer, sondern eher prosodischer Natur und äußert sich in einer Reflexion verschiedener dialektaler Eigenschaften Montenegros und Serbiens. Im Vokalsystem liegen die Unterschiede bei 0,19% und im Konsonantensystem bei 1,68%. Am frequentesten ist der Konsonant **n** (Verhältnis zwischen DnevRTCG und DnevRTS je 6,0%:5,79%), gefolgt von **r** ohne größere Abweichungen (5,6%:5,3%), und an dritter Stelle liegt **s** (4,9%:5,47%). Eine Besonderheit von DnevRTCG liegt in der Aussprache von Wörtern wie *sjutra*, *sjutrašnji*. Das, was von Befürwortern einer eigenen montenegrinischen Sprache als grundlegender Unterschied zum Serbischen hervorgehoben wird, nämlich die Laute **š**, **ž** und **ž** stellen kein differenzierendes Merkmal zwischen den montenegrinischen und serbischen TV-Nachrichten dar, weil wir sie in diesen Sendungen nicht angetroffen haben, ebenso wie die beiden Sendungen auch nicht durch Jotierungen des Typs *đevojka*, *čerati* unterschieden werden können. Dies bedeutet, dass die phonetische Struktur der montenegrinischen TV-Nachrichten nicht die Notwendigkeit einer Änderung der phonologischen Struktur der Sprache in Montenegro und der Einführung dreier neuer Phoneme (**š**, **ž** und **ž**, so wie von Vojislav Nikčević vorgeschlagen) mit sich bringt. Auf diese Weise würde bewusst und mit weit reichenden Folgen ein beträchtlicher Unterschied nicht nur in Bezug auf die Sprache der Serben, sondern auch auf die Sprache der Kroaten und Bosniaken geschaffen werden, und die Sprache einiger Hunderttausend Montenegriner hätte drei Phoneme mehr als die Sprache von rund zehn Millionen Sprechenden des Serbischen, Kroatischen und Bosniakischen. Zieht man als wesentliches Kriterium für die Umsetzung radikaler sprachlicher Änderungen den Faktor der Rationalität heran (der es auf dem Balkan nicht immer leicht hat), dann muss in Betracht gezogen werden, dass derartige phonologische Innovationen auch in anderen Bereichen Änderungen mit sich bringen (so etwa müsste für eine verhältnismäßig kleine Zahl an Personen neue Tastaturbelegungen für die drei Zeichen eingeführt werden) und eine erheblicher Zäsur in der Tradition darstellen würden. Daneben erhebt sich die Frage, ob dieses neue phonologische System sinnvoll sein würde, denn wenn die fraglichen Phoneme frequent wären, gebe es einige Gründe für deren Einführung. Zu guter Letzt sei festgehalten, dass

uns kein Fall bekannt ist, in dem eine Sprache mit einer langen Tradition und einer gänzlich ausgebauten und überaus funktionellen Norm derartig radikal ihre phonologische Struktur auf Grund von Neubenennung und/oder kleinerer kosmetischer Eingriffe geändert hätte (die Geschichte zeigt, dass dies man am Beginn von Standardisierung und Kodifizierung geschieht). Wissenschaftlich betrachtet ist es sinnlos etwas einzuführen, nur um dadurch einen Unterschied gegenüber anderem/anderen zu schaffen und um ein politisches Ziel oder Individual- oder Gruppenambitionen durchzusetzen. Ein derartiger Irrationalismus könnte kontraproduktiv und nur von kurzem Atem sein.

Literatura

- Anić 2003: Anić, V. *Rječnik hrvatskoga jezika*. Zagreb: Novi Liber.
- B-Hal: Halilović, S. (1996). *Pravopis bosanskoga jezika*. Sarajevo: Preporod.
- Babić 1991: Babić, S. et al. *Povijesni pregled, glasovi i oblici hrvatskoga književnoga jezika*. Zagreb: HAZU/Nakladni zavod Globus.
- Brozović 1968: Brozović, D. O fonološkom sustavu suvremenog standardnog hrvatskosrpskog jezika. In: *Radovi Filozofskog fakulteta, Razdio lingvističko-filološki*. (4) Zadar. Nr. 7/7. S. 20–39.
- Brozović 1973: Brozović, D. O ortoepskoj vrijednosti dugoga i produženoga ijekavskog jata. In: *Jezik*. Zagreb. Nr. XX/3. S. 65–74, Nr. XX/4. S. 106–118, Nr. XX/5. S. 142–149.
- Brozović 1991: Brozović, D. Fonologija hrvatskoga književnoga jezika. In: Babić, S. et al. (1991): *Povijesni pregled, glasovi i oblici hrvatskoga književnoga jezika*. Zagreb: HAZU/Nakladni zavod Globus.
- Brozović 1998: Brozović, D. Aktualna kolebanja hrvatske jezične norme u slavenškome i europskome svjetlu. In: *Jezik*. Zagreb. Nr. 45. S. 160–176.
- Čedić 2005: Čedić, I. Pisana riječ i jezičke norme u Bosni i Hercegovini. In: *Radovi Instituta za jezik*. Sarajevo. Nr. XVII. S. 111–173.
- D-Deš: Dešić, M. (2002). *Pravopis srpskog jezika*. Zemun: Nijansa.
- Fekete 2000: Fekete, E. Neke pojave sistem(at)skog narušavanja akcenatske norme. In: *Južnoslovenski Filolog*. Beograd. Nr. VI/3–4. S. 1297–1329.
- Guberina/Krstić 1940: Guberina, P./Krstić, K. *Razlike između hrvatskoga i srpskoga književnog jezika*. Zagreb: Matica hrvatska.
- H-A/S: Anić, V./Silić, J. (2001). *Pravopis hrvatskoga jezika*. Zagreb: Novi Liber i Školska knjiga.
- H-B/F/M: Babić, S. et al. (2005). *Hrvatski pravopis*. Zagreb: Školska knjiga.
- H-Enc. rj.: Jojić, Lj./Matasović, R. (Hg.). *Hrvatski enciklopedijski rječnik*. Zagreb: Novi Liber.

- Hamm 1949: Hamm, J. Štokavština Donje Podravine. In: *Rad JAZU*. Zagreb. Bd. 275. S. 5–70.
- Haški sud [www: http://www.un.org/icty/bhs/cases/seselj/documents/docpros/sespros041123b3.htm](http://www.un.org/icty/bhs/cases/seselj/documents/docpros/sespros041123b3.htm)
- HJS: Barić, E. et al. (Hg., 1999): *Hrvatski jezični savjetnik*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje/Pergamena/Školske Novine.
- Isaković 1993: Isaković, A. *Rječnik karakteristične leksike u bosanskome jeziku*. Wuppertal: Bambi.
- Ivšić 1913: Ivšić, S. Današnji posavski govor. In: *Rad JAZU*. Zagreb. Bd. 196. S. 122–254, Bd. 197. S. 113–162.
- Jahić et al. 2000: Jahić, Dž. et al. *Gramatika bosanskoga jezika*. Zenica: Dom štampe.
- Jonke 1956: Jonke, Lj. Akcentuacija na našoj radio-stanici. In: *Jezik*. Zagreb. Nr. IV. S. 129–133.
- Kačić 1995: Kačić, M. *Hrvatski i srpski: zablude i krivotvorine*. Zagreb: Zavod za lingvističku Filozofskoga fakulteta.
- Martinović 2004: Martinović, B. Naglasne dvostrukosti imenica. In: *Riječki filološki dani*. Rijeka. Bd. V. S. 319–326.
- Martinović 2006: Martinović, B. Odmaci od preskriptivne naglasne norme u hrvatskom standardnom jeziku. In: *Riječki filološki dani*. Rijeka. Bd. VI. S. 247–257.
- Matešić 1996: Matešić, J. *Rückläufiges Wörterbuch des Serbokroatischen*. Bd. 1–2. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Mićanović 2006: Mićanović, K. *Hrvatski s naglaskom: standard i jezični varijeteti*. Zagreb: Disput.
- Milosavljević 2002: Milosavljević, P. *Srbi i njihov jezik: hrestomatija*. Beograd: Čigoja štampa.
- Nikčević 1997: Nikčević, V. *Pravopis crnogorskog jezika*. Cetinje: Crnogorski Pen Centar.
- Nikčević 2001: Nikčević, V. *Gramatika crnogorskog jezika*. Podgorica: Dukljanska akademija nauka i umjetnosti.
- Pavičić 1953: Pavičić, S. Podrijetlo naselja i govora u Slavoniji. In: *Rad JAZU*. Zagreb.
- Petrović 1996: Petrović, D. Fonetika. In: Radovanović, M. (Hg.): *Srpski jezik na kraju veka*. Beograd – Kraljevo: Institut za srpski jezik SANU/Slovo. S. 88–98.
- Petrović 1999: Petrović, D. Dve srpske prozodijske norme? In: *Aktuelni problemi gramatike srpskog jezika*. Subotica – Beograd: Gradska biblioteka/Narodna biblioteka Srbije/Institut za srpski jezik SANU. S. 227–231.

- Pranjeković 2001: Pranjeković, I. Za demokratizaciju hrvatske ortoepske norme. In: *Jezik i demokratizacija. Posebna izdanja Instituta za jezik u Sarajevu*. Sarajevo. Nr. 12. S. 299–307.
- Samardžija 1999: Samardžija, M. Norme i najnovije promjene u hrvatskom jeziku. In: *Zaprešićki godišnjak*. Zaprešić: Matica hrvatske Zaprešić. S. 327–340.
- S-P/J/P: Pešikan, M. et al. (1995). *Pravopis srpskoga jezika*. Školsko izdanje. Beograd: Matica srpska/Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- S-Sim: Simić, R. (1998). *Pravopisni priručnik srpskoga književnog jezika*. Beograd: Naučno društvo za negovanje i proučavanje srpskog jezika.
- Subotić 2005: Subotić, Lj. *Ortoepska i ortografska norma standardnog srpskog jezika*. Novi Sad: Novinarska biblioteka.
- Škarić 1999: Škarić, I. Sociofonetski pristup standardnom naglašavanju. In: *Jezik*. Zagreb. Nr. XVI/2. S. 117–137.
- Škarić 2001: Škarić, I. Kakav pravopis (između fonetike i fonologije). In: *Govor. Časopis za fonetiku*. Zagreb. Nr. XVIII/1. S. 1–31.
- Škarić 2002: Škarić, I. Naglasci iz suprotstavljenih pravila. In: *Govor. Časopis za fonetiku*. Zagreb. Nr. XIX/2. S. 115–135.
- Škarić et al. 1996: Škarić, I. et al. Kako se naglašavaju posuđenice. In: *Jezik*. Zagreb. Nr. 43. S. 128–138.
- Težak 2002: Težak, S. *Hrvatski štokavski ekavci. Hrvatski naš osebujni*. Zagreb: Školske novine.
- Tošović 2003: Tošović, B. *Ujak*. Beograd: Beogradska knjiga.
- Tošović 2006: Tošović, B. Fonetsko-fonološke razlike između bosanskog/bošnjačkog, hrvatskog i srpskog jezika (standardološka rješenja). In: Jesenšek, M./Zorko, Z. (Hg.). *Jezikovna predanost. Akademiku prof. dr. Jožetu Toporišču ob 80-letnici*. Maribor. S. 165–181.
- Valjevac 2003: Valjevac, N. Bosanski standardni jezik i njegova prozodijska norma. In: *Wiener Slawischer Almanach*. Sonderband. Wien. Nr. 57. S. 303–323.
- Valjevac 2005a: Valjevac, N. Standardna novoštokavština i jezička situacija u Bosni i Hercegovini. In: *Radovi Instituta za jezik*. Bd. XVII. Sarajevo. S. 4–111.
- Valjevac 2005b: Valjevac, N. Standardna novoštokavština i jezička situacija u Bosni i Hercegovini. In: *Radovi Instituta za jezik*. Sarajevo. Nr. XVII. S. 1–110.
- Vukušić 1997: Vukušić, S. Neprihvatljiva naglasnonormativna pravila. In: *Jezik*. Zagreb. Nr. 44. 1997. S. 63–66.
- Vukušić 2000: Vukušić, S. Kada prenošenje, a kad prilagodba naglasaka. In: *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*. Zagreb. Bd. 20. S. 389–393.
- Vukušić et al. 2007: Vukušić, S. et al. *Naglasak u hrvatskome književnom jeziku*. Zagreb: Globus.

Branko Tošović

Fonetsko-fonološke razlike između bosanskog/bošnjačkog, hrvatskog i srpskog jezika

U prvom dijelu rada govori se o stepenu proučenosti fonetike i fonologije na području bosanskog/bošnjačkog, hrvatskog i srpskog jezika. U drugom se navode tipični i interesantni pogledi na fonetsko-fonošloške razlike između tih jezika. U trećem se razmatraju osnovne razlike u standardizaciji fonetsko-fonoloških pojava.

Na početku analize konstatuje se da je fonetsko-fonološki sistem srpskog, hrvatskog i bošnjačkog jezika različito proučen. On je bio predmet širih istraživanja u okviru naučno-istraživačkih projekata, doktorskih i magistarskih radnji. Same fonetsko-fonološke razlike između srpskog, hrvatskog i bošnjačkog jezika gotovo da nisu razmatrane. Na to se, prije svega, odrazila činjenica da su sve donedavno srpski, hrvatski i bošnjački jezik tretirani kao jedan standardni jezik (srpskohrvatski/hrvatskosrpski) pa problem fonetsko-fonološke identičnosti, sličnosti i različitosti nije bilo previše aktuelan, niti se forsirao.

O razlikama se povremeno govorilo i pisalo, uglavnom u vezi sa varijantama. Nakon raspada bivše Jugoslavije pojavio se niz radova, od kojih su neki bili tendenciozni i usmjereni na pronalaženje razlika po svaku cijelu i u što većem broju.

U drugom dijelu kratko se prezentiraju i komentarišu neka tumačenja Đura Daničića, Petra Guberine, Kruna Krstića, Marijana Krmpotića, Ilije Protuđera, Stjepana Babića i Nائلة Valjevac.

U trećem dijelu autor izdvaja dvije vrste fonetsko-fonoloških razlika – standardološke i funkcionalne. Prve nastaju kao rezultat normiranja, druge dolaze u praktičnoj primjeni.

U analizi vokalskoj sistema kao dominantan problem izdvaja se zamjena jata i pitanje da li ona predstavlja diferencijalno obilježje. Autor smatra da se se ne može prema refleksu jata praviti razlika između B, K i S.

Niz glasovnih alternacija dobio je različita normativna rješenja (**a/o**, **a/u**, **e/a**, **e/o**, **e/u**, **i/e**, **o/u**, **a/o**). I u konsonantskom sistemu postoje nepodudarnosti (**f/v/hv**, **s/f**, **v/h**, **h/j**, **gnj/nj**, **št/ć**, **s/š**, **s/t**, **s/z**, **dž/č**, **h/k**). U bosanskom/bošnjačkom standardu posebno se insistira na glasu **h**, pri čemu se u nizu slučajeva dozvoljavaju dubleti. Poseban slučaj čini nejednako normiranje palatalizacije.

Branko Tošović
Institut für Slawistik
Karl-Franzens-Universität Graz
Merangasse 70
8010 Graz
Österreich
Tel.: +43/316/380 2522
Fax: +43/316/380 9773
branko.tosovic@uni-graz.at
<http://www-gewi.uni-graz.at/gralis/>

Branko Tošović (Grac)

Korelaciona gramatika bosanskog/bošnjačkog, hrvatskog i srpskog jezika Dio 1: Fonetika – Fonologija – Prozodija

U tekstu se daje zaključak i sadržaj knjige Korelaciona gramatika bosanskog/bošnjačkog, hrvatskog i srpskog jezika, dio 1: Fonetika – Fonologija – Prozodija (Grac, 2009, 545 s.).

U ovoj knjizi učinjen je pokušaj da se kompleksno razmotre osnovna fonetska, fonološka i ortoepska pitanja bosanskog/bošnjačkog, hrvatskog i srpskog jezika na dvije interakcijske ravni: 1. u međusobnom odnosu fonetskih, fonoloških i prosodijskih jedinica i 2. u korelaciji bosanskog/bošnjačkog, hrvatskog i srpskog jezika, a takođe u poređenju sa drugim jezicima (sloven-skim i njemačkim jezikom). Tako su nastala dva analitička korelaciona sistema – intralingvistički (strukturni) i interlingvistički (međujezički).

Na prvom planu autor izdvaja strukturni intrakorelacional (koji obuhvata odnose fonetskih, fonoloških i prosodijskih jedinica iste podkategorije), interkorelacional (koji sadrži odnose jedinica različitih kategorija) i ekstrakorelacional (u kome se nalaze odnosi jedinica različitih jezičkih nivoa).

Na intralingvističkom planu autor analizira retrokorelacional (interakciju savremenog fonetsko-fonološkog-prozodijskog stanja i prethodnog, najstarijeg), intrakorelacional (standardni bosanski/bošnjački, hrvatski, srpski jezik ↔ dijalekti), interkorelacional (bosanski/bošnjački jezik ↔ hrvatski jezik ↔ srpski jezik), suprakorelacional (bosanski/bošnjački jezik, hrvatski jezik, srpski jezik ↔ drugi južnoslovenski jezici), superkorelacional (bosanski/bošnjački jezik, hrvatski jezik, srpski jezik ↔ istočni i/li zapadni slovenski jezici) i ekstrakorelacional (bosanski/bošnjački jezik, hrvatski jezik, srpski jezik ↔ njemački jezik).

Na oba nivoa izdvaja se kategorijal – sistem kompatibilnih odnosa.

Knjigu čini pet tematskih cjelina. U prvom dijelu daje se opšta (osnovna) informacija o bosanskom/bošnjačkom, hrvatskom i srpskom jeziku, njihovom nastanku i razvoju te arealnoj diferencijaciji (dijalekatskoj razuđenosti). U ovome poglavlju ukazuje se na istraživačku građu i prezentira on-line Gralis-Korpus, koji je razvijen na Univerzitetu u Gracu i koji predstavlja osnovu ovog istraživanja.

Drugi dio je posvećen opštim fonetskim i fonološkim pitanjima (šta je fonetika i fonologija, koje su njihove osnovne jedinice), sa posebnim osvrtom na odnos glas ↔ fonema ↔ grafema i prirodu govornih organa. Jedan segment ove cjeline čini transkripcija i transliteracija.

U trećem dijelu razmatraju se vokali. Oni se tumače u odnosu na njihove akustičke, artikulacione, funkcionalne i korpusne vrijednosti. Posebno se razmatra jat i tumače njegovi refleksi. Analiza obuhvata pojave kao što su preglas, prevoj, vokalizacija i ispadanje vokala. Jedan segment istraživanja čine vokalske korelacije, koje se analiziraju u okviru retrokorelacionala, intrakorelacionala, interkorelacionala, suprakorelacionala i ekstrakorelacionala.

Četvrti dio posvećen je konsonantima. Nakon tumačenja njihovih akustičkih, artikulacionih, funkcionalnih i korpusnih vrijednosti slijedi predstavljanje osnovnih pojava – asimilacije, palatalizacije, jotovanja i ispadanja konsonanata. Njihove korelacije su razmotrene na isti način kao i vokalske – u okviru retrokorelacionala, intrakorelacionala, interkorelacionala, suprakorelacionala i ekstrakorelacionala.

U petom dijelu govori se o slogu, intonaciji i akcentu.

Sadržaj

Skraćenice. Znakovi	9
Uvod	15
Opšta informacija o BKS	19
Iz istorije jezika	21
Dijalekti	41
Korpus	49
Fonetika. Fonologija	55
Transkripcija. Transliteracija	75
Pismo	89
Govorni organi	103
Glas i fonema	111
Vokali	125
Vokal jat i njegovi refleksi	149
Preglas	167
Prevoj	169
Vokalizacija	171
Ispadanje vokala	175
Vokalske korelacije	183
Konsonanti	201
Intralingvalne konsonantske korelacije	239
Interlingvalne konsonantske korelacije	279
Asimilacija. Asimilacija po zvučnosti	359
Asimilacija prema načinu tvorbe	375
Palatalizacija	381
Jotovanje	387
Ispadanje konsonanata	391
Slog	393
Intonacija	397
Akcent	405
Literatura	459
Predmetni registar	505
Imenski registar	531
Summary	539
Rezime	541
Content	543
Sadržaj	545

Branko Tošović (Graz)

**Korrelative Grammatik
des Bosni(aki)schen, Kroatischen und Serbischen
Teil 1: Phonetik – Phonologie – Prosodie**

In vorliegendem Text werden die Schlussfolgerungen und der Inhalt des Buches „Korrelative Grammatik des Bosni(aki)schen, Kroatischen und Serbischen. Teil 1: Phonetik – Phonologie – Prosodie“ dargestellt. Diese Publikation erschien im Jahre 2009 und bietet auf 545 Seiten einen Überblick über grundlegende Fragen der Phonetik, Phonologie und Prosodie der genannten Sprachen, wobei auch ein Vergleich zur übrigen Slawia und zur deutschen Sprache hergestellt wird.

Branko Tošović
Institut für Slawistik
der Karl-Franzens-Universität Graz
Merangasse 70
8010 Graz
+43/316/3802522
branko.tosovic@uni-graz.at
www-gewi.kfunigraz.ac.at/gralis/

Прозодија – Prozodija – Prosodie

Милорад Дешић (Београд)

Акценатски систем у српском и хрватском стандардном језику

Поређењем акценатског система у српском и хрватском књижевном језику може се утврдити да ли је ријеч о различитим системима или о варијацијама истог система. До закључка се долази анализом српских и хрватских граматика и рјечника: више има заједничког него различитог, а оно што није једнако не нарушава знатније основна правила акцентуације.

1. У сербокроатистици се доста расправљало о акценатској норми. Изношена су различита мишљења, али увијек се полазило од исте основе – од Вук-Даничићеве акцентуације. Предмет спорења најчешће је било питање: колико је та акцентуација и данас актуелна, треба ли је у извјесној мјери мијењати? Овакво питање сасвим је природно, јер су се могле десити промјене у акценту у периоду од 150 година. Једни лингвисти су, на основу парцијалних истраживања и успутних запажања, указивали на чињеницу да Вуков и Даничићев акценат није прихваћен у свим регионима, да се од њега одступа у медијима, посебно у говору данашње омладине, па су се чак питали да ли треба установити још једну акценатску норму, не објашњавајући на којим принципима би била заснована. Други лингвисти су били умјеренији: сматрали су да је потребно и даље се држати основних правила Вук-Даничићеве акцентуације, али истовремено су указивали на неопходност дограђивања, осавремењавања акценатске норме. Као један од разлога за одступања од стандарда, не само акценатска него и многа друга, наводили су општу небригу о језичкој култури, посебно о говорној, како у школи, тако и ван школе. Додајмо овоме податак да у савременим рјечницима, који поштују важећу норму, налазимо много ријечи које се квалификују као акценатски дублети (уз Вуков акценат дат је још један), а понекад се као стандардни биљежи само акценат друкчији од Вуковог. Примјере осавремењавања акценатске норме, можда још недовољног, представљају типични случајеви наведени не само у рјечницима него и у граматицама и научним радовима – према Вуковим и Даничићевим једноакценатским ријечима и облицима стоје акценатски дублети у савременом језику: *синóвā, синòвима̄, синóвā и сѝнòвā, синòвима и сѝновима; у случáју – у случáју и у слѹчáју; мèне – мèне и мѐне; нòћи – нòћи и нòћи; трéсти – трéсти и трѣсти; жели́мо – жели́мо и жѣли́мо*. Наравно, није увијек ријеч о потпуним дублетима, јер су неки чланови пара данас у све рјеђој употреби (*синóвā, синòвима, у случáју*).

2. Једно од веома значајних и не баш једноставних питања у нашој науци јесте систематизација акцената. Од Даничићевих акценатских студија и „Српских акцената“ (Даничић 1925) до данас било је доста покушаја груписања, систематизовања стандардног акцента, уз примјену различитих критеријума.

Често се полазило од акценатских алтернација у оквиру одређених врста ријечи и од броја слогова у ријечима из конкретне врсте. Поменимо овдје само српске и хрватске граматике, у којима се посебно, одвојено обрађује акценат именица (разврстан према именичким врстама), посебно акценат глагола (глаголских врста) итд. Овакав поступак оправдава се тиме што се заиста једна врста ријечи често разликује од друге и по акценту. Међутим, поставља се питање да ли је то увијек случај, тј. да ли се акценат понекад понаша на исти начин у различитим граматичким категоријама. Одговор ћемо добити пошто анализирамо акценатске једнакости које запажамо код неких именица различитог рода, глагола који нису из исте морфолошке групе и примјера из различитих врста ријечи:

а)

м. род: *рѣбѣр*, ген. мн. *рѣбѣрѣ*ж. род: *нѣмѣн*, ген. мн. *нѣмѣнѣ*

б)

м. род: *бѣбрег*, ген. мн. *бѣбрегѣ*с. род: *кѣлено/кѣљено*, ген. мн. *кѣлѣнѣ/кѣљѣнѣ*

в)

глагол: *врѣћати – врѣћѣм*, *мѣловати – мѣлујѣм*

г)

придјев: *кѣћнѣ*замјеница: *нѣкѣ*број: *дрѣгѣ*прилог: *јѣтрѣс*

Ове једнакости показују да различите граматичке категорије могу имати исти акценат и постаценатске дужине. Из тога произилазе најмање два закључка. Прво, при класификовању акцената може се полазити од самог акцента и његових могућих промјена у облицима исте ријечи, па тек онда, у другом плану, водити рачуна о морфолошким особинама, а не обратно. Уосталом, кад говоримо о фонолошким алтернацијама (гласовним промјенама – о непостојаном *а*, јотовању и др.), у центру пажње је суштина одређене језичке појаве, а не морфолошка одлика. Друго, ако у граматикама хоћемо да обрађујемо акценат уз одређене врсте ријечи, дужни смо да укажемо на идентичност акцента у разним граматичким категоријама.

3. Основна јединица акценатског система свакако је акценатски тип. Под њим подразумевамо језичку категорију са истим акцентима и постаценатским дужинама, која обухвата непромјенљиве ријечи и промјенљиве са свим својим облицима. На примјер, један акценатски тип укључује све падеже јед-

нине и множине одређеног броја именица, други све облике групе глагола, трећи све падеже једнине и множине групе придјева, њихове облике сва три рода, одређеног и неодређеног вида, компаратива и суперлатива итд. Неопходан нам је велики, комплетни акценатски рјечник, у којем би били представљени сви акценатски типови. Како би он могао да изгледа, показали смо у „Малом акценатском речнику српског језика“ (Дешић 2001). У њему је акценат систематизован на основу мањег корпуса и приказан је одређени број акценатских типова. Такође, тај рјечник биљежи и преношење силазних акцената на проклитике, чиме се добија потпуна слика о акценатским карактеристикама појединих ријечи: обавезно преношење код глагола на одричну рјечцу *не* (*не носѝм* мјесто *не нѡсѝм*) и необавезно код осталих ријечи (*у кући* и *у кући*, *и ја* и *и ја* и сл.).

4. Једна од специфичности српског књижевног језика је двоизговорност: постоје екавски и ијекавски изговор, који се разликују не само по рефлексима јата него и по акценту рефлекса дугог јата. Ствар постаје још компликованија кад хоћемо да одредимо акценат двосложног јатовског **ије**. Наиме, одавно се воде расправе у науци о томе да ли се други слог низа **ије** изговара са краткоузлазним акцентом (*лијѐна*), онако како је код Вука и у свим досадашњим граматикама и рјечницима, или са дугоузлазним акцентом (*лијѐна*), како данас говори велика већина ијекаваца, и оних најобразованијих. Поменућемо мишљење лингвиста Асима Пеце и Митра Пешикана, рођених ијекаваца, у вези са узлазним акцентима двосложног ијекавског **ије**. Пецо овако резонује: „Већ је речено да двојство у ортоепији [...] не повлачи за собом никакву семантичку промјену. Ово двојство, исто тако, не ремети ни већ утврђене и Правописом прописане ортографске норме стандардне ијекавштине [...]. Ако у другим случајевима поштујемо савремено акценатско стање, и поред Вук-Даничићевих акцената дозвољавамо употребу и оних акцената који су данас обичнији у говорима које сматрамо основицом књижевног језика, нема разлога да тако не поступимо и у рефлексима јата, нарочито у слоговима узлазне интонације“ (Ресо 1991: 84). Слично размишља и Пешикан: „Кад је акценат узлазни, наглашава се други слог: *мијѐњати*, при чему је мање битно да ли ће се акценат изговорити као типични краткоузлазни или ће се продужити, у правцу *мијѐњати* (док у изговору речи типа *вијек*, *увијек* на слогу *је* не треба да буде никаквог дуљења)“ – Ивић et al. 1991: 60. Очигледна су залагања обојице аутора за акценатске дублете, за краткоузлазни и дугоузлазни акценат у ијекавским двосложним рефлексима јата.

И поред врло убједљивих образложења двојице познатих лингвиста, остало је и даље на снази Вуково и Даничићево биљежење акцената у ијекавским ријечима. Међутим, аутор ових редова прихватио је Пецино и Пешиканово мишљење о дублетности ијекавског низа **ије/ије** (*лијѐна* и *лијѐна*) и то исказао, поред осталог, у књигама „Српски акценат с лакоћом“ (Дешић 1992) и „Мали акценатски речник српског језика“ (Дешић 2001).

5. Екавски и ијекавски изговор, како смо већ рекли, разликују се по акценту рефлекса дугог јата. Због тога екавски и ијекавски ликови припадају различитим акценатским типовима. Осим тога, екавски ликови могу акценатски бити једнаки ријечима у којима није било старога гласа јата, док акценатски типови ијекавских ликова у свом саставу имају само ијекавске ријечи. То потврђује сљедећа група примјера, у којој *гра̀д* и *брѐг* чине исти акценатски тип, као и *бла̀г* и *лѐп*, а *брѝјег* представља посебан акценатски тип, као и *лѝјеп*:

1.

а) *гра̀д*, лок. *гра̀ду*; мн. *гра̀дови*, ген. *гра̀дѡвѧ* и *гра̀дѡвѧ*, дат., инстр., лок. *гра̀довима* и *гра̀довима*

брѐг, лок. *брѐгу*; мн. *брѐгови*, ген. *брѐгѡвѧ* и *брегѡвѧ*, дат., инстр., лок. *брѐговима* и *брегѡвима* – као *цвѣт* и др.

б) *брѝјег*, лок. *брѝјегу* и *брѝјегу*; мн. *брѐгови*, ген. *брѐгѡвѧ* и *брегѡвѧ*, дат., инстр., лок. *брѐговима* и *брегѡвима* – као *цвиѣт* и др.

2.

а) *бла̀г*, *бла̀га*, *бла̀го*; одр. *бла̀гѧ*, *бла̀гѧ*, *бла̀гѡ*; комп. *блѧжѧ*; суп. *на̀јблажѧ*

лѐп, *лѐпа*, *лѐпо*; одр. *лѐпѧ*, *лѐпѧ*, *лѐпѡ*; комп. *лѐпѧѧ*; суп. *на̀јлепѧѧ* – као *блѣд* и др.

б) *лѝјеп*, *лѝјѣпа* и *лѝјѣпа*, *лѝјѣпо* и *лѝјѣпо*; одр. *лѝјѣпѧ*, *лѝјѣпѧ*, *лѝјѣпѡ*; комп. *љѣпѧѧ*, суп. *на̀јљѣпѧѧ* – као *блѧјед* и др.

Облици *гра̀дѡвѧ*, *гра̀дѡвима*, *брегѡвѧ*, *брегѡвима* и сл. у савременом језику све рјеђе се употребљавају.

6. Хрватски лингвисти, уважавајући говорну праксу, успоставили су норму друкчију од вуковске у ријечима и облицима са рефлексима дугог јата. У хрватском стандардном језику изговорна замјена дугог јата је углавном једно-сложна, дифтоншка, с тим да се и даље пише **ије**, а акценат је као у српској стандардној екавици (са евентуалном разликом у неакцентованим дужинама). Тако су акценатски изједначени *гра̀д* и *брѝјег* (једнако српском екавском *брѐг*, а различито од вуковског ијекавског *брѝјег*), *бла̀г* и *лѝјеп* (као српско екавско *лѐп*, а не као *лѝјеп*):

1.

а) *гра̀д* – мн. *гра̀дови*

б) *брѝјег* – мн. *брѐгови*

2.

а) *бла̀г*, *бла̀га*, *бла̀го*; одр. *бла̀гѧ*; комп. *блѧжѧ*; суп. *на̀јблажѧ*

б) *лѝјеп*, *лѝјѣпа*, *лѝјѣпо*; одр. *лѝјѣпѧ*; комп. *љѣпѧѧ*; суп. *на̀јљѣпѧѧ*

7. Неакцентоване дужине у рефлексима јата не биљеже се једнако на српској и на хрватској страни. У српским рјечницима и граматикама дужина у рефлексима дугог јата обиљежава се у екавици, али не и у ијекавици: *ко̀лѣвка* – *ко̀лијевка*, *до̀нѣти* – *до̀нијети*, *љвѣк* – *љвијек*. Хрватски рјечници и граматике различито се односе према овој замјени јата. У рјечницима је дужина означена: *ко̀лијѣвка*, *до̀нијѣти*, *љвијѣк* у Анићевом „Рјечнику хрватскога језика“ (Анић 1994) и *ко̀лијѣвка*, *љмријѣти*, *љвијѣк* (али *до̀нијети*) у истоименом рјечнику, чији је главни уредник Јуре Шоње (Šonje 2000). У „Хрватској граматичи“ групе аутора (Barić et al. 1997) не наводи се дужина: *прѣповијетка*, *дво̀цијевка* (88), *прѣдријети*, *љмријети* (89), *љнапријед*, *за̀увијек* (276), а у Силићевој и Прањковићевој „Граматици хрватскога језика“ (Silić/Pranjković 2005) има примјера са дужином и без ње: *ко̀лијѣвка* (111), *до̀нијети* (82), *дво̀цијѣвка* (110) и *дво̀цијевка* (113), *прѣдријѣти* (71) и *прѣдријети* (73).

8. Акценатски дублети у српској норми, поменути у т. 1, не третирају се на исти начин у радовима хрватских лингвиста. Неки пут су у питању дублети, са евентуалним оградама, а неки пут ријечи и облици са једном акценатском реализацијом: у Анићевом „Рјечнику“ – *си́нѡвѡ/синѡвѡ*, *мѣне*, *по̀ћи*, *трѣсти* (Анић 1994); у „Šonje 2000“ – *си́нѡвѡ* и *синѡвѡ*, *мѣне*, *по̀ћи*, *трѣсти*; у „Хрватској граматичи“ (Barić et al. 1997) – *гра̀дѡвѡ*, рјеђе *градо̀вѡ* (115), *гра̀довима* и (рјеђе) *градѡвима* (116), (лок. једн.) *случа̀ју*, обичније *слѹча̀ју* (114), *мѣне* (208), *до̀ћи* и *до̀ћи* (245), *трѣсти* и *трѣсти* (247), *жѣли́мо* (237); у „Граматици хрватскога језика“ (Silić/Pranjković 2005) – *мѣне* (118), *по̀ћи* (61), *и́стрѣсти* (86), *зо̀вѣмо* (64).

9. У српском књижевном језику дугоузлазни акценат неких именица мушког и средњег рода повлачи се у ген. множине на претходни слог и реализује се као краткоузлазни акценат: *зада̀так* – *за̀дѡта̀кѡ*, *домаћи́нство* – *дома̀ћи́нста̀вѡ*. У хрватском књижевном језику има више рјешења за ову категорију именица: акценат се повлачи на претходни слог или остаје на истом слогу, не мијењајући се или прелазећи у дугосилазни акценат, одступајући тако од основног правила, пошто се силазни акценат нашао на непочетном слогу ријечи. Рјечници и граматике неједнако представљају наведени акценатски тип: Анићев „Рјечник“ биљежи: *пода̀так* – *по̀дѡта̀кѡ*, *брода̀рство* – *брѡда̀рста̀вѡ* – *брода̀рства̀* (Анић 1994); „Šonje 2000“: *пода̀так* – *по̀дѡта̀кѡ* – *пода̀та̀кѡ*, *домаћи́нство* – *домаћи́нства̀* – *домаћи́нста̀вѡ* – *домаћи́нста̀вѡ*; „Хрватска граматика“ (Barić et al. 1997): *мушѡка̀рац* – *му̀шѡка̀ра̀ца̀* и *мушѡка̀ра̀ца̀*, *и́скуство* – *и́скуста̀вѡ* и *и́скуста̀вѡ* (71), али налазимо и друкчије примјере: *добѡ́та̀к* – *до̀бѡ́та̀кѡ* и *добѡ́та̀кѡ* (115), *ѹре́та̀к* – *ѹре́та̀кѡ* (135), *ребѡ́рце* – *ребѡ́ра̀ца̀* (148); „Грамматика хрватскога језика“ (Silić/Pranjković 2005): *го̀лѹбак* – *го̀лѹба̀кѡ* (100), *огледа̀лце* – *огледа̀ла̀ца̀* и (*огледа̀ла̀ца̀*) (115).

10. У српском стандарду ријечи страног поријекла прилагођавају се српским, поред осталог, и у акценту, уз поштовање норме, мада се у говорној

реализацији често одступа од ње. Уобичајена су два начина прилагођавања страних ријечи акценатском систему српског књижевног језика: 1. акценат се помјера на претходни слог и том приликом силазна интонација се мијења у узлазну: *командант* – *командант*, *атентатор* – *атентатор*. 2. акценат остаје на истом слогу, али силазна интонација прелази у узлазну: *интересантан* – *интересантан*, *дефиниција* – *дефиниција*. Хрватски лексикографи држе се акценатске норме (са ријетким указивањем на одступање у говору): у „Апiс 1994“ налазимо примјере као *командант*, *атентатор*, *интересантан*, *дефиниција*, *диригент*, *резиме*, *телевизија*, *реализатор*, *дефект*, *асистент*, *континент*, *рокод* (изговор обично *рокод*); у „Ѕонје 2000“ ријечи страног поријекла слично су акцентоване: *командант*, *атентатор*, *интересантан* (*интересантан*), *дефиниција*, *диригент*, *информатор*, *резиме*, *телевизија* (*телевизија*), *дефект*, *асистент*, *континент*, *рокод*. Хрватски граматичари залажу се такође за поштовање класичне акценатске норме, али допуштају и одступања од ње у изговору ријечи страног поријекла. У Барић et al. 1997 наведено је неколико акценатских дублета и понеки триплет: *диригент* – *диригент*, *информатор* – *информатор*, *резиме* – *резиме*, *телевизија* – *телевизија* – *телевизија*, *Волтер* – *Волтер* (71). Аутори „Граматике хрватскога језика“ (Silić/Pranjković 2005) напомињу: „У неким се подручјима западноштоковских говора, који су у основици хрватскога стандардног језика, појављују силазни нагласци и на непрвome, па онда и на задњему слогу. Усп. *организа́тор*..., *дефе́кт*..., *асисте́нт*, *контине́нт* итд. Такве нагласке хрватски стандардни језик, посебно његов разговорни стил, почиње примати као правилне“ (20). Касније се примјери као *провока́тор*, *асисте́нт* и сл. нешто прецизније одређују у односу према норми: „Такве бисмо нагласке ми (засад) допустили само у разговорноме стилу“ (171).

11. Акценат сложеница и суперлатива придјева и прилога означава се у рјечницима и граматикама на више начина: некад се биљежи један акценат, некада два, неки пут је акценат у складу са нормом, а неки пут није (силазни ван првог слога).

У српском књижевном језику суперлатив придјева и прилога може имати један акценат (на елементу **нај**-): *на́јбо.љи*, *на́јвећи*, *на́јбо.ље* и *на́јбо.ље* (Речник 1959–2001), а могу се јавити и два акцента, од којих је један обично истакнутији: *на́јпо̀сљедњи* (поред *на́јпо̀сљедњи* – Речник 1959–2001), *на́јја̀снији*, *на́јједноста̀внији*, *на́јра̀дије* (Правопис 1960: 445). У неким случајевима дијелови сложенице чувају свој акценат: *на́родноослободила́чки* (Речник 1959–2001), *та́мнооцрвeн*, *свијeтлозе́лен* (и *свјeтлозе́лен*) (Правопис 1960: 730, 686). Други дио сложенице може задржати и свој силазни акценат, иако се тиме нарушава основно правило о везивању силазних акцената само за први слог ријечи: *та́мноси́в*, *о̀творенопла́в*, *свијeтложу́т* (и *свјeтложу́т*), *свијeтломодда́р* (и *свјeтломодда́р*) (Правопис 1960: 730, 522, 686). Одступања од стандардне ак-

центуације има и у сложеницама са једним акцентом: *купопрѡдаја*, *купопрѡдѡјнѣ*, *малопрѡдаја* (и *малѡпрѡдаја*) (Речник 1959–2001), *самозѡштита*, *самѡѡбрана*, *самѡѡслуга* (Речник 1967–1976), *пољѡпрѣвѣда*, *самоу̀права* (и *самѡуправа*) (Правопис 1960: 572, 680). Овдје је једноставно узет акценат другог дијела сложенице (*прѡдаја*, *прѡдѡјнѣ*, *ѡштита*, *ѡбрана*, *ѡслуга*, *прѣвѣда*, *у̀права*). Српски акцентолози су се залагали за поштовање принципа стандардне акцентуације, тј. за избегавање силазних акцената ван првог слога, па су предлагали да се у сложеницама акценат помјери на претходни слог (*самѡуправа*, *пољѡѡпривѣда*, *купѡпрѡдаја*) или да се мјесто силазног акцента узме узлазни на истом слогу (*самоу̀права*, *купопрѡдаја*) – Ресо 1971: 83. Сматрамо да није потребно инсистирати на акцентима типа *пољѡѡпривѣда*, *купопрѡдаја*, јер је изговор са силазним акцентима (*пољѡпрѣвѣда*, *купопрѡдаја*, *самозѡштита*) одувјек сасвим обичан, а помјерени акценат (*пољѡѡпривѣда*, *купѡпрѡдаја*) звучи чак неприродно.

У хрватским рјечницима акценат анализираних сложеница не одступа од норме, акценатован је други или (рјеђе) први дио сложенице, а понекад је акценат помјерен: у „Анић 1994“: *купопрѡдаја*, *малопрѡдаја*, *купопрѡдѡјнѣ*, *малопрѡдѡјнѣ*, *пољѡпрѣвѣда*, *самоѡбрана*, *самоу̀права*, *самѡѡслуга*; у „Џонје 2000“ потврђена је већина претходних примјера, али налазимо и сљедеће: *народноослобѡдилачкѣ*, *сѡмоѡбрана* (и *самоѡбрана*), *самозѡштита*, *самѡуправа*, *тамнољѡбичаст*, *та̀мносѣв*, *тамноѡрѡвен*. Наведени су и суперлативни облици придјева и прилога (са једним акцентом): *на̀јгорѣ*, *на̀јбоље*, *на̀јвише* (Анић 1994); *на̀јбоље*, *на̀јчешће* (Џонје 2000).

Хрватски граматичари не акцентују на исти начин суперлатив и сложенице. У „Хрватској граматичици“ (Barić et al. 1995) и суперлатив придјева и прилога и сложенице јављају се са једним и са два акцента, при чему сложенице могу бити акценатски триплети у којима један члан одступа од норме: *на̀јјачѣ*, *на̀јмекшѣ*, *на̀јјаче* (и *на̀јјачѣ*); *на̀јгладнијѣ*, *на̀јдалековиднијѣ*, *на̀јпотпуније* (и *на̀јпотпунијѣ*); *Дра̀ватранспорт*, *Кѡжаплас̀тика* (67); *самоѡбрана* (344); *пољѡпривѣда* – *пољѡпрѣвѣда* (71) – *пољѡпрѣвѣда* (341). „Граматика хрватскога језика“ (Silić/Pranjković 2005) садржи примјере суперлатива придјева и сложеница са једним акцентом, који код сложеница може да се нађе, иако силазне интонације, на унутрашњем слогу: *на̀јдражѣ*, *на̀јстаријѣ*, *на̀јнеспособнијѣ* (139); *једнокѡтница*, *малопрѡдаја* (171 – у разговорном стилу), *десетомѣсечнѣ*, *имовинскопра̀внѣ* (177).

12. Поста акценатске дужине се биљеже у српском књижевном језику (у рјечницима, граматикама, приручницима), иако се у говору губе у одређеним позицијама – код екаваца чешће, али нису потпуно нестале, а код ијекаваца само у неким категоријама. Разлику између норме и говорне праксе констатују и хрватски граматичари. У „Хрватској граматичици“ (Barić et al. 1997) стоји напомена: „У разговорном језику занегласна дужина често изостаје“ (70).

Слично тврде и аутори „Граматике хрватскога језика“: „Овдје треба рећи то да је дужина чињеница структуре хрватскога језика, па онда и чињеница граматике хрватскога језика. И зато је треба писати свугдје гдје то граматика налаже. Друго је њезин статус у комуникацији. У комуникацији се наине она и изговара и не изговара“ (Silić/Pranjko^{vić} 2005: 20).

Ради поређења, навешћемо примјере за неакцентоване дужине у српском језику, и то понеки акценатски тип именица и суперлатива прилога и нешто више типова којима припадају облици презента. Из групе именица узете су неке на **-ост**: *храброст*, *грубост*, *спдрост*, а за суперлатив прилога дају се дублети: *најбоље* и *најбоље*, *највише* и *највише*. Облици презента су типични примјери за неакцентоване дужине: *вући* и *вући* – *вучем*, *клети* и *клети* – *кунем*, *крести* – *крдем*, *звати* – *зовем*, *пћи* – *печем*, *плести* – *плетем*, *исплести* – *исплетем*. Глагол *мћи* има дужину само у трећем лицу множине презента: *мгу*, *мжеш* – *мгу* (тако и *хтјети*: *хћу*, *хћеш* – *хће*).

Хрватски рјечници углавном биљеже дужине. У „Šonje 2000“ налазимо: *храброст*, *грубост*, *спдрост*; *вући* – *вучем*, *клети* – *кунем*, *крести* – *крдем*, *звати* – *зовем*, *пћи* – *печем*, *плести* – *плетем*, *исплести* – *исплетем*. Суперлатив прилога је без дужине: *најбоље*, *најбрже*. Већина ових примјера потврђена је и код Anić 1994, само што је код њега суперлатив са дужином: *најбоље*, *највише*, а презентски облици *вучем* и *крдем* немају дужине. Наравно, без дужине је и облик *мжеш*.

Хрватске граматике доста се разликују у погледу биљежења постаценатских дужина. „Граматика хрватскога језика“ (Silić/Pranjko^{vić} 2005) има сличности са рјечницима: именице *грубост*, *благост* (166), *спдрост* (164), компаратив прилога *боље* (179), глаголи *клети* – *кунем* (60), *грести* – *грзем* (46), *звати* – *зовем* (60), *пћи* – *печем* (60), *двести* – *доведем* (46), *плести* – *плетем* (62). Забиљежена је и дужина у облику *мжеш* (60). Међутим, досад навођени акценатски типови у „Хрватској граматичи“ (Barić et al. 1995) третирају су као дублети, као ријечи и облици са дужином и без ње. Тако се за акценат номинатива једнине именица на **-ост** каже: „Именице на **-ост** с узлазним нагласком на предзадњем слогу имају дублетне ликове – с дугим и, рјеђе, кратким суфиксом, нпр. *храброст* и *храброст* [...], *спдрост* и *спдрост*. У осталих именица с тим суфиксом он је само дуг (*рдост*, *разборитост*)“ (169). Дублетне ликове такође имају компаратив и суперлатив прилога: *јачо* – *јаче* и *јаче*, *најјаче* и *најјаче* (70), као и облици презента: *вући* (рјеђе *вући*) – *вучем* и *вучем* (252), *клети* (рјеђе *клети*) – *кунем* (и *кунем*) (253), *крести* – *крдем* (и *крдем*) (248), *звати* – *зовем* (81) и *зовем* (243, 266), *пћи* (рјеђе *пћи*) – *печем* (и *печем*) (252), *плести* – (рјеђе *плести*) – *плетем* и *плетем* (249), *исплести* (рјеђе *исплести*) – *исплетем* и *исплетем* (250). Презентски облик *мжеш* (као и *хћеш*) нема дужине (237).

13. Поређењем акценатског система у српским и хрватским граматицама и рјечницима утврдили смо извјесне разлике. Указали смо на различите ставове и рјешења и у границама исте варијанте, српске и хрватске. Дакле, није ријеч само о супротстављености српско – хрватско него и о различитости српско – српско и хрватско – хрватско. Наравно, у свим овим случајевима има више онога што је заједничко, једнако него онога што је друкчије. У наредном периоду мораће и српски и хрватски лингвисти уложити више напора, свако у својој средини, како би акценатску норму уједначили и осавременили. Уједначавање норме биће олакшано тиме што испољене разлике, српско-хрватске, српско-српске и хрватско-хрватске, нису суштинске. У ствари, увијек је у питању варирање истог акценатског система, истих основних правила акцентуације.

Литература

- Anić 1994: Anić, V. *Rječnik hrvatskoga jezika*. Zagreb: Novi Liber.
- Barić et al. 1997: Barić, E. et al. *Hrvatska gramatika*. Zagreb: Školska knjiga.
- Peco 1971: Peco, A. *Osnovi akcentologije srpskohrvatskog jezika*. Beograd: Naučna knjiga.
- Peco 1991: Peco, A. *Akcenti i dužine u srpskohrvatskom jeziku*. Beograd: Naučna knjiga.
- Silić/Pranjковић 2005: Silić, J./Pranjковић, I. *Gramatika hrvatskoga jezika*. Zagreb: Školska knjiga.
- Šonje 2000: Šonje, J. (Hg.). *Rječnik hrvatskoga jezika*. Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“/Školska knjiga.
- Даничић 1925: Даничић, Ђ. *Српски акценати*. Београд – Земун.
- Дешић 1992: Дешић, М. *Српски акценат с лакоћом*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Дешић 2001: Дешић, М. *Мали акценатски речник српског језика*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Ивић et al. 1991: Ивић, П. et al. *Језички приручник*. Београд: РТБ.
- Правопис 1960: Матица српска/Матица хрватска (Hg.). *Правопис српскохрватског књижевног језика са Правописним речником*. Нови Сад – Загреб.
- Речник 1959–2001: Српска академија наука и Уметности (Hg.). *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*. Bd. 1–16. Београд.
- Речник 1967–1976: Матица српска/Матица хрватска (Hg.). *Речник српскохрватског књижевног језика*. Bd. 1–6. Нови Сад – Загреб.

Milorad Dešić (Beograd)

The accentual system of Serbian and Croatian standard language

By comparing the accentual systems in Serbian and Croatian grammars and dictionaries the author has identified certain differences. The points to different attitudes and solutions even within the same variant, Serbian and Croatian. Therefore, it is not only about the “Serbian – Croatian” opposition, but also about the differences within both Serbian and Croatian language. Naturally, in all these cases one can find more things that are in common than different. The author believes that, in the following period, the Serbian and Croatian linguists will need to devote more effort, each in their own community, to standardize and modernize their accentual systems. Standardization should be helped by the fact that the differences, both between and within the languages, are not essential. In fact, these are the variations of the same accentual system, with the same basic rules of accentuation.

Milorad Dešić
Juriša Gagarina 43/17
11070 Novi Beograd
Serbien
Tel.: +381/11/318-11-23
E-mail: milos.desic@sezampro.yu

Egon Fekete (Beograd)

Akcenatske razlike između srpskog, hrvatskog i bošnjačkog jezika

U radu se razmatra stanje savremene akcentuacije u javnoj komunikaciji, prvenstveno u jeziku medija i kolokvijalnom jezičkom segmentu, kao elementu savremenog diskursa (mahom na hrvatsko-srpskoj strani). Dobijeni rezultati ukazuju na potrebu da se tradicionalna ortoepska norma, umnogome prevaziđena, preskriptivno definiše, što zahteva znatan selektivni popis i analitički opis akcenatskog idioma i opredeljenje za utvrđivanje standardološke situacije, koja je, za sada, ostala bez veće pažnje naučnih krugova.

S obzirom na to da su savremeni jezički idiomi (jezici) ponikli iz istog novoštokavskog dijalekta, osnovna pretpostavka, kada je o akcentima reč, jeste da se u njima ogleda četvoroakcenatski sistem od dva silazna i dva uzlazna, od kojih su dva duga, a dva kratka i koji ima neakcentovanu dužinu (melodijski blisku dugom silaznom akcentu).¹

Osnovne postavke sistemskog obrasca ogledaju se u nekoliko osnovnih pravila, od kojih su, kao temeljna, sledeća:

1. j e d n o s l o ž n e reči imaju samo silazne akcente;
2. d v o s l o ž n e reči mogu imati sva četiri akcenta, ali samo na prvom slogu;
3. t r o s l o ž n e reči mogu imati na prvom slogu sva četiri akcenta, a na drugom slogu samo uzlazne;
4. v i š e s l o ž n e reči mogu imati sva četiri akcenta na prvom slogu, a ne na ostalim slogovima, sem na poslednjem, samo uzlazne;
5. p o s l e d n j i s l o g ne može biti akcentovan;
6. d u ž i n a , ako je ima, uvek je posleakcenatska;
7. s i l a z n i a k c e n t i se prenose na proklitike, a u složenicama na jedan slog prema početku reči i, ako se ne prenose, menjaju intonaciju (silazni se menjaju u uzlazne).

Opštiji pogled ukazuje na to da se u srpskom jeziku Vukova i Daničićeva norma i danas smatra važećom i kao takva, u principu, smatra akcenatskim standardom. U savremenoj jezičkoj praksi, međutim, ova načela su značajno poremećena, a kao normativne postavke mahom se odražavaju u stručnoj literaturi, osobito rečničkoj.² Sa-

¹ Novoštokavsku situaciju prikazao je svojevremeno Berislav Nikolić (Nikolić 1970) u iscrpnoj monografiji „Osnovi mlađe novoštokavske akcentuacije“.

² Imamo u vidu sledeće savremenije standardološke rečnike: „Rečnik SANU“ (RSA-NU), „Rečnik MS/MH“ (RMS-MH), „Obratni rečnik“ M. Nikolića (OR), „Rječnik hrvat-

vremena revizija norme, međutim, nije izvršena. Odstupanje od norme osobito je uočljivo u ortoepskom liku stranih reči i složenica (Fekete 2000). Regularna akcentnatska norma danas se u mnogim slučajevima mora naučiti, a jedva se može prepoznati i u „kontrolisanom“ govoru javnih i profesionalnih govornika, takvih kao što su glumci, spikeri, TV voditelji, kao i u govoru intelektualnih ličnosti, posebno onih u urbanim sredinama kulturnih centara Srbije. Očigledno je da nema odgovarajuće društvene kontrole niti validne regulativne delatnosti u oblasti jezičkog izražavanja, čak ni pored postojanja Odbora za standardizaciju srpskog jezika. Otuda se može zaključiti da je jezička praksa zapravo prepuštena jezičkoj proizvoljnosti i da je karakteristična ne samo za kolokvijalni jezik već često i za jezik onih koji se jezikom profesionalno služe na javnoj ili medijskoj sceni.

Reklo bi se da se slična situacija zapaža i na hrvatskoj strani. Znatnija odstupanja od Vukove i Daničićeve norme zastupljena su i u svakodnevnom jeziku savremenih hrvatskih govorilaca, mada se „devijacije“ kreću u sasvim drugom pravcu, dok se, kao i na srpskom arealu, tradicionalna norma i dalje ogleda čak i u najnovijim izdanjima leksikografskih dela hrvatskog jezika³.

Mi smo otuda pažnju posvetili hrvatskom (iz)govornom modelu, na slučajnom uzorku, osobito onom koji se može identifikovati u interpretaciji na javnim scenama i elektronskim govornim medijima, osobito u onom segmentu koji se razlikuje od modela srpskog jezičkog izgovora reči (vesti, dramske i razgovorne emisije i sl.), ali i onom u kojem bi trebalo da se ogleda savremeni jezički model književnika, profesionalnih spikera, voditelja, novinara i javnih radnika i intelektualaca, kao i onih u kojih se, rekli bismo, ocrtava „zagrebački“ dijasistem, odnosno standardno-kolokvijalna jezička dihotomija.

Analiza ovog materijala, međutim, nije u ovom prilogu naučno sistematizovana, niti pruža univerzalni pregled situacije, jer za kompletniju analizu ovakav rad nije dostatan (za to su neophodna značajna i obimna istraživanja, što se od ovog rada ne može očekivati)⁴.

skog jezika“ u izdanju Leksikografskog zavoda Miroslav Krleža (RHJ), „Hrvatski jezični savjetnik“ u izdanju Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb 1999 (HJS), te „Rječnik stranih riječi“ V. Anića i I. Goldštajna (RSR), a sporadično i druge rečnike.

³ Veća se odstupanja mogu nazreti u „Hrvatskome enciklopedijskome rječniku“ i u knjizi Naglasak u hrvatskome književnom jeziku“ autora S. Vukušića, I. Zoričića i M. Grasselli/Vukušić. Pregled koji ovde predočavamo (kao uostalom i drugi elementi jezičke stvarnosti), ne daju za pravo tvrdnji „da se hrvatski standardni jezik od srpskog razlikuje svojom cjelinom (kao sustav od sustava) na svim jezičnim razinama – fonološkoj, tvorbenoj, sintaktičkoj, leksičkoj, frazeološkoj, stilističkoj i prozodijskoj“ (kurziv E. F.), a još manje tvrdnji po kojoj „Nema teksta ni komunikacije koja bi istodobno bila i hrvatska i srpska“ (HJS 1999: 9).

⁴ Nažalost, nismo bili u prilici da se upoznamo sa člancima I. Škarića, G. Varošaneć-Škarić, Đ. Škavić i dr., koji su pisali o govoru u medijima, što može biti mana, ali moguće i

S obzirom na sve dosad rečeno, zapravo stoji pitanje – da li uopšte postoji definisan akcenatski standard. U srpskom jeziku ga, bar osavremenjenog, nema, a reklo bi se ni u hrvatskoj standardologiji⁵.

S tim u vezi postavlja se i načelno pitanje – ko su zapravo autentični predstavnici govornog idioma srpskog, odnosno hrvatskog i bosanskog jezika, na osnovu čijih jezičkih, posebno akcenatskih svojstava valja određivati opšte standardnojezičke norme, pa i norme u ortoepiji i ortotoniji?

Ukazaćemo na one pojave koje smo zabeležili u izgovornom miljeu, a što je različito i posebno u hrvatskoj i/ili srpskoj ortotoniji⁶. Različitosti i specifičnosti zabeležili smo u sledećim primerima (kategorijama):

Primeri iz hrvatskog govornog idioma

1. Primeri sa nestandardnim dugosilaznim (˘) akcentom:

Moram to da *poprâvim* (h/s⁷ *pòpravīm*); To ti je novi *žân*r; On me uopće *ne primjêcuje* (h/s *primjêćujē*); To je civilizacijski *standârd* (h. *stândard*, s. *stândard* i *stândard*); On bi me *primjêtio*; Na *televîziji*; Vidio sam ogromnog, *krâljevskog pitôna*; *Jâšite kónja*; Nećete *postâvit* tako glupa pitanja; Ti si taj *jahâć*; Gdje si ga ti *upôznao*; Ja sam to samo htio *naprâvit*; *Nemôj* ima *pištôlj*; Kako se misliš *objâsnit* s njim; On ima dva brata *blizânc*a; To je tvoj brat *blizânac*; gola i bosa ćeš *ostât*; Nije *spijûn* nego je *gângster*; On se bavi *kriminâlom*; On vani *operîra*; Moram nešto *poprâvit*; Kak *pjêva*; *Objavljîvanje* ponuda; Sredinom *ôžujka*; *Depresijâcijski* pritisak na dolar; U zoni *Zâgreba*; Mi *predlâžemo* zakon; To *naprâviti* niko ne može; Član

prednost ovoga rada, ukoliko se rezultati bilo poklapaju bilo razlikuju od već apsolviranih rezultata.

⁵ Isp. u „HJS“: „Što se tiče naglasaka, priklonili smo se mišljenju onih hrvatskih akcentologa koji misle da treba očuvati zapadnoštokavski naglasni sustav [...]. U nedostatku cjelovitih, isključivo ortoepskih priručnika, nastojali smo Savjetnik učiniti pouzdanim i suvremenim ortoepskim priručnikom hrvatskog jezika i tako barem privremeno zadovoljiti potrebu za takvim, posebnim akcentologijskim priručnikom“ (S. 14). Hrvatski akcenatski standard je donekle definisan četvrtim delom Akademijine gramatike „Naglasak u hrvatskome književnom jeziku“.

⁶ Kao što smo već pomenuli, ne navodimo posebno ko su govornici (novinari, spikeri, glumci, političari), jer smo beležili pojavu kao takvu, koja se čuje na javnoj sceni i koja svedoči samo o tome da je sistem raznolik i neusaglašen sa normom.

⁷ Oznake **s** = srpski standardni akcenat; **h** = hrvatski standardni akcenat; **s/h** = i u srpskoj i u hrvatskoj standardnoj ortotoniji; **std.** = standardno; **sj.** = srpski jezik; **hj.** = hrvatski jezik.

hrvatskog *parlamênta*; Mogli biste me *počâstit* s nečim; Želim da vam se *zahvâlim*; On je to prefino rekao; To je *poražâvajuće* za cijelu *civilizâciju*; 90-ih *gôdina* imali smo embargo; *Bôсна* i Hrvatska ne žele se suočiti sa stvarnošću; Sud je *presûdio*; To je *problêm* celog sustava; Čovjeku je *suge-rîrano* „ne vraćaj se“; Djeca izvode *prêdstavu*; Njemu otpala *kôsa*; Tko mu je *donôsio* kupus; On je *govôrio*; proces će biti *institucionalizîran*; *Hospi-talizîran*; Između Srba i *Albânaca*; *Integritêt*, *suverenitêt* Srbije; Ubili su dvojicu *nogometâša* ove *gôdine*; Nakon 10 *gôdina*; *Bôсна* i Hrvatska; Sud je *presûdio*; On je *govôrio*; Prljave *sâvjesti*; Kod *Bošnjâka* i *Hrvâta*; *Ori-jentîrani* političari; Ja sam *motivîran*; To duže *trâje*; U *Itâliji*; Mislim da se može *dôć* do dogovara; Hvala što ste bili s *nâma*; Čuli smo od njih da *ge-nocîda* nije ni bilo; Osmorica bivših *policâjaca*; Prijevod s *lâtinskog*; *Reprezentâcija*; *Normalizâcija*, Ovdje se *pokâzuje* *perceptîvno* i sl.

2. Primeri sa nestandardnim kratkosilaznim (˘) akcentom:

U *Hřvatskoj*; *Hřvatska*; Član *hřvatskog* parlamenta; One su *osmřslile* pitanje za anketu; Mi se koncentriramo na razvojne *projěkte*; Imali su *komplět-nu* logistiku; Tako je on *pročĭtao*; Predsjednik Mesić je također o tome *govôrio*; Glasovanje je *zâvršeno*; *Instruměnt*; *Põsejdon*; Zašto ti ne *đivarâš*; To je za Srbiju terminološki *neprihvâtljivo*; *Desânt*; Moji *põžnanici*; *Zât*o je toliko popularna; Ako rezultat bude *izjědnačen* i sl.

3. Primeri sa nestandardnim dugouzlaznim (ˊ) akcentom:

Oćeš dati *izjavu*; Ja bih *stájala*; vidim *ógromnog* pitona; Možete postaviti *táko* dobro pitanje; on *izglěda* isto; Ona će da *zajáši* konja; *Góla* i *bósa* ćeš ostati; On treba imati *žěnu*; *Dóktor* je *specijalist*; *Dvostruko* oporezivanje; Centar za *računovódstvo*; U *tunělima* i *objěktima*; Jednom u *živótu* je to čuo; O *zainteresíranim* stranama; Koji su *zainteresírani* za takve informacije; Pišu se *izvjěšća* o rezultatima; Mi se *koncentríramo* na razvojne projekte; Mi *očěkujemo*; *Ekonomíst*; Kupus raznih *glávica*; Idemo u *grádove*; Ne žele se suočiti sa stvarnošću; Oni su *zainteresírani* za projekt; Iz *kúće* u more; *Zvjězdan*; Zbog *súnca*; Hrvatska *knjíževnost*; *Tóno*; Ako rezultat bude *izjědnačen*; Ja se *ispričavam*; Ja ću *naprâviti* sve; Niko *né zna*; Moraš da *upóznaš* *Pinókija*; Voljela bih se *údati* za tebe; U lijepoj *sóbi*; Želim biti pravi *djěčak*; O, *dóbra* vilo; Ja nisam *lágao*; Nisam bio dosta *ískren*; A *sá-da* moram *íći*; U selu je vladala *vělika* živost; Prošli *mjěsec*; O toj temi su *vóđeni* razgovori; Snažan rast je *bólji* od *prédviđenoga*; Dik Čejni *óštro* je osudio napore; Izrazio je *bójazan*; Tužba bi se mogla *póvući*; Treba *razmísliti* o tome; Što smo htjeli *postíći*; Srbija *ospórava* genocid; *Neprihvâtljiv*; Znamo isto *tóliko*; Činóvnik; Tužba je *sróčena*; *Pósljedica* rata; *Anarhisti*;

Glasovanje je *gótovo*; Bio je *jédan*, moram *ustanóviti*, *Tkó*; *Ódlazi*; Osobito ako *úspije*, *Iskóristite* pogodnost; To nije *póšteno* i sl.

4. Primeri sa nestandardnim kratkouzlaznim (`) akcentom:

Konstituira se država; To je pitanje *imòvine*; Stajališta Beograda i Prištine i dalje su potpuno suprotna; Imena učesnika biće *objàvljena*; *Rèpublika* Hrvatska, treba *razmisliti* o tome da se nađe *obòstrāno* prihvatljivo rješenje.

Bošnjački/bosanski akcenatski idiom

Analizu akcenatske situacije nismo u ovom radu izvršili za bosanski/bošnjački jezik, pre svega otuda što opšti utisak ukazuje da se ne razlikuje bitno od hs. standardnog akcenatskog sistema. Osobitost je ovog idioma čuvanje posleakcenatske dužine.

1. Primeri sa kratkouzlaznim (`) akcentom:

Onàkō; *Zàto*; *zbòg* toga; Iz *Zènice*; *Òvā* priča; Ja se *tògā* *gnùšām*; *dòbrē* baklave; *Nekàkav* brend; *Bòsna* je moja *zèmlja*; *Bòsna* *imā*: *Dubòkō* poznaju; Film koji si *pògledāo*; Mnogo *elemènāta*; To je *pò* *menī* jedna benigna stvar; S tom *zèmljōm*; Iz *Bòsnē*; *Drugàčije*; Dvojica *ljùdī*; To je nešto više od *igrē*; To je *ònō*; U slučaju da to *nē* *budē*; može se na internetu *prònāci*.

2. Primeri sa kratkosilaznim (ˇ) akcentom:

Svršio; *Lòkālno*; *Nē* *znām*; *Skāndināvskī* film; Bez obzira na *šāmare* koje prima; *Sādā*.

3. Primeri sa dugouzlaznim (´) akcentom:

Od *poslaníkā*; Jedna od *stvári*.

4. Primeri sa dugosilaznim (ˆ) akcentom:

Ja sam bio jedan od *organizâtorā*; O Emiru *Stānkoviću*; Mislim da se može *dôc* do dogovora.

Pregled nekih savremenih osobenosti prozodije

Na hrvatskoj kulturnoj i obrazovnoj sceni veoma je izrazit uticaj prozodijskog modela kajkavske govorne zone, osobito zagorsko-međimurske dijalekatske situacije, koja se u savremenom hrvatskom jeziku ispoljava ne samo u kolokvijalnom

arealu već i u govornom izražavanju intelektualnih predstavnika, čime se zapravo podražava, mada ne uvek i u potpunosti, kajkavska akcentuacija, koja ima tri akcenta (˘, ˆ i ˜).

Frekvencija dugosilaznog (↵) akcenta

Shodno tome, karakteristično je za savremeni akcenatski izraz da je – silazni akcent veoma rasprostranjen i agresivan u savremenoj hrvatskoj ortoepiji (ali ne samo u njoj). Međutim, s obzirom na kajkavski akcenatski obrazac, koji je u većini govora izgubio (ili izmenio) silazni naglasak na poslednjem slogu, a može biti na bilo kojem unutrašnjem slogu ili najčešće povučen prema početku reči ili na penultimi, ovakva situacija je svakako ili „novija“ ili dijalekatski obojena⁸. Tako:

na *poslednjem slogu* javlja se: (ˆ) mesto (˘)

tj. dugosilazni akcent se javlja u nekih stranim, ali i domaćim reči, na mestu dužine koja sledi posle standardnog kratkouzlaznog akcenta, po pravilu ili mahom fakultativno, kao u:

mafijāš (std. mafijāš), *špijūn* (std. s/h. špijūn) *pištōlj*, *problēm*, *integritēt*, *suverenitēt*, *standārd*, *parlamēnta*, *institucionalizīran*, *hospitalizīran*, *pontōn* (std. s/h. pōntōn), *nogometāš*, *jahâč*, *predlāžemo*, *demagôg*, *nemôj* (m. std. nēmōj), *zahvālim*, *vanīlija* (std. h/s vānīlija), *Itālija*, *Albānija*, *Albānaca*, *motivīran*, *studīram*, *orijentīrani* i sl.

Pomenuti rečnici hj., međutim, u takvim slučajevima beleže standardne akcenatske likove: *mafijāš*, *špijūn*, *špijūnka*, *parlāment*, *pištōlj*, *pròblēm*, *-éma*, *integritēt*, *-éta*, *stāndard* (s. *stāndard* i *stāndard*) itd.

(ˆ) mesto (˘):

Dugosilazni akcenat javlja se umesto standardnog dugog uzlaznog akcenta na istom mestu, tj. na prvom, odnosno unutrašnjem slogu, kao u:

kriminālom (std. *krimináлом*); *pontōna* (std. *pontóna*); *problēmi*; *televīzija* (st. s/h *televīzija* – *televīzija*); *civilizāciju*; ali i u domaćim rečima, kao: *Zāgreb*; *krāljeviski*; *objāsniti*; *objavljīvanje*; u *pōmorstvu*; kod *Bošnjāka* i *Hrvāta* i dr.

(ˆ) mesto (˜) ili (˘):

Dugosilazni akcenat javlja se umesto standardnog (˜) ili (˘) na istom mestu, tj. na prvom, odnosno unutrašnjem slogu, kao:

⁸ U nekim kajkavskim posavskim govorima je (˘) na poslednjem slogu prešla u (ˆ) ili (˜).

Bôsna (std. Bòsna); *kôsa*; *donôσιο*; *govôrio*; *jâšite*; *upôznao*; *spêtljala se*; *gângster*; *ôžujka*; *počâstít*; *gôdina*; *kancelârija*; *tko ôdlazi*, prijevod s *lâtinskog* – pa i bez prenošenja na prefiks, kao u: *prefîno* i sl. (dugi akcenat rado eliminiše postakcenatsku dužinu).

Rede se akcenat povlači prema potonjem neakcentovanom slogu, kao: *poprâvim* (std. *pòpravīm*) i dr.

Kao što smo pomenuli, hrvatski rečnici beleže u ovakvim tipskim slučajevima mahom standardne novoštokavske akcente, koji se od srpskog (ili bosanskog) zapravo ne razlikuju, kao: *mafijâš*, *-jâša*, *špijūn*, *-ūna*, *parlâment*, *pàrlamentāran*, *-ārac*, *-èntārka*; *pištōlj*, *-ólja*; *pròblēm*, *-éma*; *integritēt*, *-éta* itd.

Frekvencija dugouzlaznog (˘) akcenta

(˘) mesto (˘) ili (˘)

Dugouzlazni akcenat se javlja na istom mestu gde i standardni kratki akcenti

(˘) ili (˘), bez povlačenja prema početku ili kraju reči, kao:

Očeš dati *izjavu*; Ja bih *stájala*; Vidim *ógromnog* pitona; Jašite *kónja*; Možete postaviti *táko* dobro pitanje; *Góla* i *bósa* ćeš ostati; On treba imati *žénu*; I *dóktor* je gangster; *Dvóstruko* oporezivanje; Centar za *računovódstvo*; U *tunélima*; Jednom u *živótu* je to čuo; *Natjécatelj* (std. h.: *natjècatelj*, *natjecatèljica*); Bio je *jédan* čovjek (std. h/s *jèdan*); Moram *ustanóviti*; Do *sáda* (std. h/s. *sàdā*); Glasovanje je *gótovo*; *blizánac*, *blizánca* (u s. *blizànac*, *-nca* i *blīzanac*, *-ānca*, ali se čuje i *blizánac*; u h. samo *blizánac*, *-ānca*); zar *ózbiljno?*; To je *tóčno*; *antilópa*; *Ėngleskī*; Na *mátičnom* jeziku; *Kóme* to poručujete; Bilo je tu više *póstupaka* (h/s: *pòstupak*, *pòstupākā*); *Tóčno* (s/h *tòčno*); *jédan*.

S obzirom na izmenjenu intonaciju, nema prenošenja na proklitiku; otuda: *do sáda*.

(˘) mesto (˘)

Dugouzlazni akcenat u izgovornoj varijanti ukazuje na mogućnost zamene standardnog (˘) akcenta, pa se otuda čuje:

Vi *rádite* u vojsci? i sl.

Distribucija kratkosilaznog/kratkouzlaznog (˘) i (˘) akcenta

(˘) mesto (˘)

Opaža se česta promena intonacije kratkog akcenta i to (˘) u korist (˘) bez promene mesta akcenta, kao u primerima:

Hrvat, Hrvatska (m. h/s *Hrvāt, Hrvātskā*); Član *hrvatskog* parlamēnta; Vreme je *isteklo*; Pitanje za *anketu*; To je *završeno* (std. s/h *završeno*); Zašto ti ne *otvarāš*; Vrijeme je *isteklō*; Rezultat je *izjēdnačen*; *Děsant*; *Neprihvātljivo* – gde se (˘) nalazi na mestu standardnog (˘) sa sporadičnim čuvanjem postakcenatske dužine, ili se (˘) povlači prema potonjem slogu reči, kao: One su to *osmīslilē*; Koncentriramo se na razvojne *projēkte*; Imali su *komplētnu* logistiku; *Instrumēt*; i s eventualnim *zadržavanjem* std. posleakcenatske dužine. *Zvōnimīr* (std.h. *Zvōnimīr*). Retko se (˘) povlači u vidu (˘) prema prethodnom slogu (npr. *Pōsejdon* : *Posējđōn*).

Taj se (˘) akcenat nalazi ili na istom mestu, ali s promenom intonacije (˘ > ˘˘) (*Hrvatska* → *Hrvatska* i sl.) ali i, najčešće, povučen za jedan slog prema kraju reči (*instrumēt, instrūment*) ili čak povučen prema početku reči (*Pōsejdon* < s/h *Posējđōn*), uz to i sa gubitkom postakcenatske dužine, što je, kao pojava, jednako svojstveno i srpskom izgovoru.

Kao što se vidi, mogu se zapaziti znatna odstupanja od norme. Percipirani materijal, međutim, ukazuje na sledeće:

zadržavanje dijalekatskog dugouzlaznog akcenta na penultimi (tip *poprāvīm*);

povlačenje (˘) u vidu (˘˘) s unutrašnjeg sloga na slog prema kraju reči, obično na penultimu (tipa: *òsmislile* → *osmīslile*, *kòmpletan* → *komplētan*);

promenu intonacije i kvantiteta (˘) ili (˘˘) akcenta u dugi akcenat uzlazni ili silazni, na istom slogu (tip: *upòznao* → *upôznao*, *jăšite* → *jâšite*, *donòsio* → *donô-sio*);

promenu – formiranje dugog akcenta, obično silaznog, na slogu sa standardnom posleakcenatskom dužinom (tip: *nēmōj* → *nemôj*, *mafijāš* → *mafijâš*; *pròblēm* → *problēm*);

promenu intonacije (˘) akcenta u (˘) na istom slogu (tip. *s kriminálom* → *s kriminâlom*; *Bošnjâka* → *Bošnjâka*);

promenu kvantiteta kratkih akcenata u duge: (˘) → (˘), a (˘˘) → (˘˘) na istom slogu (tip: *òžujak* → *ôžujak*; *gòdina* → *gôdina*);

promenu kratkouzlaznog (˘) akcenta u (˘˘) (tip: *Hrvātskā* → *Hrvatska*) sa kraćenjem posleakcenatske dužine;

promenu kratkosilaznog (˘˘) akcenta u dugosilazni (˘˘) na istom slogu (tip: *Bò-sna* → *Bôsna*).

Posebno valja pomenuti situaciju sa refleksom jata u standardnom hrvatskom jeziku, koja se unekoliko razlikuje od ijekavskog standarda na srpskoj strani.

Refleksi dugog jata

S r p s k a ortoepska normativistika drži se vukovsko-daničićevskog akcenatskog sistema⁹, koji svoj oslonac ima u novoštokavskim govorima Hercegovine i Crne Gore, a koja je primenjena i u zajedničkom Pravopisu iz 1960. godine.

Kada je u pitanju ijekavska zamena jata, to znači: dvosložna zamena dugog jata i to:

Kod s i l a z n o intoniranog refleksa dugog jata, tj. prema ekavskom *ê* – u srpskoj ijekavskoj verziji akcentovan je p r v i s l o g k r a t k o s i l a z n i m akcentom, kao: *riječ, br̂ijeg, v̂ijek, l̂ijek, sv̂ijet, l̂ijen, l̂ijep, l̂ijevo* < (ek.) *rêč, brêg, vêk, lêk* itd.

Kod u z l a z n o intoniranog refleksa dugog jata – tj. prema ekavskom *é* – u srpskoj ijekavskoj verziji je akcentovan d r u g i s l o g , i t o k r a t k o u z l a z n i m akcentom, kao: *mlijêko, bijêlo, lijêpo, vrijeme* i dr. < (ek.) *mlêko, bêlo, lêpo, vrême* i dr.

H r v a t s k a ortoepska normativistika se oslanja na zapadnoštokavske govore (počev od središnje Hercegovine) i refleksa silazno intoniranog dugog jata: prema ekavskom dugosilaznom *ê*, odnosno u ijekavici dvosložnom *-ijê-*, ukazuje na sledeće: refleks

ijê u rečima poput: *rijêc brijêg, vijêk, lijêk, svijêt, lijên, lijêp, lijêvo*¹⁰ (srp. ek/ijek *rêč/r̂ječ*), odnosno

ijê (mada možda) kao drugačiji grafički znak unet u Rječnik h. j. J. Šonje navodno diftonške prirode, ali sumnjive autentičnosti; kod Anića¹¹: *-ijê-*; (isp. *vr̂ijêdno* : *vrijêdno*).

jê ili *jê* (kod „produženog“ jata) u g e n . m n . tipa *vyêrā, djêlā* ; *nêdjêljā* (kao i u srp. ijekavici), zatim i s p r e d s o n a n t a : *sjênka; v̂idjêvši* (isto u srp. ijek.);

jê u rečima h i p o k o r i s t i c i m a : *djêdo, djêva* (i u srp. ijek.), te u i t e r a t i v i m a : *namjêštati, zamjêrati* (i u srp. ijek.).

Kod u z l a z n o intoniranog refleksa d u g o g j a t a , tj. prema ekavskom *é* (srp. ijek. *-ijê-*, tipa: *mlêko/mlijêko*), hrvatska ortoepija, bar prema pregledanim rečnicima hrvatskog jezika, ima refleks

ijê: *mlijêko, vijênac, vijêce, lijêpak, lijêska* i sl. (nasuprot srp. ijek. *-ijê-*: *mlijêko, vijênac, vijêce, lijêpak* i dr.).

⁹ Mada u jezičkoj realizaciji, čak i u intelektualnih predstavnika srpskog jezika, ima od toga sistema u praksi znatnih odstupanja (o kojima ovde ne govorimo).

¹⁰ Prema Aniće 1996.

¹¹ Aniće 1996.

Refleksi kratkog jata

Refleksi kratkog jata su i nadalje jednaki u entitetima:

ě/e → jě/je: věra – vjěra; věžba – vjěžba; vĭdeti – vĭdjeti; pósed – pósjed;

è → jè: vèncanĭ – vjèncanĭ, vèncac – vjèncac i sl.

Zaključak

Na hrvatskoj govornoj teritoriji, osobito u okviru hrvatskog kulturnog identiteta, valja razlikovati dva zasebna govorna aspekta. Jedan – s t a n d a r d n i i drugi – komunikaciono k o l o k v i j a l n i . Ta dva idioma se ortoepski i ortotono razlikuju, a sudeći po tome kako se lansiraju putem javnih govornih medija, nejednako uhodani i rasprostranjeni. Uzme li se u obzir da je standardni jezik polifunkcionalan, tada se i likovi iz razgovornog stila mogu smatrati stilskim obeležjima.

Može se, naime, zaključiti da je hrvatski standardni novoštokavski akcenat zastupljen u govoru (visokih) intelektualaca i poznavalaca „dobrog“ jezika, ali da u tom pogledu zasad nestandardni sistem u medijima sve značajnije preovlađuje i zapravo postaje opšti – jezik medija. Naime, iako mediji ne promovišu standard, praksa koja se u njima ocrtava ukazuje na tendenciju da upravo taj (nestandardni) jezik medija (pre svega televizije i radija) postane novi hrvatski standardni jezik.

Inače, sudeći po relevantnim izvorima i stručno-naučnim opredeljenjima, „tradicionalni“ s t a n d a r d n i a k c e n a t ne odstupa značajno od novoštokavskog vukovsko-daničičevskog modela. Istina, u izgovornoj praksi se ne ispoljava dosledno, jer su odstupanja od regularnog književnog akcenta u mnogim slučajevima očigledna. Ovo se zapaža osobito u nestandardnoj i „agresivnoj“ interpretaciji silaznih akcenata u pozicijama gde im nije mesto, osobito pri preuzimanju stranih reči i izvorne ortoepije, kako u srpskoj tako i u hrvatskoj govornoj praksi. Isto se može zaključiti i u pogledu bosanske/bošnjačke akcenatske situacije.

Međutim, kako novi hrvatski (a i srpski) standardni jezik nastaje novom kodifikacijom, tj. uzimanjem u obzir evolutivne procese, novija izdanja promovišu i noviju situaciju u određenim kategorijama, osobito izrazitu u tolerisanju silaznih akcenata van prvoga sloga, pa je u takvim situacijama ta pojava sve saglasnija i s novim normativnim stremljenjima. Na hrvatsku kulturnu scenu ne utiče toliko spomenuta dijalekatska situacija (i to ne samo kajkavska već i čakavska), koliko urbani govori, koji često poznaju samo silazne akcente¹². Što se pak internacionalizama akcentovanih silaznim akcentima van prvog sloga tiče, mi smo podrobno objasnili ranije¹³, te ovog puta tu oblast izostavljamo.

¹² Prema saopštenju I. Pranjkovića, navedenom u okviru recenzije ovoga rada.

¹³ Isp. Fekete 2000.

Kao opštija zajednička crta i srpskog i hrvatskog jezika, za razliku od bosanskog, jeste – gubitak dužina, osobito u kategorijama koje je već poodavno utvrdio P. Ivić.¹⁴

Ipak, ne izostaje generalni zaključak – da se standardna novoštokavska akcentuacija zapravo umnogome poklapa sa situacijom koja u osnovnim obrisima karakteriše i srpsku, i hrvatsku kao god i bosansku/bošnjačku ortoepsku shemu.¹⁵

Ovim prilogom, međutim, nisu, kao što smo već rekli, potpunije opisane odlike savremene prozodijske slike tri entiteta. Uopšteno govoreći, ipak se može reći da se najveće prozodijske izmene zapažaju na terenu hrvatskog kulturnojezičkog areala, pre svega kolokvijalnog nivoa (što taj govor čini veoma prepoznatljivim i distinktivnim), dok se na srpskom i bošnjačkom arealu, uopšteno uzev, zadržava dosadašnja (zajednička) standardna ortoepska norma.

U svakom slučaju, savremena i srpska i hrvatska akcenatska norma, a po svoj prilici se to, mada unekoliko suzdržanije, može reći i za bosanski jezik, nije osavremenjena i preskripcijski uređena, iako je značajno izmenjena u svakodnevnoj i standardnoj izgovorenoj sferi, a u kolokvijalnoj osobito.

I, na kraju, samo još jedno važno podsećanje: Nedavno je, gotovo na klasičan način, iskazao svoju misao ugledni hrvatski lingvista dr Ivo Pranjković rekavši: „Na standardološkoj razini, hrvatski, srpski, bosanski, pa i crnogorski jezik različiti su varijeteti, ali istog jezika. Dakle, na čisto lingvističkoj razini, odnosno na genetskoj razini, na tipološkoj razini, radi se o jednom jeziku i to treba jasno reći“.¹⁶

Literatura

Anić 1996: Anić, V. *Rječnik hrvatskoga jezika*. Zagreb: Novi Liber.

Fekete 2000: Fekete, E. Neke pojave sistem(at)skog narušavanja akcenatske norme. In: *Južnoslovenski filolog*. Beograd. Nr. VI/3–4. S. 1297–1329.

HJS: Barić, E. et al. (Hg.). *Hrvatski jezični savjetnik*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje/Pergamena/Školske Novine.

Nikolić 1970: Nikolić, B. *Osnovi mlađe novoštokavske akcentuacije*. Beograd: Biblioteka JF.

OR: Nikolić, M. (2000). *Obratni rečnik srpskoga jezika*. Novi Sad: Matica srpska – Beograd: Institut za srpski jezik SANU/Palčić.

¹⁴ Isp. o tome sažeto Pešikan 1991: 55–57.

¹⁵ U tom svetlu ne izgleda nam uverljiva tvrdnja da je „osnovica hrvatskom standardnom jeziku štokavsko narječje, ali ne štok. narj. u cjelini, nego štok. idiomi koji se u novijoj literaturi nazivlju zapadnim novoštok. narječjem.“ (HJS 1999: 55).

¹⁶ Slobodna Dalmacija, 7. 2. 2006, napis pod naslovom Hrvatski i srpski su jedan jezik.

Pešikan 1991: Pešikan, M. *Jezički priručnik*. Beograd: RTB.

RHJ: Šonje, J. (Hg.). *Rječnik hrvatskoga jezika*. Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“/Školska knjiga.

RMS-MH: Matica srpska/Matica hrvatska (Hg., 1967–1976): *Речник српскохрватског књижевног језика*. Bd. 1–6. Novi Sad.

RSANU: Srpska akademija nauka i umetnosti (Hg., 1959–2001): *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*. Bd. 1–16. Beograd.

RSR: – Anić, V./Goldstein, I. *Rječnik stranih riječi*. Zagreb: Novi Liber.

Egon Fekete (Beograd)

Akzentuelle Unterschiede zwischen dem Serbischen, Kroatischen und Bosniakischen

In vorliegender Arbeit werden die gegenwärtigen standardologischen und kolloquialen Aspekte der akzentuellen Situation dargestellt, wobei der Schwerpunkt auf einem Vergleich zwischen dem Kroatischen und dem Serbischen liegt und das Bosnische/Bosniakische in geringerem Maße berücksichtigt wird.

Analysiert werden die Besonderheiten und Unterschiede hinsichtlich der akzentuellen Innovationen und Tendenzen in Richtung einer Auflösung der traditionellen neuštokavischen Norm in der Sprache der Medien und der intellektuellen Elite. Im Besonderen angeführt werden dabei Tendenzen akzentueller Neuerungen und Änderungen hinsichtlich Qualität, Quantität und Betonungsstelle, die sich unter dem Einfluss von Dialekten (kajkavisch im Kroatischen), als Folge einer allgemeinen Vernachlässigung von Sprachpolitik und Präskription (teilweise im Serbischen) und unter dem Einfluss von Lehnwörtern aus anderen Sprachen herausbilden. Hingewiesen wird auf die allgemeine Erscheinung eines „aggressiven“ Vordringens der beiden fallenden Akzente, wobei diese bei allen Idiomen der ehemaligen gemeinsamen Sprachen anzutreffende Erscheinung vor allem die Ultima und auch – die erste ausgenommen – andere Silben betrifft.

Generell kann festgehalten werden, dass auf serbischer Seite eine akzentuelle Nicht-Reguliertheit in der Medien (Fernsehen, Radio, Theater u. a.) erkennbar ist, die zu einem Zurückdrängen des Standards führt, wobei eine neue Norm – sporadische Normierungsversuche ausgenommen – noch nicht erkennbar ist. Die kroatische „öffentliche“ Situation zeigt einerseits ein Beibehalten der hergebrachten Norm, andererseits aber auch neue Erscheinungsformen, die zusehends Eingang in den Standard finden. Die Lage in Bosnien und Herzegowina entspricht am ehesten dem traditionellen „bosnisch-herzegowinischem“ Bild, auch wenn eine umfassende Analyse an dieser Stelle nicht vorgenommen wird.

Milan Sečujski (Novi Sad)

Ekstrakcija prozodijskih parametara iz govornog korpusa na srpskom jeziku

U ovom radu najavljeno je istraživanje koje se obavlja na Fakultetu tehničkih nauka u Novom Sadu, u okviru projekta AlfaNum, u sklopu razvoja govornih tehnologija za srpski jezik – automatskog prepoznavanja govora i sinteze govora na osnovu teksta. U okviru istraživanja biće ispitana mogućnost da se f_0 kriva, kao najznačajniji prozodijski parametar sa stanovišta automatske sinteze govora, dobije na osnovu analize obimnog govornog korpusa čija je priprema u toku. Na ovaj način biće ispitana veza između rasporeda pojedinih tipova akcenata u rečenici i izgleda f_0 krive. Adekvatnost tako dobijene f_0 krive analizira se njenim korišćenjem kao ulaznog parametra u automatskoj sintezi govora na osnovu teksta. Na ovaj način će se dobiti mogućnost korišćenja stvarnih akustičkih manifestacija određenih akcenata u određenim kontekstima bez eksplicitnog kvantitativnog opisa njihovog ponašanja.

1. Uvod

Na Katedri za telekomunikacije i obradu signala Fakulteta tehničkih nauka u Novom Sadu već više od 10 godina se, u okviru projekta A l f a N u m , proučavaju i razvijaju govorne tehnologije. Krajnji cilj ovog projekta je uspostavljanje govorne komunikacije između čoveka i računara, na isti način i podjednako fleksibilno kao što je to slučaj sa govornom komunikacijom između ljudi. To je moguće razvojem komunikacije sa računarom u oba smera – na osnovu tehnologije automatskog prepoznavanja govora (engl. *Automatic Speech Recognition* – ASR), koja omogućuje računaru da identifikuje šta je govornik u određenom trenutku rekao, kao i tehnologije sinteze govora na osnovu teksta (engl. *Text-to-Speech Synthesis* – TTS), čiji je zadatak da obezbedi računaru mogućnost da se obrati čoveku usmenim putem, odnosno da konvertuje predviđeni tekst u govor. Za uspostavljanje prave komunikacije neophodno je da računar na određeni način interpretira oba smera govorne komunikacije, odnosno da u određenom smislu bude svestan „značenja“ kako onoga što čovek njemu saopštava, tako i onoga što on saopštava čoveku. Ovaj problem je još uvek veoma daleko od rešenja, čak i na svetskom nivou, iz razloga što i dalje nismo u stanju da u potpunosti razumemo kako to čovek shvata „smisao“, premda je semantičkim istraživanjima poslednjih godina bilo posvećeno dosta pažnje, pa je i na tom polju postignut primetan napredak. Pored navedenih, u govorne tehnologije po pravilu se ubraja i tehnologija automatskog prepoznavanja govornika, jer je i to jedan od zadataka koji je za ljude relativno jednostavan, dok za računare predstavlja ozbiljan naučni i tehnološki problem.

Govorne tehnologije se mogu posmatrati kao manja grupa u okviru šire klase tzv. j e z i č k i h t e h n o l o g i j a , u koje se ubrajaju tehnologije poput automatskog prevođenja sa jednog jezika na drugi, automatsko izvođenje zaključaka na osnovu datog teksta, automatsko rezimiranje teksta, automatsko odgovaranje na pitanja zadata u slobodnoj formi na osnovu datog teksta, pa i optičko prepoznavanje

nje rukopisa i druge. Sve ove tehnologije nastoje da približe koncept prirodnog jezika računarima, odnosno da ga na određeni način formalizuju. Govorne tehnologije su u ovome posebne zato što pokušavaju isto to da urade sa ljudskim govorom, čime predmet komunikacije postaju zvučni talasi, kontinualno promenljive jednodimenzionalne funkcije vremena, umesto reči i rečenica sastavljenih od konačnog broja simbola iz skupa koji nazivamo azbukom. Reč je, dakle, o multidisciplinarnim problemima za čije su rešavanje potrebna brojna znanja iz tehničkih oblasti poput digitalne obrade signala, kao i fundamentalna znanja iz matematike, akustike i percepcije zvuka, ali isto tako i znanja iz lingvističkih oblasti – počev od fonetike i fonologije, preko morfologije, sintakse, pa do semantike i pragmatike. Sa stanovišta praktične primene ovih tehnologija u automatskim sistemima, značajno je primetiti da je reč o tehnologijama izuzetno zavisnim od jezika, tako da se, za razliku od većine drugih tehnologija, ne može očekivati da jedan dovoljno kvalitetan univerzalni proizvod zadovolji potrebe čitavog svetskog tržišta, već bi svako govorno područje trebalo da se osloni na vlastite snage u razvoju govornih tehnologija.

2. Kvalitet govornih tehnologija

Za razliku od velikog broja drugih tehnologija, evaluacija govornih tehnologija, odnosno procena njihovog kvaliteta nije potpuno jasan pojam. Kvalitet govorne tehnologije u tom smislu se poistovećuje sa performansama odgovarajućeg sistema, i predstavlja potpuno različit pojam, u zavisnosti od toga o kojoj govornoj tehnologiji je reč.

Kada se radi o automatskom prepoznavanju govora, postoje različite mere performanse sistema. Bez obzira na to da li je reč o prepoznavanju izolovano izgovorenih reči ili prepo znavanju kontinualnog govora, za najvažnija obeležja kvaliteta sistema smatraju se tačnost i brzina. Kao mera tačnosti obično se koristi procenat greške po rečima (engl. *Word Error Rate* – WER), dok se brzina izražava u vidu umnoška realnog vremena (koliko puta je prepoznavanje brže u odnosu na vreme za koje je odgovarajuća reč ili rečenica izgovorena). Pored ove mere, u upotrebi je još i procenat greške po pojedinačnim rečima (engl. *Single Word Error Rate* – SWER), što predstavlja procenat greške po svakoj pojedinačnoj reči u rečniku, kao i procenat uspešnosti naredbe (*Command Success Rate* – CSR), koji je uglavnom u upotrebi kod sistema gde se od korisnika očekuje izdavanje eksplicitne naredbe sistemu. Prepoznavanje govora može biti realizovano kao zavisno od govornika, pri čemu je potrebno osposobiti sistem da prepoznaje govor samo jednog govornika, ali se zato može postići nešto veća tačnost prepoznavanja; i prepoznavanje govora nezavisno od govornika, što je znatno složenije, ali se u tom slučaju može postići da sistem prepoznaje govor bilo kog govornika, pa i onog koji nije učestvovao u obučavanju sistema. U zavisnosti od tipa sistema, razlikuju se i njihove primene, a to su najčešće primene u govornim automatima pomoću kojih se dobijaju određene informacije ili ostvaruju određene transakcije (prepoznavanje nezavisno od go-

vornika), ili primene za diktiranje teksta (najčešće se realizuje kao prepoznavanje zavisno od govornika). Nepovoljno je što tačnost sistema, bez obzira na koji način se iskazuje, u veoma velikoj meri zavisi od uslova u kojima se prepoznavanje vrši. Naime, da bi se postigla optimalna tačnost, neophodno je:

- da govornik ima karakteristike govora koje odgovaraju materijalu za obuku (to znači da korpus za obuku mora biti dovoljno velik, kao i da govornik nema govornu manu ili akcenat koji приметно odstupa od uobičajenog¹);
- da se mora obezbediti da primljeni govor nije u prevelikoj meri oštećen šumom ili izobličenjima (to znači da se govornik mora nalaziti u relativno tihoj prostoriji, kao i da govor nije primljen preko nekog komunikacionog kanala koji nije na odgovarajući način zastupljen u korpusu za obuku).

Ukoliko se radi o automatskoj sintezi govora na osnovu teksta, kvalitet je još teže objektivno iskazati. Ključni faktori kvaliteta u ovom slučaju su razgovetnost, odnosno razumljivost sintetizovanog govora (u kojoj meri je slušalac u stanju da identifikuje šta je rečeno) i njegova prirodnost (u kojoj meri sintetizovani govor podseća na prirodni). Značajan faktor je i brzina, koja se i u ovom slučaju izražava u vidu umnoška realnog vremena. Poznato je da razumljivost i prirodnost sintetizovanog govora nisu u potpunosti nezavisne, već je i prirodnost vrlo značajan faktor razumljivosti. Drugim rečima, pri razumevanju govora (gledano isključivo sa akustičkog stanovišta, to jest, bez korišćenja vizuelne informacije) čovek se u velikoj meri oslanja i na intonaciju, a pogotovo na položaj naglašenih segmenata govora (Lemmetty 1999), tako da je pri sintezi govora koji bi trebalo da zvuči prirodno i da bude razumljiv potrebno reprodukovati intonacionu krivu za kakvu bi se moglo pretpostaviti da bi odgovarala istom sadržaju izgovorenom od strane čoveka.

2.1. Uticaj prozodijskih parametara na kvalitet govornih tehnologija

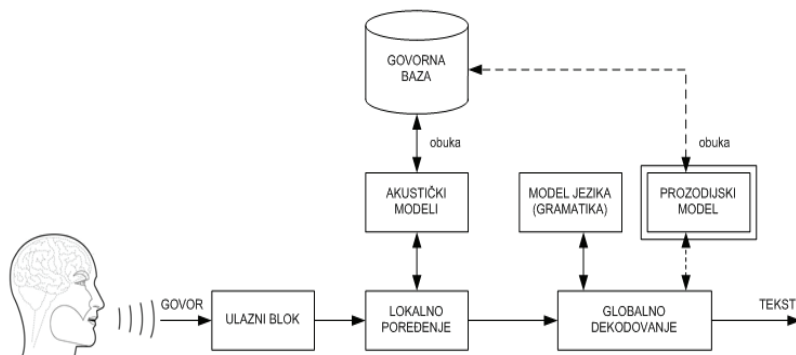
Prozodijski parametri govora kao što su f_0 kriva, kriva glasnosti (energije) i trajanja pojedinih govornih segmenata (glasova) od izuzetnog su značaja za kvalitet govornih tehnologija – tačnost automatskog prepoznavanja govora i prirodnost, a samim tim i razumljivost automatske sinteze govora na osnovu teksta.

Automatsko prepoznavanje govora realizuje se tako što se iz zvučnog zapisa izdvajaju određena obeležja govornog signala, koja se zatim porede sa unapred pripremljenim referentnim uzorcima ili modelima, pri čemu su izbor relevantnih obeležja, načina pripreme referentnih modela i načina poređenja obeležja govorne celine koju treba prepoznati sa referentnim modelima odnosno uzorcima rezultat dugo-

¹ Ovde se pod uobičajenim akcentom podrazumeva akcenat naveden u akcenatskom rečniku realizovanom u okviru projekta AlfaNum. Opis ovog rečnika biće dat u daljem tekstu.

godišnjih istraživanja i prakse u svetu. Pri tome, varijabilnost govora predstavlja velik problem, jer ne izgovaraju dve osobe istu govornu celinu na isti način, niti je jedna ista osoba izgovara uvek na isti način. Iz tih razloga se za prepoznavanje govora koriste sistemi zasnovani na skrivenim Markovljevim modelima (engl. *Hidden Markov Models* – HMM) i/ili veštačkim neuronskim mrežama (Junqua/Haton 1996). Automatsko prepoznavanje govora (ASR) odvija se u dve faze: obučavanje (*off-line*) i prepoznavanje (*on-line*). Obučavanje se vrši u pripremnoj fazi, pomoću odgovarajućih baza govornih uzoraka. Ukoliko je reč o prepoznavanju govora nezavisnom od govornika, govorna baza mora obuhvatati snimke dovoljnog broja različitih reči izgovorenih od strane dovoljnog broja različitih osoba. Skriveni Markovljevi modeli (HMM) baziraju se na modelovanju konstelacija fonema mešavinom određenog broja Gaussovih raspodela. Cilj faze obuke jeste ocenjivanje parametara tih raspodela, tako da u fazi prepoznavanja bude moguće određivanje fonema na osnovu obeležja koja se javljaju u konkretnom zvučnom snimku. Tipična obeležja koja se koriste za prepoznavanje govora su parametri koji opisuju spektralnu obvojnici glasa, trenutna energija, osnovna učestalost i stepen zvučnosti, kao i dinamički parametri, koji opisuju brzinu promene prethodno pomenutih parametara u vremenu. Cilj faze obuke je određivanje sekvence modela koja je s najvećom verovatnoćom generisala sekvencu obeležja koja su registrovana u zvučnom signalu koji treba prepoznati. U ovom radu ispituje se mogućnost da se na osnovu akcenatskog rečnika odredi očekivana akcentuacija određene govorne celine, pa da se zatim i ona koristi kao relevantni parametar pri odlučivanju koja je od mogućih reči ili sekvenci reči izgovorena, kao što je prikazano na slici 1.

U ovom radu je za potrebe akcentuacije nepoznatog teksta korišćen akcenatski rečnik u elektronskoj formi realizovan u okviru projekta AlfaNum u periodu od 2001. do 2004. godine. U ovom rečniku osnovni oblici reči akcentovani su u skladu sa akcentima navedenim u Rečniku srpskohrvatskoga književnog jezika Matice srpske i Matice hrvatske (1967–1976), osim u slučajevima kada je, uz potvrdu najmanje tri govornika sa različitih područja, zaključeno da se navedena akcenatska konfiguracija veoma retko koristi i da je u praksi mnogo češće zamenjena drugom. S obzirom na to da navedeni rečnik, kao nijedan drugi postojeći rečnik srpskog ili hrvatskog jezika ne nudi akcente čitave paradigme kod promenljivih akcenatskih tipova, akcenti izvedenih oblika urađeni su na osnovu obrazaca datih u većem broju različitih gramatičkih priručnika, uz potvrdu barem tri govornika sa različitih područja u slučaju nedoumica.

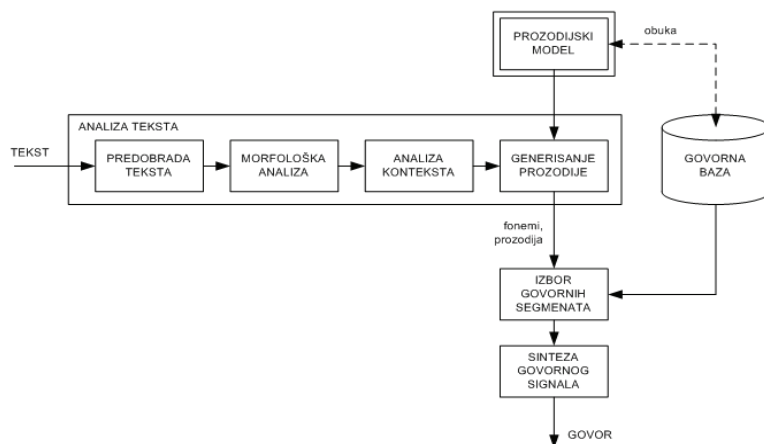

Slika 1. Blok-dijagram postupka automatskog prepoznavanja govora

Slika 1 predstavlja blok-dijagram postupka automatskog prepoznavanja govora. Na ovoj slici se pod prozodijskim modelom zapravo podrazumeva samo model reče nične intonacije, odnosno f_0 krive, dok se u okviru postojećeg rešenja Alfa-Num prepoznavaća govora trajanja pojedinih govornih segmenata (glasova) u dobijenom snimku porede sa trajanjima u okviru referentnih akustičkih modela. Referentni modeli sadrže informaciju o tome da li je odgovarajući vokal naglašen ili ne, ali se ta informacija koristi samo za poređenje trajanja u dobijenom snimku sa referentnim modelima. Informacija o tipu akcenta se u ovoj fazi istraživanja tek uvodi, i očekuje se da će njen značaj doći do punog izražaja tek kada se dovede u vezu sa intonacijom rečenice na globalnom nivou. Što se energije pojedinih segmenata govora tiče, i ovaj podatak se koristi tek na nivou naglašenog vokala, u okviru lokalnog poređenja snimka sa akustičkim modelima. Drugim rečima, ukoliko je, primera radi, reč o prepoznavanju cifre „Dobar dan“, u njoj je poslednji vokal **a** naglašen, tako da se i u dobijenom snimku proverava ne samo lokalno podudaranje relevantnih spektralnih i drugih akustičkih obeležja sa referentnim modelom te rečenice, već se proverava i da li taj naglašeni vokal zaista traje duže od svih nenaglašenih i da li je njegova energija u okviru date govorne celine najveća, kao što bi to prema teoriji trebalo da bude, i ta informacija se koristi pri prepoznavanju kao jedan od indikatora nekorektnog prepoznavanja. Bilo bi, međutim, mnogo korisnije uporediti čitavu f_0 krivu rečenice sa referentnim modelom krive dobijene na osnovu analize obimnog lingvističkog korpusa. Primera radi, pri prepoznavanju izolovano izgovorenih cifara jedna od najčešćih grešaka je konfuzija između **j** e d a n i s e d a m. U oba slučaja naglašeni vokal je prvo **e**, tako da informacije o trajanju i energiji ovde nisu od koristi, odnosno neće sprečiti prepoznavaća da konstatuje da je izgovorena jedna cifra kada je zapravo izgovorena ona druga. Međutim, s obzirom na to da je **e** u **j** e d a n pod kratkouzlaznim akcentom, a u **s** e d a m pod kratkosi-laznim, f_0 kriva koja pripada ovim rečima je znatno drugačija, tako da bi naglo opadanje f_0 nakon vokala **e** bilo indikator da se radi o cifri **s** e d a m, dok bi porast f_0

ili izostanak opadanja bili indikatori da je u pitanju cifra j e d a n . Ovaj postupak takođe nije u potpunosti otporan na greške, ali je na ovaj način u postupak prepoznavanja uveden još jedan parametar koji bi se mogao pokazati veoma korisnim.

Problem u određenoj meri predstavljaju varijabilnost u okviru jednog govornika, to jest činjenica da ni jedan isti govornik neće dva puta na identičan način izgovoriti isti tekstualni sadržaj, kao i varijabilnost između govornika, to jest činjenica da dve različite osobe mogu imati veoma različit način izgovora istog tekstualnog sadržaja. Intonaciona kriva, prema tome, nije jednoznačno određena, već se može nalaziti u relativno širokim granicama. Ipak, postoje neke akustičke realizacije koje se smatraju prihvatljivima od strane većine govornika, kao i neke druge koje se smatraju neprihvatljivima.

Slika 2. Blok-dijagram postupka sinteze govora na osnovu teksta

Sinteza govora na osnovu teksta, s druge strane, ima za cilj da omogući računaru da pročita proizvoljan tekst na određenom jeziku, pri čemu sintetizovani govor treba da zvuči što je moguće prirodnije. Pored svakako značajne primene u omogućavanju slepim osobama da se služe računarom tako što će u svakom trenutku biti obavestene o sadržaju ekrana, ovi sistemi su nezamenljivi u pružanju različitih informacija u okviru govornih automata. Da bi bilo moguće, on mora raspolagati informacijama o konkretnom nizu fonema koji treba izgovoriti, kao i prozodijskim obeležjima, odnosno, krivoj osnovne učestanosti. Jedan od najvećih problema sinteze govora na osnovu teksta jeste što te informacije nisu eksplicitno date u tekstu, već ih je potrebno na neki način odrediti. Ovo nameće i unutrašnju strukturu sistema za sintezu govora na osnovu teksta, koji mora da obuhvati modul koji će na osnovu jezičke obrade teksta generisati fonetsku transkripciju i prozodijska obeležja, kao i modul za generisanje govornog signala, čiji je jedini zadatak da na osnovu zadatih podataka generiše signal. Blok-dijagram unutrašnje strukture sistema za sintezu govora prikazan je na slici 2.

A l f a N u m sintetizator govora pripada grupi konkatentativnih sintetizatora, a zasnovan je na TD-PSOLA algoritmu, sprovedenom nad govornim segmentima koji se u realnom vremenu izdva jaju iz unapred snimljene govorne baze, u skladu sa fonemski i prozodijski određenim kriterijumima pretrage (Dutoit 1997; Sečujski et al. 2002). Za snimanje baze za ovakve potrebe koristi se glas jednog govornika (govornice), a s obzirom na to da se sintetizovani govor dobija spajanjem snimljenih segmenata govora, uz prethodnu digitalnu obradu kako bi se što više ublažila čujnost prelaza između segmenata i stvorio utisak da se radi o kontinualnom govoru, u sintetizovanom govoru su i dalje primetne individualne karakteristike glasa govornika (govornice) koji je korišćen za snimanje baze.

Kao što je već rečeno, reprodukcija „prirodne“ intonacije rečenice je neophodna da bi sintetizovani govor zvučao prirodno, a u velikoj meri doprinosi i samoj razumljivosti, iz sličnih razloga kao kod automatskog prepoznavanja govora od strane računara. Upotreba navodnika u prethodnoj rečenici trebalo bi da ukaže na to da ne postoji jedna jedinstvena intonacija neke rečenice, čak i u slučaju da nijedna od reči ne nosi posebnu informaciju koju bi govornik mogao imati nameru naročito da istakne. Međutim, reprodukcija bilo koje od intonacionih krivih koja bi se smatrala prihvatljivom od strane većine slušalaca umnogome bi doprinela razumljivosti i prirodnosti sintetizovanog govora.

3. Ekstrakcija prozodijskih parametara iz govornog korpusa

Iz izloženog u prethodnom odeljku jasno je da bi bilo neophodno biti u stanju odrediti jednu ili više intonacionih realizacija govorne celine na osnovu teksta. Kod prepoznavanja govora to bi umanjilo mogućnost greške prepoznavanja, dok bi kod sinteze govora na osnovu teksta doprinelo razumljivosti i prirodnosti. U ovom odeljku biće reči o tome zbog čega bi bilo od interesa razmotriti mogućnost ekstrakcije prozodijskih parametara (pogotovo f_0 krive) iz obimnog govornog korpusa, kao i o načinima da se to izvede.

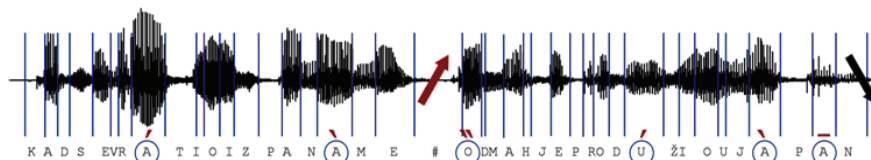
3.1. Zašto

Određivanje intonacione realizacije nekog tekstualnog sadržaja moguće je na osnovu pravila, korišćenjem kvantitativnog opisa akustičke realizacije pojedinih tipova akcenata u pojedinim kontekstima. Za srpski (srpskohrvatski) jezik prvi značajni koraci u ovom smeru predstavljeni su u Ivić/Lehiste 1986, gde je prilično jasno izložena sva složenost problema i uočeno da na ponašanje f_0 krive pored akcenata, utiču i mnogi drugi faktori, kao što su položaj reči u rečenici i njena sintaksička struktura, ali je konstatovano da je kvantitativni opis te interakcije veoma teško dati. U tom smeru se ni kasnije nije značajno odmaklo, tako da se kao potencijalno korisna alternativa postavlja automatska ekstrakcija kompletne f_0 krive iz govorne baze, u kojoj bi, pored granica između govornih segmenata (glasova), bili anotirani faktori koji se smatraju relevantnim za prozodiju – tip i položaj akcenta, položaj re-

či u rečenici, položaj reči u odnosu na jače ili slabije granice između sintaksičkih celina u rečenici i slično, kao što je prikazano na slici 3. Pri tome bi mogla biti korišćena baza koja sadrži nekoliko sati govora koji potiče od jednog govornika, da bi se barem izbegao uticaj varijabilnosti između govornika. Nepoželjna posledica takvog pristupa bila bi da bi ekstrahovane f_0 krive odgovarale intonaciji tog govora nika, tako da je na organizatoru snimanja da odabere osobu za čiju se akcentuaciju i rečeničnu intonaciju može smatrati da je u skladu sa ortoepskom normom. Na ovaj način će se dobiti mogućnost korišćenja stvarnih akustičkih manifestacija određenih akcenata u određenim kontekstima bez eksplicitnog kvantitativnog opisa njihovog ponašanja. Primera radi, biće moguće sintetizovati govor čija intonacija odgovara prirodnoj, a da pri tome i dalje nije poznato kako se tačno na osnovu akcentatske i sintaksičke strukture rečenice formira f_0 kriva.

3.2. Kako

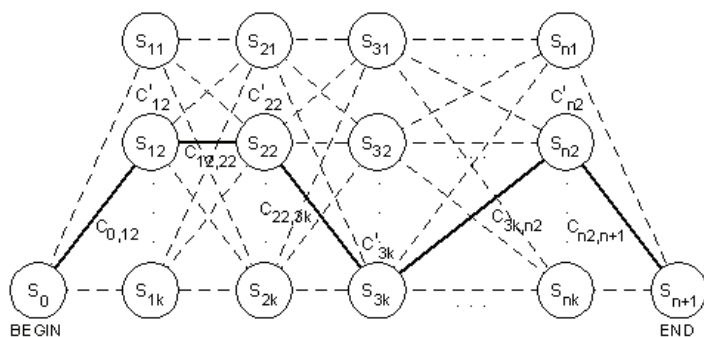
Sam način ekstrakcije f_0 krive iz korpusa anotiranog na način kao što je to opisano u prethodnom odeljku može se definisati po ugledu na način izbora govornih segmenata koji se povezuju prilikom sinteze govora. Naime, nijedna rečenica se po pravilu ne sinteti zuje tako što se kompletan govorni signal preuzme iz baze (jer se u bazi gotovo nikad ne nalazi tačno ono što je potrebno sintetizovati), već se preuzimaju određeni, često relativno kratki delovi rečenice, a zatim spajaju, uz obradu signala koja ima za cilj da mesta prelaza učini što manje čujnim. Slično tome, ne može se očekivati ni da se kompletna f_0 kriva preuzme iz baze, jer će se retko dešavati da se u bazi nađe upravo tražena sekvenca akcenata i markera koji označa vaju sintaksičko-prozodijske granice u rečenici. Na primeru rečenice sa slike 3 to bi bila sekvenca koja sadrži dva nenaglašena sloga, zatim jedan slog pod dugouzlaznim naglaskom (*vrá*), zatim četiri nenaglašena, zatim jedan pod kratkouzlaznim (*nà*), zatim jedan nenaglašeni slog, zatim marker koji obeležava podizanje f_0 itd.

Slika 3. Anotacija jedne rečenice u govornom korpusu („Kad se vratio iz Paname, odmah je produžio u Japan.“)

Princip optimalnog izbora segmenata zasniva se na algoritmu pretrage sličnom Viterbijevom algoritmu, pri čemu je pretraga motivisana određenim kriterijumima koji se moraju izraziti numerički. U slučaju izbora govornih segmenata za sintezu govora, kriterijumi su fonetske i prozodijske prirode – posmatra se koji je fonem u pitanju, način na koji je izgovoren, koliko traje, kakve su vrednosti energije i f_0 . Ovde je potrebno napomenuti da se f_0 u osnovnoj verziji algoritma posmatra ne radi

poređenja sa prozodijskim modelom na nivou čitave rečenice, već samo da ne bi došlo do povezivanja uzastopnih segmenata sa bitno različitim vrednostima f_0 . Logično je pretpostaviti da je najbolji niz segmenata koji će biti iskorišćeni za povezivanje onaj koji zadovoljava sledeće uslove: (1) sadrži one segmente koji u najvećoj meri zadovoljavaju tražene kriterijume i (2) vrednosti relevantnih parametara svaka dva uzastopna segmenta čine ih pogodnim za povezivanje. Matematički gledano, optimalan niz segmenata je onaj koji minimizuje funkciju definisanu kao zbir uticaja nepodudarnosti u vrednostima parametara sa željenim vrednostima, s jedne strane (tzv. cena korišćenja segmenta) i uticaja nepodudarnosti u vrednostima parametara u uzastopnim segmentima, s druge strane (tzv. cena spoja). Algoritmi poput Viterbijevog omogućuju da se ovakva optimalna sekvenca identifikuje pretragom kroz strukturu koja se naziva *trelis*, kao što je prikazano na slici 4, gde su cene korišćenja segmenata označene sa c'_{ij} , a cene spojeva između segmenata s_{ij} i s_{kl} sa $c_{ij,kl}$.

Slika 4. Pretraga govorne baze u potrazi za optimalnom sekvencom segmenata

Na potpuno isti način moguće je organizovati i pretragu za optimalnom sekvencom prozodijskih markera. To, naravno, pretpostavlja da je tražena sekvenca prozodijskih markera već na neki način specificirana. Za to bi bio zadužen modul za analizu teksta kod sinteze govora, koji bi morao automatski, na osnovu teksta, da odredi ne samo akcentuaciju rečenice, već i položaj markera koji obeležavaju početke, odnosno krajeve sintaksičko-prozodijskih celina (za ovo se, pored ekspertskih sistema, relativno uspešno koriste stabla odluke). U slučaju prepoznavanja govora na jednostavnijim rečnicima, ovi markeri mogli bi biti specificirani od strane korisnika zajedno sa rečnikom na kome sistem vrši prepoznavanje. Cena korišćenja segmenta odgovarala bi faktorima kao što su levi i desni kontekst (položaj i tip prethodnog, odnosno sledećeg akcenta) i trajanje konsonantske grupe između vokala (u dosadašnjim istraživanjima utvrđeno je da i ono utiče na izgled f_0 krive). Cena spoja između segmenata odgovarala bi odstupanju f_0 na granicama uzastopnih segmenata, kao i razlikama u utvrđenom tempu govora (pošto sporiji govor po pravilu podrazumeva veće varijacije f_0 u odnosu na brži govor i obratno). Na ovaj način bi-

lo bi moguće preuzeti delove f_0 krive direktno iz govorne baze i njihovim povezivanjem dobiti f_0 krivu koja bi u zadovoljavajućoj meri odgovarala onoj koja bi bila dobijena kada bi govornik izgovorio isti tekst.

U prethodnoj diskusiji nije uzet u obzir uticaj rečeničnog naglaska, odnosno posebnog naglašavanja onog segmenta rečenice za koji govornik procenjuje da ima najveći informacioni značaj. To je učinjeno iz čisto praktičnih razloga. Naime, iako je nesporno da rečenični naglasak u velikoj meri može da utiče na realizaciju f_0 , sistemi koji bi pokušali da automatski odrede rečenični naglasak na osnovu konteksta znatno šireg od rečenice za sada su još uvek neostvarljivi, a bili bi neophodni za praktično funkcionisanje ovakvog modela. Naime, nije problem koristiti odgovarajuće markere za rečenični naglasak u govornoj bazi, pa ni organizovati pretragu koja bi osim navedenih prozodijskih markera uzimala u obzir i njega, ali je problem što na osnovu tekstualnog sadržaja nije moguće automatski odrediti šta u toj govornoj bazi treba tražiti. Iz istog razloga je i intonacija današnjih sintetizatora govora relativno neutralna u odnosu na rečenični sadržaj – vrlo je teško automatski predvideti šta bi čovek u odgovarajućoj situaciji smatrao za najvažniju informaciju u rečenici, pogotovo kada se uzme u obzir da bi dva čoveka vrlo često mogla da odaberu da interpretiraju istu rečenicu na dva različita načina.

4. Zaključak

U ovom radu obrazložena je motivacija i prikazan jedan način realizacije ekstrakcije prozodijskih parametara (konkretno, f_0 krive) iz anotiranog govornog korpusa. Ovakav pri stup mogao bi popraviti kvalitet govornih tehnologija, odnosno doprineti prirodности sinteze govora na osnovu teksta, kao i tačnosti automatskog prepoznavanja govora. Pored toga, na ovaj način mogu se, barem u pogledu praktične primene, prevazići teškoće vezane za eksplisitan kvantitativni opis interakcije mikroprozodijskih elemenata definisanih akcentuacijom na nivou reči i makroprozodijskih elemenata definisanih strukturom rečenice. Uspešnost ovog pristupa biće testirana na dva načina – korišćenjem tako dobijene f_0 krive u sintezi govora uz testove slušanja kojima bi se utvrdilo da li je došlo do povećanja prirodности, kao i implementacijom u okviru prepoznavaća govora, gde će efekte biti direktno moguće izmeriti, jer se odražavaju na tačnost prepoznavanja.

Literatura

- Bernsen/Dybkjaer 1998: Bernsen, N.-O.; Dybkjaer, H.; Dybkjaer, L. *Designing Interactive Speech Systems – From First Ideas to User Testing*. Springer-Verlag.
- Delić 2006: Delić, V. et al. *A Review of AlfaNum Speech Technologies for Serbian, Croatian and Macedonian*. In: Fifth Slovenian and First International Language Technologies Conference IS-LTC. Ljubljana. S. 257–260.

- Dutoit 1997: Dutoit, T. *An Introduction to Text-to-Speech Synthesis*. Dordrecht – Boston – London: Kluwer Academic Publishers.
- Junqua/Haton 1996: Junqua, J.-C.; Haton, J.-P. *Robustness in Automatic Speech Recognition*. Dordrecht – Boston – London: Kluwer Academic Publishers.
- Lehiste/Ivić 1986: Lehiste, I.; Ivić, P. *Word and sentence prosody in Serbo-Croatian*. Cambridge, MA: The Massachusetts Institute of Technology.
- Lemmetty 1999: Lemmetty, S. *Review of Speech Synthesis Technology*. Helsinki: Laboratory of Acoustics and Audio Signal Processing. Univ.-Dipl.
- Sečujski et al. 2002: Sečujski, M. et al. *AlfaNum System for Speech Synthesis in Serbian Language*. In: Proceedings of the 5th International Conference „Text, Speech and Dialogue“ (TSD). Brno. S. 237–244.
- Sečujski 2005: Sečujski, M. *Obtaining Prosodic Information from Text in Serbian Language*. In: Proceedings of International Conference „Computer as a tool“ (EUROCON). Beograd.

Milan Sečujski (Novi Sad)

Extraction of prosodic parameters from the corpus of spoken Serbian

The paper presents a research that is under way at the Faculty of Technical Sciences in Novi Sad, within the *AlfaNum* project of development of speech technologies for the Serbian language – automatic speech recognition (ASR) and automatic text-to-speech synthesis (TTS). Within this research we will explore the possibility to extract the f_0 contour, as the most important prosodic parameter from the point of view of both speech recognition and synthesis, by analysing a large speech corpus, the preparation of which is under way. In this way the relationship between the positions of particular accent types within the sentence and the resulting f_0 contour will be investigated. Appropriateness of such an f_0 contour will be tested by its use as an input parameter in automatic text-to-speech synthesis. In this way particular acoustic realisations of various accent configurations will be made available for direct use in speech systems, without any explicit quantitative description of their behaviour.

Milan Sečujski
Fakultet tehničkih nauka Univerziteta u Novom Sadu
Trg Dositeja Obradovića 6
21000 Novi Sad
Srbija
Tel.: +381 21 485 2533
Fax: +381 21 475 2997
secujski@uns.ns.ac.yu
www.alfanum.ftn.ns.ac.yu

Ljiljana Subotić (Novi Sad)

Položaj enklitike u pisanom tekstu u bosanskom/bošnjačkom, hrvatskom i srpskom jeziku – šta o tome piše u gramatikama

U referatu se porede eksplicirani stavovi o distribuciji enklitika u novijim gramatikama bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika i pokazuje da se oni u načelu ne razlikuju u naša tri standardna jezika, ali da manjih razlika ipak ima u samoj jezičkoj praksi autora tih gramatika. Naime, dok se autori dveju hrvatskih gramatika i bosanske gramatike doslednije pridržavaju proklamovanih načela distribucije enklitika, u diskursu autora gramatika srpskog jezika enklitike se slobodnije raspoređuju posebno u položaju iza dužih rečeničnih konstituenta, što je više odlika govornog nego pisanog teksta.

1. Cilj istraživanja

Utvrđivanje (proklamovanih) načela u novijim, aktuelnim gramatikama bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika u vezi sa distribucijom enklitika; međusobno poređenje ekspliciranih načela i stanja u jezičkoj praksi odnosno u prosedeima tih gramatika.

1.1. Izvori (gramatike) sa navedenim stranicama na kojima se raspravlja o enklitikama:

- (1) GBJ – Jahić, Dž./Halilović, S./Palić, I. (2000): *Gramatika bosanskoga jezika*. Zenica: Dom štampe.
- (2) GHJ – Silić, J./Pranjковиć, I. (2005): *Gramatika hrvatskoga jezika za gimnazije i visoka učilišta*. Zagreb: Školska knjiga.
- (3) HG – Barić, E. et al. (1995): *Hrvatska gramatika*. Zagreb: Školska knjiga.
- (4) GSJ-SP – Stanojčić, Ž./Popović, Lj. (2002): *Gramatika srpskog jezika. Udžbenik za I, II, III i IV razred srednje škole*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- (5) GSJ-K – Klajn, I. (2005): *Gramatika srpskog jezika*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

1.2. Enklitike su male, neakcentovane forme koje ne mogu stajati samostalno već se naslanjaju na akcentovani oblik ispred sebe. U fonološkoj terminologiji, klitike obrazuju nerazdvojivo jedinstvo sa rečju na koju se naslanjaju, čine s njom jedinstvenu fonološku reč i u hrvatskoj se gramatičkoj terminologiji i nazivaju naslonjenicama.

U enklitike se u srpskom, hrvatskom i bosanskom jeziku ubrajaju sledeće forme:

- (1) Upitna partikula *li*, koja se upotrebljava u pitanjima tipa da-ne: *li* kao partikula nema nezavisni leksički sadržaj.
- (2) Pomoćni glagoli koji učestvuju u obrazovanju analitičkih glagolskih oblika za iskazivanje prošlog vremena, futura i potencijala (kraći, neakcen-

товани oblici prezenta glagola *jesam*,¹ kraći oblici prezenta pomoćnog glagola *hteti* i kraći oblici aorista pomoćnog glagola *biti*.² Pomoćni glagoli imaju i pune forme koje se ne upotrebljavaju kao pomoćni oblici i kada se upotrebe, unose određene semantičke nijanse u iskaz.

(3) Zameničke enklitike: kraći oblici dativa, akuzativa i genitiva. Zameničke enklitike imaju naglašene, neklitičke parnjake koji se često upotrebljavaju kontrastivno. Akuzativne i genitivne klitike su identične. Zameničke enklitike u enklitičkom nizu dolaze iza glagolskih, osim kad je u pitanju glagolska enklitika *je* koja sledi zameničke. Zamenica *ona* ima dve enklitike u akuzativu: *je* i *ju*. Enklitika *ju* stavlja se uvek ispred glagolske enklitike *je*, a enklitika *je* u svim ostalim slučajevima. Međutim, pojavljivanje *ju* nije ograničeno samo na tu poziciju. Njena distribucija je regionalna, češća je u nekim delovima teritorije srpskohrvatskog dijasistema i u hrvatskom standardnom jeziku, a ređa u drugim.

(4) Refleksivna morfema *se* (koja je zapravo poreklom akuzativna enklitika povratne zamenice *sebe*) upotrebljava se za sva lica, singulara i plurala.

Enklitike teže da se smeste što bliže početku rečenice odnosno klauze. Mada ove male, jednosložne jedinice nisu naglašene, one nose važnu semantičku informaciju, esencijalnu za realizaciju poruke iz iskaza u kojoj se nađu. Enklitikama se ne mogu započeti rečenice odnosno klauze, ali zato one zauzimaju položaj iza prve akcentogene forme.

Ako u klauzi ima više od jedne enklitike, one formiraju grupu – enklitički niz. Izomorfne enklitike (kao što je slučaj sa glagolskom i zameničkom enklitikom *je*) ne mogu se ponoviti. Sekvence enklitika ne mogu se prekinuti osim nekom drugom enklitikom. Redosled enklitika u enklitičkom nizu strogo je fiksiran, što je predstavljeno u sledećoj tabeli:³

<i>li</i>	Glag. enk. (sem <i>je</i>)	Zameničke enklitike				<i>se</i>	<i>je</i> (= 3. l. jedn.)
		Ekspres. dativ	Sintaks. dativ	Akuz.	en.		

¹ U enklitike spadaju oblici *sam*, *si*, *je*, *smo*, *ste*, *su* i kada se ne upotrebljavaju kao pomoćni glagol već kao prezent kopulativnog predikata. U nekim gramatikama enklitike glagola *jesam* tretiraju se kao kraći oblici imperfektivnog glagola *biti*.

² U razgovornom jeziku enklitika *bi* upotrebljava se za sva lica i u singularu i u pluralu.

³ Tabela je preuzeta iz knjige Ljubomira Popovića: „Red reči u rečenici“ (Popović 2004: 290).

Upitna partikula *li*, ako se pojavi u klauzi, postavlja se prva. Iza nje sledi glagolska enklitika (osim kopule *je*), dativska enklitika, akuzativna odnosno genitivna enklitika, refleksivna morfema *se* i kopula *je*. Dakle, glagolsko *je* dolazi posle zamenice, a to važi i za *se* koje je nastalo sažimanjem od *se* + *je*.⁴ Osim trećeg lica ženskog roda jednine, akuzativni i genitivni oblici enklitika identični su. Akuzativna i genitivna enklitika ne mogu se, zapravo, naći u istom nizu. Dok medijalni (refleksivni) glagoli tipa *bojati se* i *stideti se* imaju objekat u genitivu, potreba da se u istu sekvencu enklitika stavi i genitivna i akuzativna enklitika javlja se izuzetno retko. Ako se i javi, izvorni govornik ili upotrebi akuzativni objekat ili upotrebi naglašeni puni oblik akuzativa zamenice. Browne (1975: 131) zaključuje da „za te svrhe možemo reći da zapravo postoji samo jedna pozicija koju može zauzeti ili akuzativ ili genitiv“. Ivan Klajn (2005: 262), međutim, eksplicira da se ove dve enklitike ostvaruju u sukcesivnom nizu i da „genitiv dolazi pre akuzativa“ dajući za to primer: Ne želim to imanje, davno *sam ga se* odrekao; u kojem se forma *se* implicitno smatra akuzativom povratne zamenice *sebe*, a ne refleksivnom morfemom *se*, dakle, obaveznim morfosemantičkim markerom glagola: *odreći se*. Možda bi se dubinskom semantičkom analizom u ovom primeru forma *se* i mogla interpretirati kao akuzativ zamenice *sebe*: [*davno sam se odrekao imanja* → *davno sam ga se odrekao* → *lišio sam sebe tog imanja* → *lišio sam ga se*], na nivou površinske strukture forma *se* nikako se ne može razviti u puni oblik *sebe*: [**davno sam sebe odrekao imanja*], što jeste inače slučaj sa pravim refleksivnim glagolima.⁵

Mada tabela pokazuje kojim se redosledom nižu enklitike, ona ne pruža objašnjenje zašto su klitike tako poredane.⁶

2. Gde enklitike ne mogu stajati?

2.1. Šta o distribuciji enklitika kažu navedene gramatike.

U GBJ stoji:

(a) „Enklitike ne mogu doći na početku rečenice.

Tako u bosanskom jeziku nisu prihvatljive rečenice: **Im dosađujem*. – **Je ne volim, nego samo Dosađujem im*, – *Ne volim je*.

⁴ U nekim delovima teritorije srpskohrvatskog dijasistema pojavljuje se sekvenca *se je* u 3. l. jednine perfekta refleksivnih glagola, dok se u drugim enklitika *je* obično izostavlja uvek kada je prisutna refleksivna zamenica *se*.

⁵ Srećnije izabranim refleksivnim glagolom (npr. *zadovoljiti se*, *zasititi se* i sl.) anteriornost genitiva u odnosu na akuzativ, odnosno sukcesivni sled genitivne i akuzativne enklitike može se potvrditi, ali i to se izvodi samo semantičkom interpretacijom i takvih glagola nema mnogo.

⁶ O principima i motivaciji ovakvog redosleda enklitika vidi u Gorup 1992.

(b) Osim toga, enklitike ne mogu doći neposredno iza u rečenicu umetnutih dijelova (koji se najčešće odvajaju zarezima), npr:

**Oni, bez obzira šta su činili, će sigurno odgovarati (mora biti: Oni, bez obzira šta su činili, sigurno će odgovarati ili Oni će, bez obzira šta su činili, sigurno odgovarati)*.*

U GHJ nema posebne eksplikacije o tome gde se enklitike ne mogu naći u pisanom tekstu, mada je implicitno, odnosno iz daljeg teksta, to jasno.

U HG, međutim, nalazimo sledeća eksplicirana ograničenja u vezi sa pojavljivanjem enklitika:

„Zanaglasnice ne mogu stajati

(a) na početku rečenice,

(b) iza niječne čestice

(c) i veznika **i**, **a**“.

U GSJ-SP ističe se da postoji nekoliko ograničenja za raspoređivanje enklitika. Enklitike se ne mogu rasporediti:

(a) na početku rečenice (*Se u nedelju Ivanov brat vraća kući iz vojske),

(b) iza predloga (*U se nedelju Ivanov brat vraća kući iz vojske),

(c) iza izrazite pauze, odnosno znaka interpunkcije (*U nedelju, se Ivanov brat vraća kući iz vojske),

(d) niti mogu biti odvojene od glagola ako su raspoređene iza njega (*U nedelju Ivanov brat vraća kući se iz vojske).

U GSJ-K stoji:

„Pored toga što po samoj definiciji

(a) ne može doći na prvo mesto u rečenici (***Sam** došao), za enklitiku postoji još nekoliko ograničenja.

(b) Ona može doći najkasnije posle glagola, ali ne dalje prema kraju rečenice (*Ova neostvorena čežnja pruža **mu** inspiraciju... ali ne *Ova neostvorena čežnja pruža inspiraciju **mu**...).*“

3. Koje je mesto enklitike u rečenici?

3.1. Sve navedene gramatike ističu pravilo drugog mesta u distribuciji enklitika:

GBJ: „Enklitike u načelu stoje iza prve naglašene riječi u rečenici (*Odakle **mu** ta tvrda vjera, koju odbija svaka vjerovatnost, Zatjera **ga** kao psa...*)“.

U GHJ detaljnije se elaborira:

„[...] u pisanome jeziku dolaziti i z a p r v e n a g l a š e n e r i j e č i u s i n t a g m i [...] U skladu će s time naslonjenica *je* u pisanome jeziku dolaziti ili

(a) iza naš (u sintagmi naš Ivan): Naš **je** Ivan čitao knjigu u čitaonici;

(b) ili iza čitao (u sintagmi čitao knjigu): Naš Ivan čitao **je** knjigu u čitaonici“.

N a p o m e n a : Jedino se u GHJ pravi razlika između rasporeda enklitike u pisanom i govorenom tekstu: „[...] a u govorenome jeziku [enklitika dolazi] ondje gdje to logički slijed misli nalaže. Tako u navedenoj rečenici u govorenome jeziku enklitika dolazi iza sintagme *naš Ivan*:

Naš Ivan je čitao knjigu u čitaonici“.

U istoj gramatici dalje stoji: „Naslonjenica je naslonjenica ako se naslanja. Iza *naš Ivan je* gubi takav karakter jer je iza stanke. Naime, u rečenici *Naš Ivan je čitao knjigu u čitaonici* stanke dolaze posle *naš Ivan* i iza *čitao knjigu*: *Naš Ivan je čitao knjigu u čitaonici*. Ritmomelodijskim zakonitostima, koje su zakonitosti pisanoga teksta, ne odgovara da *je* bude iza stanke“.

U HG pravilo drugog mesta enklitike još se detaljnije razrađuje: „Za zanaglasnice (enklitike) karakteristično je da stoje iza prve naglašene riječi, da teže

(a) početku rečenice (*Mi te ništa ne pitamo, Prekinuo je taj njegov primjer iz života*) i

(b) grupiranju (*Vratio sam se u sobu, Ta ga je činjenica zaprepastila, Samo im je vapno još jače pocrnjelo*)“.

I u GSJ-SP detaljno se raspravlja o ovoj bitnoj karakteristici enklitika: „Enklitika se najčešće raspoređuje odmah iza

(a) početka predikatske rečenice (*U nedelju se Ivanov brat vraća kući iz vojske.*), ali ako se početni konstituent rečenice oseća kao izdvojen (a pogotovu ako je odvojen zarezom),

(b) enklitika se raspoređuje bliže glagolu (*U nedelju(,) Ivanov se brat vraća kući iz vojske; U nedelju (,) Ivanov brat se vraća kući iz vojske.*).

(c) Nije, međutim, uobičajeno suviše veliko udaljavanje od početka rečenice (*U nedelju, Ivanov brat vraća se kući iz vojske*)“.

„Ova pravila se mogu dopuniti pravilima koja ilustruju sledeće rečenice:

(1) *Kada se Ivanov brat vraća kući?* (2) *Ivanov brat, koji se u nedelju vraća kući iz vojske [...]* (3) *Ivan je rekao da se njegov brat u nedelju vraća iz vojske.* (4) *Markov brat je još u vojsci, ali se Ivanov brat u nedelju vraća iz vojske.*

Naime, kada u predikatskoj reči postoje

(a) upitne (**Kada se** Ivanov brat vraća kući?) ili

(b) odnosne reči (Ivanov brat, **koji se** u nedelju vraća kući iz vojske...), i

(c) zavisni veznici (Ivan je rekao **da se** njegov brat u nedelju vraća iz vojske.) i

(d) naporedni veznici (*Markov brat je još u vojsci, **ali se** Ivanov brat u nedelju vraća iz vojske.*),

enklitike se raspoređuju odmah iza njih. Izuzetak su naporedni veznici *i* i *a*, iza kojih se enklitika nikad ne raspoređuje (a i naporedni veznik *no* sinoniman sa *ali*, ali ne i onaj koji je sinoniman sa *nego* i *već*)“.

GSJ-K: „Budući da se enklitika vezuje za prethodnu naglašenu reč, ona treba da dođe na **drugo** mesto u rečenici.

Otuda, ako rečenici Došao **sam** dodamo ličnu zamenicu u subjektu, ona će glasisiti Ja **sam** došao; nije moguće *Ja došao **sam** niti ***Sam** došao“.

Klajn, međutim, ovde ima nešto tolerantniji stav i smatra da „Odredbu o drugom mestu ne treba shvatiti bukvalno: enklitika može doći i p o s l e s i n t a g m e o d v i š e m e đ u s o b n o p o v e z a n i h r e č i , npr. Moj prijatelj s trećeg sprata **je** došao), enklitika u načelu dolazi na drugo mesto u rečenici, posle

(a) p r v e n a g l a š e n e r e č i : *Predsednik **je** razuman čovek*, odnosno

(b) p r v e n a g l a š e n e s i n t a g m e : *Predsednik Privredne komore Beograda **je** razuman čovek*“.

(c) Ako u rečenici postoji o d n o s n a z a m e n i c a , u p i t n a z a m e n i c a i l i d r u g a u p i t n a r e č , enklitika uvek dolazi neposredno posle nje:

„Srušili su spomenik koji **je** puna dva veka bio simbol ovog grada. – Ko će pod ovim uslovima želeti da putuje?– Hoću da znam zašto **me** niko nije obavestio šta se događa.

(d) Enklitika dolazi posle v e z n i k a , zavisnih i naporednih, npr.:

Stan vam ustupam, jer **ću** cele iduće godine biti u inostranstvu. – Raspisali smo konkurs, ali **se** niko nije javio. – Igrao je slabo, pa **ga** više neće ni pozivati u reprezentaciju.

(e) Od ovoga su i z u z e t a k veznici *i*, *a* i *ni*, posle kojih ne može doći enklitika (umesto poslednjeg upotrebljava se niti):

– Drugovi su čuli da si ti i raduju **se** (nemoguće je: *i **se** raduju). – Nataša nema mobilni telefon, a treba **joj** (nemoguće: *a **joj** treba). – Natašina baka nema mobilni telefon niti **joj** treba (nemoguće: *ni **joj** treba, *ni treba **joj**)“.

3.2. Enklitike se pomeraju prema početku rečenice

Za razliku od Klajnovog tolerantnog stava u pogledu distanciranosti enklitike od prve ortotonične reči, ostale gramatike zastupaju stanovište:

(GBJ) da se enklitike „[...] p o m j e r a j u koliko god je to moguće p r e m a p o č e t k u rečenice“, što „često dovodi do njihova u m e t a n j a među dijelove

(a) k o n g r u e n t n i h i n e k o n g r u e n t n i h imeničkih sintagmi (Naša **će** ljubav biti tiha, Na mojim **si** rukama, starče, snivao, Te **su mu** riječi treperile u ušima, Brat **ga je** Hasan doveo),

(b) p a č a k i t a k o č v r s t i h s p o j e v a r i j e č i kakvi su o s o b n a i m e n a i p r e z i m e n a , r a z l i č i t i n a z i v i i s l . (Stjepan **je** Tomašević posljednji bosanski kralj, Brzi **će** voz uskoro stići na stanicu)“.

U GHJ nalazimo manje opsežna pravila s tim u vezi:

„Pravilu će ritmomelodijskih zakonitosti odgovarati i položaj naslonjenice u sintagmi koju čine i m e i p r e z i m e ili prezime i ime (*Ivan **je** Ivanović čitao knjigu u čitaonici, ili Ivanović **je** Ivan čitao knjigu u čitaonici*). (U govorenome će jeziku ta rečenica glasiti: Ivan Ivanović **je** čitao knjigu u čitaonici.)“.

U HG detaljno se razrađuje takav položaj enklitike:

„Zanaglasnice mogu biti između

(a) p r i d j e v s k o g a t r i b u t a i i m e n i c e (*Mali **se** konventualac opet sav uskomešao; Taj **ga je** posao bio sasvim zaokupio*); ili

(b) i z m e đ u d v a j u p r i d j e v s k i h a t r i b u t a (*Psunj, Papuk i Krndija tvrdo **su** eruptivno gorje*).

(c) Zanaglasnica može biti i z m e đ u i m e n i c e ili imeničke zamjenice i p r i j e d l o ž n o g ili p a d e ž n o g izraza uvrštenog kao atribut uz tu imenicu (*Kontrast **je** ovih fakata očigledan, Ne-ki **su** od njih sada čučali na pragu, drugi se razvalili u hladovini*).

(d) Zanaglasnice se mogu umetnuti i i z m e đ u s a s t a v n i h d i j e l o v a n e o d r e đ e n i h z a m j e n i c a i n e o d r e đ e n i h p r i l o g a (*Pokazivao mu sve što **je** god bilo u vezi s doživljajima i ude-som nesretnoga pjesnika, Kad **mi** god mati o smrti toj pripovjeda Mene tre-se groznica dan i noć*).“

Za razliku od GHJ, gde se ne daje informacija o stilskoj obeleženosti pozicioniranja enklitike između imena i prezimena, autori HG smatraju da „s obzirom na mjesto zanaglasnica i z r a z i t o s u s t i l s k i o b i l j e ž e n e one rečenice u kojima je zanaglasnica između imena i prezimena (*Luka **bi** Šušmek polazio u šetnju da namigne kojoj curi, Prema rasporedu, Goran **bi** Ivanišević trebao igrati sutra*)“.

Mada Klajn (GSJ-K) smatra da „Odredbu o drugom mestu ne treba shvatiti bu-kvalno“, dozvoljava da se enklitika „m o ž e i u m e t n u t i u pojedine sintag-me tako da dođe p o s l e p r v e r e č i . To biva uglavnom posle

(a) p r i d e v s k i h z a m e n i c a (*Taj **mi** raspored ne odgovara* (= Taj raspored **mi** ne odgovara; *Svaki **će** kandidat morati da položi test* (= Svaki kandidat **će** morati...); ili

(b) p o s l e p r i l o g a (*Samo **se** iz Niša niko nije prijavio*)“.

Klajn dalje razrađuje moguće pozicije enklitika:

(c) „Bilo da je pomoćni glagol ili nenaglašena zamenica, enklitika teži da ne ostane predaleko od predikata. Zbog toga su katkad u istoj rečenici moguća dva, tri ili više položaja enklitika:

(1) *Ova **mu** neostvorena čežnja pruža inspiraciju za nove pokušaje.* (2) *Ova neostvorena čežnja **mu** pruža inspiraciju za nove pokušaje.* (3) *Ova neostvorena čežnja pruža **mu** inspiraciju za nove pokušaje*“.

Ili: „(1) *Zbog nepažnje **je** u vašim vozilima često dolazilo do požara.*

(2) *Zbog nepažnje, u vašim **je** vozilima često dolazilo do požara.* (3) *Zbog nepažnje, u vašim vozilima **je** često dolazilo do požara.* (4) *Zbog nepažnje, u vašim vozilima često **je** dolazilo do požara*“.

Enklitika (GSJ-K) može doći najkasnije posle glagola, ali ne dalje prema kraju rečenice, npr. *Ova neostvorena čežnja pruža **mu** inspiraciju...* ali ne **Ova neostvorena čežnja pruža inspiraciju **mu** [...]*.

4. Kontinuirani niz enklitika

U prosto rečenici ili klauzi, kao što je to gore u tekstu već rečeno, enklitike moraju biti u odgovarajućem kontinuiranom nizu u kojem formiraju takozvanu **enklitičku grupu**. Sve navedene gramatike navode takve slučajeve:

GBJ: „U bosanskom je jeziku istaknuta težnja enklitika da se grupiraju.

Kad više enklitika dolazi zajedno, njihov je redoslijed strogo u t v r đ e n . Više se enklitika, kad stoje jedna za drugom, razmješta tako da na prvom mjestu dođe

(a) enklitika *li* (*Bi **li mi** ti donio? Da **li smo** sami ovdje?*).

(b) Kad glagolske i zamjeničke enklitike dolaze zajedno, razmještaju se tako da prvo dođu glagolske pa onda zamjeničke (*Ustvari, ja **sam ga** tako nazvao više za sebe. Čekali **su ga** kao čovjeka kojeg poznaju. Bili **bismo vam** zahvalni, doktore.*).

(c) Kad više zamjeničkih enklitika stoje jedna za drugom, enklitika u **dativu** stoji ispred enklitike u genitivu i akuzativu (*Nije **mi ga** nestalo. Mogao sam i ja drukčije, ali tražio si istinu, i ja sam **ti je** rekao.*)

(d) Glagolska enklitika *je* dolazi iza zamjeničkih enklitika (*Tačnije rečeno, jezik **im je** bio iščupan, On **mu ga je** oteo*)“.

GHJ: „Redoslijed je nenaglašenih oblika ličnih zamjenica strogo određen: d a t i v dolazi ispred g e n i t i v a i a k u z a t i v a (*Nema **mi ga** već nekoliko dana, Daje **nam ih** kad god treba.*). Takav im je redoslijed i kad se s njima nalaze nenaglašeni oblici pomoćnih glagola *biti* i *htjeti*, samo što onda dolaze iza njih (*Poslao **sam im ih** poštom, Donijet **ću im ga** kad ga budem kupio.*). Jedino dolaze ispred nenaglašenog oblika pomoćnoga glagola *biti* je (*Dao **mi ga je** prije dva dana*)“.

U HG stoji: „O vrsti zanaglasnica ovisi i njihovo mjesto u rečenici.

(a) Iza naglašene riječi prva je vezničko-upitna zanaglasnica *li*. Do nje su glagolske zanaglasnice, a iza glagolskih zamjeničke (Pitam se da **li ćete mu** vi pomoći.).

(b) Glagolska zanaglasnica *je* stoji iza zamjeničkih zanaglasnica (*Bolesnik gubi smisao za okolinu, a svijest mu **je** pomračena, Vidio ga **je** samo jednom, onako u prolazu.*).

U rečenici može stajati i više zamjeničkih zanaglasnica jedna do druge. Tada je njihov poredak ovakav: d a t i v , g e n i t i v , a k u z a t i v : *E, pa dajte **mi ga!**, Rekle su: dat će **ti ih** majka, Žao **mi ga** je.*

To pravilo vrijedi i za zanaglasnički oblik zamjenice *se* uz povratne glagole: *On **joj se** nasmiješio. Djeca **su ga se** nagledala*“.

U GSJ-SP ne eksplicira se redosled zamjeničkih enklitika već se to ovako definiše: „Kad u rečenici ima više enklitika, one se raspoređuju zajedno, tj. čine neprekinut niz. A redosled enklitika u tom nizu regulisan je sintaksičkim sistemom. Na primer, u rečenicama:

(1) *Da **li si** pokazao Marku ovu knjigu? – Da, pokazao **sam mu je**.* (2) *Da **li me je** neko tražio?* (3) *Sutra **ćemo im se** vratiti.*

enklitike se ne mogu odvajati jedne od druge niti menjati mesto“.

Autor GSJ-K ovako to obrazlaže: „Ako se u okviru iste proste rečenice javе dve, tri ili četiri enklitike, one se grupišu, tj. dolaze uvek jedna za drugom. Pri tom je raspored sledeći:

(a) Enklitika *li* dolazi ispred ostalih (Na grani je gavran, vidiš **li ga**? Gde **li su** moje naočare?).

(b) Glagolske enklitike, osim glagolskog *je*, dolaze ispred zamjeničkih (Da je tu, video **bih ga**. Da **li sam ih** ja upoznao? Maločas **smo se** vratili.).

(c) Glagolsko *je* dolazi posle zamenica; to važi i za se koje je nastalo sažimanjem od *se + je* (Videla **me je**. Ko **li nam je** pisao? Predstava **im se** dopala.).

(d) Među zamjeničkim enklitikama, d a t i v dolazi p r e g e n i t i v a i p r e a k u z a t i v a (u akuzativ spada i povratna zamenica *se*):
– *Ima kolača, daću **ti ih** malo* (D + G). – *Mnogo **nam ga je** žao* (D + G). – *To su Markove knjige, on **ti ih** poklanja* (D + A). – *Otkud njemu pismo, ko **mu ga je** doneo* (D + A).

(e) Genitiv dolazi pre akuzativa:

– *Ne želim to imanje, davno **sam ga se** odrekao.*[...]

(f) Četiri uzastopne enklitike moguće su samo ako imamo *li*, glagolsku enklitiku i dve zameničke u različitim padežima:

– *Ne znam da **li sam joj se** dopao.*– *Gde su naočare, ko **li mi ih je** uzeo?*“

5. Zaključak

Iz navedenog se vidi da u načelnim stavovima o distribuciji enklitika nema većeg odstupanja među gramatikama. Razlike se ogledaju u manje ili više detaljnom razrađivanju tih pozicija. Međutim, gramatike srpskog jezika ne predviđaju umetanje enklitike između imena i prezimena i pokazuju veću toleranciju prema praksi da se enklitike udaljuju od pozicije drugog mesta i time smeštaju iza dužih rečeničnih konstituenata, a to znači – iza pauze. To je evidentno i iz njihovih proseada.

Tako, na primer, dok autori gramatika hrvatskog jezika (GKJ i HG) u *g l a v n o m* poštuju „pravilo drugog mesta“ te enklitike smeštaju odmah iza prve naglašene reči u rečenici razbijajući enklitikom i tesne sintagmatske veze: *Trpni se glagolski oblici tvore* (GHJ 94), *Gramatički su morfemi neodređenih pridjeva* (GHJ 134), *U hrvatskom je književnom jeziku* (HG 42), *Čelni je naglasak karakterističan* (HG 93) ili *Morfološki se uvjetovan silazni naglasak zove* (HG 93), u gramatici bosanskog jezika ovo uglavnom nije praksa: *Usna duplja je poslije jezika* (GBJ 87), *Ždrjeona duplja (šupljina) je šupljina* (GBJ 87), kao ni u gramatikama srpskog jezika: *glagolski predikat je jedan od* (GSJ-SP 222), *Egzistencijalnim rečenicama se zovu* (GSJ-SP 250), *Geografska imena se različito ponašaju* (GSJ-K 64), *Muške imenice na -a su, na primer* (GSJ-K 63) i sl. Ipak, u srpskim gramatikama, mada ređe, sreću se i ovakvi primeri: *Ovim se sufiksom grade pridevi* (GSJ-SP 155).

Posle dužih rečeničnih konstituenata hrvatske gramatike takođe doslednije poštuju *p r a v i l o d r u g o g m e s t a* enklitike pa (a) ili enklitiku smeštaju odmah iza prve naglašene reči: *Odnosi su između fonema i njihovih glasovnih ostvarenja različiti* (HG 42), *Uz spomenute se morfeme pojavljuje i* (GHJ 173), (b) ili je vezuju za prvu naglašenu reč koja sledi takav rečenični konstituent: *Glagolski prilog prošli tvori se* (GHJ 94), *Usna šupljina može se podizanjem jezika podijeliti* (HG 43). U *Gramatici bosanskog jezika*, međutim, nedosledno je primenjeno ovo pravilo: *Svi ovi staroslavenski samoglasnici sveli su se u* (GBJ 22), *Lingvistička disciplina koja proučava glasove sa njihove fiziološko-akustičke strane naziva se fonetika* (GBJ 83), ali *Glasovi jer i jor su se u staroslavenskom bilježili* (GBJ 23), *Glasovi jednog jezika (čijim proučavanjem se bavi fonetika) u stvarnosti* (GBJ 83) i sl. I gramatike srpskog jezika ispoljavaju sličan proseed kao i bosanska gramatika. U njima se enklitika može naći odmah iza dužih rečeničnih konstituenata: *Funkcija i značenje veznika se posmatraju zajedno* (GSJ-SP 127), ali i *Imenice sa značenjem i muškog i ženskog lica izvedene su prema* (GSJ-SP 141). U Klajnovoj gramatici,

međutim, najmanje se poštuje „pravilo drugog mesta“ pa se sreću primeri raspoređivanja enklitike iza ritmičkih celina čime je enklitika postavljena u inicijalni položaj naredne ritmičke celine: *Za trpni pridev (pasivni particip) takva upotreba je u principu uvek moguća* (GSJ-K 218), *Od radnog prideva (aktivnog participa) atributivna upotreba je moguća* (GSJ-K 219), *Prelazak u priloge je redovna i široko rasprostranjena pojava* (GSJ-K 219). Ipak, i u ovoj gramatici imamo „pravilno“ raspoređene enklitike: *Složena glagolska sintagma otvoriti fabriku plastičnog posuđa sklopljena je od glagolske sintagme* (GSJ-K 225), ili *Gramatički subjekat (za razliku od logičkog, za koji v. niže, 20.2.2) uvek je u nominativu* (GSJ-K 225).

Literatura

- Babić 1989: Babić, Z. Red riječi u hrvatskom književnom jeziku kao izgovorni problem. In: *Fonološki i fonetski aspekti govorenog jezika*. Zagreb. S. 85–95.
- Browne 1968: Browne, W. Srpskohrvatske enklitike i teorija transformacione gramatike. In: *Zbornik za filologiju i lingvistiku Matice srpske*. Bd. XI. S. 27–29.
- Browne 1974: Browne, W. On the Problem of Enclitic Placement in Serbo-Croatian. In: Arbor, A. (Hg.): *Slavic Transformational Syntax*. Michigan Slavic Materials. The Department of Slavic Languages and Literature of The University of Michigan.
- Browne 1975: Browne, W. Serbo-Croatian enclitics for English-speaking learners. In: *Kontrastivna analiza engleskog i hrvatskog ili srpskog jezika*. Zagreb: Institut za lingvistiku Filozofskog fakulteta. S. 105–134.
- GBJ: Jahić, Dž. et al. (2000). *Gramatika bosanskoga jezika*. Zenica: Dom štampe.
- GHJ: Silić, J./Pranjčević, I. (2005). *Gramatika hrvatskoga jezika za gimnazije i višoka učilišta*. Zagreb: Školska knjiga.
- GSJ-K: Klajn, I. (2005). *Gramatika srpskog jezika*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- GSJ-SP: Stanojčić, Ž./Popović, Lj. (2002). *Gramatika srpskog jezika. Udžbenik za I, II, III i IV razred srednje škole*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Gorup 1992: Gorup, R. The Motivation for the fixed order of clitics in Serbo-Croatian. In: *Južnoslovenski filolog*. Bd. XLVIII. S. 25–34.
- HG: Barić, E. et al. (1995): *Hrvatska gramatika*. Zagreb: Školska knjiga.
- Jokanović-Mihajlov 1989: Jokanović-Mihajlov, J. Supstandardni elementi segmentacije iskaza. In: *Fonološki i fonetski aspekti govorenog jezika*. Zagreb. S. 77–84.
- Jokanović-Mihajlov 1994: Jokanović-Mihajlov, J. Intonaciono i pravopisno raščlanjavanje iskaza. In: *Književnost i jezik*. Bd. 3–4. S. 31–38.
- Kristal 1988: Kristal, D. *Enciklopedijski rečnik moderne lingvistike*. Beograd: Nolit.

- Lehiste/Ivić 1996: Lehiste, I./Ivić, P. *Prozodija reči i rečenice u srpskohrvatskom jeziku*. Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Mišeska-Tomić 1994: Mišeska-Tomić, O. Je je koren. In: *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku*. Bd. XXXVII. S. 389–394.
- Mišeska-Tomić 1999: Mišeska-Tomić, O. Clitics and Lexical Features in Generative Grammar. In: Mišeska-Tomić O./Radovanović M. (Hg.): *History and Perspectives of Language Study. Papers in Honor of Ranko Bugarski*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins Publishing Company. S. 157–170.
- Popović 2004: Popović, Lj. *Red reči u rečenici*. Beograd: Društvo za srpski jezik i književnost Srbije.
- Subotić 2005: Subotić, Lj. Položaj enklitike u jeziku medija (Šta se to dešava sa enklitikama u jeziku medija?). In: *Zbornik radova Šesti lingvistički skup „Boškovićeve dni“*. Podgorica: CANU. Zbornici radova 75. Bd. 23. S. 269–280.
- Zec/Inkelas 1990: Zec, D./Inkelas, Sh. Prosodically Constrained Syntax. In: Inkelas, Sh./Zec, D. (Hg.): *The Phonology-Syntax Connection*. Chicago – London: The University of Chicago Press. S. 365–378.

Ljiljana Subotić (Novi Sad)

Die Position des Enklitikons in Texten des Bosnischen/Bosniakischen, Kroatischen und Serbischen und was darüber in den Grammatiken steht

Die Verfasserin vergleicht die Lehrmeinungen zur Distribution der Enklitika in neueren Grammatiken des Bosnischen, Kroatischen und Serbischen und zeigt, dass sich diese im Prinzip in unseren drei Standardsprachen nicht unterscheiden, wohl aber kleinere Unterschiede in der Sprachpraxis der VerfasserInnen dieser Grammatiken zu Tage treten. Während sich die VerfasserInnen der beiden kroatischen Grammatiken und die Autoren der bosnischen Grammatik konsequent an die vorgegebenen Distributionskriterien halten, räumen die Verfasser der Grammatik der serbischen Sprache bei der Verteilung von Enklitika größere Freiheiten vor allem in der Position nach längeren Satzkonstituenten ein, wobei dies eher auf gesprochene denn geschriebene Sprache zutrifft.

Ljiljana Subotić
Filozofski fakultet Univerziteta u Novom Sadu
ul. Dr Zorana Đinđića 2
21000 Novi Sad
Srbija
Tel.: +381 21 450 690
Fax: +381 21 450 690
ljiljas@unsff.ns.ac.yu
www.ff.ns.ac.yu

Милан Тасић (Београд)

Одступања од новоштокавске акценатске норме у српским и хрватским телевизијским вестима

Основно питање које није дефинисано називом овог пројекта јесте на ком нивоу се врши поређење српског, хрватског и бошњачког језика. На дијалекатском нивоу то нити има смисла чинити, нити је то могуће, нити би се могле повући прецизне изоглосе које би поједине дијалекте довеле у загрљај једног од новонасталих језика, поготово што је дијалекатска мапа бившег српскохрватског језика знатно измењена после ратова који су на тлу некадашње Југославије вођени у последњој деценији XX века. Има смисла, дакле, поредити једино језичку норму у ова три различита стандарда, али и то само до извесне границе, јер процес стандардизације српског и хрватског језика у многим сегментима није довршен, док процес стандардизације бошњачког језика није честито ни започет. Поготово је то случај с акценатском нормом, која од Вука и Даничића није битније мењана ни осавремењивана. Барем не систематски.

Четвороакценатски новоштокавски систем, с послеакценатском дужином, налази се у основи и српског и хрватског стандардног језика, па поређење ни ових двају стандарда данас готово да не би имало сврхе. Са становишта језичког система, неколике разлике у акценту појединих речи нису релевантне. Чак ни њихов број није важан. Једино је релевантно да ли се поштују основна правила новоштокавске акцентуације, по којима:

- 1) силазни акценти не могу стајати ван првог слога;
- 2) последњи слог у речи никада није акцентован;
- 3) једносложне речи могу имати само силазне акценте;
- 4) узлазни акценти могу стајати на свим слоговима, осим на последњем;
- 5) неакцентоване дужине могу стајати само после акцентованог слога.

Ни у једном речнику савременог српског или хрватског језика одступања од ових основних начела нема, нити било који нормативни приручник нуди иновације, а сваки покушај другачијег нормирања тешко да би наишао на одобравање у стручној јавности.

Једино се зато може поредити одступање од акценатске норме, и то у оних говорника који би требало да буду репрезентативни говорници. То су спикери и новинари централних информативних емисија, којима је језик основни а л а т .

Српске и хрватске телевизијске вести, прецизније – централне информативне емисије (Други телевизијски дневник у 19,30 сати) одабране су јер су најсличније и по структури, и по дужини, и по репрезентативности реализатора, и по односу који се у обема срединама има према њима, и по много чему другом.

Наша пажња била је усмерена, дакле, на изговор силазних акцената ван првог слога и акцентовање последњег слога у речи, док друге разлике, које не нарушавају новоштокавски акценатски систем, нису системске природе и нису релевантна дистинктивна обележја.

Није анализирано ни (не)изговарање постакценатских дужина. Јер, процес губљења неакцентованих дужина општа је тенденција и захтева посебну анализу, како у српском, тако и у хрватском језику.

У српском језику ова одступања су најчешће везана за речи страног порекла и сложенице.

а) Данас се све чешће чују краткосилазни акценти на последњем слогу у речима типа:

асистѐнт, рецензѐнт, реферѐнт, командѐнт, опонѐнт, преварѐнт, парламѐнт, инструмѐнт, ордонѐнс, дијамѐнт, континѐнт.

Силазни акценат на последњем слогу среће се најчешће у наглашавању француских имена:

Русѐ, Помпидѹ, Митерѐн, Иго, Веласкѐз итд.

Свакако, могу се навести и други примери у којима се дугосилазни акценат налази на последњем слогу, али код њих углавном постоји колебање у изговору, тако да поред нестандардног *кабарѐ*, чешће чујемо стандардно *кабарѐ*, поред нестандардног *међутѐм* већина говорника изговара стандардно *међутѐм*.

б) Краткосилазни акценти на унутрашњим слоговима забележени су у примерима типа:

ортодёксан, фортѝсимо, екстровѐртан, потом, у нешто мањој мери, *истоврѐмено, у међуврѐмену, комплѐтан, очиглѐдно, апсолѹтно*, али и оно што је још раније забележено: *велесѝла, самопёслуга, противрѐчан, полуврѐмена, многопёштовѝни, пољопрѝвреда, великомѹченик*.

Такође, краткосилазни акценат ван првог слога среће се и у страним именима, као, на пример, онима из источнословенских језика:

Плисѐцкаја, па и *Жукёв, Ришкёв* (поред обичнијег *Жѹков, Ришков*).

Исто тако, краткосилазни акценат ван првог слога среће се и у именима из других језика:

Пикёсо, Делакрёа (француски), *Медѝчи* (италијански), *Јонѐско* (румунски) итд.

И дугосилазни акценат се среће на унутрашњим слоговима:

окупѝтор, перифѐрија, санатёријум, јонизѝтор, метонѝмија, радијѝтор, Аустраѝлија, затим: *Југослѝвија, телевѝзија* [...].

Потом, у генитиву множине именица мушког рода чешће се чује дугосилазни акценат од стандардног, краткоузлазног, у примерима типа:

полицџаџа, недостџаџа, Албџаџа, Далмџаџа (уместо: *полицџџа, недостџџа*) итд.

Имена која долазе из италијанског језика готово по правилу изговарају се са силазним акцентом ван првог слога:

Пучџни, Микелџнџело, Анџонио, Аурџелио, Алиџиџери [...].

Већина одступања од новоштокавске акценатске норме, забележена у говору репрезентативних представника српског језика, новијег су порекла. Реч је махом о позајмљеницама из других језика, које у новије време улазе у језик стихијски и заживе брже него што би се фонетски и изговорно могле прилагодити језичком систему. Томе доприноси и чињеница да млади, с једне стране, све чешће говоре више од једног страног језика, да сателитске телевизијске програме гледају без превода, а новинари – извештачи из иностранства не познају свој књижевни језик довољно добро. О томе сведоче и речи које су раније ушле у српски језик и које су се ортоепски потпуно прилагодиле – *комунист(а), социјалист(а), студент* [...].

Сва ова одступања забележена су и у говору репрезентативних представника хрватског језика. Међутим, забележен је и низ других, готово системских одступања, којих у српском језику нема.

Тако, када у стандардном језику имамо краткоузлазни акценат, а после њега неакцентовану дужину, акценат је најчешће померен један слог ка крају речи, и уместо неакцентоване дужине изговара се дугосилазни акценат:

штиџун, драџуљ, мафиџаши, пандџур, сигџал, изједџачен, јунџак, позлаџен, Албџанија,

или имамо промену квалитета акцента и губљење дужине:

Хрџатска,

или промену дужине акцента и губљење неакцентоване дужине:

жељим, вељим.

Краткосилазни акценат се на последњем слогу среће и у следећим примерима:

акџент, субџект, десџнт.

Такође, забележени су и случајеви промене квалитета стандардног краткоузлазног акцента, без промене места акцента:

зџвршен, говџрио.

Врло често могу се чути и речи у којима је промењен квалитет стандардног дугоузлазног акцента у нестандартни дугосилазни акценат:

штиџуна, драџуља, јунџака, обџаснити.

Разлике у акцентовану рефлекса дугог јата нису анализиране, јер се не могу упоређивати на овом језичком нивоу. Ијекавски изговор се код спикера

и водитеља телевизијских и радијских вести у Србији не може чути, већ једино у ијекавским говорима у западној Србији, а српски говори ван Србије (Република Српска, Црна Гора) овај пут нису анализирани. Са сигурношћу се може тврдити да се норма коју су прописали Вук и Даничић неће одржати у рефлексима дугог јата у којима у екавском изговору стоји дугоузлазни акценат. Норма прописује краткоузлазни акценат на другом слогу рефлекса **-ије-**, док се на целом српском говорном подручју, као и у хрватском језику, најчешће изговара дугоузлазни акценат на другом слогу: дијете, млијeko, уместо дијете, млијeko итд. Што се тиче рефлекса дугог јата када у екавском изговору имамо дугосилазни акценат, норма се у српском језику неће мењати, јер одговара стварном стању: *дијете* (вокатив).

Јак утицај урбаних говора Београда и Загреба, као и утицај страних језика из којих долазе речи у ова два стандарда, утицали су и на нарушавања новоштокавске акценатске норме и код оних представника српског и хрватског језика који би требало у највећој мери да поштују изговорну норму.

Као што смо могли видети, одступања од акценатске норме у српском говорном језику далеко су мања и углавном су везана за изговор страних речи, претежно новијег порекла, или за сложенице. Иако о одступањима од акценатске норме није писано много, изузев када се упозорава на њих као негативну појаву у текстовима о језичкој култури, српски нормативисти се углавном слажу да норму не треба битније мењати, односно да не треба нормирати силазне акценте ван првог слога, као ни акценат на последњем слогу. Јер, тиме би била нарушена основна правила новоштокавске акцентуације, па се онда оправдано поставља питање зашто, у том случају, поред *окупатор* и *телевизија*, не би били стандардни и облици *девџка*, *водџ*, зашто се поред *дијаманта* не би нашла и *мотика* итд.

Потпуно се *другачије* приступа неакцентованим дужинама, поготову тамо где се нагомилавају и где оне немају дистинктивно обележје. О тим проблемима, као и о акценатским дублетима, типа *гра̋дџва̋/градо̋ва̋*, *гра̋дови-ма/градо̋вима*, *же̋лџмо/же̋лџмо*, сигурно ће се расправљати. Једно је извесно, тешко да ће се ико од српских лингвиста тако лако одрећи неакцентованих дужина, барем тамо где им је по општим правилима акцентуације место, као што је случај с презентском дужином – *же̋лџм*, *ра̋дџм*; дужином у генитиву и инструменталу једнине именица женског рода – *же̋нџ*, *же̋нџм*, дужина у генитиву множине – *же̋нџа* итд., иако је тенденција скраћивања неакцентованих слогова све израженија. Ипак, до оваквих расправа и студија неће доћи тако брзо, јер пред српском лингвистиком налази се низ веома важних стандардо-лошких послова.

С друге стране, у ком смеру ће се кретати акценатска норма у хрватском стандардном језику – нико не може поуздано знати, а то ће зависити, пре свега, од социolingвистичких околности, односно од језичке политике која у хр-

ватској средини буде преовладала. Ортоепска норма и говор Загрепчана, као најдоминантнијих представника хрватског језика, разликују се у доброј мери и хрватски лингвисти не могу пред овом појавом дуго стајати затворених очију.

Стање у српском језику је, у том погледу, знатно једноставније, јер одступања од новоштокавске акценатске нормe нису толика да би због њих требало предузимати радикалније кораке.

Такође, не сме се ниједног тренутка заборавити да је норма ствар договора и да се она мора учити, без обзира на то ком језику говорник припадао. Питање је само језичке културе колико ће се она поштовати и да ли ће се у одређеној средини инсистирати на њеном поштовању. Због тога и у овим телевизијским дневницима, из којих су бележени примери, учесталост одступања од нормe зависи од тога да ли су забележена код водитеља, репортера или спикера. Највише их је, наравно, код спортских репортера, чији језик је, част изузецима, у нормативном погледу и најлошији. Код спикера, и у Другом дневнику Радио-телевизије Србије и у Другом дневнику Хрватске телевизије, најмање, што показује да се у овим двама медијским срединама колико-толико води рачуна о језичкој култури.

Milan Tasić

Abweichungen von der neuštokavischen Akzentnorm in serbischen und kroatischen TV-Nachrichten

Die serbischen und kroatischen TV-Nachrichten, genauer die Hauptinformationssendungen beider nationalen Fernsehstationen, werden in beiden Ländern zeitgleich um 19.30 Uhr ausgestrahlt. Für die vorliegende Analyse wurden diese Sendungen deshalb herangezogen, weil sie von ihrer Struktur her die größte Ähnlichkeit aufweisen, ähnlich lange dauern und in gleichem Grade als repräsentativ angesehen werden können. Die Aufmerksamkeit galt vor allem der Realisierung der kurz fallenden Akzente und einer möglichen (gegen die Norm verstoßenden) Betonung der letzten Wortsilbe. Sonstige Unterschiede nicht systematischer Natur wurden bei dieser Untersuchung nicht erfasst.

Милан Тасић
Београдска књига
Београд
Србија
milan@beogradskaknjiga.co.rs
<http://www.beogradskaknjiga.co.rs/>

Милан Тасић (Београд)

Неке интонационе карактеристике српског, хрватског и бошњачког језика

У анализи појединих интонационих карактеристика српског, хрватског и српског језика коришћени су аудио снимци из говорног Гралис-корпуса, односно шест различитих снимака текста „Јутро“.

Ови снимци нису одабрани случајно. Најпре, реч је о тексту у коме нема лексичких разлика, нити различитог рефлекса јата, нити дијалекатских особина, нити било чега другог што би могло утицати на резултате. Такође, информатори нису говорници који су одређене елементе интонације учили (спикери, глумци), а с текстом који су читали у микрофон први пут су се сусретали.

Ипак, доза наученог – а ради се о информаторима који имају најмање завршену средњу школу – и овде се и те како уочава.

Већ сам наслов рада упућује на немала ограничења и недостатке извршене анализе. Ограничења проистичу из саме природе текста „Јутро“ у коме има 18 изјавних реченица, без иједне узвичне или упитне реченице. Пошто је интонацију једино могуће проучавати у живом, говорном облику, и пошто постоји јасна повезаност семантичког плана исказа с прозодијским обележјима, сасвим је јасно да само мали део интонационих обележја може бити обухваћен овом анализом. Међутим, циљ нам ни није био да свеобухватно истражимо интонацију, већ да на једном прилично једноставном тексту утврдимо (не)постојање заједничких модела интонације или евентуалне системске разлике.

Ако се подсетимо да прозодија обухвата прозодију у ужем смислу, односно акценатски систем једног језика, и интонацију, и да се ниједна компонента интонације не може посматрати и тумачити самостално, без комбинације с другим компонентама, постаје уочљив још један недостатак анализе оваквог текста – он се у великој већини изговара без осетних осцилација у темпу и интензитету говора.

Важно је, најпре, напоменути да се интонација не може стандардизовати. Она се, углавном, може само описивати. Прозодијских особина говора, које могу бити носиоци и чисто лингвистичких али и ванлингвистичких информација, говорник најчешће није свестан, а мало је оних који ће моћи издвојити или поновити тон акцента или мелодију једном изговорене синтагме. Говорник, међутим, одмах постаје свестан прозодијске грешке у говору и када не уме да да њен тачан опис, јер одређена, макар не и нормирана, правила ипак постоје. Она су нарочито присутна у свести радио и телевизијских спикера, као и глумаца, док добри писци увек имају на уму ритмичко-мелодијску страну својих реченица и стихова и некада то стављају до знања и кршењем пра-

вописних начела (сетимо се само толико помињаних запета у делима Милоша Црњанског).

Интонација је, упркос постојању, пре свега, комуникативних модела, ипак крајње индивидуално обележје сваког појединца. Заједно с другим физичким особинама говора она је нешто као отисак прста за сваког говорника. Одвајкада, добри говорници се препознају махом по својој интонацији, а само мањим делом по лексици и синтактичким особинама говора. Такође, вешти имитатори најпре се труде да верно опонашају интонацију нечијег говора.

Најважнија компонента интонације јесте тонска компонента, односно мелодија реченице. За сваког говорника утврђује се средња вредност, а бележе се узлазна и силазна кретања средње фреквенције основног тона, или раван тон онда када бисмо очекивали промену мелодије реченице. У српском, хрватском и бошњачком језику јасно се издвајају мелодије упитних, узвичних и изјавних реченица. У овом раду, као што је већ речено, бавићемо се само изјавним реченицама чија је мелодија мање-више равна, без много флукуација фреквенције основног тона, с јасно спуштеним тоном на крају. Врх мелодије налази се на речи која је носилац информације. Нема скоковитих одступања, осим када се таквом реченицом жели постићи експресивност; тада се скоковитост мелодије комбинује с логичким акцентом и променом интензитета и темпа говора.

Друга важна компонента интонације јесте сегментација. Говор се сегментира и због физичких ограничења говорног апарата (удисање), али и због потребе да се раздвоје поједине информативне целине. Сегментирање говора врши се а) само паузом (ретко), комбинацијом паузе и променом мелодије реченице (најчешће) или само спуштањем или подизањем тона (такође ретко).

У свакој упоредној анализи интонације дата су груписана по два говорника српског, хрватског и бошњачког језика.

Прва реченица, која је у тексту датом информаторима издвојена у посебан пасус, изговарана је без нарочитих мелодијских осцилација, с јасно спуштеним тоном на крају реченице и дужом паузом:

1. Јутрос су ме врло рано птице пробудиле. || (српски, Београд)
2. Јутрос су ме | врло рано птице пробудиле. || (српски, Мостар)
3. Јутрос су ме врло рано птице пробудиле. || (хрватски, Мостар)

4. Јутрос су ме врло рано птице пробудиле. || (хрватски, Задар)

5. Јутрос су ме врло рано птице пробудиле. || (бошњачки, Јајце)

6. Јутрос су ме врло рано птице пробудиле. || (бошњачки, Мостар)

Као што се може видети, битних, системских разлика нема. Други говорник је, комбинацијом паузе и равног тона, сегментирао текст на нелогичном месту, што се у овом случају може протумачити почетном нервозом и несигурношћу у читању непознатог текста пред микрофоном. Трећи говорник сегментира реченицу подизањем тона после прилога рано, док се код петог говорника уочавају два не много изражена логичка акцента.

Сви говорници имају јасну свест о томе да тачка на крају реченице означава завршену мисао коју треба означити паузом у говору. Ова пауза је се код првог и петог говорника у свих 18 реченица комбинује с опадањем основног тона, чиме се сегментација текста на крају реченице врши „школски“ доследно. Други говорник паузу на крају реченице једном комбинује с повишеним тоном. Трећи говорник има секундарне дужине на последњем слогу у реченици, које утичу каткад и на промену квантитета акцента и на тон реченице на њеном завршетку. Тако се код овог говорника чак 7 реченица завршава комбинацијом паузе и равног тона, 2 реченице комбинацијом паузе и подигнутог тона, а осталих 11 имају спуштен тон на крају реченице. Четврти говорник, који готово да нема постакценатских дужина у свом говору, 6 реченица завршава комбинацијом паузе и подигнутог тона, док се код шестог говорника ова комбинација среће једанпут.

Графички завршетак пасуса сви говорници доживљавају као завршетак веће логичке целине. Тада је, без изузетка, пауза најдужа, а тон је спуштен. Само у једном случају, код трећег говорника, пасус се завршава равним тоном, а на то је, као што је већ речено, утицала појава секундарне дужине на последњем слогу.

И запета у свести ових говорника представља место где треба сегментирати реченицу. У анализираном тексту „Јутро“ две су реченице са запетама. У првој од њих сусрећемо набрајање:

1. У њој су расли бор[→]ови, | је[→]ле, | бре[→]зе | и оморик[→]е. || (српски, Београд)

→ → → →

2. У њој су расли борови, | јеле, | брезе | и оморице. || (српски, Мостар)

→ → → →

3. У њој су расли борови, | јеле, | брезе | и оморице. || (хрватски, Мостар)

→ → → →

4. У њој су расли борови, | јеле, | брезе | и оморице. || (хрватски, Задар)

→ → → →

5. У њој су расли борови, | јеле, | брезе | и оморице. || (бошњачки, Јајце)

→ → → →

6. У њој су расли борови, | јеле, | брезе | и оморице. || (бошњачки, Мостар)

И овде запажамо подударност – елементи у набрајању раздвајају се паузом и подигнутим тоном, а крај набрајања обележен је спуштеним тоном и дужом паузом. Само у два случају, на претпоследњој речи у низу, испред вектора, уместо повишеног имамо раван тон.

У другој реченици са запетом, која одваја прилошку одредбу за начин, 4 пута сусрећемо комбинацију повишеног тона и паузе, једном је текст сегментиран само повишеним тоном без паузе, док је једино трећи говорник „игнорисао“ запету и реченицу прочитао без осетних мелодијских одступања:

→ →

1. Они су се весело играли, | повремено лајући. || (српски, Београд)

→ →

2. Они су се весело играли, повремено лајући. || (српски, Мостар)

→

3. Они су се весело играли, повремено лајући. || (хрватски, Мостар)

→ →

4. Они су се весело играли, | повремено лајући. || (хрватски, Задар)

→ →

5. Они су се весело играли, | повремено лајући. || (бошњачки, Јајце)

Иако се ниједна компонента интонације не може прецизно објаснити без комбинације с другим компонентама, иако је готово немогуће истражити и описати све могућности које она пружа, интонационе карактеристике ових трију језика, пре упућују на постојање *истоветних* модела него на постојање специфичних разлика. Оне се могу тражити у *дијалекатским* истраживањима, али не и на нивоу стандардног језика.

Извор

Gralis Speech-Korpus: <http://www-gewi.kfunigraz.ac.at/gralis/0.Projektarium/Fix-Korpus/speech.php>

Milan Tasić (Belgrad)

Einige Charakteristiken der Intonation im Serbischen Kroatischen und Bosniakischen

In dieser Arbeit wurde anhand des im Gralis Speech-Korpus vorliegenden, 18 Sätze umfassenden Textes „Jutro“ [Der Morgen] der Versuch unternommen, einige Charakteristiken der Intonation im Serbischen, Kroatischen und Bosniakischen darzustellen. Dieser Text, von dem insgesamt sechs Aufnahmen herangezogen wurden, ist für eine Analyse dieser Art überaus gut geeignet, weil in ihm keine lexikalischen Unterschiede zwischen den analysierten Sprachen auftreten. Das Ergebnis dieser Untersuchung hat gezeigt, dass sowohl für die serbische als auch für die kroatische und bosniakische Sprache gewisse gemeinsame Intonationsmodelle vorliegen, deren Charakter im Zuge weiterführender Analysen zu ergründen wäre.

Милан Тасић
Београдска књига
Београд
Србија
milan@beogradskaknjiga.co.rs
<http://www.beogradskaknjiga.co.rs>

Branko Tošović (Graz)

Akzentuelle Unterschiede zwischen dem Bosnischen/Bosniakischen, Kroatischen und Serbischen

Die Analyse besteht aus zwei Teilen: Im ersten geht es um den Stand der Forschung betreffend die akzentuellen, terminologischen und standardologischen Unterschiede. Der zweite Teil beinhaltet eine Analyse zu Tendenzen der Normierung des Akzents. Die kroatische akzentuelle Situation wird vom Autor dabei als Matt-Position bezeichnet, die serbische als Patt-Position, die bosniakische als Start-Position und die montenegrinische als Block-Position.

0. Wie auf jeder sprachlichen Ebene so gibt es auch bei den Akzenten Gleichlautungen, Ähnlichkeiten und Unterschiede zwischen dem Bosnischen/Bosniakischen, Kroatischen und Serbischen (im Folgenden B/K/S oder B, K, S). Im Sinne einer Definition eines realen Bildes darüber, wo zwischen diesen Sprachen tatsächliche Unterschiede liegen, ist es erforderlich, den Grad der Erforschtheit der prosodischen Systeme und der akzentuellen Unterschiede, die akzentuelle Terminologie, die Standardisierung prosodischer Erscheinungen, das Verhältnis zwischen vorgeschriebener und tatsächlich realisierter Norm sowie den stilistischen und funktionalstilistischen Wert von Prosodemen zu untersuchen.

1. Angesichts der Tatsache, dass der Akzent des B/K/S eine Besonderheit in der slawischen Welt darstellt (vier Akzente und eine Länge), kommt ihm bereits seit geraumer Zeit große Beachtung zu. Aus eben diesem Grunde wurde gerade auch zu diesem Thema innerhalb der Slawistik mehr als zu allen anderen Fragen der genannten Sprachen publiziert (uns sind mindestens zehn ausländische Veröffentlichungen bekannt).¹ Mit der Problematik beschäftigten sich auch so namhafte Linguisten wie Roman Jakobs, Antoine Meillet, August Leskien, Nikolaas van Wijk u. a.

2. Zwecks Erhalt eines objektiven Bildes über die Erforschtheit des B/K/S wurde anhand von 307 zur Verfügung stehenden themenspezifischen Arbeiten wie auch von Aufsätzen zu den Disziplinen Phonetik, Phonologie, Wortbildung, Grammatik und Stilistik festzustellen versucht, in welchem Umfang die Akzentproblematik in diesen Werken vertreten und erforscht ist. In Betracht gezogen wurden dabei Monographien, Handbücher, Sammelwerke, Wörterbücher, Übungshefte und populärwissenschaftliche Editionen. Im Rahmen dieser Pilotstudie konnte dabei

¹ Dalibor Brozović schrieb bereits im Jahre 1971 Folgendes: „Die nach dem Zweiten Weltkrieg verfassten ausländischen Publikationen sowohl jugoslawischer als auch ausländischer Autoren übertrafen hinsichtlich Qualität und Quantität bei weitem alles, was in heimischen [jugoslawischen] Editionen veröffentlicht wurde“ (Brozović 1971/72: 124).

festgestellt werden, dass sich 96,1% der Literatur zu den erwähnten linguistischen Disziplinen auf das Kroatische und Serbische beziehen, was auch nicht weiter verwunderlich erscheint, da von einer eigenständigen bosnischen/bosniakischen Sprache erst seit den 1990er Jahren gesprochen wird. Unter den linguistischen Disziplinen nimmt die Akzentologie mit 5,9% den vierten Platz ein, womit sie im Vergleich zur Phonetik die halbe Zahl an Publikationen aufweist, die auf serbischer Seite häufiger als auf kroatischer sind (62% : 38%).

3. Die erste und gleichzeitig eine der bedeutendsten Studien zum Akzent geht auf Đuro Daničić (1851) zurück. In der serbischen Linguistik befassten sich mit diesem Thema des Weiteren Aleksandar Belić, Pavle Ivić, Mihailo Stevanović, Asim Peco und Milorad Dešić. Eigene Arbeiten zum Akzent und zu prosodischen Erscheinungen stammen von Branivoj Đorđević, Radoslav Đurović, Jelica Jokanović-Mihajlov, Stanimir Rakić, Milorad Telebak und Vaso Tomanović. Der Grundstein für die kroatische Akzentologie wurde von Stjepan Ivšić gelegt, wobei vor allem dessen Studie „Prilog za slavenski akcent“ (Ein Beitrag zum slawischen Akzent. Überarbeitete Dissertation), die einigen Einschätzungen zufolge die erste ausschließlich dem slawischen Akzent gewidmete Arbeit darstellt, besondere Bedeutung zukommt. Publikationen zum Akzent wurden auf kroatischer Seite weiters von Josip Gopić, Josip Matešić, Zrinka Vuković, Stjepan Vukušić und Zoran Zoričić verfasst. Zudem gibt es zur Thematik auch einige Diplomarbeiten, Dissertationen und Habilitationen (Helena Delaš, Ivan Lupić, Rafaela Šejić Božić, Sanja Zubčić).² Auf bosniakischer Seite liegt uns bloß eine Studie von Malik I. Mulić über den russischen Akzent vor (Mulić 1978).³ Nimmt man einen Vergleich kroatischer und serbischer Publikationen vor, so ergibt sich ein Verhältnis von 15 : 22.

4. Erforschtheit der akzentuellen Unterschiede. Zu den akzentuellen Interaktionen zwischen dem B, K, S ist uns keine eigene Arbeit bekannt. Der Grund dafür liegt dabei höchstwahrscheinlich darin, dass es bis vor nicht allzu langer Zeit nur einen Standard gab (den Serbokroatischen), weshalb die Akzentproblematik vor allem auf der Ebene von Varianten behandelt wurde. Aus diesem Grund können an dieser Stelle nur einige einzelne Bewertungen, Feststellungen und Anmerkungen angeführt werden. J. Storm etwa unterscheidet zwischen serbischem und kroatischem Akzent und stellt dabei fest, dass Kroaten mehr „singen“ als Serben, was Asim Peco wie folgt zu kommentieren wusste: „Oh-

² In Periodika überwiegen Analysen diachroner Natur. Für kroatische Arbeiten ist charakteristisch, dass sie primär den čakavischen Akzent betreffen (Menac-Mihalić 1993, 1995; Vulić 1996; Zubčić 2003; Šejić 1999, 2000 u. a.).

³ An dieser Stelle könnte man auch die Arbeiten von Asim Peco erwähnen, denn unabhängig davon, wie er sich in nationaler Hinsicht deklariert hat, sind wir der Meinung, dass er sowohl der bosniakischen als auch der serbischen Linguistik zuzurechnen ist.

ne Zweifel geht es hier um Objekte aus verschiedenen Zonen unserer sprachlichen Disziplin, und wer zumindest ein wenig Ahnung über den Zustand in unseren Dialekten hat, weiß, dass es große Unterschiede nicht nur zwischen der Akzentuierung des štokavischen und čakavischen Dialektes gibt, sondern dass solche auch in einigen sprachlichen Zonen innerhalb der Dialektgrenzen auftreten. Aus diesem Grund lässt sich mit Sicherheit behaupten, dass die Aussagen von Mazon, Goti und Storm eher eine Beschreibung individueller Akzente einzelner Vertreter bestimmter Sprachzonen als ein reales Bild unserer standardisierten Akzente darstellen“ (Peco 1971: 62–63).

Unterschiede zwischen dem kroatischen und serbischen Akzent wurden von Dalibor Brozović in seinem Modell der allgemeinen Norm erwähnt, das sich aus dem „klassischen Serbokroatischen“ (A. Meillet) und dem „standardisierten neu-štokavischen Modell“ oder aus dem „kroatoserbischen (bzw. serbokroatischen Modell) zusammensetzt“ (Brozović 1970/71: 125). Zur Beziehung zwischen System und Norm hält er fest: „Am häufigsten, wenn auch nicht immer, stimmen die kroatische und serbische Konkretisierung hinsichtlich der Lösungen überein, wobei ein gesamter Typ in einigen Fällen auch als ungenützte Möglichkeit auf der jeweils anderen Seite besteht (z. B. im Kroatischen der Typ *čòvjek*, *čòvjeka*). Das System zeigt uns auch das, was nicht möglich ist, wie etwa im Falle von **činovnik* oder **činòvnik*, wobei die Unmöglichkeit hier konkret das Wort betrifft (so z. B. ist **činovnik* physiologisch unmöglich). Die Beispiele **činóvnik*, **činōvnika* sind dem gegenüber als Typ nicht realisierbar, wiewohl Wörter dieser Art auch von der Akzentstruktur her nicht möglich sind, wie etwa Gen. *planínā* (**aāā**) oder *Vinkōvčani* (**āāāā**). Hinsichtlich dieser systematischen Beschränkungen wird auch in Zukunft keine größere Abweichung von der kodifizierten Norm, weder auf kroatischer noch auf serbischer Seite möglich sein (Brozović 1970/71: 129). Beachtenswert ist eine Bemerkung Brozovićs aus einer seiner früheren Arbeiten, wonach drei Arten eines „langsamen“ (kurz steigenden) Akzent existieren: ein nordöstlicher, ein zentraler und ein südöstlicher Akzent (Brozović 1952/53: 122). So etwa wird beim nordöstlichen (langsamen) Akzent im Wort *stùdent* (Srijem und umliegende Gebiete) das **u** lang und musikalisch sehr hoch ausgesprochen, das **e** tiefer, kürzer und schwächer, wogegen beim südöstlichen Akzent (in Dalmatien) das **u** tiefer und kürzer gesprochen wird, wobei der Akzenteinsatz stärker und der Beginn höher sind, wodurch sich auch das **e** erhöht, dehnt und auch stärker ausgesprochen wird.⁴

⁴ „All diese Vergleiche beziehen sich auf den zentralen langsamen Akzent. Hier sind beide Vokale ausgeglichen sowohl hinsichtlich der Länge und Höhe als auch der Stärke, und dennoch kann man klar erkennen, wo der Akzent liegt. Der akustische Eindruck ist (zumindest für mein Ohr, was vielleicht auch Gewöhnungssache ist) ein klarer, ausgeglichener, ohne Färbung und Nebengeräusch. Ich denke, dass es objektiv ist, wenn ich sage, dass der zentrale Akzent schöner und ebenmäßiger ist und nur er zum orthoepischen Standard

In einer anderen Arbeit stellt Brozović die prosodischen Unterschiede zwischen dem Serbischen und Kroatischen wie folgt dar: „Ich denke nicht, dass man jeden sprachlichen Unterschied auf der Linie Belgrad – Zagreb um jeden Preis tilgen muss – das ist eine romantische Haltung, bei der mit dem Bade oft auch das Kind ausgeschüttet wird –, aber ich denke, dass es in einer Sprache (und kroatoserbisch ist linguistisch gesehen eine Sprache) keine kategorialen Unterscheidungen geben sollte, so auch nicht im Akzent“ (Brozović 1962/63: 153). In einer dritten Arbeit behandelt Brozović diese Problematik mittels einer Analyse kategorialer Dubletten, mit denen sich der štokavischen Dialekt und das Gebiet der kroatoserbischen Standardsprache in zwei mehr oder weniger gleich große Einheiten – eine östliche und eine westliche – unterteilen lassen, wobei dies anhand der Dubletten *mène, zà nje-ga, čitāmo, žēlīmo, izvūci, òplesti* (Westen) gegenüber *mène, za njèga, čitāmo, želīmo, izvūci, oplèsti* (Osten) geschieht (Brozović 1958: 69). Seine Überzeugung wird von Brozović kategorisch zum Ausdruck gebracht: „Diese ‘Ost-West’-Opposition ist keinesfalls gleichzeitig auch als eine serbisch-kroatische anzusehen – sie ist nur territorial bedingt, und auf dem gleichen Gebiet werden die gleichen Akzente gesprochen, unabhängig davon, wer dies tut“ (Brozović 1958: 69).⁵

In einer seiner Arbeiten vertritt Ljudevit Jonke die Idee von zweifachen Akzenten, um auf diese Weise kroatisch und serbisch unterscheiden zu können.⁶ In

werden kann. Leider ist er allerdings auch am schwierigsten einzulernen“ (Brozović 1952/53: 123).

⁵ Er führt auch das Extrembeispiel Zentral- und Nordostbosniens an, wo bei Muslimen und Kroaten gewöhnlich die Formen *-mè* und *-tè* im Gebrauch stehen, wogegen Serben eher den westlichen Akzent verwenden.

⁶ Er schrieb: „Ich habe bisher nichts davon erwähnt, dass nicht alle unsere Wörter auf dem gesamten kroatoserbischen Sprachgebiet die gleichen Akzente haben. In manchen neu-štokavischen Gebieten spricht man *pòvod, pròzor, zàdruga, zàkasnili, književnost, takóder*, in anderen hingegen *póvod, prózor, zâdruga, zakàsniti, književnost, tàkođer*. Wir haben auch Wörter mit einer dreifach richtigen Aussprache: 1. *rjèčnik – rječnika, vjèsnik – vjesníka*, 2. *rjěčnik – rječníka, vjěsnik – vjěsníka* und 3. *rjêčnik – rječníka, vjêsnik – vjêsníka*. Weiters zeigen ganze Gruppen von Wörtern Akzentdubletten: *mène, tèbe, sèbe*, dem entsprechend auch *kod mène, kod tèbe, kod sèbe* vs. *mène, tèbe, sèbe* und *kòd mene, kòd tebe, kòd sebe*. Es ist klar, dass dies vor allem für das Theater, für Radiosender und das Fernsehen ein erhebliches Problem darstellt. Linguisten und Literaten nahmen in Bezug auf diese Schwierigkeiten folgenden Standpunkt ein: Die Akzentdubletten sind nur dann als standardsprachlich zu betrachten, wenn sie auf einem großen Teil des neuštokavischen Dialektgebietes vorkommen. Aber auch dann, wenn sie zugelassen werden, darf es nicht sein, dass in einer Theatervorstellung ein Schauspieler die eine Variante verwendet und ein anderer sich einer anderen bedient, sondern es muss als generelle Variante in diesem Theater diejenige gewählt werden, die in der Region des jeweiligen Theaters, Radios oder Fernsehens überwiegt. Demgemäß sprechen die Schauspieler des Zagreber Theaters *kòd mene, kòd te-*

einer anderen Arbeit konstatiert er, dass durch die neuštokavische Akzentuierung Belgrad, Zagreb, Sarajevo und Titograd vereint würden. (Jonke 1956: 132). In einer weiteren Arbeit wird von Jonke betont, dass die grundlegenden akzentuellen Prinzipien bei kroatischen und serbischen Autoren die gleichen wären, wenn auch einzelne Lösungen mitunter unterschiedlich ausfallen könnten.

Manchen isolierten Meinungen zufolge würden sich das Kroatische und Serbische unterscheiden, wobei derartige Aussagen mit Vorsicht zu genießen sind, weil sie von anderen Quellen widerlegt werden, weshalb eine Analyse anhand konkreten Materials erforderlich ist. So etwa wird die Behauptung, wonach im Serbischen eine Neutralisierung von kurz fallendem und kurz steigendem Akzent zu Gunsten des kurz steigenden stattfindet und diese Neutralisierung im Kroatischen zu Gunsten des kurz fallenden Akzentes ausfalle⁷ (Kačić 1995: 126), von der Untersuchung von Dragoljub Petrović keinesfalls bestätigt, denn es käme vielmehr zu einer „Beseitigung des Tonkontrastes in kurzen akzentuierten Silben, d. h. zur Tilgung der Unterschiede zwischen /[˘]/ und /[˙]/ in Beispielen wie *vòda*, *kòsa*, *jèlen*, *pòtok*, *lepòta*, *dubìna*, *Beògrad* anstelle von *vòda*, *kòsa*, *jèlen* usw.“ (Petrović 1996: 93). Kačićs Position wird auch durch eine Analyse von Liljana Subotić dementiert, die im Belgrader Dialekt einen Ausgleich zwischen kurz steigendem und kurz fallendem Akzent (erster zu Gunsten des zweiten) feststellt: Anstelle von standardsprachlichen *žèna*, *sèstra*, *pòtok* hört man *žèna*, *sèstra*, *pòtok* (Subotić 2005: 137). Sie

be, *kòd sebe* außer in Fällen, in denen ein bestimmtes lokales Kolorit des Ortes, an dem die Handlung spielt, besonders hervorgehoben werden soll. So ist in Zagreb eine Akzentuierung des Typs *rjèčnik* – *rjèčnika* und *rjèčnik* – *rječnika* typisch, wogegen in Belgrad *rèčnik* – *rèčnika* überwiegt. In Zagreb häufiger ist auch *književnost*, in Belgrad hingegen *knjižévnost*“ (Jonke 2005: 300).

⁷ Eine konkrete Analyse der kroatischen Aussprache zeigt, dass es tatsächlich eine Neutralisierung dieser beiden Akzente zu Gunsten des kurz fallenden gibt (Škarić 2001, Varošaneć-Škarić 2001). Dies wird in Varošaneć-Škarić/Škavić 2001 bestätigt, wobei hervorgehoben wird, dass bei der Aussprache von 70 gewählten Wörtern eine Unterscheidung zwischen kurz fallendem und kurz steigendem Akzent zu nur 72% möglich gewesen wäre und es sich bei 50% um ein Raten gehandelt hätte. „Es ist interessant, dass Sprecher des Kajkavischen die untersuchten Akzente insgesamt etwas besser erkennen (73%), weil sie in ihrem organischen Idiom nicht vorhandene Formen als solche definieren können, wogegen Sprecher des Štokavischen eine geringere Erkennungsrate aufweisen, weil sie einen zu geringen Abstand zu den Akzentkategorien besitzen“ (Varošaneć-Škarić/Škavić 2001: 95). Die Befragten erkennen den kurz steigenden Akzent weitaus besser als den kurz fallenden. „Dies ist scheinbar paradox, wurde doch den kurz fallenden Akzenten die Bevorzugung eingeräumt“ (Varošaneć-Škarić/Škavić 2001: 96). Die Autorinnen sind der Meinung, dass rund drei Viertel der Sprechenden des Kroatischen über ein dreigliedriges prosodisches System verfügen würden.

vertritt die Meinung, dass der kurz steigende Akzent in manchen serbischen Dialekten nur zum Teil kurz steigende Intonation besitzen würde und die Intonationslinie gegen Ende der Artikulationslinie eher gerade als steigend verlaufe. Egon Fekete weist auf eine ausgeprägte Neutralisierung der distinktiven Opposition zwischen kurz fallendem und kurz steigendem Akzent hin.⁸ Informationen über die kroatisch-serbischen prosodischen Interaktionen werden auch bei anderen Autoren angetroffen. So etwa hält Bulcsú László Folgendes fest: „Der Unterschied zwischen der kroatischen und serbischen Standardsprache wird durch die Nichtschreibung der Akzente verringert, und es verfestigt sich der Eindruck einer zunehmenden akzentuellen Übereinstimmung dieser beiden Systeme“ (László 1996: 341). Er fährt fort: „Generell gesehen findet ein Ausgleich des kroatischen Schulakzents mit dem Akzent in der östlichen Variante statt“ (László 1996: 341). Der Autor ist der Meinung, dass die Akzentuierung von Vuk südlichen Dialekten entstamme, Daničić nach östlichen Mustern vorgegangen wäre und dem kroatischen Standard südwestliche Akzentuierungen zu Grunde lägen. „Alle diese drei Varianten sind in den Standards annehmbar, wobei sie ohne systematisierte Richtlinien und Befolgung von einheitlichen Regeln angewandt werden.“. Den Unterschied zwischen östlicher, südwestlicher und südlicher Akzentuierung sieht er wie folgt: „Die östliche Akzentuierung tendiert zu Innovation bei der Deklination und zu Bewahrung bei der Wortbildung. Beide diese Eigenschaften sind die Folge eines Ausgleiches. Demgegenüber strebt die südwestliche Betonung nach einer Bewahrung der ererbten Akzentuierungen bei der Deklination und nach Innovation bei der Wortbildung. Die südliche Akzentuierung schwankt zwischen diesen beiden Extremen.“

Es gibt eine weitere Tendenz, die von Dalibor Brozović bereits in den 1960er Jahren erkannt wurde, nämlich das Vordringen des lang steigenden Akzents und das Zurückweichen des kurz steigenden (Brozović 1962/63: 150).⁹ Brozović kon-

⁸ „Man bemerkt eine Schwächung der distinktiven Opposition zwischen $\sim$ und $\grave{}$ (diese beiden Akzente können von vielen heute nicht mit Sicherheit unterschieden werden), was vor allem hinsichtlich Komposita sicherlich nicht ohne Einfluss bleibt, denn man muss bedenken, dass $\grave{}$ in inneren Silben keine Verlagerung erfährt.“ (Fekete 2000: 1323).

⁹ „Dies ist eine Erscheinung innerhalb eines größeren Prozesses – des sukzessiven Rückgangs des kurz steigenden Akzentes generell, meist zu Gunsten des lang steigenden. Dieser Prozess birgt die Gefahr einer Liquidierung des kurz steigenden Akzentes als solchen, zumal dieser in manchen Fällen ohnehin Platz für fallende Akzente macht, doch werde ich hier nicht darüber sprechen, weil es sich bei diesen Fällen nicht um eine Erscheinung handelt, die einzig das Bestehen des kurz fallenden Akzentes betrifft. Ebenfalls werde ich nicht über andere Akzentersetzungen sprechen, wie etwa bei *rádovi*, *brákovi* u. Ä. anstelle von *rădovi*, *brăkovi*, bei denen es sich um eine Kategorie von Formen handelt, in denen sich der lang steigende Akzent ausbreitet, doch angesichts des Fehlens anderer morphologischer, derivativer oder phonetischer Kategorien, in denen er den kurz fallenden Akzent

statiert, dass der kurz steigende Akzent „unsere typischste orthoepische Erscheinung darstellt, er am schwierigsten zu erlernen sei und daneben noch bedeutende territoriale Unterschiede bezüglich seiner akustischen Eigenschaften bestünden. Von den drei grundlegenden Varianten sei die mittlere am schwersten zu erlernen, doch gerade diese entspricht dem orthoepischen Standard. Aus diesem Grund ist es natürlich, dass eine ständige Abwehr gegen \ besteht wie auch die Tendenz, diesem auf die eine oder andere Weise auszuweichen – er ist in objektiven allgemeinlinguistischen Kategorien gemessen tatsächlich ein ‘schwieriger’ Akzent [...]“ (Brozović 1962/63: 152). Weiters stellt Brozović die Frage, ob es sinnvoll wäre, der erwähnten Tendenz in der Standardsprache mit Widerstand zu begegnen, wobei er schließlich eine positive Antwort erteilt.¹⁰ Er schließt mit folgenden Worten: „Die Standardsprache macht es erforderlich – die expressiven Beispiele und begrenzten, einzelnen Analogien ausgenommen – sich dem Vordringen von Akzenten wie in *pródor* zu widersetzen, denn diese können gemeinsam mit anderen Kategorien, die hier erwähnt wurden, nicht nur den Tod von Akzenten wie in *pòmor* herbeiführen, sondern auch die Beisetzung des kurz steigenden Akzentes, unseres Vierakzentsystems und von noch so manchem in der kroatoserbischen Standardsprache bedeuten“ (Brozović 1963/63: 153).

zurückdrängt, besteht hier keine Gefahr für die Existenz des kurz fallenden Akzentes als prosodische Kategorie: Im schlimmsten Falle kann sich das quantitative Verhältnis \:\ und die Verteilung der Akzente ändern. Der Verteilung \:/ droht eine ernstere Gefahr, sie wird von mehreren Seiten bedrängt und könnte durch das Verschwinden des kurz steigenden Akzentes aufgehoben werden“ (Brozović 1962/63: 150).

¹⁰ „Wenn es sich nur um einzelne Beispiele handeln würde, könnten wir von einer Präzisierung der Norm sprechen. Wenn es nur um expressive Akzente ginge, würden wir mit diesen zurechtkommen und Dubletten mit semantischer oder zumindest stilistischer Differenzierung erhalten. Wenn es sich nur um eine Erscheinung von Analogie in jenen Grenzen handeln würde, in denen die Analogien auch in anderen Fällen zu einer Umverteilung der einer Sprache zur Verfügung stehenden Mitteln führt, dann könnten wir uns ebenso mit den neuen Tatsachen anfreunden. Doch hier handelt es sich um jeden einzelnen der genannten Punkte und darüber hinaus auch noch um eine Tendenz, die eines der Mittel unserer Sprache, einen unserer vier Akzente bedroht, indem sie ihn nicht bloß innerhalb des Systems neu positionieren, sondern ihn gänzlich aus dem System entfernen möchte, und das ist etwas, was die Standardsprache nur schwer dulden kann – etwas, was Standardsprachen nur in Ausnahmefällen zulassen. Und gerade wenn es sich um wesentliche Fragen handelt, haben wir nicht das Recht, keinen Widerstand zu leisten. Ein Verlust des Vierakzentsystems hätte eine Kettenreaktion zur Folge, die im Bereich der Prosodie nicht aufzuhalten wäre und die die Unsicherheit in unseren ohnehin schon schwachen Normen erheblich erhöhen würde. Natürlich würden wir unseren kurz fallenden Akzent nicht sofort verlieren, aber auch wenn es sich um eine Gefahr für die absehbare Zukunft handelte, dann könnte diese Gefahr nicht mehr aufgehalten werden!“ (Brozović 1962/63: 152).

Im Zusammenhang mit dem eben angeführten Problem haben wir festzustellen versucht, wie sich das generelle Verhältnis der vier Akzente darstellt, wobei eine Analyse von insgesamt 140.829 akzentuierten Wörtern im „Rückläufigen Wörterbuch des Serbokroatischen“ (Obrnuti rječnik srpskohrvatskog jezika; Matešić 1966) das Verhältnis von kurz fallendem und kurz steigenden Akzent mit 22,21% : 53,83% bezifferte. Dies bedeutet, dass der kurz steigende Akzent über die Hälfte aller Akzente insgesamt ausmacht und mehr als doppelt so oft vertreten ist wie der kurz fallende. Die hier besprochenen Neutralisierungen können also die Position des kurz steigenden Akzentes nicht nur gegenüber dem kurz fallenden, sondern auch gegenüber allen anderen Akzenten stärken (der lang steigende ist mit 20,86% und der lang fallende mit nur 3,1% vertreten).

Eine Untersuchung unterscheidet sich von den bisher genannten in erheblichem Maße. Es handelt sich um den mit 78 ProbandInnen erstellten Fragebogen von Ivo Škarić mit mehrheitlich weiblichen Phonetik-Studierenden der Philosophischen Fakultät Zagreb im zweiten Studienjahr, die in Bezug auf ihre und die Herkunft ihrer Eltern sowie auf den Lebensmittelpunkt das gesamte Staatsgebiet Kroatiens gleichmäßig abdecken (Škarić 2001). Das Ziel dieser Untersuchung lag darin festzustellen, ob die Möglichkeit einer akzentuellen Unterscheidung zwischen dem Kroatischen und Serbischen besteht, weil ja beide Sprachen über die gleiche klassische Akzentuierung nach dem Muster von Daničićs „serbischen Akzenten“ verfügen. Im Falle des Auftretens von Unterschieden war der Autor interessiert festzustellen, welche der angetroffenen Akzentvarianten als ‚Kroatismen‘ und welche als ‚Serbismen‘ bezeichnet werden könnten. „Das Ziel lag also nicht darin zu ergründen, was philologisch gesehen tatsächlich kroatische systematische Elemente und schon gar nicht was serbische sind, von denen unsere Befragten ja kaum eine reale Vorstellung haben können. Das Ziel liegt vielmehr in der Ergründung der sprachlichen Vorstellung“ (Škarić 2001: 13). Die Aufgabe bestand darin, dass die Befragten auf einer Skala von sieben Kategorien bestimmen, welche wie akzentuierten Wörter typisch für das Serbische (dies galt es auf der Skala mit einem Wert über eins zu beziffern) und welche typisch für das Kroatische (Bezifferung mit einer Zahl von sieben abwärts) wären.¹¹ Die Unterschiede zwischen der weststokavischen Akzentuierung (usuelle oder kroatische Norm) und der östlichen („klassische“ Akzentuierung) wurden mit drei Gruppen von Wörtern untersucht. Die er-

¹¹ „Entschied man sich für die Zahl vier, dann bedeutete dies entweder eine gänzliche Unsicherheit oder die Meinung, dass zwischen kroatischer und serbischer Akzentuierung eines Wortes kein Unterschied vorläge. Die abgefragten Wörter wurden so gewählt, dass sie einen Einblick in die drei Akzentuierungsmuster bieten, nämlich in die ausgewiesenen Besonderheiten der westlichen neuštokavischen Akzentuierung, in die differenzierende Kraft kurzer Akzente und in die neuštokavische Übertragbarkeit kurzer Akzente“ (Škarić 2001: 13).

ste Gruppe bildeten die Lexeme *mene*, *izići* und *voće*, wobei sich die Ergebnisse wie folgt darstellten: „Das erste dieser drei Wörter, *mene*, mit kurz fallendem Akzent wurde klar als westliche, d. h. kroatische Akzentuierung erkannt. Genauso erscheint das weststokavische *izīci* weniger fremd als *izići*, und obwohl sich beide Akzentuierungstypen auf der zum Serbischen tendierenden Seite der Skala befinden, liegt den befragten Personen wohl doch die Form *izaći* mit **a** näher als *izići* mit **i**. Von den drei hier untersuchten Wörtern erweist sich ohne Zweifel *voće* als das interessanteste, das in kroatischen Wörterbüchern meist mit kurz fallendem Akzent versehen wird. Dialektologische Untersuchungen Brozovičs haben jedoch auf den Vorteil eines kurz steigenden Akzentes bei *voće* hingewiesen, obwohl der Autor eingesteht, dass 'ein solches Vorgehen im europäischen Kontext nicht normal ist' und er 'kein Befürworter dialektologischer Eingriffe in Fragen des sprachlichen Standards' sei (Brozović 1981: 68), dem vollkommen beizupflichten wäre. Ich glaube, dass bei standardologischen Entscheidungen die weitaus stärkere Motivation soziolinguistischen Untersuchungen wie der hier beschriebenen entspringen muss“ (Škarić 2001: 13–14). Bei der Weiterführung seines Versuchs griff Škarić auf eine andere Wortgruppe zurück, nämlich auf die „normativ betonten und nichtumstrittenen Lexeme“ *žēna*, *mōžda* und *preskōčiti*, die in einer nicht normierten Form, nämlich als *žēna*, *mōžda* und *preskōčiti* vorgelegt wurden. Dabei wurde die Tatsache in Betracht gezogen, dass „die kroatische Sprache, das breiteste und historisch gesehen tiefste Dreiakzente-Substrat aufweist, d. h. mit nur einem kurzem Akzent versehen ist, wodurch viele Standard sprechende KroatInnen nur schwer in der Lage sind, den kurz fallenden vom kurz steigenden Akzent zu unterscheiden“ (Škarić 2001: 14). Der Autor stellte sich die Frage (1) ob die Testpersonen die nicht standardisierten Akzente als nichtkroatische erkennen würden, (2) ob sie überhaupt Unterschiede entdecken oder (3) sie die nicht standardisierten Varianten vorziehen würden. Die Ergebnisse untermauerten die Vermutung über die Tolerierung der nicht korrekten kurz fallenden Akzente, was sich vor allem im Inlaut (bei *preskōčiti*) äußerte. Škarić gelangte zur allgemeinen Schlussfolgerung, dass die Befragten (a) in großer Zahl den kurz fallenden Akzent anstelle des normierten kurz steigenden als korrekten kroatischen Akzent ansahen und sie (b) in kleinerer Zahl den kurz steigenden Akzent als richtig erachteten. Einer dritten Personengruppe wurden Wörter auf **-ija** wie *Italija*, *Jugoslavija*, *Slovenija*, *Dalmacija*, *Albanija* und *Makedonija* vorgelegt. Diese Gruppe sollte sich als die interessanteste herausstellen, weil sie eine Opposition beinhaltete, bei der sich auf einer Seite der so genannte klassische „toskanische“ Akzent, der die Norm des Weststokavischen darstellt, befand und auf der anderen Seite nichtstokavisch-kroatische „apokryphe Akzente“ vorgelegt wurden. Die neuštokavischen Akzente in den Ländernamen auf **-ija** [...] wurden allesamt als ausnehmend serbische Akzente erachtet, während die lang fallenden Akzente auf der Silbe vor dem Suffix als typisch kroatisch bezeichnet wurden. Dies ließ den Autor zu folgender Schlussfolgerung kommen: „Diese Ergebnisse ze-

igen die Absurdität der Vorschreibung einer kroatischen Norm, die als serbische Norm empfunden wird, wobei es zu einer Nichtduldung dessen kommt, was SprecherInnen als ihre typische Akzentform empfinden (Škarić 2001: 15). Škarić überprüfte die Akzente in den Wörtern *parlament* und *ambasador* und stieß dabei auf die für ihn erwarteten Resultate, denn bereits früher hatte er die Behauptung aufgestellt, dass der fallende Akzent im Inlaut von Wörtern dieses Typs für KroatInnen annehmbar sei. Nach Abschluss seiner Analyse stellte Škarić generell fest, dass ein großer Unterschied zwischen der so genannten klassischen Akzentnorm und der allgemein-kroatisch üblichen Akzentuierung vorliegen würde, wobei man Letztere oft als „falsch“ bezeichne. Dieser Unterschied lasse sich entlang einer natürlichen zwischensprachlichen Grenze festmachen, doch würden zu große Generalisierungen nicht zutreffend sein, weil die Mehrzahl der befragten Personen nicht in der Lage sei, anhand der Akzentuierung das Kroatische und das Serbische zu unterscheiden (Škarić 2001: 17).

In einer zweiten Arbeit stellt Škarić fest, dass sich das Umfeld des kroatischen Standards dermaßen geändert habe, dass eine gänzliche Neubewertung der gegenwärtigen Lage notwendig sei (Škarić 1999: 119). Aus der Schlussfolgerung, dass die kroatische Sprache ab nun „die allgemeine Sprache aller Kroaten in Kroatien und im Ausland“ und die „politische Sprache aller politischen Kroaten“ sei, leitet der Autor den Gedanken ab, dass diese Sprache keinerlei Verpflichtungen mehr gegenüber anderen Sprache besäße und irgendjemanden an sich binden oder vereinigen müsse (Škarić 1999: 119).

5. In jeder Sprache gibt es bestimmte Besonderheiten. Im Rahmen der kroatischen Sprache bzw. der dieser zu Grunde liegenden westštokavischen Akzentuierung, stellt eine solche Besonderheit der einsilbige Jat-Reflex dar, der einen besonderen Akzentuierungstyp bedingt (*vjêk*, *ljêp*, *mjênjati*, *uvjêk*). Im Serbischen lässt sich eine Anomalie festmachen, die Mitar Pešikan als Neutralisierung des Akzents bezeichnete und die sich dadurch äußert, dass der Akzent in der Regel auf der gleichen Silbe wie im Standardsystem verbleibt, sich dabei aber artikulatorisch verändert. Auf diese Weise erhält man eine monotone Aneinanderreihung gleich lautender Akzente, die nach Meinung des Autors die neuštokavische Melodik und eine Akzentdifferenzierung vollständig zerstört hätten. So etwa wird anstelle des Satzes *Svâke nêdelje sâmi vëžbâmo i râđîmo* ein *Svâke-nêdelje-sâmi-vëžbam(o)-i-râđimo* vernommen.

6. Terminologische Unterschiede. Bereits seit längerer Zeit ist im westlichen Raum des BKS eine häufigere Verwendung von Maretićs Bezeichnungen *brzi* (˘), *spori* (˘), *silazni* (˘) und *uzlazni* (˘) festzustellen (Marković 1974: 109). Doch auch in der serbischen Linguistik gab es Vorschläge zur Einführung neuer Benennungen, wie z. B. *visoko dugi akcent* (statt *dugosilazni*) – Novaković 1894: 41. Das Wort *naglasak* ist im Kroatischen weitaus stärker verankert,

während das fakultative **a** öfters im serbischen anzutreffen ist (*akcenat* vs. *akcent*). Im Kroatischen wird Lexemen aus der eigenen Sprache Vorrang eingeräumt, wie etwa *prenaglasnica* und *prislonjenica* für *Proklitikon* und *zanaglasnica* und *naslonjenica* für *Enklitikon*; ein betontes Wort heißt *naglasnica*, ein unbetontes Klitikon *nenaglasnica*. *Duljina* stellt ein typisches kroatisches Lexem dar; im Serbischen wird auch der Ausdruck *duljenje* gebraucht (Peco 1971: 157), auch wenn *dužina* häufiger ist. Im Serbischen ist die Bezeichnung *nenaglašena* (*post-, poslijeakcenatska*) *dužina* häufiger, im Kroatischen der Ausdruck *zaudarna dužina*. Weitreichende terminologische Änderungen finden sich bei Bulcsú László, der in seinem Werk „Bilješka o književnōme naglasku hrvātskōme“ folgende Ausdrücke anführt: *odtežna razgloba*, *vladba oviska*, *dočetni ovisak*, *prjedkazba oviska*, *bezvisna osnova*, *sklonbena i tvorbena ovisba*, *zator osnovične visnosti*, *mlađa bezvisnost*, *kratka bezvisica*, *vrhudočetak*, *bezvisna životnica*, *visna neživotnica*, *službovita ujednaka neživotnica* (László 1996).

7. **Standardologische Unterschiede.** Die gegenwärtige Akzentssituation stellt sich diffus und unübersichtlich dar, wobei dies auf alle hier untersuchten Sprachen zutrifft. Zwischen der serbischen und kroatischen Linguistik kann dabei zweifellos eine ganze Reihe von Übereinstimmungen beobachtet werden.

8. Dazu sei festgehalten, dass die neuštokavische Akzentuierung als Basis der Standardaussprache nicht in Frage gestellt wird,¹² wobei in der kroatischen Linguistik die westštokavische Akzentuierung und in der serbischen die osterzegowinische als eigenes Muster angesehen werden. Die Idee, die standardisierte neueštokavische Akzentuierung zu verlassen, wird von Dalibor Brozović wie folgt kommentiert: „Es geht dabei auf jeden Fall immer um Kräfte am Rande der kroatischen Gesellschaft, deren tatsächlicher Einfluss vernachlässigbar klein ist“ (Brozović 1998: 167). Der Unterschied zwischen dem kroatischen und serbischen prosodischen Standard wird von gleichem Autor auf folgende Weise gesehen: „Die kroatische neuštokavische Akzentuierungsnorm hat sich in den letzten Jahrzehnten mehr oder weniger von der aufgezwungenen Maretić-, Karadžić- und Daničić-Norm befreit und sich kroatischen westštokavischen Mustern zugewandt. Der Standard in Serbien hat sich viel weiter vom Modell von Karadžić und Daničić entfernt, und man trifft in Serbien auf eine weitaus schwächere neuštokavische Tradition als bei der Gesamtheit des kroatischen Volkes“ (Brozović 2005: 211).

9. Niemand wird bezweifeln, dass sich die gegenwärtige Situation in erheblichem Maße von jener zu den Zeiten Vuks und Daničićs Zeit unterscheidet. Auf serbischer Seite wird mittlerweile auch zunehmend häufiger betont, dass das Vuksche System nicht mehr den heutigen Gegebenheiten entspreche und der Akzent heute

¹² Auf serbischer Seite wird betont, dass alle damit einverstanden wären, nicht gegen die Grundlagen des „Vukschen Systems“ zu verstoßen (Petrović 1996: 91).

anders sei als zu Vuks Zeiten, wobei die „Akzentuierungsnorm definitiv zerstört“ worden und ein Festhalten an nichtaktuellen Klischees nicht nötig sei (Fekete 2000). Die Akzentuierungsnorm von Vuk-Daničić basiere auf einer über 150 Jahre alten Sprache, und in dieser Zeit habe die Sprache Entwicklungen durchgemacht, von denen auch die Elemente des prosodischen Systems nicht unberührt geblieben wären (Fekete 2000: 1325–1326). Seit dem Vukschen Zeitalter, so Egon Fekete, hätte eine Intellektualisierung und Professionalisierung der Sprache stattgefunden, sodass das System von Vuk und Daničić überholt sei und heute nicht mehr bestimmten sprachlichen Erscheinungen gerecht werde. Alte Lösungen würden schematisch auf die neuen Gegebenheiten übertragen, was unnatürlich und künstlich sei (Fekete 2000: 1328). Weiters führt Fekete aus, dass das seit über 100 Jahren bestehende Modell stets den Status von Unberührbarkeit genossen hätte und erst seit ein paar Jahrzehnten erste warnende Stimmen zu hören wären. Die serbische Sprachpraxis stünde in vielerlei Hinsicht nicht mit dem klassischen prosodischen Modell im Einklang (Petrović 1999: 227). Petrović behauptet weiter, dass diesbezüglich fehlender Realismus das Schlüsselproblem in der Linguistik darstelle (Petrović 1996: 92). Ljiljana Subotić erkannte, dass die prosodische Norm Daničićs nicht mehr existent sei und man auf ihr nicht bestehen solle (Subotić 2005: 139). Ähnlich auch die Meinung Milorad Dešićs, der einen Unterschied zwischen dem Akzentuierungssystem der heutigen Sprache und jener von Vuk sieht (Dešić 2004). Asim Peco meint, dass „in unserer Zeit eine Korrektur notwendig“ wäre und hält abschließend fest: „Ich war hinsichtlich der Akzentuierungsproblematik lange Zeit ein Vertreter des Prinzips von Vuk und Daničić. Die Zeit hat jedoch gezeigt, dass sich die Dinge nicht unseren Wünschen gemäß entwickelt haben. Dem müssen wir uns nun beugen“ (Peco 2002).

10. In beinahe allen Bereichen kommt es zu Verstößen gegen die Norm, wobei dies in erhöhtem Maße vor allem bei kurz fallenden Akzenten im Inlaut und bei deren Übertragung auf ein Proklitikon zutrifft. Manchen Meinungen zufolge wäre in den organischen Dialekten der Mehrzahl der KroatInnen der fallende Akzent auf nichtanlautenden Silben anzutreffen (Škarić/Škavić/Varošanec-Škavić 1996: 134). In der serbischen Linguistik wird diese These von mehreren AutorInnen auch für das Serbische bestätigt.¹³ Es ist offensichtlich, dass der traditionelle prosodische Usus gestört ist und in manchen Segmenten künstlich und ungewöhnlich wirkt (Fekete 2000: 1322). Die gültige Akzentuierungsnorm ist „definitiv gestört, weil sich der fallende Akzent außerhalb der ersten Silbe befindet, was zwangsläufig zu einem weit reichenden Verlust des Gefühls für seine explizite Verbindung mit der ersten Silbe führen muss“ (Fekete 2000: 1322). Ljiljana Subotić hält ebenfalls fest,

¹³ Kurz fallende Akzente außerhalb der ersten Silbe verteilen sich nach einem bestimmten System, und dies geschieht in der Regel konsequent (Dešić 2004).

dass sich kurz fallende Akzente im Inlaut befinden (*televîzija, ambâsador, dirigènt, asistènt*) und fügt dem hinzu: „In der Sprache der jüngeren Generation Novi Sads aber auch in anderen Städten ist eine neue Tendenz zum Zusammenfall des Akzentes des Genitiv Singular mit demjenigen des Genitiv Plural bei Substantiven im Maskulinum des Typs */jezik/, /tepih/* zu bemerken. Heute besitzen die Formen in beiden Kasus den gleichen Akzent [*jèzika*], wodurch es zu einer Reduktion der distinktiven Rolle gekommen ist“ (Subotić 2005: 140).

Bei der Analyse fallender Akzente in nicht anlautender Position stellt Ivo Pranjković fest, dass die Regeln für die Akzentdistribution der neuštokavischen Dialekte (vor allem bei dem, den Brozović als „zentralen“ bezeichnet) heute nicht den Distributionsregeln des kroatischen Standards entsprechen würden und schlägt deshalb Folgendes vor: „Die beschriebenen Akzente in den nicht anlautenden Silben sollte man als Dubletten zulassen, wobei diese in bestimmten Situationen auch als Primärakzente gedeutet werden können, während man die übertragenen Akzente als klassische, veraltete oder sogar regionale ausweisen sollte (so ist z. B. *magistêrîj* üblicher als *magistêrîj*, *radijâtor* als *radijâtor*, *politikânt* als *politikant*, *kabarê* als *kabârê*, *esperânto* als *espèranto* oder *esperânto* usw.). Es ist verständlich, dass eine solche Distribution auf einige Formen und einige Lexeme – besonders Fremdwörter – begrenzt wäre und nicht für Beispiele des Typs *nastûpâm*, *prepîšëm*, *proklînjëm*, *namètnëm*, *kováč*, *pjeváč*, *balôn*, *studènt* oder *profêsor* u. Ä. übernommen werden sollte“ (Pranjković 2001: 303).

Zahlreiche neue Lösungen werden im „Kroatischen Enzyklopädischen Wörterbuch“ angeboten (HER 2002). **(A)** Bei Substantiven im Maskulinum, wie etwa bei *asistent* und *refôrmist* werden neben den traditionellen (und bis dato einzig zulässigen) Akzentuierungen *asistent*, *refôrmist* in Klammer auch *asistènt* und *reformîst* angeführt. „Diese werden als Charakteristikum der Umgangssprache und legererer Sprachformen angesehen, während Akzentuierungen des Typs *asistent* auch weiterhin als normativ empfehlenswert und als Merkmal eines „höheren Sprachstil“ angesehen werden. **(B)** Analog zu den Beispielen *akumulator* oder *represalije* wird neben der an erster Stelle genannten Akzentuierung *akûmulâtor* oder *reprèsâlije* auch *akumulâtor* oder *represâlije* angeboten. **(C)** Fallende Akzente in nicht anlautender Silbe werden in manchen Zusammensetzungen zugelassen (*poljoprîvreda*, *samoûprava*, *samoâštita*, *jugožâpad* u. Ä.). **(D)** Fallende Akzente in nicht anlautenden Silben werden in manchen Lehnwörtern verzeichnet, bei denen selten eine Akzentvorziehung um eine Silbe durchgeführt wird (*rokokô*, *repesâž*, *rižôto*, *rigolêto*...). **(E)** Auf das alternierte **-ije** (d. h. auf den langen Jat-Reflex) werden konsequent lange Akzente auf den zweiten Teil des Reflexes gesetzt, wie etwa bei *cvijêt* und *mlijêko*. **(F)** Akzente im Genitiv Plural des Typs *podâtākā*, *prijâtêljstāvā*, *sveučilištārācā*, *Dalmafinācā* u. a. sind nicht vermerkt, werden aber auch nicht als falsch aufgefasst und zugelassen (aus praktischen Gründen werden nur die Akzente und Längen notiert – *pôdâtākā*, *prijâtêljstāvā*, *sveučilištārācā*, *Dalmâtînā*).

cā u. Ä.). (G) Akzentsetzungen wie bei *nastûpām*, *namětnēm*, *pjevâč* oder *balôn* u. a., die in der Praxis (vor allem in Zagreb) weit verbreitet sind, werden als lokale Akzente aufgefasst und nirgendwo erwähnt oder als zulässig erachtet.

11. Verzeichnet werden kann ein Schwinden der postakzentuierten Länge, die am besten in Bosnien und Herzegowina erhalten ist.¹⁴ Kroatische Untersuchungen kamen zum Ergebnis, dass in der urbanen Mundart die Unterscheidung zwischen langen und kurzen Akzenten mehr und mehr verloren geht. Ivo Škarić stellte fest, dass man eine Unterscheidung der Quantität „gesamtkroatisch gesehen“ tolerieren kann, nicht jedoch vorschreiben darf (z. B. *vûci* – *pòvûci*, *grâd* – *û grâd*, *dječâka* – *djèčâk*) – Škarić 1999: 127. In kroatischen normativen Werken sind bereits erhebliche Neuerungen zu bemerken. So wird etwa im „Kroatischen enzyklopädischen Wörterbuch“ Folgendes vermerkt: (1) akzentuelle und quantitative Änderungen im Singular- und Pluralparadigma von Substantiven und Verben, z. B. bei *nòvac* – *nòvca* – *nòvci* – *nòvācā*, *sjèna* – Genitiv Plural *sjênā*, *vòjnĭk* – *vojnĭka*; *prespāvati* – *prèspāvām*, *ràzvesti* – *razvèdēm*, (2) Aussetzung der Länge im Präsens nach lang steigenden Akzenten bei *râstem*, *vûčem*, *krâdem*, (3) Akzentänderungen in manchen Adjektivformen und im Komparativ (wenn dafür ein phonologischer Akzentuierungsgrund vorliegt), z. B. *tâman* – *tâmnĭ*, *žût* – *žûcĭ*, *svijétao* – *svijètlĭ* – *svjètlĭjĭ* (HER 2002: XIII).

In der Sprachpraxis der urbanen SprecherInnen des Serbischen ist die postakzentuierte Länge in den meisten Fällen reduziert, sodass die jüngere Sprechergeneration keine langen Vokale nach der akzentuierten Silbe mehr kennt, wodurch es zu einer erheblichen Kürzung der Akzentuierungsqualität kommt. (Subotić 2005: 136). Damit wird das Vier-Akzent-System auf einen Iktus reduziert. Ljiljana Subotić kommentiert dies wie folgt: „Die moderne, urbane, jüngere Generation gebildeter SprecherInnen des Serbischen und dabei vor allem SchülerInnen und StudentInnen verfügt über keine Kompetenz für die Länge und fasst sie als etwas Archaisches, Regionales und sozial Markiertes auf“ (Subotić 2005: 139). Asim Peco ist wie einige andere auch der Meinung, dass zwei oder drei Längen nicht mehr nötig seien. Der Autor sieht dies als Folge der immer schneller werdenden Gesellschaft an: „Die Zeit zwingt uns unser Tempo auf: Längen, besonders zwei oder drei aufeinander folgende sind nicht mehr erforderlich. [...] Unsere Zeit verlangt, hier Korrekturen vorzunehmen, damit das Tempo der Sprache mit dem Tempo des Lebens Schritt halten kann. Im Unterschied zur Sprache eines Sprechers aus der Herzego-

¹⁴ Dies zeigt sich vor allem bei einem Vergleich des Staatsgebietes von Bosnien und Herzegowina mit dem (östlicher gelegenen) Gebiet Serbiens: „Bei exakten wissenschaftlichen Untersuchungen und Messungen hat sich gezeigt, dass die bh-Akzente in der Regel länger und intensiver sind als jene in der serbischen Sprache in Serbien [...]“ (Valjevac 2005: 63).

wina oder aus dem Gebiet des Durmitor, welche wir als 'Gesang', als Sprache mit noch klar ausgeprägten Längen und Kürzen empfinden, so zeichnet sich die Sprache der urbanen Zentren und dabei vor allem die Sprache Belgrads durch das Fehlen dieser Eigenschaften aus. Wenn dem so ist, dann müsste die Standardsprache diesen Erscheinungen, die bereits Realität sind, Rechnung tragen“ (Peco 2002: 72). Peco ist sich bewusst, dass „solche radikalen Schritte“ von SprachwissenschaftlerInnen wohl kaum willkommen geheißen würden, aber es sei ihm klar, dass es in diesem Bereich zu Änderungen kommen müsse. Diesbezüglich schlägt er zwei besondere Lösungen vor: „Die Standardsprache bzw. ihre Akzentuierung könnte sich auch weiterhin an die Norm von Vuk und Daničić halten, wobei die Standardsprache allerdings auch – ich wiederhole mich – hier ihren eigenen Weg einschlagen könnte“ (Peco 2002: 72). In manchen Situationen kommt zu keinem völligen Schwund der Länge, sondern zur Umwandlung in eine Halb- oder fakultative Länge (Pešikan 1991: 55–57).

Spricht man von der Länge, muss die Tatsache in Betracht gezogen werden, dass ihr Anteil am gesamten Akzentuierungssystem keineswegs klein ist. Dazu wurde eine kleine Analyse mithilfe des rückläufigen Wörterbuches von Josip Matešić durchgeführt, die ergab, dass bei 130.651 akzentuierten Wörtern die Länge mit 27,93%, gleich nach dem kurz steigenden Akzent (38,79%) und noch vor dem kurz fallenden (16%), lang steigenden (15%) und lang fallenden (2,23%) Akzent den zweiten Platz einnimmt. Von allen Phonemen mit prosodischer Qualität steht an erster Stelle das lange *ā* (11,44%); auf Platz vier befindet sich *ī* (8,76%), an neunter *ō* (4,37%), und an zwölfter *ē* (2,93%). Das vokalisches *ř* ist nur wenig vertreten und liegt mit 0,16% an 29. und vorletzter Position. Ungeachtet der artikulatorischen Charakteristiken der Längen zeugt die Tatsache, dass 27,93% aller Vokale diese prosodische Eigenschaft besitzen, von ihrer – zumindest theoretischen – Bedeutung im Rahmen des prosodischen Systems. Aus diesem Grund ist bei einer Normierung von Wörtern mit gekürzter oder vollständig geschwundener Länge ohne Zweifel Vorsicht angebracht.

12. Die Verlegung des Akzentes auf ein Proklitikon stellt sich heute anders als zu früheren Zeiten dar, weil der Übergang fallender Akzente vom akzentuierten Wort auf ein Proklitikon in der „allgemeinen kroatischen Sprache“ nicht regelmäßig stattfindet (Škarić 1999: 120), ebenso wie dies auch im Serbischen der Fall ist (Fekete 2000). Nach der Meinung von Helena Delaš ist die Frage, wann ein fallender Akzent unabgeschwächt und wann abgeschwächt auf das Proklitikon übertragen wird, in den kroatischen Grammatiken eine der wenigsten beantworteten (Delaš 2003: 21). Delaš stellt fest, dass eine Übertragung auf ein Proklitikon nicht nur für Sprechende des Kajkavischen und Čakavischen, sondern auch für Personen mit štokavischer Aussprache ein erhebliches Problem darstellen würde (Delaš 2003: 22).

13. In allen drei nationalen sprachlichen Gemeinschaften besteht die Tendenz, die reale Praxis mit den Normen in Einklang bringen. In Bezug auf das Kroatische wurde von Ivo Škarić mehrfach vor einem zu großen Zwiespalt zwischen den Akzentnormen und der sprachlichen Realität gewarnt (z. B. Škarić 1999: 120). Im Zuge einer komparativen Analyse der normativen Regelwerke des Kroatischen wurde von Blaženka Martinović eine Annäherung an die Sprachpraxis festgestellt (Martinović 2006: 249), von der in geringstem Maße die Wörterbücher von V. Anić und J. Šonje erfasst seien. „Eine langsame Abkehr von der klassischen Akzentuierung wird am besten in Wörterbüchern bemerkbar, und dies am Beispiel der Akzentuierung von Verbalformen“ (Martinović 2006: 250). Weiters wird von ihr erkannt, dass bei all jenen LinguistInnen, die sich mit Prosodie der kroatischen Sprache befassen, in einem Punkt Einigkeit herrscht: Der Gebrauch der Sprache (meist als usuelle Norm bezeichnet) unterscheidet sich von der präskriptiven, klassischen Norm.

Von Asim Peco stammt der Vorschlag, dass in der Akzentuierung des Serbischen erhebliche Fortschritte in Richtung einer Annäherung an die gesprochene Sprache durchgeführt werden könnten: „Zumindest bei Fremdwörtern und Zusammensetzungen sollte all das, was ohnehin schon Einzug gehalten hat und mit kleineren Ausnahmen zu unserer alltäglichen Realität gehört, nämlich fallende Akzente außerhalb der ersten Silbe, neben – falls vorhanden – steigenden Akzenten, in die Norm aufgenommen werden (Peco 2002: 71–71).

Eine weitere, in der gesamten Orthoepie des BKS zu beobachtende Tendenz besteht in einer Hinterfragung der Rechtfertigung der Orientierung an der Volkssprache. Im Rahmen des Kroatischen werden Sprechende aus neuštokavischen Gebieten beschuldigt, rurale, folkloristische, nichteuropäische, dinarische und ähnliche Akzente in den kroatischen Standard einzubringen (Mićanović 2006: 104). Denn einigen Meinungen zufolge sollte die kroatische Akzentuierungsnorm auf der Sprache kompetenter SprecherInnen basieren, als die man heute ohne Zweifel gebildete BewohnerInnen kultureller Zentren, nach Möglichkeit BerufssprecherInnen, ungeachtet ihres Idioms – neuštokavisch oder nicht neuštokavisch – ansieht (Škarić/Škavić/Varošanec-Škavić 1996: 138). Stjepan Vukušić schließt sich dieser Meinung nicht an und erachtet jeden Versuch einer Hierarchisierung von Idiomen nach dem Grad der „Kultiviertheit“ als wenig zweckmäßig: „In jedem unserer Idiome [...] kann man gepflegte Noblesse und ausgeprägte Ruralität erkennen“ (Vukušić 1997: 65).

In Bezug auf das Serbische wie auch das Kroatische kann man immer häufiger Stimmen vernehmen, die bei der Festlegung einer aktuellen Norm von Einflüssen aus der Volkssprache abgehen möchten (Fekete 2000: 1325). Ebenfalls von Egon Fekete stammt die Meinung, dass die gegenwärtige Standardsprache eine Sprache der Kultur und der gebildeten Schichten sei, „d. h. jener Gesellschaftsschichten, die diese Kultur ausformen und eine Sprache intellektueller Kreise, eine Sprache der

Medien in unmittelbarer und ständiger Verbindung mit der allgemeinen Öffentlichkeit schaffen“ (Fekete 2000: 1326). Ljiljana Subotić ist in ihrer Aussage noch präziser: „Es ist notwendig, eine Analyse der aktuellen Lage vorzunehmen, diese zu beschreiben und Rahmenbedingungen für eine neue orthoepische bzw. prosodische Norm vorzuschlagen, die auf der tatsächlichen Lage und einem durchschnittlichem urbanen Idiom gebildeter SprecherInnen des Serbischen basieren sollte. Solche Rahmenbedingungen einer neuen Norm sollten in das Bildungssystem und in die Idiome der elektronischen Medien aufgenommen werden“ (Subotić 2005: 141). Dabei sollte sich die Norm auch weiterhin innerhalb des Vierakzent-Systems „als eine Besonderheit der serbischen Sprache“ bewegen. Eine Aussage von Milka Ivić wird vor allem von all jenen, die Kritik an der Maßgeblichkeit der Volkssprache üben, immer wieder gerne aufgegriffen: „[...] einzig in der Frühphase der Erlangung der Schriftlichkeit kann die Sprache von Nichtschriftkundigen als Vorbild dienen, doch ist es völlig deplatziert, Nichtschriftkundige auch in heutigen Tagen als kompetent für die Schaffung einer Sprachkultur anzusehen, wo doch diese Kultur schon längst eine Kultur der gebildeten Schichten geworden ist“ (Ivić 1990: 92–93). Milka Ivić unterstreicht weiters, dass das sprachliche Prestige und damit auch die sprachliche Kompetenz heute fest in den Händen der urbanen SprecherInnen des Serbischen liegen. Sie schließt mit der überzeugten Feststellung: „Die tatsächliche Kontrolle über die wesentlichen Entwicklungsrichtungen der Sprache haben zweifellos die Vermittler der Kultur – die Großstädte – inne“ (Ivić 1990: 106).

15. Bei der Festlegung bzw. Änderung der Norm kommt auch dem menschlichen Faktor eine nicht unwesentliche Rolle zu. Die HauptexponentInnen der serbischen und kroatischen Prosodie des 20. Jahrhunderts weilen entweder nicht mehr unter uns (Stjepan Ivšić, Aleksandar Belić, Pavle Ivić, Mihailo Stevanović, Mitar Pešikan) oder nähern sich unweigerlich einem Lebensalter, in dem ihre Schaffenskraft dem Ende zugeht (Asim Peco, Dalibor Brozović, Ivo Škarić, Stjepan Vukušić). Zudem kam es auch zur Abnahme des Interesses an einer Beschäftigung mit Fragen der Akzentproblematik, sodass sich heute nur noch einige wenige mit dieser Thematik befassen. Auf kroatischer Seite seien Stjepan Vukušić, Ivan Zoričić und Blaženka Martinović als AkzentologInnen im klassischen Sinn genannt, während Marko Liker und Elenmari Pletikos eher auf dem Gebiet der Prosodologie beheimatet sind. Nicht primär mit Akzentologie beschäftigen sich, trotz zahlreicher zu diesem Thema verfassten Arbeiten, Damir Horga, Bulcsú László, Ivo Pranjković und Josip Silić. Auf serbischer Seite seien Milorad Dešić als echter Akzentologe, Jelica-Mihajlov-Jokanović als Prosodologin und Dragoljub Petrović, Egon Fekete u. a. als „Halb-Akzentologen“ genannt. In der bosniakischen Linguistik treffen wir auf keine ausgewiesenen AkzentologInnen (abgesehen von Asim Peco, der ja, wie bereits gesagt, sowohl der serbischen als bosniakischen Linguistik zuzurechnen ist). Einige Arbeiten zur Akzentologie wurden in den letzten Jahren von Naila Valjevac veröffentlicht.

16. Die gegenwärtige akzentuelle Situation auf dem Gebiet der ehemaligen serbokroatischen Sprache könnte mithilfe der Terminologie des Schachspiels verdeutlicht werden, wobei die kroatische Situation als Matt-Position, die serbische als Patt-Position, die bosniakische als Start-Position und die montenegrinische als Block-Position bezeichnet sein.

17. Die k r o a t i s c h e Position lässt sich dabei wie folgt charakterisieren: (1) Bereitschaft für eine Erörterung der Möglichkeit einer Normierung kurz fallender Akzente in inneren Silben und auf der Ultima, (2) Bemühen zur Abschaffung der verpflichtenden Akzentübertragung auf ein Proklitikon, (3) Toleranz für ein Verschwinden der Längen, (4) Verständnis für eine Verlagerung von Akzenten nach links und (5) Orientierung an der usuellen Norm.

Diese als matt bezeichnete Position in der kroatischen Linguistik impliziert allerdings keinesfalls ein Spiel in „toten Stellungen“, denn bereits seit über einem halben Jahrhundert werden intensive Diskussionen über eine Reform der Akzentuierungsnormen geführt. Als Hauptakteure dieses Spiels können vor allem Dalibor Brozović, Ivo Škarić, Stjepan Vukušić, Ivan Zoričić und Ivo Pranjković genannt werden, wobei drei Positionen im Zentrum der Aufmerksamkeit stehen: 1. die traditionelle Konzeption, die nach größtmöglicher Bewahrung streben, 2. Konzeptionen, die für eine Neubildung der prosodischen Normen entsprechend dem westlichen Idiom des Neuštokavischen eintreten und 3. Konzeptionen mit einer Favourisierung urbaner Idiome (und dabei vor allem des Zagreber Idioms) – Samardžija 1999: 333. Stjepan Vukušić erkennt andere Tendenzen, die sich in vier Punkten zusammenfassen lassen (Vukušić/Zoričić/Grasselli-Vukušić 2007: 8–9): 1. Man trifft auf FürsprecherInnen einer so genannten städtischen Akzentuierung, die als konsistente Einheit angesehen wird, weil sie die akzentuellen Merkmale von Sprechenden des Kajkavischen, Čakavischen, Alt- und Neuštokavischen mit einem unterschiedlichen Umfang autonomer standardsprachlicher Akzentuierung umfasst. 2. Die Übernahme der westštokavischen akzentuellen Charakteristiken würde sich manchen zufolge als überaus günstige Lösung im Sinne einer Neunormierung eignen. 3. Es gibt vereinzelte Meinungen, dass eine Normierung auf Grund unterschiedlicher Akzentuierungen gleicher Wörter unmöglich durchführbar wäre, weshalb ein „prosodischer Regionalismus“ vorgeschlagen wird. 4. Noch seltener trifft man auf die Ansicht, dass jede neuštokavische Akzentuierung (dies gilt auch für die westliche) ruralen und folkloristischen Charakter besitze, den es so schnell wie möglich hinter sich zu lassen gelte. Vukušić selbst tritt für die westliche Variante der neuštokavischen Akzentuierung ein.

Krešimir Mićanović vertritt eine etwa andere Meinung (Normierung als Ergebnis eines Wettstreits konkurrierender Instanzen), die sich konkret wie folgt darstellt: „Die heiß ersehnte Neutralisierung einer kodifizierten Prosodie des kroatischen Standards, die das Bild allgemeiner Akzeptanz und Gültigkeit vermitteln soll, wird in der kroatischen sprachlichen/gesellschaftlichen Situation wesentlich

durch die Koexistenz dreier Dialekte (organische Idiome mit hartnäckiger Akzentbewahrung) und durch unterschiedliche regionale und urbane Zentren mit einem eigenen approximativen Standard geprägt und ist deshalb nur schwer verwirklichtbar, zumal auch der Standard in Wirklichkeit nicht vollkommen neutral sein kann“ (Mićanović 2006: 105–106).

18. In der s e r b i s c h e n Linguistik ist der Wunsch nach einer radikalen Änderung der Akzentuierungsnorm wesentlich geringer ausgeprägt. Laut Ljiljana Subotić würde sich die mit diesem Thema beschäftigende Öffentlichkeit nicht der Tatsache stellen, dass der serbische Standard über eine veraltete prosodische Norm verfüge, die von niemandem eingehalten und in allen phonetischen und grammatikalischen Werken als Quasirealität bezeichnet werde. Subotić sieht es als Aufgabe und Verpflichtung der LinguistInnen, dieser abnormalen Situation ein Ende zu bereiten (Subotić 2005: 141). Gegenwärtig kann man Erscheinungen beobachten, die man als Entmystifizierung und Aufbrechen alter Denkmuster bezeichnen könnte: eine Abkehr von „nicht mehr aktuellen Klischees“ und in weiterer Folge die Akzeptanz von Abweichungen vom kanonischen Akzent.

Im Rahmen einer Reihe von Erscheinungen sei an dieser Stelle auf den besonderen Dualismus innerhalb des serbischen Sprachgebietes hingewiesen: Im einem großen Teil wird das Vierakzent-System bewahrt und werden die Regeln im Großen und Ganzen eingehalten. Im kleineren Teil kam es zu einer erheblichen Aufweichung der akzentuellen Norm, die sich in erster Linie durch ein Auftreten kurz fallender Akzente in inneren Silben und auf der Ultima, durch eine fakultative Proklise sowie einen Verlust der Längen äußert. Ersteres Gebiet wird von Dragoljub Petrović als östliches und zweit genanntes als westliches bezeichnet (Petrović 1999). Das serbische prosodische System ist demzufolge in zwei autonome und strukturell höchst unterschiedliche Hälften (westliche und östliche) zerfallen (Petrović 1999: 230), wobei in der ersten sämtliche wesentlichen kontrastiven Elemente Vuks und Daničićs (Quantität, Qualität und Akzentuierungsstelle) erhalten geblieben sind, während diese Kontraste in der anderen Hälfte heute erheblich reduziert auftreten und am ehesten die Akzentuierungsstelle am stabilsten erhalten zu bleiben scheint.

Ansichts dessen, dass das „östliche“ und „westliche“ Modell in hohem Maße in Opposition zueinander stehen und nichtkompatibel sind, ist es überaus schwer, eine für beide Seiten annehmbare Lösung zu finden. Man könnte somit also sagen, dass serbischen LinguistInnen die Hände gebunden sind und sie angehalten wären, rationale und auf einem Kompromiss basierende Vorschläge einzubringen. Dragoljub Petrović sieht dies wie folgt: „[...] bereits seit längerer Zeit wird die Frage nach einer Revision der serbischen prosodischen Norm gestellt, doch ist es heute völlig klar, dass es keine wesentlichen Eingriffe geben kann, weil sich die östlichen Gegebenheiten bereits weit von den westlichen entfernt haben und eine Intervention weder im einen noch im anderen System einfach oder rational sein

würde“ (Petrović 1999: 231). Aus eben diesem Grund wurde diese Situation auch als Patt-Position bezeichnet. Diese Metapher möge darauf hinweisen, dass sich die serbische Sprache wohl noch lange mit der Existenz zweier prosodischer Systeme konfrontiert sehen wird. „Aus all dem kann letztendlich nur eine einzige Schlussfolgerung gezogen werden: Die serbische Sprache wird noch für längere Zeit zwei prosodische Normen tolerieren müssen, denen ihre Funktionalität nicht abgesprochen werden kann, weil sie beide einen hohen usuellen Status besitzen (obwohl nur die westliche Variante normativ verankert ist). Diese zwei Systeme werden auch in Zukunft so wie bisher parallel auftreten [...]“ (Petrović 1999: 231). Hinsichtlich des Verschwindens der Längen könnten die Regeln, nach denen dies in den Dialekten der Šumadija und Vojvodina geschieht, „als Grundlage für derartige Prozesse in der Standardsprache dienen, doch scheint es, dass früher oder später a l l e Längen gekürzt werden“ (Petrović 1996: 93). Im Zusammenhang mit der serbischen Patt-Position kommt es zu unterschiedlichen Verunsicherungen und Unklarheiten, die vor allem die Schaffung einer „vernünftigen Koexistenz“ der beiden dargestellten Systeme betreffen.

19. Die b o s n i a k i s c h e Akzentsituation wurde als Start-Position bezeichnet, weil die Standardisierung des Bosnischen/Bosniakischen noch am Anfang steht und gerade eine derart komplexe Thematik wie eine Analyse und eventuelle Änderung der akzentuellen Norm ein hohes Maß an Zeit und Anstrengung erfordert. Grundsätzlich gibt es zwei offene Fragen: 1. Wie wird der Akzent im Bosnischen/Bosniakischen normiert?, 2. Wie verhalten sich die drei Standards in Bosnien und Herzegowina in akzentueller Hinsicht? Betreffend die erste Frage kann festgehalten werden, dass keine größeren Bemühungen zu einer Änderung der Norm zu erkennen sind. Die zweite Frage lässt sich anhand von vier Faktoren erklären: 1. Alls drei Standards in Bosnien und Herzegowina halten sich an die Vuksche Aussprachenorm. 2. Es gibt keine Merkmale, die einzig einem Volk bzw. einer Sprache zugeschrieben werden können. 3. Es bestehen zahlreiche akzentuelle Mehrfachlautungen und 4. Fallende Akzente treten in der Regel nur auf Anfangssilben auf (Valjevac 2005). Der Einfluss des Türkischen in Bosnien und Herzegowina äußert sich in prosodischer Hinsicht geringer als in der Lexik (Valjevac 2005: 63). In ihrer Analyse wird von Naila Valjevac unablässig betont, dass es zwischen den drei Standards in Bosnien und Herzegowina keine oder fast keine Unterschiede gebe, doch ihre abschließende Schlussfolgerung lässt möglicherweise vermuten, dass sich hinter dieser Feststellung noch ein anderer Beweggrund verbirgt. Nach Anführung eines Zitates von Midhat Ridanović (der 2003 schrieb: „Für uns in Bosnien und Herzegowina, die wir unser ‘klassisches’ Akzentsystem sehr gut bewahren, stellt ein akzentueller Unterschied manchmal ein wichtigeres Signal eines linguistischen Kontrastes dar als ein segmentaler Unterschied.“) folgt die Äußerung: „Die b[osnisch]-h[erzegowinische] Prosodie war und ist auch nach der standardsprachlichen Dissolution des bosnisch-herzegowinischen standardsprac-

hlichen Ausdruckes territorial markiert. Unter günstigeren gesellschaftlichen und politischen Bedingungen könnte sie zweifellos das Fundament zur Errichtung einer neuen gemeinsamen Sprache [Hervorhebung Branko Tošović] dienen“ (Valjevac 2005: 65).

20. Die Bezeichnung der montenegrinischen Situation als Block-Position gründet sich auf der allgemeinen soziolinguistischen Lage, die von der Koexistenz zweier sich diametral gegenüberstehender Strömungen gekennzeichnet ist. Einer Lösung der akzentuellen Frage steht die Tatsache im Wege, dass die Frage der Standardisierung der Sprache noch nicht geklärt ist. Solange sich die MontenegrinerInnen nicht entscheiden, welche Richtung ihre Sprachpolitik im neu entstandenen unabhängigen Staat einschlagen wird, muss sich die Prosodie in einer Block-Position gefangen sehen. In der Grammatik von Vojislav Nikčević konnten keine Angaben gefunden werden, die sich von den bisher genannten unterscheiden würden (z. B. Abweichungen bei der Akzentuierung der nicht initialen Silben – Nikčević 2001: 109). Ivo Pranjković sieht die Situation wie folgt: „Für die (noch immer nicht definierte) montenegrinische Standardsprache wäre in noch höherem Maße als etwa für die bosnische Standardsprache die klassische Akzentuierung einschließlich Akzenten des Typs *snȳjeg*, *mlijèko* charakteristisch, weil diese in solchen Fällen (ich würde sogar sagen nur in diesen Fällen) auch tatsächlich realisiert werden (zumindest des Typs *snȳjeg*). Andererseits bin ich der Meinung, dass man im montenegrinischen Standard auch die Besonderheiten der nicht-neuštokavischen (Zeta-)Akzentuierung berücksichtigen müsste, die ohne Zweifel in hohem Maße auf die montenegrinische Sprachpraxis Einfluss nimmt“ (Pranjković 2001: 304).

Schlussfolgerung

Die Erlangung eines objektiven und umfangreichen Bildes über die prosodischen Unterschiede zwischen dem B, K und S stellt sich aus mehreren Gründen überaus schwierig dar. Man sieht sich mit einem unterschiedlichen Stand der Forschung zu den Akzentsystemen der drei Sprachen konfrontiert, wobei sich das Bosnisch/Bosniakische in der ungünstigsten Position befindet. Weiters ist uns keine einzige Arbeit bekannt, die ausschließlich den akzentuellen Unterschieden zwischen dem B, K und S gewidmet wäre. Nicht nur theoretische Untersuchungen, sondern auch praktische Analysen weichen dieser Problematik aus. Dazu kommt auch die Tatsache, dass Sprachratgeber (meist) lexikalische und (in weitaus geringerem Maße) grammatikalische Themen zum Inhalt haben und den Akzent beinahe vollständig ausklammern. Es scheint so, als würden es die VerfasserInnen nicht wagen, dieses gefährliche Terrain zu betreten, das metaphorisch gesprochen auch als Minenfeld bezeichnet werden könnte. Die akzentuelle Problematik stellt sich dermaßen komplex dar, dass die grundlegenden Erscheinungen und Prozesse nicht leicht beschreibbar, noch schwieriger normierbar und hinsichtlich ihrer wechselseitigen Korrelationen kaum vergleichbar sind. Unterschiedliche Konzeptionen

bezüglich einer Übernahme von Lösungen, die die Praxis aufzwingt, und Uneinigkeiten in Bezug auf explizite und implizite Normen erschweren die Problematik zusätzlich.

Die durchgeführte Analyse lässt folgende Schlussfolgerungen zu: Die prosodische Situation auf dem Gebiet der kroatischen und serbischen Sprache weist eine Reihe von Gemeinsamkeiten auf. So wird die neuštokavische Akzentuierung als Grundlage der Standardaussprache nicht in Frage gestellt, wobei in der kroatischen Linguistik auf der westštokavischen und in der serbischen Linguistik auf der ostherzegowinischen Akzentuierung bestanden wird. Weiters wird von niemandem bestritten, dass sich die heutige Zeit in vielerlei Hinsicht von jener Vuks und Daničićs unterscheidet. Als dritten Punkt könnte man anführen, dass in beinahe allen Gebieten Abweichungen von der Norm angetroffen werden (vor allem durch das Erscheinen von fallenden Akzenten in Silben im Wortinneren und auf der Ultima). Des Weiteren kommt es zum Schwund der Längen, die am besten in Bosnien und Herzegowina bewahrt werden. Als fünftes Charakteristikum sei angeführt, dass fallende Akzente in vielen Regionen nicht auf das Proklitikon übertragen werden. Zum Sechsten besteht in allen drei nationalen Sprachgemeinschaften die ausgeprägte Tendenz, die Norm so gut wie möglich mit der realen Sprachpraxis in Einklang zu bringen. Weiters wird die Zweckmäßigkeit einer Orientierung an der Volkssprache zunehmend hinterfragt. Als achter Punkt sei erwähnt, dass bei einer Änderung der akzentuellen Norm der menschliche Faktor eine wesentliche Rolle spielt. In theoretischer und praktischer Hinsicht gilt es dabei zu berücksichtigen, dass einige der führenden serbischen und kroatischen Köpfe auf dem Gebiet der Prosodie Mitte und Ende des letzten Jahrhunderts verstarben und sich andere in einem Lebensalter befinden, das keine mit früheren Jahren vergleichbare, intensive wissenschaftliche Betätigungen mehr zulässt. Als neuntes und letztes Charakteristikum sei angeführt, dass jede Sprache über spezielle Besonderheiten verfügt, wie etwa den einsilbigen Jat-Reflex im Kroatischen, der eine neue Akzentmelodie (*ljêp*, *mjênjati*) nach sich zieht, oder eine monotone Aneinanderreihung der gleichen Akzente des Typs *Svâke-nêdelje-sâmi-vêžbam(o)-i-râdim* im Serbischen.

Literatur

- Brozović 1952/53: Brozović, D. Bilješke o akcenatskim pseudodubletima. In: *Jezik*. Zagreb. Nr. I. S. 77–80.
- Brozović 1958: Brozović, D. O normiranju književnih naglasaka. In: *Jezik*. Zagreb. Nr. VI. S. 65–72.
- Brozović 1962/63: Brozović, D. Prodor u naš ortoepski standard. In: *Jezik*. Zagreb. Nr. X. S. 144–153.

- Brozović 1970/71: Brozović, D. Uz jedno vrijedno, ali i kontroverzno akcentološko djelo – razmišljanja o genezi, sustavu i normi. In: *Jezik*. Zagreb. Nr. XIX/4–5. S. 123–139.
- Brozović 1981: Brozović, D. Daničićovo mjesto među istraživačima (i sudionicima) povijesti srpskoga i hrvatskog jezika (s osobitim obzirom na akcent). In: *Zbornik o Đuri Daničiću*. Zagreb – Zemun. S. 65–81.
- Brozović 1998: Brozović, D. Aktuelna kolebanja hrvatske jezične norme u slavenske i europske svjetlu. In: *Jezik*. Zagreb. Nr. 45. S. 160–176.
- Brozović 2005: Brozović, D. *Prvo lice jednine*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Daničić 1851: Daničić, Đ. *Nešto o srpskijem akcentima*. Wien: Slawische Bibliothek. Abdruck in: Daničić, Đ. *Srpski akcenti*. Beograd – Zemun, 1925.
- Delaš 2003: Delaš, H. Naglasak na proklitici. In: *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*. Zagreb. Bd. 29. S. 21–31.
- Dešić 2004: Dešić, M. Glavne karakteristike akcenatskog rječnika srpskog književnog jezika. In: *Život i delo akademika Pavla Ivića*. Subotica – Novi Sad – Beograd: Gradska biblioteka/SANU/Narodna biblioteka Srbije/Institut za srpski jezik SANU/Matica srpska. S. 633–639.
- Fekete 2000: Fekete, E. Neke pojave sistem(at)skog narušavanja akcenatske norme. In: *Južnoslovenski Filolog*. Beograd. Nr. VI/3–4. S. 1297–1329.
- HER 2002: Jojić, Lj./Matasović, R. *Hrvatski enciklopedijski rječnik*. Zagreb: Novi Liber.
- Ivić 1990: Ivić, M. *O jeziku Vukovom i Vukovskom*. Novi Sad: Književna zajednica.
- Jonke 1956: Jonke, Lj. *Akcentuacija na našoj radio-stanici*. In: *Jezik*. Zagreb. Nr. IV.
- Jonke 2005: Jonke, Lj. *O hrvatskome jeziku u Telegramu od 1960. do 1968*. Zagreb: Pergamena.
- Kačić 1995: Kačić, M. *Hrvatski i srpski: zablude i krivotvorine*. Zagreb: Zavod za lingvistiku Filozofskoga fakulteta.
- László 1996: László, B. Bilješka o književnome naglasku hrvatskome. In: *Suvremena lingvistika*. Zagreb. Bd. 22/1–2. Nr. 41–42. S. 333–391.
- Marković 1974: Marković, S. *Fonetika i morfologija savremenog srpskohrvatskog-hrvatskosrpskog jezika sa osnovama istorije i pregledom dijalekata*. Sarajevo: Studentski servis Univerziteta u Sarajevu. S. 108–121.
- Martinović 2006: Martinović, B. Odmaci od preskriptivne naglasne norme u hrvatskome standardnom jeziku. In: *Riječki filološki dani*. Rijeka. Bd. VI. S. 247–257.
- Matešić 1966: Matešić, J. *Rückläufiges Wörterbuch des Serbokroatischen*. Bd. 1–2. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Menac-Mihalić 1993: Menac-Mihalić, M. Naglasak imperativa u čakavskom narječju. In: *Fluminensia*. Rijeka. Bd. V/1/2. S. 125–137.

- Mićanović 2006: Mićanović, K. *Hrvatski s naglaskom: standard i jezični varijeteti*. Zagreb: Disput.
- Mulić 1978: Mulić, M. I. *Osnove ruske akcentologije: za studente slavistike. Dio II: Akcenat glagolskih oblika*. Sarajevo: Univerzitet.
- Nikčević 2001: Nikčević, V. *Gramatika crnogorskog jezika*. Podgorica: Dukljanska akademija nauka i umjetnosti.
- Petrović 1996: Petrović, D. Fonetika. In: Radovanović, M. (Hg.). *Srpski jezik na kraju veka*. Beograd – Kraljevo: Institut za srpski jezik SANU/Slovo. S. 88–98.
- Petrović 1999: Petrović, D. Dve srpske prozodijske norme? In: *Aktuelni problemi gramatike srpskog jezika*. Subotica – Beograd: Gradska biblioteka/Narodna biblioteka Srbije/Institut za srpski jezik SANU. S. 227–231.
- Pranjković 2001: Pranjković, I. Za demokratizaciju hrvatske ortoepske norme. In: *Jezik i demokracija*. Sarajevo: Institut za jezik. S. 299–306.
- Samardžija 1999: Samaržija, M. Norme i najnovije promjene u hrvatskom jeziku. In: *Zaprešićki godišnjak*. Zaprešić: Matica hrvatske Zaprešić. S. 327–340.
- Subotić 2005: Subotić, Lj. *Ortoepska i ortografska norma standardnog srpskog jezika*. Novi Sad – Beograd: Filozofski fakultet/WUS Austria.
- Šejić 1999: Šejić Božić, R. Akcenatska kretanja u prezentu višesložnih ruskih i čakavskih glagola. In: *Radovi Filozofskog fakulteta. Razdio filoloških znanosti*. Zadar. Nr. 36/26. S. 257–264.
- Šejić 2000: Šejić Božić, R. *Akcent u ruskom i čakavskom: Čakavština srednjodalmatinskih otoka*. Zagreb: Univ. Dissertation.
- Škarić 1999: Škarić, I. Sociofonetski pristup standardnom naglašavanju. In: *Jezik*. Zagreb. Nr. XVI/2. S. 117–137.
- Škarić 2001: Škarić, I. Razlikovna prozodija. In: *Jezik*. Zagreb. Nr. 48. S. 11–19.
- Škarić/Škavić/Varošaneć-Škavić 1996: Škarić, I./Škavić, Đ./Varošaneć-Škarić, G. Kako se naglašavaju posuđenice. In: *Jezik*. Zagreb. Bd. 43. S. 128–138.
- Škavić/Varošaneć-Škarić 1999: Škavić, Đ./Varošaneć-Škarić, G. Neke osobitosti hrvatskoga naglasnog sustava. In: *Govor. Časopis za fonetiku*. Zagreb. Nr. XVI/1. S. 23–30.
- Škavić/Varošaneć-Škarić 2001: Škavić, Đ./Varošaneć-Škarić, G. Neutralizacija kratkouzlaznoga i kratkosilaznoga naglaska u suvremenom hrvatskom prihvaćenom izgovoru. In: *Govor. Časopis za fonetiku*. Zagreb. Nr. XVIII/2. S. 89–104.
- Valjevac 2005: Valjevac, N. Standardna novoštokavština i jezička situacija u Bosni i Hercegovini. In: *Standardna novoštokavština i bosanskohercegovačka jezička situacija*. Sarajevo: Radovi Instituta za jezik. Bd. XVII. S. 4–111.
- Zubčić 2003: Zubčić, S. Akcent glagolskoga pridjeva radnoga u sjeverozapadnim čakavskim govorima. In: *Čakavska rič*. Split. Nr. 1/2. S. 139–163.

Branko Tošović (Graz)

Akcentnske razlike između bosanskog/bošnjačkog, hrvatskog i srpskog jezika

Analiza se sastoji od dva djela. U prvom se govori o proučenosti akcentnskih razlika, terminološkim i standardološkim razlikama. U drugom se razmatraju tendencije normiranja akcenta. Hrvatsku akcentnsku situaciju autor naziva mat-pozicijom, srpsku pat-pozicijom, bošnjačku start-pozicijom, a crnogorsku blok-pozicijom. Hrvatsku poziciju karakterizira (1) spremnost da se razmotri i prihvati mogućnost normiranja silaznih akcenta na unutrašnjim slogovima i na ultimi, (2) nastojanje da se isključi obaveznost prenošenja silaznih akcenta na proklitiku, (3) tolerisanja nestajanja posakcentnskih dužina, (4) razumijevanje za pomjeranje akcenta ulijevo, (4) primarna ili značajna orijentacija na uporabnu normu. Hrvatska lingvistika je najdalje otišla u preispitivanju akcentnske norme. U njoj se mnogo više i otvorenije govori o prevaziđenosti postojećeg prozodijskog standarda, potrebi napuštanja starih pozicija i prihvatanja realnog stanja. U srpskoj lingvistici manje je izražena želja da se naglasna norma radikalno mijenja. Od niza pojava izdvaja se dualizam koji vlada na srpskom govornom području: na značajnom dijelu (is srpskoga jezika čuva se četvorakcentnski sistem sa pravilima koja se uglavnom poštuju, a s druge, na ne manjem području (zapadnom) dolazi do znatnog narušavanja akcentnske norme (pojava silaznih akcenta na unutrašnjim slogovima i ultimi, fakultativnost proklize i gubljenje dužina). Budući da su istočne i zapadne realizacije u velikoj mjeri suprotstavljene i nekompatibilne, veoma je teško naći neko rješenje koje bi odgovaralo i jednoj i drugoj. Srpski akcentolozi imaju vezane ruke, oni su sputani da predlože racionalno, pa i kompromisno rješenje. Bošnjačka start-pozicija dolazi kao rezultat standardizacija koja još uvijek na početku. Crnogorska blok-pozicija je takva zbog opšte sociolingvističke situacije, koju odlikuje jaka polarizacija na dvije struje.

Branko Tošović
Institut für Slawistik
Karl-Franzens-Universität Graz
Merangasse 70
8010 Graz
Österreich
Tel.: +43/316/380 2522
Fax: +43/316/380 9773
branko.tosovic@uni-graz.at
<http://www-gewi.uni-graz.at/gralis/>

Ортографија – Ortografija – Orthographie

Милорад Дешић (Београд)

Српски и хрватски правопис – сличности и разлике

Циљ поређења српског и хрватског правописа је да се утврди колико међу њима има сличности, а колико разлике. Разлике постоје, многе од њих су традиционалне природе, одавно су познате, али у укупном збиру преовлађују сличности.

1. **П р а в о п и с н а н о р м а**, као и остале норме, временом се дограђује, усавршава. Обично се каже да се до правописа долази договором лингвиста, али договор се не постиже увијек тако лако. Због тога се и код Срба и код Хрвата појавило више нових правописа, који би требало да буду боља, исправљена верзија претходних, иако је пожељно да у одређеном периоду један језик, или његова варијанта, има само један правопис. За ову прилику укратко ћемо анализирати и упоредити три правописа, један српски и два хрватска: „Правопис српскога језика“ (Пешикан et al. 2002), „Pravopis hrvatskoga jezika“ (Anić/Silić 2001) и „Hrvatski pravopis“ (Babić et al. 2003). На српској страни, поред поменутог, објављено је још неколико правописа, али одобрење министарстава просвете Србије, Републике Српске и Црне Горе добио је само „Правопис српског језика – приручник за школе“, чији је аутор потписник ових редова (десет издања, од којих је шест екавских и четири ијекавска). Тај правопис је у основним правилима усаглашен са „Правописом српскога језика“ (Пешикан et al. 2002), и због тога га овдје нећемо даље помињати. У ствари, највише ћемо се освртати на разлике између српског и хрватског правописа, као и на разлике између двају хрватских правописа. О сличностима, којих има много више, биће мање говора.

2. **У а н а л и з и р а н и м п р а в о п и с и м а** почетна правила односе се на писмо. И ми ћемо кренути од поглавља о писму.

2.1. У „Правопису српскога језика“ (Пешикан et al. 2002), ово поглавље је веома обимно. У њему је дата табела са штампаним ћириличким и латиничким словима, испод које пише: „Српскохрватске азбуке“ (38), а нешто даље налазимо упрошћено букварско писмо, тј. табелу са писаним ћириличким и латиничким словима (40). Такође, расправља се „о нашем језику као двоазбучном“ (39).

2.2. Поглавље „Jezik i pismo“ у „Hrvatskom pravopisu“ (Babić et al. 2003) садржи основне информације о хрватској латиници и хрватској абечеди (5), а на самом крају поглавља о ћирилици се каже сљедеће: „Ћирилица има посебан словни ред који се назива азбука [...]. Приказ ћирилице предмет је приручника намијењених за њезино учење“ (6). Ћирилица заиста има „посебан словни ред“, али и много слова друкчијих од латиничких.

2.3. У „Pravopisu hrvatskoga jezika“ (Anić/Silić 2001), у његовом врло кратком поглављу „Pismo“, поред констатације „Сувремени се хрватски језик слу-

жи латиничним писмом“ и навођења латиничких слова (4), стоји тврдња: „У својој се прошлости хрватски језик служио и ћириличним писмом“ (5). Оно је наведено азбучним редом, у савременом облику.

3. У правописима се знатна пажња поклања писању великог слова. Оправдање за то је свакако ширина и разноврсност материје која се обрађује.

3.1. Према „Правопису српскога језика“ (Пешикан et al. 2002), пригодни придјиви *свети*, *блажени* и сл. пишу се малим словом кад стоје „испред недо-вољно одређеног личног имена“: *свети Петар*, *свети Сава*, *блажени Јеро-ним* (51). Пошто су овакви скупови доста одређени, често се у пракси придје-ви пишу великим словом (*Свети Петар* и сл.), што би норма морала да узме у обзир. Међутим, пригодни придјиви пишу се великим словом кад се нађу на почетку израза састављеног од општих ријечи и схваћеног као цјелина која има карактер властитог имена: *Света тројица*, *Свето тројство* (51).

Вишечлани изрази за именовање Богородице пишу се на два начина: *све-та дев(иц)а Марија* (са личним именом) и *Света пречиста*, *Пресвета девица* (без личног имена), с тим да се у вјерски маркираном изразу све ријечи пишу великим почетним словом (52).

У „Hrvatskom pravopisu“ (Babić et al. 2003) такође се пише *свети Петар* (9), али свим великим почетним словима: *Пресвето/Свето Тројство*, *Блаже-на Дјевица Марија* (10). *Pravopis hrvatskoga jezika* (Anić 2001) препоручује пи-сање великим словима у примјерима: *Пресвето Тројство* (93), *Блажена Дје-вица Марија* (94).

3.2. Писање ријечи којима се изражава поштовање није у правописима једнако ријешено. *Правопис српскога језика* (Пешикан et al. 2002) препоручу-је у пословној преписци писање замјеница *Ви*, *Ваши* (за једну особу) великим словом, што важи и за приватну преписку, „с тим додатком да није никаква грешка ни када се пише *ви*, *ваши*“ (75). Мислимо да у овом случају није по-требно правити разлику између пословне и приватне преписке, тј. једностав-није је писати велико слово (*Ви*, *Ваши*) и у једној и у другој преписци. Напоме-нуто је такође да „није грешка ни ако се, из стилистичких и експресивних разлога у писму напише великим словом и *Ти*, *Твој*“ (75). Супротно претход-ном, сматра се уобичајеним писање малим словом *ви*, *ваши* и кад се односи на једну особу у дијалозима које срећемо у књижевним дјелима, с препоруком да се такав обичај примијени и у новинама (75). Не видимо оправдане разлоге за писање малог слова (*ви*, *ваши*) у дијалозима, јер се управо великим словом указује на нијансу поштовања у комуникацији.

Замјеница *Ваши* пише се великим словом у пригодној формули: „*Ваша светости*, *Ваша екселенцијо*, *Ваша висости*, *Ваше величанство* и сл. Треба допустити (као необавезно) писање великог слова и онда кад је у сличним

формулама заменица трећег лица: *Његова светост, Његова ексцеленција, Њено величанство* итд; тиме се доприноси уочљивости куртоазне формуле и разликовању заменице у њој од обичне, информативне употребе“ (75). Посљедња реченица цитата показује да је при писању замјенице трећег лица сувишна дублетност, да је боље писати само велико слово (*Његова светост*).

Кад се употрејеби пригодна именица у вокативу без замјенице *Ваи*, не треба писати велико слово: *Надамо се, величанство, да ћете [...]* (76).

Отклон од „Правописа 1960“ видимо у следећем: „Именичке титуле и звања, и ако стоје уз име и ако име изостане, треба писати малим словом: *патријарх, папа, реис-ул-улема...*, *председник, краљ, краљица* итд. Не треба, дакле, примењивати одредбу Правописа 1960 по којој „називи живих поглавара држава када се не спомињу њихова имена пишу се [...] великим словом“ (зашто би се знак поштовања ограничавао на живе?)“ (76). Одмах у наставку слиједи напомена да се при куртоазном изражавању велико слово само једном пише у једној формули: *Његова светост патријарх, Свети отац папа, Њено величанство краљица Британије* итд. (а не: „*Његова Светост Патријарх*“, „*Свети Отац Папа*“ и сл.).

У „*Hrvatskom pravopisu*“ (Babić et al. 2003) великим почетним словом се из почасте пишу замјенице *Ти, Твој, Ви, Ваи*. Оне се тако не пишу „у дијалозима романа и других приповједних проза, него само у писмима којима се појединац обраћа појединцу“ (22). Писање замјеница *ви, ваи* у дијалозима већ је коментарисано као примједба уз „Правопис српскога језика“.

Великим почетним словом пишу се и „називи живих врховних поглавара држава и вјерских заједница кад се пишу без имена: *Предсједник...*, *Краљ...*, *Султан...*, *Папа...*“, а кад се пишу уз име, „пишу се малим почетним словом: *папа Иван Павло II*, *краљ Томислав*“ (22).

Називи којима се „титулирају високи дужносници“ такође се пишу великим словом: *Величанство, Ексцеленција, Светост* (само за Папу) – *Ваше Величанство, Ваша Висост, Ваша Ексцеленција, Ваша Светост*, као и *Његово Величанство, Његова Висост, Њезина Ексцеленција* (22–23).

Малим почетним словом пишу се разне титуле: *министар, начелник, маршал, генерал, адмирал, професор, кардинал, патријарх, ректор, посланик* (23).

И „*Pravopis hrvatskoga jezika*“ (Anić/Silić 2001: 101) даје правила за писање ријечи којима се изражава поштовање. На примјер, *Ви* се пише великим почетним словом при обраћању једној особи: *Господине професоре, Ви ћете се сигурно сјећати дана [...]*. Исто тако, слично *Hrvatskom pravopisu*, формуле „којима се обраћа посебним високим личностима пишу се великим почетним словом (и то сви њихови чланови): *Ваше Величанство, Ваша Висости, Ваша Ексцеленцијо, Ваша Светости* итд.“.

3.3. „Правопис српскога језика“ (Пешикан et al. 2002: 73–74) детаљно се бави писањем назива улица, булевара, тргова. Истиче се да „главни и најчешћи модели уличних имена у слободном изразу имају двојак облик – пуни (с речју „улица“) и скраћени (у ком се та реч подразумева и изоставља): *БОСАНСКА УЛИЦА* и само *БОСАНСКА*, или *УЛИЦА ИНТЕРНАЦИОНАЛНИХ БРИГАДА* и само *ИНТЕРНАЦИОНАЛНИХ БРИГАДА*“. Износи се мишљење да структуралну гибкост имају „два поменута главна модела уличних имена, у којима се реч „улица“ може изостављати“ и препоручује се „да нова имена по правилу треба смишљати у оквиру стабилизаних образаца – с двочланим генитивским и поготово с још погоднијим једночланим придевским обележјем (типа *Јована Цвијића*, *Цвијићева*, *Ресавска* итд.)“.

Посебан је случај кад ријеч улица служи за више имена: „кад се реч „улица“ у множини или у једнини множинског значења нађе испред посебних имена – треба је писати малим словом, а великим словом почетак посебног имена: без струје су остале улице Чика Љубина, Васина и Студентски трг (тако и у формалној једнини: ...улица Чика Љубина, Васина и Студентски трг...); у улицама (у улици, у ул.) Интернационалних бригада, Браничевској и Небојшиној“. Овакав положај именице улица (испред посебних имена) није стилски најбољи. Много природнији је друкчији ред ријечи, што може да захтијева и друкчији начин писања: без струје су остале Чика Љубина улица (може и без улица), Васина и Студентски трг (у једнини исто); у Улици интернационалних бригада, Браничевској и Небојшиној.

Кад се ријеч улица нађе на почетку пуног назива, пише се почетним великим словом: Улица босанска, Улица Бранка Радичевића, Улица браће Кавурића. Овдје је дозвољен дублет: „будући да реч *УЛИЦА* у овим примерима није неодвојиви део имена, није језички погрешно ако се она схвати као најавна општа реч и пише малим словом, а великим словом почетак карактеристичког имена: улица Босанска (боље: Босанска улица), улица Бранка Радичевића, улица Браће Кавурића итд“. У овом случају дублетност је непотребна, компликује писање назива улица, јер је у пракси тешко одредити када улицу треба схватити „као најавну општу реч“. Зато је практичније и боље задржати само први начин писања: Улица Бранка Радичевића, Улица браће Кавурића. Уосталом, имена улица у честој су употреби и требало би да се што једноставније пишу.

Именица улица пише се малим словом „кад се (као термин) нађе испред именичког или придевско-именичког назива: улица Велике степенице, улица Мале степенице, улица Миријевски венац (у Београду), улица Илица (у Загребу) итд“. У свакодневној комуникацији термин је неки пут неопходан: Живим у улици Велике степенице (неприродно је: Живим на (у) Великим степеницама), неки пут се може изоставити: Живим на Миријевском венцу.

Великим почетним словом пишу се пуни називи у којима нема ријечи улица: *Студентски трг*, *Трг ослобођења*, *Булевар војводе Путника*. Такође, великим почетним словом се пишу називи у којима је улица неодвојиви дио: *Улица бродараца*, *Улица платана*.

Писање имена улица и тргова врло кратко и једноставно је представљено у „Hrvatskom pravopisu“ (Babić et al. 2003: 14). Наиме, великим почетним словом пишу се: *Илица* (улица у Загребу), *Зрињевац* (разговорно, трг у Загребу), *Страдун* (улица у Дубровнику). У сложеним именима пише се „само прва ријеч великим почетним словом, а од осталих ријечи само оне које су саме по себи властита именица: *Беџићеве стубе...*, *Под зидом* (улица у Загребу), *Прерадовићева улица*, *Радничка цеста*, *Трг бана Јосипа Јелачића*, *Звонимирова улица*“.

У „Pravopisu hrvatskoga jezika“ (Anić/Silić 2001: 96–97) говори се сувише мало о писању имена улица и тргова. Та имена се пишу великим почетним словом „али само први члан, ако се други сами по себи не пишу великим почетним словом“: *Улица града Вуковара*, *Савска цеста*, *Трг маршала Тита*, *Трешњевачки трг*.

3.4. Нека имена области, из посебних разлога, исписују се дублетно у „Правопису српскога језика“ (Пешикан et al. 2002: 55): „У именима већих регија (области) има неколико случајева с краћим и дужим именом у којима је некадашња општа именица углавном изгубила општи карактер и постала сама по себи властито име. Зато се она пише великим словом и када се нађе у склопу проширеног назива“: *Загора* и *Далматинска Загора*, *Котари* и *Равни Котари* (и у једнини: *Котар* и *Равни Котар*, *Горски Котар*), *Загорје* и *Хрватско Загорје*, *Крајина* и *Босанска Крајина*. Овоме се додаје напомена: „Ипак је, због створеног изражајног обичаја и неједнаких нормативистичких оцена, неопходно сматрати допуштеним и мало слово у другој речи (*Равни котари* и сл.)“.

Отуда и дублет *Бока Которска* и *Бока которска* (поред краћег *Бока*).

Ова категорија имена није дублетног карактера у „Hrvatskom pravopisu“ (Babić et al. 2003: 12–13) – великим словом пише се само први члан: *Горски котар*, *Хрватско загорје*, *Имотска крајина*, *Равни котари*, *Бока которска* (поред *Бока*).

„Pravopis hrvatskoga jezika“ (Anić/Silić 2001: 924, 930, 932, 946) слаже се са „Hrvatskim pravopisom“, па у „Rječniku vlastitih imena“ налазимо: *Бока которска*, *Горски котар*, *Хрватско загорје* (али *Равни Котари*).

4. У п р а в о п и с и м а су поглавља о састављеном и растављеном писању ријечи обично доста обимна. У њима се расправља о вјероватно најтежим питањима из правописне проблематике, јер није лако одредити који израз представља једну ријеч (састављено написано), а који чини групу од двије

или више ријечи (одвојено написаних). Због тога често наилазимо на различита рјешења у анализираним правописима. Разлика би свакако било много мање да су претходно лексиколози прецизније утврдили шта се може сматрати једном ријечју. Овдје ћемо се позабавити писањем само неких приједлошких спојева.

4.1. „Правопис српскога језика“ (Пешикан et al. 2002) посвећује велику пажњу спојеном и одвојеном писању ријечи. Навешћемо неколико приједлошких спојева издвојених из повећег списка (116–119, потврђених у „Правопису 1960“):

састављено написани: бестрага, догодине, дозлабога, наглас, надамак, надохват, нажалост, напамет, низбрдо, увис, удаљ, узбрдо, уистину, укруг, успут;

растављено написани или дублети: *до виђења, до врага, до ђавола, до ногу* (поразити), *за узврат/заузврат, к врагу, на душак, на здравље, на изглед/наизглед, на одмет, на претек/напретек, на пречац/напречац, на пример, на руку/наруку, на уштрб/науштрб, при том, у здравље, у коштац, у недоглед, у неповрат, у прсте* (знати), *у ствари*.

У другој групи примјера створено је ново значење или се именица данас ријетко употребљава самостално односно непозната је у свакодневном језику. Зато би требало те примјере састављено писати: *довиђења, доврага, дођавола, доногу, заузврат, кврагу, надушак, наздравље, наизглед, наодмет, напретек, напречац, наприклад, наруку, науштрб, притом, уздравље, укоштац, унедоглед, унеповрат, упрсте, уствари*.

У „Hrvatskom pravopisu“ (Babić et al. 2003) приједлошки спојеви чешће се пишу растављено него у „Правопису српскога језика“. У „Правопису 1960“, код одговарајуће именице, налазимо следеће примјере: *без трага, на домак, на дохват, на жалост, низ брдо, у даљ, уз брдо; до врага, до ђавола, к врагу, на душак, на здравље, на изглед, на одмет, на претек, на примјер, на руку, у здравље, у коштац, у недоглед, у неповрат*. Много је мање састављено написаних примјера: *догодине, дозлабога, наглас, напамет, увис, уистину, успут, притом*.

„Pravopis hrvatskoga jezika“ (Anić/Silić 2001) досљедно се држи правила да се састављено пишу сви приједлошки спојеви у којима је настало ново значење или је именица у данашње вријеме у сасвим ријеткој употреби. То потврђују многи примјери из „Орсега правописног рјешеника“: *бестрага, догодине, дозлабога, наглас, надамак, надохват, нажалост, напамет, низбрдо, увис, удаљ, узбрдо, уистину, укруг, успут; довиђења, доврага, дођавола, доногу, заузврат, кврагу, надушак, наздравље, наизглед, наодмет, напретек, напречац, наприклад, наруку, науштрб, притом, уздравље, укроштац, унедоглед, упрсте*.

5. Српска и хрватска стандардна варијанта разликују се у извјесној мјери у области фонетике, самим тим и у оним правописним правилима која се односе на ту област.

5.1. Према „Правопису српскога језика“ (Пешикан et al. 2002) нестандардне су ријечи са почетним сугласником *х* у примјерима: *хрђа*, *хрвати се*, *хрзати* (140). Исправним се сматрају облици: *рђа*, *рвати се*, *рзати*, а као лексички изузетак прихваћено је *опхрвати*, *опхрван*.

У српском стандарду обични су облици: *марва*, *буздован*, *проја*, *аждаја* (138), *дуван*, *кувати* (140).

У хрватском стандарду честе су форме са *х*. „Hrvatski pravopis“ (Babić et al. 2003) наводи као правилне ријечи: *духан*, *кухати*, *хрђа*, *хрвати се*, *хрзати*; поред обичних облика *аждаја*, *буздован*, *проја*, *марва* допуштени су и облици *аждаха*, *буздохан*, *проха*, *марха* (32).

„Pravopis hrvatskoga jezika“ (Anić/Silić 2001) биљежи исте, али и друкчије облике. У „Općem pravopisnom rječniku“ налазимо: *духан*, *кухати*, *хрђа*, *хрвати*, *хрзати*, али само *аждаја*, *буздованицја*, *проја*, *марвинче*.

5.2. Правописних разлика може бити и у вези са губљењем сугласника. Тако се, према „Правопису српскога језика“ (Пешикан et al. 2002), губи *т* у примјерима: *губици*, *задаци* (151), *загонечи*, *припов(и)еци* (поред *загонетки*, *припов(и)етки*) (159). Сугласник *т* се чува у групи *стн* у новијим образовањима: *азбестни*, *протестни* (152).

Према „Hrvatskom pravopisu“ (Babić et al. 2003) сугласник *т* се чува у примјерима: *летци*, *напитци*, *загонетци*, *приповијетци* (54) (поред *загонетки*, *приповијетки*). Дублетни облици су: *азбестни* – *азбесни*, *протестни* – *протесни* (55).

„Pravopis hrvatskoga jezika“ (Anić/Silić 2001) препоручује нешто друкчије правило и примјере: *зубатац* – *зубаца*, *зубаци*, *напутак* – *напуци*. Читамо и напомену: „У пракси се понегдје појављују и облици [...] *зубатца*, *зубатци* [...] *напутци*“. (134). Није јасно да ли су стандардни облици који се јављају „у пракси“. Такође, у једној тачки се каже да се *т* пише у *азбестни*, али не *изговара* (*изговара се азбесни*) (136).

6. Занимљива би била анализа и осталих поглавља, али и из досадашњег разматрања може се закључити да су очигледне разлике између српског и хрватског правописа, као и између самих хрватских правописа. Уз то, уочене су и одређене непрецизности, па и пропусти, које би требало отклонити у наредним издањима ових приручника. Овом приликом мање се говорило о сличностима, јер су оне у анализираним правописима много бројније од разлика.

Литература

- Anić/Silić 2001: Anić, V./Silić, J. *Pravopis hrvatskoga jezika*. Zagreb: Novi Liber/Školska knjiga.
- Babić et al. 2003: Babić, S. et al. *Hrvatski pravopis*. Zagreb: Školska knjiga.
- Пешикан et al. 2002: Пешикан М. et al. *Правопис српског језика*. Нови Сад – Београд: Матица српска/Завод за уџбенике и наставна средства.
- Правопис 1960: Матица српска/Матица хрватска (Hg.). *Праворис српскохрватског књижевног језика са Праворисним речником*. Нови Сад – Загреб.

Milorad Dešić (Belgrade)

Serbian and Croatian Orthography – similarities and differences

The differences between Serbian and Croatian orthography have existed for a long time. They are connected, in certain cases, with both orthographic rules and orthographic terms. While identifying the differences between Serbian and Croatian orthography, as well as discrepancies within the Croatian orthography itself, the author occasionally proposes more logical and more practical solutions. This paper is less concerned with similarities, since they are more numerous in the analyzed orthographic material.

Milorad Dešić,
Jurija Gagarina 43/17
11070 Novi Beograd
Serbien
Tel.: +381/11/318-11-23
E-mail: milos.desic@sezampro.rs

Јасмина Дражић – Јелена Војновић (Нови Сад)

Проблеми у писању сложеница и полусложеница у српском и хрватском правопису

Рад се бави проблемом писања сложеница и полусложеница у савременом српском и хрватском правопису с циљем да се региструју сличности и разлике, те да се утврди природа правописних решења овога проблема. Након прегледа општих правила о састављеном и растављеном писању речи у српском и хрватском правопису, утврђено је да су норме у највећем броју случајева готово усаглашене. Природа разлика условљена је, с једне стране, тежњом у хрватском правопису да ортографска решења буду доследна у оквиру исте категорије примера, и с друге стране, поштовањем у српском правопису семантичких разлика које се рефлектују и на правописна правила.

1. Увод

1.1. Предмет и циљ истраживања. Предмет овог рада јесте поређење правописних начела којима се нормира састављено и растављено писање речи у српском и хрватском језику, с циљем да се сагледа у којој мери су она подударна, односно у којој мери се разликују, те да се региструју све евентуалне разлике и утврди њихова природа. Након сагледавања ортографских решења овог правописног проблема у постојећим и важећим правописима (Пешикан et al. 1993 и Babić et al. 2002¹), покушава се утврдити у којој мери су она сагласна са принципима творбе речи. Осим важећих правописа, као контролни корпус, коришћени су и правописни и језички приручници „Pravopisni priručnik – dodatak Velikom rječniku hrvatskoga jezika“ (Anić 2004), „Српски језички приручник“ (Ивић et al. 2004), као и „Veliki rječnik hrvatskoga jezika“ (Anić 2004) и „Речник српскохрватског књижевног језика Матице српске и Матице хрватске“ (Речник 1967–1976).

1.2. Теоријска разграничења. У постојећим правописима и другим ортографским приручницима у општим начелима која нормирају

¹ Коришћено је VI издање „Hrvatskoga pravopisa“ (Babić et al. 2002) које се у погледу састављеног и растављеног писања разликује од IV издања, које се употребљава у школама, само у примеру негираног облика глагола *хтети* (IV издање: *нећи/нећи*; VI издање: *нећи*).

² Правописни приручник хрватског или српског језика аутора Анић и Силић није овом приликом узет у разматрање будући да су упоређиване актуелне норме српског и хрватског књижевног језика. Сматрамо, међутим, да би било корисно узети у обзир и правописна решења која се тичу ове проблематике понуђена у Анић/Силић (Anić/Silić 1986) с обзиром на то да се она у великој мери разликују у односу на правила у актуелном хрватском правопису.

спојено и одвојено писање речи готово идентично се дефинишу појмови сложеница и полусложеница.

Под појмом сложенице подразумева се реч састављена од двеју или више речи, односно од њихових основа (Клајн 2005: 211; Silić/Pranjković 2005: 152)³. При том је важно да (1) дати спој има ново значење које се разликује од значења његових саставних делова, затим да се (2) један од саставних делова или оба дела не могу употребљавати као самосталне речи⁴, да (3) први део сложенице буде непроменљив⁵, и, коначно, (4) да сложеница има јединствен акценат, односно да је у читавом споју наглашен само један слог⁶.

Под појмом полусложенице подразумевају се изрази од двеју речи од којих је прва непроменљива и детерминативна у односу на другу (Babić et al. 2002: 68; Клајн 2005: 212). Полусложенице треба разликовати, с једне стране, од синтагми будући да се не могу јавити као две засебне речи, и с друге стране, од сложеница с обзиром на то да у њима оба дела задржавају своја основна значења (уп. нпр. *источнохерцеговачки* и *шумадијско-војвођански*) и свој акценат (Клајн 2002: 29; Babić et al. 2002: 68).

Један од параметара за разликовања сложеница и полусложеница од синтагми јесте то што оне не дозвољавају уметање неке речи (нпр. *кишобран црвена колица, *спомен на хероја плоча)⁷ и што представљају мање-више трајан део лексичког фонда, док синтагме представљају слободне спојеве речи настале само за одређену прилику (Хлебец 1996: 144).

Критеријуми на основу којих се утврђује да ли се ради о сложеници, полусложеници или синтагми, што одређује и начин писања неке речи, у доста случајева нису у потпуности јасни и разрађени, те се у пракси често прибегава интуитивним решењима. Различита правописна решења за структурно исте

³ А. Белић истиче да има сложеница које „су у потпуности синтагме, састављене од засебних речи, и које су или постале једна реч или су на путу да постану“ једна реч са једним, заједничким акценатом (Белић 1998: 173).

⁴ У састав највећег броја сложеница улазе „о б л и ц и к о ј и с у с а м о н е с а м о с т а л н и ф о р м а н т и сложеница, а не посебне речи“, што је сигурни показатељ да неки спој није синтагма него нова реч (Пешикан et al. 1993: 83).

⁵ Правило да први део остаје непроменљив важи и за готово све полусложенице.

⁶ Јединствен акценат није нужна одлика сложеница. Неке сложенице могу задржати двоструки акценат, односно може се појавити секундарни акценат, што може бити условљено њиховом дужином (нпр. *југоисточноевропски*) или смисаоном рашчлањеношћу (нпр. *најупечатљивији*).

⁷ Примери су преузети из рада „Принципи формирања биноминалних сложеница и синтагми у српском језику“ Бориса Хлебца (Хлебец 1996: 144).

типове твореница највећим делом се могу објаснити лексичком семантиком тих спојева⁸.

Важећи правописи српског језика, односно хрватског језика, обрадили су ову проблематику идући по врстама речи с обзиром на то да постоје одређене специфичности везане за поједине граматичке категорије. Основни проблем јесте писање именичких полусложеница, сложеница новијег типа и прилога и израза који настају спајањем са предлогом (Клајн 2005: 99).

2. Анализа

2.1. Писање именичких сложеница и полусложеница

Што се тиче твореница у којима је именица један од саставних делова, правописна правила се у највећем броју поклапају. Анализирани су спојеви именица са именицом (*пароброд* : *parobrod*), глаголом (*рукопис* : *rukopis*), придевом (*пуномоћ* : *pinotoć*), заменицом (*самовоља* : *samovolja*), бројем (*тримесеље* : *trimjesečje*), префиксима домаћег (*прачовек* : *pračovjek*) и страног порекла (*хиперпродукција* : *hiperprodukcija*), као и спојеви именица са фреквентнијим формантима, углавном страног порекла – префиксоидима⁹ (**електро-**, **хидро-**, **термо-**, **евро-**, **ауто-**, **фото-**, **кино-**, **видео-**, **радио-**, **аудио-**). Ове спојеве „Hrvatski pravopis“ регулише искључиво као сложенице, док норма српског правописа издваја неколико полусложеница. Тако, на пример, предност писању с цртицом даје се у слободним и случајним везама с формантима **фото-**: *фото-изложба*, *фото-атеље*, *фото-материјал*, **кино-**: *кино-представа*, *кино-оператер* (осим ако је други део несамосталан, као у примеру *кинотека*), као и у примерима с формантом **видео-**: *видеотека* и *видеофил*, али: *видео-пројекција*, *видео-игра*, *видео-клуб*. Спојеви у којима је први део **радио-** према хрватском правопису доследно се пишу састављено, док српски правопис разликује три начина писања спојева с овим формантом с обзиром на самосталност/несамосталност друге речи: полусложеничко када је у питању комуникационо средство: *радио-апарат*, *радио-станица*, сложеничко када се односи на зрачење: *радиоактивност* и одвојено при именовању програма и емисија: *радио пренос*, *радио програм*. Спојеви с формантом **аудио-** полусложеничког су карактера у српском правопису, док су у хрватском то потпуне сраслице (*аудио-уређај* : *audiouredaj*) (в. Табелу бр. 1).

⁸ Љ. Суботић наводи да се правила о спојеном и одвојеном писању и писање речи са цртицом заснивају на „лексичко-семантичком принципу (*ваннаставне активности ~ ван сваке сумње*) и лексичко-морфолошком принципу (*пало ми је на памет ~ учити напамет*)“ (Subotić 2005: 32).

⁹ Префиксоидима се називају непроменљиви облици, претежно страног порекла, који се слично префиксима, комбинују с другим кореном, али имају значење целих речи (Клајн 2005 : 103).

Норме су готово усаглашене када је у питању писање именичких полусложеница. Оба правописа ову проблематику посматрају из угла творбених елемената полусложеница, те се тако пописује пет основних творбено-семантичких група. Најпре су издвојени случајеви када у састав полусложенице улазе именице домаћег порекла и ту је правило исто (*узор-мајка* : *uzor-majka*). У случају, међутим, када је први део споја именица страног порекла српски даје предност одвојеном писању¹⁰ (*џез музика* : *džez-glazba*), док хрватски правопис остаје при полусложеничком писању, с препоруком да је увек боље заменити именицу страног порекла релационим придевом уколико постоји (*čarter-let* → *čarterni let*). У преосталим случајевима када је именица носилац споја, норма је иста: случајеви у којима друга именица одређује прву – прибегава се одвојеном писању (*човек жаба* : *čovjek žaba*), док је полусложеничко писање прописано за везе типа слово/симбол + именица (*β-зраци* : *β-zrake*) (в. Табелу бр. 2).

У правопису српског језика, дакле, као посебан проблем издваја се писање веза са именицама страног порекла будући да је тешко одредити степен њихове сраслости. У важећем правописном приручнику даје се предност одвојеном писању оваквих веза, што је „у начелу оправдано јер је најпростије, насупрот цртици која је посебан знак с посебним правилима употребе, и насупрот спојеном писању, које може довести до вештачког умножавања лексема“ (Клајн 1996: 123). За спојеве које одликује висок степен изговорне и смисаоне сраслости препоручује се сложеничко (нпр. *наливперо*, *клавириштимер*) или полусложеничко (нпр. *компакт-диск*, *шоу-бизнис*) писање.

2.2. Писање спојева осталих врста речи

Готово све везе у којима учествује **придевска реч**¹¹ имају сложенички карактер. Одвојено се у оба правописа пишу спојеви придева с прилогом у случају када се жели посебно нагласити прилошки део (*високо цењени* : *visoko cijenjeni*). Два придева која означавају везу или однос два међусобно супротстављена појма пишу се с цртицом (*чешко-пољски (односи)* : *češko-poljski (odnosi)*) (в. Табелу бр. 3 и Табелу бр. 4).

Када су у питању **заменице**, издвојено је неколико случајева. Када ступају у везу с другом заменицом, то су речи сложеничког карактера (*штошта* : *štošta*). У случају када долазе у везу с речцом *год*, разликују се два семантич-

¹⁰ Правопис српског језика (Пешикан et al. 1993) предвиђа знатно мању употребу цртице него стари (Правопис 1960).

¹¹ Спојеви с другим придевом, заменицом, предлогом, бројем, негацијом, прилогом или префиксом домаћег или страног порекла.

ка разграничења. Када речца *год* значи ‘ма, било’, пише се одвојено (*што год хоћеш* : *što god hoćeš*), а у значењу ‘неодређености’ пише се спојено (*штогод* = *нешто* : *štogod*). У оба правописа важе иста правила, како за ове случајеве, тако и за везе личних заменица и предлога (*преда њ* : *preda nj*) и за одричне именичке заменице такође с предлозима (*ни са ким* : *ni sa kim*) (в. Табелу бр. 5).

Подудара се и писање вишечланих главних и редних **бројева**, што значи да правописна норма прописује одвојено писање ових спојева (*двадест три* : *dvadeset tri*; *недесет трећу* : *pedeset treći*). Од овога одступа писање бројева сложених с бројем сто (*тристо* : *tristo*), али, уколико је други део именица *стотина*, норма налаже одвојено писање (*три стотине* : *tri stotine*). Полу-сложеничко писање региструју оба правописа када се ради о неодређеним ну-меричким мерама: *два-три*, *двоје-троје* и сл.

Значајнија разлика у писању веза **глагола** и других форманата тиче се пре свега негиране форме презента глагола *хтети*. Према хрватском правопису овај глагол не припада групи изузетака од правила да се негација пише одвојено од глагола, те ће се његови облици презента писати одвојено: *не ћу*, *не ћеš* [...], док се у српском овај облик пише заједно са негацијом. Разлика која није новијег датума односи се на писање облика футура I глагола који имају наставак *-ти* у инфинитиву (уп. *писаћу* : *pisat ću*) (в. Табелу бр. 6).

Највеће недоумице у погледу растављеног и састављеног писања речи и разлике између српске и хрватске норме тичу се **прилога** насталих срастањем предлога најчешће с именицом.

Нема разлика у погледу писања прилога сложених од несамосталних форманата (*докле* : *dokle*, *узастопце* : *uzastopce*), као ни оних насталих спајањем двају прилога (*каткад* : *katkad*, *гдекад* : *gdjekad*). Правописи се такође слажу и када је у питању писање прилога насталих од предлога и прилога *кад(а)*, *сад(а)*, *тад(а)*. Уколико се као други део споја појави дужа форма, правописне норме дају двојака решења (*докада/до када* : *dokada/do kada*), док се за спој са краћом формом налаже искључиво спојено писање (*докад* : *do-kad*). Правописне норме подударне су и у погледу писања спојева предлог + прилог пореклом од придева и предлог + именица. Уколико овакви спојеви добијају потпуно ново значење, пишу се састављено (*надесно* : *nadesno*; *сместа* : *smjesta*), а, уколико сваки елеменат чува своје значење, ради се о предлошко-падежним конструкцијама које се пишу одвојено (*на десно око* : *na desno oko*; *померити се с места* : *pomjeriti se s mjesta*). Од ове подударности правописних норми одступа писање споја предлога *на* са именицом *жалост*, који се према хрватском правопису увек пише одвојено, док српски правопис ортографско решење везује за присуство/одсуство неке одредбе (уп. нпр. *на нашу/велику жалост*, *на жалост свих нас* : *нажалост*). Када је предлог у вези са неком именицом која означава годишње доба или са временским прило-

гом, оба правописа налажу растављено писање (*на лето : na ljeto; до јуче : do juče*). Правописна норма се разликује када се предлог комбинује са именицом која означава део дана – ортографска норма српског језика овај спој третира као прилог, те предвиђа спојено писање (*ујутро/ујутру, увече, предвече*), док хрватски правопис налаже одвојено писање (*и jutro, и večer*). Издваја се и разлика у писању прилошких речи насталих од неких предлога и збирних бројева. Хрватски правопис доследан је у правилу да бројеви не срастају с предлозима, док у српском изузетак од овога правила чине спојеви предлога *на* и *у* са збирним бројевима у случајевима када се овим спојем исказује прилошка реч: уп. *преломити надвоје : дели на двоје деце* (в. Табелу бр. 7).

У потпуности су сагласни правописи српског и хрватског језика у погледу писања сложених предлога насталих од спојева предлог + предлог и предлог + именица. Прва врста споја увек се пише састављено (*испред : ispred, између : između*), док се други тип пише састављено када има ново значење (*наврх брда : navrh brda*), а растављено уколико његови елементи задржавају своје значење (*на врх брда : na vrh brda*) (в. Табелу бр. 8).

3. Закључак

Након прегледа општих правила о састављеном и растављеном писању речи у српском и хрватском правопису могу се извући следећи закључци:

- (1) у највећем броју случајева норме су готово усаглашене, што потврђује доследна идентичност правила која регулишу писање сложених придева, заменица, бројева и предлога и највећим делом именица, глагола и прилога;
- (2) најочљивије разлике односе се на писање твореница са префиксидима (непроменљиви облици претежно страног порекла, који се, слично префиксима, комбинују с другим кореном, али имају значење целих речи), будући да их хрватски правопис третира доследно као сложенице, а српски, у зависности од семантичке сраслости, разликује три врсте писања ових спојева;
- (3) значајна је разлика и када је у питању писање именичких веза у којима су обе именице или једна од њих страног порекла. Хрватски правопис у таквим случајевима, уколико не постоји одговарајући релациони придев, прибегава полусложеничком писању. Српска се норма држи семантичког критеријума, те у зависности од степена везаности два елемента, прописује сложеничко, полусложеничко и одвојено писање (*еркондишн, спорт-клуб, без музика*);
- (4) разлике у писању веза глагола и других форманата тичу се негиране форме презента глагола *хтети* и футура I глагола са наставком **-ти** у инфинитиву;

(5) у погледу писања сложених прилога уочава се неколико разлика. (а) Хрватски правопис, за разлику од српског, не уважава разлику која се тиче присуства/одсуства неке одредбе у споју *на* + *жалост* (уп. нпр. с једне стране, *на жалост свих нас* и *он нажалост није дошао* и, с друге стране, *на žalost svih nas* и *он na žalost nije došao*). (б) Правописна норма се разликује и када се предлог комбинује са именицом која означава део дана – ортографска норма српског језика овај спој третира као прилог, те предвиђа спојено писање (*ујутро/ујутру, увече, предвече*), док хрватски правопис налаже одвојено писање (*u jutro, u večer*). (в) У погледу писања прилошких речи насталих од неких предлога и збирних бројева хрватски правопис доследан је у правилу да бројеви не срастају с предлозима, док у српском изузетак од овога правила чине спојеви предлога *на* и *у* са збирним бројевима: уп. нпр., с једне стране, *преломити надвоје* : *дели на двоје деце* и, с друге, *prelomiti na dvoje* : *dijeli na dvoje djece*.

Узимајући све ово у обзир, могло би се закључити да су норме у највећем броју случајева сагласне, а да је природа разлика условљена, с једне стране, тежњом у хрватском правопису да ортографска решења буду доследна у оквиру исте категорије примера, и, с друге стране, поштовањем у српском правопису семантичких разлика које се рефлектују и на правописна правила.

4. Прилог

Именичке сложенице	СП	ХП
N + N	пароброд визиткарта	parobrod vizitkarta
N + V	људождер кишобран	ljudožder kišobran
Adj. + N	пуномоћ црвенокожац	punomoć crvenokožac
Pron. + N	самоодбрана свемоћ	samoobrana svemoć
Num. + N	тримјесеље полукруг	trimjesečje polukrug
Pref. 1 + N	међупростор противудар	međuprostor protuudar
Pref. 2 + N	коаутор хиперпродукција	koautor hiperprodukcija
Prefiksoid + N електро- хидро- термо- евро-	електропривреда хидроцентрала термоелектрана еврокомунизам	elektroprivreda hidrocentrala termoelektrana Euroazija
ауто-	аутобиографија аутокритика	autobiografija autokritika
	аутомобил	automobil
	аутопут аутоелектричар	autoput/autocesta autoelektričar
	ауто-гаража	autogaraža
фото-	фотографија фотограф	fotografija fotograf
	фотоћелија фотосинтеза	fotočelija fotosinteza
	фотоаматер фотомонтажа	fotoamater fotomontaža
	сликарски и фото модели	fotomodel
кино-	кинотека	kinoteka

	кино-представа кино-оператер	kinopredstava kinooperater
ВИДЕО-	видеотека	videoteka
	видео-игра	videoigra
	видео-клуб	videoklub
	видео-спот/видео спот видео-рикордер/видео рикордер	videorekorder
	видео касета видео клуб	
РАДИО-	радиоактивност радиотерапија	radioaktivnost radioterapija
	радио-апарат радио-станица	radiopostaja radioapararat
	радио пренос радио програм	radioprijenos radioprogram
АУДИО-	аудио-уређај аудио-касета	audiouređaj audiokaseta

Табела бр. 1

Именичке полусложенице/синтагме	СП	НР
N1+ N	спомен-плоча рак-рана	spomen-ploča rak-rana
N2+ именица	брuto тежина џез музика, поп музика	bruto-težina džez-glazba pop-glazba
слово/симбол + N	β-зраци i-деклинација о-ноге	β-zrak i-deklinacija o-noge
N+NDet.	човек жаба новинар приправник	čovjek žaba novinar pripravnik

Табела бр. 2

Придевске сложенице	СП	ХП
Adj. + Adj.	доброћудан средњошколски маслинастозелени	dobročudan srednjoškolski maslinastozeleni
Pron. + Adj.	самохран свесловенски	samohran sveslavenski
Prep. + Adj.	проћелав омален	proćelav omalen
Num. + Adj.	двојезични једнокреветни	dvojezični jednokrevetni

Neg. + Adj.	немаран невидљив	nemaran nevidljiv
Adv. + Adj.	многopoштовани високоцењени	mnogopoštovani visokocijenjeni
	многo поштовани високо цењени	mnogo poštovani visoko cijenjeni
Pref. 1+ Adj.	безгласан ванбрачни	bezglasan izvanbračni
Pref. 2+ Adj.	атипичан постдипломски суперпрецизан	atipičan postdiplomski superprecizan

Табела бр. 3

Придевске полусложенице	СП	ХП
Adj. + Adj.	чешко-пољски (односи) црно-бели (филм)	češko-poljski (odnosi) crno-bijeli (film)

Табела бр. 4

Заменичке сложенице	СП	ХП
Pron. + Pron.	свашта којекакав штошта	svašta kojekakav štošta
Pron.+речца год	што год хоћеш с ким год разговарао	šta god hoćeš s kim god razgovarao
	штогод = нешто, какавгод = некакав, когод = неко	štogod, kakavgod tkogod

Табела бр. 5

Глаголи	СП	ХП
V хтети	нећу, нећеш, нећемо	ne ću, ne ćeš, ne ćemo
Futur I	писаћу	pisat ću

Табела бр. 6

Сложени прилози	СП	ХП
скуп у којем један или оба саставна дела не постоје као самосталне речи	докле оданде прекасно узастопце	dokle odande prekasno uzastopce
Adv. + Adv.	каткад гдекад	katkad gdjekad
Prep. + Adv.	до када / докада од када / откада од сада / одсада	dokada / do kada otkada / od kada odsada / od sada
	откад докад	otkad dokad

Prep. + Adv. [← Adj.]	<i>одсад</i>	<i>odсад</i>
	<i>домало</i> <i>надалеко</i> <i>надесно</i>	<i>domalo</i> <i>nadaleko</i> <i>nadesno</i>
	<i>ићи на далеко</i> <i>путовање</i> <i>не види на десно око</i>	<i>ići na daleko putovanje</i> <i>ne vidi na desno oko</i>
Prep. + N	<i>сместа</i> = „одмах“, <i>одока</i> = „отприлике“, <i>додуше</i> = „заиста“	<i>smjesta</i> <i>odoka</i> <i>doduše</i>
	<i>померити се с места</i> <i>одмакнути од ока</i> <i>допрети до душе</i>	<i>pomjeriti se s mjesta</i> <i>odmaknuti od oka</i> <i>doprijeti do duše</i>
Prep. (na) + (Det). + Nažalost	<i>Нажалост/на</i> <i>жалост свих нас</i>	<i>na žalost/na žalost svih nas</i>
Prep. + N /Adv. Temp.	<i>у зиму</i> <i>на лето</i> <i>од јутрос</i> <i>до јуче</i>	<i>u zimu</i> <i>na ljeto</i> <i>od jutros</i> <i>do juče</i>
	<i>ујутру/ујутро</i> <i>увече</i>	<i>u jutro</i> <i>u veče</i>
Prep. + Num.	<i>удвоје</i> <i>утроје</i> <i>учетворо</i>	<i>u dvoje</i> <i>u troje</i> <i>u četvero</i>

Табела бр. 7

Сложени предлози:	СП	ХП
Prep. + Prep.	<i>испред</i> <i>испод</i> <i>између</i> <i>посред</i>	<i>ispred</i> <i>ispod</i> <i>između</i> <i>posred</i>
Prep. + N	<i>наместо</i> <i>наврх</i> <i>уочи</i>	<i>namjesto</i> <i>navrh</i> <i>uочи</i>
	<i>стићи на место</i> <i>састанка</i> <i>попети се на врх</i> <i>планине</i> <i>гледати у очи</i>	<i>stići na mjesto sastanka</i> <i>popeti se na vrh planine</i> <i>gledati u очи</i>

Табела бр. 8

Литература

- Anić 2004: Anić, V. *Veliki rječnik hrvatskoga jezika*. Zagreb: Novi Liber.
- Anić/Silić 1986: Anić, V./Silić, J. *Pravopisni priručnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber/Školska knjiga.
- Babić et al. 2002: Babić, S. et al. *Hrvatski pravopis*. Zagreb: Školska knjiga.

- Jojić 2003: Jojić, Lj. *Pravopisni priručnik*. Zagreb: Novi liber.
- Silić/Pranjковић 2005: Silić, J./Pranjковић, I. *Gramatika hrvatskoga jezika za gimnazije i visoka učilišta*. Zagreb: Školska knjiga.
- Subotić 2005: Subotić, Lj. *Ortoepska i ortografska norma standardnog srpskog jezika*. Novi Sad: Novinarska biblioteka.
- Белић 1998: Белић, А. *Општа лингвистика. О језичкој природи и језичком развоју*. Bd. 1–2. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Ивић et al. 2004: Ивић, П. et al. *Српски језички приручник*. Београд: Београдска књига.
- Клајн 1996: Клајн, И. Два правописна проблема у вези са страним речима (Писање сложеница и полусложеница; неједначење по звучности). О лексичким позајмљеницама. In: *Зборник радова са научног скупа „Стране речи и изрази у српском језику, са освртом на исти проблем у језицима националних мањина“*. S. 121–129.
- Клајн 2002: Клајн, И. *Творба речи у савременом српском језику I. Слагање и префиксација*. Београд – Нови Сад: Завод за уџбенике и наставна средства/Институт за српски језик САНУ/Матица српска.
- Клајн 2005: Клајн, И. *Грамматика српског језика*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Пешикан et al. 1993: Пешикан, М. et al. *Правопис српског језика*. Нови Сад: Матица српска.
- Правопис 1960: Матица српска/Матица хрватска (Hg.). *Правопис српскохрватског књижевног језика са Правописним речником*. Нови Сад – Загреб.
- Речник 1967–1976: Матица српска/Матица хрватска (Hg.): *Речник српскохрватског књижевног језика*. Нови Сад.
- Хлебџић 1996: Хлебџић, Борис. Принципи формирања биноминалних сложеница и синтагми у српском језику. О лексичким позајмљеницама. In: *Зборник радова са научног скупа „Стране речи и изрази у српском језику, са освртом на исти проблем у језицима националних мањина“*. S. 139–147.

Jasmina Dražić, Jelena Vojnović
Odsek za srpski jezik i lingvistiku
Filozofski fakultet Univerziteta u Novom Sadu
ul. Dr Zorana Đinđića 2
21000 Novi Sad
Srbija
www.ff.ns.ac.rs

Страхиња Степанов (Нови Сад – Грац)

Разлике и сличности у српском и хрватском правопису

Правопис као скуп правила за исправно бележење речи неког језика одлучује шта, односно како ће се писати, па је стога важан у обликовању језичког идентитета одређене заједнице. У овом раду се пореде хрватски и српски правопис, и то двојако – у смислу правописне норме која вреди за поједини од та два језичка стандарда, али и као нормативни приручници за њихове говорнике. Правописна норма највише се разликује при састављеном и растављеном писању речи и гласовним променама, нешто мање у писању великог почетног слова, интерпункцији, правилима скраћивања, док су приручници, који су послужили као извор за анализу, концепцијски врло слични.

0. Тема овог рада је поређење, контрастивна и компаративна анализа правописних решења хрватског и српског правописа. Притом неће бити анализирана само правописна правила, него и сама концепција ових правописа као општејезичких, тј. нормативних приручника, потребних ради очувања и уважавања стандарднојезичких принципа, односно књижевнојезичке норме. Извори за ово поређење су последња издања следећих правописних приручника: Babić/Finka/Moguš „Hrvatski pravopis“, VIII издање из 2004. године (Babić et al. 2004)¹ и Пешикан/Јерковић/Пижури-

¹ У последњих се неколико година воде бројне расправе око хрватског правописа, но оне још увек нису донеле закључке о томе како би требало да изгледа јединствена хрватска правописна норма. Интензитет тих расправа повезан је и с новим друштвенополитичким околностима у Хрватској (језик се мења и осетљив је на промене у друштву) те знатним утицајем политике на хрватски правопис кроз историју. У средишту полемика заправо је само неколико правописних решења у приручницима аутора Бабић/Финка/Могуш (од V издања) и Анић/Силић (из 2001. године) те питање њиховог нормирања: писање рефлекса јата иза покривеног *r*, састављено или растављено писање негације ненаглашеног презента помоћног глагола *htjeti*, те губљење плозива *d*, *t* испред денталне африкате *c*. Управо се (и углавном само) у тим решењима ти правописи и разликују. Наиме, тек 1990. појављује се прво право издање „Хрватског правописа“ Бабића, Финке и Могуша. Тај је правопис издат 1971. године, али је забрањен, а напослетку је објављен у фототипском издању у Лондону (отуда и назив Лондонац). Друго издање тог правописа је од 1994. надаље прихваћено као норма, а оно на наведеним спорним местима садржи двојна решења, која се у V издању (а оно је и изазвало полемике), укидају у корист нових (тако је према V издању правилно писати само *grješka*, не *ću*, *zadatci*...). У овој анализи, у њеним одговарајућим деловима, додатно ћемо се још осврнути на та решења која засад нису прихваћена као норма, а нису ни заживела као језичка пракса.

ца „Правопис српскога језика“, III екавско, допуњено издање из 2002. године (Пешикан et al. 2002)².

1. Структура, концепција и правописна решења

У в о д – П и с м о . Хрватски и српски правопис већ се у првом поглављу (које носи сличан назив „I. Pismo i jezik“ : „I Писмо“) разликују и опсегом и садржајем. Док хрватски правопис даје најосновније информације о хрватском књижевном језику (ХКЈ) и писму (на пример, НКЈ „ima 32 glasa, kad su glasovi određeni po razlikovnoj službi u jeziku [...]“ (1996: 3), тј., кад се ради о фонемама; или НКЈ „se danas služi latinicom“ (1996: 3), аутори српског правописа у том првом поглављу, оправдано приметивши „да наши школски програми премало пажње посвећују писму, његовој историји и служби“, увиђају да такав недостатак треба „колико-толико надоместити“ тиме што ће у свом правописном приручнику изложити и оно „што треба да уђе у општа знања припадника културе која је заснована на делу словенских првоучитеља Ћирила и Методија“ (2002: 18). Из тог је разлога уводно поглавље овог правописа конципирано као мали општелингвистички компендиј о историјату пис(а)ма. Отуда и подаци о феничанском писму као „(пра)мајка-писму“ свих европских писама, грчком писму као директном извору за латинично писмо/ латинична писма, те исто тако за глагољско и ћирилично писмо.

У Пешикан et al. 2002 се налази и део посвећен употреби писма, тј. појединих графема, ради означавања бројних вредности „стварајући глагољицу, Константин – Ћирило преузео је грчки принцип бележења бројева [...]. Са усвајањем ћирилице враћен је и бројни систем подударан с грчким, који се примењивао у нашој ћириличној писмености током читавог средњовековног доба“ (2002: 23), те подужи део о ћирилици и њеним новијим реформама, и на крају неколико информација о развоју типова писама и главним облицима данашњег писма „поједностављивање и естетизација писма довеле су до различитих облика – мајускала/унцијала/устав; минускула/курент/тзв. канцеларијски брзопис; готица; хуманистика /гражданица/славјаница“, потом, према разлици у функцији – „мала слова/минускул/курент; велика слова/мајускул/верзал; капитал“, те према разлици у облику – „нормал; курзив; везано, букварско писмо итд.“ (в. више у Пешикан 1993). Из наведеног је видљиво да су аутори ових двају правописа вођени донекле различитом (концепцијском) идејом – једни су ишли на минимализацију општих података о писму s u i g e n e r i s , док су други сматрали да је неопходно пружити што више пода-

² У оквиру ове анализе као извор ће послужити и „Правопис српскога језика, приручник за школе“, Завод за издавање уџбеника, 2004. (приредили Пижурица и Јерковић).

така о развоју писма. Хрватски су аутори дали податке о броју гласова и слова те информацију да су се „do polovice 19. stoljeća neki glasovi pisali na razne načine sve dok nije Ljudevit Gaj predložio posebne znakove koji su svojom glavnom i prihvaćeni“ (Badurina 1996: 3), док су српски аутори приказали повест ћирилице и ћириличких слова, али и дали напомене о латиници и другим словним системима (грчком алфавету, глагољници итд.)³.

2. Велико слово

Овим поглављем у оба правописа започиње се с навођењем правила и објашњавањем принципа који представљају темељ прописаним нормативним решењима. У Пешикан et al. 2002 наведено је да „у нашој постојаној правописној норми почетно велико слово има две главне службе: а. Велико слово пише се на почетку реченице, као у разних издвојених делова текста [...]. б. Великим почетним словима обележавају се властита имена као речи посебног, пропријативног карактера [...] (2002: 46–47)“. Тек се накнадно додаје како „почетно велико слово има каткад и пригодну службу, тј. пише се као знак посебне куртоазије, почаст, поштовања“ (2002: 47).

У Babić et al. 2004 се пак наводи следеће: „Velikim se početnim slovom piše – 1. vlastito ime, 2. prva riječ u rečenici, 3. riječ iz počasti“. Ова минимална разлика у два правописа није, као што ћемо видети, нормативне, него методолошке природе. У Пешикан et al. 2002 се жели истакнути како велико слово тек секундарно има функцију у пригодном обележавању (то је заправо и з в е д е н а , деривирана функција), док Babić et al. 2004, с функционално-системске стране, једноставно само жели истакнути да се и речи из почасту у писању обележавају великим словом.

2.1. Као што смо већ напоменули, нормативна решења ова два правописна приручника готово се и не разликују у поглављима посвећеним питању писања великог слова. Тако се великим почетним словом увек пишу:

а) типична једночлана властита имена попут особних имена, презимена, надимака, имена од миља (одмилица), хипокористика, атрибута, апозитива и додатака иза имена, апелатива у служби властитог имена [...] (*Марија, Борис; Андрић, Десница; Беба, Мики; Александар Велики, Хенрик Осми; Dumas Отас,*

³ Чак се на крају поглавља дају и неке закључне напомене о писму: „(1) да наша ћирилица нема у нормалу двојних нити дводелних слова, нити надредних знакова, узимајући тачку на малом ј [...]; (2) ниједан ћирилички лик у књишком нормалу није једнак са арапском бројком нити са акцентованим другим словом [...]; (3) поједина слова грађанске ћирилице облици су једнака са словима конфунктивних писама, тј. неутрализована су у односу на њих. Подударност је двојака: једно су једнака и истозначна слова (синонимна), а друго су једнака али разнозначна слова (хомонимична)“ etc.

Dumas Sin); следе географска и локална топографска имена (*Европа, Балкан, Сава*), имена држава, народа и појединих њихових припадника (*Бугарска, Бугарин, Бугарка*), имена небеских тела (*Марс, Венера, Земља*), појединачно наденута имена животиња (медвед *Брундо*, коњ *Шарац*), имена божанстава и других митолошких бића (*Јупитер, Атина, Кербер*), имена верских и државних празника, односно благодана (*Божих, Ускрс, Рамазан*), наслови књига, часописа, новина, расправа, чланака, филмова (*Сеобе, Планине; Језик, Филологија; Данас; Кум*), имена посебних установа, подuzeћа, организација, друштва (*Ермитаж, Застава, Динамо*).

Великим почетним словом пишу се и присвојни придеви на **-ов, -ев и -ин** кад год су изведени од имена наведеног типа (*Миличин* пријатељ, *Јупитерови* месеци, *Динамов* стадион). Овоме треба додати и писање именице БОГ у монотеистичком поимању, према којем се називи божанстава схватају као властита имена – *Бог, Јехова* или *Јахве, Алах, Господ(ин), Свевишњи*. У Babić et al. 2004 налазимо и додатно правило према којем се ријеч БОГ пише малим словом када се њоме означава општа именица (као нпр. *bog, boginja, božica*). У Пешикан et al. 2002 је повећи део посвећен управо овом проблему, где се истиче да је лексема БОГ лингвистички изузетнија „јер има и уопштеније значење (поред оног у једнобожачком поимању), којему одговара писање малим словом“⁴, али се истовремено признаје да за „део ове материје немамо разрађену правописну норму нити постојане правописне обичаје“, стога је ово правило предмет детаљније анализе⁵.

2.2. За б) велико слово унутар вишечланих властитих имена постоје два основна правила истакнута у оба правописа. Она прописују следеће: само се у службеним вишечланим именима држава (република, покрајина) и насеља/насељених места сви чланови (осим везника и предлога) пишу великим словом (*Република Босна и Херцеговина, Аутономна Покрајина Војводина; Бачко Добро Поље, Свети Мартин под Окићем*). У свим осталим вишечланим именима само се први члан пише великим по-

⁴ У примерима типа: *његова филозофија може се схватити као некакво тражење бога [...]*. (2002: 71)

⁵ Набрајају се стога изрази који се могу наћи у „Речнику САНУ“ уз одредницу БОГ, а који су написани малим словом – „у томе је он просто бог (ненадмашан); да бог чује; мани се бога ми мога; боже прости; боже сахрани; ни бога јокиног не зна [...].“ (2002: 71) Како аутори примећују, занимљиво је да је ова реченична грађа сакупљена из предатних дела, када је правописна норма налагала да се „БОГ у једнобожачком верском значењу пише великим словом“ (2002: 71–72), али су је неки књижевници ипак писали малим словом јасно осећајући да се ради о слободном сликовитом изразу.

четним словом (те, наравно, и чланови који су сами по себи властита имена) – (*Средоземно море; Друштво књижевника Војводине; Филозофски факултет у Задру; Основна школа Петра Прерадовића*). Имена и називи историјских догађаја према оба правописа пишу се великим почетним словом (*Први крсташки/крижарски рат, Стогодишњи рат, Сарајевски атентат, Берлински конгрес*), но у једном се правилу Пешикан et al. 2002 и Babić et al. 2004 разликују: када се битке и друга критична ратна збивања именују географски, по месту збивања, према Babić et al. 2004 се прва реч и у том случају пише великим словом (*Bitka kod Siska*), док Пешикан et al. 2002 у оваквим случајевима сматра „да нема потребе да се уводи још једно велико слово у споредном делу назива“, те да је географско име довољно ради истицања (*битка код Бородина* или само *Бородино*). У делу посвећеном правилима писања историјских датума у Пешикан et al. 2002 налазимо још неколико битних (функционалних) објашњења којих нема у Babić et al. 2004, на пример како поступити када се историјски догађаји јављају у слободном описном приповедању или када су наведени ист. називи у множини (*страдања у четворогодишњем рату; у доба светских ратова; у сва три пунска рата*⁶). Питање писања назива друштвенополитичких покрета, те назива уметничких праваца и стилова идентично је решено у оба правописа – ти се називи увек пишу малим словом (*хуманизам, ренесанса, илиризам/илирски покрет*). Иста су и микротопонимјска решења – писање имена улица, тргова, булевара и градских насеља (*Прерадовићева улица, Трг ослобођења, Кантрида, Бежанија*). У Babić et al. 2004 међутим не пише ништа о томе како поступити ако апелатив *Улица* фигурира као необавезни дио имена, нпр. *Улица босанска: Улица Босанска: улица Босанска*. Јасно је да је друго решење неприхватљиво јер је њиме нарушено правило према којем се у оваквим вишечланим називима само једна реч (управо иницијална) може писати великим почетним словом. Значи ли то да се ни треће решење не може прихватити? Не, јер „[...] реч *Улица* у овим примерима није неодвојиви део имена, [те стога] није језички погрешно ако се она схвати као најавна општа реч и пише малим словом, а великим словом почетак карактеристичног имена: улица Босанска (боље: Босанска улица), улица Бранка Радичевића [...]“ (2002: 73). Исто тако, само у овом правопису налазимо и правило којим се прописује писање речи *Улица* у множини (или једнини множинског значења) – *без струје су остале улица (улице) Чика Љу-*

⁶ Будући да су овакве синтагме и конструкције честе у писаном језику (посебно у публицистичком стилу), чини се да је издвајање овог потправила оправдано (додуше, иако ова напомена постоји, грешке се често појављују – *у сва Три пунска рата; *у Два светска рата).

бина, Васина и Студентски трг⁷. Придевски атрибути пишу се малим словом (*свети, блажени, хазрети; благородни, преосвећени*), осим када представљају прву реч молитве, назива празника/благдана, различитих географских појмова и сл. Занимљиво је да се по Babić et al. 2004 *Свети Антун* (име цркве) пише на овакав начин, али ако је уз име наведен и апелатив *Црква*, тада се, на пример, пише *црква св. Антуна*. У Пешикан et al. 2002 не налазимо ништа о оваквој могућности писања. Оба правописа дају једнака решења о томе како писати имена серијских производа, робе, артикала – малим словом (*ацетисал, апаурин; нивеа; каладонт; фрушкогорски ризлинг, манастирка; ауди, фијат, стојадин, москвич; боинг; калашњиков*). У Babić et al. 2004 налазимо и додатну информацију о начину писања марке аутомобила у изворном облику – великим словом (*Alfa Romeo, Lamborghini, Rolls Royce*)⁸. На крају се у оба правописа говори и о томе како поступити у случају претварања властитих имена у опште називе (е п о н и м е). Према Babić et al. 2004 „*osobna imena u službi općih imenica pišu se malim početnim slovom*“: *amper* (мјера) према *Ampère* (име), *bojkot* (протестно суздржавање од које акције) према *Boycot* (име) и сл. На исти начин поступа и Пешикан et al. 2002 у даним примерима: *каолин* (врста глине према Каолинг, место у Кини), *квислинг* (према норвешком политичару), *калашњиков* (према имену конструктора тог оружја) итд. У овом приручнику постоји и упозорење за случајеве када се име употребљава као

⁷ Занимљиво је да се на крају упутстава у вези с писањем назива улица налази и препорука правописаца за службенике и администрацију о томе какве синтаксичке (синтагматске) конструкције треба користити: „[...] у називима типа Улица липа, иако изгледају складни и економични, недостаје она структурална гипкост коју имају два поменућа главна модела уличних имена [...]. То практично значи да нова имена по правилу треба смишљати у оквиру стабилизваних образаца – с двочланим генитивским и поготово с још погоднијим једночланим придевским обележјем (типа *Јована Цвијића, Цвијићева*)“ (2002: 74). Ово значи да су аутори Пешикан et al. 2002 имали у виду чињеницу да је све већи број улица добивао с т р у к т у р н о н е к о - р е к т н а имена па је било потребно интервенисати и на овај начин, те упутити надлежне у методологију/образак именовања улица.

⁸ У „Правописном речнику“ можемо прочитати само *џип* или *ролс-ројс*, али *Фијат* (ФИАТ). Треба, додуше, рећи да се у поглављу о транскрипцији (прилагођеном писању имена из страних живих језика) наводе два основна поступка у писању туђих властитих имена: „п р л а г о ђ е н о писање (применљиво у ћирилици и латиници) и и з в о р н о писање (применљиво у латиници)“ (2002: 186), на основи чега можемо закључити: ако пишемо латиницом, примјењујемо изворни правопис. Исто се тако у тачки 24 наводи да се при изворном писању властитих имена заједно с изворним писањем преузима и изворни правопис, укључујући и писање великог слова: *Frankfurter allgemeine Zeitung, Foreign Office* (у прилагођеном писању: *Франкфуртер алгемајне цајтунг, Форин офис*).

присвојна одредница у неком општем појму (у придевско-именичким синтагмама): *Волтин лук, Теслине струје, Фордови и Фијатови аутомобили, Рендгенов апарат*.

2.3. Слична су и правописна решења оба приручника о писању речи из почасти. Ненаметљивом се чини напомена српских правописаца да „куртоазну компоненту израза, кад је она потребна, треба остваривати речима, не оптерећујући њоме правопис. У ствари, можемо узети да не постоји никаква правописна обавеза куртоазног писања великог слова, него је то само стилистичка и појашњујућа могућност у неким случајевима“ (2002: 74). Решења и препоруке у оба правописа идентични су у случају писања личне и присвојне заменице *Ти/Твој* и *Ви/Ваши* (за једну особу). Babić et al. 2004 даје и препоруке за писање заменица трећег лица (*Он, Њега, Његов, Себе, Свој*) – великим словом – само када замењују лично име *Бог*⁹. Веће асиметрије постоје у писању назива врховних поглавара држава и верских заједница – Пешикан et al. 2002 сматра да „именичке титуле и звања, и ако стоје уз име и ако име изостане, треба писати малим словом: *патријарх, папа..., председник, премијер, краљ, краљица*“, док Babić et al. 2004 прописује велико слово при писању назива поглавара држава и земаља када се пишу без имена: *Predsjednik, govor Predsjednika Republike Hrvatske, bili su nazočni Kralj i Kraljica*, а великим се почетним словом пишу и присвојни придеви назива тачно одређених државних и земаљских поглавара ако се употребе без имена: [...] *ukrašena je Kraljeva kruna* [...]. При писању назива којима се титулирају носиоци високих дужности Пешикан et al. 2002 препоручује писање само прве речи великим словом (*Ваша светости, Свети отац папа, Њено величанство краљица Британије*), док се према Babić et al. 2004 такви називи пишу великим словом (*Vaša Svetost, Njegova Ekscelencija*).

3. Састављено и растављено писање речи

Оба правописа истичу постојање три врсте лексичких спојева и три начина писања: а) састављено (ако се ради о сложеницама), б) растављено (ако се ради о изразима и синтагмама, групама ријечи које су синтаксички повезане) и в) са цртицом (ако се ради о полусложеницама, непотпуно сраслим спојевима).

У овом је поглављу Babić et al. 2004 ближи Миновићевој тежњи за тиме да правопис не треба улазити у лингвистичку дисциплину као што је творба

⁹ За писање имена Исусове мајке Марије Babić et al. 2004 нуди решење *Blažena Djeвица Mariја*, док је Пешикан et al. 2002 доследан и прописује *света девица Марија*, односно *пресвета богомати Марија*, не издвајајући овај вишечлани израз од других сличних израза.

речи, него само применити њене спознаје¹⁰. То значи да би правописни приручник требало ослободити расправа које више припадају подручју теоријске дериватологије, а мање подручју практичних упутстава. Као темељно начело састављеног и растављеног писања речи у Babić et al. 2004 је наведено: „Ако се исто значење може исказати комбинацијом јединица које већ постоје у језику, није потребно уводити нове јединице“. Примењен је, дакле, принцип језичке р а - ц и о н а л и з а ц и ј е и е к о н о м и ч н о с т и – све оно што је неинформативно, што не доноси нову (дотад неостварену) семантичку реализацију, редундантно је и стога нормативно сувишно и несврховито. Преглед решења српског и хрватског правописа за састављено и растављено писање речи доносимо анализирањем појединих врста речи.

3.1. Именице

Оба правописа дају иста правила за писање сложеница којима је први или други дио несамосталан и не може стајати аутономно – *родољуб*, *родољубац*, *прекоморац*; *чланкописац*, *двоглас*, *несловен*, *екскраљ*, *антициклон(а)*, *супер-спектакл* и сл. Посебно су издвојени префикси који могу представљати прелазне случајеве, јер су се осамосталили као лексеме у једном значењу: **ауто-**, **мото-**, **фото-**, **радио-**, **видео-**, **кино-** (у Пешикан et al. 2002 још и **авио-**, **мини-**, **екстра-** и **супер-**). За те префиксе Babić et al. 2004 даје јединствено решење проматрајући све случајеве на једнак начин и прописујући састављено писање у свим случајевима. Пешикан et al. 2002 уводи пак разлику према з н а - ч е њ с к о м критеријуму (*ауто* у значењу ‘само’ или ‘аутомобилски’) и према критеријуму у с т а љ е н о с т и (традиционалности) или о к а з и о - н а л н о с т и одређене везе. Тако се даје предност спојеном писању у примерима који се више схватају као један појам и теже једноакценатском изговору (*аутомеханичар*, *аутоелектричар*; *фоторепортажа*, *фототехника*), док се у спојевима који се могу оценити као мање тесно повезани и схватити као слободна (слободнија) веза двеју јединица даје предност полусложеничком писању (*ауто-кућа*, *ауто-превоз*, *ауто-гуме*, *ауто-делови*). У Babić et al. 2004 се сви ови примери пишу искључиво састављено. Именичке везе у којима је први део непромењива туђа придевска реч (страног порекла) или реч која се може сматрати непромењивим придевом по правилу се пишу растављено (*demirli kapija*, *fer igra*, *gala ručak*, *kaki boja*), као и кад се ради о пригодним синтагматским изразима – *ključ razlikovnik*, *brod dizalica*, *žena zmaj*). Ме-

¹⁰ „А онда се може поставити питање да ли је у овом случају нашег расправљања сврсисходно творбу ријечи третирати и као правописну проблематику. Мислим да је сврсисходно [...]. Међутим, то не значи да такво разматрање треба да је и у правопису, уз правописне норме. Напротив“ (Миновић 1976: 223–224).

ђутим, ако је први део именичке везе именица страног порекла (*pop, rock, kamp* итд.), Babić et al. 2004 прописује писање цртице *rock-glazba, kamp-kućica*. Двочлани војни (или полицијски) чиновници пишу се у Babić et al. 2004 растављено – *general bojniki, general potpukovnik*, а у Пешикан et al. 2002 као полусложенице. Полусложенички се према оба правописа пишу и спојеви словних симбола с именицама: *a-основа, X-бомба, A-дур*. У Babić et al. 2004 је наведено и правило према којем се при замени словног симбола речју обавезно пише цртица (*gama-zrake, iks-noge*), а Пешикан et al. 2002 у тим случајевима предност даје растављеном начину писања (*гама зраци, икс ноге*). У случају скраћеница које се осећају (односно понашају) као придеви, а написане су великим словима (*верзалне скраћенице* према Пешикан et al. 2002) препоручује се (а у Babić et al. 2004 је чак једино дозвољено) писање без цртице (*TV emisija, VKV radnik*).

3.2. Придеви и заменице

Оба правописа дају једнака решења за састављено и растављено писање придева и заменица. Праве (адјективске) сложенице су – придеви који се граде од разних основа уметањем везивне морфеме **-о-** (*једнодневни, пунољетан*); придеви који су изведени префиксима домаћег порекла (*додипломски, приградски*); придеви састављени од префиксоида и основа домаћег или страног порекла (*постдипломски, транссибирски*); придеви са речцом *не* (*невесео*); придеви с одређеним формантима, нпр. **-струк** (*двострук*). Као сложенице пишу се и придеви сложени с прилогом који појачава, умањује или поближе одређује придев, а прилошки део се не истиче (*многопоштовани, малопознат, јасножут, тамномодар*). Ако се прилошки део жели истакнути, пише се растављено – *много поштовани* и сл. Сложенички се пишу и придеви изведени од двочланих географских имена, од којих је један члан надређен, а други подређен (*Иванић-град – иванићградски; Јужна Америка – јужноамерички; књижевни језик – књижевнојезички* и сл.).

Као полусложенице пишу се придеви чији су форманти (корени) равноправни значењем или односом (*енглеско-немачки речник; питања књижевности и језика – књижевно-језичка питања*¹¹ итд.); затим присвојни придеви из

¹¹ На основу овог примера (и сличних) може се уочити која је разлика између сложеничког писања придева *књижевнојезички* и полусложеничког *књижевно-језички* (исто тако, нпр., *културна историја – културноисторијски* : проблеми *културе и историје – културно-историјски* проблеми...), као и свих придева тог типа. У првом случају имамо именичку синтагму у којој придев детерминише именицу (дакле, придев је у подређеном, а именица у надређеном положају), а у другом случају имамо координирану синтагму, чији су чланови у равноправној синтаксичкој позицији.

ведени од двоструких имена (*Броз-Ивековићев* речник), те придеви који у првом делу имају какву бројку или слово (*18-каратни*, *с-орбиталан*). Тако се понашају и заменице.

3.3. Бројеви

Правописне регуле везане за бројеве – идентичне су, једино се по Пешикан et al. 2002 бројевни предлошки изрази са препозицијама *на* и у пишу састављено (зависно од значења) – *надвоје* (преломити), *упеторо* (играти нешто), али *делити нешто на троје деце* (*на три детета*).

3.4. Глаголи

Две највеће разлике су у начину творбе футура I која узрокује и различите правописне праксе (*радићу* у српском : *radit ću* у хрватском стандарду; али код глагола с инфинитивом на *-ћи* оба правописа дају једнако решење, односно прописују растављено писање – *ићи ћу*), те начин писања речце *не* уз глагол *хтети* – Пешикан et al. 2002 прописује састављено (*нећу*), а Babić et al. 2004 нуди двоструку могућност – састављено и растављено писање (*нећу/не ћу*)¹². Минималну разлику могуће је уочити у начину писања глаголских фразема (и стилема) насталих повезивањем двају глаголских облика у вишечлане симетричне изразе. Пешикан et al. 2002 прописује писање с цртом (*иди ми – дођи ми*, *хтео – не хтео*), а Babić et al. 2004 с цртицом (*иди ми-дођи ми*, *хтио-не хтио*).¹³

¹² У IV издању „Хрватског правописа“ аутора допуштен је двоструки начин писања негације помоћног глагола *htjeti*. Од свог V издања тај правопис прописује искључиво растављено писање речце *не* уз помоћни глагол *htjeti*, што је у складу с опредељењем аутора за што мање дублетности те, према речима Стјепана Бабића, за враћање хрватској правописној традицији прекинутој „Новосадским правописом“ из 1960. (Правопис 1960) „Rastavljeno je pisanje u skladu s općom hrvatskom tradicijom i pisanjem niječnica u ostalih oblika i glagola: *ne htjedoh, ne pjevam, ne znam* [...]“. Поставља се питање зашто се само та или пак двојна решења из II издања не појављују већ у I из 1990. Занимљиво је да је у Хрватској у службеној употреби правопис Бабића, Финке и Могуша из 1994, правопис с двојним решењима (што заправо значи да је то издање одобрено за употребу у основним и средњим школама), а да је Министарство знаности, образовања и спорта Републике Хрватске 2005. године уз то издање „Хрватског правописа“ препоручило и коришћење „Hrvatskog školskog pravopisa“ Бабића, Могуша и Санде Хам (Babić et al. 2005), којим су укинута двојности и према којем је једино исправно писати *pogrješka, ne ću и задатци*!

¹³ „Као обавезно примакнути знак, цртица је непогодна за везивање вишечланих графија, нпр. *иди-ми-дођи ми*, *држ-не-дај*, *хтео-не хтео*, *двадесет* (и) *пет-тридесет*.

3.5 Прилози

При састављеном и растављеном писању прилога највише недоумица изазивају спојеви предлога и прилога. Вероватно су и Пешикан et al. 2002 и Babić et al. 2004 кренули од истог начела у писању предлошких спојева – ако састављено писање не доноси семантичку диференцијацију према растављеном начину писања, увођење нове јединице у састав је непотребно. Постоје само појединачна различита решења као последица досадашње ортографске праксе, у којима Пешикан et al. 2002 препоручује састављено, а Babić et al. 2004 растављено писање: *надомак* : *na domak*, *нажалост* : *na žalost*, *надохват* : *na dohvāt* и сл. Код начина писања временских прилога (Пешикан et al. 2002: *навече*, *увече*, *извечери*, *свечери*; Babić et al. 2004: *na večer*, *uvečer*, *svečera*) долази до колизије два принципа – с једне је стране, начело да би предлог уз именицу кад год је то могуће требало писати растављено, а с друге, начело према којем би требало тежити творбено-лексичкој једнообразности и уједначавању (творбено језгро је и у ортографији транспарентно, стога: *навече*, *увече* (као већ срасли изрази): *извечери*, *свечери* (који би се као недовољно срасли писали *из вечери*, *с вечери*)¹⁴.

4. Гласови и гласовне промене¹⁵

У овом је поглављу реч о гласовима који могу представљати проблем у писању с обзиром на фонолошки или морфофонолошки правописни принцип. У Babić et al. 2004 је пажња посвећена опструентима **ч**, **ћ**, **џ** и **х**, сонанту **Ј** те двогласнику [иџ]. У Пешикан et al. 2002 се говори само о фрикативу **х** и сонанту **ј**. У случају сугласника **х** заправо се и не могу дати с и с т е м с к а правила, него се само наводе примери у којима је његово писање н е о п х о д н о (*хтјети*, *охол*, *страх*, *орак*), м о г у ћ е (дублети – *аждаха/аждаја*,

Аналогно ограничењу које је сама пракса створила за примакнуту црту [...], и цртицу у оваквим случајевима треба избећи, јер она означава тешњи спој него белина, тако да се сугерира погрешно рашчлањивање, типа *иди* + *ми-дођи* + *ми*. – Цртицу овде треба заменити цртом (одмакнутом) или је просто изоставити, тј. треба писати *иди ми* – *дођи ми* или *иди ми дођи ми*“ (Пешикан et al. 1989: 53).

¹⁴ Треба напоменути да у тим примерима не долази само до колизије два наведена начела, него и да сама лексема *вече* која је средњег рода (пореклом у изразима *увече* [←у *ТО вече*] и *навече* [←на *ТО вече*]) прелази у женски род, с обликом *вечер* (*извечери*, а не *из вечера* и *свечери*, а не *с вечера*).

¹⁵ У Пешикан et al. 2002 ово поглавље носи наслов „Гласовне промене и односи гласова“, а у Babić et al. 2004 се о гласовима и њиховим писаним реализацијама говори у два поглавља – „Glasovi i glasovni skupovi“ и „Jednačenje glasova“.

*проха/проја, снаха/снаја*¹⁶) или погрешно (*мехко, лахко, вехнути*). И ту, међутим, можемо уочити неке разлике између Babić et al. 2004 и Пешикан et al. 2002: Babić et al. 2004 не само да допушта облике с гласом *х*, него им и даје предност (*хрђа, хрђав, захрђати, хрвати се, хрзати*), док се у Пешикан et al. 2002 ти облици сматрају супстандарднима, својственима „неким видовима административне, пословне и техничке комуникације и жаргона“ (2002: 140). За глас *ј* можемо издвојити правила која бисмо могли назвати системским, тј. структурним и позицијским, и која оба правописа регулишу на исти начин – глас *ј* не умеће се између вокалских секвенци *аи, еи, ои, уи* (налазимо га, на пример, у *утајив*; Д/Л јд. *орхидеји; који; Вуји* – али је он ту структурног карактера, тј. припада основи речи). Глас *ј* не пише се између два вокала, ако је први од њих *и* (*радио; водио*), а ни на творбеном шаву лексема насталих префиксацијом (*иоле, иако, приучити, ниоткуд, квазиепохалан*). Тај се глас, међутим, обавезно бележи у несложеним речима и неким речима страног порекла (*кутија, инвестиција*, Г јд. *радија; дијета, бијенале*, И јд. *колегијем; чији*, Н мн. *жирији; тријумф*, Д/Л јд. *жирију*).

4.1 Гласовне промене

Babić et al. 2004 доноси информације о само три гласовне промене (три врсте једначења гласова) које су од значаја за правописну норму: „једначење glasova po zvučnosti, једначење затворника по izgovornome mjestu, губљење glasova i ispadanje glasova“. У Пешикан et al. 2002 гласовне промене значајне за ортографску норму су – једначење сугласника по звучности, упрошћавање сугл. група, палатализација I и II, преглас, прелазак *л* у *о*, непостојано *а*. За непостојано *а* постоје различита решења, а код морфолошких дублета (у речима страног порекла) према конјунктивној норми Пешикан et al. 2002 допуштени су облици *субјекат/субјект, објекат/објект, елеменат/елемент* и сл.¹⁷ И у случају алтернације *л : о* Пешикан et al. 2002 је конјунктивног (*во/вол, со/сол, сто/стол*), а Babić et al. 2004 дисјунктивног карактера (само *вол, сол, стол*). Резултати једначења по звучности наводе се и у Babić et al. 2004 и у Пешикан et al. 2002, а од општег се правила у оба правописа одступа када се

¹⁶ У Пешикан et al. 2002 је, додуше, наведено да су облици *аждаја* и *проја* уобичајенији, а да се облици с гласом *х* чују „углавном у муслиманским срединама“ (в. Речник уз Пешикан et al. 2002: 464).

¹⁷ Треба напоменути да у Пешикан et al. 2002 има и речи у којима такви дублети нису допуштени – *инстинкт, контакт, пацијент, студент, доцент, интелект* и сл. Код непостојаног *а* Babić et al. 2004 истиче његово постојање у Г мн. именица на *-кс* (*суфикаса, префикаса...*). Пешикан et al. 2002 одбацује те облике као нестандартне и граматички/правописно нетачне.

звучни пловив д нађе у сложеницама испред безвучних фрикатива **с, ш** (*pred-sjednik, odseliti, odškrinuti, podšiti*) те се у том случају прихвата морфонолошко начело. Исто се догађа и у сложеницама с предлозима (префиксима) *ис-* *под* и *изнад* (ради јасноће значења сложенице) – једначење се не спроводи, као ни губљење гласова *над* **територијално** (***нат** **територијално** ← ***нат** **тери-торијално**), *под* **текст** (***пот** **текст** ← ***пот** **текст**) и сл., или у неким речима страног порекла (*плебс, гангстер, Хабсбург, јурисдикција, адхезија, субпола-ран...*). Једначење гласова по месту изговора, односно једначење по месту творбе, гласовна је промена која је у оба правописа објашњена на идентичан начин. Разлике постоје у случајевима губљења сугласника. Према Babić et al. 2004 се, ради јасноће, у писму не бележи изједначавање пловивних дентала **д** и **т** испред **ц** у облицима двосложних именица које се завршавају на **-дац, -дак, -тац, -так** (Г јд. *младца* и Н мн. *младци* према Н јд. *младац*). Ако су те именице тросложне или вишесложне, допуштен је двострук начин бележења (Н јд. *разгодак* – Н мн. *разгодци* и *разгоци*, Н јд. *добитак* – Н мн. *добитци* и *добици*)¹⁸. Према српској правописној норми се **д** и **т** код именица на **-дац, -дак, -тац, -так** увек губе у тим облицима (Н јд. *надоместак* – Г јд. *надомеска*, Н јд. *гроздак* – Г јд. *гроска*). Додајмо томе и начело Пешикан et al. 2002 према којем се код целовитих несложеничких речи на месту творбеног шава, када се префикс завршава на **-д**, а основа почиње неком (сродном) африкатом – **ц, ч, ђ, џ, њ** спроводи једначење по звучности (*одћушинути* > *отћушинути*, *одчитати* > *отчитати*, *подценити* > *потценити*, према *подђакон*), док према Babić et al. 2004 у тим случајевима нема никаквих измена у писању (*одћушинути, подцијенити, подчинити*). Начелно се може закључити да је граница између префикса и корена (*radix*) (*Pref+Rad*) подложнија ортографској а г л у т и н а ц и ј и , а граница између корена и суфикса (*Rad+Suf*) ортографској ф у з и ј и , као и да се у оба случаја (претходно) јавља ортоепска фузија (отуда на граници *Pref+Rad* чешиће морфонемски [морфонолошки], а на граници *Rad+Suf* фонемски [фонолошки] правопис)¹⁹. Но, можемо извести следеће закључке: На граници *Pref+Rad* правописни се обрасци донекле разликују, али та разлика не излази из оквира аглутинацијске разине (није, дакле, на квалитативном нивоу аглутинација : фузија); она је, заправо, само на ни-

¹⁸ Од V издања Babić et al. 2004 укидају се двоструки облици и правилно је писати само облике са **д** и **т**; правилно је, дакле, само *razgodci, dobitci*. И у именица на **-тка** чува се **т**, па је исправно само *ripovijetci*, док IV издање допушта чак три облика *ripovijetki, ripovijeci, ripovijetci*. У Пешикан et al. 2002 постоји тек неколико двоструких облика *битки – бици, загонетки – загонеци, приповетки – приповеци*.

¹⁹ Начелно, јер, као што смо видели, и на граници корена и суфикса у одређеним облицима увек долази и до ортографске аглутинације (*хрватски, братски, војводски, новосадски*), баш као и на граници префикса и корена.

воу степена, односно квантитета аглутинизованости – у Пешикан et al. 2002 се бележи једначење по звучности (тима се делимично отварају врата ортографској фузији), а у Babić et al. 2004 се не бележи ни ова врста асимилације (доследна ортографска аглутинација)²⁰. Другачије је у случају границе *Rad+Suf* у наведеним обрасцима. У Пешикан et al. 2002 је та граница фузијска (*преци – прецима*), док је у Babić et al. 2004 аглутинацијска (*предци – предцима*).²¹ Из тога произлази да Babić et al. 2004 више тежи аглутинацијском (морфонемском) начелу од Пешикан et al. 2002. Аглутинацијски ће се карактер границе остваривати у писму (као, уосталом, и у говору) када долази до *семантичке поларизације* (*Pref+Rad узшетами: узшетами; уззидати : узидати; Rad+Rad шестсто: шесто; шестстогодишњи: шестстогодишњи*) – в. Silić 1976: 185.

5. Интерпункција (разгодци) и правописни знакови

Задатак је ових знакова омогућавање правилне интерпретације написаног, која је у говору олакшана различитим интонацијама, паузама, темпом, ритмом те другим изговорним могућностима. За оба је правописа карактеристична усмереност ка логичкој (слободној) и ритмомелодијској интерпункцији, а понекад се из формалних разлога појављују и начела граматичке (структурне) интерпункције. У правилима за употребу тачке, узвичника (ускличника), упитника, зареза, цртице и других интерпункцијских и правописних знакова нема разлике између Babić et al. 2004 и Пешикан et al. 2002²². Једина је разлика уочљива при писању тачке уз римске бројеве – према Пешикан et al. 2002 се уз римске бројеве (редне бројеве) не пише тачка (*I светски рат, V ме-*

²⁰ Тако је у случају (мор)фонема д пред африкатама. Међутим, већ у случају (мор)фонема н испред билабијалних гласова (у истој позицији, *Pref+Rad*) у оба је правописа граница аглутинацијска (иако је, наравно, ортоепска граница и у том случају фузијска) – *ванбрачни* [*вамбрачни*], *ванбродски* [*вамбродски*].

²¹ Наравно треба имати у виду да је опсег значења термина суфикс у датим примерима проширен – он се не односи само на творбене морфеме, него и на граматичке морфеме (обличке наставке), као у горенаведеним примерима – *предцима/прецима* и сл.

²² Треба напоменути да су правописна решења о писању зареза једнака, али се разликују потпоглавља у којима се она објашњавају. Тако су у Babić et al. 2004, на пример, модалне речи (*дабоме, дакако, заиста, наравно, можда, међутим, напротив*) и писање зареза у вези с њима обрађене у делу о „низању“, а у Пешикан et al. 2002 у делу о „уметнутим и придодатим реченичним деловима“. Исто је и с глаголским прилозима у апозитивној реченичној служби итд. У Babić et al. 2004 се као три главна начела употребе зареза истичу „низање, накнадно додавање и супротност“. А у Пешикан et al. 2002 се та начела наводе као „напоредност и набрајање, придодавање, супротности, инверзија [...]“ (2002: 256).

ђународни конгрес слависта), а према Babić et al. 2004 се и уз римске и уз арапске бројеве који означавају редни број тачка обавезно мора написати (*I. svjetski rat, V. međunarodni kongres slavista*). Тачка, као правописни знак за редни број, према Babić et al. 2004 остаје и када се уз њу налази неки други правописни симбол (*Natjecanje je odgođeno za 1993./94. god.* или *str. 493. – 496.*), док Пешикан et al. 2002 у таквим случајевима неутрализује, односно забрањује гомилање правописних знакова (*школска 1993/94. година* или *стр. 493–496*).

6. Скраћенице (Кратике)

У хрватском правопису све се скраћенице деле на „обичне“ (то су „skraćeni dijelovi riječi ili skupova riječi i čitaju se kao da su te riječi napisane [...], redovito se pišu s točkom na kraju“) и „сложене“ („[...] tvore se od prvih slova višechlanih naziva ...“).²³ (1996: 140) Српски правопис разликује три врсте скраћеница – „опште“ или „курентне“ (настају скраћивањем речи општег значења и пишу се малим словима и, уз неке изузетке, краћење се обележава тачком), „верзалне“ или „акронимне“ (скраћенице састављене од почетних слова вишечланог назива, пишу се великим словима и без тачке) и „вербализоване“ или „поречене“ (лексикализоване). Заправо се ради о истим принципима скраћивања, једино би требало обратити пажњу на сажете (контраховане) скраћенице (настају од првог и последњег слова одређене речи – у Пешикан et al. 2002 *др* [‘доктор’], *мр* [‘магистар’] : у Babić et al. 2004 *др.* [‘доктор’] и *мр.* [‘магистар’]²⁴). Код иницијалних (верзалних) скраћеница увек се изнова поставља питање треба ли их и како деклинирати – треба ли писати *из НОБ-а* (*НОБ* се понаша као именица мушког рода), *из НОБ-е* (женски род према одредници *борба*) или пак само *из НОБ*. Пешикан et al. 2002 прописује само први начин промене, према граматичком (значи мушком) роду скраћенице. У Babić et al. 2004 пише да „у posljednje vrijeme sve više prevladava da se složene kratice (акроними – прим. аут.) читају и скланјају као *imenice muškog roda*, што значи да и ту доминира промена с наставцима за маскулиnum“²⁵.

²³ Треба напоменути да се у Babić et al. 2004 наводи једна општија подела свих кратица – на *пригодне* и *сталне* кратице. Пригодне би биле оне скраћенице које су „*napravljenе за pojedino djelo i navode se u samom djelu*“, док су сталне оне „*које су у опћејзјевној употреби, а настале су опћом употребом или традицијом*“.

²⁴ У Пешикан et al. 2002 је правило да се из оваквих кратица не пише тачка и *др*, *мр*, *гђа*, *гца* или *гђица* (уосталом, тако можемо разликовати *др.* [*други, -а, -о*] и *др* [доктор]). Babić et al. 2004 прихвата међународни начин, према којем се кратице за *доктор* и *магистар* пишу с тачком, али се кратице домаћих речи настале на исти начин бележе без тачке (*гђа*, *гђица*).

²⁵ Постоје и изузеци као *NAMA, HINA*, које се склањају као именице женског рода.

7. Писање речи из других језика

Babić et al. 2004 и Пешикан et al. 2002 разликују се већ у својим основним начелима у приступу овој проблематици – за Babić et al. 2004 вреди као опште правило писање тих речи у изворном облику, а за Пешикан et al. 2002 је опште правило прилагођавање српском те њихова транскрипција. Babić et al. 2004 притом најпре разликује посуђенице и туђице. Туђице које нису властита имена углавном се прилагођавају хрватском језику, а неприлагођена реч или израз пише се у изворном облику. За туђа властита имена као опште правило вреди изворно писање, а при промени страних властитих имена те при творби присвојних и других придева долази до стапања страних и хрватских језичких особина. Будући да је то стапање језичких особина одређено и обликом страног имена, Babić et al. 2004 доноси низ додатних упутстава о њиховом правилном писању.

8. Закључак

Упоредна анализа хрватског и српског правописа показала је да се приступ ортографској проблематици одликује концепцијском сличношћу, иако у појединим поглављима постоје решења која се разликују у ономе што прописују, али и у својој функционалности и једноставности. Тако се уводна поглавља о писму разликују и опсегом и садржајем; у поглављу посвећеном великом и малом слову најбитнију разлику налазимо у писању речи из почаст; састављено и растављено писање речи је поље највеће дивергенције начела ових ортографских приручника, посебно у писању именица (пре свега оних с префиксом страног порекла); и поглавље о гласовима и гласовним променама доноси одређени број разлика – у писању фонеме **х**, облицима с непостојаним **а**, замени **л** са **о**, и, као најзначајније, у писању **д** и **т** пред африкатама; међу интерпункцијским правилима разлику налазимо у писању тачке иза римских (редних) бројева; у писању скраћеница нема битнијих разлика, а транскрипција назива или имена из страних језика одређена је већ традиционално различитим приступом – у хрватском се та имена углавном преузимају у изворном облику, док су у српском прилагођена изговору.

Литература

- Anić/Silić 2001: Anić, V./Silić, J. *Pravopis hrvatskoga jezika*. Zagreb: Školska knjiga.
- Babić et al. 2004⁸: Babić, S. et al. *Hrvatski pravopis*. Zagreb: Školska knjiga.
- Babić et al. 2005: Babić, S et al. *Hrvatski školski pravopis*. Zagreb: Školska knjiga.
- Babić 1976/77: Babić, S. Jednačenje suglasnika u govoru i pismu. In: *Jezik*. Zagreb, 1977. Nr. 3–4. S. 74–80.

- Babić et al. 2000⁴: Babić, S. et al. *Hrvatski pravopis*. Zagreb: Školska knjiga.
- Badurina 1996: Badurina, L. *Kratka osnova hrvatskoga pravopisanja*. Rijeka: Izdavački centar Rijeka.
- Дешић 1998: Дешић, М. О правописној норми у српском језику. In: Гачевић, Р. (Hg.): *К новој писмености*. Београд: Научна књига. S. 148–150.
- Јерковић 1997: Јерковић, Ј. Спојено и одвојено писање речи. Култура језика. In: Зубац, Д. (Hg.): *Покрајински секретаријат за остваривање права националних мањина, управу и прописе*. Нови Сад. S. 33–37.
- Минових 1976: Minović, M. O osnovima savremenih srpskohrvatskih pravopisnih normi u vezi s pisanjem polusloženica. In: *Pravopisna problematika u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Insititut za jezik i književnost u Sarajevu. S. 221–234.
- Peti 1976: Peti, M. Interpunkcijski znakovi u rečenici. In: *Pravopisna problematika u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Institut za jezik i književnost u Sarajevu. S. 283–286.
- Peti 1976/77: Peti, M. Interpunkcijski znakovi. In: *Jezik*. Zagreb, 1977. Nr. 5. S. 129–141.
- Пешикан et al. 1989: Пешикан, М et al. (Hg.). *Прилози Правопису*. Нови Сад: Матица српска.
- Пешикан 1993: Пешикан, М. *Наша азбука и њене норме*. Београд: Вукова задужбина/НИП Политика/Завод за уџбенике и наставна средства.
- Пешикан 1998: Пешикан, М. Поређење понуђених правописних правила. In: Гачевић, Р. (Hg.): *К новој писмености*. Београд: Научна књига. S. 105–123.
- Пешикан et al. 2002: Пешикан, М. et al. *Правопис српског језика*. 3. допуњено издање, екавско. Нови Сад – Београд: Матица српска / Завод за уџбенике и наставна средства.
- Пешикан 2004: Пешикан, М. *Правопис српског језика: приручник за школе*. Београд – Нови Сад: Завод за уџбенике и наставна средства/Матица српска.
- Пижурица 1997: Пижурица, М. Новине и дилеме у писању великог слова. In: Зубац, Д. (Hg.): *Покрајински секретаријат за остваривање права националних мањина, управу и прописе*. Нови Сад. S. 38–42.
- Пижурица 1998: Пижурица, М. Новине у новом правопису Матице српске. In: Гачевић, Р. (Hg.): *К новој писмености*. Београд: Научна књига. S. 16–25.
- Пижурица 2006: Пижурица, М. Правопис – ортографски правилник и језички саветник. In: Петровачки, Љ./Радуловић, О. (Hg.): *Неговање српског језика и књижевности*. Нови Сад: Филозофски факултет/Орфеус. S. 27–42.
- Правопис 1960: Матица српска/Матица хрватска (Hg.). *Праворис српскохрватског књижевног језика са Праворисним речником*. Нови Сад – Загреб.

- Silić 1976: Silić, J. Ortoepija/ortografija i morfematska struktura jezika. In: *Pravopisna problematika u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Institut za jezik i književnost u Sarajevu. S 181–194.
- Silić/Pranjeković 2005: Silić, J./Pranjeković, I. *Gramatika hrvatskoga jezika*. Zagreb: Školska knjiga.
- Фекете 1998: Фекете, Е. О новом правопису српског језика (опште оцене и домети). In Гачевић, Р. (Hg.): *К новој писмености*. Београд: Научна књига. S. 139–147.

Страхиња Степанов (Нови Сад – Грац)

Unterschiede und Ähnlichkeiten in der kroatischen und serbischen Rechtschreibung

Rechtschreibung als Gesamtheit von Regeln zur korrekten Niederschrift von Wörtern einer Sprache bestimmt was bzw. wie etwas geschrieben wird. Aus diesem Grund ist sie ein wesentlicher Faktor im Prozess der Gestaltung sprachlicher Identität einer Sprachgemeinschaft. In vorliegender Arbeit werden die kroatische und die serbische Rechtschreibung miteinander verglichen, wobei dies einerseits durch eine Analyse der für diese beiden Sprachen geltenden orthographische Norm und andererseits auch durch die Heranziehung normativer Handbücher geschieht. Die meisten Unterschiede zwischen den beiden orthographischen Normen zeigen sich bei den Regeln für die Getrennt- und Zusammenschreibung sowie bei Lautveränderungen; weniger Abweichungen wurden bei der Groß- und Kleinschreibung, bei den Interpunktionsregeln und bei den Kurzwörtern erhoben. Die Arbeit wird in einer kroatischen und serbischen Version abgedruckt.

Strahinja Stepanov
Karl-Franzens-Universität Graz
Merangasse 70
Graz
Österreich
strahinja.stepanov@uni-graz.at

Лексика – Leksika– Lexik

Исидора Бјелаковић (Нови Сад)

Географска терминологија у двама уџбеницима из 19. века

Овај рад представља анализу термина из области математичке географије и астрономије, забележених у двама уџбеницима из 19. века – Опшем земљопису за српске гимназије (Београд, 1861) и Сравнивајућем земљопису за више разреде средњих учионах (Загреб, 1867). Забележена грађа дата је у виду речника и утврђен је степен сличности односно разлика у географском терминолошком систему шездесетих година 19. века у односу на стање у стандардном српском и хрватском језику.

1.1. Увод. Због јаких културних, цивилизацијских па и језичких утицаја у српском и хрватском језику у 19. веку, времену конституисања и стабилизације стандарднојезичког идиома, у микрокоинеима будуће српскохрватске територије честа је појава презасићености ускотерминолошких система – поплаве међу кованицама, калковима, позајмљеницама, који углавном настају стихијски, без свести и знања о правилима творбе једног језика. Развој науке и друштва, наиме, пратила је стална потреба за формирањем научног апарата, стручне терминологије која би задовољавала све аспекте једног напредног друштвеног и државног система. Тако се десило да се период стварања нашег књижевнојезичког идиома временски подударио са епохом појаве и развика научне мисли код нас. Образовани углавном изван територија будућег српскохрватског језика, учени математичари, правници, физичари, географи и др. били су суочени са потребом постојања уџбеника на матерњем језику како би развој науке био усаглашен са језичком стандардизацијом. Као последица тога, многи од њих у нужди постају аутори школских уџбеника, писаних народним језиком, личним микрокоинеом, без одговарајуће стандарднојезичке потпоре.

Свесни хаоса који је полако настајао у научној терминологији, Друштво српске словесности 1842. иницира систематско стварање јединствене српске терминологије за многе научне дисциплине. Године 1847. оно даје свој конкретан предлог у Називословним речима (в. Грицкат 1964). Иако је рад Друштва на Вукову иницијативу убрзо прекинут¹, веома је значајан, јер предста-

¹ Како је Вук истицао, што је и касније потврђено, понуђени термини у великој мери нису били усклађени са творбеним моделима српског језика (в. Грицкат 1964; Ивић 1998: 207–211). У њима се наиме, још увек, наслеђен или скован, осећао баласт славеносрпске епохе те се срећу лексеме попут *союзъ*, *засѣданіе*, *причиносьть*, *страдателность*, *вештество* и сл. У тежњи да избегну стране термине међу понуђеним лексемама постојао је велики број несрећно скројених кованица или слепих преведеница, нпр. *ѡѡитоплѡсъ* (балет), *редоставъ* (систем), *самогледъ* (аутопсија), *одсѣчно* (за прецизно према граесисе) и сл. Ипак, Друштву се може приписати велики број термина који фунгирају и данас у стандардном српском језику – *правобранитељ*, *савезжђе* (савездије код Друштва), *рачуноводство*, *обезбедити*, *прираштај*, *доказ*.

вља почетак систематског рада на стварању српске научне терминологије. Касније, педесетих и шездесетих година 19. века, у овом лексичком слоју има све мање славенизама (Ивић 1998: 220).

С друге стране, у 19. век будући хрватски језик улази као низ регионалних књижевних језика, заснованих на микрокоинеима (Ивић 1998: 227–228). Идеја о усвајању штокавског наречја као начину превазилажења језичке разједињености појављује се и бива реализована, као што је познато, у Загребу тридесетих година, да би постепено зближавање илираца и Вука кулминирало Бечким договором 1850. године проглашавањем заједничког књижевног језика Срба и Хрвата. Идеја српскохрватског језичког јединства званично је прихваћена у Хрватској 1867 (Jonke 1965: 9–12; Ивић 1998: 232). Када је реч о терминологији, требало би напоменути да су загребачки културни радници систематски преводили дуге спискове термина како би се одупрли јаком немачком утицају приликом формирања јединствене научне терминологије. Међу њима највише се истицао Б. Шулек, пореклом Словак, један од најпродуктивнијих пуриста међу хрватским ауторима (в. Jonke 1965: 137; Ивић 1998: 253).² Овакав став према германизмима, условљен и политичким околностима, није владао и међу Србима, где су, после неуспеха Друштва српске словесности да вештачки створи домаћу терминологију, међународни термини и „европска цивилизациона лексика“ били прихватани без резерве (Ивић 1998: 254, 257). На тај начин ствара се терминолошка неуједначеност, која ће, и поред покушаја израде заједничке терминологије (1883), наставити да егзистира у два варијанта као једна од најупечатљивијих конвергенција истока и запада српскохрватског језичког простора.³

1.2. Предмет овог рада јесте анализа предстандардног лексикона⁴, тематски ограниченог на терминологију из области математичке географије⁵ и

² „Zadovoljavajući hitnu terminološku potrebu, Šulek uvodi i mnoge bohemizme i rusizme, stvara kovanice i izvedenice te osposobljava narodni, seoski govor za potrebe gradske civilizacije i kulture“ (Jonke 1965: 21). Иако многи његови предлози нису прихваћени, Шулек је својим радом у великој мери обогатио хрватски стручни лексикон и утицао на изглед хрватског књижевног језика.

³ „Тако су Срби и Хрвати ушли у XX век с осетним лексичким разликама у књижевном језику, које су се углавном сачувале до данас“ (Ивић 1998: 292–293). Током целог 20. века, наиме, није било заједничких уџбеника за Србију и Хрватску, него су се они посебно писали и објављивали у Београду и Загребу, негујући засебне терминологије, „а прокламација о потреби за израдом заједничких терминологија у тексту Новосадског договора о језику [...] остала је само прокламација“ (Брборић 1996: 29).

⁴ Под лексиконом подразумевам апстрактан скуп лексичких јединица са правилима за њихово комбиновање (Прћић 1997: 82).

⁵ Математичка географија проучава Земљу као тело у космосу (Мала енциклопедија Просвета 1978: 405).

астрономије⁶ у двама уџбеницима из шездесетих година 19. века, са данашње српске односно хрватске језичке територије – у Општем земљопису за српске гимназије Николе Крстића (Београд, 1861)⁷ и Сравнивајућем земљопису за више разреде средњих учионах Фрање Брадашке (Загреб, 1867)⁸. У раду се анализира стање затечено у уџбеницима и упоређује се са стандарднојезичком ситуацијом како би се уочиле евентуалне сличности и разлике терминолошких система у предстандардној епохи у односу на стандард, те утврдила једна од, претпостављам, низа карика на путу стабилизације српског и хрватског географског терминолошког система. Поред тога, будући да је познато да су се још у српскохрватској језичкој епохи разлике између источне и западне варијанте, између осталог, односиле и на терминологију, у раду је обрађена пажња и на то колико су се забележена два система разликовала и у периоду предстандардизације и, уколико јесу, колико су утицала на касније стандарднојезичке процесе и међусобно удаљавање ових система.

Под терминологијом подразумевам скупину термина која представља систем појмова унутар засебног предметног поља (Шипка 1998: 126). Термин је реч којом се номинују појмови и јединице одређене научне области (Гортан-Премк 1988: 16; Радић-Дугоњић 1988: 105–111). Сваки термин требало би да има следећа обележја: 1. одређену сферу употребе, 2. транспарентност и једнозначност, 3. несинонимност, 4. недостатак емоционалне обојености, 5. слабу метафоризацију,⁹ 6. краткоћу и 7. устаљеност (Гортан-Премк 1988: 16; Cichonska 1988: 23–26; Шипка 1998: 128).

Ексерцирана грађа (око 109 лексема из уџбеника Н. Крстића и 131 лексема из уџбеника Ф. Брадашке) дата је у виду два речника, азбучним односно абecedним редом, са одговарајућим дефиницијама и контекстом.

⁶ Астрономија је наука о просторном положају, кретању, грађи и развоју небеских тела, њихових система и васионе (Миланковић 1997: 34).

⁷ Общий земљопис за србске гимназіе. (Прегледала и одобрила школска комисија). У Београду, при државной књигопечатњи. 1861. Податак о аутору овог уџбеника – Николи Крстићу преузет је из електронског каталога Библиотеке Матице српске. Књига је написана на српском народном језику екавског изговора, преддуковском ћирилицом и морфонолошким правописом.

⁸ Franjo Bradaška. Sравниvajući zemljopis za više razrede srednjih učionah. U Zagrebu, 1867. Narodna tiskarnica Dra. Ljudevita Gaja. Уџбеник припада загребачкој филолошкој школи. Писан је штокавским наречјем са старијим облицима (G mn. stajačicaḥ, D mn. паргата звѣздам) комбинацијом Гајеве и реформисане илирске латинице из 1836 (<č, ć/tj, dj, š, ž>), етимолошким правописом (према Jonke 1965: 17). Погато <ѣ> доследно се употребљава на месту старог гласа јага. Вокално /p/ обележавано је диграфом /ѣr/.

⁹ Тек ако уђу у општи језик, термини могу да развију и полисемију, на пример, *атом* : *атомизирати* → *распарчавати* и сл. (Гортан-Премк 1988: 20).

Приликом идентификације значења служила сам се следећим речницима: Рјеџник 1880–1976, Речник 1967–1976; Мاستило 2001; Клајн/Шипка 2006.

Речник је конципиран тако да је најпре наведен термин, значење, потврда из текста (са бројем стране) и на крају, уколико постоје, сви синоними и терминолошки изрази¹⁰ у оквиру којих фунгира наведена реч (означена тилдом).

Све лексеме са истим значењем (синоними) дате су посебно у речнику, али са ознаком *в. основна одредница*, уз коју је наведено значење и сви регистровани синоними. Све лексеме са два или више значења (хомоними) наведене су под истом одредницом и издвојене арапским бројевима. Све речи навођене су у свом основном облику (номинатив јединице/инфинитив) без обзира на то да ли је он у тексту потврђен или не.¹¹

2. Речник

Скраћенице и симболи:

[...] изостављен део текста

? непознато значење

(?) постоје сумње у тачност дефиниције

☛ Реч постоји са истим значењем у *Речнику српскохрватскога књижевног језика* или је значење, уколико је у питању терминолошки израз, потпуно јасно.¹²

Обшты́й земльо́пис за србске гимназіе (Београд, 1861):

Астероидъ ☛ Између Марса и Јупитера има јошъ око Сунца 35 узгредны велики планета, коє се зову: Астероиди или Планетоиди (2); в. Планетоид;

астрономскій данъ ☛ Земља се еданъ путъ око своє осовине окрене у 24 сата, и то се зове астрономскій данъ (7)

атмосфера ☛ Онај ваздухъ, у комъ дишемо, зове се атмосфера (7)

велика планета. планета Сунчевог система. Планете су 1. Велике или главне, коє се окрећу око самог сунца (1); в. главна планета.

Венера ☛ Ово су знатниє велике планете: Меркуръ, Венера ... (2)

¹⁰ Под терминолошким изразом подразумевам комбинацију две или више речи чије би значење било нарушено када би се свака од компоненти које улазе у њен састав ставила у оквир посебних одредница.

¹¹ Будући да су лексеме навођене предстандардним правописом, често би се основни облик, уколико није био забележен у грађи, наводио аналогно према осталим забележеним примерима (нпр. северный северни. изъ северногъ мора (18) према: паралелный кругъ упоредник, паралела. Паралелный є кругъ...).

¹² Наведени симбол није употребљен у случајевима када у стандардном језику постоји више значења одговарајућег термина (нпр. horizon).

географіјска дужина. географска дужина. УдаляванѢ одъ екуатора къ полима зове се географіјска ширина землѢ, а удаляванѢ одъ првогъ меридіјана есте нѣна географіјска дужина (6)

географіјска ширина землѢ. географска ширина. УдаляванѢ одъ екуатора къ полима зове се географіјска ширина землѢ (6);

Географія ☉ Наука, која насъ учи, да познаемо земљу, зове се Земљописъ (Географія) (1); в. земљописъ

главна планета в. велика планета. Планете су 1. Велике или главне, коє се окрећу око самог сунца (1);

глобъ. глобус. Вештачкій начинѣна справа, која показує каква є земля, зове се глобъ (5)

година ☉ Ово се време зове година (7)

градъ в. степен. Екуаторъ [...] делимо на 360 [...] степена (града) (3)

екваторъ ☉ Равнителъ или екваторъ она є округла линія, која се око землѢ вуче онде, где є земля наипупчастія (3); в. равнителъ;

еклиптика *Сунчева путања.* Еклиптика є коло, коє косо повлачимо преко наше землѢ тако, да екуаторъ на две половине пресече (4)

есень. јесен. имамо пролеће, лето, есень и зиму (7)

западъ ☉ западъ (4)

западна дужина. западна географска дужина. нѣна є ширина двояка, северна и јужна, а и дужина јој є двояка, источна и западна (6)

западна полутина. западна Земљина хемисфера. Првѣй меридіјанъ дели земљу на две полутине источну и западну (4).

западный ☉ на западномъ крају (18)

западно ☉ западно одъ предгорія добре надежде (26)

звезда. небеско тело. Сва велика тела што су у ваздуху, зовемо у науци єдним именомъ звезде. Звезда є и сунце и месецъ, па и наша земля (1); уп. крећућа се ~;

Земљописъ в. *географија.* Наука, која насъ учи, да познаемо земљу, зове се Земљописъ (*Географія*) (1); уп. ~ математичкій; ~ политичкій; ~ физичкій;

Земљописъ математичкій. математичка географија. Кадъ се о земљи као о некој звезди говори, быће Земљописъ математичкій (1)

Земљописъ политичкій. политичка географија. ...кадъ се говори о земљи, као о месту, где люди живе, быће земљописъ политичкій (2)

Земљописъ физичкій. физичка географија. Кадъ се говори о томе, каква є земля, особито на својој површини, быће земљописъ физичкій (1)

Земля. Земља. Ово су знатниє велике планете: Меркурь, Венера, Земля ... (2)

зима ☉ имамо пролеће, лето, есень и зиму (7)

зона в. *пояс землѢ.* Поясеви землѢ или зоне простори су, кои леже међу полима, полскимъ и обртнимъ круговима све до екуатора (4–5);

истокъ ☉ истокъ (4)

источна дужина. источна географска дужина. нѣна є ширина двояка, северна и јужна, а и дужина јој є двояка, источна и западна (6)

источна полутина. источна Земљина хемисфера. Првѣй меридіјанъ дели земљу на две полутине источну и западну (4).

источный ☉ у источной Турской (17)

источно ☉ источно одъ Средиземногъ мора (21)

карта в. *мапа*. *мапа* или *карта* (5);

комета ☼ Звезде су [...] *Комете*, коє обично зовемо *репате* *звезде* за то, што имаю неку *светлостъ* као *репъ* (1); в. *репата звезда*.

крећућа се звезда в. *планета*. *Планете*, коє од сунца примају свою *светлостъ*, и око нѣга се *окрећу*, не *стоє*, дакле, на *едном месту* па *ій* зато зовемо *крећуће се звезде* (1);

лето ☼ имамо *пролеће*, *лето*, *есень* и *зиму* (7)

мала планета в. *пратилацъ*. *Планете* су: [...] 2. *Мале планете*, коє се око *главни планета* *окрећу*, па се съ овима у *друштву* *окрећу* и око сунца (1).

мапа ☼ А *кадъ* се на *артіи* *покаже* *каква* є *нека држава*, или *некій већій* или *маньій просторъ* *землѣ*, то се зове *мапа* или *карта* те *државе*, и *тогъ простора* *землѣ* (5); в. *карта*.

Марсъ ☼ Ово су *знатниє* *велике планете*: *Меркуръ* [...] *Марсъ* (2)

Меридіанъ ☼ *Полуденикъ* или *Меридіанъ* є *коло*, коє *вучемо* одъ *едног пола* до *другогъ* *преко екватора* (4); в. *Полуданикъ*. уп. *првѣй меридіанъ*;

Меркуръ ☼ Ово су *знатниє* *велике планете*: *Меркуръ*... (2)

месець ☼ Звезда є и *сунце* и *месець*, па и *наша земля* (1)

небо ☼ *небо* (4);

непокретна звезда. *звезда некретница*. *Сунца* зовемо *стоєће* или *непокретне звезде* (1). в. *стоєћа звезда*; *сунце* (2);

Нептунъ ☼ Ово су *знатниє* *велике планете*: *Меркуръ* [...] *Нептунъ* (2)

обртный кругъ. *повратник*. Међу *паралелнимъ* *круговима* *знаменитіи* су: 1. Два *обртна круга* (*тропски кругови*) (4); в. *тропски кругъ*;

обштій меридіанъ. *опити меридијан на глобусу*. *Обручъ* *начинѣнъ* око *глоба*, *показує* *меридианъ* за *свако место*, па се *зато* *тај обручъ* зове *обштій меридіанъ* (5)

осовина землѣ. *Земљина оса*. Онај *пречникъ*, *кои бы* *вукли* съ *едногъ* *плѣоснатогъ* *края* до *другогъ* *крозь* *срєдину* *землѣ*, зове се: *осовина землѣ* (3)

паралелный кругъ. *упоредник*, *паралела*. *Паралелный* є *кругъ* оно *коло*, коє око *землѣ* *повлачимо* тако, да *свуда* *буде* одъ *екватора* *еднако далеко* (4)

планета ☼ *Планете*, коє од сунца примају свою *светлостъ*, и око нѣга се *окрећу*, не *стоє*, дакле, на *едном месту* па *ій* зато зовемо *крећуће се звезде* (1); в. *крећућа се звезда*. уп. *велика* ~; *главна* ~;

Планетоидъ в. *Астероид*. *Астероиди* или *Планетоиди* (2);

планиглобъ. *картографски проказ* *Земљине кугле*. *Кадъ* се на *артіи* *покаже* у *два кола*, *каква* є *земля*, то є *планиглобъ* (5)

*полъ*¹³ ☼ Два су *края* те *осовине* *поли* (*полуси*) (3); в. *полусъ*. уп. *южный* ~; *северный* ~;

полскій кругъ. *поларник*, *поларни круг*. Међу *паралелнимъ* *круговима* *знаменитіи* су: [...] 2. Два *полска круга* [...] *Єданъ* є *северный* а *другій* є *южный* *полскій кругъ* (4); уп. *северный* ~; *южный* ~;

Полуданикъ в. *Меридіанъ*. *Полуданикъ* или *Меридіанъ* є *коло*, коє *вучемо* одъ *едног пола* до *другогъ* *преко екватора* (4);

полусъ в. *пол*. Два су *края* те *осовине* *поли* (*полуси*) (3)

¹³ Именица /пол/ у Земљопису Н. Крстића нема проширење у множини.

полутина в. хемисфера. Екваторъ дели земљу на две равне полутине, на северну и южну (3); уп. западна ~; источна ~; северна ~; южна ~;

помрчати. помрачити се. Кад помрча месец... (3)

појасъ землѣ. климатски појас. Поясеви землѣ или зоне простори су, кои леже међу полима, полскимъ и обртнимъ круговима све до екватора (4–5); в. зона.

пратилацъ. сателит. Мала планета или пратилацъ (1); в. мала планета.

првѣй меридіанъ. први меридијан. Првѣй меридіанъ дели земљу на две полутине источну и западну (4).

пречникъ землѣ. пречник Земље. Пречникъ є землѣ свака права линія, коју бы съ едногъ края землѣ до другогъ провукли крозь саму средину землѣ (3)

пролеће ☀ имамо пролеће, лето, есенъ и зиму (7)

равнитель в. екваторъ. Равнитель или екваторъ она є округла линія, коя се око землѣ вуче онде, где є земля наипучастія (3)

репата звезда в. комета. Звезде су [...] Комете, коє обично зовемо репате звезде за то, што имаю неку светлостъ као репъ (1)

Сатурнъ ☿ Ово су знатниє велике планете: Меркуръ, Венера [...] Сатурнъ (2)

светъ. васиона. Све звезде у скупу єсу светъ (1)

северъ ☀ Кад путуємо од юга северу... (3); северъ (4)

северна полутина. северна Земљина хемисфера. Екваторъ дели земљу на две равне полутине, на северну и южну (3)

северна ширина. северна географска ширина. ...нѣна є ширина двояка, северна и южна (6)

северно ☀ северно одъ стражнѣ Индіє (22)

северный. северни. изъ северногъ мора (18)

северный леденый појасъ. северни ледени појас. Северный леденый појасъ (5)

северный пол. северни пол. Єданъ є поль северный, а другѣй южный (3)

северный полскій кругъ. северни поларник. Међу паралелнимъ круговима знаменитіи су: [...] 2. Два полска круга [...] Єданъ є северный а другѣй є южный полскій кругъ (4);

северный умереный појасъ. северни умерени климатски појас. Северный умереный појасъ (5)

северозападъ ☀ на северозападу (24)

северозападный ☀ на северозападной граници (21)

североистокъ ☀ на североистоку (24)

северо-источный ☀ на северо-источной граници (17)

североисточно ☀ североисточно одъ Каспійскогъ (23)

соларна система в. сунчана система. Сунце са свима своимъ великимъ и малимъ планетама у скупу зове се: сунчана система или сунчанъ строй (соларна система) (2);

степен ☀ Екваторъ [...] делимо на 360 [...] степена (града) (3); в. град.

стоѣћа звезда в. непокретна звезда. Сунца зовемо стоѣће или непокретне звезде (1).

страна света ☀ четири стране света (4)

сунце 1. Сунце. Звезда є и сунце и месецъ, па и наша земля (1); 2. в. *непокретна звезда*. Сунца зовемо стоѣће или непокретне звезде (1).

сунчанъ строй в. сунчана система. Сунце са свима своимъ великимъ и малимъ планетама у скупу зове се: сунчана система или сунчанъ строй (соларна система) (2);

сунчана система *Сунчев систем*. Сунце са свима својим великим и малим планетама у скупу зове се: сунчана система или сунчань строй (соларна система) (2); в. соларна система; сунчан стой;
топлый пояс. *врући климатски појас*. Топлый пояс, кои заузима просторъ съ обе стране екватора све до обртны кругова (5)
тропскій кругъ в. обртни круг. Међу паралелнимъ круговима знаменити су: 1. Два обртна круга (тропски кругови) (4)
Уранъ ☿ Ово су знатније велике планете: Меркуръ [...] Уранъ (2)
хемисфера ☿ Ове се полутине зову хемисфере (3); в. полутина.
хоризонтъ ☿ Савъ тај просторъ, што очима прегледати можемо, зовемо обично хоризонтъ (4)
югозападъ ☿ на югозападу (36)
югозападный ☿ на югозападномъ краю (36)
югоистокъ ☿ на югоистоку (25)
югъ. *југ*. Кад путуемо од юга северу... (3); югъ (4)
южна полутина. *јужна Земљина хемисфера*. Екваторъ дели земљу на две равне полутине, на северну и јужну (3)
южна ширина. *јужна географска ширина*. ...нѣна є ширина двояка, северна и јужна (6)
южно. *јужно*. јужно одъ Грчке (20)
южный леденый пояс. *јужни ледени климатски појас*. южный леденый пояс (5)
южный полъ. *јужни пол*. Еданъ є полъ северный, а другій южный (3)
южный полскій кругъ. *јужни поларник*. Међу паралелнимъ круговима знаменити су: [...] 2. Два полска круга [...] Еданъ є северный а другій є южный полскій кругъ (4);
южный умереный пояс. *јужни умерени климатски појас*. южный умереный пояс (5)
Юпитеръ. *Јупитер*. Ово су знатније велике планете: Меркуръ [...] Юпитеръ (2)

Franjo Bradaška. *Sravnjivajući zemljopis za više razrede srednjih učionah*. U Zagrebu, 1867:

antarktički stožerni kolobar в. јужни стоžерни колобар. Онaj измeдju узпoreдникah [...] који је од стоžера 23° удаљен, зове се стоžерни (поларни) колобар (сєвeрни, арктички, јужни, antarktički) (6)
арктиčki стоžерни колобар в. сєвeрни стоžерни колобар. Онaj измeдju узпoreдникah [...] који је од стоžера 23° удаљен, зове се стоžерни (поларни) колобар (сєвeрни, арктички, јужни antarktički) (6)
астрономиčki дан. *астрономски дан*. Док се земља једанпут окрене око своје оси [...] треба 24 уре или један (астрономиčki) дан (6)
чeстно помeрчање сунца. *delimično помрачење Сунца*. помeрчање сунца (подпuno или чeстно) (4)
доба годишта в. годишња доба. оdtуда различне добе годишта (8)
drugарica в. мeсeц. Мeсeце (покрајне преходнице, drugарice, Trabanten, Satelliten) (1)
ekliптика. *елиптична путања Земље око Сунца*. Земља обидје сунце једанпут у једној години и то дугулјастом округлом стазом (пакругом) која се зове пут земље, или ekliптика (6); в. пут земље; земаљски пут;

fyzikalni zemljopis. fizička geografija. fyzikalni илито природни zemljopis motri zemaljsko povèrške i stvorove (1); v. природни земљопис.

Gèrgurevski lètobroj. gregorijanski kalendar. Julijevski i Gèrgurevski lètobroj (7)

glavni podnevnik. početni, prvi meridijan. Među podnevnici smatra se onaj glavnim ili pèr-vim podnevníkom, koji najmanje tèrga kopno, a to je podnevník otoka „Ferra“¹⁴ (6); v. pèrvi podnevník.

glob. globus. Zemaljska kruglja umètno naćinjena od lèpenke ili druge koje stvari zove se glob (4)

*godišnja doba*¹⁵ *godišnje doba.* ...imaju mèšta jednake zemljopisne širine jednake godišnje dobe (9); v. doba godišta.

horizont. linija u kojoj se prividno spajaju nebo i površina Zemlje. Ovaj se krug zove obzor (horizont) (4); v. obzor.

izhod sunćani. izlazak Sunca. izhod sunćani i zahod (8)

iztoćna dužina ☉ Iztoćna, zapadna dužina (6)

iztoćna polutka. istoćna polulopta. Svaki podnevník dèli zemlju na dvè polutke, na iztoćnu i zapadnu (6)

iztok ☉ звèзде се прије на iztoku показују (4)

iztonoćne toćke. položaj Zemlje u odnosu na Sunce kada nastupa ravnodnevica (?). One dvè toćke, koje su skorom jednako daleko od sunćanih vratinah, zovu se iztonoćne toćke (7)

jarćev obratnik v. južni obratnik. sèverni obratnik ili rakov; južni ili jarćev (6)

jesen ☉ prolèće i jesen (8)

jug ☉ jug (5)

jugoiztok. jugoistok. jugoiztok (5)

jugozapad ☉ jugozapad (5)

Julijevski lètobroj. julijanski kalendar. Julijevski i Gèrgurevski lètobroj (7)

južna polutka. južna hemisfera. on dèli zemlju na dvè polutke (Haemisphaeren), na sèvernu i južnu polutku (5)

južna širina ☉ Sèverna, južna širina (6)

južni obratnik. južni povratnik. sèverni obratnik ili rakov; južni ili jarćev (6); v. jarćev obratnik

južni stožer. južni pol. sèverni, južni stožer (5)

južni stožerni kolobar. južni polarnik. Onaj izmedju uzporednikah [...] koji je od stožera 23° udaljen, zove se stožerni (polarni) kolobar (sèverni, arktićki, južni, antarktićki) (6); v. antarktićki stožerni kolobar.

¹⁴ Овај је меридијан сматран почетним до 1884. године, када је као почетни прихваћен гринички меридијан. Налази се 20° западно од Гринича. Ф. Брадашка (1867) у вези с тим каже: „Englezi neuzimlju za pèrvi podnevník ferrski, nego onaj, što ide прèко звèзданице u Greenwichu. [...] Francezom pèrvi је onaj, koji ide прèко Pariza“ (6).

¹⁵ Именица /доба/ у Земљопису Ф. Брадашке има женски род: *odtuda različne do-be godišta* (8); jednake godišnje dobe (9). Како се наводи у РЈАЗУ, женски род ове именице јесте прасловенска црта, док се средњи род устаљује од 14. века код свих штокаваца, а неретко и код чакаваца.

krug-razsvětlik. linija na Zemlji koja odvaja osvetljeni deo Zemljine kugle od neosvetljenog. (?). Sunčane zrake dopiru samo dva puta na godinu do obadva stožera, i to onda, kada je zemlja u istonočnim točkah (21. ožujka i 23. rujna), i samo onda sече krug-razsvětlik (Beleuchtungskreis, t.j. krug koji děli razsvětljenu i tamnu polovicu zemlje; 7–8)

lěto ☞ lěto veoma kratko (9)

lětobroj. kalendar. Julijevski i Gèrgurevski lětobroj (7); up. Julijevski ~; Gèrgurovski ~; *magla meteorska prašina, deo komete.* Repatice (Kometen); ove se samo kadšto pojave, okružene su maglom, imaju svētao rep (1)

mathematički pojas. klimatski pojas. Među ovimi kolobari leže mathematički pojasi (6); up. studeni ~; umereni ~; vrući ~

mathematički zemljopis. matematička geografija. Ako smatramo zemlju kao zvězdu u njezinu odnošaju naprama drugim zvězdam, onda se zemljopis zove mathematičkim, ili zvězdarskim (1); v. zvězdarski zemljopis.

měsec. satelit. Měsece (pokrajne prehodnice, drugarice, Trabanten, Satelliten), koje se vērte oko glavnih prehodnicah, a š njimi se ujedno giblju oko stajačicah (1); v. pokrajna prehodnica; drugarica

měsečna godina. vreme za koje Mesec pređe svoju putanju oko Sunca (?). Sunčana godina (11 danah dulja od měsečne) (6)

mladj. mlad mesec. Vērteć se mēsec oko zemlje i sa zemljom oko sunca, dodje kadkad u takov položaj [...] da ga ništa nevidimo – mladj (4)

nacěrt v. zemljovid. Zemljovidi i nacěrti predstavljaju manje ili veće komade zemaljskoga pověršja na papiratoj ravnini (4)

nadir ☞ Ako si čovek misli okomicu povučenu od tēmena svoga do nebeskoga svoda, onda mu naznačuje konac te okomice na nebu tēmjenjak (zenith); a njemu na protivnoj strani jest podnožnjak (nadir) (4–5); v. podnožnjak.

nebeski sěverni stožer. nebeski severni pol. sěverni je stožer zemlje uvěk okrenut prama onoj istoj strani neba (prama nebeskomu sěvernemu stožeru) (7)

nebeski svod ☞ Ako si čovek misli okomicu povučenu od tēmena svoga do nebeskoga svoda (4–5)

*nebesko tělo*¹⁶ ☞ Velika telesa, što se nalaze u neizmernom prostoru sveta, zovu se nebeska tělesa ili zvezde (1); v. zvězda.

nebo ☞ kao da se na najdalnjih krajevih nebo dotiče zemlje (4)

obod zemlje. obim Zemlje. obod zemlje iznosi... (5)

obratnik. povratnik. Onaj izmedju uzporednikah, koji je na jednoj i drugoj polutki po prilici $23\frac{1}{2}^{\circ}$ od polutnika udaljen, zove se obratnikom (6); jarčev ~; južni ~; rakov ~; sěverni ~;

obzor v. horizont. Obzor je uvěk okrugao (4); up. prividni ~; pravi ~

os ☞ Prehodnice (Planeten), koje se vērte oko svoje osi i oko stajačicah (1); up. zemaljska ~; *osoje. mesto na koje ne dolazi sunce, osojno mesto.* Prisoje (Perihelium) i osoje (Aphelium) (7)

pěrví podnevnik v. glavni podnevnik. Među podnevnici smatra se onaj glavnim ili *pěrvim podnevnikom*...(6)

¹⁶ Множина именице /тело/ у Земљопису Ф. Брадашке доследно се појављује у форми /телеса/.

- planiglob.* kartografski prikaz Zemljine kugle. Ako si predstavimo polutke, kano pljosnate ili ravne, onda ćemo dobiti planiglobe (4)
- podnevnik.* *podnevak,* *meridijan.* Kolobari koji idu kroz oba stožera i polutnik dva puta pravokutno sijeku, zovu se podnevnici (Meridiane, Mittagskreise), nu navadno zove se podnevníkom samo polovica takova kolobara, iduća od jednoga stožera do drugoga (5)
- podnožnjak* v. nadir. podnožnjak (nadir; 4–5)
- podpuno poměrcanje sunca.* *potpuno pomračenje Sunca.* poměrcanje sunca (podpuno ili često) (4)
- pokrajna prehodnica* v. mēsec. Mēsece (pokrajne prehodnice, drugarice, Trabanten, Satelliten) (1);
- polarni kolobar* v. stožerni kolobar. Onaj između uzporednikah [...] koji je od stožera 23° udaljen, zove se stožerni (polarni) kolobar (6)
- politički zemljopis.* *politička geografija.* politički pako zemljopis opisuje zemlju kao obitalište čoveka (1)
- polutka.* *Zemljina polulopta, hemisfera.* on děli zemlju na dvě polutke (Haemisphaeren) (5); up. istočna ~, južna ~; sěverna ~; zapadna ~;
- polutnički.* *koji se odnosi na polutnik.* polutnički (5); up. promer polutnički;
- polutnik.* *ekvator.* Čerta, potegnuta u misli oko zemlje u jednakoj daljini od obadva stožera, zove se polutnik (5)
- poměrcanje.* *pomračenje.* Ako mēsec dodje među sunce i zemlju, te zemlju zasēni, onda nastane poměrcanje sunca (4); up. ~ sunca; ~ meseca;
- pomerčanje meseca.* *pomračenje Meseca.* ako li dodje zemlja među sunce i mēsec, te mēsec zasēni, onda nastane poměrcanje mēseca (4)
- poměrcanje sunca.* *pomračenje Sunca.* poměrcanje sunca (4); up. podpuno ~; često ~;
- pověršje zemaljsko.* *površina Zemlje.* Veličina pověršja zemaljskoga iznosi... (6)
- pravi obzor.* *pravi, matematički horizont.* Prividni – pravi obzor (4)
- prehodnica.* *planeta.* Prehodnice (Planeten), koje se vērte oko svoje osi i oko stajačicah (1)
- prestupna godina* ☞ Prestupna godina (7)
- prirodni zemljopis* v. fizikalni zemljopis. fizikalni iliti prirodni zemljopis motri zemaljsko pověršje i stvorove (1)
- prisoje.* *mesto izloženo suncu.* Prisoje (Perihelium) i osoje (Aphelium) (7)
- prividni obzor.* *prividni horizont.* Prividni – pravi obzor (4)
- prolětje / prolěće* ☞ prolětje i jesen (8); prolěće i jesen (8)
- proměr polutnički.* *prečnik polutara(?).* Ako razdělamo obod zemlje s 3.14, dobit ćemo proměr polutnički (5)
- prostor svēta.* *kosmos.* I naša je zemlja takova zvězda, što prosto pliva u prostoru svēta (1)
- protudomak.* *stanovnik mesta sa istom geogr. dužinom, ali sa suprotnom širinom.* mēsto jednake zemljopisne dužine, nu protivne širine imaju jednake dnevne, a protivne godišnje dobe (protudomci) (9)
- protunožac.* *stanovnik mesta na suprotnim krajevima Zemlje koja imaju za 180° različitu geogr. dužinu i širinu.* mēsta napokon na dva protivna konca zemaljskoga proměra, imaju za 180° različnu dužinu i protivnu širinu, s toga i protivne i sdvevne i godišnje dobe (protunožci, Antipoden) (9)
- pun mēsec.* ☞ Věrtěc se mēsec oko zemlje i sa zemljom oko sunca, dođe kadkad u takov položaj [...] da ga vidimo sasvim = pun mēsec, ili uštap (4); v. uštap.
- put zemlje* v. ekliptika. ...put zemlje, ili ekliptika (6)

rakov obratnik v. *sěverni obratnik*. *sěverni obratnik* ili *rakov*; *južni* ili *jarčev* (6)
rep ☉ *Repatice* (Kometen); ove se samo kadšto pojave, okružene su maglom, imaju svētao *rep* (1)
repatica. *kometa*. *Repatice* (Kometen); ove se samo kadšto pojave (1)
sěver ☉ *sěver* (5)
sěverna polutka. *severna hemisfera*. on děli zemlju na dvě polutke (Haemisphaeren), na *sěvernu* i *južnu polutku* (5);
sěverna širina ☉ *Sěverna*, *južna širina* (6)
sěverni obratnik. *severni povratnik*. Onaj između uzporednikah, koji je na jednoj i drugoj polutki po prilici $23\frac{1}{2}^{\circ}$ od polutnika udaljen, zove se obratnikom (*sěverni obratnik* ili *rakov*; *južni* ili *jarčev*) (6); v. *rakov obratnik*;
sěverni stožer. *severni pol*. *sěverni*, *južni stožer* (5)
sěverni stožerni kolobar. *severni polarnik*. Onaj između uzporednikah [...] koji je od stožera 23° udaljen, zove se *stožerni* (polarni) *kolobar* (*sěverni*, arktički, *južni* antarktički) (6); v. arktički *stožerni polarnik*.
sěvernica. *severnjača*. *Sěvernica* (5)
sěveroiztok. *severoistok*. *sěveroiztok* (5)
sěverozapad. *severozapad*. *sěverozapad* (5)
središte ☉ tako ima i zemlja svoje *središte* (centrum) (5)
stajačica. *zvezda nekretnica*. *Stajačice* (Fixterne), koje imaju svoju vlastitu svētllost, te neměnjaju [...] města svoga (1)
stanovište. *stojište*. Čovek si može misliti, koliko mu drago čertah od svoga *stanovišta* do obzora (5)
stožer. *pol*. konci te osi zovu se *stožeri* (5); up. *severni* ~; *južni* ~;
stožerni kolobar. *polarnik*, *polarni krug*, *stožernik*. Onaj između uzporednikah [...] koji je od stožera 23° udaljen, zove se *stožerni* (polarni) *kolobar* (*sěverni*, arktički, *južni* antarktički) (6); v. *polarni kolobar*; up. antarktički ~; arktički ~; *južni* ~; *severni* ~;
strana svēta ☉ te mu čerte pokazuju *strane svēta* (5)
studení mathematički pojas. *hladni klimatski pojas*. Među ovimi kolobari leže *mathematički pojasi* i to [...] oko stožerah do stožernih kolobarah dva *studená pojasa* (6)
stupanj. *stepen*. Polutnik se děli [...] na 360 jednakih delah ili *stupnjevah* (5)
sunce ☉ Věteč se měsec oko zemlje i sa zemljom oko *sunca*... (4)
sunčana godina. *vreme za koje Zemlja pređe putanju oko Sunca* (?). *Sunčana godina* (11 danah dulja od měsečne) (6)
sunčana zraka. *zrak Sunca*. *Sunčane zrake* dopiru... (7)
sunčane vratine. *tačka na ekliptici koja je najbliža Suncu i najudaljenija od njega*. Ona točka na putu zemlje, koja je suncu najbliža i ona, koja je najdalje od njega, zovu se *sunčane vratine* (7)
těmenjak v. *zenith*. Ako si čovek misli okomicu povučenu od těmena svoga do nebeskoga svoda, onda mu naznačuje konac te okomice na nebu *těmenjak* (zenith); a njemu na protivnoj strani jest podnožnjak (nadir; 4–5)
umereni mathematički pojas. *umereni klimatski pojas*. Među ovimi kolobari leže *mathematički pojasi* i to [...] među obratnici i stožernimi kolobari dva *uměrena* (6)
uštáp v. *pun měsec*. *pun měsec*, ili *uštáp* (4)
uzdomak. *mesto sa istom geografskom širinom, ali na geogr. dužini za 180° različitoj*. město jednake zemljopisne širine, nu 180° dužine razdaleko jedno od drugoga, imaju jednake godišnje, a protivbne dnevne dobi (*uzdomci*) (9)

uzporednik. uporednik, paralela. Polutniku uzpored predstavljamo si povučene kolobare, koji postaju tim manji, čim se više približuju stožeru, i koji se zovu uzporednici (Parallelen) (5)

vrući matematički pojas. vrući klimatski pojas. Među ovimi kolobari leže matematički pojasi i to među jednim i drugim obratnikom vrući (6)

zahod sunčani. zalazak Sunca. izhod sunčani i zahod (8)

zapad ☉ na zapadu (4)

zapadna dužina ☉ Iztočna, zapadna dužina (6)

zapadna polutka. zapadna polulopta. Svaki podnevik děli zemlju na dvě polutke, na iztočnu i zapadnu (6)

zemaljska kruglja. zemaljska kugla. Zemaljska kruglja umětno načinjena od lěpenke ili druge koje stvari zove se glob (4)

zemaljska os. Zemljina osa. Onaj proměr, oko koga se zemlja vèrti, zove se zemaljska os (5)

zemaljski promer. prečnik Zemlje (?). Zemaljski proměr (5)

zemaljski put v. ekliptika. U svakoj drugoj točki zemaljskoga puta (8)

zemaljsko poveršje. površina Zemlje. Zemljovidi i nacerti predstavljaju manje ili veće komade zemaljskoga poveršja na papirnoj ravnini (4)

Zemlja ☉ Zemljopis je znanost koja nas uči poznavati zemlju (1)

zemljopis. geografija. Zemljopis je znanost koja nas uči poznavati zemlju (1); up. fizikalni ~; matematički ~; politički ~; prirodni ~; zvezdarski ~;

zemljopisna dužina. geografska dužina. Udaljenost nekoga mēsta od pērvoga podnevnika zove se zemljopisna dužina (6)

zemljopisna širina. geografska širina. Udaljenost nekoga mēsta od polutnika prama sēveru ili jugu, zove se zemljopisna širina (6)

zemljovid. geografska karta. Zemljovidi i nacerti predstavljaju manje ili veće komade zemaljskoga poveršja na papirnoj ravnini (4); v. nacert.

zenith. zenit. Ako si čovek misli okomicu povučenu od tēmena svoga do nebeskoga svoda, onda mu naznačuje konac te okomice na nebu tēmenjak (zenith); a njemu na protivnoj strani jest podnožnjak (nadir; 4–5); v. tēmenjak.

zima ☉ a zima duga (9)

*zvězda v. nebesko tēlo.*¹⁷ Ako smatramo zemlju kao zvězdu... (1)

zvězdarnica. zgrada odakle se posmatraju i opisuju nebeska tela i pojave u vasioni, opservatorija. Englezi neuzimlju za pērvi podnevnik ferrski, nego onaj, što ide prěko zvězdarnice u Greenwichu (6)

zvězdarski zemljopis v. matematički zemljopis. ...onda se zemljopis zove matematičkim, ili zvězdarskim (1)

3. Анализа. Велики број забележених једночланих термина и у једном и у другом уџбенику потврђен је у Речнику 1967–1976. Од 63 једночлана термина из уџбеника Николе Крстића у Речнику су потврђене 53 речи у истом значе-

¹⁷ Некада се под звездом подразумевало небеско тело уопште (и покретно и непокретно).

њу.¹⁸ Називи за планете, иако нерегистровани у Речнику 1967–1976, припадају стандардном лексичком фонду српског језика (Меркур, Венера, Марс, Јупитер, Сатурн, Уран, Нептун). Важно је истаћи да једночлане лексеме које су нерегистроване у Речнику (полуданик, полус, полутина¹⁹ и равнитељ) у уџбенику имају своје синонимне пандане који и данас фунгирају у савременој терминологији српског језика (меридијан, пол, хемисфера, екватор), што упућује на закључак да су се у српском термилошком систему, у овом случају, стабилизовали интернационализми. Када је реч о термилошким изразима, потврђено је у Речнику 1967–1976 само неколико веза (северни пол, јужна ширина, северна ширина, источна дужина, западна дужина).

Слично ситуацији у уџбенику Н. Крстића, у Сравнивајућем земљопису (1867) сразмерно велик број једночланих термина потврђен је у Речнику 1967–1976 у истом значењу – од 57 једночланих термина регистрована су 43. Од преосталих 14 лексема 9 је потврђено у Речнику 1967–1976, али не у истом значењу (*drugarica* у значењу ‘сателит’, *tagla* у значењу ‘метеорска прашина’, *nacért* у значењу ‘географска карта’, *podnožnjak* у значењу ‘надир’, *polutka* у значењу ‘хемисфера’, *prehodnica* у значењу ‘планета’, *rep* у значењу ‘задњи део комете’, *stanovište* у значењу ‘стојиште’, *těmenjak* у значењу ‘зенит’). Пет лексема није регистровано у Речнику 1967–1976: *krug-razsvětnik*, *lěto broj*, *potměčanje*, *protudomak*, *uzdomak*. Међу термилошким изразима, у Речнику 1967–1976 фунгирају: *istočna dužina*, *južna širina*, *sěverna širina*, *prestupna godina*, *pun mēsec*, *strana svēta*, *zapadna dužina*.

У даљој анализи ексцерпирана грађа упоређена је са грађом у речницима савремених географских термина – грађа из уџбеника Н. Крстића (1861) са терминологијом у речнику Н. Мاستило (2001), а грађа регистрована у уџбенику Ф. Брадашке (1867) упоређена је са терминологијом у речнику И. Баучића (1966).²⁰

¹⁸ Уколико нису посебно наведени у Речнику 1967–1976, термилошки изрази нису узети у обзир приликом анализе, јер би се добила погрешна слика о односу предстандарда и савременог стања. Наиме, иако су компоненте многих термилошких израза забележене у Речнику 1967–1976, постоји сумња у фунгирање тог израза у савременом термилошком систему (нпр. земљопис математички, сунчана система и сл.).

¹⁹ Лексема *полутина* регистрована је у Речнику 1967–1976, али не у значењу хемисфере.

²⁰ Требало би напоменути да, приликом анализе, нисам била у могућности да се служим неким савременијим речником географских термина хрватског језика (нпр. *Geografskim гјечником* А. Цвитановића, из 2002. године). Управо због тога постоји могућност да резултати добијени приликом поређења грађе забележене у речнику И. Баучића у већој или мањој мери не осликавају стварни однос термина предстандарда и стандарда хрватског језика.

У речнику Н. Мاستило (2001) потврђено је 37 једночланих термина у истом значењу (*астероид, атмосфера, Венера, географија, година, екватор, еклиптика, есен, запад, звезда, земля, земљопис, зима, зона, исток, источни, карта, комета, лето, Марс, Меридијан, Меркур, месец, небо, Нептун, планета, планетоид, пол, пролеће, Сатурн, север, северный, сунце, Уран, хемисфера, хоризонт, Јупитер*) и 2 термилошка израза (*страна света, северный пол*). Поред назива за планете, годишња доба, стране света и лексема општег лексичког фонда (нпр. небо, звезда и сл.), потврђен је и извештај број ускоспецијализованих термина, карактеристичних за савремени географски лексикон: *планетоид, астероид, хемисфера, екватор, еклиптика, комета, хоризонт*. Одмах упада у очи страно порекло наведених лексема.

Код Баучића (1966) потврђена су, у истом значењу, 22 једночлана термина (*ekliptika, horizont, iztok²¹, jesen, jug, jugoiztok, jugozapad, leto, nadir, obzor, prolēce, rep, sever, severoiztok, severozapad, sunce, zapad, Zemlja, zemljopis, zenith, zima, zvēzda*), дакле, углавном називи за годишња доба, стране света и речи из општег лексичког фонда, као и 5 термилошких израза (*godišnja doba, prividni obzor, strana sveta, istočna dužina, zapadna dužina*), што је далеко мање него у Речнику 1967–1976.²²

Добијени резултати могу се приказати и на следећи начин:

	<i>Општи земљопис</i> (1861)	<i>Sravnjivajući zemljopis</i> (1867)
Укупан број забележених термина	109	131
Број једночланих термина потврђен у истом значењу у Речнику 1967–1976 у односу на њихов укупан број	53/63 (84,1%)	43/57 (75,4%)
Број савремених једночланих термина непотврђених у Речнику 1967–1976	7 (називи за планете)	—
Број термилошких израза потврђених у Речнику 1967–1976 у односу на њихов укупан број	4/46 (8,6%)	7/74 (9,5%)

²¹ Овом приликом не обраћа се пажња на правописна решења.

²² Лексема *месец* код Баучића (1966) има искључиво значење Земљиног сателита Месеца, али не и сателита уопште, како је регистровано у уџбенику из 1867.

Број једночланих термина потврђених у Вауџић (1966) у односу на њихов укупан број	37/63 (58,7%)	22/57 (38,59%)
Број термилошких израза потврђених у Вауџић (1966) у односу на њихов укупан број	2/46 (0.4)	5/74 (0,67%)

Упоређена је грађа и из двају анализираних уџбеника. Утврђено је да у њима постоји веома мали заједнички лексички фонд, који најчешће не представља ускоспецијализовану термилошку грађу, него претежно фонд лексема општег карактера односно високофреквентне термине²³ (нпр. *данъ/dan*, *есень/jesen*, *пролеће/prolětje*, *prolēće*, *лемо/lěto*, *зима/zima*, *северъ/sěver*, *северный/sěverni*, *североистокъ/sěveroiztok*, *северозападъ/ sěverozapad*, *западъ/zapad*, *западный/zapadni*, *югъ/jug*, *южный/južni*, *югоистокъ/jugoiztok*, *югозападъ/jugozapad*, *земля/zemlja*, *истокъ/iztok*, *источна ширина/iztočna širina*, *северна ширина/sěverna širina*, *небо/nebo*, *страна света/strana svēta*, *звезда, сунце/sunce*). Врло су ретки примери ускоспецијализованих термина који егзистирају у оба уџбеника (*глоб/glob*, *земљопис/zemljopis*, *еклиптика/ekliptika*, *планиглоб/planiglob*). Уочено је да се веома често у неком од уџбеника, поред заједничког термина, појављује и терминсиноним: географија, земљопис: *zemljopis*; еклиптика: *ekliptika*, *put zemlje*, *zemaljski put*; звезда: *zvězda*, *nebesko tělo*; хоризонт: *horizont*, *obzor* и сл.). Синонимија се најчешће појављује у случајима коегзистенције домаћег и страног термина (географија: земљопис и сл.). Уколико су у питању термилошки изрази, у анализираној грађи уочава се често идентичност само једног члана израза, нпр. *појасъ земљъ*: *mathematički rojas*; географийска дужина/ширина: *zemljopisna dužina/širina*; и сл. Забележени су и примери у којима лексема имају исти корен, али су различито суфигиране: астрономскій *данъ*: *astronomički dan*; земљопис физичкій: *fizikalni zemljopis*. Термилошки изрази понекад се разликују само у погледу реда речи, при чему је у српском уџбенику атрибут постпонован у односу на управну именски лексему: земљописъ математичкій: *mathematički zemljopis*; земљописъ политичкій: *politički zemljopis*. Када је реч о лексеми /сунце/, она је забележена у оба уџбеника, али је у загребачком издању употребљена само у значењу звезде Сунца, а у београдском, поред овог, и у општем значењу звезде некретнице.

²³ Термин из уџбеника Н. Крстића наведен је ћирилицом, а термин из књиге Ф. Брадашке латиницом.

У највећем броју примера у анализираним уџбеницима за исте појмове фунгирају различити термини, што је и очекивано.²⁴

Требало би напоменути да је забележен велик број лексема без пандана у другом корпусу, српском или хрватском.²⁵ Највећи број регистрованих лексема у оба уџбеника припада фонду домаћих речи.²⁶ У питању су или термини који често нису ускоспецијализовани, него полисемичне речи, део општег лексичког фонда или преведенице.²⁷ Известан број забележених лексема чине интернационализми²⁸ (*astronomički/астрономскиј, fizikalni, ekliptika, horizont/хоризонт, mathematički/математички, politički/политички, planiglob/планиглоб, астероидъ, атмосфера, Венера, географија, градъ, екваторъ, зона, карта, комета, Марсъ, Меркуръ, Нептунъ, паралелный, планета, планетоидъ, Сатурнъ, соларна система, тропскиј, Уранъ, хемисфера, Јупитеръ*). Забеле-

²⁴ У питању су следећи термини: *южни/северный полскиј кругъ: južni, antarktički/sěverní, arktički stožerni kolobar; полъ, полусъ: stožer; меридијанъ, полуданикъ: podnevnik; планета, крећућа се звезда: prehodnica; град, степен: stupanj; екватор, равнине: polutnik; хемисфера, полутина: polutka; комета: geratica; осовина земљ: zemaljska os, os; паралелный кругъ: izporodnik; северный леденый пояс: studeni matematički pojas; пратилацъ, мала планета: drugarica, мѣсеч, покрајна prehodnica; неподкретна звезда, стоѣћа звезда, сунце: stajačica и сл.*

²⁵ Тако су у Земљопису Н. Крстића забележене следеће лексеме које означавају појмове о којима нема речи у *Zemljopisu* Ф. Брадашке: *астероид, атмосфера, називи за планете, карта, мапа, планетоидъ, соларна система, сунчана система, сунчанъ строй*. У *Zemljopisu* Ф. Брадашке регистрована је следећа грађа које нема код Крстића: *godišnja doba, doba godišta, Gergurevski, Julijeovski letobroj, izhod, zahod Sunčani, stanovište, jarčev, rakov obratnik, mladji, pun mēsec, uštap, zemljovid, nacert, nadir, podnožnjak, prestupna godina, prisoje, osoje, protudomak, protunožac, uzdomak, sēvernica* и др.

²⁶ Потврда о томе да ли је реч домаћа или не, утврђивана је на основу Вуковог Рјечника из 1852. године, Рјечника ЈАЗУ 1880–1976 и Великог речника страних речи и израза И. Клајна и М. Шипке (2006).

²⁷ То су следећи термини: *kolobar, dan/дан, čestno/podpuno poměrcanje sunca, doba godišta, drugarica, zemljopis, podnevnik, godišnja doba, izhod sunčani, iztok/утокъ, dužina/дужина, obratnik, jesen/есенъ, jug, югъ, jugoiztok, jugozapad, polutka, širina/ширина, lēto/лето, lēto broj, mēsec/месеџъ, mladji, nacert, nebo/небо, obod, obzor, osoje, podnožnjak, polutka, polutnik, prehodnica, (prestupna) godina/година, prisoje, prolē-tje/prolēće/полеће, prostor, protunožac, pun mēsec, repatica, sēver/северъ, stajačica, stanovište, stupanj, sunce/сунце, zahod, zapad, Zemlja/Земля, zima/зима, zvězda, zvězdarnica, неподкретна звезда, полуданикъ, полутина, помрчати, пратилац, репата звезда, страна света, степен и др.*

²⁸ Под интернационализмима подразумевам лексику грчког и латинског порекла која је „путем наглог развоја терминологија крајем прошлог и у овом вијеку“ ушла у српски и хрватски језик (Шипка 1998: 87).

жена су и два оријентализма (*nadir* и *zenit*), русизми или бохемизми (према Рјечнику 1880–1976) – *obzor*, *prirodni*, славенизам *равнитель*, један галицизам или германизам (према Рјечнику 1880–1976) – *мана*.

4. Закључак. Регистрована грађа показује да се терминолошки системи у анализираним уџбеницима у извесној мери разликују у односу на савремене географске термине. Та се разлика нарочито манифестује када је реч о терминолошким изразима. Број једночланих термина који су потврђени у контролним речницима веома је висок (у Речнику 1967–1976) потврђено је 84,1% од укупног броја једночланих термина забележених у уџбенику Н. Крстића и 75,4% од укупног броја једночланих термина забележених у уџбенику Ф. Брадашке). Уочава се, међутим, извесна дискрепанца када је реч о броју потврда забележених једночланих термина у речнику И. Баучића (1966). Тамо је, наиме, потврђено 38,59% једночланих термина, што упућује на закључак да су у грађи Речника 1967–1976 забележене и лексеми које не фунгирају у савременој географској терминологији хрватског језика. Слична је ситуација и са српским уџбеником – у речнику Н. Мاستило (2001) потврђено је 58,7% једночланих лексеми. Кад су у питању терминолошки изрази, уочено је неколико типова разлика у односу на ситуацију у стандардном лексикону:

1. другачија творбена решења појединих компоненти терминолошког израза: *astronomički dan*, *fyzikalni zemljopis*, *географі́йська дужина*, *полскій кругъ* и сл.;

2. неегзистирање појединих лексеми као делова терминолошког израза у савременом лексикону: *kolobar*, *Gèrgurevski lètobroj* и сл.;

3. застарелост појединих лексеми као делова терминолошког израза у савременом лексикону: *čestno pomèrčanje sunca*, *западна_полумина*, *крећућа се звезда* и сл.;

4. непотврђеност колоката терминолошког израза у савременим речницима: *doba godišta*, *glavni podnevnik*, *iztonočne točke*, *pokrajna prehodnica*, *prostor světa*; *главна планета*, *непокретна звезда*, *паралелний кругъ* и сл.;

5. другачији ред речи: *zahod sunčani*; *земљопись физичкій* и сл.

Након међусобног упоређивања грађе забележене у анализираним уџбеницима може се закључити да су, иако је заједнички лексички фонд регистрован у извесном броју примера, шездесетих година 19. века у Београду и Загребу фунгирала, у принципу, два потпуно различита терминолошка лексикона, будући да се фонд заједничких термина углавном своди на лексеми општег карактера. Овакво стање је и очекивано. Број ускоспецијализованих заједничких лексеми готово је занемарљив. С друге стране, и поред тога што је за интерпретацију значења понекад био неопходан контекст, и поред појаве синонимије, може се говорити о прилично стабилним терминолошким системима у оба уџбеника.

На крају би се могло закључити да је развој географског термилошког система у српском језику, од стања забележеног у уџбенику из 1861. године, ишао у смеру (1) стабилизације интернационализама (па су се често, на пример, у случају коегзистенције домаћег и страног термина губили домаћи, нпр. *полуданик*: *меридијан*; *полутина*: *хемисфера*) и (2) преструктурирања термилошких израза (нпр. *земљопис математички*: *математичка географија*, *географијска ширина*: *географска ширина*; *сунчана система*: *Сунчев систем* и сл.). У хрватском језику, чини се, развој географског термилошког система, од стања забележеног у уџбенику из 1867. године, ишао је у смеру губљења домаћег термина и његове замене другим домаћим или страним термином (*podnožnjak* уступа место лексеми *nadir*, *podnevnik* лексемама *podnevnica*, *meridijan* (в. Ваућић 1966); *polutka* лексеми *polukugla* (према Ваућић 1966); *površje* лексеми *površina* (према Ваућић 1966) и сл.).

Литература

- Ваућић 1996: Ваућић, I. *Geografija*. Zagreb.
- Брборић 1996: Брборић, Б. Предисторија и социолингвистички аспекти. In: *Српски језик на крају века*. Београд: Институт за српски језик САНУ. Службени гласник. S. 17–37.
- Гортан-Премк (1988): Гортан-Премк, Д. О месту термина у лексичком фонду. In: *Научни састанак слависта у Вукове дане. Терминологија – теорија и пракса*. Београд – Нови Сад. Nr. 18/1. S. 15–21.
- Грицкат 1964: Грицкат, И. Покушаји стварања српске научне терминологије средином прошлог века. In: *Наш језик*. Београд. Nr. 14. S. 130–140.
- Ивић 1998: Ивић, П. *Преглед историје српског језика*. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Jonke 1965: Jonke, Lj. *Književni jezik u teoriji i praksi*. Zagreb: Znanje.
- Караћић 1972: Караћић Стефановић, В. *Српски рјечник. Истумачен њемачкијем и латинскијем ријечима*. Београд: Полит.
- Čichonska 1988: Čichońska, M. Место терминологије у језичком систему. In: *Научни састанак слависта у Вукове дане*. Београд – Нови Сад. Nr. 18/1. S. 23–26.
- Клајн 1967: Клајн, И. Страна реч – шта је то? In: *Зборник за филологију и лингвистику*. Нови Сад. Nr. X. S. 7–25.
- Клајн/Шипка 2006: Клајн, И.; Шипка, М. *Велики речник страних речи и израза*. Нови Сад: Прометеј.
- Мала енциклопедија Просвета 1978: Бихаљи-Мерин, О.; Благојевић, Б. (Hg.). *Мала енциклопедија Просвета*. Београд: Просвета.

- Мастило 2001: Мастило, Н. *Речник савремене српске географске терминологије*. Београд.
- Матијашевић 1982: Матијашевић, Ј. О синонимији и синонимима. In: *Лексикографија и лексикологија*. Београд. S. 115–131.
- Миланковић 1997: Миланковић, М. *Изабрана дела IV*. Београд.
- Прћић 1997: Прћић, Т. *Семантика и прагматика речи*. Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Радић-Дугоњић 1988: Радић-Дугоњић, М. О неким видовима полисемије и хомонимије у оквиру терминолошке лексике. In: *Научни састанак слависта у Вукове дане. Терминологија – теорија и пракса*. Београд – Нови Сад. Nr. 18/1. S. 105–101.
- Речник 1967–1976: Матица српска / Матица хрватска (Hg). *Речник српскохрватскога књижевног језика*. Bd. I–VI. Нови Сад – Загреб:
- Rječnik (1880–1976): *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika JAZU*. Bd. I–XXIII. Загреб.
- Шипка 1998: Шипка, Д. *Основи лексикологије и сродних дисциплина*. Нови Сад: Матица српска.

Isidora Bjelaković (Novi Sad)

Geographical termonology in two textbooks from 19th century

This paper represents a lexicon of terms in the field of geography, recorded in *Opšti zemljopis za srpske gimnazije* by Nikola Krstić (Belgrade, 1861) and *Sravnjivajući zemljopis za više razrede srednjih učionah* by Franjo Bradaška (Zagreb, 1867). The recorded lexical stock, organized in two separate dictionaries, is compared to each other. It also establishes the relation of the common Slavic lexical stock and loanwords.

Isidora Bjelaković
Odsek za srpski jezik i lingvistiku
Filozofski fakultet Univerziteta u Novom Sadu
ul. Dr Zorana Đinđića
21000 Novi Sad
Srbija
www.ff.ns.ac.rs

Милорад Дешић (Београд)

Језик српских и хрватских медија — лексичко-семантички аспект

Језик медија није довољно проучен ни на српској ни на хрватској страни. Упоредићемо језик штампе у Србији, Хрватској, Републици Српској и Црној Гори, посвећујући посебну пажњу лексици. Анализа ће показати да ли има суштинске разлике између српске и хрватске варијанте.

1. Медији, као што је познато, својом тематиком обухватају политику, привреду, умјетност, науку, здравство, образовање, спорт и многе друге области, једном ријечи, цјелокупни људски живот. Како штампани тако и електронски, намијењени су свим *друштвеним слојевима, почев од особа с елементарном писменошћу, па и неписмених*, све до оних са највишим образовањем. Због толике своје ширине, свеобухватности, и обавезе да својим садржајем и изразом задовоље потребе огромног броја корисника различитих интересовања и школске спреме, језик медија заслужује посебну пажњу. То се нарочито односи на лексику, јер се у њој одсликавају бројне појаве и промјене у појединим сегментима друштва. Да бисмо указали на неке одлике лексике у српским и хрватским медијима, углавном штампаним, нешто детаљније смо анализирали грађу из дневних листова који излазе у Србији, Хрватској, Републици Српској и Црној Гори (у којој је један дио становништва исказао своју припадност српском народу), а то су: Политика (Пл) (Београд, 19. фебруар 2008), Слободна Далмација (Сд) (Сплит, 1. марта 2008), Глас Српске (Гс) (Бања Лука, 5. март 2008, са додатком Спорт – С) и Побједа (Пб – Подгорица, 9. март 2008, са спортским додатком Арена – А). У случајевима кад изостане одговарајући примјер из новина послужили смо се грађом коју нуде једнотомни рјечници: Речник српскога језика (РСЈ), Рјечник хрватскога језика (Анић) и Рјечник хрватскога језика (Шоње).

2. Кад расправљамо о језику српских и хрватских медија, не можемо избјећи дискусију о српском и хрватском језику, односно о источној (српској) и западној (хрватској) варијанти српскохрватског језика. Не упуштајући се у шире разматрање супротстављених ставова изнесених у обимној лингвистичкој литератури, определијелићемо се за српску и хрватску варијанту структурно једног језика, који Срби називају српским, а Хрвати хрватским. Дали смо предност опозицији српски : хрватски над опозицијом источни: западни јер се *источни* може односити само на српски екавски изговор, а не и на српски ијекавски изговор, који покрива широк простор западно од ријеке Дрине.

3. Општепозната је чињеница да је основна лексика иста у српској и хрватској варијанти стандардног језика. До одређених разлика долази из више разлога: различита културна традиција, нејединствена дијалекатска база, свје-

сно усмјеравање језичког развоја или одсуство таквих активности итд. Задржаћемо се нешто више на варијантски маркираној лексици у српским и хрватским медијима. Навешћемо примјере из разних области:

друштвени живот и политика: *заступник* (Сд, 2) – *посланика* (Пл, 2), *посланицима* (Гс, 4); *велепосланство* (Сд, 34) (али *амбасадором*, СД, 3, а не *велепослаником*) – *амбасаде* (Пл, 2, Пб, 7), у *амбасади* (Гс, 9); *просвјед* (Сд, 5), *просвједној* (Сд, 5), *просвједника* (Сд, 33), *просвједовало* (Сд, 33) – *протест* (Пл, 1), *на протесту* (Гс, 6), *протестни* (Пл, 1), *протестовали* (Пл, 3, Гс, 6), *протестант* (РСЈ); *гласноговорник* (Сд, 5) – *портпарол* (Пл, 6, Гс, 3, Пб, 13); *дужносник* (Сд, 23) – *званичници* (Пб, 13);

просвјета и наука: *одгојни* (Сд, 3), *одгоја* (Сд, 17) – *васпитања* (Пл, 16), *васпитање* (Пб, 8), у *образовно-васпитној дјелатности* (Пб, 10); *свеучилиште* (Анић, Шоње), *свеучилишни* (Анић, Шоње) – *универзитет* (Пб, 2), *универзитета* (Гс, 7), *универзитетски* (Пб, 2), *универзитетској* (Гс, 21); *знаности* (Сд, 9), *знанственици* (Сд, 33) – *наука* (РСЈ), *научник* (РСЈ); *душик* (Анић, Шоње) – *азот* (Пл, 24); *књижнице* (Сд, 12) – *библиотеку* (Гс, 12), у *библиотеци* (Пб, 20); *свеучилиштарац* (Анић, Шоње) – *академаца* (Пл, 9);

умјетност: *глазбу* (Сд, 24), *глазбену* (Сд, 20), *глазбено-сценско* (Сд, 2), *углазбити* (Сд, 18) – *музику* (Пл, 48, Гс, 22), *музика* (Пб, 10), *музички* (Пл, 47), *на музичким* (Пб, 10), *компонована* (Пб, 10); *складатељ* (Сд, 28) – *композитор* (РСЈ); *складао* (Сд, 2) – *компоновати* (РСЈ); *казалишта* (Сд, 25), *казалишни* (Анић, Шоње) – *позориште* (Пл, 21, Гс, 12), *позоришта* (Пб, 10), *позоришне* (Гс, 12), *позоришних* (Пб, 10); у *кину* (Сд, 29) – *биоскопа* (Пл, 11), *биоскопу* (Гс, 20); *кипара* (Сд, 19), *кипарски* (Анић, Шоње) – *вајара* (Пл, 17), *вајарског* (Пб, 16);

привреда: *господарства* (Сд, 6), *господарског* (Сд, 6), *господарственик* (Анић, Шоње) – *привреда* (Пл, 13), у *привреди* (Пб, 9), *привредну* (Пб, 5), *привредне* (Гс, 6), *привредни* (Пл, 7), *привреднике* (Гс, 7); у *творници* (Сд, 15), *творничком* (Сд, 15) – *фабрика* (Пл, 15, Пб, 12), *фабрику* (Гс, 1), *фабричке* (Гс, 15); *дјелатници* (поред *радници*) (Сд, 17) – *радника* (Пл, 13, Гс, 1, Пб, 4); *државни прорачун* (Сд, 9) – *буџет* (РСЈ); *течајна листа* (Сд, 35) – *курсна листа* (Пл, 48, Гс, 10, Пб, 32);

администрација, судство, руковођење: *тајник* (Сд, 9) – *секретар* (РСЈ); *путовнице* (Сд, 15) – *пасоша* (Пб, 5); *пристојбу* (Сд, 7) – *такса* (РСЈ); *повјеренство* (Сд, 16) – *комисија* (РСЈ); *одвјетника* (Сд, 9), *одвјетништва* (Сд, 6) – *адвокату* (Пл, 40), *адвокат* (Гс, 1), *адвокатура* (РСЈ); *равнатељ* (Сд, 7) (поред *директор*, Сд, 6 и *управитељица*, Сд, 7) – *директор* (Пл, 19, Гс, 1, Пб, А, 2) (поред *управница*, Пл, 16);

спорт: *ногомета* (Сд, 23), *ногометне* (Сд, 3), *ногометаша* (Сд, 23) – *фудбал* (Пл, 20, Гс, С, 1), *фудбала* (Пб, А, 2), *фудбалери* (Пл, 21, Пб, А, 4), *фудба-*

лер (Гс, С, 2), фудбалске (Гс, С, 1), фудбалски (Пб, А, 2); вратар (Анић, Шоње) – голман (Пб, А, 2); изборнику (Сд, 3) – селектора (Гс, С, 3); тјеловјежбе (Сд, 23) – гимнастика (РСЈ);

породица: обитељи (Сд, 3), обитељском (Сд, 3) – породица (у основном значењу) (Гс, 1), породици (Пл, 10), породице (Пб, 2) (поред фамилија, Пб, 18), породични (Пб, 2), породичним (Пл, 17); у кућанствима (Сд, 19) – домаћинство (РСЈ); сућути (Сд, 55) – саучешће (Пл, 12, Пб, 22); умировљени (Сд, 4), мировине (Сд, 4), мировинском (Сд, 7), умировљеника (Сд, 20) – пензионисати (РСЈ), пензију (Пл, 10), пензија (Пб, 3), пензијски (Пл, 22), пензијско (Гс, 4), пензионера (Пл, 13), пензионере (Гс, 4), пензионерима (Пб, 4);

остале области: промет (Анић, Шоње), прометне несреће (Сд, 12), прометница (Сд, 16) – саобраћај (Пб, 9), саобраћајну несрећу (Гс, 1), саобраћајница (Гс, 7), саобраћајнице (Пб, 32); цесте (Сд, 2), цестарина (Анић, Шоње), аутоцеста (Сд, 2) – на магистралном путу (Пл, 12), путарине (Пл, 14), на аутопуту (Пл, 12), на аутопуту (Пл, 12), аутопута (Пб, 4); на отоку (Сд, 3) – острво (Пл, 21); тисућа (Сд, 4) – хиљада (Пл, 1, Гс, 6), хиљаде (Пб, 4); четворних метара (Сд, 8) – квадратних метара (Пл, 10, Гс, 1), метара квадратних (Пб, 6); десетљећима (Сд, 16) – деценија (Гс, 12), деценијама (Пб, 17); станке (Сд, 16) – на паузи (Гс, 18); драговољаца (Сд, 18) (поред добровољци, Сд, 24) – добровољац (РСЈ); кат (Сд, 20), вишекатница (Шоње), међукат (Шоње) – спрата (Пл, 10), вишеспратнице (Пл, 11), међуспрат (Пл, 25); дојам (Сд, 29) – утиске (Пл, 3), утисак (Пб, 4); шкаре (Сд, 33) – маказе (Пл, 24), маказицама (Пб, А, 4 – у фудбалу); Низоземска (Сд, 34) – Холандије (Гс, 7); мобитела (Сд, 16) – два мобилна телефона (Пл, 12), мобилни телефон (Пб, 12); особних рачунала (Сд, 35) – лични рачунар (Пл, 28).

Наведени примјери из различитих области, иако издвојени из невелике грађе, дају доста материјала за поређење српске и хрватске лексике. Прије свега, запажа се да се у српском језику чешће користе ријечи страног поријекла него у хрватском. Има много разлога овој појави, али то је свакако јачи утицај хрватских лингвиста и културне јавности на језички развој него што је то случај код Срба. Утицај се огледа и у јаче израженом пуризму код Хрвата. Такође, једна од карактеристика хрватске лексике је повећан број неологизама (тако квалификованих у Анићевом *Рјечнику*), који се стварају према постојећим моделима ријечи, израза итд. или оживљавањем архаизама: *велепосланство*, *просвјед*, *дужносник*, *дјелатник*, *путовница*, *повјеренство*, *ногомет*, *драговољац*. Уз то, уочавамо да је српска лексика из Србије, Републике Српске и Црне Горе веома уједначена. Претпостављамо да би се велика уједначеност показала и при анализи много већег корпуса.

Да ли српски и хрватски рјечници биљеже све ријечи и значења које налазимо у новинама, с тим да се многе те ријечи и значења могу чути у свакодневном говору? И најповршнији увид у грађу показује да рјечници не прате

довољно процесе и промјене који се одигравају у савременом језику, што је вјероватно особина већине сличних дјела у свијету. На примјер, у оба хрватска рјечника недостаје лексема *просвједник*, код Шоње нема придјева *просвједни*, код Анића изостале су именице *вишекатница* и *међукат*, а уз лексему *изборник* није наведено и значење 'селектор'. У РСЈ није забиљежен придјев *протестни*, на који је упућена нестандартна форма *протесни*, а уз одредницу *академац* није дато и значење 'студент'. На сличне невоље у лексикографском раду давно је указао Вук Караџић у Предговору другом издању *Српског рјечника* (Караџић 1986): „Нити мислим ја нити ваља да мисли ко други да су и у овој књизи све ријечи народа нашега и сва значења наштампанијех ријечи, него ја још мислим да се у живу језику све народне ријечи не могу ни покупити, јер гдјекоје постају једнако, а кашто и нова значења већ познатијем ријечима“.

4. Неке ријечи у српској и хрватској варијанти слажу се по облику, али не и у свим значењима. Именица *капетан* у хрватској варијанти има и спортско значење вође тима, док се то значење у српској варијанти исказује именицом *капитен*, што потврђује и грађа из анализираних листова: *капетан* (Сд, 21) – *капитен* (Пл, 20, Гс, С, 1, Пб, А, 2). Исто тако, именица *момчад* у српској варијанти је збирна именица од *момче*, а у хрватској варијанти има и спортско значење 'екипа, тим': *момчад* (Сд, 2). Због тога је синтагма *женска момчад*, у значењу 'женска екипа', 'женски тим', изговорена у једном спортском коментару на хрватској телевизији, у српској средини добила шаљиво значење, као да су у питању феминизирани момци или мушкобањасте дјевојке.

5. У Слободној Далмацији нашли смо и примјере универбизације: *запосленика* (Сд, 15, од синтагме *запослен човјек*), *пословњака* (Сд, 34) (пored *пословних људи*, Сд, 34) – од синтагме *послован човјек*. У Анићевом рјечнику нема именице *запосленик*, а *пословњак* се не налази ни у Анићевом, ни у Шоњином рјечнику.

6. Називи представничких тијела, установа, организација, удружења, административно-територијалних области, карактеристичних за одређену средину, државу, остају непромијењени у свим контекстима, тј. не би требало да се „преводе“ на другу варијанту:

Хрватског сабора (Сд, 5), *Свеучилишта у Дубровнику* (Сд, 20), *Удруга драговољаца* (Сд, 18), *Истарска жупанија* (Сд, 5) – *Народна скупштина Србије* (Пл, 7), *Народна скупштина РС* (Гс, 2), *Универзитета у Бањалуци* (Пл, 4), *Удружења ратних добровољаца* (Пл, 10), *Српског народног позоришта* (Пл, 12), *Народне библиотеке* (Пл, 16), у *Југословенском драмском позоришту* (Пл, 17), *Клуб привредника* (Пл, 25), *Привредне коморе РС* (Гс, 10), *Универзитет умјетности* (Пб, 2), у *Средњобанатском округу* (Пл, 18), *Тузланског кантона* (Гс, 15).

Називи новчаних јединица, које у одређеној држави имају своју вриједност, такође су „непреводиви“ на другу варијанту:

куна (Сд, 3) – динара (Пл, 1), марака (Гс, 1), 450. 000 КМ (Гс, 1) (КМ је скраћеница за конвертибилну марку).

7. Називи мјесеци у години чине посебну лексичку групу и различито гласе код Срба и Хрвата:

вељаче (Сд, 12) – фебруар (Пл, 1), фебруара (Гс, 9, Пб, 13); ожујка (Сд, 5) – марта (Пл, 16, Гс, 5, Пб, 2); у травњу (Сд, 5) – априла (Пл, 17, Гс, 1 Пб, 4); липња (Сд, 5) – јуна (Пл, 21), у јуну (Гс, 14); листопада (Сд, 10) – октобра (Пл, 2, Пб, 9); рујна (Сд, 11) – септембра (Пл, 28, Гс, 6); у студеноме (Сд, 5) – у новембру (Пл, 2), новембра (Гс, 3, Пб, 8); просинца (Сд, 10) – децембра (Пл, 2, Пб, 8).

Свака подгрупа, српска и хрватска, чини једну цјелину, чији елементи не прелазе у другу.

8. У српској и хрватској варијанти лексеме могу да се разликују фонетски, тј. у неком гласу или у групи гласова. До тога долази из веома различитих разлога, у које овом приликом нећемо улазити. Неколико примјера:

милијуна (Сд, 2) – милион (Пл, 2), милиона (Гс, 1, Пб, 4); точан (Сд, 8) – тачне (Пл, 1), тачније (Гс, 4), тачно (Пб, 7); актуалног (Сд, 25) – актуелна (Пл, 5), актуелан (Гс, 2), са актуелном (Пб, 2); на бурзи (Сд, 3) – на берзи (Пл, 13), берзе (Гс, 10, Пб, 9); финансира (Сд, 3) – финансира (Гс, 3, Пб, 4); инсистирају (Сд, 20) – инсистирале (Пл, 1), инсистирамо (Пб, 4); опћини (Сд, 6) – општине (Пл, 6, Гс, 2, Пб, 4); Еуропе (Сд, 3) – Европе (Пл, 1), Европу (Гс, 2), у Европи (Пб, 4).

Европска новчана јединица у Хрватској и Црној Гори у гласовном саставу има у, а у Србији и Републици Српској има в: еура (Сд, 2 и Пб, 2), евра (Пл, 2 и Гс, 10).

Разлика између лексема може бити и акценатске природе (углавном у оквиру истог акценатског стандарда).

Потврде за неке од тих разлика налазимо у једнотомним рјечницима, у којима према једном акценту у хрватским рјечницима стоји друкчији акценат у српском рјечнику или, још чешће, акценатски дублет, који се само једним чланом слаже са хрватским акцентом:

кријумчѐр (Анић, Шоње) – крију́мчѐр (РСЈ), матри́ца (Анић, Шоње) – ма́трица (РСЈ), Вѐогрѧд (Шоње) – Беѡгрѧд (РСЈ), ба́лет (Анић, Шоње) – ба́лѧт и ба́лет (РСЈ), дјѧлић (Анић, Шоње) – дјѧлић и дјѧлић (РСЈ), ко́ндиционѧл (Анић, Шоње) – ко́ндиционѧл и конди́ционѧл (РСЈ), крѡвник (Анић, Шоње) – крѡвник и крѡвник (РСЈ), мо́нах (Анић, Шоње) – мо́нах и мо́нах (РСЈ), седа́тѡв (Анић, Шоње) – седа́тѡв и седа́тѡв (РСЈ), ста́ноѡвник (Анић, Шоње) – ста́ноѡвник и ста́ноѡвник (РСЈ), станоѡвни́штво (Анић, Шоње) – ста́ноѡвни́штво и станоѡвни́штво (РСЈ), неѡбичан (Анић, Шоње) – неѡбичан и неѡбичан (РСЈ),

итàпић (Анић, Шоње) – *итàпић* и *итàпīћ* (РСЈ), *трǎмвǎј* (Анић, Шоње) – *трǎмвǎј* и *трǎмвǎј* (РСЈ), *ўзалўд* (Анић, Шоње) – *узǎлуд* и *ўзалўд* (РСЈ).

9. У неким случајевима јављају се разлике и на морфолошком плану:

териториј (Сд, 3) – *територије* (ген. јд.) (Пл, 1), *на територији* (Пб, 7); *депониј* (Сд, 20) – *некаква депонија* (Пб, 18); *дестабилизирати* (Анић, Шоње) – *дестабилизовати* (Пл, 3).

10. Грађење ријечи је посебна дисциплина, која се обично проучава уз морфологију, а неки аутори сматрају да је у питању лексиколошка дисциплина са високим степеном аутономије (Шипка: 124). Навешћемо неколико примјера са различитим префиксима и суфиксима:

у обрани (Сд, 4), *сурадника* (Сд, 9) – *одбрана* (Пл, 1), *одбране* (Гс, 8), *у одбрани* (Пб, А, 2), *сараднике* (Пл, 2), *сарадници* (Гс, 1); *посјетитеља* (Сд, 23), *оперирају* (Сд, 3) – *посетиоци* (Пл, 11), *посјетиоци* (Гс, 20, Пб, 8), *оперисани* (Пб, 14).

У посљедње вријеме посебно су продуктивни суфикси за означавање женских занимања, звања и сл.:

водителјица (Сд, 3), *министрици* (Сд, 4), *организаторица* (Сд, 16), *сопранистица* (Сд, 28) – *председницу* (Пл, 2), *предсједница* (Гс, 8), *са инжењерком* (Пб, 17).

11. Кад бисмо се запитали колико разлике о којима смо говорили утичу на разумљивост језика српских и хрватских медија, могли бисмо закључити да би читаоци разумјели основне поруке из новина, независно од средине у којој живе. Можда би српским читаоцима нешто теже било разумјети хрватске неологизме, али би им у схватању текста у многим случајевима помогао контекст.

Литература

- Карацић 1986: Карацић, В. *Српски рјечник*. Сабрана дела Вука Карацића. књ. 11. Београд: Просвета.
- Анић 1994: Anić, V. *Rječnik hrvatskoga jezika*. Zagreb: Novi liber.
- Шоње 2000: Šonje, J. (Hg.). *Rječnik hrvatskoga jezika*. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža – Školska knjiga.
- РСЈ 2007: Николић, М. (Hg.). *Речник српског језика*. Нови Сад: Матица српска.
- Шипка 2006: Шипка, Д. *Основи лексикологије и сродних дисциплина*. Нови Сад: Матица српска.

Milorad Dešić (Belgrade)

The Language of Serbian and Croatian Media – Lexical and Semantic Aspect

In this paper, the author analyzed the lexis of daily newspapers published in Serbia, Croatia, Republic of Srpska and Montenegro. The lexis in a more restricted sense of the word was considered, but also the phonetic, morphological and word-formative character of lexemes. The author points out that the influence of foreign language is much stronger in the Serbian variant, whereas the tendency of creating neologisms is present in the Croatian one. In the author's opinion, the perceived differences in lexis are not great enough to threaten the comprehensibility of newspaper articles written in one or the other variant.

Milorad Dešić

Juriša Gagarina 43/17

11070 Novi Beograd

Srbija

Tel: +381 11 318 11 23; +381 63 812 18 47

E-mail: milos.desic@sezampro.yu

Goran Injac (Novi Sad – Opole)

O izražavanju političke korektnosti kroz jezik na primeru upotrebe anglicizma *gej* i odrednice *Jugoistočna Evropa* u srpskom, hrvatskom i bošnjačkom jeziku

Rad se bavi problemom „političke korektnosti“ posmatrajući ga na nivou javnog diskursa i komunikacije, u nameri da potvrdi pretpostavku da promena diskursa, te komunikacijska potreba za „korektnim“ i „neutralnim“ izrazom, može biti motivacija za pozajmljivanje strane reči. S obzirom na to da „politička korektnost“ svoj izraz uglavnom nalazi u pitanjima identiteta, roda, rasne pripadnosti i seksualne orijentacije, analiziran je koncept značenja, kao i prisutnost u javnom diskursu „korektne“ lekseme *gay* naspram njoj suprotstavljenih pejorativnih naziva, te u datom trenutku „korektniji“ naziv *Jugoistočna Evropa* naspram dodatnim značenjima problematizovanog, starijeg i transparentnijeg termina *Balkan*.

1. „Politička korektnost“ i javni diskurs

Čini se da se „politička korektnost“, te svi sa njom povezani izrazi tipa: „politički ispravan“, „politički korektno/ispravno mišljenje“ i sl., učvrstila u javnom diskursu¹ 80-ih i 90-ih godina XX veka. Iako Wilson (1995: 3) navodi da je prvi put termin „politička korektnost“ upotrebljen još 1793. u komentaru na jednu presudu pred američkim sudom, značenje „ispravnosti“ bilo je još uvek daleko od onoga što ona danas označava². Istraživači citiraju i prisutnost ovog pojma u tekstovima iz 30-ih godina XX veka³, da bi tek preko ideja „nove leve“ 80-ih godina, te preko različitih komunističkih teorija „politička korektnost“ definitivno postala prisutan pojam⁴. To je ujedno i razlog zašto je ideološki „korektno mišljenje“, nastalo kao „pozitivna kategorija“ u kontekstu komunističke ideologije kao izraz „političke podobnosti“, danas nakon pada komunističke ideje dobilo i dodatnu ironičnu konotaciju. Razlog je svakako i zapadna, angloamerička percepcija komunizma kao ideo-

¹ Pod diskursom ovde podrazumevamo način govora o određenoj temi, prisutan u određenom javnom prostoru.

² Wilson pominje slučaj *Chisholm versus Georgia*, u kome sudija u pomenutom slučaju komentariše da upotreba The United States (SAD) nije „politički korektna“, jer sud predstavlja People of the United States (narod SAD), te bi ga tako i trebalo nazivati, ističući pri tom da je narod, a ne država istinska vlast.

³ Perry (1992: 72) navodi primer upotrebe *correct opinion* (ispravno mišljenje) kao suprotnost diskursu konflikta i mržnje u jednoj raspravi o akademskim slobodama iz 1935. godine.

⁴ Kao potvrda ovakvoj tvrdnji, obično se uzima maoistički koncept „ispravnog mišljenja“ (Perry 1992), te različiti komunistički ideološki koncepti „ispravnog mišljenja“ ili „ispravnog stava“ (Cameron 1995: 126).

loški „suprotnog“ prisutnom i „ispravnom“ kapitalističkom poretku, pa je pojma „korektnost“ uglavnom postao oznaka pripadnika levo orijentisanih grupa⁵. S druge strane, „politička korektnost“ danas je etiketa uglavnom koncepta koji možemo nazvati „liberalno mišljenje“, te bi u ovom kontekstu ona predstavljala primer borbe sa diskursom koji reprezentuje njoj suprotstavljenu kategoriju kulturnog identiteta⁶. Stoga je i njoj suprotstavljen „konzervativni“ politički koncept uglavnom negativno ili ironično etiketira⁷.

U svakom slučaju, u nameri da relativizujemo ocenu nečijeg stava kao „ispravnog“ u datom društvenopolitičkom trenutku, svakako bismo došli do toga da prisutan kontroverzan stav o „političkoj korektnosti“ predstavlja političku kontraverzu, u kojoj i oni koji se optužuju za „političku korektnost“ i oni koji ih optužuju učestvuju u istoj vrsti politike, koju, s obzirom na to da je fokusirana na predstave o vrednostima i identitetu, možemo nazvati kulturna politika (Fairclough 2003: 17). „Korektnost“, u tom slučaju, svedoči o ideološkoj promeni, prouzrokovanoj političkim i ekonomskim faktorom, te o borbi za društvenu moć koju karakteriše metadiskurzivna refleksivnost, te borba za kontrolu nad javnim diskursom (Suhr, Johnson 2003: 11).

2. „Politička korektnost“ i komunikacija

Prema Tajfelu (1978: 63), naš socijalni ili društveni identitet je predstava o „sebi“, koja je rezultat naše svesti o pripadnosti određenoj društvenoj grupi. Takva grupa je integrisana određenim sistemom vrednosti i emocionalnim odnosom, našim osećanjem pripadnosti. Identitet je, dakle, proizvod socijalnog okruženja i stvaranje određenog identiteta povezano je sa procesom komunikacije. Na osnovu toga možemo reći da se identitet stvara, utvrđuje ili relativizuje i menja usled razmene komunikata sa drugima.

Ukoliko posmatramo problem „političke korektnosti“ u direktnom komunikacijskom modelu, postavljaju se dva osnovna pitanja ili možda pre dva nivoa na ko-

⁵ Vidi: Berman 1992; Cameron 1995; Lakoff 2000; Wilson 1995.

⁶ Kulturu na ovom mestu treba razumeti prema Wiliamsu (1981) kao „sistem značenja“, koji nastaje kao artikulacija određenih predstava, vrednosti i identiteta. Ukoliko posmatramo kulturu kao „sistem značenja“ lakše nam je da razumemo i vezu između kulture i jezika. Kulture postoje kao jezici, ili možda bi pre to trebalo nazvati „diskursi“ (u ovom slučaju diskursi kao „kulturološka kategorija“ koja podrazumeva i identitet, i žanr i stil) – Fairclough 2003: 18.

⁷ „Stalnu kritiku ‘političke korektnosti’ uzrokuje strah, koji jednako dele konzervativci, liberali i levičari, zbog dezintegracije društva politikom ‘identiteta’ (političko grupisanje na osnovu rase, pola, seksualnih preferencija itd.), koja uništava smisao grupisanja u veće političke zajednice. Za konzervativce to znači kraj tradicije, za liberale kraj civilnog društva, a za levičare kraj efektivne politike masa“ (Cameron 1995: 160).

jima možemo posmatrati problem „politički korektne“ poruke. Prvi nivo je komunikacija u čijoj osnovi je poruka koja se prenosi na komunikacijskoj osnovi pojedinac – grupa, ili grupa – grupa, dakle, komunikacija čiji je krajnji primalac poruke određen integrisanošću na osnovu zajedničkog sistema predstava o stvarnosti, vrednostima, te identitetom i komunikacija na individualnom nivou pojedinac – pojedinac, pri čemu je eventualna razlika u predstavama, sistemu vrednosti i osećajem identiteta izražena na individualnom nivou, bez obaveznog elementa identifikacije sa osećajem grupe. Sledeće pitanje koje ovakva podela nameće bilo bi pitanje prostora u kome se komunikacija odvija. Čini se da prvi oblik komunikacijskog modela obavezuje javni prostor, dok drugi oblik ne mora obavezno biti smešten u javnom kontekstu. Šematski prikazani, pomenuti modeli izgledali bi ovako:

Tabela 1

Iz prikazanog se nameće zaključak da je komunikacijski prostor, kontekst, tj. diskurs odlučujući faktor pri izboru nivoa „korektnosti“ poruke. Dakle, ukoliko posmatramo prikazani model sa stanovišta „korektno/nekorektno“ proizlazi da je izražavanje svojih stavova prihvatljivo tada kada primalac poruke shvati da interlokutor izražava u svom stavu o objektu/temi aksiološku osnovu blisku njegovoj. Granica takvog aksiološkog prostora određuje granice „političke korektnosti“ (Awdiejew 2006: 15). Na taj način „politička korektnost“ može se predstaviti kao solidarnost u okvirima određene društvene grupe, koja je u prisutnoj političkoj stvarnosti aksiološki integrisana i ne dozvoljava poglede drugih konkurentskih grupa, jer ih smatra devijantnim (Awdiejew 2006: 15). Ukoliko iz posmatranog modela isključimo javni prostor, tj. kontekst, tj. diskurs javne komunikacije, isključujemo određeni prostor značenja, koji problem „korektnosti“ ili prihvatljivosti prenosi na individualni nivo i pri tom, upravo zbog nedostatka pomenutih kulturoloških, društvenih, političkih, pa zašto da ne i ideoloških značenja, ne određujemo javno svoj stav, te „korektnost“ poruke predstavlja određeni vid solidarnosti između interlokutora, bez namere uticaja na javni diskurs.

Dakle, kao zaključak ovog dela rada, „političku korektnost“ u prvom analiziranom slučaju možemo posmatrati kao stil oficijelne, javne komunikacije, koja se zasniva na izbegavanju javno manifestovanih negativnih ocena određene osobe/pojave/koncepta, koju određuje pripadnost određenoj grupi i na takvu pripadnost ova osoba nema uticaja (Tokarz 2006: 10), dok bi u drugom slučaju „korektnost“, bez obavezne oznake „politička“, te pre shvaćena kao prihvatljivost bila takt, tj. zaštita interlokutora pred tim šta bi moglo da izazove naše jezičko ponašanje.

3. „Politička korektnost“ i analizirani jezički prostor

Prema Edvardu Saidu, teorije i ideje putuju kroz vreme od jedne lokacije do druge, od jednog autora do drugog i pritom prolaze kroz proces modifikacije. Teorija ili ideja prolazi od svog polazišta kroz različite kontekste i prelaze do novog mesta i trenutka u vremenu u kome će imati novo značenje. Pri tom, susreće se sa različitim stepenima prihvatanja ili otpora i prema tome se prilagođava novim korisnicima, novoj poziciji, u novom prostoru i vremenu (Said 1983: 227). Ukoliko primenimo pomenuto na primer koncepta „politička korektnost“, otvaramo pitanja: šta „politička korektnost“ znači u različitim momentima u vremenu, na različitim mestima na planeti, u kontekstu različitih kulturnih politika? Tačnije, šta se označava kao „politička korektnost“ i koje diskurzivne strategije ona podrazumeva, te kako je ona povezana sa predstavom o prisutnom društvenom poretku? Stoga će, kao osnovni cilj, ovaj rad pokušati da odredi percepciju „političke korektnosti“ u datom trenutku na primerima iz jezičkog materijala⁸ srpskog, hrvatskog i bošnjačkog jezika, uzimajući u obzir čitav kulturološki kontekst koji nose pomenuta tri jezika, te ideološki transfer i sistem vrednosti koji nastaje kao nova „liberalna“ kulturna politika triju društava i na taj način otvara problem „prihvatljivosti“ ili „korektnosti“ u javnom diskursu. S obzirom na to da „politička korektnost“ svoj izraz uglavnom nalazi u pitanjima rodnog, rasnog i seksualnog identiteta, analiziran je koncept značenja „korektne“ lekseme *gay* naspram njoj suprotstavljenih pejorativnih naziva istog koncepta, te u datom trenutku „korektniji“ naziv *Jugoistočna Evropa* naspram dodatnim značenjima problematizovanog, starijeg i transparentnijeg termina *Balkan*. Najveća pažnja biće posvećena pomenutim leksemama kao pozajmljenicama, te motivaciji za njihovu konsolidaciju u javnom diskursu, u kontekstu „korektno/nekorektno“ kao vrednosne odrednice.

⁸ Jezički material prikupljen je iz srpskih, hrvatskih i bosanskih novina i časopisa, te različitih internet foruma. Svi citirani primeri preuzeti su iz internet arhiva, dnevnika navedenih u bibliografiji na kraju rada, posećenih u periodu od marta do aprila 2009. godine. U analizi prvog primera lekseme *gay* ravnopravno će biti analizirana situacija u sva tri jezika, polazeći od pretpostavke da je motivacija za pozajmljivanje te diskursni značaj lekseme približno isti, dok će u drugom slučaju engleski jezički materijal biti polazište za analizu, jer analizirani naziv konkretno označava srpski, hrvatski i bošnjački govorni prostor.

U nameri da utvrdimo leksički i upotrební status analiziranih leksema, provećeno je njihovo prisustvo u rećnicima i sadržaj rećnićke odrednice. Daljom provećrom u srpskim, hrvatskim i bosanskim medijima utvrđeno je prisustvo svake od njih u javnom diskursu i stepen njihove markiranosti pejorativnošću ili neutralnošću, mogućnost njihove upotrebe u različitim situacijama, kao i jezićki stereotip, tj. misaona i jezićka metafora koja oslikava određene predstave, sistem vrednosti, te idološki stav prema datom konceptu. Za potrebe ovoga rada korišćeni su sledeći rećnici: 1. srpski: Rećnik novijih anglicizama (u daljem tekstu RNA), jednotomni Rećnik srpskoga jezika Matice srpske (MS); 2. hrvatski: Anićev Rećnik hrvatskoga jezika (RHJ), Hrvatski enciklopedijski rećnik (HER); 3. bošnjaki: Rećnik bosanskog jezika (RBJ), te arhive srpskih, hrvatskih i bosanskih dnevnih novina i časopisa.

4. „Politićka korektnost“ i pitanje seksualnog identiteta

U srpskom, hrvatskom i bošnjakićkom jeziku funkcioniše nekoliko naziva za seksualno istopolno orijentisanog muškarca, koji se kreću od krajnje pejorativnih do prihvatljivih, tj. „korektnih“. Leksikoni sva tri jezika raspolažu sledećim inventarom: *homoseksualac*, *gej*, *peder*, te augmentativnom ili deminutivnom formom pomenutih leksema (na primer, *homić* i sl.), ćija je upotreba situaciono uslovljena i uglavnom uvredljiva. Srpski RNA beleži *gej* kao (*neformalno*) = *homoseksualac* = *homić*, uz primer upotrebe: „[...] uvek intrigantni pevać sa etiketom *gaya* ŠT“. Rećnik MS pod odrednicom *gej* navodi englesko poreklo reći i usmerava definiciju znaćenja na toj leksemi sinonimićnu *homoseksualac*, koju zatim definiše kao: „muškarac naklonjen drugom muškarcu“. Leksemi *peder* rećnik u prvom znaćenju odrećuje kao *prez. homoseksualac*, a kao drugo znaćenje navodi: „bezwredna, prezrenja dostojna osoba (o muškarcu)“. Anićev rećnik, kao i RBJ ne sadrže odrednicu *gej*, dok HER *gej* definiše na isti naćin kao i odrednicu *homoseksualac*, uz dodatnu oznaku *žargonizam*. Odrednice za ostale lekseme u svim rećnicima približno su iste kao i u srpskom rećniku MS.

Sudeći prema hrvatskim rećnicima, te prema RBJ pozajmljenica *gej* ima vrlo ogranićenu upotrebu u okviru odrećenog sociolekta i nije do kraja konsolidovana u hrvatskom i bošnjakićkom jeziku, ili bismo pre mogli reći da nije još uvek prihvaćena od strane zvanićne jezićke politike. Provera u arhivama hrvatskih i bosanskih štampanih medija ipak pokazuje da ona postoji u javnom diskursu, ima sasvim odrećenu i jasnu upotrebu i to podjednako ćestu kao i u srpskim medijima. Analiza pokazuje da su u sva tri jezika lekseme *homoseksualac* i *gej* podjednako prisutne u javnom diskursu kao nazivi istog koncepta, ćime bi sa leksićkog stanovišta one bile u sinonimskom odnosu, dok je leksema *peder* potisnuta iz „ispravnog“ diskursa i rezervisana iskljućivo za vulgarno jezićko ponašanje.

Na osnovu dosadašnjih leksikoloških istraživnja, sasvim je jasno da sinonimski odnos u doslovnom znaćenju, tj. potpunu istovetnost smisla, ne dozvoljava jezićka ekonomija. Prema Lyonsu (1981: 148), o potpunoj sinonimiji (u izvesnom ra-

sponu konteksta) reč je samo ukoliko lekseme imaju istovetno i deskriptivno i asocijativno značenje (u datom rasponu konteksta), dok apsolutna sinonimija postoji samo ako lekseme imaju istu distribuciju, a uz to su potpuno sinonimne u svim značenjima i u svakom kontekstu u kom se javljaju. Čini se da je, ipak, jedna leksema uvek na određeni način u jednom od pomenutih segmenata različita. Razlikuje je njena upotreba u ograničenom kontekstu, uz određene kolokate ili dodatne nijanse značenja. Stoga su apsolutni, pa čak i potpuni sinonimi izuzetno retki ili pre pragmatički nemogući. Stoga smatramo da svaka od analiziranih leksema koje rečnici definišu kao sinonime ima dodatnu oznaku koja proizilazi iz konteksta, tj. njihove diskursivne upotrebe i izražava različit stav govornika, različit sistem vrednosti, ili, uopšteno govoreći, pokazatelj je određenog diskursa u kome se govornik kreće i time određene politike koju govornik sobom prezentuje. Iz toga proizilazi da ih među sobom razlikuje stepen „korektnosti“.

Uvredljive etikete za određenu grupu imaju za cilj da prikažu kao negativan društveni element pripadnike etiketiranih grupa, a nastaju pod uticajem predrasuda (Carnaghi/Maass 2007: 142). Prema istraživanju pomenutih autora postoje i stereotipi osobina kao reprezenti stvarnosti, koju svaka od uvredljivih etiketa nosi. Dodajući našoj analizi rezultate istraživanja Carnaghi, Mass, dobijamo činjenice koje govore da su uvredljive etikete uvredljive jer sadrže u sebi negativni stereotip osobina i vrednosti u konkretnom društvu. To je i razlog što lekseme koje rečnici određuju kao pejorativne i vulgarne izlaze iz konteksta upotrebe isključivo kao oznake određene grupe, već se prihvataju kao opšte negativne karakteristike i počinju da funkcionišu kao psovke, vulgarizmi i dobar način da nekoga uvredimo. Zato leksema *peder* ne označava samo etiketu pripadnika istopolno seksualno orijentisanih, već funkcioniše kao negativna oznaka nečijih karakternih osobina.

Zašto je pozajmljenica iz engleskog jezika *gej* prisutna u srpskom, hrvatskom i bosanskom javnom disursu kada rečnici beleže već dovoljno naziva za koncept koji pomenuti anglicizam označava? On ne popunjava leksičku prazninu i ne označava nekakvu novu i pozajmljenu realiju. Čini se da je „politička korektnost“ dovoljno dobar odgovor na postavljeno pitanje; ujedno ona je odgovor i na to koje dodatno značenje razlikuje leksemu *gej* od njenog sinonima.

U nameri da prikažemo skalu „korektnosti“ ili, obrnuto gledano, skalu „uvredljivosti“ analiziranih etiketa, bilo je potrebno proveriti i kako svaka od leksema funkcioniše u svesti govornika i gde je na takvoj skali govornici određuju. Za potrebe ovoga rada anketirani su govornici srpskog, hrvatskog i bošnjačkog jezika i u anketi su zamoljeni da navedu sve lekseme koje funkcionišu kao oznaka seksualno istopolno orijentisanog muškarca, te oderede kontekst njihove upotrebe, stepen pejorativnosti ili neutralnosti⁹. Na osnovu pomenute ankete, a potvrđeni primerima iz „javnog govora“, tj. primerima prisutnim u medijima, dobijeni su sledeći rezultati:

⁹ Anketa je izvedena na uzorku od 100+1 ispitanik, metodologijom preuzetom iz humanističkih nauka (psihologije ili sociologije), gde se ovakav uzorak smatra najmanjim re-

leksema	oznaka	primer
<i>gej/gay</i>	neutralno novo liberalno moderno	srpski: „[...] nesumnjivo su izrazili svoja uverenja o rasnoj ravnopravnosti, možda i o politici jednakosti u tom domenu, <i>gej</i> prava, feminizma [...]” (ŠT). hrvatski: „Prema preporukama turističkih agencija specijaliziranih za <i>gay</i> turizam i <i>gay</i> udruge, homoseksualci su u Hrvatskoj dobrodošli na Hvar, u Dubrovnik te Istru“ (ŠT). bošnjački: „Kalifornija je kratko vrijeme priznavala <i>gej</i> brakove, ali glasači su se izjasnili za njihovu zabranu [...]“ (ŠT).
<i>homoseksualac</i>	biološki jednoznačno pozitivno ili negativno	srpski: „Milićević podseća da je prošle godine dvojici <i>homoseksualaca</i> zabranjeno da dobrovoljno daju krv u Beogradu, iako su želeli da se uključe u akciju RTV B92 i Instituta za transfuziju“ (ŠT). hrvatski: „ <i>Homoseksualci</i> smetaju, a sami po sebi su čudni. Crkva je organizirala peticiju protiv istopolnih brakova i protiv abortusa“ (ŠT). bošnjački: „Golema većina ljudi u Bosni i Hercegovini ima negativno mišljenje o <i>homoseksualcima</i> , pokazalo je prvo istraživanje takve vrste u toj zemlji“ (ŠT).
<i>peder</i>	uvredljivo prosto konzervativno	srpski: „Komentari poput ‘možeš da budeš <i>peder</i> ili narkoman, a ne smeš nigde da pušiš’, ‘ima svi da kleče pred nama’, ili ‘razbucali smo ih na sitne komade’ čuli su se sa svih strana [...]“ (ŠT). hrvatski: „Ne više se nekom, kao nekada Ćiri, da je <i>peder</i> . To je privatna stvar rečenog homoseksualna [...]“ (ŠT). bošnjački: „Cilj festivala <i>pедера</i> u mjesecu ramazanu nije bila tek afirmacija <i>pederluka</i> , već provociranje i zastrašivanje Muslimana, s krajnjom ambicijom da Bošnjaci prihvate <i>pederluk</i> kao manje zlo od vlastite tradicije“ (INT).

Tabela 2

levantnim. Anketirani su podeljeni u 3 starosne kategorije; anketiran je podjednak broj ispitanika oba pola, te različitog stepena obrazovanja. Anketa je izvedena u Novom Sadu na uzorku govornika srpskog jezika, u Splitu i Zagrebu na uzorku hrvatskih govornika, te govornika bošnjačkog jezika u Sarajevu i Mostaru.

Iz prikazanog u tabeli vidimo da je leksema *gej* jedina označena kao neutralna. Iako pozajmljenica koja se ističe svojim stranim poreklom ona predstavlja neutralnu kategoriju, jer je upravo zbog svog engleskog porekla oslobođena kulturološkog konteksta jezika koji je pozajmljuje, te time i vrednovanja koncepta koji označava. Stoga možemo zaključiti da je *gej* pozajmljeno iz engleskog u sva tri jezika u nameri da se pronađe neutralna oznaka prisutne seksualne manjine, dakle kao neutralizator značenja i protivna kategorija već prisutnim pejorativima ili, kako su to govornici označili, „biološkim“ nazivima fenomena koje su tradicionalna društva negativno percipirala. *Gej*, kao neutralno, novo i liberalno, predstavlja protivtežu markiranom, starom i konzervativnom te svedoči o početku ideološko-političkog transfera koji se odvija u srpskom, hrvatskom i bosanskom društvu u smeru liberalizacije javnog diskursa i „politički korektnog“ govora, koji se suprotstavlja jeziku koji karakterišu konzervatizam, netolerancija i nasilje.

5. „Politička korektnost“ i pitanje regionalnog identiteta

Na zapadu se devedesetih Balkan posmatrao uglavnom kroz prizmu određenih pretpostavki i slika koje se zasnivaju na tome da Balkan predstavlja društva koja su obeležena prekomernom dozom nacionalizma. Taj „balkanski“ nacionalizam posmatran je i kao izvor etničkog nasilja, koje se u drugim društvima povezuje sa davnim istorijskim iskustvom (Hatzopoulos 2003: 26). Kao rezultat takve percepcije, te ratova koji su vođeni na Balkanu devedesetih, nacionalizam je postao neodvojivi deo predstave o Balkanu. Raspad Jugoslavije učvrstio je predstavu o tome da se radi o nečemu tipično „balkanskom“, što je u suprotnosti sa tipično „evropskim“, upravo zbog toga što ima poreklo u mračnoj strani istorije Balkana i dešava se po utvrđenom „balkanskom“ modelu nasilja (Todorova 1997: 186–189). Ovakvu predstavu upotpunjuje i stereotip o Balkanu kao nazadnom, poluorijentalnom, ruralnom i prostom (Miskovic 2006: 443) ili, kako Maja Mišković naslovljava svoju imagološku studiju: „brkovi, blatnjavi kaos i ništa više“. Prema Mariji Todorovoj (1997: 19), „Balkan se od strane Evrope i dalje posmatran u okvirima fundamentalne opozicije: belih naspram crnih, Indo-Evropljana naspram ostalih“.

Jezička konsekvencija ovakve predstave o Balkanu, je čitav niz leksema koje nastaju kao oznake negativnih pojava i koncepata prisutnih u savremenom društvu. U engleskom, a zatim i u leksikonima drugih jezika, pojavljuju se različiti *balkanizmi* i *balkanizacije*. Engleski LDCE definiše *balkanizaciju* kao: „podelu jedne države na manje nezavisne države“ i dodaje definiciji oznaku „obično posmatrano sa neodobravanjem“. Poljski rečnik PWN o istoj odrednici kaže: „*balkanizacija* je proces raspada regiona na male, slabe, među sobom posvađane državnice“. Jezici koji se nalaze delom ili potpuno na Balkanu ne oslikavaju nimalo lepšu sliku Balkana. Dovoljno je navesti primer iz srpskog MS rečnika, gde su pod odrednicom *balkanizacija* navedene dve moguće semantičke realizacije ove lekseme: „1. uvođenje i primena balkanskih metoda, osobina, balkanskog načina, stila života i sl., primanje

osobina karakterističnih za život, običaje, kulturu i jezik balkanskih naroda; i pod 2. pol. pej. cepkanje, fragmentacija nekog manje-više celovitog područja na više međusobno zavadjenih državica: ~ Afrike, ~ Evrope“. Dalje, u istom rečniku nalazimo i čitav niz derivata pomenute lekseme tipa: *balkanizirati*, *balkanizovati*, *balkanizovati se*, zatim *balkanizam* kao: „1. (obično pej.) ono što je svojstveno Balkancima, karakteristična svojstva, duh Balkanaca; nekulturno, necivilizovano ponašanje svojstveno Balkancima; nedovoljna kulturna razvijenost“. Dodajmo ovome još i da rečnik MS u rečničkoj odrednici *Balkanac*, pored „stanovnik Balkanskog poluostrva“ daje i kao drugo značenje: „pej. sirov, prost, necivilizovan, primitivan čovek“.

Usled ovako snažne oznake koju nosi toponim *Balkan*, gotovo ga je nemoguće upotrebiti izvan konteksta koji nameće društvenopolitički okvir. Pomenuti pojam markiran je čitavim nizom negativnih značenja, koja su proizišla iz diskursa devedesetih godina i stereotipa o Balkanu kao poslednjoj oazi etnosa i orijentalizma. Dodajmo ovome i da su govornici različitih jezika u anketi nastojali za potrebe ovoga rada kao leksemu dijametralno suprotnog značenja leksemi *balkanizacija*, dakle kao njen antonim, uglavnom naveli *integracija* i *evropeizacija/europeizacija*.

Promena društvenopolitičkih okolnosti donela je novi diskurs „integracije Balkana“ sa ostatkom Evrope, što je promenilo i nivo „korektnosti“ upotrebe samog termina. Pošto je ranije u javnom diskursu bilo dozvoljeno, tj. delimično „korektno“ govoriti o Balkanu na način na koji se govorilo, danas je to postalo delimično „nekorektno“. U potrazi za novim neutralnim nazivom koji bi oslikao novi pristup „problemu“ i transfer iz diskursa osude u diskurs tolerancije i prihvatanja, prvo je Balkan podeljen na Zapadni i Istočni, te se govirilo o zemljama Zapadnog Balkana kao drugačijoj kategoriji od ostatka Balkana, da bi na kraju engleska odrednica *South East Europe* ponovo vratila Balkan iz Orijenta u Evropu. Dakle, nazivom *Jugoistočna Evropa* kao neobeleženoj kategorijom, Balkan je u javnom diskursu dobio šansu da bude percipiran kao bilo koji drugi deo Evrope, bez oznaka koje nosi geografski naziv poluostrva na kome se *Jugoistočna Evropa* nalazi. Time je postignut i nivo „nove korektnosti“ i u jezičkom izrazu.

U tabeli koja sledi predstavljena je percepcija dva naziva za isti region *Balkan*¹⁰ i *Jugoistočna Evropa/Europa* te lekseme *balkanizacija* među govornicima srpskog, hrvatskog i bošnjačkog jezika na osnovu ankete, već pomenute u ranijem tekstu, koja se u svom drugom delu odnosila na asocijacije, tj. oznake koje one izazivaju u svesti govornika sva tri jezika, kao i primere njihove upotrebe, tj. kontekst u okviru koga funkcionišu u javnom diskursu.

¹⁰ Prema *Asocijativnom rečniku srpskog jezika* (Piper, Dragičević, Stefanović: 2005), pod odrednicom *Balkan* među prvim asocijacijama su: *primitivizam*, *propast*, *prostor*, *rupa*, *siromaštvo*, *beda*, *ludilo*, *nesloga*, *zaostao*, *đubrište*, *etno*, *folklor*, *izolacija*, *kriminal* itd. Navedeni primeri potvrđuju da je i među govornicima srpskog jezika polje značenja koje otvara koncept *Balkan* približno onom zapadnoevropskom.

leksema/sintagma	oznaka	primer
<i>Balkan</i>	negativno ili pozitivno nazadno	srpski: „<i>Balkan</i> će biti poprište prelamanja interesa velikih sila, a imajući u vidu istorijske činjenice, nijedno rešenje, pa i organizacije država, nije doneseno bez uticaja i saglasnosti velikih sila“ (ŠT). hrvatski: „Više od 60 posto Hrvata se ne osjeća <i>Balkancima</i>. Hrvatski animozitet prema <i>Balkanu</i> traje od stvaranja Jugoslavije, no unatoč odbijanju, Hrvati moraju priznati, sviđalo im se to ili ne, da uz neke druge odrednice – srednja Europa i Mediteran – dobrim dijelom pripadaju i <i>balkanskom</i> društvenom i kulturološkom krug“ (ŠT). bošnjački: „Među zemljama članicama će odmah početi razgovori o tome za koje zemlje <i>Balkana</i> će biti ukinute vize [...]“ (ŠT).
<i>balkanizacija</i>	neodobravanje primitivno nazadno	srpski: „Pošto se posljednjih godina čak i kod ozbiljnih autora sreće termin ‘<i>balkanizacija</i> Bliskog istoka’ [...]“ (ŠT). hrvatski: „Palestini prijete <i>balkanizacija</i> poslije senzacionalnog uspjeha Hamasa na demokratski organiziranim i održanim parlamentarnim izborima“ (ŠT). bošnjački: „Savjetovanje na Ekonomskom Fakultetu, Sarajevo o problemu evropeizacije ili <i>balkanizacije</i> BiH“ (ŠT).
<i>Jugoistočna Evropa/Europa</i>	neutralno pozitivno deo Evrope	srpski: „Veb stranica <i>Jugoistočna Evropa</i> – Narod i kultura, postavljena je da uzdigne svest o kulturnom bogatstvu sadašnjih zemalja-kandidata i potencijalnih kandidata iz <i>Jugoistočne Evrope</i>, kao i da pobije predrasude o njima“ (ŠT). hrvatski: „Svi sudionici sastanka na vrhu, kojeg je inicirao hrvatski predsjednik Stjepan Mesić, slažu se da je <i>jugoistočna Europa</i> važno raskrižje energetske putova od zemalja proizvođača do krajnjih kupaca“ (ŠT). bošnjački: „Ministarstvo finansija i trezora u ERDF Europskim programima međunarodne teritorijalne suradnje ‘<i>Jugoistočna Europa</i> i Mediteran’“ (ŠT).

Tabela 3

6. Zaključne napomene

„Politička korektnost“, kao komunikacijska preporuka, ima ne samo etičku već i praktičnu osnovu. Ona proizlazi iz istraživanja jezičke persvazije koja potvrđuju da neutralna izjava (ili „politički korektna“ izjava) ima veći značaj i moć od emocionalno označenih („nekorektnih“) (Tokarz 2006: 10). U javnom diskursu ono što se smatra „korektnim“ pokazuje željeni „korektan“ smer u kome određeno društvo u određenom trenutku razvija svoju kulturnu politiku. Anglicizam *gej*, kao i sintagma *Jugoistočna Evropa*, koja se učvrstila u javnom diskursu motivisana engleskom sintagmom *Soth East Europe*, pokazuju da motivacija za leksičko pozajmljivanje može biti i potraga za neutralnim, „politički korektnim“ jezičkim ponašanjem.

Literatura

- Awdiejew 2006: Awdiejew, A. Poprawność polityczna. In: Habrajska, G. (Ur.). *Rozmowy o komunikacji 1, Polityczna poprawność*. Łask: Oficyna Wydawnicza LEKSEM. S. 14–15.
- Berman 1992: Berman, P. Introduction: The Debate and its Origins. In: Berman, P. (Ur.). *Debating P.C. The Controversy over Political Correctness on College Campuses*. New York: Laurel. S. 1–26.
- Bullon 2005: Bullon, S. (Ur.). *Longman Dictionary of Contemporary English*. 4th Edition. CD ROM. Longman Group Ltd.
- Cameron 1995: Cameron, D. *Verbal Hygiene*. London: Routledge.
- Carnaghi/Maass 2007: Carnaghi, A., Maass, A. In-Group and Out-Group Perspectives in the Use of Derogatory Group Labels. In: *Journal of language and Social Psychology*. Nr. 26. S. 142–156.
- Čedić 2007: Čedić, I. (Ur.). *Rječnik bosanskog jezika*. Sarajevo: Institut za jezik.
- Fairclough 2003: Fairclough, N. Political Correctness: the Politics of Culture and Language. In: *Discourse and Society*. Nr. 14. S. 17–28.
- Hatzopoulos 2003: Hatzopoulos, P. All that is, is nationalist: Western Imaginings of the Balkans since Yugoslav Wars. In: *Journal of Southern Europe and the Balkans*. Nr. 5/1. S. 25–38.
- Jojić/Matasović 2002: Jojić, Lj., Matasović, R. (Ur.). *Hrvatski enciklopedijski rječnik*. Zagreb: Novi Liber.
- Lakoff 2000: Lakoff, R. *The Language War*. Berkeley: University of California Press.
- Lyons 1981: Lyons, J. *Language and Linguistics. An Introduction*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Miskovic 2006: Miskovic, M. Fierce Mustache, Muddy Chaos, and Nothing Else: Two Cinematic Images of the Balkans. In: *Cultural Studies & Critical Methodologies*. Nr. 6. S. 440–459.
- Nikolić 2007: Nikolić, M. (Ur.). *Rečnik srpskoga jezika*. Novi Sad: Matica srpska.
- Perry 1992: Perry, R. A Short History of the Term Politically Correct. In: Aufderheide, P. (Ur.). *Beyond PC: Towards a Politics of Understanding*. St Paul, MN: Graywolf Press. S. 71–79.
- Piper/Dragičević/Stefanović 2005: Piper, P., Dragičević, R., Stefanović, M. *Asocijativni rečnik srpskoga jezika*. Beograd: Beogradska knjiga – Službeni list SCG – Filološki fakultet.
- Said 1983: Said, E. *The world, the Text and the Critic*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Sobol 2006: Sobol, E. (Ur.). *Słownik języka polskiego PWN*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Suhr, Johnson 2003: Suhr, S., Johnson, S. Re-visiting PC: Introduction to special issue on political correctness. In: *Discourse and Society*. Nr. 14. S. 5–17.
- Tajfel 1978: Tajfel, H. *Differentiation between Social Groups*. London: Academic Press.
- Todorova 1997: Todorova, M. *Imagining the Balkans*. New York: Oxford University Press.
- Tokarz 2006: Tokarz, M. Polityczna poprawność. In: Habrajska, G. (Red.). *Rozmowy o komunikacji I, Polityczna poprawność*. Łask: Oficyna Wydawnicza LEKSEM. S. 9–13.
- Vasić/Prčić/Nejgebauer 2001: Vasić, V., Prčić, T., Nejgebauer. *Du yu speak anglo-srpski? Rečnik novijih anglicizama*. Novi Sad: Zmaj.
- Williams 1981: Williams, R. *Culture*. London: Fontana.
- Wilson 1995: Wilson, J.K. *The Myth of Political Correctness: the Conservative Attack on Higher Education*. Durham, NC: Duke University Press.

Izvori

- Anić 2003: Anić, V. *Veliki rječnik hrvatskoga jezika*. Zagreb: Novi Liber.
- Arhiva dnevnika *Dnevni Avaz*, <http://www.dnevniavaz.ba>.
- Arhiva dnevnika *Jutarnji list*, <http://www.jutarnji.hr>.
- Arhiva dnevnog lista *Danas*, <http://www.danas.co.rs>.
- Arhiva tekstova na Internet stranici radija i televizije B92, <http://www.b92.net>.

Goran Injac (Novi Sad – Opole)

„Political Correctness“ and Language – the Example of Use of the Anglicism *Gay* and *South East Europe* in Serbian, Croatian and Bosnian Language

The paper deals with the problem of “political correctness” as a category present in public discourse in order to prove that motivation to find appropriate, “neutral” and “correct” term could be the motivation for borrowing a foreign lexeme. English has been considered as a donor language, while Serbian, Croatian and Bosnian as the borrowing ones. As “political correctness” usually deals with a problem of gender, sexual orientation and race, anglicism *gay* has been analyzed contrasted to present domestic pejorative labels, as well as English originated phrase *South East Europe* contrasted to the marked term *the Balkans*.

Goran Injac
Katedra Slawistyki
Instytut Filologii Polskiej
Wydział Filologiczny
Uniwersytet Opolski
Plac Kopernika 11
45-040 Opole
Polska
Tel. +48775416003
goran@uni.opole.pl

Милош Јевтић (Београд)

Лексички увид у разговоре са научницима и уметницима из Србије, Хрватске и Босне и Херцеговине

У овоме раду говори се о ауторовим разговорима на Другом програму Радио Београда са познатим културним и јавним радницима, уметницима и научницима те њиховом односу према језику и лексичком благу

У времену од 1974. до 2002. године разговарао сам за Радио Београд – за циклус емисија „Гост Другог програма“ – са готово 600 научника из Србије, Хрватске и Босне и Херцеговине. Остали саговорници су били из других крајева тадашње Југославије, највише из Словеније. Разговарао сам, њих прво спомињем, са више писаца, међу осталима и са Ивом Андрићем, Мирославом Крлежом, Десанком Максимовић, Бранком Ћопићем, Скендером Куленовићем, Добришом Ћесарићем, Ранком Маринковићем, Младеном Ољачом, Маријаном Матковићем, Бошком Петровићем, Оскаром Давичом, Слободаном Селенићем, Матијом Бећковићем, Иваном В. Лалићем, Љубомиром Симовићем, Елијем Финцијем, Маријаном Матковићем, Миодрагом Павловићем, Јуром Каштеланом, Миром Вуксановићем, Весном Парун, Јаром Рибникар, Родољубом Чолаковићем, Антонијем Исаковићем, Танасијем Младеновићем, Михаилом Лалићем, Душком Трифуновићем, Јанком Ђоновићем, Сретенем Марићем, Марином Франичевићем, Душаном Костићем, Мирком Божићем, Гвидом Тартаљом, Ерихом Кошем, Милорадом Павићем, Чедом Вуковићем. Светланом Велмар-Јанковић, Војином Јелићем, Шимом Вучетићем, Славком Вукосављевићем, Ђамилом Сијарићем, Слободаном Џунићем, Фадилом Хацићем, Изетом Сарајлићем, Ђорђем Лебовићем, Драгомиром Брајковићем, Флориком Шрефан, Љубивојем Ршумовићем, Јованом Радуловићем и Милованом Витезовићем.

Језик тих разговора био је, јасно, условљен посебностима сваког од ових књижевника, познатих и по својим лексичким специфичностима.

При томе, било је уочљиво – могуће и због тога што су разговори имали углавном спонтани карактер – да готово нико од тих мојих саговорника није инсистирао на ч и с т у н с т в у . Истина, сви су или готово сви настојали да избегавају стране речи. Заправо, пре су посезали за речима које су везане за њихове завичаје. Рецимо, када су говорили о детињству (а све сам их и о томе питао!) употребљавали су завичајни језички фонд, што је тим исказима давало важну аутентичност.

Питао сам их и о језичким проблемима. Садашња читавања тих разговора показују да се крајем седамдесетих и почетком осамдесетих година нико, баш нико није изјашњавао да постоје – на подручјима Хрватске, Србије и Босне и Херцеговине – посебни језици. Сви су говорили о *српскохрватском* и

хрватско-српском језику, посебно ствараоци из Босне и Херцеговине, односно о *хрватском* или *српском*, када се радило о писцима из Хрватске и Србије.

Већ крајем осамдесетих година сви су се најрадије изјашњавали о језичким темама, упозоравајући да је веома опасно што се политика почела мешати, чак и одлучивати о питањима језика и, нарочито, о језичкој политици. Тада су ми говорили – истина не у снимљеним одговорима – да би било потребно извршити ревизију Новосадског договора.

Већ је другачије било у разговорима са лингвистима, као и историчарима књижевности.

И попис тих саговорника је широк. Разговарао сам – споменућу само неке – са Велибором Глигорићем, Ивићевима, Милком и Павлом, Радославом Катичићем, Мирославом Пантићем, Михаилом Стевановићем, Петром Губерином, Александром Флакером, Рашком Димитријевићем, Зораном Константиновићем, Драгишом Живковићем, Јованом Деретићем, Јованом Јерковићем, Милом Стојнић, Драгишом Живковићем, Миливојем Јовановићем, Александром Младеновићем, Јосипом Бадалићем, Иреном Грицкат-Радулвћ, Милосавом Бабовићем, Ђорђем Живановићем, Савом Пенчићем, Фрањом Грчевићем, Егоном Фекете, Иваном Клајном, Предрагом Палавестром, Драганом Недељковићем, Предрагом Пипером, Бранком Тошовићем, Дарком Танасковићем, Димитријем Вученовом, Славком Леовцем, Светозаром Кољевићем, Сретенком Марићем, Вадетом Вуковићем, Миљаном Мојашевићем, Живаном Милисавцем, Слободаном Ж. Марковићем, Мирославом Егерићем, Витомиром Вулетићем, Јованом Деретићем, Богданом Терзићем, Голубом Добрашиновићем, Златом Бојовић, Горданом Јовановићем, Радованом Вучковићем, Славком Гордићем, Живомиром Младеновићем, Слободаном Витановићем, Надом Милошевић-Ђорђевић, Милорадом Дешићем, Лазаром Чурчићем, Драгољубом Петровићем, Ивом Тартаљом, Матом Пижурицом, Миодрогадом Радовановићем, Душаном Иванићем и да овде застанем.

Ови саговорници су већ били – када се радило о језичкој основи њихових исказа – одређенији. Њихов језички фонд је био одређен, чак веома дефинисан трајним или чак тренутним научним окупацијама. И није био, као код писаца, растресит, већ доследан – од почетног до последњег одговора. То је ваљда и природно.

И ове личности су, све до краја деведесетих година, биле изричите да је језик Срба и Хрвата – један језик, чак исти језик, са разумљивим дијалекатским и другим разликама, и то без обзира како га где називају.

Већ су мање били сагласни у погледу одржавања норми Новосадског договора. Интимно, сви су сматрали, иако многи о томе нису хтели јавно да говоре, да је све то било и политички наметнуто!

Најмање су били сагласни, са изузетком босанскохерцеговачких научника, у погледу писма. Хрватски научници су ћирилицу придавали све мањи

значај, док су српски научници – прихватају оба писма – упозоравали да се ћирилица запоставља и да ће је латиница потиснути.

Посебно би био занимљив увид у становишта страних слависта и књижевника. Са њима нисам разговарао само у Београду, већ и у иностранству, нарочито на међународним славистичким и другим скуповима.

Међу тим научницима су били – Никита Толстој, Алберт Лорд, Моше Алтбауер, Станислав Хафнер, Ласло Хадрович, Кенет Нејлор, Том Екман, Моника Партриц, Хилмар Валтер, Славомир Волман, Рајнхард Лауер, Бенџамин Столц, Манфред Јенихен, Џон Милетић, Џон Мајлс Фоли, Герхард Невекловски, Ролф Дитер Клуге, Иван Дуриданов, Франтишек Вацлав Мареш, Маријан Јакубјец, Илија Конев, Иштван Њомаркаји, Томас Батлер, Лионело Константинови, Вејлс Браун, Илзе Лехисте, Предраг Степановић, Јелисавета Гиљотен, Јуриј Лошчиц, Владимир Гутков, Јан Јанкович, Јармила Самцова, Владислав Лубаш, Лили Лашкова, Диониз Ђуришин, Павел Рудјаков, Барбел Шулте, Иван Доровски, Јозеф Шиц, Аделаида Смољска, Золтан Чука, Валерије Мокијенко, Јасек Балух, Јан Пеликан, Дејвид Мекензи, Рајко Долечек, Љубош Жехачек, Роман Лубкивски, Виктор Гусев, Жени Лебл, Дорин Гамулеску, Зузана Тополињска, Вјеслав Бориш, Ендрју Корин, Жан Деска, Јелена Гускова, Хелмут Шалер и Ким Сонг Ванг.

Разуме се, све сам их питао и о српскохрватским, односно јужнословенским језичким темама.

И без обзира на то да ли се радило о седамдесетим и осамдесетим годинама или о деведесетим годинама прошлога века, чак и о првим годинама овога века, сви су они истицали да је језик Срба и Хрвата, а касније и Муслимана, када се ради о научним параметрима, један језик. И сви су изражавали чуђење због претеране политизације, којој су, било је и таквих погледа, могли одлучније да се одупру језички стручњаци.

Опет, када се радило о именовању језика, ту су већ били подељени. Чинило се да је било основно, приликом опредељења, за који су центар ти научници били везани.

У каснијим контактима дошло је и до промене уверења, али, чини ми се, више из неких других, па и научних разлога.

Разговарао сам и са више – тако се тада говорило – југословенских стваралаца, научника и уметника, који живе и делују у свету.

На том попису прво место припада нобеловцу Владимиру Прелогу. Споменуо бих још Димитрија Ђорђевића, Његоша Петровића, Олгу Животић-Елермајер, Николу Моравчевића, Саве Ракочевића, Жељка Шустера, Љубу Поповића, Радомира Путниковића, Зденка Диздара, Драга Дедића, Милинка Миковића, Љубицом Мркаљ и Милоша Шобајића.

Њихова заједничка брига, могло би се тако рећи, била је усредсређена да је неопходно чувати и сачувати национална лексичка језгра, пошто је било уочљиво, изричито су говорили, да се језичко стабло – претераним и неоправданим коришћењем страних језика, енглеског у првом реду – круни и да ће се, временом, одвојити од традиција и суштина српскохрватског језика.

О овој тематици разговарао сам и са више језичких стручњака, књижевника и научника из осталих република тадашње Југославије, дакле из Словеније и Македоније.

Медју саговорницима су били Блаже Конески, Јосип Видмар, Братко Крефт, Јанко Јуранчич, Харалампије Поленаковић, Коле Чашуле, Матеј Бор, Франце Михелич, Владо Малески, Душан Хаџи, Џирил Космач, Мира Михелич, Јанез Милчински, Матија Бравничар, Михаило Апостолски, Милан Ђурчинов, Славко Јан, Антон Инголич, Бено Зупанчич, Михаило Петрушевић, Драготин Цветко, Миле Клопчич, Франце Слана, Јоже Џиуха, Илија Џувалевски, Борис Чипан, Богдан Борчич, Исак Таџер, Франце Филипич, Борко Лазески, Љубомир Белогаски и Џирил Злобеч.

Сви су они показивали занимање за проблеме језика у Хрватској, Србији, Црној Гори и Босни и Херцеговини. И сами добро упућени у лингвистичка питања, посебно својих националних средина, указивали су на чињенице да би требало сачувати јединственост споразумевања свих националности тадашње Југославије.

Посебна сазнања су произишла из разговора са уметницима и научницима Србије, Хрватске, Босне и Херцеговине и Црне Горе.

Били су вишеструко занимљиви утисци које сам сазнао од Павла Савића, Миодрага Б. Протића, Ристе Стијовића, Вјекослава Афрића, Хуга Клајна, Исидора Папа, Александра Деспића, Емила Кутијара, Милана Хорвата, Предрага Милошевића, Марије Црнобори, Мире Ступице, Раше Плаовића, Виктора Старчића, Милана Коњовића, Михаила С. Петрова, Борислава Божовића, Милана Кашанина, Мате Милошевића, Рајка Томовића, Недељка Гвозденовића, Николе Херцигоње, Марка Тајчевића, Александра Дерока, Ђурђа Бошковића, Татомира Анђелића, Жоржа Скригина, Милутина Гарашанина, Станоја Стефановића, Радивоја Кашанина, Радомира Лукића, Сташе Беложанског, Мехмеда Беговића, Оскара Данона, Васе Чубриловића, Вука Павићевића, Бранка Максимовића, Љубице Марић, Марија Маскарелија, Стјепана Шулека, Зорана Петровића, Бранка Жежеља, Алојза Бенца, Ђуре Курепе, Џвјетка Рихтмана, Бранислава Ђурђевића, Џвита Фисковића, Отон Глихе, Андре Мохоровичића, Силвија Бомбарделија, Љубице Сокић, Звонимира Рогоза, Маријана Тартаље, Златка Прице, Богдана Богдановића, Зденка Колација, Стјепана Планића, Ивана Витића, Фрање Когоја, Беле Крлеже, Јосипа Сајсела, Хајрудина Хаџиселимовића, Мухамеда Кадића, Павла Васића, Арпада Лебла, Ми-

ховича Логара, Јована Ристића, Леона Гершковића, Мирка Рачког, Гојка Николиша, Ирене Колесар, Антуна Мотике, Еде Муртића, Ива Падована, Милисава Лутовца, Фануле Папазоглу, Бранислава Шошкића, Атанасија Урошевића, Иве Шебаља, Стојана Ђелића, Невена Шегвића, Марка Челебоновића, Славка Боројевића, Стеве Жигона, Бранка Бауера, Николе Хајдина, Ервина Нонвајлера, Владимира Пантића, Мирослава Беловића, Вељка Булајића, Јулија Хахамовића, Златка Угљена, Енрика Јосифа, Николе Рајзера, Војислава Ј. Ђурића, Марија Микулића, Мерсада Бербера, Дејана Медаковића, Воје Станића, Ђуре Пулитике, Славка Шохаја, Вилима Свечњака, Јозе Јанде, Душана Цамоње, Божидара Рашице, Алберта Кинерта, Фердинанда Кулмера, Војина Бакића, Далибора Параћа, Драгутина Вукотића, Јакоба Гаона, Џевада Хозо, Николе Шкреба, Предрага Враничког, Славка Златића, Михаила Марковића, Грујице Жарковића, Бруна Бјелинског, Пурише Ђорђевића, Вјенцеслава Рихтера, Милорада Екмечића, Милана Херака, Светозара Самуровића, Љубомира Тадића, Василија Крестића, Андреја Митровића, Чедомира Попова, Радована Самарцића, Ивана Штрауса, Милића од Мачве, Љубише Ракића, Јована Ћирилова, Зорана Павловића, Војислава Кораћа, Миће Поповића, Бранка Плеше, Петра Влаховића, Бранка Миљуша, Миодрага Коларића, Димитрија Ђурковића, Ивана Драганића, Миодрага Јовичића, Ранка Радовића, Петра Марјановића, Драгослава Антонијевића, Андреја Прегера, Миодрага Јовановића, Радомира Станића, Светислава Божића, Здравка Мандића, Ирине Суботић, Николе Пантића, Јована Мићића, Мирослава Копечног, Момчила Крковића, Душана Каназира, Марка Младеновић, Боре Драшковића, Ратка Божовића, Милана Поповића, Милорада Ђоровића, Лазара Лепшпановића и Жарка Требјешанина. били су вишеструко занимљиви.

Најпре, сви ти, али и остали моји саговорници настојали су да говоре књижевним језиком. Трудили су се да им речнички фонд буде што богатији. Такође, покушавали су, осим када се радило о стручној материји, да превише не користе стране речи, чак и оне које су у време наших сусрета биле актуелне и модерне.

Онда, сви су показивали стварну заинтересованост за питања језика. Као и сви остали, осуђивали су политичка уплитања, нарочито она која су настала после распада Југославије.

И на крају једна идеја, можда и предлог:

Било би занимљиво када би неки млади и радознали лингвиста био спреман да ишчита све ове разговоре (сви су сачувани и налазе се у Народној библиотеци Србије), да установи, поред ставова о ужим језичким темама, и ширине лексичког блага ових, сумње нема, најугледнијих интелектуалаца ондашње Југославије, од којих су многи и сада веома активни или чије је дело, ако нису живи, део континуитета њихове националне културе.

Miloš Jevtić (Belgrad)

**Lexikalischer Einblick in Gespräche mit Wissenschaftlerinnen und KünstlerInnen aus
Serbien, Kroatien und Bosnien und Herzegowina**

In den Jahren zwischen 1974 und 2000 habe ich für Radio Belgrad im Rahmen der Reihe „Zu Gast im Zweiten Programm“ mit knapp 600 WissenschaftlerInnen und Kunstschaaffenden aus Serbien, Kroatien und Bosnien und Herzegowina gesprochen. Weitere GesprächspartnerInnen kamen aus anderen Teilen des damaligen Jugoslawien, mehrheitlich aus Slowenien.

Miloš Jevtić
Beograd
Srbija
mjevtic@Eunet.rs

Ljudmila Popović (Beograd)

Leksičke inovacije u elektronskom diskursu srpskog i hrvatskog jezika¹

Polazeći od postavki teorije dekonstruktivizma francuskog filozofa Žaka Deride, u radu se razmatraju osnovne komunikativne, strukturno-semantičke, funkcionalno-stilističke i pragmatičke osobine elektronskog diskursa. Na primeru građe iz srpskog i hrvatskog jezika prate se tendencije koje se odnose na leksičke i ortografske inovacije u elektronskom diskursu srpskog i hrvatskog jezika. Posebna pažnja u radu je posvećena analizi uloge i funkcija diskursnih markera u elektronskom diskursu, jezičkih sredstava jačanja ilokutivnog napona u elektronskoj komunikaciji, analizi mehanizama prodiranja i adaptacije anglicizama u oba jezika. Poređenje pomenutih tendencija pokazuje njihovu podudarnost na pragmalin-gvističkom i strukturno-semantičkom nivou diskursa, uz razlike konkretne jezičke prirode.

Arhipismo

Teorija dekonstruktivizma, koju je utemeljio krajem šezdesetih godina prošlog veka francuski filozof Žak Derida, naišla je na poseban odjek kod istraživača postmodernizma. Međutim, ona se može podjednako uspešno koristiti kao instrument lingvističke analize, posebno u domenu pragmalingvistike, koja u prvi plan ističe jezičku delatnost, odnosno u diskurs analizi.

Kako je istakao oksfordski filozof i lingvista Džon Serl (Серль 1992), u Deridinoj teoriji dekonstruktivizma posebno se izdvajaju tri strategije. Svaka od njih je usmerena na dekonstrukciju diskursa kako bi se pokazalo da potonji ruši hijerarhijske opozicije na koje se oslanja. Prva od takvih strategija odnosi se na potragu za binarnim opozicijama koje su tradicionalne za intelektualnu istoriju Zapada, npr. govor – pismo, muško – žensko, istina – izmišljeno, denotat – znak itd. U takvim opozicijama dekonstruktivista dodeljuje prvom članu opozicije, koji inače uživa status primarnog u odnosu da drugi (desni) član, status izvedenog, dok desni član opozicije tretira kao uslov postojanja levog, čime se suština opozicije i odnos obeleženog – neobeleženog člana opozicije prevrće naglavačke. Cilj dekonstrukcije sastoji se u tome da se izmesti, rastavi sav sistem vrednosti na kojem se temelji klasična opozicija. Takav postupak vodi zanimljivim rezultatima, jer se ispostavlja da su oba člana opozicije forme nekog arhipojma. U slučaju opozicije govor-pismo, koja je, uzgred rečeno, jedan od omiljenih Deridinih primera za dekonstrukciju, pojavljuje se pojam arhipisma, koje sublimiše u sebi karakteristike kako govora, tako i pisma.

¹ Autorka ovim putem iskazuje svoju duboku zahvalnost koleginicama i kolegama koji su joj pomogli u prikupljanju korpusa: lektoru Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu Lesji Petrovskoj; studentima Filološkog fakulteta Univerziteta u Beogradu Igoru Rudoniću, Jeleni Petrović, Ivani Mrđi, Nebojši Obučini, Mariji Tarasijev, Tamari Čikarić, Nadici Radonjić.

Druga strategija dekonstruktivizma zasnovana je na potrazi za ključnim rečima koje obelodanjuju igru koja je utkana u tekst. Iako i same ulaze u opozicije, ključne reči funkcionišu tako što ih ruše.

Treća strategija sastoji se u tome da se obraća posebna pažnja na marginalne karakteristike teksta, jer su upravo one ključ za ono što se smatra zaista važnim (Деррида 2000).

Ove tri strategije dekonstruktivizma nastojaćemo da primenimo u istraživanju elektronskog diskursa srpskog i hrvatskog jezika, kako bismo ukazali na činjenicu da dosadašnje lingvističke metode istraživanja nisu dovoljne u slučaju kada se kao objekat istraživanja javlja jezik elektronske komunikacije, u kojem se briše razlika između govornog i pisanog diskursa, tj. diskursa za koji se s pravom može primeniti Deridin pojam arhipisma.

Na činjenicu da je elektronsko pismo svojevrsan treći član strukturalističke opozicije jezik – govor ukazivali su u svojim istraživanjima mnogi naučnici (Collot & Belmore 1996; Yates 1996). U tom kontekstu Kristal govori i o pojavi nove virtualne jezičke ličnosti (Crystal 2001).

U lingvističkoj literaturi na engleskom jeziku za označavanje „elektronskog jezika“ kao posebnog komunikativnog koda koriste se različiti termini: *e-language*, *netlingo*, *e-talk*, *geekspeak*, *netspeak*, *weblish* (Thurlow 2001; Crystal 2001) itd. U rusističkoj lingvistici za obeležavanje tog fenomena koriste se termini *язык Интернета* (Трофимова 2004), *компьютерный/электронный дискурс* (Галичкина 2001; Кондрашов 2004) ili se jezik elektronske komunikacije određuje opisno – „электронная коммуникация“ (Иванов 2003).

Pojedini istraživači suprotstavljaju pojmove *elektronska komunikacija* i *elektronski diskurs*, smatrajući da je elektronski diskurs lingvistički profilisan pojam i predstavlja sastavni deo šireg pojma elektronske komunikacije (Herring 2004: 232). U svom istraživanju mi smo se opredelili za termin *elektronski diskurs*.

Elektronski diskurs

Neophodno je napomenuti da u ovom istraživanju, kao i u prethodnim (Поповић 2000), pod diskursom podrazumevamo skup tekstova iste funkcionalne usmerenosti koji su nastali u procesu interakcije i sagledani su u kontekstu jezika kao delatnosti. Takva definicija pretpostavlja sagledavanje objekta istraživanja istovremeno sa komunikativnog, strukturno-semantičkog, funkcionalno-stilističkog i pragmatičkog aspekta.

Sa komunikativnog aspekta elektronski diskurs se posmatra kao verbalna interakcija koju u najvećoj meri određuju takvi parametri kao što su polifoničnost, distantnost, anonimnost, mogućnost brzog uključivanja i isključivanja iz interakcije bez prethodnih komunikativnih taktika koje su opšteprihvaćene u kanoničnoj, tj. nevirtualnoj interakciji.

Sa strukturnosemantičkog aspekta u elektronskom diskursu sagledavaju se određene kontrakomplementarne tendencije ka očuvanju njegove celine i njenom razbijanju, što ističe u prvi plan procesualnu prirodu diskursa, za razliku od statičke, koja je svojstvena tekstu.

Posmatrano funkcionalno-stilistički, elektronski diskurs predstavlja skup posebnih virtuelnih žanrova elektronske komunikacije, kojima je zajedničko postojanje određenog tehničkog medijuma koji omogućava njihovo funkcionisanje. Kao osnovne podžanrove elektronskog diskursa, izdvajamo diskurs SMS poruka, e-mail, chat komunikaciju, forume i konferencije, livejournal i dr. Svaki od ovih podžanrova ima svoje specifične karakteristike. Osnovna demarkaciona linija među njima prati opštu podelu na on-line i off-line komunikaciju. Prema ovom kriterijumu, na primer, e-mail, forum i livejournal spadaju u grupu off-line, dok je chat izraziti on-line žanr. Brzina razmenjivanja SMS poruka takođe doprinosi tome da ovaj podžanr elektronske komunikacije poseduje karakteristike koje su svojstvene interakciji „uživo“.

Podžanrovi elektronskog diskursa razlikuju se i sa aspekta broja potencijalnih učesnika u komunikaciji. Sa tog aspekta možemo ih razvrstati na one u kojima dominira dijalog ili one poliloški organizovane.

Najzad, pragmatičke karakteristike elektronskog diskursa ukazuju na izrazitu tendenciju ka maksimalnom ilokutivnom naponu komunikacije². Na raspolaganju adresanta je čitav repertoar verbalnih i neverbalnih semiotičkih sredstava pomoću kojih se realizuju različiti govorni činovi – od direktiva do ekspresiva (poslednji su posebno efikasni s obzirom na postojanje brojnih emotikona, čija je osnovna funkcija izražavanje reakcije povodom nastale situacije od strane govornika).

Prema zapažanjima brojnih istraživača pragmatičkog aspekta elektronskog diskursa, u mreži postoji problem stalnog stvaranja, održavanja i zadržavanja kontakta, što zahteva maksimalno mobilisanje jezičkih sredstava koja su namenjena toj svrsi. Korpus pokazuje da i u srpskom, i u hrvatskom elektronskom diskursu osnovno sredstvo privlačenja i zadržavanja pažnje sagovornika predstavljaju odstupanja od jezičke norme. Jezičke greške, koje su postale obavezan pokazatelj neformalne elektronske komunikacije, postale su svojevrsna vizitkarta koja legitimise nove korisnike.

Odstupanja od jezičke norme prati leksička kreativnost, koja doprinosi nesvakidašnjosti i originalnosti komunikacije. Kreativnost jezičke virtuelne ličnosti u komunikativnom prostoru mreže stalno raste. Takav porast kreativnosti beleži se na

² Pojam ilokutivnog napona uveden je u istraživanju „Epistolarni diskurs ukrajinskog i srpskog jezika“ (Popović 2000) radi isticanja razlike u stepenu razvoja ilokutivne funkcije između dva suprotna pola govornog čina – ilokucije i perlokutivnog efekta.

svim jezičkim nivoima što čini jezik Interneta unikatnim objektom za lingvistička istraživanja. Na Internetu zapažamo eksploziju narodnog stvaralaštva. Kreativnost se ispoljava na svim jezičkim nivoima, ali su inovacije posebno izražene u domenu leksike. Stvara se poseban kompjuterski sleng, često se pribegava postupku igre reči i sl. Takve promene su zapazili i potvrdili odgovarajućim jezičkim činjenicama mnogi istraživači (Бергельсон 1999; Галичкина 2001, Донскова 2004; Смирнов 2004; Трофимова 2004).

Činjenica da elektronski diskurs sadrži u sebi karakteristike kako govora, tako i pisma služi kao argument u korist Deridinog pojma *arhipismo*, jer se zaista radi o pismenom obliku komunikacije koji pokazuje sve karakteristike govora – lakoničnost, konciznost, eliptičnost, obilno pribegavanje mimici i gestovima, koje veoma uspešno dočaravaju animirani emotikoni i druga semiotička sredstva, politematičnost, mogućnost istovremenog učešća u komunikaciji više govornika itd. S obzirom na činjenicu da osnovna svrha postojanja elektronske komunikacije nije u onoj meri prenošenje informacije u kojoj jeste stvaranje jednog posebnog virtuelnog prostora u kojem se ostvaraju posebni komunikativni ciljevi (npr. fatički – komunikacija radi komunikacije), radi se i o posebnoj vrsti komunikativne igre, koja se reguliše prema nedefinisanim, ali apsolutno prihvaćenim pravilima. Na takva pravila ukazuje specifična organizacija elektronskog diskursa, u kojoj su od velike važnosti tzv. diskursni markeri.

Diskursni markeri

Kao i u ranijim našim istraživanjima (Поповић 2000: 118–133), pod diskursnim markerima podrazumevamo sredstva koja istovremeno vrše niz markernih, delimitacionih, konektorskih, topikalnih, dijaloških i pragmatičkih funkcija, povezujući različite formalne i sadržinske elemente teksta u celinu.

Diskursni markeri uslovljeni su osnovnim tendencijama koje deluju u elektronskom diskursu – ka progresiji i stagnaciji na nivou mikro- i makrostrukture. Oslanjajući se na pomenute Deridine strategije dekonstruktivizma, diskursne markere možemo da posmatramo i kao ključne reči koje ukazuju na prisustvo ludičkog elementa u diskursu.

Potencijalna otvorenost klase diskursnih markera odslikava ne samo propozicionalna značenja koja su zasnovana na ekstralingvističkoj realnosti i tekstualne odnose na nivou metateksta, već i služe za izražavanje različitih ekspresivnih značenja kao odraza govornikovog stava prema saopštavanom. U elektronskom diskursu diskursni markeri razlikuju se s obzirom na funkcionalno-žanrovske karakteristike i socijalni status učesnika u komunikaciji.

U elektronskoj korespondenciji (e-mail) izdvajaju se diskursni markeri koji su slični onima koji se koriste u „klasičnom“ epistolarnom diskursu, uz neke nove koji su uslovljeni strukturom elektronskog pisma. Posebnu pažnju ćemo skrenuti na dis-

kursne markere u chat komunikaciji i forum diskusijama, koji su svojstveni samo elektronskom diskursu i čija je osnovna funkcija, uporedo sa pomenutim, stvaranje posebnog ludičkog efekta.

Marker koji je uveden u elektronskoj prepisci, a koji je samo njoj svojstven, jeste tema poruke, za koju je predviđena posebna rubrika *subject*. Korpus pokazuje da u privatnoj prepisci ova rubrika često sadrži pozdrav ili početnu rečenicu pisma, čime vrši u pragmatičkoj ravni ekspresivnu funkciju, pomerajući očekivanu asertivnost u drugi plan. Takve poruke, po pravilu, u celini su podređene ludičkoj funkciji, tj. u njima se ostvaruje komunikacija radi komunikacije:

Hej ti! Zdravo

Alo bre!

Opet ja

S druge strane, ukoliko je poruka monotematska, njen sadržaj će biti obavezno nagovešten:

Molba za tebe

Slušaj ovo

Nećeš verovati

Novost i sl.

Najčešći način obraćanja u poslovnoj elektronskoj prepisci na srpskom jeziku jeste konstrukcija sa apelativom *poštovani* + socijalni identifikator i/ili ime/prezime. U privatnoj prepisci podjednako su frekventni *dragi/draga* + ime (19 od 200 privatnih pisama) i *zdravo* (18 od 200 pisama). U dopisivanju omladine prednjači pozdrav *ćao/ćaos* (40 od 200 mejlova), zatim sledi *gde si, hej/ej, e* ili obraćanje po imenu.

U poslovnoj elektronskoj prepisci na hrvatskom jeziku prednjači obraćanje sa *poštovani/štovani* + socijalni identifikator i/ili ime/prezime, u privatnoj *dragi/draga* + ime. U dopisivanju omladine na prvom mestu je *bok* (40 od 150 mejlova), zatim slede *hey/ey/ej* (34 od 150), *di si ti* (13), *kaj je, kaj ima* (12) i sl.

U chat komunikaciji na srpskom i hrvatskom jeziku razvile su se posebne inicijalne formule. Prilikom ulaska na generalni chat korisnici Interneta oglašavaju se porukama koje prvenstveno vrše fatičku funkciju uspostavljanja kontakta. Takve formule možemo da razvrstamo u tri grupe. Prvu čine fatička pitanja koja dočaravaju virtuelnost situacije, korisnik Interneta kao da fizički ulazi u sajber prostor i proverava da li još neko osim njega prisustvuje komunikaciji; drugu grupu čine zapravo pozdravi i treću grupu formiraju ponude ili „oglas“ da se zainteresovani jave na privatni kanal korisnika, u njima se najčešće definiše profil poželjnog sagovornika:

Srpski korpus:

1) *imal koga / ima li živih*

2) *cao svima / poz svima / caooo / sta se radi beogradjani*

3) *neka devojka za msn/ poz aj na prajvet ko je za chat/ae ribe na pwt*

Hrvatski korpus:

1) *imali koga / ima koga*

2) *bok / hi / hello / ciao / aloha / pozz ljudi / kak ste / sto ima*

3) *jel ima koga za dopisivanje / ima li koga za dop / jel ima koja cura iz zg-a / ima ko za pvt*

U privatnim razgovorima putem IRC-ja ili različitih mesendžera pozdravi su drukčijeg tipa. Najčešće se stupa u komunikaciju pomoću upitne rečice *e* ili konstrukcije *si tu i sl.*

U elektronskim diskusijama privlači pažnju poseban diskursni marker koji je preuzet iz elektronske prepiske. Radi se o znaku @ koji je u svim nacionalnim jezicima dobio naziv pretežno zoomorfnog porekla: (srp., hrv.) *majmun/majmunče*, (rus.) *sobaka*, (fin.) *miuku-mauku* i sl. U sajber diskusiji ovaj znak vrši anaforičnu funkciju upućivanja na autora kome se odgovara i obavezno stoji uz pseudonim korisnika kome se poruka upućuje:

@ Stephanius

word covece, dobro si to rekao, ali next time kad te sretnem IRL ne ocekuj od mene da ti se javim lol jer se toliko pravis cool da me od toga proto hwata jezzza

plur brate

over&out

Da „prevedemo“ ovu poruku na običan jezik:

„Tebi se obraćam, Stephanijuse. Delim tvoje mišljenje (*word čoveče*), dobro si to rekao, ali kada se sledeći put nađemo van virtuelnog prostora (u pravom životu) ne očekuj od mene da ti se javim (prosto umirem od smeha – *lol*) jer se toliko praviš važan da se naježim od toga“.

Na kraju posta (poruke u elektronskoj diskusiji) sledi pozdrav *plur brate* (abrevijacija od početnih slova engleskih reči *peace, love, unity, respect* – mir, ljubav, zajednica, poštovanje) koji je ovde upotrebljen sa dozom ironije. Najzad, sledi odjavna formula *over&out* koja je znak za kraj komunikacije.

Formule za kraj elektronske komunikacije mogu takođe da odslikavaju specifičnost odabranog kanala. Ukoliko se u elektronskoj korespondenciji koriste uobičajene formule koje su mahom preuzete iz epistolarnog diskursa, poput *srdačno / srdačan pozdrav / pozdrav / ljubim te / grlim te* i sl., chat komunikacija razvila je svoje posebne odjavne formule.

U chat komunikaciji srpskog elektronskog diskursa sreću se odjavne formule, poput *čitamo se / kuckamo se / tipkamo se*, koje su nastale po uzoru na odjavnu formulu u telefonskoj komunikaciji *čujemo se*. S obzirom na to da je kanal elektronske komunikacije vizuelne prirode, odjavne poruke su se izmenile u skladu sa tom činjenicom, uz isticanje podatka da se poruka ispisuje putem kucanja (tipkanja). Shvatanje elektronskog diskursa kao pretežno vizuelnog kanala komunikacije dočaravaju i poruke poput *Veoma sam radosna što te vidim na netu!*

Česte odjavne formule u elektronskom diskursu hrvatskog jezika (SMS, *chat*, forum) su *pozz*, *kizz*, *pussa*, *cyao*, *cya* i sl.

Elektronski pidžini

Našu pažnju posebno je privuklo pitanje stvaranja u elektronskoj komunikaciji posebnih pomoćnih jezika, svojevrsnih pidžina, za koji su osnova engleski i neki drugi nacionalni jezik korisnika Interneta. Kako primećuju istraživači (Войскунский 2001), za pojedine od njih već postoje nazivi, npr. *Ruslish*, *Spanglish*, *Indlish*, *Franglais* i drugi „bejzici“. S tog aspekta predmet našeg istraživanja jesu pidžini *Serblish* i *Croalish*.

Evo nekoliko primera koji bi mogli da potvrde da je došlo ne samo do agresivnog prodiranja engleske leksike u jezik elektronske komunikacije, već i da se radi o promenama u grafiji, pojednostavljenju gramatičkih oblika kako engleskog jezika tako i srpskog, i hrvatskog.

Primeri iz elektronskog diskursa srpskog jezika:

- *What r u doing vecheraske*
- *Hello, whazzup ribo*
- *Ooh my God! Ne verujem! Ja idem da dancinujem tonight! Hochesh with me?*
- *cool choveche, peace brate* (CHAT).

Primeri iz elektronskog diskursa hrvatskog jezika:

- Harry Potter je more cool na engleskom* 😊 (CHAT)
- *kad otvoris lokalno u browseru silver.nesto.nesto onda dobijes apache ili login od d-linka?*
 - *tenx, to je to :)* (CHAT)
 - *Dobro je sve, onak okey. Sto ti radis? Inace?* (SMS)
 - *ajd, dobro ja cu onda kod Tajci na muvi night* (SMS)
 - *Okej, onda cemo se u sri dgv. Mah mah* (SMS)
 - *...nije bed.*

Radi poređenja, navešćemo primer iz pidžina koji funkcioniše u dalekoistočnim lukama:

- *Yu mek ivnin dres for mai, haumach ju wonchi?*
- *Spos blong dansing dres, mai wonchi twelv doler.*

Stapanje oblika zameničkih oblika *me* i *I*, prenošenje konstrukcije *to be* uz pomoć reči *blong*, primena fonetskog principa u engleskoj ortografiji (*spos* – *suppose*) – sve su to odlike pidžina koji je nastao na bazi engleskog i kineskog jezika. U elektronskom diskursu srpskog i hrvatskog jezika zapažamo iste tendencije – pisanje engleskih reči po fonetskom principu: *abat* umesto *about*, *okej* umesto *okay*, *bed* umesto *bad*, *sri* umesto *three*, *tenx* umesto *thanks*, *muvi* umesto *movie* itd., stapanje dveju reči u jednu *whazzup* umesto *what's up*, tvorbu nakaradnih oblika poput *dancingovati* i sl.

S obzirom na to da je engleski jezik taj na osnovu kojeg su nastali svi pomenu- ti pomoćni jezici, ove lingvističko virtualne tvorevine pokazuju mnogo zajedničkog na svim nivoima funkcionisanja.

„Internetica“

A) Transliteracija

Kao i svi novonastali jezici, elektronski pidžini moraju da prođu proces kodifi- kacije, čiji se počeci mogu primetiti u postupku stvaranja posebne grafije, koja je dobila u srpskom jeziku i svoj naziv – *Internetica*.

Korpus na kojem smo sprovedi istraživanje sastoji se od po 150 poruka SMS, po 150 mejlova za oba jezika, kao i od brojnih postova, blogova i *chat* replika koje su zabeležene u srpskim i hrvatskim časakaonicama. Na osnovu analize tog korpusa došli smo do sledećih rezultata.

Ono što je karakteristično za srpsku *Interneticu* jeste pretežno korišćenje lati- nice, u kojoj se pojedina slova srpske grafije prenose pomoću odgovarajuće transli- teracije ili pojednostavljeno – kao latinična slova bez dijakritičkih znakova. Tako se č označava kao **ch** ili **c**, š kao **sh** ili **s**, ž kao **zh** ili **z**, ć kao **tj** ili **c**, đ kao **dj**.

S druge strane, unose se promene pod uticajem engleskog pravopisa. Tako se **u** prenosi kao **oo**, **i** kao **ee**, **v** kao **w** itd.

Iz chat komunikacije:

vesko blesko says:

ja sa na trenerskoj akademiji..

Ljilja says:

bolonja pa swe na nama isprobawaju

vesko blesko says:

menjaj slova, pismo pleasssse

Ljilja says:

moracu onde welika

vesko blesko says:

aj

Ljilja says:

NECE TI PARATI OCHI

vesko blesko says:

samo mi tvoje ochi padaju u ochi

U utorak tje dotji do rashchishtjavanja (SMS)

Ma moooka mi je vishe od te stupid osobe! Tako je gloooooopa! Strashno! (SMS)

Kao što vidimo, u istom dijalogu učesnici u komunikaciji primenjuju sve po- menute načine transliteracije slova slobodno ih kombinujući.

B) Ćirilica na Internetu

U elektronskom diskursu srpskog jezika ćirilica je zastupljena na web-stranicama mnogih zvaničnih institucija (Београдски универзитет, САНУ, Матица српска, Министарство просвете и сл.), velikih elektronskih projekata (Растко), naučnih i književnih časopisa (Летопис Матице српске, Славистика), pojedinih dnevnih listova, kao i u poslovnoj i privatnoj elektronskoj korespondenciji velikog broja ljudi koji drže do očuvanja statusa ćirilice. Ipak, u privatnoj elektronskoj korespondenciji sve češće i sve ubedljivije dominira latinica zbog izbegavanja nastanka eventualnih problema prilikom dekodiranja poruke koja je pisana ćirilicom. Za razliku od učesnika u elektronskoj komunikaciji na ruskom jeziku, kojima posebna mreža RUnet omogućava neograničeno korišćenje ćirilice u svim žanrovima elektronskog diskursa, učesnici u elektronskoj komunikaciji na srpskom jeziku moraju da se opredele između praktičnih razloga pisanja latinicom i etičkih, koji idu u prilog ćirilici.

U srpskim elektronskim pričaonicama i na forumima, sa izuzetkom diskusija u okviru pojedinih specifično profilisanih sajtova, ubedljivo dominira latinica. Međutim, mogu da se nađu i malobrojne poruke koje su ispisane ćirilicom. Takve poruke, po pravilu, potpisane su nadimcima koji odaju svesno pribegavanje ćirilici u komunikaciji (*Војвода, Равногорац, Ћенерал, Бурек, Чича Дражо* и сл.). U porukama te vrste nema anglicizama, može da se sretne stilski obeležena leksika, često se zapaža upotreba imperfekta i aorista):

- *Ало, бурек, ти што чамиш сам на асталу.*
- *Србине дедер одикрини мало тај пенџер, онесвестићеш се!*
- *Друштво, немојте ме више хандрити 'леба вам да не почнем сад косидбу редно*
- *Дођох ја пре 5 минута, а бараба већ утече*
- *ООО Миловане, сећаш ли се ономад када шљиве тресијасмо у родноме завичају*

C) Velika slova i Internet bonton

Upotreba velikih slova u grafiji elektronske komunikacije odslikava jačanje ilokutivnog napona. Na takav način se najčešće dočaravaju emocije – radost, iznenađenje, bes i сл.:

- *Da li je to bila ONA exkurzija?*
 - *Da, da*
 - *STRAVA*
 - *ako naletis na KRETENA – SLOBODNO GA UBI OD BATINA*
- Ilokutivni napon poruke jača i razmicanje slova ključne reči:
- *SHTA NIJE JASNO*
 - *salim se*

– MORAM DA TI KAZEM NESHTO

– aj

– MNOGO MI NE DOSTAJEŠH

Velika slova vrše u tekstu funkciju isticanja važnosti informacije. Tako istaknute ključne reči preuzimaju na sebe funkciju diskursnih markera. Evo nekih primera iz SMS korpusa:

Samo da znaš, ja sam juče UKRAO auto!!! Aha, da, da...

Ogrlica mi super stoji. HVALA TI!

Mislim da ipak neću moći... MOLIM TE, IZVINI... :(

SMARAS! Ostavi me na miru!

Ej stvarno nemam vremena ni kredita da se peglam sa tobom!!! PALI!!!

Korišćenje velikih slova doživljava se kao kršenje internet bontona. Perlokutivni efekat takvog postupka ne izostaje – poruka koja je napisana putem upotrebe opcije *capslock* doživljava se kao agresivna i neozbiljna. Osoba koja koristi velika slova može da bude izložena kritici, npr.: „Zašto višeš?“.

Na forumima tema koja je uvedena velikim slovima često se doživljava kao neozbiljna:

Korupcija u visokom školstvu, Koliko košta jedan ispit

pedjastrong

4Oct 2006, 12:59

*ZANIMAJU ME ISKUSTVA STUDENATA SA BEOGRADSKOG UNIVERZITETA!
GDE IMA NAJVIŠE KORUPCIJE, NA FAKULTETIMA ILI VISOKIM SKOLAMA?
I KOJA SKOLA U TOM POGLEDU PREDNJACI NA SVE OSTALE???*

Group: Junior Members

Posts 4

Joned: September 29
2006

member No.: 21870

4Oct 2006, 13:03

To odlucujes sta ces da upises?

da li biste voleli da budete normalni

Group: Members

Posts 1663

Joned: June 26
2006

member No.: 20436

4Oct 2006, 13:14

Ne, nego vodim neku debatu sa ljudima, pa smo dosli do razmimoilazenja u misljenju, te me interesuje sta drugi misle ili znaju o tome!

Group: Junior Members

Posts 4

Joned: September 29
2006

member No.: 21870

4Oct 2006, 13:20

nickie *Uf, ti si ozbiljan, izvini*

da li biste voleli da budete normalni

Step

5Oct 2006, 17:16

Tarifa se kreće od 500E pa navise. Zavisi od težine ispita i narcisoidnosti profesora

D) Kombinacija slova i brojeva

Prema semiotičkom principu ikoničnosti jezičkog znaka, u SMS porukama za mnoga slova koriste se brojne oznake : **A – 4, 1 – I, 3 – E, 0 – O**. Takva kontaminacija slovne i numeričke tastature je uzrokovana činjenicom da su dugmad primarno obeležena numeričkim znacima, dok su slovni sekundarni.

Evo primera iz SMS komunikacije:

3I3N4, gde si ti bre?

Upotreba brojeva u kombinaciji sa slovniim znacima ukazuje na svojevrsnu abrevijaciju putem slaganja osnove broja sa slovima koja upotpunjuju reč. U elektronskom diskursu srpskog jezika paralelno se koriste abrevijacije pozajmljenice iz engleskog jezika i originalne srpske: *2moro* – tomorrow; *2nite* – tonight; *b4* – before; *4u* – for you; *w8* – wait, ali i *o5* (opet); *3k* (trik); *10ak* (desetak minuta):

Je l to neki 3k?

Kao što su pokazala istraživanja studentkinja slovistikistike Filološkog fakulteta u Beogradu Tamare Čikarić i Nadice Radonjić, takvih primera ima i u elektronskom diskursu slovačkog jezika: *s5* - spat ; *3čko* – tričko (majica):

Budem s5 zajtra (Vraćam se sutra)

U elektronskoj komunikaciji na ruskom jeziku, usled postojanja drukčijeg rasporeda slova na tastaturi u odnosu na raspored engleskih slova, pojavile su se najneobičnije kombinacije ćirilčnih slova, koja za neposvećene ostaju zagonetka. Ključ za takve sklopove leži u podudaranju ruskih i engleskih slova na tastaturi: *3BI* (P.S. — Post Scriptum), *иny* (bye), *зды* (pls — please), *кy* (RE — reply), *фдд* (all).

Sličan slučaj pronalazimo u pojedinim porukama posetilaca hrvatskih pričao-nica, u kojima se znakom *ć* obeležava zapeta samo zato što u latiničnoj tastaturi *ć* stoji na mestu na kojem se nalazi zapeta u engleskoj tastaturi:

knjige su pretpostavljam na ENG jezikuć ako ste iz ZG i zanima vas, lucky you, inace nazalost nista od toga.

Koje stripoveć

Thrawn po meni (nhf) nema skoro nikakvu vrijednost, osim za malo zabave.

Komercijalne svrhe. Po meni ni?? posebno, pogotovo na hrvatskom - omg, trooperi

*kao... kak ono... zvjezdani juri??nicić
C'mon.*

?itala valjda mi nisu bile interesantne (i prijevod je o?`ajan)

Kao što vidimo, u elektronskoj komunikaciji na hrvatskom jeziku može da se sretne način transliteracije u kojem se **š** prenosi kao **??**, **č** kao **?"** ili kao **?**, **đ** kao **?**. Ipak, češća je ista transliteracija latiničnim slovima bez dijakritičkih znakova, ali nismo zabeležili primere transkribovanja slova hrvatske latinice, poput **ć** (**tj**), **č** (**ch**), **ž** (**zh**) i sl., kao u srpskom elektronskom diskursu:

<ivoks> cekamo sluzbenu potvrdu

<ivoks> steta sto d420 nema pravi dual core (CHAT);

ja necu ic van. glava me boli, sorry stvarno, mozda drugu subotu (SMS).

Ilokutivni napon poruka u elektronskoj komunikaciji

A) Onomatopeja

Ulogu ključnih reči koje upućuju na stvaranje posebnog ludičkog efekta u elektronskom diskursu vrše reči onomatopejskog porekla. Onomatopeja ne samo da oživljava pisani tekst unoseći u njega elemente igre (uporedite istu funkciju onomatopeje u stripovima), već stvara dodatne auditivne efekte, čime se prevlađuje distanca između pisanog i govorenog diskursa. Onomatopeja se najčešće primenjuje sa ciljem jačanja emocionalnog naboja poruke, što je izjednačava u funkcionalnoj ravni sa efektima korišćenja emotikona. Kombinacija onomatopeje sa emotikonima rezultira sinkretičnom emotivizacijom diskursa – kada se sa ciljem jačanja perlokucije aktivira više kanala dopremanja emotivne poruke – pisani, semiotički likovni i auditivni onomatopejski.

Srpski elektronski korpus:

– Kupila sam dva para...:D I sad imam lovnu samo za jedno vino, glb. Buaaa, šmrc, i kredita ima još 20 dindži

– Bzzzz, nisam mogla da dođem. Khhhh, dolazim sutra (ako se ne obesim prethodno).

He, he, ajd' pozdrav!

– Hahahahahaha :-)))))) Kao da ja to ne znam! Cccc... za šata me smatraš?!

– Jaoj fuj mrzim takve dane :)

– Nista. Cujemo se za koji. cmok

– Zzzzz (spavam)

– Grrrrr (ljut sam)

– Brrrrr! Smrzoh se danas!

Hrvatski elektronski korpus:

– E, e, e, čekaj, još jedna vrlo VAŽNA inf – NOSIM TVOJE CRVENE ČARAPE, koje ako malo bolje pogledaš s boka su na leptijiće, hahahaha...

– haha, vrecica :)

– bwahahaha

– *Ajoj! Ne mogu vjerovati...*
 – *Ziker si stalno s onim svojim. haha. Mogli bi na kafe 1 dan. Hm?*
 – *Hahaha! Lijepo!*
 – *...hm....da. Thrawn trilogija, Han Solo trilogija, sve prevedene knjige, sad ?itam Tales of the Empire. E, da, ?item i SW stripove(tko bi rekao)*

Zapažamo inverziju u srpskoj i hrvatskoj onomatopeji: *Jaoj* naspram *Ajoj*, kao i upotrebu *Hm* u funkciji upitne rečice u elektronskom diskursu hrvatskog jezika.

B) multiplikacija

Ilokutivni napon iskaza pojačava postupak multiplikacije slovnih znakova. Ponavljanje slova ili grupe slova, gomilanje uzvičnika ili upitnika, kao i neobičnih kombinacija znakova, podjednako je prisutno u oba diskursa.

Srpski elektronski korpus:

– *joooooooooooojji, neeeeeeeeeee*
 – *pa kreeeeeeeeeten*
 – *?????*
 – *uraaaaaaaaaaaaa!!!!!!*
 – *Kako izgledaš?*
 – *smedja, normalne visine, slatka...*
 – *- ... (dalje nastavi)*
 – *Evo me!*
 – *!“#%\$%&!!! (psovka) gde si bre do sada?!?”*

Hrvatski elektronski korpus:

– *halooooooooo*
 – *haaaaaaalllllllloooooo*
 – *- nooooc....*
 – *dhfg (psovka)*
 – *loooooooooool.*

C) Emotikoni

Emotikoni kao semiotičko sredstvo u čijoj je osnovi ikoničnost znaka, koji, sagledan pod uglom od 90%, podseća na lice čoveka koje „leži“ na ispisanom redu, stekli su posebnu popularnost u elektronskom diskursu. Pri tome svaki učesnik u elektronskoj komunikaciji može da ispolji svoju kreativnost kombinujući postojeće znake. Evo pregleda najfrekventnijih emotikona:

: -) Osmeh	: - o zz Dosadno mi je
:) Dečiji osmeh	I-I Spavam
O :-) Andeo	I-o Hrčem
0 *-) Andeo maše	B -) Nosim naočare

@>--;--	Ruža	:")	Obrazi su mi pocrveneli Nemam komentar
:-*	Poljubac	:-X	
:'-(	Plačem	:-V	Pričam Mnogo pričam
:')	Plačem od sreće	:-W	
:)^<	Veliki dečko	:X	Ne pričam nikome
(:-)	Faca	#;-)	Ne ličim ni na šta
:-)8<	Velika devojčica	:-p	Plazim se
((H)))	Veliki zagrljaj	(-.) Zzz	Spava mi se
:-()	Čudim se	:->	Ironičan sam
(:-)	Slušam walkmen	:-(*)	Povraća mi se
d:-)	Nosim kačket	>;-)	Đavolak
:-*	Ljubim te	%-6	Mrtav mozak
;-)	Šalim se	}}{	Leptir
:-H	Ljut sam	}}i({	Čak lepši od leptira
:-()	Vičem	}-X	Mačka
:-<	Prevaren sam	C=:-)	Šef
>:-)	Jako sam ljut	8^	Pile
:-/	Skeptičan sam	>;)	Zločko
X-(	Ljut	'-)	Namigujem
:~)	Curi mi nos	,;-)	Veselo namigujem

Mada ikoničnost emotikona uslovljava univerzalnost njihovog sadržaja, ponekad se isti znakovi različito interpretiraju, u zavisnosti od konteksta. Recimo, emotikon :-X u nekim slučajevima označava „nemam komentar“, a u nekim „vlažan poljubac“.

Tendencija ka abrevijaciji i skraćivanju reči

Kao što je bilo napomenuto, univerzalna osobina elektronskog diskursa ogleda se i u tendenciji ka abrevijaciji i skraćivanju reči, koja može da bude uslovljena praktičnim razlozima (ekonomija vremena i novca). Vremenom takva tendencija rezultirala je stvaranjem posebnog koda koji je poznat samo upućenima, što jeste preduslov stvaranja bilo koje vrste sociološki uslovljenog jezičkog varijeteta. Veći-

na skraćena, kako u srpskom, tako i u hrvatskom elektronskom diskursu, preuzima se iz engleskog jezika. Pregled najfrekventnijih skraćena iz engleskog jezika koje se sreću u poslovnoj i privatnoj komunikaciji može se naći na elektronskoj adresi sajta Netlingo.

Naš korpus potvrđuje da su iste skraćena koje su navedene na sajtu Netlingo podjednako učestale u elektronskom diskursu srpskog i hrvatskog jezika:

How r u?

Why r u doin' that 4?

R u 2 gonna b there?

lol (laughing out loud) – glasno smejanje

ttyl (talk to you later) – čujemo se kasnije

brb (be right back) – odmah se vraćam itd.

Međutim, većina skraćena koje funkcionišu u elektronskom diskursu srpskog i hrvatskog jezika su autentične. Među srpskim skraćenicama najčešće srećemo:

aj (hajde)

poz (pozdrav)

zdr (zdravo)

bzv (bezveze)

C (ćao)

m/ž? (da li si muško ili žensko?)

god (godišće)

dž (džabe)

kanc (kancelarija)

kunt (spavam)

min (minut)

sast (sastanak)

sti (stižem)

si tu (je si li tu)

vo, vt (volim te)

zabosam (ostajem ovde)

zabo komp (kompjuter je počeo da „baguje“)

zaljulju (zaljubljen)

zte (zovem te)

obbo (obožavam te)

op (chat-operator)

Al stižeš (Da li stižeš?)

Ćeš se tipkamo (Da li hoćeš da se dopisujemo?)

EEE shto bilo bzw znachi zrak do bola

Primeri skraćivanja u elektronskom diskursu hrvatskog jezika:

poz/zzz (pozdrav)

ak (ako)

ces doc (hoćeš li doć)

dios (adio)
ka (kaj)
kaj ima (kaj ima novo)
mob (mobitel)
niš (ništa)
cya (ćao)
odg (odgovor)
por (poruka)
si vidla (jesi li videla)
zake (zak)
Sutra, 20:30, trg bana jelacica – se nadjemo ido gl.amarcord!
ima ko za pvt (da li ima nekoga za privatnu sobu)
oš se dop (da li želiš da se dopisujemo)
biga, bemu, hebote (skraćene psovke)

Kao što pokazuje korpus, tendencija ka skraćivanju reči daje iste rezultate u elektronskim diskursima oba jezika. Najčešće se u iskazu redukuju rečice (*da*, *li*), izbacuje prvi slog pomoćnog glagola (*si* – *jesi*, *ćeš* – *hoćeš* i sl.). U hrvatskom korpusu takođe dominira tendencija ka skraćivanju finalnog vokala *i* u infinitivu, i vokala *o* u zameničkim priložima, koja je tipična za hrvatski jezik u celini (*doć* – *doći*, *tak* – *tako*, *kak* – *kako* itd.).

Ono što je obilno zastupljeno u elektronskom diskursu srpskog jezika jeste inverzija slogova u reči – tzv. šatrovački jezik:

Aj lipa tebra! (*Hajde pali brate!*)
Aj mojne vishe (*Hajde ne moj više*)

Skraćivanje psovki privlači pažnju time što se u srpskoj varijanti najpopularnija psovka javlja u obliku *jbg* (što može biti protumačeno skraćivanjem u skladu sa abrevijacijom naziva glavnog grada), dok se u hrvatskoj varijanti češće javljaju oblici: *biga*, *bemu*.

Skraćivanje toponima po pravilu abrevijacije podjednako je zastupljeno u oba korpusa. Npr. u srpskom korpusu:

– *malo pre stigla iz sda*
 – *heh iz chega ns*
 – *NE SDA*
 – *sta ti je to, ja nemam plavu frizuru ali ne znam*
 – *SMEDEREWA*
 – *aa*

Primeri abrevijacije toponima u elektronskom diskursu hrvatskog jezika:

– *jel ima koja cura iz zga*
 – *dečko iz zg-a*;
 <HmZ0r> *bas citam po forumu, nazagrizeniji susefci fale novi ubuntu :*)
 <ivoks> *HmZ0r: da ja ne vjerujem u to, ne bih igrao slične igre u HR :*)
 <HmZ0r> *koji si igrac*

<HmZ0r> ;))

<ivoks> :)

Tendenciji ka skraćivanju protivuteži gomilanje uzrečica i onomatopejskih reči, kojima je osnovna svrha da bliže dočaraju emotivno stanje pošiljaoca i uvedu dodatni element jezičke igre, što takođe potvrđuje tezu o specifičnoj ludičkoj organizaciji elektronskog diskursa:

Pa...ovaj...nisam ni otišla...ups...joj...mislim, otiću sutra... (SMS)

Anglicizmi u elektronskom diskursu

Prodiranje anglicizama u elektronski diskurs uslovljeno je kako primarnom motivacijom, tj. preuzimanjem reči nominacija realija zajedno sa pozajmljivanjem samih pojmova, tako i činjenicom da je engleski jezik internacionalni jezik Internet komunikacije. U procesu adaptacije reči koje su pozajmljene iz engleskog jezika i funkcionišu u elektronskom diskursu zapaža se nekoliko tendencija.

Prva tendencija vodi praktičnoj transkripciji termina (*apgrejd, chat, desktop, gejmer, gejt, hard, hardver, haker, link, log, mejl, onlajn, oflajn, sajber, softver* itd.). Ovaj mehanizam veoma često prati redukcija osnove (*komp, sajb, soft* i sl.). Ceo niz takvih reči u oba diskursa funkcioniše kao lekseme koje su prošle sve nivoje adaptacije, dakle, poprimile su sva gramatička obeležja odgovarajućih jezika (*printer, haker, kompjuter, Internet*) i često pobeđuju u konkurenciji sa autentičnim slovenskim ekvivalentima: *kompjuter* umesto *računar/računalo*, *konektovati se* umesto *priključiti se, povezati se* itd. Skraćenica *komp* kao naziv za odgovarajući uređaj dominira u omladinskom slengu, mada se može naići i na primer upotrebe autentične lekseme *računar/računalo* u elektronskoj komunikaciji mladih. Pri tome, u istoj konverzaciji mogu da se naizmenično koriste obe reči: *upgrejdovati comp, prodavati racunala*.

Druga tendencija vodi sufiksaciji i (ređe) prefiksaciji osnova engleskih imenica i glagola. Reči poput: *anzipovati, bagovati, banovati, daunloudovati, emajlirati, instalirati, kliknuti, konektovati, kopirati, lagovati, loudirati, restartovati, sejvirati, zipovati, ulogovati se* i sl. veoma su rasprostranjene u elektronskom diskursu srpskog jezika. Međutim, ponekad u konkurenciji leksičkih sredstava prevagne i slovenska reč. Tako se u srpskom jeziku reč *poruka* češće koristi u odnosu na *SMS*, ili skraćenicu *msg*; glagol *nakačiti se* podjednako se često koristi kao i *konektovati se*; *sačuvati* kao *sejvirati*, dok je glagol *skinuti* apsolutno pobedio duži pozajmljeni oblik *daunloudovati*, a glagol *pokrenuti* prednjači u odnosu na *startovati*. Glagol *crknuti* nema zamenu kada je u pitanju kvar, što znači da se u srpskom jeziku kompjuter sa svim softverskim i hardverskim sastavnicama, na nivou kognitivne metafore izjednačava sa nekom vrstom kućnog ljubimca.

U hrvatskom elektronskom diskursu beležimo sledeće primere sufiksacije engleskih osnova: *blinkati, editirati, konfigurirati, instalirati, kopirati, regati (regulirati), restartati, telnetirati se, upgrejdati, zipovati, unzipovati, uploadati se*.

Uporedo sa pretežnim korišćenjem različitih tvorbenih sufiksa prilikom tvorbe glagola od engleskih osnova (**-ova-**, **-ira-** u srpskom: *restartovati*, *loudirati*; **-ira-**, **-a-** u hrvatskom: *editirati*, *restartati*), u hrvatskom korpusu zapažamo transliteraciju osnova koja je bliža engleskom originalu: *unzeep*, *upload* i sl. Na primer:

<ivoks> *skini, promjeni, uploadaj*
 <SilverSpace> *probao nejde kaze da je samo za citanje*
 <SilverSpace> *a frka me je to promjenit*
 <SilverSpace> *na d-linku je Linux version 2.4.17*
 <SilverSpace> *neki busybox debian baza*
 <ubuntu-hr> [chaky_] *You've seen the blueprints...Better than that, I've got them on me*
 <SilverSpace> *mogli su neki editor stavit*

Glagol *skinuti* učestaliji je u odnosu na *uploadovati* i u hrvatskom korpusu: *za-pravo jel ima ubuntu na dvd-u jel ima to gdje za skinuti?!*

Srpskom glagolu *crknuti*, koji se koristi u žargonu u značenju *pokvariti se*, odgovara hrvatski glagol *umrijeti*:

<HmM20r> *mislim sve 5, stujem znam ispraviti, al pazi umre mi wifi, umre mi nvidia sve umre odjednom :).*

Ponekad se u jezičku igru uključuje homofonija ili paronimija. Tako je reč *emajlirati* popularna zbog postojanja sličnog glagola u značenju „pokrivati emajlom“. Međutim pojava homofona u kompjuterskom slengu nije u onoj meri tipična za elektronski diskurs srpskog i hrvatskog jezika koliko, recimo, za istočnoslovenske jezike. Reči i izrazi poput *мыло*, *емеля*, *мылить*, *стервер*, *кряк*, *шаровары* (*shareware*), *пентюх*, *клипсы*, *ася* (ICQ), *ирка* (IRC); *макс* (BBS Maximus), *ла-риса* (Lora BBS), *ксюха* (Xenia), *блювануть* (obraditi poštu u programu Blue Wave), *блястер* (Sound Blaster), *бизданутый* (OC FreeBSD), *виндец* (pad operativnog sistema Windows), *похерить* (napraviti xerox), *мудем* (pokvareni modem) i slični primeri poigravanja izgovorom engleskih reči ili onomastičkim analogijama ističu da se u ruskom jeziku, za razliku od srpskog i hrvatskog, drži veća distanca u odnosu na izvor pozajmljivanja. Kalkovi koji funkcionišu u kompjuterskom žargonu ruskog jezika, kao što su *мать*, *мамка*, *форточки*, koji su nastali po uzoru na odgovarajuće engleske reči, rusifikovane varijante engleskih abrevijacija *писюк*, *писишка*, *бибизеска*, *сидюк* i sl. takođe potvrđuju tu pretpostavku.

Literatura

Белинская 2001: Белинская, Е. П. Интернет и идентификационные структуры личности: <http://psynet.carfax.ru/texts/bel4.htm>.

Белинская 2002: Белинская, Е. П. Человек в информационном мире: <http://psynet.carfax.ru/texts/bel3.htm>.

- Бергельсон 1999: Бергельсон, М. Языковые аспекты виртуальной коммуникации: <http://www.rik.ru/vculture/seminar/index.html>.
- Burnett/Marshall 2003: Burnett R.; Marshall D. *Web Theory: An Introduction*. London – New York: Routledge.
- Collot/Belmore 1996: Collot M.; Belmore, N. *Electronic Language. A New Variety of English*. Amsterdam: John Benjamins Publishing.
- Crystal 2001: Crystal, D. *Language and the Internet*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Crystal 2004: Crystal, D. 2004: *The Language Revolution*. Cambridge: Poli Press.
- Culler 1991: Culler, J. *On Deconstruction: Theory and Criticism after Structuralism*. Cornell University Press.
- Danet 1996: Danet, B. Text as Mask: Gender and Identity on the Internet. In: *Masquerade and Gendered Identity*. <http://atar.mscc.huji.ac.il/~msdanet/mask.html>.
- Danet/Herring 2007: Danet, B.; Herring, S. (Hg.). *The Multilingual Internet: Language, Culture, and Communication Online*. New York: Oxford University Press.
- Денисов 2006: Денисов, К. Умераед зайчег мой. Русский интернет прощается с русским языком. <http://www.pravda.com.ua/news/2006/10/4/48489.htm>.
- Derida 1997: Derida, Ž. *Uliks gramofon*. Beograd: Rad.
- Derida 2002: Derida, Ž. *Kosmopolitike*. Beograd: Stubovi kulture.
- Деррида 2000: Деррида, Ж. *О грамматологии*. Москва: Ad Marginem.
- Донскова 2004: Донскова, О. А. Тенденции становления паравербальной графемики в системе интернет. <http://pn.pggu.ru/>
- Ермакова 2000: Ермакова, О. И. Этика в компьютерном жаргоне. In: *Логический анализ языка науки. Языки этики*. Москва. S. 246–253.
- Эко 1998: Эко, У. От Интернета к Гутенбергу. In: *Новое литературное обозрение*. Nr. 32. S. 5–14.
- Галичкина 2001: Галичкина, Е. Н. *Специфика компьютерного дискурса на английском и русском языках*. Астрахань: Univ.-Diss.
- Голышко 2001: Голышко, А. В. Как обустроить электронную Россию. In: *Вестник связи*, 6. http://www.hse.ru/presa/vest_sv/2002061.htm.
- Голубицкий 1997: Голубицкий, С. Фидо и Ночь. (Психолингвистический анализ отечественного подполья). In: *Компьютерра*. Nr. 15/192. <http://www.computerra.ru/offline/1997/192/470/>
- Гусейнов: Гусейнов, Г. Другие языки. Заметки к антропологии русского интернета: особенности языка и литературы сетевых людей. <http://nlo.magazine.ru/dog/tual/main8.html>.

- Hills 2000: Hills, M. *You Are What You Type: Language and Gender Deception on the Internet*. Otago: Bachelor of Arts with Honors Thesis.
- Иванов 2003: Иванов, Л. Ю. Язык в электронных средствах коммуникации. In: *Культура русской речи*. Москва: Флинта – Наука.
- Кронгауз 2006: Кронгауз, М. Новый русский: Контроль улучшайзинга: http://russcomm.ru/rca_news/2006/2006_12_04.shtml.
- Новый словарь компьютерного жаргона. <http://www.phil.nnov.ru/computer/>
- Нильсен: Нильсен, Я. Один миллиард пользователей Интернета: <http://www.webmascon.com/topics/testing/19a.asp>.
- Поповић 2000: Поповић, Љ. *Електронски дискурс украјинског и српског језика*. Београд: Филолошки факултет.
- Радић-Бојанић 2005: Радић-Бојанић, Б. *Граматицке особине дискурса електронских ћаскаоница*. Нови Сад.
- Серль 1992: Серль, Дж. Р. Перевернутое слово. In: *Вопросы философии*. Nr. 4. S. 58–69.
- Simpson 2005: Simpson, J. Meaning-making online: Discourse and CMC in a Language-learning community. In: *Recent Research Developments in Learning Technologies*. <http://www.formatex.org/micte2005>.
- Thurlow 2001: Thurlow, C. The Internet and Language. In: *Concise Encyclopedia of Sociolinguistics*. Elsaivier.
- Тихомиров et al. 1986: Тихомиров, О. К.; Бабаева Ю. Д.; Войскунский А. Е. Общение, опосредствованное компьютером. In: *Вестник МГУ*. Nr. 14/3. Психология. S. 31–42.
- Трофимова 2004: Трофимова, Г. Н. *Языковой вкус интернет-эпохи в России: Функционирование русского языка в Интернете: концептуально-сущностные доминанты*. Москва: РУДН.
- Васюков 2000: Васюков, И. Село Компьютеррово и его обитатели (Законы жизни компьютерной и Интернет-культуры). <http://flogiston.ru/projects/articles/vasyukov3.shtml>.
- Войскунский 2000: Войскунский, А. Е. (Hg.). *Гуманитарные исследования в Интернете*. Москва.
- Войскунский 2001: Войскунский, А. Е. Развитие речевого общения как результат применения Интернета. In: *Конференция на портале „Аудиториум“*. *Коммуникация в Интернете и проблемы языкового развития общества*. <http://psynet.carfax.ru/texts/voysk6.htm>.
- Warschauer 1999: Warschauer, M. Millennialism and Media. Language, Literacy, and Technology in the 21st Century. <http://members.tripod.com/vstevens/papyrus/16sep99a.htm>.

Yates 1996: Yates, S. T. Oral and Written Linguistics Aspects of Computer Conferencing: A Corpus Based Study. In: *Communication: Linguistic, Social and Cross-Cultural Perspective*. Amsterdam: John Benjamins Publishing.

Людмила Попович (Белград)

**Лексические инновации в электронном дискурсе
сербского и хорватского языков**

Исходя из стратегий теории деконструктивизма дискурса, принадлежащей французскому философу Жаку Деррида, в статье рассматриваются коммуникативные, структурно-семантические, функционально-стилистические и прагматические особенности электронного дискурса.

На примере лексики и орфографии прослеживаются тенденции, ведущие к формированию особых электронных пиджинов на базе английского и сербского и хорватского языков. В этом контексте отслеживаются механизмы проникновения английской лексики в сербский и хорватский языки, сопоставляются словообразовательные форманты, которые задействованы в адаптации английских основ в обоих языках.

Особое место в статье отведено анализу роли и функций дискурсных маркеров в создании игрового эффекта в электронном общении, а также анализу средств повышения иллюкативного напряжения с целью привлечения и удерживания внимания собеседника в электронной коммуникации. Подобной прагмалингвистической устремленностью объясняются тенденции к использованию семиотических иконических средств (эмотиконов), комбинированию цифровых и буквенных знаков, сокращению и аббревиации, мультипликации графических знаков, повсеместному использованию ономотопии и др. В результате анализа этих тенденций на материале сербского и хорватского языков автор приходит к выводу об их совпадении в обоих языках, но отмечает и конкретные отличия.

Ljudmila Popović
Univerzitet u Beogradu
Filološki fakultet
Studentski trg 3
11000 Beograd
Srbija
Tel.: ++011 2639 550;
privat: 11070 Novi Beograd, Juriša Gagarina 62
ljudmilapopovic@yahoo.com

Рада Стијовић (Београд)

О лексици српског књижевног језика после раскида српскохрватске језичке заједнице

Познато је да је распадом Југославије престао да постоји заједнички српскохрватски књижевни језик, којим се говорило у Србији, Хрватској, Босни и Херцеговини и Црној Гори, и да је дошло до стварања српског, хрватског, бошњачког и, на крају, црногорског језика. Предмет нашег интересовања јесте српски у односу на хрватски књижевни језик.

Лингвистички, то је био и остао један језик с варијантним разликама махом лексичке природе.¹ О разликама између дојучерашњих варијаната заједничког језика (чији су центри били у Београду и Загребу), условљених географским, културно-историјским и верским околностима у којима су се развијале српска и хрватска култура, као и различитим дијалекатским окружењем, писано је доста у српској лингвистичкој литератури.² Ми ћемо се овде, с обзиром на предмет рада, подсетити на неке изразитије лексичке разлике. Прво наводимо облик карактеристичан за српски језички израз.

1. различито уобличена интернационална лексика: *варварин* : *барбарин*, *Византија* : *Бизант*, *Витлејем* : *Бетлехем*, *херувим* : *керубин*, *хемија* : *кемија*,

¹ Осим лексичких постоје и разлике на другим језичким нивоима (фонологије, морфологије, творбе речи), али ниједна од њих није системског карактера да би потврдила тезу о посебним језицима. Наиме, ни у једном од тих новопрокламованих „језика“ нема елемената који би један језик разликовали од другог као засебан, аутохтони ентитет. Сви они имају у потпуности исти прозодијски и фололошки систем; именице, заменице и придеви имају род и број и седам истоветних падеже; придеви уз то имају и једнаку компарацију и значење (не)одређености; у свима је једнака нумеричка структура, сви познају седам глаголских времена који се подударају у конјугацији чак и кад је она двострука – као, нпр., у плусквамперфекту и футуру I (*био сам радио* / *б[е/у]ах радио*; *радићу*, хрв. *radit ću* / *doћи ћу*), инфинитив се добро чува у обе средине (с тим што се у српској даје потпуна предност да-конструкцији у ситуацији када нема једнакости између главне и допунске реченице, а делимично и када је та једнакост остварена), исти је систем предлога и везника, синтаксичка структура је готово идентична (Хрвати су чак доследније сачували Вукове образце) итд.

² Српска страна је била под непосреднијим утицајем грчко-византијске културе, потом црквенословенске традиције и руског и француског језичког узора. Хрватска страна је била под утицајем латинског језика и, касније, немачког и чешког. У новија времена у Хрватској је вођена борба против германизације, што је изазивало отпор према позајмљеницама и тежњу ка стварању властитог лексичког фонда. Тако је створен велики број кованица, почесто буквалним наслањањем на домаћи језички извор. Српска средина је имала и има толерантнији однос према позајмљеницама.

бронза : бронца, Христ(ос) : Крист, јерес : хереза, Кипар : Ципар, Крит : Крета, Атина : Атена, Ирод : Херод, Европа : Еуропа и др.;

2. стране лексеме у српској варијанти насупрот домаћим лексемама у хрватској: *фудбал : ногомет, фирма : твртка, машина : строј, штамп : тисак, адвокат : одвјетник, инсект : кукац, музика : гласба, универзитет : свеучилиште, историја : повјест, лицитација : дражба, парадајз : рајчица*;

3. други синонимни облици, без обзира на порекло, типични један за српску други за хрватску страну: *крст : криж, сирће : оцат, промаја : пропук, воз : влак, кров : строп, утицај : уплив, расположење : угођај, осетљив : танкоћутан, гвожђе : жељезо*,³

4. различита значењска поља истих лексема: у српском је *зрак* = зрака, у хрватском је *зрак* = ваздух, у српском је *чистота*, пре свега, особина онога што је чисто у естетском и моралном смислу, док је *чистоћа* одлика онога што нема прљавштину, у хрватском је *чистота* пре свега хигијена, у српском је *оток* натеклина, а у хрватском острво, у српском је *вилица*, пре свега, чељусна *кост*, а у хрватском је то и *кашика* итд;

5. гласовне разлике у речима као: *дуван : духан, уво : ухо, мува : муха, сув : сух, кувар : кухар, снаја : снаха, кафа : кава, стуб : ступ*.

6. форсирање облика с прасловенским јотовањем у српском, а с подношљеним јотовањем у хрватском (које се не искључује ни у српском) у примерима типа: *премошћен : премоштен, увршћен : уврштен, запрепашћен : запрепаштен, развлашћен : развлаштен, коришћење : кориштење* итд.;

7. опозиција гласова **шт** : **ћ**, у секвенцама као: *општина : опћина, општински : опћински, свештеник : свећеник, општити : опћити, (при)општити : (при)опћити, (из)општити : (из)опћити* и сл.;

8. успостављање старог **л** на крају речи и слога у неким лексемама у хрватском: *сол, вол, дол, сотол, пријестолница* насупрот српском: *со, во, до, сто, пр(и)јестоница*;

9. велики број новијих кованица у хрватској средини које у српској средини нису прихваћене: *бојишница, брзојавник, далековидница, далекоумноживач, запорка, надневак, паковина, премосница, пресловљивање, присега, сјеверница, суосник, тјелоградња, умјеравати, умјеритељ, учинковитост, ци-*

³ У разним случајевима доследна диференцијација није успостављена, нпр. према хрватском *криж* није успостављен глагол *покрижити* већ *покрстити* (мада постоји глагол *крижати* (се) и глаголска именица *крижање*); према *влак* није начињен придев *влачни* већ *возни* (ред), у хрватском је *писаћи строј, парни строј, стројарство*, а у српском *писаћа машина, парна машина, машинство*, али и *постројење, устројити* итд.

бљив, циљник, цјетика, цопрница.⁴ Далекосежне могућности за увођење новоформиране лексике, а тиме и све више језичких разлика остварене су у терминологији: *шкањац* (*кобац*), *гујавица* (*глиста*), *кукац* (*инсект*), *наметник* (*паразит*), *трпутац* (*боквица*), *стапка* (*петељка*), *пуч* (*стома*) итд.

После распада државне заједнице јавила се тежња и за формирањем посебног бошњачког и црногорског језичког израза. Она се такође остварује махом на лексичком и фонетском плану.⁵ У ком правцу ће се језик Бошњака и житеља Црне Горе даље развијати и како ће изгледати бошњачки, а посебно црногорски стандард, остаје да се види.

Српској лингвистичкој средини, која је традиционално инсистирала на језичком јединству, остало је да у новонасталој ситуацији одреди, између осталог, шта је то што чини аутентичан српски лексички корпус. Јасно је да не сме бити сувише ограничења када је у питању лексика (осим када је реч о терминологији), али се извесне нормативне препоруке морају дати и поштовати. Лексичко нормирање је неопходно не само ради свакодневне комуникације већ и ради лексикографских остварења, како оних која се израђују у српској средини, тако и оних тзв. „разликовних“ која се израђују у другим срединама⁶ (а која у доброј мери не одговарају стварности и стога могу изазвати недоумице чак и у српским срединама у Хрватској или Српској, чији се вока-

⁴ Примере смо узели већином из загребачког Nacionalnog tjednika GLOBUS, бр. 220 од 24. 2. 1995. (који је напис преузео из Hrvatskog vjesnika), као и из Hrvatskog jezičnog savjetnika (Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje), Zagreb, 1999: 110–111.

⁵ Оваквих разлика је било и пре живота у заједничкој држави, као и покушаја појединачно да због тога прогласе самосвојност тзв. босанског језика. Још се Белић томе супротстављао истичући да је „немогућно ... говорити о неком босанском језику као о нечем самосталном“, јер „књижевни језик, и говорни и писани, у различитим крајевима нашим, има увек нечега индивидуалног и особитог у себи. То је његова покрајинска боја“ (Белић 1937: 68).

⁶ Једно такво лексикографско остварење јесте, нпр., Razlikovni rječnik Vladimira Brodnjaka, који обилује произвољностима, нетачностима, па и пуким измишљањем. Обиље застарелих речи, и то пре свега турцизама, које ће се данас тешко наћи и у неком од српских дијалеката, а о књижевном језику да и не говоримо, он је прогласио српским изразом, док је хрватским прогласио облике који су нормално у употреби свуда на српском језичком простору, као нпр. *acal* – *čelik*, *bront* – *gangrena*, *natisak* – *navala*, *naradanje* – *brbljanje*, *evadžija* – *apotekar* итд., где је, по овом речнику, прва лексема српска а друга хрватска, што је наравно у потпуности нетачно. Има ту и речи за које без великог напора не бисмо могли да утврдимо одакле су узете, јер у значајнијим српским речницима нису забележене (*adultera* – *preljubnik*, *fais* – *kamata*, *faj* – *vrsta svile* итд.).

булар не поклапа у потпуности са оним, рецимо, у београдском или новосадском културном центру).⁷

Начелно, међу српским лингвистима постоји став да српски језик не сме бити затворен према другим срединама, да у њему не сме бити „непожељних“ речи, па самим тим ни насилног чишћења језика нити предрасуда око вредности оних лексема које су у српској средини (биле) у мањој употреби него, рецимо, у западним крајевима⁸.

У српском лексичком корпусу остало је све оно што се током суживота у заједничкој држави укоренило и у српској средини. Такве су нпр. лексеме *мучнина, упала, прехлада, заговорник, знатижеља, конобар, расвета, очит, ступањ, попут, наспрам* и сл., за које су у нашој говорној пракси (биле) обичније речи *гађење, запаљење, назеб, поборник, радозналост, келнер, осветљење, очигледан, степен, као, према* итд. Многе речи су чак потпуно изгубиле хрватски призив, ако је он и постојао како су тврдили неки српски лингвисти пре Другог светског рата, и никаква норма их не би ни могла избацити из употребе. То су нпр. *бројка, исход, здравство, поузеће, потрага, гласине, језикословац, страховлада, одвећ* итд. Речи које су биле одлика искључиво западног дела говорног подручја, као, нпр., називи месеци (*сијечањ, вељача* итд.), обличке варијанте интернационализама, као *Бизант, Бетлехем, кемија, Крист, хереца, Ципар* итд., затим лексеме типа *глазба, дражба, криж, оцат, твртка, тискара, збројити и умножак* (у математици), *назочан, стројарство* итд. нико није искључио из употребе, али се оне не чују у источном делу српског говорног подручја, тачније у Србији, и не припадају лексичком фонду српског књижевног језика. Ако се такве лексеме чују у говору Срба у Хрватској или неким другим западнијим крајевима, оне би требало да буду третиране као кроатизми у српском језику и посматране као и друга лексика унета „са стране“, дакле, без отпора и нетрпељивости. Лексеме хрватског новоговора, кованице и обновљени архаизми попут *запорка, земљовид, бојовник, велепосланик, надневак, преслик, тјелоградња, далекоумноживач, чимбеник* и сл. никада нису ни ушле у српску говорну културу и не спадају у српски корпус.

Овако је са говорном праксом. На теоретском плану мало је урађено на лексичком нормирању. Писали су о томе поједини лингвисти, понајвише И.

⁷ Тамо ће, у неким крајевима, Срби рећи *влак* и *творница*, па чак и *сијечањ, вељача, Бизант* и сл.

⁸ Сразмерно малобројне разлике између српског и хрватског (и сасвим безначајне и вештачке кад је реч о бошњачком) више се односе на степен прихватљивости, фреквентности или употребну маркираност неких таквих облика него на њихову искључиву припадност једном језику и потпуном одсуству у другом језику (Пипер 2003).

Клајн,⁹ али никаква званична одлука о лексичком корпусу и норми не постоји.

Што се тиче српских лексикографских остварења, која су мање или више нормативна, сва су почета или остварена у време језичке и државне заједнице, па су заснована на српскохрватској језичкој концепцији, тј. на потпуној равноправности варијаната. Мислимо ту, пре свега, на шестотомни *Речник српскохрватскога књижевног језика* Матице српске (даље РМС), чија су прва три тома израђена заједно са Матицом хрватском, а чија концепција није напуштена ни после изласка Матице хрватске из пројекта. Овде источној варијанти није чак давана ни извесна предност, која се у лексикографским делима постиже упућивањем мање уобичајене на уобичајенију реч, а не дефинисањем. Нпр. *просинац* в. децембар; *кемија* в. хемија. У РМС стоји *просинац* последњи месец у години, децембар; *хемија* = кемија, егзактна природна наука која проучава састав твари, материје и битне промене на њима.

На сличан начин рађен је једнотомни речник српскога језика, у издању Матице српске (РСЈ), чији су аутори углавном сарадници Института за српски језик САНУ, а неколико њих је са београдског Филолошког факултета. Речник је рађен 90-их година прошлога века, а тек је крајем 2007. године угледао светлост дана. Стога је он заправо одраз стања у српском језику од пре две деценије.

У њему ће се наћи обе варијанте (*Визант* и *Бизант*, *Христ* и *Крист*, *упоредити* и *успоредити* итд.), као и многи кроатизми који су се повремено употребљавали или се нису ни употребљавали у источној говорној зони, нпр.: *глазба*, *глазбар*, *дочим*, *двојити*, *жгаравица*, *надоместити*, *натукница*, *непатворен*, *разина*, *светоназор*, *твртка*, *тисак*, *тједан*, *равнало* (*лењир*), *стројарство*, *крвни тлак*, *рајчица*, чак и *врховник* (додуше, уз оgradu да је архаично или иронично). Истина, предност је давана лексемама обичнијим у српској варијанти, и то на начин који сам напред навела, дакле упућивањем. Неке лексеме овога типа којих је било у РМС, који је основни (али не и једини) извор за једнотомник, ипак нису ушле у речник, као нпр. *осебујан*, *просв(ј)едовати*, *ухитити* или фонетске варијанте: *кисик*, *водик*, *кемија* итд. То је био избор аутора дате секције.

Што се тиче великог свеобухватног лексикографског дела Речника српскохрватског књижевног и народног језика Српске академије наука и уметности (даље РСАНУ),¹⁰ чији је 17. том недавно изашао, мора се рећи да се у ње-

⁹ В. Клајн 2004: 145–184; Клајн 1996: 37–86 (и тамо наведену литературу о овом проблему).

¹⁰ Иако РСАНУ није нормативно већ свеобухватно лексикографско дело (обухвата све речи из свих области живота које су пописане из грађе и у народу), он се одли-

му није одступило (по одлуци САНУ) ни од имена ни од концепције. Њиме је, као што је познато, обухваћена лексичка грађа писаних извора од Вука наомамо са целокупне територије некадашњег „српскохрватског“ језика (Србије, Хрватске, Босне и Херцеговине и Црне Горе), као и из бројних збирки речи штокавских народних говора. Нађе се у њему, додуше, и понеко чакавско село (нпр., Пољица у Далмацији). Ипак, то су усамљени случајеви и извесне измене концепције да би се несметано пошло (од 18. тома па надаље) ка изради речника српског језика биле би лако изводиве.

Треба рећи и то да је српски књижевни језик отворен и према страној лексици, ако се она употребљава с мером, као и речима из народних говора, ако су оне акценатски, фонетски и морфолошки уклопљене у књижевни језик.

Мислим да се из досадашње праксе може видети смер којим ће се ићи при лексичком нормирању. Речито о томе говори и одлука САНУ у вези с даљим излагањем Речника српскохрватског књижевног и народног језика, по којој термин српски језик не подразумева чистке у лексици, програмско чистунство и стављање на индекс речи.

Литература

- Белић 1937: Белић, А. Босански језик или стил? In: *Наш језик*. V/3. Београд. S. 65–69.
- Клајн 1996: Клајн, И. Лексика. In: Радовановић, М et al. *Српски језик на крају века*. Београд: Институт за српски језик САНУ – Службени гласник. S. 37–86.
- Клајн 2004: Клајн, И. Избор речи и обрта. In: Ивић, П. *Језички приручник*. Београд: Београдска књига. Друго, допуњено и измењено издање. S. 145–184.
- Пипер 2003: Пипер, П. *Српски између великих и малих језика*. Београд: Београдска књига.
- Бродњак 1993: Бродњак, В. *Razlikovni rječnik srpskog i hrvatskog jezika*. Zagreb: Školske novine – Hrvatska sveučilišna naklada.
- РМС: Матица српска/Матица хрватска (Hg., 1967–1976). *Речник српскохрватског књижевног језика*. Bd. 1–6. Нови Сад – Загреб.
- РСАНУ: Српска академија наука и уметности – Институт за српски језик (Hg., 1959–2006). *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*.

кује извесном нормативношћу тако што се уз све неправилне, дијалекатске, архаичне, некњижевне итд. речи стављају нарочите ознаке којима се то назначује.

Bd. I–XVII. Београд: Српска академија наука и уметности – Институт за српски језик.

РСЈ: Матица српска (Hg., 2007). *Речник српскога језика*. Нови Сад.

Rada Stijović (Belgrade)

**About the Serbian lexic after the disintegration
of the Standard Serbo-Croatian language**

In this work a few questions are discussed about the Serbian lexic after the disintegration of the Standard Serbo-Croatian language at the end of 20th century which brought to the creation of the standard languages called- Serbian, Croatian, Bosnian and Montenigrian.

Among the Serbian linguists there is an opinion that the violent language cleaning cannot happen and thus the impoverishment of the lexical expression fund, that there can not be „unwellcome“ words nor prejudice about the values of those lexema less used in Serbian-speaking enviroment than for exemple in western parts.

Рада Стијовић
Универзитет у Приштини
Институт за српски језик САНУ
Београд
Србија
stijovic@yubc.net

Danko Šipka (Chandler, Arizona)

Leksički status nepromjenjivih elemenata

U ovom radu predstavljaju se rezultati istraživanja leksičkog statusa nepromjenjivih elemenata u srpskom i hrvatskom standardu na osnovu građe jednojezičkih i dvojezičkih opštih i specijalnih rječnika. U prvom dijelu ovog teksta predstavljaju se pojmovna razgraničenja relevantna u analizi materijala, u drugom dijelu govori se o proceduri istraživanja, treći dio donosi rezultate istraživanja, a četvrti zaključke.

1. Pojmovna razgraničenja

Prvi pojam koji treba obraditi je „nepromjenjivost“. Osnovna rječnička definicija pojma: „nepromenljiv (nepromenljiv) [...] 2. lingv. koji nema fleksiju (o rečima bez deklinacije i konjugacije)“ JMS (2007, s.v.) govori zapravo o dvije pojave: o onim leksemama koje se ne mijenjaju, jer im ta uloga nije ni pripisana u sistemu danog jezika (npr. predlozi, veznici itd.), te o onim leksemama od kojih bi se očekivalo da se mijenjaju, a one se ne mijenjaju (npr. pridjevi: *seksi*, *bordo* ili imenica *lejdi*). Ovdje se bavimo isključivo ovom drugom kategorijom, dakle, takvim riječima gdje ogromna većina drugih leksema koje imaju isti ili sličan semantički sadržaj te sintaksičku funkciju imaju promjenu. Ovdje se, dakle, bavimo izostankom očekivane promjene.

Drugi pojam koji iziskuje dodatna objašnjenja jeste „element“. Upravo, pitanje je zašto se govori o elementima, a ne leksemama. Prvi razlog leži u tome da nije uvijek leksema u cjelini nepromjenjiva, moguće je da je nepromjenjivost jedna od funkcija. Na primjer, mada se imenica *rok* mijenja: *rok, roka, roku*, npr. *Razgovaramo o roku*, u pridjevskoj funkciji promjena izostaje, npr. *Razgovaramo o rok muzičaru*. Ako bismo onda govorili o leksemama, ne bismo obuhvatili takve slučajeve gdje se radi o funkciji, a ne o leksemi u cjelini. Drugo, za mnoge nepromjenjive elemente, npr. imena slova (kako je recimo u slučaju: *ovo be*, *ovoga be* i sl.) moglo bi se reći da se uopšte ne radi o leksemama nego o subleksemskim ili aleksemskim elementima koji ne zadovoljavaju kriterijume da bismo ih mogli proglasiti leksemama (kako god da te kriterijume postavimo). Odлучili smo se tako za termin elementi, uzev u obzir dvije prethodno navedene činjenice, priznajući jednovremeno da taj termin nije idealan, nego samo najmanje loš od svega onoga što bi se eventualno moglo koristiti.

Treći pojam kojim se ovdje valja pozabaviti jeste „leksički status“. Pod tim se misli na nepromjenjivost kao osobinu u leksikonu, ne u upotrebi. Još preciznije, ovdje se istražuje samo opšti leksikon, a ne onomastička građa. Radi se, dakle, o nepromjenjivosti koja je leksikalizovana i gramatikalizovana u opštem leksikonu. Tako onda izvan analize ostaju slučajevi nepromjenjivosti u upotrebi, kakva je nepromjenjivost imenice *profesor* uz drugu imenicu ženskog roda, npr. *gospođa profesor*, *gospođe profesor*, itd. Izostavljaju se i slučajevi kakvi su *Ines*, *Nives* itd., koji

jesu leksički nepromjenjivi, ali se radi o onomastičkoj građi, a ne o opštem leksikonu. Ovdje treba reći da se radi o leksikalizaciji i gramatikalizaciji o kojoj su odluku donijeli autori ispitivanih rječnika. Razumije se, u svakom pojedinačnom slučaju drugi stručnjaci mogu imati drukčije mišljenje i smatrati da nešto nije leksikalizovano i gramatikalizovano. Na kraju, valja naglasiti i to da orijentacija na leksički status znači i da van analize ostaju gramatike. Naime, nepromjenjivost je osobina koja se sreće i u morfosintaksičkim analizama (recimo u odgovarajućim dijelovima gramatika), ali i to ovdje ostavljamo po strani, zanima nas isključivo leksički aspekt pojave.

Govoreći o čisto pojmovnim razgraničenjima, treba imati u vidu da je nepromjenjivost zapravo suprotni pol pune promjenjivosti, a da među njima postoji spektar djelomične promjenjivosti, kako pokazuju sljedeći primjeri:

pune paradigme: *prozor* (ima svih 14 očekivanih oblika, ali su neki oblici, npr. DL, isti);

nepotpune paradigme: *pročitati* (nema oblike: **pročitajući*, **pročitanje*)

defektne paradigme: *velim*, *veliš*, *veli...* (ima samo oblike prezenta);

nepromjenjivost: *lejdi* (ima samo jedan od 14 očekivanih oblika, t.j. ima sve potrebne oblike, ali su svi isti, npr. *bojim se lejdi*, *dajem lejdi* itd.).

Takođe, mada bi se mogli naći slučajevi nepromjenjivosti kod glagola (na primjer, ako bismo *ima* u egzitencijalnom značenju proglasili zasebnom leksemom ili leksemskim elementom, kao u: *ima kafe*, *ima jedna kafana*, *ima studenata* i sl.) u principu nepromjenjivost je zapravo indeklinabilnost. Kako je glagolima u ovom jeziku namijenjena prvobitna uloga jezgra klauze u ličnom glagolskom obliku, oni već tom činjenicom (time da moraju imati lice kako bi bili jezgro klauze) teško da mogu imati nepromjenjivost, pa se inkonjugabilnost javlja samo kao rijedak izuzetak. Pridjevi i imenice ovoga nemaju, a uz to se i znatno češće posuđuju iz drugih jezika, koji opet mogu uticati na nepromjenjivost.

2. Procedura

Prvobitna namjera bila je da se u analizu uključi sedam rječnika:

a. Opšti jednojezički rječnici, hrvatski (Anić 1998) i srpski (MS 2007) – ovo je i učinjeno

b. Opšti dvojezični rječnici, srpskohrvatski, ali sa određenom inklinacijom, srpskom (Benson 1992) i hrvatskom (Drvodelić 1989) – to nije bilo moguće, jer gramatičke etikete kod Drvodelića ne obilježavaju nepromjenjive lekseme. Pokušaj zamjene i korištenja drugog hrvatskog rječnika (Bujas 2005) takođe nije uspio, jer ni tamo nema odgovarajućih etiketa za nepromjenjive elemente. Analiziran je, da-

kle, samo opšti dvojezični srpskohrvatski rječnik (u kasnijim izdanjima bošnjački/hrvatski/srpski, u daljem tekstu bhs¹) sa blagom srpskom inklinacijom.

c. Rječnici stranih riječi, jedan srpski (Klajn/Šipka 2006) i jedan hrvatski (Klajić 1974). Ovdje ponovo hrvatski rječnik nije imao odgovarajuće gramatičke etikete koje bi omogućile izdvajanje nepromjenjivih leksema, pa je analiziran samo srpski.

d. Baza podataka za dvojezični rječnik novih riječi (Šipka 2002), srpskohrvatsko-engleski sa obilježenim varijantski markiranim leksemama. [– to je i urađeno.]

Analizirano je, dakle, pet rječnika. Prva faza obuhvatala je izdvajanje odrednica koje su u ovim rječnicima etiketirane kao nepromjenjive, a u drugoj fazi analizirane su sljedeće pojave:

a. Udio nepromjenjivih riječi u rječniku – cilj je bio da se vidi koliki je doseg ove pojave.

b. Razlike među rječnicima – cilj ovog segmenta analize bio je da se vide koji faktori utiču na variranje zastupljenosti ove pojave.

c. Morfološke karakteristike – cilj ovog postupka bio je da se vidi koji su elementi morfološkog sistema najviše zahvaćeni ovom pojavom.

d. Semantičke karakteristike – ovdje je cilj bio da se pokušaju utvrditi semantička polja u kojima se ova pojava javlja češće nego u nekim drugima.

e. Porijeklo – kako se ne radi o autohtonoj pojavi, cilj je bio da se ispita obrazac civilizacijskih uticaja putem međujezičkih kontakata.

Sam ugao analize obuhvatio je čisto pragmatičke faktore, npr. to da se na osnovu rezultata analize studentu koji uči bhs kao strani jezik ukaže gdje može da očekuje nepromjenjivost, ali i više teorijski orijenti

Opšti metodološki okvir analize bila je tradicionalna evropska leksikologija, onako kako je predstavljena u Lipka (2002³) ili kod nas u Šipka (2006) a metaleksikografski teorijski okvir predstavljao je komunikativni leksikografski model onako kako ga zastupaju Yong/Peng (2007).

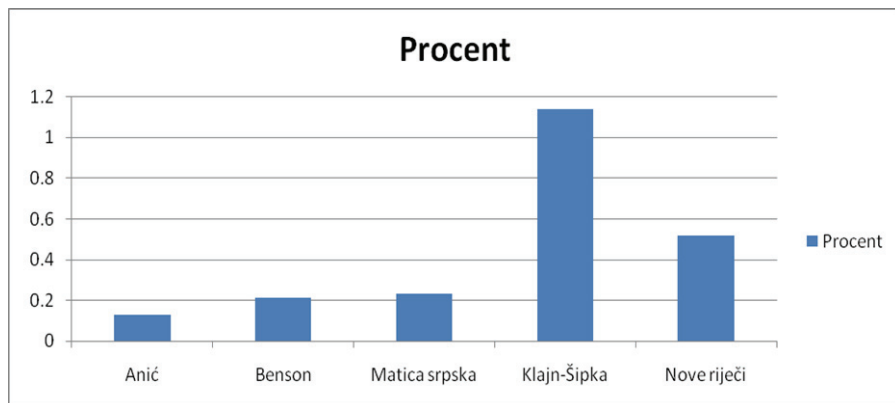
3. Rezultati

Udio nepromjenjivih elemenata u ukupnoj leksičkoj masi ispitivanih rječnika izgleda kako je predstavljeno u tabeli 1 i grafikonu 1.

¹ Kako pitanje da li se radi o zasebnim jezicima ili varijantama jednog jezika, tako i pitanje imenovanja smatramo čisto političkim (nema načina dokazivanja pojave, pa ona, po opštoj epistemološkoj teoriji, stoji izvan kruga naučnih problema) i irelevantnim u analizi koja slijedi (razlike i sličnosti neće se ništa promijeniti u zavisnosti od toga kako odredimo varijetete).

Izvor	Nepromjenjivih	Ukupno odrednica	Procent
Anić	65	51264	0,13
Benson	104	49437	0,21
Matica srpska	177	76634	0,23
Klajn/Šipka	420	36742	1,14
Nove riječi	233	44879	0,52

Tabela 1

Grafikon 1

Kako se vidi, udio ovih elemenata u leksičkoj masi zanemarivo je mali. Postoci bi bili nešto viši ukoliko bismo posmatrali koliko je od, recimo, pridjeva ukupno promjenjivo, a koliko ne (za pridjeve približno trostruko veći, a za imenice tek nešto viši), ali to ovdje nije predstavljeno, jer, zbog ranije pominjanih slučajeva imenica koje su nepromjenjive samo u pridjevskoj funkciji, ne bi mogli da se dobiju metodološki čisti rezultati (postojala bi mogućnost alternativnog brojanja).

Kad su razlike među rječnicima u pitanju, uočljive su sljedeće pojave:

- Rječnik stranih riječi ima znatno više ovih elemenata od svih ostalih rječnika.
- Rječnik novih riječi im znatno više ovih elemenata od opšteg dvojezičnog i jednojezičkih rječnika.
- Srpski rječnik sadrži znatno više ovih elemenata od hrvatskog rječnika.

Pozabavićemo se sada svakom od ovih zapažanja ponaosob.

Prva činjenica lako se da objasniti time što je nepromjenjivost neautohtona osobina. U sistemu slovenskih jezika bhs se izdvaja time što je broj nepromjenjivih elemenata znatno ograničen u odnosu, na primjer, na ruski ili poljski, gdje se nemi-
jenjanje posuđenica javlja relativno često (više o strukturnim razlikama među slo-

venskim jezicima može se naći u Dalewska-Greń 1997). Time rječnik sa većim brojem stranih riječi ima i veće šanse da zabilježi nepromjenjive elemente. Valja zapaziti i to da je čak i u izvoru koji sadrži isključivo strane riječi postotak nepromjenjivih elemenata relativno nizak, te da se ne može govoriti o pojavi šireg sistemskog zasega.

Činjenica da rječnik novih riječi sadrži znatno više ispitivanih elemenata od svih drugih opštih rječnika može da upućuje na trend povećavanja udjela nepromjenjivih elemenata u leksikonu. Naravno, razlika između dva izvora može biti uslovljena različitom leksikografskom metodologijom i praksom, ali ovdje imamo jasnu razliku prema tri sasvim različita rječnika, a posebno je značajno da je razlika u odnosu na drugi dvojezični rječnik, Bensonov, više nego dvostruka. Naime, pomenuti rječnik novih riječi naručen je da bude dopuna Bensonovom (i Drvodeličevom) rječniku, pa je autor slijedio istu leksikografsku metodologiju i praksu.

Konačno, srpski opšti jednojezičnik sadrži znatno više nepromjenjivih elemenata od hrvatskog. Ova razlika je još izraženija ako pogledamo koliko je od ukupne mase nepromjenjivih elemenata zabilježenih u ova dva rječnika zabilježio jedan, koliko drugi od njih, a koliko oba. Ovi podaci daju se u tabeli 2.

	Broj	Procenat
U oba	20	9.01
Samo Anić	45	20.27
Samo MS	157	70.72
Ukupno	222	100.00

Tabela 2

Dolazimo sada do interpretacije ovih rezultata.

Neko površan i/ili politički motivisan mogao bi na osnovu prethodno navedenih razlika ustvrditi ovo: leksički status nepromjenjivih elemenata u srpskom i hrvatskom je sasvim različit, u srpskom se ovi elementi javljaju znatno češće. Kako znamo, a što će se vidjeti u dijelu o porijeklu nepromjenjivih elemenata, da su istorijski ovi elementi vezani za turski leksički uticaj, ovakva tvrdnja sasvim bi se lijepo uklapala u opšti politički narativ o većem stepenu orijentalizovanosti srpske kulture i slične stereotipe.

Međutim, kada stvarima pristupimo kao nezavisni stručnjaci, jasno se vidi da su razlike proizvod različite metodologije i leksikografske prakse ova dva rječnika, gdje su posebno bitne sljedeće razlike:

– MS ima oznaku nepromjenjivosti uz imena slova (npr. *a*, *b* itd.), što Anić ne čini.

– MS je dosljednija u primjeni etikete za nepromjenjivost: npr., Anić nema oznaku uz *maksi*, a ima uz *mini*, MS ima uz oboje.

– MS je dosljednija u navođenju dodatnih funkcija, što nije slučaj kod Anića: npr., *voljno* ne samo kao prilog nego i kao imenica: *dati voljno*.

– Rječnici se razlikuju u tome šta uključuju, čisto slučajno: npr., MS ima *čemerli*, Anić *demirli*, a oba izvora *srmali*, mada se radi o istom tipu nepromjenjivosti, a i upotrebne karakteristike tih leksema ne razlikuju se.

Pregled etničke raslojenosti pomenutog rječnika novih riječi (koji sadrži dosljedno proveden sistem obilježavanja etničkog raslojavanja) potvrđuje da nema osnova za pronalaženje varijantskih razlika u masi nepromjenjivih elemenata. Etičke etikete javljaju se sporadično, njihov broj je zanemariv (svega nekoliko usamljenih slučajeva).

Treba ovdje reći i nešto uopštenije. U poređenju etničkih razlika (čime se bavio ovaj projekat sa tri skupa i evo već trećim zbornikom) izuzetno je važno imati u vidu sve faktore koji utiču na postojanje razlika. Samo će se tako dobiti objektivna slika o tome šta su zapravo razlike. Kako smo vidjeli, ovdje su razlike proizlazile ne iz etničke pripadnosti, nego iz leksikografske metodologije i prakse. Da su ove pojave ispitivane korpusno, stvari bi bile neuporedivo komplikovanije. Dolazilo bi do variranja u zavisnosti od funkcionalnog stila i tipa teksta (npr. u računarskim magazinima ili automehaničarskim priručnicima sigurno će biti više nepromjenjivih elemenata nego u nekom političkom komentaru u novinama), tu onda dolaze preferencije autora ili prevodilaca (veća ili manja sklonost ka zamjenjivanju nepromjenjivih elemenata promjenjivim), a na kraju i iste te preferencije urednika, redaktora, lektora itd. (npr. u novinskim kućama).

Prelazimo sada na morfološke karakteristike. Analiziran je rječnik stranih riječi, koji sadrži najveći broj analiziranih elemenata, a zabilježena je sljedeća distribucija morfoloških kategorija kako je predstavljeno u tabeli 3.

Morfološka osobina	Broj	Procenat
Pridjev	291	69,29
Imenica muškog roda	86	20,48
Imenica srednjeg roda	15	3,57
Imenica ženskog roda	28	6,67
Ukupno:	420	100,00

Tabela 3

Ovdje se radi o morfološkim etiketama odredničkih riječi u kojima je zabilježen nepromjenjivi element. Dominacija pridjeva zapravo je znatno veća, blizu 90%. Radi se o tome da je većina imenica muškog i srednjeg roda (dakle, onoga što je ovdje ubrojeno u tu kategoriju, jer je odrednička riječ tako etiketirana), kakve su *folk*, *hajtek*, *hajfaj*, *porno* itd. nepromjenjiva samo u pridjevskoj funkciji, npr. *folk muzika*, *porno film* itd. dok se kao imenice sasvim normalno mijenjaju: *folk*, *folka*, *folku*..., *porno*, *porna*, *pornu*...

Tako onda praktički naputak za one koji uče bhs može da glasi da će se nepromjenjivost javljati uglavnom u pridjevskoj funkciji i, veoma rijetko, kod imenica, mahom ženskog roda.

Idući slijedom traženja praktičnih savjeta onima koji uče jezik, dolazimo do semantičke analize. Na prvi pogled učinilo bi se da postoje određena semantička polja gdje se nepromjenjivost javlja. Posebno se tu izdvajaju različiti nazivi za boje: *braon, drap, roza, lila* itd. Postavlja se onda pitanje mogu li se naći i druga semantička polja, pa da se onima koji uče bhs da upozorenje gdje ovu pojavu mogu očekivati.

Pažljivija analiza pokazuje, međutim, da nepromjenjivi elementi pripadaju krajnje raznorodnim područjima, na primjer: *bufo* (visoka kultura), *porno, sentiš* (popularna kultura), *švorc, kokuz, lešo* (kultura dnevnog života), *košer, don* (religijska praksa), *bjanko* (finansije), *onlajn, hard* (tehnika), *merino* (poljoprivreda). Analiza etiketa predmetnih polja iz pomenutog rječnika novih riječi (predstavljen u tabeli 4), gdje su te etikete sistematski unošene, potvrđuje da nema nekog šireg organizacijskog principa u semantici koji bi se dao obuhvatiti jednostavnim pravilima za studente.

Kategorija	Broj	Procenat
Neraslojeno	120	51,50
Stil života	34	14,59
Računarstvo	19	8,15
Mediji	11	4,72
Politika	10	4,29
Tehnologija	10	4,29
Ekonomija	6	2,58
Vojska	6	2,58
Muzika	6	2,58
Medicina	4	1,72
Sport	4	1,72
Ekologija	1	0,43
Ideologija	1	0,43
Religija	1	0,43
Ukupno:	233	100,00

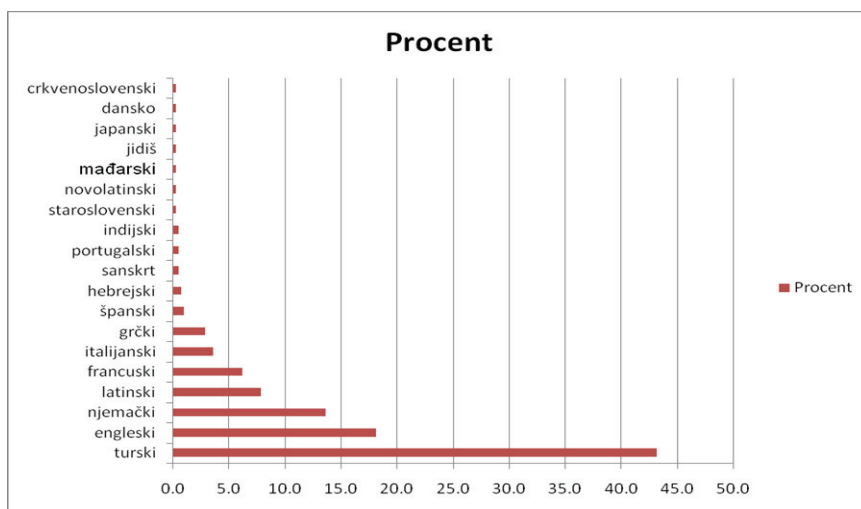
Tabela 4

Završni elemenat naše analize jeste udio jezika koji su doprinijeli formiranju mase nepromjenjivih leksema u bhs-u.

U tabeli 5 i grafikonu 5 predstavljen je procentualni udio jezika na osnovu građe pominjanog rječnika stranih riječi.

Jezik	Primjer	Broj	Procent
turski	<i>kokuz, kail, gazi</i>	181	43.1
engleski	<i>onlajn, porno, folk</i>	76	18.1
njemački	<i>švorc, braon, sentiš</i>	57	13.6
latinski	<i>gratis, ekstra, super</i>	33	7.9
francuski	<i>pase, gala, roza</i>	26	6.2
italijanski	<i>bjanko, porto, lešo</i>	15	3.6
grčki	<i>psi, tau, hile</i>	12	2.9
španski	<i>kargo, merino</i>	4	1
hebrejski	<i>šva, ben</i>	3	0.7
sanskrt	<i>Lakšmi, Šakti</i>	2	0.5
portugalski	<i>pepita, do</i>	2	0.5
indonežanski	<i>maharani, begum</i>	2	0.5
staroslovenski	<i>buki</i>	1	0.2
novolatinski	<i>rezeda</i>	1	0.2
mađarski	<i>bači</i>	1	0.2
jidiš	<i>košer</i>	1	0.2
japanski	<i>go</i>	1	0.2
danski	<i>lego</i>	1	0.2
crkvenoslovenski	<i>glagoli</i>	1	0.2
Ukupno:		420	100

Tabela 5

Grafikon 5

Kako se vidi, dominantan je turski jezik kao izvor indeklinabilnosti. Ovo potvrđuje i deskriptivna statistička mjera indeksa koncentracije (radi se o vrijednosti između 0 – odsustvo koncentracije i 1 – potpuni monopol, a koja se izračunava na osnovu indeksa Herfindala i Hiršmana), odnosno efektivnog broja komponenata (koji se dobija kada se broj 1 podijeli indeksom koncentracije). Ove mjere često se primjenjuju u ekonomiji (npr., u ispitivanju udjela firmi na nekom tržištu ili dionica na berzi) te političkim naukama (udio stranaka u parlamentu), a efektivne su u različitim jezikoslovnim istraživanjima. Koristeći opštedostupni softver na adresi: <http://www.wessa.net/co.wasp>, dobijeni su rezultati predloženi u tabeli 6.

Indeks Herfindala i Hiršmana	0,249229
Normalizovani indeks Herfindala i Hiršmana	0,207520
Indeks koncentracije	0,799735
Efektivni broj komponenata	1,25

Tabela 6

Vidimo, dakle, da je turski osnovna komponenta, a da ostali jezici doprinose nepromjenjivosti znatno manje.

Subjektivni osjećaj o najezi engleskih pozajmljenica u posljednje vrijeme (i česte žalopojke o tome u javnom diskursu) navodi na potrebu analize ispitivanih pojava u rječniku novih riječi. Tu se zaista potvrđuje da dolazi do promjene trenda u kojoj raniju ulogu turskog preuzima engleski jezik. Naime, 115 od 233 (ili 49,4%) potiču iz engleskog jezika, a moglo bi se reći da je taj broj i veći, jer je dobar dio leksema koje su prvobitno grčko-latinskog porijekla zapravo došao preko engleskog. Naravno, ova promjena trenda nije nešto dramatično, uzevši u obzir činjenicu da su i elementi nastajali istorijski pod uticajem uglavnom turskog, a onda i drugih jezika i elementi koji danas nastaju pod uticajem engleskog jezika izuzetno mali segment ukupne leksičke mase.

4. Zaključci

Na osnovu provedene analize mogu se izvesti sljedeći zaključci:

a. Nepromjenjivi elementi neznatno su mali segment morfološkog sistema, njihov broj raste, ali ne dramatično.

b. Ovi elementi ne doprinose diferencijaciji etničkih standarda – nema realne osnove da se pretpostavi da je njihov leksički status različit u srpskom i hrvatskom (koji su ovdje analizirani, a nema osnova da se pretpostavi da bi i drugi trenutni i budući standardi, koji ovdje nisu analizirani zbog nedostupnosti elektronske građe, bili bitno različiti).

c. Dolazi do promjene uzročnika nepromjenjivosti, gdje engleski preuzima raniju ulogu turskog, što je dio opšteg trenda međuklturne komunikacije u jugoistočnoj Evropi (ali intenzitet pojave ostaje u približno istim okvirima).

Literatura

- Anić 1998: Anić, Vladimir. *Rječnik hrvatskoga jezika*. Zagreb: Globus.
- Benson 1992: Benson, Morton. *Srpskohrvatsko-engleski rečnik*. Beograd: Prosveta.
- Bujas 2005: Bujas, Željko. *Veliki hrvatsko-engleski rječnik*. Zagreb: Globus.
- Dalewska-Greń 1997: Dalewska-Greń, Hanna. *Języki słowiańskie*. Warszawa: PWN.
- Drvodelić 1989: Drvodelić, Milan. *Hrvatsko ili srpsko engleski rječnik*. Zagreb: Školska knjiga.
- Klaić 1974: Klaić, Bratoljub. *Veliki rječnik stranih riječi, izraza i kratica*. Zagreb: Zora.
- Klajn/Šipka 2006: Klajn, Ivan; Šipka, Milan. *Veliki rečnik stranih reči*. Beograd: Prosveta.
- Lipka 2002³: Lipka, Leonhard. *Outline of English lexicology*. Tübingen: G. Narr.
- MS 2007: *Rečnik srpskoga jezika*. Novi Sad: Matica srpska.
- Šipka 2002: Šipka, Danko. *A Dictionary of New Bosnian, Croatian, and Serbian Words*. Springfield: Dunwoody Press.
- Šipka 2006: Šipka, Danko. *Osnovi leksikologije i srodnih disciplina*. Novi Sad: Matica srpska.
- Yong/Peng 2007: Yong, Hemin; Peng, Jing. *Bilingual lexicography from a Communicative Perspective*. Amsterdam: John Benjamins.

Danko Šipka (Chandler)

Lexical Status of Uninflected Elements

The author analyses the lexical status of uninflected elements in Bosniak/Croatian/Serbian (BCS) using the materials from general monolingual, bilingual, as well as from loan-words dictionaries and new words dictionaries. The analysis clearly demonstrates that these uninflected elements do not contribute to the differentiation of BCS into its ethnic standards and that the patterns of foreign influence follow a general trend of cross-cultural communication in which Turkish is being replaced with English as the main source of influence.

Danko Šipka
School of International Letters and Cultures
Arizona State University, P.O. Box 870202
Tempe, AZ 85278
Phone: 1-480-634-8427
Fax: 1-480-965-0135
Danko.Sipka@asu.edu
<http://www.public.asu.edu/~dsipka>

Danko Šipka (Chandler, Arizona)

Varijantske razlike u semantičkom diferencijalu

U ovom radu predstavljaju se rezultati pilot istraživanja stavova prema varijantski markiranim leksemama. Moglo bi se sada nadugo i naširoko raspredati o tome radi li se o varijantama, zasebnim standardima, zasebnim jezicima itd., ali u ta čisto politička pitanja ovdje nećemo ulaziti uzevši u obzir da su izabrane političke preferencije irelevantne za diskusiju koja slijedi. Drugim riječima, kako god da stvar postavimo u političkoj ravni, psiholingvistički rezultati i njihova interpretacija neće se promijeniti.

Bitna je činjenica da se radi o pilot istraživanju. Takav metodološki status ima niz specifičnosti u odnosu na glavno istraživanje, od kojih su za nas relevantne sljedeće: prvo, cilj istraživanja nije da se potvrde ili opovrgnu hipoteze, nego da se ispita mogućnost njihovog postavljanja; drugo, ova vrsta istraživanja usmjerena je ne samo na rezultate nego i na samu proceduru – ispitivanje određenih parametara dizajniranja i provođenja istraživanja.

Semantički diferencijal

Prvo pitanje na koje je ovo pilot istraživanje trebalo da odgovori jeste način mjerenja stavova prema varijantski markiranim leksemama. Preciznije, pitanje je bilo da li se etabrirani postupak pod nazivom semantički diferencijal može efektivno iskoristiti za mjerenje stavova prema „svojoj“ i „tuđoj“ leksemi.

Semantički diferencijal u upotrebi je već pedeset godina. Razvili su ga Osgood i saradnici (Osgood et al. 1957) i gotovo od samog početka koristili u međukulturalnim jezičkim istraživanjima (rana primjena u toj oblasti opisana je u Osgood 1964). Postupak i pripadajući kvestionar zamišljeni su tako da stav mjere u tri ravni: valencijskoj (ili evaluacijskoj), potencijskoj i aktivacijskoj. Tako onda, ako kažemo da je nešto loše ili dobro, izražavamo stav u valencijskoj ravni, govorimo o kvalitetu. Ako kažemo da je nešto slabo ili jako, nalazimo se u potencijskoj ravni, stav govorimo o snazi nečega. Konačno, ako kažemo da je nešto brzo ili sporo, onda govorimo u aktivacijskoj ravni, izričemo stav prema stepenu pobuđenosti. Unutar svake od ove tri dimenzije stav se ispituje pomoću sedam parova suprotstavljenih vrijednosti. Od ispitanika se traži da odrede vrijednost na sedmostepenoj skali, gdje je, na primjer, vrijednost ‘loš’ označena brojem 1 a ‘dobar’ brojem 7.

Tri dimenzije semantičkog diferencijala u originalnoj engleskoj verziji predstavljene su u Tabeli 1.

Evaluation- α	+1+2+3+4+5+6+7 α	Evaluation+ α
Bad α	----- α	Good α
Cruel α	----- α	Kind α
Ugly α	----- α	Beautiful α
Sad α	----- α	Happy α
Negative α	----- α	Positive α
Unpleasant α	----- α	Pleasant α
Worthless α	----- α	Valuable α
Strength- α	+1+2+3+4+5+6+7 α	Strength+ α
Bad α	----- α	Good α
Cruel α	----- α	Kind α
Ugly α	----- α	Beautiful α
Sad α	----- α	Happy α
Negative α	----- α	Positive α
Unpleasant α	----- α	Pleasant α
Worthless α	----- α	Valuable α
Activity- α	+1+2+3+4+5+6+7 α	Activity+ α
Passive α	----- α	Active α
Relaxed α	----- α	Tense α
Slow α	----- α	Fast α
Cold α	----- α	Hot α
Quiet α	----- α	Noisy α
Dim α	----- α	Bright α
Rounded α	----- α	Angular α

Tabela 1. Tri dimenzije semantičkog diferencijala

Iz razloga koji će biti objašnjeni u sljedećem dijelu ovog rada, u istraživanju koje se ovdje predstavlja korištena je samo evaluativna dimenzija semantičkog diferencijala.

Mada je u nekim svojim aspektima bio podvrgnut kritici, semantički diferencijal ostaje standardna procedura mjerenja stavova o sadržaju leksičkih jedinica.

Pitanja i problemi

Prvo pitanje na koje je ovo istraživanje nastojalo da odgovori jeste opšta upotrebljivost semantičkog diferencijala. Osnovni problem je u tome što je semantički diferencijal namijenjen mjerenju stavova prema semantičkom sadržaju leksema, dok je u pitanju odnosa prema „svojim“ i „tuđim“ leksemama, u ovom konkretnom slučaju srpskim i hrvatskim, stvar upotrebnih leksemskih karakteristika. Kako se u slučaju svoj-tuđi u prvom redu radi o vrednosnom odnosu (dakle, ne o intenzitetu i/ili stepenu pobuđenosti), u ovom je istraživanju korištena samo evaluacijska dimenzija semantičkog diferencijala. Čisto operativno, ovo pitanje glasi: da li će vrijednosti dobijene pomoću ovoga postupka biti od koristi u ispitivanju stavova prema varijantnoj markiranosti?

Drugo pitanje ovog pilot istraživanja tiče se prirode stava. Pripadnost grupi, a pripadnost varijanti ili standardu svakako je grupna pripadnost, dobro je istraženo socijalnopsihološko područje (sistematizovano još u Tajfel/Turner 1986). Iz opšte uslovljenosti grupnom pripadnošću proizlazi da odnos prema „svojim“ riječima može biti veća blizina ili veća vrijednost u odnosu na „tuđe“ riječi. Ove dvije mogućnosti mogu se predstaviti ovako:

Ako je varijantska markiranost za govornike udaljenost, onda će negativni pojmovi biće više negativni. Na primjer, za Srbe će *bombardovanje* biti više negativno nego *bombardiranje*.

Ako je varijantska markiranost za govornike vrijednost, onda će negativni pojmovi biće manje negativni. Na primjer, za Srbe će *bombardovanje* biti manje negativno nego *bombardiranje*.

Uz ova dva osnovna pitanja, pred ovim istraživanjem postavilo se i nekoliko problema vezanih za postupak sa ispitanicima. Prvo, postavlja se pitanje kako spriječiti težnju ispitanika da budu konzistentni. Drugim riječima, prirodna težnja konzistentnosti u odgovaranju može uzrokovati da ispitanici svjesno nastoje da jednako ocjenjuju varijantske parove da bi praktikovali konzistentnost. Drugo, pitanje je kako obezbijediti neinformisanost ispitanika. Naime, ako su ispitanici neinformisani o cilju ovog ispitivanja, neće se desiti da osoba koja se karakteriše visokim nivoom etničkog nacionalizma namjerno podiže ocjene za „svoju“, a snižava za „tuđu“ leksemu. Konačno, postavlja se pitanje takvog izbora riječi koje će biti poznate govornicima i srpske i hrvatske varijante.

Postupak

U ispitivanju su korišteni sljedeći stimulusi predstavljeni ispitanicima u sljedećem redoslijedu (**H** nakon broja para označava hrvatski, a **S** srpski njegov član):

bombardovanje – 1S, *općina* – 2H, *televizor*, *krst* – 3S, *kruh* – 4H, *čokolada*, *bombardiranje* – 1H, *stolica*, *opština* – 2S, *križ* – 3H, *prozor*, *hleb/hljeb* – 4S

Kako se vidi, članovi para maksimalno su odvojeni u redoslijedu stimulusa, a između njih dati su stimulusi baferi – takvi stimulusi koji nisu bili obrađivani u istraživanju. Ovakav raspored stimulusa imao je za cilj da umanjí efekat tražene dosljednosti i da doprinese neinformisanosti ispitanika. Kako se vidi, predstavljena su četiri leksemska para koji se razlikuju po sadržajnoj vrijednosti. U danoj kulturi *bombardovanje/bombardiranje* vrijednosno je negativnog sadržaja, *opština/općina* neutralnog, *krst/križ* ambivalentnog, a *hleb/kruh* pozitivnog.

loše	1 2 3 4 5 6 7	dobro
odbojno	1 2 3 4 5 6 7	privlačno
ružno	1 2 3 4 5 6 7	lijepo
tužno	1 2 3 4 5 6 7	veselo
negativno	1 2 3 4 5 6 7	pozitivno
neprijatno	1 2 3 4 5 6 7	prijatno
bezvrijedno	1 2 3 4 5 6 7	vrijedno

Kako se može vidjeti, evaluacijski atributi unekoliko su izmijenjeni u odnosu na engleski original, tako da bi mogli biti potpuno primjenjivi na korištene stimulse. Ispitanicima su predstavljena sljedeća uputstva:

U ovom zadatku, za čije popunjavanje nije potrebno više od deset minuta, biće Vam predstavljeno nekoliko pojmova. Ispod svakog pojma biće navedeni parovi pozitivnih i negativnih karakteristika. Vaš je zadatak da odredite kako Vi doživljavate predstavljeni pojam upisujući X ispred vrijednosti koja najbolje određuje Vaš odnos prema pojmu. Ako je, na primjer, pojam kiša i ako su predstavljene karakteristike ovakve:

neprijatno 1 2 3 4 5 6 7 prijatno

ako je Vaš stav neutralan, upisaćete X ispred broja četiri, dakle:

neprijatno 1 2 3 x4 5 6 7 prijatno

ako jako volite kišu, upisaćete X ispred broja 7, dakle:

neprijatno 1 2 3 4 5 6 x7 prijatno

i tako dalje.

Molim Vas da se ne vraćate na već popunjene vrijednosti. Neki pojmovi će se ponavljati i to je sasvim u redu. Molim Vas da popunite sve vrijednosti. Popunjeni formular prosljedite na: Danko.Sipka@asu.edu

Vaše ime, prezime i adresa elektronske pošte neće biti poznati nikome osim istraživaču.

Cilj ovog upitnika je istraživački rad.

Uputstvo:

Za svaki navedeni pojam, upišite x ispred broja koji najbolje opisuje Vaš stav prema pojmu. Upišite x između svakog od sedam navedenih parova karakteristika. Idite odozgo prema dolje i nikada se ne vraćajte na već popunjene vrijednosti.

U ispitivanju su učestvovala 52 odrasla normalna govornika srpske varijante. Dakle, u ovom slučaju „svoja“ leksema je ona iz srpske a „tuđa“ ona iz hrvatske varijante. Uzorak nije bio reprezentativan.

Upitnik je bio distribuiran putem elektronske pošte, dakle, u „off-line“ formatu. Radi se o takvom formatu gdje ispitanik nema određeno zadato vrijeme za popunjavanje upitnika nego to može da uradi kad i kako želi.

Statistička obrada urađena je programom SPSS v. 14 (više informacija o programu može se naći na strani <http://www.spss.com>).

Rezultati istraživanja

Za ispitivana četiri para dobijene su vrijednosti ukupnog broja poena za sve ispitanike predstavljene u Tabeli 2 (S – srpska leksema, H – hrvatska).

Bombardovanje S	552	Opština S	1621
S-H	497	Općina H	1391
Krst S	55	S-H	230
Križ H	1627	Hljeb S	2319
S-H	1422	Kruh H	2207
	205	S-H	112

Tabela 2. Rezultati po parovima

Kako se vidi, u svim slučajevima, nezavisno od evaluacije sadržaja, srpske lekseme ocijenjene su više nego hrvatske. Na osnovu ovoga može se postaviti hipoteza da ispitanici varijantsku pripadnost doživljavaju kao vrijednost, a ne kao udaljenost.

I pogled u druge deskriptivnostatističke parametre predstavljene u Tabeli 3 pokazuje ove tendencije.

Descriptive Statistics

	N	Minimum	Maximum	Mean	Std. Deviation
BombS	52	7.00	28.00	10.6154	5.17973
BombC	52	7.00	21.00	9.5577	4.20277
OpstS	52	20.00	49.00	31.1731	6.86486
OpstC	52	7.00	49.00	26.7500	7.36945
KrstS	52	10.00	49.00	31.2885	9.00400
KrstC	52	7.00	49.00	27.3462	9.05947
HljebS	52	28.00	49.00	44.5962	5.12303
HljebC	52	7.00	49.00	42.4423	7.88996
Valid N (listwise)	52				

Tabela 3: Osnovna deskriptivna statistika

Vidimo da je u tri slučaja minimalan broj od sedam poena dodijeljen hrvatskoj leksemi, čega u slučaju srpske lekseme nije bilo. Isto tako, vidimo da je standardna devijacija najviša u slučaju para krst/križ, što pokazuje njenu ambivalentnu prirodu (ocjena će, na primjer, varirati u zavisnosti od toga da li je osoba religiozna ili ne).

Sljedeći korak u ovom ispitivanju bio je da se provjeri da li primjena semantičkog diferencijala proizvodi statistički značajne rezultate. U tom cilju podaci su rekodirani u dvije kolone koje reprezentuju činjenicu da li je stimulus srpska leksema ili ne (1 – srpska leksema, 0 – hrvatska, radi se, slobodno govoreći, o „nivou srpskosti“), te ukupan broj bodova koje je osoba dala za tu poziciju. Isječak podataka izgleda ovako:

„nivo srpskosti“	broj poena
1.00	28.00
1.00	23.00
1.00	20.00
1.00	33.00
1.00	28.00
1.00	26.00
1.00	24.00

Kako se vidi iz sljedeće dvije tabele, u slučaju leksema *opština/općina* te *krst/križ* dobijene su statistički značajne korelacije (na nivou 0.01 u prvom slučaju, a 0.05 u drugom).

Correlations

		SerCro	Opst
SerCro	Pearson Correlation	1	.299**
	Sig. (2-tailed)		.002
	N	104	104
Opst	Pearson Correlation	.299**	1
	Sig. (2-tailed)	.002	
	N	104	104

** . Correlation is significant at the 0.01 level

Tabela 4: Pearsonov koeficijent korelacije za par *opština/općina*

Correlations

		SerCro	Krst
SerCro	Pearson Correlation	1	.215*
	Sig. (2-tailed)		.028
	N	104	104
Krst	Pearson Correlation	.215*	1
	Sig. (2-tailed)	.028	
	N	104	104

* . Correlation is significant at the 0.05 level (2-tailed).

Tabela 5: Pearsonov koeficijent korelacije za par *krst/križ*

Statističku značajnost potvrđuje i jednosmjerna analiza varijacije predstavljena u Tabeli 6.

ANOVA

	Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
Bomb Between Groups	29.087	1	29.087	1.307	.256
Within Groups	2269.135	102	22.246		
Total	2298.221	103			
Opst Between Groups	508.654	1	508.654	10.029	.002
Within Groups	5173.192	102	50.718		
Total	5681.846	103			
Krst Between Groups	404.087	1	404.087	4.954	.028
Within Groups	3320.442	102	81.573		
Total	3724.529	103			
Hljeb Between Groups	120.615	1	120.615	2.726	.102
Within Groups	4513.346	102	44.248		
Total	4633.962	103			

Tabela 6: Jednosmjerna analiza varijacije za četiri posmatrana para

Činjenica da u slučaju parova bombardovanje/bombardiranje te kruh/hl(j)eb nije zabilježen statistički značajan rezultat može se pripisati malom prostoru variranja (prvi par izrazito je negativan, drugi izrazito pozitivan, pa je prostor u kome se može ispoljiti razlika između srpske i hrvatske lekseme sužen), te relativno malom broju ispitanika.

Zaključak

Provedeno pilot istraživanje ukazuje na mogućnost postavljanja hipoteze o odnosu prema varijantski markiranim leksemama kao o vrijednosti a ne udaljenosti. Ovu hipotezu treba provjeravati u glavnom istraživanju. Takvo istraživanje potrebno je obaviti na reprezentativnom uzorku ispitanika, čija bi veličina bila najmanje dvostruko veća od one korištene u predstavljenom pilot istraživanju.

Jedno bitno saznanje ovog pilot istraživanja jeste potreba izabiranja vrijednosno jednoznačnih leksema. Naime, odnos prema varijantski markiranim leksemama ispoljiće se najjasnije ukoliko nema interferencije drugih faktora (kakav je sadržinski ambivalentna priroda leksema kakve su *krst/križ*). Isto tako, bitno je izabirati takve lekseme koje imaju jasan vrijednosni predznak, ali ne i pretjeranog intenziteta. Ovaj parametar obezbijedio bi prostor u kome se mogu ispoljiti razlike u stavu.

Pokazano je i to da je semantički diferencijal upotrebljiva procedura u ovom istraživanju (dobijeni su statistički značajni rezultati i mogao se razdvojiti odnos prema sadržaju leksema od odnosa prema njenim upotrebnim karakteristikama, u ovom slučaju varijantskoj markiranosti).

Kada se govori o samom postupku, bliži uvid u podatke pokazuje određene efekte želje da se bude dosljedan, te informisanosti ispitanika o cilju ispitivanja. Ovi efekti mogu se umanjiti primjenom „on-line“ organizacije ispitivanja. Ispitanci se u tom slučaju ne bi mogli vraćati na već popunjene evaluacijske dimenzije.

U glavnom ispitivanju koje predstoji biće dakle korišten „on-line“ postupak sa sadržinski vrijednosno jednoznačnim leksimama umjerenog intenziteta, na reprezentativnom (izabranom nasumičnim uzorkovanjem) uzorku ispitanika.

Literatura

- Osgood et al. 1957: Osgood, C. E. et al. *The Measurement of Meaning*. Urbana: University of Illinois Press.
- Osgood 1964: Osgood, C. E. Semantic differential technique in the comparative study of cultures. In: *American Anthropologist*. Nr. 66(3). Teil 2. S. 171–200.
- Tajfel/Turner 1986: Tajfel, H./Turner, J. C. The social identity theory of intergroup behavior. In: Worchel, S./Austin, W. G. (Hg.). *Psychology of intergroup relations*. Chicago: Nelson-Hall.

Danko Šipka (Chandler)

Serbian-Croatian Lexical Differences in Semantic Differential

The author employs the evaluation segment of Semantic Differential in measuring the attitudes toward Serbian (i.e., in-group) and Croatian (i.e., out-group) lexemes in Serbian native speakers. The results of this preliminary investigation demonstrate usefulness of Semantic Differential in researching Serbian-Croatian lexical differences. The results concurrently suggest that the in-group lexemes are construed as entities of a higher value rather than being just closer to the speaker. The aforementioned preliminary results will be validated in a full-scale research.

Danko Šipka
SILC, Arizona State University
P.O. Box 870202, Tempe, AZ 85287-0202, USA
Tel.: 480 634 8427, Fax: 480-965-0135
E-mail: Danko.Sipka@asu.edu
web-strana: <http://www.public.asu.edu/~dsipka>

Danko Šipka (Chandler, Arizona)

Leksičke promjene devedesetih godina – danas

Varijantski markirane lekseme uvedene devedesetih godina dvadesetog vijeka ostvarile su ograničen uticaj u ukupnoj leksičkoj masi, čak i u masi svih novih riječi. Kako vrijeme prolazi, njihova društvena funkcija podliježe promjeni i one se postepeno preobraćaju u obilježavač konzervativizma.

U ovom radu predstavljaju se rezultati istraživanja statusa leksičkih inovacija iz devedesetih godina dvadesetog vijeka, i to: na kraju te decenije (prvi dio rada, o čemu je već pisano u Šipka 2006), deset godina nakon najintenzivnijih promjena (na primjeru bošnjačke varijante, drugi dio rada), te petnaest godina nakon najintenzivnijih promjena (ponovo na primjeru bošnjačke varijante, treći dio rada).

1. Leksičke promjene devedesetih godina dvadesetog vijeka

Devedesete godine dvadesetog vijeka bile su svojevrsna otvorena laboratorija leksičkih promjena. U ovom ćemo dijelu, na osnovu skupljenog empirijskog materijala, predstaviti dinamiku i rezultate tih promjena. Temeljni korpusi obuhvatili su sljedeće novine u elektronskom obliku: beogradsku Politiku (www.politika.org.yu, 3,8 miliona jedinica tekućeg teksta iz druge polovine 1999. godine), zagrebački Vjesnik (www.vjesnik.hr, 1,8 miliona jedinica tekućeg teksta iz druge polovine 1999. godine), sarajevski BH Dani (www.bhdani.com, 1,6 miliona jedinica tekućeg teksta, iz 1998 i 1999 godine), zagrebačke Narodne novine (www.nn.hr, 600 jedinica tekućeg teksta, iz perioda 1992–1999). Uz to je korišteno i nekoliko manjih korpusa, između ostalih i časopis „Hrvatski vojnik“ (www.hrvatski-vojnik.hr). Kompilacijski dio građe skupljan je iz dva postojeća rječnika novih riječi iz devedesetih godina (Klajn 1992, Brozović-Rončević 1996), različitih studija i članaka o jeziku iz devedesetih, a kolega Otašević bio je tako ljubazan da ustupi svoju listu od preko deset hiljada riječi koje je zabilježio u različitim izvorima.

Sakupljene lekseme filtrirane su u odnosu na rječnike Bensona (1992) i Drvodelića (1989), u to vrijeme najprestižnije i najčešće korištene rječnike u Sjedinjenim Američkim Državama, i u bazu podataka unesene su samo one lekseme koje imaju različit oblik i/ili značenje od onih koje su zabilježene kod pomenutih autora. Ovakvim postupkom sakupljeno je 44879 odrednica baze podataka. Ovi podaci ne predstavljaju sliku u ogledalu leksičkog dinamizma, nego prije njihov indikator, jer je baza podataka zavisna i od leksikografske politike pomenutog projekta i od toga šta je zabilježeno kod Bensona i Drvodelića.

Dinamizam leksičkog sistema posljedica je procesa u zajednici unutar koje taj leksički sistem funkcioniše. Procese koji izazivaju leksički dinamizam možemo nazvati generatorima leksičkog dinamizma, a u devedesetim mogu se izdvojiti sljedeći generatori:

- a. naučno-tehničke promjene;
- b. društveno-ekonomske promjene;
- c. rat i nacionalizam;
- d. promjene u stilu života;
- e. oživljavanje religije;
- f. nove ideologije, umjetnički i medijski pravci;
- g. kognitivni i ludički impulsi.

Naučno-tehničke promjene u devedesetim odnose se prvenstveno na informatizaciju. Devedesete su period intenzivnih promjena u oblasti kompjuterskih nauka. Druga oblast intenzivnih promjena jesu medicinske nauke. Devedesetih godina zabilježen je znatan napredak pogotovo u oblasti genetskog inženjeringa. Društveno-ekonomske promjene devedesetih godina tiču se prvenstveno pada komunističkog sistema i prelaska na sistem slobodnih izbora i tržišne ekonomije. Ne možemo tu zaboraviti ni veliki emigracijski talas gradskog stanovništva i povezanu s tim ruralizaciju gradskih sredina. Devedesete su takođe period rata i nacionalizma, te, u njihovom rezultatu, nastajanje novih država i pomjeranje stanovništva na srpskohrvatskoj jezičkoj teritoriji. Devedesete su i vrijeme promjena u stilu života, počevši od globalizacije i povećanog interesa za ekologiju, preko emancipacije žena do vladajuće mode. U devedesetim možemo primijetiti povećan interes za religiju, vraćanje religijskih sadržaja u medije, škole i sl. Devedesete su i vrijeme postmodernizma, različitih umjetničkih, filmskih, popularnomuzičkih pravaca, novih medijskih formi i sl. Konačno, sa svim prethodnim promjenama povezana je i potreba korisnika jezika da izraze kompleksne pojmove te da se u jeziku igraju, što možemo nazvati kognitivnim i ludičkim impulsom.

Ovi generatori promjena ovdje su izdvojeni kao veberovski idealni tipovi – u stvarnosti oni djeluju u sadejstvu, a uz njih djeluje i niz drugih manje predvidivih faktora.

Postoji široko rasprostranjena laička percepcija srpskohrvatskih leksičkih promjena u devedesetim, koja se svodi na primjećivanje uvođenja novih leksičkih jedinica kod Hrvata i Bošnjaka. Mada je ova pojava uistinu dio leksičkog dinamizma u devedesetim, ona je u leksičkom sistemu u velikoj mjeri ograničena, a sam dinamizam znatno složeniji.

Leksički sastav pominjane baze podataka po oblastima izgleda ovako:

oblast	primjeri	broj	procenat
računarstvo	<i>bejzik, C, izvršni program, kobol, server</i>	7218	16.08%
politika	<i>abdićevac, deposovac, espeesovski, hađeovština</i>	3367	7.50%
stil života	<i>ajlajner, alko-vikend, porno-zvezda, rejev, trendaš</i>	1889	4.21%
vojska	<i>ARBiH, bitnica, miročuvar, motorola</i>	1467	3.27%
mediji	<i>BHT, blic-pitanje, brifing, niskotiražan</i>	1243	2.77%
ekonomija	<i>diler, d.o.o., gospodarstvenik, telebanking</i>	1140	2.54%
medicina	<i>anoreksija, bulimija, CD-uređaj, posttraumatski</i>	984	2.19%
neračunarske tehnike	<i>akrilik, autoblokator, homologacija, videotelefon</i>	926	2.06%
religija	<i>akšam namaz, bogoodstupništvo, satanistički</i>	792	1.76%
muzika	<i>afro-udaralje, bluz-pevač, rokerica, solo-album</i>	705	1.57%
sport	<i>aikidoka, ATP turnir, kramponke, super G</i>	691	1.54%
pravo	<i>abolicija, bezakonost, bezvizni, privatnopravni</i>	499	1.11%
ekologija	<i>bio-razgradiv, eko-država, grinpisovac</i>	215	0.48%
psihologija	<i>apercepcioni, depsihologizirati, isfrustrirati</i>	167	0.37%
umjetnost	<i>apstraktivac, neoavangarda, šagalovski, videoart</i>	160	0.36%
vazduhoplovstvo	<i>avio-let, čarter-flota, erbas, flajt-direktor</i>	140	0.31%
narkotici	<i>acid, betametazon, kre-kokain, narkomafijaš</i>	124	0.28%
filozofija	<i>altiserovac, autoempirijski, bitoslovlje, ničeanski</i>	108	0.24%
građevina i arhitektura	<i>gradogradnja, korbizjeovac, medijapanac</i>	81	0.18%
lingvisitka	<i>bošnjakizam, europanto, psiholingvistkinja</i>	81	0.18%
ideologija	<i>ideologema, ideološki background, kreacionizam</i>	80	0.18%
biologija	<i>avokado, briselski kupus, jojoba</i>	21	0.05%
ukupno raslojeno		22.098	49,24%
ukupno neraslojeno		22.781	51%
ukupan broj odrednica		44.879	100,24%

Iz ovog pregleda vidi se djelovanje ranije pomenutih generatora promjena. Valja napomenuti da je udio računarske terminologije u ovoj bazi podataka nešto veći nego u opštem jeziku zato što je ovoj terminologiji, imajući u vidu potrebe potenci-

jalnih korisnika rječnika kome je baza poslužila kao osnova, posvećena posebna pažnja. Isto tako, usljed demokratizacije računarstva u posljednjim godinama, teško je reći šta je tu opštejezičko, a šta terminološko.

U istoj bazi podataka nalazimo ovakvu distribuciju regionalno-etničkih grupa:

grupa	primeri	broj	procenat
srpski ekavski	<i>međususedski, mega-uspeh, proterivač, svetskost</i>	1880	4.19%
hrvatski	<i>bojišnica, božićnica, uradak, zuboliječnik</i>	632	1.41%
bošnjački	<i>lahko, mehko, poselamiti, sadaka, šehid</i>	243	0.54%
radikalno hrvatski	<i>datkovni obradnik, munjkovni, objasnitba, rednik</i>	203	0.45%
radikalno bošnjački	<i>dekika, greb, hudovica, krhat, zijehati</i>	68	0.15%
srpski	<i>instalirati, naduvan, paraklis, pasuljast</i>	61	0.14%
radikalno srpski	<i>đeneral, sohran, toržestven, vaznositi</i>	20	0.04%
ukupno raslojeno		3107	6.92%
ukupno neraslojeno		41.772	93,08%
ukupan broj odrednica		44.879	100,00%

Treba napomenuti da se ovdje radi o leksemama koje u leksičkom sistemu imaju takve osobine na osnovu kojih se mogu identifikovati da pripadaju isključivo jednom regionu odnosno etničkoj grupi. Pod radikalno bošnjački, hrvatski i srpski podrazumijevamo takve leksičke jedinice koje su predložene ali nisu prihvaćene u centralnim medijima i upotreba im je svedena samo na pojedine osobe ili marginalne medije. Primjer takvih leksema su, recimo, novohrvatski nazivi: *munjkovni* 'električni', *gušitba* 'gušenje' i sl., koje možemo sresti jedino kod pojedinih osoba i u medijima kakav je časopis „Nezavisna Država Hrvatska“ (www.hop.hr).

Iz ovih podataka jasno se vidi da popularna predstava o nekim radikalnim promjenama leksičke mase ne nalazi potvrdu u stvarnosti. Tek manje od sedam posto nove leksičke mase raslojeno je teritorijalno-etnički. To, opet, ukazuje na zanimljivu pojavu na relaciji između tekstualne i systemske, s jedne, te subjektivne i objektivne frekvenicije, s druge strane.

Naime, činjenica da su se u javnom diskursu pojavile određene nove lekseme koje su primjetne (na primjer, u hrvatskom standardu: *proračun* ranije *budžet*, *gospodarstvo* ranije *privreda* i sl.) pojačava njihovu subjektivnu frekvenciju (upravo, govornicima se čini da su ove lekseme znatno češće u tekstovima nego što to zaista jesu). Ova subjektivna tekstualna frekvencija prenosi se i na subjektivnu systemsku frekvenciju, pa govornici imaju osjećaj da se leksikon bitno promijenio, što, kako vidimo, ne nalazi potvrdu u objektivnoj frekvenciji ovih leksičkih jedinica u sistemu.

Kvalitativna analiza građe i prethodno iznesene statistike ukazuje na sljedeće procese u njegovom oblikovanju:

- a. prodiranje novih leksema i subleksemskih elemenata, te oživljavanje prethodno zastarjelih;
- b. prodiranje novih značenja, te širenje i sužavanje postojećih;
- c. promjena konotacije, frekvencijskih i upotrebnih karakteristika leksema;
- d. slabljenje leksičke norme;
- e. promjene ortografske prakse, gramatičkih i tvorbenih struktura kao rezultat leksičkih promjena.

Prodiranje novih leksema uglavnom je rezultat ranije pomenutih generatora u oblastima navedenim u tabelama. Treba još pomenuti primjere uticaja kognitivnog impulsa (recimo zabilježeno je 2898 apstraktnih imenica na **-ost**, što jasno govori o kognitivnoj potrebi izricanja apstraktnih pojmova), te ludičkog impulsa (na primjer, nove riječi tipa: *mojstven, napetoleđen, nevečje, nigdenedostajućii*). Zanimljivo je i to da društveno-političke promjene ne generišu samo nove riječi relevantne za tekuća zbivanja (recimo, sva sila riječi od korijena *Srb(in)*: *jugosrpska vlada, jugosrpski, komunistosrpski, pansrpski, parasrpsština, prosrpski, protusrpstvo, srpska ekavica, srpskobosanski, srpskohegemonistički, srpština, velikosrpska agresija, crveni srbokomunizam, inosrbijanac, odsrbljen, osrbljen, prosrbljen, rasrbljavanje, rasrbljen, rasrbljenost, rasrbljivanje, srbizacija, srbizovan, srboboljševički, srboboljševik, srbocentričan, srbocentrik, srbočetnički, srbofilstvo, srbofoban, srbofobičan, srbofobičnost, srbofobija, srbofopski, srbokatolik, srbokomunistički, srboljubac, srboljublje, srboljupstvo, srbomirilac, srbomrzac, srbomrzački, srbomržeći, srbomrzički, srbomrzija, srbomržitelj, srbomržnja, srboskorojević, srboubica, srboubistvo, srbounitarist, srbozaljubljen, srbožderan, srbožderski, srb-ski*), nego i lekseme kojima se govori o prošlosti. Tako, dok su za vrijeme komunizma bile obične samo lekseme: *Tito, Titov, titovski i titovka*, nakon pada komunizma nalazimo cijelu masu leksema izvedenih od prezimena ili nadimka bivšeg jugoslovenskog predsjednika: *brozan, brozinac, brozist, brozista, brozizam, brozoidan, brozolik, brozonostalgicar, brozotiranida, brozovac, brozovčić, brozovluk, brozovski, brozovština, okolotitićevac, postbrozni, postbrozovski, titić, titinski, tito-filistićar, titoidan, titoist, titoista, titoistički, titoizacija, titoizam, titoiziran, titoizovan, titolesku, titolog, titomanijački, titoslavija, titovac*.

Značenjske promjene postojećih leksema prate tendencije koje možemo primijetiti u postajanju novih. Promjene se tiču istih oblasti, recimo, politike: *golub* ranije 'životinja', novo značenje 'umjeren političar'; računarstva, npr. *mjesto*, koje uz postojeće mnoštvo značenja dobija i značenje 'URL, mjesto u Internetu'; bezbjednosti, npr., *pancir*, ranije 'oklop', sada i 'neprobojni prsluk'; medicine – *plastičar*, ranije 'skulptor ili majstor za plastične mase', sada 'hirurg u oblasti plastične hirurgije' i sl. Zanimljivo je da promjene generisane nacionalizmom brišu semantičke razlike. Tako je postojeća distinkcija *šljem* 'zaštita za glavu bez zaštite za lice' pre-

ma *kaciga* 'zaštita za glavu sa zaštitom za lice' u hrvatskoj varijanti izbrisana time što je *kaciga* dobila i dodatno značenje 'šljem'.

Kad su u pitanju promjene upotrebnih karakteristika leksičkih jedinica, onda je tu dinamika najizrazitija bila u bošnjačkoj varijanti. Ne samo da su u standard ušle mnoge ranije supstandardne lekseme (*amidža*, *daidža*, *poselamiti*), koje su tako promijenile upotrebne karakteristike, nego je taj proces primjetan i u preuzimanju ranije isključivo hrvatskih riječi. Tako ranije hrvatski nazivi mjeseci (*siječanj*, *veljača*...) sada imaju dodatnu regionalno-etničku vrijednost 'bošnjački'.

Posebna je priča slabljenje leksičke norme. Slabljenje leksičke norme ogleda se u zatiranju granice između standarda i supstandarda. Više je uzročnika ove pojave. Nacionalizam, kao takav, teži da homogenizuje sopstvenu etničku grupu i učini je što različitijom od drugih (što dobro ilustruju navedeni primjeri iz bošnjačkog standarda, gdje se ovim promjenama briše razlika između obrazovanih i neobrazovanih članova etničke grupe). S druge strane, brisanju razlika između standarda i supstandarda doprinio je psovačko-pljuvački diskurs posljednjeg rata (dovoljno se podsjetiti upotrebe riječi *četnik*, *ustaša*, *mudžahedin* i njihovih izvedenica) i nešto što bismo mogli okarakterisati nazivom „ekspresizacija“, tj. pojava da ranije ozbiljne novine primaju ton, stil i leksički repertoar bulevarske štampe. Nadalje, postoji globalni proces popuštanja društvenih normi, pogotovo prodiranja supstandarda u engleski standardni diskurs preko popularne muzike, filmova i sl., što se onda u opštoj mekdonaldizaciji prenosi i na naš jezik. Konačno, razgrađivanje leksičke norme povezano je i s porijeklom novina i novinara. Tako su, na primjer, sarajevske sedmične novine „BH Dani“ izvorno komunistički omladinski list „Naši dani“. Kako je za omladinske listove karakteristična labavija granica između supstandarda i standarda, onda se ta uređivačka politika zadržala i kada se list preobrazio u opšte sedmične novine. Tako onda u standardnojezičkim medijima nalazimo primjere kao što su *odmoriti* (umjesto *odmoriti se*), *oladiti*, *zaoprave*, *zapikati* i sl. Nalazimo čak i supstandardne sufikse, što govori o širem sistemskom značaju slabljenja leksičke norme – recimo, uvredljivi sufiks za žensku osobu: **-uša** (*bilderuša*, *brinetuša*, *cmizdruša*, *divljakuša*, *milicioneruša*, *oficiruša*, *ogovaruša*, *pederuša*, *perverzusa*, *pokvarenuša*, *prikačuša*) ili univverbizacijski sufiks **-ak** (*bezbednjak*, *bežičnjak*, *doslovnjak*, *duhovnjak*, *estradnjak*, *grupnjak*, *hladnjak*, *hudnjak*, *jutarnjak*, *kožnjak*, *kulturnjak*, *lažnjak*, *leptirnjak*, *ličnjak*, *luksuznjak*, *maštovnjak*, *mirovnjak*, *nadobudnjak*, *narodnjak*, *naslovnjak*, *običnjak*, *obreznjak*, *oklopnjak*, *okolnjak*, *opreznjak*, *otkačenjak*, *perverznejak*, *pohotnjak*, *polovnjak*, *polupismenjak*, *pornjak*, *poslovnjak*, *pozorišnjak*, *promidžbenjak*, *rasplodnjak*, *samotnjak*, *skupnjak*, *slobodnjak*, *slovnjak*, *službenjak*, *stajnjak*, *studenjak*, *stvarnosnjak*, *svjetilnjak*, *trbušnjak*, *usmerenjak*, *usmjerenjak*, *viljenjak*, *zabavnjak*, *zagrobnjak*) itd.

Leksičke promjene devedesetih godina imaju dalekosežne sistemske posljedice, kako u tvorbenim, tako i gramatičkim strukturama. Uopšte uzev, tvorba postaje znatno gipkija, a broj afiksoida znatno je povećan. O gipkosti tvorbe svjedoči činje-

nica da raste broj izvedenica od imena (tipa: *borhesovsko-pavićevski*), da raste i broj imenica tipa: *planer istraživač* i sl. Česte su kombinacije s brojem. Nalazimo gotovo tri stotine složenica s brojem kao jednim afiksoidom, tipa: [*broj*]*ligaš*, npr. *trećeligaš*, [*broj*]*kanalni*, npr. *dvadesetčetvorokanalni* i sl. Visoku sistemsku frekvenciju imaju prefiksoidi tipa: **euro-** (npr. *euroček*, 85 primjera); **ju-** (npr. *ju-armija*, 123 primjera; sreće se i u varijanti **yu-**); **nacio-** (npr. *naciocentričan*, 81 primjer); **polit-** (npr. *politokratija*, 82 primjera); širi se sufiks **-er** (npr. *surfer*, 433 primjera) i sl. Šire se takođe svi sufiksi koji označavaju ženu koja obavlja neku profesiju, ima zvanje itd. (730 imenica s takvim sufiksima), na primjer, ženski psiholog javlja se sa sljedećim sufiksima: *psihologica*, *psihologinja*, *psihologistica*, *psihološkinja*. Riječi posuđene iz engleskog jezika dobijaju domaće sufikse koji pokazuju njihovo odomaćenje. Tako nastaju imenice tipa *biznismenka*, *kongresmenka* ili *šoumenka* (dakle, posuđuje se naziv za mušku profesiju, a ženska se tvori domaćim sufiksom). Veliki je broj složenica i složenih leksema sa nazivima boja. Tako za *plav* nalazimo: *antracitnoplav*, *azurnoplav*, *crvena-zelena-plava*, *hladnoplav*, *jednako-plav*, *lanenoplav*, *madonaplav*, *metalnoplav*, *mutnoplav*, *nebeskoplav*, *oplavljen*, *pastelnoplav*, *platinastoplav*, *plava trava*, *plavac*, *plave*, *plave bluze*, *plave kacige*, *plavetnoljubičast*, *plavi šlemovi*, *plavi šljemovi*, *plavičastocrn*, *plavičastosivkast*, *plavkastobeo*, *plavkastocrn*, *plavkastopurpuran*, *plavkasto zelen*, *plavo*, *plavoprugast*, *plavosivkast*, *plavovanje*, *plavozelen*, *plavozub*, *plavušinski*, *poluplav*, *poluplavuša*, *prugastoplav*, *riđeplav*, *smeđeplav*, *superplav*, *tamnoplav*, *tamnoplavičast*, *ugašenoplav*, *vođenoplav*, *zelenkastoplav*, *zelenoplav*, *zlatastoplav*, *žutoplav*.

2. Preliminarno istraživanje bošnjačkih leksičkih promjena nakon jedne decenije

Svakodnevno praćenje medijskog i drugog javnog diskursa početkom dvadeset prvog vijeka ukazalo je na činjenicu da mnoge novouvedene riječi nisu prihvaćene, kao i na to da u mnogim slučajevima postoji disproporcija između govorne i medijske prakse.

Da bi se ovim zapažanjima prišlo iz naučne perspektive, izvršeno je pilot istraživanje upotrebe nove bošnjačke leksike u toku 2004. godine. Prije rezultata tog istraživanja, osvrnućemo se na mehanizme uvođenja novih bošnjačkih riječi.

U cijelom regionu srpskohrvatskog (b/h/m/s) jezika, kako tokom devedesetih godina dvadesetog vijeka, tako i danas, u onim regionima gdje se sučeljavaju različiti nacionalni programi, vladaju pretpolitički nazori, koji se najbolje mogu okarakterisati kao „Lebensraum“ stavovi. Naime, većina na danoj teritoriji teži očuvanju te teritorije, na primjer, početkom devedesetih situacija je bila ovakva:

Srbi **55,28%** u SFRJ

⇒ stav: SFRJ treba da bude očuvana

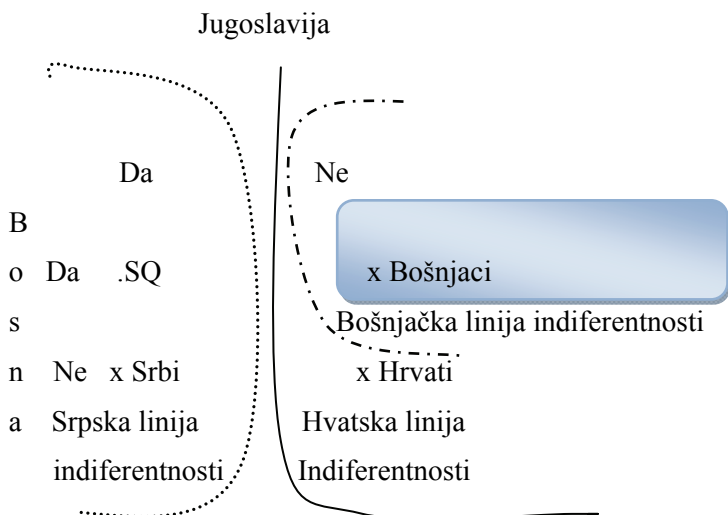
Hrvati **85,51%** u SRH

⇒ stav: Hrvatska treba da bude nezavisna

Bošnjaci **47,28%** u SRBiH

⇒ stav: Bosna i Hercegovina treba biti nezavisna.

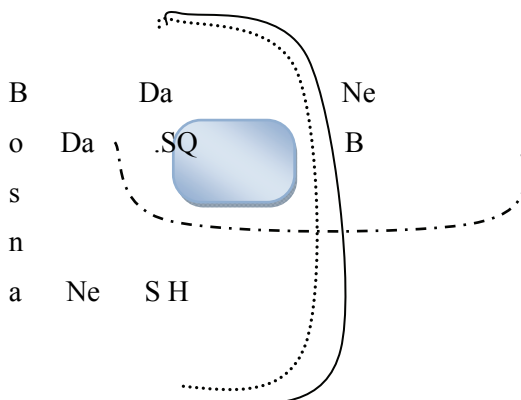
U jednostavnom prostornom modelu teorije igara (odličan uvod u primjenu teorije igara u politologiji daje Ordeshook 1992), operacionalizacija prethodno pomenutih stavova početkom devedesetih izgledala je ovako:

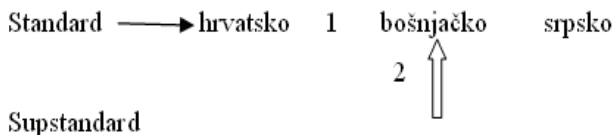
(mjesto x označava idealnu tačku igrača, a linija indiferentnosti zaokružuje prostor u kome je igrač spreman da prihvati rješenje; osjenčena oblast pokazuje preklapanje dvije oblasti indiferencije, ovdje bošnjačke i hrvatske, koja je omogućila njihovu pretpolitičku koaliciju).

Bošnjački pretpolitički stav danas dosljedan je pomenutom principu teritorije, samo što se sada preklapaju sve tri oblasti indiferencije, pa je situacija stabilnija:

(Kon)federalizacija

Politika uvođenja novih riječi i praktički formiranje bošnjačkog standarda bilo je zasnovano na predstavljenoj operacionalizaciji političkih stavova. Postojala su dva osnovna pokreta: 1. mijenjanje upotrebne vrijednosti hrvatskih leksema na hrvatsku i bošnjačku, 2. mijenjanje upotrebne vrijednosti supstandardnih leksema u standardnu. Oba pomenuta procesa mogu se predstaviti ovako:

Primjeri

1. *slavenski, općina, definirati, listopad*
2. *truhao, mehak, babo, amidža, šehid*

Oba procesa bila su logična u sklopu pominjane operacionalizacije stavova. Prvi proces stvara ekvidistanu u odnosu na druge dvije etničke grupe, drugi ističe sopstvenu posebnost. Postoji, međutim, i određen skup problema. Prvo, oba pokreta od korisnika zahtijevaju mijenjanje navika, a kada se, govoreći ponovo u jeziku teorije igara, od igrača traži da snosi određeni trošak, u normalnim okolnostima on/a očekuje i neku dobit, a ona je, što vrijeme više prolazi, manja. Drugo, teško je utvrditi gdje zapravo leži ekvidistanca (ilustrativne su u tom pogledu rasprave tipa Maglajlić 2002). Treće, u svakom društvu jezički izraz bitan je obilježivač razlike između njegovih obrazovanih i neobrazovanih članova, a uzdizanjem supstandardnih oblika u standard, ta se važna društvena funkcija jezičkog izraza gubi.

Iz ovih zapažanja te praćenja jezičke prakse nametnula se pretpostavka da se talas uvođenja riječi povlači i da se one održavaju samo u konzervativnim krugovima. Kako se u pretpolitičkim prilikama na Balkanu konzervativizam veže isključivo za nacionalizam, a ovaj za viši stepen religioznosti, onda su za poređenje izabrani jedan opšti časopis, Start BiH (<http://www.startbih.info>) i jedan islamski, Novi Horizonti (<http://www.novihorizonti.com>).

Statistička obrada ova dva korpusa dala je sljedeće rezultate:

	Start BiH	Novi Horizonti
Jedinica tekućeg teksta	280721	340070
Bošnjački	176	5527
%	0.063%	1.625%
lah(a)k	6	67

lak	63	1
amidž/da{j i} dž*	10	44
ujak/tetak/stri*	10	4

što ide u prilog tezi o izuzetnoj ograničenosti novouvedene bošnjačke leksike kao i tome da je ona, u principu, mjera konzervatizma (te lekseme preovladavaju u islamskom časopisu, kako uopšte, tako i u nekoliko ispitivanih pojedinačnih primjera).

Kako se radilo o nereprezentativnom pilot istraživanju, planirano je i drugo, glavno istraživanje na reprezentativnom uzorku, o čemu se izvještava u trećem dijelu.

3. Istraživanje bošnjačkih leksičkih promjena petnaest godina kasnije

Ovo istraživanje pošlo je od dvije osnovne hipoteze koje su proizlazile iz pilot istraživanja:

- a. korpusna distribucija novouvedenih riječi izuzetno je ograničena;
- b. novouvedene bošnjačke riječi služe kao obilježavač nivoa konzervativnosti unutar te etničke grupe.

U ispitivanju su korištena sljedeća dva korpusa i sljedeći medijski izvori unutar svakog od njih:

1. Opšti medijski izvori (manje konzervativni)

BHDani <http://www.bhdani.com>, Bosna ekspres <http://www.bosniaexpress.com>, Bošnjaci <http://www.bosnjaci.net>, Bošnjački topiraci <http://www.bosnjacki-topiraci.net>, Kitabhana <http://www.kitabhana.net>, Walter <http://www.walter.ba>, Nova Grapska <http://www.novagrapska.com>, OHR <http://www.ohr.int>, ONASA <http://www.onasa.com.ba>, Oslobođenje <http://www.oslobodjenje.com.ba>, Sabah <http://www.sabah-ba.com/>, SlobodnaBosna <http://www.slobodna-bosna.ba>, Superbosna <http://www.superbosna.com>, StartBih <http://www.startbih.info>

2. Islamski medijski izvori (više konzervativni)

Bošnjakinja <http://www.bosnjakinja.net>, Džemat <http://www.dzemat.org>, El-Kalem <http://www.elkalem.com>, Islam <http://www.islam.co.ba>, Muslimanski glas <http://www.muslimanskiglas.com>, Nahla <http://www.nahla.com>, Novi horizonti <http://www.novihorizonti.com>, Preporod <http://www.preporod.com>, Rijaset IZ <http://www.rijaset.net>, Saff <http://www.saffbih.com>

Proces obrade imao je sljedeći tok:

1. Asistentkinja, Sara Schwalm, dobila je uputstva da, ravnomjerno koristeći prethodno navedene izvore, formira dva korpusa, svaki od približno milion jedinica

tekućeg teksta. Radilo se o osobi koja nije znala šta je cilj istraživanja, čime je prikupljanje materijala bilo odvojeno od njegove obrade, što je, opet, bitna mjera objektivnosti postupka.

2. Glavni istraživač, autor ovih redova, koristeći skriptove u PERL-u i statistički program SPSS 14, statistički je obradio dva korpusa i izveo zaključke.

Istraživanje je imalo sljedeće opšte rezultate, gotovo identične onima koji su dobiveni u pilot istraživanju, čime su obje hipoteze potvrđene:

(pojavnica)	Opšti izvori	Islamski izvori
Ukupno	997.149	997.861
Bošnjački	754	17555
Postotak	0.076%	1.759%

Ispitana je i statistička značajnost veze između tipa korpusa i korištenja novouvedene bošnjačke leksike i pokazalo se da postoji statistički značajan koeficijent korelacije, koji je istovremeno veoma slabog intenziteta (što je sasvim razumljivo, uzevši u obzir nisku opštu frekvenciju ove leksike). Intenzitet i značajnost ove veze izgledaju ovako:

	Bošnjačka leksika
Tip teksta	0.0883
	p=0.00

Ispitivanje koeficijenta korelacije obavljeno je tako što su podaci kodirani u dvije kolone, gdje je u prvoj bilo 1 za religijski korpus, 0 za opšti, a u drugoj 1 za korištenu novouvedenu bošnjačku riječ, a 0 za opštu riječ.

Konačno, ispitano je i koliko je od novouvedenih oblika zaista korišteno u tekstu. Kada se novouvedene riječi razviju u jedinstvene fleksijske oblike, ukupno ih ima 2824. Kako se vidi dolje, samo se njihov mali dio zaista koristi u tekstovima, a procenat je dvostruko viši u islamskom korpusu.

Ukupno	2824	%
Islamski	373	13.21%
Opšti	177	6.27%

4. Zaključci

Varijantski markirane lekseme uvedene devedesetih godina dvadesetog vijeka ostvarile su ograničen uticaj u ukupnoj leksičkoj masi, čak i u masi svih novih riječi.

Kako vrijeme prolazi, njihova društvena funkcija podliježe promjeni i one se postepeno preobraćaju u obilježavač konzervativizma.

Literatura

- Benson 1992: Benson, M. *Srpskohrvatsko-engleski rečnik*. Beograd: Prosveta.
- Brozović 2001: Brozović, D. Peculiar Sociolinguistic Features of the Slavic World. In: *International Journal of the Sociology of Language*. Nr. 147. S. 5–15.
- Brozović-Rončević et al. 1996: Brozović-Rončević, D. et al. *Rječnik novih riječi*. Zagreb: Minerva.
- Bugarski 2001: Bugarski, R. Language, nationalism and war in Yugoslavia. In: *International Journal of the Sociology of Language*. Nr. 151. S. 69–87.
- Bugarski/Hawkesworth 2004: Bugarski, R.; Hawkesworth, C. (Hg.). *Language in the Former Yugoslav Lands*. Bloomington: Slavica.
- Crystal 1987: Crystal, D. *The Cambridge encyclopedia of language*. Cambridge: CUP.
- Drvodelić 1989: Drvodelić, M. *Hrvatsko ili srpsko engleski rječnik*. Zagreb: Školska knjiga.
- Fasold 1984: Fasold, R. *The Sociolinguistics of Society*. Oxford: Basil Blackwell.
- Fasold 1990: Fasold, R. *The Sociolinguistics of Language*. Oxford: Basil Blackwell.
- Fishman 1999: Fishman, J (Hg.). *Handbook of Language and Ethnic Identity*. Oxford: Oxford University Press.
- Greenberg 2004: Greenberg, R. *Language and Identity in the Balkans Serbo-Croatian and Its Disintegration*. Oxford: OUP.
- Jakobson 1960: Jakobson, R. Concluding statement: Linguistics and poetics. In: Sebeok, T. (Hg.). *Style in language*. New York: Wiley.
- Katičić 2001: Katičić, R. Croatian Linguistic Loyalty. In: *International Journal of the Sociology of Language*. Nr. 147. S. 17–29.
- Klajn 2001: Klajn, I. Neologisms in present-day Serbian. In: *International Journal of the Sociology of Language*. Nr. 151. S. 89–110.
- Klajn 1998: Klajn, I. O jednom „lahko“ napisanom udžbeniku. In: *Jezik danas*. Vol. 7. S. 17–19.
- Klajn 1992: Klajn, I. *Rečnik novih reči*. Novi Sad: Matica srpska.
- Kordić 2008: Kordić, S. <http://www.snjezana-kordic.de>. 6.3.2008.
- Lučić 2002: Lučić, R. (Hg.). *Lexicography and Language Policy in South-Slavic Languages after 1989*. München: Otto Sagner.
- Maglajlić 2002: Maglajlić, M. http://vkbi.open.net.ba/Aktuelnosti/021114_files/PoveljaBJezik.htm. 17.2.2008.
- McEnery/Wilson 2001: McEnery, T.; Wilson, A. *Corpus Linguistics*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Neweklowsky 2003: Neweklowsky, G. (Hg.). *Bosanski – hrvatski – srpski, Bosnisch – Kroatisch – Serbisch*. Wien: Wiener slawischer Almanach. Sonderband 57.
- Okuka 1998: Okuka, M. *Eine Sprache – viele Erben. Sprachpolitik als Nationalisierungsinstrument in Exjugoslawien*. Klagenfurt: Wieser.
- Ordeshook 1992: Ordeshook, P. *A Political Theory Primer*. Routledge.

- Otašević 2001: Otašević, Đ. *Eine elektronische Liste von 2000 neuen Wörtern wurde vom Autor freundlicherweise zur Verfügung gestellt*.
- Rupnik 1996: Rupnik, J. Reawakening of European Nationalisms. In: *Social Research*. 63/1. New York.
- Savezni zavod za statistiku 1993: Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 1991. godine. Nacionalna pripadnost, podaci za opštine i naselja. Bd. 1. Beograd.
- Singleton 1989: Singleton, F. *A Short History of the Yugoslav Peoples*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sipka 2001: Sipka, D. *Database of 44879 Bosnian/Croatian/Serbian neologisms*. Elektronisches Dokument.
- Šipka 2002: Šipka, D. *A Dictionary of New Bosnian, Croatian, and Serbian Words*. Springfield: Dunwoody Press.
- Šipka, D. 2006 Osnovi leksikologije i srodnih disciplina, drugo izdanje, Matica srpska.
- Šipka 2001: Šipka, M. *Standardni jezik i nacionalni odnosi u Bosni i Hercegovini 1850–2000 – Dokumenti*. Sarajevo: Institut za jezik.
- Thomas 1998: Thomas, P.-L. Fonction communicative et fonction symbolique de la langue sur l'exemple du serbo-croate: bosniaque, croate, serbe. In: *Revue des études slaves*. Paris. Nr. 70/1. S. 27–37.
- Velat 1987: Velat, D. *Popis stanovništva, domaćinstava, stanova u 1981. godini : uporedni pregled broja stanovnika i domaćinstava, 1948, 1953, 1961, 1971. i 1981. i stanova 1971. i 1981. : rezultati po opštinama*. Beograd: Savezni zavod za statistiku.

Izvori

- Wikipedia 2008: http://en.wikipedia.org/wiki/Demographics_of_the_Socialist_Federal_Republic_of_Yugoslavia. 4.3.2008.

Danko Šipka (Chandler)

Lexical Changes of the 1990s – Today

This case study of 1990s lexical changes in the three variants of Serbo-Croatian points to the role that conflicting ethnic identities play in shaping the lexicon. While ethnic identity cannot be disregarded as a factor of external language history, its omnipresence in the political realm does not translate into an equipotent role in the sphere of language functioning. Multiple other layers of identity and various other historical currents (*such as technological, socio-cultural, lifestyle changes, etc.*) also shape the lexicon. In the overall picture of the 1990s, lexical changes and ethnic identities are just one of many contributing factors. Moreover, as demonstrated in the analysis of Bosniak lexemes, the intention of using new words to create ethnic identities is not implemented in the practice of real life texts. The

new words, contrary to the original political intention, turn into markers of conservatism within one ethnic group rather than a distinctive feature of that particular ethnic group toward the others. At a more general level, the results presented in this paper offer additional evidence for a high complexity of the interplay of societal and linguistic factors, thoroughly elaborated in Fasold (1984).

Danko Šipka
School of International Letters and Cultures
Arizona State University, P.O. Box 870202
Tempe, AZ 85278
USA
Phone: 1-480-634-8427
Fax: 1-480-965-0135
E-mail: Danko.Sipka@asu.edu
<http://www.public.asu.edu/~dsipka>

Branko Tošović (Graz)

Leksička distanca između bosanskog/bošnjačkog, hrvatskog i srpskog jezika u Gralis-Korpusu

Rad je posvećen leksičkim razlikama između bosanskog/bošnjačkog, hrvatskog i srpskog jezika u paralelnom Gralis-Korpusu, koji služi za sistemsko, sveobuhvatno i objektivno proučavanje korelacija između navedenih jezika u svim funkcionalnostilskim realizacijama i na svim jezičkim nivoima.

Analiza se sastoji od dva dijela. U prvom se razmatraju razlike u apsolutnim vrijednostima (koliko se puta susreće određena riječ) i relativnim parametrima (procentualnom odnosu pojavnica i ukupnog broja riječi u korpusu). Nepodudarnosti se tumače na mnogobrojnim primjerima i utvrđuju uzroci za njihovu pojavu. U drugom se dijelu određuje euklidska razdaljina, primjenjuje metoda Log-likelihood, analiziraju globalni korpusni podaci i izvlače zaključci.

0. Gralis-Korpus je paralelni korpus nastao u okviru projekta FWF radi proučavanja podudarnosti, sličnosti i razlika između bosanskog/bošnjačkog (B), hrvatskog (K) i srpskog jezika (S). Njegova izrada započeta je 2006. godine. On je sastavljen od Speech-Korpusa i Text-Korpusa. Ovaj posljednji čine paralelni tekstovi za sve pisane funkcionalne stilove (književnoumijetnički, publicistički, naučni, administrativni) i sadrži 3,265.396 pojava (token)¹. U sastav korpusa ulaze tekstovi sa najmanje dva prevoda na jedan od tri pomenuta jezika. Svi su tekstovi objavljeni nakon raspada bivše Jugoslavije tako da odražavaju savremeno stanje. Jedan dio korpusa je metajeziki i gramatički obilježen. Budući da za sada ne postoji sličan paralelni korpus za navedene jezike, ovaj rad predstavlja prvi pokušaj da se na sadržajno identičnoj građi razmotre razlike između B, K i S.

1. Analiza apsolutnih parametara ima za cilj da se utvrdi učestalost svake pojedinačne riječi bez obzira na to koliko korpus datog jezika sadrži leksema i da se rezultati uporede u istraživanim jezicima. Dobijeni podaci mogu biti valjani samo ako korpusi za svaki jezik (bosanski/bošnjački – u daljem tekstu Bs, hrvatski – Hr, srpski – Sr) sadrže jednak ili približan broj riječi. U datom slučaju taj kriterij zadovoljava Hr i Sr, koji imaju gotovo podudaran odnos pojava (1,367.752 : 1,384.602)² i ne zadovoljava Bs jer ih sadrži znatno manje – 513.042 (razlog leži u tome što neki srpski i hrvatski tekstovi nemaju bosansku/bošnjačku verziju). Zbog toga u analizi apsolutnih vrijednosti nije moguće B ravnopravno tretirati sa K i S pa

¹ Stanje 22. februara 2009. godine.

² Hr ima više primjera, jer se jedan srpski tekst u vrijeme pisanja ovoga rada nalazio na obradi za unošenje u korpus.

se u ovom dijelu sučeljavaju samo dva posljednja (ali se uvijek navode kvantitativni pokazatelji i za B). U analizi relativnih vrijednosti B, K i S će se moći ravnopravno tumačiti. Takva analiza ima za cilj da utvrdi frekvenciju svake pojedinačne riječi u odnosu na ukupan broj riječ u Bs, Hr i Sr i da se zatim na osnovu dobijenih rezultata razmotre korpusne razlike, i to u parovima (Bs $\leftrightarrow$ Hr, Bs $\leftrightarrow$ Sr, Hr $\leftrightarrow$ Sr) i tročlanom odnosu (Bs $\leftrightarrow$ Hr $\leftrightarrow$ Sr). Relativne cifre se dobijaju na taj način što se prvo izračunava procenat svake riječ u odnosu na ukupan broj riječi korpusa datog jezika, a zatim se nalazi procentualna razlika između pojedinih jezika. Ovakva analiza omogućuje da se upoređuju leksičke jedinice bez obzira na to koliko dati korpus sadrži riječi i da li je ta razlika veća ili manja. U datom slučaju to znači da se Bs može ravnopravno tretirati sa Hr i Sr iako ima znatno manje leksema (Bs 513.042; Hr 1,384.602, Sr 1,367.752).

2. Naše istraživanje apsolutnih vrijednosti pokazuje da se po učestalosti u sva tri jezika izdvaja glagol *biti*, koji obuhvata i pomoćni glagol *jesam*. Njegova upotreba u Hr je veća nego u Sr (81.879 : 75.712)³. U Bs glagol *biti/jesam* je takođe na prvom mjestu (27.809). Na drugoj poziciji u sva tri jezika nalazi se veznik *i*. On je češći u Hr (43.449) u odnosu na Sr (41.187). Treće mjesto u Sr zauzima *da* – riječca, veznik i 3. lice prezenta od glagola *dati* (32.769), u Hr povratna riječca i zamjenički oblik *se* (29.106), a u Bs prijedlog *u* (9.387), koji se u Hr i Sr nalazi na petom mjestu (28.194 : 27.340). Za četvrto mjesto u Sr je fiksirana povratna riječca i zamjenički oblik *se* (29.462). Petu poziciju zauzima u Bs riječca/veznik *da* (8.321). Ta leksema stoji u Hr na šestom mjestu (19.193). Tu poziciju zauzima u Sr lična zamjenica *on* (18.968), a u Bs lična zamjenica *ti* i pokazna zamjenica *taj* (5.782). U sva tri jezika na osmom mjestu nalazi se prijedlog *na* (Bs 5.241, Hr 15.856, Sr 15.482), a na devetom zamjenica *koji* (Bs 5.182, Hr 13.470, Sr 14.362). Na desetom dolazi u Sr i Bs lična zamjenica *ja* (8.998 : 4.556), u Hr prijedlog *s/a/* (9.676), koji se u Sr i Bs nalazi na 11. poziciji (8.843 : 3.271).

Iz analize prvih deset najfrekventnijih riječi može se izvući zaključak (1) da se B, K i S u velikom dijelu podudaraju, (2) da je variranje u redosljedu leksema minimalno i (3) da se ono tiče zamjene najbližih mjesta (trećeg drugim, osmog sedmim i sl.). Pored razlike u upotrebi glagola *biti/jesam* zapaža se nepodudarnost u frekvenciji glagola *ht(j)eti*. On je manje zastupljen u Sr (Hr 8.224, Sr 6.397). Vidljiva je nepodudarnost u upotrebi prijedloga *s* i *sa*: prvi oblik je frekventniji u Hr (*s* 7.672, *sa* 2.004) i Bs (*s* 2.099, *sa* 1.172), a drugi u Sr (*sa* 6.381, *s* 2.462). U daljoj analizi pokušaćemo da utvrdimo koje su osnovne razlike u upotrebi najfrekventnijih riječi u Gralis-Korpusu.

3. Postoji nizu leksema koje se češće koriste u Sr nego u Hr. Jedna od njih je *da*, koja pripada trima vrstama riječi – riječcama, veznicima i glagolima (radi se o

³ Za analizu su izabrane samo riječi koje počinju malim slovom.

prezentskom obliku za 3. lice od *dati*). Ona je najfrekventnija u Sr (Hr 19.193, Sr 32.769, Bs 8.321). Prema relativnim vrijednostima riječi *da* Bs se nalazi između Hr i Sr: Sr 2,3958%, Bs 1,6219%, Hr 1,3862%. Najveća relativna distanca postoji između Bs – Hr (0,2357%). Ona je manja između Sr i Sr (1,0096), a najmanja između Bs i Sr između (0,7739%). Prosječni procentualni odnos između ovih jezika iznosi 1,801%. Do nepodudarnosti u upotrebi *da* dolazi zbog toga što je u Sr u Bs češće koristi konstrukcija *da* + prezent (*hoću da čitam*), kojoj u Hr obično odgovara infinitivna konstrukcija (*hoću čitati*). Na manju upotrebu u Hr utiče to što se javljaju druge lekseme, izrazi i konstrukcije pa se dobijaju različiti srpsko-hrvatski parovi: **(1)** *da* + prezent – infinitiv: *da* bi živela, ćelija mora *da ima* hranu i kiseonik,⁴ stanica mora *dobivati* hranu i kisik, izvesne ptice mogu *da polete* čim se izlegu – određene ptice mogu *poletjeti* čim se izlegnu, dete navikava *da kontroliše* svoje pokrete – dijete se navikava *kontrolirati* svoje pokrete, posle toga čovek prestaje *da raste* – nakon toga čovjek prestaje *rasti*, potpuno polno zrela osoba prestaje *da raste* – potpuno spolno zrela osoba prestaje *rasti*, oboljenja hrskavice mogu *da dovedu* do prestanka rasta ruku i nogu – bolesti hrskavice mogu *dovesti* do prestanka rasta ruku i nogu, kada smo žedni i nemamo šta *da popijemo* – kada smo žedni i nemamo što *piti*, centar za hlađenje počinje *da radi* kada temperatura krvi poraste – centar za hlađenje počinje *raditi* kada temperatura krvi poraste, zbog toga je nužno *da* se u starosti *promeni* način života i ishrane – zato je nužno u starosti *promijeniti* način života i ishrane, pojedini organi u telu *mogu da budu* puni vode – pojedini organi u tijelu *mogu biti* puni vode, ova telesna anomalija može *da se nasledi* – ova se tjelesna anomalija može *naslijediti*, pokušaćemo *da* vam *objasnimo* – pokušat ćemo vam *objasniti*,⁵ **(2)** *da* + prezent – besprijedložka glagolska imenica: zadatak svih hormona je *da regulišu* unutrašnju funkciju tela – zadatak svih hormona je *reguliracija* unutarnje funkcije tijela, gušteri i neki insekti imaju sposobnost *da regenerišu* čitave udove – gušteri i neki insekti imaju sposobnost *regeneriranja* čitavih udova, on omogućava kostima *da se* nesmetano *pokreću* – on omogućuje kostima nesmetano *pokretanje*, čija je uloga *da podmazuje* zglob i time smanjuje trenje – čija je uloga *podmazivanje* zglobova i smanjivanje trenja, ove ćelije imaju sposobnost *da prihvataju* delove mrtve materije – ove stanice imaju sposobnost *prihvata*

⁴ Budući da navodimo brojne primjere na vrlo ograničenom prostoru i pošto su svi dostupni u elektronskom korpusu (<http://www-gewi.kfunigraz.ac.at/gralis>), oni se u našem tekstu daju u formi sintagme ili skraćene rečenice bez ukazivanja na izvor i širi kontekst, koji se lako i brzo mogu naći na datom linku. Time je istovremeno izbjegnuto nagomilavanje cifara i olaškano praćenje izlaganja.

⁵ Obim zbornika ne dozvoljava da dublje analiziramo karakter pojedinačnih razlika, njihovu opravdanost, recimo koliko primjeri iz korpusa predstavljaju istinske jezičke razlike (razlike između B, H i S), koliko se radi o pseudorazlikama, o razlikama uslovljenim individualnim izborom i sl.

dijelova mrtve tvari, krv ima sposobnost *da se zgrušava* – krv ima sposobnost *zgrušavanja*, njihova je uloga *da prečišćavaju* krv – njihova je uloga *pročišćavanje* krvi, (3) *da* – *kako*: Beriša međutim insistira na tome *da* ne postoji šansa – Berisha međutim ustrajava *kako* ne postoje izgledi, rekao je *da* je većina spremna da pregovara – kazao je *kako* je većina spremna pregovarati, obratio se parlamentu rekavši *da* nema dovoljno vremena da se izbori održe – obratio se parlamentu kazavši *kako* nema dovoljno vremena za održavanje izbora, kaže *da* državne registarske kancelarije rade na tome – kaže *kako* državni uredi za registraciju rade na tome, kaže *da* su svi materijali pripremljeni – kaže *kako* su svi materijali pripremljeni, on je takođe potvrdio *da* je pozicija Srbije u pregovorima teška – također je potvrdio *kako* je položaj Srbije u pregovorima težak, mislim *da* su ovo čudne vesti – mislim *kako* su ovo čudne vijesti, autor piše *da* se proteklih godina Albanija pokazala ne samo kao privlačno mesto za turiste, nego i dostupno u pogledu cena – autor piše *kako* se proteklih godina Albanija pokazala ne samo kao privlačno mjesto za turiste, nego i dostupno glede cijena, (4) *da bi* – *kako bi*: zabranjuje se uzimanje soli *da bi* se taj način olakšao rad bubrega – bubrežnim se bolesnicima zabranjuje uzimanje soli *kako bi* im se na taj način olakšao rad bubrega, mesto preloma prvo premošćuju vlaknaste materije *da bi* se stvorio ožiljak ili kalus – mjesto prijeloma prvo premošćuju vlaknaste tvari, *kako bi* se stvorio ožiljak ili kalus, dodajući *da bi* bila greška ugledati se na zemlje koje ne tolerišu versku različitost – dodajući *kako bi* bila pogreška ugledati se na zemlje koje ne toleriraju vjersku različitost, (5) *tako da* – *pa*: stvaranje sinovijalne tečnosti je smanjeno *tako da* se može čuti škriputanje zloba – stvaranje sinovijalne tekućine je smanjeno, *pa* se može čuti škripanje zglobova, (6) *da li sam/silje/smo/stelsu* – *jesam/jesiljel/jesmol/jestel/jesu li*: *da li je* liberalizacija viznog režima stvarna ili ne – *je li* liberalizacija viznog režima stvarna ili ne, *da li ste* ikada pomislili – *jeste li* ikada pomislili, *da li ste* primetili – *jeste li* primijetili, *da li ste* nekada pokušali – *jeste li se* ikada pokušali, *da li ste* nekada razmišljali – *jeste li* ikada razmišljali, *da li je* dete otporno prema difteriji – *je li* dijete otporno prema difteriji, (7) *da li* – *li*: *da li* postoji ljudska grupa koja je znatno viša od prosečnog čoveka – postoji *li* ljudska grupa koja je znatno viša od prosječnoga čovjeka, *da li* znate i to da postoje mravi koji drže robove – znate *li* i to da postoje mravi koji drže robove, druge žlezde u telu proizvode hormone od kojih zavisi *da li* ćete se ponašati kao dečak ili kao devojčica – druge žlijezde u tijelu proizvode hormone o kojima ovisi hoćete *li* se ponašati kao dječak ili kao djevojčica, psiholozi se još nisu složili oko toga *da li* ljudi poseduju instinkte kao što je traženje hrane – psiholozi se još nisu složili oko toga posjeduju *li* ljudi instinkte, kao što su traženje hrane, ako vas profesor pita *da li* se sećate – ako vas profesor pita sjećate *li* se, (7) *da* + prezent – *za* + imenica: on je sposoban *da radi* – on je sposoban *za rad*, (9) *da* + prezent – *za* + infinitiv: imala sam sat vremena *da se spremim* i *stignem* do posla – imala sam sat vremena *za spremiti se* i *stići* do posla, (10) *da* + prezent – *na* + imenica: delegacija Evropske komisije u Tirani poziva političke stranke *da rade konstruktivno* – izaslanstvo Evropske komisije u Tirani poziva političke stranke *na*

konstruktivan rad, dnevnik poziva turiste *da obiđu* plaže – dnevnik poziva turiste *na obilazak* plaža, političke stranke treba *da ulože* još jedan poslednji napor *da postignu* kompromis – političke stranke trebaju uložiti još jedan poslednji napor *na postizanju* kompromisa, (11) *to da – to što*: još je čudnije *to da* će uskoro početi da se kreću u širokom krugu – još je čudnije *to što* će se uskoro početi kretati u širokom krugu, (12) izmijenjena konstrukcija: kod nekih kepeca, *dolazi do toga da* imaju normalne glavu i trup – kod nekih *je* patuljaka *posljedica* bolesti normalna glava i trup, u vreme dok kosti još uvek rastu, *to će dovesti do toga da* bolesna osoba dostigne visinu i od dva i po metra – u vrijeme dok kosti još rastu osoba *će dosegnuti* visinu i od dva i pol metra, svi smo dolazili u situaciju *da budemo žedni* – svi smo bili u situaciji *u kojoj smo bili jako žedni*, neće želeti da legne da bi se odmorio, *nego će hteti da prošeta* – neće htjeti leći da bi se odmorio, *nego će poželjeti šetnju*, *pokušajte da se našalite* sa svojim drugovima – *našalite se* s prijateljima, takva vrsta zglobova postoji u kičmi, koja *može da se savija* samo u dva pravca – takva vrsta zglobova postoji u kralježnici koja *se savija* samo u dva smjera.

U nekim kontekstima u Hr riječca *da* mora se upotrijebiti, odnosno sasvim se normalno koristi kao i u Sr pa dobijamo identičan srpsko-hrvatski par (A) uz glagol tipa (1) *omogućiti – onemogućiti*: zglob u laktu nam omogućava *da* okrenemo ključ u bravi – zglob u laktu nam omogućuje *da* okrenemo ključ u bravi, takva vrsta zglobova omogućava kostima *da* se okreću – takva vrsta zglobova omogućava kostima *da* se okreću, hrskavica onemogućava *da* se kosti direktno taru jedna o drugu – hrskavica onemogućuje *da* se kosti direktno taru jedna o drugu, (2) *ukazivati*: sve to ukazuje na to *da* je struktura mišića u našem organizmu asimetrična – sve to ukazuje na to *da* je struktura mišića u našem organizmu asimetrična, (3) *predložiti*: predložite im *da* vezanih očiju pokušaju da idu po nacrtanoj pravoj liniji – predložite im *da* vezanih očiju pokušaju hodati po nacrtanoj ravnoj crti, (4) *v/j/erovati*: verujte nam *da* je tako – vjerujte nam *da* je tako, (5) *značiti*: čelavost jednostavno znači *da* čovjek gubi kosu, (6) *t/j/erati*: ovo grčenje *tera* krv *da* nastavi svoj put kroz krvotok – ovo grčenje *tjera* krv *da* nastavi svoj put kroz krvotok, (7) *usm/j/eravati*: pritisak na zglobove i mišiće usmerava telo *da* zauzme odgovarajući položaj – pritisak na zglobove i mišiće usmjerava tijelo *da* zauzme odgovarajući položaj, (8) *stimulisati/stimulirati*: možda će oni stimulisati drugu stranu *da* uradi nešto više – možda će on stimulirati drugu stranu *da* učini nešto više, (B) u spojevima tipa (1) *moguće je da*: moguće je *da* je i golf nastao kao varijanta bilijara – moguće je *da* je i golf nastao kao varijanta bilijara, (2) *s obzirom (na to) da*: s obzirom *da* je površina tela isuviše mala – s obzirom *da* je površina tijela suviše mala, (3) *bolje da*: no i pored toga bolje je *da* i davalac i primalac krvi pripadaju istoj krvnoj grupi – no ipak je bolje *da* i davatelj i primatelj krvi pripadaju istoj krvnoj grupi, (4) *indicijal/indicije da*: postoje *indicije da* se bilijar igrao još u starom Egiptu – postoje *indicije da* se bilijar igrao još u starom Egiptu, (5) *kao da*: Đirokastra je izgrađena na klizavim kaldrmisanim uzbrdi-

cama, tako strmim *kao* da se opiru nastanjivanju ljudi – Gjirokastra je izgrađena na klizavim popločanim ulicama, tako strmim *kao* da se opiru nastanjivanju ljudi, (6) *kako to da*: kako to *da* ne možemo da idemo pravo – kako to *da* ne možemo hodati ravno, (7) *način da*: najbolji *način da* se taj deo osveži jeste aktiviranje ostalih delova tela – najbolji način *da* se taj dio osvježi jest aktiviranje ostalih dijelova tijela, (8) *tako da*: svako krvno zrnce je tako malo *da* može da se vidi samo pod mikroskopom – svako krvno zrnce je *tako* malo *da* se može vidjeti samo pod mikroskopom, (9) *vr/ij/eme da*: još uvek ima *vremena da* premijer Sali Beriša ponovo pokrene razgovore – još uvijek ima *vremena da* premijer Sali Berisha ponovno pokrene razgovore.

Na razliku u upotrebi povratne riječice *se* (Hr 29.106, Sr 29.462, Bs 7.763) utiču, između ostalog, različita struktura parova, među kojima se najizrazitiji sljedeći: (1) perfekt sa *se* – pasiv bez *se*: rast grudne žlezde se prerano usporava – rast *je* prsne žlijezde *usporen*, (2) refleksivni glagol – nerefleksivni glagol: čoveka koji umire u četrdesetoj godini *nalazi se* obično jedan uzrok smrti – kod čovjeka koji umire u četrdesetoj godini obično *postoji* jedan uzrok smrti, druga vrsta leukocita *naziva se* limfociti – druga vrsta leukocita *su* limfociti, dužina creva kod životinja zavisi od vrste hrane kojom *se hrane* – dužina crijeva kod životinja ovisi o vrsti hrane koju *jedu*, po jednoj teoriji *smatra se* da naše telo nije simetrično – jedna teorija *kaže* da naše tijelo nije simetrično, *ja se ne krijem* – ne *tajim*, oči *se zacakle* – *svjetlucaju* oči, strasti *se snaže* – *bujaju* strasti, *ja se vidim* svuda – *pojavljujem se* na svakom mjestu, one *se doživljavaju* – njih treba *osjetiti*, (3) treće lice jednine – prvo lice množine: kada bi se krvna zrnca povezala međusobno *dobila bi se* niska kojom bi četiri puta mogli da obmotamo Zemljinu kuglu – kada bi se krvna zrnca međusobno povezala *dobili bismo* ogrlicu kojom bismo četiri puta mogli omotati Zemljinu kuglu, (4) povratni glagol – glagolska imenica: krv ima sposobnost da *se zgrušava* – krv ima sposobnost *zgrušavanja*, (5) *da* + prezent – infinitiv: na takvim mestima krv prestaje *da se kreće* – na takvim mjestima krv *prestaje teći*, (6) *razume se* – *dakako*: ali vazdušnom linijom, *razume se*, manje – ali zračne linije je *dakako* manje. Prema relativnim vrijednostima (procentu dobijenog na osnovu odnosa broja riječi u korpusu svakog jezika pojedinačno i broja pojava date leme) riječ *se* ima najveću upotrebu u Sr (2,154%), nešto manju u Hr (2,1021%), a još manju u Bs (1,5131%), što znači da je distanca između Hr i Sr minimalna (0,0519%), a izražajenija između Bs i Hr (0,589%), Bs i Sr (0,6409%). Rastojanje u parovima iznosi: Sr-Bs 0,0519%, Sr-Hr 0,6409%, Bs-Hr 0,589 (cifre dobili prema razlici u procentima između određenog para jezika). Ova tri jezika prave prosječnu korelaciju od 1,923% (do nje smo došli na taj način što smo sabrali procenete za sva tri jezika i sumu podijelili sa tri).

Lična zamjenica *ja* je frekventnija u Sr (Sr 8.998, Hr 8.291, Bs 4.556) ponajviše zbog toga što se oblik nominativa singulara *ja*, koji je najčešći u paradigmi (Sr 2.896, Hr 2.613, Bs 1.487), često izostavlja u Hr: to *ja* ne *znam* – ni to ne *znam*, dokaz za to je što vas *ja* odande *dozivam* – dokaz je to što vam *se obraćam* iz njega,

otvoriše se vrata i *ja uđoh* unutra – vrata se otvoriše, *uđoh*, *progovorih ja* – *rekla sam*, sad *ću ja da odem* – *idem* iz ovih stopa, zatim sam *ja* moju lepu Šekure *pomilovala* po kosi – *potom sam* svoju lijepu Šekuru *pomilovala* po kosi, ali *ja* sada *ni-sam* žalio njega, već sebe – no sad *sam sažalijevao* sebe, a ne njega, kada *sam ga ja* to *upitao* – kad *sam ga* to *upitao*, a *ja ga zgrabio* s poda – *zgrabio sam ga* s poda, *ja bih* malo votkice – *dajte mi* votke, *ja sam imao* to zadovoljstvo – *imao sam* zadovoljstvo, na kraju krajeva, *ja sam* ipak žena – ipak *sam* žena na kraju krajeva, *ja protestujem* – *protestiram*, *ja bih hteo* da vas zamolim – *htio bih* vas zamoliti, ali, *kažem ja* – ali, *velim*. U nekim slučajevima u Hr se koristi druga zamjenica: *vi i ja* se baš i ne poznajemo naročito – *mi* se baš najbolje i ne poznajemo. Ako se uporede relativne vrijednosti, zapaža se da je riječ *ja* najčešća u Bs (0,8880%), slijedi Sr (0,6579%) i Hr (0,5988%). Najveće rastojanje postoji između Bs i Hr (0,2892), manje između Bs i Sr (0,2301), a najmanje između Sr i Hr (0,0591). Prosječna odnos između jezika iznosi 0,7149%.

Na nejednaku upotrebu zamjenica/veznik *koji* (Hr 13.470, Sr 14.362, Bs 5.182) najviše djeluju dvije svari. (1) Srpskom *koji* u dosta slučajeva odgovara hrvatsko *što*: naziv potiče od latinske reči „*albus*“ koja znači „*beo*“ – ime potječe od latinske riječi *albus* *što* znači bijel, nedostatak vitamina A dovodi do promena u oku a ponekad i do oštećenja rožnjače *koje izaziva* slepilo – nedostatak vitamina A dovodi do promjena u očima a ponekad i do oštećenja rožnice *što izaziva* sljepoću, u partiji ljubavnog šaha *koju je* ona vešto *smislila* za mene – u partiji ljubavnog šaha *što ga je* igrala sa mnom, nedostatak vitamina A dovodi do promena u oku, a ponekad i do oštećenja rožnjače *koje izaziva* slepilo – nedostatak vitamina A dovodi do promjena u očima, a ponekad i do oštećenja rožnice, *što izaziva* sljepoću, precizni odgovori na zaključke *koje je ponudio* ombudsmen – posebni odgovori na bilo koje zaključke *što ih ponudi* Ombudsman, *koje* korake će strana preuzeti da bi rešila taj prekršaj – *što će ta strana* poduzeti da ispravi to kršenje. (2) U Sr uz *koji* dolazi povratni glagol ili pasiv, a u Hr pasiv bez *koji*: veoma sam rano stigao do zgrade radionice *koja se nalazila* iza Aja Sofije – zarana sam se zaputio u kaligrafsku radionicu *smještenu* u zaleđu Aja Sofije, razlikuju se jednostavno suženje *koje je izazvano* nekim nadražajem – razlikuju se jednostavno suženje *izazvano* nekim podražajem, svi procesi *koji su neophodni* za život – svi procesi *neophodni* za život, kosti *koje su zglobljene* zglobovima u obliku šarke – kosti *uzglobljene* zglobovima u obliku šarke, koren dlake podseća na neku vrstu zavrtnja *koji je utisnut* u potkožno tkivo – korijen dlake podsjeća na neku vrstu zavrtnja *utisnut* u potkožno tkivo, džul tada približno odgovara količini toplote *koja je potrebna* da bi se 0.239 grama destilovane vode zagrijalo za 1 stepen – džul tada približno odgovara količini topline *potrebne* da se 0.239 grama destilirane vode zagrije za jedan stupanj, vitamini su supstancije *koje su neophodne* za održanje organizma u životu – vitamini su tvari *neophodne* za održanje organizma živim, članovi *koji su imenovani* nakon transfera – članovi *imenovane* nakon prijenosa odgovornosti, grbonosi lepotan, *koji se dote-*

rao za veliki praznik, koračao je bodro – ljepotan grbava nosa, *udešen* za veliki praznik, hodao je pun snage, prešavši prašnjavi *put koji je osvetljavao mesec*, Juda krenu – kad je presjekao prašnjavu *cestu, obasjanu mjesečinom*, Juda se uputio, to je sićušna žlezda veličine zrna graška *koja je smeštena* na donjoj strani mozga – to je sitna žlijezda veličine zrna graška *a smještena je* na donjoj strani mozga. Manje su česti parovi tipa: **(1)** *na koji način – kako: na koji način* se roditeljska obeležja prenose na dete – *kako* se roditeljska obilježja prenose na dijete, **(2)** *onaj koji – onaj t/ko*: instinkt je u stvari radnja kojom se postiže određeni cilj bez učešća mišljenja *onoga koji* vrši radnju – instinkt je zapravo radnja kojom se postiže određeni cilj bez sudjelovanja mišljenja *onoga tko* obavlja radnju, **(3)** *koji – kakav*: tokom puberteta ovaj dlakavi pokrivač se menja u konačni kosmati pokrivač *koji imaju* odrasli – tijekom puberteta ovaj dlakavi pokrivač mijenja se u konačni kosmati pokrivač *kakav imaju* odrasli, **(4)** *koji – kao*: pojavljuje se kao stabljika dlake *koja viri* iznad kože – pojavljuje se iznad kože *kao* stabljika dlake, **(5)** *bilo koji – neki*: bez preferiranja *bilo koje* posebne grupe – bez davanja prednosti *nekoj* određenoj skupini, **(6)** *koji pomažu – za pomoć*: Albanija ima četiri socijalna centra *koja pomažu* žrtvama – Albanija ima četiri socijalna središta *za pomoć* žrtvama, **(7)** *ni u kom slučaju – nikako*: *ni u kom slučaju* ne bih hteo da se rastanem od vas – *nikako* ne bih htio da se s vama rastanem, *ni u kom slučaju*, prokuratore – *nikako*, prokuratore. Nepodudarnost može da nastane **(8)** zbog različitog strukturiranja konstrukcije tipa *sneg koji je* kasno počeo da pada padao je do jutra – *snijeg je* kasno počeo padati i nije prestao sve do jutra, *mera do koje se* u EU zemljama poštuju zakoni – *razina poštivanja* zakona, začu glas *koji* iznenada *postade* prozuckao – čuo je gost iznenada *napukli* glas, služavka gundajući zatvori *vrata koja su vodila na terasu* – sluškinja je gundajući zatvorila *vrata na terasu*. Uporedimo li relativne vrijednosti, doći ćemo do zaključka da je leksema *koji* najfrekventnija u Bs (1,0101%), zatim u Sr (1,050%) i Hr (0,9728%). Najveće rastojanje postoji između Sr i Hr (0,0772%), manje između Bs i Sr (0,0399%), a još manje između Bs i Hr (0,0373%). Prosječna korelacija između jezika iznosi 1,011%.

Do razlike u upotrebi pokazne zamjenice *ovaj* (Sr 3.160, Hr 2.202, Bs 944) dolazi ponajviše zbog toga što se u Hr koristi zamjenica *taj*: potomci *ovih* prvobitnih biljaka – potomci *tih* prvobitnih biljaka, od *ovih* biljaka nastale su mahovine i paprati – od *tih* su biljaka nastale mahovine i paprati, neke od *ovih* biljaka – neke od *tih* biljaka, odakle potiču *ove* boje – odakle potječu *te* boje, na *ovaj* način – na *taj* način, jedan od *ovih* sastojaka – jedan od *tih* sastojaka, udišemo miris *ovih* ulja – udišemo miris *tih* ulja, iz *ovih* klica – iz *tih* klica, da li će čovek uspjeti da se oslobodi *ove* napasti – hoće li se čovjek uspjeti osloboditi *te* napasti, kada je reč o seobi *ovih* leptira – kad je pak riječ o seobi *tih* leptira, želeći da doprinesu *ovoj* svrsi – želeći pridonijeti *tome* cilju, ali *ovaj* ne uspe da umakne – ali *taj* nije uspio klisnuti, *ovaj* promače – *taj* se odlazio. Drugi parovi su manje zastupljeni: **(1)** *ovog časa – odmah*: napolje odavde, *ovoga časa* – van odavle, *odmah*, **(2)** *ovaj – on*: ali *ovoga*

nigde ne beše – ali *njega* nije nigdje bilo, **(3) ovaj – takav**: ne znajući šta da radi u *ovoj* situaciji – ne znajući kako da postupi u *takvu* slučaju, **(4) ovaj – ø**: one izvlače *ove* supstancije iz organske materije – one izvlače organske tvari, niko *ovaj dom* nije zvao Dom Gribojedova – *kuću* nitko nije zvao „Dom Gribojedova“. Rezultati analize relativnih vrijednosti riječi *ovaj* pokazuju da ona ima pojačanu upotrebnu vrijednost u Sr (0,231%) u odnosu na Bs (0,184%) i Hr (0,159%). Najveće rastojanje daju Sr i Hr (0,072%), manje Bs i Sr (0,047%), a najmanje Bs i Hr (0,025%). Prosječna distanca između jezika iznosi 0,1913%.

Lična i pokazna zamjenica *on i onaj* su frekventnije u Sr (Sr 4.897, Hr 4.247, Bs 1.441). U oba jezika na prvom mjesto stoji oblik *ona* (Sr 1.555 : Hr 1.313), slijedi *ono* (771 : 676), *oni* (557 : 652), *one* (584 : 505). Do razlike od 242 primjera u upotrebi lika *ona* (lične zamjenice 3. lica i množinskog oblika pokazne zamjenice) vrlo često dolazi zbog pojave u Hr imenice, druge zamjenice, veznika. Up.: kada mačka želi da izrazi svoje zadovoljstvo, *ona* prede – kad želi izraziti svoje zadovoljstvo, *mačka* prede, naša domaća mačka ne samo što prede, *ona* i mauče – naša domaća mačka i mijauče osim što prede, njena brzina se može izmeriti – *ona* iznosi oko 300000 km u sekundi – njezina se brzina može izmjeriti – *a iznosi* oko 300 000 kilometara u sekundi, kad svetlost padne na neku površinu, *ona* se ili upije ili se odbije – kada padne na neku površinu, *svjetlost* se ili upije ili se odbije, prva zemlja u kojoj je počela izrada savremenih čioda bila je Francuska i *ona* ih je izvozila u Englesku – prva zemlja u kojoj je počela izradba suvremenih pribadača bila je Francuska, *koja* ih je izvozila u Englesku. Drugi razlog je izostavljanje ove zamjenice: uviđa li *ona* – je li zamjećivala, čim je *ona* otišla, ja sam Hajriji rekla – čim je otišla, kazala sam Hajriji. Manja je razlika (95) u frekvenciji zamjenice *ono* (Sr 771, Hr 676). Što se tiče relativnih vrijednosti zamjenice *on/onaj*, učestalost je najveća u Sr (0,358%), najmanja u Bs (0,2809%), a srednju poziciju zauzima Hr (0,3067%). U dvočlanom saodnosu najveća distanca postoji između Bs i Hr (0,0258), slijedi par Bs-Sr (0,0771) i Hr-Sr (0,0513%). Tročlana međujezička korelacija iznosi 0,3152%. Do dizbalansa između Hr i Sr dolazi zbog različite strukture srpsko-hrvatskog para: **(1) ono što – to što, to o čemu**: jer *ono što* bi on video na gornjem spratu nije još uvek bilo sve – jer *to što* je vidio na gornjem katu nije bilo sve, *ono što* pričate doista se i zbilo – *to što* vi pričate sigurno je bilo u stvarnosti, *ono što* je administrator pričao o njemu bilo previše – *to što* je o njemu pričao administrator bilo je previše, upravo *ono što* je tog jutra predosećala – upravo *to o čemu* je jutros govorio predosjećaj, *ono što* bi on video na gornjem spratu nije još uvek bilo sve – *to što* je vidio na gornjem katu nije bilo sve, **(2) ono – onda**: ako ne u prirodi a *ono* na televiziji – ako ne u prirodi, a *onda* na televiziji, **(3) ono što – što**: sve *ono što* se tamo o meni govori – sve *što* je u njoj kazano o meni, navukao sam *ono što* sam našao – navukao sam *što* je bilo, počeo da beleži *ono što* je govorio u slušalicu – zapisivao je *sve što* je govorio u slušalicu, navukao sam *ono što* sam našao – obukao sam *što* je bilo, **(4) ono što – sve to**: *ono što* se dalje dešavalo Mar-

garitu više nije zanimalo – *sve to* više nije zanimalo Margaritu, (5) *ono što* + pasiv – pasiv: počeo da ispravlja *ono što je napisao* – počeo je ispravljati *napisano*, Ivan je radio marljivo i precrtavao *ono što je napisao* – Ivan je radio usrdno i precrtavao *napisano*. U nekoliko slučajeva (6) do razlike dolazi u upitnim konstrukcijama, pri čemu u Hr nestaje *ono*: kako si me *ono* zvao – kako si me nazivao, gde smo *ono* stali – onda gdje smo stali, kakav je *ono* tamo dim – odakle taj dim, kako *ono* samo iz mauzera ... bah – kao iz mauzera – taf, a kako se vi *ono* prezivaste – recite, molim vas, vaše prezime. Postoje primjeri (7) kada je imenica dolazi kao ekvivalent zamjenici *ono*: još se nije desilo da me je *ono* prevarilo – nije bilo slučaja da bi me *predosjećaj* prevario. Ponekad se (8) u Hr gubi *ono* u izrazu ako... *ono* (bar): pa, ako ničim drugim, a *ono* svojim životom – pa makar svojim životom. Jedan od razloga za nepodudarnost može biti (9) izbor različite konstrukcije: voda poseduje *ono* što se naziva površinski napon – voda ima takozvani površinski napon, zbog toga se *ono* što sam učinio od mene lagano udaljava – zbog toga se to moje nedjelo ponekad udaljava od mene, pokazujući da je lepota karanfila *ono* što njega čini jedinstvenim – pokazao bih ljepotu tog karanfila, njegovu jedinstvenost, sada ponovo pitaj *ono* što želiš da pitaš – sad me pitaj što želiš, čas je opet osluškivala *ono* o čemu su šaptali građani – čas je prisluškivala o čemu govore dvojica građana. U nizu slučajeva (10) u Hr je izostavljena zamjenica *ono*: čemu celo *ono* odvratno jurcanje – čemu besmislena potjera, još sam mu došanula *ono* najsablažnjivije – i šapnula sam mu najzamamnije stvari, pronade *ono* mesto koje je čitala pred sastanak – našla mjesto koje je čitala prije susreta, to je *ono* najvažnije – to je najvažnije.

Razlika u upotrebi i imenice i glagola *odgovor/odgovoriti* (Sr 954, Hr 329, Bs 178) velikim dijelom nastaje zbog toga što se u Hr koristi drugi glagol: ali ne *odgovorih* tako nego upitah – ali mu to nisam *priznao*, nego upitah, *odgovori* starac – *odvрати* starac, *odgovorih* nekako prenaplašeno – *uzviknuh* s pretjerivanjem, „Sa druge strane reke“, *odgovorih* – „S druge strane rijeke“, *rekla sam*, *odgovori* pesnik – *odazvao* se napržica-pjesnik, *odgovori* stranac – *odazvao se* neznanac, *odgovori* stranac – *tvrdio se usprotivio* stranac, *odgovori* sa klupe horovođa – *upleo se* regent na klupi, *odgovori* portir crveneći – *govorio* je, crveneći, portir, zlobno i glasno *odgovori* Ivan – glasno i zlobno *rekao* je Ivan. Prema relativnim vrijednostima redosljed u upotrebi lekseme *odgovor/odgovoriti* izgleda ovako: BS 0,0347%, Hr 0,0238%, Sr 0,0697%. U parnim korelacijama dolazi do sljedećeg stepena rastojanja: Hr-Sr 0,0459%, Bs-Sr 0,035%, Bs-Hr 0,0109%. Srednja vrijednost tročlanog odnosa iznosi 0,0427%.

Primjetna je razlika u upotrebi glagola *imati* (Hr 1.584: Sr 1.671), posebno oblika *imao* (Hr 307, Sr 350) i *imam* (82 : 116). Što se tiče glagola *kazati* (651 : 866), nepodudarnost dolazi najviše do izražaja kod oblika *kaže* (260 : 353), koji daje gotovo polovinu svih primjera. Prijedlog *posle/poslije* je češći u Sr (Hr 431 : Sr 877), s tim što ekavski oblik (razumljivo) preovladava u Sr: 862 : 15, ali se on susreće i u Bs (157: 5) i Hr (427 : 4). Odrična zamenica *niko/nitko* je frekventnija u Sr (Hr

537, Sr 563), pri čemu u Hr na prvom mjesto stoji oblik *nitko* (327 primjera od 537), koji samo jednom dolazi u Bs i nijednom u Sr. Razliku ispoljavaju i riječi *stvar* (Hr 510 : Sr 898), *ponovo* (Hr 92 : Sr 669), *pored* (Hr 154 : Sr 461). Priloga *sad/a* više ima u Sr, a varijanta *sada* dominira u sva tri jezika (Hr *sada* 749 – *sad* 433, Sr *sada* 952 – *sad* 278, Bs *sada* 224 – *sad* 212). Više srpskih primjera nalazimo za riječi sa korijenom **slik-** (imenica *slika* i glagol *slikati*): Hr 570 – Sr 1236 – Bs 414. Tu razliku posebno potenciraju najfrekventniji oblici *sliku* (Hr 165 : Sr 329), *slika* (Hr 152 : Sr 306), *slike* (Hr 124 : Sr 328).

4. Dosta ima slučajeva u kojima Hr sadrži više primjera nego Sr. Najveću distancu između Hr i Sr pravi glagol *biti/jesam* (Hr 81.587, Sr 75.428, Bs 27.729). U Bs upotreba *biti/jesam* je bliža Sr nego Hr, jer je odnos relativnih vrijednosti sljedeći: Bs 5,4204%, Sr 5,5355%, Hr 5,9135%, što znači da se u Hr više koristi ovaj glagol i u odnosu na Bs. Relativno rastojanje je između Bs i Sr 0,1151%, između Bs i Hr 0,4931%, a između Hr i Sr 0,378%. Prosječan odnos triju jezika iznosi 5,6231, i ta je cifra najveća u Gralis-Korpusu. Do izraženije upotrebe u Hr (81.879 : 75.712) dolazi zbog šire zastupljenosti u Hr oblika *je* (42.227 : 36.797), *su* (13.142 : 12.235), *sam* (6.796 : 6.5473) i *jest* (323 : 245). Jedan od razloga je pojačana učestalost u Sr aorista, koji u Hr kao ekvivalent često ima perfekat. To potvrđuje i podatak da se u Sr 1. lice aorista tipa *rekoh*, *uđoh*, *izađoh*, *htjedoh*, *stigoh* susreće u 574 slučajeva, a u Hr u 279. Slična je situacija i sa oblicima tipa *nestadoše*, *postadoše*, *rekoše*, *iziđoše*, *nađoše*, *ostadoše*, *stigoše* (odnos je 408 : 168). U sljedećim primjerima u Hr se pojavljuje perfekat, a u Sr aorist: *artist je došao* do šaptaonice i protrljao ruke – *glumac priđe* šaptačnici i počeo da trlja ruke, *knjigovođa je došao* do sekretarske sobe – *knjigovođa stiže* do sekretarijata, *sada je došao* red na Ivana da vikne – *povika* ovoga puta Ivan, *kad je došao* do iskrcavanja kod Frejusa – *kad stiže* do bitke kod Frežisa, *nesvjesno je došao* do lomače Kamenodvorskoga – i sam ne primećujući, *on priđe* lomači Kamenodvorskog, *kad sam tek ušao* u grad – *kad uđoh* u grad, *kad sam tek došao* – *kada tek stigoh*, *sustigao sam* ga na sedmom, osmom koraku – *stigoh* ga dok je još bio na sedmom-osmom koraku, kasnije *sam se našla* u sobi s ugrađenim ormarom – *zatim se nađoh* u sobi s plakatom, *trebalo sam biti* dio neke priče, *ali sam iz nje ispao* – *trebalo je da budem* deo jedne priče, *ali ispadoh* iz nje, *eto zbog čega ni sam ne znam* s koje *sam* stranice *ispao* – *zbog toga ni ja ne znam* s koje stranice *ispadoh*, *sjeo sam* te joj pri svjetlosti svijee napisao odgovor – *sedoh* i napisah joj odgovor pod svetlošću sveće, *izišao sam* na ulicu – *izađoh* na ulicu, *zašutio sam* i *izišao* van – *zaćutah* i *izađoh*, *sišao sam* niz zaleđene stepenice bez žurbe – *siđoh* bez žurbe niz zaleđeno stepenište, „ne“, *kazao sam* – „ne“, *rekoh*, *rada sam ostala* sama – *kad ostadoh* sama, *rekla sam* Orhanu – Orhanu *rekoh*, *odjenuo sam* još jednu vunenu košulju – *obukoh* još jednu vunenu potkošulju, *prije nego što sam došao* ovamo – *pre no što dođoh* ovamo, još nisam sreo nekoga tko bi svoga glupavog kupca upozorio – još ne *sretoh* nekog ko bi nepromišljenu mušteriju upozorio, *jednom sam izišao* iz Istambula – *jednom prilikom*

izađoh van Istambula, *odveo sam* je i *polegao* u krevet – *odvedoh* je i *smestih* da legne u krevet.

Veznik *i* ima veću frekvenciju u Hr (Hr 43.449, Sr 41.187, Bs 14.851) zbog toga što se u Sr zamjenjuje drugim veznikom pa nastaju parovi tipa **(1)** *i* – *te*: oni imaju široke ravne zube *i* lako grizu – oni imaju široke ravne zube, *te* lako grizu, **(2)** *i* – *pa*: *i* ako je riječ o zločincu, sve će se objasniti vrlo brzo – *pa* ako se radi o zločincu, sve će se vrlo brzo razjasniti, *i* ja vam evo javljam – *pa* vas sada izveštavam, konačno mi je dojadio *i* ja sam ga izravno pitao – na kraju mi je sasvim dojadio, *pa* sam ga otvoreno upitao, **(3)** *pa i* – *a*: *pa i ja* sam preksinoć dokazivao Ivanu – *a* ja sam, još koliko pretprošle noći, dokazivao Ivanu, **(4)** *i* – *a*: činjenica definitivno će ostati urezana u našu povijest *i* mi ćemo biti njezini svjedoci – činjenica će definitivno ostati urezana u našoj istoriji, *a* mi ćemo biti njeni svedoci, zbog toga se *i* ja osjećam kao netko koga se vlastiti otac odrekao – *a* ja se osećam poput nekoga koga se rođeni otac sa stidom i žaljenjem seća, pjesme koje sam pisao loše su pjesme *i* ja sam to sada shvatio – stihovi koje sam pisao su loši, *a* to sam tek sada shvatio, bila je vrlo uporna *i ja* sam joj obećao – bila je veoma uporna, *a* ja sam joj obećao, sjednica nije održana *i* ja stanujem u vašem stanu – sastanak nije održan, *a* ja živim u vašem stanu, **(4)** *i* – *a i*: *i* ja ću s vama za društvo – *a i* ja ću sa vama, društva radi, **(5)** *i stoga što* – *zato*: možda je djeca *i* neće uvijek poslušati *i stoga što* jednoga dana zna pretjerati u strogosti – možda je deca neće uvek poslušati *zato što* može da se desi da jednog dana preteruje u strogosti, **(6)** *već i zato* – *već stoga*: ne samo kako bi zaštitile tijelo od hladnoće, *već i zato* što površina obrasla perjem umnogome olakšava let – ne samo radi zaštite tela od hladnoće, *već stoga* što površina obrasla perjem umnogome olakšava let, **(7)** *nego i stoga* – *već zato*: ne samo zato što će umrijeti *nego i stoga* što nikada nije upoznao sreću – ne samo zato što će umreti, *već zato* što nikakvu sreću doživio nije, **(8)** *i onda* – *tada*: *i onda* neće biti ni mučnine – *tada* neće biti muke. Postoje slučajevi **(9)** kada do nepodudarnosti dolazi zbog strukturiranja različite konstrukcije: mnogi se Blizanci više puta žene, *možda i stoga* što se prerano ožene ne sačekavši prvu zrelost – mnogi Blizanci se više puta žene, *mada do toga* najverovatnije dolazi zato što se prerano žene a ne čekaju da budu zreli, plač moje žene pogađao me u srce *te i* ja počeh plakati – plač moje žene duboko me je pogađao. Ponekad se u Sr **(10)** neutrališe ponavljanje dva-ju veznika *i*: benzini se mogu podijeliti u više vrsta: na benzin za automobilske i avionske motore *i* tehničke benzine – benzini se mogu podeliti u više vrsta: za automobilske motore, avionske motore i tehničke benzine. U nizu srpskih primjera **(11)** veznik *i* se izostavlja uz riječi tipa *tim(e)*, *sad(a)*, *na*, *da*, *kao*, *kada*, *ako*, *zato*, *mi*, *ja* i sl.: pomislih *i* time dozvah najmilije *i* najuzvišenije slike svog unutarnjeg života – pomislih, prizivajući time najvoljenije, dojmio vas se *i time* što bi svoje ime radije vidio na popisu viših krugova – impresionirao vas je *time* što bi on radije svoje ime video na spisku viših krugova, moj duh se mučio u zatvoru četiri i pol sata *i sada* ga puštam u šetnju – moj duh se u zatvoru mučio četiri i po časa, *sad* ga

puštam da prošeta, no, *i sada* bih ti htjela ipak pokazati da se ne moraš tako naprezati – pa zato bih želela da ti pokažem da nije trebalo da se naprežeš, može se opipati *i na* gornjoj strani stopala – on se može opipati *na* gornjoj strani stopala, odavno je odlučeno da linija koja prolazi kroz Greenwich *i da* se obilježava nulom – odavno je odlučeno da linija koja prolazi kroz Grinič koja se obeležava sa 0, on je isti *kao i* alat koji se danas upotrebljava – on je isti *kao* alat koji se i danas još uvek upotrebljava, rakovi se na isti način ponašaju *i kada* se radi o velikodušnosti *i davanju* – oni se ponašaju na isti način *kada* se radi o velikodušnosti *i davanju*, čak *i ako* kreneš lijevo – *ako* kreneš desno, *i ja* gledam *i vidim*, *i zato* sam tužan – a *ja* gledam *i vidim*, *zato* sam tužan, on ima neke odbojnosti ali zar ih *i mi* nemamo – on ima neke idiosinkrazije, ali zar svi *mi* nemamo, iznenađivali su one koji, kao *i ja*, dođu izdaleka – lako zbune nekoga ko, kao *ja*, dolazi izdaleka, imam li *i ja* neki stil – imam li *ja stil*, zar *i ja* ne otpadam –zar *ja* ne otpadam, *i ja* sam ih jedva uspio skupiti – jedva *sam* uspevao da ih pokupim, tako *i ja*: dolazim *ja* u trgovinu *i* nosim trideset praznih flaša – evo *ja*: dolazim u prodavnicu, donosim trideset praznih flaša, bio sam *i ja* spreman – bio *sam* takođe spreman. Prema relativnim vrijednostima veznik *i* je najčešći u Hr (3,138%), nešto je slabije korišten u Sr (3,0113%), a najmanje u Bs (2,8947%). Najveća distanca postoji između Bs i Hr (0,2433%), a najmanja između Bs i Sr (0,1166%). Srednju poziciju zauzima par HR-Sr (0,1267%). Vrijednosti relativnog odnosa između triju jezika iznosi 3,0147, što je, poslije *biti/jesam*, najveća zabilježena cifra u Gralis-Korpusu.

Glagol *ht/j/eti* je manje zastupljen u Sr (Hr 8.224, Sr 6.397). Osnovni razlog leži na ortografskom planu *i* tiče se futura I, koji je u Hr analitički oblik (*pisat ću*), a u Sr sintetički (*pisaću*) pa su stoga oblici *ću, ćeš, će, ćemo, ćete, će* češći u prvom jeziku (npr. *će* u Hr 5.416, u Sr 4.436, *ću* 834 : 605, *ćete* 813 : 420, *ćemo* 335 : 235). U Hr našli smo ukupno 1.856 analitičkih futurskih oblika. Ako se ova cifra oduzme od ukupnog broja 8.224, dobiće se brojka od 6.267, koja je gotovo podudarna sa brojkom 6.397 u Sr. Npr.: *iscurit će sok – iscureće sok, osjetit ćemo veoma snažnu žeđ – osetićemo veoma jaku žeđ, odmorit će se tako – odmoriće se* na taj način, *pokušat ćemo* vam objasniti – *pokušaćemo* da vam objasnimo, *bit će* vam teže – *biće* vam teže, *pomicat će se i* odgovarajuće dlačice – *pomeraće se i* odgovarajuće dlačice, *uhvatit će* nas vrtoglavica – *uhvatiće* nas vrtoglavica, *vidjet ćete* samo jednu boju – *videćete* samo jednu boju, *počet će* lučiti – *poćeće* da luče, *nastojat ćete* se prisjetiti – *nastojaćete* da se prisetite. U prepoziciji u oba jezika dolazi kraći oblik, recimo: *bit ćemo* zadovoljni – *mi ćemo biti* zadovoljni, *primjetit ćemo* ga vrlo brzo – *onda ćemo ga* *primetiti* vrlo brzo, taj test *će* možda riješiti *i* djeca – taj test *će* možda rešiti *i* deca, list *će* upiti sve probavljive sastojke – list *će* upiti sve svarljive sastojke. Kao što smo rekli, razliku u upotrebi glagola *ht/j/eti* uglavnom izazivaju enklitički oblici *ću, ćeš, će, ćemo, ćete, te*. Ostali likovi imaju prilično harmoničan odnos: *hoće – hoće* (106 : 103), *hoćeš* (47 : 61), *hoćete* (43 : 67). Razumljivo je da je ijekavko-ekavska korelacija disharmonična: *htio* se u Hr pojavlju-

je u 233 puta, a u Sr samo jednom, *htjeti* u Hr 17 puta, u Sr 4 puta. Ostali ijekavski oblici dolaze isključivo u Hr: *htjela* (64), *htjeli* (41), *htjele* (1). Od ekavskih oblika jedino *hteo* nalazimo u Hr, i to četiri puta (u Sr 182). U Sr se pojavljuju samo ekavski likovi *htela* (35), *hteti* (6), *htele* (1). Prema relativnim pokazateljima ovaj glagol je najučestaliji u Hr (0,594%), dok Sr i Bs imaju dosta blizak odnos (Sr 0,4677%, Bs 0,4493%). Najmanja razlika zapaža se između Bs i Sr (0,0184%), a najveća između Bs i Hr (0,1447%). Distanca između Hr i Sr iznosi 0,123%. Prosječan odnos između triju jezika glasi 0,5037%.

Do razlike između Hr i Sr u upotrebi veznika/priloga *kako* od 1.280 primjera (Hr 4.121, Sr 2.841, Bs 1.492) dolazi zbog toga što se u Sr često pojavljuju kao ekvivalenti drugi veznici, prilozi ili izrazi pa nastaju parovi **(1)** *kako* + potencijal (kondicional) od glagola *biti* – *da* + potencijal (kondicional) od glagola *biti*: osjeća potrebu da pojede bilo što *kako bi* se zasitio – oseća potrebu da pojede bilo šta *da bi* se zasitio, kada navečer legnete u krevet i zatvorite oči *kako biste* zaspali – kada uveče legnete u krevet i zatvarate oči *da biste* zaspali, ovi mišići su zategnuti *kako bi* nam oči bile zatvorene – ovi mišići su zategnuti *da bi* nam oči bile zatvorene, uvijek trudimo pronaći psa *kako bismo* ga odveli na pregled – uvek nastojimo da pronađemo psa *da bismo* ga odveli na pregled, da je potrebna neka povreda ili neravna površina *kako bi* započelo zgrušavanje – da je potrebna neka povreda ili neravna površina *da bi* započelo zgrušavanje, transfuzija se krvi vrši *kako bi* se nadoknadio gubitak krvi – transfuzija krvi se vrši *da bi* se nadoknadio gubitak krvi, **(2)** *kako* – *pošto*: međutim, *kako* je dublji, nema toliku pokretljivost – međutim, *pošto* je dublji, nema toliku pokretljivost, **(3)** *kako* – *zato*: možda sinusi, ispunjeni zrakom, postoje samo *kako bi* lubanja bila lakša – možda sinusi ispunjeni vazduhom postoje samo *zato da bi* lobanja bila lakša, **(4)** *kako* + potencijal (kondicional) od glagola *biti* – *za*: da je tijelu potreban odmor *kako bi* obnovilo tjelesnu energiju . – da je telu potreban odmor *za* obnavljanje telesne energije, **(5)** *kako* – *na koji način*: još nije jasno *kako* se događa to čudesno slaganje – još nije utvrđeno *na koji način* se odigrava to čudesno slaganje. Kada su u pitanju relativni pokazatelji, Bs i Sr imaju približne vrijednosti (0,2908% : 0,2976%), a Sr manje (0,2077%). U parovima Bs-Sr i Hr-Sr zapaža se približna distanca (0,0831% : 0,0899%), a u paru Bs-Hr ona je manja (0,0068%). Tročlani saodnos (Bs-Hr-Sr) daje srednju vrijednost od 0,2654%.

Češća je upotreba u Hr posesivne zamjenice *njegov* (4.393 : 2.805), pri čemu je razlika naročito vidljiva kod oblika *njegova* (695 : 393), *njegove* (497 : 453) i *njegovu* (483 : 261). Likovi *njezin*, *njezina*, *njezino*... susreću se gotovo isključivo u Hr (1127 : 1). U kompletnoj paradigmi oblik *njezina* nalazi se u Hr na 5. mjestu (*njegova* 695, *njegov* 521, *njegove* 497, *njegovu* 483, *njezina* 277, *njezine* 205, *njezinu* 203, *njezino* 135, *njezinim* 103, *njezinih* 74, *njezinoj* 59, *njezinom* 34, *njezini* 31, *njezinog* 3, *njezinima* 1, *njezinoga* 1, *njezinome* 1). U Bs se takođe pojavljuje zamjenica *njezin*, ali po učestalosti njeni oblici zauzimaju donji dio tabele (*njezina* 24, *njezine* 20, *njezinu* 12, *njezino* 10, *njezinih* 10, *njezinim* 9, *njezinoj* 6, *njezinom*

5, *njezinog* 2, *njezini* 1, *njezinome* 1). U Sr postoji samo jedan primjer: *njezine*. Analiza relativnih vrijednosti pokazuje da Hr ima najviše pojava (0,3223%), slijedi Sr (0,2793%) i Bs (0,2733%). Po stepenu distance na prvom mjestu dolazi par Bs-Hr (0,049%), slijedi Hr-Sr (0,043%) i Bs-Sr (0,006%). Prosječna korelacija između triju jezika glasi 0,2916%.

Specifičnost u upotrebi ispoljava zamjenica/veznik *što/šta* se u tom smislu što je prvi oblik u Hr frekventniji u odnosu na Sr u upitnim iskazima tipa *Šta/Što* radiš? i zavisnim rečenicama sa *koji/što* (...učenik, *koji* čita... – ... učenik, *što* čita... U Sr i Bs *šta/što* se nalaze na 16. poziciji (7.285 : 2.338), a u Hr na 17 (6.951). Odnos *šta* i *što* u Hr je 294 : 6.823, a u Sr 5.797 : 1.488. U Bs je upotreba *što* takođe veća nego *šta* (2.052 : 286). U paru *što* – *šta* imamo sljedeće srpsko-hrvatske korelacije: da vidimo *što* neke glavne žlijezde i hormoni rade u ljudskom organizmu – vidimo ukratko *šta* neke glavne žlezde i hormoni rade u ljudskom organizmu, kada smo žedni i nemamo *što* piti – kada smo žedni i nemamo *šta* da popijemo, mogu gledati olovku i ne znati *što* je to – mogu da gledaju olovku, a da ne znaju *šta* je to, ne znamo *što* se s nama doista događalo – ne znamo *šta* se s nama stvarno događalo, ali, što smo još radili – ali *šta* smo još radi, *što* se događalo s našim tijelom – *šta* se događalo s našim telom, *što* smo jeli prije spavanja – *šta* smo jeli pre spavanja, *što* ćete prvo reći – *šta* ćete kao prvo ispričati. Nepodudarnost dolazi velikim dijelom zato što se u Hr upotrebljava relativni veznik *što*, a u Sr *koji*: nedostatak vitamina A dovodi do promjena u očima, a ponekad i do oštećenja rožnice, *što* izaziva sljepoću – nedostatak vitamina A dovodi do promena u oku, a ponekad i do oštećenja rožnjače *koje* izaziva slepilo, kada dođe do oštećenja mozga, najmanje je važno *što* je uzrok moždanog udara – kada dođe do oštećenja mozga, najmanje je važno *koji* je uzrok moždane kapi, mnogi pogrešno smatraju da je sve *što* činimo, rezultat naše volje – mnogi pogrešno smatraju da je svaka radnja *koju* vršimo rezultat naše volje, onaj dio lišaja koji se sastoji od gljiva koristi hranu *što* ju stvaraju alge – onaj deo lišaja koji se sastoji od gljiva koristi hranu *koju* stvaraju alge, one upotrebljavaju vodu *što* ju upijaju gljive – one upotrebljavaju vodu *koju* upijaju gljive, hrana *što* ju je drvo nagomilalo u lišću počinje prelaziti u grane i stablo – hrana *koju* je drvo nagomilalo u lišću počinje da prelazi u grane i stablo, čuperci *što* ih vidimo na vrhovima trava jesu cvjetovi – čuperci *koje* vidimo na vrhovima trava su cvetovi, može se reći da se nevolje i patnje *što* ih donosi mogu usporediti s djelovanjem neke osvajačke vojske – može se reći da se nevolje i patnje *koje* donosi mogu uporediti sa efektima neke osvajačke vojske, ona tako odbacuje prljavštinu *što* ju je skupila tko zna gdje – ona na taj način odbacuje prljavštinu *koju* je sakupila ko zna gde, med *što* su ga pčele unijele u saće – med *koji* su pčele unele u saće, mlade se matice bumbara uvuku duboko u rupe u pijesku, *što* su ih prethodno same iskopale – mlade matice bumbara uvuku se duboko u rupe u pesku *koje* su prethodno same iskopale, prekriveni su naslagama *što* ih nazivamo plaštevima – pokriveni su oblogama *koje* nazivamo plaštevima, ljuštore puževa stvorene su s pomoću sekreta *što* ga

izlučuju puževi – ljuštore puževa stvorene su pomoću sekreta *koji* luče puževi, štete *što* ih tada prouzroče – štete *koje* tada prouzrokuju, zračno prijevozno sredstvo *što* ga nosi vjetar – vazdušno prevozno sredstvo *koje* nosi vetar, podrijetlo je toga plesa u vjerovanju *što* su ga ljudi imali o otrovnim paucima – poreklo je te igre u verovanju *koje* su ljudi imali o otrovnim paucima, *što* se događa u tijelu – *šta* se dešava u telu, *što* se pri tom broji, a *što* opipava – *šta* se pri tom broji, a *šta* opipava. Postoje i druge kombinacije u obliku para: (1) *što* – *da*: potpuno prirodno *što* vas drže luđakom – sasvim je prirodno *da* vas smatraju ludim, (2) *što* – *zašto*: mnogi su razlozi *što* sisavci imaju dlake – mnogobrojni su razlozi *zašto* sisari imaju dlake, (3) *nakon što* – *pošto*: on ostaje u krvi još određeno vrijeme *nakon što* je toksin nestao – on ostaje u krvi još izvesno vreme *pošto* je toksin nestao, počinje nekoliko dana *nakon što* klice uđu u tijelo – počinje nekoliko dana *pošto* klice dospeju u telo, *nakon što* je utvrđeno – *pošto* je utvrđeno, *nakon što* je iz gnijezda izdvojila samo mekani materijal – *pošto* je iz gnezda izdvojila samo mek materijal, *nakon što* je vidio ugovor – *pošto* je ugovor pokazan, (4) *nakon što* – *kad(a)*: *nakon što* su ispisali o Ivanu cijelu stranu – *kad* su ispisali čitavu stranicu, *nakon što* je pojeo i popio sve *što* su mu ponudili – *kada* je pojeo i popio sve *što* mu je bilo ponuđeno, (5) *nakon što* – *nakon*: četiri mjeseca *nakon što* sam Kari poslao pismo – *da* se Crni vratio u Istanbul četiri meseca *nakon* mog pisma, (6) *nakon što* – glagolski prilog: *nakon što* je odahnuo na stepeništu – *došavši do daha* na odmorištu, (7) *nego što* – *nego da*: bit će vam se teže prisjetiti obrađene teme, *nego što* bi vam bilo u slučaju da je spomenuo temu – biće vam teže da se prisetite obrađivane teme, *nego da* je pomenuo temu, (8) *nego što* – *nego kad*: ali se manje znojimo po dlanovima i tabanima, *nego što* je to slučaj dok smo budni – znojenje je manje na dlanovima i na tabanima *nego kad* smo budni, (9) *zato što* – *jer*: uspjeh vam neću poželjeti *zato što* u taj uspjeh ne vjerujem – neću vam poželeti uspeha, *jer* u taj uspeh ni najmanje ne verujem, (10) *kao što* – *kao*: *kao što* je kod mnogih životinjskih vrsta – *kao* u mnogih životinjskih vrsta, (11) *to što* – *to da*: još je čudnije *to što* će se uskoro početi kretati u širokom krugu – još je čudnije *to da* će uskoro početi da se kreću u širokom krugu, (12) *osim što* – *pored*: djeci je potrebno mnogo više energije jer ona, *osim što* rade, još i rastu – deci je potrebno mnogo više energije, jer ona *pored* rada još i rastu, (13) *prije nego što* – *a da*: strah me je da ću umrijeti *prije nego što* dovršim knjigu – ono čega se bojim jeste da umrem *a da* ne završim knjigu. Postoje slučajevi (14) kada razlika ima frazeološki karakter: *što god* vi rekli – *hteli* vi *to* ili *ne*. Kada su u pitanju relativne vrijednosti, saodnos je sljedeći: Bs 0,4914% – Hr 0,5597 – Sr 0,5883%. Najveća distanca dolazi u paru Bs-Sr (0,0969%), a najmanja u Hr-Sr (0,0286%), dok Bs-Hr zauzima srednju poziciju (0,0683). U trouglu Bs-Hr-Sr prosječna vrijednost iznosi 0,5465%.

U korpusu se zapaža šira upotreba prijedloga *o* u Hr nego u Sr (3.405 : 2.912). Osnovni razlog leži u tome što se imenica *ovisnost*, glagol *ovisiti*, pridjev *ovisan*, prilog *ovisno* (uz koje dolazi prijedlog *o*) susreću mnogo češće u Hr (156 : 3), dok

se u Sr pojavljuje *zavisnost*, *zavisiti*, *zavisan*, *zavisno* (uz koje dolazi prijedlog *od*). Up. (1) *ovisnost*: povećanje ovisnosti *o* uvozu energije – povećanje zavisnosti *od* uvoza energije, smanjiti ovisnost zemalja EU *o* ruskim isporukama – smanjiti zavisnost zemalja EU *od* ruskih isporuka, smanjenje energetske *ovisnosti o* Rusiji – smanjenje energetske *zavisnosti od* Rusije, (2) *ovisiti*: brzina rasta *ovisi* i *o* godišnjim dobima – brzina rasta *zavisi* i *od* godišnjih doba, *o* čemu *ovisi* čovječja boja kože – *od* čega *zavisi* boja kože, boja ljudske kože *ovisi o* trima obojenim tvarima – boja ljudske kože *zavisi od* tri obojene materije, puls *ovisi o* grčenju srca – puls *zavisi od* grčenja srca, ona *ovisi o* suncu – ona *zavisi od* sunca, (3) *ovisan*: koji je bio *ovisan o* njemu – koji je *zavisi od* njega, zračne mase donjih atmosferskih slojeva imaju temperature i stupnjeve vlage *ovisne o* površinama ispod njih – Vazdušne mase donjih atmosferskih slojeva imaju temperature i stepene vlažnosti koji *zavise od* površina ispod njih, (4) *ovisno*: *ovisno o* tomu kako se broje – *zavisno od* toga kako se broje, to događa *ovisno o* predmetu – to se zbiva *zavisno od* predmeta. Odnos relativnih vrijednosti ovoga prijedloga izgleda ovako: Bs 0,292%, Hr 0,2459%, Sr 0,2114%. Najveće rastojanje zapažamo između Bs i Sr (0,0806%), najmanje između Hr i Sr (0,0345%), dok srednju poziciju zauzima par Bs-Hr (0,0461%). Prosječna distanca između tri jezika iznosi 0,2498%.

Najveći broj hrvatskih primjera imenice/prijedloga *oko* (Hr 2.532, Sr 2.466, Bs 733) dolazi u obliku nominativa množine *oči* (Hr 757, Sr 704). Prema količini riječi u korpusu ova leksema daje sljedeći saodnos: Hr 0,1829%, Sr 0,1803, Bs 0,1429%. Na osnovu veličine distance dobija se sljedeći raspored: Bs-Hr 0,04%, Bs-Sr 0,0374%, Hr-Sr 0,0026%. Srednja vrijednost Bs, Hr i Sr glasi 0,1687%. U Sr se ponekad kao ekvivalent upotrebljava (a) druga riječ, recimo (1) *suza* – to je natjeralo još više suza na *oči* – to je ubrzalo suze, nagnati suze na *oči* – dovedu do *suza*, osjetio sam stid zbog *suza* koje su mi neočekivano *udarile na oči* – ja se postideo zbog *suza* koje su mi nekako krajnje neočekivano potekle, detalji koji su nam tjerali suze na *oči* – najčudesnije lepote i suptilnosti koje ganu do *suza*, jesam li i ja želio zgrabiti bodež i iskopati mu *oči* – da li bih želeo da pre nego što *oslepim*, nagonili suze na *oči* – dovodili *do suza*, (2) *pogled* – nije mogao odvojiti *oči* – *pogled* uopšte nije mogao da odvoji, (3) *glava* – digao je *oči* sa stalka – podiže *glavu* sa svog stalka itd. Do nepodudarnosti dolazi u spojevima (frazemima) tipa *nasitio sam oči* promatrajući prizor – pošto sam se *sit nagledao* slike berberina, *sklopio bi oči* od sreće – od sreće *bi zažmurio*, *zatvorih oči* – *zažmurio* sam, a trenutak smo se *pogledali oči u oči* – na trenutak su nam se *pogledi sreli*, veliki iluminatori čije *su oči već bile zgasnule* od prekomjerna rada – od rada *oslepeli* veliki minijaturisti. U nekim slučajevima pojavljuje se drugi padež: *oči* sokolove – *očiju* sokolovih, nemirne *oči* – *očima* što su mi slale znake, dok mu umorne *oči* ne bi počele bolno suziti – sve dok mu iz umornih *očiju* ne bi potekle gorke suze, pred *oči* mi je iskrsnuo prizor – pred *očima* mi se ukazalo, na *oči* mi navriješe suze – u *očima* mi se pojavile suze i sl., pri čemu se češće javljaju u Hr oblici *očima* (435 : 379) i *očiju* (203 :

190). U Sr zapažamo i slučajeve kada umjesto oblika množine stoji oblik jednine: ne bih susreo Šekurine *oči* – ne bih susreo sa Šekurinim *okom*, kad su mi se *oči* privikle na tamu – kad mi se *oko* priviklo, moje su *oči* spontano pronašle nešto – moje *oko* je samo od sebe hitro pronašlo. U dva slučaja pojavljuje se u Sr oblik *oke* (ako te svoje lijepe *oči* budeš držala širom otvorene – ako te svoje lepe *oke* otvoriš četvore), a takođe deminutiv *okice* (mile *oči* – slatke *okice*, imao *oči* lijepe kao u djeteta – čije su *okice* i dalje bile lepe kao dečje).

Do razlike u upotrebi riječi *godina* (Hr 2.177, Sr 2.132, Bs 893) dolazi zbog toga što se u Sr ta leksema više izostavlja u datumu. Up.: između 1865. i 1875. *godine* – između 1865. i 1875, koji se dogodio 1877. *godine* – koji se desio 1877, iz Antyverpena, 1570. *godine* – iz Antverpena, 1570, na kraju je, 1912. *godine*, uspio proizvesti tanak film – na kraju, 1912, uspeo je da proizvede tanak film, u proučavanju elektriciteta veći napredak nije učinjen sve do 1672. *godine* – u proučavanju elektriciteta veći napredak nije učinjen sve do 1672. Analizi raelativnih vrijednosti pokazuje da se *godina* najviše pojavljuje u Bs (0,1741%), slijedi Hr (0,1572%) i Sr 0,1559%. Najveće relativno rastojanje u paru jezika pokazuje Bs-Sr (0,0182%), najmanje Bs-Hr (0,0169%), dok se u sredini nalazi Hr-Sr (0,0013%). Prosječna međujezička korelacija iznosi 0,1624%.

Primjetna je nepodudarnost u korišćenju glagola *upitati* (Hr 554, Sr 165, Bs 136), jer se Hr i Sr razilaze u 389 slučajeva. Razlog leži u tome što glagolu *upitati* u Sr ponekad odgovara *zapitati*: sigurno ste se ponekad *upitali* – sigurno ste se ponekad *zapitali*. Često se u Sr pojavljuje glagol drugog korijena: (1) *reći*: *upitao* je uzbuđeno – *rekao* je oduševljeno, *upitao* je djed – deka je *kazao*, zatim me *upitao* – zatim *reče*, „Majko, zašto si obukla taj crveni jelek?“ *upita* me Ševket – „Mama, što si obukla taj crveni jelek“, *bio* je to Ševket, (2) *povikati*: „Gdje ste bili?“ *upitala* sam djecu kad su se vratila. – „Gde se vi dedoste“, *povikah* kad se dečaci vratiše, (3) *prošaputati*: šapatom *upita* majstor – *prošaputao* je majstor, *upitao* sam s uživanjem – *rekoh* s uživanjem. U nekim slučajevima umjesto svršenog glagola *upitati* dolazi nesvršeni *pitati*: možda je htio još nešto *upitati* – verovatno je hteo da *pita* još, da ga *upitam* – da ga *pitam*, *upitamo* se zašto smo te riječi izrekli s takvom nevjericom – da posle sami sebe *pitamo*, upitao je Ševket – *pitao* je Ševket, na stepenicama je Hajrija *upitala* – kraj stepeništa se Hajrije *pitala*, nisam to zbog straha čak ni *upitao* – od straha, to čak nisam ni mogao da *pitam*, *upitao* je mnogo kasnije – *pitao* je dosta kasnije. Postoje primjeri kada se u Sr javlja glagolsko-imenski spoj: još jednom *sam upitao* – ponovo mu *postavih* isto *pitanje*. Ponekad je ovaj glagol potpuno izostavljen u Sr: „Gdje je Hasan?“ *upitala* sam – „Gde je Hasan?“ Glagol *upitati* ima najviše relativne vrijednosti u Hr (0,04%), nešto manje u u Bs (0,0265%), a najmanje u Sr (0,0121%). Parna međujezučka distanca izgleda ovako: Hr-Sr 0,0279%, Bs-Sr 0,0144%, Bs-Hr 0,0135%. Prosječno razlika između triju jezika isnosi 0,0262%.

Distanca između hrvatske i srpske upotrebe glagola *doći* iznosi 115 primjera (Hr 827, Sr 712, Bs 299). Do nje dolazi zbog toga što se u nizu slučajeva u Sr kori-

sti drugi glagol – (1) *dostići*: kada je civilizacija *došla* do određenog stupnja spoznaje – kada je civilizacija *dostigla* određeni stepen saznanja, (2) *načiniti*: Isaac Newton je *došao* do sljedećeg velikog otkrića o gravitaciji – Isak Njuton je *načinio* sledeće veliko otkriće o gravitaciji, (3) *učiniti*: u vezi s magnetizmom je *došlo* do novih otkrića – u vezi s magnetizmom *učinjena* su nova otkrića, (4) *dospeti*: kako su ti kipovi *došli* na otok – kako su ti kipovi *dospeli* na ostrvo, (4) *dozvati*: *doći* pameti – *dozvati* pameti, (5) *ukazati se*: tada mi iznenada *dođe* ova čudna misao – odjednom mi se *ukaže* ova čudna pomisao, (6) *dobro doći* – *prijati*: preseljenje na drugi kat će *dobro doći* – odlazak na drugi sprat *prija*, (7) *biti*: jučer su *došli* k meni – juče su *bili* kod mene, (8) *doći s sebi* – *sabrati se*: nadajući se da ću *doći* k sebi – verovala sam da ću *se sabrati*, (9) *doći* u glavu – *dunuti* u glavu, ponekad mi najednom *dođe* na pamet takva blesava i čudna misao – ponekad mi u glavu *dunu* takve glupave i neobične primisli, (10) *doći do spoznaje* – *izvesti zaključak*: čim naš razum *dođe* do gorke spoznaje – istog trena kad naš um *izvede* gorki zaključak. U nekim srpskim primjerima umjesto glagola *doći* stoji glagolska imenica *dolazak*: kada je James I. *došao* na prijestolje – *dolaskom* na presto Džemsa I. Postoje rečenice u kojima se izostavlja ovaj glagol: plovili su na zapad i otkrili Island, zatim su *došli* na Grenland – plovili su na zapad i *otkrili* Island, zatim Grenland, reci Hajriji neka *dođe* k meni – zovi mi Hajrije, da bi *došli* do hrane – na putu do hrane. Glagol *doći* pokazuje sljedeće relativne vrijednosti: Hr 0,0597%, Bs 0,0583%, Sr 0,0521%. Prema veličini razlike u parovima redosljed je ovakav: Hr-Sr 0,0076%, Bs-Sr 0,0062%, Bs-Hr 0,0014%. Prosječan međujezički saodnos je 0,0567%.

Upotreba riječi *vrata*, koja zajedno sa riječju *vrat* iznosi u Hr 1041, Sr 895, Bs 367 (nominativ jednine *vrata* susreće se u Hr 697 puta, a u Sr 614 puta), daje distancu od 146 primjera. Do nje dolazi, prije svega, zbog toga što se u Sr često koristi riječ *kapija*, up.: pažljivo i čvrsto zatvorio sam *vrata* – čvrsto i pažljivo zatvorih *kapiju*, s dvorišnih *vrata* – s dvorišne *kapije*, dvorišna *vrata* otvorila su se sama od sebe – sama od sebe otvorila se ona velika *kapija*, pažljivo osluškuje događa li se što dolje, kod dvorišnih *vrata* – pažljivo osluškuje čuje li se *kapija*, ispred samih dvorišnih *vrata* – tik ispred dvorišne *kapije*, ispred dvorišnih *vrata* – pred *kapijom*, ispred dalekih dvorišnih *vrata* – pokraj udaljene dvorišne *kapije*, kroz dvorišna *vrata* – kroz dvorišnu *kapiju*. Mnogo rjeđe umjesto *vrata* u Sr se javlja druga riječ, recimo *rupa*: nema tih *vrata* koje novac ne bi mogao otključati – nema *rupe* u koju novac nije zašao, rekoh „*vrata*“ – rekoh *rupa*. Postoje primjeri u kojima se u Sr izostavlja leksema *vrata*: netko pokuca na *vrata* – neko *pokuca*, krajičkom sam oka izbrojio pet mračnih *vrata* – krajičkom oka sam bio izbrojao, bilo ih je petora, mislio sam da će da me skine s *vrata* – mislio sam da me već uveliko zaboravlja. U odnosu na ukupan broj riječi u korpusu riječ *vrat(a)* ima sljedeće vrijednosti: Hr 0,0752%, Bs 0,0715%, Sr 0,0654%. Rastojanje između Hr-Sr je veće u odnosu na druge parove i iznosi 0,098%, ono je nešto manje između Bs i Sr (0,0061%) i još manje između Bs i Hr (0,0037%). Srednja međujezička korelacija glasi 0,0707%.

Određenu razliku između Hr i Sr (175 primjera) pravi pridjev *dobar*, *dobra*, *dobro* i prilog/imenica *dobro* (pridjev *dobar* i prilog *dobro* daju ovakav saodnos: Hr 1.233, Sr 1.058, Bs 381). Prema broju riječi u korpusu ova leksema daje sljedeće vrijednosti: Hr 0,0891%, Sr 0,0774%, Bs 0,0773%. Parni saodnosi daju ovakav raspored: Bs-Hr 0,0148%, Zr-Sr 0,0117%, Bs-Sr 0,0031%. Tri jezika imaju prosječan međujezički odnos u visini 0,0803%. Oblika *dobro* ima Hr više nego u Sr (Hr 751, Sr 627, Bs 221, distanca 124). Do ove razlike dolazi zbog toga što se u Sr koriste druge lekseme ili izrazi. To može biti (1) *čvrsto*: *dobro* smo zatvorili vrata – *čvrsto* zatvorismo kapiju, čija sam vrata *dobro* zatvorila – čija sam vrata *čvrsto* zatvorila, toliko je prisebna da može *dobro* upamtiti – dovoljno je pribrana da sebi *čvrsto* utuvi u glavu, (2) *dobrano*: u Istambul se *dobro* zbližio s tetkom – u Istanbulu se *dobrano* zbližio s Tečom, (3) *dosta*: tetak je za svaki od njih *dobro* platio – teča mu je za svaku od njih davao *dosta* novca, ipak je *dobro* zaštićen od napadaja drugih morskih stanovnika – ipak je *dosta* zaštićen od napada drugih morskih stanovnika, (4) *kako valja*: ubacio je lotosov korijen i *dobro* promiješao – dodao je lotor i promešao *kako valja*, (5) *lepo*: *dobro* pitanje – *lepo* pitanje, (6) *pažljivo*: *dobro* poslušaj što ću ti sada kazati – *pažljivo* ćeš saslušati što ću ti sada reći, (7) *potpuno*: nakon što se *dobro* smračilo – pošto se već *potpuno* smračilo, (8) *prilično*: sve dok nisam *dobro* promrzla – sve dok mi nije postalo već *prilično* hladno, (9) *sevap*: učinit će *dobro* – *sevap* će učiniti, (10) *tako*: pribijte se *dobro* uz majku, pa da se *dobro* ugrijemo – ušuškajte se *tako* uz majku pa da se *lepo* ugrejemo, (11) *valjano*: ubacio je u lonac crveni prah i *dobro* promiješao – sipao je u lonac prah od krmeza i *valjano* je promešao, polumjesec *dobro* osvjetljava dvorište – polumesec *valjano* osvjetljava avliju, (12) *čak*: i ja *dobro* znam – znam *čak* i ja, (13) *u redu*: pa *dobro* – *u redu*, no *dobro* – *u redu*. Glagolsko-adverbijalni spojevi su ponekad takođe različiti: (1) *dobro je* – *preporučuje se*: pa je *dobro* povremeno ih pustiti na slobodu u zatvorenoj sobi – pa se *preporučuje* da se povremeno slobodno puste u zatvorenoj sobi, *dobro pristajati* – *pogodovati*: osjećao sam da će njegov strah *dobro pristajati* tekstovima – osećao sam da bi strah mogao *pogodovati* tekstu, (2) *izvanredno dobro* – *izvanredno*: gušteri se *izvanredno dobro* prilagođavaju prirodnim okolnostima – gušteri mogu *izvanredno* da se prilagođavaju prirodnim okolnostima, (3) *jako dobro* – *i te kako*: *jako dobro* znam – *i te kako* znam, (4) *tako dobro* – *tako*: *tako* je *dobro* naslikao da odmah shvatiš – naslikao je *tako* da odmah shvataš. Postoje primjeri sa nultim formalnim ekvivalentom: u svima *dobro* poznatoj priči – u pripovesti, *dobro* načulite uši – otvorite oči.

Pridjev *crni* čini distancu između Sr i Hr od 56 primjera (Hr 479, Sr 423, Bs 85).⁶ Do nje dolazi zbog različitog izbora riječi, u kome nastaju parovi tipa (1) *crn*

⁶ Ovdje nisu uračunata 39 primjera iz jedne pripovijetke koja se pripremala za unošenje u Sr u vrijeme pisanja ovoga rada.

– *crnkast*: ispuštanje takozvane tinte, *crne* tekućine kojom – ispuštanje takozvanog mastila, *crnkaste* tečnosti, **(2)** *crn* – *crnuprast*: bio je *crn* – beše *crnpurast*, **(3)** *crn* – *mastiljav*: tu *crnu* boju upotrebljavaju ljudi – tu *mastiljavu* boju upotrebljavaju ljudi, **(4)** *crn* – *mrk*: koštani oklop sastoji od podijeljenih slobodnih koštanih ljuštura *crne* boje – koštani oklop se sastoji od podeljenih slobodnih koštanih ljuštura *mrke* boje, tamnosivi ili *crni* gušteri – tamnosivi ili *mrki* gušteri, leđa i krila su *tamne* boje – leđa i krila su *tamnomrke* boje, **(5)** *crn* – *riđ*: *crnoga* konja – *riđeg* konja, **(6)** *crn* – *tamni*: *crni* pas – *tamni* pas, **(7)** *crn* – *tamnokos*: bio je ljepotan *crne* kose – bio je *tamnokos*, **(8)** *crn* – *tamnomrk*: leđa i krila su *tamne*, gotovo *crne* boje – leđa i krila su *tamnomrke* boje, **(9)** *crn* – *zlo*–: *crna sreća* – *zlosrećnica*. Prema relativnim vrijednostima raspored je sljedeći: Hr 0,0374%, Sr 0,0309%, Bs 0,0166%. Parna distanca izgleda ovako: Bs-Hr 0,0208%, Bs-Sr 0,0143%, Hr-Sr 0,0065%. Međujezička procentulana vrijednost glasi 0,0283%.

Poveću distancu između dva jezika pravi veznik *nego* – 445 (Hr 1.674, Sr 1.229, Bs 572). Osnovni razlog tome je šira upotreba u Sr veznika *već* (380 primjera više nego u Hr: Sr 1.883, Hr 1.523, Bs 495), npr. uopće nije okus, *nego* miris – nije *uopšte* ukus, *već* miris, sipa nije riba *nego* mekušac – sipa nije riba, *već* mekušac, što pridonosi ne samo popravljaju uvjeta u akvariju *nego* i ispravljanju peraja u ribice – koje doprinosi ne samo popravljaju uslova u akvarijumu *već* i ispravljanju peraja u ribice, kitovi nisu samo najveće životinje, *nego* imaju i visoko razvijene psihičke sposobnosti – kitovi su ne samo najveće životinje *uopšte*, *već* imaju i visoko razvijene psihičke sposobnosti, Indijanci jedu ne samo svjež *nego* i ono osušeno na suncu – Indijanci ne jedu samo svjež, *već* i osušeno na suncu, te životinje nisu imale noge, *nego* peraje – te životinje nisu imale noge *već* peraja, to nije blago strujanje zraka, *nego* prilično snažno kretanje – to nije blago strujanje vazduha, *već* prilično snažno kretanje, udaljenost se ne mjeri u kilometrima, *nego* u stupnjevima – udaljenost ne meri se u kilometrima *već* stepenima, ona nije otkrila pustinju ispresijecanu kanalima, *nego* tisuće kratera – ona je otkrila ne pustinju ispresjecanu kanalima, *već* hiljade kratera. Spoju *prije nego* može odgovarati *prije no*: *prije nego* što bi se zvijezda opet pojavila – pre no što bi se zvezda opet pojavila. U odnosu na broj riječi u korpusu svakog jezika pojedinačno veznik *nego* je najčešći u Hr (0,1209%), slijedi Bs (0,1115%) i Sr (0,0899%). Najveću parnu razliku ispoljava Hr-Sr (0,031%), najmanju Bs-Hr (0,0094%), dok Bs-Sr zauzima srednju poziciju (0,0216%). Prosječna međujezička korelacija iznosi 0,1074%.

Prilično rastojanje između Hr i Sr zapaža se u upotrebi priloga *posve* – 395 (Hr 399, Sr 4, Bs 66; dakle u Sr ga nalazimo samo četiri puta). Njegove relativne vrijednosti su sljedeće: Hr 0,0288%, Bs 0,0129%, Sr 0,0003%. Najveća razlika postoji između Hr i Sr (0,0285%), slijedi Bs-Hr (0,0159%) i Bs-Sr (0,0126). Srednji procentualni odnos triju jezika je 0,0140%. Umjesto ovog priloga u Sr dolaze druge riječi i izrazi tipa **(1)** *skoro*: pjeskovito dno u koje se riba gotovo *posve* ukopa – pjeskovito dno u koje se riba *skoro* ukopa, **(2)** *čisto*: pravi razlog je *posve* praktične

prirode – pravi razlog je *čisto* praktične prirode, **(3) do kraja**: moja duša nije mogla *posve* napustiti tijelo – moja duša nije mogla *do kraja* da napusti moje telo, **(4) gotovo**: on *posve* otvoreno krene prema postaji – on se *gotovo* otvoreno uputi ka stanicama, **(5) naročiti**: zaključio sam da su planirani *posve* obični užici – zaključio sam da su bila u planu *naročita* uživanja, **(6) naročito**: ne želi reći kako je on u *posve* naročitoj mjeri bio nesretan – nije rečeno da je bio *naročito* nesrećan, **(7) odjednom**: [ona] je *posve* iznenada iz najdublje ozbiljnosti znala prijeći u najšaljiviju veselost – [ona] je *odjednom* iz najveće ozbiljnosti mogla da pređe u lakrdijašku veselost, **(8) odlično**: vjerovao sam kako *posve* dobro znam što je ljubav – verovao sam da *odlično* znam šta je ljubav, **(9) potpuno**: *posve* samostalno – *potpuno* samostalno, rast *posve* prestaje – raste *potpuno* prestaje, bili bismo *posve* nepomični – bili bismo *potpuno* nepomični, druge su *posve* bezopasne – druge su *potpuno* bezopasne, zvučni izvor šalje valove u *posve* jednakim intervalima – zvučni izvor šalje talase u *potpuno* istim intervalima, svemir je *posve* tih – svemir je *potpuno* tih, **(10) prosto**: ima ih toliko da na trenutke *posve* zaklone nebo – ima ih toliko da na momente *prosto* zaklone nebo, **(11) samo još**: a sad samo preostaje da izvedemo *posve* mali, veseli obred – a sada treba da obavimo *samo još* jednu malu, veselu ceremoniju, **(12) sasvim**: površina izdanka *posve* je glatka – površina izdanka je *sasvim* glatka, te ovaj postane *posve* nemoćan – te ovaj postane *sasvim* nemoćan, *posve* je razumljivo – *sasvim* je razumljivo, **(13) sav**: gotovo je *posve* sastavljen od čistog vapnenca – gotovo je *sav* od čistog krečnjaka, **(45) savršeno**: bogomoljka se može vidjeti kako *posve* nepokretno stoji na vlati trave – bogomoljka se može videti kako *savršeno* nepokretno stoji na vlati trave, **(15) sigurno**: možda imate *posve* pravo – vi ste *sigurno* u pravu, **(16) skoro**: izgovorila je opet *posve* tiho – izgovorila je opet *skoro* nečujno, gotovo *posve* prazna – *skoro* sasvim prazna, **(17) u celosti**: moguće je da moj duhovni život možda i nije *posve* shvaćala – možda ona ne bi bila kadra da *u celosti* shvati moj duhovni život, **(18) u potpunosti**: ali su zato unutarnji dijelovi drveta ostali *posve* očuvani – ali su zato unutrašnji delovi drveta ostali *u potpunosti* sačuvani, jer su im vanjski dijelovi brodskih korita bili *posve* prekriveni loparima – jer su im spoljni delovi brodskih korita bili *u potpunosti* prekriveni, sve dok se površina matice *posve* ne pokrije slojem bakra – dok se površina zavrtnja *u potpunosti* ne pokrije slojem bakra, **(19) uopšte**: Anuška je ovdje *posve* nevažna – Anuška *uopšte* nije važna, **(20) upravo**: u kojem sam pisala *posve* suprotno – u kojem sam napisala *upravo* suprotno, ispružih ruku, ne bih li uzeo nožicu što me činila *posve* zaljubljenim – pružio sam ruku da uzmem nožicu, u koju sam se *upravo* zaljubio, **(21) veoma**: gledala me na silu i nastavljala *posve* hladnim glasom – pogledala me oštro i nastavila *veoma* hladnim glasom, *s posve* mladim djevojkama – sa *veoma* mladim devojkama, **(22) vrlo**: smijao se *posve* prepređeno – smeškao se *vrlo* prepređeno, **(23) posve uobičajeno** – *normalna stvar*: po nekoliko padova tijekom vožnje bilo je *posve* uobičajeno – po nekoliko padova tokom vožnje bila je *normalna stvar*. U nekim slučajevima u Sr izostaje ekvivalent ovom prilogu: bio

sam *posve* ispunjen nadom – bio sam preplavljen nadom, *posve* zaboravljajući – da zaboravim, mozak mu je *posve* stao – mozak je prestao da mu radi, *posve* se zbuni-la – pomela se, otrov se *posve* izgubio – otrova nije bilo, reče ona *posve* majčinski – reče ona materinski, nisam na sve to mogao *posve* slobodno i vedro uzvraćati – na sve to nisam mogao da odgovorim slobodno, to je *posve* lijepa zbirka slika – lep je to kabinet slika, rub ribnjaka *posve* je zarastao u lokvanj – ivice ribnjaka bile su zarasle u lokvanj, da započne nešto *posve* novo – da započne nešto novo, što je *posve* prirodno – i to je prirodno, uokolo je bilo *posve* mračno – pala je noć.

Prilog *poput* pravi distancu između Sr i Hr od 307 primjera (Hr 557, Sr 250, Bs 171). Njegove relativne vrijednosti su sljedeće: Hr 0,0402, Bs 0,0333%, Sr 0,0183%. Parna distanca izgleda ovako: Hr-Sr 0,219%, Bs-Sr 0,015%, Bs-Hr 0,0069%. Trojezička srednja vrijednost iznosi 0,0306%. U Sr prilogu *poput* najčešće odgovara **(1) kao**: *poput* munje – *kao* munja gmižu ili pužu, *poput* guštera – *gamižu* ili *puze kao* što su gušteri, vrane ne moraju migrirati *poput* drugih ptica – vrane nemaju nikakve potrebe *kao* druge ptice da migriraju, majušni *poput* vrapca – majušni *kao* vrapac, torbari, *poput* klokana, imaju jednu vreću – torbari, *kao* što su kenguri, imaju jednu kesu, ugljen postaje *poput* tijesta – ugalj postaje *kao* testo, **(2) u vidu**: treperi *poput* vatrometa boja – treperi *u vidu* vatrometa boja, **(3) koliko**: aneroid nije točan *poput* živina barometra – aneroid nije tačan *koliko* živin barometar, **(4) nalik**: ljuske leže jedna preko druge, *poput* crijepova na krovu – ljuspe leže jedna preko druge, *nalik* na crepove na krovu. Ponekad postoji nulti ekvivalent: otuda imamo prezimena *poput* Kovačević – otuda imamo prezimena Kovačević, Pandurović. S druge strane, prilog *kao* je frekventiji u Sr (Sr 5561, Hr 4.978, Bs 2087).

U 264 slučajeva u Hr se koristi prijedlog *prema* (Hr 1.427, Sr 1.163, Bs 450), a u Sr neka druga riječ. Najčešće je to prijedlog *k/a/* (koji je takođe češći u Hr – 667; Sr ima 559, a Bs 112): kroz jednjak *prema* želucu – kroz jednjak *ka* želucu, on kreće *prema* leđnoj moždini – on kreće *ka* kičmenoj moždini, na taj se način voda stalno penje *prema* vrhu – na ovaj način se voda stalno penje *ka* vrhu, oni kreću *prema* sjevernijim krajevima – oni kreću *ka* severnijim krajevima, primljene poruke usmjerava *prema* mozgu – primljene poruke usmerava *ka* mozgu, brzo i neprekidno prenose sluz *prema* ždrijelu – brzo i neprekidno prenose sluz *ka* ždrelu, na putu *prema* plućima – na putu *ka* plućima. Spoj *prema dolje*, *prema gore*, *prema naprijed* ima ponekad u Sr ekvivalent *naniže*, *naviše*, *napred*: sila teža povlači je *prema dolje* – sila Zemljine teže je povlači *naniže*, zrak brzo prolazi *prema dolje* – vazduh brzo prolazi *naniže*, ruka se drži opuštено s palcem okrenutim *prema gore* – ruka se drži opuštено sa palcem okrenutim *naviše*, ta je surlica savijena *prema gore* – ta surlica savijena je *naviše*, povuče ih *prema gore* – povuče ga *naviše*, ako automobilom krenemo *prema naprijed* – ako krenemo automobilom *napred*, jer je svaki pokušaj savijanja *prema naprijed* popraćen snažnom boli – jer je svaki pokušaj savijanja *napred* praćen jakim bolom. Ponekad par čine **(1) prema – u**: jedna podjela mirisa dijeli ih *prema* četiri osnovne kvalitete – jedna podjela mirisa deli ih *u* četiri

osnovna kvaliteta, **(2)** *prema – po*: pojmovi uskladišteni *prema* određenom redu – pojmovi uskladišteni *po* određenom redu, **(3)** *prema – na osnovu*: mogu već u ranom djetinjstvu naučiti razlikovati ove dvije boje *prema* nijansama – mogu već u ranom djetinjstvu naučiti da razlikuju ove dve boje *na osnovu* nijansi, **(4)** *prema – ø* [bez prijedloga]: unutrašnja strana bubnjića okrenuta je *prema* šupljini srednjeg uha – unutrašnja strana bubne opne okrenuta je šupljini srednjeg uha. Prema broju riječi u korpusu svakog jezika pojedinačno prijedlog *prema* ima sljedeće vrijednosti: Hr 0,1031%, Bs 0,0877%, Sr 0,085%. Najveća distanca postoji između Bs i Sr (0,0027%) slijedi Hr-Sr (0,0181%) i Bs-Hr (0,0154%). Međujezički prosječan odnos glasi 0,0919%.

Postoje nepodudarnosti u riječima sa refleksom jata. Razlika u upotrebi glagola *vid/j/eti* (Hr 1.898, Sr 1.364, Bs 785) ispoljava se u sljedećem. Prvo, u Hr se ne susreću ekavski oblici, koji su karakteristični za Sr (*videli* 156, *videla* 116, *videlo* 65, *videh* 37, *videše* 10, *videsmo* 2). Drugo, u Sr se ne pojavljuju ijekavski oblici, karakteristični za Hr (*vidjeli* 376, *vidjela* 186, *vidjeli* 172, *vidjelo* 72, *vidjeh* 12, *vidjesmo* 5, *vidje* 2, *vidješe* 1). Treće, mnogo više ima ijekavskih, nego ekavskih likova (826 : 386). Sve to utiče da distance između Hr i Sr iznosi 534 primjera. Prema odnosu relativnih vrijednosti ekavskih i ijekavskih oblika zajedno razlika između Bs i Hr je 0,0159%, Bs i Sr 0,0533, Hr i Sr 0,0374%. Međujezička korelacije za *videti* je 33,3333%, a za *vidjeti* 66,6667%. Ovdje treba imati u vidu činjenicu da se u Sr nalaze ekavski tekstovi, ali srpski jezik je također ijekavski (u BiH, Crnoj Gori, Hrvatskoj i u manjem dijelu Srbije).⁷ Do slične nepodudarnosti dolazi u leksemi *vr/ij/eme* (Hr 1.866, Sr 1.818, Bs 515), s tim što se u Sr pojavljuje 12 ijekavskih oblika *vrijeme*, koji u Hr stoje na prvom mjestu sa 1.213 upotreba, dok ekavski lik *vreme* nalazimo samo u Sr (1.201). Još jedna leksema spada u ovu kategoriju – to je *ri/ij/eč* (Hr 1.078, Sr 976, Bs 277). U Sr nalaze se njena tri ijekavska oblika: *riječi* (6), *riječ* (4), *riječima* (4). U Hr su, naravno, mnogo frekventniji ijekavizmi *riječi* (593), *riječ* (293), *riječima* (165), *riječju* (21). U Hr i Sr više ima ijekavskih nego ekavskih likova (1.086 : 968).

Što se tiče priloga *opet*, najveći broj nepodudarnih primjera (Hr 613, Sr 359, Bs 206) dolazi zbog toga što se umjesto njega u Sr koristi **(1)** *ponovo*: ići ćete *opet* u Veneciju – *ponovo* ćete ići u Veneciju, *opet* pomislih – *ponovo* pomislih, zato što ga je *opet* pustilo – što ga je *ponovo* pustilo, gdje je *opet* mogu vidjeti – gde bih mogao *ponovo* da je vidim, možda bih mogao *opet* postati čovjekom – možda sam *ponovo* mogao da postanem čovek, hoću li je *opet* vidjeti – da li ću je *ponovo* videti, i već sam *opet* spavao – i već sam *ponovo* spavao, uto se *opet* pojavila Hermina – uto se Hermina *ponovo* pojavi, **(2)** *kao i obično*: od bijesa sam *opet* ograbio vječ-

⁷ Nažalost, malo ima srpskih ijekavskih tekstova sa paralelnom hrvatskom i/li bosanskom/bošnjačkom verzijom.

no isto mjesto na bradi – razjaren, ogrebao sam se po bradi *kao i obično* na istom mestu, **(3)** *uskoro*: već sam pomišljao kako će mi možda brzo *opet* trebati – pomišlio sam da će mi možda *uskoro* zatrebati. Prema relativnim vrijednostima redosljed je sljedeći: Hr 0,0443%, Bs 0,0402%, Sr 0,0262%. Parovi jezika pokazuju sljedeću razliku: Hr-Sr 0,0181%, Bs-Hr 0,0041%, Bs-Sr % 0,014. Prosječan odnos triju jezika je 0,0369%.

Kada je u pitanju druga frekventna leksika, nepodudarnost se zapaža u korišćenju priloga *kako* (o čemu smo već nešto govorili): Hr 4.121 – Sr 2.841 – Bs 1.492. Jedan od razloga za njegovu jaču upotrebu u Hr u odnosu na Sr leži u spoju *kako* + *bi*, *bismo*, *biste* (Hr 585, Sr 290) i sl. Glagol *moći* je češći u Hr nego u Sr (5.612 : 5.491), pri čemu u Hr ima više oblika *moгу*, *možeš*, *možete*, *mogao*, *moglo*, *mogli*. Razlog za razliku u upotrebi prisvojne zamjenice *svoj* (Hr 3.414, Sr 3.142) leži u činjenici što se neki oblici pojavljuju samo u Hr: to su *svojem* (67), *svojega* (36), *svojemu* (21), *svojima* (12). Osim toga, pojedini oblici su više zastupljeni u Hr: *svoje* (1.345 : 1.319), *svojim* (772 : 724), *svoj* (716 : 660), *svojih* (318 : 304), *svoja* (115 : 112). Još se neke lekseme više koriste u Hr, npr. veznici *ili* (u Hr 4.120, u Sr 4.045) i *ali* (Hr 3.290, Sr 3.245), prijedlog *iz/a* (Hr 4.346, Sr 4.208). U sva tri jezika frekventnije je *iz* nego *iza* (Bs 1.440 : 159, Hr 3.860 : 486, Sr 3.743 : 465). U upotrebi *misлити* (Hr 964, Sr 826, Bs 290) leksička distanca između Hr i Sr iznosi 138 primjera. Primjetna je nejednaka upotreba infinitiva (104 : 32). Kao što smo već naveli, konstrukcija *da* + prezent je češća u Sr, a konstrukcija sa infinitivom u Hr. Zapaža se veća zastupljenost u Hr oblika *mislio* (159 : 99). U korišćenju glagola *početi* (Hr 692, Sr 631, Bs 178) vidljiva je pojačana frekvencija u Hr lika *počela* (194 : 151, distanca iznosi 43), *počeli* (168 : 145, distanca 23). Od 102 pojava glagola *postati* (Hr 667, Sr 565, Bs 207) veliki dio otpada na oblik *postalo* (115 : 52, distanca 63) i infinitiv *postati* (111 : 73, distanca 38).

5. Postoje niz drugih leksema koje su tipične samo za Sr ili samo za Hr, recimo **(1)** *takođe* za Sr (Hr 4 : Sr 467, Bs 9), *također* za Hr (Hr 508 : Sr 4, Bs 152): mlečni zubi se *takođe* zamenjuju stalnim – mliječni se zubi *također* zamjenjuju trajnim, ona se *takođe* neće zgrušati – ona se *također* neće zgrušati, voda se *takođe* može smatrati hranom – voda se *također* može smatrati hranom, **(2)** *zaista* za Sr (Hr 179 : Sr 340, Bs), *doista* za Hr (Hr 181 : Sr 6, Bs 25): možemo da osetimo i izrazimo ono što *zaista* želimo – možemo osjetiti i izraziti ono što *doista* želimo, neke vrste žive *zaista* po celom svetu – neke vrste žive *doista* po cijelom svijetu, da li zmije *zaista* nemaju noge – zar zmije *doista* nemaju noge, **(3)** *tko* za Hr (Hr 564 : Sr 0, Bs 5), *ko* za Sr (Hr 47 : Sr 658, Bs 244), Bs 721): genijem se naziva onaj *ko* ima izuzetno veliku inteligenciju – genijalcem se smatra onaj *tko* ima izuzetno visoku inteligenciju, pitanje je *ko* je prvi ukrotio konja – pitanje je *tko* je prvi ukrotio konja, na osnovu toga se znalo *ko* je pošiljalac pisma – na temelju toga se znalo *tko* je pošiljatelj pisma, **(4)** *veoma* za Sr (Hr 427, Sr 911, Bs 112), *vrlo* za Hr (Hr 832, Sr 370, Bs 171): čovek ima *veoma* složen organizam – čovjek ima *vrlo* složen or-

ganizam, neke stvari su *veoma* zanimljive – neke stvari *vrlo* su zanimljive, on je *veoma* slabo razvijen on je on *vrlo* slabo razvijen.

6. Razlika između Sr i Hr ispoljava se i u upotrebi fakultativnog vokala *a* u riječima tipa *uz(a)*, *k(a)*, *kad(a)*, *tad(a)*. Distanca u upotrebi prijedloga *uz(a)* između Hr i Sr iznosi 295 primjera (Hr 906, Sr 611, Bs 298). Ona najviše dolazi do izražaja zbog toga što se u Sr umjesto *uz/a* koristi **(1) za**: snovi su uglavnom vezani *uz* naše osjećaje – snovi su uglavnom vezani *za* naša osećanja, vrlo je često vezan *uz* ono što smo prethodnog dana doživjeli – vrlo često je vezan *za* ono što smo prethodnog dana doživjeli, velik broj zabluda vezanih *uz* gljive – veliki broj zabluda koje su vezane *za* pečurke, postoji puno zabluda vezanih *uz* gljive – *za* pečurke su vezana i druga verovanja, postoji mnogo vjerovanja vezanih *uz* dugu – postoji mnogo verovanja vezanih *za* dugu, procesi raspadanja, vezani *uz* prisutnost vode – procesi raspadanja, koji su vezani *za* prisustvo vode, teorija ne objašnjava sve pojave vezane *uz* svjetlost – teorija ne objašnjava sve pojave vezane *za* svetlost. Vrlo često umesto spoja *uz pomoć* stoji u Sr **(2) pomoću**: znanstvenici *uz pomoć* zvijezda mogu točno izmjeriti to vrijeme – naučnici, *pomoću* zvezda, mogu tačno da izmere to vreme, *uz pomoć* kompasa – *pomoću* kompasa, *uz pomoć* organskih kiselina – *pomoću* organskih kiselina, cijedili su *uz pomoć* prostirki i krpa – cedili su *pomoću* prostirki i krpa, *uz pomoć* preciznih instrumenata – *pomoću* preciznih instrumenata, *uz pomoć* pare – *pomoću* pare, *uz pomoć* kontaktnoga tiska – *pomoću* kontaktnog tiska, elektroni se oslobađaju *uz pomoć* svjetlosti – elektroni se oslobađaju *pomoću* svetlosti, bio je to prvi tunel probijen *uz pomoć* eksploziva – bio je to prvi tunel probijen *pomoću* eksploziva, vještina kretanja po snijegu *uz pomoć* skija – veština kretanja po snegu *pomoću* skija. Postoji još jedna osobenost: umjesto *za* u Sr se upotrebljava **(3) pored**: jer je, *uz* ostalo, i lakše probavljivo od kravljega mlijeka – jer je *pored* ostalog a i lakše za varenje od kravljeg mleka, *uz* ove suvremene metode – *pored* ovih savremenih metoda, *uza* svu moć što ju je imao – *pored* sve moći koju je posedovao, ali se i *uz* to papir mora sušiti – ali, i *pored* toga, hartija mora da se suši, a *uz* njega – a *pored* njega. Rjeđe se pojavljuje **(4) sa**: mužjak se redovito vezuje *uz* više ženki – mužjak se redovno povezuje *sa* više ženki. Prema relativnim vrijednostima *uz* se najviše koristi u Bs (92,953), slijedi Sr (90,18%) i Hr 89,8455%). Prosječna razlika između parova jezika iznosi: Bs-Hr 3,1075%, Bs-Sr 2,773%, Hr-Sr 0,3345%. Srednja vrijednost međujezičkih odnosa glasi 90,9928%. Što se tiče oblika *uza*, redoslijed je sljedeći: Hr 10,1545%, Sr 9,82%, Bs 7,0469%; parne razlike imaju ove vrijednosti: Bs-Hr 3,1076%, Bs-Sr 2,7731%, Hr-Sr 0,3345%, prosječna trojezička korelacija iznosi 9,0071%. Oblik *ka* se znatno više susreće u Sr (Hr 63 : Sr 458, Bs 70), a *k* u Hr (Hr 604 : Sr 101, Bs 42). Up.: pa joj se leđa spuštaju od vrata *ka* repu – a joj se leđa spuštaju od vrata *k* repu, talasi jurnu *ka* obali – valovi jurnu *k* obali, on kreće *ka* kičmenoj moždini – on kreće *prema* leđnoj moždini, oni kreću *ka* severnijim krajevima – oni kreću *prema* sjevernijim krajevima. Riječ *kada* je češća u Sr (Hr 631 : Sr 1.985, Bs 258), a *kad* u Hr (Hr 2.497 : Sr 1.190), npr.: ne-

ke ribe „grizu“ samo *kada* na udicu zakačite komadić tela neke druge ribe – neke ribe „grizu“ samo *kad* na udicu zakačite komadić tijela neke druge ribe, podsećaju na najmanje vrste rakova i račića *kada* se izlegu – podsjećaju na najmanje vrste rakova i račića *kad* se izlegu, *kada* njima mašu – *kad* njima mašu. S druge strane *tada* se znatno više upotrebljava i u Hr i u Sr (odnos *tada* i *tad* je u Hr 487 : 31, u Sr 431 : 17, u Bs 104 : 9).

7. U nekim slučajevima u jednom od jezika uopšte se ne pojavljuje određena riječ, npr. takva je leksema *uopšte*, koju ne nalazimo u Hr (Hr 0 : Sr 512, Bs 54), i *uopće*, koju se ne susreće u Sr (Hr 418 : Sr 0, Bs 51). Up.: organizmi niže vrste *uopšte* nemaju mozak – organizmi niže vrste *uopće* nemaju mozak, to je grupa riba koja *uopšte* ne podseća na ribe – to je skupina riba koja *uopće* ne podsjeća na ribe, što se *uopšte* ne isplati – što se *uopće* ne isplati. Zbog toga relativna distanca između Hr i Sr u upotrebi *uošte* i *uopće* iznosi 100%. U paru Bs-Hr odnos je 51,4286%, a u paru Bs-Sr 47,5714%.

8. Naše istraživanje pokazalo je da razlike u prvih 200 najčešćih leksema manjim dijelom imaju karakter međujezičkih sistemskih nepodudarnosti i da uglavnom dolaze zbog različitog/specifičnog izbora sinonima i varijanata jedne riječi. Analiza ukazuje na to da je neophodno razlikovati međujezičke semantičke difereme i frekvencijske difereme. U prve spadaju formalne identeme koje imaju različito značenje u B, K i/li S, a u druge lekseme koje se razlikuju samo u broju upotreba. U jednim slučajevima radi se o semantičkim identemama i frekvencijskim diferemama. Ovdje spadaju parovi *i – pa, nego – već, kako – da, o – od, ovaj – taj, vrlo – veoma, koji – što, zato – jer*. Ukoliko se kvantitativne razlike uzimaju kao kvalitativne razlike, dobijaju se pseudodifereme (lažne difereme), budući da takve riječi postoje u sva tri jezika sa istim značenjem, ali različitim stepenom upotrebe. U drugim slučajevima riječ je o frekvencijskim diferemama varijantskog tipa, u kojima značenje ostaje, ali se mijenja forma dodavanjem ili oduzimanjem jednog znaka. U istraživanom materijalu takvu modifikaciju daje, recimo, fakultativno **a** u parovima tipa *kada – kad, s – sa, iz – iza, uz – uza, što – šta, sad – sada*. Ovdje se, dakle, ne radi o semantičkim diferemama (takve riječi imaju isto značenje u sva tri jezika). Lekseme sa minimalnom formalnom varijacijom tipa *takođe – također, uopšte – uopće, ko – tko, netko – neko, nitko – nitko* nazvali bismo formalno-frekvencijskim diferemama, jer polarizuju Hr i Sr i svojom formom i svojom učestalošću. U trećim slučajevima do nepodudarnosti dolazi zbog razlike u izboru riječi iz određenog sinonimskog niza (izboru koji nije izazvan/uslovljen/predodređen međujezičkim razlikama) tipa *kazati – reći, ako – ukoliko*, što se može desiti u okviru svakog od jezika, u dvočlanoj korelaciji (Bs-Hr, Bs-Sr, Hr-Sr) i tročlanom odnosu (Bs-Hr-Sr).

Analiza pokazuje da u grupi 200 najfrekventnijih riječi jezika **A** nema lekseme koja bi bila nepoznata i nerazumljiva prosječnom govorniku/govornicima jezika **B** ili **C** te da je prag semantičnog prepoznavanja 100%, odnosno da je razumljivost potpuna.

9. Svaki jezički par ima specifičnosti u visini relativnih vrijednosti. Ako se riječi sa refleksom jata ne uzimaju u obzir zbog dvostruke prirode srpskog jezika (ekavsko-ijekavske), dobijaju se sljedećih deset riječi koje prave najveću razliku između Bs, Hr i Sr. U paru Hr-Sr to su *da* (1,0096%), *se* (0,5932%), *bitiljesam* (0,3780%), *s* (0,3218%), *on* (0,2026%), *sa* (0,13708%), *ja* (0,1339%), *i* (0,1320%), *u* (0,0997%), *reći* (0,0779%), u Bs-Sr *da* (0,7739%), *se* (0,4488%), *niko* (0,3029%), *s* (0,2381%), *on* (0,2023%), *sa* (0,1530%), *i* (0,1320%), *nego* (0,1191%), *bitiljesam* (0,1151%), *pod* (0,1103%), a u Bs-Hr *bitiljesam* (0,4931%), *niko* (0,3115%), *da* (0,2357%), *se* (0,1444%), *kada* (0,1286%), *pod* (0,1236%), *nego* (0,1069%), *šta* (0,0928%), *nekoliko* (0,0899%), *postati* (0,0843%). Kao što se vidi, u pojedinim parovima nema leksema iz drugih parova: u Hr-Sr *niko*, *nego*, *pod* (iz Bs-Sr, Bs-Hr), *kada*, *šta*, *nekoliko*, *poslati* (iz Bs-Hr), u Bs-Sr *ja* (iz Hr-Sr, Bs-Hr), *u* (iz Hr-Sr), u Bs-Hr *s*, *on* *sa*, *i*, *u*, *reći* (iz Hr-Sr), *s*, *on*, *sa*, *i* (iz Bs-Sr). Prijedlog *u* pravi najveću razliku između Hr i Sr (0,0997%) i stoji na 12. mjestu, a između Bs i Hr vlada potpuna podudarnost pa stoga ova riječ zauzima dno tabele, zajedno sa drugim leksemama sa nultum vrijednošću. U parovima Hr-Sr i Bs-Sr jedne te iste riječi sa maksimalnom frekvencijskom diferencijacijom stoje na prvoj, drugoj, četvrtoj, petoj i šestoj poziciji: na prvoj *da*, na drugoj *se*, na četvrtoj *s*, na petoj *on*, na šestoj *sa*. U paru Bs-Hr najveće difereme su *bitiljesam* (u Hr-Sr dolazi na trećem mjestu, a u Bs-Sr na devetom) i *niko*. U Bs-Hr *da* se nalazi na trećoj poziciji. Iz ove analize dolazimo do zaključka da je najharmonični odnos diferema u paru Hr-Sr i Bs-Sr, dok je vidljiva disharmonija Bs-Hr u odnosu na Hr-Sr i Bs-Sr. Različito su zastupljeni parovi sa varijantskim oblicima riječi istog značenja. Tako se u Hr-Sr *što* i *šta* nalaze jedan kraj drugog na 23. i 24. poziciji (0,0690% i 0,689%), u Bs-Sr *što* je tek na 32. mjestu (0,687%), a *šta* na 86 (0,2387%), dok je u Bs-Hr distanca još veća: *šta* stoji na 13. mjestu (0,0928%), a *što* tek na 160 (0,0003%). U Hr-Sr *s* je na 6. a *sa* na 8. mjestu (0,3118% : 0,1371%), u Bs-Sr *s* zauzima 6. poziciju, a *sa* 11 (0,2381% : 0,1530%), dok je u Bs-Sr *s* na 16. mjestu, a *sa* tek na 78 (0,0837% : 0,01592%). Prilozi *veoma* – *vrlo* su približno iste difereme u paru Hr-Sr (*veoma* 61. mjesto sa 0,2362 – *vrlo* 82. mjesto sa 0,0139) i Bs-Hr (*veoma* 57. mjesto sa 0,2321 – *vrlo* 64. mjesto sa 0,02164%). U paru Bs-Sr *vrlo* je veća diferema od *veoma* (prvi prilog se nalazi na 65. mjestu sa 0,0356%), koji ima nulte relativne vrijednosti i stoga se nalazi na dnu tabele. U Hr-Sr *takođe* i *također* stoje na 74. i 76. mjestu (0,0166% : 0,0163%), u Bs-Sr *također* na 68 (0,0342%) a *takođe* na 136 (/0,0666), dok u Bs-Hr *također* dolazi na 22. poziciji (0,0508%) a *takođe* na 60 (0,2296%). Riječ *uopšte* više distancira Bs od Hr (67. mjesto (0,0207%) i Hr od Sr (73. mjesto sa 0,01658%) nego Bs od Sr (149. mjesto sa 0,00381%). S druge strane, *uopće* je u paru Bs-Hr na 32. mjestu (0,0397%), u Bs-Sr na 46. mjestu (0,0513%), a u Hr-Sr na 87. mjestu (0,0113%).

Analiza pokazuje da 150 najfrekventnijih riječi pokriva između 34,4% i 38,5% čitavog korpusa (prosječno 36,8%), s tim što je taj procenat najveći u Sr (38,5%), najmanji u BS (34,4%), a srednju poziciju zauzima Hr (37,6%).

10. Distanca između Bs, Hr i Sr može se odrediti i u formi euklidske razdaljine, koja predstavlja kvadratni korijen dobijen iz zbira kvadrata dvaju korpusa: $d = \text{SQRT}(d1*d1+d2*d2+d3*d3)$, gdje je SQRT kvadratni korijen, $d1$ razlika između relativnih vrijednosti riječi u Bs i Hr, $d2$ razlika relativnih vrijednosti između Bs i Sr, a $d3$ između Hr i Sr. U ovoj analizi dobili smo sljedeće rezultate. Najveću distancu između Bs, Hr i Sr pravi riječ *da*, koja ima koeficijent iznad 1 (1,2937), dok sve ostale lekseme znatno zaostaju. Na drugom mjestu nalazi se povratna riječ *se* (0,8720), slijedi *bitil/jesam* (0,6319). Četvrto i peto mjesto zauzima ijekavsko/ekavska leksema *htjeti* (0,7578), *hteti* ((0,6606). Par *s – sa* dolazi na 6. i 8. mjestu (0,4620 – 0,4089). Na sedmoj poziciji nalazi se *on* (0,4346). Na devetom i desetom mjestu stoji zamjenica *ja* i veznik *i* (0,3742 – 0,2980). U nekim slučajevima susjedne pozicije zauzimaju riječi sa refleksom jata (4. i 5. mjesto *htjeti/hteti*, 13. i 14. *vreme/vrijeme*). Ponekad veću međujezičku distancu pravi ekavski oblik (*čovjek* 11 – *čovjek* 59, *mesto* 27 – *mjesto* 29, *reč* 31 – *riječ* 36, *pre* 33 – *prije* 145, *gde* 34 – *gdje* 45, *uvek* 37 – *uvijek* 42, *živeti* 41 – *živjeti* 50), a ponekad ijekavski (*vidjeti* 13 – *videti* 19, *svijet* 20 – *svet/sveti* 26, *željeti* 39 – *želeti* 49). Izuzev prijedloga *prije* (145. pozicija) svi se ekavsko-ijekavski likovi nalaze u gornjem dijelu tabele (u prvih 60 riječi). U tom segmentu dolazi 22 ekavsko-ijekavska oblika, što čini 36,67% prvih 60 riječi. Pošto refleks jata ne razgraničava srpski jezik od druga dva jezika, jer je on ekavski i ijekavski, važno je utvrditi koje riječi bez refleksa jata najviše diferenciraju B, K i S. Njihov redosljed izgleda ovako: *bitil/jesam*, *da*, *se*, *s*, *on*, *sa*, *ja*, *i*, *u*, *reči*, *na*, *ne*, *kako*, *što*, *šta*, *ili*, *sam*, *a*, *o*, *on/onaj*, *koji*, *ovaj*, *moj*, *od*, *ti/taj*, *nisam*, *jedan*, *kao*, *ali*, *sav*, *njegov*, *slika/ti*, *za*, *ko*, *odgovor/iti*, *veoma*. Neke od navedenih leksema dolaze u obliku dviju varijanti iste riječi i to (**a**) jedna za drugom sa istim koeficijentom (*što* 23. pozicija: *šta* 24) ili na vrlo malom odstojanju i sa približnim koeficijentom (*s* na 6. mjestu: 0,4620 – *sa* na 8. mjestu: 0,4089). Postoje parovi u kojima se parnjak nalazi u drugom dijelu tabele (od mjesta 60 pa nadalje). Tako *ko* zauzima 58. poziciju, a *tko* 63. Riječ *veoma* stoji na 61. mjesto, a *vrlo* se ne nalazi među prvim 60 (82. mjesto). Neke varijante iste lekseme imaju manju učestalost pa se nalaze ispod 60. mjesta : *kada* (65. mjesto) – *kad* (69), *sada* (101) – *sad* (110), *netko* (100) – *neko* (103), *iz* (159) – *iza* (167). Ako izostavimo riječi sa refleksom jata i riječi sa fakultativnim vokalom **a** (tipa *što – šta*, *kada – kad*), dobićemo spisak od 31 riječi (prema veličini koeficijenta) koje nemaju nikakav formalni parnjak, odnosno drugu formalnu varijantu i koje ne prave dvočlanu, već jednočlanu diferencijaciju: *bitil/jesam*, *da*, *se*, *on*, *ja*, *i*, *u*, *reči*, *na*, *ne*, *kako*, *ili*, *sam*, *a*, *o*, *on/onaj*, *koji*, *ovaj*, *moj*, *od*, *ti/taj*, *nisam*, *jedan*, *kao*, *ali*, *sav*, *njegov*, *slika/ti*, *za*, *odgovor/iti*, *veoma*. Euklidski koeficijent prvih 60 riječi kreće se između 0,6319 (*biti*) i 0,0589 (*odgovor/iti*). Riječi na poziciji između 61. i 120. imaju raspon od 0,0580 do 0,0235 (*veoma – uz*), a od 121. do 150. on je između 0,0235 i 0,01124 (*ništa – kraj*).

11. Postoji još nekoliko načina utvrđivanja odnosa između upotrebe riječi u dva ili više korpusa. Jedan od njih ima naziv Log-likelihood (Log-likelihood-www). Njegova se suština može predstaviti na sljedeći način:

	Bs	Hr	Sr	Zbir
Frekvencija riječi	a	b	c	a+b+c
Frekvencija ostalih riječi	d-a	f-b	g-c	d+f+g-a-b-c
Svega	d	f	g	d+f+g

Značenje **d** odgovara broju pojava u Bs, **f** u Hr, a **g** u Sr (značenja **N**). Vrijednosti **a**, **b** i **c** nazivaju se opservacionim značenjima (**O**). Očekivana značenja (**E**) izračunavaju se po formuli:

$$E_i = \frac{N_i \sum_j O_j}{\sum_j N_j}$$

U našem slučaju ($N_1 = \mathbf{d}$, $N_2 = \mathbf{f}$ i $N_3 = \mathbf{g}$) ona glasi:

$$E_1 = \mathbf{d} * (\mathbf{a} + \mathbf{b} + \mathbf{c}) / (\mathbf{d} + \mathbf{f} + \mathbf{g})$$

$$E_2 = \mathbf{f} * (\mathbf{a} + \mathbf{b} + \mathbf{c}) / (\mathbf{d} + \mathbf{f} + \mathbf{g})$$

$$E_3 = \mathbf{g} * (\mathbf{a} + \mathbf{b} + \mathbf{c}) / (\mathbf{d} + \mathbf{f} + \mathbf{g})$$

Značenje log-likelihood može se izračunati i na ovaj način:

$$-2 \ln \lambda = 2 \sum_i O_i \ln \left(\frac{O_i}{E_i} \right)$$

što odgovara određivanju LL po sljedećoj formuli: $LL = 2 * (\mathbf{a} * \log(\mathbf{a}/E_1)) + (\mathbf{b} * \log(\mathbf{b}/E_2)) + (\mathbf{c} * \log(\mathbf{c}/E_3))$. Kada se sortira spisak riječi po LL, dobijaju se riječi sa najvećim koeficijentom LL, koje imaju maksimalnu razliku u relativnim vrijednostima triju korpusa. Riječi sa približno jednakom frekvencijom nalaze se na dnu spiska (više v. Rayson/Berridge/Francis 2004, Rayson/Garside 2000).

Izvršena analiza ovom metodom daje nešto drugačije rezultate od prethodnih. Najveći trojezički diferencijalni koeficijent imaju ijekavsko-ekavske riječi – od 26 diferema čak 22: *htjeti* (11.881), *hteti* (11.063) i *čovjek* (4.783). Slijedi *da* (3.928), *vreme* (3.143), *vidjeti* (2.919), *s* (2.767), *sa* (2.547), *vrijeme* (2.491), *videti* (2.374), *svet/i* (1.848), *mesto* (1.841), *svijet* (1.700), *reč* (1.674), *uvek* (1.610), *gde* (1.589), *pre* (1.497), *živeti* (1.478), *mjesto* (1.405), *što* (1.363), *riječ* (1.363), *želeti* (1.293), *uvijek* (1.259), *gdje* (1.209), *željeti* (1.194), *živjeti* (1.166). Njihovu dominaciju jedino narušavaju *da* (4. mjesto), *s* (7), *sa* (8) i *što* (20). Ovaj metod pokazuje da se Bs, Hr i Sr najviše razlikuju u broju upotreba ekavskih i ijekavskih oblika, međutim, kako što smo već rekli, oni ne predstavljaju diferencijalo obilježje ni u parovima (Bs-Hr, Bs-Sr, Bs-Hr) ni u tročlanom odnosu (Bs-Hr-Sr). Stoga je važnije dobiti statistiku za leksiku bez refleksa jata. Deset takvih najčešćih riječi su *da* (3.928),

s (2.767), sa (2.547), što (1.363), tko (929), se (878), uopšte (735), takođe (717), ko (702), također (680), uopće (584). Ova metoda pokazuje dosta realnu sliku saodno-sa u Gralis-Korpusu.

U daljoj analizi trebalo bi uporediti rezultate dobijene u svim navedenim načinima statističke obrade trojezičnog korpusa, kao i druge metode (koje u ovom radu zbog prostorne ograničenosti nismo mogli da spomenemo niti da razmotrimo) kako bi se utvrdilo za koji aspekt istraživanja podudarnosti, sličnosti i razlika između B, K i S one (metode) najviše odgovaraju. Takođe je svrsishodno uporediti podatke iz Gralis-Korpusa sa podacima iz jednojezičkih korpusa. Važno je isto tako sučeljiti rezultate ove analize sa tumačenjima leksičkih razlika u srbistici, kroatistici i bošnjakistici. O svemu tome biće govora u posebnome radu.

Skraćenice

B – bosanski/bošnjački jezik
 Bs – bosanski/bošnjački korpus
 Hr – hrvatski korpus
 K – hrvatski jezik
 S – srpski jezik
 Sr – srpski korpus

Literatura i izvori

- Gralis-Korpus: <http://www-gewi.kfunigraz.ac.at/gralis/0.Projektarium/Gralis-Korpus/korpus.html>
- Log-likelihood-www: Log-likelihood calculator. In: <http://ucrel.lancs.ac.uk/Ilwizard.html>
- Rayson/Berridge/Francis 2004: Rayson, P.; Berridge, D.; Francis, B. Extending the Cochran rule for the comparison of word frequencies between corpora. In: Purnelle G.; Fairon C.; Dister A. (Hg.). *Le poids des mots: Proceedings of the 7th International Conference on Statistical analysis of textual data (JADT 2004)*. Louvain-la-Neuve, Belgium, March 10–12, 2004. Louvain-la-Neuve: Presses universitaires de Louvain. S. 926–936
- Rayson/Garside 2000: Rayson, P.; Garside, R. Comparing corpora using frequency profiling. In: *Proceedings of the workshop on Comparing Corpora, held in conjunction with the 38th annual meeting of the Association for Computational Linguistics (ACL 2000)*. 1–8 October 2000. Hong Kong S. 1–6.

Die lexikalische Distanz zwischen dem Bosnischen/Bosniakischen, Kroatischen und Serbischen im Gralis-Korpus

Diese Analyse der lexikalischen Unterschiede zwischen dem Bosnischen/Bosniakischen, Kroatischen und Serbischen (B, K, S) anhand dreier textueller Versionen des Gralis-Korpus – der bosnischen/bosniakischen (Bs), kroatischen (Hr) und serbischen (Sr) – besteht aus zwei Teilen: Im ersten Teil erfolgt eine Analyse der Unterschiede hinsichtlich der absoluten (wie oft scheint ein bestimmtes Wort auf) und relativen Werte (prozentuelles Verhältnis zwischen Tokens und der Gesamtzahl an Wörtern im Korpus), wobei mithilfe von Beispielen Gründe für auftretende Unterschiede dargelegt werden. Im zweiten Teil kommen der Euklidische Abstand und Log-likelihood-Berechnungen zur Anwendung, indem sämtliche Korpuskorrelationen gezeigt und Schlussfolgerungen gezogen werden. Die Analyse absoluter Parameter dient dem Ziel einer Bestimmung der Häufigkeit jedes einzelnen Wortes – ungeachtet dessen, wie viele Lexeme die jeweilige sprachlichen Version des Korpus umfasst – und eines Vergleichs der untersuchten Sprachen. Mit der Analyse absoluter Parameter erfolgt die Erfassung der Frequenz jedes einzelnen Wortes in Bezug auf die Gesamtzahl an Wörtern in Bs, Hr und Sr, wobei sodann auf Basis der gewonnenen Resultate eine paarweise (Bs ↔ Hr, Bs ↔ Sr, Hr ↔ Sr) und eine dreigliedrige (Bs ↔ Hr ↔ Sr) Erhebung der Unterschiede zwischen den Sprachen vorgenommen wird. Aus der Analyse der zehn häufigsten Wörter können dabei folgende Schlussfolgerungen gezogen werden: (1) B, K und S stimmen größtenteils überein, (2) die Variation hinsichtlich der Reihenfolge der Lexeme ist minimal und (3) diese betrifft meist einen direkten Positionswechsel (dritter Platz wird zu zweitem, achter Platz wird zu erstem u. a.). Neben den Unterschieden in der Verwendung des Verbs *bitiljesam*, lässt sich auch eine Abweichung in Bezug auf die Frequenz des Verbs *ht(j)eti* erkennen, das in Sr seltener angetroffen wird (Hr 8.224, Sr 6.397). Eine deutliche Ungleichheit tritt bei der Verwendung der Präposition *s* und *sa* auf: Die erste Form überwiegt in Hr (*s* 7.672, *sa* 2.004) und Bs (*s* 2.099, *sa* 1.172), wogegen die zweite in Sr häufiger ist (*sa* 6.381, *s* 2.462). In der weiteren Analyse soll erhoben werden, worin die grundlegenden Unterschiede in der Verwendung der 100 häufigsten Wörter im Gralis-Korpus liegen.

Die Untersuchung zeigte, dass die Unterschiede bei den 200 häufigsten Lexemen nur zu einem kleineren Teil den Charakter von systematischen Verschiedenheiten besitzen und in erster Linie auf Grund einer unterschiedlichen/spezifischen Wahl von Synonymen und Varianten eines Wortes entstehen. Die Analyse weist auch darauf hin, dass unbedingt zwischen intersprachlichen semantischen Differenzen und Frequenzdifferenzen unterschieden werden muss. Erstere umfassen formale Identeme, die in B, K und/oder S über eine unterschiedliche Bedeutung verfügen, während die zweite Gruppe Lexeme beinhaltet, die sich nur hinsichtlich der Zahl ihrer Verwendung unterscheiden. In manchen Fällen trifft man auf semantische Identeme und Frequenzdiffereme, wie etwa bei den Paaren *i – pa, nego – već, kako – da, o – od, ovaj – taj, vrlo – veoma, koji – što* und *zato – jer*. Werden quantitative Unterschiede als qualitative Unterschiede interpretiert, kommt es zur Entstehung von Pseudodifferenzen, wobei diese Wörter in allen Sprachen mit der gleichen Bedeutung angetroffen werden können, wenn auch mit unterschiedlicher Häufigkeit im Gebrauch. In anderen

Fällen handelt es sich um Frequenzdiffereme gleicher Bedeutung, die jedoch – durch Hinzufügen oder Entfernen eines Zeichens – in unterschiedlichen Varianten auftreten können. Im untersuchten Material erfolgt eine derartige Modifikation etwa durch das bewegliche **a** und manifestiert sich in Paaren wie *kada* – *kad*, *s* – *sa*, *iz* – *iza*, *uz* – *uza*, *što* – *šta* und *sad* – *sada*, bei denen es sich somit nicht um semantische Differeme (Wörter mit gleicher Bedeutung in allen drei Sprachen) handelt. Lexeme mit minimaler formaler Varianz, z. B. *takođe* – *također*, *uopšte* – *uopće*, *ko* – *tko*, *netko* – *neko* und *nitko* – *nitko*, könnten als ausgeprägte formale Frequenzdiffereme bezeichnet werden, weil sie eine Totalopposition zwischen Hr und Sr bilden. In anderen Fällen wiederum kommt es zu Abweichungen auf Grund der Wahl eines bestimmten Wortes innerhalb einer synonymischen Reihe, wobei die Wahlentscheidung nicht durch Unterschiede zwischen den Sprachen bedingt ist. Dazu zählen Paare wie *kazati* – *reći* und *ako* – *ukoliko*. Hierbei muss es sich nicht zwangsläufig um ein Auftreten entweder in Bs oder in Hr oder Sr handeln, vielmehr sind auch paarige (Bs-Hr, Bs-Sr, Hr-Sr) und dreigliedrige (Bs-Hr-Sr) Verhältnisse möglich.

Die Analyse zeigte weiters, dass innerhalb der Gruppe der 200 häufigsten Wörter einer Sprache **A** keine Lexeme gefunden werden konnten, die durchschnittlich gebildeten Sprechenden der Sprache **B** oder **C** unbekannt oder unverständlich wären, sondern dass der Grad der semantischen Erkennung bei 100% lag bzw. die Verständlichkeit eine vollständige war. Gemäß den erhobenen Angaben machen die 150 häufigsten Wörter zwischen 34,4% und 38,5% des gesamten Korpus aus (im Durchschnitt 36,8%), wobei diese Zahl in Sr am höchsten (38,5%) und in Bs am niedrigsten (34,4%) ist, während Hr die mittlere Position einnimmt (37,6%).

Die Unterschiede zwischen Bs, Hr und Sr wurden auch mithilfe des Euklidischen Abstandes untersucht, wobei die Ergebnisse zeigen, dass die größte Distanz zwischen Bs, Hr und Sr im Falle des Wortes *da* besteht, das über einen Koeffizienten von über 1 verfügt (1,2937), der von keinem anderen Lexem auch nur annähernd erreicht wird. An zweiter Stelle befindet sich das Reflexivum *se* (0,8720), gefolgt von *biti/jesam* (0,6319). Die vierte und fünfte Position nehmen die ijekavische und die ekavische Form des Lexems *htjeti* (0,7578) und *hteti* (0,6606) ein, auf die das Paar *s* – *sa* an 6. und 8. Stelle folgt. Dazwischen liegt an der 7. Stelle *on* (0,4346), vor dem Pronomen *ja* und der Konjunktion *i* (0,3742 – 0,2980).

In der Arbeit wurde auch eine unter der Bezeichnung „Log-likelihood“ bekannte Methode zur Anwendung gebracht, die leicht abweichende Ergebnisse zeigte. Den größten dreisprachigen Differentialkoeffizienten bildeten dabei ijekavisch-ekavische Wörter, auf die von 26 Differemen insgesamt 22 entfallen: *htjeti* (11.881), *hteti* (11.063) und *čovjek* (4.783). Es folgen *da* (3.928), *vreme* (3.143), *vidjeti* (2.919), *s* (2.767), *sa* (2.547), *vrijeme* (2.491), *videti* (2.374), *svet/i* (1.848), *mesto* (1.841), *svijet* (1.700), *reč* (1.674), *uvek* (1.610), *gde* (1.589), *pre* (1.497), *živeti* (1.478), *mjesto* (1.405), *što* (1.363), *riječ* (1.363), *želeti* (1.293), *uvijek* (1.259), *gdje* (1.209), *željeti* (1.194) und *živjeti* (1.166). Ihre Dominanz wird einzig von *da* (4. Stelle), *s* (7.), *sa* (8.) und *što* (20.) durchbrochen. Diese Methode zeigt, dass sich Bs, Hr und Sr am meisten hinsichtlich der Verwendung ekavischer und ijekavischer Formen unterscheiden, wobei jedoch dieser Umstand, wie bereits gesagt wurde, weder in paariger (Bs-Hr, BS-Sr, BS-Hr) noch in dreigliedriger (Bs-Hr-Sr) Beziehung ein differenzierendes Merkmal darstellt.

Aus diesem Grunde ist es vorteilhaft, den Jat-Reflex bei Statistiken außer Acht zu lassen. Auf diese Weise erscheinen als häufigste Wörter *da* (3.928), *s* (2.767), *sa* (2.547), *što* (1.363), *tko* (929), *se* (878), *uopšte* (735), *takođe* (717), *ko* (702), *također* (680) und *uopće* (584). Durch die Anwendung dieser Methode ergibt sich ein überaus reales Bild der Verhältnisse im Gralis-Korpus.

Branko Tošović
Institut für Slawistik
der Karl-Franzens-Universität Graz
Merangasse 70
8010 Graz
+43/316/3802522
branko.tosovic@uni-graz.at
<http://www-gewi.kfunigraz.ac.at/gralis/>

Prilog 1: Apsolutna i relativna učestalost, euklidska razdaljina

Br.	Riječ	Apsolutna frekvencija				Relativna frekvencija (u %)								Euklidova distanca
						Procentualna vrijednost		Srednja vrijednost	Parna (dvojezička) distanca					
		Bs	Hr	Sr	Bs	Hr	Sr	Bs-Hr-Sr	Bs-Hr	Bs-Sr	Hr-Sr			
1	<i>da</i>	8321	19193	32769	1,6219	1,3862	2,3958	1,8013	0,2357	0,7739	1,0096	1,2937		
2	<i>se</i>	7763	29106	29462	1,5131	2,1021	2,1540	1,9231	0,5890	0,6409	0,0519	0,8720		
3	<i>htjeti</i>	2305	8220	6	0,4493	0,5937	0,0004	0,3478	0,1444	0,4488	0,5932	0,7578		
4	<i>hteti</i>	0	4	6391	0,0000	0,0003	0,4673	0,1559	0,0003	0,4673	0,4670	0,6606		
5	<i>biti/jesam</i>	27809	81879	75712	5,4204	5,9135	5,5355	5,6231	0,4931	0,1151	0,3780	0,6319		
6	<i>s</i>	2099	7672	2462	0,4091	0,5541	0,1800	0,3811	0,1450	0,2291	0,3741	0,4620		
7	<i>on</i>	5561	19321	18968	1,0839	1,3954	1,3868	1,2887	0,3115	0,3029	0,0086	0,4346		
8	<i>sa</i>	1172	2004	6381	0,2284	0,1447	0,4665	0,2799	0,0837	0,2381	0,3218	0,4090		
9	<i>ja</i>	4556	8291	8998	0,8880	0,5988	0,6579	0,7149	0,2892	0,2301	0,0591	0,3743		
10	<i>i</i>	14851	43449	41187	2,8947	3,1380	3,0113	3,0147	0,2433	0,1166	0,1267	0,2981		
11	<i>čovjek</i>	2	1	2772	0,0004	0,0001	0,2027	0,0677	0,0003	0,2023	0,2026	0,2863		
12	<i>u</i>	9387	28194	27340	1,8297	2,0363	1,9989	1,9550	0,2066	0,1692	0,0374	0,2696		
13	<i>vidjeti</i>	785	1898	0	0,1530	0,1371	0,0000	0,0967	0,0159	0,1530	0,1371	0,2060		
14	<i>vreme</i>	0	0	1806	0,0000	0,0000	0,1320	0,0440	0,0000	0,1320	0,1320	0,1867		
15	<i>vrijeme</i>	515	1866	12	0,1004	0,1348	0,0009	0,0787	0,0344	0,0995	0,1339	0,1703		
16	<i>reći</i>	1626	2608	2846	0,3169	0,1884	0,2081	0,2378	0,1286	0,1089	0,0197	0,1696		
17	<i>na</i>	5241	15856	15482	1,0216	1,1452	1,1319	1,0996	0,1236	0,1103	0,0133	0,1662		

18	<i>ne</i>	2353	7830	7902	0,4586	0,5655	0,5777	0,5340	0,1069	0,1191	0,0122	0,1605
19	<i>videti</i>	0	0	1364	0,0000	0,0000	0,0997	0,0332	0,0000	0,0997	0,0997	0,1410
20	<i>svijet</i>	496	1081	2	0,0967	0,0781	0,0001	0,0583	0,0186	0,0965	0,0779	0,1254
21	<i>moći</i>	1618	5612	5491	0,3154	0,4053	0,4015	0,3741	0,0899	0,0861	0,0039	0,1246
22	<i>kako</i>	1492	4121	2841	0,2908	0,2976	0,2077	0,2654	0,0068	0,0831	0,0899	0,1226
23	<i>što</i>	286	128	1488	0,0557	0,0092	0,1088	0,0579	0,0465	0,0530	0,0995	0,1220
24	<i>šta</i>	2052	6823	5797	0,4000	0,4928	0,4238	0,4389	0,0928	0,0239	0,0689	0,1181
25	<i>ili</i>	1094	4120	4045	0,2132	0,2976	0,2957	0,2688	0,0843	0,0825	0,0018	0,1180
26	<i>svet/sveti</i>	7	5	1128	0,0014	0,0004	0,0825	0,0281	0,0010	0,0811	0,0821	0,1154
27	<i>mesto</i>	0	1	1066	0,0000	0,0001	0,0779	0,0260	0,0001	0,0779	0,0779	0,1102
28	<i>sam</i>	916	3487	3509	0,1785	0,2518	0,2566	0,2290	0,0733	0,0780	0,0047	0,1071
29	<i>mjesto</i>	344	1081	16	0,0671	0,0781	0,0012	0,0488	0,0110	0,0659	0,0769	0,1019
30	<i>a</i>	1887	5823	6139	0,3678	0,4206	0,4488	0,4124	0,0527	0,0810	0,0283	0,1007
31	<i>reč</i>	0	0	962	0,0000	0,0000	0,0703	0,0234	0,0000	0,0703	0,0703	0,0995
32	<i>o</i>	1498	3405	2892	0,2920	0,2459	0,2114	0,2498	0,0461	0,0805	0,0345	0,0990
33	<i>pre</i>	6	13	956	0,0012	0,0009	0,0699	0,0240	0,0002	0,0687	0,0690	0,0974
34	<i>gde</i>	1	3	940	0,0002	0,0002	0,0687	0,0230	0,0000	0,0685	0,0685	0,0969
35	<i>on/onaj</i>	1441	4247	4897	0,2809	0,3067	0,3580	0,3152	0,0259	0,0772	0,0513	0,0962
36	<i>riječ</i>	276	1072	14	0,0538	0,0774	0,0010	0,0441	0,0236	0,0528	0,0764	0,0958
37	<i>uvek</i>	0	0	925	0,0000	0,0000	0,0676	0,0225	0,0000	0,0676	0,0676	0,0956
38	<i>koji</i>	5182	13470	14362	1,0101	0,9728	1,0500	1,0110	0,0373	0,0399	0,0772	0,0946
39	<i>željeti</i>	368	723	1	0,0717	0,0522	0,0001	0,0413	0,0195	0,0717	0,0521	0,0907
40	<i>ovaj</i>	944	2202	3160	0,1840	0,1590	0,2310	0,1914	0,0250	0,0470	0,0720	0,0896
41	<i>živeti</i>	0	0	849	0,0000	0,0000	0,0621	0,0207	0,0000	0,0621	0,0621	0,0878
42	<i>uvijek</i>	278	917	4	0,0542	0,0662	0,0003	0,0402	0,0120	0,0539	0,0659	0,0860

43	<i>moj</i>	765	1297	1174	0,1491	0,0937	0,0858	0,1095	0,0554	0,0633	0,0078	0,0845
44	<i>gdje</i>	295	852	3	0,0575	0,0615	0,0002	0,0398	0,0040	0,0573	0,0613	0,0840
45	<i>od</i>	2588	7522	7812	0,5044	0,5433	0,5712	0,5396	0,0388	0,0667	0,0279	0,0821
46	<i>til/taj</i>	5782	16455	16027	1,1270	1,1884	1,1718	1,1624	0,0614	0,0448	0,0166	0,0778
47	<i>nisam</i>	2123	6550	6328	0,4138	0,4731	0,4627	0,4498	0,0593	0,0489	0,0104	0,0775
48	<i>želeći</i>	0	0	743	0,0000	0,0000	0,0543	0,0181	0,0000	0,0543	0,0543	0,0768
49	<i>živjeti</i>	237	826	0	0,0462	0,0597	0,0000	0,0353	0,0135	0,0462	0,0597	0,0766
50	<i>jedan</i>	2009	4986	4574	0,3916	0,3601	0,3344	0,3620	0,0315	0,0572	0,0257	0,0701
51	<i>kao</i>	2087	4978	5561	0,4068	0,3595	0,4066	0,3910	0,0473	0,0002	0,0471	0,0667
52	<i>ali</i>	978	3290	3245	0,1906	0,2376	0,2373	0,2218	0,0470	0,0466	0,0004	0,0662
53	<i>sav</i>	1765	5314	5407	0,3440	0,3838	0,3953	0,3744	0,0398	0,0513	0,0115	0,0659
54	<i>njegov</i>	1402	4463	3820	0,2733	0,3223	0,2793	0,2916	0,0491	0,0060	0,0430	0,0655
55	<i>slikati</i>	414	570	1236	0,0807	0,0412	0,0904	0,0707	0,0395	0,0097	0,0492	0,0638
56	<i>za</i>	3103	7671	7805	0,6048	0,5540	0,5706	0,5765	0,0508	0,0342	0,0166	0,0634
57	<i>ko</i>	244	47	658	0,0476	0,0034	0,0481	0,0330	0,0442	0,0005	0,0447	0,0629
58	<i>čovjek</i>	795	2685	2772	0,1550	0,1939	0,2027	0,1838	0,0390	0,0477	0,0087	0,0622
59	<i>odgovor/iti</i>	178	329	954	0,0347	0,0238	0,0697	0,0427	0,0109	0,0351	0,0460	0,0588
60	<i>veoma</i>	112	427	911	0,0218	0,0308	0,0666	0,0398	0,0090	0,0448	0,0358	0,0580
61	<i>voditi</i>	99	798	848	0,0193	0,0576	0,0620	0,0463	0,0383	0,0427	0,0044	0,0576
62	<i>tko</i>	5	564	0	0,0010	0,0407	0,0000	0,0139	0,0398	0,0010	0,0407	0,0569
63	<i>tako</i>	760	2605	2559	0,1481	0,1881	0,1871	0,1745	0,0400	0,0390	0,0010	0,0559
64	<i>kada</i>	258	631	1190	0,0503	0,0456	0,0870	0,0610	0,0047	0,0367	0,0414	0,0556
65	<i>oko</i>	733	2532	2466	0,1429	0,1829	0,1803	0,1687	0,0400	0,0374	0,0026	0,0548
66	<i>nalaziti</i>	116	808	861	0,0226	0,0584	0,0630	0,0480	0,0357	0,0403	0,0046	0,0541
67	<i>po</i>	836	2575	2829	0,1629	0,1860	0,2068	0,1853	0,0230	0,0439	0,0209	0,0538

68	<i>kad</i>	721	2497	1985	0,1405	0,1803	0,1451	0,1553	0,0398	0,0046	0,0352	0,0533
69	<i>do</i>	702	2355	2405	0,1368	0,1701	0,1758	0,1609	0,0333	0,0390	0,0058	0,0516
70	<i>već</i>	495	1523	1883	0,0965	0,1100	0,1377	0,1147	0,0135	0,0412	0,0277	0,0514
71	<i>konj</i>	369	529	485	0,0719	0,0382	0,0355	0,0485	0,0337	0,0365	0,0027	0,0497
72	<i>uopšte</i>	54	0	512	0,0105	0,0000	0,0374	0,0160	0,0105	0,0269	0,0374	0,0473
73	<i>također</i>	152	508	4	0,0296	0,0367	0,0003	0,0222	0,0071	0,0293	0,0364	0,0473
74	<i>neću...</i>	329	1207	1399	0,0641	0,0872	0,1023	0,0845	0,0230	0,0382	0,0151	0,0471
75	<i>takođe</i>	9	4	467	0,0018	0,0003	0,0341	0,0121	0,0015	0,0324	0,0339	0,0469
76	<i>prvi</i>	307	1262	1271	0,0598	0,0911	0,0929	0,0813	0,0313	0,0331	0,0018	0,0456
77	<i>ako</i>	367	1388	1449	0,0715	0,1002	0,1059	0,0926	0,0287	0,0344	0,0057	0,0452
78	<i>prav/oli</i>	644	1238	1546	0,1255	0,0894	0,1130	0,1093	0,0361	0,0125	0,0236	0,0449
79	<i>kroz</i>	238	942	1121	0,0464	0,0680	0,0820	0,0655	0,0216	0,0356	0,0139	0,0439
80	<i>stvar</i>	170	510	898	0,0331	0,0368	0,0657	0,0452	0,0037	0,0325	0,0288	0,0436
81	<i>vrlo</i>	171	832	370	0,0333	0,0601	0,0271	0,0402	0,0268	0,0063	0,0330	0,0430
82	<i>pod</i>	301	1188	1231	0,0587	0,0858	0,0900	0,0782	0,0271	0,0313	0,0042	0,0417
83	<i>kuća</i>	569	1108	1138	0,1109	0,0800	0,0832	0,0914	0,0309	0,0277	0,0032	0,0416
84	<i>nego</i>	572	1674	1229	0,1115	0,1209	0,0899	0,1074	0,0094	0,0216	0,0310	0,0390
85	<i>imati</i>	473	1584	1671	0,0922	0,1144	0,1222	0,1096	0,0222	0,0300	0,0078	0,0381
86	<i>uopće</i>	51	418	0	0,0099	0,0302	0,0000	0,0134	0,0202	0,0099	0,0302	0,0377
87	<i>nešto</i>	330	1179	1289	0,0643	0,0852	0,0942	0,0812	0,0208	0,0299	0,0091	0,0376
88	<i>glava</i>	336	1247	1273	0,0655	0,0901	0,0931	0,0829	0,0246	0,0276	0,0030	0,0371
89	<i>ni</i>	626	2092	1961	0,1220	0,1511	0,1434	0,1388	0,0291	0,0214	0,0077	0,0369
90	<i>postojati</i>	132	614	752	0,0257	0,0443	0,0550	0,0417	0,0186	0,0293	0,0106	0,0363
91	<i>onda</i>	191	680	904	0,0372	0,0491	0,0661	0,0508	0,0119	0,0289	0,0170	0,0355
92	<i>koristiti</i>	95	646	516	0,0185	0,0467	0,0377	0,0343	0,0281	0,0192	0,0089	0,0352

93	<i>tamo</i>	109	443	680	0,0212	0,0320	0,0497	0,0343	0,0107	0,0285	0,0177	0,0352
94	<i>popun</i>	117	482	691	0,0228	0,0348	0,0505	0,0360	0,0120	0,0277	0,0157	0,0340
95	<i>isti</i>	312	980	1205	0,0608	0,0708	0,0881	0,0732	0,0100	0,0273	0,0173	0,0338
96	<i>sebe</i>	486	1468	1671	0,0947	0,1060	0,1222	0,1076	0,0113	0,0274	0,0161	0,0338
97	<i>nitko</i>	0	327	0	0,0000	0,0236	0,0000	0,0079	0,0236	0,0000	0,0236	0,0334
98	<i>niko</i>	108	0	346	0,0211	0,0000	0,0253	0,0154	0,0211	0,0042	0,0253	0,0332
99	<i>netko</i>	4	327	0	0,0008	0,0236	0,0000	0,0081	0,0228	0,0008	0,0236	0,0329
100	<i>sada</i>	224	749	952	0,0437	0,0541	0,0696	0,0558	0,0104	0,0259	0,0155	0,0320
101	<i>žena</i>	344	1196	1243	0,0671	0,0864	0,0909	0,0814	0,0193	0,0238	0,0045	0,0310
102	<i>neko</i>	175	255	573	0,0341	0,0184	0,0419	0,0315	0,0157	0,0078	0,0235	0,0293
103	<i>bez</i>	343	1238	1157	0,0669	0,0894	0,0846	0,0803	0,0226	0,0177	0,0048	0,0291
104	<i>kazati</i>	359	651	866	0,0700	0,0470	0,0633	0,0601	0,0230	0,0067	0,0163	0,0289
105	<i>svoj</i>	1159	3414	3142	0,2259	0,2466	0,2297	0,2341	0,0207	0,0038	0,0168	0,0269
106	<i>znati</i>	645	2025	1946	0,1257	0,1463	0,1423	0,1381	0,0205	0,0166	0,0040	0,0267
107	<i>sasvim</i>	81	317	505	0,0158	0,0229	0,0369	0,0252	0,0071	0,0211	0,0140	0,0263
108	<i>mnogo</i>	274	760	989	0,0534	0,0549	0,0723	0,0602	0,0015	0,0189	0,0174	0,0257
109	<i>sad</i>	212	433	278	0,0413	0,0313	0,0203	0,0310	0,0100	0,0210	0,0109	0,0257
110	<i>kod</i>	300	1009	1079	0,0585	0,0729	0,0789	0,0701	0,0144	0,0204	0,0060	0,0257
111	<i>neko, neki</i>	1209	3381	3508	0,2357	0,2442	0,2565	0,2454	0,0085	0,0208	0,0123	0,0256
112	<i>pa</i>	428	1311	1426	0,0834	0,0947	0,1043	0,0941	0,0113	0,0208	0,0096	0,0255
113	<i>čak</i>	251	881	937	0,0489	0,0636	0,0685	0,0604	0,0147	0,0196	0,0049	0,0250
114	<i>godina</i>	893	2177	2132	0,1741	0,1572	0,1559	0,1624	0,0168	0,0182	0,0014	0,0248
115	<i>brz</i>	138	621	595	0,0269	0,0449	0,0435	0,0384	0,0180	0,0166	0,0013	0,0245
116	<i>prema</i>	450	1427	1163	0,0877	0,1031	0,0850	0,0919	0,0153	0,0027	0,0180	0,0238
117	<i>ruka</i>	566	1759	1738	0,1103	0,1270	0,1271	0,1215	0,0167	0,0167	0,0000	0,0237

118	<i>drugi</i>	1187	3442	3384	0,2314	0,2486	0,2474	0,2425	0,0172	0,0160	0,0012	0,0236
119	<i>uz</i>	277	814	551	0,0540	0,0588	0,0403	0,0510	0,0048	0,0137	0,0185	0,0235
120	<i>ništa</i>	198	745	770	0,0386	0,0538	0,0563	0,0496	0,0152	0,0177	0,0025	0,0235
121	<i>opet</i>	206	613	359	0,0402	0,0443	0,0262	0,0369	0,0041	0,0139	0,0180	0,0231
122	<i>preko</i>	143	494	632	0,0279	0,0357	0,0462	0,0366	0,0078	0,0183	0,0105	0,0225
123	<i>dok</i>	369	1195	1217	0,0719	0,0863	0,0890	0,0824	0,0144	0,0171	0,0027	0,0225
124	<i>često</i>	87	452	436	0,0170	0,0326	0,0319	0,0272	0,0157	0,0149	0,0008	0,0217
125	<i>govoriti</i>	330	1088	1080	0,0643	0,0786	0,0790	0,0740	0,0143	0,0146	0,0004	0,0204
126	<i>početi</i>	178	692	631	0,0347	0,0500	0,0461	0,0436	0,0153	0,0114	0,0038	0,0195
127	<i>strana</i>	312	989	1042	0,0608	0,0714	0,0762	0,0695	0,0106	0,0154	0,0048	0,0193
128	<i>dva</i>	467	1458	1421	0,0910	0,1053	0,1039	0,1001	0,0143	0,0129	0,0014	0,0193
129	<i>dobar</i>	381	1233	1058	0,0743	0,0891	0,0774	0,0802	0,0148	0,0031	0,0117	0,0191
130	<i>ipak</i>	168	548	648	0,0327	0,0396	0,0474	0,0399	0,0068	0,0146	0,0078	0,0179
131	<i>nekoliko</i>	174	654	613	0,0339	0,0472	0,0448	0,0420	0,0133	0,0109	0,0024	0,0174
132	<i>kolik</i>	156	546	607	0,0304	0,0394	0,0444	0,0381	0,0090	0,0140	0,0049	0,0174
133	<i>značiti</i>	117	459	494	0,0228	0,0332	0,0361	0,0307	0,0103	0,0133	0,0030	0,0171
134	<i>trebati</i>	216	563	404	0,0421	0,0407	0,0295	0,0374	0,0014	0,0126	0,0111	0,0168
135	<i>jer</i>	360	1160	1065	0,0702	0,0838	0,0779	0,0773	0,0136	0,0077	0,0059	0,0167
136	<i>misli/li</i>	290	964	826	0,0565	0,0696	0,0604	0,0622	0,0131	0,0039	0,0092	0,0165
137	<i>između</i>	264	540	578	0,0515	0,0390	0,0423	0,0442	0,0125	0,0092	0,0033	0,0158
138	<i>odmah</i>	234	808	706	0,0456	0,0584	0,0516	0,0519	0,0127	0,0060	0,0067	0,0156
139	<i>misao</i>	136	523	493	0,0265	0,0378	0,0360	0,0334	0,0113	0,0095	0,0017	0,0149
140	<i>možda</i>	163	530	586	0,0318	0,0383	0,0428	0,0376	0,0065	0,0111	0,0046	0,0136
141	<i>među</i>	217	451	454	0,0423	0,0326	0,0332	0,0360	0,0097	0,0091	0,0006	0,0133
142	<i>zatim</i>	113	428	432	0,0220	0,0309	0,0316	0,0282	0,0089	0,0096	0,0007	0,0131

143	<i>prije</i>	360	1110	1056	0,0702	0,0802	0,0772	0,0758	0,0100	0,0070	0,0030	0,0126
144	<i>zbog</i>	509	1235	1270	0,0992	0,0892	0,0929	0,0938	0,0100	0,0064	0,0037	0,0124
145	<i>vratila</i>	367	1041	895	0,0715	0,0752	0,0654	0,0707	0,0036	0,0061	0,0097	0,0121
146	<i>malo</i>	224	661	727	0,0437	0,0477	0,0532	0,0482	0,0041	0,0095	0,0054	0,0117
147	<i>put</i>	307	816	922	0,0598	0,0589	0,0674	0,0621	0,0009	0,0076	0,0085	0,0114
148	<i>kraj</i>	198	557	646	0,0386	0,0402	0,0472	0,0420	0,0016	0,0086	0,0070	0,0112
149	<i>morati</i>	208	666	553	0,0405	0,0481	0,0404	0,0430	0,0076	0,0001	0,0077	0,0108
150	<i>postati</i>	207	667	565	0,0403	0,0482	0,0413	0,0433	0,0078	0,0010	0,0069	0,0105
151	<i>toliki</i>	229	686	725	0,0446	0,0495	0,0530	0,0491	0,0049	0,0084	0,0035	0,0103
152	<i>dalji</i>	180	445	552	0,0351	0,0321	0,0404	0,0359	0,0029	0,0053	0,0082	0,0102
153	<i>pred</i>	286	807	686	0,0557	0,0583	0,0502	0,0547	0,0025	0,0056	0,0081	0,0102
154	<i>ko</i>	244	564	658	0,0476	0,0407	0,0481	0,0455	0,0068	0,0005	0,0074	0,0101
155	<i>doći</i>	299	827	712	0,0583	0,0597	0,0521	0,0567	0,0014	0,0062	0,0077	0,0100
156	<i>još</i>	726	2041	2028	0,1415	0,1474	0,1483	0,1457	0,0059	0,0068	0,0009	0,0090
157	<i>iz</i>	1440	3860	3743	0,2807	0,2788	0,2737	0,2777	0,0019	0,0070	0,0051	0,0089
158	<i>lice</i>	407	1013	1082	0,0793	0,0732	0,0791	0,0772	0,0062	0,0002	0,0059	0,0086
159	<i>svaki</i>	521	1357	1428	0,1016	0,0980	0,1044	0,1013	0,0035	0,0029	0,0064	0,0079
160	<i>dan</i>	404	1009	1049	0,0787	0,0729	0,0767	0,0761	0,0059	0,0021	0,0038	0,0073
161	<i>ostati</i>	243	735	695	0,0474	0,0531	0,0508	0,0504	0,0057	0,0034	0,0023	0,0071
162	<i>pogledati</i>	282	688	719	0,0550	0,0497	0,0526	0,0524	0,0053	0,0024	0,0029	0,0065
163	<i>raditi</i>	331	824	865	0,0645	0,0595	0,0632	0,0624	0,0050	0,0013	0,0037	0,0064
164	<i>tri</i>	228	548	564	0,0444	0,0396	0,0412	0,0418	0,0049	0,0032	0,0017	0,0061
165	<i>iza</i>	159	486	465	0,0310	0,0351	0,0340	0,0334	0,0041	0,0030	0,0011	0,0052
166	<i>li</i>	720	1970	1913	0,1403	0,1423	0,1399	0,1408	0,0019	0,0005	0,0024	0,0031
167	<i>zato</i>	218	611	602	0,0425	0,0441	0,0440	0,0435	0,0016	0,0015	0,0001	0,0022

168	<i>život</i>	275	743	733	0,0536	0,0537	0,0536	0,0536	0,0001	0,0000	0,0001	0,0001
	Svega	11550	35498	34399	34,02	37	38,15	36,3896	5,9932	8,7750	7,1386	14,2801
					Srednja vrijednost				0,0386	0,0526	0,0411	

Prilog 2: Rezultati analize pomoću Log-likelihood

Br.	Riječ	Log-likelihood (LL)			
		Bs	Hr	Sr	LL
1	<i>htjeti</i>	1654,58	4465,38	4411,04	11481,12
2	<i>hteti</i>	1004,75	2711,63	2678,63	11062,91
3	<i>čovjek</i>	435,99	1176,66	1162,34	4782,78
4	<i>da</i>	9471,35	25561,36	25250,29	3928,24
5	<i>vreme</i>	283,75	765,78	756,47	3143,21
6	<i>vidjeti</i>	421,54	1137,65	1123,81	2919,10
7	<i>s</i>	1921,99	5187,07	5123,95	2766,58
8	<i>sa</i>	1501,55	4052,38	4003,07	2547,38
9	<i>vrijeme</i>	375,98	1014,69	1002,34	2491,48
10	<i>videti</i>	214,30	578,37	571,33	2373,94
11	<i>svet/i</i>	179,11	483,39	477,50	1848,22
12	<i>mesto</i>	167,64	452,43	446,93	1841,06
13	<i>svijet</i>	248,08	669,53	661,38	1699,79
14	<i>reč</i>	151,14	407,91	402,95	1674,29
15	<i>uvek</i>	145,33	392,22	387,45	1609,89
16	<i>gde</i>	148,32	400,28	395,41	1588,66
17	<i>pre</i>	153,19	413,42	408,39	1497,39
18	<i>živeti</i>	133,39	360,00	355,61	1477,62
19	<i>mjesto</i>	226,40	611,02	603,58	1405,10
20	<i>što</i>	298,83	806,49	796,68	1362,91
21	<i>riječ</i>	213,99	577,52	570,49	1362,81
22	<i>želeti</i>	116,74	315,05	311,21	1293,14
23	<i>uvijek</i>	188,38	508,40	502,22	1259,46
24	<i>gdje</i>	180,68	487,63	481,69	1209,66
25	<i>željeti</i>	171,57	463,03	457,40	1193,74
26	<i>živjeti</i>	167,01	450,74	445,25	1166,53
27	<i>tko</i>	89,40	241,27	238,33	929,00
28	<i>se</i>	10421,58	28125,85	27783,57	877,78
29	<i>uopšte</i>	88,93	240,00	237,08	734,55
30	<i>takođe</i>	75,42	203,53	201,05	717,43
31	<i>ko</i>	149,10	402,40	397,50	701,79
32	<i>također</i>	104,32	281,55	278,12	680,09
33	<i>uopće</i>	73,69	198,87	196,45	583,48
34	<i>nitko</i>	51,38	138,66	136,97	561,11

35	<i>netko</i>	52,00	140,35	138,64	532,64
36	<i>niko</i>	71,33	192,51	190,16	503,80
37	<i>ja</i>	3432,17	9262,78	9150,05	441,59
38	<i>odgovor/iti</i>	229,54	619,50	611,96	340,20
39	<i>on</i>	6889,48	18593,40	18367,12	321,99
40	<i>slika/ti</i>	348,79	941,33	929,87	273,51
41	<i>veoma</i>	227,82	614,83	607,35	268,32
42	<i>reći</i>	1112,37	3002,08	2965,55	266,34
43	<i>kako</i>	1328,25	3584,69	3541,06	244,47
44	<i>biti/jesam</i>	29129,08	78613,81	77657,11	243,66
45	<i>kada</i>	326,64	881,54	870,82	199,52
46	<i>vrlo</i>	215,72	582,18	575,10	188,31
47	<i>ovaj</i>	990,77	2673,89	2641,35	186,67
48	<i>voditi</i>	274,17	739,92	730,92	170,92
49	<i>stvar</i>	247,93	669,11	660,97	145,16
50	<i>nalaziti</i>	280,45	756,88	747,67	143,84
51	<i>moj</i>	508,42	1372,14	1355,44	141,59
52	<i>neko</i>	157,59	425,29	420,12	131,47
53	<i>ili</i>	1454,73	3926,03	3878,25	114,42
54	<i>sam</i>	1243,09	3354,87	3314,04	111,19
55	<i>konj</i>	217,29	586,42	579,29	109,47
56	<i>ne</i>	2841,42	7668,45	7575,13	106,51
57	<i>šta</i>	2305,19	6221,26	6145,55	105,45
58	<i>o</i>	1224,71	3305,26	3265,03	104,22
59	<i>tamo</i>	193,57	522,40	516,04	103,99
60	<i>moći</i>	1998,66	5393,99	5328,35	91,21
61	<i>on/onaj</i>	1663,06	4488,28	4433,66	91,09
62	<i>potpun</i>	202,68	546,99	540,33	89,41
63	<i>koristiti</i>	197,49	533,00	526,51	88,58
64	<i>u</i>	10200,05	27527,98	27192,97	83,38
65	<i>i</i>	15630,88	42184,75	41671,38	82,74
66	<i>sasvim</i>	141,87	382,89	378,23	81,41
67	<i>postojati</i>	235,36	635,19	627,46	77,99
68	<i>kroz</i>	361,52	975,68	963,80	73,58
69	<i>već</i>	612,90	1654,11	1633,98	71,13
70	<i>onda</i>	278,88	752,64	743,48	70,82
71	<i>opet</i>	185,08	499,50	493,42	66,80
72	<i>kad</i>	817,47	2206,19	2179,34	66,48
73	<i>neću...</i>	461,13	1244,51	1229,36	65,65

74	<i>sad</i>	145,02	391,37	386,61	65,17
75	<i>nego</i>	545,97	1473,48	1455,55	64,60
76	<i>prav/o/i</i>	538,59	1453,55	1435,86	61,32
77	<i>a</i>	2175,88	5872,29	5800,83	59,93
78	<i>prvi</i>	446,21	1204,22	1189,57	57,00
79	<i>na</i>	5747,10	15510,33	15321,57	55,26
80	<i>njegov</i>	1521,66	4106,66	4056,68	53,81
81	<i>sada</i>	302,45	816,24	806,31	52,94
82	<i>pod</i>	427,35	1153,34	1139,31	49,93
83	<i>ako</i>	503,40	1358,57	1342,04	49,78
84	<i>uz</i>	257,98	696,25	687,77	49,45
85	<i>kazati</i>	294,75	795,47	785,79	49,00
86	<i>čovjek</i>	982,28	2650,99	2618,73	47,46
87	<i>isti</i>	392,32	1058,78	1045,90	46,77
88	<i>kao</i>	1983,73	5353,71	5288,56	46,09
89	<i>ali</i>	1180,40	3185,68	3146,91	43,28
90	<i>po</i>	980,40	2645,90	2613,70	41,58
91	<i>nešto</i>	439,61	1186,42	1171,98	41,29
92	<i>kuća</i>	442,28	1193,62	1179,10	41,01
93	<i>koji</i>	5186,99	13998,69	13828,33	40,56
94	<i>mnogo</i>	317,84	857,80	847,36	40,40
95	<i>preko</i>	199,38	538,08	531,54	39,31
96	<i>često</i>	153,19	413,42	408,39	39,25
97	<i>tako</i>	930,75	2511,91	2481,34	39,25
98	<i>oko</i>	900,42	2430,07	2400,50	39,25
99	<i>glava</i>	448,72	1211,01	1196,27	36,92
100	<i>do</i>	858,16	2316,01	2287,83	36,87
101	<i>jedan</i>	1817,66	4905,52	4845,82	36,32
102	<i>brz</i>	212,73	574,13	567,14	35,09
103	<i>od</i>	2815,81	7599,33	7506,85	31,98
104	<i>sebe</i>	569,54	1537,08	1518,38	30,91
105	<i>imati</i>	585,72	1580,76	1561,52	30,75
106	<i>trebati</i>	185,87	501,62	495,51	29,91
107	<i>nisam</i>	2356,88	6360,76	6283,36	29,91
108	<i>žena</i>	437,25	1180,06	1165,69	26,71
109	<i>sav</i>	1961,74	5294,35	5229,92	26,43
110	<i>prema</i>	477,63	1289,03	1273,34	25,75
111	<i>ništa</i>	269,14	726,35	717,51	24,94
112	<i>bez</i>	430,18	1160,97	1146,85	24,09

113	<i>čak</i>	325,07	877,30	866,63	23,91
114	<i>ni</i>	735,14	1984,00	1959,86	22,85
115	<i>ipak</i>	214,30	578,37	571,33	22,30
116	<i>kod</i>	375,19	1012,57	1000,24	22,25
117	<i>značiti</i>	168,11	453,70	448,18	22,00
118	<i>početi</i>	235,83	636,46	628,71	20,23
119	<i>kolik</i>	205,66	555,05	548,29	19,32
120	<i>pa</i>	497,27	1342,03	1325,70	18,26
121	<i>za</i>	2919,04	7877,92	7782,05	16,91
122	<i>nekoliko</i>	226,40	611,02	603,58	16,29
123	<i>dobar</i>	419,81	1132,99	1119,20	15,69
124	<i>misao</i>	181,00	488,47	482,53	14,86
125	<i>misli/ti</i>	326,80	881,97	871,23	14,10
126	<i>dok</i>	436,94	1179,21	1164,86	13,67
127	<i>zatim</i>	152,87	412,57	407,55	13,45
128	<i>između</i>	217,13	586,00	578,87	13,17
129	<i>odmah</i>	274,64	741,19	732,17	13,13
130	<i>dalji</i>	184,92	499,07	493,00	13,01
131	<i>strana</i>	368,12	993,49	981,39	12,71
132	<i>možda</i>	200,95	542,33	535,73	12,53
133	<i>govoriti</i>	392,47	1059,21	1046,32	12,37
134	<i>ti/taj</i>	6011,84	16224,80	16027,36	12,15
135	<i>znati</i>	725,24	1957,29	1933,47	11,62
136	<i>svoj</i>	1212,14	3271,34	3231,52	11,00
137	<i>među</i>	176,28	475,75	469,96	10,61
138	<i>morati</i>	224,20	605,08	597,72	10,57
139	<i>kraj</i>	220,12	594,06	586,83	10,44
140	<i>ruka</i>	638,36	1722,80	1701,84	10,05
141	<i>jer</i>	406,14	1096,10	1082,76	9,40
142	<i>vrat/a</i>	361,84	976,52	964,64	9,39
143	<i>ko</i>	230,33	621,62	614,05	9,38
144	<i>postati</i>	226,09	610,17	602,74	9,21
145	<i>put</i>	321,30	867,13	856,57	8,60
146	<i>pred</i>	279,51	754,34	745,16	8,57
147	<i>godina</i>	817,31	2205,77	2178,92	8,20
148	<i>dva</i>	525,71	1418,78	1401,51	8,16
149	<i>malo</i>	253,27	683,52	675,21	8,15
150	<i>neko, neki</i>	1272,32	3433,74	3391,95	7,94
151	<i>doći</i>	288,78	779,35	769,87	7,68

152	<i>toliki</i>	257,67	695,40	686,93	5,51
153	<i>drugi</i>	1258,96	3397,69	3356,35	5,00
154	<i>prije</i>	396,87	1071,08	1058,05	4,94
155	<i>zbog</i>	473,54	1278,00	1262,45	4,10
156	<i>lice</i>	393,10	1060,90	1047,99	3,77
157	<i>svaki</i>	519,42	1401,82	1384,76	2,79
158	<i>ostati</i>	262,85	709,39	700,76	2,50
159	<i>pogled/ati</i>	265,37	716,17	707,46	2,33
160	<i>raditi</i>	317,37	856,53	846,10	2,25
161	<i>dan</i>	386,82	1043,94	1031,24	2,24
162	<i>tri</i>	210,53	568,19	561,28	2,15
163	<i>iza</i>	174,40	470,67	464,94	1,90
164	<i>još</i>	753,37	2033,19	2008,45	1,23
165	<i>iz</i>	1420,79	3834,44	3787,77	0,96
166	<i>li</i>	723,20	1951,78	1928,02	0,30
167	<i>zato</i>	224,83	606,78	599,39	0,25
168	<i>život</i>	275,11	742,46	733,43	0,00

Branko Tošović (Graz)

Kulinarische Unterschiede innerhalb des Bosnischen/Bosniakischen, Kroatischen und Serbischen

In vorliegender Arbeit wird der Versuch unternommen, unterschiedliche Begriffe in der kulinarischen Terminologie in den Sprachen Bosnisch/Bosniakisch, Kroatisch und Serbisch darzustellen. Neben Unterschiede werden in der Sprache der Küche im Bosnischen/Bosniakischen, Kroatischen und Serbischen naturgemäß eine höhere Zahl an Übereinstimmungen und Ähnlichkeiten angetroffen, sodass sich folgende Ausführungen auf die Unterschiede beschränken

1. Einleitende Bemerkungen

In kulinarischer Hinsicht gibt es zwei Arten von sprachlichen Unterschieden: Die einen beziehen sich auf Differenzen zwischen verschiedenen geographischen Gebieten (z. B. Bosnien und Herzegowina, Kroatien, Montenegro und Serbien), die anderen auf eine der im Titel genannten Sprachen (bosnisch/bosniakisch, kroatisch und serbisch; im Folgenden: BKS oder B, K, S). Die territorialen und sprachlichen Abgrenzungen stimmen jedoch keineswegs überein, denn jede dieser Sprachen wird in mehreren der neu gebildeten Staaten gesprochen, die allesamt keine kompakte sprachliche Einheit darstellen, denn so sind z. B. in Bosnien und Herzegowina das Bosnische/Bosniakische, das Kroatische und das Serbische in Gebrauch.

Die komplizierte sprachliche Situation erschwert auch eine Analyse der kulinarischen Terminologie, und es wäre ohne Zweifel einfacher, diese Frage im Rahmen einzelner Staaten (Bosnien und Herzegowina, Kroatien, Montenegro und Serbien) als für einzelne Sprachen zu behandeln. Dennoch wollen wir versuchen, festzustellen, wie sehr sich B, K und S in dieser Hinsicht unterscheiden. Damit werden wir gleichzeitig auf eine weitere Frage eingehen, die diese Analyse impliziert, nämlich, wie sehr sich diese Sprachen gleichen und unterscheiden.

2. Strukturelle Unterschiede

Global gesehen bestehen hinsichtlich der der kulinarischen Terminologie zwischen dem Bosnischen/Bosniakischen, Kroatischen und Serbischen folgende strukturellen Unterschiede (in weiterer Analyse wird an erster Stelle des Paares¹ das serbische (proto)typische Beispiel und an zweiter das kroatische genannt, während auf das bosnische/bosniakische explizit hingewiesen wird): 1. Unterschie-

¹ Wie etwa bei *kafa* – *kava*. Dies betrifft jedoch nicht all jene Fälle, in denen nur eine Benennung vorliegt und auch nicht eine Reihe mit drei oder mehreren Korrelaten Gedankenstriche und Schrägstriche in den Beispielen trennen die typische serbische Bezeichnung (an erster Stelle) von der typischen kroatischen.

de bei der Benennung von Speisen (z. B. *šnicla* und *odrezak* 'Schnitzel'), 2. Unterschiede bei der Benennung von Bestandteilen von Speisen (z. B. *sos* und *umak* 'Sauce'), 3. Unterschiede bei der Benennung von Zutaten von Speisen (z. B. *pirinač* und *riža* 'Reis'), 4. Unterschiede bei der Benennung von Getränken, die zu Speisen serviert werden (z. B. *boza* 'Boza, Getränk aus Mais'), 5. Unterschiede bei der Benennung von Küchenzubehör, das zur Zubereitung (*varjača*, *kutlača* und *zaimača* 'Kochlöffel, Schöpflöffel') und zum Verzehr von Speisen (*kašika* und *žlica* 'Löffel') verwendet wird, 6. Unterschiede bei der Benennung des Kochvorganges (z. B. *kuvanje* und *kuhanje*, *kuvati* und *kuhati* 'Kochen' bzw. 'kochen').

3. Benennungen von Speisen

Was die Benennungen von Speisen betrifft, so sind einige Namen für einzelne Gebiete des BKS spezifisch. In die erste Gruppe fallen dabei anhand einer Analyse des noch zu Zeiten der gemeinsamen serbokroatischen Sprache verfassten Kochbuches „Veliki kuhar“ (1991) nationale Benennungen, von denen die meisten mit dem Adjektiv *srpski* 'serbisch' versehen sind: *ajvar* 'Ajvar', *čorba* 'Brühe, Suppentopf', *ćufteta na luku* 'Fleischknödel mit Zwiebeln', *kisela čorba od krumpira*, 'saure Suppe mit Kartoffeln' und *kiselice* 'saure Suppe', *kiselo zelje na srpski način* 'Sauerkraut auf serbische Art', *kukuruza*, *proja* 'Maisbreilaibchen', *papazjanija* 'ein Gericht aus jungem Lammfleisch mit unterschiedlichsten Zutaten; allerlei', *srpska ćufteta na luku* 'serbische Fleischknödel mit Zwiebel', *skorup* 'Sahne, Rahm, Milchrahm'.

Interessant dabei ist, dass in „Veliki kuhar 1991“ kein einziges Beispiel mit den Adjektiven *hrvatski* und *crnogorski* gefunden werden konnte, man aber sehr wohl auf einige Benennungen mit dem Adjektiv *bosanski* 'bosnisch' trifft; dieses Adjektiv steht bei folgenden Speisen: *ćufteta sa umakom od kima* 'Fleischknödel mit Kümmelsauce', *tijesto od kukuruznog brašna* 'Teig aus Maismehl', *kalja od kupusa* 'Kartoffelaufguss mit Kraut', *kolač* 'Kuchen', *pita* 'Kuchen', *pita od jabuke* 'Apfelkuchen'; *pita od lisnatog tijesta* 'Blätterkuchen'; *pita od sira* 'Käsekuchen, Topfenkuchen', *umak od kima sa bosanskim ćuftetima* 'Kümmelsauce mit bosnischen Fleischknödeln', *urmašice* 'orientalische Süßspeise, übergossen mit Sirup'.

Diesen stehen Bezeichnungen mit *turski* 'türkisch' nahe; dieses Adjektiv begleitet die folgenden Bezeichnungen: *alva od krupice* 'Halwa (orientalische Süßspeise aus Sesamsamen, Nüssen und Honig oder Sirup) aus Grieß, Grießmehl', *baklava* 'Baklava, Honigkuchen, Nusskuchen', *pilav od ovčije plečke* 'Reisgericht mit Hammelfleisch, Pilav mit Schafsschinken', *pita*. *Pita* ist ein dickeres, weit verbreitetes (von Griechenland bis zum Nahen Osten) Fladenbrot aus Hefeteig und dient als Beilage zu fast allen Mahlzeiten. In Bosnien und Herzegowina ist die *Pita* ein dem türkischen *Börek* ähnliches Gericht, das in allen Fällen ein gefülltes Blätterteiggericht darstellt. Es gibt verschiedene Arten: z. B. *burek* (mit Fleisch gefüllt), *jabukovača* (mit Äpfeln), *krompiruša/krtolača/krumpirača* (mit Kartoffel-

feln), *kupusnjača* (mit Kraut), *maslenica* (mit Blättern aus Jufka-Teig), *sirnica* (mit Käse), *tikvenjača/tikvenica* (mit Kürbis), *zeljanica* (mit Spinat).

Eine andere Gruppe bilden Speisennamen mit regionaler Markierung: *dalmatinski* 'dalmatinisch', z. B. *jegulja spravljena na dalmatinski način* 'Aal auf dalmatinische Art', *liker od crnog dalmatinskog vina* 'Likör aus dalmatinischem Rotwein'; als dalmatinisch werden auch bezeichnet: *vino* 'Wein', *riža sa sirom* 'Reis mit Käse', *sir od grožđa* 'Käse mit Trauben', *zec na dalmatinski* 'Hase auf dalmatinische Art'.

Nun zu weiteren Herkunfts-Adjektiven: *hercegovački* 'herzegowinisch' z. B. *kešker* 'gekochtes Fleisch mit gekochtem, von der Schale getrenntem Weizen', *lički* 'aus der Lika (einem Gebiet im dalmatinischen Hinterland)', *kupus ribanac* 'gehacktes Sauerkraut aus der Lika', *šumadijski* 'aus der Šumadija (einem Gebiet in West- und Zentralserbien südwestlich von Belgrad) *gibanica* 'Strudel', *sremski* 'aus Syrmien (Srem) (einem Gebiet nordwestlich von Belgrad)', *ćevap* 'am Spieß gebratene Fleischstücke, Ćevapčići, Spieß, Bratspieß' *u šerpi* 'in der Schärpe', *paštete od svinjske jetre* 'Pastete aus Schweinsleber', *kobasica* 'Wurst', *salata od mahune* 'Salat aus grünen Bohnen, Bohnschoten', *slavonski* 'slawonisch (aus einem Gebiet östlich von Zagreb)', *ćevap, okruglice od zemičaka* 'Semmelknödel', *žganjci* 'Polenta, Sterz', *vojvođanski* 'vojvodinisch, aus der Vojvodina (einem Gebiet nördlich von Belgrad)', *sekelji* 'Gulasch' usw.

Die dritte Gruppe umfasst Benennungen im Zusammenhang mit Städten: *banjalučki ćevap* 'Ćevapčići aus Banjaluka (Stadt in Bosnien und Herzegowina)', *leskovački ćevap* 'Ćevapčići aus Leskovac (Stadt in Serbien)', *pirotska vešalica* 'Grillfleisch aus Pirot (Stadt in Serbien)', *pirotska kukuruza* 'Mais aus Pirot', *pirotska proja* 'Maisbrei aus Pirot', *pirotsko proso, pirotsko pšeno*, beide: 'Rispenhirse aus Pirot', *pirotska čorba* 'dicke Suppe aus Pirot', *smederevska torta s kafom* 'Kaffeetorte aus Smederovo (Stadt in Serbien)'.

Einige Bezeichnungen stehen mit Österreich, genauer gesagt mit der Stadt Wien 'Beč' und dem Bundesland Steiermark 'Štajerska' im Zusammenhang: *bečki* 'Wiener-' *šnicla – odrezak* 'Schnitzel', *torta od oraha* 'Nusstorte', *teleće kotlete, teleći kotleti* 'Kalbskotelett', *umak* 'Sauce', *štajerski* 'steirisch': *janjetina* 'Lammfleisch, Lammbraten' *na štajerski, slatki rezanci* 'süße Nudeln', *pulard* 'Geflügel'.

Das Verhältnis zwischen *kotlete* und *kotleti* ist in Serb-Kor 7 : 4² (bei diesem Korpus handelt es sich um das elektronische Korpus der modernen serbischen Sprache an der Mathematischen Fakultät der Universität Belgrad) und in Kro-Kor 0 : 1 (ebenfalls elektronisches Nationalkorpus der kroatischen Sprache). Für *Schnitzel* verwendet man im Serbischen meist *šnicla*, im Kroatischen dagegen *odrezak*. Im serbischen Korpus finden sich nur einige Beispiele mit dem Wort *odre-*

² Die Ziffern bezeichnen hier und in weiterer Folge das Vorkommen in absoluten Zahlen.

zak – probaj **odrezak** od veganskog nosoroga ‘versuche ein Schnitzel von einem veganischen Nashorn’, *tri odreska* somovine-hiljadarka ‘drei Schnitzel vom Hiljadar-Aal’, **odreske** bi zatim istrljali ‘die Schnitzel würde ich dann ausklopfen’, *po-hovane odreske* ‘gebackene Schnitzel’, *uredno složila odreske* kačkavalja ‘sie belegte die Schnitzel ordentlich mit Schafkäse’, wogegen *odrezak* im kroatischen Korpus 1118 Mal auftritt (meist in der Bezeichnung für ‘šnicla’, seltener in der Bezeichnung ‘Bestätigung für eine vorgenommene Ein- oder Auszahlung’): *svinjski* ‘Schweins-’, *pariški* ‘Pariser’, *šumski* ‘Wald-, Jäger-’, *teleći* ‘Kalbs-’, *odrezak s jajem* ‘Schnitzel mit Ei’, *od lososa sa šparogama* ‘vom Lachs mit Spargel’, *firentinski* ‘Florentiner’, *makrobiotički*, ‘makrobiotisches’, *zagrebački* ‘Zagreber’, *prerijski* ‘Prärie-’, *goveđi* ‘Rinds-’, *sendvič s ~* ‘Sandwich mit Schnitzel’, *pečeni govedski* ‘gebackenes Rinds-’, *juneći* ‘vom Ochsen’, *sojin ~ s umakom* ‘Sojaschnitzel mit Sauce’, ~ *od soje* ‘Soja-’, *tunja* ‘Thunfisch-’. *Šnicla* wird im Kroatischen seltener angetroffen (im Kro-Korp 23 Mal, z. B.: *bečka* ‘Wiener’, *faširana* ‘faschiertes’, *goveđa* ‘Rinds-’, *magareća* ‘vom Esel’, *sojina* ‘Soja-’, *pileća* ‘Hühner-’, *pečena* ‘gebackenes’; an einer Stelle findet sich *natur šnicl* – ‘Naturschnitzel’), im Serbischen dagegen häufiger (im Serb-Korp 60 Mal).

Von allen Bezeichnungen weisen jene für Torten den höchsten metaphorischen Charakter auf, aus dem nicht unbedingt hervorgehen muss, um welche Art von Torte es sich handelt: *amor torta* ‘Liebestorte’, *boemska torta* ‘böhmische Torte’, *jastuk torta* ‘Kissentorte’, *majska torta* ‘Maitorte’, *mramorna torta* ‘Marmortorte’, *torta bistro jezero* ‘Klarer-See-Torte’.

Strukturelle Unterschiede betreffen eine ungleiche Nomination von Speisen, die in Form einer Vorspeise oder einer Beilage gereicht werden.

3.1. Benennungen von Vorspeisen

zakuska ‘Imbiss, Gabelfrühstück’, *meze* ‘Imbiss, Häppchen, Happen’, *meza* ‘Imbiss außerhalb der Hauptmahlzeiten, meist mit einem Getränk’, *supa* – *juha* ‘Suppe’, *desert* ‘Dessert, Nachtisch’, *slatkiš* ‘Süßigkeit’.

3.2. Benennungen von Hauptspeisen

1. *kuvana/kuhana jela, jela koja se kuvaju/kuhaju* – Speisen, die gekocht werden:

čorba ‘Suppe’ (*gusta čorba* ‘dicke Suppe’, *rijetka čorba* ‘dünne, klare Suppe’) – *čušpajz* ‘Zuspeise; gekochtes Gemüse, meist Beilage zu einem Hauptgericht’, *pasulj* – *grah* ‘Bohnen’, *boranija* – *buranija* – *mahune* ‘grüne Bohnen, Bohnschote’, *leća* – *sočivo* ‘Linsen’

2. *pečena jela, jela koji se peku* – Speisen, die gebacken werden

burek ‘Burek, Fleischstrudel’, *janjetina* – *jagnjetina* ‘Lammfleisch’, *ovčestina* – *ovčevina* ‘Schaffleisch’ – *bravetina* ‘Schaffleisch von einem älteren Tier’, *šnicla* – *odrezak* ‘Schnitzel’, *pečenje* – *odojak* – *pečenka* ‘Spanferkel, Ferkel, Braten’, *po-*

*lenta – pura – kačamak – mlinci*³ – *žganjci* 'Polenta, Sterz, Plinsen', *pečeno prase – odojak* 'Spanferkel'

3. *pržena jela, jela koja se prže* – Speisen, die gebraten werden

šnicla – odrezak 'Schnitzel'

4. *kuvana/kuhana ili pržena, pečena jela* – Speisen, die gekocht oder gebraten werden

viršla – hrenovka 'Frankfurter Würstel', *pihtije* 'Sulz'

3.3. Mehlprodukte, die als Vor- oder Hauptspeise oder Beilage serviert werden

hl(j)eb – kruh 'Brot', *somun* 'kleiner Fladen, kleines Fladenbrot', *lepinja* 'Fladen, Brotfladen, Fladenbrot, Eierfladen, Mehlfladen', *pogača* 'Fladen, Brotfladen, Fladenbrot', *kifla, kiflica* 'Kipferl' – *zemička, žemička* 'Semmel', *griz – krupica* 'Grieß'.

Im Serbischen wird meist *hl(j)eb* und im Kroatischen überwiegend *kruh* verwendet, doch trifft man mitunter auch im Serbischen auf *kruh* (in Phrasemen wie *ići trbuhom za krugom* 'Arbeit suchen') und im Kroatischen auf *hljeb* (in der Bedeutung 'Laib'). Das Wort *somun* wird hauptsächlich in Bosnien und Herzegowina verwendet.

3.4. Speisen, die als Dessert gereicht werden

palačinak, palačinka 'Palatschinke', *štrukle* 'Strudel; nicht süßer, gekochter oder gebackener, Topfenstrudel', *uštupci* 'Krapfen, kleine Teiglaibchen', *sutlijaš* 'kalter Milchreis', *gibanica* 'Strudel'.

Im kroatischen Wörterbuch von Anić 2000 heißt es *palačinka*, im Wörterbuch der bosnischen Sprache Čedić et. al. 2007 *palačinak*, im serbischen Wörterbuch RSJ 2007 *palačinka (palačinak)*, und im Wörterbuch der serbokroatischen Sprache Rečnik MS/MH wird einzig die Pluralform *palačinke* genannt.

4. Benennungen von Speisen, die vor allem im Winter gegessen und als Beilage serviert werden

kiseli kupus – kiselo zelje 'Sauerkraut', *pindur*⁴ – *ljutenica* 'scharfes Gemüse', *srpska kobasica* 'serbische Wurst', *pekmez* 'Marmelade' – *bestilj – džem* 'Marmelade, meist zum Frühstück gereicht'.

³ Bei *mlinci* handelt es sich um eine Beilage, die in Kroatien (im Gebiet um Zagreb und Slawonien) und Slowenien verbreitet ist.

⁴ *Pindur* ist eine leicht pikante Beilage aus roten Paprika, Tomaten, Melanzani und verschiedenen Gewürzen.

Das Wort *bestilj* stammt aus dem Lateinischen (*pastilla*). „Man findet es im Italienischen (*pastillo*) und Türkischen (*pestil*), von wo aus es wahrscheinlich in das Bosnische kam. Im Türkischen bedeutet *bestilj* (*pestil*) einen dünnen Teig aus gepresstem und gemahlenem Obst. Bei uns⁵ ist *bestilj* eine dicke Marmelade aus ungeschälten Zwetschken.“ (Bestilj-www)

5. Benennungen von als Hauptspeise servierten Selchwaren

ovčetina – *bravetina* 'Schafffleisch', *slanina* – *špek* 'Speck'. In Serb-Kro wurden sieben Beispiele für *ovčetina*, jedoch kein einziges für *bravetina* gefunden. In Kro-Korpl verhält es sich genau umgekehrt: *ovčetina* 12, *bravetina* 0.

6. Milchprodukte, die dem Essen beigegeben werden

kisela, *slatka* 'sauer, süß' *pavlaka* – *vrhnje* 'Sahne', *šlag* 'Schlag', *sir* – *kačka-valj* 'eine Art Schafkäse', *jogurt* 'Joghurt' – *kiselo mlijeko* 'Sauermilch', *mlačenica* 'Buttermilch', *surutka* 'Molke'

7. Benennungen von Gewürzen

začin, *mirođija* 'Gewürze', *biber* – *paper* 'Pfeffer'. Die Beziehung zwischen *začin* und *mirođija* ist in Serb-Kor 342 : 22 und im Kro-Kor 959 : 0.

8. Benennungen von Bestandteilen von Speisen

sos – *umak* 'Sauce'

9. Unterschiede bei Kochzutaten

so – *sol* 'Salz', *maslac* – *maslo* – *buter* – *puter* 'Butter', *sirće* – *ocat* 'Essig'

10. Benennungen von Pflanzen, genauer von Obst und Gemüse, mit denen Speisen zubereitet werden

crveni 'crni' *luk* 'Zwiebel' *bijeli/beli luk* – *češnjak* 'Knoblauch', *boranija* – *mahune* 'grüne Bohnen, Bohnschoten', *krompir* – *krumpir* – *krtola* 'Kartoffel', *krastavac* – *kukumare* 'Gurke', *karfiol* – *cvjetača* 'Karfiol', *paradajz* – *rajčica* – *tomate* 'Tomate, Paradeiser', *pasulj* – *grah* 'Bohne', *pirinač* – *riža* 'Reis', *plavi* – *modri patlidžan* 'Melanzani, Aubergine', *šargarepa* – *mrkva* 'Karotte', *špinat* – *spanać* 'Spinat', *rotkva* – *povrtnica* 'Rettich', *repica* – *rotkvica* 'Radieschen', *praziluk* – *poriluk* 'Porree', *gljiva*, *pečurka* 'Pilz'

⁵ Dieses Internetzitat stammt aus dem Sandžak (Region in Südwestserbien und Nordmontenegro).

11. Benennungen von Salaten

srpska salata 'serbischer Salat', *šopska salata* 'Schopen-Salat; Spezialität aus Westbulgarien', *urnebes* Salat 'Urnebes'.

Das Wort *urnebes* bedeutet 'Höllenglörm, großer Glörm', kolloquial auch 'Mordslörm, Mordskrach'. Das Gericht *leskovačka urnebes salata* 'Urnebes-Salat aus Leskovac' wird, einem Rezept zufolge, folgendermaßen zubereitet: „Alles gut pressen, gebratene Paprika und fein geschnittene Pfefferoni hinzufügen. Einen fein geschnittenen Zwiebel, Kajmak, Paprika und hart gekochtes Eigelb beimengen. Die Masse gut durchmischen, Öl begeben. Für rund drei Stunden in den Kühlschrank stellen.“ (Urnebes-www)

12. Unterschiede bei der Bezeichnungen von Getränken, die zum Essen serviert werden

12.1. Alkoholfreie Getränke

kafa – *kava* – *kahva* 'Kaffee':

Im Serbischen ist *kafa* (*kava*) 'Kaffee' standardisiert, wobei empfohlen wird, *kahva* zu vermeiden (Pešikan/Jerković/Pižurica 1995: 224). Der kroatische Standard kennt *kava*, *kavana* 'Kaffeehaus', *kavaničica* 'kleines Kaffeehaus' (Anić/Silić 2001: 411), *kafedžija* 'Kaffeeliebhaber', *kafedžijski* 'Kaffeeliebhaber-', *kafić* 'Café, Kaffeehaus' (Anić/Silić 2001: 411), *kava*, *kaveni* 'Kaffee-', *kavin* 'Kaffee-', *kavotočje* 'Kaffeeausschank' (Babić/Fina/Moguš 2005: 259), *kafić* (Babić/Fina/Moguš 2005: 257). Der bosnische/bosniakische Standard bietet folgende Lösungen: *kahva* 'Kaffee', *kahva/kafana*, *kahvaji* 'Kaffee-', *kahvedžibaša* 'Oberster Kaffeeröster', *Kahvedžić* (Familiennamen), *kahvedžija* '1. Kaffeeröster, 2. Kaffeeliebhaber', *kahvedžijin* (possessives Adjektiv zu *kahvedžija*), *kahvedžijka* 'Kaffee LiebhaberIn', *kahvedžijski* (Adjektiv zu *kahvedžija*), *kahveni* 'Kaffee-' *kahvenski* 'Kaffee-', *kahvenjak* 'Kännchen zur Kaffeezubereitung' (Halilović 1996: 285–286), *kafa* (siehe die Übersetzung der Lexeme mit der Wortwurzel **kahv-**), *kahva*, *kafana/kahvana*, *kafanski* 'Kaffeehaus-', *Kafedžić* (Nachname), *kafedžija* (siehe die Übersetzung der Lexeme mit der Wortwurzel **kahv-**) *kahvedžija*, *kafenisati* 'sich dem Kaffee genuss hingeben' s(iehe) *kahvenisati* (Halilović 1996: 285). In der Grammatik der bosnischen Sprache wird dafür folgende Erklärung gegeben (Bosanska gramatika 2000: 111):

Formen mit dem durch eine Kontraktion der Gruppe **hv** entstandenen Konsonanten **f** sind dialektalen Charakters und treten in der bosnischen Umgangssprache auf, d.h. sind nicht charakteristisch für die bosnische Sprache: *kafa*, *kafenisati*, *kafenik* 'letztes: Kaffeehändler', *kafenjaci* 'Kännchen zur Kaffeezubereitung' [...]. Diese Wörter werden in der bosnischen Standardsprache mit der Gruppe **hv** geschrieben und auch so ausgesprochen: *kahva*, *kahvenisati*, *kahvenik*, *kahvenjaci* [...] Doch treten aus diesem Grund neben den standardsprachlichen Formen *kahva*

(auch in der Bedeutung von *kafana*), *kahvedžija* (und *kafedžija*), *Kahvedžić* (und *Kafedžić*) daneben auch Standardformen mit dem Konsonanten *f* auf: *kafana* (und nicht *kahvana*), *kafić* (und nicht *kahvić*), *kafanski* (und nicht *kahvanski*) u.Ä.

Im Unterschied zum Serbischen und Kroatischen gibt es in der bosnischen/bosniakischen Sprache eine größere Möglichkeit, die Lexik in Bezug auf *Kaffee* als Getränk (*kafa/kava/kahva*) auszuweiten, z. B. *sabahuša* (‘Morgenkaffee’), *krmeljuša* (‘Morgenkaffee’), *prileguša* (‘Kaffee während der Erholung bis zum Mittagessen’), *dočekuša* (‘Willkommenskaffee’), *doljevuša* (‘verdünnter Kaffee aus Kaffeeresten’), *jacijuša* (‘Kaffee nach der *Jacija* – das fünfte und letzte muslimische Gebets im Laufe des Tages’), *pukluša* (‘Kaffee, der hinzugegossen wird’), *razgovoruša* (‘Kaffee, der während eines Gesprächs getrunken wird’), *razljevuša* (‘ausgegossener Kaffee’), *sikteruša* (‘letzter Kaffee vor der Abreise von Gästen’). In verschiedenen Arten der mündlichen Rede – besonders im Jargon – kommen noch weitere Bezeichnungen hinzu, wie etwa *čemeruša* und *čemerika* in der Bedeutung von ‘bitterer Kaffee’, *šerbetuša* ‘süßer Kaffee’, *bojleruša* ‘Kaffee, der mit Wasser aus dem Boiler zubereitet wird’, *šloguriša* ‘sehr starker Kaffee’, *abortuša* ‘sehr starker Kaffee ohne Zucker’, *garavuša* ‘schwarzer Kaffee’.

kisela voda – mineralna voda ‘Mineralwasser’: Die zuerst genannte Wortverbindung ist typisch für das Serbische (wörtlich ‘Sauerwasser’), während im Kroatischen (vielleicht) fast ausschließlich *mineralna voda* vorkommt.

12.2. Alkoholische Getränke

šljivovica – šljivovača ‘Sliwowitz, Pflaumenbranntwein’:

Im Serbischen wird *šljivovica* verwendet, während es im Kroatischen auch *šljivovača* gibt. Dieses Wort ist in Anić 2000 gar nicht und in Šonje 2000 in der Form *šljivovača* nur als eine Art von Pilzen erwähnt. Babić 2002 konstatiert, dass beide Lexeme die gleiche Bedeutung, aber verschiedene stilistische Werte und Verwendungsweisen besitzen würden: *šljivovica* sei das neutrale und häufige Wort, *šljivovača* dagegen weniger häufig und leicht stilistisch markiert. Er, Babić selbst, bevorzuge das Suffix *-ica*.

crno – crveno vino: Im Kro-Korp1 gibt es folgenden Korrelationen: *crno vino* ‘Rotwein; wörtlich: schwarzer Wein’ 106, *crveno vino* ‘Rotwein’ 13. Serb-Korp zeigt ein anderes Bild: *crno vino* 69, *crveno vino* 3.

pivo – piva ‘Bier’

13. Benennung von Obst, das zum Essen gereicht wird

lubenica – karpuza ‘Wassermelone’ – *dinja* ‘Honigmelone’

„Bei uns heißt es nicht *lubenica*, sondern *dinja* (die grün-rote Sorte), und eine *dinja* (wohl wird *pipun* genannt, aber das spielt keine Rolle, weil ich das alles mag.“ (Lubenica-www)

14. Unterschiede beim Küchenzubehör, das zur Zubereitung und zum Verzehr von Speisen dient

varjača – *kutlača*, *zaimača* ‘Kochlöffel, Schöpflöffel’, *kašika* – *žlica* ‘Esslöffel’, *kašičica* – *žličica* ‘Kaffeelöffel’, *pribor za jelo* – *escajg* ‘Besteck, Esbesteck’

15. Unterschiede bei der Nomination des Kochvorganges

kuvanje – *kuhanje* ‘Kochen’, *kuvati* – *kuhati* ‘kochen’, *dinstati* – *pirjati* ‘dünsten, dämpfen, schmoren’: In Serb-Kro trifft man bei letztgenanntem Paar auf folgende Frequenz: *pirjati* 3, *dinstati* 9. In Kro-Korp1: *pirjati* 19, *dinstati* 5.

16. Bedeutungsunterschiede

Im Rahmen der dreigliedrigen sprachlichen Korrelation „bosnisch/bosniakisch – kroatisch – serbisch“ besteht eine dreigliedrige formal-semantische Korrelation: Alle drei Sprachen verfügen über entweder (1) die gleiche Form mit unterschiedlicher Bedeutung oder (2) unterschiedliche Formen mit gleicher Bedeutung.

Ein typisches Beispiel für eine gleiche Form mit unterschiedlicher Bedeutung stellen die Lexeme *burek* und *gibanica* dar. *Börek* ist ein Strudel aus Jufka-Teig mit einer würzigen Füllung aus Hackfleisch, Gemüse und Schafskäse. Unter *burek* (dieses Wort ist türkischen Ursprungs und bedeutet ‘belegtes Blätterteiggericht’) versteht man in Bosnien und Herzegowina, Kroatien und Serbien unterschiedliche Teiggerichte.

Abbildung 1: gerollter *Burek*

Das Wort *burek* bedeutet in Bosnien und Herzegowina meist „*pita sa mljevenim mesom*“ ‘Strudel, Backwerk mit Faschiertem’, wogegen es anderswo ‘einen beliebigen Strudel, ein Backwerk’ bezeichnet. In Serbien ist *burek* dagegen ein rundes Teiggericht, das man gelegentlich auch als *savijača* ‘gerollte Teigspeise’ bezeichnet.

Abbildung 2: *Burek* in Schichten

Gibanica stellt im Slowenischen und Kroatischen eine Mehlspeise dar, wogegen die serbische *gibanica* einer Art von *pita*, einem Strudel, entspricht.

Abbildung 3: serbische Blätterteig-*Gibanica*

In der Herzegowina besitzt das Wort neben den genannten auch eine zusätzliche Bedeutung: Vor Weihnachten wird eine Fasten-Gibanica aus Nüssen zubereitet. In der Posavina (Gebiet in Kroatien entlang der Drau) stellt *gibanica* einen ausgewalzten Teig dar, der mit Eiern und Milch übergossen und sodann herausgebacken wird. Mancherorts kann er auch mit Äpfeln und Mohn gefüllt werden. In der Baranja (Mündungsdreieck am Zusammenfluss von Drau und Donau) bezeichnet *gibanica* einen Fastenteig, der mit Kürbisstückchen gefüllt wurde. Eine *gibanica* nach 'Art der Wlachen' wurde aus Maismehl und Fett zubereitet, und bei den Uskokern stellte *gibanica* einfach ein Stück fetten Fleisches dar.⁶ Gemäß dem „Bo-

⁶ Bei den Wlachen handelt es sich um ein romanisches, früher meist nomadisierendes Hirtenvolk, das im nordöstlichen Teil Serbiens siedelt und ein altroamnisches Idiom

sanski kuhar“ (A. Lakišić) und den „Turzismen“ (A. Škaljić) kam und kommt *gibanica* in Bosnien nicht vor. Im Banat wird ein in Fett gebackenes Fladenbrot als *gibanac* (und *gibanka*) bezeichnet, während ein Kuchen aus zwei Fladenbroten mit Füllung dazwischen *gibančica* genannt wurde. Das Wort *gibanica* kommt auch in der Volksdichtung vor: Am Tag essen sie jeweils drei *gibanjice*, zwei aus Pflanzenstärke und die dritte mit Käse. In Mazedonien und Bulgarien wurde *gibanica* zu *banica* verkürzt und ist in diesen Sprachen die übliche Bezeichnung für diese Speise. (Diese Erklärungen stammen aus Zirojević 2006-www).

Abbildung 4: *gibanica* (Slowenien)

Im Slowenischen ist *gibanica* eine Art Topfen-, Apfel- und Mohnstrudel, wobei es die so genannte *cvetlinska gibanica* (als Hauptgericht) gibt, die eine Spezialität der Küche in der Region Zagorje (Gebiet nördlich von Zagreb an der Grenze zu Slowenien) darstellt. Von ihrer Bedeutung her wäre die *gibanica* für die Slowenen mit dem *Reindling* der Kärntner zu vergleichen.

Abbildung 5: *Cvetlinska gibanica*

spricht. Die Uskoken waren eine vor den Osmanen geflohene Bevölkerungsgruppe, die Überfälle auf das von den Osmanen eingenommene Gebiet tätigten. Während Angehörige des Volkes der Wlachen auch heute noch anzutreffen sind, stellt der Begriff Uskoke einen Historismus dar.

Eine der bekanntesten Speisen des BKS-Raumes ist die Bohnensuppe, für die es zwei Bezeichnungen gibt: serbisch *pasulj*, kroatisch *grah*. Der Ausdruck *srpski pasulj* ist als 'serbische Bohnensuppe' auch im Deutschen weithin bekannt.

17. Kulinarische Denotation und Nomination

Spricht man von der kulinarischen Denotation und Nomination, gilt es folgende Arten von Speisen zu unterscheiden: A. unikale Speisen (in nur einer Sprache), B. spezifische Speisen (in zwei Sprachen): 1. gleiche Form – gleiche Bedeutung, 2. gleiche Form – unterschiedliche Bedeutung, 3. unterschiedliche Form – gleiche Bedeutung, C. universelle Speisen (in allen drei Sprachen): 1. gleiche Form – gleiche Bedeutung, 2. gleiche Form – unterschiedliche Bedeutung, 3. unterschiedliche Form – gleiche Bedeutung.

Zu unikalen Speisen gehört etwa der *leskovački voz* – eine Spezialität aus der südserbischen Stadt Leskovac, die aus mehreren, nacheinander gereichten Fleischspeisen besteht: *ćevapčići*, *pljeskavice* 'flache, faschierte Laibchen', *uštipci* 'Krapfen, kleine Teiglaibchen', *kobasica* 'Wurst', *krmnadla* 'Schweinskotelett', *ražnjići* 'Ražnjići, Fleischspieße', *đevrek* 'Gebäck in Kranzform', *vešalica* 'Fleischstücke am Rost' u.a. Es handelt sich dabei um ein „in mehreren Gängen gereichtes Grillgericht, dessen Wurzeln in Südserbien liegen. Von dort hat es sich auf das ganze Gebiet des ehemaligen Jugoslawien ausgebreitet. Es umfasst *ćevapi*, *ražnjići*, mit *kajmak* gefüllte *pljaskavica*, *vješalica*, *kobasice*, *teleći mozak* 'Kalbshirn', *Koteletts* mit oder ohne Fladenbrot. In Zagreb gab es bis zum Zerfall Jugoslawiens ein beliebtes Restaurant namens 'NK Trnje', in dem später *slijed a'la Trnje* 'Speisenabfolge, Gänge à la Trnje, Stadtteil von Zagreb' oder *maksimirski niz* (,Abfolge à la Maksimir'; Stadtteil von Zagreb) gereicht wurde. In den 1990er Jahren haben nationalbewusste Kroaten diese Form der Abfolge von Fleischspeisen in mehreren Gängen als *slijed* bezeichnet, z. B. *trnjanski slijed*.“ (Trnjanski slijed-www).

Spezifische Speisen kommen in nur zwei Sprachen und zwar in verschiedenen Kombinationen vor: 1. gleiche Form – gleiche Bedeutung (*đulbastija* 'Kotelett' – B/S), 2. gleiche Form – unterschiedliche Bedeutung (*gibanica* – S/K) und 3. unterschiedliche Form – gleiche Bedeutung (*palačinka* – *palačinak*; SK/B).

Universelle Speisen zeichnen sich sowohl durch die gleiche Form als auch durch die gleiche Bedeutung aus und betreffen im Rahmen der BKS-Korrelation mehrere Gerichte.

Schlussfolgerung

Die durchgeführte Analyse zeigt, dass in kulinarischer Hinsicht zahlreiche interessante Fälle von Benennungen einzelner Speisen, Zutaten und Koch- sowie Essgegenstände angetroffen werden können. Diese reichen von Gleichlautungen über ähnliche Bezeichnungen bis hin zu gänzlich verschiedenen Begriffen in der

Sprache der Kulinarik. Die Unterschiede lassen sich dabei in formelle, semantische und formell-semantische gliedern, wobei in allen Regionen, in denen die untersuchten Sprachen gesprochen werden, Einflüsse aus Nachbarsprachen auftreten, die sowohl in der Charakteristik der Küche als auch in spezifischen Lehnbenennungen Niederschlag finden.

Bibliographie

- Anić 2000: Anić, Vladimir. *Rječnik hrvatskoga jezika*. Zagreb: Novi Liber.
- Anić/Silić 2001: Anić, Vladimir; Silić, Josip. *Pravopis hrvatskoga jezika*. Zagreb: Liber.
- Babić 2002: Babić, Stjepan: Što je bolje: šljivovica ili šljivovača? In: *Jezik*, Zagreb. 49. S. 109–111.
- Babić/Fina/Moguš 2005: Babić, Stjepan; Finka, Božidar; Moguš, Milan. *Hrvatski pravopis*. Zagreb: Školska knjiga.
- Bestilj-www: <http://www.sandzak24.net/Forums/viewtopic/t=5749.html>. 3.12.2007.
- Čedić et al 2007: Čedić, Ibrahim; Kršo, Aida; Kadić, Safet; Hajdarević, Hadžem; Valjevac, Naila. *Rječnik bosanskog jezika*. Sarajevo: Institut za jezik.
- Halilović 1996: Halilović, Senahid. *Pravopis bosanskoga jezika*. Sarajevo: Preporod.
- Bosanska gramatika 2000: Jahić, Dževad; Halilović, Senahid; Palić, Ismail. *Gramatika bosanskoga jezika*. Zenica: Dom štampe.
- Kro-Korp1: Hrvatski nacionalni korpus, <http://www.hnk.ffzg.hr/>. 3.12.2007.
- Lubénica-www: <http://www.forum.hr/archive/index.php/t-14427.html>. 3.12.2007.
- Pešikan/Jerković/Pižurica 1995: Pešikan, Mitar; Jerković, Jovan; Pižurica, Mato. *Pravopis srpskoga jezika*. Novi Sad – Beograd: Matica srpska – Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- RSJ 2007: *Rečnik srpskoga jezika*. Novi Sad: Matica srpska.
- Serb-Korp: Korpus savremenog srpskog jezika na Matematičkom fakultetu Univerziteta u Beogradu, <http://www.korpus.matf.bg.ac.yu/prezentacija/korpus.html>. 3.12.2007.
- Šonje 2000: Šonje, Jure. *Rječnik hrvatskoga jezika*. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslava Krleža / Školska knjiga.
- Trnjanski slijed-www: <http://www.leksikon-yu-mitologije.net/read.php?id=72>. 3.12.2007.
- Urnebes-www: <http://www2.serbiancafe.com/kuvar/3/408>. 3.12.2007.
- Veliki kuhar 1991: *Veliki narodni kuhar*. Marković, Spasenija-Pata (Hg.). Beograd: Narodna knjiga.

Vešalica-www: <http://www.gastronaut.hr/recept.asp?id=133>. 3.12.2007.

Zirojević, Olga (2006): Gibanica, http://www.yurope.com/zines/republika/arhiva/2003/306-307/306-307_26.html. 3.12.2007.

Branko Tošović (Graz)

Culinary differences within Bosnian/Bosniak, Croatian and Serbian

The article „Culinary differences within Bosnian/Bosniak, Croatian and Serbian“ tries to explain different expressions for the culinary terminology in Bosnian/Bosniak, Croatian and Serbian. Bosnians, Croats and Serbs have identical, similar and different expressions for culinary concepts.

We will limit ourselves to the last aspect, namely different names, and to their specific features and try to answer the following questions: 1) Does *burek* have the same meaning in all languages mentioned above? 2) Does *gibanica* in Croatian and Serbian taste the same? 3) What do Bosnians, Croats and Serbs store for the winter – *kiseli kupus* or *kiselo zelje*? 4) Does one drink *šljivovica* or *šljivovača*? 5) Does one eat *hl(j)eb* or *kruh*? 6) Does one drink *kafa*, *kava* or *kahva*? 7) Should one say *palačinak* or *palačinka*? Etc.

O. Univ. Prof. Dr. Branko Tošović
Institut für Slawistik
Karl-Franzens Universität Graz
Merangasse 70
8010 Graz
branko.tosovic@uni-graz.at
<http://www-gewi.uni-graz.at/gralis/>

Фразеологија – Frazeologija – Phraseologie

Бранко Тошовић (Грац)

Фразеолошке разлике између српског, хрватског и бошњачког језика (Прелиминаријум)

У тумачењу фразеолошких разлика између српског, хрватског и бошњачког језика аутор полази од поставке да су неподударности најизраженије на лексичком плану, а да су фразеолошке разлике у великом мјери резултат неподударности на другим језичким нивоима, односно да се у фразеологији одсликавају фонетско-фонолошке, лексичке, деривационе, граматичке, стилске и стилистичке разлике.

0. На свим нивоима постоје подударности, сличности и разлике између српског, хрватског и бошњачког језика. Што се тиче разлика, оне су најизраженије на лексичком плану и тичу се различитих слојева и категорија ријечи, на ортографском су често прописана неједнака рјешења за исту појаву, на фонетско-фонолошком запажа се низ диференцијалних алтернација, на морфолошком разлике се односе, прије свега, на деклинацију и коњугацију, на творбеном неподударности долазе у употреби и дистрибуцији префикса и суфикса, на синтаксичком у избору конструкција, на стилистичком у неједнакој експресивној и функционално-стилској вриједности. Фразеолошке разлике су у великом мјери резултат наведених неподударности, другим ријечима у фразеологији се одсликавају фонетско-фонолошке, лексичке, деривационе, граматичке, стилске и стилистичке разлике. То значи да анализа диференцијалних обиљежја фразеологизама подразумијева, прије свега, анализу по појединим језичким нивоима. Међутим, овдје постоји изразит проблем: да би се утврдило какве су и колике идиоматске разлике, потребно је имати фразеолошке рјечнике за сва три језика. У овоме тренутку нама је на располагању само за један језик – хрватски (Менац/Финк-Арсовски/Вентурин 2003). Познато нам је да се ради на изради српског фразеолошког рјечника, док за босански/бошњачки немамо података да се нешто конкретно припрема. У таквој ситуацији преостаје за анализу узмемо само хрватски извор па ће тумачења која будемо давали бити често на нивоу претпоставки и хипотеза. Поједине фраземе провјеравали смо у три корпуса – два хрватска (Хрватски национални корпус – Кор-Нац1, Хрватска језична мрежна ризница – Кор-Нац1) и један српски (Корпус савременог српског језика на Математичком факултету Универзитета у Београду).¹ Постоји ограничен корпус за бошњачки језик, али он не функционише (Корпус босанских текстова на универзитету у Ослу – Бос-Кор).

¹ Проблем извлачења закључака података из ова три корпуса је у томе што они садрже разнородне текстове и што су различитог обима.

1. Пошто је због измијешаности, прожимања, укрштања тешко диференцирати фразеологизме на хрватске, српске и бошњачке, у овом ћемо се тексту користити изразом *типичан* за оно што је претежно, доминантно, карактеристично. Таквом формулацијом се констатује да дата јединица преовладава, да је уобичајена, да се чешће сусреће у језику **А**, али се тиме потпуно или дјелимично не искључује у језику **Б** или **В**. Да би се уштедјело на простору, први примјер који се наводи биће хрватски (јер је извор Менаџ/Финк-Арсовски/Вентурин 2003), други српски, а када се ради о специфичности бошњачког језика, онда ће се то у сваком конкретном случају експлицирати.

Будући (а) да нам нису позната слична истраживања, (б) да се ради о сложеној проблематици, (в) да је ограничен простор за анализу и (г) да нисмо у стању дати одговоре на сва питања и доћи до коначних и ваљаних рјешења, циљ нам је (1) да укажемо на појаве које су интересантне, (2) да издвојимо најкарактеристичне случајеве и (3) да их покушамо објаснити онолико колико овако ограничена анализа, ограничени корпус и литература то дозвољавају. Конкретно ћемо извршити анализу 2.255 фразеологизама из поменутог хрватског рјечника по њиховој фонетско-фонолошкој, лексичкој, творбеној, морфолошкој и синтаксичкој структури и покушати наћи еквиваленте у српском и бошњачком језику.

2. У фонетско-фонолошком систему фразема² најчешћа је алтернација³ **х/в** (21 примјер). По фреквенцији лексичких парова у којима се она појављује у поменутом хрватском рјечнику овакав је редосљед: *ухо/уво*⁴ (6), *глух/глув* (4), *кухати/кувати*, *муха/мува*, *сух/сув* (3), *буха/бува* (2). Ове ријечи долазе у следећим фраземама: а) једно другоме до *уха/ува*, на једно *ухо/ува* унутра, на друго ван <кому/коме>, слушати с пола *уха/ува*, смијати се (церити се и сл.) од *уха/ува* до *уха/ува*, имати *ухо/ува* <за што/шта, ставити (убацили) буху (бубу) у *ухо/ува* кому/коме; – б) *глух/глув* као топ, *глухо/глуво* доба <ноћи>, <и> *глух/глув* и слијеп/слеп, остати/остајати *глух/глув* <на што/шта; – в) бити *кухан/куван* и печен <с ким; гдје>, *закухати/кувати* (*скупати/кувати*) кашу (попару) кому/коме,⁵ *кухати/кувати* се у истом лонцу <с

² Термин *фразема* и *фразеологизам* у овом тексту употребљавамо као синонине.

³ Под алтернацијом подразумевамо замјену једног гласа другим у два или три стандарда, тачније сва вокалска и консонантска варирања у ријечима истог коријена или основе (руски *чередование*), при чему се посебно не разграничава фонолошка алтернација (условљена природом гласова) од морфолошко-творбене (условљене облицима промјене ријечи).

⁴ Први је примјер (овдје и даље) из Менаџ/Финк-Арсовски/Вентурин 2003, а други дајемо као типичан (по нашем мишљењу) за српски језик.

⁵ Кро-Корп1 садржи 9 примјера са (*за-*, *с-*)*кухати кашу* и два са *скупати попару*. Срб-Корп нема ниједан примјер са *кувати/кухати кашу* и са *кувати/кухати попару*.

ким>; – г) једним ударцем убити двије/две *мухе/муве*, као *муха/мува* без главе [мотати се, јурити и сл.], правити од (из) *мухе/муве* слона; – д) као *суха/сува* грана, осјећати се (бити итд.) као риба на *сухом/сувом*, платити/плаћати *сухим/сувим* златом <што/шта>; – е) ставити (убацити) *буху/буву* у ухо кому, правити од (из) *бухе/буве* слона. За босански/бошњачки језик је карактеристичан глас *х* па стога претпостављамо да се у наведеним фраземама предност даје ликовима са *х*.

Друга по учесталости алтернација је *о/а*. Њу налазимо у пару *точка/тачка* (7 пута) и *точан/тачан* (1). Ову алтернацију садрже фраземе: **а)** болна *точка/тачка*, додирна *точка/тачка*, и *точка/тачка*, покренути (помакнути) с мртве *точке/тачке* што/шта, слаба *точка/тачка*, ставити *точку/тачка* <на што/шта>, *точка/тачка* на „и“; **б)** *точан/тачан* као сат (ура, урица).

Трећа алтернација појављује се у глаголском префиксу са рефлексом јата **прије-/пре-** (5): *пријећи/прелазити* на ствар, *пријећи/прелазити* Рубикон, *пријећи/прелазити* с ријечи на дјела, *пријећи/прелазити* <све> границе (<сваку> границу) <чега, у чему>.

Даље слиједе три сугласничке алтернације. Прва долази у односно-упитној замјеници *тко/ко* (4), *нитко/нико* (3): а) <па> *тко/ко* жив, *тко/ко* мртав, добио је *тко/ко* што га иде (спада), не зна се ни *тко/ко* пије ни *тко/ко* плаћа, не зна се *тко* пије, а *тко* плаћа, није *тко* с крушке пао; – б) *нитко/нико* и ништа, *нетко/нико* и нешто, *нитко/нико* жив. Исти број примјера даје замјеница/везник *што/шта* (4): нека буде *што/шта* буде, *што/шта* је било, било <је>, *што/шта* је ту је, *што/шта* кошта да кошта или *што* коштало да коштало. Друга је алтернација *њ/гњ* у пару *јање/јагње* (3): ићи као *јање/јагње* на клање, невино *јање/јагње* (*јањеице*), жртвено *јање/јагње*.⁶ Трећа је *в/ј* у несвршеном виду глагола: *добивати/добијати* крила, *добивати/добијати* на цијени, *добивати/добијати* на тежини, *добивати/добијати* по прстима, *добивати/добијати* зелено свјетло.⁷

Остале алтернације су мање фреквентне (по два примјера): **б/в** – кула *бабилонска/вавилонска*, **ц/н** – боља (љепша/лепша) *половица/половина* <чија>, **ц/т**: слати од *Понција* до Пилата кога, **ћ/шт** – у главним *опћим/општим* цртама, **х/џ** – иде (продаје се итд.) као *халва/алва*,⁸ **љ/л** – капа *доље/доле* <кому/ко-

Кро-Корп1 даје 164 примјера са лексемом *каша* и 17 са *попара*. У Серб-Корп нашли смо 49 ријечи *каша* и 11 *попара*.

⁶ Однос у Кро-Корп1 *јањета* и *јагњета* је 824 : 21, а у Серб-Корп 4 : 100.

⁷ У Кро-Корп1 нашли смо 12.433 примјера за глаголе *добивати* и 301 за *добијати*, док је у Серб-Корп ситуација обрнута: *добијати* 100, *добивати* 13.

⁸ Кро-Корп1 има избалансиран однос *халве* и *алве* (13 : 12), док у Серб-Корп уопште нема ријечи *халва*, већ само *алва* (11).

ме>, **с/о** – јачи *спол/пол*, *склизак (клизав)/клизав* терен,⁹ **т/ћ** – бити *сретне/срећне* руке <у чему>,¹⁰ *пети котач/точак* на колима.

Ријетке су вокалске алтернације **а/о** – *саламунско (соломунско)* р(ј)ешење, бити (лежати) на *самртној (смртној)*¹¹ постељи, **е/а** – кренути/кретати (пријећи/прећи – прелазити) у *офензиву/офанзиву*, **е/о** – ц(иј)епати длаку на *четверо/четворо*,¹² **о/е** – гори *тло* под ногама кому, изгубити/губити *тло* под ногама, наишло је (наилази) на плодно *тло* што, пало је (пада) на плодно *тло* што, **у/и** – дати/давати (дон(иј)ети/доносити и сл.) на *тањуру/тањиру* кому што/шта, добити/добивати на *тањуру/тањиру* што/шта, **у/о** – врући *крумпир/кромпир*, плава *куверта/коверта*. Исто се односи на вокалско-консонантске алтернације **ју/о** – мали *милијун/милион* кога, чега, **р/о** – нисам од *јучер/јуче* или нисам се *јучер/јуче* родио, **у/ва**: досадан као *уш/ваш*, а такође на вокалско-консонантску метатезу **кот-/точ-** – нису сви *котачи/точкови* у глави (на мјесту) кому.

Вокализација **л/о** је заступљена у фраземи ставити/стављати *сол/со* на <живу> рану кому/коме.

Неке алтернације, према постојећим корпусним подацима, не диференцирају српски, хрватски и бошњачки језик. Такав је случај са факултативним вокалом **а**: ићи (хтјети) главом *кроз (кроза)* зид, *кроз (кроза)* зубе [рећи/говорити, промрсити и сл.],¹³ *сад (сада)* или никад, а такође колоквијална елипса (елизија) *нит*’ у односу на *нити (и/о)*: има такав карактер: *нити/нит*’ смрди нити (нит) мирише.

3. На лексичком нивоу постоји велик број фразема које су у српском, хрватском и бошњачком, мање-више, идентичне: према нашој прелими-

⁹ Кро-Корп1 нема ни *клизав* ни *склизав терен*. Срб-Корп садржи 5 примјера фразема *клизав терен* и ниједан за *склизав терен*.

¹⁰ У употреби ове фраземе постоји потпуна поларизација: Кро-Корп1 има 22 примјера *бити сретне руке*, и ниједан *бити срећне руке*. Срб-Корп садржи 54 примјера *бити срећне руке* и ниједан *бити сретне руке*.

¹¹ Речник МС/МХ 1967 као примаран облик даје *смртан*, а Анић 2000 паралелно тумачи *самртни* и *смртни*.

¹² У хрватском језику примарни облик је *четверо* (Силић 2000), а у српском *четворо* (Станојчић/Поповић 2002: 103). Однос *четверо* и *четворо* у Кро-Корп1 је 3.648 : 219, а у Срб-Корп 119 : 1.831. Ни у једном од ових корпуса нисмо нашли фразему *цијепати/цепати длаку на четворо/четверо*.

¹³ Кро-Корп1 има 93 пута приједлог *кроза*, а Срб-Корп 17. У првом корпусу фазем *главом кроз зид* долази 14 пута, а *главом кроза зид* 6. У Срб-Корп однос *кроз – кроза* је 2 : 0. Корелација *сад или никад* – *сада или никад* је у Кро-Корп1 13 : 0, а у Срб-Корп 4 : 1.

нарној анализи од 2.255 чак 1.021 (дакле готово половина). У ширем испитивању требало би утврдити да ли је то доиста тако. Ево првих сто примјера: *ако Бога знаш, амо-тамо или тамо-амо, бацати ријечи у вјетар, бацити (до-бацити) кост кому, бацити/бацати љагу на кога, на што, бацити/бацати око на кога, на што, бацити/бацати сидро, бацити/бацати сјену на кога, на што, бацити/бацати што кроз прозор, бацити/бацати свјетло на кога, на што, бацити/бацати у сјену кога, што, бацити/бацати у старо жељезо кога, што, бацити/бацати у вјетар што, бацити/бацати удицу кому, бацити копље у трње, бацити на кољена кога, што, бацити поглед на кога, на што, бацити се/бацати се на посао, баи ме брига, бавити се мишљу, без пардона, без по муке, без покрића, без премца, без преседана, без ријечи, без срца, без задњих мисли, бијела врана, бијели свијет, бијело погледати/гледати, било на прошло, бити брз на језику, бити добре воље, бити или не бити, бити једно тијело и једна душа, бити кост у грлу кому, бити кратак, бити на цијени, бити на црној листи, бити на дневном реду, бити на добру гласу, бити на издисају, бити на коњу, бити на мети, бити на ногама, бити на помолу, бити на потезу, бити на прагу чега, бити на равној нози с ким, бити на свој калуп, бити на ти с чим, бити на видiku, бити на висини, бити на злу гласу, бити од користи кому, чему, бити од ријечи, бити по вољи кому, чему, бити под гасом, бити под упитником, бити пред вратима, бити при новцу, бити при себи, бити при свијести, бити широке руке, бити свакој врећи закрпа, бити сваком лонцу поклопац, бити свој човјек, бити у добрим рукама, бити у другом плану, бити у форми, бити у игри, бити у коми, бити у моди, бити у праву, бити у првом плану, бити у пуној снази, бити у раскораку с ким, с чим, бити у стању, бити за петама кому, блијед као крпа, блијед као смрт, боде очи кому што, бог богова, бог и батина, бојати се као живе ватре кога, чега, боли (заболи) душа кога, боље икад него никад, боље рећи или боље речено, борба с вјетрењачама, борити се на живот и смрт, борити се с вјетрењачама, борити се са смрћу, бости се с рогатим, брат брату, бринути туђу бригу, бројити залогаје кому, брз на шакама, брже-боље, бубнути и остати жив.*

За мањи број лексема претпостављамо да су типично обиљежје хрватског језика, а да су у српском рјеђе или се уопште не употребљавају. Рецимо:

бити у беду, пасти/падати у бед,¹⁴ дошла је луна кому,¹⁵ имати жнору, љубити се (вољети се) кроз камиш, макар *фратри* с неба падали, *Мартин* у

¹⁴ Док Кро-Корп1 има 11 примјера са *бед* (у једном случају *пасти у бед*), у Срб-Корп нисмо пронашли ниједан.

¹⁵ Анић наводи овај фразеологизам у значењу 'ухватило га, наступ мушичавости, нагло немотивирано понашање' (Анић 2000), док га Речник МС/МХ 1967 не даје.

Загреб, Мартин из Загреба,¹⁶ метар *цванцик*, на *пуф* [направити што итд.], на свето *нигдарјево*,¹⁷ немати *дунста* <о чему>, ни *в рит* ни мимо, нису сви *дома* кому, од *шуба*, отићи на *квасину*,¹⁸ *пик-зибнер*, под *мус* (мораш), прост као *шлага*, у *хипу*,¹⁹ ухватити за *шишак* кога²⁰.

У основи двају фразеологизама налазимо српску реалију: проћи (провести се) као Марко на *Косову*, равно је све до мора (*Косова*) кому.

4. У лексичком систему фразема најфреквентнији пар је *враг/ђаво* (25 примјера). У хрватском фразеолошком рјечнику постоје три групе идиома са овим ријечима. Прву и најчешћу (17 случајева) чине примјери су којима се искључиво налази *враг* – бојати се кога, чега као <црног (живог)> *врага*, дошао је (доћи ће) *враг* по своје, изазвати/изазивати *врага*, као да је *врагу* из торбе искочио (испао), као за *врага*, не да *враг* мира кому, није *враг*, отићи/одлазити к *врагу*, послати/слати к *врагу* (до *врага*) кога, што, повући/повлачити (вући) (потегнути/потезати) *врага* за реп, <то > није без *врага*, *враг* има своје прсте у чему, *враг* је однио шалу, *враг* не спава, *враг* те однио!, бјежати од чега као *враг* од тамјана, тјерати (гонити и сл.) кога као *враг*, тјерати (гонити и сл.) кога као *враг* грешну душу. Другу образују дублети: **а)** *враг* и *ђаво*: није *ђаво*, него *враг*, послати до сто *ђавола* (*врагова*) кога, што, *враг* (*ђаво*) би га знао или *враг* (*ђаво*) ће га знати, **б)** *враг* и *бог*: гдје је бог (*враг*) рекао

¹⁶ Срб-Корп не садржи дату фразему. Речник МС/МХ 1967 даје сљедеће објашњење „каже се за онога који у великом граду ништа не научи, већ се врати онакав какав је био”.

¹⁷ Анић 2000 даје објашњење ‘никада’, док ове ријечи нема у Речнику МС/МХ 1967 нити у Срб-Корп.

¹⁸ У хрватском језику *квасина* у значењу ‘оцат’ има регионални карактер (Анић 2000). Речник МС/МХ 1967 даје значење ‘оцат, сирће’ и као извор наводи Вуков рјечник. У Срб-Корп нисмо пронашли ову лексему. Краћом анализом примјера у интернету запазили смо да сви долазе из хрватских извора. У једном приказу хрватског фразеолошког рјечника ова ријеч се спомиње: „Иако дијалектални фраземи нису укључени, поједине саставнице фразема припадају једном од хрватских говора или дијалеката (*отићи на квасину*, имати путра на глави, дати по губици (њушци, лабрњи)“ (Видовић Болт 2006 – www).

¹⁹ Анић 2000 даје ову фразему и наводи значење ‘учас, у тренутку, очас’. Речник МС/МХ 1967 садржи ријеч *хип*, али не и фразему у *хипу*. У Срб-Корп нашли смо само један примјер: Задрхтала је и у *хипу* се прибила уза ме [...]

²⁰ Анић 2000 објашњава *шишак* као ботаничку ријеч у значењу ‘грозничница’, али не наводи фразему. Речник МС/МХ 1967 тумачи као ‘биљка из породице уснатица’. У Срб-Корп и Кро-Корп1 нисмо пронашли ову фразему. У Кро-Корп2 запазили смо само један примјер: Мичи се цуро господска, ако те узмем за *шишак* и заринем те у ову бразду, знала буш моћ земље.

лаку ноћ. У трећој групи налазе се фраземе у којима могу доћи три лексеме – *враг*, *ђаво*, *бог*: којега (кога) *врага* (бога), који ти је *бог* (*враг*, *ђаво*), продати душу <*врагу* (*ђавлу*, *ђаволу*)>, <то је> исти *враг* (*ђаво*, *давао*). Посебну групу чине фраземе без ријечи *враг*, али у којима се она може појавити, нпр. умјесто ријечи *куга* (бјежати од кога, од чега као од *куге*). Само један примјер нашли смо за придјев образован од ријечи *враг*: луда (*врашка*, *вражја*) срећа.²¹ Оријентализам *шејтан* нашли смо изван фразема у Кро-Корп1 4 пута, а у Срб-Корп 5 пута. Што се тиче бошњачког језика, у њему постоји пословица Из мире два *шејтана* вире и фраземе дошли *шејтани* по неког, *шејтан* један (Видим да су њему *шејтани* дошли по своје. Смири се више, *шејтане* један; Јахић 1999: 496).

Доста има хрватских идиома у којима се смјењују ријечи *конац* и *крај* (27). У неким примјера (4) ради се о приједлогу *крај*, *онкрај*, што за ову анализу није интересантно: проћи/пролазити <поред (*крај*) кога, поред (*крај*) чега> као поред (*крај*) турског гробља, бити (наћи се/налазити се) иза (*онкрај*) браве, смјестити (стрпати и сл.) иза (*онкрај*) браве кога. У осталим случајевима постоје двије могућности: 1. да се у хрватском језику употребљава само *конац*: држати <све> *конце* у <својим> рукама,²² на концу *конца* (*конаца*), похватати (повезати) *конце*, тјерати мак на *конац*,²³ помрсити (замрсити) *конце* кому, виси о *концу* [живот, будућност итд.], 2. да се користи *конац* и *крај*: без *краја* и *конца* или без *конца* и *краја*, 3. да се употребљава само *крај*, *крајњи*: ићи до *краја*, изићи/излазити на *крај* с ким, с чим, на крају *крајева*, стати на *крај* кому, чему, у *крајњој* линији, до *крајњих* граница, извући/извлачити дебљи (*краћи*) *крај*, свјетло на *крају* тунела, <једва> саставити/састављати (везати/везивати и сл.) *крај* с *крајем*, батина с (са) два *краја*. Посебан случај чини лексема *прикрајак* (из *прикрајка* [проматрати и сл.] кога) и синонимски пар *конац/жнорица*: иде као по *концу* (*жнорици*) што²⁴. Фреквенцијска дистанца између *конац* и *крај* у хрватском корпусу је прилична: 35.000 – 72.490 (Кро-Корп1), 2.045 – 7.965 (Кро-Корп2), а такође у српском 358 – 23.941.

5. Врло често у фраземама налазимо корелацију *крех* и *хљеб* (15). У хрватском фразеолошком рјечнику искључиво се даје први лик, коме у српском

²¹ У Кро-Корп1 регистровани смо ријеч *враг* 1503 пута, *ђаво* 291. У Кро-Корп2 редослед је овакав *враг* 1471, *ђаво* 618, *шејтан* 19. У Срб-Корп пронашли смо 119 примјера за ријеч *враг*, 794 за *ђаво*, 5 за *шејтан*.

²² Фразема *држати конце* је у Кро-Корп1 употријебљен 29 пута, а у Срб-Корп 13 пута.

²³ Однос употребе фраземе *мак на конац* у Кро-Корп1 и Срб-Корп је 24 : 2.

²⁴ У оба корпуса (Кро-Корп1, Срб-Корп) нисмо нашли ниједном лексему *жнорица*.

одговара *хљеб/хлеб*: добар као *крух*, доћи до <свога> *круха*, имати *крух* у рукама, јести као птица (птичица) јести туђи *крух*, *крух* без мотике, *крух* са седам (девет) кора, нема ту (овдје) *круха* за кога, од тог брашна неће бити погаче (*круха*)!, подијелити/дијелити кору (корицу) *круха* с ким, тражити *круха* преко (изнад) погаче (над погачом), узети/узимати (отети/отимати и сл.) *крух* из уста кому, за кору (корицу) *круха* [радити, мучити се и сл.], зарадити/зарађивати за <свој> *крух*, живјети на (о) *круху* и води, ићи трбухом за *крухом*. *Крух* се рјеђе појављује у српским фраземама – у Серб-Корп нашли смо само три примјера: трбухом за *крухом*, о своме *круху* и руху, *крух* свагдашњи.²⁵

Интересантна је корелација *сат* и *час* (11). У хрватским фраземама за ознаку '60 минута' користи се искључиво *сат*: бројити дане (*сате* и сл.), сто на *сат*, у ситне *сате*,²⁶ знати (видјети итд.) колико је *сати*. И у српском језику ове фраземе се употребљавају. Фраземе са значењем 'тренутак, момен(а)т' садрже *час* у оба језика: *час* посла, у прави *час*, у (за) тили *час*, у задњи (последњи) *час*, куцнуо је *час*, не *часити часа*. Само у једној фраземи хрватски рјечник даје дублет: крајње је *вријеме (час)*.²⁷

Пар *живац/нерв* (9) неједнако је заступљен у хрватском фразеолошком рјечнику. Ријеч *живац* се појављује самостално у 6 случајева: имати јаке (челичне) *живце*, изгубити/губити *живце*, имати слабе *живце*, имати *живаца* <за што; да ...>, на рубу *живаца*, сачувати/чувати *живце*. У Серб-Корп постоје ове фраземе: *имати живце* (2), *ићи на живце* (10), (*по-*, *из-*)*губити живце* (9), (*са*)*чувати живце* (2), *кидати живце* (2). У једном случају хрватски рјечник даје дублет: *ићи на живце (нерве)* кому. Лексема *нерв* долази само у фраземи имати *нерв* за што. Ријеч *живац* је у хрватском језику много фреквентнија него у српском: 1472 (Кро-Корп1) – 154 (Серб-Корп). Посебан случај чини фразема без и једне и друге ријечи, али у коме оне могу доћи: *ићи на јетра* кому/коме. У Кро-Корп1 шест пута је употријебљено *ићи на јетра* и једном *ићи на јетру*. У Серб-Корп нисмо нашли ниједан примјер.

Интересантан је однос *криж/крст* (6). Хрватски фразеолошки рјечник даје четири фраземе са лексемама *криж*, *крижни*: носити (имати) <свој> *криж*, разапети/разапињати (прибити/прибијати и сл.) на *криж* кога, ставити *криж* на што, *крижни* пут. У једном случају нашли смо коријен *крст-*, и то у глаголу – не дати се *крстити*. Сљедећа фразема има дублетни облик: *прекрижених*

²⁵ У овоме корпусу *крух* се сусреће 24 пута, а *хлеб/хљеб* 1.640 пута. У Кро-Корп1 ситуација је обрнута: *крух* 2770, *хљеб* 184. У Кро-Корп2 однос *круха* и *хљеба* је 961 : 210.

²⁶ Фреквенцијска корелација фразема *бројати сате* у Кро-Корп1 и Серб-Корп је 7 : 1, а у *ситне сате* 22 : 17.

²⁷ Подаци у корпусима су подударни – преовладава фразема са лексемом *вријеме/време*: у Кро-Корп1 однос је 90 : 8, а у Серб-Корп 55 : 1.

(*скришених*) руку [сједити, чекати итд.]. Ријеч *криж* сусреће се у Серб-Корп само 10 пута, од тога ријетко у неком споју (мотиком *крижа* земљу, *крижање* душе, *крижни* пут), а у Кро-Корп1 чак 6851.

Изразиту неподударност прави пар *пухати/дувати* ($3 + 3 = 6$). Хрватски фразеолошки рјечник наводи само први лик: мртво *пухало*, окретати се како вјетар *пуше*, знати (видјети) одакле (откуд) вјетар *пуше*, *пухати* на хладно, *пухати* у исти рог с ким или *пухати* у чији рог, *пухнуло* је у главу кому што; да... Лексема *пухати* сусреће се у Кро-Корп2 383 пута, док у Серб-Корп нисмо нашли ниједну, што значи да нема ни фразема са њом.

Пар *дрек/говно* (5) сусреће се у хрватском, док је у српском прва лексема мало вјероватна.²⁸ Хрватски фразеолошки рјечник даје примјере (1) само са *дрек* – *дрек* на шибици, (2) само са *говно* – имати с *говнима* посла, увалити/увалјивати у <велика> *говна* кога, (3) са *дрек* и са *говно* – бити у *говнима* (*дреку*) <до гуше>, извући/извлачити (извадити/вадити и сл.) из *гована* (*говна*, *дрека*) кога.

Пар *зрак/ваздух* (5) изразито је диференцијалан. У хрватском фразеолошком рјечнику налазимо само *зрак*: виси (лебди) у *зраку* што, *зрак* је чист, дигнути/дизати у *зрак*, дигнути све четири у *зрак*, градити куле у *зраку* (облацима). *Зрак* се према Кро-Корп1 и Серб-Корп много чешће користи у хрватском језику (1940 пута), него у српском (280), а *ваздух* много чешће у српском (3525) него у хрватском (39). У српском корпусу запазили смо само један примјер фразема *виси у зраку* и *дићи у зрак*, 16 примјера *виси у ваздуху* и 34 примјера *дићи у ваздух*. У Кро-Корп1 нисмо регистровали ниједан случај употребе два посљедња фразема.

Интересантан је случај када се типични облик једног језика не налази у фразеологизму истог језика. Нпр. у хрватском фразеолошком рјечнику дате су три фраземе са *кичма* и ниједан са *краљежница*: без *кичме*, имати *кичму*, савити/савијати (повити/повијати) *кичму* <пред ким>. У Кро-Корп1 нашли смо 11 пута фразема *имати кичму* и само једном *имати краљежницу*.²⁹

Постоје фразеологизми у којима се употребљава типични и мање типични лик. Рецимо, у једној хрватској фраземи само је *ниво*: бити на *нивоу*. У два случаја постоји дублете *разина/ниво*: на високој (највишој) *разини* (*нивоу*), испод <сваке> *разине* (*нивоа*). У Кро-Корп1 саоднос ријечи *разина* и *ниво* је

²⁸ У Серб-Корп пронашли смо два случаја употребе ријечи *дрек*: Нисам, ја сам само човек који уме да препозна *дрек* када га види! „Сакупљање смећа, копање гробова“, рече Оне, а Шевек додаде: „Вађење живе“, и заустити да каже: 'Прерада *дрека*', али се присети у последњи час идиотског табуа скатолошких речи.

²⁹ Кро-Корп1 садржи 374 пута *краљежницу* и 193 *кичму*, док Серб-Корп има 268 пута *кичму* и ниједном *краљежницу*.

26.251 : 738, а у Срб-Корп 17 : 5.552. Корелација на високој разини – на високом нивоу у Кро-Корп1 је 265 : 12, а испод (сваке) разине – испод (сваког/а) нивоа 344 : 8. У српском корпусу, у коме смо регистровали само 17 примјера са ријечи *разина*, сусрећу се овакви спојеви: *на свим разинама, на разним разинама, – висока, нижа, потребна, иста, економска, синтактичка разина, – разина конвенција, осредњости, провјерљиве документације*.

Интересантан је пар *ништица/нула* у фраземама бити раван нули, кренути/кретати (почети/почињати) од нуле (*ништице*), свести/сводити на нулу што, један нула за кога. Кро-Корп1 има 363 примјера са ријечју *ништица* (од тога са придјевом *ништични* 52 пута) и 1.788 са нулом (*нулти* 647). Спојеви са нулом долазе у 129 случајева, а са *ништицом* 14 пута. У Срб-Корп нашли смо 466 примјера са нулом и само 4 са *ништицом* (у спојевима *дуге, кратке, саме ништице, – моја ништица*).

Сложенија је ситуација са фреземом везаном за дио тијела на коме се сједи и дио одјеће који га покрива: у хрватским фраземама постоје различита рјешења – испрашити *хлаче* (*тур*) кому, дати ногом у *гузицу* (*тур, дупе*) кому, пасти на *гузицу* (*тур, дупе, рит*) <од чуда и сл.>. У Кро-Корп1 само је двапут употријебљена фразама *испрашити тур* и по једном *испрашити по туру, испрашити леђа*. У њему нисмо нашли фразему *испрашити хлаче*. Најфреквентнији је спој *ударити/потегнути/добити/шутнути/ударац/ ногом у стражњицу* (11 пута), мање *дати/ударити/избацити ногом у тур* (6) и *добити/набити ногом у гузицу* (4). Риједак је спој *ударити/ићи у дупе* (3). Фреквенција ријечи у овом корпусу је оваква: *стражњица* 156, *гузица* 48, *тур* 24, *дупе* 16. Од 36 употреба само у једном случају ријеч *гузица* долази у фраземи *пљуснути по гузици*. У српском корпусу најшешћа је лексема *дупе* (117), међутим нашли смо један примјер фраземе *шутнути у дупе*. У њему ријеч *стражњица* има 30 употреба, од тога једну у фраземи *ошинути по стражњици*. У Срб-Корп регистровали смо три употребе ријечи *тур* (*испрашити тур, сместити свој тур, пасти на тур*) и ниједну са *хлаче*. С друге стране Кро-Корп1 има 458 примјера са *хлаче* и три са *панталоне*.

Изразито су поларизовани *шутјети/ћутати* у фраземи *шутјети* као гроб, *шутјети* као риба, *шутјети* као заливен. У Кро-Корп1 нашли смо 1.894 облика са глаголом *шутјети* (укључујући и прилоге) и 426 са *ћутати*. Спој *шутјети/шутња* као... долази у 65 случајева. У овом хрватском корпусу глагол *ћутати* је употријебљен 426 пута, али готово увијек у значењу 'осјећати'. Спој *ћутати као* запазили смо три пута. У Срб-Корп постоји 2.195 примјера са *ћутати* (и изведеницама) и 22 спој *ћутати као заливен* (11), *као риба* (2), *као мула* (1). Глагол *шутјети* са изведеницама је слабо заступљен (11), али ниједном у споју који налазимо у хрватском језику.

Што се тиче саодноса *кут – угао* (3), у хрватском фразеолошком рјечнику два пута налазимо само *кут* (стјерати [притјерати] у *кут* кога, погледа-

ти/гледати [проматрати и сл.] из другог кута), а једном угао (држати три угла куће). У хрватском језику *кут* се користи за ознаку унутрашњег дијела простора, а *угао* спољашњег дијела. За номинацију овог просторног дијела постоје два турцизма: *ћошак* и *буџак*, које нисмо нашли у датоме рјечнику. У хрватском и српском корпусу нема фраземе *боли ме (га, је, њу, те, вас) ћошак*. У Кро-Корп1 постоји 3.445 примјера са *кут*, 904 са *угао*, 57 са *ћошак*, 22 са *буџак*. Спој *из другог кута* је заступљен у 27 случајева, *из другог угла* 5, док нема ниједног *из другог ћошка* (само је једном *водити из ћошка у ћошак*) и *из другог буџака*. У Срб-Корп доминира *угао*: 1465, *кут* 51, *ћошак* 209, *буџак* 5. Ријеч *кут* долази у устаљеним обртима *тихи кут*, *најскривенији кут*, *завлачити/завући/повући*, *зарити се у кут*, *гурнути у кут*, *погледати у кут*, *одмаћи у кут*, *дати један кут*, *бацити у кут* – *прећи преко кута*, *у два кута*, – у *другом*, *хладовитом*, *једном*, *мрачном*, *најдубљем*, *нашем*, *најтамнијем*, *најудаљенијем*, *свом*, *куту*, – *управљати сваким кутом*. Лексема *ћошак* има овакву колокацију: *притерати*, *сатерати*, *(од)гурнути*, *бацити*, *одвести*, *повлачити/повући се*, *сабити*, *сатерати у ћошак*. Ријеч *буџак* јавља се у следећим спојевима: *по буџацима*, *бојазан од буџака*, *уздићи се из буџака*, *пасти у буџак*. Претпостављамо да су фраземе са *ћошак* и *буџак* посебно чести у босанском/бошњачком језику.

Јасно је лексички издиференциран пар *кошарица (кошара) / корпа* – *дати кошарицу (кошару)* кому, *добити кошарицу (кошару)* од кога, У Кро-Корп1 *кошара* је употребљена 359 пута (али ниједном *дати кошару*), а *кошарица* 32 пута (ниједном *дати или добити кошарицу*), док су у Срб-Корп обје ријечи много мање заступљене – *кошара* 43 пута, *кошарица* два пута (ниједном у поменутим фразеологизмима). С друге стране, Кро-Корп1 има 29 примјера ријечи *корпа*, а Срб-Корп 428. Фразему *дати корпу* нисмо нашли у Кро-Корп1, док у Срб-Корп постоји један примјер.

Издиференциран је и пар *жлица/кашика* у фраземама *јести великом жлицом/кашиком*, утопио би у *жлици* воде *тко/ко* кога.

У хрватском фразеолошком рјечнику у једној фраземи нашли смо *згодитак* (главни *згодитак*), а у другом *погодак* (пун *погодак*). У Кро-Корп1 регистровани смо 954 случаја употребе ријечи *згодитак* и 18 пута *главни згодитак*, само један *пуни згодитак*, док је *погодак* много чешћи: 9.870 са 349 примјера *пун погодак* и једним *главни погодак*. Срб-Корп садржи 846 примјера ријечи *погодак* (од којих 45 *пун погодак*) и само 11 *згодитак* (ниједан са фразеом *пуни згодитак*).

Материјал хрватског и српског корпуса указује на диференцијацију у пару *продавати маглу/зјаке*. Ријеч *зјака* и фразаму *продавати зјаке* нашли смо два пута у Кро-Корп1 и ниједном у Срб-Корп. У Кро-Корп1 фразема *продавати маглу* је употребљена 81 пут, а у Срб-Корп два пута.

Низ диференцијалних лексема регистровали смо само у једној фраземи: *двојба/сумња*,³⁰ *фригати/кувати*,³¹ *губица/њушка/лабрња*, *кабаница/кожух/капут*, *кринка/маска*, *куфер/кофе/капа*, *кушња/провјера*, *мрква/шаргарепа*,³² *поплата/ћон*,³³ *позорност/пажња*, *проценат/камата*, *путер/маслац/масло*, *срси/трнци*, *ступ/кип*, *ступањ/степен*, *ступица/клопка/замка*, *шипак/коштица*, *шкатуљица/кутија*, *тек/апетит*, *трбух/стомак*, *вални/таласни*,³⁴ *жаруљица/лампица*, *жмарци/трнци*, *зрцало/огледало*.³⁵

Није иста употреба фразема са топонимима типа мирна *Босна/Бачка* – у Кро-Корп1 налазимо четири пута *мирна Босна* и ниједном *мирна Бачка*, док се у Серб-Корп сусреће једном *мирна Бачка* и ниједном *мирна Босна*.

6. У т в о р б е н о ј структури фразема постоји више група. Колико они раздвајају српски, хрватски и бошњачки језик, може се утврдити само у анализи шире грађе. Стога ћемо навести примјере за које претпостављамо да су диференцијални. Једну чине именски суфикси (а) **-аш/-ер** испред кога долази атлернација **ју/о**: владати се (трошити итд.) као пијани *милијунаш/милионер* (овај пар је јасно поларизован на хрватски и српски), (б) суфикси неизведене и збирне именице **џ/-ј**: бацити/бацати *бисер (бисерје)* пред свиње,³⁶ пустити *коријен/корен (коријење/корене)*,³⁷ ухватити/хватати *коријен/корен (коријење/корене)*, (в) суфикси неизведене и градивне именице **џ/-ин**: здрав као *дрен (дреновина)*, (г) завршетак **-е** и суфикс **-ац**: појео (ујео) вук *магаре (магарца)*, чекај, *магаре*, док трава нарасте, научити се (навикнути се и сл.) на што као *магаре* на батине, (д) завршеци **-ле/-ли**: гледати кроз црне *наочале* <на> што, гледати кроз ружичасте *наочале* <на> што,³⁸ (е). деминутиви: зави-

³⁰ Однос ријечи *двојба* и *сумња* у Кро-Корп1 је 4.195 : 17.725, а у Серб-Корп 3 : 4.205.

³¹ У Серб-Корп нисмо нашли ниједан примјер са глаголом *фригати*.

³² У Кро-Корп1 однос *мркве* и *шаргарепа* је 276 : 0, а у Серб-Корп 34 : 153.

³³ У Кро-Корп1 *ћон* је употријебљен 98 пута, а *поплата* само 4. Серб-Корп има 71 примјер са *ћон* и ниједну са *поплата*.

³⁴ Кро-Корп1 има 261 употреба придјева *вални* и ниједан *таласни*. У Серб-Корп смо регистровали 61 примјер придјева *таласни* и ниједан *вални*.

³⁵ Однос ријечи *зрцало* и *огледало* у Кро-Корп1 је: 846: 751, а у Серб-Корп 5 : 887.

³⁶ Кро-Корп1 даје два примјера *бацити бисерје пред свиње* и ниједан *бацити бисер пред свиње*. Серб-Корп нема ни једно ни друго.

³⁷ Кро-Корп1 има више фразема са *коријење* него са *коријен* (19 : 2), а Серб-Корп једнак број (3 : 3).

³⁸ Према корпусним подацима (Кро-Корп1, Серб-Корп) у хрватском преовладава лик *наочале*, а у српском *наочари*. У хрватском корпусу редослед је овакав: *наочале*

рити/завиривати (загледати/загледати) <дубље> у чашу (*чашицу*), ни *мрве* (*мрвице*) чега, пити крв <на *сламку* (*сламчицу*)> кому.

У другој се налазе глаголски парови без префикса и са префиксом: може се на прсте <једне руке *избројити* (*пребројити* и сл.) кога, што,³⁹ *намазан* (*премазан*) свим мастима>, пасти/*падати* (*спасту*/*спадати*) с ногу, *пасти* (*спасту*) с коња на магарца, *попити*/*пити* (*испити*/*испијати*) горку чашу, *порасти* (*нарасти*) / *расти* у чијим очима, *порушити* (*срушити*) / *рушити* (спалити/спаљивати (палити) <све> мостове <за собом (иза себе)>, *покуцати* (*закуцати*/*куцати*) на чија врата, *подвући* (*повући*) црту, свим фарбама *префарбан* (*офарбан*), *прилијепити* се (*залијепити* се) као крпељ <уз кога, за кога>, *промолити* (показати, *помолити*) нос, *сломити* (*поломити*) зубе на чему, *уписати* (*записати* и сл.) златним словима <кога, што/шта>, *увлачити* се (*завлачити* се) под реп кому, *зажмирити*/*жмирити* (*прижмирити*) једним оком (на једно око), клупко се почело *одмотавати* (*одматати*).

Трећу чине придјевски парови (а) без префикса и са префиксом **пре-**: <то је> *велик* (*превелик*) залогај <за кога>, без префикса и са префиксом **о-** иза негације: у *небраном* (*необраном*) грожђу [бити, наћи се],⁴⁰ (б) са суфиксима **-вск/-љ-**: *лавовски* (*лављи*) дио,⁴¹ **-ј/-љ-**: *бабје/бабље*⁴² љето/лето, **-јск-/ев-**: пресејћи *гордијски* чвор – *гордијев* чвор⁴³. Овдје већ можемо сигурније тврдити да суфикси **-ј/-ов** у пару *лабуђи/лабудов* пјев диференцирају хрватски и српски језик: *лабуђи* је више типичан за први језик, *лабудов* за други.

385, *наочаре* 15, *наочари* 7, *наочали* 2, а у српском: *наочаре* 100, *наочари* 67, *наочале* 0, *наочали* 0. У Кро-Корп1 нашли смо само фразему гледати кроз *наочале* (4), а у Серб-Корп гледати кроз *наочари* (4) и гледати кроз *наочаре* (1).

³⁹ У Кро-Корп1 дата су три примјера са *избојити* и један са *пребројити*, а у Серб-Корп по један примјер за оба глагола.

⁴⁰ Кро-Корп1 има доста уједначен однос ових придјева у датом фразему: *небран* 21 – *необран* 23, док у Серб-Корп изразито преовладава *небран* (11 : 3).

⁴¹ У Кро-Корп1 однос *лабудов* – *лабуђи* је 120 : 59, а у Серб-Корп 111 : 3 (без презимена *Лабудовић*). У Серб-Корп корелација двају придјева је оваква – *лавовски* 43, *лављи* 12. Постоји *Лавље срце*, *фризура*, *глава*, *пудла* и *део*, али нема *лављи део*. У хрватском корпусу нема споја *лабудов пјев*, већ само *лабуђи пјев* (24), а у српском нема *лабуђи п(ј)ев*, *п(ј)есма*, већ *лабудова песма* (14) и *лабуђи врат* (3).

⁴² Други наведени примјер нисмо нашли у Менац/Финк-Арсовски/Вентурин 2003. У Кро-Корп1 однос *бабји* и *бабљи* је 7 : 27, а у Серб-Корп 1 : 2. У хрватском корпусу нема *бабје љето*, али има *бабље љето* (11), док у српском нема *бајбе љето*, али има *бабје лето* (2).

⁴³ Овај други не наводи Менац/Финк-Арсовски/Вентурин 2003. У Кро-Корп1 је искључиво *гордијски чвор* (52), а у Серб-Корп искључиво *гордијев чвор* (24). У првом корпусу нема уопште придјева *гордијев*, а у другом *гордијски*.

У четвртој су прилоги са суфиксима *o/-ачк-*: *надуго* (*надугачко*) и нашироко [причати и сл.]. Кро-Корп1 има један примјер *надуго причати* и ниједан *надугачко причати*. Серб-Корп нема ни једно ни друго. Они нису изразито издиференцирани у три језика.

7. У м о р ф о л о ш к о м систему фразема запажају специфична структурна варирања (немамо у виду фонетско-фонолошке алтернације, о којима смо већ говорили), прије свега у систему именица, замјеница, придјева и прилога.

Што се тиче именица, најфреквентнија варијација долази у корелацији једнине и множине (21 случај). У највећем броју случајева тешко је без анализе ширег материјала констатовати било какву међујезичку разлику. То се, рецимо, односи на синегдоху у фраземи тресла се брда, родио се *миш* или на примјере типа <то> није чист *посао* – <то> нису чиста *посла*, бити <још> у *повоју* (*повојима*), бити на измаку *снаге* (*снага*), бити у *дугу* (*дуговима*) до грла (гуше), чекати на *кривини* (*кривинама*) кога, ићи (лијепити/лепити се) као *пчеле* (*пчела*) на мед, има (било је) као *мрава* (*мрави*) кога, имати *дебео образа* или бити *дебелих образа* (*дебела образа*), имати празан *цеп* (*цепове*) или бити *празна цела* (*цепова*), имати пун (дубок) *цеп* (*цепове*), напунити *цеп* (*цепове*), избити/избијати *адут* (све *адуते*) руке кому/коме, изићи из *опанка* (*опанака*), не скидати *ока* (*очију*) с кога, с чега, положити/полагати *рачун* (*рачуне*) кому/коме, положити (ударити и сл.) *темељ* (*темеље*) чему, посвађати се на *ножеве* (*нож*), вагати *ријечи/речи* (*сваку ријеч/реч*), запело је (запиње) за *око* (*очи*), промрзнати до *кости* (*костију*).⁴⁴ Фразема омастити *брк* (*брке*, *бркове*) има у Кро-Корп1 четири варијанте: омастити *брк* (6), *бркове* (4), *брке* (4), *бркова* – Нећемо си омастити *бркова* (1), а у Серб-Корп само једну – омастити *брке* (1).

Што се тиче фраземе што/шта, задати/задавати *главобоље* кому/коме, Кро-Корп1 даје 21 примјер са *задати главобољу* и 36 са *задати главобоље*, а Серб-Корп два са *задати главобољу* и 4 са *задати главобоље*, из чега се не може претпоставити да постоји међујезичка разлика.

Диференцијацију између језика тешко је без провјере на ширем материјалу утврдити у оквиру варијација у категорији рода типа купити/куповати *мачка* (*мачку*) у врећи, обилазити (мотати се и сл.) као *мачак* (*мачка*) око вруће каше. У Серб-Корп два је пута употребијено купити *мачку* у цаку, што нисмо нашли у Кро-Корп1. У њему постоје ове варијанте (у 12 употреба): *обилазити око вруће каше*, *обилазити као мачак око вруће каше* (3), *обила-*

⁴⁴ Кро-Корп1 не даје ниједан примјер овог фразема, док смо у Серб-Корп нашли један (промрзли *до костију*). У хрватском корпусу однос *до кости* – *до костију* је 23 : 20, а у српском обрнуто: 5 : 8.

жење мачка око вруће каше, заобилазити као мачци око вруће каше, облијетати као мачка око вруће каше, околишати као мачак око вруће каше, као мачка око вруће каше, попут мачка око вруће каше, трчати као мачак око вруће каше, онако издалека, па око вруће каше, вртња око вруће каше. У Срб-Корп нисмо пронашли ниједну фразему ове врсте.

Кад је у питању падежни дублет у инструменталу типа једном *ријечју* (*ријечи*), у оба корпуса преовладава први облик (*ријечју/речју*): у Кро-Корп1 однос је 178 : 60, у Срб-Корп 100 : 52.

Фраземску корелацију понекад прави обична и збирна именица: вадити (извлачити) *кестене* (*кестење*) из ватре <за кога>. Анализа хрватског и српског корпуса указује да овдје нема разлике: у оба корпуса изостају примјери са *кестене*, а *кестење* долази 15 пута у Кро-Корп1, а 7 у Срб-Корп.

У систему замјеница као диференцијатор јавља се елиптични облик повратне замјенице *си*, који је типичан за хрватски језик: чупати <*себи* (*си*)> ко-су <на глави>, избити <*себи* (*си*)> из главе кога, што, одузети *себи* (*си*) живот, разбијати (лупати и сл.) <*себи* (*си*)> главу. За хрватски језик је такође типичнији лик *којем* у фраземи ни у *ком* (*којем*) случају – у Кро-Корп1 однос *коме* и *којем* је 225 – 307, а у Срб-Корп 163 : 3. Изразитију разлику не примјећујемо у синонимским варијацијама типа из *ових* (*истих*) стопа, из *твојих* (*ваших*) уста у божје уши.

Придјеви испољавају специфичност у виду, посесивности и компарацији. Неодређени вид се у Менац/Финк-Арсовски/Вентурин 2003 ставља на прво мјесто: у *Адамову* костиму, бити *дуга* (*дугог*) вијека, на *дугу* (*дугом*) је штапу, бити *кратка* (*краћког*) вијека,⁴⁵ превести *жедна* (*жедног*) преко воде кога.⁴⁶ У једном случају даје се предност одређеном виду: само преко мене *мртвога* (*мртва*)⁴⁷. Понекад уз исту ријеч долази придјев и у одређеном и у неодређеном виду: повући *крив* (*погрешан*) потез – повући *прави* потез. Варијација типа усисати с *мајчиним* (*материним*) млијеком налазимо у сва три језика.⁴⁸ У компарацији не запажамо веће разлике. Уп.: *мањег* (*најмањег*) отпора, од *малих* (*најмањих*) ногу, упловити у *мирне* (*мирније*) воде, *јака* (*јача*) страна чија. Интересантна је падежна варијација придјева као (адјективизирани) именице,

⁴⁵ У Кро-Корп1 преовладава фразема *краћког(а)* вијека у односу на *кратка* вијека (25 : 11) и *дугог(а)* вијека у односу на *дуга* вијека (26 : 21), а у Срб-Корп у оба случаја готово искључиво се јавља *краћког(а)* века (20 : 0) и *дугог(а)* века (24 : 1).

⁴⁶ Кро-Корп1 има седам примјера са *жедног(а)* и један са *жедна*, док Срб-Корп даје само *жедног*.

⁴⁷ Кро-Корп1 наводи један примјер са *мртва* и два са *мртвог*, а Срб-Корп само *мртвог*.

⁴⁸ У Кро-Корп1 однос *мајчино млијеко* – *материно млијеко* је 55 : 2, а *мајчино млијеко* – *материно млеко* 19 : 0.

и то у односу номинатива и генитива у фразему <ни> колико је *црно* (*црнога*) под ноктом (испод нокта). У Кро-Корп1 нашли смо само *црно* под ноктом (3 пута) и ниједном *црног* под ноктом, а у Срб-Корп ни једно ни друго.

У употреби глаголских (презентских) дублета уфразему не *цвјетају* (*цвату*) руже кому/коме није (у овако ограниченој анализи) није видљива посебна разлика. У Кро-Корп1 регистровали смо 39 примјера *не цвјетају руже* и 11 *не цвату руже*, а у Срб-Корп 12 не цвјетају руже и ниједан *не цвату руже*.

8. У синтаксичком систему фразема постоји доста варијантних и синонимских појава, међутим мали број има изразито диференцијалну вриједност. Најкарактеристичнија разлика тиче се приједлога *к* у фраземама: доћи/долазити *к* себи, доћи/долазити *к* свијести, доћи/долазити <*к*> памети, довести (призвати и сл.) <*к*> памети кога драге воље, примити/примати (узети/узимати) <*к*> срцу што. Приједложна конструкција је мање типична за српски језик. То потврђују и подаци из корпуса Кро-Корп1 и Срб-Корп: *к себи* 567 : 100, *к свијести* 34 : 7, *к памети* 4 : 1, *к срцу* 24 : 7.

9. Једна од диференцијалних појава је синонимија номинатива и инструментала у фраземама типа бити сам себи *сврха* (*сврхом*),⁴⁹ ни лук јео ни *лук* (*луком*) мирисао. У хрватском фразеолошком рјечнику на првом мјесту стоји номинатив. Инструментал се више веже за хрватски језик него за српски језик. У синонимском пару *по* (*под*) сваку цијену приједлог *под* је мање карактеристичан за српски језик.⁵⁰

У анализи већине синтаксичких конструкција нисмо нашли изразите разлике. Међутим, право разграничење се може добити тек након увида у ширу грађу (што у овом тренутку није реално, јер, како што смо рекли, не постоји српски и бошњачки фразеолошки рјечник) и/ли провјером у репрезентативном корпусу.

Фразеолошка синтакса падежа обилује синонимским паровима. У анализи хрватског фразеолошког рјечника запазили смо низ различитих корелација интересантних за разграничење српског, хрватског и бошњачког језика. Навешћемо неке. а) Номинатив – генитив: долити/долијевати *уље* (*уља*) на ватру, *имати* <добар> *нос* (*њух*) за што или *имати носа* (*њуха*) за што/шта⁵¹. б) Но-

⁴⁹ Кро-Корп1 има 8 примјера са *сврха* и два са *сврхом*, а Срб-Корп нема ни једно ни друго. Кро-Корп1 сади 40 фразема са *сврха* и 4 са *сврхом*, а Срб-Корп има само *сврха* (6).

⁵⁰ У Кро-Корп однос *по сваку цијену* и *под сваку цијену* је 578 : 510, а у Срб-Корп *под сваку цијену/цену* – *по сваку цијену/цену* 379 : 1.

⁵¹ У Кро-Корп1 нашли смо четири примјера споја *њух за* и два споја *њуха за*. У Срб-Корп њихов однос је 3 : 1.

минатив – инструментал: бити сам себи *сврха* (*сврхом*). в) Генитив – акузатив: имати *петље* (*петљу*)⁵², не оставити <ни> *камен* (*камена*) на камену, не видјети *ни прст* (*прста*) пред носом, од дрвећа не видјети *шуме* (*шуму*), *ни труна* или *ни за трун*. г) Генитив – инструментал: играти *отворених карата* или играти *с отвореним картама*, оставити/остављати репове <иза себе (за собом)>, <ни> колико је црно (црнога) *под ноктом* (*испод нокта*). е) Генитив – локатив: бити играчка у *чијим рукама* или бити *чија играчка*, *карика у ланцу* или *карика истог* (тог и сл.) *ланца*, немати *појма* <о појму> <о кому, чему>. д) Датив – инструментал: *скинути/скидати капу кому* (*пред ким*). е) Акузатив – инструментал: црно на *бијело* (*бијелом*), *ни лук јео ни лук* (*луком*) мирисао, завртјети *памет* (*памећу*) кому/коме. ж) Акузатив – локатив: на *дохвату* (*дохват*) руке, *ставити шапу* на кога, на што или *ставити под своју шапу* кога, што/шта. Колики диференцијални потенцијал имају ове фраземе може се утврдити само на основу ширег материјала и шире анализе.

У неким случајевима хрватски фразеолошки рјечник не региструје све могућности, нпр. он даје (а) примити/примати (узети/узимати) *на знање* што/шта, а изоставља *к знању* (што налазимо 14 пута у Кро-Корп1 и 18 пута у Серб-Корп), (б) отети/отимати *заборава* кога/што, а не спомиње отргнути *од заборава*, које налазимо 18 пута у Серб-Корп.

У рекцији типа бацити/бацати *блато* на кога или бацити *се/бацати се блатом* на кога тешко је без ширег материјала констатовати неку разлику (однос у Кро-Корп1 је 1 : 3, а у Серб-Корп 1 : 0).

У хрватском фразеолошком рјечнику постоји низ примјера синонимије приједлога. У такав однос најчешће ступа приједлог *на* (12 пута): **1.** са у: *на* (у) сав глас или из свега гласа [повикати/викати и сл.], остати *на* (у) мјесту/месту мртав, оставити трага (траг) *на* (у) коме,⁵³ *на* (у) чему, у (*на*) <самом> старту, **2.** са до: дати/давати (ставити/стављати) *на знање* (*до знања*) кому што,⁵⁴ да., **3.** са за: *на* (*за*) <све> вијеке вјекова (веке векова), *на* (*за*) лијепе/лепе очи чије, **4.** са *наврх*: *на* језику је кому/коме што или *наврх* језика је

⁵² У Кро-Корп1 преовладава *имати петље* (47 : 14), а у Серб-Корп *имати петљу* (11 : 1).

⁵³ Спој *оставити трага* је чешћи у хрватском корпусу (однос према *оставити траг* је 222 : 60), а у српском *оставити траг* (однос према *оставити трага* је 41 : 35).

⁵⁴ И у хрватском (Кро-Корп1) и у српском корпусу (Серб-Корп) фреквентнији је спој *до знања* (у хрватском *до знања* 1323 – *на знање* 417, у српском *до знања* 323 – *на знање* 35). То се исто односи на фразе *ставити до знања* – *на знање* ((у хрватском *ставити до знања* 156 – *ставити на знање* 18, у српском *ставити до знања* 230 – *ставити на знање* 7).

кому што/шта, попети се *на* главу (*наврх* главе) кому/коме, **5.** са *о*: бити камен *на* (*о*) врату кому/коме (чијем),⁵⁵ објесити зубе *о* (*на*) клин. Други по учесталости је приједлог *за* (7 пута): богу *иза* леђа (*за* леђима, *иза* ногу), *иза* божјих леђа или *за* божјим леђима, вући <*за* собом (*иза* себе)> реп (репове), бити везан (прикован) *за* (*уз*) постељу,⁵⁶ прирасти *за* (*уз*) срце кому или прирасти <*к*> срцу кому, ронити сузе <*за* (*над*) ким, чим>, у (*за*) трен ока. Трећи је *под* (4 пута): ни *по* (*под*) коју цијену/цену⁵⁷, *по* (*под*) сваку цијену/цену, бити крвав *под* кожом (*испод* коже), *под* (*пред*) носом [бити, налазити се и сл.] или испред носа [бити, налазити се и сл.]. Слиједи *до* (3 пута): заљубити се *до* (*преко*) ушију,⁵⁸ минуто (пет минута) *прије/пре* (*до*) дванаест, дизати (уздизати итд.) *до* неба (небеса) кога, што/шта или дизати (уздизати итд.) у небеса кога, што/шта. Два примјера даје приједлог *од*: дигнути/дизати кога *од* (*из*) мртвих,⁵⁹ *од* времена *до* времена или *с* времена *на* вријеме/време. По један примјер смо нашли за приједлог *око/около* – *око* (*около*) кере (коле) па на мала врата, *с* – *с* (*из*) ока *с* (*из*) бока, усред – *усред* (*у по*) бијела/бела дана, *између* (*међу*, *у*, *унутар*) четири зида.

Тешко је наћи разлику у синонимији именица и придјева у фраземи провући се кроз ушицу *игле* или провући се кроз *иглену* ушицу.⁶⁰

Синонимија глагола и глаголских конструкција у фраземама не нуди велике специфичности. Уп.: *бити* без куће и кућишта или *немати* ни куће ни кућишта, *бити* без пребијене паре или *немати* ни пребијене паре, *бити* кратке памети или *имати* кратку памет, *бити* *сличан* (налик) кому/коме, чему као јаје јајету или *сличити* (наликовати) кому/коме, чему као јаје јајету, *нема* (није било) кому равна или нитко/нико *није* раван тому/томе, *немати* длаке на језику или *бити* без длаке на језику. То се, вјероватно, тиче и **(1)** приједлошког

⁵⁵ Нема веће разлике у корпусној употреби споја *на врату* и *о врату*: у Кро-Корп1 однос је 0 : 9, а у Срб-Корп 0 : 5.

⁵⁶ Корпусни подаци указују на разлику између хрватског и српског језика: У Кро-Корп1 однос *везан за постељу* – *везан уз постељу* је 1 : 3, а у Срб-Корп 3 : 0.

⁵⁷ И у употреби *ни по коју цијену/цену* – *ни под коју цијену/цену* постоји корпусна разлика: у Кро-Корпус1 оба се готово једнако употребљавају (75 : 67), а у Срб-Корп готово искључиво први (44 : 1).

⁵⁸ Однос *заљубити се до ушију* – *заљубити се преко ушију* је у Кро-Корп1 2 : 1, а у Срб-Корп 3 : 0.

⁵⁹ У оба корпуса превладава *дигнути/дизати* кога *из мртвих* (у Кро-Корп1 однос *из мртвих* и *од мртвих* је 12 : 0, а у Срб-Корп 3 : 0).

⁶⁰ У Кро-Корп1 однос *кроз ишицу игле* – *кро иглену ишицу* је 22 : 1, а у Срб-Корп нисмо нашли примјер ни за једно ни за друго.

инфинитива: то је богу *за плакати* (*плакати*),⁶¹ (2) синонимије глаголских облика: *дајем* (*дао бих*) главу <за кога, за што/шта; да .., док удариш (*би ударио*) дланом о длан, док (што) *би* оком *трепнуо* или док оком *трепнеш*, (3) корелације личне и безличне конструкције: није *остао* <ни> камен на камену, није *остало* <ни> камена на камену, *развезао се* језик кому или *развезало је* језик што кому, (4) поређења: (а) *испод чекића*, (б) <нов> *као испод чекића*, (ц) *нов* <као> *испод чекића*.⁶²

Распоред ријечи у фраземама тешко да може јаче диференцирати српски, хрватски и бошњачки. Уп.: јасно и гласно или гласно и јасно, – мање-више или више-мање, – збрајати крушке и јабуке или збрајати јабуке и крушке, – жарити и палити или палити и жарити, – сачувај Боже или Боже сачувај или Бог те сачувај.

10. Ако се изоставе фонетско-фонолошке алтернације, о р т о г р а ф - с к е разлике нису изразите. Најтипичнији примјер је писање футура I: *бит ће* – *биће* крви до кољена, *паст ће* – *паиће* крв, *уродит ће* – *уродиће* плодом што/шта.

11. Ограничена анализа (због недостатка фразеолошког рјечника за српски и бошњачки, корпуса за бошњачки те непроучености теме) показује да велики дио фразема који се наводе у хрватском фразеолошком рјечнику постоје и у остала два језика, али са различитом френвенцијом. Неподударности у самим фраземама су, прије свега, лексичке природе. Мање има фонетско-фонолошких специфичности, а такође граматичких. Када са појаве фразеолошки рјечници за српски и бошњачки језик, ова ће се анализи моћи уравнотежено извршити и извући закључци до којих ми у овом раду нисмо могли доћи.

Цитирана литература

- Анић 2000³: Анић, Владимир: *Рјечник хрватскога језика*. Загреб: Нови Либер.
- Бос-Кор: *Корпус босанских текстова на универзитету у Ослу*. In: <http://www.tekstlab.uio.no/Bosnian/Korpus2.html>. Стање 20. 8. 2006.

⁶¹ Кро-Корп1 садржи три примјера *богу плакати* и ниједан *богу за плакати*, док Себр-Корп нема ни једно ни друго.

⁶² У Кро-Корп1 постоји само *нов испод чекића* (1) и *управо изаћи испод чекића* (1), а у Себр-Корп *нов као испод чекића* (1), *као да је тек испод чекића* (1), *управо испустити испод чекића* (1)

- Кро-Корп1: *Хрватски национални корпус*. In: <http://www.hnk.ffzg.hr/>. Стање 20. 8. 2006.
- Кро-Корп2: *Хрватска језична мрежна ризница*. In: <http://riznica.ihjj.hr/>. Стање 20. 8. 2006.
- Јахић 1999: Јахић, Џевад. *Школски рјечник босанског језика*. Сарајево: Љилан.
- Менац/Финк-Арсовски/Вентурин 2003: Менац, Антица; Финк-Арсовски, Жељка; Вентурин, Радомир. *Хрватски фразеолошки рјечник*. Загреб: Наклада Љевак.
- Речник МС/МХ 1967: *Речник српскохрватског књижевног језика*. Књига 1–6. Уредници Михаило Стевановић, Људевит Јонке и др. Нови Сад – Загреб: Матица српска – Матица хрватска.
- Серб-Корп: Корпус савременог српског језика на Математичком факултету Универзитета у Београду. In: <http://www.korpus.matf.bg.ac.yu/prezentacija/korpus.html>. Stanje 20. 8. 2006.
- Станојчић/Поповић 2002²: Станојичић, Живојин; Поповић, Љубомир. *Граматика српског језика: Уџбеник за I, II, III и IV разред средње школе*. Београд – Нови Сад: Завод за уџбенике и наставна средства – Завод за издавање уџбеника.
- Видовић Болт 2006 – www: Видовић Болт, Ивана: *Антица Менац, Жељка Финк-Арсовски, Радомир Вентурин: Хрватски фразеолошки рјечник. Загреб: Наклада Љевак, 2003*. In: <http://www.hrvatskiplus.org/Default.aspx?art=97&sec=19>. Stanje 17. 7. 2006.

Branko Tošović (Graz)

**Phraseologische Unterschiede
zwischen dem Serbischen, Kroatischen und Bosnischen
(Präliminarium)**

Zwischen den Serbischen, Kroatischen und Bosniakischen gibt es auf allen sprachlichen Ebenen Unterschiede in mehr oder weniger größerem Umfang. Auf der lexikalischen Ebene sind sie am ausgeprägtesten und betreffen verschiedene Schichten und Wortkategorien; auf der orthographischen Ebene wurden oft ungleiche Lösungen für gleiche Erscheinungen festgelegt; auf der phonetisch-phonologischen Ebene trifft man auf eine Reihe von differenzierenden Alternationen; auf der morphologischen Ebene beziehen sich die Unterschiede vor allem auf Deklination und Konjugation; auf derivativer Ebene kommen Nichtübereinstimmungen beim Gebrauch und in der Verteilung der Präfixe und Suffixe vor; auf syntaktischer Ebene betreffen die Unterschiede die Wahl der Konstruktionen und auf stilistischer Ebene differenzieren genannte Sprachen expressive und funktional-stilistische Werte. Was die phraseologischen Unterschiede betrifft, so äußern sich diese in bedeuten-

dem Maße als Ergebnis der erwähnten Nichtübereinstimmungen – mit anderen Worten: In der Phraseologie spiegeln sich die phonetisch-phonologischen, lexikalischen, derivativen, grammatikalischen und stilistischen Unterschiede wider. Dies bedeutet, dass eine Analyse der differenzierenden Merkmale der Phraseologismen in erster Linie eine Analyse auf einzelnen sprachlichen Ebenen darstellt.

Diese eingeschränkte Analyse zeigt, dass der Großteil der im kroatischen phraseologischen Wörterbuch erwähnten Phraseme auch in den anderen beiden Sprachen vorkommt. Die Unterschiede in den einzelnen Phrasemen besitzen in erster Linie lexikalischen Charakter, während phonetisch-phonologische und auch grammatikalische Besonderheiten eher selten sind. Nach dem Erscheinen eines phraseologischen Wörterbuches für das Bosniakische bzw. Serbische wird es möglich sein, diese Analyse auszuweiten und die entsprechenden Schüsse aus ihr zu ziehen, was in vorliegender Arbeit aus erwähnten Gründen noch nicht erfolgen konnte.

Branko Tošović
Institut für Slawistik
der Karl-Franzens-Universität Graz
Merangasse 70
8010 Graz
+43/316/3802522
branko.tosovic@uni-graz.at
www-gewi.kfunigraz.ac.at/gralis/

Извори – Izvori – Quellen

Izvori – Извори – Quellen

I. Opšti aspekti – Општи аспекти

Miloš Jevtić (Beograd). ПОГЛЕДИ ЛИНГВИСТА, КЊИЖЕВНИХ И НАУЧНИХ СТВАРАЛАЦА О ЈЕЗИЦИМА НА БАЛКАНСКИМ И ЈУЖНОСЛОВЕНСКИМ ПРОСТОРИМА. In: Tošović, Branko (Hg.). *Die Unterschiede zwischen dem Bosnischen/Bosniakischen, Kroatischen und Serbischen*. Münster et al., 2008: LIT. S. 74–78. [Slawische Sprachkorrelationen 1]

Branko Tošović (Graz). DER UNTERSCHIED. . In: Tošović, Branko (Hg.). *Die Unterschiede zwischen dem Bosnischen/Bosniakischen, Kroatischen und Serbischen*. Münster et al., 2008: LIT. S. 143–185. [Slawische Sprachkorrelationen 1]

Branko Tošović (Graz). DIE UNTERSCHIEDE ZWISCHEN DEM BOSNISCHEN/BOSNIAKISCHEN, KROATISCHEN UND SERBISCHEN ALS PROJEKTGEGENSTAND. In: Tošović, Branko (Hg.). *Die Unterschiede zwischen dem Bosnischen/Bosniakischen, Kroatischen und Serbischen*. Münster et al., 2008: LIT. S. 18–44. [Slawische Sprachkorrelationen 1]

Branko Tošović (Graz). IDENTITET ↔ IDENTIČNOST ↔ RAZLIKA. In: *Jezik i identitet*. Zagreb – Split: Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku, 2007. S. 651–660.

Branko Tošović (Graz). SRPSKO-HRVATSKO-BOŠNJAČKE KORELACIJE. In: *Slavistika*. Beograd: Slavističko društvo Srbije, 2008. Knj. XII. S. 219–228.

Branko Tošović (Graz). KONVERGENTNE I DIVERGENTNE STANDARDOLŠKE INTERAKCIJE (BKS-KORELACIONAL). In: Badurina, Lada; Pranjković, Ivo; Silić, Josip (ur.). *Jezični varijeteti i nacionalni identiteti*. Zagreb: Disput, 2009. S. 29–55.

Бранко Тошовић (Грац). КОНТРАСТИВНО ИСТРАЖИВАЊЕ СРПСКОГ И ХРВАТСКОГ ЈЕЗИКА. In: Клајн, Иван; Пипер, Предраг (ур.). *Контрастивна проучавања српског језика: Правци и резултати*. Београд: Одбор за српски језик у поређењу са другим језицима Одељења језика и књижевности САНУ, 2010.

Бранко Тошовић (Грац). ЛОЖНЫЕ ЯЗЫКОВЫЕ РАЗЛИЧИЯ. In: *Логический анализ языка: Между ложью и фантазией*. Москва: Ин-т языкознания РАН, 2008. С. 407–415.

- Branko Tošović** (Graz). DIE KROATISCHE SPRACHPOLITIK (MIT EINEM VERGLEICH ZU SERBIEN UND BOSNIEN). In: Braselmann, Petra; Ohnheiser, Ingeborg (Hg.): *Frankreich als Vorbild? Sprachpolitik und Sprachgesetzgebung in europäischen Ländern*. Innsbruck: Universität Innsbruck – University Press, 2008. S. 99–116.
- Branko Tošović** (Grac). TROUGAO „RAZLIKA – SLIČNOST – IDENTIČNOST“ U TROUGLU „SRPSKI JEZIK – HRVATSKI JEZIK – BOŠNJAČKI JEZIK“ (RAZGOVOR SA MILOŠEM JEVTIĆEM). Izazovi Branka Tošovića: Razgovor vodio Miloš Jevtić. Beograd: Beogradska knjiga, 2007². Kolekcija Odgovori, knj. 69. S. 230–242.
- Branko Tošović** (Graz). THE DISTANCE BETWEEN STANDARD SLAVIC LANGUAGES. In: Tošović, Branko (Hg.). *Die Unterschiede zwischen dem Bosnischen/Bosniakischen, Kroatischen und Serbischen. Grammatik*. Münster et al., 2010: LIT. S. 499–525. [Slawische Sprachkorrelationen 3]
- Branko Tošović** (Graz). HOĆE LI SE SRBI I HRVATI RAZUMJETI ZA STO GODINA? Ragovor sa Zoranom Angeleskim. In: Glas Istre, tjedni prilog ZUM. Pula: Glas Istre, 2009. 6. lipnja 2009. S. 4–5.

II. Fonetika i fonologija – Фонетика и фонологија

- Maja Marković – Isidora Bjelaković** (Novi Sad). KONTRASTIVNA AKUSTIČKA ANALIZA VOKALSKIH SISTEMA SRPSKOG I HRVATSKOG JEZIKA. In: Tošović, Branko (Hg.). *Die Unterschiede zwischen dem Bosnischen/Bosniakischen, Kroatischen und Serbischen*. Münster et al., 2008: LIT. S. 200–216. [Slawische Sprachkorrelationen 1]
- Miloš Okuka** (München). FONETSKO-FONOLOŠKE RAZLIKE IZMEĐU SRPSKOG, HRVATSKOG I BOSANSKOG (BOŠNJAČKOG) I NJIHOVO NORMATIVNO SANKCIONIRANJE. In: Tošović, Branko (Hg.). *Die Unterschiede zwischen dem Bosnischen/Bosniakischen, Kroatischen und Serbischen*. Münster et al., 2008: LIT. S. 247–265. [Slawische Sprachkorrelationen 1]
- Milan Sečujski – Aleksandar Kupusinac – Darko Pekar** (Novi Sad). ODREĐIVANJE TRAJANJA GLASOVA SRPSKOG JEZIKA U KONTEKSTU KORIŠĆENJEM STABALA ODLUKE. In: Tošović, Branko (Hg.). *Die Unterschiede zwischen dem Bosnischen/Bosniakischen, Kroatischen und Serbischen. Grammatik*. Münster et al., 2010: LIT. S. 229–240. [Slawische Sprachkorrelationen 3]

Бранко Тошовић (Град). КОРРЕЛЯЦИОННЫЕ ФОНЕТИКО-ФОНОЛОГИЧЕСКИЕ СИСТЕМЫ РУССКОГО, СЕРБСКОГО, ХОРВАТСКОГО И БОШНЯЧКОГО ЯЗЫКОВ. In: *Русский язык как инославянский*. Белград: 2010.

Бранко Тошовић (Град). ФОНЕТСКО-ФОНОЛОШКЕ И АКЦЕНАТСКЕ РАЗЛИКЕ ИЗМЕЂУ СРПСКОГ, ХРВАТСКОГ И БОШЊАЧКОГ ЈЕЗИКА (РАЗЛИКЕ У ПРОУЧЕНОСТИ И ПРОУЧЕНОСТ РАЗЛИКА). In: *Slavistika*. Београд: 2007. Бр. 11. С. 158–168.

Branko Tošović (Graz). FONETSKO-FONOLOŠKE RAZLIKE IZMEĐU BOSANSKOG/BOŠNJAČKOG, HRVATSKOG I SRPSKOG JEZIKA. In: Jesenšek, Marko; Zorko, Zinka (ur.). *Jezikovna predanost. Akademiku prof. dr. Jožetu Toporišiču ob 80-letnici*. Maribor: Zora, 2006. S. 165–181.

Бранко Тошовић (Град). ФОНЕТСКО-ФОНОЛОШКЕ РАЗЛИКЕ ИЗМЕЂУ ТВ ДНЕВНИКА РТЦГ И РТС. In: Остојић, Бранимир (ур.). *Језичка ситуација у Црној Гори – норма и стандардизација*. Подгорица: Црногорска академија наука и умјетности, 2008. С. 59–72.

Branko Tošović (Graz). PHONETISCH-PHONOLOGISCHE UNTERSCHIEDE ZWISCHEN DEM BOSNISCHEN/BOSNIAKISCHEN, KROATISCHEN UND SERBISCHEN. In: Tošović, Branko (Hg.). *Die Unterschiede zwischen dem Bosnischen/Bosniakischen, Kroatischen und Serbischen*. Münster et al., 2008: LIT. S. 275–315. [Slawische Sprachkorrelationen 1]

Branko Tošović (Graz). KORRELATIVE GRAMMATIK DES BOSNI(AK)ISCHEN, KROATISCHEN UND SERBISCHEN. TEIL 1: PHONETIK – PHONOLOGIE – PROSODIE. Münster et al.: LIT, 2009. S. 541–542, 545 S.

III. Prozodija – Прозодија

Милорад Дешић (Београд). АКЦЕНАТСКИ СИСТЕМ У СРПСКОМ И ХРВАТСКОМ СТАНДАРДНОМ ЈЕЗИКУ. In: Tošović, Branko (Hg.). *Die Unterschiede zwischen dem Bosnischen/Bosniakischen, Kroatischen und Serbischen*. Münster et al., 2008: LIT. S. 339–349. [Slawische Sprachkorrelationen 1]

Egon Fekete (Beograd). AKCENATSKЕ RAZLIKE IZMEĐU SRPSKOG, HRVATSKOG I BOŠNJAČKOG JEZIKA. In: Tošović, Branko (Hg.). *Die Unterschiede zwischen dem Bosnischen/Bosniakischen, Kroatischen und Serbischen*. Münster et al., 2008: LIT. S. 350–362. [Slawische Sprachkorrelationen 1]

Milan Sečujski (Novi Sad). EKSTRAKCIJA PROZODIJSKIH PARAMETARA IZ GOVORNOG KORPUSA NA SRPSKOM JEZIKU. In: Tošović, Branko (Hg.).

Die Unterschiede zwischen dem Bosnischen/Bosniakischen, Kroatischen und Serbischen. Lexik – Wortbildung – Phraseologie. Münster et al., 2009: LIT. S. 441–451. [Slawische Sprachkorrelationen 2]

Ljiljana Subotić (Novi Sad). POLOŽAJ ENKLITIKE U PISANOM TEKSTU U BOSANSKOM/BOŠNJAČKOM, HRVATSKOM I SRPSKOM JEZIKU – ŠTA O TOME PIŠE U GRAMATIKAMA. In: Tošović, Branko (Hg.). *Die Unterschiede zwischen dem Bosnischen/Bosniakischen, Kroatischen und Serbischen.* Münster et al., 2008: LIT. S. 430–443. [Slawische Sprachkorrelationen 1]

Милан Тасић (Београд). ОДСТУПАЊА ОД НОВОШТОКАВСКЕ АКЦЕНАТСКЕ НОРМЕ У СРПСКИМ И ХРВАТСКИМ ТЕЛЕВИЗИЈСКИМ ВЕСТИМА. In: Tošović, Branko (Hg.). *Die Unterschiede zwischen dem Bosnischen/Bosniakischen, Kroatischen und Serbischen.* Münster et al., 2008: LIT. S. 444–449. [Slawische Sprachkorrelationen 1]

Милан Тасић (Београд). НЕКЕ ИНТОНАЦИОНЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ СРПСКОГ, ХРВАТСКОГ И БОШЊАЧКОГ ЈЕЗИКА. In: Tošović, Branko (Hg.). *Die Unterschiede zwischen dem Bosnischen/Bosniakischen, Kroatischen und Serbischen. Lexik – Wortbildung – Phraseologie.* Münster et al., 2009: LIT. S. 427–432. [Slawische Sprachkorrelationen 2]

Branko Tošović (Graz). AKZENTUELLE UNTERSCHIEDE ZWISCHEN DEM BOSNISCHEN/BOSNIAKISCHEN, KROATISCHEN UND SERBISCHEN. In: Tošović, Branko (Hg.). *Die Unterschiede zwischen dem Bosnischen/Bosniakischen, Kroatischen und Serbischen.* Münster et al., 2008: LIT. S. 450–475. [Slawische Sprachkorrelationen 1]

IV. Ortografija – Ортографија

Милорад Дешић (Београд). СРПСКИ И ХРВАТСКИ ПРАВОПИС – СЛИЧНОСТИ И РАЗЛИКЕ. In: Tošović, Branko (Hg.). *Die Unterschiede zwischen dem Bosnischen/Bosniakischen, Kroatischen und Serbischen.* Münster et al., 2008: LIT. S. 505–512. [Slawische Sprachkorrelationen 1]

Јасмина Дражић – Јелена Војновић (Нови Сад). ПРОБЛЕМИ У ПИСАЊУ СЛОЖЕНИЦА И ПОЛУСЛОЖЕНИЦА У СРПСКОМ И ХРВАТСКОМ ПРАВОПИСУ. In: Tošović, Branko (Hg.). *Die Unterschiede zwischen dem Bosnischen/Bosniakischen, Kroatischen und Serbischen.* Münster et al., 2008: LIT. S. 513–525. [Slawische Sprachkorrelationen 1]

Страхиња Степанов (Нови Сад – Грац). РАЗЛИКЕ И СЛИЧНОСТИ У СРПСКОМ И ХРВАТСКОМ ПРАВОПИСУ. In: Tošović, Branko (Hg.). *Die*

Unterschiede zwischen dem Bosnischen/Bosniakischen, Kroatischen und Serbischen. Münster et al., 2008: LIT. S. 543–561. [Slawische Sprachkorrelationen 1]

V. *Leksika – Лексика*

Исидора Бјелаковић (Нови Сад). ГЕОГРАФСКА ТЕРМИНОЛОГИЈА У ДВАМА УЏБЕНИЦИМА ИЗ 19. ВЕКА. In: Тошовић, Branko (Hg.). *Die Unterschiede zwischen dem Bosnischen/Bosniakischen, Kroatischen und Serbischen. Lexik – Wortbildung – Phraseologie.* Münster et al., 2009: LIT. S. 143–163. [Slawische Sprachkorrelationen 2]

Милорад Дешић (Београд). ЈЕЗИК СРПСКИХ И ХРВАТСКИХ МЕДИЈА – ЛЕКСИЧКО-СЕМАНТИЧКИ АСПЕКТ. In: Тошовић, Branko (Hg.). *Die Unterschiede zwischen dem Bosnischen/Bosniakischen, Kroatischen und Serbischen. Lexik – Wortbildung – Phraseologie.* Münster et al., 2009: LIT. S. 115–121. [Slawische Sprachkorrelationen 2]

Goran Injac (Novi Sad – Opole). О ИЗРАЖАВАЊУ ПОЛИТИЧКЕ КОРЕКТНОСТИ КРОЗ ЈЕЗИК НА ПРИМЕРУ УПОТРЕБЕ АНГЛИЦИЗМА „GEJ“ I ОДРЕДНИЦЕ „ЈУГОИСТОЧНА ЕВРОПА“ У СРПСКОМ, ХРВАТСКОМ I БОШЊАЧКОМ ЈЕЗИКУ. In: Тошовић, Branko (Hg.). *Die Unterschiede zwischen dem Bosnischen/Bosniakischen, Kroatischen und Serbischen. Grammatik.* Münster et al., 2009: LIT. S. 421–433. [Slawische Sprachkorrelationen 3]

Милош Јевтић (Београд). ЛЕКСИЧКИ УВИД У РАЗГОВОРЕ СА НАУЧНИЦИМА И УМЕТНИЦИМА ИЗ СРБИЈЕ, ХРВАТСКЕ И БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ. In: Тошовић, Branko (Hg.). *Die Unterschiede zwischen dem Bosnischen/Bosniakischen, Kroatischen und Serbischen. Lexik – Wortbildung – Phraseologie.* Münster et al., 2009: LIT. S. 223–228. [Slawische Sprachkorrelationen 2]

Ljudmila Popović (Београд). ЛЕКСИЧКЕ ИНОВАЦИЈЕ У ЕЛЕКТРОНСКОМ ДИСКУСУ СРПСКОГ I ХРВАТСКОГ ЈЕЗИКА. In: Тошовић, Branko (Hg.). *Die Unterschiede zwischen dem Bosnischen/Bosniakischen, Kroatischen und Serbischen. Lexik – Wortbildung – Phraseologie.* Münster et al., 2009: LIT. S. 183–204. [Slawische Sprachkorrelationen 2]

Рада Стијовић (Београд). О ЛЕКСИЦИ СРПСКОГ КЊИЖЕВНОГ ЈЕЗИКА ПОСЛЕ РАСКИДА СРПСКОХРВАТСКЕ ЈЕЗИЧКЕ ЗАЈЕДНИЦЕ. In: Тошовић, Branko (Hg.). *Die Unterschiede zwischen dem Bosnischen/Bosniakischen, Kroatischen und Serbischen. Lexik – Wortbildung – Phraseologie.* Münster et al., 2009: LIT. S. 183–204. [Slawische Sprachkorrelationen 2]

Danko Šipka (Chandler). LEKSIČKI STATUS NEPROMJENJIVIH ELEMENATA.

In: Tošović, Branko (Hg.). *Die Unterschiede zwischen dem Bosnischen/Bosniakischen, Kroatischen und Serbischen. Grammatik.* Münster et al., 2009: LIT. S. 459–468. [Slawische Sprachkorrelationen 3]

Danko Šipka (Chandler). VARIANTSKE RAZLIKE U SEMANTIČKOM DIFERENCIJALU. In: Tošović, Branko (Hg.). *Die Unterschiede zwischen dem Bosnischen/Bosniakischen, Kroatischen und Serbischen.* Münster et al., 2008: LIT. S. 135–142. [Slawische Sprachkorrelationen 1]

Danko Šipka (Chandler). LEKSIČKE PROMJENE DEVEDESETIH GODINA – DANAS. In: Tošović, Branko (Hg.). *Die Unterschiede zwischen dem Bosnischen/Bosniakischen, Kroatischen und Serbischen. Lexik – Wortbildung – Phraseologie.* Münster et al., 2009: LIT. S. 85–98. [Slawische Sprachkorrelationen 2]

Branko Tošović (Grac). LEKSIČKA DISTANCA IZMEĐU BOSANSKOG/BOŠNJAČKOG, HRVATSKOG I SRPSKOG JEZIKA U GRALIS-KORPUSU. In: Tošović, Branko (Hg.). *Die Unterschiede zwischen dem Bosnischen/Bosniakischen, Kroatischen und Serbischen. Lexik – Wortbildung – Phraseologie.* Münster et al., 2009: LIT. S. 17–63. [Slawische Sprachkorrelationen 2]

Branko Tošović (Graz). KULINARISCHE UNTERSCHIEDE INNERHALB DES BOSNISCHEN/BOSNIAKISCHEN, KROATISCHEN UND SERBISCHEN. In: Lavric, Eva; Konzett, Carmen (ed./Hg.). *Food and Language – Sprache und Essen.* Frankfurt am Main – Berlin – Bern – Bruxelles – New York – Oxford – Wien: Peter Lang, 2009. S. 121–131.

VI. Frazеологија – Фразеологија

Бранко Тошовић (Грац). ФРАЗЕОЛОШКЕ РАЗЛИКЕ ИЗМЕЂУ СРПСКОГ, ХРВАТСКОГ И БОШЊАЧКОГ ЈЕЗИКА (ПРЕЛИМИНАРИУМ). In: Гласник Одјељенја умјетности Црногорске академије наука и умјетности. Подгорица: 2007. Књ. 25. С. 11–32.

Branko Tošović – Arno Wonisch (Graz)

Die serbische Sichtweise des Verhältnisses zwischen dem Serbischen, Kroatischen und Bosniakischen

I/1

0. Diese Publikation stellt eines der Resultate des am Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz (Österreich) durchgeführten Projektes „Die Unterschiede zwischen dem Bosnischen/Bosniakischen, Kroatischen und Serbischen“ (Graz 2006–2010) unter der Leitung von Branko Tošović dar, das seine Finanzierung seitens des Fonds zur Förderung der wissenschaftlichen Forschung (FWF) in Wien erfährt. Das vorliegende Buch beinhaltet a) sämtliche Arbeiten serbischer Linguistinnen und Linguisten, die in drei Sammelbänden aus den Jahren von 2006 bis 2009 abgedruckt wurden. Dazu kommen b) zusätzliche Aufsätze, die im Zeitraum von 2006 bis 2010 in anderen Periodika (Sammelbände, Zeitschriften u. Ä.) ihre Veröffentlichung erfuhren.

Dieser Sammelband besteht aus zwei Büchern, von denen das vorliegende 43 Arbeiten zu folgenden linguistischen Disziplinen beinhaltet: I. Allgemeine Aspekte; II. Phonetik und Phonologie; III. Prosodie; IV. Orthographie; V. Lexik und VI. Phraseologie. Im zweiten Teil folgen sodann die Kapitel VII. Wortbildung; VIII. Grammatik; IX. Syntax; X. Stilistik; XI. Sprachkultur und XII. Korpus, die sich aus insgesamt 28 Arbeiten zusammensetzen.

1. Eingangs erfolgt in zwölf Aufsätzen eine Betrachtung der *a l l g e m e i n e n A s p e k t e* zum Verhältnis zwischen den Sprachen Serbisch, Kroatisch und Bosnisch/Bosniakisch (in weiterer Folge auch als BKS oder B/K/S bezeichnet)¹. Zehn dieser Arbeiten stammen von einem der beiden Herausgeber dieser Bandes, Branko Tošović, der sich seit dem Jahre 2006 eingehend und in zahlreichen in serbischer, deutscher, englischer kroatischer und russischer Sprache erschienenen Publikationen vielerlei Facetten der Koexistenz der hier untersuchten Sprachen widmet.

MILOŠ JEVTIĆ, ein Publizist aus Belgrad, berichtet in seinem Beitrag mit dem Titel „Погледи лингвиста, књижевних и научних стваралаца о језицима на балканским и јужнословенским просторима – Ansichten von Linguisten, Kulturschaffenden und Wissenschaftlern zur Sprachensituation auf dem Balkan und in

¹ In Abhängigkeit von der Wahl der jeweiligen serbischen Autorin bzw. des jeweiligen serbischen Autors wird die von bosnischen Muslimen zu Beginn der 1990er Jahre kodifizierte Standardsprache mit dem Namen *bosanski*, auf Deutsch *Bosnisch*, hier abwechselnd als *bošnjački*, *bosanski/bošnjački* oder *bosanski (bošnjački)*, dt. *Bosnisch/Bosniakisch*, *Bosniakisch*, *Bosnisch (Bosniakisch)* bzw. *Bosni(aki)sch*, bezeichnet.

Südosteuropa“ von seinen mittlerweile über 200 Treffen und Gesprächen mit Wissenschaftlerinnen und Wissenschaftlern sowie Kulturschaffenden, zu denen es im Verlaufe der vergangenen 60 Jahren kam. Die Themen dieser Zusammenkünfte, die mehrheitlich im Rahmen der Sendung „Гост другог програма – Zu Gast im Zweiten Programm“ von Radio Belgrad stattfanden, bildeten in erster Linie Fragen zur Sprache bzw. zu den Sprachen der südslawischen Völker, wodurch die weit in die Vergangenheit zurückreichende Aktualität der Sprachenfrage auf dem Gebiet der früheren Jugoslawien erkannt werden kann.

Die Arbeiten von BRANKO TOŠOVIĆ spannen einen Bogen von theoretischen und linguistischen Aspekten der philosophischen Kategorie des Unterschieds („Der Unterschied – Razlika“; „Identitet ↔ Identičnost ↔ Razlika – Identität ↔ Gleichheit ↔ Unterschied“ und „Ложные языковые различия – Scheinbare sprachliche Unterschiede“) über den Unterschied als zentralen Forschungsgegenstand des eingangs genannten Projektes („Die Unterschiede zwischen dem Bosnischen/Bosniakischen, Kroatischen und Serbischen als Projektgegenstand – Razlike između bosanskog/bošnjačkog, hrvatskog i srpskog jezika kao predmet istraživačkog projekta und „Trougao „razlika – sličnost – identičnost“ u trouglu „srpski jezik – hrvatski jezik – bošnjački jezik“ /razgovor sa Milošem Jevtićem/ – Das Dreieck „Unterschied – Ähnlichkeit – Gleichheit“ im Dreieck „Serbisch – Kroatisch – Bosniakisch“ /Gespräch mit Miloš Jevtić/) bis hin zu Fragen einer kontrastiven Gegenüberstellung bzw. der Wechselwirkung zwischen den Nachfolgesprachen des Serbokroatischen bzw. Kroatoserbischen („Konvergentne i divergentne standardološke interakcije – Konvergente und divergente standardologische Interaktionen“; „Контрастивно истраживање српског и хрватског језика – Kontrastive Analyse des Serbischen und Kroatischen“ und „Srpsko-hrvatsko-bošnjačke korelacije – Serbisch-kroatisch-bosniakische Korrelationen“). Diese Arbeiten behandeln allesamt das komplex zu beschreibende Verhältnis zwischen derart nahe verwandten Sprachen wie BKS, zwischen denen Unterschiede oftmals fakultativ erscheinen können, d. h. nicht zwangsweise differenzierende Funktion besitzen müssen, sondern eine bestimmte sprachlich-stilistische Markierung aufweisen und in Abhängigkeit vom Wunsch der Sprechenden Identität stiftenden Prinzipien (im Sinne einer Abgrenzung zum jeweils anderen) dienen können. Als grundlegendes Modell der Analysen dient in diesen und auch in folgenden Beiträgen häufig das vom Autor entwickelte Modell des Korrelationals, das die Beziehungen und Interaktionen zwischen den Sprachen Serbisch, Kroatisch und Bosnisch/Bosniakisch graduell in intra- (Beziehungen innerhalb von B, K oder S), inter- (Wechselwirkungen zwischen B, K und S) und extrakorrelationale (Relationen zwischen B, K und S und anderen Sprachen) gliedert. Im Aufsatz „Die kroatische Sprachpolitik (mit einem Vergleich zu Serbien und Bosnien) – Hrvatska jezička politika (sa poređenjem sa Srbijom i Bosnom)“ wird die Ebene der Systemlinguistik verlassen und ein Blick auf legislative Bestrebungen und Beschlüsse geworfen, die Fragen der Sprac-

hnormierung betreffen. Ausgehend von Frankreich, das auf eine lange sprachpuristische Tradition zurückblicken kann, wird dabei der Schwerpunkt auf Kroatien gelegt, das in einem Vergleich mit Bosnien und Herzegowina sowie Serbien weitaus ausgeprägtere puristische Tendenzen aufweist. Neben dem bereits erwähnten Gespräch mit Miloš Jevtić zu den sprachlichen Unterschieden, Ähnlichkeiten und Übereinstimmungen als Projektgegenstand fußt ein weiterer Beitrag dieses Kapitels auf einem Interview. Es ist dies der Text „Hoće li će se Srbi i Hrvati razumjeti za sto godina? – Werden sich Serben und Kroaten in 100 Jahren verstehen?“, der am 6. Juni 2009 in der in Pula erscheinenden kroatischen Tageszeitung „Glas Istre – Die Stimme Istriens“ abgedruckt wurde. Darin wird vom Interviewten (Branko Tošović) die Einschätzung zum Ausdruck gebracht, dass auf Grund der unterschiedlichen Kodifizierung der Sprachen die bis dato noch überaus hohe (und beinahe absolute) Verständlichkeit sukzessive abnimmt und in langfristiger Zukunft möglicherweise ernsthaftere Schwierigkeiten in der Kommunikation auftreten könnten. Im Aufsatz „The distance between standard Slavic languages – Die Distanz zwischen den slawischen Standardsprachen“ wird schließlich die in der Philosophie umfassend beschriebene Kategorie des Unterschieds verlassen und die mathematisch messbare Größe der Distanz in den Mittelpunkt gerückt, wobei der Autor neben einer theoretischen Betrachtung auch Methoden und Formeln zur Bestimmung der Distanz bzw. der Entfernung/Nähe zwischen den slawischen Standardsprachen untersucht.

2. Das zweite, der P h o n e t i k und P h o n o l o g i e gewidmete Kapitel besteht aus neun Beiträgen für die sieben Autorinnen und Autoren verantwortlich zeichnen. Es sind dies MAJA MARKOVIĆ und ISIDORA BJELAKOVIĆ („Kontrastivna akustička analiza vokalskih sistema srpskog i hrvatskog jezika – Kontrastive akustische Analyse der Vokalsysteme des Serbischen und Kroatischen“), MILOŠ OKUKA („Fonetsko-fonološke razlike između srpskog, hrvatskog i bosanskog /bošnjačkog/ i njihovo normativno sankcioniranje – Phonetisch-phonologische Unterschiede zwischen dem Serbischen, Kroatischen und Bosnischen /Bosniakischen/ und ihre normative Sanktionierung“), MILAN SEČUJSKI, ALEKSANDAR KUPUSINAC und DARKO PEKAR („Određivanje trajanja glasova srpskog jezika u kontekstu korišćenjem stabala odluke – Die Bestimmung der Dauer von Lauten des Serbischen im Kontext der Nutzung von Entscheidungsbäumen“) und BRANKO TOŠOVIĆ („Корреляционные фонетико-фонологические системы русского, сербского, хорватского и бошняцкого языков – Korrelative phonetisch-phonologische Systeme des Russischen, Serbischen, Kroatischen und Bosniakischen“; „Фонетско-фонолошке и акцентске разлике између српског, хрватског и бошњачког језика /разлике у проучености и проученост разлика/ – Phonetisch-phonologische und akzentuelle Unterschiede zwischen dem Serbischen, Kroatischen und Bosniakischen /Unterschiede im Stand der Forschung und Erforschtheit der Unterschiede/“; „Fonetsko-fonološke razlike između bosanskog/bošnjačkog, hrvatskog i

srpskog jezika /standardološka rješenja/ – Die phonetisch-phonologischen Unterschiede zwischen dem Bosnischen/Bosniakischen, Kroatischen und Serbischen (normative Lösungen)“; „Фонетско-фонолошке разлике између ТВ дневника РТИГ и РТС – Phonetisch-phonologische Unterschiede in den TV-Nachrichten von RT Montenegro (RTCG) und RT Serbien (RTS)“; „Phonetisch-phonologische Unterschiede zwischen dem Bosnischen/Bosniakischen, Kroatischen und Serbischen – Fonetsko-fonološke razlike između bosanskog/bošnjačkog, hrvatskog i srpskog jezika“ und „Korrelative Grammatik des Bosni(aki)schen, Kroatischen und Serbischen. Teil 1: Phonetik – Phonologie – Prosodie – Korelaciona gramatika bosanskog/bošnjačkog, hrvatskog i srpskog jezika Dio 1: Fonetika – Fonologija – Prozodija“). Innerhalb dieses Themenblockes könnte eine methodische Gliederung zwischen einerseits an konkretem Material durchgeführten empirischen Studien und andererseits präskriptiven Arbeiten vorgenommen werden.

Zum ersten Block wäre der Aufsatz von MAJA MARKOVIĆ und ISIDORA BJE-LAKOVIĆ zu zählen, die anhand einer im Programm „Praat“ vorgenommenen akustischen Analyse der Vokale im Serbischen und Kroatischen zur Schlussfolgerung kamen, dass etwa *e* und *o* hinsichtlich Öffnungsgrad im Serbischen ein im Durchschnitt breiteres Spektrum aufweisen als im Kroatischen.

Ebenfalls exakt-naturwissenschaftlicher Methoden bedienen sich MILAN SE-ČUJSKI, ALEKSANDAR KUPUSINAC und DARKO PEKAR, die zur Optimierung der Sprachsynthese mithilfe des klassifizierenden Modells von Entscheidungsbäumen die Dauer der Artikulation eines phonetischen Segmentes (im gegebenen Falle von Vokalen im Serbischen) untersuchen.

Der Weg des Messens wird auch von BRANKO TOŠOVIĆ in seiner komparativen Analyse serbischer und montenegrinischer Nachrichtensendungen (vom 7. Mai 2007) beschritten, wobei der Autor feststellt, dass das untersuchte montenegrinische TV-Programm über eine minimal höhere Zahl an Vokalen verfügt und die beiden parallel verglichenen, analogen bosnisch-herzegowinischen und kroatischen Hauptnachrichten ebenfalls nur geringfügige Unterschiede aufweisen. In allen vier Sprachen stellt sich die Häufigkeitsabfolge der Konsonanten identisch dar: Auf *n* folgt *r* und an dritter Stelle *s*. Der zweite Block besteht aus beschreibenden Studien zum phonetisch-phonologischen Verhältnis zwischen den drei Standardsprachen. Unter Verwendung seines korrelativen Modells nimmt Branko Tošović in „Копелационные фонетико-фонологические системы русского, сербского, хорватского и бошняцкого языков – Korrelative phonetisch-phonologische Systeme des Russischen, Serbischen, Kroatischen und Bosniakischen“ eine Beschreibung dieser Systeme in vier Sprachen vor, wobei eine Ausweitung dieses Modells um supra- (Beziehungen zwischen slawischen Sprachen innerhalb eines der drei Großareale) und superkorrelationale (Verhältnisse zwischen slawischen Sprachen verschiedener Areale) Relationen vorgenommen wird. Eine Bestandsaufnahme hinsichtlich der Erforschtheit phonetisch-phonologischer und auch akzentueller Fragen wird vom

selben Autor in den Beiträgen „Фонетско-фонолошке и акценатске разлике између српског, хрватског и бошњачког језика (разлике у проучености и проученост разлика) – Phonetisch-phonologische und akzentuelle Unterschiede zwischen dem Serbischen, Kroatischen und Bosniakischen (Unterschiede im Stand der Forschung und Erforschtheit der Unterschiede)“ und „Phonetisch-phonologische Unterschiede zwischen dem Bosnischen/Bosniakischen, Kroatischen und Serbischen – Fonetsko-fonološke razlike između bosanskog/bošnjačkog, hrvatskog i srpskog jezika“ vorgenommen. Es ergeht darin eine Übersicht über die ab der Mitte des 19. Jahrhunderts bis dato geleisteten Forschungsaktivitäten, wobei die grundlegende Feststellung getroffen wird, dass nach dem Zerfall der einstigen gemeinsamen Standardsprache nur eine verhältnismäßig geringe Zahl an tatsächlich objektiven und rein linguistisch inspirierten Arbeiten verfasst wurde. In weiterer Folge leitet der Autor in der letztgenannten Arbeit zum Themenfeld der aktuellen normativen Lösungen über, wobei die Erkenntnis gewonnen wurde, dass im Falle vokalischer und konsonantischer Alternationen die größte Zahl an Dubletten im Bosnischen/Bosniakischen vorliegt. Zu dieser Erkenntnis gelangt Tošović auch in seiner Arbeit „Fonetsko-fonološke razlike između bosanskog/bošnjačkog, hrvatskog i srpskog jezika (standardološka rješenja) – Die phonetisch-phonologischen Unterschiede zwischen dem Bosnischen/Bosniakischen, Kroatischen und Serbischen (normative Lösungen)“, wobei ein besonderer Schwerpunkt der Analyse auf dem innerhalb von BKS variierenden und komplexen Jat-Reflex liegt.

Auch MILOŠ OKUKA widmet sich in seinem Beitrag „Fonetsko-fonološke razlike između srpskog, hrvatskog i bosanskog (bošnjačkog) i njihovo normativno sankcioniranje – Phonetisch-phonologische Unterschiede zwischen dem Serbischen, Kroatischen und Bosnischen (Bosniakischen) und ihre normative Sanktionierung“ der gleichen Frage, indem er eine Untersuchung des normativen Niederschlages phonetisch-phonologischer Anderslautungen (teils auch Wahlmöglichkeiten) vornimmt. Dabei wird ebenso wie auch in der zuvor genannten Arbeit darauf hingewiesen, dass das Bosnische/Bosniakische mehr Dubletten als die beiden anderen Sprachen besitzt und zudem durch ein (bewusst gesteuertes) Vordringen des Konsonanten **h** gekennzeichnet ist.

Bei dem dieses Kapitel beschließenden Text „Korelaciona gramatika bosanskog/bošnjačkog, hrvatskog i srpskog jezika Dio 1: Fonetika – Fonologija – Prozodija – Korrelative Grammatik des Bosni(aki)schen, Kroatischen und Serbischen. Teil 1: Phonetik – Phonologie – Prosodie“ handelt es sich um einen kurzen Abriss des Inhalts der gleichlautenden Monographie von BRANKO TOŠOVIĆ aus dem Jahre 2009. In diesem Buch wurde auf über 500 Seiten der Versuch unternommen, phonetische, phonologische und orthoepische Fragen einer komplexen Analyse zu unterziehen, im Rahmen derer ein Vergleich zu sämtlichen slawischen Standardsprachen und zum Deutschen gezogen wird. Als Modell dafür dient abermals die Einteil-

lung in korrelationale Systeme, die um das Segment des Retrokorrelationals (diachrone Beschreibung von Entwicklungen innerhalb einer Sprache) erweitert wurden.

3. Das dritte Kapitel dieses Sammelbandes behandelt in sieben Beiträgen Fragen der *P r o s o d i e* bzw. des (komplexen) Akzentsystems in den Sprachen Serbisch, Kroatisch und Bosnisch/Bosniakisch. Eingangs weist MILORAD DEŠIĆ in seiner Arbeit „Акценатски систем у српском и хрватском стандардном језику – Das Akzentsystem in der serbischen und kroatischen Standardsprache“ darauf hin, dass man die serbische und kroatische Akzentuierung am treffendsten als Varianten eines gemeinsamen Systems bezeichnen könnte, die mehr Gemeinsamkeiten als Unterschiede aufweist.

EGON FEKETE (†) analysiert in seinem Aufsatz „Akcenatske razlike između srpskog, hrvatskog i bošnjačkog jezika – Akzentuelle Unterschiede zwischen dem Serbischen, Kroatischen und Bosniakischen“ die akzentuellen Gepflogenheiten in der öffentlichen Sprache (im Besonderen in den Medien) und stellt fest, dass die auf Vuk Stefanović Karadžić und Đuro Daničić zurückgehende akzentuelle Norm in den drei Sprachen heute als überholt bezeichnet werden kann und eine Revision des Gesamtsystems angebracht sei.

Der dritte Beitrag zu allgemeinen prosodischen Fragen des Verhältnisses zwischen BKS stammt von BRANKO TOŠOVIĆ („Akzentuelle Unterschiede zwischen dem Bosnischen/Bosniakischen, Kroatischen und Serbischen – Akcenatske razlike između bosanskog/bošnjačkog, hrvatskog i srpskog jezika“) und enthält neben einem Überblick über den Stand der Forschung auch die Feststellung, dass die gegenwärtige akzentuelle Lage im Serbischen als Patt-Position (Konkurrenz einer beharrenden östlichen und einer progressiveren westlichen Akzentuierung), im Kroatischen als Matt-Position (größte Bereitschaft mancher Fachleute für eine – allerdings nur schwer durchführbare – Neubewertung des Systems), im Bosnischen/Bosniakischen als Start-Position (als Ausdruck einer noch am Beginn stehenden Standardisierung) und im Montenegrinischen als Block-Position (Rivalität zweier linguistischer Strömungen) bezeichnet werden könnte.

Die weiteren Autorinnen und Autoren dieses Kapitels widmen sich konkreteren und enger gesetzten Themenfeldern, so etwa MILAN SEČUJSKI („Ekstrakcija prozodijskih parametara iz govornog korpusa na srpskom jeziku – Extraktion prosodischer Parameter aus dem Phonokorpus des Serbischen“), der für Zwecke der Spracherkennung und -synthese aus der Ausprägung (dem Aussehen) des f_0 -Formanten Rückschlüsse auf die Akzentuierung phonetischer Segmente zu ziehen versucht.

Der diesem Aspekt nahe stehenden Frage der Intonation nimmt sich MILAN TASIĆ an, der in „Неке интонационе карактеристике српског, хрватског и бошњачког језика – Einige Charakteristiken der Intonation im Serbischen, Kroatischen und Bosniakischen“ anhand des Gralis Speech-Korpus den Tonverlauf von ausgewählten und gleichlautenden kurzen Sätzen untersucht. Dabei gelangt er zur

Feststellung, dass für das Serbische, Kroatische und Bosniakische identische Intonationsmodelle bestehen und Unterschiede wohl am ehesten auf dialektaler Ebene anzutreffen seien. In seinem zweiten Beitrag mit dem Titel „Одступања од новоштокавске акценатске нормe у српским и хрватским телевизијским вестима – Abweichungen von der neuštokavischen Akzentnorm in serbischen und kroatischen TV-Nachrichten“ begibt sich selbiger Autor auf die Spur von Verletzungen der akzentuellen Norm in den serbischen und kroatischen Hauptnachrichtensendungen (ausgestrahlt um 19.30 Uhr) und stellt dabei fest, dass Abweichungen wie etwa ein Betonon der letzten Silbe häufiger bei kroatischen Sprecherinnen und Sprechern anzutreffen sind.

LJILJANA SUBOTIĆ befasst sich in ihrem Beitrag „Положај енклитике у писаном тексту у босанском/бошњачком, хрватском и српском језику – šta o tome пише у граматикама – Die Stellung des Enklitikon in Texten des Serbischen, Kroatischen und Bosnischen/Bosniakischen in Grammatiken“ mit der Position und (eventuellen) Betonung von Enklitika und den dazu angebotenen normativen Lösungen. Gerade die Frage der Übertragung des Akzents auf ein Enklitikon erweist sich in der Praxis und auch bei der Normgebung als höchst komplex.

4. Das im Vergleich dazu kürzer ausgefallene Kapitel zum Thema der *Orthographie* besteht aus drei Beiträgen, und zwar von MILORAD DEŠIĆ („Српски и хрватски правопис – сличности и разлике – Die serbische und kroatische Rechtschreibung – Ähnlichkeiten und Unterschiede“), JASMINA DRAŽIĆ und JELENA VOJNOVIĆ („Проблеми у писању сложеница и полусложеница у српском и хрватском правопису – Probleme bei der Schreibung von Halbkomposita und Komposita in der serbischen und kroatischen Orthographie“) und STRAHINJA STEPANOV („Разлике и сличности у српском и хрватском правопису – Unterschiede und Ähnlichkeiten in der kroatischen und serbischen Rechtschreibung“).

MILORAD DEŠIĆ und STRAHINJA STEPANOV nehmen dabei einen allgemeinen Überblick über die bestehenden Rechtschreiblösungen vor und kommen gleichermaßen zur Schlussfolgerung, dass es zwischen der serbischen und kroatischen Orthographie mehr Ähnlichkeiten und Übereinstimmungen als Unterschiede gibt. Bestehende Abweichungen seien meist traditioneller Natur und betreffen die Schreibung von aus anderen Sprachen übernommenen Begriffen und Namen, die Setzung von Interpunktionszeichen, die Verwendung des Phonems *h* u. Ä.

JASMINA DRAŽIĆ und JELENA VOJNOVIĆ untersuchen die Schreibweisen von Komposita und Halbkomposita im Serbischen und Kroatischen, wobei sie die größten Unterschiede bei Präfixoiden ausmachen, die im Kroatischen konsequent als Komposita geschrieben werden. Generell kann gesagt werden, dass die Normen im Serbischen und Kroatischen sonst meistens übereinstimmen.

5. Aus elf Arbeiten setzt sich das der *Lexik* gewidmete Kapitel zusammen. Einen Blick in die Vergangenheit wirft ISIDORA BJELAKOVIĆ in ihrem Beitrag „Ге-

ографска терминологија у двама уџбеницима из 19. века – Die geographische Terminologie in zwei Lehrbüchern des 19. Jahrhunderts“, in dem die Autorin zwei Lehrbücher mit mathematisch-geographischer und astronomischer Terminologie aus den 60er Jahren des 19. Jahrhunderts vergleicht. Dabei lässt sich erkennen, dass das Serbische seit dem damaligen Zeitpunkt Internationalismen konstant bewahrt hat, während das Kroatische auch hier seine generelle Tendenz zur Verwendung „kroatisch-slawischer“ Lexeme zeigt.

MILORAD DEŠIĆ nimmt einen Vergleich der Sprache serbischer und kroatischer Medien vor („Језик српских и хрватских медија – лексичко-семантички аспект – Die Sprache kroatischer und serbischen Medien – der lexikalisch-semantic Aspekt“) und gelangt zur Meinung, dass angesichts der größeren Zahl an Neologismen im Kroatischen serbische Leserinnen und Leser größere Schwierigkeiten bei der Lektüre kroatischer Zeitungen haben dürften als umgekehrt.

Im Beitrag „O izražavanju političke korektnosti kroz jezik na primeru upotrebe anglicizma „gej“ i odrednice „Jugoistočna Evropa“ u srpskom, hrvatskom i bošnjačkom jeziku – „Political Correctness“ and Language – the Example of Use of the Anglicism Gay and South East Europe in Serbian, Croatian and Bosnian Language“ untersucht GORAN INJAC anhand der beiden Begriffe *Südosteuropa* und *gay* den Grad an sprachlicher „politischer Korrektheit“ im Sinne eines Vermeidens (immer noch anzutreffender) synonymischer pejorativer Bezeichnungen.

In seiner zweiten in dieser Publikation abgedruckten Schilderung mit dem Titel „Лексички увид у разговоре са научницима и уметницима из Србије, Хрватске и Босне и Херцеговине – Lexikalischer Einblick in Gespräche mit Wissenschaftlerinnen und KünstlerInnen aus Serbien, Kroatien und Bosnien und Herzegowina“ berichtet MILOŠ JEVTIĆ über Gespräche mit Hunderten mehrheitlich aus Serbien, Kroatien, Bosnien und Herzegowina sowie Slowenien stammenden Wissenschaftlerinnen und Wissenschaftlern und hält unter anderem summierend dazu fest, dass sich keine(r) von diesen für eine „Sprachsäuberung“ eingesetzt habe.

Die Frage des Purismus greift auch RADA STIJOVIĆ in „О лексици српског књижевног језика после раскида српскохрватске језичке заједнице – Über die Lexik der serbischen Standardsprache nach der Auflösung der serbokroatischen Sprachgemeinschaft“ auf und hält fest, dass das Serbische offen gegenüber fremdsprachiger Lexik sei und diese Tendenz wohl auch in Zukunft anhalten werde.

Die modernen (elektronischen) Medien bieten das Korpus der Analyse von LJUDMILA POPOVIĆ („Лeksičke inovacije u elektronskom diskursu srpskog i hrvatskog jezika – Lexikalische Innovationen im elektronischen Diskurs des Serbischen und Kroatischen“). Dabei stehen der (unvermeidbare) Einfluss des Englischen auf das Serbische und Kroatische, die Verwendung von Diskursmarkern und die semiotische Funktion von Emoticons im Mittelpunkt.

Drei Arbeiten zu lexikalischen Aspekten steuerte DANKO ŠIPKA bei („Leksički status nepromjenjivih elemenata – Lexical Status of Uninflected Elements“; „Variantske razlike u semantičkom diferencijalu – Serbian-Croatian Lexical Differences in Semantic Differential“ und „Leksičke promjene devedesetih godina – danas – Lexical Changes of the 1990s – Today“). In erstgenanntem Beitrag geht er dabei anhand von ein- und zweisprachigen Wörterbüchern der Frage nach, wie sehr nicht flektierende Wörter das Serbische und Kroatische differenzieren und kommt zum Ergebnis, dass dies nur in geringem Maße der Fall sei. In seiner zweiten Arbeit analysiert er die semantische Konnotation lexikalischer Dubletten innerhalb von BKS und die unterschiedliche Wirkung, die deren Gebrauch bei Sprechenden der drei Sprachen hervorruft. Lexikalische Innovationen sind schließlich das Thema seines dritten Aufsatzes, wobei er konstatiert, dass die seit den 1990er Jahren eingeführten neuen Wörter nur einen geringen Teil des gesamten Lexembestandes ausmachen.

BRANKO TOŠOVIĆ nimmt in „Leksička distanca između bosanskog/bošnjačkog, hrvatskog i srpskog jezika u Gralis-Korpusu – Lexikalische Distanz zwischen dem Bosnischen/Bosniakischen, Kroatischen und Serbischen im Gralis-Korpus“ eine mathematisch basierte Analyse des lexikalischen Verhältnisses vor, indem er auf Basis des Gralis-Korpus den Euklidischen Abstand erhebt und Log-Likelihood-Berechnungen durchführt. Dabei kommt er zum Schluss, dass lexikalische Abweichungen nur zu einem kleinen Teil als systemimmanent bezeichnet werden können. Die letzte, von Branko Tošović verfasste Arbeit in diesem Kapitel hat ein klar abgegrenztes Thema zum Inhalt und trägt den Titel „Kulinarske razlike između bosanskog/bošnjačkog, hrvatskog i srpskog jezika“. In ihr werden formelle, semantische und formell-semantische Unterschiede in der Benennung von Nahrungsmitteln, Speisen und Kochutensilien behandelt und zusammenfassend die großen Einflüsse von Nachbarsprachen betont.

6. Das abschließende Kapitel dieses ersten Bandes ist der *Phraseologie* gewidmet und besteht aus einem Beitrag. BRANKO TOŠOVIĆ weist in „Фразеолошке разлике између српског, хрватског и бошњачог језика (прелиминаријум) – Phraseologische Unterschiede zwischen dem Serbischen, Kroatischen und Bosnischen (Präliminarium)“ unter anderem darauf hin, dass phraseologische Unterschiede in erster Linie durch phonetisch-phonologische, lexikalische, derivative, grammatikalische und stilistische Unterschiede entstehen, wobei die im zurate gezogenen kroatischen phraseologischen Wörterbuch verzeichneten Phraseme auch in den beiden anderen Sprachen größtenteils vertreten sind und Abweichungen in der Regel nur lexikalischen Charakter besitzen.

Inhalt*

<i>Vorwort</i>	9
<i>I. Allgemeine Aspekte</i>	13
Miloš Jevtić (Beograd). ANSICHTEN VON LINGUISTEN, LITERATEN UND KULTURSCHAFFENDEN ÜBER DIE SPRACHEN AUF DEM BALKAN UND IN SÜDOSTEUROPA [Sr]	15
Branko Tošović (Graz). DER UNTERSCHIED [De]	21
Branko Tošović (Graz). DIE UNTERSCHIEDE ZWISCHEN DEM BOSNISCHEN/BOSNIAKISCHEN, KROATISCHEN UND SERBISCHEN ALS PROJEKTGEGENSTAND [De]	63
Branko Tošović (Graz). IDENTITÄT ↔ GLEICHHEIT ↔ UNTERSCHIED [Hr]	89
Branko Tošović (Graz). SERBISCH-KROATISCH-BOSNIAKISCHE KORRELATIONEN [Sr]	99
Branko Tošović (Graz). KONVERGENTE UND DIVERGENTE STANDARDLOGISCHE INTERAKTIONEN [Sr]	109
Branko Tošović (Graz). KONTRASTIVE ANALYSE DES SERBISCHEN UND KROATISCHEN [Sr]	137
Branko Tošović (Graz). SCHEINBARE SPRACHLICHE UNTERSCHIEDE [Ru]	161
Branko Tošović (Graz). DIE KROATISCHE SPRACHPOLITIK (MIT EINEM VERGLEICH ZU SERBIEN UND BOSNIEN) [De]	171
Branko Tošović (Graz). DAS DREIECK „UNTERSCHIED – ÄHNLICHKEIT – GLEICHHEIT“ IM DREIECK „SERBISCH – KROATISCH – BOSNIAKISCH“ (GESPRÄCH MIT MILOŠ JEVTIĆ) [Sr]	191
Branko Tošović (Graz). DIE DISTANZ ZWISCHEN DEN SLAWISCHEN STANDARDSPRACHEN [En]	203
Branko Tošović (Graz). WERDEN SICH SERBEN UND KROATEN IN 100 JAHREN VERSTEHEN? [Hr]	231
<i>II. Phonetik und Phonologie</i>	239
Maja Marković – Isidora Bjelaković (Novi Sad). KONTRASTIVE AKUSTISCHE ANALYSE DER VOKALSYSTEME DES SERBISCHEN UND KROATISCHEN [Sr]	241

* Die Sprache, in der eine Arbeit veröffentlicht wurde, ist mit folgenden Abkürzungen [in eckiger Klammer] verzeichnet: De: Deutsch, En: Englisch, Hr: Kroatisch, Ru: Russisch, Sr: Serbisch.

Miloš Okuka (München). PHONETISCH-PHONOLOGISCHE UNTERSCHIEDE ZWISCHEN DEM SERBISCHEN, KROATISCHEN UND BOSNISCHEN (BOSNIAKISCHEN) UND IHRE NORMATIVE SANKTIONIERUNG [Sr]	259
Milan Sečujski – Aleksandar Kupusinac – Darko Pekar (Novi Sad). DIE BESTIMMUNG DER DAUER VON LAUTEN DES SERBISCHEN IM KONTEXT DER NUTZUNG VON ENTSCHEIDUNGSBÄUMEN [Sr]	277
Branko Tošović (Graz). KORRELATIVE PHONETISCH- PHONOLOGISCHE SYSTEME DES RUSSISCHEN, SERBISCHEN, KROATISCHEN UND BOSNIAKISCHEN [Sr]	289
Branko Tošović (Graz). PHONETISCH-PHONOLOGISCHE UND AKZENTUELLE UNTERSCHIEDE ZWISCHEN DEM SERBISCHEN, KROATISCHEN UND BOSNIAKISCHEN (UNTERSCHIEDE IM STAND DER FORSCHUNG UND ERFORSCHTHEIT DER UNTERSCHIEDE) [Sr]	311
Branko Tošović (Graz). DIE PHONETISCH-PHONOLOGISCHEN UNTERSCHIEDE ZWISCHEN DEM BOSNI(AKI)SCHEN, KROATISCHEN UND SERBISCHEN (NORMATIVE LÖSUNGEN) [Sr]	323
Branko Tošović (Graz). PHONETISCH-PHONOLOGISCHE UNTERSCHIEDE IN DEN TV-NACHRICHTEN VON RT MONTENEGRO (RTCG) UND RT SERBIEN (RTS) [Sr]	343
Branko Tošović (Graz). PHONETISCH-PHONOLOGISCHE UNTERSCHIEDE ZWISCHEN DEM BOSNISCHEN/BOSNIAKISCHEN, KROATISCHEN UND SERBISCHEN [De]	357
Branko Tošović (Graz). KORRELATIVE GRAMMATIK DES BOSNI(AKI)SCHEN, KROATISCHEN UND SERBISCHEN. TEIL 1: PHONETIK – PHONOLOGIE – PROSODIE [Sr]	395
III. Prosodie	399
Milorad Dešić (Beograd). DAS AKZENTSYSTEM IN DER SERBISCHEN UND KROATISCHEN STANDARDSPRACHE [Sr]	401
Egon Fekete (Beograd). AKZENTUELLE UNTERSCHIEDE ZWISCHEN DEM SERBISCHEN, KROATISCHEN UND BOSNIAKISCHEN [Sr]	411
Milan Sečujski (Novi Sad). EXTRAKTION PROSODISCHER PARAMETER AUS DEM PHONOKORPUS DES SERBISCHEN [Sr]	423
Ljiljana Subotić (Novi Sad). DIE STELLUNG DES ENKLITIKONS IN TEXTEN DES SERBISCHEN, KROATISCHEN UND BOSNISCHEN/BOSNIAKISCHEN IN GRAMMATIKEN [Sr]	435
Milan Tasić (Beograd). ABWEICHUNGEN VON DER NEUŠTOKAVISCHEN AKZENTNORM IN SERBISCHEN UND KROATISCHEN TV-NACHRICHTEN [Sr]	447

Milan Tasić (Beograd). EINIGE CHARAKTERISTIKEN DER INTONATION IM SERBISCHEN, KROATISCHEN UND BOSNIAKISCHEN [Sr]	453
Branko Tošović (Grač). AKZENTUELLE UNTERSCHIEDE ZWISCHEN DEM BOSNISCHEN/BOSNIAKISCHEN, KROATISCHEN UND SERBISCHEN [De]	459
IV. Orthographie	485
Milorad Dešić (Beograd). DIE SERBISCHE UND KROATISCHE RECHTSCHREIBUNG – ÄHNLICHKEITEN UND UNTERSCHIEDE [Sr]	487
Jasmina Dražić – Jelena Vojnović (Novi Sad). PROBLEME BEI DER SCHREIBUNG VON HALBKOMPOSITA UND KOMPOSITA IN DER SERBISCHEN UND KROATISCHEN ORTHOGRAPHIE [Sr]	495
Strahinja Stepanov (Novi Sad – Graz). UNTERSCHIEDE UND ÄHNLICHKEITEN IN DER KROATISCHEN UND SERBISCHEN RECHTSCHREIBUNG [Sr]	507
V. Lexik	525
Isidora Bjelaković (Novi Sad). DIE GEOGRAPHISCHE TERMINOLOGIE IN ZWEI LEHRBÜCHERN DES 19. JAHRHUNDERTS [Sr]	527
Milorad Dešić (Beograd). DIE SPRACHE KROATISCHER UND SERBISCHEN MEDIEN – DER LEXIKALISCH-SEMANTISCHE ASPEKT [Sr]	547
Goran Injac (Novi Sad – Opole). ÜBER DEN BEGRIFF DER „POLITISCHE KORREKTHEIT“ UND SPRACHE – DAS BEISPIEL DER VERWENDUNG DES ANGLIZISMUS <i>GAY</i> UND DEN AUSDRUCK <i>SÜDOSTEUROPA</i> IM SERBISCHEN, KROATISCHEN UND BOSNISCHEN [Sr]	555
Miloš Jevtić (Beograd). LEXIKALISCHER EINBLICK IN GESPRÄCHE MIT WISSENSCHAFTLERINNEN UND KÜNSTLERINNEN AUS SERBIEN, KROATIEN UND BOSNIEN UND HERZEGOWINA [Sr]	569
Ljudmila Popović (Beograd). LEXIKALISCHE INNOVATIONEN IM ELEKTRONISCHEN DISKURS DES SERBISCHEN UND KROATISCHEN [Sr]	575
Rada Stijović (Beograd). ÜBER DIE LEXIK DER SERBISCHEN STANDARDSPRACHE NACH DER AUFLÖSUNG DER SERBOKROATISCHEN SPRACHGEMEINSCHAFT [Sr]	597
Danko Šipka (Chandler). DER LEXIKALISCHE STATUS UNDEKLINierter ELEMENTE [Sr]	605
Danko Šipka (Chandler). SERBISCH-KROATISCHE LEXIKALISCHE UNTERSCHIEDE IM SEMANTISCHEN DIFFERENTIAL [Sr]	615

Danko Šipka (Chandler). DIE LEXIKALISCHEN ÄNDERUNGEN VON DEN 1990ER JAHREN – HEUTE [Sr]	623
Branko Tošović (Graz). LEXIKALISCHE DISTANZ ZWISCHEN DEM BOSNISCHEN/BOSNIAKISCHEN, KROATISCHEN UND SERBISCHEN IM GRALIS-KORPUS [Sr]	637
Branko Tošović (Graz). KULINARISCHE UNTERSCHIEDE INNERHALB DES BOSNISCHEN/BOSNIAKISCHEN, KROATISCHEN UND SERBISCHEN [De]	685
VI. Phraseologie	699
Branko Tošović (Graz). PHRASEOLOGISCHE UNTERSCHIEDE ZWISCHEN DEM SERBISCHEN, KROATISCHEN UND BOSNISCHEN (PRÄLIMINARIUM) [Sr]	701
Quellen	723
Branko Tošović – Arno Wonisch (Graz). DIE SERBISCHE SICHTWEISE DES VERHÄLTNISSES ZWISCHEN DEM SERBISCHEN, KROATISCHEN UND BOSNIAKISCHEN I/1 [De]	725
Inhalt	741
Content	745
Содержание	749

Branko Tošović – Arno Wonisch (ed.)

The Serbian View of the Interrelationship of Serbian, Croatian and Bosniak

Content ^{*}

<i>Preface</i>	9
<i>I. General aspects</i>	13
Miloš Jevtić (Belgrade). VIEWS OF LINGUISTS, LITERARY AND SCIENTIFIC CREATORS ABOUT LANGUAGES OF BALKAN AND SOUTH SLAVIC TERRITORY [Sr]	15
Branko Tošović (Graz). DIFFERENCE [De]	21
Branko Tošović (Graz). THE DIFFERENCES BETWEEN BOSNIAN / BOSNIAK, CROATIAN AND SERBIAN AS SUBJECT OF A PROJECT [De]	63
Branko Tošović (Graz). IDENTITY ↔ IDENTICALITY ↔ DIFFERENCE [Hr]	89
Branko Tošović (Graz). SERBIAN-CROATIAN-BOSNIAK CORRELATIONS [Sr]	99
Branko Tošović (Graz). CONVERGENT AND DIVERGENT STANDARD INTERACTION [Sr]	109
Branko Tošović (Graz). CONTRASTIVE RESEARCH OF SERBIAN AND CROATIAN [Sr]	137
Branko Tošović (Graz). FAKE LANGUAGE DIFFERENCES	161
Branko Tošović (Graz). CROATIAN LANGUAGE POLITICS (WITH A COMPARISON WITH SERBIAN AND BOSNIAN) [Ru]	171
Branko Tošović (Graz). TRIANGLE "DIFFERENCE – SIMILARITY – SAMENESS" IN THE TRIANGLE SERBIAN LANGUAGE – CROATIAN – BOSNIAN"(INTERVIEW WITH MILOŠ JEVTIĆ) [Sr]	191
Branko Tošović (Graz). THE DISTANCE BETWEEN STANDARD SLAVIC LANGUAGES [En]	203
Branko Tošović (Graz). WILL THE SERBS AND CROATS UNDERSTAND EACH OTHER IN HUNDRED YEARS? (INTERVIEW WITH ZORAN ANGELESKI) [Hr]	231

^{*} The languages in published works are registered with the following abbreviations [in square brackets]: De: German, En: English, Hr: Croatian, Ru: Russian, Sr: Serbian.

II. Phonetics and Phonology	239
Maja Marković – Isidora Bjelaković (Novi Sad). CONTRASTIVE ACOUSTIC ANALYSIS OF VOWELS IN SERBIAN AND CROATIAN [Sr]	241
Miloš Okuka (München). PHONETIC-PHONOLOGICAL DIFFERENCES BETWEEN SERBIAN, CROATIAN AND BOSNIAN (BOSNIAK) AND THEIR NORMATIVE SANCTIONING [Sr]	259
Milan Sečujski – Aleksandar Kupusinac – Darko Pekar (Novi Sad). ESTIMATION OF DURATIONS OF PHONEMES IN SERBIAN LANGUAGE IN THE CONTEXT OF USING DECISION TREES [Sr]	277
Branko Tošović (Graz). CORRELATIONAL PHONETIC-PHONOLOGICAL SYSTEM OF RUSSIAN, SERBIAN, CROATIAN AND BOSNIAK LANGUAGE [Sr]	289
Branko Tošović (Graz). CORRELATIONAL PHONETIC-PHONOLOGICAL AND ACCENTUAL DIFFERENCES BETWEEN SERBIAN, CROATIAN AND BOSNIAK (DIFFERENCES IN STATE OF THE ART AND STATE OF ART OF DIFFERENCES) [Sr]	311
Branko Tošović (Graz). PHONETIC-PHONOLOGICAL DIFFERENCES BETWEEN BOSNIAK/BOSNIAK, CROATIAN AND SERBIAN LANGUAGE (STANDARDOLOGIC SOLUTIONS) [Sr]	323
Branko Tošović (Graz). PHONETIC-PHONOLOGICAL DIFFERENCES BETWEEN THE NEWS BROADCAST OF RADIO TELEVISION OF MONTENEGRO AND RADIO TELEVISION OF SERBIA [Sr]	343
Branko Tošović (Graz). PHONETIC-PHONOLOGICAL DIFFERENCES BETWEEN BOSNIAK/BOSNIAK, CROATIAN AND SERBIAN [De]	357
Branko Tošović (Graz). CORRELATIVE GRAMMAR OF BOSNIAK/BOSNIAK, CROATIAN AND SERBIAN PART 1: PHONETICS – PHONOLOGY – PROSODY [Sr]	395
III. Prosody	399
Milorad Dešić (Belgrade). THE ACCENTUAL SYSTEM OF SERBIAN AND CROATIAN STANDARD LANGUAGE [Sr]	401
Egon Fekete (Belgrade). ACCENTUAL DIFFERENCES BETWEEN SERBIAN, CROATIAN AND BOSNIAK [Sr]	411
Milan Sečujski (Novi Sad). EXTRACTION OF PROSODIC PARAMETERS FROM THE CORPUS OF SPOKEN SERBIAN [Sr]	423
Ljiljana Subotić (Novi Sad). ENCLITIC IN WRITTEN TEXTS IN BOSNIAK/BOSNIAK, CROATIAN AND SERBIAN - WHAT IS WRITTEN IN GRAMMARS [Sr]	435
Milan Tasić (Belgrade). DEVIATIONS FROM NEO-ŠTOKAVIAN ACCENTUAL NORM IN SERBIAN AND CROATIAN TV NEWS [Sr]	447
Milan Tasić (Belgrade). SOME INTONATIONAL CHARACTERISTICS OF SERBIAN, CROATIAN AND BOSNIAK LANGUAGE [Sr]	453

Branko Tošović (Graz). ACCENTUAL DIFFERENCES BETWEEN BOSNIAN/BOSNIAK, CROATIAN AND SERBIAN [Sr]	459
IV. Orthography	485
Milorad Dešić (Belgrade). SERBIAN AND CROATIAN ORTHOGRAPHY – SIMILARITIES AND DIFFERENCES [Sr]	487
Jasmina Dražić – Jelena Vojnović (Novi Sad). WRITING PROBLEMS OF COMPOUNDS AND HALFCOMPOUNDS IN SERBIAN AND CROATIAN ORTHOGRAPHY [Sr]	495
Strahinja Stepanov (Novi Sad – Graz). DIFFERENCES AND SIMILARITIES IN CROATIAN AND SERBIAN ORTHOGRAPHY [Sr]	507
V. Lexis	525
Isidora Bjelaković (Novi Sad). GEOGRAFICAL TERMONOLOGY IN TWO TEXTBOOKS FROM 19TH CENTURY [Sr]	527
Milorad Dešić (Belgrade). THE LANGUAGE OF SERBIAN AND CROATIAN MEDIA – LEXICAL AND SEMANTIC ASPECT [Sr]	547
Goran Injac (Novi Sad – Opole). „POLITICAL CORRECTNESS“ AND LANGUAGE – THE EXAMPLE OF USE OF THE ANGLICISM <i>GAY</i> AND <i>SOUTH EAST EUROPE</i> IN SERBIAN, CROATIAN AND BOSNIAN LANGUAGE [Sr]	555
Miloš Jevtić (Belgrade). LEXICAL INSIGHT IN INTERVIEWS WITH SCIENTISTS AND ARTISTS FROM SERBIA, CROATIA AND BOSNIA AND HERZEGOVINA [Sr]	569
Ljudmila Popović (Belgrade). LEXICAL INNOVATIONS IN ELECTRONIC DISCOURSE OF SERBIAN AND CROATIAN [Sr]	575
Rada Stijović (Belgrade). ABOUT THE SERBIAN LEXIC AFTER THE DISINTEGRATION OF THE STANDARD SERBO-CROATIAN LANGUAGE [Sr]	597
Danko Šipka (Chandler). LEXICAL STATUS OF UNINFLECTED ELEMENTS [Sr]	605
Danko Šipka (Chandler). SERBIAN-CROATIAN LEXICAL DIFFERENCES IN SEMANTIC DIFFERENTIAL [Sr]	615
Danko Šipka (Chandler). LEXICAL CHANGES OF THE 1990s – TODAY [Sr]	623
Branko Tošović (Graz). LEXICAL DISTANCE BETWEEN BOSNIAN/BOSNIAK, CROATIAN AND SERBIAN IN GRALIS-KORPUS [Sr]	637
Branko Tošović (Graz). CULINARY DIFFERENCES BETWEEN BOSNIAN/BOSNIAK, CROATIAN AND SERBIAN [De]	685

<i>VI. Phraseology</i>	699
Branko Tošović (Graz). PHRASEOLOGICAL DIFFERENCES BETWEEN SERBIAN, CROATIAN AND BOSNIAK (PRELIMINARIUM) [Sr]	701
<i>Sources</i>	723
Branko Tošović – Arno Wonisch (Graz). THE SERBIAN VIEW OF THE INTERRELATIONSHIP OF SERBIAN, CROATIAN AND BOSNIAK I/1 [Sr]	725
<i>Inhalt</i> (Sadržaj na n/j/emačkom jeziku – Сadržaj на немачком/ њемачком језику)	741
<i>Content</i> (Sadržaj na engleskom jeziku – Сadržaj на енглеском језику)	745
<i>Содержание</i> (Sadržaj na ruskom jeziku – Сadržaj на руском језику)	749

Бранко Тошович – Арно Вониш (ред.)

**Сербские взгляды на отношения
между сербским, хорватским и бошняцким языками**

Содержание *

<i>Предисловие</i>	9
<i>I. Общие аспекты</i>	13
Милош Евтич (Белград). Взгляды языковедов, литературоведов, литераторов и научных деятелей на языки Балканского и южнославянского пространства [Sr]	15
Бранко Тошович (Грац). Различие [De]	21
Бранко Тошович (Грац). Различие между боснийским/бошняцким, хорватским и сербским языками как предмет научного проекта [De]	63
Бранко Тошович (Грац). Идентитет ↔ Идентичность ↔ Различие [Hr]	89
Бранко Тошович (Грац). Сербско-хорватско-бошняцкие корреляции [Sr]	99
Бранко Тошович (Грац). Конвергентные и дивергентные стандартологические взаимодействия [Sr]	109
Бранко Тошович (Грац). Контрастивное исследование сербского и хорватского языков [Sr]	137
Бранко Тошович (Грац). Ложные языковые различия	161
Бранко Тошович (Грац). Хорватская языковая политика (в сравнении с Сербией и Боснией) [De]	171
Бранко Тошович (Грац). Треугольник „Различие – сходство – тождество“ в треугольнике „Сербский язык – хорватский язык – бошняцкий язык“ (Беседа с Милошем Евтичем) [Sr]	191
Бранко Тошович (Грац). Расстояние между славянскими литературными языками [En]	203
Бранко Тошович (Грац). Будут ли сербы и хорваты понимать друг друга через сто лет? (Беседа с Зораном Ангелеским) [Hr]	231

* Язык, на котором опубликована работа, обозначен следующими сокращениями [в квадратных скобках]: De: немецкий язык, En: английский язык, Hr: хорватский язык, Ru: русский язык, Sr: сербский язык.

II. Фонетика и фонология	239
Майя Маркович – Исидора Белакович (Новый Сад). КОНТРАСТИВНЫЙ АКУСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ СИСТЕМЫ ГЛАСНЫХ СЕРБСКОГО И ХОРВАТСКОГО ЯЗЫКОВ [Sr]	241
Милош Окука (Мюнхен). ФОНЕТИКО-ФОНОЛОГИЧЕСКИЕ РАЗЛИЧИЯ МЕЖДУ СЕРБСКИМ, ХОРВАТСКИМ И БОСНИЙСКИМ (БОШНЯЦКИМ) ЯЗЫКАМИ И ИХ НОРМАТИВНОЕ ОПРЕДЕЛЕНИЕ [Sr]	259
Милан Сечуйский – Александр Купусинац – Дарко Пекар (Новый Сад). ОПРЕДЕЛЕНИЕ ПРОДОЛЖИТЕЛЬНОСТИ ЗВУКОВ СЕРБСКОГО ЯЗЫКА В КОНТЕКСТЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ДЕРЕВЬЕВ РЕШЕНИЙ [Sr]	277
Бранко Тошович (Грац). КОРРЕЛЯЦИОННЫЕ ФОНЕТИКО- ФОНОЛОГИЧЕСКИЕ СИСТЕМЫ РУССКОГО, СЕРБСКОГО, ХОРВАТСКОГО И БОШНЯЦКОГО ЯЗЫКОВ [Sr]	289
Бранко Тошович (Грац). ФОНЕТИКО-ФОНОЛОГИЧЕСКИЕ И ПРОСОДИЧЕСКИЕ РАЗЛИЧИЯ МЕЖДУ СЕРБСКИМ, ХОРВАТСКИМ И БОШНЯЦКИМ ЯЗЫКАМИ (РАЗЛИЧИЯ В ИЗУЧЕННОСТИ И ИЗУЧЕННОСТЬ РАЗЛИЧИЙ) [Sr]	311
Бранко Тошович (Грац). ФОНЕТИКО-ФОНОЛОГИЧЕСКИЕ РАЗЛИЧИЯ МЕЖДУ БОСНИЙСКИМ/БОШНЯЦКИМ, СЕРБСКИМ И ХОРВАТСКИМ ЯЗЫКАМИ (НОРМАТИВНЫЕ РЕШЕНИЯ) [Sr]	323
Бранко Тошович (Грац). ФОНЕТИКО-ФОНОЛОГИЧЕСКИЕ РАЗЛИЧИЯ МЕЖДУ ЦЕНТРАЛЬНЫМИ ИНФОРМАЦИОННЫМИ ПЕРЕДАЧАМИ ТЕЛЕВИДЕНИЯ ЧЕРНОГОРИИ И СЕРБИИ [Sr]	343
Бранко Тошович (Грац). ФОНЕТИКО-ФОНОЛОГИЧЕСКИЕ РАЗЛИЧИЯ МЕЖДУ БОСНИЙСКИМ/БОШНЯЦКИМ, СЕРБСКИМ И ХОРВАТСКИМ ЯЗЫКАМИ [De]	357
Бранко Тошович (Грац). КОРРЕЛЯЦИОННАЯ ГРАММАТИКА БОСНИЙСКОГО/БОШНЯЦКОГО, СЕРБСКОГО И ХОРВАТСКОГО ЯЗЫКОВ. ЧАСТЬ 1: ФОНЕТИКА – ФОНОЛОГИЯ – ПРОСОДИЯ [Sr]	395
III. Просодия	399
Милорад Дешич (Белград). СИСТЕМА УДАРЕНИЙ В СЕРБСКОМ И ХОРВАТСКОМ ЛИТЕРАТУРНЫХ ЯЗЫКАХ [Sr]	401
Эгон Фекете (Белград). РАЗЛИЧИЯ В УДАРЕНИИ МЕЖДУ СЕРБСКИМ, ХОРВАТСКИМ И БОШНЯЦКИМ ЯЗЫКАМИ [Sr]	411
Милан Сечуйский (Новый Сад). ВЫДЕЛЕНИЕ ПРОСОДИЧЕСКИХ ПАРАМЕТРОВ ИЗ УСТНОГО КОРПУСА НА СЕРБСКОМ ЯЗЫКЕ [Sr]	423
Лиляна Суботич (Новый Сад). МЕСТО ЭНКЛИТИКИ В ПИСЬМЕННОМ ТЕКСТЕ НА БОСНИЙСКОМ/БОШНЯЦКОМ, ХОРВАТСКОМ И СЕРБСКОМ ЯЗЫКАХ – ЧТО ОБ ЭТОМ НАПИСАНО В ГРАММАТИКАХ [Sr]	435

Милан Тасич (Белград). ОТСТУПЛЕНИЯ ОТ НОВОШТОКАВСКОЙ ПРОСОДИЧЕСКОЙ НОРМЫ В СЕРБСКИХ И ХОРВАТСКИХ ТЕЛЕВИЗИОННЫХ ИНФОРМАЦИОННЫХ ПЕРЕДАЧАХ [Sr]	447
Милан Тасич (Белград). НЕКОТОРЫЕ ИНТОНАЦИОННЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ СЕРБСКОГО, ХОРВАТСКОГО И БОШНЯЦКОГО ЯЗЫКОВ [Sr]	453
Бранко Тошович (Грац). ПРОСОДИЧЕСКИЕ РАЗЛИЧИЯ МЕЖДУ БОСНИЙСКИМ/БОШНЯЦКИМ, СЕРБСКИМ И ХОРВАТСКИМ ЯЗЫКАМИ [De]	459
IV. Правописание	485
Милорад Дешич (Белград). СЕРБСКОЕ И ХОРВАТСКОЕ ПРАВОПИСАНИЕ – СХОДСТВА И РАЗЛИЧИЯ [Sr]	487
Ясмينا Дражич – Елена Войнович (Новый Сад). ПРОБЛЕМЫ В НАПИСАНИИ СЛОЖНЫХ И ПОЛУСЛОЖНЫХ СЛОВ В СЕРБСКОМ И ХОРВАТСКОМ ПРАВОПИСАНИЯХ [Sr]	495
Страхиня Степанов (Новый Сад – Грац). РАЗЛИЧИЯ И СХОДСТВА В СЕРБСКОМ И ХОРВАТСКОМ ПРАВОПИСАНИЯХ [Sr]	507
V. Лексика	525
Исидора Белакович (Новый Сад). ГЕОГРАФИЧЕСКАЯ ТЕРМИНОЛОГИЯ В ДВУХ УЧЕБНИКАХ XIX ВЕКА [Sr]	527
Милорад Дешич (Белград). ЯЗЫК СЕРБСКИХ И ХОРВАТСКИХ СРЕДСТВ МАССОВОЙ ИНФОРМАЦИИ – ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ [Sr]	547
Горан Иняц (Новый Сад – Ополе). О ВЫРАЖЕНИИ ПОЛИТИЧЕСКОЙ КОРРЕКТНОСТИ ЧЕРЕЗ ЯЗЫК НА ПРИМЕРЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ АНГЛИЦИЗМА „GEJ“ [гей] и ВЫРАЖЕНИЯ „JUGOISTOČNA EVROPA“ [Юго-Восточная Европа] В СЕРБСКОМ, ХОРВАТСКОМ И БОШНЯЦКОМ ЯЗЫКАХ [Sr]	555
Милош Евтич (Белград). ЛЕКСИЧЕСКИЙ ВЗГЛЯД НА БЕСЕДЫ С УЧЕНЫМИ И ХУДОЖНИКАМИ СЕРБИИ, ХОРВАТИИ И БОСНИИ И ГЕРЦЕГОВИНЫ [Sr]	569
Людмила Попович (Белград). ЛЕКСИЧЕСКИЕ ИННОВАЦИИ В ЭЛЕКТРОННОМ ДИСКУРСЕ СЕРБСКОГО И ХОРВАТСКОГО ЯЗЫКОВ [Sr]	575
Рада Стийович (Белград). О ЛЕКСИКЕ СЕРБСКОГО ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА ПОСЛЕ РАСПАДА СЕРБОХОРВАТСКОЙ ЯЗЫКОВОЙ ОБЩНОСТИ [Sr]	597
Данко Шипка (Чандлер, США). ЛЕКСИЧЕСКИЙ СТАТУС НЕИЗМЕНЯЕМЫХ ЭЛЕМЕНТОВ [Sr]	605
Данко Шипка (Чандлер, США). ВАРИАТИВНЫЕ РАЗЛИЧИЯ В СЕМАНТИЧЕСКОМ ДИФФЕРЕНЦИАЛЕ [Sr]	615

Данко Шипка (Чандлер, США). ЛЕКСИЧЕСКИЕ ИЗМЕНЕНИЯ В ДЕВЯНОСТЫЕ ГОДЫ – СЕГОДНЯ [Sr]	623
Бранко Тошович (Грац). ЛЕКСИЧЕСКОЕ РАССТОЯНИЕ МЕЖДУ БОСНИЙСКИМ/БОШНЯЦКИМ, СЕРБСКИМ И ХОРВАТСКИМ ЯЗЫКАМИ В ГРАЛИС-КОРПУСЕ [Sr]	637
Бранко Тошович (Грац). КУЛИНАРНЫЕ РАЗЛИЧИЯ В РАМКАХ БОСНИЙСКОГО/БОШНЯЦКОГО, СЕРБСКОГО И ХОРВАТСКОГО ЯЗЫКОВ [De]	685
VI. Фразеология	699
Бранко Тошович (Грац). ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ РАЗЛИЧИЯ МЕЖДУ СЕРБСКИМ, ХОРВАТСКИМ И БОШНЯЦКИМ ЯЗЫКАМИ (ПРЕЛИМИНАРИУМ) [Sr]	701
Источники	723
Бранко Тошович – Арно Вонич (Грац). СЕРБСКИЕ ВЗГЛЯДЫ НА ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ СЕРБСКИМ, ХОРВАТСКИМ И БОШНЯЦКИМ ЯЗЫКАМИ I/1 [De]	725
Inhalt (Содержание на немецком языке)	741
Content (Содержание на английском языке)	745
Содержание (Содержание на русском языке)	749